

KRESOWI ŻOŁNIERZE ARMII KRAJOWEJ

HISTORIA - POLITYKA - PAMIĘĆ

POD REDAKCJĄ NAUKOWĄ
OLGIERDA GROTTA I ADAMA PERŁAKOWSKIEGO

KRESOWI ŻOŁNIERZE
ARMII KRAJOWEJ

KRESOWI ŻOŁNIERZE ARMII KRAJOWEJ

HISTORIA – POLITYKA – PAMIĘĆ

*Pod redakcją naukową
Olgierda Grotta i Adama Perlakowskiego*

*Posłowie
Grzegorz Mazur*

Muzeum Armii Krajowej
im. gen. Emila Fieldorfa Nila w Krakowie

Kraków 2024

Olgierd Grott
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
ID <https://orcid.org/0000-0003-3489-2660>
✉ olgierd.grott@uj.edu.pl

Adam Perlakowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
ID <https://orcid.org/0000-0003-2514-7757>
✉ adam.perlakowski@uj.edu.pl

© Copyright by Muzeum Armii Krajowej w Krakowie and individual authors, 2024

Recenzenci: prof. dr hab. Tomasz Gąsowski, UJ/AIKr
dr hab. prof. UKEN Przemysław Wywiół
Opracowanie redakcyjne: Agnieszka Kowalczyk
Projekt okładki: Marta Jaszczyk

Biblioteka Muzeum Armii Krajowej w Krakowie, nr 10
Redaktor serii: dr hab. Olgierd Grott, prof. UJ

ISBN 978-83-8368-006-4 (druk)
ISBN 978-83-8368-007-1 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383680071>
ISSN 2544-3127

Niniejszy tom powstał w wyniku realizacji projektu badawczego w ramach programu „Szlakami Polski Niepodległej”, pt. „Kresowi Żołnierze Armii Krajowej” (Nr projektu: 01SPN 17 0002 18) finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Na okładce: Partyzanci 3 Wileńskiej Brygady AK. Drugi od lewej ppor. Władysław Jurasow „Wiarus”, dowódca plutonu szkolnego, i jego podkomendni: Leonard Siemaszko „Długi” (trzeci od lewej), obok Henryk Siemaszko „Dłuższy”, pod nim z parabellum za pasem Roman Drutel „Komar”, bez czapki por. Wiktor Jagoda „Brzoza”, 1944 r., fot. ze zbiorów AAN

W publikacji wykorzystano fotografie ze zbiorów: rodziny Czesława Hołuba (Okręg Polesie AK), Archiwum Akt Nowych (Okręg Wilno AK), Muzeum Armii Krajowej (Okręg Wołyń AK) oraz z publikacji: K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO*, Warszawa 1997 (Inspektorat Grodno AK) i ze zbiorów Fundacji Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (pozostałe okręgi)

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

Olgierd Grott, Adam Perłakowski, Wstęp	7
Tomasz Dudek, Okręg (Obszar) Lwów Armii Krajowej	11
Tomasz Dudek, Okręg Stanisławów Armii Krajowej	143
Tomasz Dudek, Okręg Tarnopol Armii Krajowej	195
Jakub Maszkiewski, Tomasz Dudek, Okręg Wołyń Armii Krajowej	257
Tomasz Dudek, Okręg Polesie Armii Krajowej	343
Tomasz Dudek, Okręg Nowogródek Armii Krajowej	373
Joanna Chudzicka, Okręg Wilno Armii Krajowej	445
Karol Kordas, Inspektorat Grodno Armii Krajowej	509
Posłowie.....	579
Indeks osób.....	589
Indeks geograficzny	669

WSTĘP

Ogromną rolę dla Armii Krajowej odgrywały jej struktury terenowe, do których należały okręgi pokrywające teren całej przedwojennej Rzeczypospolitej. To one zapewniały codzienne funkcjonowanie podziemnej armii, stanowiły jej zaplecze organizacyjne, logistyczne, kwatermistrzowskie oraz – co było szczególnie ważne w końcowych latach II wojny światowej – niosły pomoc i wsparcie ludności polskiej pozostałej na terenach zajętych przez armię sowiecką po 1944 r. W powszechnym i popularnym przekazie Armia Krajowa jawi się jako największa siła zbrojna walcząca z najeźdźcą spod znaku swastyki oraz sierpa i młota, złożona z ludzi młodych, ofiarnych, gotowych poświęcić swoje życie „na ołtarzu Ojczyzny”. Niewątpliwie przekaz ten jest prawdziwy, ale musimy również pamiętać o tym, że nawet największy zapal i poświęcenie nie są niczego warte, jeśli nie mają wsparcia umożliwiającego podjęcie długiej, a przede wszystkim skutecznej walki. To wsparcie mogło zapewnić wyłącznie profesjonalne zaplecze struktur Polskiego Państwa Podziemnego.

Niniejszy tom studiów dotyczy właśnie problematyki związanej ze strukturami kresowych okręgów AK, z ich działalnością, składem osobowym oraz walką z okupantem sowieckim i niemieckim. Tomasz Dudek, jako autor obszernych studiów odnoszących się do działalności „kresowych okręgów” AK (Lwów, Nowogródek, Polesie, Stanisławów, Tarnopol); Jakub Maszkiewski piszący wraz z T. Dudkiem o Okręgu Wołyni; Karol Kordas, spod którego pióra wyszedł szkic o Inspektoracie Grodno; czy Joanna Chudzicka, autorka tekstu dotyczącego Okręgu Wilno, dali bardzo bogatą pod względem faktograficznym i interpretacyjnym

panoramę działalności grup polskiego ruchu oporu od początków pojawienia się pierwszych, pojedynczych organizacji o charakterze militarnym, aż do profesjonalnie zorganizowanych struktur Polskiego Państwa Podziemnego na terenach Kresów Wschodnich Drugiej RP. Co ciekawe, w wielu przypadkach los akowskiej organizacji, który *de facto* był przesądzony po wkroczeniu Sowietów na wschodnie tereny Polski w 1944 r., nie wiązał się z zaprzestaniem działalności ludzi pracujących w ramach dotychczasowych struktur. Przykłady Leonarda Konikiewicza „Topoli”, Zygmunta Stachowicza „Żmudzina” oraz Józefa Mikłaszewicza „Fali”, Franciszka Talewicza „Komara” i Franciszka Markisza „Niedźwiedzia” bardzo wyraźnie pokazują, że nawet w niesprzyjających warunkach nowej okupacji można było tworzyć nowe organizacje niepodległościowe, skupiające z jednej strony swoją uwagę na pomocy dla ludności polskiej, która pozostała na obszarach zagarniętych przez ZSRS, i dla tych żołnierzy, których aresztowało sowieckie NKWD, a z drugiej strony – na akcjach zbrojnych wymierzonych w funkcjonariuszy bezpieki oraz administracji sowieckiej gnębiącej Polaków. Niektóre z oddziałów były w stanie kontynuować walkę nawet aż do śmierci Stalina w 1953 r. To właśnie tego typu działalność, jej duchowa spuścizna czy legenda w postaci ustnej tradycji, która przetrwała na tych terenach (Białorusi i Ukrainy) do końca lat 80 XX w., umożliwiła rozwój polskich organizacji kulturowo-oświatowych już po 1989 r.

Odrębnym zagadnieniem poruszonym w publikacji jest także ukazanie przygotowań do operacji „Ostra Brama”, przeprowadzonej w 1944 r., której najważniejszym celem było opanowanie Wilna (T. Dudek, J. Chudzicka). Jak wiemy, pod względem militarnym i politycznym akcja ta zakończyła się niepowodzeniem. Nie udało się zdobyć Wilna, a w obliczu nadchodzącej ofensywy armii sowieckiej udział żołnierzy AK w walce z Niemcami oznaczał konieczność własnej dekonspiracji i w konsekwencji ujawnienie podziemnych struktur AK na tym terenie wobec wkraczających Sowietów. Był to w wielu wypadkach wyrok śmierci na uczestników tej konspiracji, a brak zainteresowania aliantów zachodnich losami Polski po 1944 r. dawał wolną rękę sowieckim organom represji.

Ciekawą część rozważań stanowią także teksty ukazujące tworzenie struktur samoobrony na terenie dawnych województw: lwowskiego, tarnopolskiego (T. Dudek) oraz na Wołyniu (T. Dudek, J. Maszkiewski). Stanowiły one odpowiedź na zbrodniczą działalność ukraińskich nacjonalistów, którzy dążyli – drogą ludobójstwa – do całkowitego unicestwienia ludności polskiej, zamieszkującej od kilkuset lat te tereny. W tekstach tych widać bardzo wyraźnie, że wbrew obiegowym opiniom, często obecnym w ostatnich latach w polskiej przestrzeni publicznej, Armia Krajowa nie opuściła ani nie zdradziła Polaków mieszkających na Kresach, a jej

działanie, mimo ograniczonego zasięgu, stanowiło maksimum tego, co od 1943 r. było w stanie zorganizować polskie podziemie niepodległościowe w celu obrony ludności polskiej.

Oddana do rąk Czytelników publikacja nie wyczerpuje oczywiście problematyki struktury i działalności kresowych okręgów Armii Krajowej. Stanowi jednak ważny głos w dyskusji i zachętę do dalszych szczegółowych badań. Należy również wskazać, że książka stanowi efekt kilkuletniej pracy zespołu badawczego, którego zadaniem było przygotowanie i udostępnienie „Bazy Kresowych Żołnierzy Armii Krajowej”. Liczy ona obecnie kilkadziesiąt tysięcy nazwisk, które niejednokrotnie tworzą minibiografie i są udostępnione na stronie Muzeum Armii Krajowej im. Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie pod adresem: <https://baza.muzeum-ak.pl>

Jako redaktorzy niniejszego tomu chcielibyśmy również podkreślić, że w rzeczywistości wirtualnej funkcjonują równolegle inne bazy żołnierzy Armii Krajowej na Kresach, które uzyskały dofinansowanie z programów rządowych. Trzeba w tym miejscu wspomnieć m.in. o portalu zatytułowanym „Kresowi Żołnierze AK – odzyskane dziedzictwo”, powstałym dzięki wsparciu Rządowego Programu Funduszu Inicjatyw Obywatelskich za lata 2021–2023. Został on umieszczony w sieci pod adresem: <http://kresowi-zolnierze.pl>. Już samo porównanie szaty graficznej tego portalu ze stroną „Bazy Kresowych Żołnierzy Armii Krajowej” powstałą w Muzeum AK im. Generała Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie skłania do refleksji, że twórcy tej pierwszej najprawdopodobniej wzorowali się na tym, co można znaleźć na stronie krakowskiego muzeum. Poza tym informacja, którą można przeczytać na stronie bazy „Kresowi Żołnierze AK – odzyskane dziedzictwo”, o tym, że portal ten stanowi pierwsze, całościowe kompendium na temat Kresowych Żołnierzy Niezłomnych, tworzone we współpracy z szeregiem partnerów, a także aktywizujące do współpracy przy nim zarówno młodzież, jak i osoby starsze (m.in. kombatanów AK i członków ich rodzin)¹ jest po prostu nieprawdziwa, gdyż to właśnie „Baza Kresowych Żołnierzy Armii Krajowej” jest pierwszym tego typu opracowaniem internetowym². Nie ulega wątpliwości, że popularyzacja wiedzy o działalności struktur Armii Krajowej na terenach okupowanych przez Niemców i Sowie-
tów

¹ Por. <http://kresowi-zolnierze.pl/projekt.html> – 29 IV 2024.

² J. Chudzicka, O. Grott, K. Kordas, *Cyfrowa baza kresowych żołnierzy Armii Krajowej jako forma upowszechniania rozwoju wiedzy o żołnierzach polskiego podziemia niepodległościowego*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2024, nr 2; [on-line:] <https://btip.ka.edu.pl/btip-2024-nr2/> – 29 IV 2024.

jest niezwykle cenna i pożądana, ale nie można w taki sposób wprowadzać w błąd tych, którzy są zainteresowani problematyką losów żołnierzy AK na Kresach i trafiają na tego typu strony internetowe, oczekując jednocześnie rzetelnej, a przede wszystkim naukowej oraz wiarygodnej informacji.

Dalszy komentarz na ten temat wydaje się nam zbyteczny.

Olgierd Grott, Adam Perłakowski

Niniejsza publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą »Szlakami Polski Niepodległej« w latach 2018–2025, nr projektu: 01SPN 17 0002 18, kwota finansowania: 1 187 364,80 zł.

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG (OBSZAR) LWÓW ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Home Army Lviv District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Lviv district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Lviv area which targeted the Soviets, the Germans, and the Ukrainians, as well as to reconstruct the staffing of the Lviv district structures. What is interesting is that the author did not ignore an important, yet little known issue of the Polish civilian self-defence organised against Ukrainian nationalists targeting the Polish population with criminal acts in the Lviv area. It was the Polish self-defence operatives who allowed large clusters of Polish population to survive. The author discussed the course of Operation Tempest and the attempted to reconstruct the underground resistance structures under the new occupational force, the Soviets. The structures concerned are both the “NIE” resistance organisation and the extra-territorial Lviv district of the WIN (Freedom and Independence Association) formed in the novel environment of the Recovered Territories (a.k.a. Regained Lands or Western Borderlands).

Keywords: World War Two (1939-1945), AK Lviv District, Polish Home Army, armed combat, self-defence, Operation Tempest

1. Rys historyczny

Lwów, będący do 1939 r. stolicą województwa oraz głównym miastem Małopolski Wschodniej, po wybuchu II wojny światowej pozostawał początkowo poza strefą działań wojennych. Szybko się to jednak zmieniło. Już 12 września na rogatkach miasta pojawiły się pierwsze oddziały niemieckie. Rozpoczęło się oblężenie trwające 10 dni. Sytuacja polskiego garnizonu w sposób znaczący pogorszyła się 17 września, kiedy to do miasta dotarła informacja o sowieckiej agresji. 20 września pod Lwów podeszły jednostki Armii Czerwonej (ACz). W tej sytuacji dowodzący obroną gen. Władysław Langner wobec braku nadziei na odsiecz zdecydował się 22 września na poddanie miasta Sowietom. W podpisanym porozumieniu gwarantowano oficerom i żołnierzom wolność i nietykalność własności. Porozumienie to jednak złamano, większość polskich żołnierzy i oficerów została aresztowana i wywieziona do obozów¹.

Jeszcze w dniu kapitulacji, 22 września, gen. dyw. Marian Januszajtis-Żegota dowodzący podczas walk o miasto tzw. Korpusem Ochotniczym do Zadań Specjalnych powołał Polską Organizację Walki o Wolność (POWW, inne nazwy: Polska Organizacja Walki Wolnościowej, Związek Obrońców Wolności i Ojczyzny, Polska Organizacja Wyzwolenia Ojczyzny, Polska Organizacja Wojskowa)². Jej komendantami byli kolejno: gen. dyw. Marian Żegota-Januszajtis; gen. bryg. Mieczysław Boruta-Spiechowicz „Kopa”; płk Jerzy Dobrowolski. Funkcję zastępcy komendanta pełnili kolejno: gen. bryg. Boruta-Spiechowicz „Kopa”, aresztowany pod nazwiskiem Morawski; mjr Zygmunt Dobrowolski (przeszedł do Związku Walki Zbrojnej-2 [ZWZ-2]). W skład dowództwa weszli również: szef sztabu ppłk Antoni Jakubski (wrzesień-10 października 1939) – zagrożony aresztowaniem opuścił miasto; płk art. w st. sp. Jerzy Dobrowolski (listopad-grudzień 1939) „Inżynier” (1879-1941) – aresztowany we Lwowie, został zamordowany w więzieniu na Zamarstynowie; adiutant ppor. Stanisław Rojek (wrzesień-26 listopada

¹ Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta (AW Ośrodka Karta), sygn. I/0185, relacja Jerzego Gardynika, k. 2; Biblioteka Jagiellońska (BJ) w Krakowie, Sekcja Rękopisów, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, Raport Lecha Sadowskiego nr 5 z 18 grudnia 1941 r., [b.p.]; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939-5 II 1946*, zebrali: G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, Katowice 2007, s. 58.

² S. Pempel, *ZWZ-AK we Lwowie 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 9-10; B. Szeremeta, *Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie 1939-1941*, Wrocław 1998, s. 46-47; R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 35.

1939) – utracił kontakt z organizacją; kierownicza łączności i sekretariatu Władysława Piechowska (10 października-grudzień 1939) – przeszła do ZWZ-2; kierownicza sekcji łączniczek Maria Wierzyńska; (?) Rembowska – aresztowana; Bronisława Daszkiewicz – przeszła do ZWZ-2. Obok wymienionych w skład komendy organizacji wchodził też: Stanisław Wierzyński, ppor. Adam Wierciński, Zbigniew Draniewicz³. Według Rafała Wnuka organizacja kierowana przez gen. Januszajtisa-Żegotę bardzo szybko się rozrastała. W połowie października 1939 r. było już w niej zaprzysiężonych ok. 300 ludzi.

Zdecydowano wówczas o jej podziale na trzy grupy kierowane przez: ppłk. Alfreda Greffnera (ok. 200 ludzi uzbrojonych w karabiny, 26 lkm-ów, 12 ckm-ów oraz kilkaset granatów), ppor. Jana Jaworskiego „Kowala” (ok. 40-50 ludzi uzbrojonych w 40 karabinów, 10-12 lkm-ów oraz niedużą liczbę granatów) i por. Machalskiego (ok. 100 ludzi uzbrojonych w karabiny, 12 lkm-ów i granaty). Na terenie Lwowa utworzono rejony: pierwszy (Centrum) – dowódca por. Karol Trojanowski, drugi (Dworzec Główny) – dowódca mjr Tadeusz (?) Zakrzewski, trzeci (ulica Stryjska) – dowódca kpt. Jaremski, czwarty (nazwa nieznana) – dowódca kpt. Szeremeta, piąty (nazwa nieznana) – dowódca N.N., szósty (nazwa nieznana) – dowódca N.N., siódmy (ulica Janowska) – dowódca N.N. „Janek”. Po drugie, zdecydowano o tworzeniu kilkuosobowych komórek (3-5 zaufanych ludzi) w większych miastach oraz na obszarze przygranicznym. Miały one stanowić załączek struktur konspiracyjnych na tym terenie. W tym celu przedstawiciele lwowskiej konspiracji mieli skontaktować się z zaufanymi osobami zamieszkałymi w Krzemieńcu, Przemyśle, Dubnie, Równem, Łucku, Tarnopolu, Gródku Jagiellońskim, Stryju. Równocześnie podjęto decyzję o organizacji tras kurierskich (przerzutowych) do Rumunii i na Węgry. Do realizacji tego zadania powołano trzy grupy: pierwszą dowodził por. Antoni(?) Wysocki, drugą – ppor. Jan Jaworski „Kowal”, trzecią – por. Kazimierz Leski. Niestety, przez granicę udało się przedostać jedynie części członków pierwszej i drugiej grupy. Jaworski i Leski zdołali powrócić do Lwowa, meldując Januszajtisowi-Żegocie, że Sowieci całkowicie zamknęli granice z Rumunią i Węgrami. Dramatycznie potoczyły się losy por. Wysockiego, który został aresztowany przez sowieckich pograniczników. Przez kilka miesięcy przebywał w więzieniu we Lwowie. Został skazany na śmierć i rozstrzelany w październiku 1940 r.⁴ W tej

³ E. Jaworski, *Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939-1956*, Pruszków 1999, s. 25-26; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 35; J. Węgiński, *Obsada osobowa dowództw Lwowskiego Obszaru SZPZWZ-AK-NIE w latach 1939-1945*, Kraków 2000, s. 9-10.

⁴ *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, [kom. red. W. Komogorow et al.; wybór i oprac. nauk. Z. Gajowniczek et al.; tł. M. Słoń-Nowaczek,

sytuacji podjęto próbę nawiązania łączności radiowej, jednak z powodu braku haseł wywoławczych nadajników we Francji zakończyła się ona fiaskiem. Jednocześnie POWW wysłała na zachód trójkę kurierów. Byli to: por. sł. st. kaw. Jerzy Klimkowski, por. rez. inż. arch. Stefan Bogdanowicz, mjr (wł. plut.) Tadeusz Strowski. Cała trójka szczęśliwie dotarła do Paryża. Przekazali oni informacje na temat działalności POWW najwyższym władzom cywilnym i wojskowym RP⁵. Podjęto wówczas decyzję, iż organizacja kierowana przez gen. Januszajtisa-Żegotę stanie się podstawą formowania struktur ZWZ.

W tym samym czasie sowiecka bezpieka prowadziła aktywne rozpracowanie tworzących się struktur konspiracyjnych. Działania te bardzo szybko przyniosły wymierne efekty. Już 23 października aresztowano we Lwowie nauczycielkę Marię Błażejewską, w której mieszkaniu znajdował się punkt kontaktowy i pocztowy Januszajtisa-Żegoty. 26 października w ręce funkcjonariuszy Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD – ros. Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł) wpadła Maria Wierzyńska, dyrektorka żeńskiego gimnazjum sióstr benedyktynek, a zarazem kierowniczka sekcji łączniczek POWW. Dzień później NKWD aresztował samego gen. Januszajtisa-Żegotę. W ciągu kilku dni aresztowano 10 łączniczek, które sądzone były wraz z Wierzyńską w kwietniu i czerwcu 1940 r. Wierzyńska skazana została na karę śmierci, zaś jej podkomendne, wśród których były też jej uczennice z gimnazjum sióstr benedyktynek, otrzymały od 3 do 10 lat więzienia. Po zawarciu układu Sikorski-Majski zostały zwolnione, natomiast los Wierzyńskiej, która przebywała w więzieniu na Łubiance, nie jest znany. Zupełnie inaczej potoczyła się historia gen. Januszajtisa-Żegoty. Przez kilka dni przebywał w więzieniu we Lwowie. Na początku listopada został przewieziony do Moskwy i osadzony na Łubiance, gdzie przetrzymywano go do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Zwolniony w wyniku układu Sikorski-Majski opuścił Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) wraz z armią gen. Władysława Andersa. Po 1945 r. pozostał na emigracji⁶.

Po aresztowaniu komendanta nowym szefem organizacji został gen. Boruta-Spiechowicz. Narastający z każdym dniem terror ze strony NKWD spowodował, że generał zdecydował się na opuszczenie miasta. Jego nowym miejscem pobytu stał się nadgraniczny Przemyśl. Tu również nie było bezpiecznie. W tej sytuacji

A. Tergalinskij], t. 2, Warszawa-Moskwa 2001, s. 759, 769; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 76; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 36.

⁵ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991, s. 29.

⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 38-39.

generał podjął decyzję o przedostaniu się na Węgry. Wcześniej jednak za pośrednictwem mjr. Zygmunta Dobrowolskiego przekazał dowodzenie organizacją w ręce płk. Jerzego Dobrowolskiego. Nocą z 13 na 14 listopada 1939 r. w pobliżu wsi Sitno pod Delatynem podjął próbę przekroczenia granicy z Węgrami, która zakończyła się fiaskiem. Boruta-Spiechowicz zatrzymany przez sowiecką straż graniczną został przewieziony do więzienia w Stanisławowie. O wiele więcej szczęścia miał szef sztabu ppłk Antoni Jakubski, który zdołał się przedostać przez zieloną granicę na teren okupacji niemieckiej⁷.

POWW to nie jedyna organizacja konspiracyjna powstała po kapitulacji Lwowa. W tym samym okresie utworzona została również grupa kierowana przez inż. Antoniego Hollendra „Wilkońskiego”, do 1939 r. prezesa Związku Strzeleckiego (ZS) we Lwowie. Interesujący jest fakt, iż grupa ta miała podwójną strukturę. Obok pionu cywilnego posiadała pion wojskowy, na którego czele stał ppłk sł. st. art. Tadeusz Słoniewski „Sewer Wartanowicz”. W skład dowództwa grupy wchodził też: ppor. rez. Kazimierz Broczenier, Petri „Ursyn” oraz N.N. „Rafał”⁸.

Wyjazd ze Lwowa gen. Boruty-Spiechowicza niezbyt fortunnie zbiegł się z przybyciem do miasta różnych emisariuszy z ośrodków aspirujących do koordynowania działań nad tworzeniem struktur konspiracyjnych. Jako pierwszy do Lwowa przybył z Rumunii kurier rtm. Mirosław Dziekoński, który poinformował komendanta POWW, że ogólne kierownictwo nad tworzeniem i funkcjonowaniem struktur konspiracyjnych objęło polskie poselstwo w Bukareszcie. Władysława Piechowska, stojąca wówczas na czele wydziału łączności POWW, wspominała, że pod koniec listopada do Lwowa dotarła z Wilna kurierka N.N. „Zosia”, która poinformowała, że organizacja konspiracyjna utworzona w Wilnie otrzymała od rządu RP w Paryżu, za pośrednictwem polskiego przedstawicielstwa w Kownie, mandat do objęcia kierownictwa nad konspiracją na terenie okupacji sowieckiej. 1 grudnia 1939 r. do Lwowa dotarł wysłannik z Warszawy płk Stanisław Sosabowski, który poinformował, że komendę nad konspiracją w kraju obejmuje dowództwo w Warszawie. Po kilkudniowym pobycie Sosabowski wyruszył w dalszą drogę do Budapesztu. Towarzyszył mu przedstawiciel lwowskiej konspiracji Franciszek Cyganek⁹. Już po wyjeździe Sosabowskiego, 22 grudnia 1939 r., przybył do Lwowa emisariusz komendanta głównego ZWZ mjr Aleksander Klotz „Jan”,

⁷ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 90; *Polskie podziemie na terenie...*, t. 2, s. 951-953; B. SzereMETA, *op. cit.*, s. 59; J. Węgiński, *Lwów pod okupacją...*, s. 35.

⁸ J. Węgiński, *Lwów pod okupacją...*, s. 26.

⁹ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 91; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 40.

„Niewiarowski”. Nawiązał on wówczas kontakt z ppłk. Janem Maksymilianem Sokołowskim „Janem”, „Trzaską”. Przekazał on komendantowi POWW instrukcje identyczne z tymi, które przywiózł płk Sosabowski. Kilka dni później powrócił z Budapesztu Franciszek Cyganek. Przekazał informacje, że polskie poselstwo na Węgrzech akceptuje instrukcje dostarczone przez Klotza i Sosabowskiego mówiące o tym, że POWW ma stanowić podstawę do budowy struktur konspiracyjnych ZWZ na terenie Małopolski Wschodniej i Wołynia¹⁰. Niestety, w drugiej połowie grudnia 1939 r. NKWD aresztowało płk. Dobrowolskiego. W tej sytuacji dowództwo siatki konspiracyjnej przejął ppłk Sokołowski. Kierowana przez niego siatka określana była w historiografii jako tzw. ZWZ-2. 19 grudnia 1939 r. do Lwowa powrócił z Paryża kurier Tadeusz Strowski, przywożąc rozkazy i instrukcje od naczelnego wodza dla generałów Januszajtisa-Żegoty, Andersa i Boruty-Spiechowicza. Niestety, żadnego z wymienionych generałów nie było już we Lwowie.

W tej sytuacji Strowski przekazał przywiezione dokumenty komendantowi lwowskiej POWW płk. Władysławowi Żebrowskiemu, powierzając mu dowództwo Lwowskiego Obszaru ZWZ. Powstałe w ten sposób struktury określane były później mianem ZWZ-1. Na podstawie otrzymanych pełnomocnictw Żebrowski rozpoczął działania mające na celu podporządkowanie Komendantowi Lwowskiego Obszaru ZWZ struktur konspiracyjnych na terenie Małopolski Wschodniej i Wołynia. Szybko okazało się jednak, że nie będzie to łatwym zadaniem. Pomiedzy grupą kierowaną przez płk. Dobrowolskiego (tzw. ZWZ-1) a grupą ppłk. Sokołowskiego (tzw. ZWZ-2) wywiązał się bardzo ostry konflikt o podłożu personalnym i politycznym. Szefowie ZWZ-1 mieli nie tylko poglądy antysanacyjne, ale także związani byli z rządem RP w Paryżu, podczas gdy szefowie ZWZ-2 reprezentowali poglądy sanacyjne oraz uważali, że dowództwo konspiracji powinno znajdować się w kraju, a nie za granicą. Mimo narastających animozji pomiędzy obiema grupami przez cały czas trwał rozwój struktur konspiracyjnych¹¹. W grudniu 1939 r. do dr. Władysława Zycha „Szarego”, „Falki”, „Sztroma”, jednego z dowódców Ochotniczej Straży Bezpieczeństwa (OSB) podczas obrony Lwowa, dotarła Janina Kultysówna „Błyskawica”. W imieniu płk. Żebrowskiego złożyła na jego ręce propozycję wejścia w struktury ZWZ-1, na co Zych wyraził zgodę. Kierowana przez niego

¹⁰ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 41; A. Klotz, *Zapiski konspiratora 1939-1945*, oprac., wstęp i przypisy G. Mazur, Kraków 2001, s. 63; J. Fałęcki [wł. Jan Sokołowski], *Wspomnienia z lat okupacji*, Wrocław 1986, s. 7.

¹¹ A. Klotz, *op. cit.*, s. 68; B. Szeremeta, *op. cit.*, s. 49-50; B. Tomaszewski, J. Węgiński, *Zarys historii Lwowskiego Obszaru ZWZ-AK*, Warszawa 1987.

siatka, licząca, jak mówił, ok. 1500 osób, weszła w skład ZWZ-1. Niemal w tym samym czasie w strukturach ZWZ-1 znalazł się kierowany przez płk. Zdzisława Zajączkowskiego „Kolejarza” Związek Organizacji Polskich (ZOP), liczący blisko 300 osób. Jego członkowie zajmowali się głównie przeprowadzaniem ludzi przez granicę, zbieraniem broni, działalnością wywiadowczą i propagandową. Organizacja ta posiadała placówki w Busku, Stanisławowie i Lubaczowie. Zanim doszło do podporządkowania się ZWZ-1, ZOP utrzymywał również kontakty z ZWZ-2. Jednak to, iż nie uznawał on rządu gen. Władysława Sikorskiego oraz utrzymywał kontakty z internowanym w Rumunii marszałkiem Edwardem Rydzem-Śmigłym, spowodowało, że Zajączkowski ostatecznie zdecydował się na podporządkowanie kierowanej przez siebie siatki ZWZ-1¹². W jej skład weszła również grupa konspiracyjna kierowana przez por. Stanisława Żarczewskiego „Nerona”. Organizacja ta powstała z początkiem stycznia 1940 r. z inicjatywy grupy oficerów Wojska Polskiego (WP) w składzie: pchor. Marian Dombrowiecki „Krzyś”, Bronisław Łuszczewski „Rudy”, pchor. Ryszard Turmunt, por. Stanisław Żarczewski. W połowie lutego 1940 r. z Żarczewskim skontaktował się kpt. Mieczysław Tichowski „Jur”, oferując pomoc w nawiązaniu kontaktów z ZWZ-2. Kilka dni później doszło do spotkania por. Żarczewskiego z ppłk. Sokołowskim, który zaproponował Żarczewskiemu wejście w skład ZWZ-2 i objęcie dowództwa nad komórkami konspiracyjnymi na prowincji. Ten poprosił o czas do namysłu, tłumacząc, że taka decyzja wymaga konsultacji z pozostałymi członkami sztabu. W marcu 1940 r. również za pośrednictwem kpt. Tichowskiego do Żarczewskiego dotarł por. Jan Jaworski „Karol”. Ustalono wówczas, że Żarczewski, który objął stanowisko pomocnika szefa oddziału organizacyjnego w Komendzie Obszaru Lwów ZWZ-1, oraz jego podkomendni wejdą w skład ZWZ-1¹³. W miarę upływu czasu struktury konspiracji się rozrastały. Z zachowanych dokumentów i relacji wiadomo, że udało się utworzyć struktury organizacyjne zarówno w samym Lwowie i okolicach, jak i na prowincji¹⁴. Wiemy też, iż komenda obszaru utrzymywała nie tylko łączność kurierską z władzami w Paryżu, lecz także (od lutego 1940 r.) łączność radiową

¹² BJ, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, L. Sadowski „Wasył”, Sprawa delegata rządu, raport nr 4 z dnia 15.12.1941, [b.p.]; E. Kotarska, *Proces czarnostu*, Warszawa 1998, s. 73; J. Węgierski, *Lwów pod okupacją...*, s. 20.

¹³ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 48.

¹⁴ Silne struktury konspiracyjne utworzono m.in. w Borysławiu i Drohobyczu. Na ich czele stał dr Erwin Czechowski „Jeziński”. Jego podkomendni zajmowali się prowadzeniem działań dywersyjnych polegających m.in. na niszczeniu transportów materiałów pędnych kierowanych do Niemiec oraz przeprowadzaniem na Węgry osób zagrożonych aresztowaniem oraz ochotników

z bazą nr 1 „Bolek” w Budapeszcie¹⁵. Konspiratorzy prowadzili przede wszystkim działania wywiadowcze ukierunkowane na rozpoznanie jednostek ACz, NKWD oraz administracji okupacyjnej. Polskim agentom pracującym w skrajnie trudnych warunkach udało się odnieść pewne sukcesy. Do takich należało z pewnością przechwycenie informacji o planowanej na 10 lutego 1940 r. pierwszej wielkiej deportacji ludności cywilnej w głąb ZSRS. Członkowie ZWZ prowadzili również drobne działania dywersyjne polegające np. na uszkodzaniu cystern z ropą kierowanych z ZSRS do Niemiec. Rozpoczęto również przygotowania do powstania. Z zachowanych dokumentów wiemy, że np. we Lwowie planowano zdobycie cytadeli, elektrowni, poczty, gmachu uniwersytetu oraz więzień przy ulicy Kazimierzowskiej i na Brygidkach. Powstanie miało wybuchnąć 24 marca 1940 r., kiedy władze okupacyjne zamierzały rozpocząć pobór polskiej młodzieży do wojska. Szanse na powodzenie powstania były mało realne ze względu na fakt, iż konspiratorom brakowało broni. Do jego wybuchu jednak nie doszło, nie z powodu braków w uzbrojeniu, lecz na skutek fali aresztowań, która dotknęła polską konspirację¹⁶. Zdarzało się i tak, że niektóre akcje były przeprowadzane w sposób dosyć spontaniczny, jak np. ta we wrześniu 1939 r., w której uczestniczył Edward Gronostalski. Po latach wspominał on, że wraz z kolegami mieli zabrać i zabezpieczyć metalowe skrzynie znajdujące się w piwnicach lwowskiego ratusza. Zawierały one m.in. kartoteki oficerów polskiego wywiadu oraz kontrwywiadu i pod żadnym pozorem nie mogły się dostać w ręce NKWD. Część dokumentów została zniszczona, pozostałe – dobrze ukryte i w 1943 r. przekazane dowództwu lwowskiej Armii Krajowej (AK)¹⁷.

Obok Obszaru ZWZ-1 istniały na terenie Małopolski Wschodniej struktury ZWZ-2. Jak już wyżej wspomniano, kierowane były przez oficerów o poglądach sanacyjnych. Z zachowanych dokumentów wiemy, że na czele Komendy Obszaru nr 3 stanął wymieniony wyżej ppłk Sokołowski. Obok Komendy Obszaru utworzono również Komendy Okręgów: Stanisławów, Tarnopol i Wołyń. Jeżeli idzie o przejawy działalności Obszaru ZWZ-2, to skupiał się on przede wszystkim na prowadzeniu akcji wywiadowczej. Kierownikami sieci wywiadu byli kolejno:

do WP we Francji, J. Węgierski, *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993, s. 14-15.

¹⁵ Idem, *Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 251. Pracami radiostacji kierował rtm. Mirosław Dziekoński, natomiast radiotelegrafistą był były pracownik portu lotniczego na Skniłowie kpr. Wacław Łodowski „Mikołaj”. Zob. E. Kotarska, *op. cit.*, s. 163-164.

¹⁶ *Ibidem*, s. 149-155; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 51-65.

¹⁷ E. Jaworski, *op. cit.*, s. 31-33.

Karol Trojanowski „Radwan”, a od maja 1940 r. – Jerzy Kaden „Florian”. Polscy agenci zbierali informacje dotyczące jednostek ACz oraz organizacji i zawartości transportów kolejowych kierowanych zarówno w głąb ZSRS, jak i do Niemiec¹⁸. Obok działalności wywiadowczej prowadzono również działania propagandowe polegające m.in. na rozprowadzaniu własnej produkcji ulotek. Wydawano również biuletyn zawierający informacje pochodzące przede wszystkim z nasłuchu radiowego. Do końca lutego 1940 r. ukazało się pięć numerów wspomnianej gazetki. Komenda Obszaru ZWZ-2 nr 3 posiadała łączność kurierską zarówno z bazą „Bolek” w Budapeszcie, jak i z Warszawą. Z zachowanych dokumentów wiemy, że do kwietnia 1940 r. dotarło do Lwowa kilku kurierów z Warszawy. Niestety, 22 stycznia 1940 r. został aresztowany na granicy z Rumunią Tadeusz Strowski. Przesłuchiwany przez NKWD złożył obszernie zeznania, które umożliwiły sowieckiej bezpiece rozpracowanie struktur polskiej konspiracji w Małopolsce Wschodniej. 1 marca 1940 r. funkcjonariusze NKWD zatrzymali we Lwowie por. Edwarda Gołę, który podawał się za emisariusza rządu emigracyjnego dysponującego rozległymi kontaktami w strukturach lwowskiej konspiracji. Aresztowany nie tylko złożył obszernie zeznania, ale także zgodził się na współpracę z Sowietami¹⁹. Interesującym wydaje się fakt, że podjęto również próbę porozumienia się z Ukraińcami. W tym celu nawiązano kontakt z metropolitą greckokatolickim Lwowa Andrzejem Szeptyckim. Jako reprezentantka polskiej strony w negocjacjach brała udział Władysława Piechowska. Wiemy, że odbyły się dwa spotkania – jedno w kwietniu, drugie – na przełomie czerwca i lipca 1940 roku. Celem ich miało być omówienie środków służących złagodzeniu wrogości pomiędzy Polakami a Ukraińcami. Jak wspominała po wojnie Piechowska, metropolita w rozmowie akcentował, iż nie stoi na czele podziemia ukraińskiego, jednak z tytułu zajmowanego stanowiska oraz autorytetu, jakim cieszył się w społeczeństwie ukraińskim, mógł wpływać nie tylko na podległy mu kler, ale także w pewnym sensie na działania podziemia ukraińskiego. Niestety, jak pisze Anna Eliza Markert, autorka biografii Władysławy Piechowskiej, metropolita podczas wspomnianych rozmów nie przedstawił żadnych postulatów

¹⁸ *Polskie podziemie na terenie...*, t. 2, s. 1095; B. Szeremeta, *op. cit.*, s. 55-57; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 65-76. Praca oddziału wywiadowczego wspierana była przez komórkę legalizacyjną kierowaną przez N.N. „Stefana”, która zajmowała się wykonywaniem różnego rodzaju dokumentów. W tym celu udało się stworzyć własną konspiracyjną drukarnię posiadającą zestaw czcionek cyrylickich, A. Klotz, *op. cit.*, s. 72-73.

¹⁹ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 108; A.E. Markert, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900-1987. Żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003, s. 75-77; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 85-87.

pod adresem strony polskiej, zaś władze polskiego podziemia traktowały je tylko i wyłącznie jako rozmowy sondażowe²⁰.

Ze strukturami ZWZ-2 powiązane było podziemne harcerstwo. Na początku listopada 1939 r. we Lwowie powołana została Harcerska Organizacja Niepodległościowo-Wojskowa HONW. Na jej czele stanął hm. prof. Wilhelm Słaby. Jego zastępcą był hm. Leopold Adamcio. W skład komendy okręgu weszli również: Aleksander Szczęcikiewicz, Leszek Czarnik i Zbigniew Duma. W grudniu 1939 r. Wilhelm Słaby został mianowany komendantem Obszaru Wschodniego Szarych Szeregów²¹. Z innych organizacji konspiracyjnych działających na terenie Lwowa warto wymienić Rewolucyjny Związek Niepodległości i Wolności (RZNW) powstały najprawdopodobniej w październiku 1939 r. W jego skład wchodził przedstawiciel Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), Stronnictwa Demokratycznego (SD), Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej (PAML), Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej „Siew” (CZMW „Siew”). Wśród jego członków warto wymienić takie nazwiska, jak: Jan Szczyrek, Michał Lang, Leszek Czarnik czy też późniejszy kurier Jerzy Lerski. Członkowie związku zajmowali się przede wszystkim działalnością wywiadowczą, propagandową oraz gromadzeniem broni. Organizacja została rozbita na skutek aresztowań najprawdopodobniej na przełomie marca i kwietnia 1940 r.²² Można się dzisiaj zastanawiać, dlaczego sowiecka bezpieka osiągnęła tak wielkie sukcesy w zwalczaniu polskiej konspiracji na tym terenie. Wynikało to przede wszystkim z nieprzestrzegania zasad konspiracyjnych przez członków tajnych organizacji niepodległościowych. Lech Sadowski, który podczas okupacji niemieckiej pełnił funkcję szefa Biura Informacji i Propagandy (BIP) w sztabie Komendy Obszaru Lwów w niedatowanym raporcie pisał, że „zarówno płk Ż[ebrowski], jak i też płk S[okołowski] i mjr D[obrowolski] prowadzili robotę bardzo nieostrożnie, co doprowadziło do bardzo wielu wysp, przy czym w jednym wypadku znaleziono przy rewizji listę kilkudziesięciu oficerów z pełnymi nazwiskami i adresami”²³.

Masowe aresztowania, do jakich doszło na terenie Małopolski Wschodniej w marcu i kwietniu 1940 r., doprowadziły do znaczącego ograniczenia struktur konspiracyjnych, jednak działalność prowadzona zarówno przez ZWZ-1, jak

²⁰ A.E. Markert, *op. cit.*, s. 78-79.

²¹ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 77-78.

²² S. Pempel, *op. cit.*, s. 19-20; J. Węgierski, *Lwów pod okupacją...*, s. 71.

²³ BJ, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, Lech Sadowski ps. „Wasył”, Powstanie i działalność organizacji we Lwowie, [b.p.].

i ZWZ-2 była nadal kontynuowana. Na czele pierwszej z organizacji stanął wówczas mjr/ppłk Emil Macieliński. Istnieją uzasadnione podejrzenia, że zarówno ZWZ-1, jak i ZWZ-2 zostały zinfiltrowane przez sowiecką agenturę i pracowały pod kontrolą NKWD. W tym kontekście wymienia się nazwiska Edwarda Goli, szefa wywiadu ZWZ-2, który wydał NKWD m.in. Piechowską oraz kpt. Edwarda Metzgera, szefa wywiadu w Komendzie Obszaru ZWZ-1, a ten z kolei miał wydać Sowietom mjr. Zygmunta Dobrowolskiego, komendanta ZWZ-2 we Lwowie²⁴. Współpracę z NKWD podjął również Emil Macieliński²⁵.

Trzeba wyraźnie powiedzieć, że istnienie dwóch odrębnych organizacji konspiracyjnych na obszarze okupacji sowieckiej wywołało spore zaniepokojenie w Komendzie Głównej ZWZ w Paryżu. Podjęto wówczas decyzję o wysłaniu do Lwowa ppłk. Stanisława Pstrokońskiego „Stefana Łozińskiego” celem uporządkowania istniejącej sytuacji. Jak się miało później okazać, decyzja ta pociągnęła za sobą fatalne skutki. Jest bardzo prawdopodobne, że Pstrokoński, opuszczając Paryż, znajdował się cały czas pod obserwacją agentów NKWD. W drodze do Lwowa zatrzymał się na kilka dni w Warszawie, gdzie przeprowadził rozmowy z płk. Stefanem Roweckim „Grotem”. Ustalono wówczas, że Pstrokoński podczas pobytu we Lwowie będzie występował jako delegat i zastępca komendanta okupacji sowieckiej. Jego głównym zadaniem było uporządkowanie struktur konspiracyjnych na terenie podległym Sowietom. Po przybyciu do Lwowa Pstrokoński rozpoczął rozmowy z przebywającymi na wolności członkami konspiracji. Przekonał się wówczas, że w istniejącej sytuacji najlepszym wyjściem będzie stworzenie nowej siatki konspiracyjnej. Niestety, 22 czerwca 1940 r., został aresztowany przez NKWD. Jak wspominał, po dotarciu do Armii Andersa, podczas przesłuchań przekonał się

²⁴ *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 2, *Czerwiec 1941-kwiecień 1943*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 16-17. Wanda Ossowska, kurier Komendanta Obszaru Lwowskiego ppłk. Emila Macielińskiego, która po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej dotarła do Warszawy, wspominała, że pracownicy KG ZWZ nie wierzyli jej, że przybyła ze Lwowa. Przeprowadzono wówczas Edwarda Golę, który to potwierdził. Oburzona Ossowska po wyjściu Goli poinformowała o podejrzeniach wobec niego. Na jej sugestię przeprowadzono rewizję w mieszkaniu Goli, gdzie znaleziono listę ludzi, których on oraz Edward Metzger chcieli wydać gestapo. Zob. Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN), Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacja Wandy Ossowskiej, k. 47.

²⁵ BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, Organizowanie Lwowskiego Obszaru ZWZ-AK na przełomie 1941-1942 roku, k. 8-9; CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, relacja Jerzego Skrzetuskiego, k. 90; A. Klotz, *op. cit.*, s. 64-65; J. Węgierski, *Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK...*, s. 252-253; *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 221; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 88-92.

nie tylko o tym, że NKWD ma ogromną wiedzę dotyczącą polskiego podziemia, ale także i o tym, że istniejące w Małopolsce Wschodniej struktury konspiracyjne znajdują się pod całkowitą kontrolą sowieckiej bezpieki. Przewieziony do Moskwy na spotkanie z Ławrientijem Berią zgodził się na współpracę z NKWD. Po dwóch tygodniach został z powrotem przerzucony do Lwowa, a następnie wypuszczony. Sowietzi rozpowszechnili legendę o jego ucieczce z transportu. Pstrokoński powrócił do pracy konspiracyjnej, a w kilka dni po powrocie spotkał się z dziennikarzem i literatem Stanisławem Wasylewskim, prosząc o ostrzeżenie m.in. ppłk. Sokołowskiego przed tym, że NKWD ma bardzo dobre rozpoznanie polskich struktur. Sytuacja ZWZ na terenie Małopolski Wschodniej zaczęła się robić coraz trudniejsza. Była to jedna z przyczyn opuszczenia szeregów ZWZ-2 przez jej dowódców: ppłk. Sokołowskiego oraz Klotza, którzy utworzyli nową organizację o nazwie „Wierni Polsce”. Przetrwała ona aż do końca sowieckiej okupacji²⁶. Kiedy do Komendy Głównej ZWZ w Warszawie dotarły informacje o aresztowaniach we Lwowie, gen. Rowecki podjął decyzję o wysłaniu do Lwowa płk. dypl. Leopolda Okulickiego. Został on wyznaczony na komendanta okupacji sowieckiej. Niestety, jego misja od początku skazana była na niepowodzenie. Przyczyną tego był fakt, że Okulicki zaczął bliską współpracę z por. Bolesławem Zymonem „Waldym Wołyńskim” – agentem NKWD, który już wcześniej przyczynił się do aresztowania m.in. komendanta Okręgu Wołyń-ZWZ płk. Tadeusza Majewskiego. Okulicki i Zymon wraz z łączniczką Bronisławą Wysłouchową oraz dwoma oficerami

²⁶ A.E. Markert, *op. cit.*, s. 85-87; S. Pempel, *op. cit.*, s. 30-32; *Polskie podziemie na terenie...*, t. 2, s. 1333-1345; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 98-99; G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ-AK – szkic z dziejów*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – Polityka – Pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 24. Wcześniej, bo z końcem stycznia 1940 r., przygotowania do przedostania się do Lwowa rozpoczął gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski mianowany komendantem Obszaru nr 3. Niestety próba przejścia linii demarkacyjnej zakończyła się fiaskiem. Generał podróżujący pod nazwiskiem Tadeusz Mirowski oraz towarzyszące mu kurierki: Ewelina Karasiówna „Wera”, Maria Trojanowska „Rysia”, Antonina Płońska „Tola” zostali zatrzymani przez sowiecką straż graniczną w nocy z 6 na 7 marca 1940 r. Ewelinę Karasiównę udało się wydostać z więzienia, natomiast generała nierozpoznanego przez NKWD oraz dwie pozostałe kurierki przewieziono do więzienia w Dniepropietrowsku, a następnie skazano na 5 lat łagru za nielegalne przekroczenie granicy. Kilka dni wcześniej sowieccy pogranicznicy zatrzymali również ppłk. Klemensa Rudnickiego przewidywanego na objęcie funkcji szefa sztabu u Karaszewicza-Tokarzewskiego. Zob. *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 1: *Wrzesień 1939–czerwiec 1941*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 73; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 118; J. Fałęcki [wł. Jan Sokołowski], *op. cit.*, s. 8-9, 28-29; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 118; J. Węgierski, *Lwów pod okupacją...*, s. 53-57.

niosącymi radiostację: kpt. Jerzym Antoszewiczem oraz drugim kapitanem, nieznanym z nazwiska, bez przeszkód dotarli do granicy, gdzie się rozdzielili. Okulicki i Wysłouchowa przeszli granicę w rejonie Rawy Ruskiej, korzystając z kanału przetrutowego KGZWZ, natomiast Zymon, Antoszewicz oraz towarzyszący im kapitan mieli przejść granicę w innym miejscu. Ostatecznie Antoszewicz, który złamał nogę, postanowił wrócić do Warszawy. Jego towarzysze zdecydowali się jednak na przejście granicy. Okulicki dotarł do Lwowa, jednak na wolności pozostał stosunkowo niedługo. W nocy z 21 na 22 stycznia 1940 r. został aresztowany, a następnie przewieziony do Moskwy, gdzie był przesłuchiwany m.in. przez gen. Iwana Sierowa. Zaproponowano mu wówczas dalsze kierowanie ZWZ we Lwowie, którego działalność miała być prowadzona przeciwko III Rzeszy. Okulicki został zwolniony z więzienia w sierpniu 1941 r. i skierowany do tworzonej w ZSRS Armii Polskiej dowodzonej przez gen. Władysława Andersa²⁷. Niektórzy z oficerów podejmowali jednak decyzję o rozpoczęciu ograniczonej współpracy z Sowietami. Jednym z nich był mjr Włodzimierz Młotkowski, komendant Obwodu Gródek Jagielloński-Mościska ZWZ-1. Aresztowany przez NKWD 28 marca 1940 r. został wypuszczony z aresztu. W zamian za zaprzestanie działalności przeciwko ZSRS i ukierunkowanie jej przeciwko Niemcom oraz nacjonalistom ukraińskim NKWD zobowiązało się do zaprzestania aresztowań wśród podległych mu żołnierzy²⁸.

Sytuację polskiej konspiracji w Małopolsce Wschodniej zmienił wybuch wojny pomiędzy III Rzeszą a ZSRS (22 czerwca 1941 r.). Ze względu na niemal całkowite zniszczenie struktur konspiracyjnych na tym terenie 27 czerwca komendant ZWZ gen. Rowecki wydał rozkaz organizacyjny ustalający granicę oraz struktury Obszaru nr 3 (Południowo-Wschodniego) ZWZ. Zgodnie z wytycznymi w jego skład miały wejść cztery Okręgi: Lwowski, Stanisławowski, Tarnopolski oraz Wołyński²⁹. We wrześniu 1941 r. do Lwowa zaczęli przybywać oficerowie tworzący tzw. „ekipę warszawską”. Ich zadaniem była odbudowa lub organizacja struktur konspiracyjnych na tym terenie. Zamierzali oni również przeprowadzić weryfikację wśród członków lwowskiej konspiracji mającą na celu oczyszczenie struktur organizacyjnych z osób podejrzewanych o to, że podczas okupacji

²⁷ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 154; S. Pempel, *op. cit.*, s. 35-36; B. Szeremeta, *op. cit.*, s. 93-98; G. Mazur, *op. cit.*, s. 26-27; *General Leopold Okulicki „Niedźwiadek” (1898–1946)*, [on-line:] file:///C:/Users/skaner/Downloads/Okulicki_internet.pdf 14 XI 2021, s. 8.

²⁸ S. Pempel, *op. cit.*, s. 37.

²⁹ 27 maja 1942 r. Okręg Wołyński został podporządkowany bezpośrednio KG ZWZ-AK. Zob. BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, *Organizowanie Lwowskiego Obszaru...*, k. 14; G. Mazur, *op. cit.*, s. 35.

sowieckiej pracowały dla NKWD. Członkami „ekipy warszawskiej” byli przede wszystkim doświadczeni oficerowie sztabowi, którzy mieli objąć najważniejsze stanowiska w strukturach konspiracyjnych na tym terenie. Wśród nich znaleźli się m.in. gen. Kazimierz Sawicki³⁰, przewidziany na stanowisko komendanta Obszaru nr 3, oraz kpt. dypl. Henryk Pohoski, mianowany szefem oddziału II w komendzie obszaru. W tym samym czasie organizowano również struktury Komendy Okręgu Lwów. Na jej czele stanął płk Władysław Smereczyński. 1 stycznia 1942 r. w strukturach Komendy Obszaru Lwowskiego służyło 500 żołnierzy, w tym 62 oficerów, a jeśli chodzi o struktury Okręgu Lwowskiego, to służyło w nich wówczas 872 żołnierzy i oficerów. Zdecydowana większość z nich działała na terenie Lwowa i Drohobycza, natomiast w pozostałych miejscach struktury były bardzo słabe³¹.

Na terenie Okręgu Lwowskiego ZWZ-AK od samego początku niemieckiej okupacji bardzo aktywnie działały struktury Oddziału VI, tj. BIP-u. Były to komórki wchodzące w skład zarówno komendy obszaru, jak i komendy okręgu. Początki działalności BIP-u sięgają jeszcze okresu okupacji sowieckiej. Wówczas to bracia Władysław i Kazimierz Świrscy, związani ze Stronnictwem Pracy (SP), redagowali wydawane we Lwowie pismo „Wytrwamy”, będące organem grupy konspiracyjnej o tej samej nazwie. W jej skład wchodził m.in. Kazimierz Broczener i mjr Jerzy Norwid-Neugebauer. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej członkowie grupy „Wytrwamy” weszli w skład ZWZ. Pismo „Wytrwamy”, choć nie stało się organem BIP-u, to było jednak kolportowane wśród żołnierzy lwowskiej AK aż do końca wojny.

Początki działalności BIP-u w strukturach Komendy Obszaru AK Lwów sięgają drugiej połowy 1941 r. Wtedy to zgodnie z rozkazem komendanta obszaru gen. Kazimierza Sawickiego rozpoczęto tworzenie jego struktur. Pierwszym komendantem miał być nauczyciel oraz działacz Związku Legionistów Polskich (ZLP) Bolesław Pochmarski, który był jednak bardzo niezdecydowany w kwestii objęcia tej funkcji. W tej sytuacji, w grudniu 1941 r., szefem BIP-u w Komendzie Obszaru Lwów został Lech Sadowski. Pełnił on tę funkcję do 25 kwietnia 1942 r., kiedy został aresztowany przez gestapo. Został on odbity 15 kwietnia 1942 r. przez

³⁰ Zgodnie z otrzymanymi rozkazami gen. Sawicki miał pozostać na stanowisku komendanta od dwóch do trzech miesięcy, po czym zamierzał powrócić do Warszawy w celu złożenia relacji o stanie struktur konspiracyjnych na podległym mu terenie. Wówczas to komendant ZWZ miał podjąć decyzję o jego pozostaniu we Lwowie lub wyznaczeniu innej osoby na stanowisko komendanta Obszaru Lwowskiego, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 241.

³¹ *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 2, s. 132; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 296; S. Pempel, *op. cit.*, s. 42-48; J. Węgiński, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, s. 14-15, 17; B. Tomaszewski, J. Węgiński, *op. cit.*, s. 8-10.

oddział dowodzony przez ppor. Stanisława Lachowicza³². W akcji tej uczestniczył m.in. Jerzy Gardynik, który wspominał po wojnie, że Sadowskiemu polecono udawać atak ślepej kieszki. Został wówczas przewieziony do szpitala przy ulicy Zamarstynowskiej:

Tam pracowała również (...) jako wtyczka jedna z naszych lekarek (...), która to wszystko zorganizowała i jako alibi dla siebie miała zostać w tej akcji pobita. Oczywiście chłopcy, którzy nie orientowali się w grze, pobili ją solidnie i ona chorowała dosyć poważnie, ale akcja się udała, tzn. Ukraińców unieszkodliwiono po prostu bez jednego strzału, związano i zakneblowano nagłym napadem. Lekarke zbito i jeszcze kilku, a jego wzięto i na ulicy czekał fiakier (...), i pojechali z Sadowskim. Sadowski został potem na melinie i w krótkim czasie został przerzucony do Warszawy³³.

Po aresztowaniu Sadowskiego funkcję szefa BIP-u pełnili kolejno: Władysław Grzędzielski „Andrzej”, „Iden”, „Błażej”, „Eustachy” (od 25 kwietnia 1942 do kwietnia 1944 r., kiedy to został mianowany kierownikiem Wydziału Spraw Wewnętrznych Okręgowej Delegatury Rządu we Lwowie). Od 22 kwietnia 1944 r. szefem BIP-u był znany pisarz Mirosław Żuławski „Radca”³⁴.

Sadowski, który był pierwszym szefem BIP-u, rozpoczął bardzo energiczne prace organizacyjne. Jedną z pierwszych jego decyzji było powołanie pisma „Wiadomości Radiowe”, których redaktorem ostatecznie został mianowany Karol Kuryluk „Florian” (odszedł w drugiej połowie 1942 r. do Gwardii Ludowej Polskiej Partii Robotniczej [GL PPR]). Jego następcą był por. N.N. „Ernest”. Prócz Kuryluka w pracach przy wydawaniu „Wiadomości Radiowych” brali udział m.in. Adam Veit „Bazyli” (drukarz) oraz profesor UJK Jerzy Manteuffel (nasłuch radiowy). Stało się to możliwe dzięki nieznanemu z imienia radiotechnikowi, a zarazem żołnierzowi AK o nazwisku Marszałek „Sem”. Skonstruował on aparaty radiowe wbudowane w lampę elektryczną, niemal nie do wykrycia przez osoby niewtajemniczone. Sadowski w swojej niepublikowanej relacji podał, że podpisał on później volkslistę. Pozostał jednak nadal żołnierzem AK, a prowadząc m.in. prace nad naprawą sieci telefonicznej w lwowskim gestapo, oddał nieocenione usługi ruchowi

³² BJ, przyb. 446/01 Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, Organizowanie Lwowskiego Obszaru..., k. 32-33.

³³ AW Ośrodek Karta, sygn. I/0185, Relacja Jerzego Gardynika, k. 21.

³⁴ Komenda Obszaru Lwów, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2028.html> – 4 XII 2021; J. Węgiński, Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK..., s. 258.

oporu. „Wiadomości Radiowe” nie były jedynym pismem wydawanym przez BIP Obszaru Lwów. 31 grudnia 1941 r. ukazał się pierwszy numer „Biuletynu Ziemi Czerwieńskiej” (od nr. 4 z dnia 7 lutego 1943 r. wychodził jako „Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej”). Pismo to wydawane było początkowo w nakładzie 500, a potem 1000 egzemplarzy. Na przełomie 1943 i 1944 r. nakład wynosił 2200 egzemplarzy. Ponadto BIP w Okręgu Tarnopolskim powielał we własnym zakresie i rozprowadzał „Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej” w nakładzie około 1000 egzemplarzy. Funkcję redaktorów naczelnych pełnili kolejno: Sadowski (tylko w pierwszym numerze), Żuławski (do kwietnia 1944 r.), N.N. „Felicjan”. BIP Obszaru Lwów wydawał również pismo „Żołnierz Kresowy”. Był to miesięcznik, w którym publikowano artykuły o walkach polskich żołnierzy na obczyźnie oraz o walkach żołnierzy AK. Jego pierwszy numer ukazał się w grudniu 1943 r., a ostatni 15 lipca 1944 r. Składu redakcji czasopisma oraz jego nakładu nie udało się niestety ustalić. BIP Obszaru Lwów wydawał również miesięcznik „Kobieta w Walce”. Łącznie od listopada 1943 r. do lipca 1944 r. ukazało dziewięć numerów. Redaktorem naczelnym miesięcznika była Stefania Skwarczyńska. Na jego łamach publikowano artykuły poświęcone udziałowi kobiet w strukturach konspiracyjnych³⁵. Intensywna działalność wydawnicza nie byłaby możliwa, gdyby nie Lwowskie Tajne Drukarnie Wojskowe (LTDW). Na początku 1942 r. we Lwowie uruchomione zostały dwie drukarnie, do których kompletne wyposażenie (czcionki, klisze, papier) przekazały działające w Warszawie Tajne Wojskowe Zakłady Wydawnicze (TWZW). Obie drukarnie pracowały na pełnych obrotach aż do czerwca 1942 r., kiedy jedna z nich została wykryta przez gestapo. Przyczyną odkrycia było aresztowanie przez Niemców żony drukarza Adama Veita „Bazylego” narodowości żydowskiej. Gestapowcy zmusili ją do wskazania siedziby drukarni. Aresztowano wówczas także jej męża. Oboje zostali rozstrzelani w sierpniu 1942 r.³⁶ Na szczęście to aresztowanie nie doprowadziło do wyspy, ale przez kilka tygodni nie drukowano „Biuletynu Ziemi Czerwieńskiej”. Udało się wówczas kilkakrotnie wydrukować na powielaczu czasopismo „Tydzień Walki” w nakładzie 1000 egzemplarzy. W miarę upływu czasu LTDW coraz bardziej rozwijały swoją działalność, tak że

³⁵ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0185, Relacja Jerzego Gardynika, k. 22; BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, Organizowanie Lwowskiego Obszaru..., k. 13, 21; W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990, s. 181; J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków–Wrocław 2008, s. 367-370; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 317; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 44-45.

³⁶ BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, *op. cit.*, k. 25-26; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 282-283; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 26-27.

od wiosny 1944 r. dysponowały czterema drukarniami. Na ich czele stali kolejno: Lesław Głaczyński „Dionizy” i Stanisław Markowski „Różga”. Z zachowanych dokumentów wiemy, że wiosną 1944 r. pracowało w nich 18 osób. Udało się jedynie ustalić dwa nazwiska – Romualda Kaznochy „Stanisława” i Mariana Pieniędzy. Z końcem 1943 r. miesięcznie drukowano 12 000 egzemplarzy różnego rodzaju wydawnictw. Do tego dochodziło 8500 ulotek, z czego 3500 w języku ukraińskim. Jeżeli chodzi o rodzaje – były to ulotki, odezwy Komendanta Obszaru lub Delegata Rządu, czasopisma: „Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej”, „Kobieta w Walce”, „Żołnierz Kresowy”. Ponadto podczas okupacji wydano trzy tomiki poezji. Pierwszy z nich pt. *Wielkanocna pisanka* został opublikowany w kwietniu 1942 r. jako dodatek do numeru 11 „Biuletynu Ziemi Czerwieńskiej”. Zawierał on m.in. wiersze Władysława Broniewskiego, Marii Grzędzielskiej, Kazimierza Wierzyńskiego. Drugi tomik pt. *Wierne płomienie* ukazał się w 1943 r. pod redakcją Stefani Skwarczyńskiej. Zawierał on wiersze lwowskich poetów, m.in.: Żuławskiego, Grzędzielskiej, Juliusza Petrego i Marii Lewickiej. W 1943 r. ukazał się kolejny tomik zatytułowany *Śpiew wojny*, w którym znalazły się wiersze m.in.: Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Janiny Gadomskiej-Lempickiej oraz Jerzego Horodyńskiego³⁷. Działalność wydawnicza nie byłaby możliwa, gdyby nie komórka zajmująca się kolportażem. Została zorganizowana w grudniu 1941 r. Na jej czele stały kolejno Maria Skierska „Konstancja”, a później Halina [Horak?]. W komórce kolportażu zdecydowaną większość pracowników stanowiły kobiety. Rozprowadzały one na podległym sobie terenie wydawnictwa BIP-u KG AK oraz wydawnictwa BIP-u Obszaru Lwów³⁸.

W grudniu 1941 r. zorganizowano również komórkę Informacji i Walki Cywilnej. Na jej czele stanął profesor gimnazjalny Artur Kopacz „Iwan”. Oprócz niego w komórce pracowali: Jarosław Demiańczuk vel Jurkiewicz „Ignacy”, Władysław Grzędzielski „Iden”, adwokat N.N. „Indyk”. Według Grzegorza Mazura w pierwszej połowie 1942 r. funkcjonowały w niej referaty: polityczny i terroru okupanta, gospodarczy, kulturalno-oświatowy oraz prawno-administracyjny. W strukturze BIP-u zorganizowano również referat „N” zajmujący się propagandą prowadzoną wśród Niemców. Na jego czele stanął geograf, profesor UJK August Zierhoffer. Jego zastępcą był znany podróżnik i badacz polarny Aleksander Kosiba. Warto dodać, że osoby zajmujące się kolportażem wydawnictw w ramach „Akcji N”

³⁷ J. Jarowiecki, *op. cit.*, s. 370; J. Węgierski, *Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK...*, s. 263.

³⁸ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 249.

rozprowadzały nie tylko te otrzymane z Warszawy, ale także i te, które drukowano we Lwowie. Co ciekawe, były to zarówno druki w języku niemieckim, jak i włoskim, hiszpańskim, węgierskim, słowackim i rumuńskim, a więc w językach, którymi mówili żołnierze walczący u boku III Rzeszy na froncie wschodnim. Był z tym, jak wspominał po wojnie Sadowski, spory problem, ponieważ brakowało odpowiednich czcionek. W tej sytuacji artykuły składano w drukarni Połoneckich. Pracowali w niej Stanisław Tybura (przy linotypie) oraz Marian Pieniądz „Borys”, „Grant” (powielanie)³⁹.

W miarę upływu czasu ogromnego znaczenia nabral referat ukraiński, który do połowy 1942 r. wchodził w skład komórki informacji, by następnie się usamodzielić. Zajmował się on zbieraniem informacji politycznych dotyczących zagadnienia ukraińskiego, badaniem nastrojów oraz prowadzeniem propagandy wśród ludności ukraińskiej. Początkowo sprawami ukraińskimi w referacie informacji zajmował się wspomniany Jarosław Demiańczuk. Oprócz niego w kwestie te byli zaangażowani: N.N. „Cezary”, a od 1 kwietnia 1944 r. – por. inż. Lucjan Koć „Czaruś”. W strukturach BIP-u funkcjonowały również komórki: Pomoc Żołnierzowi (kierowane kolejno przez N.N. „Jankę” i Stefanię Skwarczyńską „Marię”, „Jaremę”, a zajmujące się szeroko pojętą opieką nad żołnierzami AK), Społeczny Komitet Antykomunistyczny Akcja „Antyk” (powstał 1 lutego 1944 r., liczył dwie osoby, a jego zadaniem była obserwacja ruchu komunistycznego oraz prowadzenie propagandy antykomunistycznej), Referat Mobilizacyjny (przygotowywano tam plany uruchomienia radia, prasy codziennej oraz aparatu propagandowego po wycofaniu się Niemców). Warto wspomnieć, że członkowie BIP-u organizowali też akcje propagandy ulicznej oraz akcje małego sabotażu. Jedną z nich przeprowadził Lech Sadowski 12 grudnia 1941 r. Polegała ona na zawieszeniu na bramie cmentarza janowskiego, gdzie grzebano zmarłych w lwowskich szpitalach rannych niemieckich żołnierzy, specjalnie wykonanego szyldu: „Nur für Deutsche”. U dołu napisane było małymi literami „k.w.c.” (kierownictwo walki cywilnej)⁴⁰.

Warto dodać, że we Lwowie oprócz struktur BIP-u komendy obszaru działały także struktury BIP-u Komendy Okręgu Lwowskiego ZWZ-AK. Spośród okręgów wchodzących w skład Obszaru Lwowskiego najbardziej rozbudowany i prężnie działający był BIP Okręgu Lwowskiego. Kierowali nim kolejno: Jan Rogowski (do kwietnia 1942 r.), Władysław Śledziński (nazwisko okupacyjne Wojciech

³⁹ BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, *op. cit.*, k. 17.

⁴⁰ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 256; G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ-AK...*, s. 33-34; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 17-19.

Myslenicki) „Dawid”, „Nemo”, „Brona”, „Jowisz”. W skład BIP-u wchodziły wydziały: informacji, walki cywilnej, redakcji wydawnictw, kolportażu oraz łączności. W tych dwóch ostatnich pracowali m.in.: dziennikarz Marian Ostrowski, nauczycielka N.N. „Pani Ewa”, Maria Mazurkiewicz, Janina Paulo „Fala”, inż. Edward Pawluk (kierownik wydziału kolportażu), Jadwiga Sawracka „Jagusia”, inż. Henryk Kuroń „Krzem”, Władysław Śledziński⁴¹.

Przez cały okres niemieckiej okupacji pracownicy BIP-u prowadzili regularny nasłuch zagranicznych audycji radiowych w języku angielskim, francuskim, rosyjskim i włoskim. Materiały z nasłuchu wykorzystywano przy wydawaniu prasy okręgu. Były to tygodniki: „Ziemia Lwowska” oraz „Przegląd Polityczny i Wojskowy” redagowany przez Władysława Śledzińskiego. Prócz wspomnianych czasopism drukowano również w liczbie 12 egzemplarzy radiowy biuletyn informacyjny przeznaczony dla sztabu Komendy Okręgu Lwów, a od początku 1942 r. powielany „Tygodniowy Biuletyn Kina”. Ponadto w maszynopisie ukazywał się „Lwowski Serwis Informacyjny”. Bardzo wydajnie pracował również wydział informacyjny kierowany przez por. Jerzego Stamirowskiego. Jego podkomendnymi byli: Zbigniew Ostaszewski „Filip I”, Elżbieta Ostaszewska „Filip II”, Adam Cerkiewicz, inż. Henryk Kuroń, Karol Ermich, ks. N.N. „Lilia”, N.N. „Wilk”. W wydziale tym pracował prawdopodobnie także znany dziennikarz Stanisław Wasylewski „Flis”. Z wydziałem współpracowała Kazimiera Keresz, dzięki której utrzymywano kontakt z przybywającymi do Lwowa oficerami włoskimi i węgierskimi, co skutkowało m.in. uzyskaniem wielu cennych informacji natury wojskowej. Ważnych informacji o wojskowych transportach niemieckich dostarczali Mieczysław Świrski (dyrektor Metalwarenfabrik przy ulicy Zamarstynowskiej we Lwowie) oraz kolejarze: Herbst, Walichniewicz i Feliksiak⁴². W strukturze BIP-u funkcjonował również wydział walki cywilnej. W jego skład wchodził przede wszystkim młodzi ludzie (harcerze, uczniowie, studenci), którzy przeprowadzali akcje małego sabotażu zarówno na terenie samego Lwowa, jak i poza nim. Z zachowanych dokumentów wiemy np., że w ostatnim kwartale 1943 r. rozdawano ulotki pod kościołami, rozlepiano i rozrzucono ulotki w języku ukraińskim, malowano znak „kotwicy” na lwowskich ulicach. Prowadzono również bardziej spektakularne akcje, do których zaliczyć można nadanie przez niemieckie głośniki we Lwowie audycji patriotycznej czy też udekorowanie na 1 listopada 1943 r. cmentarza Obrońców Lwowa. Istotną

⁴¹ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, rel. [Władysława Śledzińskiego] Wojciecha Myslenickiego, k. 51; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 51.

⁴² J. Jarowiecki, *op. cit.*, s. 371-372; S. Pempel, *op. cit.*, s. 69-70.

rolę w strukturach BIP-u odgrywała łączność. Kierowała nią Magdalena Myślenicka „Henryka”. Wśród jej podkomendnych byli m.in.: Janina Paulo, Jadwiga Szwabowicz „Wiesia”, Waleria Fuksa „Fala”, Klementyna Niedzielska. Warto dodać, że wielu pracowników lwowskiego BIP-u brało udział w akcji pomocy Żydom. Wśród nich byli m.in. Jerzy Stamirowski, który ukrywał w swoim mieszkaniu wieloosobową rodzinę żydowską, oraz Jerzy Myślenicki zaopatrujący Żydów w fałszywe dowody tożsamości. Według zachowanych dokumentów w BIP-ie Okręgu Lwów pracowało 120 osób, z czego aż 80 działało w wydziale walki cywilnej⁴³.

W drugiej połowie 1942 r. rozpoczęto formowanie Kierownictwa Dywersji – Kedywu. We Lwowie był on tworzony w oparciu o strukturę Związku Odwetu (ZO)⁴⁴ oraz o struktury I Odcinka organizacji „Wachlarz”⁴⁵. Na terenie Okręgu Lwowskiego funkcjonowały jego struktury podległe zarówno komendzie obszaru, jak i komendzie okręgu. Dowódcą Kedywu Obszaru Lwowskiego został mianowany mjr/ppłk Wiesław Władyka „Janina”, „Adaś”. W lutym 1943 r. w skład Kedywu weszło 21 żołnierzy służących dotychczas w „Wachlarzu” wraz ze swoim dowódcą por. Stanisławem Gilowskim „Goturem”. Por. Gilowski został mianowany zastępcą komendanta Kedywu ppłk. Władyki oraz dowódcą oddziałów dyspozycyjnych liczących w grudniu 1943 r. blisko stu żołnierzy. Żołnierze Kedywu Obszaru Lwowskiego prowadzili m.in. działania dywersyjne na liniach kolejowych. Z zachowanych dokumentów wiemy, że w kwietniu 1943 r. zniszczyli oni m.in. 40 cystern z benzyną⁴⁶.

Na tym terenie obok struktur Kedywu komendy obszaru działał również Kedyw Okręgu Lwowskiego. Jego komendantem od sierpnia 1942 r. był kpt. sł. st.

⁴³ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy...*, s. 255-257.

⁴⁴ Związek Odwetu był wydzieloną organizacją dywersyjną działającą w strukturach ZWZ. Na terenie Obszaru Lwowskiego powstała ona w październiku 1941 r. Jej komendantem był mjr/ppłk Wiesław Władyka. Zob. J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 16.

⁴⁵ „Wachlarz” stanowił wydzieloną organizację dywersyjną działającą w strukturach ZWZ, której celem była działalność dywersyjna i sabotażowa na tyłach frontu wschodniego poza granicą RP z 1921 r. oraz osłona planowanego na ziemiach Polski powstania powszechnego. Na terenie Obszaru Lwowskiego funkcjonowały struktury I Lwów–Tarnopol–Płoskirów–Winnica–Żmerynka–Dniepropietrowsk. Ich dowódcą został nieznan z nazwiska „Orlik”, a od sierpnia 1942 r. funkcję tę pełnił por. Stanisław Gilowski „Gotur”. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że na terenie Lwowa znajdował się magazyn broni kierowany przez plut. „Pawlika”. Zob. C. Chlebowski, *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941-marzec 1943*, wyd. 2 poszerz. i uzupeł., Warszawa 1985, s. 341-348.

⁴⁶ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, s. 222; J. Węgierski, *Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK...*, s. 259.

saperów Adam Brudkowski „Irena”. Pod koniec 1943 r. w ośrodkach dywersyjnych oraz w trzech oddziałach dyspozycyjnych służyło przeszło 200 ludzi. Zajmowali się oni prowadzeniem akcji dywersyjnych zarówno we Lwowie, jak i poza nim (np. 11 listopada 1943 r. z okazji Święta Niepodległości dokonano dywersji na liniach kolejowych wokół Lwowa). Do najgłośniejszej akcji, w której brali udział żołnierze lwowskiego Kedywu, doszło 14 lipca 1943 r. W tym dniu o godz. 16.00 delegacja komendy okręgu, w której składzie znaleźli się m.in. mjr Kazimierz Lech „Wrak” i ppor. cz. w. Stefan Stablewski, złożyła wieniec na cmentarzu Obrońców Lwowa na płycie grobu, skąd w 1925 r. do Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie przeniesiono trumnę z napisem „Naczelnemu Wodzowi – wierni żołnierze – gen. Sikorskiemu – Miasto Lwów”. Delegację osłaniali żołnierze lwowskiego Kedywu. Wprawdzie policja ukraińska aresztowała na cmentarzu 13 osób, wśród których byli również żołnierze AK, jednak niektórym z nich udało się uciec, pozostali zaś zostali wkrótce zwolnieni⁴⁷.

Ważną rolę w strukturach lwowskiej konspiracji odgrywała Wojskowa Służba Kobiet (WSK). Jej referentką w komendzie obszaru została mianowana Wanda Jamołkowska „Paulina”, do 1939 r. kierowniczka referatu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego Kobiet w Okręgowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Na jej zastępcę powołano Stefanię Stipalównę, która pełniła równocześnie funkcję komendantki Lwowskiej Chorągwi Harcererek. WSK działała również w strukturach okręgu. Funkcję referentki w komendzie okręgu pełniła Helena Kobernicka „Iskra”, do 1939 r. komendantka Przysposobienia Wojskowego Kobiet w Mikołowie. W strukturach WSK Okręgu Lwów w dniu 1 czerwca służyło 2000 kobiet⁴⁸. Obok WSK w działaniach konspiracyjnych ważną rolę miała również odegrać Wojskowa Służba Ochrony Powstania (WSOP). Na terenie obszaru w jej strukturach służyło ok. 2500 ludzi. Ich zadaniem było, w przypadku wybuchu powstania powszechnego, zabezpieczenie m.in. zakładów przemysłowych oraz urzędów administracji publicznej. Szczegółowych danych na temat WSOP nie udało się niestety ustalić⁴⁹.

⁴⁷ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, relacja Mieczysława Borodeja, k. 10; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 354-355; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 51-52.

⁴⁸ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, notka biograficzna dot. Heleny Kobernickiej, k. 31-32; Archiwum Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej (FGEZ), sygn. 123/WSK,teczka osobowa Wandy Jamołkowskiej, k. 10; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 83-84, 96; J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 23-24, 51.

⁴⁹ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 510.

Sporym problemem struktur konspiracyjnych na terenie okręgu lwowskiego były braki w uzbrojeniu. Pozyskiwano je z kilku źródeł. Po pierwsze, była to broń ukryta przez oddziały WP podczas kampanii wrześniowej, po drugie, dysponowano też bronią porzuconą przez wycofujące się w czerwcu 1941 r. oddziały sowieckie. Oprócz tego kupowano broń, np. od Węgrów. W tej sprawie kontakty z oficerami węgierskimi nawiązał w styczniu 1943 r. m.in. Władysław Zajdler-Żarski z Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa (PKB) we Lwowie⁵⁰. W sierpniu 1943 r. stosunki z żołnierzami węgierskimi nawiązała Społeczna Organizacja Samoobrony (SOS) ściśle związana z AK. Jej przedstawiciel we Lwowie w meldunku z 27 sierpnia 1943 r. donosił, że w ramach tamtejszych struktur SOS powołano specjalnego referenta do spraw stosunków z żołnierzami węgierskimi. Zadaniem tej osoby, znającej, jak czytamy, doskonale język węgierski, było nawiązanie kontaktów z oficerami węgierskimi w celu prowadzenia rozmów na tematy polityczne. W tej sprawie Węgrzy zachowywali obojętność. Zupełnie inne podejście mieli oni do zagadnienia ukraińskiego. W tej kwestii Polacy mogli liczyć na pełną współpracę ze strony Węgrów⁵¹. Nie zawsze jednak udawało się pozyskać od nich potrzebne uzbrojenie. Józef Szymak z placówki AK spod lwowskiej Nawarii wspominał po wojnie, że pewnego razu na pobliskiej stacji kolejowej zatrzymał się transport z żołnierzami węgierskimi. Szymak wraz ze swoim kolegą udał się do dowódcy węgierskiego batalionu z prośbą o odstąpienie pewnej ilości amunicji. Węgierski major jednak odmówił, tłumacząc, że Niemcy ściśle kontrolują zużycie amunicji, dlatego nie może tego zrobić mimo wielkiej sympatii, jaką darzy Polaków⁵².

Kupowano uzbrojenie również od Włochów. Władysław Głowaczewski, który służył jako łącznik w 1 kompanii 26 Pułku Piechoty (1/26 pp) stacjonującej w Siemianówce, wspominał później, że: „[...] od tych Włochów kupowaliśmy tę broń: pistolety i amunicję, i ja ją potem przewoziłem ze Lwowa do Siemianówki. Tę broń kupowaliśmy wcześniej od Włochów, magazynowana była we Lwowie. Ja twierdzę, że oni tę broń przechowywali, bo dostaliśmy M-5, niemieckie Parabellum, także 9 mm amunicję”⁵³. Broń zdobywano również w walce z nieprzy-

⁵⁰ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 315.

⁵¹ Biuro Udostępniania i Archiwizacji Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (BUiAD IPN), sygn. 1586/600, Meldunek z 27 sierpnia 1943 r. wraz z załącznikiem „Stosunki Polsko-Węgierskie”, [b.p.].

⁵² BUiAD IPN w Krakowie, sygn. 1/2221, J. Szymak, *Moja walka i praca. Wspomnienia z II wojny światowej*, sygn. 1/2221, k. 45.

⁵³ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0194, relacja Władysława Głowaczewskiego, k. 2-3. Przenoszenie zmagazynowanej broni było bardzo ryzykowne. Adam Gajda, wówczas kilkuletni chłopak,

jacielem. 1 sierpnia 1943 r. w magazynach okręgu znajdowało się 12 ckm-ów. Udało się również pozyskać niewielką liczbę broni i amunicji ze zrzutów. Z tego ostatniego źródła otrzymano do 7 czerwca 1944 r. 390 pistoletów maszynowych Sten, 40 km-ów, 323 pistolety, 24 piaty. Aby zaradzić brakom w uzbrojeniu, podjęto również jego produkcję. Wszystko to było niestety niewystarczające. Według danych z 31 sierpnia 1943 r. w magazynach znajdowało się 19 rkm-ów, 589 karabinów, 454 pistolety, 3 pistolety maszynowe oraz 6157 granatów⁵⁴.

We Lwowie, oprócz struktur wojskowych konspiracji, bardzo prężnie działały również struktury Delegatury Rządu RP na Kraj pod kryptonimami: „Lwy”, „Orły”, „Puchacze”, „Wino”. Lwowska delegatura w przeciwieństwie do innych obejmowała obszar województw: lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. We wrześniu 1941 r. delegatem rządu został mianowany prof. UJK Franciszek Bujak⁵⁵. Jego zastępcą mianowano inż. Langerę. Niestety, Bujak odmówił objęcia tego stanowiska. Wkrótce zresztą opuścił Lwów. W tej sytuacji w styczniu 1942 r. stanowisko delegata objął prof. UJK Stanisław Kulczyński „Adam”, „Topolski”. Na stanowisko jego zastępcy nominowano adwokata Stefana Langiera. Kulczyński był delegatem co najmniej do listopada 1942 r. i to mimo faktu, że w maju lub czerwcu zagrożony aresztowaniem został zmuszony do opuszczenia Lwowa. Na przełomie 1942 i 1943 r. funkcję delegata objął prof. Julian Czyżewski „Nowicki”, „Marian Orzechowicz”. Podczas jego urzędowania rozpoczęto intensywną rozbudowę aparatu administracyjnego delegatury⁵⁶. Jej organem prasowym był „Dziennik Urzędowy Województwa Lwowskiego. Wydanie ściśle poufne”, na którego

wspominał, że „(...) na wózki ładowało się jakieś drzewo, a tam broń i granaty. My chłopcy przewoziliśmy, a obstawa robiona była przez starszych kolegów, którzy szli ulicą, trotuarem i pilnowali nas”. Zob. AW, sygn. I/0173, Relacja Adama Gajdy, k. 5.

⁵⁴ *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, *Kwiecień 1943-lipiec 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 102-103; W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy...*, s. 182-184.

⁵⁵ Według Lecha Sadowskiego w czasie okupacji sowieckiej funkcję delegata rządu pełnił dr Władysław Zych mianowany na to stanowisko przez ppłk. Emila Macielińskiego. Zob. BJ, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, L. Sadowski „Wasył”, *Sprawa delegata rządu, raport nr 4 z dnia 15.12.1941*, [b.p.].

⁵⁶ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 424-425. Organem prasowym delegatury był „Dziennik Urzędowy Województwa Lwowskiego. Wydanie ściśle poufne”, na którego łamach publikowano informacje oraz apele władz cywilnych skierowane do polskiego społeczeństwa. Od 1943 r. lwowska delegatura wydawała również w postaci maszynopisu „Lwowski Serwis Informacyjny”, zaś od lipca 1944 r. codziennie ukazywała się w postaci powielonej „Informacja Lwowska”. Zob. J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków-Wrocław 2008, s. 366.

łamach publikowano informacje oraz apele cywilów skierowane do polskiego społeczeństwa. Od 1943 r. lwowska Okręgowa Delegatura Rządu wydawała również w formie maszynopisu „Lwowski Serwis Informacyjny”, zaś od lipca 1944 r. codziennie ukazywała się w postaci powielonej „Informacja Lwowska”. Na początku tego roku struktura Okręgowej Delegatury Rządu Lwów wyglądała następująco:

1. Delegat prof. Julian Czyżewski „Nowicki”, „Marian Orzechowicz”; zastępcy: Jerzy Neugebauer (?-kwiecień 1944) „Andrzej”, „Buk”; Leon Mrzygłocki (województwo tarnopolskie); Stanisław Dusznik „Hugon”, Zbigniew Zabokrzeczki „Hilary”, „Prawdzie”⁵⁷ (województwo stanisławowskie); Władysław Świrski (woj. lwowskie);
2. Biuro Okręgowego Delegata Rządu: kierownik Jerzy Neugebauer (?-kwiecień 1944) „Andrzej”, „Buk”; Władysław Grzędzielski „Eustachy Głowacki” (kwiecień-sierpień 1944);
3. Łączniczki: N.N. „Elżbieta”; Maria Jakubowska-Herdeggen; Jadwiga Tatarczuch; Krystyna Węgrzynowska; szyfrant Kazimierz Żygulski (?)⁵⁸;
4. Wydział Administracyjny: jego obsady nie udało się ustalić⁵⁹;
5. Wydział Bezpieczeństwa: kierownik Włodzimierz Młotkowski (?-maj 1944) „Bogumił”, „Młot”; Władysław Grzędzielski „Eustachy Głowacki” (maj 1944-?)⁶⁰;
6. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa (PKB), krypt. „Głowin”: komendant kpt. Huss „Krzysztoporski”; zastępca komendanta oraz inspektor PKB na Okręg Lwów N.N. „Miś”; inspektor PKB na Okręg Tarnopolski kpt. Jan Baliński „Czerwieński”; inspektor PKB na Okręg Stanisławowski N.N. „Saturnian”; inspektor Straży Samorządowej na Obszar i Okręg Lwowski Andrzej Bryl „Kuraś”; inspektor Straży Samorządowej na Okręg Stanisławowski i Tarnopolski N.N.; kierownik Urzędu Śledczego na Okręg Lwów N.N. „Kot”; kierownik urzędu śledczego na Okręg Stanisławów ppor. rez. Stankiewicz „Halicki”⁶¹;

⁵⁷ W. Grabowski, *Jeśli zapomnimy o Nich... Delegatura Rządu w czasie ostatecznej próby*, „Biuletyn Informacyjny. Miesięcznik Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” 2014, nr 1(285), s. 63-64.

⁵⁸ *Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/RPDEL/pw2073.html> – 8 XI 2021.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Według sprawozdania delegata rządu z lutego 1944 r. udało się w pełni zorganizować struktury wydziału jedynie we Lwowie. W Stanisławowie i Tarnopolu istniały kilkunastoosobowe ekspozytury, a w delegaturach powiatowych funkcjonowali referenci ds. bezpieczeństwa. *Ibidem*.

⁶¹ W Inspektoracie Straży Samorządowej na Obszar i Okręg Lwowski pracowali również: łącznik – N.N. „Opaliński”, maszynistka i łączniczka, komendant oddziału specjalnego, referent

7. Wydział Samorządu: jego obsady personalnej nie udało się ustalić⁶²;
8. Wydział Prasy i Propagandy krypt. „Antena”: kierownik Bolesław Stachoń „Rudawski”⁶³;
9. Wydział Przemysłu i Handlu: obsady personalnej nie udało się niestety ustalić⁶⁴;
10. Wydział Rolnictwa: jego kierownikiem był Władysław Świrski „Ryszard”; N.N. „inż. Karol Stankiewicz” (1 lipca 1944-?)⁶⁵;
11. Wydział Opieki Społecznej: kierownik por. rez. Kazimierz Żurawski „Kurowski”. Obok kierownika w wydziale pracowali: N.N. „Fugas”; por. rez. N.N. „Urban” – referent ds. ubezpieczeń społecznych; N.N. „Karol” – referent pracy; N.N. „Helena” – łączniczka⁶⁶;

gospodarczy. Udało się też zorganizować Straż Obywatelską Miasta Lwowa z komendantem Mieczysławem Wachsmannem na czele. Podlegało mu ośmiu instruktorów dla komisariatów na terenie miasta. Andrzejowi Bryłowi natomiast podporządkowanych było 10 instruktorów Straży Samorządowej dla powiatów województwa lwowskiego. W niektórych powiatach udało się również utworzyć Straż Obywatelską. Taką strukturę powołano do istnienia np. w powiecie mościskim. Jej komendantem był tam Kazimierz Lech „Dębski”. Według raportu delegata rządu z sierpnia 1943 r. w strukturach PKB na terenie trzech południowo-wschodnich województw II RP służyło 4 oficerów zawodowych, 102 szeregowych zawodowych, 5 oficerów służby kryminalnej, 270 szeregowych służby kryminalnej oraz oficer „elementu milicyjnego”. Łącznie było to 382 ludzi. Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 437-438; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 380.

⁶² *Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie*.

⁶³ Pracownicy tego wydziału zajmowali się przygotowywaniem meldunków tygodniowych i miesięcznych opisujących przebieg wydarzeń oraz stan nastrojów społecznych na obszarze Małopolski Wschodniej. Wydział zajmował się również wydawaniem tygodnika „Za Wolność i Niepodległość”. Jego redaktorem naczelnym był Czesław Niezabitowski. Pismo powiełał Jerzy Fiederer. We Lwowie funkcjonowała również tzw. „Grupa Lwowska” wchodząca w skład komórki „RA” (Polskie Radio) podległej Departamentowi Prasy i Informacji Delegatury Rządu w Warszawie. Pracami „Grupy Lwowskiej” kierował Juliusz Petry, przedwojenny dyrektor Lwowskiej Rozgłośni Polskiego Radia. Współpracowali z nim ks. Michał Rękas, Józef Włodarkiewicz, Ada Arzt, Teodora Lisiewicz. 13 lipca 1944 r., a więc tuż przed rozpoczęciem akcji „Burza”, do Lwowa przybył kurier Tadeusz Byrski „Tadeusz”, dotychczasowy kierownik referatu literackiego „RA”. Podczas walk o miasto pełnił on funkcję korespondenta wojennego. Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 439-440.

⁶⁴ Według instrukcji obowiązującej na wypadek wkroczenia na teren Małopolski Wschodniej oddziałów sowieckich zadaniem wydziału było zapewnienie obsady kierowniczej w zakładach przemysłowych. Obsady personalnej nie udało się niestety ustalić. Zob. *Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/RPDEL/pw2073.html> – 8 XI 2021.

⁶⁵ Zadaniem wydziału było przygotowanie kadry do obsadzenia majątków ziemskich pozostających dotąd pod zarządem niemieckim oraz zakładów przetwórczych. Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 441.

⁶⁶ W drugiej połowie 1943 r. w strukturze wydziału pojawiło się stanowisko zastępcy kierownika oraz inspektora lekarskiego. Głównym zadaniem wydziału było prowadzenie i koordynowanie

12. Wydział Robót Publicznych: kierownik N.N. „Pomian” (1 lipca 1944-?). Pozostałej obsady personalnej nie udało się ustalić⁶⁷;
13. Wydział Zdrowia Publicznego: kierownik Kazimierz Żurawski (?) „Augustyn”, „Franciszek”⁶⁸;
14. Wydział Likwidacji Skutków Wojny: struktury oraz obsady personalnej nie udało się ustalić⁶⁹;
15. Wydział Skarbowy: struktury oraz obsady personalnej nie udało się ustalić⁷⁰;
16. Wydział Ochrony Pracy: kierownik N.N. „Hugon” (1 lipca 1944-?)⁷¹;
17. Wydział Oporu Społecznego – Kierownictwo Walki Podziemnej (KWP), kryptonimy: „Wino”, „Czyn”, „Opór”: kierownik Adam Ostrowski „Gabriel” (1943-15 marca 1944). Według Marii Wierzbowskiej wiosną 1944 r. szefem KWP był Czesław Niezabitowski (Stronnictwo Ludowe [SL]) „Doktor”, „Jerzy”; zastępcy to: Marian Merenholtz (SOB) „Wiktor” (?-marzec 1944); ppor. Augustyn Flak „Wiktor” (marzec-10 sierpnia 1944), aresztowany przez NKWD; sekretarka Zofia Szechińska; łączniczki: Maria Lach i Maria Dąbrowicka;
 - Grupa bojowa KWP: Zenon Konieczny „Marian”; Solecki „Józiek”;
 - Komórka wywiadowcza: Dobrowolski „Zygmunt 1”; Andrzej Niezabitowski „Bronisław 1”, „Zygmunt 2”; Stanisław Czuruk „Bronisław 2”, „Zygmunt 3”; N.N. „Zygmunt 4”;
 - Komitet Oporu Społecznego (KOS) przy KWP: członkami byli m.in.: Stanisław Trojnar (SL) oraz Kazimierz Sobolewski „Norbert” (Stronnictwo Narodowe [SN]);
 - Cywilny Sąd Specjalny: sędziowie: Teofil Stefanyszyn „Kasper”; Kazimierz Żygulski „Melchior”; N.N. „Baltazar”; prokurator Marian Pokryszko „Czarny”;
 - Komisja sądząca: jej obsady personalnej nie udało się ustalić;

akcji pomocy np. dla pracowników umysłowych i naukowych oraz dla ofiar terroru ukraińskiego. *Ibidem*, s. 441-442.

⁶⁷ Na jego zlecenie pracownicy wydziału lub inne osoby prowadzili dla celów odbudowy akcje inwentaryzacji architektonicznej zabytków w Stanisławowie, Sokalu, Równem, Horochowie. Zob. *Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie*.

⁶⁸ Zadaniem wydziału było wytypowanie osób, które w momencie zakończenia wojny miałyby przejąć z rąk okupanta apteki, szpitale i inne zakłady lecznicze. Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 443.

⁶⁹ *Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

- Biuro Legalizacji „BELEG”: kierownik Marian Emanuel Pokryszko „Makary”. W skład biura wchodził: kierownik, maszynistka, rytownik, rysownik, łącznik. Pieczętki potrzebne do wytwarzania fałszywych dokumentów wykonywał Zdzisław Jakubowski „Tytus”. Czyste blankiety dokumentów dostarczał pracownik lwowskiego magistratu N.N. „Julek”⁷²;
- 18. Wydział Oświaty Kultury: kurator dr Stefan Balicki; wizytatorzy: Tadeusz Wojtoń; dr Stefan Papee; skarbnik ks. Józef Kamieniecki; pozostali pracownicy: Balicki, Dankowski; dr Jan Gerlach; Bronisława Ciemirowa; Zofia Orlicz „Zofia”; Mieczysław Piątkowski. Wydziałowi podlegało 15 Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury; a ponadto podośrodki: Stanisławów (pracownicy: Wołoszczuk, S. Nowakowski, Techman), Tarnopol (pracownicy: Jan Czabanowski, Zbigniew Duszczyk, Karol Wiśniewski)⁷³;
- 19. Rada Pomocy Żydom, kryptonim „Żegota”: przewodnicząca Władysława Larysa Chomsowa (w źródłach błędny zapis Chamsowa) (Stronnictwo Demokratyczne [SD]) „Danuta”, „Diana”, „Dionizy”, „Lalka”⁷⁴; sekretarz Józefa Pabst-Wolfowa (Polska Partia Socjalistyczna Wolność – Równość – Niepodległość) [PPS WRN] „Wanda”, „Justyna”; skarbnik Przemysław Ogrodziński (Polska Partia Socjalistyczna – Wolność, Równość, Niepodległość [PPS-WRN]) „Adolf”, „Dyplomata”, „Stanisław”; łączniczki: Maria Dąbrowicka „Genowefa”; Halina Jacuńska-Ogrodzińska „Barbara”; Barbara Szymańska „Basia”, „Wanda”; członkowie i współpracownicy: Artur Kopacz (SD), Adam Kopacz, Adam Pokryszko, Marian Pokryszko, Marian Wnuk, Józefa Wnuk⁷⁵;
- 20. Delegatura Rządu na Województwo Lwowskie: zastępca Okręgowego Delegata Rządu Władysław Świrski „Ryszard”, aparat terenowy delegatury⁷⁶;

⁷² Wydział Oporu Społecznego – Kierownictwo Walki Podziemnej (KWP) powstał w ramach BIP-u w 1941 r. Od 1943 r. funkcjonował w ramach Delegatury Rządu na Kraj. Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 444-446.

⁷³ *Ibidem*, s. 447.

⁷⁴ N. Aleksion, *Historia Władysławy Chomsowej*, sierpień 2014, Polscy Sprawiedliwi. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN [on-line:] <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-wladyslawy-chomsowej> – 8 XI 2021.

⁷⁵ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 448. M. Szczepaniak, „Założyli u nas oddział lwowski »Żegoty«”. *Historia Mariana i Józefa Wnuków*, wrzesień 2018, [on-line:] <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/zalozyli-u-nas-oddzial-lwowski-zegoty-historia-mariana-i-jozefa-wnukow> – 8 XI 2021.

⁷⁶ *Delegatura Rządu w Województwie Lwowskim*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/RPDEL/pw2073.html> – 8 XI 2021.

21. Delegatura Rządu na Województwo Stanisławowskie: zastępca Okręgowego Delegata Rządu Leon Kochański (?) „Hugo”, aparat terenowy delegatury⁷⁷;
22. Delegatura Rządu Województwo Tarnopolskie: zastępca Okręgowego Delegata Rządu Kazimierz Świrski Jakób/Jakub „Malinowski”; zastępca Józef Opac-ki „Mohort”, „Bolesław” aparat terenowy delegatury⁷⁸.

Wkroczenie ACz na tereny II RP spowodowało diametralną zmianę sytuacji na terenie województw kresowych. Tak też było na obszarze Małopolski Wschodniej. Wkrótce po zajęciu Lwowa rozpoczęły się masowe aresztowania żołnierzy, oficerów oraz członków delegatury. W nocy z 31 lipca na 1 sierpnia 1944 r. aresztowano Adama Ostrowskiego, szefa Okręgowej Delegatury Rządu. W ciągu kilku najbliższych dni aresztowano również kilkunastu pracowników lwowskiej delegatury. Od 16 do 25 stycznia 1945 r. w więzieniu przy ulicy Łackiego toczył się proces jej pracowników. Na „karę” 20 lat łagru zostali skazani: Władysław Grzędziński, Czesław Niezabistowski, Władysław Świrski, Mieczysław Wachsmann. Wyroki 18 lat łagru otrzymali: Waław Saduński, Kazimierz Sobolewski, Augustyn Wierzbicki, natomiast karę 15 lat łagru: Marian Emanuel Pokryszko, Józef Kurylewicz, Andrzej Niezabistowski, Stanisław Czuruk, Leopold Kucharski, Jerzy Piwoński, Marian Lachowicz, Maria Dąbrowicka, Andrzej Kornicki i Zenon Konieczny. Wśród skazanych nie było dotychczasowego delegata, który według wszelkiego prawdopodobieństwa zgodził się na współpracę z NKWD. Zwolniony z więzienia pod koniec 1944 r. podjął współpracę z nowymi komunistycznymi polskimi władzami. Pomimo fali aresztowań wśród pracowników delegatury w miarę szybko udało się odbudować jej aparat. Po aresztowaniu Adama Ostrowskiego funkcję delegata objął na krótko Władysław Grzędziński. Po jego aresztowaniu z kolei delegatem został ponownie profesor Julian Czyżewski. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że próbował nawiązać kontakt z Delegatem Rządu na Kraj, niestety bezskutecznie. Po jego wyjeździe do Polski funkcję delegata pełnił adwokat Leon Mrzygłocki. Pozostał on na tym stanowisku do października 1945 r., kiedy to zagrożony aresztowaniem przez NKWD wyjechał do Polski⁷⁹.

⁷⁷ *Delegatura Rządu w Województwie Stanisławowskim*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/RPDEL/pw2073.html> – 8 XI 2021.

⁷⁸ Z zachowanych dokumentów wiemy, że w aparacie delegatury rządu na województwo tarnopolskie w okresie od kwietnia do października 1944 r. pracowało 16 osób. Zob. CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Jadwigi Podleskiej, k. 15; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996, s. 140; *Delegatura Rządu w Województwie Tarnopolskim*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/RPDEL/pw2073.html> – 8 XI 2021.

⁷⁹ BJ, przyb. 361/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Polaczek, Internowanie uczestników „Burzy” we Lwowie, k. 5; W. Grabowski, *op. cit.*, s. 454-457; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka (1939-1947)*, Kraków 1994, s. 207-208.

2. Struktura Okręgu Lwów AK

(według: J. Węgiński, *Obsada osobowa dowództw Lwowskiego Obszaru SZP-ZWZ-AK-NIE w latach 1939-1945*, Kraków 2000)

Okres okupacji sowieckiej (1939–1941)

I. Służba Zwycięstwu Polski (SZP) – Dowództwo Lwowskie (grudzień 1939–styczeń 1940):

- dowódca wojewódzki: ppłk dypl. w st. sp. piech. Jan Maksymilian Sokołowski „Jan” (1895-1986), objął on stanowisko komendanta ZWZ-2;
- szef sztabu: mjr dypl. rez. piech. Aleksander Klotz (22 lub 25 grudnia 1939–styczeń 1940) „Niewiarowski”, objął on funkcję szefa sztabu ZWZ-2⁸⁰.

II. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) – Komenda Obszaru nr 3 we Lwowie (od listopada 1939):

- komendanci: gen. dyw. w st. sp. Marian Januszajtis-Żegota „Karpiński” – mianowany 21 listopada 1939 r., nie objął stanowiska z powodu aresztowania; gen. bryg. sł. st. Michał Karaszewicz-Tokarzewski „Stolarski”, „Doktor” (1893-1964), nigdy nie objął stanowiska, został aresztowany pod nazwiskiem Tadeusz Mirowski podczas przekraczania linii demarkacyjnej niemiecko-sowieckiej w nocy z 6 na 7 marca 1940 r. Pełniącym obowiązki komendanta Obszaru Lwów i komendanta Okręgu Lwów był ppłk dypl. w st. sp. Jan Maksymilian Sokołowski „Trzaska”⁸¹;
- zastępca komendanta: szef sztabu płk dypl. sł. st. kaw. Klemens Rudnicki (1897-1992) „Klimek”, mianowany na początku lutego 1940 r., nigdy nie objął stanowiska, gdyż został aresztowany pod nazwiskiem Józef Rumiński podczas przekraczania linii demarkacyjnej niemiecko-sowieckiej w nocy 6 na 7 marca 1940 r.

⁸⁰ *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 516-517.

⁸¹ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 12.

*III. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ-1) – Obszar nr 3. Organizacja „Żuka”
(grudzień 1939– kwiecień 1940):*

- komendanci: płk art. w st. sp. Władysław Kazimierz Żebrowski „Dębiński”, „Żuk”, „Jasieńczyk” – zagrożony aresztowaniem przez NKWD wyjechał ze Lwowa, został zastrzelony przy przekraczaniu granicy z Rumunią w okolicach Horodenki 25 kwietnia 1940 r.; płk sł. st. kaw. Władysław Józef Kotarski „Dąb”, „Druh”, „Wilk” (1895-1941) został aresztowany przez funkcjonariuszy sowieckiej bezpieki, następnie skazany na karę śmierci i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- zastępca komendanta: płk sł. st. piech. Zdzisław Aleksander Zajązkowski (grudzień 1939-luty 1940) wyjechał do Krakowa; płk sł. st. kaw. Władysław Józef Kotarski, który był jednocześnie komendantem Okręgu Lwów-Wschód, objął stanowisko komendanta Obszaru nr 3; drugi zastępca komendanta w okresie styczeń 1940-4 kwietnia 1940: ppłk sł. st. piech. Karol Jan Dziekanowski „Czarowin”, „Korwin”, „Nadolski” (1884-1941) został aresztowany we Lwowie pod nazwiskiem Olgierd Dziewoński, skazany na karę śmierci i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- adiutanci: por. Robert Żarnowski „Lech” (grudzień 1939-kwiecień 1940); por. rez. piech. Jan Jaworski (1908-1991) „Kowal” – wyjechał ze Lwowa; Adam Telmany „Andrzej”;
- szef sztabu (grudzień 1939-10 kwietnia 1939): mjr sł. st. art. Roman Antoni Lewicki (1899-1941) „Góra” „Róg” (grudzień 1939-10 kwietnia 1940) – aresztowany przez NKWD został rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- zastępca szefa sztabu: kpt. dypl. sł. st. art. Janusz Karol Bobkowski „Korab”;
- kierownik wydziału organizacyjnego: płk Karol Sikorski (?);
- kierownik legalizacji (grudzień 1939-marzec 1940?): Mieczysław Szulmiński „Lubicz”, „Rawicz” (1897-1941?), aresztowany i sądzony w Kijowie na przełomie 1940 i 1941 r.;
- kierownik wydziału wywiadowczego (?-kwiecień 1940): kpt. rez. piech. Roman Kędzierski „Sosna” (1895-1962);
- kwatermistrz (grudzień 1939-16 marca 1940): ppor. rez. piech. Antoni Świerbiński „Antoni”, „Lis” (1900-1941), aresztowany i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- komisja finansowa (skarbu): ks. Karol Bogdanowicz (1898-1941) „Pies” lub „Pius”, „Prawy”, aresztowany w nocy z 1 na 2 kwietnia 1940 r., został rozstrzelany 24 lutego 1941 r. lub zginął podczas masakry więźniów we Lwowie 24 czerwca 1941 r.; ppor. inż. Zygmunt Chrzastowski „Płomieńczyk”

- (1889-1941) – aresztowany 26 marca 1940 r., rozstrzelany 24 lutego 1941 r.; ks. ppłk (proboszcz) Józef Panaś „Oracz” (1887-1940) – aresztowany i zamordowany podczas śledztwa 4 kwietnia 1940 r.;
- wydział uzbrojenia: brak danych dotyczący osoby kierującej strukturą; oficer ordynansowy por. sł. st. Robert Żarnowiecki (grudzień 1939-13 kwietnia 1940) „Lech”, „Lechocki” (1914-1998?) – aresztowany podczas próby przejścia granicy rumuńskiej w okolicach Horodenki, zesłany do obozu, z którego uciekł 15 czerwca 1941 r.;
 - oficer łącznikowy: ppor. pilot lotn. Adam Widawski (?- 22 marca 1940) „Adam”, nazwisko okupacyjne Rodovit; został ciężko ranny podczas aresztowania; ponieważ posiadał dokumenty wskazujące, że jest osobą nieletnią, skazano go na 10 lat obozu pracy na Kołymie;
 - oficerowie łączności z zagranicą: Roman Tatarski (grudzień 1939-19 kwietnia 1940) „Luda” (1912-1995) – przedostał się do Rumunii; pchor. kaw. Andrzej Piniński (luty-kwiecień 1940) „Jacek” (1909-1941), w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”; skarbnik pchor. mgr Juliusz Chmielowski (grudzień 1939-marzec 1940) „Julek” (1913-1941) – więziony w Kijowie, został skazany na karę śmierci; kapelan ks. Włodzimierz Cieński „Pomian” (proboszcz kościoła św. Elżbiety);
 - referat opieki społecznej: ks. Włodzimierz Cieński „Pomian”; współpracownicy: Bronisława Daszkiewicz „Wrzos” (1880-1950) – aresztowana 29 marca 1940 r. i skazana na 5 lat łagru; doc. dr Karolina Lanckorońska; szef sanitarny mjr rez. sł. san. doc. dr Adam Gruca „Adam” (1893-1983), w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”;
 - wydział cywilny polityczno-społeczny (komitet społeczno-polityczny), członkowie: ks. Włodzimierz Cieński „Pomian”; por. rez. sap. inż. Zygmunt Łuczkiewicz (1902-1941) (SN) – aresztowany, rozstrzelany 24 lutego 1941 r.; inż. Władysław Ostrowski (1883-1961) (SL); ks. ppłk (proboszcz) Józef Panaś (SL); Bronisław Skalak (1892-1949) (PPS); Jan Szczyrek (1887-1947) (PPS) – aresztowany i skazany na zesłanie, dr Stanisław Tabisz (1888-1948) (SL). Dowódcy grup:
 - kawaleryjskiej: płk sł. st. kaw. Władysław Józef Kotarski „Dąb”, „Druh”, „Wilk” (1895-1941) – aresztowany przez funkcjonariuszy sowieckiej bezpieki został skazany na karę śmierci i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
 - artyleryjskiej: płk sł. st. art. N.N.;
 - pancernej: por. sł. st. br. panc. Stanisław Niemczycki „Leszek” (1912-?) – w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”; – lotniczej: kpt. obs. sł. st. lotn. Edward Adolf Metzger Kettling (1906-1941) – w późniejszym

okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”, został zastrzelony w Warszawie za zdradę w grudniu 1941 r.⁸²

Okręg nr I Lwów-Wschód:

- komendant: płk sł. st. kaw. Władysław Józef Kotarski „Dąb”, „Druh”, „Wilk” (1895-1941) – aresztowany przez funkcjonariuszy sowieckiej bezpieki został skazany na karę śmierci i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- zastępca komendanta: por. rez. Władysław Zych „Falko” (1889-1981);
- adiutant: ppor. sł. st. kaw. Tadeusz (?) Zieliński „Bohun” (?);
- skarbnicy: Bronisława Daszkiewicz (grudzień 1939-styczeń 1940) „Wrzos” (1880-1950) – aresztowana 29 marca 1940 r. i skazana na 5 lat łagru; mgr Marian Józef Brzezicki (1908-?) – aresztowany i skazany na karę śmierci zamienioną na 15 lat łagru. Pozostalei obsady personalnej nie udało się ustalić⁸³.

Dowódcy obwodów (batalionów):

- pierwszy (Śródmieście): kpt. (?) Cybulski „Witold”, aresztowany pod koniec kwietnia 1940 r.;
- drugi (ul. Zielona): por. rez. Władysław Zych, w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”;
- trzeci (Łyczaków): kpt. sł. st. piech. Juliusz Peyzer (błędny zapis nazwiska Pejzar) „Roslan” (1900-?);
- czwarty (Zamarstynów): kpt. sł. st. piech. Jan Niedzielski „Boruta” (1908-1996?), aresztowany przez NKWD 14 marca 1940 r. i skazany na 5 lat łagru. Jego zastępcą lub następcą był pchor. lub ppor. Aleksander Siwek „Szarewicz”, który popełnił samobójstwo 27 marca 1940 r.

Według innych danych istniało pięć obwodów, których komendantami byli:

- pierwszy: kpt. (por. rez.) Władysław Zych,
- drugi: kpt. sł. st. piech. Juliusz Peyzer,
- trzeci: ppor. Aleksander Siwek „Szarewicz”,
- czwarty: kpt. (ppor.) inż. Zygmunt Jasiczyk,
- piąty: kpt. N.N. „C”⁸⁴.

⁸² E. Kotarska, *op. cit.*, s. 130; S. Pempel, *op. cit.*, s. 29-30; J. Węgiński, *Lwowska konspiracja...*, s. 20; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 48-49.

⁸³ *Polskie podziemie 1939-1941*, t. 1, *Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek et al., przekł. M. Motyl-Blinczyk, M. Słoń-Nowaczek, I. Diedow], Warszawa 1998, s. 741-757; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 49.

⁸⁴ BJ, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, Lech Sadowski „Wasył”, *Powstanie i działalność...*, [b.p.]; J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 18.

Okręg nr II Lwów-Zachód

Komendantem był mjr Emil Macieliński (styczeń 1940-kwiecień 1940) „Kornel” (1892-1941) – zatrzymany przez NKWD, a następnie po kilku dniach zwolniony, przejął dowództwo Obszaru nr 3 ZWZ-1. Za zradę skazany został na karę śmierci przez Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej ZWZ i rozstrzelany przez żołnierzy oddziału likwidacyjnego Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Komendy Głównej ZWZ w Warszawie 17 grudnia 1941 r. Skarbnikiem był por. N.N. „Gabriel”.

Dowódcy obwodów (batalionów):

- ul. Gródecka (Dworzec Główny): por. sł. st. kaw. Włodzimierz Białoszkiewicz „Grzmot” (1902-1999) – pełnił on również funkcję zastępcy komendanta okręgu, w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”;
- Hołosko: kpt. sł. st. uzbr. Jakub Maria Herchenreder (1892-po 1942) – aresztowany przez NKWD 5 kwietnia 1940 r.;
- ul. Janowska (Kleparów): por. sł. st. br. panc. Stanisław Niemczycki „Leszek” (1912-?), pełnił również funkcję dowódcy grupy;
- Persenkówka (Kulparków): ppor. sł. st. kaw. Jan Jastrząb „Walkowski” (1900-po 1945) – aresztowany 9 kwietnia 1940 r.

Grupa Śląska:

- dowódca: płk N.N., nazwisko okupacyjne Jankowski;
- adiutant: ppor. Michał Morciszek (1899-1987), aresztowany w kwietniu 1940 r. w Zabłotowie przy próbie przedostania się do Rumunii;
- szef sztabu: por. Jan Loranz (błędny zapis Lorentz) „Lürsen” (1888-1942);
- I oficer sztabu: por. Jan (?) Przybyłek „Kozielski”.

Pozostałej obsady personalnej nie udało się ustalić⁸⁵.

Prowincja

Szefowie organizacyjni:

- mjr sł. st. piech. Piotr Marciniak (styczeń 1940-kwiecień 1940) „Emil” (1897-1941), aresztowany i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.;
- p.o. ppor. rez. art. Adam Teofil Telmany „Andrzej”, „Jędrak” (1914-?), w późniejszym okresie działał w organizacji kierowanej przez „Kornela”;

⁸⁵ *Ibidem*, s. 19.

- adiutant: pchor. lub ppor. rez. Józef Widawski (?-31 marca 1940) „Józek”, „Miecz”, „Wid” (1914-1941), aresztowany w Drohobyczu, prawdopodobnie zamordowany w tamtejszym więzieniu w czerwcu 1941 r.⁸⁶

Okręg nr III – Lwów-Powiat:

- komendant, a zarazem z-ca dowódcy prowincji: kpt. sł. st. piech. (w dokumentach błędnie określany jako ppłk) Antoni Berowski „Berek”, „Wit” (1905-1941) – nazwisko okupacyjne Józef Piechiński, aresztowany i rozstrzelany 24 lutego 1941 r.

Struktura:

- Obwód Dobromil-Lisko: dowódca por. Franciszek Jaworski;
- Podokręg Drohobycz-Borysław:
 - dowódca: dr med. Erwin Czechowski (1897-1941), aresztowany i skazany na karę śmierci, rozstrzelany w Kijowie (?) 7 lipca 1941 r.;
 - szef sztabu: kpt. sł. st. piech. Tadeusz Stanisław Stec „Skierow” (1907-1941), aresztowany w Drohobyczu 31 marca 1941 r., skazany na śmierć 4 lipca 1941 r. w Kijowie i najprawdopodobniej tam rozstrzelany trzy dni później;
- Obwód Rawa Ruska-Jaworów-Mościska-Gródek Jagielloński:
 - dowódca: Włodzimierz Młotkowski „Młot” (1902-1974);
- Obwód Sambor (brak danych);
- **Okręg IV Stanisławów** – zob. Okręg ZWZ-AK Stanisławów;
- **Okręg V Tarnopol** – zob. Okręg ZWZ-AK Tarnopol;
- **Okręg VI Równe (Wołyń)** – zob. Okręg ZWZ-AK Wołyń;
- **Okręg VII Przemyśl** (brak danych)⁸⁷.

IV. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ-2) – Organizacja Dobrowolskiego (styczeń 1940-wrzesień 1941):

- komendant: ppłk dypl. w st. sp. Jan Maksymilian Sokołowski (styczeń 1940-marzec lub kwiecień 1940) „Trzaska” (1895-1986)⁸⁸; mjr sł. st. art. Zygmunt Dobrowolski „Feliks”, „Zygmunt” – aresztowany przez NKWD we Lwowie; płk dypl. art. Adam Paszkowski (listopad 1940-kwiecień? 1941) „Zadora”

⁸⁶ *Polskie podziemie 1939-1941*, t. 1..., s. 53-55.

⁸⁷ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 20-22.

⁸⁸ Płk Jan Sokołowski opuścił ZWZ, tworząc własną organizację „Wierni Polsce”. Zob. *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 2, s. 115.

- (1891-1941) – aresztowany przez NKWD został zwolniony w czerwcu 1941 r., zmarł po uwolnieniu; ppłk sł. st. art. Tadeusz Zygmunt Słoniewski „Sewer War-tonowicz” (1894-1960) – od kwietnia 1940 r. pełnił funkcję dublera komen-danta ZWZ-2, podczas okupacji niemieckiej działał w ZWZ-AK;
- zastępca komendanta i komendant prowincji: mjr sł. st. art. Zygmunt Dobro-wolski „Feliks”, „Zygmunt” – aresztowany przez NKWD we Lwowie;
 - adiutant: hm. Józef Antoni Grünberg-Zielicki (?-22 czerwca 1941) (1910-1973) – aresztowany we Lwowie;
 - szefowie sztabu: mjr dypl. rez. piech. Aleksander Kloc (Klotz) „Niewiarow-ski” – opuścił organizację; ppor. rez. piech. Karol Kazimierz Broczyner (marzec lub kwiecień 1940-wrzesień 1941) „Jastrząb”, „Kazimierz” – podczas okupacji niemieckiej działał w ZWZ-AK;
 - szefowie wywiadu: por. rez. piech. Karol Trojanowski (styczeń-maj 1940) „Rad-wan” (1911-1981) – wyjechał do Warszawy; Jerzy Kaden (maj-22 sierpnia 1940) „Florian” – aresztowany przez NKWD; Edward Gola (sierpień 1940-czerwiec 1941) „Andrzej”, „Antoni Rudy”, „Janek”, „Kulas”, „Mak”, nazwiska okupacyj-ne: Jan Czaban, Fabian Czapliński, Kazimierz Perz (1908-1941) – aresztowany przez NKWD, zwolniony za cenę współpracy z Sowietami, po 22 czerwca pod-jął współpracę z gestapo, zastrzelony za zdradę w grudniu 1941 r. w Warszawie;
 - kwatermistrz: kpt. (mjr?) rez. sł. int. Grzegorz Stanisław Turek (styczeń-marzec lub kwiecień 1940) (1893-?) – wystąpił z organizacji;
 - szef łączności organizacyjnej: mjr sł. st. piech. Kazimierz Roman (styczeń-marzec 1940) (1893-?) – zwolniony ze stanowiska;
 - kierowniczką wydziału politycznego: Władysława Piechowska (styczeń-16 wrześ-nia 1940), aresztowana pod nazwiskiem Regina Walczak i skazana w Moskwie 23 czerwca 1941 r. na 10 lat łagru;
 - płatnicy (skarbnicy): N.N. „Batorski”; (?) Petry (Petri) (?-czerwiec 1940) „Ur-syn” (?-po 1982) – aresztowany we Lwowie;
 - dowódca grupy dywersyjno-sabotażowej pchor. Władysław Pasek „Fajkowy”, „Wilk” (?-22 czerwca 1940) – aresztowany we Lwowie.
 - Rada Narodowa przy Komendzie ZWZ-2: przewodniczący (styczeń-7 marca 1940): płk rez. sł. san. Aleksander Domaszewicz (1887-1948) – aresztowany we Lwowie, zwolniony w lipcu 1940 r. wyjechał do Warszawy; członkowie: inż. Antoni Hollender (Związek Strzelecki) „Wilk”, „Wilkoński” (1886-1967)⁸⁹;

⁸⁹ Antoni Hollender został aresztowany przez NKWD 21 czerwca 1941 r. i po krótkim przesłu-chaniu przewieziony do więzienia przy ul. Łackiego, po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej

- doc. dr Franciszek Kmietowicz – zmarł w lipcu 1940 r.; Jan Koj (1888-1948) (Chrześcijańska Demokracja [CHD]) – od maja 1940 r. pełnił funkcję skarbnika; dr praw Antoni Konopacki (1893-1941) (SN) – aresztowany z początkiem czerwca 1941 r. i skazany na karę śmierci został zamordowany w więzieniu 23 czerwca 1941 r.; Adam Ambroży Lenkiewicz (1888-1943) – został aresztowany w marcu 1941 r.; Władysława Piechowska, sekretarka; ks. Tadeusz Walczak (CHD) – aresztowany i skazany na karę śmierci, zwolniony 2 września 1941 r.; Stanisław Wasylewski (1885-1953);
- komendant miasta: por. sł. st. Bolesław Michał Ostrowski (styczeń-marzec 1940) „Bolko”, „Nieczuja” – ok. 15 kwietnia 1940 r. wyjechał do Krakowa; kpt. sł. st. piech. Stanisław Mrozek (marzec-22 czerwca 1940) „Stanisław” (1899-1958) – aresztowany we Lwowie.
 - **Okręg Stanisławów** – zob. Okręg ZWZ-AK Stanisławów;
 - **Okręg Tarnopol** – zob. Okręg ZWZ-AK Tarnopol;
 - **Okręg Wołyń** – zob. Okręg ZWZ-AK Wołyń⁹⁰.

*V. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ-1) Obszar nr 3 Organizacja „Kornela”
(kwiecień 1940–wrzesień 1941):*

- komendant: mjr/ppłk Emil Macieliński (styczeń 1940–kwiecień 1940) „Kornel” (1892-1941) – zatrzymany przez NKWD, a następnie po kilku dniach zwolniony przejął dowództwo Obszaru nr 3 ZWZ-1; skazany na karę śmierci za zdradę przez Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej ZWZ został rozstrzelany przez żołnierzy oddziału likwidacyjnego Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Komendy Głównej ZWZ w Warszawie 17 grudnia 1941 r.;
- zastępca: por./kpt. rez. piech. dr Władysław Zych „Falko”, „Piechota” (maj-sierpień 1940), pełnił również funkcję komendanta Okręgu nr I, przeniesiony na stanowisko p.o. okręgowego delegata Rządu RP; mjr sł. st. piech. Marian Stanisław Włodarkiewicz (wrzesień–październik 1940) „Pszonka” (1894-1968) – rozszyfrowany przez NKWD przedostał się do Warszawy; por./rtm. (?)

został niespodziewanie zwolniony. Zob. CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, relacja córki Antoniny Hollender-Lubelskiej, k. 35.

⁹⁰ BJ, przyb. 690/04, Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, L. Sadowski, Dane dotyczące prac niepodległościowo-wojskowych na terenie okręgu Południowo-Zachodniego, raport nr 2 z 13.11.1941, [b.p.]; A.E. Markert, *op. cit.*, s. 79-80; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 22-25; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 65-66, 94.

- sł. st. kaw. Włodzimierz Białoszewicz (maj-wrzesień 1941) „Grzmot”, „Sław” (?) – podczas okupacji niemieckiej członek ZWZ-AK; por. sł. st. br. panc. Stanisław Niemczycki (maj 1940-wrzesień 1941) „Leszek” (1912-?) – podczas okupacji niemieckiej członek ZWZ-AK;
- szef wywiadu: kpt. rez. piech. Roman Kędzierski (?-czerwiec 1940) „Sosna” – aresztowany przez NKWD; kpt. Włodzimierz Młotkowski „Młot” (20 września 1940-28 marca 1941) – aresztowany przez NKWD w Czerniowcach został szybko zwolniony i odszedł na stanowisko szefa służby bezpieczeństwa, w późniejszym okresie nadal działał w strukturach ZWZ; kpt. obs. sł. st. lotn. Edward Adolf Metzger „E II”, „Hasling”, „Kettling”, „M I”, „Mitręga” (1906-1941), zatrzymany przez NKWD w Czerniowcach i wkrótce potem zwolniony, rozstrzelany w Warszawie za zdradę w grudniu 1941 r.;
 - szefowie bezpieczeństwa: kpt. obs. sł. st. lotn. Edward Adolf Metzger; kpt. Włodzimierz Młotkowski „Młot”; ppor. rez. piech. Jan Król (maj-wrzesień 1941) „Tadeusz” (1901-1944) – w późniejszym okresie nadal działał w strukturach ZWZ;
 - kierownicy radiostacji i szyfrów: pchor. kaw. Andrzej Piniński (luty-22 czerwca 1940) „Jacek” (1909-1941) – aresztowany we Lwowie w maju 1940 r., zwolniony po wyrażeniu zgody (pozornej) na współpracę z NKWD, ponownie aresztowany i skazany na karę śmierci, rozstrzelany 24 lutego 1941 r.; pchor. Feliks Gyurkovich (czerwiec-wrzesień 1940) „Piotr” (1903-po 1941?) – zagrożony opuścił Lwów, został aresztowany podczas podróży do Bukaresztu (być może w Czerniowcach). Pozostałych danych dotyczących obsady tej komórki nie udało się ustalić;
 - szef służby zdrowia: mjr rez. sł. san. doc. dr Adam Gruca „Adam” (1893-1983), Podczas okupacji niemieckiej działał nadal w ZWZ-AK;
 - skarbnik: N.N. (?-wrzesień 1941) „Wolski” (według Jerzego Węgieńskiego może chodzić o Zbigniewa Jarockiego);
 - komisja kontroli finansowej: N.N. „Zenon”; Zbigniew Jarocki „Zbyszek Kudłaty”⁹¹.

Okręg Lwów-Wschód:

- komendant: por/ kpt. (?) rez. piech. Władysław Zych (maj-sierpień 1940) „Piechota” – pełnił również funkcję zastępcy komendanta obszaru; por. sł. st. br. panc. Leszek Kazimierz Kozioradzki (wrzesień 1940-wrzesień 1941) „Bohowityn”, „Wiktor” (?) – podczas okupacji dalej działał w ZWZ-AK;

⁹¹ J. Węgieński, *Obsada osobowa...*, s. 26-27; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 93.

- zastępca: por. rez. piech. doc. dr inż. Władysław Ludwik Herman (maj-sierpień 1940) „Strzelecki” (1901-1981) – podczas okupacji niemieckiej komendant Okręgu Stanisławów AK;
- adiutant: ppor. rez. piech. mgr Zygmunt Piątkiewicz (maj-sierpień 1940) „Paweł I” (1913-1941) – przeszedł do Okręgowej Delegatury Rządu RP;
- szef kontrwywiadu: Władysław Grzędziński (maj-sierpień 1940) „Bożyk” (1904-1949 lub 1950) – przeszedł do Okręgowej Delegatury Rządu RP.

Struktura:

- Obwód Zielona: dowódca st. sierż./ppor. Paweł Jasiński – podczas okupacji niemieckiej działał w ZWZ-AK;
- Obwód Łyczaków: dowódca ppor. rez. piech. mgr Zygmunt Piątkiewicz „Paweł I” (1913-1941) – pełnił równocześnie funkcję adiutanta komendanta okręgu;
- Obwód Podzamcze: dowódca N.N. „Brat”; Leszek N.N. „Biały” – prawdopodobnie był to kpt. rez. piech. Bronisław Biały (?- maj 1940);
- Obwód Śródmieście: dowódca kpt. rez. piech. Kazimierz Stanisław Rutkowski „Smrek” (1899-1941) – aresztowany w lutym 1941 r. i zamordowany w więzieniu na Zamarstynowie 26 czerwca 1941 r.⁹²

Okręg Lwów-Zachód:

- komendant por./rtm.(?) sł. st. kaw. Włodzimierz Białoszewicz (maj 1940-maj 1941) „Grzmot”, „Sław” (?) – odszedł na stanowisko zastępcy komendanta obszaru; kpt. rez. piech. inż. Fryderyk Staub (maj-wrzesień 1941) „Janka” (1899-1982), odszedł na stanowisko komendanta okręgu, podczas okupacji niemieckiej żołnierz ZWZ-AK;
- z-ca komendanta lub szef sztabu: kpt. rez. piech. inż. Fryderyk Staub (maj 1940-maj 1941)⁹³.

Prowincja:

- komendanci: p.o. ppor. rez. art. mgr Adam Teofil Telmany (kwiecień-lipiec 1940) – zagrożony wyjechał ze Lwowa, został aresztowany pod koniec września 1940 r. podczas próby przejścia do Rumunii; Włodzimierz Młotkowski (lipiec-20 września 1940) – przeszedł na stanowisko szefa wywiadu obszaru; por./rtm. (?) sł. st. kaw. Włodzimierz Białoszewicz „Sław” – pełnił również funkcję komendanta okręgu⁹⁴.

⁹² J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 27-28.

⁹³ *Ibidem*, s. 28-29.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 29.

*VI. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) – Komenda Okupacji Sowieckiej
(styczeń–sierpień 1940):*

- komendant okupacji: gen. bryg. sł. st. Michał Karaszewicz-Tokarzewski „Stolarski”, „Torwid”, aresztowany przez NKWD;
- pomocnik komendanta okupacji lub szefa sztabu: ppłk dypl. sł. st. piech. Stanisław Władysław Spytek-Pstrokoński (1897-1952) „Ciosiański”, „Stefan Łaziński”, nazwisko okupacyjne Stanisław Dąbrowski, aresztowany 21 lub 22 czerwca 1940 r., zwolniony 6 lipca po wyrażeniu zgody na podjęcie współpracy, ponownie aresztowany przez NKWD 21 lipca 1940 r., 26 września 1941 r. Sąd Kapturowy przy KG ZWZ skazał go na karę śmierci za zdradę (wyrok zawieszony), zrehabilitowany pośmiertnie 23 lipca 1959 r.;
- zastępca pomocnika komendanta okupacji lub szefa sztabu: ppłk sł. st. piech. Alfred Greffner (1890-1942?) „Motyka”, nazwisko okupacyjne Tadeusz Olszewski, dotarł do Lwowa pod koniec lipca 1940 r., skazany na 8 lat łagru, gdzie zmarł⁹⁵.

*VII. Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) – Komenda Okupacji Sowieckiej
(2 listopada 1940–lipiec 1941):*

- komendanci okupacji: płk sł. st. piech. Leopold Okulicki „Mrówka” (1898-1948) – aresztowany i wywieziony do Moskwy, zwolniony 12 sierpnia 1941 r.; p.o. mjr. dypl. Aleksander Kloc (Klotz) (styczeń 1941-lipiec 1941) – wyjechał do Wilna; ppłk. dypl. w st. sp. Jan Maksymilian Sokołowski (lipiec 1941) „Trzaska” (1895-1986) – wyjechał do Warszawy;
- szefowie sztabu: mjr dypl. Aleksander Kloc (Klotz) (listopad 1940-styczeń 1941) – objął komendę okupacji; mjr rez. piech. mgr Jerzy Neugebauer (styczeń 1941) „Grabowski” (1893-1969)⁹⁶.

⁹⁵ Ibidem, s. 12-13.

⁹⁶ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 29-30.

Okres okupacji niemieckiej (1941–1944)

1. Komenda Obszaru nr 3 ZWZ-AK:

Komendant: gen. bryg. Kazimierz Sawicki (20 września 1941–31 lipca 1943) „Prut”, „Opór”, „Dziadek” – odszedł do Warszawy do Biura Inspekcji KG AK; płk sł. st. art. (podczas akcji „Burza” uprawniony do posługiwania się stopniem generała brygady); Władysław Jakub Filipkowski (1 sierpnia 1941–31 lipca 1944) „Stach”, „Orkan”, „Janka” (w górę), „Cis” (w dół)⁹⁷ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 29–30. (1892–1950) – od 30 czerwca 1944 r. dowódca Okręgu Korpusu nr VI, wyjechał do Żytomierza na rozmowy, tam został aresztowany w nocy z 2 na 3 sierpnia 1944 r., a następnie internowany przez władze sowieckie;

- zastępca komendanta (dowódcy OK nr VI): płk sł. st. piech. Franciszek Stuziński (30 czerwca–31 lipca 1944) (1893–1964) – nazwisko okupacyjne Andrzej Radwan, wyjechał do Żytomierza na rozmowy, aresztowany w nocy z 2 na 3 sierpnia 1944 r., a następnie internowany przez władze sowieckie;
- adiutant komendanta obszaru: por. rez. kaw. Zygmunt Łanowski (28 lipca–31 lipca 1944) „Damian” (1911–1989) – wyjechał do Żytomierza na rozmowy, tam został aresztowany w nocy z 2 na 3 sierpnia 1944 r., a następnie internowany przez władze sowieckie;
- szef sztabu ppłk sł. st. piech. Mieczysław Karol Dobrzański (wrzesień 1941–3 grudnia 1942) „Leon”, „Stefan” (1897–1943), nazwiska okupacyjne: Józef Łącki, Józef Zalewski, aresztowany przez Niemców, zginął w Auschwitz 11 października 1943 r.; mjr/ppłk sł. st. piech. Tadeusz Wojciech Wojciechowski (7 grudnia 1942–4 października 1943, do 10 stycznia 1943 jako p.o.) „Ryszard”, „Korab”, „Konrad”, „Ragoza”, „Szreniawa” (1908–1944), nazwiska okupacyjne: Kozicki, Tadeusz Wysocki, aresztowany i rozstrzelany 14 stycznia 1944 r.; mjr/ppłk dypl. sł. st. piech. Feliks Janson (18 października 1943–28 lipca 1944) „Kamil”, „Nawar”, „Sylwa”, „Modrzew” (1900–1970) – w czerwcu 1944 r. wyznaczony na komendanta Obszaru Lwowskiego organizacji „NIE” („Niepodległość”); mjr/ppłk dypl. piech. Henryk Pohoski (28–31 lipca 1944) „Walery” (1909–1987) – wyjechał do Żytomierza na rozmowy, aresztowany w nocy z 2 na 3 sierpnia 1944 r., a następnie internowany przez władze sowieckie;

⁹⁷ Zamieszczona przy pseudonimie adnotacja „w górę” oznaczała, że takim pseudonimem dana osoba podpisywała meldunki kierowane do swoich przełożonych, adnotacja „w dół” informowała natomiast o tym, że danym pseudonimem podpisywano rozkazy wydawane podwładnym.

- adiutant szefa sztabu: ppor. rez. art. Roman Maksymowicz (sierpień-październik 1943) „Tomasz” (1916-?) – spalony, czasowo wyjechał ze Lwowa;
- sekretarki szefa sztabu: Stanisława Jakubowska (2 października 1941-wiosna 1942) „Marta” (1899-1979) – przeniesiona na stanowisko kierownika Oddziału V Sztabu Komendy Obszaru; Maria Alojza Chęcińska (wiosna 1942-3 grudnia 1943) z d. Niemiec „Maria” (1913-?), nazwisko okupacyjne Maria Zalewska – aresztowana i zwolniona 29 grudnia 1943 r.; Anna Grossekówna (grudzień 1942-14 maja 1943) „Koja” („Kaja”) (1907-1944) – aresztowana, zginęła w obozie Auschwitz 4 stycznia 1944 r.; Zofia Maria Szwabowiczówna (maj 1943-5 października 1943) „Klaudia” – „spalona” musiała wyjechać ze Lwowa⁹⁸.

Oddział I – organizacyjny:

- szefowie: mjr rez. piech. mgr Jerzy Neugebauer (listopad lub grudzień 1941-luty 1942) „Piotr” (1893-1969); rtm./mjr dypl. rez. kaw. Kornel Stasiewicz (luty 1942-25 marca 1944) „Kostek”, „Jacek”, „Prosper” (1898- 1944) – przeniesiony na stanowisko szefa sztabu Okręgu AK Lwów; kpt./ mjr sł. st. piech. Bolesław Tomaszewski (25 marca 1944-12 czerwca 1944) „Bat”, „Bolesław”, „Warta” (1909-1985) – jednocześnie pełnił funkcję szefa Oddziału III w sztabie komendy obszaru, przeniesiony na stanowisko dublera szefa sztabu Komendy Okręgu AK Lwów; kpt. sł. st. piech. Fryderyk Karol Toth (12 czerwca-31 lipca 1944) „Łasica”? (1896-1982);
- zastępca szefa oddziału: ppor. rez. piech. Karol Kazimierz Broczyner (1941-1 września 1943) „Gwóźdź” (1897-1965), nazwisko okupacyjne Zasławski – przeniesiony do rezerwy;
- sekretarka: Emilia Kurdybacha z d. Ehrenkreutz (1941-31 lipca 1944) „Elza” (1908-1988);
- kierownik referatu legalizacji: ppor./por. rez. piech. Stanisław Eugeniusz Kułiński (20 grudnia 1943-31 lipca 1944) „Skrzypek”, „Papcio” (1903-1954);
- kierownik komórki opieki nad uwięzionymi członkami AK: Ludwika Smagaczowa (styczeń 1944-31 lipca 1944) „Modesta” (1911-1983), nazwisko okupacyjne Ludwika Łowicka;

⁹⁸ BJ, przyb. 446/01 Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, *op. cit.*, k. 6; S. Pempel, *op. cit.*, s. 49; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 31-33; W.J. Wiak, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 229-230.

- kierownicy komórki opieki społecznej nad nieżyjącymi członkami AK: Maria Izabela Weberowa z d. Szczęścikiewiczówna (3 stycznia-17 maja 1944) „Ludmiła” (1899-1975); w maju kierowanie komórką przejęła Ludwika Smagaczowa „Modesta”;
- komórka „Iko” łączności konspiracyjnej z obozami jenieckimi i ośrodkami robotniczymi w III Rzeszy: referentka dr med. Irena Pelczarska (13 maja 1943-31 lipca 1943) „Laura” (1911-1990) – pełniła również funkcję referentki sanitarnej WSK Okręgu Lwów;
- Wojskowa Służba Kobiet (utworzona w lipcu 1942 r.):
- dowódca: Wanda Jamiołkowska (1 lipca 1942-31 lipca 1944) „Paulina”, „Graczyńska”, „Weronika” (1907-1961), nazwisko okupacyjne Wanda Jelska;
- zastępca: hm. Maria Stefania Stipalówna (jesień 1942-31 lipca 1944) „Bogna”, „Luna” (1903-2000) – równocześnie pełniła funkcje komendantki Chorągwi Lwowskiej Pogotowia Harcererek oraz Szarych Szeregów Żeńskich, organizatorka i uczestniczka tajnego nauczania;
- sekretarka: Romana Iżycka (?- 31 lipca 1944) „Krzysia” (1919-1999).
- Wojskowy Sąd Specjalny (WSS): przewodniczący: kpt./mjr dypl. sł. st. piech. Henryk Pohoski (listopad 1941-13 marca 1943) „Walery” (1909-1987) – równocześnie szef Oddziału II w sztabie Komendy Obszaru Lwów; ppłk. sł. st. sap. Jan Władysław Władysław (13 marca-15 września 1943) „Adaś” – równocześnie szef Oddziału VIII w sztabie Komendy Obszaru Lwów; N.N. (15 września 1943- ?) „Romański”;
- referat żandarmerii (utworzony 1 stycznia 1944) – jego obsady nie udało się ustalić⁹⁹.

Oddział IIa – wywiad:

- szef: od marca 1942 Oddział II Wywiad i Kontrwywiad: kpt/ mjr/ppłk Henryk Pohoski (wrzesień 1941-31 lipca 1944) „Walery”, „Adolf”, „Stawisz”, nazwiska okupacyjne: Jan Jodełko, Henryk Lach, Kazimierz Stasiun, Antoni Wróbel – od 28 lipca 1944 r. występował jako szef sztabu, wyjechał do Żytomierza na rozmowy, tam został aresztowany w nocy z 2 na 3 sierpnia 1944 r., a następnie internowany przez władze sowieckie, uciekł 12 września 1944 r.;
- zastępca: ppor./por. rez. piech. Czesław Dzierżek (1941-15 lutego 1943) „Wilhelm”, „Czesław” (1909-1944) – przeszedł na stanowisko szefa Oddziału II b

⁹⁹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 33-35.

- w sztabie Komendy Obszaru Lwów; por./kpt. rez. piech. hm. Leopold Adamcio (?-31 lipca 1944) „Karol” (1904-1978);
- kierownik wywiadu wojskowego: por./kpt. sł. st. Antoni Chmielowski – cichociemny (20 grudnia 1943-31 lipca 1944) „Wroński” (1914-1969);
 - kierownik wywiadu kolejowego: inż. Henryk Zaleski (?-31 lipca 1944) „Włodzimierz”, „Twardowski”, „Eulalia” (?-1946 lub 1947);
 - zastępca: ppor. cz. w. Kazimierz Marian Zimmer (?-31 lipca 1944) „Wika” (1902-1978);
 - kierownik wywiadu szosowego: ppor. rez. piech. Stanisław Lachowicz (1941-?) „Wiktor” (1912-1992) – przeniesiony na stanowisko kierownika ewidencji i zastępcy kierownika wywiadu wojskowego;
 - kierownik wywiadu szpitalnego: Eugeniusz Kudła (?-31 lipca 1944) „Witold” (?-1965)¹⁰⁰;
 - kierownik wywiadu przeciwukraińskiego: Lech Sadowski (8 października-grudzień 1941) „Wasył” (1917-1991), nazwisko okupacyjne Lesław Lerski – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału VI (BIP) komendy obszaru; ppor. inż. Stanisław Bezdek (grudzień 1941-grudzień 1942) „Wiesław”, „Władysław” (1900-1980); ppor. cz. w. mgr Marian Chirowski (grudzień 1942-31 lipca 1944) „Zmora”, „Berski” (1906-1983)¹⁰¹;

¹⁰⁰ Szef Oddziału II Henryk Pohoski pisał po wojnie, że z wywiadem szpitalnym współpracował dr Henryk Pickholz, sekretarz szpitala żydowskiego we Lwowie. Ukrywał się on na parterze domu przy ul. Nad Jarem w mieszkaniu wdowy Dohnal. Właścicielka mieszkania oraz jej dwie córki Roma i Irena były zaprzysiężonymi członkami AK. Dr Henryk Pickholz na podstawie analizy odpisów z kart szpitalnych rannych żołnierzy przebywających w lwowskich szpitalach zdobywał bezcenne dane dotyczące jednostek państw osi na froncie wschodnim. Zob. BJ, przyb. 445/01, Archiwum Jerzego Polaczka, H. Pohoski, Wspomnienia z pracy konspiracyjnej Obszaru Południowo-Wschodniego AK (1941-1944), k. 11-12.

¹⁰¹ *Ibidem*, k. 7-8; CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, relacja Jerzego Polaczka, k. 72-76; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 231. Trzeba wyraźnie stwierdzić, że już w pierwszym półroczu 1942 r. w ramach oddziału II Komendy Obszaru Lwowskiego utworzono sieć wywiadu wojskowego, komunikacyjnego, gospodarczego, politycznego na terenie Okręgów Lwów i Stanisławów. Rozpoczęto też tworzenie placówek wywiadowczych na obszarze Okręgu Tarnopol. Udało się również utworzyć siatkę tzw. wywiadu szpitalnego, który na podstawie wpisów dokonywanych w księgach szpitalnych ustalał położenie poszczególnych jednostek Wehrmachtu oraz oddziałów sojusznicznych. Informacje te pozyskiwane były również przez tzw. „wywiad pocztowy”, którego pracownicy zajmowali się przeglądaniem niemieckiej poczty polowej. Wobec narastającego terroru ukraińskiego utworzono również wywiad antyukraiński krypt. „Urna”. Jego członkowie pracujący w różnych strukturach okupacyjnej administracji zdobywali w ten sposób istotne informacje na temat działalności nacjonalistycznego podziemia ukraińskiego. Równie intensywne działania prowadzone były przez struktury kontrwywiadu. Dysponował on

Oddział IIb – kontrwywiad (od marca 1942 Oddział II Wywiad i Kontrwywiad):

- szefowie: ppor. rez. piech. Zbigniew Makusch (1941-ok. 10 września 1942) „Grom”, „Kazimierz”, „Kalwin”, „Zbyszek” (1906-1983) – podczas pobytu w Warszawie uległ wypadkowi, urlopowany, a później przeniesiony do KG AK; sierż. pchor. inż. Juliusz Vacqueret (20 września-27 grudnia 1942) „Juliusz”, „Kwiryn” – pełnił również funkcję szefa kontrwywiadu w Komendzie Okręgu Stanisławów, zawieszony w czynnościach, uciekł. Wyrokiem WSS z 27 stycznia 1943 r. skazany na karę śmierci¹⁰²; ppor. rez. piech. Jan Król „Grzegorz”, „Gazda”, przeniesiony do rezerwy (1901-1943 lub 1944) – aresztowany 13 maja 1943 r. i wywieziony do obozu w Auschwitz, gdzie zmarł; por. rez. piech. Czesław Dzierżek „Wilhelm”, „Czesław”, „Marek” (1909-1944) – aresztowany 4 października 1943 r. i rozstrzelany we Lwowie 14 stycznia 1944 r.; por. N.N. (20 września 1943-?) „Halada” (?); kpr. pchor./ppor. cz. w. Jerzy Kazimierz Polaczek (marzec lub kwiecień-31 lipca 1944) „Dwera” (1919-1997) – aresztowany przez Sowieców i wywieziony w głąb ZSRS;
- zastępca: pchor./ppor. rez. piech. Bohdan Rogoliński (październik? 1941-październik 1942) „Krzysztof” – przeniesiony w stan spoczynku, 1 listopada

rozbudowaną kartoteką, w której odnotowywano konfidentów i agentów niemieckich, folksdojców, działaczy ukraińskich itp. Na podstawie danych zgromadzonych przez pracowników kontrwywiadu Wojskowy Sąd Specjalny wydawał wyroki na zdrajców oraz Niemców znanych z brutalnego stosunku do ludności polskiej. Były one wykonywane przez żołnierzy komórki likwidacyjnej kontrwywiadu. 27 marca 1943 r. we Lwowie zastrzelono inż. Romana Andrzejewskiego „Ryszarda”, agenta wywiadu wschodniego AK, który według danych zgromadzonych przez pracowników akowskiego kontrwywiadu miał wydać Niemcom kilkunastu pracowników wywiadu wschodniego AK. 13 lipca tego samego roku zastrzelono hr. Lułę Grocholską, kurierkę Komendy Obszaru, która aresztowana podjęła współpracę z gestapo. 13 sierpnia 1943 r. wykonano natomiast wyrok na niemieckim dyrektorz fabryki konserw Ruckera – Egersie oskarżonym o znęcanie się nad polskimi pracownikami tej znanej lwowskiej fabryki. Niestety, grupa likwidacyjna kontrwywiadu dowodzona przez plut. Mariana Glińskiego „Jastrzębia” została rozbита przez gestapo. Jej dowódca oraz dwaj żołnierze zginęli w walce, a dwaj inni zostali rozstrzelani w publicznej egzekucji. W połowie 1943 r. komendant oddziału zdecydował się na utworzenie tzw. „sieci wywiadu wtórnego”. Miała ona ulec uruchomieniu w przypadku rozbicia przez gestapo dotąd istniejących struktur. Jej komendantem został mianowany kpr. pchor. Jerzy Polaczek „Dwera”. Zob. BJ, przyb. 448/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Polaczek, *Zarys wspomnień z działalności w Ruchu Oporu*, k. 18-19; J. Węgierski, *W lwowskiej konspiracji...*, s. 41-42; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *Zarys historii...*, s. 11-12; Komenda Obszaru Lwów, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2028.html> – 17 XI 2021.

¹⁰² Według Marii Chęcińskiej-Nowickiej Juliusz Vaquert po II wojnie światowej ukrywał się w Bydgoszczy pod zmienionym nazwiskiem. Zob. CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Marii Chęcińskiej-Nowickiej, k. 6.

1942 r. przekazany do dyspozycji KG AK; por. hm. Zygmunt Lang (jesień 1941-październik 1942) „Ostoja”, „Żaba (1905-1965) – członek Szarych Szeregów o pseudonimie „Zyga”, przeniesiony na stanowisko szefa sieci zapasowej kontrwywiadu miasta Lwowa;

- kierownik kancelarii: Irena Kościółkowska „Kresowianka”, „Kama” (1918-?);
- kierownik Inspektoratu I: por. sł. st. art. Witold Paweł Szredzki (1 października 1942-20 stycznia 1943) (1911-1968) – przeniesiony do Okręgu Lwów;
- kierownik Inspektoratu II: N.N. „Berko” (1 października 1942-?);
- komórka więzienna: kierownik (?-5 grudnia 1943) N.N. „Szumirski”; Stanisława Szumirska (grudzień 1943- lipiec 1944) „Słowik”;
- referat (biuro legalizacji): kierownik – artysta plastyk Tadeusz Gryglaszewski, nazwiska okupacyjne: Marian Pokryszko (?), Kazimierz Wojnar; plut. pchor. rez./ppor. rez. art. Stefan Wiesław Pempel (?-13 stycznia 1943) „Borys” (1915 ?) – „spalony”, przeniesiony do rezerwy, wyjechał do Warszawy; ppor. rez. piech. Bernard Edmund Nuszkowski (1 kwietnia 1943-4 października 1943) „Lang” (1913-1944), nazwisko okupacyjne Edmund Lang – aresztowany we Lwowie i rozstrzelany 14 stycznia 1944 r.; por. cc Antoni Chmielowski „Wołk”, „Wilk” (październik 1943-20 grudnia 1943) – przeniesiony na stanowisko szefa wywiadu wojskowego;
- kierownik ewidencji i kartoteki: ppor. sł. st. cz. w. Władysław Janiszewski (?) „Zbigniew” (1920-?);
- łączniczka: Józefa Kościółkowska „Zet” (1897-1978);
- maszynistka: N.N. „Kama” (1918-?) patrz: kierownik kancelarii Inspektoratu IIb: Irena Kościółkowska „Kresowianka”, „Kama” (1918-?)¹⁰³.

¹⁰³ Archiwum Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej (FGEZ), Teczka osobowa Ireny Kościółkowskiej, sygn. 2766/WSK, k. 6-7; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 310; S. Pempel, *op. cit.*, s. 64-66; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 35-37. Według Jerzego Polaczka, ostatniego szefa kontrwywiadu Komendy Obszaru, pion ten złożony był z trzech działających osobno zespołów, w których skład weszli dotychczasowi pracownicy wywiadu wtórnego. Każdy z zespołów składał się z komórki wywiadowczej zajmującej się zbieraniem i rejestrowaniem wiadomości o zdrajcach i kolaborantach, komórki inwigilacyjnej przeznaczonej do śledzenia funkcjonariuszy hitlerowskiego aparatu terroru oraz zdrajców i kolaborantów, a także z komórki likwidacyjnej, której zadaniem było przeprowadzanie akcji likwidacyjnych. Zespół I: dowódca Bolesław Janeczko „Rafał”, równocześnie pełnił funkcję zastępcy Jerzego Polaczka. Zespół II: dowódca Bogusław Berger, Zespół III: dowódca N.N. Istniała również samodzielna komórka więzienna kierowana przez Zofię Jaczur „Borutę”, Jerzego Polaczka „Dwera”. Zob. BJ, przyb. 448/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Polaczek, *Zarys wspomnień...*, k. 32-33.

Oddział III – operacyjny:

- szefowie: mjr/ppłk dypl. Tadeusz Wojciechowski (20 kwietnia 1942-10 stycznia 1943) „Ryszard” (1908-1944); mjr dypl. sł. st. piech. cc Jan Kazimierz Lech „Czarny”, „Granit” (1907-1944); kpt./mjr dypl. sł. piech. Bolesław Tomaszewski „Bat”, „Ostroga”, „Bolesław”, „Warta” – od 25 marca 1944 r. pełnił również funkcję szefa Oddziału I;
- zastępca szefa oddziału: p.o. por. rez. piech. Ludwik Czaykowski „Zygmunt”, „Karol”;
- referat przerzutów powietrznych: ppor. cz. w. Maksymilian Kaucki (15 czerwca 1943-31 lipca 1944) „Antoni P” (1895-1889), nazwisko okupacyjne Antoni Turski;
- zastępca: kpr./ppor. cz. w. N.N. (?-31 lipca 1944) „Lech” (1892-?).
- oddział dyspozycyjny „Grom”, „Rysy”¹⁰⁴ w Przemyślu – podporządkowany Komendantowi Oddziału III we wrześniu 1943 r. Powstał on w maju 1943 r. i liczył 164 żołnierzy. Dowódcami oddziału byli: por. Lucjan Koć „Czarusz”, „Iskra” (12 maja 1943-12 kwietnia 1944) – aresztowany i rozstrzelany 24 lub 25 maja 1944 r. pod Nienadową, por. Edmund Popek „Żbik” (kwiecień 1944-8 maja 1944) – aresztowany i rozstrzelany 17 maja 1944 r.; plut. pchor. rez./ppor. art. Tadeusz Kosiński (maj-12 lub 29 czerwca 1944) „Turoń” (ur. 1920-?) – przeniesiony do referatu przerzutów powietrznych;
- zastępca dowódcy: ppor./por. rez. art. Roman Maksymowicz (13 maja-sierpnia 1943 oraz grudzień 1943-kwiecień 1944) „Dąb”, „Tomasz” (1916-?) – w przerwie pełnił funkcję adiutanta szefa sztabu, został następnie przeniesiony do referatu przerzutów powietrznych. Pod koniec czerwca 1943 r. oddział dyspozycyjny podporządkowano Komendzie Okręgu Krakowskiego AK¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Zadaniem oddziału miało być m.in. prowadzenie rozpoznania terenu linii kolejowych oraz przygotowanie punktów oparcia dla tworzonych na terenie okręgu oddziałów partyzanckich. W późniejszym okresie stał się on również oddziałem łączności pomiędzy Komendą Obszaru nr 3 a Komendą Okręgu Kraków. Zob. J. Węgiński, *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993, s. 24.

¹⁰⁵ Zadaniem Oddziału III było planowanie działań na terenie obszaru w wypadku załamania się frontu wschodniego, tak jak miało to miejsce w 1918 r. Pierwszy plan stworzony w większości przez mjr. Wojciechowskiego został zatwierdzony przez gen. Sawickiego 1 czerwca 1942 r. Oddziały wchodzące w skład Obszaru Lwowskiego miały prowadzić działania osłonowe powstania powszechnego, które jak planowano, miało wybuchnąć w głębi kraju. Zadania te miały polegać na: prowadzeniu działań dywersyjnych i partyzanckich mających uniemożliwić przemieszczenie się jednostek niemieckich na zachód; uniemożliwieniu opanowania Lwowa przez Ukraińców; utrzymaniu łączności z oddziałami AK w głębi kraju przez Przemyśl lub Rawę Ruską; planowano

Oddział IV – kwatermistrzostwo:

- szefowie: kwatermistrzowie: ppłk sł. st. art. Tadeusz Zygmunt Słoniewski (marzec lub kwiecień 1942-koniec sierpnia 1942) „Sewer” (1894-1960), nazwisko okupacyjne Adolf Schwartz – przeniesiony na stanowisko szefa artylerii; mjr dypl. sł. st. piech. Feliks Janson (koniec sierpnia 1942-październik 1943) „Julian” („Julek”), „Kamil” (1900-1970) – przeniesiony na stanowisko szefa komendy obszaru; p.o. kpt. sł. st. lotn. Józef Zieliński (marzec 1944) „Orzeł” (1899-po 1946) – następnie kierownik referatu lotniczego; mjr rez. kaw. Kazimierz Karol „Jarosław” (?), „Marszyński” (2 kwietnia-31 lipca 1944) „Strze mię”, nazwisko okupacyjne Karol Strzelecki – po zakończeniu akcji „Burza” wstąpił do Armii Berlinga; mjr. sł. st. art. N.N. (16-31 lipca 1944) „Mar”.

W skład Oddziału IV wchodziły następujące służby:

- służba uzbrojenia, komendanci: por. rez. sł. uzbr. cc Wincenty Michalczewski (październik 1942-17 kwietnia 1943) „Mir”, „Celt” (1909-1999) – aresztowany przez gestapo, do końca wojny przebywał w obozach koncentracyjnych; kpt. sł. st. piech. Franciszek Starak (maj 1943-luty 1944) (1889 lub 1891-1944) – zmarł 3 lub 4 marca 1944 r.;
- służba intendenty, komendant: p.o. kpt. rez. sł. int. Rudolf Franciszek Voisé (1942-31 lipca 1944) „Sakra”, „Suchar” (1894-1977);
- służba taborowa, jej komendantem był prawdopodobnie Franciszek Karol Rodziewicz (czerwiec-31 lipca 1944) (1894-?);
- służba motorowa, komendant: ppor. rez. inż. N.N.;

też ewentualne przeciwstawienie się wkraczającym na teren RP oddziałom sowieckim. Mimo stosunkowo niewielkiej obsady Oddział III prowadził w 1943 r. bardzo intensywne działania, m.in. na przełomie 1942 i 1943 r., zorganizowano ćwiczenia aplikacyjne, w których wzięli udział oficerowie z Komendy Obszaru, Komendy Okręgu oraz Komendy Miasta Lwowa. Opracowano również wytyczne przeznaczone dla Okręgu Lwowskiego i dla miasta Lwowa. W ramach oddziału utworzono również referat przerzutów powietrznych. Jego pracownicy przygotowali 16 placówek zrzutowych oraz 9 zapasowych umiejscowionych głównie na terenie Okręgu Lwowskiego. Zob. B. Tomaszewski, J. Węgierski, *Zarys historii...*, s. 13-14; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 110-114; idem, *W lwowskiej...*, s. 21-22; W. J. Wiak, *op. cit.*, s. 232-233; *Komenda Obszaru Lwów*. Aby rozwiązać problem braku podoficerów i oficerów, od maja 1943 r. udało się uruchomić kursy zastępcze Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty (177 elewów) oraz Szkoły Podoficerów Rezerwy Piechoty (324 elewów). Elewi podczas szkolenia zapoznawali się m.in. z konstrukcją różnego rodzaju broni produkcji polskiej, niemieckiej, rosyjskiej, prowadzeniem działalności dywersyjnej i sabotażowej. Zob. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), 16705/II, Oddział Leśny Armii Krajowej „Lech” 6 Kompania 26 P[ułku] P[iechoty] AK 5 Dywizji Okręgu Lwów, oprac. Z. Kubski i B. Winczura na podstawie wspomnień własnych i relacji różnych osób, t. 2, k. 7; J. Węgierski, *Lwowska konspiracja...*, s. 110-114.

- służba zdrowia, komendanci: mjr rez. sł. san. prof. dr Adam Gruca (1942-sierpień 1943) „Oskar” (1893-1983) – zagrożony aresztowaniem przez Niemców, w obawie przed śmiercią ze strony UPA wyjechał ze Lwowa; ppor./por. rez. sł. san. Stefan Alojzy Heintsch (1 września 1943-maj 1944) „Zdzisław” (1891-1954) – aresztowany; ppłk rez. sł. san. Antoni Sabatowski (26 maja-31 lipca 1944) „dr Antoni” (1890-1967);
- zastępca: mjr dypl. sł. st. san. cc Leon Wojciech Jan Bazala (17 czerwca-31 lipca 1944) „Strwiąż” – po akcji „Burza” aresztowany przez sowiecką bezpiekę i internowany;
- referat artylerii, komendant: ppłk sł. st. art. Tadeusz Zygmunt Słoniewski (sierpień 1942-31 lipca 1944) (1894-1960);
- służba duszpasterska: ks. ppłk (dziekan) Zygmunt Truszkowski (10 września 1943-31 lipca 1944) „Dobrosław” (1876-1949);
- Wojskowa Służba Ochrony Powstania (WSOP), starsi inspektorzy: por. rez. N.N. (7 grudnia 1943-1 czerwca 1944) „Gabriel”, „Bogusław” – przeniesiony do rezerwy; N.N. (listopad 1943-?) „Leszczyński”;
- referat lotniczy, kierownicy: p.o. kpt. obs. sł. st. lotn. cc Zygmunt Franciszek Policiewicz (27 października 1943-15 marca 1944) „Jodła” (1907-1965) – przeniesiony na stanowisko zastępcy; p.o. kpt. pilot sł. st. lotn. Józef Zieliński (15 marca 1944-31 lipca 1944) „Orzeł” (1899-1946);
- zastępca: p.o. kpt. obs. sł. st. lotn. cc Zygmunt Franciszek Policiewicz (15 marca-1 lipca 1944) „Jodła” (1907-1965) – odkomenderowany do Warszawy, pozostał we Lwowie;
- komórka meteorologiczna (w ramach referatu lotniczego od sierpnia 1943), kierownik: por. rez. art. Eugeniusz Rybka (19 sierpnia 1943-31 lipca 1944) „Roch” (1898-1988);
- zastępca: st. szer. pchor. dr Jan Mergentaler (19 sierpnia 1943-31 lipca 1944) „Jacek” (1901-1995)¹⁰⁶.

¹⁰⁶ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 39-41. Szef Oddziału IV w 1943 r., aby zaradzić brakowi uzbrojenia, rozpoczął produkcję granatów (sidolówek) oraz butelek zapalających. Formy do odlewania zapalników otrzymano z Warszawy. Materiał wybuchowy (szedyt) znajdował się w dyspozycji oddziału na miejscu, natomiast chloran potasu, potrzebny do produkcji butelek zapalających, otrzymano z Krakowa. Produkcji uzbrojenia oraz materiałów dywersyjnych podjął się również we własnym zakresie Kedyw Obszaru Lwów oraz Kedyw Okręgu Lwów. Pod koniec niemieckiej okupacji rozpoczęto również produkcję pistoletów. Zob. *Komenda Obszaru Lwów*; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *Zarys historii...*, s. 13-14.

Oddział Vk (Va) – łączność konspiracyjna:

- szefowie: Maria Alojza Chęcińska (ok. 5 września 1941-marzec 1942) z d. Niemiec „Maria” (1913-?), nazwisko okupacyjne Maria Zalewska – przeniesiona na stanowisko sekretarki szefa sztabu i referentki do spraw budżetowych; Stanisława Jakubowska (marzec 1942-25 stycznia 1943) „Łucja”, „Marta” (1899-1979), nazwisko okupacyjne Marta Łacka – „spalona” i urlopowana, 5 marca 1943 r. wyjechała do Warszawy; Janina Grabska Wojciechowska-Treterowa (21 stycznia 1942-22 grudnia 1943) „Jaśka” (1908-1957) – „spalona” i urlopowana; inż. Emilia Maleczyńska (22 grudnia 1943-31 lipca 1944) „Luiza”, „Solveg” (1899-1981);
- łączność wewnętrzna oddziału, kierownik poczty: Maria Pollo „Ewelina” (?-1978);
- łączność zewnętrzna oddziału, kierownicy: mgr Anna Mazurkówna (1942-14 maja 1943) „Gila”, „Giga” (?) – aresztowana; Bronisława Sokulska (maj 1943-31 lipca 1944) „Kimcia”;
- szyfry, kierownicy: inż. Emilia Maleczyńska (1942-22 grudnia 1943) „Luiza”, „Solveg” (1899-1981); Janina Orska (grudzień 1943-31 lipca 1944) „Basia”¹⁰⁷.

Oddział Vo (Vb) – łączność operacyjna:

- szefowie: kpt. sł. st. łącz. Marian Schmidt (styczeń/luty-koniec czerwca 1942) „Andrzej” – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału Łączności Operacyjnej w sztabie Komendy Okręgu Lwów; mjr/ppłk sł. st. łączn. Franciszek Domurat (1986-po 1952) „Sławiński”, nazwiska okupacyjne: Jerzy Lipski, Lipniewicz, Józef Sokołowski – aresztowany przez Niemców zbiegł z transportu do obozu koncentracyjnego w październiku 1943 r.; kpt./mjr sł. st. łączn. Leopold Franciszek Piątkiewicz (1 września 1943-31 lipca 1944) „Bohdan”, „Dach” (1901-1984);
- zastępcy: ppor./por. rez. łączn. inż. Wacław Olczak (?-maj 1943) „Henryk” (1911-1944), nazwisko okupacyjne Gajewski – aresztowany 9 lutego 1944 r., a następnie zwolniony, kilka dni później ponownie aresztowany, zginął w obozie koncentracyjnym w Stutthofie 26 lipca 1944 r.; kpt. sł. st. łączn. N.N. (maj-29 czerwca 1944) „Trzos” (1897-?) – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału Łączności Operacyjnej w Komendzie Okręgu Stanisławów AK;

¹⁰⁷ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Zofii Konopelskiej-Skalowej, k. 38-40; W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy...*, s. 183; *Kronika 2350 dni wojny i okupacji...*, s. 369; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 234-235.

- sekretarki: dr Maria Grzędzińska (?-kwiecień 1944) „Monika”, „Florian” (1906-2000) – po zakończeniu akcji „Burza” więziona w łagrach sowieckich; Franciszka Helena Oriolowa (1906-1973) „Lena”;
- dział radiowy, dowódcy: Witold Łopatto (wrzesień 1943) „Batory” (1911-?) – po pięciu dniach opuścił Lwów; st. sierż./ppor. cz. w. sł. st. łączn. Józef Sosnowski (wrzesień 1943-14 lutego 1944) „Maria” – aresztowany; ppor. rez. łączn. cc Roman Władysław Wiszniowski (17 lutego 1944-29 czerwca 1944) „Harczerz”, „Irys”, „Orion” (1920-1989) – pełnił również funkcję dowódcy plutonu radiowego; kpt./mjr sł. st. łączn. Marian Schmidt (29 czerwca 1944-31 lipca 1944) „Szczęsny” (1909-1957)¹⁰⁸;
- dział (kompania) telefoniczna, dowódcy: por. rez. łączn. dr praw N.N. „Toga” (wrzesień-październik 1943); kpt. sł. st. łączn. Aleksander Rauch (listopad 1943-maj 1944) „Dymian” (1891-?); kpt. sł. st. łączn. N.N. (maj-29 czerwca 1944) „Trzos” (1897-?) – jednocześnie zastępca dowódcy oddziału łączności operacyjnej;
- park łączności, dowódca: ogn. pchor./ppor. rez. art. inż. Julian Stefan Wiktor (wrzesień 1943?-31 lipca 1944) „Adam” (1910-1953)¹⁰⁹.

Oddział VI – Biuro Informacji i Propagandy:

- szefowie: Lech Sadowski (grudzień 1941-25 kwietnia 1942) „Wasył” (1917-1991) – aresztowany w kwietniu 1943 r., odbity z więziennego szpitala w kwietniu 1943 r., a w maju tego roku przerzucony do Warszawy; mjr Władysław Grzędziński „Eden”, „Błażej”, „Andrzej” (1904-1949); Mirosław Żuławski „Radca”, „Felicjan” (1913-1995);
- kierownicy łączności konspiracyjnej: dowódca Janina Przeździecka (marzec 1942-sierpień 1943) „Mira”, „Rysia”, „Magdalena” – przeniesiona do Warszawy; Danuta Dowmontówna (sierpień-4 października 1943) „Jolanta” – aresztowana i rozstrzelana we Lwowie 14 lutego 1944 r.;

¹⁰⁸ Praca działu radiowego była szczególnie niebezpieczna. W przededniu akcji „Burza” wchodziło w jego skład 45 ludzi. Z tej liczby w latach 1943-1944 poniosło śmierć 20 osób, w tym 5 radiotelegrafistów oraz 3 żołnierzy osłony radiostacji. Ci ostatni zginęli w obronie radiostacji pracującej we wsi Zimna Woda pod Lwowem. Zob. B. Tomaszewski, J. Węgieński, *Zarys historii...*, s. 15.

¹⁰⁹ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0225, relacja Marii Grzędzińskiej, k. 1; AFGEZ, Teczka osobowa Marii Grzędzińskiej, sygn. 102/WSK, k. 1-16; CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery J. Węgieńskiego, Relacja Marii Grzędzińskiej, k. 23; J. Węgieński, *Obsada osobowa...*, s. 42-45. Pod koniec 1943 r. w oddziale łączności operacyjnej służyło 117 żołnierzy. Zob. *Komenda Obszaru Lwów*.

- sekretarka i kierowniczka poczty: Waleria Rzeczycka (?-31 lipca 1944) „Rena” (1904-1975);
- kierownicy komórki ukraińskiej „C”: N.N. (?- marzec 1944) „Cezary”; N.N. „Czarus”;
- kierownik komórki informacyjnej „D”: dr Artur Kopacz (styczeń 1942-?) „Iwan” (1884-1962);
- kierownicy komórki nasłuchów „E”: Danuta Dowmontówna (wiosna 1942-sierpień 1943) „Jolanta” (1915-1944) – przeniesiona na stanowisko szefa komórki łączności konspiracyjnej BIP-u; ppor./por. rez. kaw. mgr Zygmunt Łanowski (sierpień 1943-28 lipca 1944) „Damian”, „Ernest” (1911-1989) – mianowany adiutantem gen. Władysława Filipkowskiego;
- kierownicy komórki redakcyjnej „F”: Mirosław Żuławski (grudzień 1941-12 kwietnia 1944) „Radca”, „Felicjan” (1913-1995) – przeniesiony na stanowisko szefa BIP-u; lekarz Kazimierz Traciński? (15 kwietnia-31 lipca 1944) „Juhas”, „Felicjan” (1917-?);
- komórka techniczna i drukarska „G”, kierownicy: Adam Veit „Bazyli”; ppor. sł. st. art. Lesław Marian Głączyński (luty 1942-15 stycznia 1944) „Bolesław”, „Dionizy” (1913-?) – przeniesiony do Inspektoratu Lwów-Miasto; mgr Stanisław Markowski (1 marca 1944-31 lipca 1944) „Różga”, „Gerwazy” (1911-1945?);
- kierowniczką komórki kolportażu: Maria Skierska (marzec 1941-1942?) „Konstancja”, „Halina” (?); N.N. (1942?-31 lipca 1944); Halina (?) (1916-?);
- kierownik akcji „N” komórki „I”: prof. dr August Zierhoffer (styczeń 1942-?) (1893-1969);
- kierownik komórki Pomocy Żołnierzowi (PŻ) „J”: Maria Żygulska z d. Szaszkiewiczówna (?-31 lipca 1944) „Janina” (1893-1956);
- kierownik komórki antykomunistycznej „K”: ppor. cz. w. Stefan Stablewski (?) vel Marian Orliński (luty-31 lipca 1944) „Baltazar”, „Góral”, „Tatar” (1906 lub 1909-po 1950)¹¹⁰.

Oddział VII – finansowy:

- kierownik: st. bomb. rez. art. Zdzisław Strzembosz (styczeń 1943-31 lipca 1943) „Józef”, „Stanisław” (1905-1970);
- referentka ds. budżetowych: Maria Alojza Chęcińska (wiosna-3 grudnia 1942) z d. Niemiec „Maria” (1913-?), nazwisko okupacyjne Maria Zalewska – aresztowana, a następnie zwolniona wyjechała do Warszawy;

¹¹⁰ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 44-45; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy...*, s. 246.

- komisja rewizyjna, członkowie: 1942 – Zofia Grabska; inż. I.N. Gumiński; 1943 – N.N. „Jan”; N.N. „Butrym”;
- komórka „Asco” (opieka nad więźniami w obozach i ich rodzinami), kierownik Stefania Bachman z d. Augustynówna (17 lutego-5 grudnia 1943) „Wiera” (1920-?) – urlopowana¹¹¹.

Oddział VIII – saperski i Kedywu (w 1942 roku – Związek Odwetu [ZO]):

- szef: mjr/ppłk śl. st. sap. Jan Władysław Władyka (1 października 1944-31 lipca 1944) „Łopot”, „Janina”, „Adaś”;
- zastępca oraz dowódca oddziałów dyspozycyjnych: cc por/rtm. rez. kaw. Stanisław Gilowski (czerwiec 1943-31 lipca 1944) „Gotur”, „Limba”, „Sosna”, „Jan” (1900-1974).

Oddziały dyspozycyjne dywersyjno-sabotażowe:

- Oddział nr 1 krypt. „Jastrząb”, dowódcy: ppor. rez. piech. Marian Mehrenholz (I półrocze 1943-kwiecień lub maj 1944) „Wiktor” (1912 lub 1913-1944), nazwisko okupacyjne Solski – równocześnie pełnił funkcję komendanta Socjalistycznej Organizacji Bojowej (SOB), zagrożony aresztowaniem wyjechał do Warszawy; ppor. cz. w. Mirosław Wigierski (maj?-31 lipca 1944) „Eryk” (1911-1991);
- Oddział nr 2 krypt. „Jesiotr”: cc ppor./por. śl. st. Aleksander Kułakowski (marzec-10 grudnia 1943) „Rywał” (1916-1944) – przeniesiony do Komendy Okręgu Tarnopol; wachm./st. wachm. śl. st. żandarmerii Władysław Piasecki (styczeń-31 lipca 1944) „Jurek” (1910-?)¹¹².

II. Komenda Okręgu Lwów ZWZ-AK:

- komendanci: ppłk śl. st. piech. Władysław Smereczyński (październik 1941-17 grudnia 1942) „Essem”, „Stefan”, „Halny”, „Dąb” (1895-1958) – aresztowany i wysłany do obozu koncentracyjnego; p.o. ppłk. piech. śl. st. Adolf Galinowski (grudzień 1942-marzec 1943) „Robert”, „Żbik” (1897-1944) – był równocześnie komendantem Inspektoratu Lwów-Miasto; płk śl. st. piech. Ludwik Czyżewski (15 marca 1943-12 lutego 1944) „Franciszka”, „Julian”, „Beskid”, „Wiktor” (?) (1892-1985), nazwiska okupacyjne: Albin Miler i Józef

¹¹¹ BJ, przyb. 446/01, Archiwum Jerzego Polaczka, L. Sadowski, *op. cit.*, s. 11-12; AFGEZ, sygn. 1622/WSK, Teczka osobowa Stefanii Bachman, k. 5-7; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 23; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 45-46; *Komenda Obszaru Lwów*.

¹¹² W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 237.

- Zabłudzewicz lub Zabłudowicz – odszedł do dyspozycji Komendy Głównej AK; ppłk dypl. sł. st. art. Stefan Czerwiński (12 lutego-31 lipca 1944) „Zamkowski” (w górę), „Luśnia” (w dół), „Stefan” (1895-1975) – od 30 czerwca 1944 r. komendant Podokręgu Lwów, Okręgu Korpusu nr VI, podczas akcji „Burza” dowódca 5 DP AK, po zakończeniu walk o Lwów wyjechał na rozmowy do Żytomierza, gdzie w nocy z 2 na 3 sierpnia został aresztowany;
- I zastępca komendanta: mjr/ppłk piech. sł. st. Adolf Galinowski¹¹³ (grudzień 1941?-marzec 1943) „Dolek”, „Żbik”, „Robert”, „Zbigniew” (w kontaktach z NOW) (1897-styczeń 1944); ppłk dypl. sł. st. art. Stefan Czerwiński (styczeń 1944-12 lutego 1944) „Zamkowski” – odszedł na stanowisko komendanta okręgu; ppłk kaw. sł. st. kaw. Franciszek Rekucki (czerwiec-31 lipca 1944) „Bak” (1895-1972) – podczas akcji „Burza” dowódca „Zgrupowania Wschód” 5 DP AK;
 - II zastępca komendanta: ppłk sł. st. piech. Tadeusz Tabaczyński (9 lub 10 lipca-11 sierpnia 1943) „Kurp” (1896-1971) – jednocześnie dowódca Inspektoratu Lwów-Miasto, aresztowany, więzień obozów koncentracyjnych; cc mjr dypl. sł. st. piech. Jan Kazimierz Lech (25 marca-25 kwietnia 1944) „Granit” (1907-1944)¹¹⁴;
 - komendant Podokręgu Lwów-Zachód: płk sł. st. piech. N.N. (lipiec-sierpień 1942) „Jerzy” – nie objął stanowiska;
 - adiutant komendanta: por. sł. st. kaw. Bolesław Daniłowicz (kwiecień-31 lipca 1944) „Jur” (1912-?);
 - szefowie sztabu: mjr/ppłk dypl. Tadeusz Wojciechowski (20 kwietnia 1942-4 grudnia 1942) „Zawisza” (1908-1944) – jednocześnie pełnił funkcję szefa Oddziału III w sztabie komendy obszaru; cc mjr dypl. sł. st. piech. Jan Kazimierz

¹¹³ Ciężko chory Adolf Galinowski nie brał udziału w akcji „Burza”. Po zajęciu miasta przez Sowie-
tów był intensywnie poszukiwany przez NKWD. Zmarł w sierpniu 1944 r. Został pochowany
pod fałszywym nazwiskiem jako Jan Bogdanowicz w kwaterze powstańców styczniowych na
cmentarzu Łyczakowskim. W 1996 r. udało się odnaleźć grób Galinowskiego, który z inicjatywy
jego byłych podkomendnych został odnowiony. Umieszczono też na nim nową tablicę z jego
prawdziwym nazwiskiem. Zob. *Adolf Galinowski*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2028.html> – 4 XII 2021.

¹¹⁴ Mjr sł. st. piech. Jan Kazimierz Lech, ranny w potyczce z Niemcami pod Janowem, wpadł w ich
ręce. Został przewieziony do Lwowa i umieszczony w więzieniu przy ulicy Łąckiego. Przygotowy-
wana próba odbicia majora nie doszła do skutku. Lech został rozstrzelany 24 czerwca 1944 r.
Zob. BJ, przyb. 445/01, Archiwum Jerzego Polaczka, H. Pohoski, *Wspomnienia...*, k. 28;
CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, k. 2-4; J. Węgierski, *Armia Krajowa.
Oddziały leśne 19 Pułku Piechoty*, Kraków 1993, s. 80; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 240-241.

- Lech (15 marca 1943-25 marca 1944) „Granit”, „Czarny”, „Wrak” (1907-1944) – przeniesiony na stanowisko II zastępcy komendanta okręgu; mjr dypl. rez. kaw. Kornel Stasiewicz (25 marca-31 lipca 1944) (1898-1944) – po zakończeniu akcji „Burza” aresztowany, zmarł w sowieckim więzieniu na początku sierpnia 1944 r.;
- dubler szefa sztabu: kpt./mjr sł. st. piech. Bolesław Tomaszewski (12 czerwca-31 lipca 1944) „Bat”, „Ostroga”, „Bolesław”, „Warta”: jednocześnie szef Oddziału III w sztabie komendy obszaru;
 - sekretarki, kierowniczkii kancelarii szefa sztabu: Maria Małecka „Nusia” lub „Niusia” (?-1979); Maria Chmielowna (marzec-31 lipca 1944) „Marta”;
 - oficerowie organizacyjni do spraw partyzantki (wcześniej komendanci Okręgu Małopolska Wschodnia NOW): kpt. rez. piech. Eugeniusz Mirecki (lato – ok. 10 grudnia 1943) „Adaś”, „Stwosz” (?-1952) (NOW) – aresztowany przez Niemców¹¹⁵; por. rez. sł. uzbr. inż. Bernard Grzywacz (grudzień 1943-31 lipca 1944) „Marek” (NOW), „Szczербiec” (AK) (1911-1993)¹¹⁶.

Oddział I (organizacyjny):

- szefowie: por. sł. st. piech. Jan Bogdanowicz (wrzesień 1941-lipiec 1942) „Zenek” – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału III; por./kpt. rez. piech. doc. dr inż. Władysław Ludwik Herman (lipiec 1942-styczeń 1943) „Doktor”, „Wrzos”, „Adam” (1901-1981) – przeniesiony na stanowisko komendanta Okręgu Stanisławów z zadaniem jego odtwarzania; kpt. sł. st. piech. Karol Leopold Borkowetz (luty 1943-czerwiec lub lipiec 1944) „Zenek” (1912-1985) – przeniesiony na stanowisko komendanta Dzielnicy Południe;
- zastępca: Kazimierz Gawlik „Twardy”;
- kierownicy referatu personalnego: st. strz. z cenz. piech. Leonidas Świejkowski (lipiec 1942-styczeń 1943) „Zimorodek” (1914-1978); mgr Tadeusz Smenda (styczeń 1943-31 lipca 1944) „Atol” (1912-1983);
- kierownik referatu legalizacji: por. rez. piech. Mieczysław Laskowski (II kwartał 1943-31 lipca 1944) „Daniel”, „Mieczysław” (1912-1978), nazwisko okupacyjne Stanisław Sypniewicz;

¹¹⁵ Kpt. Eugeniusz Mirecki zajmował się nie tylko działaniami związanymi z organizacją partyzantki, ale także scalaniem struktur NOW z AK. Zob. J. Węgiński, *Lwowska konspiracja...*, s. 74-75.

¹¹⁶ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 49-51; Komenda Okręgu Lwów, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 26 XI 2021.

- zastępca: ppor./por. rez. art. inż. Józef Zbigniew Chwalibóg (?-31 lipca 1944) „Madej”;
- kierownik referatu mobilizacyjnego por./kpt. rez. piech. Franciszek Jednoróg (?-31 lipca 1944) „Grom”;
- kierownicy Wojskowej Służby Kobiet (WSK): Stanisława Krukówna (wrzesień 1942-kwiecień 1943) „Stanisława” – zwolniona ze stanowiska; Helena Maria Kobernicka (1 czerwca 1943-31 lipca 1944) „Iskra”, „Jana” (1905 -?); zastępca: Maria Mieszkowska (1943-31 lipca 1944) „Maria” (1897-1959);
- prokurator Wojskowego Sądu Specjalnego (WSS): N.N. (?-31 lipca 1944) „Hej”¹¹⁷.

Oddział IIa (wywiad):

- szefowie: N.N. (jesień 1941-początek 1942) „Włodzimierz I” – przeniesiony do komendy obszaru; por. rez. art. (?) Taurogiński „Włodzimierz II” – aresztowany; por. rez. kaw. Stefan Stablewski (?-31 grudnia 1942) „Baltazar”, „Góral”, nazwisko okupacyjne Marian Orliński – objął stanowisko szefa Oddziału II (wywiad i kontrwywiad)¹¹⁸.

Oddział IIb (kontrwywiad):

- szefowie: N.N. (jesień 1941-początek 1942) por. sł. st. piech. „Albin” – aresztowany w kwietniu 1942 r. i rozstrzelany; por. sł. st. art. Witold Paweł Szredzki (kwiecień lub maj-1 października 1942) „Kawecki” (1911-1968) – przeniesiony na stanowisko szefa Inspektoratu I w kontrwywiadzie komendy obszaru; ppor. rez. piech. Jan Król (1 października 1942-1 października 1943) „Grześ”, „Grzegorz”, „Grzela”, „Gazda”, „Chemik” – przeniesiony na stanowisko szefa kontrwywiadu komendy obszaru¹¹⁹.

Oddział II (wywiad i kontrwywiad): (1 styczeń 1943 – marzec 1944)

- szef: st. uł. rez. kaw./ppor. cz. w. Stefan Stablewski – prawdopodobnie przeniesiony na stanowisko szefa komórki „K” w ramach BIP-u Komendy Obszaru Lwów;
- komórka legalizacyjna: ppor. Zbigniew Siwiec „Beryl”;
- komórka inwigilacyjna krypt. „Ślad”: Józef Trela „Czort”.

¹¹⁷ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 51-52.

¹¹⁸ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 242.

¹¹⁹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 53.

Oddział IIa (wywiad):

- szef: ppor. sł. st. pilot Mieczysław Karol Borodej (marzec-31 lipca 1944) „Ści-gacz”, „Wojciech”, „Lis” (1918-1983), nazwisko okupacyjne Marian Wajda – podczas akcji „Burza” komendant drugiego odwodu dowódcy 5 DP AK, aresztowany przez sowiecki kontrwywiad;
- zastępca: kpt. rez. piech. mgr Stanisław Kalinka (marzec-31 lipca 1944 „Wilk” (1907-1992), nazwisko okupacyjne Stanisław Wolski;
- kierownik sieci wywiadu wojskowego: ppor. rez. Tadeusz Kozinek (marzec-31 lipca 1944) „Jemiola”, „Mścibor” (1918-?).

Oddział IIb (kontrwywiad):

- szefowie: ppor. art. sł. st. Henryk Dawskiba (marzec-kwiecień 1944) „Raszczyc” (1914-1993) – przeniesiony na stanowisko dowódcy Obwodu Siemianówka w Inspektoracie Południowym; ppor. cz. w. Władysław Śledziński „Nemo” (kwiecień-31 lipca 1944) „Brona”, „Dawid”, „Moniuszko”, „Nemo”, „Wierch”, „Wojtek”, „1050” (1910-?);
- kierownik komórki ds. ukraińskich krypt. „Urna”: dr inż. Zdzisław Sokalski „Garluch” (1905-1969)¹²⁰.

Oddział III (operacyjny):

- szefowie: por./kpt. Karol Borkowetz (lipiec 1942-luty 1944) „Zenek”, „Złot-nik”, „Cecyl” (1912-1985) – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału I; mjr dypl. sł. st. piech. cc Jan Kazimierz Lech (marzec 1943) „Czarny”, „Granit” (1907-1944) – jednocześnie p.o. szefa sztabu komendy okręgu; por. sł. st. art. Witold Paweł Szredzki (marzec-10 sierpnia 1943) „Kawecki”, „Sulima”, „Suma”; kpt./mjr Alfons Jabłoński (wrzesień 1943-31 lipca 1944) „Radca”, „Alf” (1899-1946), nazwisko okupacyjne Ornowski;
- referat obrony przeciwlotniczej czynnej: plut./sierż. sł. st. uzbrojenia Kazimierz Dziedzic (1943-31 lipca 1944) „Modrzew” (1912-?)¹²¹.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 53-54; *Komenda Okręgu Lwów*.

¹²¹ Z powodu braków w kadrze oficerskiej do końca niemieckiej okupacji nie udało się w pełni zorganizować oddziału. Dopiero w połowie 1943 r. oficerowie Oddziału III przygotowali uaktualnione wersje planów, rozkazów i wytycznych operacyjnych na wypadek powstania powszechnego. Pod koniec 1943 r. w oddziale rozpoczęto prace nad wytycznymi dot. akcji „Burza”. Zob. J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 54; *Komenda Okręgu Lwów*.

Oddział IV (kwatermistrzostwo):

- szefowie: p.o. kpt. sł. st. adm. Jan Kolasa (?) (połowa 1942-luty 1943) „Niewód”, „Szynkarz”, „Konstanty” (1894-?) – według Jerzego Węgierskiego prawdopodobnie został on przeniesiony na stanowisko kierownika działu intendentury lub były to dwie różne osoby o tym samym stopniu, imieniu i nazwisku; mjr sł. st. art. N.N. (luty 1943-2 kwietnia 1944) „Stefan”, nazwisko okupacyjne Tadeusz Rowiński – odesłany do dyspozycji KG AK; kpt./mjr sł. st. piech. Leopold Rudolf Weber (kwiecień-31 lipca 1944) „Kajus” (1889-1969);
- kierownik działu zbrojeniowego: oficer broni por./kpt. sł. st. br. panc. N.N. (?-31 lipca 1944) „Witold” (1914-?);
- kierownik działu intendenckiego: kpt. sł. st. adm. Jan Kolasa (?) (połowa 1942-luty 1943) „Konstanty” (1894-?), nazwisko okupacyjne Józef Wiczorkiewicz;
- kierownik działu transportu: obsada nieznana;
- kierownik działu sanitarnego: ppłk sł. san. doc. Antoni Jan Sabatowski (?-26 maja 1944) „dr Antoni” (1880-1967) – przeniesiony na stanowisko szefa służby zdrowia komendy obszaru; p.o. cc mjr dypl. Leon Wojciech Jan Bazała (17 czerwca-31 lipca 1944) „Strwiąż” (1904-1983) – jednocześnie pełnił funkcję zastępcy szefa służby zdrowia Komendy Obszaru Lwów;
- szef służby duszpasterskiej: ks. proboszcz (dziekan) ppłk st. Albin Mydlarz (lipiec 1943-31 lipca 1944) „Liban” (1886-1975);
- kierownik Wojskowej Służby Ochrony Powstania (WSOP): p.o. por. rez. N.N. (7 grudnia 1942-połowa 1943) „Gabriel” – jednocześnie p.o. starszego inspektora WSOP komendy obszaru; mjr sł. st. piech. Józef Leon Czerniatowicz (lipiec lub sierpień 1943) „Roman” (1895-1962), nazwisko okupacyjne Karwasicki¹²².

Oddział V_k (łączność konspiracyjna):

- szefowie: ppor./por. rez. piech. Mieczysław Laskowski (sierpień 1941-II kwartał 1943) „Ciernik”, „Daniel”, „Koryzma”, „Leliwa”, „Mieczysław” (1912-1978) – przeniesiony na stanowisko kierownika referatu legalizacji; ppor. sł. st. kaw. Bronisław Kawka (?) (II kwartał-listopad 1943) „Andrzej” (1914-1987), nazwisko okupacyjne Sypniewski – przeniesiony na stanowisko oficera organizacyjnego Inspektoratu Południowego; mjr rez. piech. N.N. (I kwartał 1944); Władysław (o. Rafał – franciszkanin) Kiernicki (kwiecień-31 lipca 1944) „Dziwnio” (1912-1995) – po zakończeniu akcji „Burza” aresztowany przez NKWD i internowany¹²³.

¹²² J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 54; *Komenda Okręgu Lwów*.

¹²³ S. Pempel, *op. cit.*, s. 69; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 56.

Oddział Vo (łączność operacyjna):

- szefowie: kpt. sł. st. łącz. Marian Schmidt (koniec czerwca 1942-1 kwietnia 1944) „Arak”, „Ruch”, „Star”, „January”, „Szczęsny” (1909-1957) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału radiowego komendy obszaru; por. rez. łącz. inż. Stanisław Jerzy Turowicz (kwiecień-31 lipca 1944) „Roch” (1910-1974) – aresztowany, a następnie internowany w ZSRS; zastępca: por. rez. piech. Stanisław Jaworowicz (?-31 lipca 1944) „Jerzy” (1907-1973)¹²⁴.

Oddział VI (BIP):

- szefowie: por. rez. piech. dr fil. Jan Rogowski (1941-kwiecień 1942) „Lechosław” – zagrożony aresztowaniem zrezygnował ze stanowiska; ppor. cz. w. Władysław Śledziński (maj 1942-kwiecień lub 31 lipca 1944) „Nemo”, „Brona”, „Dawid” (1910-?) – przeniesiony na stanowisko szefa kontrwywiadu lub jednocześnie na tym stanowisku;
- kierownik wydziału informacyjnego: ppor. rez. piech. Jerzy Stamirowski „Jerzy” (1903-1944 lub 1945) – przeniesiony na stanowisko oficera organizacyjnego komendy okręgu;
- redakcja wydawnictw: ppor. cz. w. Władysław Śledziński „Dawid”, „Nemo”, „Brona”, „Jowisz”;
- kierownik kolportażu: inż. Edward Pawluk;
- kierownik łączności: Magdalena Myślenicka „Henryka”;
- kierownictwo walki cywilnej: obsady personalnej nie udało się ustalić¹²⁵.

Oddział VII (finansowy):

- szef: mgr Gerard Julian Mościński (15 grudnia 1942-31 lipca 1944) „Dozorca”, „Ksawery”, „Gracz” (1903-1977)¹²⁶.

Oddział VIII (saperów i Kedywu):

- szefowie: por. sł. st. sap. Roman Zwoniczek (luty-1 sierpnia 1942) „Hans” – urlopowany; por./kpt. Adam Brudkowski (1 sierpnia 1942-31 lipca 1944) „Irena”, „Czeladnik”, „Olaf”, „Mars”, „Andrzej” (1912-1986), nazwisko okupacyjne Andrzej Kwiatkowski – podczas akcji „Burza” dowódca pierwszego odwodu dowódcy 5 DP AK;

¹²⁴ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 56.

¹²⁵ *Komenda Okręgu Lwów*.

¹²⁶ G. Mazur, J. Węgierski, *op. cit.*, s.130-131; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 244.

- zastępca szefa oddziału: cc por. sł. st. sap. Jerzy Kowalski (marzec 1943-31 lipca 1944) „Baba”, „Alfa” (1916-1989), nazwisko okupacyjne Wiesław Skorupa;
- szef Kedywu Lwów-Miasto: cc por. Piotr Szewczyk (wiosna 1943-?) „Czer”, „Siwy”, „Piter”;
- ośrodki dywersyjne:
 1. „Północ”: dowódca por. cc Stanisław Olszewski, „Bar”;
 2. „Zachód”: dowódca cc ppor. Tadeusz Jaworski „Gont”;
 3. „Wschód”: dowódca por. Kazimierz Rzepka „Ognik”;
 4. „Południe”: dowódca por. Stanisław Kolasiński (?) „Śmiga”, „Ulewa”; dowódca ppor. Marian Przytocki „Oset”;
- oddziały dyspozycyjne:
 1. Oddział nr 1: cc por. sł. st. piech. Stanisław Kolasiński (marzec 1943-maj 1944) „Śmiga”, „Ulewa” (1916-1996) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 2 kompanii 19 pp AK;
 2. Oddział nr 2 (szczegółowej obsady nie udało się ustalić)¹²⁷.

III. Inspektoraty oraz Dzielnice i Obwody Okręgu Lwów

Inspektorat Lwów-Miasto

Komenda Inspektoratu. Komenda Miasta (do III 1944)

- komendanci: mjr/ppłk piech. sł. st. Adolf Galinowski (wrzesień 1941-9 lipca 1943) „Andrzej”, „Dolek”, „Robert”, „Żbik”, „Azet” (1897-1944) – jednocześnie zastępca komendanta Okręgu Lwów; ppłk sł. st. piech. Tadeusz Tabaczyński (9 lipca-10 sierpnia 1943) „Kurp” (1896-1971) – jednocześnie zastępca komendanta Okręgu Lwów, aresztowany przez Niemców pod nazwiskiem Bronisław Rulka, więzień obozów koncentracyjnych; p.o. kpt. rez. sap. Marian Jędrzejewski (sierpień-marzec 1944) „Kotwica” (1907-1982);
- zastępcy: przypuszczalnie por./kpt. sł. st. piech. Władysław Wierdak (?-25 marca 1943) „Władysław” (1904-?) – według J. Węgierskiego najprawdopodobniej wcześniej objął inne stanowisko, aresztowany przez gestapo; cc mjr sł. st. kaw. Wiktor Zarembiński (jesień 1942-17 kwietnia 1943) „Zrąb”, „Kmita” (1902-1943) – od stycznia 1943 r. p.o. komendanta Dzielnicy Północ Inspektoratu

¹²⁷ J. Węgierski, *Bardzo różne życie. We Lwowie, wsowieckich łagrach, na Śląsku*, Katowice 2003, s. 143-144; idem, *Obsada osobowa...*, s. 57; *Kedyw Okręgu Lwów*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 4 XII 2021.

Lwów-Miasto, aresztowany przez Niemców, popełnił samobójstwo; kpt. rez. sap. Marian Jędrzejewski (kwiecień-sierpień 1943) „Kotwica” (1907-1982) – jednocześnie komendant Dzielnicy Północ, od sierpnia 1943 r. p.o. komendanta inspektoratu¹²⁸.

Dział I (organizacyjny):

- kierownik: oficer organizacyjny por. sł. st. piech. Zenon Henryk Kubski (październik 1943?-marzec 1944) „Lech” (1912-1992), nazwisko okupacyjne Stanisław Zakrzewski – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 6 kompanii 26 pp;
- kierownik komórki legalizacji: ppor./por. rez. art. inż. Józef Zbigniew Chwalibóg (?) (?- marzec 1944) „Baca”, „Lubań”, „Madej” – przeniesiony na stanowisko zastępcy kierownika referatu legalizacji Komendy Okręgu Lwów;
- referentka WSK: Genowefa Gryb-Łukowska „Marlena” (1910-?)¹²⁹.

Dział II (wywiad i kontrwywiad):

- kierownik: ppor. sł. st. pilot Mieczysław Karol Borodej (listopad 1942-marzec 1944) „Ścigacz”, „Wojciech”, „Lis” (1918-1983), nazwisko okupacyjne Marian Wajda – przeniesiony na stanowisko szefa Wydziału II a w sztabie Komendy Okręgu Lwów;
- kierownicy sieci kontrwywiadu: plut. pchor./ppor. rez. Stefan Makuch (?-8 września 1942) „Samoski” („Samowski”) – jednocześnie zastępca szefa kontrwywiadu komendy okręgu – przeniesiony w stan spoczynku; ppor. rez. piech. Jan Król (8 września 1942-1 października 1942) „Grzegorz” (1901-1944?) – przeniesiony na stanowisko szefa kontrwywiadu Okręgu Lwów; plut. pchor./ppor. rez. Stefan Makuch (przywrócony do służby) (1 października-13 stycznia 1943) – „spalony”, przeniesiony do rezerwy; plut. pchor. z cenz. piech. Włodzimierz Goc (styczeń 1943-31 lipca 1944) „Marliński”, „Oskar”, „Reja” (1914-1985) – do marca 1943 r. szef kontrwywiadu Dzielnicy Północnej, od marca 1944 r. kierownik sieci kontrwywiadu miasta w kontrwywiadzie okręgu¹³⁰.

¹²⁸ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 67, 86-87, 208-209; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 58.

¹²⁹ AFGEZ, sygn. 209/WSK, Teczka osobowa Genowefy Gryb-Łukowskiej, k. 4-10; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 59; *Inspektorat Lwów-miasto*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 11 XII 2021.

¹³⁰ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 33; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 59-60.

Dział III (szkoleniowy):

- kierownicy: kpt. sł. st. piech. N.N. (?-IV kwartał 1943); p.o. rtm. sł. st. kaw. Janusz Józef Dunin (IV kwartał 1943-marzec 1944) „Włast” (1899-1983), nazwisko okupacyjne Janusz Kucharski – komendant Szkoły Podchorążych Piechoty i Podoficerów Rezerwy Piechoty, przeniesiony na stanowisko zastępcy komendanta Dzielnicy Wschodniej¹³¹.

Dział IV (kwatermistrzowski):

- kwatermistrz: kpt./ mjr sł. st. piech. Leopold Rudolf Weber (kwiecień 1942-marzec 1944) „Kajus” (1889-1969) – przeniesiony na stanowisko szefa oddziału IV Komendy Okręgu Lwów;
- dział sanitarny: ppor. rez. san. Jan Lappiere (?-marzec 1944) „Kamień” (1900-1987);
- inspektor WSOP: ppłk. w st. sp. N.N.¹³²

Dział V_k (V_a) (łączność konspiracyjna):

- kierownicy: por. sł. st. piech. Marian Władysław Smagacz (?-lipiec/sierpień 1942) „Piotr” (1912-1966) – przeniesiony na stanowisko komendanta Rejonu III w Dzielnicy Wschodniej; Ludwika Smagaczowa (styczeń 1944-31 lipca 1944) „Grażyna” (1911-1983), nazwisko okupacyjne Ludwika Łowicka
- „spalona”; Władysław (o. Rafał – franciszkanin) Kiernicki (marzec 1943-kwiecień 1944) „Dziunio” – przeniesiony na stanowisko szefa oddziału V_k w Komendzie Okręgu Lwów¹³³.

Dział V_o (V_b) (łączność operacyjna):

- kierownik: por. rez. łącz. inż. Stanisław Kostka Jerzy Turowicz (maj 1942-marzec 1944) „Jan”, „Roch” (1910-1974) – przeniesiony na stanowisko szefa oddziału V_o Komendy Okręgu Lwów¹³⁴.

Dział VI (BIP):

- nie udało się ustalić jego obsady personalnej¹³⁵.

¹³¹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 60; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 245.

¹³² G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 33; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 60.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 210-211.

¹³⁵ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 246.

Dział VII (finansowy):

- funkcję kierownika pełnił szef oddziału V^k¹³⁶.

Dział VIII (saperów):

- kpt. rez. sap. Marian Jędrzejewski „Kotwica” (1907-1982)¹³⁷.

Dzielnica Śródmieście:

- komendanci: kpt./mjr sł. st. piech. Leopold Rudolf Weber? (?-kwiecień 1942) „Kajus” (1889-1969) – przeniesiony na stanowisko kwatermistrza Inspektoratu Lwów-Miasto; kpt. sł. st. piech. Stanisław Markowski (1 maja 1942-1 września 1942) „Marek” (1904-1996) – aresztowany zbiegł ze szpitala więziennego 25 kwietnia 1943 r. i wyjechał do Warszawy; rtm. Jerzy Bernadzikiewicz-Bystrzyński (kwiecień?-1 września 1942); kpt. sł. st. piech. Edward Sidorowicz (sierpień 1943-31 lipca 1944) „Wirski”, „Burak”, „Surn”, „Star” (1907-1968), nazwisko okupacyjne Edward Sienkiewicz – aresztowany i internowany;
- oficer organizacyjny: ppor. rez. piech. Tomasz Matyszewski (jesień 1943-kwiecień 1944) „Junak” (NOW), „Andrzej”, „Ćwikła” (1912-?) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 8 kompanii 26 pp AK;
- referentka WSK: Maria Tyszko (?);
- oficer informacyjny: ppor. N.N. „Pit” – wyjechał ze Lwowa; kpr. pchor. Kazimierz Kozłowicz (maj-31 lipca 1944) „Baron” (1923-1993) – opuścił Lwów;
- kwatermistrz: N.N. (1943-czerwiec 1944) „Dan”, „Oset”;
- kierownicy łączności konspiracyjnej: Jan Legeżyński – wyjechał ze Lwowa; Czesława Ignatowicz „Hanka” (1904-?);
- oficer łączności operacyjnej: aspirant/ppor. SG Władysław Oźmiński lub Oźmiński (?-8? maja 1944) „Sęp” (?-1944) – przeniesiony na stanowisko dowódcy patrolu łączności w oddziale radiowym komendy obszaru¹³⁸.

Rejony:

- komendant Rejonu I: por. sł. st. N.N. (?-31 lipca 1944) „Rybak”;
- zastępca: ppor. rez. art. Ryszard Popławski (?-maj 1944) „Flis” (1917-1997) – przeniesiony na stanowisko zastępcy dowódcy oddziału leśnego 8 kompanii 26 pp;

¹³⁶ Inspektorat Lwów-Miasto.

¹³⁷ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 86-87.

¹³⁸ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Zofii Ignatowicz, k. 31; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 61-62.

- komendanci Rejonu II: plut. rez. Antoni Świonder (?-styczeń 1944) „Ski-ba” – przeniesiony na stanowisko oficera organizacyjnego Rejonu II; por. rez. Józef Szmyt (styczeń-31 lipca 1944) „Dziergoń” – opuścił Lwów¹³⁹.

Dzielnica Północna:

- komendanci: kpt. Mieczysław Zenon Widajewicz (?-listopad 1941); kpt. rez. sap. Marian Jędrzejewski (listopad 1941-sierpień 1943) „Stanisław”, „Kotwica” (1907-1982), nazwisko okupacyjne Marian Choroszkiewicz; p.o. kpt. sł. st. inż. Edward Antoni Baszniak (sierpień 1943-marzec 1944) „Robert”, „Dąb” (1898-1956); kpt. rez. sap. Marian Jędrzejewski – mianowany ponownie na to stanowisko (marzec 1944-31 lipca 1944) „Stanisław”, „Kotwica” (1907-1982), nazwisko okupacyjne Marian Choroszkiewicz;
- zastępca komendanta: kpt. sł. st. inż. Edward Antoni Baszniak (marzec 1943-3 sierpnia 1944) „Robert”, „Dąb” (1898-1956);
- referentka WSK: Zofia Mrozowska (?-31 lipca 1944) „Zośka”, „Dorota” (?) (?-1948);
- oficerowie informacyjni: plut. pchor. piech. Zbigniew Borzykowski (1942?-ok. 15 lipca 1944) „Wiesław”, „Lech”, „Borzyśław” (1916-1979) – przeniesiony na stanowisko p.o. komendanta Rejonu III; sierż. pchor. lotn. Władysław Zarzycki (15-31 lipca 1944) „Grzmot” (1908-?);
- oficer łączności operacyjnej: plut. pchor. łączn. Bronisław Jezierski (1942?-31 lipca 1944) „Bronisław” („Broniek?”), „Okoń” (1915-1983)¹⁴⁰.

Rejony:

- komendanci Rejonu I: sierż. sł. st. Karol Mazurkiewicz (?-styczeń 1944) „Mur” (?-1948) – przeniesiony na stanowisko oficera organizacyjnego rejonu; Lesław Głaczyński (styczeń 1943-31 lipca 1944) „Rudolf”, „Żołędź” („Żołędź”) (1913-?), nazwisko okupacyjne Janusz Gajewski;
- komendant Rejonu II: ppor. Władysław Przybylski (?-31 lipca 1944) „Bogusław”;
- komendant Rejonu III: Antoni Byrtus (czerwiec 1942-15 lipca 1944) „Góral”, „Buk” (1914-?) – urlopowany opuścił Lwów; p.o. plut. pchor. Zbigniew Borzyśławski (15 lipca-31 lipca 1944) „Bożyśław” (1916-1979);
- komendant Rejonu IV (wiejskiego): kpr. pchor./ppor. rez. piech. Stefan Stebnicki (1942-21 listopada 1943) „Seweryn” (1917-1989) – aresztowany

¹³⁹ *Ibidem*, s. 62.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 62-63.

i w lutym 1944 r. wykupiony z rąk Niemców, odszedł na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 3 kompanii 19 pp AK¹⁴¹;

Dowódcy oddziałów leśnych:

- 1 kompania 19 pp (m.p. Kościejów): ppor. cz. w. Onufry Kuźniar (maj-lipiec 1944) „Popiel” (1909-?) – przeniesiony do kwatermistrzostwa odtwarzanej lwowskiej 5 DP AK; zastępca dowódcy: wachm. żand. Jan Muciewicz (maj-lipiec 1944) „Stefan” (1905-);
- 2 kompania 19 pp (m.p. Prusy): cc por. sł. st. piech. Stanisław Kolasiński (maj-lipiec 1944) „Śmiga” (1916-1996), nazwisko okupacyjne Stanisław Wilkosz – aresztowany i wywieziony na roboty do Niemiec;
- 3 kompania 19 pp: kpr. pchor./ppor. rez. piech. Stefan Stebnicki (kwiecień-31 lipca 1944) „Jacek” (1917-1989), nazwisko okupacyjne Stefan Żmuda¹⁴².

Dzielnica Południowa:

- komendanci: ppor./por. rez. piech. Bolesław Kazimierz Ignatowicz (lipiec/sierpień-21 listopada 1944) „Bolesław”, „Borys” (1906-1945) – aresztowany przez Niemców zbiegł, ponownie aresztowany i wysłany do obozu koncentracyjnego, zginął podczas bombardowania na statku w Zatoce Lubeckiej 3 maja 1945 r.; cc mjr sł. st. kaw. Wiktor Zarembiński (1-17 kwietnia 1943) Zrąb”, „Kmita” (1902-1943), nazwisko okupacyjne Witwicki – aresztowany przez Niemców popełnił samobójstwo; kpt. sł. st. Antoni Eugeniusz Kłosowski (kwiecień 1943-czerwiec 1944) „Gustaw” (?), „Wiktor”, „Sęk”, „Żar”, „Jeż” (1899-1969), nazwisko okupacyjne Zenon Krupski – urlopowany; kpt. sł. st. piech. Karol Leon Borkowetz (czerwiec-31 lipca 1944) „Zen” – podczas akcji „Burza” dowódca zgrupowania południowego 5 DP AK, po jej zakończeniu aresztowany przez sowiecki kontrwywiad i wywieziony w głąb ZSRS;
- zastępca: por./kpt. rez. art. Bronisław Wojtowicz (lipiec/sierpień-listopad 1942) „Leonard” (?-1978) – „spalony”, prawdopodobnie wyjechał ze Lwowa;
- oficer organizacyjny: por. sł. st. piech. Zenon Henryk Kubski (kwiecień-październik? 1943) „Lech” (1912-1992), nazwisko okupacyjne Stefan Zakrzewski;
- adiutant: ppor. sł. st. art. Franciszek Specylak (czerwiec-31 lipca 1944) „Rapier” (1915-1985) – aresztowany przez sowiecki kontrwywiad, a następnie wywieziony do ZSRS;

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 63-64.

¹⁴² G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 97, 106-107, 189-190; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 247.

- referentka WSK: Wanda Drwota (1943?-czerwiec 1944) – aresztowana i wywieziona do obozu koncentracyjnego;
- oficer łączności operacyjnej: N.N. „Migacz”¹⁴³.

Rejony:

- komendanci Rejonu I: ppor./por. sł. st. piech. Juliusz Malicki (wiosna 1943) „Michał” – aresztowany przez Niemców; por. rez. Jan Podhaniuk (1903- ok. 1955) „Ludwik”, „Kabe” – aresztowany przez Smiersz (Specjalne Metody Wykrywania Szpiegów, ros. Spiecialnyje Mietody Rozoblaczenija Szpionow [CCP]), a następnie wywieziony w głąb ZSRS;
- zastępca: sierż. piech. Karol Schlosser „Zenon” (1901-?);
- komendanci Rejonu II: N.N. (1942) „Maciej”; por. rez. sap. Piotr Jerzy Dobrzański (początek 1943-1 czerwca 1944) „Bartosz”, „Kostek”, „Doktor”, „Leliwa”
- aresztowany; N.N. (czerwiec-31 lipca 1944) „Tato”;
- zastępcy, oficerowie organizacyjni: Adam Lukesch (luty 1943-1 czerwca 1944) „Wilk” (1908-?) – aresztowany; Jerzy Jan Maria Strutyński „Berlicz”, „Fidelis”, „Sas”, „Swarożyc” (1914-1997);
- oficer informacyjny: por. Franciszek Sas-Świstelnicki „Szczepan”;
- kancelaria Komendy Rejonu: Helena Sękowska „Adela I”;
- komendanci Rejonu III: por. rez. Łącz. inż. Stanisław Jerzy Turowicz (?-maj 1942) „Roch” (1910-1974) – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału V w sztabie Inspektoratu Lwów-Miasto; por. rez. piech. Ludwik Dąbrowski (czerwiec 1942-18 kwietnia 1943) „Luka”, „Zygmunt” (?) (1903-?) – aresztowany 2 października 1943 r., uciekł z transportu do obozu Auschwitz; ppor./por. rez. piech. Walerian Proszowski (maj? 1943-kwiecień 1944) „Józef” (1909-198?) – przeniesiony na stanowisko zastępcy dowódcy oddziału leśnego 6 kompanii 26 pp; por. rez. piech. Bolesław Wojtowicz (kwiecień-31 lipca 1944) „Jasny”, „Damian”, „Ten” (1920-199?) – aresztowany przez Sowietów i internowany;
- zastępcy, oficerowie organizacyjni: por. rez. piech. dr inż. Leopold Grzyb (1942-1943) (1899-?); ppor./por. rez. piech. Walerian Proszowski (?-maj 1943) „Józef” (1909-198?) – przeniesiony na stanowisko komendanta rejonu;
- komendant Rejonu IV (wiejskiego – Zubrza): por. rez. piech. Karol Józef Prass (?-31 lipca 1944) „Andrzej”, „Kulesza” (1907-1996);

¹⁴³ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 68-69.

- zastępca, oficer organizacyjny: sierż. rez. piech./ppor. rez. cz. w. Franciszek Walichniewicz (1942-31 lipca 1944) „Rawicz” (1900-1976)¹⁴⁴;

Oddziały leśne:

- 7 kompania 40 pp (Krotoszyn): ppor. rez. piech. Stanisław Westwalewicz (lipiec 1944) „Gacek” (1909-1993);
- 10 kompania 40 pp (Sokolniki): por. sł. st. piech. Stanisław Cygan (lipiec 1944) „Wiktor”, „Strzygniew” (1914-1986), nazwisko okupacyjne Tadeusz lub Wiktor Zaruski¹⁴⁵.

Dzielnica Wschodnia:

- komendant: por./rtm. sł. st. kaw. Włodzimierz Białoszewicz (lipiec/sierpień 1942-31 lipca 1944) „Wiktor (I)”, „Dan”, „Kłos” (1902-1999);
- adiutant: por. piech. Tadeusz Sury (?-maj 1943?) „Drań”, „Łotr” (1909-1978) – aresztowany;
- zastępcy komendanta, oficerowie organizacyjni: ppor./por. piech. Tadeusz Sury (?- maj 1943?) „Stanisław” (1909-1978) – przeniesiony na stanowisko adiutanta; ppor. sł. st. piech. Wiesław Stecki (?-kwiecień 1943) „Andrzej” – aresztowany, zginął podczas ewakuacji obozu koncentracyjnego Gross Rosen; rtm. sł. st. kaw. Janusz Józef Dunin (IV kwartał 1943-marzec 1944) „Włast” (1899-1983), nazwisko okupacyjne Janusz Kucharski;
- referentka WSK: Jadwiga Woźniakowska-Białoszewicz (?-31 lipca 1944) „Jadwiga” (1906-1987);
- oficer informacyjny: ppor./por. piech. Stanisław Łatkowski (1942-31 lipca 1944) „Poraj” (1912-1985) – jednocześnie pełnił funkcję adiutanta;
- kwatermistrz: por. rez. piech. Włodzimierz Wołoszyn (1943-31 lipca 1944) „Wojciech”, „Wademar”, „Bożydar”;
- oficer broni, z-ca kwatermistrza: sierż. sł. st. piech. Józef Korbecki (?- 31 lipca 1944) „Big”;
- referent WSOP: ppor. rez. kaw. (?) Władysław Cudak (?- 31 lipca 1944) „Gojba” („Gejla”) (1903-?);
- kierowniczka łączności konspiracyjnej: Ludwika Stecura „Wisia” (?-31 lipca 1944);

¹⁴⁴ Idem, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994, s. 119; idem, *Obsada osobowa...*, s. 69-70.

¹⁴⁵ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 44-45, 216-217; J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 28-129.

- oficer łączności operacyjnej: por. rez. kaw. mgr Dominik Wrabiec (?-31 lipca 1944) „Antoni” (1904-1967);
- kierowniczka kolportażu Eugenia Muskat (?-31 lipca 1944) „Żena”¹⁴⁶.

Rejony:

- komendanci Rejonu I: por. rez. kaw. Marian Bolesław Czajkowski (prawdopodobnie grudzień 1942-kwiecień 1944) „Tomasz” (1902-1947) – wobec groźby aresztowania został przeniesiony na stanowisko dowódcy ośrodka samoobrony w Biłce Szlacheckiej; ppor./por. sł. st. piech. Roman Madurowicz (kwiecień-lipiec 1944) „Osa” (1914-1970) – przeniesiony na stanowisko dowódcy 3(5) szwadronu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich; por. sł. st. br. panc. Andrzej Adam Chołoniewski (lipiec 1944) „Łodyga” (1909-1992) – jednocześnie dowódca oddziałów leśnych 14 Pułku Ułanów;
- zastępca, oficer organizacyjny: ppor./por. sł. st. piech. Roman Madurowicz (styczeń 1942-kwiecień 1944) „Osa” (1914-1970) – przeniesiony na stanowisko komendanta Rejonu I;
- komendanci Rejonu II: por. rez. art. Henryk Kosiński (1942-kwiecień 1944) „Florian” (1912-?); Stanisław Kulikowski (kwiecień-31 lipca 1944) „Wit” (1912-1973);
- oficer organizacyjny: ppor. rez. 5 pal inż. Franciszek Kałuża „Brzezowski”;
- oficer informacyjny: wachm. Brunon Prugar (1899-1970);
- kwatermistrz: Zbigniew Dziurzycki „War”;
- lekarz: (?) Boyczuk (Bojczuk) „Jeziora”, „Strumyczek”;
- kierownik łączności konspiracyjnej: N.N. „Westa”;
- łączniczki: (?) Wysoczańska „Juna”; Wanda (?) „Kartofelek”, „Lucyna” (?); N.N. „Krystyna”;
- kierownik łączności operacyjnej: pchor. Olgierd Biskupski¹⁴⁷;
- komendant Rejonu III: por. sł. st. Marian Smagacz (lipiec/sierpień 1942-25 marca 1943) „Piotr” (1912-1966), nazwisko okupacyjne Kazimierz Łowicki;

¹⁴⁶ Włodzimierz Białoszewicz, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/bio/b10b.html> – 11 XII 2021; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, opracowanie tekstu: K. Goździk, D. Koreś, M. Przybylak, P.M. Rozdżestwieński, J. S. Tym, red. nauk. J. S. Tym, Warszawa 2019, s. 321; J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 65-66.

¹⁴⁷ W składzie rejonu działał pluton złożony z wychowanków szkoły dla głuchoniemych mieszczącej się do 1939 r. przy ulicy Łyczakowskiej 35. Jego dowódcą był Roman Petrykiewicz „Poręb”, „Poraj”. Członkowie plutonu brali udział m.in. w akcjach małego sabotażu, kolportażu prasy, działalności wywiadowczej. Zob. J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 34.

- aresztowany; por. sł. st. br. panc. Andrzej Adam Chołoniewski (kwiecień 1943-kwiecień 1944) „Łodyga” (1909-1992) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziałów leśnych 14 Pułku Ułanów; ppor. Jan Alfred Keler (kwiecień- 31 lipca 1944) „Rafał”, „Mucha” (1902-1983);
- zastępca, oficer organizacyjny: Kazimierz Konstanty Adam Wiśniowski (?-25 marca 1943) „Profesor”, „Ślepowron” (1913-1992) – „spalony” wyjechał ze Lwowa;
- komendant Rejon IV (Winniki):
- dowódca: ppor. cz. w. Jerzy Węgierski (sierpień 1942-31 lipca 1944) „Radosław”, „Antek”, „Mak” (1915-2012) – podczas akcji „Burza” dowódca 2 szwadronu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich;
- zastępca komendanta: oficer organizacyjny Rudolf Kozłowski (sierpień 1942-31 lipca 1944) „Janusz”, „Jasiek” (1911-1968);
- kierownik łączności konspiracyjnej: Kamila Doboszówna;
- referentka WSK: Mieczysława Szumerówna (studentka medycyny) „Wanda”;
- referent WSOP: plut. rez. Józef Haber¹⁴⁸.

Oddziały leśne:

- dowódca: por. (tytułarny kpt.) sł. st. br. panc. Andrzej Adam Chołoniewski (kwiecień-lipiec 1944) „Łodyga” (1909-1992);
 - zastępca (dowódca zgrupowania podczas akcji „Burza”): kpt. armii jugosłowiańskiej Dragan Mihajlo Sotirović (kwiecień-31 lipca 1944) „Draża” (1913-1987);
 - sekretarka Sotirovića: Czesława Hnatów „Krystyna”;
 - ochroniarz Sotirovića: plut. Władysław Pruckowski „Bokser”;
 - oficer gospodarczy i płatnik: por. Salomon Goldstern (technik stomatolog „Jastrząb”;
 - zaopatrzenie oddziału: Karolina Chrzanowska „Lolita”¹⁴⁹.
- 1 szwadron 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich (m.p. Winniczki-Ludwin, Kopiatyn):
- dowódca: por. rez. art. Henryk Koziński (10 kwietnia-31 lipca 1944) „Florian” (1912-?);

¹⁴⁸ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Franciszka Kałuży, k. 50; J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 56; idem, *Bardzo różne życie...*, s. 139-142, 145; idem, *Obsada osobowa...*, s. 66-67; J. Jaremkowski, *Łącznictwo we Lwowie*, [on-line:] <https://arch.kuriergalicyjski.com/historia/5447-lucznictwo-we-lwowie-jubileusz-85-lecia> – 22 XII 2021.

¹⁴⁹ J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 98-99.

- zastępca: por. Józef Szajda „Belabes”.
- 2 szwadron 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich (m.p. Druga Wólka):
 - dowódca: ppor. cz. w. Jerzy Węgierski (sierpień 1942-31 lipca 1944) „Radosław”, „Antek”, „Mak” (1915-2012);
 - zastępca: wachm. Władysław Choroba „Józef”;
 - lekarz: kpt. dr med. Branko Gróo;
 - szef szwadronu: wachm. sł. st. Michał Domiszewski, „Grot”.
- 3 szwadron 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich (m.p. Pasieki Lwowskie):
 - dowódca: Marcin Modlinger (kwiecień-lipiec 1944) „Asesor” (1897-1979); ppor./por. sł. st. piech. Roman Madurowicz (lipiec 1944) „Osa” (1914-1970);
 - zastępca: wachm. Jan Wacek „Czarny”.
- 4 szwadron 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich (m.p. Biłka Królewska):
 - dowódca: Marcin Modlinger (lipiec 1944) „Asesor” (1897-1979).
- 5 szwadron 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich (m.p. Biłka Królewska):
 - dowódca: por. Marian Bolesław Czajkowski „Tomasz”.
- 6 szwadron 14 Ułanów Jazłowieckich (m.p. Biłka Szlachecka):
 - dowódca: por. Marian Bolesław Czajkowski „Tomasz”;
 - zastępca: lejtnant (oficer) sowiecki zbiegły z niewoli niemieckiej Dońcow (Damcow) „Sława”;
 - zastępca: por. armii francuskiej zbiegły z niewoli niemieckiej Emile Légé „Emil”¹⁵⁰.

Dzielnica Zachodnia:

- komendant: por./kpt. Jan Kozik (lipiec/sierpień 1942-31 lipca 1944) „Zdzisław”, „Karski”, „Walek”, „Czerwony” (1906-1958);
- zastępca plut.: pchor./ppor. rez. pil. Tadeusz Siczek (1943-31 lipca 1944) „Strzała” (NOW), „Szymon”;
- referentka WSK: lekarz Stanisława Domosławska z d. Korffelówna (?-31 lipca 1944) „Błyskawica” (1906-1965);

¹⁵⁰ Szwadrony 1, 2, 3, 6 zostały sformowane w marcu 1944 r. Szwadrony 4 i 5 powstały w lipcu 1944 r. tuż przed rozpoczęciem akcji „Burza”. Zob. Dzieje Ułanów Jazłowieckich..., s. 321-322; J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 67-68, 212; idem, *Bardzo różne życie...*, s. 150, 156-157; *Wykaz żołnierzy 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich służących w pułku w latach 1918-1947*, oprac. J. Gromnicki [on-line:] wykazzolnierzy14pulkuulanowjazlowieckichsluzacychwpulkuwlatach19181947_03.06.2021.pdf. – 12 XII 2021, s. 34, 36-37, 96-97, 108, 118, 131, 185-186, 210.

- kapelan i płatnik: ks. Edward (o. Kasjan – franciszkanin-reformata) Kutyba (?-31 lipca 1944) „Zeno” (1916-?);
- kierownicy łączności konspiracyjnej: Józef (br. Metody – franciszkanin-reformata) Pietrasik (1942) (1904-1977) – przeniesiony jako zakonnik poza Lwów; Marian Kobernicki (1942-31 lipca 1944) „Wit” (1908-1999);
- kierownik łączności operacyjnej: N.N. „Krzysztof”¹⁵¹.

Rejony:

- komendanci Rejonu I: Feszczak (?) (1942) „Kruk”; por. rez. Józef Chryplewicz (1942-31 lipca 1944) „Jaś I” (1906-1957);
- komendanci Rejonu II: por. sł. st. art. Romuald Rodowicz (luty lub marzec 1944) „Ryszard”, „Skalat” (1909-?) – przeniesiony do oddziału radiowego Komendy Obszaru Lwów; ppor. Andrzej Hass (luty lub marzec-czerwiec 1944) „Emil” (?-ok.1951) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 3 kompanii 26 pp; ppor. rez. piech. Tadeusz Stempowicz (czerwiec-31 lipca 1944) „Roman” (1915-1979);
- zastępcy: ppor. rez. piech. Tadeusz Stempowicz (?-czerwiec 1944) „Roman” (1915-1979) – awansował na stanowisko komendanta rejonu; sierż. sł. st. int. Zygmunt (?) (czerwiec-31 lipca 1944) „Genek” (1893-?);
- komendanci Rejonu III: prawdopodobnie ppor. Kazimierz Gdula (?-1943) – aresztowany, prawdopodobnie zbiegł z transportu do obozu koncentracyjnego 2 lub 3 października 1943 r.; por. sł. st. Janiak (1943-31 lipca 1944) „Michał”;
- zastępca: of. rez. Kapuścian;
- komendanci Rejonu IV: ppor./por. rez. art. Julian Jaciuk (1942-1943) „Julian II” (1906-1976) – zagrożony aresztowaniem opuścił Lwów; ppor./por. rez. piech. Władysław Róg (1943-wiosna 1944) „Ryszard” (1905-1986); por. rez. Józef Feliks Szymański (wiosna-31 lipca 1944) „Alwi” („Alvi”);
- zastępca, oficer organizacyjny: ppor./por. rez. Józef Feliks Szymański (czerwiec 1943-wiosna 1944) „Alwi” („Alvi”); pchor. Czesław Swaryczewski (wiosna-początek lipca 1944) „Wołyński” (?-1944?);
- komendant Rejonu V (Zimna Woda): por. piech. Ludwik Hradel (1942-31 lipca 1944) „Dobija”;
- zastępca, oficer organizacyjny: plut. pchor./ppor. rez. piech. Zdzisław Żypowski (?-maj 1944) „Syrokomla” (1914-1994) – przeniesiony na stanowisko zastępcy dowódcy 1 kompanii 26 pp;

¹⁵¹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 71-72.

- komendant rejonu VI (Janów): ppor. rez. piech. Józef Biss (?-kwiecień 1944) „Wacław” – objął stanowisko dowódcy oddziału leśnego 1 kompanii 26 pp.; N.N. „Zagłoba” (kwiecień-lipiec 1944?);
- komendant samodzielnego rejonu kolejowego: por. rez. piech. Stanisław Matusiak (?-maj 1944) „Laskowiak”, „Bies” (1895-1945?) – przeniesiony do rezerwy; kpt. rez. wojsk samochodowych Longin Dudryk-Darlewski (prawdopodobnie lipiec 1944) „Duda” (1886-1963?)¹⁵².

Oddziały leśne:

- 1 kompania 26 pp (m.p. Basiówka): ppor. rez. piech. Józef Biss (?-kwiecień 1944) „Wacław” – oddział przeszedł do Siemianówki;
- 2 kompania 26 pp (m.p. Kortumówka): N.N. „Wicek”;
- 3 kompania 26 pp (m.p. Łapajówka): ppor. Andrzej Hass (czerwiec-lipiec 1944) „Emil” (?-ok. 1951)¹⁵³.

Inspektorat Lwów-Powiat (Prowincja):

- komendant: por./kpt. sł. st. piech. Artur Feja (lipiec 1942-czerwiec 1944) „Stach”, „Wirch”, „Wojśław”, nazwisko konspiracyjne Andrzej Winiarski – przeniesiony na stanowisko komendanta Inspektoratu Północ; Inspektorat Lwów-Prowincja został zlikwidowany¹⁵⁴.

Inspektorat Północny (Sokal, Kamionka Strumiłłowa)

krypt. „Panorama”, „Rezeda”:

- komendant: por./kpt. sł. st. piech. Artur Feja (lipiec 1942-czerwiec 1944) „Stach”, „Wirch”, „Wojśław”, nazwisko konspiracyjne Andrzej Winiarski;
- zastępca, oficer organizacyjny: ppor. rez. piech. Kazimierz Kruczkowski (lipiec 1942-?) – przeniesiony na stanowisko dowódcy plutonu II Rejonu Dzielnicy Wschodniej;
- referentka WSK: Zofia Cypara (?-czerwiec 1944) „Bożena”.

Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁵⁵.

¹⁵² Ibidem, s. 72-74.

¹⁵³ Ibidem, s. 73-74.

¹⁵⁴ Inspektorat Lwów-Prowincja (Prowincja), [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 12 XII 2021; S. Pempel, *op. cit.*, s. 71; J. Węgiński, *Oddziały leśne...*, s. 13.

¹⁵⁵ AFGEZ, sygn. 986/WSK, Teczka osobowa Zofii Cypara, k. 4-34; G. Mazur, J. Węgiński, *Konspiracja lwowska...*, s. 64-65; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 252.

Obwód Kamionka Strumiłłowa:

- komendant: por. rez. piech. Józef Dobiecki (?-1944) „Kmicic” (1899-1989).
Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁵⁶.

Obwód Radziechów:

- komendant: sierż. sł. st. piech. (?) Dudziński¹⁵⁷.
Pozostałej obsady nie udało się ustalić.

Obwód Sokal:

- komendant: plut. rez. z cenzusem, hm. Eugeniusz Bielawski (?-styczeń? 1943) „Jastrzębiec”, „Nałęcz” (1906-1986) – „spalony”, został przeniesiony do Lwowa; ppor. rez. piech. Stanisław Panasiewicz (styczeń? 1943-maj 1944) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 2 komp. piech. 40 pp;
- oficer łączności: ppor. rez. piech. Stefan Müller (?-styczeń 1943) „Czesław”, „Stosław”, „Sieciech” (1896-1972).
Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁵⁸.

Obwód Żółkiew:

- komendant: por. rez. piech. Kazimierz Justkowski (1941?-początek 1943) „Podbipięta” (1901-1962).
Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁵⁹.

Inspektorat Wschodni (Brody):

- kpt. piech. sł. st. Edward Sidorowicz (lipiec/sierpień 1942-kwiecień 1943) „Klon”, „Ostróg” (1907-1968).
Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁶⁰.

Obwód Brody:

jego obsady nie udało się ustalić¹⁶¹.

¹⁵⁶ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 75.

¹⁵⁷ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 252.

¹⁵⁸ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 74-75.

¹⁵⁹ Na początku 1943 r. obwód wszedł w skład Inspektoratu Północno-Zachodniego. Zob. J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 75.

¹⁶⁰ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 175-176.

¹⁶¹ Po likwidacji inspektoratu obwód wszedł w skład Okręgu Tarnopol. Zob. G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ-AK...*, s. 35.

Obwód Krasne–Busk:

jego obsady nie udało się ustalić¹⁶².

Obwód Przemyślany:

- komendant: Józef Stawiński (?-kwiecień 1943), prawdziwe nazwisko Bunio Mittelbar (?) „Pirat” (?-1943) – po likwidacji inspektoratu obwód podporządkowano Inspektoratowi Południowemu. Pozostałej obsady nie udało się ustalić¹⁶³;
- komendant Podokręgu Lwów-Zachód: płk sł. st. piech. N.N. (lipiec-sierpień 1942) „Jerzy” – nie objął stanowiska¹⁶⁴.

Inspektorat Południowy (Mikołajów nad Dniestrem–Bóbrka–Stare Sioło):

- komendant: p.o. por. rez. piech. N.N. (1 sierpnia 1942-styczeń 1944) „Podskarbi”, „Stolnik” – jednocześnie pełnił funkcję oficera organizacyjnego; kpt./mjr sł. st. art. Anatol Sawicki (styczeń 1943-31 lipca 1944) „Młot”, „Mars”, „Józef” (1897-1948) – podczas akcji „Burza” dowodził częścią Zgrupowania Wschód;
- zastępca: kpt. sł. st. piech. Jan Mieczysław Antonów (luty-30 kwietnia 1944) „Janek”, (1909-1944) – przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału leśnego 1 kompanii 40 pp; por./kpt. sł. st. piech. Artur Feja (czerwiec-31 lipca 1944) „Stach”, „Wirch”, „Wojśław”, nazwisko konspiracyjne Andrzej Winiarski;
- oficer organizacyjny: por. rez. piech. N.N. (sierpień 1942-styczeń 1943) „Podskarbi”, „Stolnik”; kan. z cenzusem/ppor. cz. w. Kazimierz Jan Stanisław Etterle (styczeń-maj 1943) „Podstoli” (1916-1944) – aresztowany; por. sł. st. kaw. Bronisław Kawka (listopad 1943-31 lipca 1944) „Andrzej” (1914-1987);
- referentka WSK: Maria Magdalena Etterle (?-31 lipca 1944) „Magda” (1909-1959);
- oficer informacyjny: ppor./por. piech. sł. st. Paweł Jastrzębski (1942-luty 1944) „Strzała” (1913-1995) – jednocześnie komendant Obwodu Bóbrka, przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału dyspozycyjnego w Hanaczowie; plut. pchor. piech. Stanisław Krutin (luty-31 lipca 1944) „Miku” (1917-1980);

¹⁶² Po likwidacji inspektoratu obwód wszedł w skład Okręgu Tarnopol. Zob. *ibidem*.

¹⁶³ Po likwidacji inspektoratu obwód wszedł w skład Inspektoratu Południowego. Pozostałej obsady nie udało się ustalić. Zob. J. Węgieński, *Obsada osobowa...*, s. 75.

¹⁶⁴ Okręg Lwowski, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 21 XII 2021.

- kwatermistrz: kpt. sł. st. art. Józef Bosek (1942-wrzesień 1943) (kwiecień-31 lipca 1944) „Julian”, „Franciszek” (1887-1967) – jednocześnie komendant Obwodu Przemyślany;
- oficer łączności: kpr. nadterminowy/ppor. cz. w. Włodzimierz Artymowicz (?-31 lipca 1944) „Grzegorz” (1914-1998);
- oficer saperów: ppor. rez. mgr Kazimierz Golc-Golczewski (?-31 lipca 1944)¹⁶⁵.

Obwód Mikołajów nad Dniestrem:

Jego obsady nie udało się ustalić. Po likwidacji wszedł on w skład obwodu Siemianówka¹⁶⁶.

Obwód Bóbrka:

- komendant: ppor./por. piech. sł. st. Paweł Jastrzębski (1942-10 lutego 1944) „Strzała” (1913-1995) – jednocześnie oficer informacyjny inspektoratu, przeniesiony na stanowisko dowódcy oddziału dyspozycyjnego w Hanaczowie; ppor. rez. piech. Michał Tybinka (10 lutego-31 lipca 1944);
- zastępca: ppor. rez. piech. Michał Tybinka (?-luty 1944);
- oficer informacyjny: pchor. Marcin Malec „Baron”, „Zagozda”¹⁶⁷.

Rejony:

- komendant Rejonu Stare Sioło: st. sierż. rez. piech. Andrzej Kobyliniec (?-31 lipca 1944) „Wicek” (1899-1982);
- komendant Rejonu Szpilczyna: plut. sł. st. N.N.;
- komendant Rejonu Brzozdowice: sierż. sł. st. N.N. (?-31 lipca 1944) „Jaskier”;
- komendant Rejonu Chlebowice Wielkie: pchor. Jan Kubacki „Horeszko”;
- komendant Rejonu Chodorów-Cukrownia: ppor. rez. art. Mieczysław Nastawny (1 maja 1943-?) „Piotr” (1909-1996).

Oddziały leśne:

- 2 kompania 40 pp (m.p. Stare Sioło): ppor. rez. Stanisław Panasiewicz (czerwiec?-31 lipca 1944) „Śmiały” (1914-1997)¹⁶⁸.

¹⁶⁵ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 76-77.

¹⁶⁶ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 252.

¹⁶⁷ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 78.

¹⁶⁸ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 145-146.

Obwód Siemianówka:

- komendanci: st. sierż. sł. st. piech. Józef Tuła (maj/czerwiec 1943-ok. 15 maja 1944) „Adam” (1902-1984); ppor./por art. sł. st. Henryk Dawskiba (maj-31 lipca 1944) „Raszczyc” (1914-1993) – równocześnie dowódca oddziału leśnego 3 kompanii 40 pp; – zastępcy: podoficer rezerwy Stefan Dżugaj (?-maj 1944) „Dzes” (?-1944); por. rez. piech. Zygmunt Klimoczuk (maj-31 lipca 1944) „Lwiątko”, „Paweł” (1887-1961) – jednocześnie komendant Rejonu Siemianówka;
- oficerowie informacyjni: wachm. żandarmerii Jan Bazylów (?-maj 1944) „Tom”; Jan Lisik (maj-31 lipca 1944) „Willi”;
- kwatermistrzowie: Jan Kreciński (?-maj 1944); Władysław Józef Mazur (maj-26 maja 1944) „Aleksander” – rozstrzelany przez żołnierzy Dywizji SS Galizien;
- kapelan: ks. Jan Bałys;
- oficer łączności: plut. rez. łącz. Lesław Klisowski (?-31 lipca 1944) „Brzęczyk”, „Drucik”¹⁶⁹.

Rejony:

- komendant Rejonu Siemianówka: por. rez. piech. Zygmunt Klimoczuk (1943-31 lipca 1944) „Lwiątko”, „Paweł” (1887-1961) – jednocześnie zastępca komendanta Obwodu Siemianówka;
- komendanci Rejonu Mikołajów-Rozdół: st. sierż. sł. st. piech. Józef Kapała „Stach”; plut. sł. st. N.N. (lipiec 1944 „Michał”);
- zastępca: plut. Kazimierz Kacaper „Konrad” (1920-?)¹⁷⁰.

Oddziały leśne:

- 1 kompania 26 pp (m.p. Siemianówka): ppor./por. rez. Józef Biss (?-kwiecień 1944) „Wacław” (1913-1977);
- 3 kompania 40 pp (m.p. Siemianówka): ppor./por art. sł. st. Henryk Dawskiba (maj-31 lipca 1944) „Raszczyc” (1914-1993) – jednocześnie dowódca Obwodu Siemianówka¹⁷¹.

Obwód Przemyślany:

- komendanci: Józef Stawiński (maj-wrzesień 1943) – prawdziwe nazwisko Bunio Mittelbar (?) „Pirat” (?-1943) – dowódca oddziału leśnego Kedywu; kpt. sł. st. art. Józef Bosek (wrzesień 1943-kwiecień 1944) „Julian”, „Franciszek” (1887-1967) – powrócił na stanowisko kwatermistrza inspektoratu; kpt. rez. piech.

¹⁶⁹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 79-80.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 80.

¹⁷¹ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 30-31, 53; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 254.

- inż. Fryderyk Staub (maj-29 lipca 1944) „Janka” (1899-1982) – jednocześnie dowódca oddziału leśnego 1 kompanii 40 pp;
- zastępca komendanta: oficer organizacyjny plut. pchor. piech. Zygmunt Górski (?-luty 1944) „Mietek” (1903-19?) – wyjechał do Lwowa;
 - referentka WSK: Zofia Michalina Zarawska z d. Fotyga „Janina” (1909-1982);
 - oficer informacyjny: plut. pchor. sł. st. żandarmerii Rudolf Semkowicz (?-maj 1944) „Zaremba” (1916-?) – aresztowany, uciekł z transportu do obozu koncentracyjnego; mat pchor. mar. woj./ppor. cz. w. N.N. (maj-lipiec 1944) „Sfinks” (1920-?);
 - kwatermistrz: inż. Tadeusz Góralski (?-lipiec 1944) „Dzik” (1903-199?);
 - kapelan: por. cz. w. ks. Franciszek Błaż (?-2 maja-1944) (franciszkanin o. Wiktor) „Mróz” (1915-1992) – od 1943 r. przebywał w Hanaczowie, opuścił wieś po jej zniszczeniu;
 - kierownik łączności konspiracyjnej: Zofia Procajłowicz „Joanna” (?-1973)¹⁷².

Rejony:

- komendant Rejonu Przemyślany: sierż. pchor. Tadeusz Nowy „Granat” (1919-?);
- komendant Rejonu Świrz: sierż. rez. piech. Jan Kleszczyński (?-25 lipca 1944) „Jastrząb”, „Komar” (1908-1968);
- komendant Rejonu Hanaczów: wachm. rez. kaw./ppor. cz. w. Kazimierz Wójtowicz (?-kwietnia 1944) „Głóg” (1913-1996) – jednocześnie od września 1943 r. do 10 kwietnia 1944 r. dowódca oddziału dywersyjnego, ranny w walce z Ukraińską Powstańczą Armią (UPA – ukr. Ukraińska powstańska armija);
- komendant Rejonu Gliniany: Bogusław Wolski (?-kwiecień? 1944) „Jaśko”, „Lew” (1917-19?);
- komendant Rejonu Dunajów: kpr./plut. sł. st. żandarmerii Mieczysław Semkowicz „Kruk” (1918-?) – 10 czerwca 1944 r. rejon wszedł w skład Inspektoratu Złoczów¹⁷³.

Oddziały leśne:

- 1 kompania 40 pp (m.p. Hanaczów, Kopań k. Świrza): kpt. sł. st. piech. Jan Mieczysław Antonów (luty-30 kwietnia 1944) „Janek” (1909-1944) – poległ w walce z Niemcami w obronie Hanaczowa; kpt. rez. piech. inż. Fryderyk Staub (maj-25 lipca 1944) „Janka” (1899-1982) – jednocześnie komendant Obwodu Przemyślany¹⁷⁴.

¹⁷² J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 80-81.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 81-82.

¹⁷⁴ G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska...*, s. 21, 188-189.

Inspektorat Północno-Zachodni (Rawa Ruska, Żółkiew):

- komendanci: p.o. ppor. rez. sł. st. piech. Tadeusz Cygan (styczeń 1943-I kwartał 1944) „Wiktor” (1914-1986), nazwisko okupacyjne Tadeusz lub Wiktor Zaruski – odwołany ze stanowiska; kpt. sł. st. art. Witold Wiktor Zaborowski (kwiecień-31 lipca 1944) „Witosław” (1902-1970);
- zastępca: por./kpt. Julian Stanisław Bistróń (5 czerwca 1942?-połowa maja 1944) „Godziemba” (1909-1978) – przeniesiony na stanowisko dowódcy 4 kompanii 19 pp¹⁷⁵.

Obwód Rawa Ruska:

- komendanci: p.o. ppor. rez. sł. st. piech. Tadeusz Cygan (styczeń 1943-lipiec/sierpień 1943) „Wiktor” (1914-1986), nazwisko okupacyjne Tadeusz lub Wiktor Zaruski – jednocześnie komendant inspektoratu; ppor. rez. Roman Wróbel (lipiec/sierpień-listopad 1943) – aresztowany, podjął współpracę z gestapo;
- zastępcy, oficerowie organizacyjni: ppor. rez. Roman Wróbel (?-lipiec/sierpień 1943) – przeniesiony na stanowisko komendanta obwodu; ppor./por. rez. piech. Władysław Jaroszyński (lipiec/sierpień-listopad/grudzień 1943) „Stach” (?-1944) – aresztowany¹⁷⁶.

Obwód Żółkiew:

- komendant: por. rez. piech. Ludwik Justkowski (początek 1943-31 lipca 1944) „Podbipięta”, „Burzan” (1901-1962)¹⁷⁷;

Oddziały leśne:

- 1 kompania 19 pp (m.p. Stanisławówka): plut. rez. art./ppor. cz. w. Onufry Kuźniar (marzec 1943-kwiecień 1944) „Popiel”;
- zastępca: sierż. rez. piech. Stanisław Kwiatek (grudzień 1943-kwiecień 1944)¹⁷⁸.

¹⁷⁵ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 82.

¹⁷⁶ *Ibidem*; R. Gawryś, B. Łyszczarz, *Członkowie podziemia niepodległościowego z Rawy Ruskiej i okolic w latach 1943-1944*, [w:] *Od Narola po Bełż. Szkice historyczne i literackie*, red. Z. Pizun, A. Siemińska, R. Gawryś, Horyniec Zdrój-Lubaczówk-Lubycza Królewska-Narol-Tomaszów Lubelski 2022, s. 296-297.

¹⁷⁷ Tadeusz Cygan, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html> – 13 XII 2021; J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 83; W.J. Wiąk, *op. cit.*, s. 256.

¹⁷⁸ G. Mazur, J. Węgiński, *Konspiracja lwowska...*, s. 106-107; W.J. Wiąk, *op. cit.*, s. 256.

Obwód Lubaczów:

- komendanci: ppor. rez. Mieczysław Nałódko (ok. połowy 1943-grudzień 1943) (?-1944) – aresztowany; Zdzisław Zathay (początek 1944-1 maja 1944) „Gładzicki” (1919-?)¹⁷⁹.

Oddziały leśne:

- 4 kompania 19 pp (miejsce postoju Cieszanów, Narol): kpt. sł. st. piech. Kazimierz Julian Maciejewicz (przełom kwietnia i maja 1944) „Dar” (1904-1981); p.o. sierż. rez. piech. Michał Franus (1-15 maja 1944) „Siciński” (1912-1981); por./kpt. Julian Stanisław Bistróń (15 maja-31 lipca 1944) „Godziemba” (1909-1978)¹⁸⁰.

Inspektorat Zachodni (Gródek Jagielloński, Mościska):

- komendanci: kpt. sł. st. N.N. (luty-sierpień 1942) „Krogulec” (1894-?) – zagrożony aresztowaniem został przeniesiony na inny teren; ppor. rez. Józef Feliks Szymański (wrzesień 1942-styczeń 1943) „Gajowy”, „Alwi” („Alvi”) (1911-1995); kpt. sł. st. piech. Alfons Jabłoński (styczeń-wrzesień 1943) „Radca”, „Golc” (?) (1899-1946) – przeniesiony na stanowisko szefa Oddziału III Komendy Okręgu Lwów; por./kpt. sł. st. art. Witold Paweł Szredzki (wrzesień 1943-31 lipca 1944) (1911-1968) – podczas akcji „Burza” dowódca zgrupowania „San” 5 DP;
- zastępca, oficer organizacyjny: ppor. rez. Józef Feliks Szymański (?-czerwiec 1943) „Gajowy”, „Alwi” („Alvi”) (1911-1995) – przeniesiony na stanowisko oficera organizacyjnego Rejonu IV Dzielnicy Zachodniej Inspektoratu Lwów-Miasto;
- referentka WSK: (?) Więcek (1943) – opuściła teren inspektoratu; Jadwiga Striglówna (?-31 lipca 1944) „Mała” (1920-1987) – równocześnie była referentką WSK w komendzie obwodu.

Obwód Gródek Jagielloński:

- oficer informacyjny: ppor. cz. w. mgr Jan Steca (?-31 lipca 1944) „Morwa” (1913-1983);
- oficer łączności operacyjnej: kpr. pchor./ppor. sł. st. łącz. Józef Gąsowski (wrzesień 1943-31 lipca 1944) „Sieć” (1918-?)¹⁸¹.

¹⁷⁹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 84.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 85; Z. Goldziński, *Na zachód od Lwowa. „Kompania Milczyce”. Kwiecień-sierpień 1944*, Lublin 2000, s. 162.

Obwód Gródek Jagielloński:

- komendant: ppor./por. Szczepan Gwiazdowski (lipiec/sierpień 1942-31 lipca 1944) „Głaz” (1911-1982);
- oficer organizacyjny: ppor. rez. Michał Kochajewicz (kwiecień 1943-31 lipca 1944) „Turnia” (1912-1944);
- oficer informacyjny: mgr Emil Berendowicz (?-31 lipca 1944) „Sowa” (1918-?);
- kwatermistrz: st. wach. sł. st. kaw. Kazimierz Dorosko;
- lekarz: kpt. rez. sł. san. rez. Bolesław Waligórski (?-31 lipca 1944) „Znachor” (1902-1945);
- oficer łączności: ppor./por. rez. piech. Stanisław Hajduk (?-31 lipca 1944) „Perc” (1911-1988);
- oficer saperów: plut. Szczepan Tokarz (?-31 lipca 1944) „Żak” (1919-?)¹⁸².

Rejony:

- komendant Rejonu Gródek Jagielloński: ppor./por. rez. piech. Jan Dziadusko (lipiec/sierpień 1942-31 lipca 1944) „Zrąb” (1914-?);
- komendant Rejonu Wołczuchy: ppor./por. rez. piech. Jan Kaliciak (?-31 lipca 1944) „Granit” (1913-?);
- komendant Rejonu Rodatycze: ppor./por. Szczepan Gwiazdowski (?) (lipiec/ sierpień 1942-31 lipca 1944) „Głaz” (1911-1982);
- komendant Rejonu Milczyce: pchor. Stanisław Hołowka (?) „Cichy”¹⁸³.

Oddziały leśne:

- 8 kompania 26 pp: kpr. pchor. piech. Ryszard Saro (kwiecień-maj 1944) „Cygan” (1920-?) – przeniesiony na stanowisko dowódcy 1 plutonu; ppor./por. rez. piech. Tomasz Matyszewski (maj-lipiec 1944) „Andrzej”, „Ćwikła” (1912-?);
- zastępca: ppor. rez. art. Stanisław Popławski (maj-31 lipca 1944) „Flis” (1917-1998);
- kwatermistrz: N.N. „Leliwa”¹⁸⁴.

¹⁸² J. Węgiński, *Armia Krajowa na zachód...*, s. 67; Z. Goldziński, *op. cit.*, s. 22. W skład inspektoratu wchodził od grudnia 1941 do lutego 1942 r. Jego komendantem był mjr Brunon Rolke „Aspik” (1896-1971). Został on przeniesiony na stanowisko komendanta Okręgu Wołyni, zaś obwód wszedł w skład Okręgu Kraków. Zob. G. Mazur, *Obszar ZWZ-AK...*, s. 37; J. Węgiński, *Armia Krajowa na zachód...*, s. 10.

¹⁸³ Idem, *Obsada osobowa...*, s. 86-87.

¹⁸⁴ Z. Goldziński, *op. cit.*, s. 28-29; J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 87; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 257.

Obwód Mościska:

- komendant: ppor./por. rez. piech. Ludwik Kurtycz (maj 1943-31 lipca 1944) „Mazurkiewicz” (1912-1987);
- oficer organizacyjny: plut. pchor./ppor. rez. piech. Jan Gawlik (maj 1943-31 lipca 1944) „Jasiński” (1914-1999);
- referentka WSK: Stefania Szczurek (1943-31 lipca 1944) „Prządka” (1905-1987);
- oficer informacyjny: Władysław Zieliński (maj 1943-31 lipca 1944) „Dębowski” (1909-19?);
- kwatermistrzowie: ppor. rez. piech. Władysław Jędruch (?-1943) „Konopka” (1914-1985) – przeniesiony na stanowisko oficera saperów; kpr. Franciszek Markiewicz (październik 1943-31 lipca 1944) „Michalski” (1911-19?);
- oficer łączności: ppor./por. Mieczysław Widaj (maj 1943-31 lipca 1944) „Pawłowski” (1912-2008);
- oficerowie saperów (dywersji): plut. rez. sap. Edward Gałązka (maj-październik 1943) „Wiktorski” (1915-19?) – aresztowany, w styczniu 1944 r. zbiegł z transportu do obozu, został przeniesiony do Obwodu Rudki-Komarno; ppor. rez. piech. Władysław Jędruch (październik 1943-31 lipca 1944) „Konopka” (1914-1985)¹⁸⁵.

Rejony:

- komendant Rejonu Mościska: pchor./ppor. rez. piech. Stanisław Poleski (maj 1943-31 lipca 1944) „Urban”;
- komendant Rejonu Strzelczyska: pchor. piech. Józef Haławin (?-31 lipca 1944) „Szkolny” (?-1946);
- komendant Rejonu Słomiance: kpr. pchor. piech. Kazimierz Demski „Głowacz”; oficer organizacyjny: Ludwik Horak „Żbik”;
- komendant Rejonu Trzcieniec: Józef Rogoża;
- komendant Rejonu Pnikut: plut./sierż. sł. st. piech. Józef Kocur „Katon”, „Korcza” (1913-1993).

Oddziały leśne:

- 6(7) kompania 26 pp (m.p. Mościska-Parcelacja-Pnikut): dowódca: kpt. sł. st. piech. Zenon Kubski (kwiecień-31 lipca 1944) „Lech” (1912-1992);

¹⁸⁵ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 87-88; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 257-258. Na terenie obwodu od początku 1944 r. prowadzono intensywną akcję dywersyjną. Jedną z bardziej znanych była likwidacja niemieckiego personelu na stacji Korczunek. Zdemontowano również urządzenia stacyjne oraz semafony. Po akcji sabotażu firma niemiecka przestała istnieć, a samą stację uruchomiono jako przelotową. Zob. ZNiO 16705/II, Oddział Leśny Armii Krajowej „Lech”..., k. 15.

- zastępca: kpt. rez. Walerian Proszowski „Józef” (1909-198?);
- kapelan: ks. Walerian Motyka;
- 1 pluton: dowódca por. rez. piech. Tadeusz Giełżyński „Uzda”, nazwisko konspiracyjne Józef Wyrobek;
- 2 pluton: por. rez. piech. Mieczysław Łukowicz „Cwaniak”;
- sekcja sanitarna: dr Meckier;
- sanitariuszki: Maria Mika „Grażyna”; Stanisława Węclowicz „Sienka”; Józefa Proszowska „Bożena”; N.N. „Janka”¹⁸⁶.

Obwód Jaworów:

- komendant: plut./wachm. Emil Palij (1943-maj/czerwiec 1944) „Mściwy” (1902-1979) – przeniesiony do Milczyc;
 - zastępca: sierż. sł. st. Jan lub Marian Stawidło (?-maj 1944) „Zryw”;
 - referentka WSK: Karolina Jenczalikówna;
 - oficerowie informacyjni: Izidor Hawliczek „Lis”; oficer rezerwy Adam Beres (?-kwiecień 1944) – zatrzymany, a następnie zwolniony opuścił Jaworów; Kazimierz Seko (kwiecień-20 lipca 1944) „Tekst” (1917-?);
 - oficer łączności: st. wach. rez. Marian Adaszyński (?-maj 1944) „Korab”.
- Szczegółowych danych na temat podziału obwodu na rejony nie udało się ustalić¹⁸⁷.

Obwód Rudki-Komarno (m.p. Buczały):

- komendant: plut. pchor./ppor. rez. art. Antoni Pilichiewicz (II połowa 1943-31 lipca 1944) „Chmurny” (1915-?);
- oficer ds. dywersji: plut. rez. sap. Edward Gałązka (styczeń 1944-31 lipca 1944) „Wiktorski”, nazwisko okupacyjne Jan Zawada (1915-19?);
- kapelan: ks. Franciszek Wołczański.

Rejony:

- komendant Rejonu Buczały-Komarno: ppor. Marian Smalec „Tomasz”;
- komendant Rejonu Chłopy: sierż. pchor. piech. Franciszek Wasyl „Muzyka”, „Odys”;
- komendant Rejonu Malinów-Nowy Ostrów: kpr. pchor. Władysław Puch;

¹⁸⁶ *Ibidem*, k. 10; CDCN, akc. 2932, Raport pamiętnikarski ujawniający działalność rejonu AK-Pnikut od października 1943-czerwca 1944, k. 1-2; *idem*, *Armia Krajowa na zachód...*, s. 162-163; J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 88-89; *Pnikut*, [on-line:] <http://www.pnikut.net/strony/historia/partyzantka.html> – 14 XI 2021.

¹⁸⁷ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 89; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 258.

- komendant Rejonu Tuligłowy: ppor. Stanisław Jasiński (?-31 lipca 1944) (1911-1983) „Zagroda”, „Jasmin”, „Orzeł”.

Oddziały leśne:

- 10 kompania 26 pp (m.p. Buczały-Malinów-Jasionów-Tuligłowy): dowódca: ppor. rez. art. mgr Jan Adamowski (kwiecień-31 lipca 1944) „Brytan” (1911-1997);
- zastępca: ppor. lub ppor. rez. piech. Tadeusz Bednarski (?-31 lipca 1944) „Finkiel”¹⁸⁸.

Inspektor Drohobycz (kryptonimy: „29”, „Tłok”):

przeniesiony do Okręgu Stanisławów od 1 lipca 1944 r.):

- komendanci: mjr sł. st. piech. Józef Czerniatowicz (kwiecień-połowa 1942) „Roman” (1895-1962), nazwisko okupacyjne Karwasiecki, przeniesiony na stanowisko komendanta Obwodu Drohobycz; Władysław Jan Mróz (połowa 1942-30 czerwca 1944) „Wiktor”, „Simon”, „Sław” (1897-1954), nazwisko okupacyjne Tadeusz Lutański – przeniesiony na stanowisko komendanta Okręgu Stanisławów;
- zastępca: Władysław Jan Mróz (kwiecień-połowa 1942) „Wiktor”, „Simon”, „Sław” (1897-1954), nazwisko okupacyjne Tadeusz Lutański – przeniesiony na stanowisko komendanta inspektoratu.

Komendant inspektoratu dysponował własnym sztabem, w skład którego wchodził:

- referentka WSK: Adela Frankiewiczówna (1943-30 czerwca 1944) „Agnieszka” (1911-1945?);
- oficer informacyjny: ppor. cz. w. Stanisław Jastrzębski (październik 1941-czerwiec/lipiec 1944) „Janek”, „Rad”, „Czesław” (1921-1944) – aresztowany i rozstrzelany 5 lipca 1944 r.;
- oficer łączności: Jan Bieniasiewicz (1943-30 czerwca 1944) „Czajka”, „Kora” (1917-?);
- oficer saperów: N.N. „Jerry” (?-1944).

Pozostałej obsady sztabu inspektoratu nie udało się ustalić¹⁸⁹.

¹⁸⁸ J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 90-91.

¹⁸⁹ G. Mazur, *Okręg Lwowski ZWZ-AK...*, s. 37; J. Węgiński, *Obsada osobowa...*, s. 91-92. W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 276; *Inspektorat Drohobycz*, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=rw6oZUvfgLs&list=RDMM&index=23> – 24 VIII 2021.

Obwód Drohobycz (kryptonimy: „Deer”, „Bystrzyca”):

- komendanci: mjr sł. st. piech. Józef Czerniatowicz (kwiecień-połowa 1942) „Roman” (1895-1962), nazwisko okupacyjne Karwasiecki – przeniesiony na stanowisko komendanta WSOP w Okręgu Lwów; mjr Ignacy Wiktor Wojtanowski (1943-30 czerwca 1944) „Wojtek” (1900-1970), nazwisko okupacyjne Jan Malinowski¹⁹⁰.

Rejony:

- komendant Rejonu Drohobycz-Miasto: por. sł. st. piech. (?) Gaszczon Haszczon (1942) – zmarł; ppor. rez. Otto Bugajski (1942-30 czerwca 1944) „Prawdzie”, „Marian” (1914-1985);
- oficer organizacyjny: inż. Władysław Dubis (?-30 czerwca 1944) „Marek”;
- oficer informacyjny: inż. Janusz Gizejewski (?-30 czerwca 1944) „Żuraw”, „Tatar”;
- komendant Rejonu Borysław-Kopalnie: kpt. Zygmunt Tabaczyński (?-1980).

Oddziały leśne:

- 1 kompania 53 pp Kazimierz Cybulski „Pstrąg” (lipiec 1944) – ranny w starciu z Niemcami¹⁹¹.

Obwód Stryj-Skołe (od sierpnia 1943? w składzie Okręgu Stanisławów):

- komendant: por. Kazimierz Piechowski (?-1942);
- oficer organizacyjny: ppor. rez. Augustyn Janiewski „Ćwik”, „Filip”.

¹⁹⁰ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 92. W składzie Rejonu Drohobycz-Miasto funkcjonował pluton „Orleń”. Powstał on w 1942 r., a w jego skład wchodziła młodzież uczestnicząca w tajnym nauczaniu na terenie Drohobycza. Początkowo działał jako odrębna organizacja konspiracyjna, zaś od 1943 r. wchodził w skład AK. Dowódcą plutonu liczącego 22 żołnierzy był Feliks Milan „Emir”, natomiast dowódcami drużyn: (1) N.N. „Lister”, (2) Zenon Szandrowski „Kmicic 1”, (3) Leon Bober „Tuhaj-Bej”. Zadaniem drużyny „Listera” były: organizacja i ochrona punktów tajnego nauczania, organizacja oraz prowadzenie punktów kontaktowych, a także, co ważne, prowadzenie szkolenia wojskowego. Z kolei drużyna Szandrowskiego gromadziła, konserwowała oraz przechowywała broń i amunicję. Zorganizowała również magazyn uzbrojenia oraz niewielki warsztat rusznikarski. Zadaniem drużyny Bobera było natomiast prowadzenie kolportażu prasy konspiracyjnej i ulotek oraz dokonywanie małego sabotażu. Ponadto członkowie drużyny zajmowali się nawiązywaniem łączności konspiracyjnej pomiędzy różnymi strukturami AK na terenie obwodu Drohobycz. Po zajęciu tych obszarów wielu żołnierzy plutonu zostało aresztowanych i skazanych na wieloletni pobyt w łagrach sowieckich. Zob. BUiAD IPN, sygn. Kr 1-2425; F. Milan, *Krótką monografią plutonu Armii Krajowej „Orleń”*, k. 2-6.

¹⁹¹ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 92-93; A. Żarski, *Okupacyjne wspomnienia z Borysławia*, Wrocław [b.d.], s. 99-100, 125-126.

Obwód (Rejon?) Borysław (kryptonimy: „Beo”, „Świca”):

- komendant: Otto Bugajski „Marian” (od 1 lipca do 6 sierpnia 1944).

Pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić¹⁹².

Obwód Sambor (kryptonimy: „Esa”, „Łomnica”):

- komendant: por. rez. piech. Franciszek Brodziński (30 września 1942-kwiecień 1944) „Kazik”, „Kłos” – „spalony”, opuścił Sambor; Jan Jędrachowicz „Promień” (maj-30 czerwca 1944);
- zastępca: sierż. sł. st. piech. (?) Seredyński – przeniesiony na stanowisko zastępcy dowódcy 2 kompanii samborskiej;
- referentka WSK: Maria Kuderewicz.

Rejony:

- komendanci Rejonu Sambor: ppor. rez. piech. Bronisław Drozd „Arski” (1907-ok. 1985); ppor. rez. piech. Zygmunt Barszcz (?-30 czerwca 1944) „Stach”;
- komendant Rejonu Nadybyk-Wojutycze: Stefan Olejarnik „Blok”.

Oddziały leśne:

- 1 kompania samborska (m.p. Sąsiadowice): chor. rez. Adam Ekiert (1897-1952) „Pogarda” (1897-1952);
- 2 kompania samborska (m.p. Brześciany): sierż. pchor. Józef Drozd (maj-30 czerwca 1944) „Tit” (1916-1944) – poległ w walce z Niemcami;
- zastępca: sierż. sł. st. piech. (?) Seredyński¹⁹³.

3. Samoobrony w Okręgu AK Lwów

Kiedy w pierwszej połowie 1943 r. na Wołyniu rozpoczęły się ataki na ludność polską, było jasne, że fala przemocy wkrótce dotrze także na południowe obszary okupowanej Rzeczypospolitej. Jednak sytuacja na terenie Małopolski Wschodniej rozwijała się w inny sposób. Przede wszystkim liczba ludności polskiej na tych terenach była znacznie większa niż na Wołyniu, a struktury polskiej konspiracji – bardziej rozbudowane. W ramach Obszaru Południowo-Wschodniego AK

¹⁹² W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 277; *Obwód Borysław*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 2 VIII 2021.

¹⁹³ J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 93-94; *Obwód Sambor*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 26 VIII 2021.

najbardziej rozwinięte struktury samoobrony działały głównie na terenie Okręgu Lwowskiego. Istniało kilka powodów, które determinowały ten stan rzeczy, w tym znacząca liczba Polaków zamieszkujących te obszary w skupiskach oraz obecność dużego miasta, jakim był Lwów, gdzie Polacy stanowili przeważającą większość populacji. To tam znajdowały się kierownicze struktury polskiej konspiracji na teren Małopolski Wschodniej. Wiosną 1943 r. na obszarze Małopolski Wschodniej pojawiły się pierwsze, jeszcze słabe placówki samoobrony, powstające spontanicznie. Motywacją do ich utworzenia były tragiczne wieści dochodzące z Wołynia. Niestety, rozwój struktur samoobrony na terenie Okręgu Lwowskiego był utrudniony z powodu niedostatków w uzbrojeniu oraz sporów kompetencyjnych między AK a Delegaturą Rządu na Kraj. Z jednej strony Delegatura Rządu zezwalała w pewnych sytuacjach na przyjmowanie pomocy od Niemców oraz na emigrację polskiej ludności na zachód, co utrudniało budowę struktur samoobrony, z drugiej zaś dowództwo AK było przeciwnikiem takich działań¹⁹⁴. W celu przeciwdziałania akcjom UPA komendant obszaru gen. Kazimierz Sawicki „Prut” już 17 kwietnia 1943 r. wydał specjalny rozkaz nakazujący podjęcie działań obronnych. Zalecił grupowanie ludności polskiej w miejscowościach, gdzie dominowali Polacy. Tam, gdzie to było niemożliwe, nakazał tworzenie specjalnych oddziałów dyspozycyjnych, których zadaniem było udzielanie pomocy zagrożonym ośrodkom¹⁹⁵. Działania banderowców na obszarze Okręgu Lwowskiego powielaly schemat, który nacjonaliści ukraińscy zastosowali na Wołyniu. W lipcu 1943 r. rozpoczęły się ataki na pojedynczych Polaków, a także szeroko zakrojona propaganda antypolska. Akcje eksterminacyjne wymierzone w ludność polską nasiliły się na początku 1944 r., prowadząc do masowych mordów na Polakach bez względu na ich status społeczny. Wszystkie te wydarzenia jednoznacznie wskazywały, że nacjonaliści ukraińscy dążyli do całkowitej likwidacji polskiej ludności na tym obszarze¹⁹⁶.

Tworzenie placówek samoobrony napotykało znaczne trudności związane z brakiem uzbrojenia. Kiedy nastąpiły ataki ukraińskie, pilnie rozpoczęto poszukiwania broni. Wielu dysponowało jedynie bronią białą, która miała ograniczoną skuteczność w razie napadu. Pojawia się więc pytanie, skąd poszczególne placówki

¹⁹⁴ M. Klimecki, *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck 20–22 maja 1998, red. nauk. A. Ajnenkiel et al., Warszawa 1998, s. 70–71.

¹⁹⁵ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013, s. 265.

¹⁹⁶ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń podczas II wojny światowej*, Rzeszów 2022, s. 166.

samoobrony pozyskiwały uzbrojenie? Istniało kilka źródeł. Po pierwsze, poszukiwano broni ukrytej po walkach z września 1939 r. lub porzuconej w 1941 r. przez uciekających żołnierzy ACz. Niestety, często była ona uszkodzona, dlatego konieczna okazała się pomoc kowali i ślusarzy, którzy starali się przywrócić do używalności poszczególne egzemplarze. Tak naprawiona często jednak zawodziła w walce¹⁹⁷. Ważnym źródłem zaopatrzenia poszczególnych placówek w broń był jej zakup od żołnierzy państw osi – zarówno Niemców, jak i ich sojuszników, przede wszystkim Węgrów i Włochów. Od tych ostatnich broń kupowali m.in. obrońcy Siemianówki. Wspomina o tym w swojej relacji Albin Głowaczewski¹⁹⁸. Spośród okręgów kresowych Okręg Lwowski był tym, który przyjął stosunkowo dużą liczbę zrzutów. Tak było np. w rejonie wsi Milczyce. Tamtejsza placówka otrzymała do swojej dyspozycji pewną ilość broni zrzuconej. Podobnie było również w rejonie Biłki Szlacheckiej. Znajdująca się tam placówka również zaopatrzona została w część broni pochodzącej ze zrzutów¹⁹⁹:

Niestety, mimo iż broń starano się pozyskać z różnych źródeł to (...) ciągle jej brakowało. Stąd też w niektórych placówkach samoobrony tolerowano różnego rodzaju mistyfikacje. Tak było np. we wsi Adamy pow. Kamionka Strumiłłowa, gdzie miejscowi obrońcy od czasu do czasu detonowali specjalnie granaty lub niewypały, aby przekonać Ukraińców o sile placówki i jej możliwościach obronnych²⁰⁰.

Trzeba wyraźnie powiedzieć, że organizowanie placówek samoobrony utrudniały też czynniki obiektywne. W meldunku z 19 stycznia 1944 r. dotyczącym sytuacji na terenie Małopolski Wschodniej, przygotowanym przez pracowników Lwowskiej Okręgowej Delegatury Rządu, czytamy:

Organizowanie pogotowia obronnego, czujność, gromadzenie broni, koncentracja ludności polskiej w silniejszych skupiskach, wszystko to są środki, które już obecnie zdobywają (...) powszechną aprobatę, ale niestety daleko jeszcze do ich skutecznego wprowadzenia w życie. W szczególności koncentracja napotyka na opory. Jedne są naturalne, gdyż niełatwo, zwłaszcza chłopom, opuścić swe zagrody, inne przeszkody tkwią w żywiołowym optymizmie²⁰¹.

¹⁹⁷ E. Komoński, *op. cit.*, s. 270-271.

¹⁹⁸ AW Ośrodka Karta, sygn. I 0194 I, Relacja Władysława Głowaczewskiego, k. 2-3.

¹⁹⁹ AW Ośrodka Karta, II/ 2092, T. Żuk, Obrona polskich wsi w województwie lwowskim, k. 2; J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej...*, s. 90-94.

²⁰⁰ E. Komoński, *op. cit.*, s. 275.

²⁰¹ BJ, przyb. 130/75, Raport sytuacyjny z 19 stycznia 1944, [b.p.].

Według raportu opracowanego przez Komendę Obszaru Lwowskiego, dotyczącego struktur samoobrony na obszarze Okręgu Lwowskiego, od 1 lipca do 1 listopada 1943 r., trwały intensywne prace organizacyjne. W najbardziej zagrożonych polskich wsiach utworzono sieć posterunków alarmowych, których zadaniem było ostrzeganie mieszkańców przed nadciągającym niebezpieczeństwem. Niestety, podobnie jak w Okręgach Stanisławów i Tarnopol, placówkom brakowało broni. Aby uzupełnić te braki, wartowników uzbrajano w broń białą, najczęściej w widły, kosy i siekiery. Dużym problemem było również rozróżnienie, czy nadchodzący uzbrojony oddział to banderowcy czy Niemcy prowadzący działania antypartyzanckie. W obu przypadkach oddziały były niemal identycznie uzbrojone i umundurowane. W takiej sytuacji obrońcy musieli podejmować decyzję, czy ostrzelanie uzbrojonego oddziału niemieckiego nie spowoduje odwetowej ekspedycji regularnych oddziałów Wehrmachtu, wobec których nie mieli oni szans. Jeśli jednak okazywało się, że byli to banderowcy, wpuszczenie ich do osady kończyło się jej spaleniem i znacznymi stratami w ludziach²⁰².

Na początku 1944 r. położenie mieszkańców na obszarze Okręgu Lwowskiego zaczęło się pogarszać z powodu zmiany sytuacji militarnej. Sowiecka ofensywa dotarła do połowy województwa tarnopolskiego, z kolei banderowcy wymordowali lub zmusili do ucieczki znaczną część mieszkającej tam polskiej ludności. To wszystko spowodowało nasilenie się antypolskich działań nacjonalistów ukraińskich na terenie Okręgu Lwowskiego. Najtrudniejsza sytuacja miała miejsce w powiatach Lubaczów i Rawa Ruska, gdzie Ukraińcy rozpoczęli akcję usuwania polskiej ludności z domów i przymusowe przesiedlanie jej do wyznaczonych kwartałów, jak miało to miejsce w Bełzcu i Uhniowie. Jednak polskie podziemie szybko zareagowało. 24 kwietnia 1944 r. w Bełzcu, Narolu i Uhniowie zostały rozwieszone afisze nakazujące ludności ukraińskiej opuszczenie terenu w ciągu 24 godzin. Wywołało to panikę wśród miejscowych Ukraińców, zwłaszcza tych zaangażowanych w antypolskie działania, wobec czego zdecydowali się na ucieczkę. Banderowcy próbowali także przeprowadzić antypolską akcję w powiatach: Lwów, Gródek Jagielloński i Mościska, ale duże skupiska ludności polskiej oraz silne struktury polskiej konspiracji udaremniły te działania. Najtrudniejsza sytuacja miała miejsce w powiatach Bóbrka i Przemyślany, gdzie banderowcy zdołali zniszczyć wiele polskich osad. Ocalała ludność schroniła się w dużych wsiach, takich jak Dawidów,

²⁰² W. Ważniewski, *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009, s. 319.

Hanaczów czy Siemianówka, gdzie istniały silne struktury samoobrony²⁰³. Największe szanse na przetrwanie miały wsie, w których działały oddziały partyzanckie zdolne w razie potrzeby do przyjęcia z pomocą atakowanym placówkom samoobrony. Co ciekawe, nie zawsze były to polskie oddziały. Tak np. w okolicach Hanaczowa, dużego ośrodka polskiej samoobrony, funkcjonował żydowski oddział dowodzony przez Abrama Bauma „Bunia”²⁰⁴. W sprawozdaniu sytuacyjnym Delegatury Rządu we Lwowie z 9 lutego 1944 r. zostały przekazane informacje:

(...) walną pomoc przyniósł oddział Żydów ukrywających się w lasach, który zaatakował Ukraińców z tyłu i w rezultacie przepłoszył bandytów. Z interwencji oddziału żydowskiego wynikałoby, że lotne polskie oddziały partyzanckie, które by zostały skierowane do lasów, mogłyby skuteczną dawać pomoc napadniętym polskim wsiom i osiedlom. Oddziały oczywiście takie winny zajmować pozycje obronne, nie zaczepiać zwłaszcza Niemców. Ludność polskich wsi dostarczałaby im z chęcią pożywienia. Oddziały takie poza udzielaniem pomocy napadniętym wsiom, aktywnie występować by miały tylko wobec oddziałów ukraińskich po lasach²⁰⁵.

Czasami bywało i tak, że w rejon polskich wsi zagrożonych atakiem ukraińskim kierowano działające w pobliżu oddziały AK. Tak było np. w przypadku Hanaczowa. Żołnierz AK z Wicynia Marian Szajda wspomniął po wojnie:

Po pierwszym napadzie z Hanaczowa przyszła prośba, a raczej polecenie dla „Gryfa”, ażeby przyjść z pomocą, bo Hanaczów spodziewa się wg posiadanych informacji, że banderowcy kolejny raz planują napad, „Gryf” natychmiast poczynił przygotowanie i po uzgodnieniu z dowództwem Wicynia na drugą już noc oddział ponad 20 ludzi wyruszył, a za przewodnika był Pan Jasiński z Dunajowa. Nocą, omijając wsie Ciemierzynce, Pleników i Łonie, dotarliśmy do Majdanu Lipowieckiego i tam przyjęci i zakwaterowani zostaliśmy przez Józefa Podkówkę oraz samoobronę Majdanu Lipowieckiego. Przed południem zaalarmowani zostaliśmy, że do wioski zbliża się na podwodach banda. „Gryf” zarządził pogotowie, ale zastrzegł, że o ile banda będzie tylko przejeżdżać, a nie będą nachodzić domów, to ich nie prowokować. Banderowcy spokojnie przejechali przez wieś na ośmiu saniach, a my oglądaliśmy ich z ukrycia. Po zachodzie słońca ruszyliśmy, a do Hanaczowa dotarliśmy dopiero

²⁰³ *Ibidem*, s. 306-308.

²⁰⁴ J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej...*, s. 78. Na przełomie 1943 i 1944 r. w ramach samoobrony w Hanaczowie utworzono pluton żydowski dowodzony przez Izaaka Lichtenberga. Zob. D.K. Markowski, *Ostatni dzień Hanaczowa. Polsko-żydowskie braterstwo broni*, Warszawa 2022, s. 116.

²⁰⁵ BJ, przyb., 130/75, Raport sytuacyjny z 9 lutego 1944, [b.p.].

około północy. Wieś spała, żadnej warty, a mieli w tym dniu czekać na nas przed wioską w zagajniku. Po wejściu do środka wioski, tj. blisko już kościoła, „Gryf” wystrzelił rakietę, powstał alarm, wtedy dopiero nas zauważono. Dowództwo Hanaczowa miało wielkie pretensje do „Gryfa”, on zaś się oburzał, że wezwano nas z Wicynia, gdzie pozostawiliśmy rodziny w niebezpieczeństwie przed banderowcami, a tu wszyscy śpią i żadnej warty, a banderowcy mogliby was wymordować. Wreszcie jakoś się dogadali i rozlokowali nas na kwaterach, gdzie przebywaliśmy przez trzy tygodnie. Pewnego wieczoru „Czarny” z moim bratem poszli na przechadzkę po wiosce. Pod lasem była wartownia obsadzona przez Żydów. Od strony lasu weszli do domu przez nikogo nie zatrzymani. W mieszkaniu było ponad 20 dość młodych Żydów. Spytano ich, co oni tu robią, że nie pilnują a grają w karty. Po zwróceniu im ostrej uwagi i instruktażu, jak mają postępować, za karę zabrano im dwa karabiny. Rano „Gryf” wezwany został do dowództwa Hanaczowa, miał wielkie wymówki i zaraz musiano karabiny oddać w dowództwie, a w następny wieczór otrzymała je z powrotem ta wartownia. Wobec siedzenia nieczynnie przez 3 tygodnie, a mieliśmy być jeden tydzień, „Gryf” robił w dowództwie starania o pozwolenie powrotu oddziału do Wicynia, gdyż w Hanaczowie nic się nie działo, a Wicyń był nawet więcej zagrożony, bo był okrążony, a Hanaczów miał jeszcze dobrą łączność ze Lwowem i oddział ze Lwowa miał nas zastąpić. Ku wielkiej ucieście dostaliśmy pozwolenie i zaraz po południu ruszyliśmy w drogę, a po północy dostaliśmy się do Wicynia²⁰⁶.

Niestety, samoobrony nie zdołały całkowicie powstrzymać antypolskiej akcji prowadzonej przez nacjonalistów ukraińskich. W tej sytuacji komendant Obszaru Lwowskiego 20 kwietnia 1944 r. wydał specjalny rozkaz nakazujący rozpoczęcie ewakuacji polskiej ludności z najbardziej zagrożonych terenów. Miała ona objąć przede wszystkim kobiety, dzieci i starców. Zgodnie z wytycznymi ewakuowanym należało zapewnić ochronę ze strony miejscowych struktur konspiracyjnych²⁰⁷.

Placówki samoobrony nie tylko starały się przyjąć wszystkich, którzy zdołali uciec z palonych polskich wiosek, ale także organizowały wyprawy w celu ewakuacji ludności polskiej z zagrożonych osad. Jednakże zadanie to okazało się trudne, ponieważ polskie konwoje były atakowane przez oddziały UPA. Ponadto mieszkańcom trudno było pogodzić się z koniecznością pozostawienia dorobku całego życia i opuszczenia swoich domów. Wydaje się, że najbardziej przekonującym argumentem na rzecz ewakuacji były sukcesy żołnierzy samoobrony w walce z banderowcami. Dobrym przykładem może być samoobrona w Adamach w powiecie

²⁰⁶ M. Szajda, *Moje wspomnienia w latach 1921-2000*, k. 26-27 (w posiadaniu syna Stanisława Szajdy z Kluczborka).

²⁰⁷ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń...*, s. 172.

Kamionka Strumiłowa, gdzie żołnierze dwukrotnie odparli duże ataki banderowskie, co przekonało mieszkańców okolicznych przysiółków do przeniesienia się do Adam. Czasami zdarzało się także, że banderowcy dostawali się do wsi, jednak obrońcom przychodziła pomoc z sąsiednich osad. Taka sytuacja miała miejsce na początku lipca 1944 r., o czym można przeczytać w meldunku tygodniowym lwowskiej delegatury z 7 lipca 1944 r.:

Ostre starcie z bandą ukraińską nastąpiło ostatnio pod Biłką Szlachecką. Zaczęło się od tego, że we czwartek zeszłego miesiąca Ukraińcy zaczęli strzelać do tamtejszych Polaków pracujących w polu. Ci atak odparli. Zaraz najbliższej nocy napadła banda ukraińska na mieszaną polsko-ukraińską gromadę Zuchorzyce pod Biłką. Ludność polska sterroryzowana strzałami z karabinów i automatów po krótkim oporze opuściła wieś, przenosząc się do Biłki Szlacheckiej i Królewskiej. Napadająca banda w całości spaliła polskie gospodarstwa. Pastwą płomieni padło około 120 gospodarstw. Niedługo jednak trwała radość ukraińska z powodu tego sukcesu. Do akcji wdarł się nasz oddział odwetowy. Ukraińcy próbowali bezskutecznie stawić opór. W nocy z 2 na 3 lipca zostały spalone także prawie wszystkie pozostałe gospodarstwa ukraińskie²⁰⁸.

Omawiając dzieje polskiej samoobrony na terenie Okręgu Lwowskiego, nie można pominąć kwestii polskich akcji odwetowych. Pierwsze takie działania miały tam miejsce już w 1943 r. Przygotowano wówczas listę działaczy ukraińskich, którzy mieli zostać zlikwidowani przez polskie podziemie. Jedną z bardziej znanych tego rodzaju akcji przeprowadzili żołnierze tamtejszego Kedywu 9 i 12 marca 1944 r. we Lwowie. W odwecie za zabójstwa młodych Polaków zastrzelono wówczas 11 ukraińskich policjantów, a dwóch raniono. Akcja ta osiągnęła skutek, ponieważ mordy na Polakach we Lwowie całkowicie ustały²⁰⁹. O wiele większe znaczenie miały akcje prowadzone przez poszczególne placówki samoobrony na prowincji. Tak było np. w powiecie Bóbrka. Żołnierze tamtejszej samoobrony podpalali ukraińskie wsie. Przed podłożeniem ognia bardzo często rekwirovano wszelkiego rodzaju żywność i zwierzęta gospodarskie. Dowództwo AK miało świadomość, iż tego typu akcje przybierały nieraz bardzo krwawy charakter. Ludzie, którzy dopuszczali się brutalnych działań wobec ukraińskiej ludności, nieraz sami stracili całe rodziny z rąk Ukraińców, stąd też polskie dowództwo patrzyło na tego

²⁰⁸ BJ, przyb. 130/75, Raport sytuacyjny z 7 lipca 1944, [b.p.].

²⁰⁹ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*, Kraków 2011, s. 211.

typu działania z pewnym pobłażaniem²¹⁰. Przykładem tego może być akcja pacyfikacyjna przeprowadzona przez żołnierzy lwowskiego Kedywu od 15 do 22 marca 1944 r. Jednym z jej najbardziej tragicznych elementów była pacyfikacja ukraińskiej wsi Czerepin w powiecie lwowskim. Spalono wówczas kilka budynków oraz zlikwidowano miejscowego proboszcza grekokatolickiego. Akowcy posłużyli się wówczas podstępem. Na plebanię przybył oddział UPA. Jeden z jego członków zapytał proboszcza, kiedy należy rozpocząć akcję likwidacji polskiej ludności. Ten odpowiedział, że natychmiast. Został wówczas zastrzelony przez przybyłych partyzantów, którymi byli w rzeczywistości żołnierze lwowskiego Kedywu²¹¹. Bywało jednak i tak, że akcje odwetowe kończyły się kompromitacją. Tak było w marcu 1944 r., kiedy to grupa żołnierzy lwowskiego Kedywu dokonała pacyfikacji wsi Chlebowiece Świrskie oraz Niedzieliska. W obu tych miejscowościach zamordowano 60 ludzi. W zdecydowanej większości były to osoby niemające nic wspólnego z nacjonalistami ukraińskimi. Mało tego, nigdy nie udało się udowodnić, że mieszkańcy tych wsi brali udział w napadach na swoich polskich sąsiadów²¹².

Jedna z najgłośniejszych akcji polskiego podziemia skierowanych przeciwko nacjonalistom ukraińskim miała miejsce w nocy z 9 na 10 czerwca 1944 r. Dowództwo AK zdecydowało wówczas o użyciu swoich sił przeciwko jednej z baz UPA pod Lwowem. Wybór padł na wieś Szolomyja. Akcję przeprowadzili żołnierze 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich dowodzeni osobiście przez kpt. Dragana Mihajla Sotirovića. Wioska została spalona. Zniszczeniu uległo 60 gospodarstw, a stacjonujące tam oddziały UPA całkowicie rozbito²¹³. Po latach od tych tragicznych wydarzeń na terenie Okręgu Lwowskiego pojawia się więc pytanie, czy placówki samoobrony spełniły swoje zadanie? Należy na to pytanie odpowiedzieć pozytywnie. Akcja antypolska na tym obszarze wybuchła stosunkowo późno, głównie w 1944 r. Dzięki temu struktury polskiej konspiracji miały czas na przygotowanie się do przeciwdziałania nadchodzącemu zagrożeniu. Dodatkowo istniały tu duże skupiska ludności polskiej, co sprzyjało obronie. Ponadto obrońcy dysponowali lepszym uzbrojeniem, częściowo dzięki zrzutom. Działalność poszczególnych grup samoobronnych przyczyniła się do znacznego ograniczenia strat

²¹⁰ E. Komoński, *op. cit.*, s. 298-299.

²¹¹ D. Zielonka, *Dawidów koło Lwowa. Dzieje wsi i jej mieszkańców od najdawniejszych czasów do 1946 roku*, Ząbki 2021, s. 598-599.

²¹² D. Markowski, *Ostatni dzień Hanaczowa...*, s. 167-168.

²¹³ S. Czyżowicz, M. Czarnecki, *Krotoszyn koło Lwowa*, Namysłów 2014, s. 367; S. Pempel, *op. cit.*, s. 105; D.M. Sotirović, *Europa na licytacji. Od czetników Michajlovicia do lwowskiej AK*, Warszawa 2000, s. 104-110; J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej...*, s. 160-162.

wśród polskiej ludności. Jednakże po zajęciu tych terenów przez Sowieców dotychczasowe struktury konspiracyjne przestały istnieć. Ich członkowie zostali wywiezieni w głąb ZSRS, wycofali się do centralnej Polski lub dołączyli do formowanych przez władze bolszewickie batalionów obronnych. Żołnierze broniący ludności polskiej przed atakami upowców odegrali istotną rolę. Po zakończeniu II wojny światowej większość cywilnej ludności wraz z żołnierzami konspiracji opuściła te tereny, co ostatecznie zakończyło wielowiekową obecność polską w tym regionie.

Struktury samoobrony

1. Inspektorat Lwów-Miasto:

1. Barszczowice: placówka samoobrony została założona z inicjatywy AK, prawdopodobnie w lutym 1944 r. Wtedy to banderowcy dokonali napadu na sąsiednią wioskę Chałupki. W odpowiedzi na ten atak mieszkańcy Barszczowic zorganizowali spontanicznie oddział, który przyszedł z odsieczą, dzięki czemu udało się skutecznie odeprzeć przeciwnika. To zdarzenie stało się bodźcem do utworzenia placówki samoobrony w Barszczowicach. Natychmiast rozpoczęto intensywne prace nad budową umocnień obronnych. Organizowano również warty, które uzbrojone były częściowo w kosy i siekiery. W wyniku konfliktu podpalono kilka domów należących do Ukraińców, co skłoniło większość z nich do ucieczki do Kukizowa. Pozostali znaleźli schronienie na noc w miejscowej cerkwi. Szczegółowych danych na temat samoobrony w Barszczowicach nie udało się ustalić²¹⁴.

2. Basiówka: w tej wsi w pow. lwowskim została utworzona placówka samoobrony z inicjatywy AK. Powstała ona najprawdopodobniej w drugiej połowie 1943 r. Jej żołnierze odpierali napady banderowskie w pierwszej połowie 1944 r. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²¹⁵.

3. Biłka Królewska: niewielka wieś pod Lwowem zamieszkała niemal w całości przez Polaków. Samoobrona na tamtych terenach została utworzona z inicjatywy AK i składała się z czterech plutonów. Komendantem placówki był plut. Józef Wojdyła. W odpowiedzi na napady banderowskie wieś została otoczona siecią okopów. W każdym gospodarstwie zbudowano specjalne schrony, w których, na

²¹⁴ CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacje ustne – Obszar nr 3 AK. Relacja Tadeusza German-Rakoczyńskiego, k. 19; W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 339.

²¹⁵ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim (1939-1945)*, Wrocław 2006, s. 613.

wypadek napadu, miała się chronić ludność cywilna. Z kolei mężczyźni niezdolni do walki z bronią w ręku brali udział w służbie przeciwpożarowej. Dodatkowo wokół wsi wystawiano posterunki wartownicze. Placówka wartownicza na tamtejszym folwarku miała nietypowy charakter. Stacjonowały tam drużyna dowodzona przez Józefa Podkowę oraz oddział Wehrmachtu, co sprawiło, że Polacy na co dzień poruszali się jedynie z bronią białą (noże, kosy, siekiery). Jednak ta sytuacja nie trwała długo. Po pewnym czasie Niemcy zaczęli wyposażać polskich wartowników w karabiny z amunicją, a sami udawali się spać. Jeśli chodzi o uzbrojenie, obrońcy byli stosunkowo dobrze wyposażeni. W 1944 r. w tym rejonie miały miejsce rzuty zaopatrzenia dla AK, a część broni otrzymanej z Zachodu pozostała w Biłce Królewskiej. Wspomniana placówka przetrwała aż do końca niemieckiej okupacji²¹⁶.

4. Biłka Szlachecka: w tej niewielkiej wsi w województwie lwowskim istniała silna placówka samoobrony powstała w 1943 r. z inicjatywy AK. W szczytowym okresie swojego rozwoju liczyła ona 700 dobrze uzbrojonych żołnierzy. Broń pozyskiwano z różnych źródeł. Odkopywano uzbrojenie ukryte po klęsce Polski poniesionej we wrześniu 1939 r. i ucieczce czerwonoarmistów w 1941 r., kupowano je również na czarnym rynku od Niemców, a także otrzymywano ze zrzutów alianckich. Banderowcy kilkakrotnie próbowali zdobyć wioskę, jednak za każdym razem ich ataki były odpierane. Dwukrotnie zgłoszono donos władzom okupacyjnym, że we wsi znajdują się partyzanci, jednak każdorazowo żołnierze AK zdołali się wycofać, zanim nadjechały samochody z żołnierzami SS. Placówka przetrwała do końca niemieckiej okupacji. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się jednak ustalić²¹⁷.

5. Czyszki: istniała tam akowska placówka samoobrony wchodząca w skład Rejonu Winniki dowodzonego przez Jerzego Węgierskiego „Antka”. Kiedy rozpoczęły się mordy ukraińskie na polskiej ludności, wioska została ufortyfikowana i obstawiona siecią placówek wartowniczych. Żołnierze byli stosunkowo dobrze uzbrojeni, dysponowali bronią palną pochodzącą również ze zrzutów. Co ciekawe, stacjonujące w miejscowości oddziały Wehrmachtu doskonale o tym wiedziały. Kiedy rozpoczęły się napady ukraińskie, wioska została otoczona gęstą siecią posterunków wartowniczych oraz prowizorycznych umocnień. Banderowcy

²¹⁶ Archiwum Światowego Związku Żołnierzy AK w Warszawie (AŚZZAK),teczka osobowa Michała Borka; *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*, [on-line:] <https://www.salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji,3> – 19 VI 2022.

²¹⁷ E. Komoński, *op. cit.*, s. 460; W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983, s.103-107.

kilkakrotnie podejmowali próby likwidacji wioski, jednak obrońcy za każdym razem odpierali ataki. Szczegółowych danych na temat tamtejszej placówki samoobrony nie udało się ustalić²¹⁸.

6. Dawidów: w tej wsi, znajdującej się w powiecie lwowskim, istniała placówka samoobrony, która powstała w oparciu o struktury AK, prawdopodobnie w 1943 r. W ramach działań obronnych zorganizowano sieć posterunków wartowniczych i obserwacyjnych oraz rozpoczęto budowę schronów, w których, w razie ataku ze strony banderowców, mogli schronić się mieszkańcy: kobiety, dzieci oraz starcy. Żołnierze samoobrony byli uzbrojeni zarówno w broń białą, jak i palną. Broń palną pozyskiwano m.in. od Niemców, a pewną jej liczbę otrzymywano także od dowództwa Okręgu Lwowskiego AK. W miarę upływu czasu stan uzbrojenia placówki znacznie się poprawił. W lipcu 1943 r. banderowcy podjęli próbę ataku, jednak miejscowa samoobrona skutecznie odparła napastników, choć w wyniku starć zginęło kilku mieszkańców, a kilka budynków zostało zniszczonych. Mimo to do końca niemieckiej okupacji banderowcy nie odważyli się na zaatakowanie wsi, chociaż dochodziło do napadów na Polaków w okolicznych miejscowościach. W miarę upływu czasu większość mieszkańców tych wiosek przeniosła się do Dawidowa. Żołnierze miejscowej samoobrony brali również udział w akcjach pomocy zagrożonym polskim placówkom. Przykładem może być próba wsparcia Hana-czowa w marcu 1944 r., kiedy komendant okręgu skierował tam oddział liczący 40 ludzi, w tym żołnierzy z Dawidowa. Niestety, w rejonie Starego Sioła grupa została zaatakowana przez Niemców. Większość żołnierzy dowodzonych przez plut. Władysława Pruczkowskiego zdołała się wydostać z okrążenia, wycofując się do Lwowa. Samoobrona w Dawidowie przetrwała do zakończenia niemieckiej okupacji. Podczas akcji „Burza” w oparciu o dawidowską samoobronę formowano m.in. pododdziały 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich. Po zakończeniu wojny mieszkańcy Dawidowa wyjechali do Polski²¹⁹.

7. Hodowica: placówka samoobrony w tej małej wsi pod Lwowem została założona z inicjatywy AK. W 1944 r. skutecznie odparła kilka napadów banderowskich przy wsparciu placówek samoobrony z Basiówki i Sokolnik. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²²⁰.

²¹⁸ AW Ośrodka Karta, sygn. I 0601, Relacja Stanisława Paryny, k. 12-15; S. Siekierka, H. Komoński, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 617; E. Komoński, *op. cit.*, s. 460.

²¹⁹ D. Zielonka, *op. cit.*, s. 594-604, 609-612. BJ, przyb. 130/75, Raport sytuacyjny z 9 lutego 1944, [b.p.]

²²⁰ E. Komoński, *op. cit.*, Toruń 2013, s. 460.

8. Krotoszyn: najprawdopodobniej placówka samoobrony w tej wsi została utworzona w 1943 r. 23 lutego 1944 r. bojówka upowska podjęła próbę napadu na plebanię oraz zamordowania tamtejszego proboszcza ks. Michała Milewskiego. Kontratak przeprowadzony przez miejscową samoobronę udaremnił atak napastników. Dodatkowo banderowcy podjęli próbę napadu na samą wioskę, jednak został on odparty przez żołnierzy samoobrony wspieranych ogniem broni maszynowej. Placówka w Krotoszynie przetrwała do zakończenia niemieckiej okupacji, a jej żołnierze wraz z mieszkańcami opuścili wioskę i udali się do Polski w 1946 r. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²²¹.

9. Nawaria: w 1942 r. we wsi została utworzona kompani AK pod dowództwem Jana Nycza, licząca 144 żołnierzy i jednocześnie pełniąca rolę placówki samoobrony. Należy stwierdzić, że co do uzbrojenia, około połowa żołnierzy posiadała broń palną, którą ukryto po klęsce wrześniowej 1939 r. lub po odwróceniu ACz z tych terenów w 1941 r. Brakowało jednak amunicji, którą próbowano nabyć od niemieckich żołnierzy, oferując im w zamian wódkę lub żywność. Dodatkowo uruchomiono produkcję butelek zapalających oraz ręcznych granatów, wykorzystując do tego puszki po konserwach. Placówka ściśle współpracowała z samoobroną w pobliskiej Siemianówce, szczególnie podczas odbioru zrzutów. Ostatecznie przetrwała do zakończenia niemieckiej okupacji²²².

10. Pustomyty: placówka samoobrony w tej podlowskiej wsi powstała z inicjatywy AK. Jej żołnierze odparli napad banderowski w marcu 1944 r. Szczegółowych danych na temat samoobrony w tej wsi nie udało się ustalić²²³.

11. Siemianówka: w tej małej wsi położonej w gminie Nawaria istniała placówka samoobrony, która powstała z inicjatywy AK, najprawdopodobniej w drugiej połowie 1943 r. Była ona stosunkowo dobrze wyposażona w broń palną, którą nabywano od żołnierzy niemieckich, włoskich i węgierskich. Dodatkowo otrzymano pewną ilość broni ze zrzutów. Komendantem obwodu oraz dowódcą samoobrony był ppor. Henryk Dawskiba „Raszczyc”. Aby zabezpieczyć się przed niespodziewanymi atakami ze strony banderowców, we wsi dniem i nocą wystawiano posterunki wartownicze liczące 300 ludzi. Do tej służby byli zobowiązani wszyscy mężczyźni zdolni do noszenia broni aż do 70. roku życia. Wartownicy byli

²²¹ *Kościół i dzieje parafii w Krotoszynie*, [on-line:] <http://www.czyzowicz.pl/krotoszyn/?p=75> – 6 VI 2022; S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 622; S. Czyżowicz, M. Czarnecki, *op. cit.*, s. 366.

²²² BUiAD IPN w Krakowie, sygn. 1/2221, J. Szymak, *Moja walka i praca*, k. 32-36.

²²³ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 628; E. Komański, *op. cit.*, s. 461.

uzbrojeni w kosy. Broń palną, ze względu na reakcję niemieckich władz, maskowano tak, aby w razie ataku można było jej szybko użyć. Po tym, jak rozpoczęły się mordy ze strony Ukraińców, samoobrona w Siemianówce przeprowadziła ewakuację polskiej ludności z zagrożonych atakami wsi. Szczegółowych danych jednak nie udało się ustalić²²⁴.

12. Sokolniki: placówka samoobrony w tej podlwowskiej wsi powstała najprawdopodobniej w 1943 r. z inicjatywy AK. Jej żołnierze kilkakrotnie zdołali odeprzeć banderowskie ataki na wieś. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²²⁵.

13. Zuchorzycy: w tej wsi w powiecie lwowskim została zorganizowana placówka samoobrony. Kiedy nasiliły się napady upowskie na polskie wioski, podjęto decyzję o ewakuacji starców, kobiet i dzieci do pobliskiej Biłki Szlacheckiej. Banderowcy zaatakowali Zuchorzycy 2 lipca 1944 r. Zaciekły opór polskiej samoobrony spowodował, że zostali oni zmuszeni do odwrotu. Zniszczone zostały wówczas niektóre polskie gospodarstwa. W odwecie obrońcy podpalili budynki należące do Ukraińców. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania placówki w Zuchorzyczach nie udało się ustalić²²⁶.

II. Inspektorat Południowy:

1. Brzozdowice (miasteczko): istniała tutaj placówka samoobrony w sile 30 żołnierzy dysponujących bronią maszynową. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²²⁷.

2. Hanaczów: placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK w 1943 r. Bezpośrednią przyczyną jej powołania były wydarzenia zaistniałe w październiku 1943 r. Upowcy zamordowali wówczas oficera AK ppor. Stanisława Weissa, nauczyciela, który pracował jako brakarz w lesie. Świadkiem mordu był jeden z Polaków, który widział to zabójstwo z ukrycia. Kiedy we wsi zaczęli się pojawiać nieznani nikomu uzbrojeni Ukraińcy, mieszkańcy schwytyli dwu z nich. Okazało się, że byli to oficerowie UPA. Obaj zostali przekazani funkcjonariuszom Kripo (policja kryminalna, niem. Kriminalpolizei) w Przemyślanach. Wydarzenia

²²⁴ AW Ośrodka Karta, sygn. I 0194 I, Relacja Władysława Głowaczewskiego, k. 2-5; J. Węgierski, *Armia Krajowa na Południowych i Wschodnich przedpolach Lwowa...*, s. 163-172.

²²⁵ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 630; E. Komoński, *op. cit.*, s. 461.

²²⁶ W. Urban, *op. cit.*, s. 106.

²²⁷ S. Horyń, *Historia i losy miasteczka Brzozdowice*, Kraków 2015, s. 90.

te spowodowały, że stosunki między Polakami a Ukraińcami uległy zaognieniu. Pod koniec 1943 r. komendant Rejonu Hanaczów wachm. Kazimierz Wójtowicz „Głóg” opracował plan obrony wsi. Zgodnie z założeniami w środku wioski miano utworzyć ufortyfikowany trójkąt oparty o zabudowania murowane. Obrona miała być wzmocniona siecią okopów i schronów. Plan nie został do końca zrealizowany ze względu na sprzeciw miejscowych gospodarzy. Pod koniec 1943 r. sytuacja w rejonie Hanaczowa stawała się coraz bardziej napięta. Do dowództwa samoobrony zaczęły docierać informacje, że banderowcy przygotowują atak. Pierwszy napad miał miejsce 2 lutego 1944 r. w późnych godzinach wieczornych. Według nie do końca potwierdzonych danych wieś została zaatakowana przez oddziały upowskie w sile 300-1000 ludzi. Napastnicy zaatakowali polskie stanowiska znajdujące się na skraju wsi. Udało się im wdrzeć do niektórych gospodarstw, jednak dalszy atak w kierunku centrum wsi został powstrzymany. Szczególnie zacięta walka toczyła się o budynek plebanii. Obroną dowodził tam franciszkanin brat Damian (Franciszek Bratkowski) „Hojny”. Po pewnym czasie do wioski dotarły posiłki. Był to działający w tym rejonie oddział żydowskiej partyzantki dowodzony przez Abrama Bauma „Bunia” oraz oddział AK z Przemyślan, na którego czele stał Tadeusz Nowy „Granat”. Około północy atakujący upowcy rozpoczęli odwrót. Straty obrońców były jednak bardzo dotkliwe. Według ostrożnych szacunków w obronie Hanaczowa zginęło od 55 do 85 ludzi, a około 100 zostało rannych. Ci ostatni kierowani byli do miejscowej szkoły, gdzie student medycyny Seweryn Dietrich „Medicus” wraz ze studentem weterynarii Alojzym Wojtowiczem „Jurandem” oraz sanitariuszkami z miejscowej placówki AK udzielali niezbędnej pomocy. Wkrótce po odparciu ataku do Hanaczowa zaczęły napływać posiłki oraz sprzęt. 8 lutego do wsi przybył mjr Anatol Sawicki, komendant Inspektoratu Południe AK. Towarzyszyli mu por. Paweł Jastrzębski „Strzała” oraz por. Bronisław Kawka „Andrzej”. Na rozkaz komendanta inspektoratu rozpoczęto intensywne prace fortyfikacyjne. Zgodnie z rozkazem mjr. Sawickiego por. Jastrzębski objął dowództwo oddziału leśnego działającego w oparciu o bazę w Hanaczowie. Dowódcą obrony bazy pozostał wachm. Kazimierz Wójtowicz „Głóg”. Ostatecznie w skład dowództwa placówki weszli: wachm. Wójtowicz – komendant obrony Hanaczowa; por. Jastrzębski – dowódca oddziału leśnego; por. Antoni Wojtowicz „Darling” – oficer informacyjny i zastępca dowódcy; por. Jan Dyl „Marian” – zastępca komendanta obrony cywilnej; plut. Józef Chruściel „Ryś” – zastępca komendanta obrony; kpr. Alojzy Wojtowicz „Jurand” – szef sanitarny; mjr Pristupa „Fiodor” – dowódca grupy partyzantów radzieckich plut. Michał Zaliński „Żbik” – dowódca plutonu; kpr. Mikołaj Kwaśniewski „Stroń” – dowódca plutonu; plut. Kazimierz Dyl

„Kazik” – dowódca plutonu; plut. Michał Gołaczyński „Góra” – dowódca plutonu. Zorganizowano również osobny pion sanitarny, którego komendantem został kpr. Alojzy Wojtowicz „Jurand”. Pomagały mu pochodzące z Przemyślan sanitariuszki: Janina Górna, Stefania Kłosowska „Sarna”, Rozalia Ostrowska „Róża”. Te młode kobiety zostały przeszkolone na kursie sanitarnym WSK prowadzonym przez zawodową pielęgniarkę Zofię Zarawską „Janinę”, a zarazem referentkę WSK w Komendzie Obwodu AK Przemyślany. Konieczne medykamenty dostarczali lwowscy franciszkanie. Wiadomo również, że do Hanaczowa dotarły szczepionki przeciwtyfusowe wyprodukowane najprawdopodobniej przez lwowski instytut profesora Rudolfa Weigla. W miarę upływu czasu sytuacja polskiej placówki stawała się coraz trudniejsza. Na początku kwietnia 1944 r. do dowództwa dotarły informacje wywiadu AK o przygotowaniach UPA do kolejnego ataku. Według danych zdobytych przez wywiad w lasach koło Romanowa miało zostać skoncentrowanych kilkuset żołnierzy UPA, których zadaniem było zdobycie Hanaczowa. Drugi atak upowski nastąpił w nocy z 9 na 10 kwietnia 1944 r. Według danych akowskiego wywiadu wioskę zaatakowało 800-1500 ludzi. Atak nastąpił około północy. Poprzedził go silny ostrzał pociskami zapalającymi, który spowodował liczne pożary we wsi. Ukraińcy kilkakrotnie podrywali się do natarcia, jednak za każdym razem powstrzymywał ich ogień polskich rkm-ów. W miarę upływu czasu sytuacja obrońców pogarszała się, ponieważ zaczęły się wyczerpywać zapasy amunicji. Sytuację uratował kontratak przeprowadzony przez grupę ochotników dowodzonych przez wachm. Kazimierza Wójtowicza. Napastnicy wycofali się na pozycje wyjściowe. Banderowcy podjęli jeszcze jedną próbę ataku rankiem o godzinie 7.30. Atakujący zostali odrzuceni przez grupę por. Pawła Jastrzębskiego, złożoną z plutonu samoobrony oraz plutonu żydowskiego. Według niepełnych danych po stronie polskiej zginęło 66 osób. Straty upowskie szacowano na 30-85 zabitych. Według niepotwierdzonych danych napastnicy wywieźli na wozach 120 zabitych i ciężko rannych. Po kilku dniach do wsi przybyła niemiecka ekspedycja w sile batalionu. Niemcy liczyli prawdopodobnie, że zastaną tam partyzantów, jednak broń była dobrze ukryta. Na stanowiskach obronnych znajdowały się jedynie widły, kosy i siekiery. Niemcy po przeprowadzeniu dochodzenia opuścili wioskę. Wobec braku amunicji i żywności oraz groźby kolejnego ataku banderowskiego podjęto decyzję o ewakuacji wsi. Była ona przeprowadzana od 15 do 17 kwietnia 1944 r. Po jej zakończeniu we wsi pozostali jedynie żołnierze z oddziału por. Jastrzębskiego, samoobrony oraz ci spośród mieszkańców, którzy nie chcieli opuszczać swoich domów. Łącznie było to około 200 ludzi. Niestety, polskie dowództwo popełniło wówczas tragiczny w skutkach błąd, nakazując prowadzenie akcji dywersyjnych na

linii kolejowej w rejonie Przemyślan. Jakby tego było mało, miejscowi Ukraińcy donieśli władzom okupacyjnym, że w Hanaczowie przebywają partyzanci oraz Żydzi. 2 maja wczesnym rankiem wioska została otoczona przez oddziały żandarmarii i Sztafet Ochronnych NSDAP (SS), wspieranych przez czołgi i artylerię. Wieś ostrzelano ogniem artyleryjskim, w wyniku którego zniszczone zostały niemal wszystkie zabudowania. Żołnierze AK podjęli próbę wyrwania się z okrążenia, co niektórym się udało. Inni natomiast wraz z cywilami schowali się w bunkrach. Łącznie podczas pacyfikacji zginęło 16 żołnierzy AK oraz 30 cywilów. Niemcy zamordowali również ukrywających się w wiosce Żydów oraz tych żołnierzy AK, którzy nie zdołali się schronić. Po wycofaniu się niemieckiej ekspedycji wyszli z ukrycia ocaleli mieszkańcy i żołnierze. W tym samym czasie do wsi zaczęły podchodzić grupy upowców. Zorganizowany naprędce oddział samoobrony pod dowództwem por. Antoniego Wójtowicza „Darlinga” zmusił ich jednak do odwrotu. Jeszcze tego samego dnia mieszkańcy, którzy przeżyli, zostali ewakuowani pod osłoną oddziału samoobrony do Świrza i Przemyślan²²⁸.

3. Stare Sióło: istniała tu silna samoobrona oparta na strukturach AK. Znajdowało w niej schronienie około 800 osób, zarówno stałych mieszkańców, jak i tych pochodzących z okolicznych wiosek. Podczas okupacji niemieckiej poza obszarem Starego Sióła życie straciło pięciu mieszkańców wsi z rąk banderowców. Placówka dotrwała aż do końca niemieckiej okupacji, jednak szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²²⁹.

4. Szpilczyna: w tej wsi w powiecie Bóbrka placówka samoobrony powstała w 1943 r. Jej działalność była bardzo utrudniona, ponieważ wieś zamieszkiwali zarówno Polacy, jak i Ukraińcy. Mimo to placówka działała do końca niemieckiej okupacji. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²³⁰.

5. Świrz (miasteczko): placówka samoobrony w tej miejscowości powstała z inicjatywy AK w 1943 r. Zorganizowali ją Ignacy Grzegorzewski, Antoni Kisil, Jan Kleszczyński, Ignacy Żółtański i Kazimierz Łomiński. Jednym z bardziej

²²⁸ Hanaczów, [on-line:] <https://armiakrajowazgorzelec.blogspot.com/2014/05/hanaczow-dwa-ataki-band-upa-oraz.html> – 2 VI 2022; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 286-290; A. Kwaśniewski, F. Węgrzyn, *Wspomnienia walk samoobronnych mieszkańców Hanaczowa podczas okupacji niemieckiej w latach 1943-1944*, „Spotkania Świrzan” 2019, nr 139, s. 3-14; D.K. Markowski, *Ostatni dzień Hanaczowa...*, s. 146-160, J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 183-190, 199-210.

²²⁹ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 26; D. Zielonka, *op. cit.*, s. 603.

²³⁰ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 28.

aktywnych działaczy polskiej konspiracji w Świrzu był ks. Stanisław Kwiatkowski, miejscowy proboszcz. Został on porwany przez banderowców, a następnie zamordowany 14 lutego 1944 r. Początkowo zorganizowano posterunki wartownicze przy drogach wylotowych. W związku z tym, że obowiązywała wówczas godzina policyjna, wartownicy chodzili po drodze koło domów, obserwując uważnie okolicę. W razie pojawienia się niemieckiego lub ukraińskiego patrolu mieli się schronić w wybranym domu. Sytuacja zmieniła się dzięki staraniom polskiego burmistrza Świrza Jana Hornunga „Wuja” (1893–1951), a zarazem członka AK, który wystarał się u władz okupacyjnych o zgodę na stworzenie posterunków mających oficjalnie ostrzegać przed pożarem, a tak naprawdę – przed ukraińskim napadem. Po pierwszym ataku na Hanaczów w skład każdego z patroli wchodził przynajmniej jeden członek AK. Miasteczko podzielone zostało na cztery odcinki obronne:

- północny, obejmujący Świrzyki-Szuwarówkę aż do drogi na Kopań. Jego dowódcą był Józef Zagórski,
- wschodni, od Góry Cerkiewnej przez Zarzekę do folwarku. Dowodził nim Jan Zazulak,
- południowy, obejmujący teren obydwu cmentarzy i wzgórze nad Zadębiną. Dowódcą był Kazimierz Łomiński,
- zachodni, obejmujący obszar Rowu aż do lasu, z dowódcą Teofilem Olchwą.

W przypadku ataku ze strony Ukraińców ludność cywilna miała gromadzić się na rynku, w zamku i kościele, w którym umiejscowiono również sztab samoobrony. Zadaniem jej żołnierzy była obrona przedmieść miasteczka w przypadku ataku. Gdyby natarcie przeciwnika okazało się zbyt silne, mieli się oni wycofać do centrum, gdzie znajdowała się główna linia obrony. W czerwcu 1944 r. upowcy dwukrotnie zaatakowali miasteczko od strony przysiółka Zadębie, lecz oba ataki zostały odparte przez żołnierzy miejscowej samoobrony. Co ciekawe, niemieccy żołnierze stacjonujący w miasteczku zlekceważyli te incydenty. Większy atak na Świrz nigdy nie nastąpił, a samoobrona przetrwała do zakończenia niemieckiej okupacji. Można się zastanawiać, dlaczego banderowcy nie zaatakowali miasteczka. Istnieją co najmniej dwa powody tej decyzji. Po pierwsze, w obliczu narastającego zagrożenia, kierownictwo samoobrony poleciło Ukraińcom mieszkającym w Świrzu opuszczenie tej miejscowości, co utrudniło wywiadowi banderowskiemu zdobycie informacji potrzebnych do przygotowania ataku. Po drugie, placówka w Świrzu, jak na warunki okupacyjne, była stosunkowo dobrze uzbrojona. Według niepełnych danych wyposażenie placówki stanowiły: 3 ręczne karabiny maszynowe, 96 karabinów, 12 pistoletów, 5 pistoletów maszynowych oraz 2 rusznice

przeciwpancerne. Dodatkowo dysponowano granatami oraz kilkoma tysiącami sztuk amunicji²³¹.

III. Inspektorat Północny:

1. Adamy: w tej niewielkiej wsi w powiecie Kamionka Strumiłłowa placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej w 1943 r. W przeciwieństwie do innych na terenie Małopolski Wschodniej została ona zalegalizowana przez Niemców. Było to zasługą miejscowego wójta, który przekonał władze okupacyjne, że w celu ochrony miejscowej gorzelni oraz kontyngentów oddawanych przez okolicznych rolników konieczne jest powołanie uzbrojonej formacji ochronnej. O dziwo, władze okupacyjne wyraziły zgodę na jej działanie, przekazując kilka karabinów oraz sporą liczbę amunicji. UPA w drugiej połowie 1944 r. kilkakrotnie dokonywała napadów na wieś, jednak napastnicy za każdym razem zostali odparci. Kiedy na początku 1944 r. zagrożenie ze strony UPA wzrosło, większość mieszkańców wsi przeniosła się do centralnej Polski. Pozostali Polacy wyjechali do kraju po zakończeniu działań wojennych²³².

2. Budki Nieznanowskie: w tej nieistniejącej już wsi w powiecie Przemyślany funkcjonowała placówka samoobrony zorganizowana z inicjatywy AK. Jej dowódcami byli: miejscowy nadleśniczy kpt. (?) Dobiecki oraz proboszcz ks. Józef Skrabalak. Pierwsze ataki dokonane przez niewielkie grupy upowców miały miejsce w marcu 1944 r. i zostały odparte przez samoobronę, podobnie jak ten mający miejsce na początku kwietnia. W odwecie za te działania Ukraińcy złożyli donos do władz okupacyjnych, twierdząc, że miejscowi Polacy posiadają broń palną. Dowódca stacjonującej w pobliżu jednostki Wehrmachtu wydał rozkaz opuszczenia wioski przez mieszkańców w ciągu godziny. Niektórzy z nich zdołali uciec, inni zostali przewiezieni w eskorcie policji ukraińskiej do Kamionki Strumiłłowej. W wiosce pozostało kilka osób starszych i chorych, które zostały zamordowane 9 kwietnia 1944 r., kiedy do wsi wkroczyły oddziały UPA oraz jednostki SS-Galizien²³³.

3. Żelechów Wielki: w tej wsi w powiecie Kamionka Strumiłłowa istniała konspiracyjna samoobrona dysponująca bronią palną. Banderowcy nigdy nie

²³¹ J. Wypiański, *Żołnierze ze świrskiego lasu*, Lubin 2007, s. 56-81.

²³² H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 203.

²³³ *Ibidem*, s. 204-205; *Budki Nieznanowskie*, [on-line:] <https://www.facebook.com/Budki-Nieznanowskie-271966152843292/> - 17 VI 2022.

odważyli się na zaatakowanie wsi, ponieważ stacjonował w niej niemiecki garnizon. Mimo tego miejscowa ludność polska chroniła się w murowanym kościele. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²³⁴.

Na terenie inspektoratu istniała również placówka samoobrony w przysiółku Ślązaki. Szczegółowych danych na jej temat również nie udało się ustalić²³⁵.

IV. Inspektorat Północno-Zachodni:

1. Łanowice: żołnierze istniejącej tam placówki samoobrony zdołali odeprzeć banderowski napad 15 maja 1944 r. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²³⁶.

2. Stanisłówka: placówka samoobrony w tej wsi w powiecie Żółkiew została utworzona z inicjatywy AK w 1943 r. i liczyła 70 żołnierzy. Jej komendantem był prawdopodobnie kpr. Wieczorek, który jednocześnie pełnił funkcję komendanta lokalnej placówki AK, a jego zastępcą – miejscowy szewc Bronisław Gorzko, znany również jako „Kowal”. W Stanisłówce stacjonował także oddział partyzancki dowodzony przez ppor. Onufrego Kuźniara „Popiela”. Obecność tego oddziału powstrzymała banderowców przed zaatakowaniem wioski, częściowo z powodu przeprowadzanych przez niego akcji odwetowych przeciwko działaczom Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i UPA. Onufry Kuźniar, który był odpowiedzialny za ogólne dowództwo nad polskimi oddziałami, przywiązywał dużą wagę do działań samoobrony. Na jego polecenie wysyłano patrole rozpoznawcze w kierunku wsi zamieszkałych przez ludność ukraińską. Teren wioski został podzielony na rejony obronne, prowadzono również intensywne prace fortyfikacyjne, w tym budowę schronów i okopów. Umocnienia przeszły test bojowy w marcu 1944 r., gdy upowcy dokonali pierwszego napadu, który został odparty przez żołnierzy samoobrony. Kolejna próba ataku miała miejsce 14 kwietnia 1944 r., jednakże oddział partyzancki był stosunkowo blisko wioski, co skutecznie odstraszyło napastników i zmusiło ich do wycofania się. Do zakończenia okupacji niemieckiej banderowcy nie podjęli kolejnej próby napaści²³⁷.

²³⁴ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 223.

²³⁵ E. Komoński, *op. cit.*, s. 462.

²³⁶ *Ibidem*.

²³⁷ AŚŻŻAK, teczki osobowe Józefy Elmiś, Władysława Gorzko; E. Komoński, *op. cit.*, s. 462; J. Węgierski, *Armia Krajowa. Oddziały leśne 19 Pułku Piechoty AK...*, s. 56, 68-74.

V. Inspektorat Zachodni:

1. Balice: w 1943 r. w tej niewielkiej wsi została utworzona placówka samoobrony, co zdaje się być czynnikiem, który odstraszył upowców od dokonania napadu. Tamtejsza samoobrona utrzymała się do momentu wkroczenia ACz. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²³⁸.

2. Buczały: tutejsza placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK. Była ona na tyle silna, że do końca niemieckiej okupacji banderowcy nie odważyli się na przeprowadzenie napadu. Po ponownym wkroczeniu ACz we wsi powstała placówka Istriebitelnego Batalionu (IB)²³⁹.

3. Chłopy: miejscowa placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK. Jej członkowie byli stosunkowo dobrze uzbrojeni m.in. w broń zrztową. 13 czerwca 1944 r. obrońcy odparli ciężki atak UPA. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania placówki nie udało się ustalić²⁴⁰.

4. Milczyce: w tej wsi, zlokalizowanej w powiecie Rudki, powstała samoobrona zorganizowana z inicjatywy AK. Kiedy rozpoczęły się napady ukraińskie na okoliczne tereny, wokół wsi nocą ustawiano liczne posterunki, których celem było wczesne wykrywanie zagrożeń. Jednocześnie wysyłano silne patrole w kierunku sąsiednich ukraińskich wiosek. Obrońcy byli przeważnie uzbrojeni w pistolety i karabiny, ukryte po zakończeniu kampanii wrześniowej, oraz broń nabytą od żołnierzy niemieckich i ich sojuszników. W ciągu dnia broń była chowana, a żołnierze powracali do swoich codziennych zajęć. Wokół wsi na wysuniętych pozycjach pełnili służbę obserwatorzy, których zadaniem było szybkie ostrzeganie obrońców o ewentualnym zagrożeniu. W 1944 r. w ramach przygotowań do akcji „Burza” na bazie struktur samoobrony utworzono 8 kompanię 26 Pułku Piechoty, której dowództwo objął od maja 1944 r. ppor. Tomasz Małyszewski „Andrzej Ćwikła”. Mimo iż wieś nie została bezpośrednio zaatakowana przez banderowców, to wokół niej miały miejsce starcia z upowcami, które trwały aż do zakończenia niemieckiej okupacji²⁴¹.

²³⁸ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 670.

²³⁹ *Ibidem*, s. 824. Istriebitelne Bataliony były paramilitarnymi formacjami wchodzącymi w skład NKWD, złożonymi z osób poniżej 18. roku życia oraz tych, którzy z różnych powodów nie zostali powołani do wojska. Na terenie Małopolski Wschodniej żołnierzami batalionów byli w dużej mierze akowcy. Na tym obszarze zajmowały się one ochroną polskiej ludności przed terrorem ze strony UPA oraz prowadziły akcje skierowane przeciwko oddziałom UPA.

²⁴⁰ E. Komański, *op. cit.*, s. 461.

²⁴¹ AW Ośrodek Karta, II/2092, T. Żuk, Obrona polskich wsi w województwie lwowskim, k. 1-7.

5. Strzelczyska: tamtejsza samoobrona została utworzona w oparciu o struktury AK, była silna liczebnie i stosunkowo dobrze uzbrojona. Jej żołnierze zdołali odeprzeć kilka upowskich napadów. Szczegółowych danych nie udało się ustalić²⁴².

6. Trzcieniec: placówka samoobrony w tej wsi powstała jesienią 1943 r. Jej dowódcą został Jan Wiącek, żołnierz miejscowej AK. Tamtejsza baza akowska była na tyle silna, że Ukraińcy nigdy nie odważyli się na dokonanie napadu. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²⁴³.

7. Tuligłowy: w 1944 r. z inicjatywy żołnierzy AK w miejscowości tej utworzono placówkę samoobrony. Jej obrońcy byli względnie dobrze wyposażeni, m.in. w broń pochodzącą ze zrzutów. Solidne uzbrojenie oraz gotowość do obrony spowodowały, że banderowcy nie odważyli się zaatakować wsi, co pozwoliło placówce przetrwać do końca niemieckiej okupacji²⁴⁴.

8. Pyszkówka: komendantem powstałej w tej wsi placówki był plut. Józef Marek, żołnierz AK. Zajmowała się ona odbiorem zrzutów. Pierwszy z nich miał miejsce w nocy z 2 na 3 kwietnia 1944 r. Drugi miał zostać przejęty w nocy z 7 na 8 kwietnia 1944 r. Do tego jednak nie doszło, ponieważ wieś została zaatakowana przez duże siły UPA. Mimo oporu żołnierzy samoobrony zginęło 53 mieszkańców, a wieś została spalona. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²⁴⁵.

9. Pnikut: w tej niewielkiej wsi w powiecie Mościska podczas okupacji niemieckiej istniały bardzo silne struktury konspiracyjne. Po rozpoczęciu napadów przez oddziały UPA we wsi z inicjatywy AK powstała silna placówka samoobrony. Jej żołnierze nie tylko odparli kilka napadów banderowskich, ale także prowadzili ewakuację polskiej ludności z pobliskich wsi i kolonii²⁴⁶.

10. Pohorce: tamtejsza placówka samoobrony 28 czerwca 1944 r. odparła atak banderowski, zmuszając napastników do ucieczki. Podczas napadu zostały spalone zostały dwa polskie gospodarstwa, a trzy ograbione. Zginął jeden z Polaków, a dwóch innych zostało rannych. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²⁴⁷.

²⁴² S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 678.

²⁴³ *Ibidem*, s. 678-679.

²⁴⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 461.

²⁴⁵ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 362-363.

²⁴⁶ AŚŻŻAK,teczka osobowa Rudolfa Dębickiego; S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 675-676.

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 830.

11. Sądowa Wisznia: w tym niewielkim miasteczku w 1943 r. powstała z inicjatywy AK placówka samoobrony. Była ona na tyle silna, że banderowcy nigdy nie odważyli się jej zaatakować. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²⁴⁸.

VI. Inspektorat Drohobycz:

1. Borysław (miasto): w trakcie okupacji niemieckiej miasto uniknęło ataku banderowców, ale z ich rąk zginęło tam kilkudziesięciu Polaków, głównie osoby udające się do okolicznych wiosek w poszukiwaniu żywności. UPA planowała jednak napad, który miał miejsce w sierpniu 1944 r., lecz informacje o nim zostały pozyskane przez wywiad AK. Miejskowa placówka akowska podjęła wtedy intensywne działania obronne, wyznaczając murowane domy jako punkty oporu i rozpoczynając prace fortyfikacyjne. Ostatecznie atak nie został przeprowadzony, ponieważ cofające się oddziały Wehrmachtu zablokowały wszystkie drogi prowadzące do miasta. Szczegółowych danych na temat placówki samoobrony w Borysławiu nie udało się ustalić²⁴⁹.

2. Czukiew: podczas okupacji niemieckiej istniała tam prowizoryczna placówka samoobrony. Nie dysponowała ona niestety bronią palną. Jej członkowie uzbrojeni byli jedynie w broń białą. Wieś przed banderowskim napadem uratowało zakwaterowanie kompanii Wehrmachtu. Szczegółowych danych na temat placówki we wsi Czukiew nie udało się odnaleźć²⁵⁰.

3. Oleksięta: tamtejsza placówka samoobrony odparła trzy napady banderowców, w tym jeden z nich – 9 maja 1944 r. Podczas tego ostatniego ataku obrońcy uzyskali wsparcie regularnych oddziałów armii węgierskiej. Szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić²⁵¹.

4. Sąsiadowice: tamtejsza placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK w 1943 r. W nocy wystawiano warty i organizowano specjalne patrole oficjalnie uzbrojone w broń białą, a nieoficjalnie – w broń palną. Wobec narastającego zagrożenia, za zgodą dowództwa AK w Samborze, udało się sprowadzić oddział

²⁴⁸ E. Komoński, *op. cit.*, s. 461.

²⁴⁹ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 190.

²⁵⁰ *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*, [on-line:] <https://www.salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji,3> – 10 VI 2022; E. Komoński, *op. cit.*, s. 461.

²⁵¹ *Ibidem*, s. 462.

rekonwalescentów Wehrmachtu w sile 20 ludzi. W porozumieniu z dowódcą niemieckiego oddziału Polacy pełnili warty nocne. Dzięki takim zabiegom udało się doprowadzić do stworzenia kompanii samborskiej dowodzonej przez chorążego Adama Ekierta „Pogardę”. Powstała ona 29 kwietnia 1944 r. Jej baza znajdowała się w lesie w pobliżu Sąsiadowic. Żołnierze kompanii walczyli zarówno z Niemcami, jak i z Ukraińcami. Po ponownym zajęciu tego terenu przez czerwonoarmistów stworzono w Sąsiadowicach posterunek istriebitielnego batalionu. Po zakończeniu działań wojennych większość mieszkańców wsi wyjechała do Polski²⁵².

5. Strzałkowice: w tej niewielkiej wsi w powiecie Sambor istniała stosunkowo dobrze uzbrojona placówka samoobrony. Dzięki temu podczas okupacji niemieckiej banderowcy nie odważyli się na przeprowadzenie ataku i placówka przetrwała aż do wkroczenia tam ACz²⁵³.

Na terenie inspektoratu Drohobycz istniała placówka samoobrony w Uhercach Zapłatyńskich, jednak szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić²⁵⁴.

4. Akcja „Burza”

Na przełomie 1943 i 1944 r. komendant Obszaru Lwowskiego AK płk Władysław Filipkowski wydał pierwsze rozkazy dotyczące akcji „Burza” na terenie Okręgów Stanisławów, Tarnopol, Lwów. W marcu 1944 r. zostały przekazane szczegółowe rozkazy w tej kwestii. Głównym zadaniem oddziałów AK na tym terenie było prowadzenie działań dywersyjnych na niemieckich liniach komunikacyjnych. W stosownym momencie oddziały AK miały opanować Lwów – największe miasto w Małopolsce Wschodniej, będące znaczącym ośrodkiem gospodarczym, kulturalnym i politycznym, tak aby wobec wkraczających jednostek ACz wystąpić w roli prawowitego gospodarza tego terenu. Dowództwo AK chciało również uprzedzić ewentualne działania ukraińskie na tym obszarze. Bardzo poważnie obawiano się powtórzenia sytuacji z 1918 r., tj. zajęcia części miasta przez siły ukraińskie²⁵⁵.

²⁵² *Ibidem*; S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 921-925.

²⁵³ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *op. cit.*, s. 910.

²⁵⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 462.

²⁵⁵ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 640; D.K. Markowski, *Lwów 1944*, Warszawa 2021, s. 109; *Polskie Siły Zbrojne...*, s. 617.

Strona polska planowała utworzenie dwóch korytarzy Lwów–Przemyśl oraz Lwów–Lublin, przez które miała dotrzeć do Lwowa ewentualna odsiecz. Aby temu przeciwdziałać, oddziały UPA rozpoczęły działania ofensywne w kierunku Lublina. Doszło wówczas do krwawych walk pomiędzy siłami AK i UPA, trwającymi w kwietniu i maju 1944 r. W ich wyniku oddziały AK zostały zmuszone do częściowego opuszczenia terenu powiatów: biłgorajskiego, hrubieszowskiego i tomaszowskiego. Na początku czerwca działania ofensywne UPA zostały powstrzymane. Strona polska podjęła próbę odbicia utraconego obszaru, jednak zakończyło się to fiaskiem. Ukraińcy nie tylko nie dopuścili do utworzenia korytarza Lwów–Przemyśl, ale także zmusili do ucieczki ludność polską z powiatów Kamionka Strumiłkowa i Sokal. W tej sytuacji komendant Inspektoratu Północnego kpt. Artur Feja „Stach” został zmuszony do rozwiązania struktur AK na tym terenie. Tymczasem oddziały UPA w sile 2500 ludzi rozpoczęły działania w kierunku Przemyśla, aby uniemożliwić utworzenie korytarza Lwów–Przemyśl. Rozpoczęcie ofensywy sowieckiej udaremniło jednak ten zamia²⁵⁶.

Zgodnie z wytycznymi komendanta obszaru Władysława Filipkowskiego z 7 lipca 1944 r. dotychczasowy Okręg Lwów został przekształcony w podokręg. W jego skład weszły miasto Lwów oraz inspektoraty: Bóbrka, Gródek Jagielloński i Rawa Ruska. W ramach akcji „Burza” władze podokręgu miały doprowadzić do odtworzenia 5 Dywizji Piechoty oraz 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich. 15 lipca ppłk Stefan Czerwiński wydał ostatnie rozkazy dla podległych mu oddziałów. Zgodnie z wytycznymi, w momencie rozpoczęcia odwrotu przez siły niemieckie, podległe mu jednostki miały przystąpić do intensywnych działań dywersyjnych skierowanych przeciwko transportowi kolejowemu i drogowemu nieprzyjaciela. Działania te zamierzano prowadzić w rejonach zamieszkałych przez ludność ukraińską w odległości co najmniej 10 km od Lwowa. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami w drugiej fazie akcji „Burza” oddziały partyzanckie miały uderzyć na niemieckie straże tylne. Walkę z Niemcami planowano prowadzić jedynie na wschodnich i zachodnich peryferiach miasta. Zakazano natomiast akcji zbrojnych w centrum Lwowa. Miano je podjąć jedynie w tym wypadku, gdyby oddziały niemieckie lub esesmani z SS-Galizien przystąpili do pacyfikacji miasta. Jednocześnie komendant podokręgu w obawie przed działaniami Ukraińców w samym mieście nakazywał obsadzenie przez podległych mu żołnierzy najważniejszych obiektów we Lwowie. W razie ukraińskiej akcji zbrojnej polscy żołnierze mieli zablokować rejony miasta

²⁵⁶ G. Mazur, *Obszar Lwów*, [w:] *Operacja Burza i Powstanie Warszawskie 1944*, red. K. Komorowski, aut. W. Barański [et al.], Warszawa 2004, s. 201-206.

opanowane przez Ukraińców, a w następnej kolejności – przystąpić do likwidacji wrogich oddziałów. Przed ewentualną akcją ukraińską, prowadzoną spoza miasta, miały osłaniać Lwów oddziały samoobrony oraz działające w pobliżu miasta siły partyzanckie. Po nadejściu jednostek sowieckich nastąpiłoby ujawnienie poszczególnych oddziałów oraz administracji cywilnej, co służyłoby podkreśleniu polskości Lwowa, jak i całej Małopolski Wschodniej. Zgodnie z rozkazem miano dążyć do jak najściślejszej współpracy z jednostkami sowieckimi dla dalszej wspólnej walki z Niemcami²⁵⁷. Co ciekawe, jak pisał po wojnie mjr Dragan Sotirović, podczas akcji „Burza” dowodzący 14 Pułkiem Ułanów Jazłowieckich AK komendant okręgu zalecał daleko idącą wstrzeźliwość, jeżeli idzie o kontakty z Sowietami. Do Lwowa dotarły już bowiem informacje o zachowaniu się bolszewików na obszarze Wołynia, Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny²⁵⁸.

W celu wykonania postawionych zadań utworzone zostały następujące zgrupowania:

- „Miasto”: dowódca ppłk Stefan Czerwiński „Karabin” – jednocześnie dowódca 5 DP AK. Zgrupowanie liczyło 3200-3300 ludzi i skoncentrowane było na terenie Lwowa. W jego skład wchodziły dzielnice:
 - I. Wschód, kryptonim „Bieg”: dowódca rtm. Włodzimierz Białoszewski „Wiktor” (1902-?). Jego stanowisko dowodzenia znajdowało się na rogu ulic Piekarskiej i Głowińskiego. Część miejską zabezpieczał rtm. Janusz Dunin (1899-1983) na czele 448 żołnierzy.
 - II. Południe, kryptonim „Magnetto”: dowódca kpt. Karol Borkowetz (1912-1985). Jego stanowisko dowodzenia mieściło się w blokach przy ul. Małachowskiego. W skład dzielnicy wchodziły:
 - samoobrony wsi Zubrza – 7 kompania 40 pp (7/40 pp): dowódca Stanisław Bucikowski „Rawicz”; samoobrony wsi Sokolniki – 10/40 pp: dowódca Jan Czarnecki, „Strzygniew”;

²⁵⁷ *Ibidem*, s. 208. Nie wszędzie jednak do tego doszło. Tak było np. w podlwowskiej Nawarii, skąd oddziały AK wycofały się tuż przed wkroczeniem jednostek sowieckich. We wsi pozostała jedynie grupa żołnierzy dowodzona przez Józefa Szymaka, który miał ochraniać pozostałą ludność cywilną przed napadem nacjonalistów ukraińskich. Zob. BUiAD IPN w Krakowie, sygn. 1/2221, J. Szymak, *op. cit.*, k. 43-47.

²⁵⁸ D.M. Sotirović, *Europa na licytacji. Od czetników Michailowicia do lwowskiej AK. Wspomnienia oficera serbskiego „Draży”*, [tł. J. Tar], Warszawa 2000, s. 118.

– część miejska dzieliła się na rejony:

- pierwszy: dowódca por. Jan Podhaniuk „Kabe” – jego stanowisko dowodzenia mieściło się na rogu ulic św. Zofii i Dwernickiego;
- drugi: N.N. „Tato” – jego stanowisko dowodzenia znajdowało się przy ulicy Kadeckiej;
- trzeci: dowódca N.N. (Dobrzański?) „Ten”.

Na terenie miejskim dzielnicy stacjonowało 540 żołnierzy tworzących 2/40 pp i 4/40 pp. Zadaniem oddziałów AK było zajęcie m.in. siedziby gestapo, remizy tramwajowej, cytadeli, szkoły kadetów, elektrowni, magazynów na Persenkówce.

III. Północ, kryptonim „Zapłon”: dowódca kpt. Marian Jędrzejewski. Jego stanowisko dowodzenia mieściło się przy ulicy św. Marcina. Część miejska dzielnicy dzieliła się na rejony:

- pierwszy: dowódca N.N. „Żołądz” – stanowisko dowodzenia rogatka Żółkiewska;
- drugi: dowódca N.N. „Bolesław” – stanowisko dowodzenia znajdowało się na rogu ulic Zamarstynowskiej i Wiejskiej;
- trzeci: dowódca ppor. Antoni Byrtuś „Buk” – stanowisko dowodzenia mieściło się na rogu ulic Gazowej i Słonecznej.

Dzielnica odtwarzała kompanie 19 pp w sile 738 ludzi. Zadaniem żołnierzy było m.in. opanowanie fabryki konserw „Ruckera”, gazowni miejskiej, browaru lwowskiego, domu inwalidów.

IV. Zachód, kryptonim „Gaz”: dowódca kpt. Jan Kozik „Karski”. W skład dzielnicę wchodziły rejony:

- pierwszy: dowódca por. Józef Chryplewicz „Jaś” – stanowisko dowodzenia mieściło się na rogu ulic Głównej i Pustej;
- drugi: dowódca ppor. Jerzy Gardynik – stanowisko dowodzenia znajdowało się na rogu ulic Gródeckiej i Obrony Lwowa;
- trzeci: dowódca por. Janiak „Michał” – stanowisko dowodzenia mieściło się na Lewandówce;
- czwarty: dowódca ppor. Józef Szymański „Alwi”.

W skład dzielnicę wchodziło 1000 żołnierzy.

V. Śródmieście, kryptonim „Światło”: dowódca kpt. Edward Sidorowicz (1907-1968) – stanowisko dowodzenia mieściło się przy ul. Lindego. W skład dzielnicę wchodziły rejony:

- pierwszy: dowódca por. Stanisław Datka (1913-?) – stanowisko dowodzenia mieściło się na rogu ulic Legionów i Jagiellońskiej;
- drugi: dowódca por. Józef Szmyt – stanowisko dowodzenia znajdowało się przy ul. Akademickiej w tzw. gmachu Sprechera.

W skład dzielnicy wchodziło 200 żołnierzy 19 pp AK. Ich zadaniem było opanowanie Teatru Wielkiego, hotelu Georg, gmachu Kripo, Poczty Głównej, ratusza, uniwersytetu.

Odwody:

- Zgrupowanie nr 1: dowódca kpt. Adam Brudkowski (1912-1986), miejsce postoju – Gmach Politechniki, złożone z żołnierzy Kedywu liczyło 150 ludzi;
- Zgrupowanie nr 2: dowódca ppor. Mieczysław Borodej, miejsce postoju – gmachy UJK przy ulicy Długosza, w jego skład wchodziło łącznie 200 żołnierzy²⁵⁹.

Zgrupowania poza Lwowem:

I. „Wschód”, dowódca: ppłk Franciszek Rekucki „Baka”, „Topór, w składzie:

- 1 szwadron 14 Pułku, dowódca: por. rez. art. Henryk Koziński „Florian”;
- 2 szwadron 14 Pułku, dowódca: ppor. cz. w. Jerzy Węgierski „Antek”;
- 3 szwadron 14 Pułku, dowódca: por. Roman Madurowicz, „Osa”;
- 4 szwadron 14 Pułku, dowódca: por. Marcin Modlinger, „Assesor”;
- 1/40 pp, dowódca: kpt. rez. piech. Fryderyk Staub, „Proch”;
- 2/40 pp, dowódca: ppor. rez. piech. Stanisław Panasiewicz, „Śmiały”;
- 3/40 pp, dowódca: por. sł. st. art. Henryk Dawskiba „Raszczyc”;
- 2/19 pp, dowódca: por. sł. st. piech. cc Stanisław Kolasiński „Śmiga”.

Siły te liczyły łącznie 910 żołnierzy.

II. „Południe”, dowódca: kpt. Karol Borkowetz „Zen”:

- 7/40 pp, dowódca: ppor. Stanisław Westfalewicz „Gacek”;
- 10/40 pp, dowódca: por. Tadeusz Cygan „Wiktor”.

Oddziały zgrupowania południowego liczące 150 żołnierzy skoncentrowane były na terenie Rejonu IV oraz w Dzielnicy Południowej we Lwowie.

III. „Zachód”, dowódca: kpt. Jan Kozik „Karski”:

- w skład zgrupowania liczącego 550 żołnierzy weszło pięć kompanii 19 pp i 26 pp (w tym dwie mające być dopiero organizowane). Zgrupowanie skoncentrowane było na zachodnich przedpolach Lwowa.

²⁵⁹ D. K. Markowski, *Lwów 1944*, s. 146-148; S. Pempel, *op. cit.*, s. 111-112.

IV. „Północ”, dowódca: kpt. sł. st. art. Julian Bistron „Godziemba”:

- 4/19 pp, dowódca: kpt. sł. st. art. Julian Bistron „Godziemba”.

Zgrupowanie liczące 150 żołnierzy zostało skoncentrowane w rejonie Narol-Cieszanów.

V. „San”, dowódca: kpt. Wiktor Szredzki „Sulima”:

- 6/26 pp, dowódca: kpt. sł. st. piech. Zenon Kubski,
- 8/26 pp, dowódca: por. rez. Tomasz Matyszewski,
- 10/26 pp., dowódca: ppor. rez. Jan Adamowski „Brytan”,
- 11/26 pp (w trakcie organizacji),
- 12/26 pp (w trakcie organizacji).

Zgrupowanie liczyło 600 żołnierzy skoncentrowanych w rejonie Gródka Jagiellońskiego²⁶⁰.

14 lipca 1944 r. zaczęła się ofensywa jednostek ACz. Sowieci mimo oporu Niemców cały czas posuwali się naprzód. Zaledwie trzy dni po rozpoczęciu ofensywy sowieckiej, tj. 17 lipca 1944 r., oddziały AK przystąpiły do akcji „Burza” na terenie Podokręgu Lwowskiego²⁶¹. Jako pierwsi wkroczyli do akcji żołnierze zgrupowania Wschód. 17 lipca 1944 r. żołnierze 1 kompanii 40 pp działającej w rejonie Świrza, dowodzeni przez kpt. Fryderyka Stauba, rozbili niemiecką kolumnę taborową wycofującą się w kierunku zachodnim. Zdobyta wówczas broń i amunicja pozwoliły na wyposażenie licznie zgłaszających się ochotników. Rankiem 19 lipca zwiadowcy poinformowali dowódcę, że od strony Przemyślan zbliża się kolumna czołgów. Kapitan, obawiając się, że są to czołgi niemieckie, rozkazał zajęcie pozycji obronnych. Wkrótce okazało się, że należą one do Sowieców. Wśród mieszkańców Świrza i okolicy zapanował ogromny entuzjazm. Na domach pojawiały się polskie i sowieckie flagi. Zaczęła również działać polska administracja cywilna kierowana przez wójta Tadeusza Kisiela²⁶². Licząca już 250 żołnierzy kompania opuściła Świrz, zajmując stanowiska obronne położone ok. dwa kilometry od wsi. Niebawem na polskie pozycje ruszyło niemieckie natarcie. 21 lipca kpt. Fryderyk Staub w obawie przed zniszczeniem swojego oddziału nakazał

²⁶⁰ D.K. Markowski, *Plonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 212-218; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 23; J. Węgierski, *Armia Krajowa Okręg Lwów*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 290.

²⁶¹ J. Węgierski, *Bardzo różne życie...*, s. 156.

²⁶² Idem, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 250-252.

opuszczenie zajmowanych stanowisk i rozpoczął odwrót w kierunku wsi Stare Sioło. W pobliżu miasteczka Bóbrka od napotkanego oficera sowieckiego otrzymano rozkaz ataku na tę miejscowość, w której miały się znajdować oddziały niemieckie wspierane przez UPA. Polacy zaatakowali Bóbrkę w nocy z 23 na 24 lipca. Atak trafił jednak w próżnię. Na rozkaz dowódcy żołnierze zajęli stanowiska obronne. Wkrótce nastąpił niemiecki kontratak. Nieprzyjaciel dysponował przewagą liczebną i był wspierany m.in. przez dwa czołgi. Polscy żołnierze, prowadząc intensywny ostrzał, rozpoczęli powolny odwrót. Sytuacja uległa zmianie ok. godziny 10 rano, kiedy do miasta dotarły oddziały sowieckiej 70 Dywizji Strzeleckiej Gwardii. Polscy i sowieccy piechurzy ruszyli do kontrataku, w wyniku którego siły niemieckie zostały wyparte z miasteczka. W bitwie o Bóbrkę zginęło 12 żołnierzy AK, a 9 zostało rannych. 25 lipca polski dowódca został wezwany do sztabu sowieckiego, gdzie otrzymał oficjalne podziękowanie. Jednocześnie poinformowano go o konieczności złożenia broni. Rozbrojeni żołnierze zostali odprowadzeni pod eskortą do Przemyśla, a następnie skierowani do armii Berlinga²⁶³.

Kiedy żołnierze dowodzeni przez kpt. Fryderyka Stauba toczyli walki o Świrz i Bóbrkę, akcję „Burza” rozpoczęły również pozostałe oddziały wchodzące w skład zgrupowania „Wschód”. Stanowisko jego dowódcy ppłk. Franciszka Rekuckiego znajdowało się we wsi Biłka Szlachecka²⁶⁴. Nie wiedział on, że do punktu koncentracji nie dotarła 2/19 pp. dowodzona przez por. Stanisława Kolasińskiego, stacjonująca we wsi Prusy. Jej żołnierze zaskoczeni przez niemiecką obławę zostali wywiezieni wraz z innymi mężczyznami do Hamburga. W miejsce koncentracji nie dotarły też pierwszy i drugi szwadron 14 Pułku Ułanów, które przed rozpoczęciem akcji „Burza” nie otrzymały stosownych rozkazów. Ponadto 2 i 3 kompania 40 pp, znajdujące się w rejonie Starego Sioła, przystąpiły na tamtym terenie do działań w ramach akcji „Burza”. W rezultacie ppłk Rekucki miał do dyspozycji zaledwie dwa słabe szwadrony (5 i 6) 14 Pułku Ułanów dowodzone przez por. Bolesława Czajkowskiego oraz miejscowe placówki samoobrony. Do pierwszego starcia

²⁶³ D.K. Markowski, *Lwów...*, s. 116-118. Nieco inaczej potoczyły się losy Fryderyka Stauba. Zdołał się on bowiem przedostać do Lwowa, w którym powrócił do pracy na politechnice. We wrześniu 1945 r. wyjechał do Gliwic, gdzie do emerytury pracował m.in. jako kierownik Katedry Metaloznawstwa Politechniki Śląskiej. Zob. *Fryderyk Staub*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/bio/s24b.html> – 23 XII 2021.

²⁶⁴ Pułkownik Franciszek Rekucki wspominał po wojnie, że dotarł do Białki z dużym opóźnieniem. Przyczyną tej sytuacji było oczekiwanie na radiostację, przez którą miał poinformować komendanta obszaru o sytuacji po nawiązaniu kontaktu z ACz. Zob. CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, relacja Franciszka Rekuckiego, k. 115.

z Niemcami doszło 23 lipca 1944 r. w Biłce Szlacheckiej. Polacy próbowali utrzymać znajdujący się tam most na rzece Białce. Niemcy mimo przewagi w ludziach i sprzęcie nie zdołali przełamać polskiej obrony. Walka trwała aż do późnych godzin nocnych, kiedy to ułani zostali złuzowani przez oddziały sowieckie. Wzięli oni też udział w walkach o Biłkę Królewską, po czym zostali zmuszeni złożyć broń²⁶⁵. Jako ostatnie do akcji weszły oddziały 2/40 pp dowodzone przez ppor. rez. piech. Stanisława Panasiewicza „Śmiałego” oraz 3/40 pp dowodzone przez por. sł. st. art. Henryka Dawskibę „Raszczycę”. Obie kompanie podporządkowane zostały mjr. Anatolowi Sawickiemu. Niestety, zamiast trzech planowanych kompanii Sawicki miał do dyspozycji zaledwie dwie będące na dodatek dopiero w trakcie organizacji. W tej sytuacji podporządkował sobie 1/26 pp dowodzoną przez ppor. Józefa Bissa „Wacława”, a znajdującą się w pobliżu pobliskiej wsi Siemianówka. Jako pierwsza weszła do akcji 3/40 pp maszerująca w kierunku Starego Sioła. Podczas marszu doszło do zaciętej walki z oddziałami UPA znajdującymi się we wsi Chrusne. Ostatecznie kompania przybyła do Starego Sioła. Wkrótce w rejon wsi dotarli pierwsi zwiadowcy z 38 Armii Sowieckiej. 24 lipca podkomendni mjr. Sawickiego wzięli udział w odblokowaniu sowieckiej kompanii odciętej w rejonie wsi Wodniki. Akcja ta zakończyła się całkowitym sukcesem. Wkrótce jednak do wsi dotarli sowieccy oficerowie, którzy nakazali natychmiastowe złożenie broni. W tej sytuacji mjr Sawicki zdecydował się rozwiązać zgrupowanie. Jego żołnierze mieli przedostać się skrycie do Lwowa lub do Siemianówki²⁶⁶. W tej ostatniej 26 lipca 1944 r. doszło do szczególnie dramatycznych wydarzeń. Rankiem do wsi wjechały samochody z esesmanami z dywizji SS-Galizien. Żołnierze AK, którzy znajdowali się w innej części wioski, nie zdążyli interweniować. Ukraińcy zastrzelili kilku mieszkańców oraz zrabowali mienie z pobliskich domów, po czym, załadowawszy się do samochodów, pośpiesznie odjechali. We wsi stacjonowały wówczas kompanie: 1/26 pp, resztki rozbitej pod Gródkiem Jagiellońskim 8/26 pp oraz przybyła ze Starego Sioła 3/40 pp. Niestety, oddziały te znajdowały się w północnej części wsi i nie zdążyły przyjść z pomocą²⁶⁷. Również północny skraj wsi został zaatakowany przez Niemców. Pierwszy atak odparto, jednak kolejne natarcie spowodowało wycofanie polskich oddziałów w głąb Siemianówki. W tej sytuacji dowodzący obroną wioski kpt. Artur Feja zdecydował się poderwać swoich podkomendnych do

²⁶⁵ *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, s. 324; D.K. Markowski, *Płonące kresy...*, s. 219-220.

²⁶⁶ D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 121-124.

²⁶⁷ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja kpr. pchor. Zygmunta Chlippi-Chełmickiego „Andrzeja”, k. 121; D.K. Markowski, *Płonące kresy...*, s. 222.

kontrataku. Po wojnie wspominał: „(...) podnieconych walką dowódców musiałem upominać, by oszczędzano amunicję. (...) Natarcie przeszło całą już zagrożoną i już palącą się północno-wschodnią część Siemianówki i przeszło w pościg (...) na dość szerokim froncie, bo około 500 metrów”²⁶⁸. Po zakończeniu boju 1/26 pp oraz resztki 8/26 pp odeszły w kierunku północno-zachodnim. W Siemianówce pozostał 3/40 pp jako jej załoga, jednak już 28 lipca 1944 r. żołnierze tej formacji zostali zmuszeni do złożenia broni przez oddziały ACz²⁶⁹.

Na wschodnich przedpolach Lwowa operowały również stosunkowo dobrze uzbrojone szwadrony 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich dowodzone przez mjr. „Drażę”. Zgodnie z wytycznymi miał on podlegać ppłk. Franciszkowi Rekuickiemu, jednak w istocie walczył samodzielnie bez kontaktu z innymi jednostkami. 22 lipca żołnierze 3 szwadronu dowodzonego przez ppor. Romana Madurowicza i stacjonującego we wsi Pasieki Zubrzyckie odparli natarcie niemieckiej piechoty zmotoryzowanej. Następnie ułani, wspierani przez sowieckie samochody pancerne, wyparli oddziały niemieckie z Górnego Łyczakowa. Po stronie polskiej zginęło pięciu żołnierzy, a kilku innych było rannych, wśród nich również kpt. Dragan Mihajlo Sotirović. Nie wiodło się natomiast tego dnia żołnierzom 1 szwadronu, ponieważ pięciu z nich dostało się do niewoli. W pobliskich Winnikach zostali pobici przez ukraińskich esesmanów oraz żołnierzy Wehrmachtu, a następnie rozstrzelani. Dwóch z nich, którzy cudem przeżyli egzekucję, zostało później uratowanych przez miejscowych członków AK²⁷⁰. 23 lipca mjr „Draża” spotkał się z dowódcą sowieckiej 29 Brygady Piechoty Zmotoryzowanej płk. Jefimowem. Uzgodniono wówczas, że polscy ułani będą zabezpieczać skrzydła sowieckiej piechoty. Tego samego dnia żołnierze 4 szwadronu, wspierani przez sowiecką piechotę, odparli atak niemieckiej grupy bojowej usiłującej wydostać się z okrażeń. W tym samym czasie szwadrony dowodzone przez por. Henryka Kozińskiego oraz ppor. Jerzego Węgierskiego zablokowały drogę odwrotu niemieckim oddziałom w rejonie Kopiatyna²⁷¹. Stosunkowo niewiele wiemy o udziale w akcji „Burza”

²⁶⁸ Cyt. za: J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 268.

²⁶⁹ D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 124-125.

²⁷⁰ Wieści o tragedii w Winnikach przyniosła sanitariuszka Helena Salak. Przedarła się ona przez linię frontu do Kopiatyna z prośbą o lekarza lub ewentualnie bandażę i lekarstwa dla tych ułanów, którzy zdołali przeżyć egzekucję. Zob. J. Węgierski, *Bardzo różne życie...*, s. 160.

²⁷¹ ZNiO, Akc. 145/99, Archiwum dowództwa oddziałów leśnych „Warta” Obszaru Lwów AK na Rzeszowszczyźnie, Raport o wydarzeniach we Lwowie i Małopolsce Wschodniej od 22 lipca do 3 września 1944, cz. 1, k. 1; BJ, przyb. 361/01, Sprawozdanie mjr. „Draży” ze stanu jego pracy konspiracyjnej w AK Obszaru Lwowskiego, k. 3-4; *Dzieje ułanów...*, s. 323; D. Markowski,

żołnierzy zgrupowania „Południe” dowodzonego przez kpt. Karola Borkowetza. W jego skład weszły dwie słabe kompanie – 7/40 pp ppor. Stanisława Westwalewicza i 10/40 pp dowodzone przez por. Tadeusza Cygana. Jeżeli chodzi o 7 kompanię, to według niepotwierdzonych danych brała ona udział w walce z oddziałami niemieckimi w lesie na południe od Zubrzy. Jej żołnierze konwojowali podobno jeńców niemieckich do obozu przy ulicy Janowskiej we Lwowie. Natomiast kompania dowodzona przez por. Tadeusza Cygana dokonywała jedynie wypadów z Sokolnik, gdzie stacjonowała aż do wkroczenia wojsk radzieckich²⁷². W fatalnej sytuacji po rozpoczęciu akcji „Burza” znaleźli się natomiast żołnierze zgrupowania „Północ” zlokalizowanego w rejonie miejscowości Cieszanów–Narol. W jego skład wchodziła zaledwie jedna kompania – 4/19 pp dowodzona przez por. Juliana Bistronia, licząca w sumie 150 żołnierzy. Ostatecznie kompania ta, najprawdopodobniej na skutek braku jasnych rozkazów, weszła w skład 9 Pułku Piechoty Legionów i walczyła w akcji „Burza” na terenie Okręgu Lubelskiego. Jej żołnierze wzięli m.in. udział w bojach o Zamość²⁷³.

Nie do końca udało się wykonać zadania postawione żołnierzom zgrupowania „Zachód” dowodzonego przez kpt. Jana Kozika. Z pięciu kompanii, które zgodnie z planami miały tworzyć zgrupowanie, tylko 1/26 pp, która jak wspomniano wyżej, znajdowała się w okolicach Siemianówki, nie wzięła udziału w walkach toczonych w ramach zgrupowania. Rozkaz podporządkowujący kompanię dotarł bowiem do jej dowódcy ppor. Bissa dopiero 26 lipca 1944 r. Wtedy opuściła ona Siemianówkę, kierując się na miejsce koncentracji zgrupowania. Niestety, zmieniająca się sytuacja militarna pod Lwowem spowodowała, że kompania nie zdołała dotrzeć na miejsce koncentracji. Jej żołnierze prowadzili walki z Niemcami i banderowcami. Na początku sierpnia 1944 r. dowódca kompanii, dowiedziawszy się o wybuchu powstania w Warszawie, zdecydował się maszerować na odsiecz stolicy. Żołnierze, lawirując umiejętnie grupami pomiędzy oddziałami sowieckimi i niemieckimi, posuwali się w kierunku walczącej stolicy. Niektórzy z nich dotarli aż w okolice Lublina. Tam otrzymali informację o upadku powstania. W tej sytuacji przeszli na Podkarpacie, gdzie oddział został ponownie odtworzony w ramach

Płonące kresy..., s. 222-223. I. Kozimala, *Dragan Sotirovič „Draža”*. Wspomnienia oficera serbskiego z partyzantki lwowskiej 1943-1945, „Rocznik Przemyski” 58, „Historia” 2022, z. 4(28), s. 221-238.

²⁷² J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 270-271.

²⁷³ R. Gawryś, B. Łyszczarz, *op. cit.*, s. 314; D.M. Sotirovič, *op. cit.*, s. 122-150; J. Węgierski, *Oddziały leśne...*, s. 125-126.

Zgrupowania Oddziałów Partyzanckich „Warta”²⁷⁴. Po rozpoczęciu operacji „Burza” w najtrudniejszej sytuacji znalazł się 1/19 pp. dowodzony przez ppor. Onufrego Kuźniara. Prawdopodobnie rozkaz o rozpoczęciu akcji „Burza” nigdy nie dotarł do kompanii, dlatego też pozostawała ona przez cały czas we wsi Kościejów. W związku z tym, że w sąsiednim Kulikowie znajdowały się niemieckie składy paliw pilnowane przez żołnierzy Wehrmachtu, dojście do starcia było kwestią czasu. Niemcy, nie wiedząc, że we wsi stacjonuje oddział partyzancki, przyszedli do niej, aby się wykapać. Na rozkaz dowódcy partyzanci zaatakowali nieprzyjaciela. Wróg wycofał się, ponosząc duże straty. Wkrótce wieś znalazła się pod ostrzałem niemieckiej artylerii, a pod jej zabudowania podjechały samochody pancerne, które, ostrzelane przez obrońców, szybko się wycofały. Na polskie stanowiska rozpoczęło się wkrótce natarcie własowców, które z łatwością zostało odparte. Dopiero 23 lipca 1944 r. do Kościejowa wkroczyły oddziały sowieckie. Żołnierze zostali zmuszeni do złożenia broni, dzieląc los innych oddziałów AK na tym terenie. Niestety, ze względu na brak źródeł nie udało się ustalić przebiegu działań 3/19 pp, 2/26 pp oraz 3/26 pp. Prawdopodobnie z powodu zagrożenia ze strony banderowców operowały one w pobliżu swoich stałych miejsc zakwaterowania. Po zajęciu tych terenów przez ACz zostały rozbrojone²⁷⁵.

Stosunkowo silne Zgrupowanie „San” dowodzone przez kpt. Witolda Szredzkiego w przypadku odwrotu nieprzyjaciela miało za zadanie uderzenie na niemieckie straże tylne na linii Gródek Jagielloński–Mościska oraz Lubień Wielki–Rudki–Sambor. Było ono stosunkowo dobrze uzbrojone m.in. dzięki zrzucom, które zostały odebrane na tym terenie przez placówki AK. Już na początku 1944 r. rozpoczęto przygotowania do przejścia rzutów na obszarze Inspektoratu Zachodniego. Przybyli wówczas pracownicy referatu rzutów Komendy Okręgu wyszukali odpowiednie do tego miejsca. Jednym z nich był teren w pobliżu wsi Pnikut. Żołnierze rejonu Pnikut zorganizowali

(...) = nasłuch radiowy, obstawę oraz sygnalistów. Niemniej ważną sprawą był transport i zabezpieczenie kontenerów z bronią. Planowany rzut w lutym 1944 roku nie udał się. Samolot widocznie pomylił trasę i teren. Był on jednak widziany przez oczekujących, ale załoga samolotu będąca daleko nie dostrzegła świateł sygnalistów²⁷⁶.

²⁷⁴ D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 128-129.

²⁷⁵ *Ibidem*, s. 129-130.

²⁷⁶ CDCN, akc. 2932/5, Raport pamiętnikarski ujawniający działalność rejonu AK-Pnikut, k. 4.

Na następne zrzuty trzeba było jednak jeszcze trochę poczekać. W zdecydowanej większości zakończyły się one powodzeniem. Jeden z nich miał miejsce 10 maja 1944 r. pomiędzy wsiami Trzciniec i Lacka Wola. W znajdującej się w zbiorach Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu niepublikowanej historii oddziału partyzanckiego „Lech” opracowanej przez Bronisława Winczurę „Bratka” czytamy, że:

w dniu zrzutu broni i amunicji przez pilotów polskich z Anglii musieliśmy zebrać broń i amunicję do obrony zrzutu i przenieść na teren, na którym miał się odbyć zrzut. (...) Teren, który wytypowany był do odbioru zrzutu, był odległy od wioski Trzciniec około 2 kilometry w stronę starego cmentarza w kotlinie. (...) Należało mieć na uwadze, że w pobliskim folwarku znajduje się niemiecki sztab wojskowy. Dlatego też niektórzy oficerowie AK biorący udział w zrzucie byli w mundurach Wehrmachtu (...). Utworzono centrum zrzutu, czyli środek, gdzie powinny spadać pojemniki z bronią. Został utworzony krzyż z 11 żołnierzy. W całej tej operacji (...) odgrywały dużą rolę lampki elektryczne (baterijki), w które to wyposażony był utworzony krzyż 11 żołnierzy. Każdy uczestnik posiadał dwie lampki elektryczne, trzymając lampki w rękach – w prawej lampka w świetle białym, w lewej – czerwonym, stojąc twarzą z długiego ramienia do małego. I tak przygotowany punkt zrzutu i krzyż odbioru czekał razem z obstawą zabezpieczającą cały rejon zrzutu na samolot, który powinien być na naszym terenie około godziny 23, jak powiadomiono nas przez radiostację z Anglii. (...) Zbliży się już godzina 1 w nocy, (...) aż tu słyszymy jęk samolotu (...). Pada komenda, wszyscy na stanowiska, (...) za moment samolot jest już nad nami, dajemy sygnał lampką elektryczną (baterijką) – czerwone światło, on nam oddaje odzew, krzyczymy z radości, to nasz samolot, zapalamy utworzony krzyż lampkami biało-czerwonymi. Pilot robi jeszcze jedno okrążenie i kieruje samolot czteromotorowy na nasz krzyż z długiego ramienia na małe, zaczynają spadać pojemniki, pilot tę czynność powtarza parokrotnie, robiąc koła i zrzuca na środek krzyża, robi to dlatego, żeby pojemniki spadały na jedno miejsce, żeby nie były porozrzucane po całym terenie, na koniec pilot daje sygnał rakietą (koniec zrzutu) i odlatuje na południe kraju, jak się później dowiadujemy, pilot szczęśliwie powrócił do bazy. Według wyjaśnień pilota, pierwsze zrzuty dokonał w województwie kieleckim i białostockim, a w drodze powrotnej miał zrzut dla naszego oddziału leśnego „Lech” i (...) samoobrony. (...) Pojemniki z bronią zostały (...) ukryte, zakopane w ziemi na polu wcześniej przygotowanym, na które to miejsce wywieziono obornik i natychmiast dokonano zaorania całego pola, tak że ślad zaginął. Po wkroczeniu Niemców na teren zrzutu lądowiska desantu, jak sami twierdzili, widząc duże postacie, usłyszeli od pracującej ludności na polach z wioski Trzciniec, że w nocy prawdopodobnie wylądował desant wojska. (...) Gdy Niemcy zaniechali szukania desantu, broń z zrzutu wywieziono wozami konnymi

do lasu, zasilając oddział „Lech”, a część tej broni otrzymała ludność polska dla obrony przed Ukraińcami²⁷⁷.

Jako pierwsza z oddziałów wchodzących w skład zgrupowania „San” 23 lipca do akcji weszła stacjonująca we wsi Rodatycze 11 kompania 26 (?), dowodzona prawdopodobnie przez por. Szczepana Gwiazdowskiego. Jej żołnierze prowadzili działania dywersyjne, niszcząc m.in. pod Księżym Młynem niemiecki pociąg saperski. 24 lipca do Rodatycz wkroczyła sowiecka jednostka pancerna. Kiedy por. Szczepan Gwiazdowski pojechał do sztabu sowieckiego, tamtejszy politruk rozpoczął agitację wśród jego podkomendnych. Sowietci zażądali wówczas przypuszczenia ataku na znajdujące się w pobliżu niemieckie stanowiska. Natarcie miało być przeprowadzone bez wsparcia artylerii i lotnictwa. Polski dowódca, zdając sobie sprawę, że przyjęcie sowieckich żądań doprowadzi do zniszczenia oddziału, zdecydował się na jego rozwiązanie²⁷⁸.

Tego samego dnia do akcji weszli żołnierze 6/26 pp dowodzeni przez kpt. Zenona Kubskiego „Lecha”. Dotarli oni wówczas szybkim marszem z Pnikut do Mościsk. Dzień później do miasteczka wkroczyły oddziały sowieckie. Doszło wówczas do spotkania kpt. Kubskiego, kpt. Witolda Szredzkiego oraz komendanta Obwodu Mościska por. Ludwika Kurtycza z gen. Pawłem Rybałką. Ten miał zaproponować polskim oficerom przejście do armii Berlinga i awans na wyższy stopień oficerski. Polacy odmówili, jednak otrzymawszy od sowieckiego generała dokument umożliwiający swobodny przejazd do Lwowa, postanowili się skonsultować z komendantem obszaru. Kiedy jednak przybyli do Lwowa, okazało się, że nie zastali tam już nikogo. Komendant obszaru wraz z grupą oficerów udał się do Żytomierza na rozmowy z gen. Michałem Żymierskim. Polscy oficerowie wrócili do Mościsk, gdzie rozpoczęli organizację polskiej administracji. Kilka dni później władzę Polakom odebrali Sowietci uznający te ziemie za integralną część ZSRS. W tej sytuacji kpt. Szredzki 6 sierpnia 1944 r. zebrał znajdujące się w tym rejonie polskie oddziały, decydując się wymaszerować na odsiecz Warszawie. W skład zgrupowania występującego jako III/26 pp weszły: 6/26 pp, resztki 8/26 pp, oddziały samborskie dowodzone przez ppor. Jana Jędrachowicza „Promienia”. Formację tę zasilili żołnierze z innych kompanii oraz z placówek samoobrony. W sumie zgrupowanie dowodzone przez kpt. Szredzkiego liczyło 250-300 ludzi.

²⁷⁷ ZNiO, 16705/II, Oddział Leśny Armii Krajowej „Lech”..., k. 13-14.

²⁷⁸ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Szczepana Gwiazdowskiego, k. 127-128; J. Węgierski, *Armia Krajowa na zachód...*, s. 151-152.

Maszerując, żołnierze dotarli w rejon Rudnika nad Sanem, gdzie rozbroili ich oddziały NKWD. Jedynie drużyna dowodzona przez por. Mieczysława Szymańskiego, która wcześniej odłączyła się od zgrupowania, zdołała przedostać się w okolice Kocka, gdzie została rozbrojona²⁷⁹. Jedynym oddziałem na obszarze inspektoratu, któremu udało się w największym stopniu przeprowadzić planowane działania, była 10/26 pp dowodzona przez ppor. Jana Adamowskiego „Brytana”. Jej żołnierze atakowali tylne straże niemieckie na drodze Gródek Jagielloński–Komarno. Zdobyto wówczas plany niemieckich pozycji nad Dniestrem, które przekazano ACz. Kiedy w tym rejonie pojawiło się NKWD, polski dowódca nakazał swoim ludziom ukryć posiadaną broń, a następnie się rozproszyć²⁸⁰.

22 lipca 1944 r. rozpoczęły się walki we Lwowie. Tego dnia oddziały niemieckie wycofały się na nowe stanowiska obronne w głębi miasta. W ślad za nimi posuwały się patrole Armia Czerwona wspierane przez szwadrony 14 Pułku Ułanów prowadzące działania pościgowe wzdłuż ulic Zielonej i Łyczakowskiej²⁸¹. Pierwszego dnia walki straty nacierających jednostek sowieckich nie były zbyt duże. Czerwonooarmiści stracili zaledwie trzy czołgi, a kilka innych zostało uszkodzonych. Wpłynął na to fakt, że sowieckie czołgi i samochody pancerne otrzymały skuteczną osłonę polskiej piechoty. Rankiem 23 lipca rozpoczęła się kolejna faza walk o miasto. Do boju ruszyły wówczas wszystkie pododdziały 10 Korpusu Pancernego ACz. Na stanowiskach znajdowały się również wszystkie oddziały odwrotnej 5 DP AK. Rankiem polskie oddziały wyparły Niemców ze stanowisk w rejonie cmentarza Łyczakowskiego. W tym samym czasie ujawniło się polskie dowództwo z płk. Władysławem Filipkowskim na czele, który wobec Sowietów miał się przedstawiać jako generał. Jego stanowisko dowodzenia znajdowało się w domu przy ulicy Kochanowskiego 27²⁸². Tego dnia żołnierze plutonu pchor. Jerzego Ropuszyńskiego „Czesława” z dzielnicy Śródmieście: Franciszek Maurer „Zyndram”, Jerzy Masior „Stefan”, Ryszard Orzechowski „Jan”, Kazimierz Sawicki

²⁷⁹ D.K. Markowski, *Płonące kresy...*, s. 227-229.

²⁸⁰ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja ppor. Jana Adamowskiego „Brytana”, k. 126-127; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgu...*, s. 296.

²⁸¹ B. Tomaszewski, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 30-31.

²⁸² D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 158-159. Do ciężkich walk doszło tego dnia przy ulicy Piekarskiej, gdzie żołnierze AK dowodzeni przez ppor. Józefa Szymta „Dzieżgonia” starli się z oddziałem strzelców tyrolskich. Nieprzyjaciół został zmuszony do wycofania. Następnie żołnierze AK wraz z żołnierzami sowieckimi zaatakowali gniazda karabinów maszynowych przy ulicy Podwale. Zostały one zniszczone. Zdobyto wówczas jeden karabin maszynowy. Zob. J. Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 220.

„Grześ” zawiesili na wieży lwowskiego ratusza flagi Polski, Anglii, ZSRS, USA²⁸³. W innych miejscach wywieszano wyłącznie polskie flagi, co szczególnie drażniło Sowieców. Oficer lwowskiej AK ppor. Jerzy Gardynik pisał po wojnie, że

(...) już po opanowaniu sytuacji, po rozbrojeniu oddziałów AK kazali ludności te flagi ściągać. Były rozmaite, dość trudne dla nich sytuacje, nie mogli sobie dać rady np. w browarze przy ul. Kleparowskiej, gdzie mój kolega [...] wywiesił flagę na wysokim kominie browaru i nikt nie chciał po tę flagę wejść, więc Rosjanie urządzili sobie strzelanie do tej flagi, żeby chociaż jakoś w ten sposób ją strącić, ale ona wisiała jeszcze chyba przez dwa tygodnie²⁸⁴.

23 lipca oddziały AK zaatakowały również niemieckie stanowiska w ogrodzie jezuickim. Tego dnia zacięte walki trwały o gmachy Teatru Wielkiego oraz Uniwersytetu Jana Kazimierza. W godzinach popołudniowych siły polskie zajęły budynek Izby Przemysłowo-Handlowej. Do końca tego dnia oddziały polskie i sowieckie wyparły przeciwnika z większej części Starego Miasta²⁸⁵. Stosunkowo łatwo przyszło Polakom opanować dzielnice zachodnią. Oddziały w sile ok. 1000 ludzi zdołały odrzucić zgrupowanie niemieckie z rejonu ulicy Gródeckiej i króla Stanisława Leszczyńskiego. Zdobyto wówczas bardzo dużo broni i amunicji, tracąc zaledwie kilku ludzi. Sytuacja była jednak daleka od stabilizacji, ponieważ nieprzyjaciel utrzymał górującą nad Lwowem tzw. Kortumową Górę. Rankiem 24 lipca oddziały AK podjęły próbę zdobycia tego wzgórza. Niestety, natarcie się załamało²⁸⁶. Jakby tego było mało, oddziały niemieckie cofające się w kierunku południowym wyparły jednostki AK z Sygniówki i Lewandówki. Na tej ostatnim odcinku Niemcy zaatakowali oddziały AK dowodzone przez por. Janiaka „Michała”, które po krótkiej walce uległy rozproszeniu. Wycofujące się siły AK oraz kolumny cywilów wywołały panikę w mieście. Sytuację uratowała interwencja świeżych oddziałów przybyłych z dzielnicy południowej, a dowodzonych osobiście przez kpt. Karola Borkowetza i wspartych przez kompanię saperów lwowskiej 5 dp AK. Panikę opanowano, udało się również odeprzeć niemieckie natarcie w rejonie ulicy Kazimierzowskiej. Polskie oddziały dowodzone były w tym rejonie przez kpt. Jana Kozika, a później przez kpt. Jana Osiewskiego. Polskie zgrupowanie wspierane

²⁸³ S. Pempel, *op. cit.*, s. 116.

²⁸⁴ AW Ośrodka Karta, sygn. I/ 0185, Relacja Jerzego Gardynika, k. 34.

²⁸⁵ D.K. Markowski, *Płonące kresy...*, s. 238-239; B. Tomaszewski, J. Węgiński, *op. cit.*, s. 31.

²⁸⁶ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgińskiego, Relacja por. Józefa Szymańskiego „Alviego”, k. 118.

przez sowieckie czołgi utrzymało się w tym terenie przez dwa kolejne dni, tj. aż do całkowitego wyparcia oddziałów niemieckich ze Lwowa²⁸⁷.

Zupełnie inaczej przebiegały wydarzenia w dzielnicy południowej dowodzonej przez kpt. Borkowetza. Ten obszar miasta zamieszkały w zdecydowanej większości przez ludność niemiecką nie ułatwiał prowadzenia działań konspiracyjnych. Polakom sprzyjało jednak szczęście, ponieważ Niemcy wycofali się z tej dzielnicy bez stawiania oporu. Zajęto wówczas cytadelę, gdzie odkryto spory magazyn broni i amunicji, co pozwoliło na dobrojenie polskich oddziałów²⁸⁸. Zupełnie inna sytuacja panowała w Dzielnicy Północnej dowodzonej przez kpt. Mariana Jędrzejewskiego. Siły polskie liczyły tam 360 żołnierzy czekających na wydanie rozkazu do ataku, jednak polskie dowództwo długo się na to nie decydowało. Powodem był fakt, że na terenie dzielnicy znajdowały się silne oddziały niemieckie. Jakikolwiek wystąpienie groziło więc zupełnym rozbiem polskich oddziałów. W dzielnicy prowadzono jedynie zakrojone na niewielką skalę akcje zbrojne, spośród których warto wymienić opanowanie Gazowni Miejskiej przez pluton AK złożony z jej pracowników, a dowodzony przez pchor./ppor. rez. Zbigniewa Borzysławskiego. Pod koniec walk o miasto drużyna piechoty złożona z lwowskich „batiarów” i dowodzona przez por./kpt. Mariana Ojaka zaatakowała niemiecki oddział przygotowujący do wysadzenia mostu kolejowego nad ulicą Zamarstynowską. Akcja zakończyła się sukcesem, most został uratowany. Poległ jednak jeden z żołnierzy AK, a dowódca został ranny²⁸⁹. Do dramatycznych wydarzeń doszło w elektrowni na Persenkówce, która również była przygotowywana przez Niemców do wysadzenia. Pracownik elektrowni i jednocześnie żołnierz AK Jan Cisek zdołał przeciąć przewody przed jej opuszczeniem, dzięki czemu uniemożliwił wysadzenie nowej kotłowni oraz rozdzielni. Niestety, po wyparciu Niemców został zastrzelony przez sowieckiego żołnierza podczas kontroli dokumentów²⁹⁰.

Dowódcy 5 DP podporządkowano również, jak wcześniej wspomniano, dwa zgrupowania odwodowe. Pierwsze z nich, złożone z żołnierzy lwowskiego Kedywu, wyparło oddziały niemieckie z rejonu Politechniki Lwowskiej. Po wykonaniu tego zadania żołnierze zajęli stanowiska obronne. Ich zadaniem była również

²⁸⁷ *Ibidem*, relacja Mariana Borkowetza, k. 99; D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 163-164, 167-169.

²⁸⁸ B. Tomaszewski, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 31.

²⁸⁹ D.K. Markowski, *Lwów 1944...*, s. 169; E. Jaworski, *op. cit.*, s. 102-106.

²⁹⁰ CDCN, akc. 1551, t. 2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Stefana Polaka „Gracza”, k. 101.

osłona szpitala AK w gmachu politechniki²⁹¹ oraz obserwacja katedry św. Jura, gdzie znajdowała się siedziba greckokatolickiego metropolity Andrzeja Szeptyckiego. W tym samym czasie żołnierze drugiego zgrupowania odwodowego, złożonego z żołnierzy wywiadu i kontrwywiadu AK, dowodzeni przez ppor. Mieczysława Borodeja „Lisa”, obsadzili budynki przy ulicy Długosza. Prowadzili również obserwację znajdujących się w pobliżu skupisk ludności ukraińskiej. Jedynie wydzielony pluton brał udział w odparciu niemieckiego kontrataku na rogatce Gródeckiej²⁹².

Apogeum walk o miasto stanowił 26 lipca. Oddziały AK wzięły wówczas udział m.in. w zdobyciu Wysokiego Zamku, uniwersytetu i cerkwi św. Jura. W nocy z 26 na 27 lipca ostatnie oddziały niemieckie opuściły Bogdanówkę i Lewandówkę. Lwów był wolny. W tym samym dniu doszło do spotkania płk. Władysława Filipkowskiego oraz 150 oficerów AK z sowieckim gen. Iwanowem. Wydał on ustne pozwolenie na formowanie 5 DP. Entuzjazm, jaki zapanował po ogłoszeniu tej decyzji, ostudziło nieco zalecenie wycofania oddziałów AK na tyły, podobno ze względu na duże straty, jakie poniosły one podczas bojów o miasto²⁹³. Polskie dowództwo po zakończeniu walk we Lwowie z dużym optymizmem patrzyło w przyszłość. Niestety, panował on bardzo krótko. O godzinie 19 do polskiego sztabu przy ul. Kochanowskiego 27 przybył gen. NKWD Gruszow z wydany przez marszałka Iwana Koniewa rozkazem natychmiastowego złożenia broni przez oddziały AK. W nocy zwołano naradę sztabu oraz przedstawiciele Delegatury RP na Kraj. Zebrani upoważnili płk. Władysława Filipkowskiego do rozmów z Michałem Żymierskim w sprawie utworzenia w ramach armii Berlinga 5 dp. Rankiem sytuacja ponownie uległa zmianie. Do polskiego sztabu przybył sowiecki wysłannik z informacją o zgodzie władz ZSRS na utworzenie w ramach armii Berlinga 5 dp podległej Rządowi RP w Londynie²⁹⁴. Zgodnie z porozumieniem do polskiego sztabu przybył rankiem 31 lipca ppłk Wiktor Grosz. Polska delegacja z gen. Filipkowskim odleciała do Żytomierza, gdzie doszło do spotkania z gen. Michałem Żymierskim. Ten zaproponował przystąpienie do polskiej armii tworzonej w ZSRS w celu dalszej walki z Niemcami. Polscy delegaci oświadczyli, że składali przysięgę Rządowi

²⁹¹ Szpital polowy mieścił się również w budynku szpitala przeciwgruźliczego przy ulicy Teatyńskiej, pracowali tam m.in. lekarze Hornung, Zbigniew Kubrakiewicz (po wojnie profesor AM we Wrocławiu). Ibidem, relacja Jadwigi Breiterówny-Polatyńskiej, k. 85.

²⁹² Ibidem, k. 98; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 31.

²⁹³ D.K. Markowski, *Plonące kresy...*, s. 341.

²⁹⁴ ZNiO, akc. 145/99, Archiwum dowództwa oddziałów leśnych „Warta” Obszaru Lwów AK na Rzeszowszczyźnie, Raport o wydarzeniach, *op. cit.*, k. 1.

Gen. Władysław Filipkowski „Cis”, „Janka”, „Orkan”, „Stach” (1892-1950), komendant Obszaru Lwowskiego AK

Płk. Ludwik Czyżewski „Beskid”, „Franciszka”, „Julian”, „Wiktor” (1892-1985) Komendant Okręgu Lwów AK

Dowództwo Dzielnicy Południowej Inspektoratu Lwów-Miasto AK. Przepuszczalnie siedzą w pierwszym rzędzie od lewej: Franciszek Specylak „Janusz”, Maria Grossek „Stenia”, NN, Bolesław Wojtowicz, NN, Jan Podhaniuć; stoją za nimi, trzeci Mieczysław Wex-Manasterski, czwarty Karol Borkowetz

Patrol 3 szwadronu 14 Pułku Ułanów AK w czasie operacji „Burza” na Górnym Łyczakowie. Stoją od lewej: Zdzisław Kiernicki „Spa II”, sanitariuszka Lucyna Duda, Władysław Załogowicz i Waldemar Pniewski

Grupa żołnierzy oddziału leśnego 3 szwadronu 14 Pułku Ułanów w Pasiekach pod Lwowem. Od lewej w pierwszym rzędzie: Władysław Załogowicz, Józef Czarnecki, w drugim rzędzie St. Pieniążczak, NN „Wilk” i Antoni Kryl (fot. W. Pniewski)

Warta Kedywu Okręgu Lwów AK przy wejściu na teren Politechniki Lwowskiej w czasie operacji „Burza”. Przy furtce w czapce Henryk Rawicz „Garbaty” (fot. M. Max-Manasterski)

Wymarsz oddziału leśnego 3 kompanii 40 Pułku Piechoty AK z Siemianówki na koncentrację w Starym Siole. Prowadzi Kazimierz Kisielewski, za nim Tadeusz Batóg, piąty Bolesław Bednarski – 23 VII 1944

W Trzeciej Wólce pod Lwowem. Od lewej stoją: Czesław Hnatów „Krzyszyna”, Dragan Sotirović, Kazimierz Łaska „Lawina”, Jadwiga Łamaszówna, Kazimierz Łaska „Lis”, Władysław Pruczkowski – wiosna 1944

Pchor. Marek Zakrzewski „Trzaska”, dowódca plutonu w Dzielnicy Śródmieście Inspektoratu Lwów-Miasto w czasie operacji „Burza” – 1944

Mogiła Stanisława Wańczaka z oddziału leśnego 3 szwadronu 14 Pułku Ułanów AK poległego na Pasiekach we Lwowie 22 VII 1944

Polskiemu w Londynie i dopóki ten ich z niej nie zwolni, nie mogą przystąpić do armii jako zorganizowana jednostka. Prosimi natomiast o możliwość wstąpienia do armii Berlinga jako osoby prywatne, w stopniu szeregowego. Gen. Żymierski odpowiedział, że na ich miejscu postąpiłby tak samo. Dodał również, że propozycja polskich delegatów zostanie rozważona. Na tym spotkanie się zakończyło. W nocy z 2 na 3 sierpnia polscy delegaci zostali aresztowani i wywiezieni do Kijowa, a następnie internowani²⁹⁵. Kiedy polska delegacja udała się na rozmowy z gen. Żymierskim we Lwowie, w nocy z 31 lipca na 1 sierpnia rozpoczęły się aresztowania żołnierzy i oficerów AK. Część osób została wkrótce zwolniona, niektórzy – powołani do armii Berlinga, reszta, głównie oficerowie różnych szczebli, została wywieziona w głąb ZSRS i tam internowana²⁹⁶.

5. Okręg AK-Lwów po zakończeniu akcji „Burza”

Zakończenie walk o Lwów oraz aresztowanie komendanta obszaru gen. Filipkowskiego spowodowało, że przyspieszone zostały prace nad tworzeniem siatki konspiracyjnej organizacji „NIE”. Powstała ona w oparciu o istniejące dotąd struktury AK. Na terenie Lwowa we wrześniu 1944 r. utworzone zostały struktury Komendy Obszaru organizacji „NIE”. Na ich czele stał ppłk Feliks Janson²⁹⁷. Komenda obszaru funkcjonowała do lutego 1945 r., kiedy została rozbita przez NKWD. Aresztowano wówczas m.in. ppłk. Jansona. Jego następcą został płk Jan Władyka „Janina”. Po jego wyjeździe w październiku 1945 r. Komenda Obszaru Lwowskiego przestała istnieć. W skład Obszaru Lwów organizacji „NIE” wchodziły Okręgi: Stanisławów, Tarnopol i Lwów. Komendantami tego ostatniego byli kolejno: ppłk Franciszek Rekucki „Topór” (wrzesień 1944); p.o. mjr. Anatol Sawicki

²⁹⁵ BJ, przyb. 445/01, Archiwum Jerzego Polaczka, H. Pohoski, *Wspomnienia*, k. 52-54. W skład polskiej delegacji wchodził: komendant Obszaru Południowo-Wschodniego gen. bryg. W. Filipkowski „Janka”, zastępca komendanta Obszaru Południowo-Wschodniego płk Franciszek Studziński „Rawicz”, dowódca lwowskiej 5 DP płk Stefan Czerwiński „Karabin”, adiutant komendanta obszaru por. Zygmunt Łanowski „Damian”. Zob. BJ, przyb. 361/01, Archiwum Jerzego Polaczka, Z. Łanowski, *Relacja z moich przeżyć od zakończenia walk o Lwów do powrotu do Polski* (9 grudnia 1947 roku), k. 1.

²⁹⁶ BJ, przyb. 448/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Polaczek, *Zarys wspomnień...*, k. 39-41; ZNiO, Akc. 145/99, Archiwum dowództwa oddziałów leśnych „Warta” Obszaru Lwów AK na Rzeszowszczyźnie, Raport o wydarzeniach, k. 1-2; B. Tomaszewski, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 36.

²⁹⁷ AW Ośrodek Karta, sygn. I/0185, relacja Jerzego Gardynika, k. 36.

„Młot” (wrzesień 1944-grudzień 1945). W skład Okręgu Lwów wchodziły: Inspektorat Lwów-Miasto (Dzielnice Północna, Wschodnia, Południowa, Zachodnia); Inspektorat Lwów-Powiat; Inspektorat Południowy (Obwody: Przemyślany, Bóbrka, Siemianówka, Chodorów); Inspektorat Zachodni (Obwody: Gródek Jagiełłoński, Mościska, Jaworów, Rudki)²⁹⁸. Członkowie organizacji „NIE” na terenie Okręgu Lwowskiego zajmowali się przede wszystkim prowadzeniem działalności wywiadowczej, propagandowej oraz obroną ludności polskiej przed terrorem UPA, np. liczący kilkudziesięciu żołnierzy oddział partyzancki dowodzony przez pchor. Mieczysława Skowrona „Tancerka” przeprowadził w listopadzie 1944 r. w Rudzie-Antonówce akcję odwetową przeciwko miejscowej cywilnej ludności ukraińskiej, w wyniku której zginęło wówczas kilku cywilów. Oddział ten został rozbity przez NKWD pod Krasną Górą 8 marca 1945 r. Zginęło wówczas 10 żołnierzy (w tym dowódca), a dwóch innych dostało się do niewoli²⁹⁹. Główne siły partyzanckie Okręgu Lwowskiego przerzucone zostały na Rzeszowszczyznę. Było to tzw. Zgrupowanie Oddziałów Partyzanckich „Warta” liczące ok. 1500 żołnierzy. Jego dowódcą był ppłk Franciszek Rekucki „Topór”, a zastępcą – ppłk Bolesław Tomaszewski. Utworzono wówczas cztery bataliony. Były to: batalion A (dowódca por. Ludwik Mazurkiewicz „Kurtycz”); batalion B (dowódca kpt. Julian Bystron „Godziemba”); batalion C (dowódca kpt. W. Szredzki); batalion D (dowódca rtm. Włodzimierz Białoszewicz „Dan”)³⁰⁰. Batalion B został wkrótce przekształcony w Obwód Lubaczów dowodzony przez cichociemnego ppor. Tadeusza Żelechowskiego „Ringa”, a później przez kpt. Edwarda Baszniaka „Roberta”, „Orlicza”. Nowo utworzony obwód został podporządkowany bezpośrednio dowódcy Zgrupowania Oddziałów Partyzanckich „Warta”. Na terenie Obwodu Lubaczów wydawano czasopismo „Iskierki” oraz prowadzono akcję obrony ludności polskiej przed działalnością UPA. Żołnierzom AK udało się również obsadzić posterunki MO na tym terenie. Jeśli chodzi o zadanie postawione przed żołnierzami

²⁹⁸ *Atlas podziemia niepodległościowego 1944-1956*, red. R. Wnuk, Warszawa-Lublin 2007, s. 60; T. Balbus, „Ostatni kapitanowie”. *Epilog Komendy Obszaru Lwowskiego „Nie” ewakuowanego na ziemie zachodnie Polski*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1-2, s. 158-159. Na temat obsady personalnej Okręgu Lwów po akcji „Burza” zob. J. Węgierski, *Obsada osobowa...*, s. 131-143.

²⁹⁹ *Atlas podziemia...*, s. 64-66. W sierpniu 1945 r. w związku z opublikowaniem postanowień konferencji w Poczdamie potwierdzających utratę Kresów Wschodnich płk Władysław podjął decyzję o ewakuacji struktur konspiracyjnych na tereny Polski. Zob. T. Balbus, *op. cit.*, s. 159-160.

³⁰⁰ ZNiO, Akc 145/99, Archiwum dowództwa oddziałów leśnych „Warta” Obszaru Lwów AK na Rzeszowszczyźnie, Raport ppłk. Franciszka Rekuckiego „Topora” z 22 czerwca 1945 r., cz. 1, [b.p.].

ppłk. Franciszka Rekuckiego, było nim ewentualne pójście na odsiecz Lwowowi, jeśli miasto to zostałoby przyznane Polsce, a Ukraińcy tak jak w 1918 r. próbowaliby je opanować. Generalnie jednak zgrupowanie prowadziło akcję obrony polskich wsi przed terrorem UPA oraz zajmowało się uwalnianiem aresztowanych żołnierzy AK z rąk ubeckich. Przykładowo, 15 grudnia 1944 r. żołnierze kompanii D14 dowodzeni przez wachm. Feliksa Maziarskiego dokonali rozbicia więzienia w Brzozowie, uwalniając kilkunastu aresztowanych akowców. Dochodziło również do drobnych potyczek z oddziałami sowieckimi. Zgrupowanie zostało rozwiązane 1 lipca 1945 r., a jego żołnierze udali się na ziemie zachodnie. Ostatnim akordem działalności zgrupowania było zakopanie jego archiwum w jednym z domów we wsi Gniewczyn na Podkarpaciu. Zostało one odnalezione w 1995 r. i przekazane do zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu³⁰¹.

Jeżeli chodzi o struktury AK-NIE pozostałe za linią Curzona, to ich sytuacja w miarę upływu czasu stawała się coraz trudniejsza. Spowodowane to było z jednej strony aresztowaniami prowadzonymi przez NKWD, z drugiej zaś nasilającymi się atakami UPA. Wszystko to sprawiło, że coraz więcej żołnierzy decydowało się na wyjazd do Polski znajdującej się w nowych granicach. Po zakończeniu konferencji w Poczdamie, kiedy stało się jasne, że tereny Małopolski Wschodniej zostały definitywnie utracone przez Polskę, komendant Okręgu Lwów wydał rozkaz wyjazdu za linię Curzona. Ostatni żołnierze AK wyjechali do Polski do końca 1945 r.³⁰²

6. Okręg WiN Jelenia Góra krypt. „Zachód”

W sierpniu 1945 r. w Jeleniej Górze utworzono placówkę Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj. Jej szefem został dotychczasowy komendant Zgrupowania Oddziałów Partyzanckich „Warta” płk Franciszek Rekucki. We wrześniu 1945 r. placówka

³⁰¹ J. Węgierski, *Przeciw okupacji sowieckiej. Żołnierze wyklęci na Kresach Południowo-Wschodnich po 1944 roku*, [on-line:] <https://lwow.home.pl/spotkania/przeciw.htm> – 2 VIII 2021; *Zgrupowanie Lwowskich Oddziałów Leśnych Warta AK wrzesień 1944-wrzesień 1945*, [on-line:] <https://armia-krajowazgorzelec.blogspot.com/2014/08/zgrupowanie-lwowskich-oddziaow-lesnych.html> – 2 VIII 2021. W archiwum „Warty” znajdowały się m.in. korespondencja, księgi kasowe, wnioski awansowe, raporty dotyczące strat. Zob. ZNiO, Akc. 145/99, Archiwum dowództwa oddziałów leśnych „Warta” Obszaru Lwów AK na Rzeszowszczyźnie, Protokół zdawczy Archiwum „Warty” z dnia 28 sierpnia 1945 r., cz. 2, [b.p.].

³⁰² K. Krajewski, *op. cit.*, s. 753-754; J. Węgierski, *Przeciw okupacji...*, [on-line:] <https://lwow.home.pl/spotkania/przeciw.html> – 2 VIII 2021.

została przekształcona w Zarząd Okręgu Jelenia Góra „Zachód” Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (WiN). Okręg ten wchodził w skład Obszaru Południowego WiN. Jego komendantami byli kolejno: płk Franciszek Rekucki „Topór” (wrzesień-październik 1945); ppłk Franciszek Tomaszewski „Zamojski” (październik 1945-maj 1946); p.o. mjr. Alfons Jabłoński „Radca” (maj-czerwiec 1946). W skład okręgu weszli głównie zdemobilizowani żołnierze AK Okręgu Lwów Zgrupowania Oddziałów Partyzanckich „Warta”. Okręg złożony był z rejonów, w skład których wchodziły organizacje powiatowe (rady):

- Rejon Pierwszy Południowy: Rada Jelenia Góra, Rada Kamienna Góra, Rada Lubań, Rada Lwówek Śląski, Rada Zgorzelec;
- Rejon Drugi Środkowy: Rada Bolesławiec, Rada Jawor, Rada Legnica, Rada Lubin, Rada Złotoryja;
- Rejon Trzeci Północny: Rada Głogów, Rada Kozuchów, Rada Szprotawa, Rada Żagań, Rada Żary.

W szczytowym okresie rozwoju (wiosną 1946 r.) siatka okręgu liczyła 150-200 ludzi. Jej członkowie prowadzili działalność informacyjno-wywiadowczą, propagandową, kolportowali prasę podziemną. Ponadto siatka udzielała pomocy w przedostaniu się na Zachód zagrożonym aresztowaniem przez UB żołnierzom AK-WiN. Wśród nich było kilkunastu żołnierzy Zgrupowania „Warta”. Komendant okręgu starał się unikać akcji zbrojnych, jednak w uzasadnionych przypadkach przeprowadzano likwidację szczególnie niebezpiecznych agentów UB i działaczy partyjnych. Takie działania ułatwiał fakt, że żołnierze WiN wchodziłi do lokalnych struktur władz i milicji. Członkowie okręgu zwalczali również przestępczość kryminalną oraz gwałty i rabunki dokonywane przez żołnierzy ACz. Okręg Jelenia Góra został rozbity przez UB w czerwcu 1946 r.³⁰³

7. Eksterytorialny Okręg AK-Lwów

Okręg ten został powołany pod koniec 1945 r. Swoimi działaniami obejmował on tereny Górnego i Dolnego Śląska oraz Kraków. Stworzyli go żołnierze Okręgu Lwowskiego AK „NIE” ewakuowani z końcem 1945 r. z terenów przyłączonych do ZSRS. Komendantem okręgu od grudnia 1945 r. do marca 1948 r. był

³⁰³ *Atlas podziemia...*, s. 498; J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 387-391; idem, *Armia Krajowa na zachód...*, s. 200-203.

ppłk Anatol Sawicki. Jeśli chodzi o strukturę organizacyjną okręgu, był on podzielony na następujące dzielnice:

- Dzielnica Północ: w jej skład wchodził żołnierze AK przybyli ze Lwowa (Dzielnice Północ i Śródmieście) i okolic oraz z Obwodów AK Gródek Jagielloński i Czortków, zamieszkali na terenie Górnego i Dolnego Śląska, Gdańska, Krakowa, Przeworska i Tarnowa;
- Dzielnica Południe: w jej skład weszli żołnierze AK przybyli ze Lwowa i okolic, którzy osiedlili się na Górnym i na Dolnym Śląsku. Dzielnica miała również punkty kontaktowe w Krakowie oraz Krzyżu Wielkopolskim;
- Dzielnica Wschód: w jej skład weszli żołnierze AK przybyli ze Lwowa (Dzielnica Wschód) oraz żołnierze 2 szwadronu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich AK, którzy osiedlili się na Dolnym i Górnym Śląsku oraz w Oświęcimiu i okolicach. Dzielnica miała również punkty kontaktowe w Krakowie, Nowym Sączu, Pruszkowie, Radomiu, Rzeszowie i Łodzi;
- Dzielnica Zachód: informacje o niej pojawiają się w zachowanych dokumentach dopiero na początku 1946 r. Prawdopodobnie siatka nigdy nie została zorganizowana.

Według niepotwierdzonych danych w skład okręgu miały również wchodzić dwa wydzielone Inspektoraty: Bóbrka i Gródek Jagielloński, jednak wiadomości na ten temat w zachowanych dokumentach są bardzo skąpe. W skład pierwszego inspektoratu mieli wchodzić żołnierze AK przybyli z obwodów Bóbrka i Przemysły. Ten drugi obejmował żołnierzy AK przybyłych z Obwodów Gródek Jagielloński i Mościska. Latem 1946 r. w szczytowym okresie rozwoju okręg liczył kilkudziesięciu ludzi mogących dodatkowo, w razie potrzeby, zmobilizować w terenie jakieś 100-150 ludzi. Okręg przez cały czas swojego istnienia skupiał się przede wszystkim na działalności wywiadowczej i kontrwywiadowczej oraz legalizacyjnej (produkcja fałszywych dokumentów), drukowaniu i kolportażu prasy konspiracyjnej, wsparciu materialnym dla żołnierzy lwowskiej AK i ich rodzin. W miarę upływu czasu organizacja przekształciła się z wojskowej w polityczną. W latach 1947-1948 działalność stopniowo zamierała. Okręg został rozbity przez UB na przełomie 1947 i 1948 r. Stało się to z powodu nieprzestrzegania zasad konspiracyjnych przez członków komórki legalizacyjnej okręgu, którzy ukryli archiwum zawierające kenkarty, blankiety zaświadczeń, pieczęcie, spis członków organizacji w ruinach domu przy ulicy Parkowej we Wrocławiu. Zostało ono przypadkowo odkryte przez dwójkę szabrowników Stanisława Kozioła i Jana Ryszkę. Próbowali oni szantażem uzyskać pieniądze od Jana Brodzisza, szefa komórki legalizacyjnej. Kiedy ten odmówił, przekazali walizkę do UB. Wkrótce rozpoczęły się masowe

aresztowania. Zatrzymano wówczas m.in. komendanta okręgu ppłk. Anatola Sawickiego, który torturowany przez bezpiekę popełnił samobójstwo³⁰⁴.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Światowego Związku Żołnierzy AK w Warszawie (AŚZZAK):

Teczka osobowa Józefy Elmiś.

Teczka osobowa Rudolfa Dębickiego.

Teczka osobowa Władysława Gorzko.

Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta (AW Ośrodek Karta):

Relacja Władysława Głowaczewskiego, sygn. I/0194.

Relacja Jerzego Gardynika, sygn. I/0185.

Relacja Adama Gajdy, sygn. sygn. I/0173.

Relacja Marii Grzędzielskiej, sygn. I/0225.

Relacja Władysława Głowaczewskiego, sygn. I/0194 I.

Relacja Stanisława Paryny, sygn. I/0601.

Żuk T., Obrona polskich wsi w województwie lwowskim, sygn. II/2092.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ Sekcja Rękopisów):

Papiery dotyczące okupacji niemieckiej i konspiracyjnej administracji polskiej w dawnych województwach: lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim 1942-1944, cz. 2, przyb. 130/197.

Archiwum Jerzego Polaczka:

Łanowski Z., *Relacja z moich przeżyć od zakończenia walk o Lwów do powrotu do Polski (9 grudnia 1944 rok)*, przyb. 361/01.

Pohoski H., *Wspomnienia z pracy konspiracyjnej Obszaru Południowo-Wschodniego AK (1941-1944)*, przyb. 445/01.

Polaczek J., *Internowanie uczestników „Burzy” we Lwowie*, przyb. 361/01.

Polaczek J., *Zarys wspomnień z działalności w Ruchu Oporu*, przyb. 448/01.

Relacje i wspomnienia różnych osób, sygn. przyb. 410/01.

Sadowski L., *Organizowanie lwowskiego Obszaru ZWZ-AK na przełomie 1941-1942 roku*, przyb. 446/01.

³⁰⁴ *Atlas podziemia...*, s. 500; T. Balbus, *op. cit.*, s. 170-171; *Eksterytorialny Okręg Lwowski AK -WIN i jego rozbić przez bezpiekę*, „Orzeł Biały” 2022, nr 5, s. 21-34; G. Mazur, J. Węgiński, *op. cit.*, s. 170; J. Węgiński, *Armia Krajowa na południowych...*, s. 393-397.

OKRĘG (OBSZAR) LWÓW ARMII KRAJOWEJ

Archiwum Mieczysława Gębarowicza:

Fragment Archiwum Armii Krajowej w Małopolsce Wschodniej, sygn. przyb. 690/04.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO):

Oddział Leśny Armii Krajowej „Lech” 6 Kompania 26 PP AK 5 Dywizji Okręgu Lwów,
oprac. Zenon Kubski i Bronisław Winczura na podstawie wspomnień własnych
i relacji różnych osób, sygn. 16705/II.

Archiwum Oddziałów Warta, sygn. Akc. 145/99, cz. 1-2.

Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego:

Papiery Jerzego Węgierskiego, relacje ustne – Obszar nr 3 AK, akc. 1551, t. 2.

Raport pamiętnikarski ujawniający działalność rejonu AK-Pnikut od października
1943-czerwca 1944, akc. 2932/5.

Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej
oraz Wojskowej Służby Polek (FGEZ):

Teczka osobowa Genowefy Gryb-Łukowskiej, sygn. 209/WSK.

Teczka osobowa Ireny Kościółkowskiej, sygn. 2766/WSK.

Teczka osobowa Marii Grzędzielskiej, sygn. 102/WSK.

Teczka osobowa Marii Mazurkiewicz, sygn. 119/WSK.

Teczka osobowa Wandy Jamońkowskiej, sygn. 123/WSK.

Teczka osobowa Zofii Cypara, sygn. 986/WSK.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN):

Obszar Lwowski AK, sygn. BU 1586/600.

Milan F., Krótka monografia plutonu Armii Krajowej „Orleń”, sygn. Kr 1-2425.

Szymak J., Moja walka i praca. Wspomnienia z II wojny światowej, sygn. Kr 1/2221.

Zbiory prywatne Stanisława Szajdy z Kluczborka:

Szajda M., Moje wspomnienia w latach 1921-2000.

Źródła drukowane:

Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945), t. 1, Wrzesień 1939-czerwiec 1941, [kom. red.
T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945), t. 2, Czerwiec 1941-kwiecień 1943, [kom. red.
T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945), t. 3, Kwiecień 1943-lipiec 1944, [kom. red.
T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Klotz A., *Zapiski konspiracyjisty 1939-1945*, oprac., wstęp i przypisy G. Mazur, Kraków 2001.

Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939-5 II 1946, zebrali: G. Mazur, J. Skwara,
J. Węgierski, Katowice 2007.

Polskie podziemie 1939-1941, t. 1, *Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek et al.; przekł. M. Motyl-Blinczyk, M. Słoń-Nowaczek, I. Diedow], Warszawa 1998.

Polskie podziemie na terenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941, [kom. red. W. Komogorow et al.; wybór i oprac. nauk. Z. Gajowniczek et al.; tł. M. Słoń-Nowaczek, A. Tiergalinskij], t. 2, Warszawa-Moskwa 2001.

Opracowania:

Atlas podziemia niepodległościowego 1944-1956, red. R. Wnuk, Warszawa-Lublin 2007.

Balbus T., „Ostatni kapitanowie”. *Epilog Komendy Obszaru Lwowskiego „Nie” ewakuowanej na ziemię zachodnie Polski*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1-2, s. 157-177.

Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022.

Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990.

Chlebowski C., *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej września 1941-marzec 1943*, Warszawa 1985.

Dzieje Ułanów Jazłowieckich, opracowanie tekstu: K. Goździk, D. Koreś, M. Przybylak, P. M. Rozdżestwieński, J. S. Tym; red. nauk. J. S. Tym, Warszawa 2019.

Eksterytorialny Okręg Lwowski AK-WIN i jego rozbitcie przez bezpiekę, „Orzeł Biały” 2022, nr 5, s. 21-34.

Fałęcki J. [wł. Jan Sokołowski], *Wspomnienia z lat okupacji*, Wrocław 1986.

Gawryś R., Łyszczarz B., *Członkowie podziemia niepodległościowego z Rawy Ruskiej i okolic w latach 1943-1944*, [w:] *Od Narola po Bełż. Szkice historyczne i literackie*, red. Z. Pizun, A. Siemieńska, R. Gawryś, Horyniec Zdrój-Lubaczów-Lubycza Królewska-Narol-Tomaszów Lubelski 2022, s. 295-325.

Goldziński Z., *Na zachód od Lwowa. „Kompania Milczyce”. Kwiecień-sierpień 1944*, Lublin 2000.

Grabowski W., *Jeśli zapomnimy o Nich... Delegatura Rządu w czasie ostatecznej próby*, „Biuletyn Informacyjny. Miesięcznik Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” 2014, nr 1(285), s. 63-67.

Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003.

Horyń S., *Historia i losy miasteczka Brzozdowice*, Kraków 2015.

Jarowiecki J., *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków-Wrocław 2008.

Jaworski E., *Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939-1956*, Pruszków 1999.

Klimecki M., *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania*, t. 3: *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck 20-22 maja 1998, red. nauk. A. Ajnenkiel et al., Warszawa 1998, s. 55-73.

Komański H., Siekierka Sz., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2004.

Kotarska E., *Proces czternastu*, Warszawa 1998.

- Kozimala I., *Dragan Sotirović „Draża”*. Wspomnienia oficera serbskiego z partyzantki lwowskiej 1943-1945, „Rocznik Przemyski. Historia” 2022, z. 4(28), s. 221-238.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Kwaśniewski A., Węgrzyn F., *Wspomnienia walk samoobronnych mieszkańców Hanaczowa podczas okupacji niemieckiej w latach 1943-1944*, „Spotkania Świrzan” 2019, nr 139, s. 3-14.
- Markert A.E., *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900-1987. Żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003.
- Markowski D.K., *Lwów 1944*, Warszawa 2021.
- Markowski D.K., *Ostatni dzień Hanaczowa. Polsko-żydowskie braterstwo broni*, Warszawa 2022.
- Markowski D.K., *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987.
- Mazur G., *Obszar Lwowski ZWZ-AK – szkic z dziejów*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – Polityka – Pamięć*, pod red. nauk. O. Grotta i A. Perłakowskiego, Kraków 2021, s. 19-66.
- Mazur G., *Obszar Lwów*, [w:] *Operacja Burza i Powstanie Warszawskie 1944*, pod red. K. Komorowskiego, aut. W. Barański [et al.], Warszawa 2004, s. 190-215.
- Mazur G., Węgierski J., *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*, Kraków 2011.
- Pempel S., *ZWZ-AK we Lwowie. 1939-1945*, Warszawa 1990.
- Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, Armia Krajowa, Londyn 1950.
- Siekierka Sz., Komański H., Bulzacki K., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim (1939-1945)*, Wrocław 2006.
- Sotirović D. M., *Europa na licytacji. Od czetników Michajłowicia do lwowskiej AK*, Warszawa 2000.
- Szeremeta B., *Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie 1939-1941*, Wrocław 1998.
- Tomaszewski B., Węgierski J., *Zarys historii lwowskiego obszaru ZWZ-AK*, Warszawa 1987.
- Urban W., *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983.
- Ważniewski W., *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009.
- Węgierski J., *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994.
- Węgierski J., *Armia Krajowa na zachód od Lwowa*, Kraków 1993.
- Węgierski J., *Armia Krajowa. Oddziały leśne 19 Pułku Piechoty*, Kraków 1993.
- Węgierski J., *Armia Krajowa Okręg Lwów*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 271-301.
- Węgierski J., *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996.
- Węgierski J., *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993.

- Węgierski J., *Bardzo różne życie. We Lwowie, sowieckich łagrach, na Śląsku*, Katowice 2003.
- Węgierski J., *Komenda Obszaru Południowo-Wschodniego AK*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 250-270.
- Węgierski J., *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka. 1939-1946*, Kraków 1994.
- Węgierski J., *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991.
- Węgierski J., *Obsada osobowa dowództw Lwowskiego Obszaru SZP-ZWZ-AK-NIE w latach 1939-1945*, Kraków 2000.
- Węgierski J., *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989.
- Wiak W.J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wyspiański J., *Żołnierze ze świrskiego lasu*, Lubin 2007.
- Zielonka D., *Dawidów koło Lwowa. Dzieje wsi i jej mieszkańców od najdawniejszych czasów do 1946 roku*, Ząbki 2021.

Netografia:

- Budki Nieznanowskie, [on-line:] <https://www.facebook.com/Budki-Nieznanowskie-271966152843292>.
- Generał Leopold Okulicki „Niedźwiadek”, [on-line:] Okulicki_internet.pdf.
- Hanaczów – dwa ataki band UPA oraz Niemiecka pacyfikacja unicestwiły kresową wieś w maju 1944 r., [on-line:] <https://armiakrajowazgorzelec.blogspot.com/2014/05/hanaczow-dwa-ataki-band-upa-oraz.html>.
- Jaremko J., *Łucznictwo we Lwowie*, [on-line:] <https://arch.kuriergalicyjski.com/historia/5447-lucznictwo-we-lwowie-jubileusz-85-lecia>.
- Obsada personalna i struktura organizacyjna Komendy Okręgu Lwów A, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2037.html>.
- Pnikut, [on-line:] <http://www.pnikut.net/strony/historia/partyzantka.html>.
- Polska samoobrona we Wschodniej Galicji, [on-line:] <https://www.salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji>.
- Szczepaniak M., *„Założyli u nas oddział lwowski »Żegoty«”. Historia Mariana i Józefy Wnuków*, wrzesień 2018 [on-line:] <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/zalozyli-u-nas-oddzial-lwowski-zegoty-historia-mariana-i-jozefy-wnukow>.
- Węgierski J., *Przeciw okupacji sowieckiej. Żołnierze wyklęci na kresach południowo-wschodnich po 1944 roku*, [on-line:] <https://lwow.home.pl/spotkania/przeciw.html>.
- Wykaz żołnierzy 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich służących w pułku w latach 1918-1947, oprac. J. Gromnicki, [on-line:] wykazzolnierzy14pulkuulanowjazlowieckichsluzacychwpulkuwlatach19181947_03.06.2021.pdf.

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG STANISŁAWÓW ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Home Army Stanisławów District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Stanisławów district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Stanisławów area which targeted the Soviets, the Germans, and the Ukrainians, as well as to reconstruct the staffing of the Stanisławów district structures. The author did not ignore an important, yet little known issue of the Polish civilian self-defence organised against Ukrainian nationalists targeting the Polish population with criminal acts in the Stanisławów area. It was the Polish self-defence operatives who allowed large clusters of Polish population to survive. In the final part of the section, the author discussed the course of Operation Tempest and attempted to reconstruct the underground resistance structures under the new occupational force, the Soviets. The author noted that after the Soviets established control over the area, a very high number of Home Army soldiers entered service in ‘instrebityel (hunter) battalions’ tasked with protection of the local population against the terror of the UPA.

Keywords: Stanisławów (Ivano-Frankivsk), World War Two (1939-1945), Polish Home Army, Home Army Stanisławów District, armed combat, self-defence, Operation Tempest

1. Rys historyczny

Województwo stanisławowskie należało do tych kresowych województw, w których przeważała ludność niepolska, nastawiona wrogo do państwa polskiego. Na tym obszarze dominowała przede wszystkim ludność pochodzenia ukraińskiego. Według spisu demograficznego z 1931 r. teren ten zamieszkiwało ponad 1,4 mln osób, z czego użycie języka ukraińskiego jako ojczystego deklarowało ponad milion, natomiast języka polskiego – zaledwie nieco ponad 332 tysiące. Zdecydowana większość – ponad 1,185 mln osób – mieszkała na wsiach. Z tej liczby ponad 931 tysięcy deklarowało używanie języka ukraińskiego jako ojczystego, natomiast nieco ponad 211 tysięcy – języka polskiego. Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja, jeśli chodzi o mieszkańców miast. Niewielką przewagę mieli w nich Polacy, których było przeszło 120 tysięcy, natomiast Ukraińców mieszkało tam nieco ponad 87 tysięcy. Ta niekorzystna z polskiego punktu widzenia struktura narodowościowa uległa znaczącemu pogorszeniu po wybuchu II wojny światowej. Kampania wrześniowa, terror Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD), cztery wielkie deportacje ludności polskiej podczas sowieckiej okupacji spowodowały, że liczba Polaków na tym terenie uległa jeszcze zmniejszeniu. Wszystko to spowodowało, że tworzenie struktur konspiracyjnych było bardzo trudne¹.

Początki działań konspiracyjnych na ziemi stanisławowskiej sięgają jeszcze kampanii wrześniowej. 17 września 1939 r. oficer II Oddziału Sztabu Głównego Wojska Polskiego (WP) Jan Mazurkiewicz, znany później pod pseudonimem „Radosław”, podczas pobytu w Stanisławowie rozpoczął tworzenie struktur konspiracyjnych w tym mieście w oparciu o ludzi należących do siatki dywersji pozafrontowej. Niestety, informacje o jej działalności nie zachowały się do naszych czasów².

Jedną z pierwszych grup konspiracyjnych powstałych na tym terenie była ta utworzona w Kołomyi 25 września 1939 r. Celem organizacji stało się prowadzenie działalności propagandowej, likwidacja szczególnie niebezpiecznych współpracowników sowieckich władz okupacyjnych, a w razie sprzyjających warunków przygotowanie antysowieckiego powstania. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że w połowie października 1939 r. grupa liczyła trzydziestu członków.

¹ BUiAD IPN Kraków, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej na terenie inspektoratu Stryj i Nadwórna – okręg Stanisławów, opracował A. Niementowski „Krzysztof”, dowódca III batalionu Samodzielnego Oddziału Partyzanckiego AK, k. 8-10.

² J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996, s. 15.

Jej organizatorami oraz dowódcami byli: Mieczysław Kalita „Granit”, Edward Kurdyba oraz bracia Eugeniusz Lauterbach „Szelmą” i Tadeusz Lauterbach „Kłępa”. 17 października 1939 r. została ona podzielona na cztery oddziały. I tak Oddział I zajmował się organizowaniem kwater konspiracyjnych i służby sanitarnej. Jego szefem był Mieczysław Kalita „Granit”. Oddziałem II, do którego zadań należało: prowadzenie działalności wywiadowczej, zbieranie broni, kolportaż ulotek i utrzymywanie łączności, kierował Marian Dalman „Długi Emil”. Zadaniem Oddziału III, którego szefem został Zbigniew Żybura „Jaszczur”, były: werbunek nowych członków organizacji, prowadzenie szkolenia wojskowego, naprawa i ukrywanie posiadanej broni. Na czele Oddziału IV, zajmującego się przygotowywaniem ulotek oraz szkoleniem ideowym, stał Mieczysław Granowski „Błękit”. Z zachowanych dokumentów z początku października 1939 r. wiadomo, że członkowie organizacji rozpracowywali oddziały Armii Czerwonej (ACz) stacjonujące w Kołomyi i okolicach, monitorowali zachowanie miejscowej ludności względem okupanta, prowadzili tzw. „czerwoną listę”, czyli wykaz zdrajców i kolaborantów, którzy powinni zostać zlikwidowani. Do akcji likwidacyjnej nigdy nie doszło, ponieważ brakowało broni. Jedynie Roman Szestak „Pim” posiadał pistolet z niewielką ilością amunicji. Organizacja prowadziła przede wszystkim działania propagandowe. Podczas jednej z takich akcji 21 października 1939 r. jej uczestnicy rozlepili na terenie Kołomyi kilkadziesiąt ulotek. W nocy NKWD aresztowało Kalitę oraz kilku innych członków organizacji, a w następnych dniach – pozostałych. Zostali oni skazani na kilka lub kilkanaście lat pobytu w łagrze, natomiast dowódca Kalita 19 kwietnia 1940 r. otrzymał karę śmierci. Wkrótce potem zmarł w sowieckim więzieniu³.

W Kołomyi Józef Stadniczenko z inicjatywy nieznanego pułkownika WP założył w październiku 1939 r. Narodową Organizację Wojskową (NOW). Zadaniem jej członków było przygotowanie oraz udział w powstaniu powszechnym, które miało wybuchnąć po ewentualnym ataku Anglii i Francji na Niemcy i Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich ZSRS. Grupa ta miała być w swym założeniu organizacją o charakterze masowym. W praktyce jednak liczyła zaledwie kilku lub kilkunastu ludzi. Działała do grudnia 1939 r., do momentu, kiedy NKWD aresztowało Stadniczenkę oraz siedmiu jego podkomendnych⁴.

³ *Polskie podziemie 1939-1941*, t. 1, *Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek et al., przekł. M. Motyl-Blinczyk, M. Słoń-Nowaczek, I. Diedow], Warszawa 1998, s. 871-877; R. Wnuk, „*Za pierwszego Sowietą*”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 114-115.

⁴ *Polskie podziemie 1939-1941*, t. 1..., s. 879-881.

W tym czasie funkcjonowała w Kołomyi jeszcze jedna grupa konspiracyjna kierowana przez Adama Jurkiewicza. Liczyła ona ok. 10 osób. Byli to młodzi ludzie w wieku 16-19 lat, harcerze lub członkowie Związku Strzeleckiego (ZS). Na ich czele stali wspomniany wyżej Adam Jurkiewicz oraz Edward Ostrowski. Kierowana przez nich grupa zajmowała się gromadzeniem broni i amunicji oraz jej konserwacją i przechowywaniem. Według zachowanych dokumentów udało się zgromadzić cztery pistolety, pięć karabinów, ok. tysiąca sztuk amunicji oraz ponad pół kilograma materiałów wybuchowych. Wspomniana organizacja miała charakter czysto wojskowy. Jej członkowie przygotowywali się do udziału w powstaniu powszechnym, które jak liczono, miało wybuchnąć wiosną 1940 r. Niestety, pod koniec listopada 1939 r. sowiecka bezpieka aresztowała niemal wszystkich członków tej organizacji⁵.

Drugim po Kołomyi ośrodkiem działań konspiracyjnych w tym okresie była stolica województwa – Stanisławów. Na przełomie września i października 1939 r. przybył tam uchodźca z Warszawy Marzęwski vel Marchlewski vel Lewicki „Jastrzębiec”. Organizacja, którą kierował, nosiła nazwę Związek Ziem Wschodnich „Pogotowie Wojskowe” (ZZW „Pogotowie Wojskowe”). W połowie października 1939 r. do Stanisławowa przybyli przedstawiciele stworzonej we Lwowie przez generałów Mieczysława Borutę-Spiechowicza i Mariana Januszajtisa-Żegotę Polskiej Organizacji Walki o Wolność (POWW) – Jan Wyszyński i Paweł Marcinkowski. Wysłannicy ze Lwowa jeszcze w październiku 1939 r. za pośrednictwem Karola Biernackiego skontaktowali się z mjr. Marzęwskim. Wymieniona organizacja działała jako ZZW „Pogotowie Wojskowe”. Nie była to jedyna grupa konspiracyjna istniejąca w tym czasie w Stanisławowie. W październiku lub listopadzie 1939 r. powstała tam komórka Związku Organizacji Polskich (ZOP) kierowana przez kpt. Antoniego Zamojskiego. Do stycznia 1940 r. w Stanisławowie i Stryju działała także nieznana z nazwy grupa konspiracyjna powiązana z POWzW, a kierowana przez Jana Bienkowskiego. Jej członkowie zajmowali się wytwarzaniem fałszywych dokumentów oraz przeprowadzaniem przez granicę ochotników do formowanej we Francji Armii Polskiej. Według niepotwierdzonych danych z ich pomocą granicę przekroczyło ok. 50 osób⁶.

Działalność konspiracyjna na terenie Stanisławowa nabrała szybszego tempa w grudniu 1939 r. Miało to związek z przybyciem kuriera Związku Walki

⁵ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 88; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 115-116.

⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 116.

Zbrojnej-2 (ZWZ-2) Bartłomieja Szumowskiego „Bartka”. Przekazał on Marżewskiemu instrukcję nakazującą utworzenie Komendy Okręgu ZWZ oraz komórek organizacyjnych we wszystkich powiatach województwa stanisławowskiego. Mniej więcej w tym samym czasie przybył do Lwowa wspomniany wyżej Antoni Zamojski, który od Komendanta Okręgu ZWZ-1 Piotra Marciniaka otrzymał zadanie stworzenia komórek organizacyjnych na terenie Stanisławowa. Zamojski zdołał zjednoczyć rozproszone organizacje konspiracyjne pod szyldem ZWZ. W jego skład weszły ZZW „Pogotowie Wojskowe”, ZOP oraz organizacja kierowana przez Jana Bieńkowskiego. Do końca grudnia 1939 r. udało się skompletować sztab okręgu, w skład którego weszli:

- komendant Władysław Smereczyński „Hucul”, „Romek”; zastępca oraz dowódca ZWZ w mieście Stanisławowie Marżewski (vel Marchlewski vel Lewicki),
- szef sztabu Marian Sokołowski „Sommer”, „Kiławiec”,
- kierownik wydziału organizacyjnego N.N. „Krzywda”,
- szef wywiadu Jan Wyszyński „Janek”,
- kierownik legalizacji i archiwum Antoni Zamojski „Leliwa”,
- adiutant sztabu Nowicki⁷.

Według prof. Grzegorza Mazura w skład sztabu weszli:

- szef sztabu chor. Mikołaj Jagusz,
- szef wywiadu Bolesław Warchałowski,
- adiutant Kazimierz Biłejczyk „Stefan”, „Bohun”,
- kierownik punktu kontaktowego w Stanisławowie: Michalina Wolska „Wala”⁸.

W początkowym okresie funkcjonowania Okręgu ZWZ Stanisławów głównym zadaniem było prowadzenie działalności wywiadowczej. Na terenie Stanisławowa i okolicznych miejscowości wywiadem kierował Paweł Marcinkowski „Tarnawa”. Podlegały mu cztery kilkuosobowe grupy wywiadowcze, które zajmowały się prowadzeniem obserwacji ruchu kolejowego, ustalaniem liczebności i dyslokacji jednostek ACz, milicji i NKWD, a także intensywnym rozpracowywaniem sowieckiego aparatu administracyjnego i partyjnego. Polscy agenci monitorowali również nastroje społeczne, ustalali miejsca zamieszkania funkcjonariuszy NKWD i partyjnych aktywistów oraz dążyli do dekonspiracji sowieckiej agentury.

⁷ *Ibidem*, s. 116-117.

⁸ G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 55.

Patrząc na to z perspektywy czasu, można powiedzieć, że wywiadowcy ZWZ zdołali odnieść sporo sukcesów. Udało się bowiem ustalić szczegółowe rozmieszczenie, rodzaj i liczbę jednostek i obiektów strategicznych ACz na terenie Stanisławowa, Kołomyi, Halicza, Horodenki, Kosowa oraz w pasie nadgranicznym⁹.

Warto w tym miejscu dodać, że dowództwo Okręgu Stanisławów ZWZ podtrzymywało kontakty z Komendami Obszaru we Lwowie ZWZ-1 i ZWZ-2, do których przesyłane były meldunki wywiadowcze. Dowództwo Okręgu Stanisławów ZWZ otrzymało ze Lwowa od obu komend środki finansowe w kwocie ok. 12-15 tys. rubli¹⁰.

Ważnym zadaniem działaczy okręgu było prowadzenie przygotowań do planowanego powstania powszechnego. Tak np. na terenie miasta Stanisławowa przygotowano plany opanowania strategicznych obiektów oraz akcji dywersyjnych polegających na przerwaniu łączności oraz fizycznej likwidacji mieszkających tam wyższych oficerów ACz i NKWD. Aby tego dokonać, rozpoczęto intensywne gromadzenie broni i materiałów wybuchowych. Podjęto też organizację służby medycznej polegającej na przygotowaniu mobilizacji mieszkających na tym terenie lekarzy i pielęgniarek. Osobą koordynującą te prace z ramienia komendy okręgu była dr Zofia Gołębiowska. Za całość przygotowań do powstania odpowiadał natomiast Władysław Smereczyński. Ostatecznie do wybuchu powstania powszechnego nigdy nie doszło. Po przeprowadzeniu pierwszej deportacji ludności polskiej, która miała miejsce 10 lutego 1940 r., z komendy obszaru nadeszły rozkazy rozpoczęcia akcji dywersyjnych na liniach kolejowych, których celem było utrudnienie wywózek w głąb ZSRS. Do aktów sabotażu jednak nie doszło, jedynie w rejonie Stanisławowa doprowadzono do wykolejenia pociągu¹¹.

Wiosną 1940 r. na terenie Stanisławowa w strukturach ZWZ było zaprzysiężonych ok. 500-700 ludzi, niestety, bardzo słabo uzbrojonych. W magazynach konspiracyjnych znajdowało się zaledwie kilka karabinów maszynowych, ok. 20 karabinów, 20 rewolwerów oraz 40 granatów, z których większość nie posiadała

⁹ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 118-120.

¹⁰ *Ibidem*, s. 120.

¹¹ G. Jasiński, *Stanisławów pod sowiecką okupacją w latach 1939-1941*, [w:] *Wojna zmieniła wszystko. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie wojny, okupacji i „wyzwolenia” (1939-1945)*, t. 2, *Administracja – kultura*, red. A. A. Ostanek i P. Hawrylyszyn, Warszawa 2021, s. 23; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 121; *Polskie podziemie 1939-1941. Od Wołynia do Pokucia*, cz. 2, [wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik et al.; przekł. I. Kozłowski, M. Słoń-Nowaczek], Warszawa-Kijów 2004, s. 845, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3.

zapalników. W ramach Okręgu ZWZ Stanisławów miasto stanowiło odrębną strukturę konspiracyjną, na której czele stał wspomniany wyżej Marzewski. W jej ramach utworzono następujące Rejony:

- „Górka”: dowódcy: Teodor Marcinkowski „Majzel”; Jan Lagun „Juras”; zastępca Fieder,
- „Dąbrowa”: dowódca Zbigniew Wołyński „Wilk”,
- „Belweder”: dowódca N.N. „Kruk”,
- „Centrum”: dowódcy: Tadeusz Jakubowski „Andrzej”; Karol Paul „Karol”¹².

Struktury ZWZ w Stanisławowie nie były jedynymi, które udało się stworzyć na tym terenie. Na przełomie listopada i grudnia 1939 r. w Kołomyi tworzenie struktur konspiracyjnych rozpoczął Zbigniew Dukiet. Na początku grudnia zorganizował zebranie, w którym oprócz niego wzięli udział: Tomasz Stafiej, Stanisław Gruppert i Władysław Krzemień. Podjęto decyzję o rozbudowie istniejącego już podziemia. Kilka dni później do Dukietą zgłosił się przybyły ze Lwowa łącznik Jan Zięba. Przekazał on instrukcje nakazujące budowę struktur konspiracyjnych zgodnie z systemem piątkowym. Po koniec grudnia przybyła kolejna łączniczka, która poinformowała Dukietą, że struktury w Kołomyi podlegają Komendzie Okręgu ZWZ w Stanisławowie. Jednocześnie przekazała adres punktu kontaktowego w tym mieście. Na początku lutego 1940 r. Komendant Okręgu ZWZ w Stanisławowie Smereczyński wezwał Komendanta ZWZ w Kołomyi Dukietą na odprawę. Podczas spotkania polecił on zorganizowanie w Kołomyi sztabu Obwodu ZWZ oraz utworzenie struktur konspiracyjnych w Śniatyniu, Kosowie, Kutach, Horodence, Zabłotowie, Żabiem. Jednocześnie przekazał 3 tys. rubli na pokrycie kosztów ich organizacji w tych miejscowościach. Na przełomie lutego i marca utworzony został sztab Obwodu Kołomyja w składzie: komendant Zbigniew Dukiet „Ostry”; zastępca i szef oddziału wojskowego Stefan Chciuk „Florian”; szef wywiadu Stanisław Gruppert; szef łączności i przerzutu ludzi przez granicę Jakub Ziemiański; dowódca Rejonu Kołomyja-Miasto Tomasz Stafiej „Tadek”. Na rozkaz komendanta obwodu rozpoczęto przygotowania do likwidacji zdrajców i agentów NKWD. Osobą odpowiedzialną za wykonanie tego zadania był Kazimierz Król. Aresztowania członków ZWZ, do jakich doszło na początku kwietnia 1940 r., spaliżowały jednak przygotowania do akcji likwidacyjnej¹³.

¹² R. Wnuk, *op. cit.*, s. 123.

¹³ *Polskie podziemie 1939-1941*, cz. 2, s. 883-899.

Równocześnie z tworzeniem struktur konspiracyjnych w Kołomyi zaczęto zakładać analogiczne siatki na terenie sąsiednich powiatów. W styczniu 1940 r. Stanisław Gruppert polecił Marcinowi Krasowskiemu oraz jego córce Stanisławie Krasowskiej, aby spośród swoich znajomych wytypowali godne zaufania osoby, które mogłyby zainicjować działalność podziemną w Kosowie. Krasowscy powierzyli tę misję Stanisławowi Lechowskiemu. Rozpoczął on intensywne prace nad tworzeniem organizacji. Bardzo szybko utworzono dwie piątki konspiracyjne. W skład pierwszej weszli: dowódca Stanisław Lechowski, Franciszek Kaszyński, Marcin Krasowski, Jan Szpuner i Tadeusz Mazurkiewicz (profesor gimnazjalny). Drugą zaś współtworzyli: dowódca Jan Olesiejuk, Jan Kołodziejczyk, Robert Krygier, Mieczysław Koryczyński i Paweł Orlński. Na początku kwietnia 1940 r. utworzono Obwód ZWZ Kosów. Jego siły liczyły około 25-30 ludzi. Członkom ZWZ udało się rozpoznać struktury jednostek ACz oraz NKWD i przekazać zebrane informacje do Lwowa. Komendantem Obwodu Kosów został Tadeusz Mazurkiewicz¹⁴.

Wspomniany wyżej Gruppert zainicjował również powstanie siatki organizacyjnej ZWZ w Śniatyniu. Za pośrednictwem mieszkanki tego miasta Rozalii Gryszczuk skontaktował się on z niejakim Kramerem (?), któremu polecił zorganizowanie w tym mieście placówki ZWZ. Z początkiem marca 1940 r. Kramer zameldował, że udało mu się założyć placówkę w Śniatyniu w sile 30 ludzi. Bliższych danych na temat jej funkcjonowania nie zdołano ustalić. W połowie lutego do Grupperta zgłosił się mężczyzna o nazwisku Budziak lub Bodzek, przedstawiciel konspiracyjnej organizacji z Horodenki powstałej pod koniec 1939 r. dzięki inicjatywie nieznanego z nazwiska pułkownika WP, który na przełomie lat 1939 i 1940 przedostał się do Rumunii. W związku z tym, że część członków tej liczącej prawdopodobnie ok. 300 ludzi organizacji została deportowana 10 lutego w głąb ZSRS, a inni, obawiając się represji, zdołali się przedostać do Rumunii lub na Węgry, grupa ta uległa znaczącemu osłabieniu. Dlatego też ci, którzy pozostali, podporządkowali się Obwodowi ZWZ w Kołomyi. Nie była to jedyna grupa, która weszła w tym czasie w skład tegoż obwodu. Na początku 1940 r. podlegały jego dowództwu w tym mieście grupy konspiracyjne działające w Zabłociu (25 ludzi), Kutach (15 ludzi), Żabiem. W przypadku tej ostatniej chodzi prawdopodobnie o siatkę konspiracyjną zorganizowaną przez dr. Serwackiego. W jej składzie oprócz Polaków znalazła się również grupa Hucułów¹⁵.

¹⁴ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 125-126.

¹⁵ *Ibidem*, s. 126.

W styczniu 1940 r. z inicjatywy szefa wywiadu Okręgu ZWZ Stanisławów Wyszyńskiego „Janka” powstała siatka konspiracyjna na terenie Kałusza. Według niepotwierdzonych danych miała ona liczyć 125-150 ludzi i zrzeszać pracowników tamtejszej kopalni potasu. Jej szefem miał być inż. Bobrowski. Grupa ta wchodziła prawdopodobnie w skład placówki ZWZ obejmującej Kałusz, Tomaszycę oraz okoliczne wsie zamieszkałe przez polską ludność. Jej komendantem był Leon Dobosiewicz. Głównym zadaniem siatki w Kałuszu w chwili wybuchu powstania powszechnego miało być wysadzenie mostów kolejowych i drogowych łączących Kałusz ze Stanisławowem oraz przecięcie linii telefonicznych. Aby wykonać to zadanie, jej członkowie wynieśli z kopalni 10 kg materiałów wybuchowych, 30 detonatorów wraz z przewodami¹⁶.

Miastem, w którym powstała organizacja konspiracyjna, była również Dolina. Utworzenie tamtejszych struktur konspiracyjnych związane było z osobą Mieczysława Kosteckiego, do którego jeszcze w październiku 1939 r. zgłosił się nieznany z nazwiska mężczyzna posługujący się pseudonimem „Student”. Nie tylko poinformował o powstaniu we Lwowie młodzieżowych organizacji niepodległościowych, ale także zaproponował sformowanie takiej organizacji w Dolinie. Kostecki wyraził zgodę na tę propozycję. Wkrótce w jego mieszkaniu doszło do spotkania, w którym obok gospodarza wzięli udział Zygmunt Romańczukiewicz, Julian Sowiński i Zdzisław Ozgowicz. Uczestnicy spotkania zdecydowali o powołaniu organizacji konspiracyjnej nazwanej „Młody Piłsudski”. Na jej komendanta wybrano Mieczysława Kosteckiego. Pozostali uczestnicy spotkania weszli w skład sztabu organizacji, do którego dokooptowano również posiadającego kontakty w ZWZ we Lwowie Józefa Sichora. Zgodnie z przyjętymi założeniami do organizacji starano się werbować przede wszystkim osoby w wieku 16-27 lat oraz takie, które przed wybuchem wojny były członkami ZS lub odbyły służbę wojskową. Głównym zadaniem działaczy „Młodego Piłsudskiego” było przygotowanie planów opanowania miasta, z chwilą gdy na ziemiach polskich wybuchnie powstanie. Członkowie organizacji ustalali miejsca zamieszkania przedstawicieli władz okupacyjnych i aktywistów partyjnych, funkcjonariuszy i oficerów ACz, milicji i NKWD. Ponadto prowadzono przygotowania do opanowania najważniejszych obiektów w mieście. Planowano również przeprowadzenie intensywnych działań dywersyjnych na liniach kolejowych oraz przerwanie sieci telegraficznej i łączności. W grudniu 1940 r. do mieszkającego w tym mieście Józefa Florkiewicza dotarł wysłany przez Komendanta Okręgu ZWZ Stanisławów Zygmunt Dębski. Po koniec stycznia

¹⁶ *Ibidem*, s. 125.

Florkiewicz wraz ze współpracującym z nim Bolesławem Padarewskim przybyli na spotkanie do Stanisławowa z szefem wywiadu Komendy Okręgu Stanisławów Janem Wyszyńskim „Jankiem”, który mianował Florkiewicza dowódcą placówki w Dolinie, a jego zastępcą – Padarewskiego. Wyszyński nakazał im stworzenie grupy wywiadowczej, której zadaniem było zebranie informacji o obiektach strategicznych oraz dyslokacji i strukturze oddziałów sowieckich na terenie Doliny. W marcu 1940 r. w mieszkaniu Florkiewicza doszło do jego spotkania z Zamojskim oraz Józefem Sichorą. Ten ostatni poinformował zebranych o działalności organizacji „Młody Piłsudski” posiadającej kontakty z Komendą Okręgu ZWZ we Lwowie. Powiadomił ich także o tym, że zgodnie z instrukcją komendanta Okręgu ZWZ Lwów podporządkowuje organizację „Młody Piłsudski” miejscowym strukturom ZWZ. Obie struktury zostały połączone, a Sichora objął stanowisko zastępcy komendanta ZWZ w Dolinie.

Z działalnością ZWZ w Dolinie należy zapewne wiązać operującą w gminie Lisowce grupę nazwaną przez NKWD Tajną Strzelecką Organizacją. Powstała ona w grudniu 1939 r. z inicjatywy miejscowego adwokata, a zarazem działacza Stronnictwa Narodowego (SN) Marzewskiego. Jej dowódcą został przedwojenny Komendant ZS w Lisowicach Włodzimierz Kobesa. Grupa ta zajmowała się prowadzeniem działalności wywiadowczej przeciwko okupantowi oraz planowaniem działań dywersyjnych. Co ciekawe, według zachowanych dokumentów NKWD prowadziła ona również rozmowy z działaczami Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), które miały na celu zawarcie porozumienia o współpracy przeciwko Sowietaom. Podczas rozmów polską stronę reprezentował Mieczysław Kostecki¹⁷.

W inny sposób powstały komórki konspiracyjne na terenie miejscowości Jaremcze. Pod koniec grudnia 1939 r. z Kazimierzem Kozłowskim „Zochną”, zajmującym się wywiadem kolejowym z ramienia Komendy Okręgu ZWZ w Stanisławowie, skontaktował się Józef Mosiądz „Pracowity”, który podporządkował mu kilkudziesięcioosobową komórkę operującą w tym mieście. Grupa ta zajmowała się prowadzeniem działalności wywiadowczej oraz zbieraniem broni pozostawionej przez wycofujące się oddziały WP. Polskim agentom udało się m.in. zdobyć plany mostów i tuneli kolejowych na linii Stanisławów–Worochta i Stanisławów–Kołomyja. Członkowie organizacji Karol Strojny „Baca” oraz Kazimierz Samecki zdołali wynieść i ukryć kilka skrzynek broni, amunicji, granatów pochodzących z magazynów Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) w Delatynie. W lutym 1940 r. po rozpoczęciu deportacji ludności polskiej, aby utrudnić jej przeprowadzenie,

¹⁷ *Ibidem*, s. 127-129.

rozpoczęto przygotowania do wysadzenia linii kolejowej prowadzącej do Halicza i Lwowa¹⁸. Na początku lutego 1940 r. szef wywiadu w Komendzie Okręgu Stanisławów ppor. Wyszyński skierował do powiatowego miasteczka Rohatyn Mieczysława Skowrońskiego w celu utworzenia tam siatki konspiracyjnej. Grupa ta miała liczyć ok. 100-120 członków i podlegać bezpośrednio Władysławowi Smereczyńskiemu „Hucułowi”. Ważną rolę w strukturach polskiej konspiracji odgrywała placówka w Nadwórnej. Jej organizatorem i komendantem był Eugeniusz Hofbauer. Została ona stworzona w oparciu o istniejące tam do 1939 r. struktury Związku Rezerwistów. Jej członkami byli m.in.: Jan Antkowiak, dr (?) Bełtowski, (?) Lachowicz, (?) Mariasz, Józef Konicki, Ludwik Moczulski, Józef Matulicz, Czesław Nitkiewicz. Placówka w Nadwórnej od stycznia 1940 r. utrzymywała stałą łączność z Komendą Okręgu ZWZ Stanisławów za pośrednictwem dwóch kurierów N.N. „Blondyna” i N.N. „Grubego”. Ścisłe współdziałała z nią placówka w pobliskiej Pasiecznej kierowana przez Mieczysława Jurkiewicza. W ramach działalności ośrodka konspiracyjnego w Nadwórnej funkcjonowała również komórka przerzutowa na Węgry. Przewodnikami przeprowadzającymi ludzi przez granicę byli: Łużny, Grzegorz Andrejowicz, Jerzy Kolankowski, Mieczysław Kolankowski, Adam Szulc i Tadeusz Szulc. Z komórką współpracował ks. kanonik Józef Smaczniak, proboszcz parafii Wniebowzięcia NMP w Nadwórnej. Stanisław Kosiba wspominał później, że to właśnie na tamtejszej plebanii mieścił się punkt kontaktowy, skąd przewodnicy zabierali ludzi, których należało przeprowadzić na Węgry¹⁹.

Struktury ZWZ działały również w pobliskim Bitkowie. Na czele tamtejszej placówki stał Franciszek Raczkowski-Słomski „Wojtek”. Jego zastępcami byli: Jan Perchal (aresztowany przez NKWD prawdopodobnie 13 kwietnia 1940 r.); Tadeusz Malarz; Eugeniusz Burglewicz (w lutym 1940 r. przedostał się na Węgry, a później dotarł do Armii Polskiej na Zachodzie). Według zeznań, jakie złożył Raczkowski-Słomski po aresztowaniu przez NKWD, miało mu podlegać sześć kompanii, których dowódcami byli: pierwszej (siedziba Bitków) – Bronisław Łukaniszyn (aresztowany w lipcu 1940 r. przez NKWD – dalsze losy nieznane); drugiej (Bitków) – Franciszek Głód; trzeciej (Bitków) – Jan Versel „Stanisław”; czwartej (Bitków, Pasieczna) – Stanisław Warcholak; piątej (Bitków, Majdan, Starunia) – Stanisław Kordys; szóstej – (Bitków, Sołotwina) – (?) Ćwikowski²⁰.

¹⁸ *Ibidem*, s. 129; *Polskie podziemie 1939-1941*, cz. 2, s. 941-945.

¹⁹ AHM Ośrodka Karta i DSH, AW_I0372A-1A, Relacja Stanisława Kosiby.

²⁰ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 129-133.

Już w listopadzie 1939 r. rozpoczęło się tworzenie struktur konspiracyjnych na terenie Stryja. Ich powstanie zainicjował profesor tamtejszego gimnazjum Józef Kazimierski. W jego mieszkaniu odbyło się zebranie, w którym wzięli udział obok gospodarza Augustyn Kulik „Gruby”, Zbigniew Stończak oraz trzy inne osoby nieznane z nazwiska. Podjęli oni decyzję o utworzeniu w Stryju organizacji konspiracyjnej o nazwie Polska Organizacja Wojskowa (POW). Na terenie miasta utworzono pięć rejonów konspiracyjnych:

- pierwszym (Nowy Świat i przylegające ulice) kierował Stanisław Zięba,
- drugim (dzielnica kolejowa) – Zbigniew Stończak,
- trzeci (artylerii) był nieobsadzony,
- czwarty (koszary artylerii) także nieobsadzony,
- piątym (Centrum) dowodził (?) Sowa.

Z zachowanych dokumentów wiadomo, że w marcu 1940 r. POW liczyła 50 ludzi posiadających kilka lub kilkanaście pistoletów oraz dwa pistolety maszynowe. Na rozkaz Józefa Kazimierskiego w lutym 1940 r. Augustyn Kulik utworzył struktury konspiracyjne w Bolechowie. Według niepotwierdzonych informacji Kazimierskiemu podlegały również struktury w Hoszowie. W styczniu 1940 r. działająca w Stryju POW podporządkowała się Komendzie Okręgu ZWZ w Stanisławowie. Łącznikiem z Komendą Okręgu został student Marian Ryglewicz²¹.

Niemal w tym samym czasie, co w Stryju, rozpoczęto tworzenie struktur konspiracyjnych ZWZ w Rozdole, Żydaczowie i Żórawnie. Ich organizatorem oraz dowódcą był leśniczy w dobrach hrabiego Bielskiego Jerzy Gruszecki. Jego zastępcą została nauczycielka Hanna Zajkowska. Oboje działali w strukturach ZWZ aż do lipca 1940 r. Niestety, brakuje informacji o ich dalszych losach.

Obok wymienionych placówek na terenie okręgu struktury konspiracyjne działały jeszcze w takich miejscowościach jak:

- Turka, dowódcą był (?) Niebieszczański, razem z nim działali też jego czterej bracia. Niestety, brak jest informacji o ich dalszych losach;
- Kochawina, dowódcą był Tadeusz Polański, urzędnik państwowy, który zajmował się ratowaniem polskich książek przeznaczonych na zniszczenie przez okupanta. Jego dalszych losów nie udało się ustalić;
- Worochta, dowódcą był (?) Laska, kierownik tamtejszego tartaku, który wraz z grupą podwładnych jesienią 1939 r. przekroczył granicę węgierską. Jego dalszych losów oraz losów kierowanej przez niego placówki nie udało się ustalić;

²¹ *Ibidem*, s. 133-134.

- Mikuliczyn i Tatarów, dowódcą był (?) Cebulski (zajmował się przede wszystkim przeprowadzaniem ludzi na Węgry), brakuje informacji o jego dalszych losach oraz o losach kierowanej przez niego placówki;
- Skole, dowódcą był (?) Zdanewicz, urzędnik państwowy aresztowany w kwietniu 1940 r. przez NKWD. Jego dalszych losów nie udało się ustalić;
- Kałusz, dowódcą był (?) Karpiński;
- Ottynia, dowódcą był (?) Korzeniewski.

Struktury konspiracyjne istniały również na terenie Chodorowa. Kierował nimi Tadeusz Stec. Aresztowany przez NKWD nie zdradził nikogo mimo tortur. 2 lipca 1941 r. skazano go na karę śmierci i stracono. Podoficer WP, który wydał Steca, został rozpoznany po wojnie w Gliwicach przez jego żonę i zlikwidowany przez działające tam podziemie poakowskie²².

Do marca 1940 r. struktury ZWZ na terenie Okręgu Stanisławów działały bez większych przeszkód. Wówczas to sytuacja uległa radykalnej zmianie. NKWD zdołało rozpracować kanały łączności Komendy Obszaru we Lwowie w wyniku zdrady Edwarda Goli, współpracownika ZWZ-2 we Lwowie. Rozpoczęły się wówczas aresztowania członków ZWZ na terenie Okręgu Stanisławów. W ręce NKWD wpadli m.in. Jan Łaguna „Juras”, szef wywiadu Jan Wyszynski „Janek” oraz szef legalizacji i archiwum komendy okręgu (?) Zamojski. Aresztowania objęły również członków terenowych placówek okręgu. Odbudowę organizacji podjął profesor stanisławowskiego gimnazjum Michał Kędzior. Jednak była ona nieudana, ponieważ został on wkrótce aresztowany przez NKWD, podobnie jak szef sztabu okręgu kpt. Marian Sokołowski. Na przełomie maja i czerwca doszło do kolejnej fali aresztowań. Rozbito m.in. placówki w Lisowcach, Bolechowie i Kałuszu. Mimo ogromnych strat niektóre struktury ZWZ zdołały przetrwać aż do wkroczenia Niemców. Aresztowania uniknął m.in. komendant okręgu Władysław Smereczyński. Próbę odbudowy struktur konspiracyjnych podjął w marcu 1940 r. Roman Tatarski „Luda”, szef łączności z zagranicą w Komendzie Obszaru ZWZ-1 we Lwowie. Wraz z Andrzejem Pinińskim „Jackiem” rozpoczął tworzenie sieci kurierskiej do Rumunii. Udało się im założyć placówki w Śniatyniu (dowódca Bronisława Siomak), Horodence (członkowie: Maria Baczyńska, Zdzisław Romaniuk, Edward Szubowicz), Kutach, Kołomyi (dowódca Natalia Romaniuk). Ostatecznie działania NKWD doprowadziły do rozbicia siatki w drugiej połowie 1940 r.²³

²² A. M. Danciewicz, *Chodorów i Chodorowianie. Opowieść o losach miasta i jego mieszkańców*, Warszawa 2005, s. 175; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 134-135.

²³ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 135-137.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej zmienił całkowicie sytuację polskiej konspiracji na terenie Pokucia. Obszar ten początkowo okupowany był przez regularne jednostki armii węgierskiej. Dlatego też zaistniały tam stosunkowo korzystne warunki do odbudowy sieci konspiracyjnej zniszczonej podczas okupacji sowieckiej. Sytuacja taka trwała stosunkowo krótko. Już na początku sierpnia Węgrzy posunęli się dalej na wschód, a ich miejsce zajęli Niemcy. Jednocześnie na tym terenie uaktywnili się nacjonaści ukraińscy. Utworzona wówczas ukraińska policja pomocnicza przeprowadziła w sierpniu i wrześniu 1941 r. w Stanisławowie i okolicy masowe aresztowania polskiej i żydowskiej inteligencji. Wśród zatrzymanych było szczególnie dużo nauczycieli. Większość z aresztowanych zginęła w masowych egzekucjach w tzw. Czarnym Lesie pod Stanisławowem. Wszystko to miało znaczący wpływ na odbudowę polskiej konspiracji²⁴.

2. Struktura Okręgu Stanisławów AK

Odbudowę Okręgu ZWZ Stanisławów, działającego pod kryptonimami: „W górę”, „Kawon”, „W dół”, „Karaś”, rozpoczął z końcem 1941 r. Rudolf Majewski „Feliks” (w 1939 r. dowódca baterii szkolnej w Szkole Podchorążych Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim). Na przełomie listopada i grudnia 1941 r. do Stanisławowa skierowano Romana Zwoniczkę „Rybę”, byłego oficera 2 Pułku Saperów Kaniewskich. Po koniec grudnia 1941 r. do Kazimierza Sawickiego „Pruta” zgłosił się, wysłany przez Komendanta Głównego ZWZ, Jan Rogowski „Włodzimierz” (w 1939 r. zastępca dowódcy 60 Pułku Piechoty). Miał on pierwotnie objąć stanowisko komendanta Okręgu Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej (ZWZ-AK) Lwów. W związku z tym, że było ono już zajęte, został skierowany do Stanisławowa. Na teren okręgu przybył w styczniu 1942 r. i rozpoczął kompletowanie jego sztabu, którego szefem został Rudolf Majewski „Feliks”, a komendantem Oddziału I Organizacyjnego – Roman Zwoniczek „Ryba”. Ten ostatni ze względów zdrowotnych został wkrótce odesłany do dyspozycji komendanta Obszaru ZWZ-AK Lwów. Z zachowanych dokumentów wynika, że do końca czerwca udało się skompletować sztab okręgu, jednak bez komendanta Oddziału III (operacyjnego)²⁵. Sporym problemem był brak kadry oficerskiej. W połowie 1942 r. w skład sztabu

²⁴ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 65-70.

²⁵ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 27-30.

Płk Władysław Smereczyński (1895-1958), „Hucul”, komendant Okręgu Stanisławów AK w latach 1940-1941

Płk Jan Rogowski (1891- po 1950), „Jastrzębiec”, „Włodzimierz”, komendant Okręgu Stanisławów AK w 1942 (fot. przed 1939)

Kpt. rez. Ludwik Władysław Herman „Adam”, „Doktor”, „Felczer”, „Globus”, „Junosza”, „Kudak”, „Portier”, „Strzelecki”, „Wrzos”, „Żuraw” (1901-1981), od lutego 1943 komendant Okręgu Stanisławów AK

St. strz. Stanisław Kosiba „Choraży” (1922-1994), dowódca oddziału partyzanckiego w Inspektoracie Kołomyja AK

Mjr/ppłk Jan Mróz „Simon”, „Sław”, „Wiktor” (1899-1954), zastępca komendanta Okręgu Stanisławów AK (VI-VIII 1944)

Pchor. Józef Kowalski „Bury” z Kedywu Okręgu Stanisławów AK

Kpt./mjr Rudolf Jan Majewski „Felix” (1901-1949), szef sztabu Okręgu Stanisławów AK

Ppor./por. rez. Tadeusz Miczyk „Juhas”, „Lach” (1913-1968), szef Kedywu Inspektoratu Stryj AK

Por./kpt. Zdzisław Pacak „Andrzej”, „Jarema” (1910-1981), komendant Inspektoratu Stryj AK

Kpt./mjr Filip Benicjusz Tymowicz „Kruk” (1904-1944?), szef sztabu Okręgu Stanisławów AK

Cc kpt. Michał Wilczewski „Uszka”, szef Wydz. VIII Sap. i Kedywu Okręgu Stanisławów AK

Pchor./ppor. rez. Kazimierz Stanisław Bilejczuk „Bohun”, „Bulawa”, „Norbert”, „Stefan”, „Szyna”, „Stefan Różański” (1918-1995), oficer informacyjny Inspektoratu Kołomyja AK

Improwizowany szpital w Nadwórnej na początku lipca 1944. Leżą od lewej żołnierze z oddziału M. Wilczewskiego: Julian Schoen, Józef Kowalski, NN „Jastrząb”; stoi Krystyna Walczakówna z oddz. Stanisława Kosiby

Grupa żołnierzy. Od lewej Michał Wilczewski, Janina Krzaklewska, Adam Wierzbicki - 1944

wchodziło zaledwie 2 oficerów zawodowych w stopniu porucznika, 3 młodszych oficerów rezerwy, 3 podoficerów, 2 podchorążych oraz 35 osób cywilnych. Niestety, prace organizacyjne prowadzone przez Rogowskiego zostały przerwane na skutek jego aresztowania przez gestapo w listopadzie 1942 r. W ręce niemieckich służb bezpieczeństwa wpadli wówczas: szef sztabu Okręgu Stanisławów Rudolf Majewski „Feliks”, szef Oddziału I kpt. Leopold Jani „Ful”, Komendant Wojskowej Służby Ochrony Powstania (WSOP) N.N. „Mirośław”. Gestapo ujęło także szefów Inspektoratów w Chodorowie i Stanisławowie. Aresztowania te związane były z działalnością agenta byłego podoficera KOP, a zarazem agenta gestapo Stanisława Adamskiego. Za zdradę skazano go na karę śmierci, jednak próba wykonania wyroku się nie powiodła²⁶. Dopiero w 1945 r. Adamski stanął przed sądem w Nowym Sączu. Został wówczas skazany na karę śmierci i stracony. Odbudowę struktur Okręgu AK Stanisławów rozpoczął w lutym 1943 r. Władysław Ludwik Herman²⁷.

Komendantowi okręgu podlegały Inspektoraty: Kołomyja (Obwody: Nadwórna, Kosów, Horodenka; w skład tego Inspektoratu wchodził również samodzielny Rejon Kołomyja); Stanisławów (Obwody: Stanisławów, Tłumacz, Dolina, Kałusz); Stryj (Obwody: Stryj, Dolina, Żydaczów); Chodorów (przekazany w maju 1943 roku do Okręgu AK Lwów; Obwody: Chodorów, Żydaczów, Rohatyn) oraz samodzielny Obwód Stanisławów-Miasto. W marcu 1944 r. większa część Inspektoratu Kołomyja oraz fragment Inspektoratu Stanisławów zostały zajęte przez jednostki ACz²⁸.

Rozwój polskich struktur konspiracyjnych na terenie województwa stanisławowskiego przebiegał bardzo wolno. Wpływ na to miały niemiecki terror oraz deportacje sowieckie, które doprowadziły do znaczącego ograniczenia miejscowej polskiej inteligencji, mogącej organizować działalność konspiracyjną. Z czasem doszła do tego jeszcze antypolska działalność nacjonalistów ukraińskich. Wszystko to powodowało, że siatki konspiracyjne były bardzo słabe. W sierpniu 1943 r.

²⁶ CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacja Zbigniewa Schneigerta, k. 11.

²⁷ *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, Kwiecień 1943-lipiec 1944, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 345; K. Krajewski, *op. cit.*, s. 541; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 37. O brakach kadrowych wspomina m.in. w swojej relacji Franciszek Surmacz. Píše on, że na wiele stanowisk mianowano podoficerów lub osoby cywilne bez żadnego przeszkolenia. Zob. CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/688, F. Surmacz, Relacja wstępna z działalności I batalionu 53 pp partyzanckiego za okres 1941-1944, k.1-2.

²⁸ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 99; Okręg Stanisławów AK, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 11 VIII 2021.

w strukturach Okręgu AK Stanisławów służyło zaledwie 2500 ludzi, z czego tylko 60 było oficerami, a 20 – podchorążymi. Do końca 1943 r. liczba żołnierzy AK na tym terenie wzrosła do 4126 ludzi, w tym 110 oficerów, 60 podchorążych oraz 700 podoficerów. Na początku czerwca 1944 r. w strukturach AK na tym terenie znajdowało się 7574 żołnierzy, wliczając w to tych służących w jednostkach samoobrony. W skład ich wyposażenia wchodziły: 1 ckm, 3 rkm-y (bez amunicji), 62 karabiny (po 70 sztuk amunicji przypadającej na każdy), 68 pistoletów (33 sztuki amunicji na jeden), 9 pistoletów maszynowych (każdy z zapasem 100 sztuk amunicji), 1100 granatów najprawdopodobniej tzw. „sidolówek” produkowanych własnym sposobem. Uzbrojenie starano się również zdobywać w starciu z nieprzyjacielem, organizując napady na niemieckie transporty. Tak działo się np. na obszarze Inspektoratu Stryj²⁹. Wydobywano również broń i amunicję ukrytą w 1939 r. przez żołnierzy WP. Ponadto zbierano uzbrojenie porzucone podczas panicznego odwrotu przez jednostki ACz w czerwcu i lipcu 1941 r. Decydowano się także na zakup potrzebnej broni od żołnierzy nieprzyjaciela, najczęściej Węgrów. Znaczącą liczbę sztuk broni udało się pozyskać dzięki czterem zrzutom odebranych przez placówkę „Karabela” pod Korczunkiem Daszawskim w drugiej połowie maja 1944 r. Zrzuty te, choć stanowiły kroplę w morzu potrzeb, przyczyniły się do poprawy stanu uzbrojenia okręgu. Prawdopodobnie odebrano wówczas 12 lkm-ów (z zapasem 2500 sztuk amunicji przypadającej na każdy), 120 pistoletów i rewolwerów (po 50 sztuk amunicji na każdy), 140 pistoletów maszynowych (po 500 sztuk amunicji na każdy), 500 ręcznych granatów angielskich. Za organizację i odbiór zrzutów odpowiadał z ramienia Komendy Okręgu Stanisławów referat przerzutów powietrznych powstały w październiku 1943 r. Jego szefem był N.N. „Jaśmin”. Wobec braków w uzbrojeniu w wielu wypadkach żołnierze zaopatrywali się w kosy, widły, siekiery. Dotyczyło to przede wszystkim oddziałów samoobrony strzegących polskich wsi przed atakami ze strony nacjonalistów ukraińskich³⁰.

²⁹ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/689, S. Strzęp „Ryszard”, Działalność w latach 1941-44 obwód stryjski AK, 53 pułk partyzancki Karpackiej Dywizji Partyzanckiej, k. 5.

³⁰ Sekcja rękopisów, Przyb. 123/98, Z. Pacak-Kuźmirski, Kadra dowódców i instruktorów Inspektoratu Stryjskiego i Karpackiej Dywizji Partyzanckiej podczas okupacji niemieckiej, k. 4; CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/685, S. Strzęp, Inspektorat Stryjski – Karpacka Dywizja Partyzancka 1941-1944 r., k. 4-5; *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, s. 102-103; J. Sobów, [w:] *W podziemiu i za drutami obozów. Wspomnienia z czasów okupacji i powojennych represji*, wstęp i opracowanie: P. Cichoracki, M. Jakimowicz, M. Ruchniewicz, Wrocław 2021, s. 160; J. Węgieński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 45-46, 50.

Jeszcze przed wyspą udało się zorganizować w Komendzie Okręgu Stanisławów referat saperów. Na jego czele stanął nieznany z nazwiska oficer saperów N.N. „Leopold”. Ta sama osoba była również najprawdopodobniej komendantem Związku Odwetu (ZO). Nie udało się ustalić żadnych szczegółów dotyczących działalności tej organizacji. Wiadomo jedynie, że przygotowała ona wytyczne dotyczące prowadzenia działań dywersyjnych na liniach komunikacyjnych nieprzyjaciela. Ponadto na terenie Okręgu Stanisławów funkcjonowały struktury Kierownictwa Dywersji (Kedywu). Na ich komendanta został początkowo wyznaczony cichociemny Stanisław Gilowski „Gotur”. Gdy odmówił objęcia stanowiska, na jego miejsce mianowano cichociemnego Michała Wilczewskiego „Uszkę”. O działalności Kedywu pisał m.in. inspektor Komendy Głównej AK o pseudonimie „Czesław”. Był nim prawdopodobnie płk Gwido Kawiński. Wizytował on tereny Okręgu AK Stanisławów w kwietniu i maju 1944 r. Według niego na terenie niezajętej przez ACz części okręgu funkcjonowało 16 patroli Kedywu liczących łącznie 80 żołnierzy. Ze sprawozdania można się dowiedzieć, że w kwietniu patrole te przeprowadziły 15 akcji dywersyjnych na liniach kolejowych Stanisławów–Stryj, Stanisławów–Lwów, Stryj–Lwów oraz w rejonie węzła kolejowego w Drohobyczu. W tym samym raporcie napisano również, że siły Okręgu Stanisławów liczyły wówczas 65 plutonów, w których skład wchodziło 3100 żołnierzy. Ponadto w oddziałach partyzanckich służyło 380 ludzi. Łącznie, z żołnierzami Kedywu na terenach okręgu Stanisławów, pozostających jeszcze pod okupacją niemiecką, było 3560 akowców. Do tego dochodziło ponad 1500 ludzi służących w placówkach samoobrony³¹.

Na terenie Okręgu Stanisławów funkcjonowało również Biuro Informacji i Propagandy (BIP). Powstało ono najprawdopodobniej na początku 1942 r. Jego organizatorem był Józef Wąsowicz „Kogut”. Struktury BIP-u bardzo mocno ucierpiały na skutek rozbicia w listopadzie 1942 r. komendy okręgu przez gestapo, którego ciosy były tak silne, że siatka konspiracyjna BIP-u funkcjonowała od tej pory we Lwowie. W odtwarzanej komendzie okręgu stanowisko szefa BIP-u objął Mieczysław Schima „Irena”. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że tamtejszy BIP wydawał w nakładzie 300-400 egzemplarzy tygodnik „Drogowskaz” zawierający obszerny dział informacyjny oraz wskazówki i dyrektywy władz konspiracyjnych dla ludności polskiej mieszkającej na tym terenie. Redaktorami tego pisma byli dr Tadeusz Laskowski oraz Karol Kowalski „Bartek”. Głównym organem prasowym stał się natomiast „Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej” wydawany

³¹ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 544-545; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 325-326.

we Lwowie w nakładzie ok. 300 egzemplarzy. Wśród wydawnictw BIP-u Okręgu AK Stanisławów warto również wymienić ukazujące się nieregularnie satyryczne czasopismo „Pociąg” redagowane przez Józefa Piotrowicza. Wspomniane czasopisma wychodziły we Lwowie do lipca 1944 r. Po zakończeniu akcji „Burza” na terenie okręgu wydawano pisma – „Przebojem” oraz satyryczny „Szczutek”. W ramach BIP-u funkcjonowała również niewielka sześciuosobowa komórka Pomocy Żołnierzowi (PŻ). Prasa wydawana przez BIP we Lwowie oraz przez BIP Komendy Głównej AK dostarczana była przez łączniczki do punktów kolportażowych rozmieszczonych na terenie poszczególnych inspektoratów³². Według prof. Jerzego Węgierskiego Oddział V (łączności) funkcjonował od 1943 r. w postaci dwóch osobnych pionów. Pionem V_k zajmującym się łącznością konspiracyjną kierowała Janina Tarnawska „Eleonora”, „Centuria”, „Ryba”, natomiast wydziałem V_o odpowiedzialnym za zachowanie łączności operacyjnej miał kierować nieznany z nazwiska Franciszek „Konduktor”. Nowemu komendantowi okręgu z końcem 1943 r. udało się również zorganizować WSOP. Na jej czele stanął nieznany z nazwiska komisarz Policji Państwowej „Pingwin”³³.

W strukturach Okręgu AK Stanisławów działała również Wojskowa Służba Kobiet (WSK). Została ona stworzona od podstaw lub odbudowana po aresztowaniach w maju 1943 r. Na jej czele stała wspomniana wyżej Janina Tarnawska „Eleonora”. W trzecim kwartale 1943 r. w strukturach WSK Okręgu Stanisławów służyło zaledwie 200 kobiet, z czego 56 w Komendzie Okręgu. W połowie czerwca 1944 r. działało ich w WSK już 314. Swoje obowiązki pełniły w kwatermistrzostwie, łączności, służbach sanitarnej i wartowniczej. Szczególnie dramatyczne były losy kobiet pełniących służbę wartowniczą i sanitarną na terenie Inspektoratu Stryj, gdzie stanowisko komendantki WSK objęła Helena Eckstein. Wiele z nich brało bezpośredni udział w walkach z Ukraińską Powstańczą Armią (UPA) jako tzw. „kosynierki”³⁴ w bazie w Korczunku Daszowskim (krypt. Kordofan) (81 osób w trzech zespołach) bądź też pracowały jako sanitariuszki (pięć zespołów – 31 osób). Główny punkt sanitarny (krypt. Lugano) inspektoratu, gdzie m.in. udzielano pomocy ofiarom UPA, mieścił się we wsi

³² CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacja Karola Kowalskiego, k. 9; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 257-258.

³³ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 42, 46.

³⁴ Tak nazywano kobiety, które brały udział w walkach z upowcami, uzbrojone jedynie w kosy osadzone na sztorc. Wbrew pozorom w bezpośredniej walce były one bardzo groźne, nie tylko pod względem militarnym, ale i psychologicznym.

Łukowiec³⁵. W strukturach Komendy Okręgu AK Stanisławów funkcjonował również Oddział VIII. Jego szefami byli kolejno: N.N. „Prosper”; Tadeusz Ogrodnik „Rosomak”, „Ignacy”. Wzmiankowany oddział dzielił się na dwa odrębne piony: A – saperów (referaty: planowania i kontroli, materiałowy i transportowy, mobilizacyjny, wyszkoleniowy), B – Kedywu (referaty: operacyjny i planowania, sabotażowo-dywersyjny i likwidacyjny, materiałowy i transportowy). Szefem Kedywu w grudniu 1943 r., a więc w przededniu rozpoczęcia akcji „Burza”, został mianowany cichociemny Michał Wilczewski „Uszka”. Na początku 1944 r. Kedyw Okręgu AK Stanisławów liczył 134 żołnierzy. I tak w Inspektoracie Stryj działało 16 patroli dywersyjnych, w Inspektoracie Kołomyja – cztery dywersyjne i jeden likwidacyjny, w Inspektoracie Stanisławów – jeden dywersyjny i jeden likwidacyjny, natomiast samodzielny Obwód Stanisławów-Miasto posiadał jeden patrol dywersyjny. Kedyw Okręgu Stanisławów w porównaniu ze strukturami Kedywu Okręgu Tarnopol i Okręgu Lwów był bardzo słaby. Do początku 1944 r. żołnierze Kedywu przeprowadzili zaledwie jedną akcję dywersyjną na linii kolejowej oraz zlikwidowali sztab UPA mieszczący się w willi przy ul. Kraszewskiego w Stryju. Prowadzono również akcje sabotażowe w poszczególnych zakładach pracy, takich jak np. cukrownia w Horodence³⁶.

Na terenie województwa stanisławowskiego funkcjonowały również struktury konspiracyjne podległe bezpośrednio Komendzie Głównej AK w Warszawie, a konkretnie wchodzącemu w jej skład Wydziałowi Łączności Zagranicznej. To właśnie za pośrednictwem m.in. sieci kurierskiej utworzonej na tym terenie przekazywano dokumenty i meldunki do Londynu. Komórka zajmująca się łącznością kurierską funkcjonowała we Lwowie i nosiła krypt. „Latarnia”. Wzmiankowana organizacja zaczęła działać na przełomie 1941 i 1942 r. Kierowali nią kolejno: Adam Smulikowski „Rafał”; Karol Dąbrowski i Janina Arkuszewska; Aleksander Rybicki „Sienkiewicz”. Przez teren okręgu wiodły ze Lwowa do Czerniowiec trzy odrębne szlaki kurierskie prowadzące przez Horodenkę-Śniatyn, Kołomyję-Załucze, Kołomyję-Kosów-Kuty. W Czerniowcach przesyłki odbierane były przez

³⁵ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/693, W. Herman, L. Świejkowski, Oświadczenie o przyznaniu odznaczeń bojowych dla żołnierzy Okręgu Stanisławowskiego AK, k. 6-7; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 73; WSK Okręg Stanisławów AK, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 11 VIII 2021.

³⁶ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/689, S. Strzęp „Ryszard”, *Działalność...*, k. 7; G. Mazur, *Okręg Stanisławów AK*, [w:] *Armia Krajowa – rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 324-325.

pracowników Bazy Łączności „Bolek II” w Bukareszcie, a następnie ekspediowane przez nich dalej na zachód. O ludziach działających w strukturach łączności kurierskiej na tym terenie wiadomo bardzo niewiele. Na pewno jednym z kurierów udających się do Czerniowiec był Stanisław Kulin, natomiast w Kutach rezydował J. Manugiewicz. Wzmiankowana sieć kurierska działała do 12 lipca 1943 r., kiedy to aresztowany został przez Rumunów Aleksander Rybicki. W ręce rumuńskiego wywiadu wpadły wówczas liczne dokumenty, a cała siatka została doszczętnie rozbita³⁷. Wcześniej, bo już na przełomie 1939 i 1940 r. przez teren okręgu przechodzili tzw. „Biali Kurierzy” kierujący się z Budapesztu do Lwowa lub do Stanisławowa. Przemycali oni instrukcje i pieniądze, natomiast w powrotnej drodze przeprowadzali ludzi na Węgry. Wśród nich byli m.in. Tadeusz Chciuk „Celt”, Władysław Ossowski „Mały Władzio”, Rudolf Regner „Rudek”, Jan Antoni Krasulski, Zbigniew Janicki. Dużą rolę w łączności kurierskiej odegrali również kolejarze. Przez Przełęcz Jabłonowską na trasie Worochta–Körösmező kursował specjalny pociąg towarowy, którego obsadę stanowili polscy kolejarze. Wśród nich byli m.in. Adam Wierzbicki, Franciszek Piwowarczyk, Stanisław Kamiński³⁸.

Na początku 1944 r. podjęta została próba odbudowy sieci kurierskiej, najprawdopodobniej z inicjatywy komendanta Okręgu AK Stanisławów. Z zachowanych dokumentów wiadomo o zorganizowaniu trasy przerzutowej przez Delatyn i Ławoczne, a prowadzącej na Węgry oraz przez Śniatyn i Horodenkę do Rumunii. Jeżeli idzie o tę drugą trasę, to możliwości jej wykorzystania były bardzo ograniczone ze względu na fakt, że po stronie rumuńskiej brakowało koniecznych w takim wypadku punktów oparcia. Nie było z tym problemu po stronie polskiej. Kurierzy idący do Rumunii lub stamtąd wracający zatrzymywali się na rzymskokatolickiej plebanii w Horodence u ks. Stanisława Turkowskiego³⁹. Warto w tym miejscu dodać, że w marcu 1944 r. przedstawiciele Komendy Okręgu AK Stanisławów – oficer wywiadu N.N. „Karaś” oraz szef sztabu okręgu mjr Filip Tymowicz – prowadzili poufne rozmowy z oficerami węgierskiego wywiadu. Polskimi postulatami były: uzyskanie pomocy w walce przeciwko Ukraińcom, przekazanie uzbrojenia żołnierzom AK, zapewnienie nieskrępowanego przerzutu ludzi na Węgry oraz możliwości pozostania tam zagrożonych żołnierzy AK, zahamowanie przemytu broni dla Ukraińców z terenu Rusi Zakarpackiej. Delegacja węgierska prosiła natomiast o informację na temat zagadnień ukraińskich oraz współpracę z polskim

³⁷ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 109.

³⁸ Idem, *Okręg Stanisławów AK...*, s. 317.

³⁹ Idem, *Pokucie...*, s. 109.

wywiadem podczas ewentualnej okupacji Pokucia przez Sowieci. Do całkowitego porozumienia nie doszło, jednak udało się zawrzeć swego rodzaju pakt o nieagresji pomiędzy obiema stronami⁴⁰.

Na terenie Okręgu Stanisławów, podobnie jak na ziemi lwowskiej i Tarnopolszczyźnie, żołnierzom AK przyszło toczyć walki w obronie polskich wsi i miasteczek atakowanych przez UPA.

Na czele Okręgu AK Stanisławów (kryptonimy: „Kawon”, „Karaś”, „Struga”, „Korale”, „Światło”, „Gorgany”) stał komendant.

Funkcję tę pełnili kolejno:

- ppłk Władysław Smereczyński „Hucul” (maj 1940-październik 1941),
- ppłk Jan Rogowski „Włodzimierz”, „Jastrzębiec”, nazwisko okupacyjne Władysław Jastrzębiec (20 stycznia-10 listopada 1942), następnie aresztowany,
- p.o. kpt./mjr Leopold Teofil Jani „Teofil” (15 listopada-19/21 grudnia 1942),
- Władysław Ludwik Herman „Doktor”, „Adam”, „Wrzos”, „Junosza”, „Felczer”, „Żuraw”, „Globus” (5 lutego 1943-30 czerwca 1944 – komendant Okręgu Stanisławów, od 30 czerwca 1944 – komendant podokręgu).

Zastępcą komendanta był Władysław Jan Mróz „Wiktor” (30 czerwca-31 sierpnia 1944).

Funkcję szefa sztabu pełnili kolejno:

- Rudolf Jan Majewski (grudzień 1941-10 listopada 1942), nazwiska okupacyjne Ejsmond i „Feliks”; Filip Benicjusz Tymowicz (maj 1943-1944), nazwisko okupacyjne Leon Gawalewicz „Kruk”.

W Okręgu Stanisławów działali także:

- sekretarka Maria Sabina Wachter (do grudnia 1942), następnie aresztowana,
- adiutant N.N. „Ksawery”, „Żbik” (od drugiej połowy 1943),
- oficer do specjalnych poruczeń i szef kancelarii komendanta okręgu Józef Korbecki „Zięba”, „Sanitariusz”, „Karol”⁴¹.

⁴⁰ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/693, W. Herman, L. Świejkowski, *op. cit.*, k. 2; G. Mazur, *Pokucie...*, s. 116-117.

⁴¹ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami III Rzeszy*, Rzeszów 1990, s. 176; G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ-AK – szkic z dziejów*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grotti i A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 38; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 51; *Komenda Okręgu Stanisławów AK*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 11 VIII 2021.

W sztabie Komendy Okręgu Stanisławów funkcjonowały oddziały:

1. Oddział I (organizacyjny): komendanci: Roman Józef Zwoniczek „Ryba” (grudzień 1941-luty 1942), odszedł na stanowisko szefa wydziału saperów w Komendzie Okręgu AK Lwów; Leopold Teofil Jani „Teofil”, nazwisko okupacyjne Aleksander Matiuszyn (luty-lipiec/sierpień 1942), odszedł na stanowisko komendanta Inspektoratu Chodorów; N.N. „Ful” (sierpień-listopad 1942), aresztowany; Mieczysław Zenon Widajewicz, nazwisko okupacyjne Józef Podolak; Stanisław Andruszewski „Prosektor”, „Antoni” (5 lutego-listopad 1943); Leonidas Świejkowski „Zimorodek” (do lipca 1944),
 - referent personalno-ewidencyjny: N.N. „Skalpel” (od lutego 1943),
 - kierownik sekcji legalizacji: N.N. „Malarz”,
 - przewodniczący Wojskowego Sądu Specjalnego (WSS): Stanisław Pławski „Błazej”,
 - prokurator: pchor. mgr Karol Kowalski „Bartek”,
 - referenci WSK: N.N. (sierpień-listopad 1942); Janina Tarnawska „Eleonora” (czerwiec 1943-lipiec 1944)⁴²;
2. Oddział II (wywiad i kontrwywiad): Władysław Madej „Winiarz”; N.N. „Bakcyl” (luty-maj 1943); Bronisław Kęsek „Rybak”, „Nietoperz”, „Bronisław”, „Bronek”,
 - Oddział IIa (wywiad): Józef Majka (do czerwca 1942); Władysław Madej „Winiarz”,
 - Oddział IIb (kontrwywiad): Juliusz Stanisław Vacqueret „Juliusz” (jesień 1941-1 października 1942)⁴³,
 - Dział Wywiadu:
 - referaty: ewidencyjny, wywiadu wojskowego (Niemcy i ich sprzymierzeńcy), ukraiński, antykomunistyczny, specjalny (komunikacja, przemysł, zasoby), łączności własnej, techniczny (foto, szyfry, skrytki), samodzielny referat (sprawy węgierskie),
 - Dział Kontrwywiadu:
 - referaty: ewidencyjny, władz policyjnych, urzędów okupanta, obserwacyjno-inwigilacyjny, więzienny, bezpieczeństwa⁴⁴;

⁴² Komenda Okręgu Stanisławów AK.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

3. Oddział III (operacyjno-szkoleniowy): Filip Benicjusz Tymowicz „Aleksander”,
– referent lotniczy: N.N. „Jaśmin”⁴⁵;
4. Oddział IV (kwatermistrzostwo): por. Mieczysław Schima „Karol”; Zbigniew Dziurzyński „War” (sierpień-listopad 1942), jako „spalony” przeszedł na stanowisko referenta ds. zakupu broni; N.N. „Daniel”; ppor. N.N. „Laborant”, „Daniel”,
– referaty: materiałowy, organizacyjno-transportowy, weterynaryjny, służby zdrowia, sprawiedliwości, uzbrojenia,
– WSOP: N.N. „Mirosław” (do listopada 1942), następnie aresztowany; N.N. „Pingwin” (do końca 1943),
– szef służby sanitarnej okręgu: dr N.N. „Puma”⁴⁶;
5. Oddział V_k (łączność konspiracyjna): Stefania Majewska „Stefa” (do listopada 1942); Janina Tarnawska „Eleonora” (czerwiec 1943-31 lipca 1944),
– referaty: łączności zewnętrznej, łączności wewnętrznej⁴⁷,
– Oddział V_o (łączność operacyjna): N.N. „Konduktor”, „Franciszek”⁴⁸;
6. Oddział VI (BIP): Mieczysław Schima (marzec-czerwiec 1942), aresztowany przez Niemców, a po pewnym czasie zwolniony odszedł do komendy obszaru; Józef Majka (od czerwca 1942), prawdopodobnie aresztowany; (?) Wilczyński „Bolesław”, „Sowa”, „Gustaw”,
– referaty: kolportażu, reportażu, propagandy, walki cywilnej; dowódca Bolesław Świętochowski „Żubr”, komórka PŻ⁴⁹;
7. Oddział VII (finansowy): płtnik Jadwiga Sawracka (1898-ok. 1950) „Termometr”, „Helena”⁵⁰;

⁴⁵ W.J. Wiąg, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 274. W maju i czerwcu 1943 r. na terenie Okręgu Stanisławów rozpoczęto Kursy Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty oraz Szkoły Podoficerów Rezerwy Piechoty. Wśród elewów dominowali przede wszystkim młodzi ludzie. W zależności od dotychczasowego przeszkolenia wojskowego byli oni kierowani do konspiracyjnej szkoły podchorążych lub szkoły podoficerskiej. Zob. BJ, przyb. 123/98; Z. Pacak-Kuźmicki, *Kadra dowódców i instruktorów Inspektoratu Stryckiego i Karpackiej Dywizji Partyzanckiej podczas okupacji niemieckiej*, k. 3; J. Węgieński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 45.

⁴⁶ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 106; W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 273; Komenda Okręgu Stanisławów AK, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 11 VIII 2021.

⁴⁷ W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 273; Komenda Okręgu Stanisławów AK.

⁴⁸ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 542.

⁴⁹ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy...*, s. 257-258.

⁵⁰ J. Węgieński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 43.

8. Oddział VIII (saperów i Kedywu): N.N. „Prosper”; Tadeusz Ogrodnik „Rosomak”, „Ignacy”,
- pionicy: A – saperów (referaty: planowania i kontroli, materiałowy i transportowy, mobilizacyjny, wyszkoleniowy); B – Kedywu (referaty: operacyjny i planowania, sabotażowo-dywersyjny i likwidacyjny, materiałowy i transportowy). Szefem Kedywu w grudniu 1943 r., a więc w przededniu rozpoczęcia akcji „Burza”, został mianowany cichociemny Michał Wilczewski „Uszka”⁵¹.

Komendzie Okręgu AK Stanisławów podlegały następujące inspektoraty:

1. Inspektorat Stanisławów (kryptonimy: „Aluminium”, „Las”, „Afryka”, „Ślonina”, „53”).

Na jego czele stali kolejno: Karol Tadeusz Spitziar „Lewko” (lipiec-1 września 1942), przeniesiony do rezerwy AK opuścił Stanisławów; Mieczysław Widajewicz „Czermna”, „Wapno”, nazwisko okupacyjne Antoni Czerniak „Woyna” (1 września-10 listopada 1942), aresztowany jako zakładnik, a wkrótce potem zwolniony wyjechał do Lwowa, ponownie był szefem Inspektoratu Stanisławów od 5 lutego do listopada 1943 r., a pod koniec tegoż roku zagrożony aresztowaniem wyjechał do Lwowa, gdzie działał w tamtejszych strukturach AK; Rudolf Sidorów „Szpak” (listopad 1942-luty 1943), aresztowany przez gestapo, do końca wojny więziony w obozach koncentracyjnych; Stanisław Witold Ziarkiewicz (1943-czerwiec 1944), aresztowany.

Komendant Inspektoratu Stanisławów dysponował własnym sztabem, w którego skład wchodził:

- oficer organizacyjny: Bronisław Kęsek „Rybak”, „Nietoperz”, „Bronisław”, „Bronek”,
- dowódca Kedywu: N.N. „Aga” (1943-1944).
- pozostałej obsady komendy inspektoratu stanisławów nie udało się ustalić⁵².

Inspektorat dzielił się na następujące obwody:

- Obwód Stanisławów-Miasto (od 1943 r. wyłączony ze struktur inspektoratu i podporządkowany jako samodzielny rejon bezpośrednio komendantowi Okręgu AK Stanisławów); dowódca: Jan Rudolf Sidorów „Szpak” (styczeń-listopad 1942), następnie aresztowany przez gestapo⁵³;

⁵¹ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 108.

⁵² W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 274.

⁵³ *Samodzielny Obwód-Stanisławów-miasto*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 11 VIII 2021.

- Obwód Stanisławów-Powiat (kryptonimy: „Tłok”, „54”); komendant: Karol Tadeusz Spitziar „Lewko” (listopad 1941-lipiec 1942), następnie przeniesiony na stanowisko komendanta inspektoratu. Szczegółowych danych na temat pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁵⁴;
- Obwód Tłumacz (kryptonimy: „55”, „Tapczan”, „Świerk”). Szczegółowych danych na temat pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁵⁵;
- Obwód Dolina (kryptonimy: „57”, „Topór”). Szczegółowych danych na temat pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁵⁶.

2. Inspektorat Chodorów (kryptonimy: „58”, „Rower”, „Fabryka”; działał do maja 1943 r.).

Na jego czele stali kolejno: Leopold Teofil Jani „Teofil” (lipiec/sierpień-listopad 1942); Gustaw Cisek „Skarbowiec” (jesień 1942-wiosna 1943). Pozostałej obsady Komendy Inspektoratu nie udało się ustalić⁵⁷. W skład inspektoratu wchodziły następujące obwody:

- Obwód Chodorów (kryptonimy: „59”, „Ratusz”, „Łęg”). Jego komendantem był Mieczysław Nastawny (1909-?), który pod koniec 1943 r. zagrożony aresztowaniem wyjechał na Podhale. W ramach obwodu działała placówka wywiadu na kolei, współtworzona przez Emila Rybaka i Kazimierza Januszewskiego. W Komendzie Obwodu pracowali najprawdopodobniej por. Kazimierz Kosteczki oraz (?) por. Bednarz, który podczas okupacji był szefem straży przemysłowej w cukrowni Chodorów. Pozostałej obsady nie udało się ustalić⁵⁸;
- Obwód Rohatyn (kryptonimy: „61”, „Rakietka”, „Róg”). Szczegółowych danych na temat obsady personalnej oraz struktury organizacyjnej obwodu nie udało się ustalić. Obwód ten po likwidacji Inspektoratu Chodorów wszedł w skład Inspektoratu Stanisławów i nosił wówczas kryptonimy: „Argentyna”, „Rodezja”⁵⁹;
- Obwód Żydaczów (kryptonimy: „60”, „Rodak”, „Siodło”). Na jego czele stał komendant Gustaw Cisek „Skarbowiec” (wrzesień 1943-1944);

⁵⁴ Karol Spitziar, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/bio/s47b.html> – 17 VIII 2021.

⁵⁵ *Obwód Tłumacz*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 21 VIII 2021.

⁵⁶ *Obwód Dolina*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 21 VIII 2021.

⁵⁷ *Inspektorat Chodorów*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 21 VIII 2021.

⁵⁸ A. M. Dancewicz, *Chodorów...*, s. 175-176.

⁵⁹ *Obwód Rohatyn*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 23 VIII 2021.

- Obwód Kałusz (kryptonimy: „56”, „Tartak”, „Jałowiec”). Funkcję komendanta pełnił Edward Zdaniewicz (?). Pozostałej obsady oraz struktury organizacyjnej nie udało się ustalić⁶⁰.

Inspektorat Chodorów rozwiązano 1 maja 1943 r. Wchodzący w jego skład Obwód Żydaczów został włączony do Inspektoratu Stryj, a obwód Chodorów podporządkowano Okręgowi AK Lwów. We wrześniu 1943 r. Obwód Chodorów został wcielony do Obwodu Bóbrka⁶¹.

3. Inspektorat Kołomyja (kryptonimy: „52”, „Kot”, „Kąt”).

Na jego czele stali kolejno: Kazimierz Stanisław Bilejczuk (prawdopodobnie do maja 1942), przeniesiony na stanowisko komendanta Obwodu Nadwórna; Władysław Szast, nazwisko okupacyjne Przybylski; Władysław Raczyński „Arnold”, „Adam”, „Bizon” (maj 1942-28 marca 1944). Zastępcą był Franciszek Piwowarczyk (do lipca 1942).

Komendant Inspektoratu Kołomyja dysponował własnym sztabem w składzie:

- oficer organizacyjny: Piotr Teodorczyk,
- oficer informacyjny: Kazimierz Stanisław Bilejczuk (wrzesień 1943-28 marca 1944), nazwisko okupacyjne Stefan Różański „Buława”,
- oficer mobilizacyjny: Stefan Popek „Bekas”,
- oficer ds. scalenia: Jan Spólnicki „Las” (przyszedł do AK z Narodowych Sił Zbrojnych [NSZ]),
- drużyna łączności operacyjnej: Antoni Reisch,
- drużyna sapersko-rusznikarska: tworzyli ją bracia Pankiewiczowie noszący pseudonimy N.N. „Iska”; N.N. „Płomień”; N.N. „Pioruń”,
- komórka likwidacyjna: W. Wojtyła „Janosik”,
- kolportaż prasy: A. Pieniążek „Malina”; Kazimiera Maszewska „Bronia”,
- wywiad drogowy i kolejowy: Stanisław Piórecki; współpracowali z nim (?) Sierakowski „Kania” (ewidencja transportów na front wschodni) oraz Tadeusz Łoziński „Jacek” (naczelnik stacji w Kołomyi).

Kedyw w Inspektoracie Kołomyja współtworzyły następujące jednostki:

- dywersja kolejowa (w służbie ruchu): Marcin Brodacki „Pstrąg”,
- dywersja w parowozowni i wagonowni: (?) Szeliga „Szakal”,

⁶⁰ *Obwód Kałusz*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 24 VIII 2021.

⁶¹ *Obwód Żydaczów*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 23 VIII 2021.

- pluton dywersyjno-wywiadowczy działający na linii Stanisławów-Worochta: Józef Strumiński „Żuraw”⁶².

W skład Inspektoratu Kołomyja wchodziły:

- Samodzielny Rejon Kołomyja (kryptonimy: „63”, „Mewa”, „Antygona”), któremu przewodził komendant Stanisław Lachowicz (do 1944). W skład Rejonu Kołomyja poza samym miastem weszły również placówki AK umiejscowione we wsiach: Święty Stanisław, Święty Józef, Obertyn oraz w miasteczku Zabłotów. Szczegółowych danych na temat tych placówek nie udało się ustalić⁶³;
- Obwód Nadwórna (kryptonimy: „Kukułka”, „65”, „Brazylia” „Nowa Zelandia”). Komendantami byli: Kazimierz Stanisław Bilejczuk „Szyna”, „Norbert”, „Bohun”, „Buława”, „Stefan”; Józef Trzciniński „Aligator”; funkcję zastępcy pełnił Franciszek Piwowarczyk (do 2 lipca 1943). Szczegółowych danych na temat obsady personalnej Komendy Obwodu nie udało się ustalić.

Obwód Nadwórna współtworzyły rejon:

- Worochta: (?) Zachara „Wacław”,
- Mikuliczyn: Adam Wierzbicki „Juliusz”,
- Delatyn: (?) Raganowicz „Alojzy”,
- Nadwórna: Józef Trzciniński „Aligator” (lipiec 1943-?), przeniesiony następnie na stanowisko komendanta Obwodu Nadwórna⁶⁴;

Obwód Kosów (potem Kołomyja-Kosów; kryptonimy: „Mewa”, „63”, „Belgia”, „Kaledonia”). Na jego czele stał Kazimierz Barański „Bazant”. Szczegółowych danych na temat obsady personalnej nie udało się ustalić.

W skład Obwodu Kosów wchodziły Rejon:

- Kuty: N.N. „Kasjan”,
- Kosów: N.N. „Borejsza”,
- Śniatyn: N.N. „Borys”⁶⁵;

Obwód Horodenka (wcześniej Horodenka-Śniatyn; kryptonimy: „Sęp”, „64”, „Boliwia”, „Hebrydy”), który współtworzyli:

- komendant: Henryk Rostkowski „Ryś”, „Karol”,

⁶² J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 96- 100; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 274-275; *Inspektorat Kołomyja*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 24 VIII 2021.

⁶³ J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 101.

⁶⁴ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 275.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 275.

- oficer organizacyjny: ogn. sł. st. Tadeusz Ćwikliński „Topór”,
 - oficer operacyjny (?): por. sł. st. piech. Roman Mazurek „Jan Orlan”.
- Szczegółowych danych na temat obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić. W skład obwodu Horodenka wchodziły rejony:
- Horodenka: komendant Henryk Rostkowski „Ryś”, „Karol”, równocześnie komendant obwodu,
 - Pomiarki: N.N. „Amares”,
 - Gwoździec: N.N. „Radosław”⁶⁶.

Oddziały partyzanckie

Na terenie Inspektoratu Kołomyja działał oddział dowodzony przez Stanisława Kosibę „Chorażego”. W październiku 1942 r. został on zaprzysiężony przez wysłannika ze Stanisławowa Mieczysława Venzla „Orszę”. Kosiba zgodnie z poleceniem rozpoczął wówczas organizowanie grupy dywersyjnej złożonej z trzech patroli, z których każdy liczył po kilku żołnierzy. Wspomniane patrole działały na terenach: (1) Pasieczna–Pniewa–Zielona-Rafajłowa – patrol dywersyjny (kryptonim „Słowiki”) dowodzony przez Emila Straszewskiego „Szpaka”; (2) Starunia–Bitków–Bitkowczyk–Sołotwina – patrol dywersyjny (kryptonim „Wrona”) Tadeusza Walczaka „Czarnego”; (3) Maniawa–Jabłonka–Niebyłów – patrol dywersyjny (kryptonim „Sikorki”) Tadeusza Ziobry „Białego”. W czerwcu 1943 r. utworzono patrole, których dowódcami zostali: Edward Gutkowski „Grom”, Zdzisław Nowak „Długi”, Tadeusz Cholewiński „Bąk”. Szkolenie żołnierzy prowadzili (?) Szulc „Sympatia” oraz (?) Słomski „Strzecha”⁶⁷. Trudno określić podległość oddziału, który działał na pograniczu Inspektoratów Kołomyja i Stanisławów. Z jednej strony Kosiba kontaktował się z dowództwem Inspektoratu AK w Stanisławowie, z drugiej zaś oparcie jego działań o struktury AK w Bitkowie każe domniemywać, że działał on w ramach Inspektoratu Kołomyja. Podkomendni Kosiby nie tylko prowadzili akcje dywersyjne przeciwko Niemcom, ale także przeciwko Ukraińcom. Przykładem może być zlikwidowanie grup banderowskich w Staruni i Maniawie w kwietniu 1943 r. czy rozbicie patrolu niemieckiego Grenzschtutzu we wsi Porochoy. Ze względu na pogarszającą się sytuację w maju 1943 r. powołano do istnienia służby kwatermistrzowskie oraz wywiad skierowany głównie przeciw Ukraińcom. Jego organizatorem został mianowany Zbigniew Mucha „Błady”. W lipcu

⁶⁶ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 101; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 275.

⁶⁷ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/691, S. Kosiba „Choraży”, Grupy bojowe. Inspektorat Stanisławów, k. 1.

1943 r. oddział Kosiby wspierał zagon sowieckiej dywizji partyzanckiej gen. Sidora Kowpaka. Zdobyto wówczas Delatyn oraz dokonano licznych zniszczeń w infrastrukturze przemysłowej na tym terenie. Po odejściu gen. Kowpaka obszar ten był nasycony dużymi siłami niemieckimi, stąd też oddział Kosiby do września nie prowadził żadnej działalności. W późniejszym okresie zajmował się on prowadzeniem dywersji oraz obroną polskiej ludności. Podczas akcji „Burza” funkcjonował jako 1 kompania 49 pp AK⁶⁸.

4. Inspektorat Stryj (kryptonimy: „58”, „Cyna”, „Azja”).

Jego załącznikiem był Obwód Stryj-Skołe utworzony w 1942 r. w strukturach Okręgu Lwów, a podporządkowany od sierpnia 1943 r. Okręgowi Stanisławów. Na czele Inspektoratu Stryj stał Zdzisław Józef Pacak „Andrzej”, „Jarema”, „Mandaryn”, o nazwisku okupacyjnym Andrzej Kuźmirski (wrzesień 1943-marzec 1945). Jego zastępcą był Tadeusz Miczyk.

Komendant Inspektoratu dysponował własnym sztabem, w skład którego wchodził:

- dowódca Kedywu: Tadeusz Miczyk „Lach”,
- referentka WSK: Helena Eckstein „Józa” lub „Jóra” (do 5 sierpnia 1944).

Reszty obsady Komendy Inspektoratu nie udało się ustalić⁶⁹.

Inspektorat Stryj współtworzyły następujące obwody:

- Obwód Stryj: komendant: Bronisław Ślipko „Konrad”. Pozostałej obsady obwodu nie udało się ustalić⁷⁰;
- Obwód Kałusz (kryptonimy: „56”, „Tartak”, „Jałowiec”): komendant Kazimierz Wiewiórski „Karp”; zastępca ogn. pchor. art. Aleksander Prokopiak (do czerwca 1944), aresztowany przez Niemców przebywał we lwowskim więzieniu przy ulicy Łackiego, skąd został wykupiony; członkowie: notariusz (?) Kaliński; Leopold Swadowski. Na terenie miasta Kałusza miały funkcjonować dwie kompanie: Kałusz-Wysoczanka – dowódca: (?) Bereźnicki oraz Kałusz – dowódca Władysław Łukawski, który zmarł na Kołymie⁷¹;

⁶⁸ BUiAD IPN Kraków, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach..., k. 26; CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/691, S. Kosiba „Chorąży”, *Grupy...*, k. 2-3. W marcu 1944 r. żołnierze dowodzeni przez Stanisława Kosibę odparli ostatni duży atak UPA, ratując miejscową polską ludność przed rzezią. Zob. Z. Mucha „Błądy”, *Bitwa o Bitków*, „Gdzie Szum Prutu” 2000, nr 2, s. 34-36.

⁶⁹ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 73.

⁷⁰ *Obwód Stryj*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 24 VIII 2021.

⁷¹ CDCN, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacja Aleksandra Prokopiaka, k. 13.

- Obwód Żydaczów (kryptonimy: „60”, „Rodak”, „Siodło”): komendant Gustaw Cisek „Skarbowiec” (wrzesień 1943-1944). Pozostałej obsady personalnej nie udało się ustalić⁷².
- Obwód Dolina (kryptonimy: „57”, „Topór”). Szczegółowych danych na temat obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁷³.

Oddziały partyzanckie

Na terenie Inspektoratu Stryj w czerwcu 1944 r. w oparciu o samoobronę w Korczunku Daszawskim rozpoczęto organizację oddziału partyzanckiego. Jego dowódcą został mianowany Michał Wilczewski „Uszka”, a zastępcą – Adam Wierzbicki „Awut”. Oddział ten liczył około czterdziestu ochotników wywodzących się zarówno spośród członków miejscowej samoobrony, jak i z szeregów żołnierzy AK przybyłych ze Lwowa. Jego zadaniem było dotarcie z zapasem broni i amunicji do Bitkowa, niewielkiego miasteczka położonego ok. 75 km od Korczunka w powiecie Nadwórna, oraz wsparcie istniejącej tam samoobrony. Przemarsz polskiego oddziału trwał blisko tydzień. Odbывał się on w fatalnych warunkach przez tereny, które opanowały oddziały UPA. W związku z tym, że polskie wsie znajdujące się na tym obszarze były zniszczone, zaopatrywano się we wsiach ukraińskich. Udawano wówczas oddziały UPA. Z mieszkańcami rozmawiali tylko mówiący płynnie po ukraińsku żołnierze, w tym Adam Wierzbicki „Awut”. Oddział, jak na warunki konspiracyjne, dysponował stosunkowo dobrym uzbrojeniem, w którego skład wchodziły pistolety maszynowe sten, rkm-y oraz karabiny. Żołnierze dysponowali również licznym zapasem amunicji i granatów. Gorzej było z ekwipunkiem osobistym, który niestety nie odpowiadał warunkom przemarszu przez tereny górskie. Na dodatek, jakby tego było mało, podczas przeprawy przez rzekę zatonał ponton, w którym znajdowała się żywność dla całego oddziału. 20 lipca 1944 r. żołnierze dotarli w rejon Bitkowa, gdzie niespodziewanie doszło do starcia z Niemcami. Podczas wymiany ognia zostało rannych czterech żołnierzy. Mając kilku zabitych, nieprzyjaciel się wycofał. Ranni akowcy dzięki pomocy żołnierzy węgierskich zostali przewiezieni do szpitala w Nadwórnej, natomiast pozostałych członków oddziału skierowano na odpoczynek na tamtejszą plebanię. Zbliżał się front, więc byli oni pojedynczo lub grupkami kierowani do Lwowa, Stanisławowa lub w rejon Stryja⁷⁴.

⁷² W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 276.

⁷³ *Obwód Dolina*, *op. cit.*

⁷⁴ BUiAD IPN Kraków, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach..., k. 24-25; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 88-90.

5. Inspektorat Drohobycz (kryptonimy: „29”, „Tłok”; od 1 lipca 1944 r. w składzie Okręgu Stanisławów).

Na czele inspektoratu stał Tadeusz Miczyk „Juhas”. Komendant inspektoratu dysponował własnym sztabem, w skład którego wchodził:

- referentka WSK: Adela Frankiewiczówna „Agnieszka” (1 lipca-6 sierpnia 1944),
- oficer łączności: Jan Bieniasiewicz „Czajka”, „Kora” (1 lipca-7 sierpnia 1944),
- oficer saperów: N.N. „Jerry” (1 lipca-1 sierpnia 1944).

Pozostałej obsady sztabu inspektoratu nie udało się ustalić⁷⁵.

W skład Inspektoratu Drohobycz wchodziły:

- Obwód Drohobycz (kryptonimy: „Deer”, „Bystrzyca”): komendant: mjr Ignacy Wiktor Wojtanowski „Wojtek” (?-1944), nazwisko okupacyjne Jan Malinowski. Pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁷⁶;
- Obwód (Rejon?) Borysław (kryptonimy: „Beo”, „Świca”): komendant: Otto Bugajski „Marian” (1 lipca-6 sierpnia 1944). Pozostałej obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁷⁷;
- Obwód Sambor (kryptonimy: „Esa”, „Łomnica”): komendant: Jan Jędrachowicz „Promień” (1 lipca-29 lipca 1944)⁷⁸.

Oddziały partyzanckie

Na terenie Inspektoratu Drohobycz działał oddział chor. Adama Ekierta „Pogardy”. Powstał on w połowie maja 1944 r. w okolicach Sambora. Z końcem lipca 1944 r. brał udział w walkach o Sambor. Wobec przewagi nieprzyjaciela wycofał się w kierunku zachodnim. Ostatecznie żołnierze dotarli do wsi Sarzyny pod Leżajskiem, gdzie oddział został rozbrojony przez NKWD. W rejonie Sambora działał również oddział dowodzony przez Jana Jędrachowicza, który także wycofał się na zachód⁷⁹.

⁷⁵ W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 276; *Inspektorat Drohobycz*, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=rw6oZUvfgLs&list=RDMM&index=23> – 24 VIII 2021.

⁷⁶ J. Węgiński, *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993, s. 52.

⁷⁷ W. J. Wiąg, *op. cit.*, s. 277; *Obwód Borysław*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 26 VIII 2021.

⁷⁸ J. Węgiński, *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym...*, s. 52; *Obwód Sambor*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html> – 26 VIII 2021.

⁷⁹ G. Mazur, J. Węgiński, *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, s. 63; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 278.

3. Samoobrony na terenie Okręgu Stanisławów AK

Sytuacja ludności polskiej na terenie województwa stanisławowskiego podczas II wojny światowej była bardzo trudna. Na tym terenie dominowała bowiem ludność ukraińska, która według przedwojennych danych stanowiła prawie 70% ogółu mieszkańców województwa. Ukraińcy przeważali również na terenach wiejskich, miasta natomiast były zamieszkałe w większości przez ludność polską i żydowską. Sytuacja uległa pogorszeniu w latach 1939-1941. Masowe aresztowania, deportacje w głąb ZSRS spowodowały znaczący spadek liczby polskich mieszkańców ziemi stanisławowskiej. Ta sytuacja w znaczący sposób utrudniła tworzenie struktur konspiracyjnych na tym terenie podczas niemieckiej okupacji⁸⁰. Większość jego mieszkańców przyjęła wkroczenie Niemców z zadowoleniem w przekonaniu, że Wehrmacht wyzwoli ich spod stalinowskiego terroru. Nadzieje te jednak szybko okazały się złudne, czego dowodem były masowe egzekucje polskiej inteligencji w Stanisławowie, takie jak te, które miały miejsce w tzw. Czarnym Lesie. Ofiarami byli między innymi polscy lekarze i nauczyciele. Nikt jednak nie przewidywał antypolskich wystąpień ze strony ludności ukraińskiej, a pierwszym sygnałem alarmowym okazały się wydarzenia, które rozegrały się na Wołyniu. W tej sytuacji Komendant Obszaru Lwowskiego gen. Kazimierz Sawicki „Prut” 17 maja 1943 r. wydał rozkaz rozpoczęcia organizacji placówek samoobrony na terenie podległych sobie okręgów. Najtrudniej przyszło organizować je na obszarze Okręgu Stanisławów, dopiero co odbudowywanym po masowych aresztowaniach. 8 sierpnia 1943 r. Komendant Okręgu Stanisławów kpt. Władysław Herman wydał rozkaz tworzenia placówek samoobrony mających chronić skupiska ludności polskiej. Jednocześnie nakazywał dowódcom inspektoratów i obwodów tworzenie oddziałów dyspozycyjnych, których zadaniem miało być wspieranie jednostek samoobrony⁸¹. Wcześniej jednak, bo 18 lipca 1943 r., komendant Okręgu Stanisławów wydał specjalne wytyczne dotyczące rozpoczęcia wstępnych działań obronno-propagandowych. Nakazywał swoim żołnierzom rozpowszechniać wśród społeczności ukraińskiej ulotki i afisze mówiące o tym, iż tereny stanisławowskie w świetle prawa międzynarodowego nadal stanowią część państwa polskiego. Równocześnie informowano o odpowiedzialności karnej grożącej wszystkim tym, którzy dopuszczaliby się przestępstw przeciwko obywatelom Rzeczypospolitej. Ostrzegano

⁸⁰ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach..., k. 8-9.

⁸¹ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 159.

również, że w wypadku nasilenia mordów i podpałów dojdzie ze strony polskiej do działań odwetowych. Komendant okręgu nakazywał również rozbudowę wywiadu przeciwukraińskiego. Jego zadaniem miało być informowanie o działaniach nacjonalistów ukraińskich skierowanych zarówno przeciwko polskiej konspiracji, jak i ludności cywilnej. Zamierzano również (do czego jednak nigdy nie doszło) informować władze okupacyjne o istnieniu konspiracyjnych organizacji ukraińskich oraz o planowanych przez nie posunięciach, które miały stanowić zagrożenie dla porządku publicznego. W ramach działań obronnych przygotowywano intensywne dozbrojenie okręgu oraz tworzenie oddziałów partyzanckich, których zadaniem miało być m.in. wsparcie placówek samoobrony. Ten ostatni punkt z różnych względów nie został w pełni zrealizowany⁸². Poważny problem w organizacji placówek samoobrony wynikał z braku w uzbrojeniu. Broń starano się pozyskać z wielu różnych źródeł. Gromadzono tę ukrytą przez wycofujące się jednostki WP we wrześniu 1939 r., a także podczas panicznego odwrotu czerwonoarmistów w czerwcu i lipcu 1941 r. Ponadto materiały tego typu zdobywano w starciu z wrogiem lub kupowano zarówno od Niemców, jak i ich sojuszników⁸³. Najchętniej pozyskiwano broń od Węgrów, na co niewątpliwie wpływały z jednej strony wielowiekowe tradycje przyjaźni polsko-węgierskiej, z drugiej zaś świadomość wspólnego wroga, jakim dla obu stron byli nacjonaści ukraińscy. O takiej transakcji wspominał ppor. Józef Tomesch z Obwodu AK Stryj, który pisał po wojnie, że „w wyniku zamaskowanego oporu Węgrów w sprzyjającej okoliczności dla nich i dla nas udało się zdobyć 12 kb oraz 2 skrzynki amunicji”⁸⁴.

Równie istotna była współpraca z żołnierzami włoskimi. Według relacji świadków Okręg Stanisławów otrzymał od żołnierzy włoskich 12 pistoletów, pistolet maszynowy niemiecki, 2000 sztuk amunicji, 20 ton benzyny oraz wiele różnego rodzaju oporządzenia wojskowego⁸⁵. Często zdarzało się i tak, że broń palna nie

⁸² W. Ważniewski, *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009, s. 317.

⁸³ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/685, S. Strzep, Inspektorat Stryjski-Karpacka Dywizja Partyzancka, k. 4-5; L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015, s. 131.

⁸⁴ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/686, J. Tomesch „Tygrys”, Relacja wstępna z działań Inspektoratu Stryjskiego i Karpackiej Dywizji Partyzanckiej, k. 3.

⁸⁵ BJ, Archiwum Jerzego Polaczka, przyb. 411/01, J. Kusiński, Wspomnienia z okresu okupacji hitlerowskiej, k. 14.

była dostępna lub było jej bardzo mało. W takim wypadku konieczna okazywała się improwizacja. Porucznik Józef Kusiński, który na początku 1943 r. został skierowany do Komendy Okręgu Stanisławów AK, wspominał:

We wsiach polskich organizowaliśmy samoobronę złożoną często z kosynierów, co miało raczej też efekt psychologiczny, gdyż hajdamaka ukraiński boi się kosi i ma przed nią atawistyczny respekt. Rozpalaliśmy w lasach nocami na polanach ogniska i pozostawialiśmy porzucone łuski z nabojów, orzełki i inny drobny sprzęt wojskowy, co markowało postoje polskich oddziałów partyzanckich. Akcje te dały zamierzony przez nasz Sztab Okręgu skutek. Przyłapany meldunek UPA podawał ilość polskich oddziałów partyzanckich przybyłych do województwa stanisławowskiego na około 10 tysięcy żołnierzy. Tymczasem z innych terenów nie przybył ani jeden partyzant, a my operowaliśmy siłami własnymi⁸⁶.

Pierwsze ograniczone działania obronne podejmowane były spontanicznie z inicjatywy osób cieszących się autorytetem w środowiskach lokalnych. Tworzenie struktur samoobrony utrudniało jednak kilka istotnych czynników, takich jak brak broni czy konflikty pomiędzy przedstawicielami Delegatury Rządu RP na Kraj i AK. Ci pierwsi dopuszczali podjęcie ograniczonej współpracy z władzami okupacyjnymi w celu ratowania polskiej ludności cywilnej. Ponadto Delegatura Rządu zgadzała się na ewakuację ludności cywilnej w głąb Polski, natomiast komendant Obszaru Południowo-Wschodniego AK oraz dowódcy poszczególnych okręgów byli temu zdecydowanie przeciwni⁸⁷. Warto zwrócić uwagę na jeden bardzo istotny fakt, który utrudniał organizację samoobrony. Polacy mieszkający w Małopolsce Wschodniej powiązani byli licznymi więzami rodzinnymi z ludnością ukraińską. Więzy te zdawały się tym silniejsze, iż w przeciwieństwie do Wołynia oba narody należały do tego samego Kościoła katolickiego, choć różnych obrządków. Ułatwiała to nawiązywanie ścisłych relacji oraz tworzenie się więzi rodzinnych między narodami. Dlatego też wielu Polaków, kiedy rozpoczęły się napady ukraińskie, bagatelizowało narastające zagrożenie⁸⁸. Sposób organizacji placówek samoobrony uzależniony był od różnych czynników, takich jak: wielkość wsi, ukształtowanie terenu, ilość i rodzaj posiadanej broni, liczba mężczyzn, którzy do 1939 r. zdolali odbyć służbę wojskową w WP. Najważniejszym jednak czynnikiem był skład narodowościowy danej miejscowości. Placówki samoobrony

⁸⁶ BJ, Archiwum Jerzego Polaczka, przyb. 411/01, J. Kusiński, *op. cit.*, k. 8.

⁸⁷ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń podczas II wojny światowej*, Rzeszów 2022, s. 171.

⁸⁸ W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 320-321.

organizowano najczęściej we wsiach czysto polskich lub takich, w których ludność polska miała zdecydowaną przewagę. W tym drugim przypadku mieszkańców pochodzenia ukraińskiego zmuszano do przesiedlenia się do wsi czysto ukraińskich⁸⁹. Aleksander Niemientowski, będący podczas okupacji oficerem Okręgu Stanisławów AK, w swoich powojennych wspomnieniach pisał:

Najtrudniej było organizować samoobronę we wsiach mieszanych, ukraińsko-polskich, gdzie obie strony wszystko o sobie wiedziały. Zadania ograniczały się do odpowiedniego wywiadu, zabezpieczenia na noc kobiet i dzieci w domu murowanym i trzymania wart. Warty miały uzgodniony sposób wzywania pomocy z najbliższej miejscowości, z której pomoc mogła być udzielona. W przypadkach skrajnych rodziny polskie miały się przesiedlić do innych bezpieczniejszych miejscowości⁹⁰.

Zdarzało się, że niektóre polskie rodziny, z różnych przyczyn, nie mogły lub nie chciały opuścić swoich miejsc zamieszkania, zwłaszcza jeśli posiadały broń i amunicję. Niestety, próby obrony własnych gospodarstw często kończyły się tragicznie. Warto wspomnieć dwa dramatyczne przypadki z obszaru Inspektoratu Stryj. Pierwszy z nich dotyczy sierż. Zyzdy, tamtejszego kolejarza. Mieszkał on wraz z rodziną w niewielkiej wiosce Tucholka. Kiedy wrócił z pracy na kolei, jego dom został zaatakowany przez Ukraińców. Do obrony swojego domostwa posiadał trzy karabiny z niewielką ilością amunicji. Komendant Inspektoratu Stryj Zdzisław Pacak-Kuźmirski „Andrzej” pisał, że Zyzda wraz z dwiema córkami Marią (lat 18) i Emilią (lat 17) rozpoczęli ostrzał napastników. Niestety, ich przewaga była tak duża, że obrona zakończyła się niepowodzeniem – wszyscy obrońcy zginęli. W uznaniu ich bohaterskiej odwagi Komendant Obwodu Stryj Bronisław Ślipko „Konrad” złożył wniosek o odznaczenie całej trójki Orderem *Virtuti Militari* V klasy. Podobna sytuacja miała miejsce w Radziejowie pod Żydaczowem. Na tę wieś zamieszkałą w większości przez Polaków UPA dokonała napadu w 1943 r. Jako jeden z pierwszych został zaatakowany położony pod lasem dom rodziny Gaweł. W budynku pod nieobecność rodziców przebywali wówczas dwaj synowie w wieku 15 i 13 lat. Mimo przewagi napastników rozpoczęli ostrzał ze strychu. Upowcy zdołali jednak podpalić zabudowania. Jeden z chłopców, ciężko ranny, spłonął w domu, drugi, również ciężko ranny, zdołał się ukryć. Następnego dnia

⁸⁹ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej..., k. 10-11, 12.

⁹⁰ Ibidem, k. 12.

po przybyciu Niemców został odwieziony do szpitala w Mikołajowie⁹¹. Czasami jednak niektórym rodzinom udawało się odeprzeć atak. Tak było na przykład w miasteczku Dolina. Banderowcy dokonali tam napadu na dom rodziny Sudzików. Obrońcy, dzięki otrzymanemu od Węgrów uzbrojeniu (zwłaszcza granatom), zdołali odeprzeć atakujących⁹². Często bywało jednak i tak, jak piszą autorzy pracy *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, że władze okupacyjne wspierały działania ukraińskie zgodnie ze starą zasadą *divide et impera* (dziel i rządź):

Postępowanie niemieckie paraliżujące w poważnym stopniu samoobronę polską polegało na tym, że w wielu wypadkach Niemcy wkraczali do osiedla polskiego, które zdołało się obronić, przeprowadzali rewizję, zabierali znalezione broń i aresztowali mężczyzn, uniemożliwiając tym samym wszelką akcję obronną na przyszłość⁹³.

W miarę zaogniania się sytuacji po polskiej stronie pojawiła się pokusa organizowania działań odwetowych skierowanych przeciwko miejscowej ludności ukraińskiej. Przybierały one czasami formy bardzo drastyczne, a kary wymierzane za tego typu działania ze strony dowódców podziemia niepodległościowego bywały nieraz tylko symboliczne. Najczęściej była to kara nagany, natomiast inną, bardziej dotkliwą, stanowiło zawieszanie w prawach do końca wojny. W opinii dowódców placówek chciano bowiem skazanym dać możliwość zrehabilitowania się⁹⁴. W działania skierowane przeciwko Ukraińcom angażowali się najczęściej ludzie, których rodziny zostały wymordowane przez nacjonalistów ukraińskich. Sprawiali oni polskiemu dowództwu sporo kłopotu. Czasami zwykła rozmowa sprawiała, że dana osoba zaprzestawała tego typu działań. Niekiedy jednak to nie wystarczało. O takim wypadku wspomina ppor. Edward Polak, komendant bazy w Łukawcu, który pisze, że w tejsze miejscowości takim procederem zajmowali się dwaj młodzi ludzie. Zostali oni zatrzymani, a przed sądem udowodniono im działalność rabunkową na szkodę miejscowych gospodarzy ukraińskich. Przy okazji okazało się, że starszy z nich był agentem gestapo. W tej sytuacji został on skazany

⁹¹ BJ, przyb. 123/98, Z. Pacak-Kuźmierski, Uzbrojenie. Inspektorat Stryjski AK i Karpacka Dywizja Partyzancka (1941-1944), k. 2; CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/685, S. Strzep, Inspektorat Stryjski..., k. 7.

⁹² W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983, s. 67.

⁹³ *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, Warszawa-Londyn 1999, s. 529.

⁹⁴ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013, s. 295-298.

na karę śmierci i rozstrzelany. Drugiemu z zatrzymanych, któremu udowodniono jedynie udział w rabunkach, wartownicy umożliwili ucieczkę⁹⁵. Z zachowanych relacji wiadomo, że działania odwetowe prowadziła m.in. samoobrona z Korczunka Daszawskiego. Aleksander Niementowski wspominał wydarzenia we wsi Krychówka leżącej w pobliżu Korczunka, zamieszkałej przez Polaków i Ukraińców. Komendant Korczunka wielokrotnie apelował do polskich mieszkańców, aby ci przenieśli się na teren bazy, gdyż w ich rodzinnej wiosce nie jest zbyt bezpiecznie. Ludzie ci jednak zbagatelizowali ostrzeżenie, mówiąc, że Ukraińcy nigdy nikomu niczego złego nie zrobili i że mają dobre stosunki ze swoimi sąsiadami. Było to jednak błędne myślenie, ponieważ w lutym 1944 r. upowcy dokonali napadu na tę wioskę, mordując większość Polaków.

Napadu dokonała sotnia UPA z pobliskich Sulatycz pod dow[ództwem] braci Eugeniusza i Iwana Żałużkich w godzinach wieczornych. Spalono wszystkie zabudowania polskie, zabrano bydło, konie. (...) Kontratak batalionu z Korczunka nastąpił około 23-ej. Spalono wszystkie zabudowania ukraińskie i odbito część łupów (bydło, konie). Zabitych lub rannych zostało 17-20 Ukraińców⁹⁶.

Sporym problemem było utrzymanie dyscypliny zarówno wśród żołnierzy samoobrony, jak i ludności cywilnej. Do tej sytuacji przyczyniała się ogólna demoralizacja spowodowana wojną i powszechnym pijaństwem. W wielu gospodarstwach pędzono bimbier. Był on również traktowany jako swego rodzaju zastępcza waluta, za którą można było uzyskać wiele rzeczy. Pisał o tym w swoich wspomnieniach komendant samoobrony we wsi Łukawiec Edward Polak. Stwierdził, iż początkowo tolerował takie zachowanie, lecz kiedy jeden z młodych ludzi pod wpływem alkoholu zasztyletował właściciela bimbrowni, zdecydował się na całkowite zniszczenie istniejących gorzelni. Dzięki temu poprawiło się bezpieczeństwo na terenie bazy⁹⁷. W tym miejscu warto podkreślić, iż po wejściu na te obszary jednostek ACz UPA podejmowała próby porozumienia się z Polakami. Stanisław Kosiba, komendant oddziału dywersyjnego w Bitkowie, wspominał, że kiedy siedział już w bolszewickim więzieniu w Stanisławowie, dostał od dowództwa UPA list z propozycją, aby wezwał swoich kolegów pozostających na wolności do

⁹⁵ BJ, przyb. 445/2001, E. Polak, Baza Topór, k. 54-57.

⁹⁶ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej..., k. 14-15.

⁹⁷ BJ, przyb. 445/2001, E. Polak, Baza Topór, k. 72-73.

współpracy z UPA przeciwko bolszewikom. Kosiba stanowczo odmówił, twierdząc, że było już za późno na jakąkolwiek formę tego typu współpracy.⁹⁸

Patrząc z perspektywy czasu na te dramatyczne wydarzenia, trzeba wyraźnie stwierdzić, że na terenie Okręgu Stanisławów nie udało się zorganizować tak wielu placówek samoobrony, jak na Wołyniu czy choćby w sąsiednim Okręgu Tarnopol. Takie stanowisko było uzasadnione przez wiele czynników, spośród których kluczowe obejmowały strukturę narodowościową w województwie stanisławowskim, ograniczoną siłę struktur konspiracyjnych w tym obszarze oraz niedobór broni. Mimo słabości polskiego podziemia udało się uratować życie wielu tysiącom Polaków zamieszkujących ten teren. Straty polskie były tam bardzo bolesne. Historycy szacują, że z rąk UPA poniosło śmierć 3500-21 000 osób⁹⁹. Sytuacja uległa zmianie po zajęciu obszaru przez jednostki ACz. Zdolni do służby mężczyźni kierowani byli do armii Berlinga. Innych zaangażowanych w działalność konspiracyjną wywożono w głąb ZSRS. Ci, którzy pozostali, aby ratować swoje rodziny, zaciągali się do istriebitielnych batalionów, które w istniejącej sytuacji stanowiły ochronę Polaków przed terrorem nacjonalistów ukraińskich. Po zakończeniu działań wojennych prawie cała polska ludność tych terenów wyjechała do Polski istniejących w nowych jałtańskich granicach. Na miejscu pozostali nieliczni, głównie z rodzin mieszanych.

Placówkami Samoobrony (AK) na terenie Inspektoratu Kołomyja były:

1. Bednarówka: podczas okupacji niemieckiej istniała tam placówka samoobrony. Funkcjonowały również struktury AK kierowane przez (?) Jungera. Został on zamordowany przez banderowców pod koniec 1943 r. Podczas wycofywania się jednostek niemieckich miejscowa ludność polska zdołała się zaopatrzyć w potrzebną broń palną i amunicję. W maju 1944 r. część mieszkańców wioski ewakuowała się do Limanowej. Pozostali dotrwali do przyjscia ACz. Utworzono wówczas placówkę istriebitielnego batalionu. Po zakończeniu wojny zdecydowana większość mieszkańców wyjechała do Polski¹⁰⁰;
2. Bitków: w tej wsi w powiecie Nadwórna podczas niemieckiej okupacji istniała stosunkowo silna placówka samoobrony, w której skład wchodził m.in. członkowie straży przemysłowej pobliskiej kopalni ropy naftowej. Liczyła ona łącznie

⁹⁸ AHM Ośrodek Karta i DSH, sygn. AW_I-0372A-1A, Relacja Stanisława Kosiby.

⁹⁹ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń...*, s. 168.

¹⁰⁰ S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946*, Wrocław 2008, s. 332-333; F. Ciuruś, *Wieś Święty Józef i okolice na Pokuciu*, Ząbkowice Śląskie 1998, s. 224-227.

105 żołnierzy. Na czele placówki stał ppor. inż. Władysław Szulc. Broniła ona przed terrorem banderowców około 3000 ludzi, zarówno stałych mieszkańców, jak i uciekinierów z pobliskich wsi i kolonii. Pod koniec lutego 1944 r. wioskę opuściła stacjonująca w niej jednostka Wehrmachtu. Żołnierze AK weszli wówczas do Domu Robotniczego, w którym kwaterowali Niemcy. Okazało się wówczas, że pozostawili tam nieco broni i amunicji. Łącznie zdobyto kilka karabinów, ręczny karabin maszynowy, amunicję oraz granaty. Na rozkaz dowództwa wieś została otoczona siecią umocnionych punktów oporu. Placówka wspierana była przez dywersyjny oddział Kedywu, którym dowodził chor. Stanisław Kosiba. Na początku kwietnia 1944 r. wywiad AK zdobył plany ataku na Bitków. W tej sytuacji we wsi ogłoszono stan pogotowia, a okolice były kontrolowane przez uzbrojone patrole. Upowcy zaatakowali w Wielki Piątek. Na rozkaz dowódcy lokalnej siatki konspiracji kobiety i dzieci ukryły się w zbudowanym z kamienia kościele, a mężczyźni zajęli stanowiska obronne. W miarę upływu czasu strzelanina przybierała na sile. Napastnicy zdołali przedostać się na teren wsi, gdzie natychmiast znaleźli się pod silnym ostrzałem z ręcznego karabinu maszynowego. Ostrzał z rkm-u wspierany gęstym ogniem karabinowym spowodował, iż banderowcy rozpoczęli pospieszny odwrót. Około godziny 14 wszystko się uspokoiło. Nacjonaliści ukraińscy stracili prawdopodobnie 40 osób, natomiast obrońcy mieli po swej stronie jednego zabitego i czterech rannych. Ukraińcy nie odważyli się już zaatakować wsi, jednak w okolicy dalej dochodziło do napadów na Polaków. Interesujące jest, że w rejonie Bitkowa mordów dokonywanych przez Ukraińców (w porównaniu z innymi okolicznymi terenami) było stosunkowo mało. Kiedy do Kosiby dotarła informacja o zabójstwach Polaków, jego oddział zaczął przeprowadzać rewizję wsi zamieszkałej przez Ukraińców. Tam, gdzie znaleziono broń, rozstrzeliwano bez sądu wszystkich mężczyzn mających powyżej 18 lat. Następnie przyprowadzano wójta, sekretarza gminy, proboszcza grekokatolickiego i mówiono, że zginęli ci, którzy mieli broń. Informowano również, że jeżeli jeszcze jakiś Polak zostanie tutaj zamordowany, to wszyscy zapłacą głową. Gdy w kwietniu 1944 r. kontrofensywa niemiecko-węgierska odrzuciła oddziały ACz na wschód, do Bitkowa ponownie wkroczyli Niemcy. Na początku lipca 1944 r. do wsi dotarł oddział partyzancki AK dowodzony przez cichociemnego kpt. Michała Wilczewskiego „Uszkę”. Podjął on wówczas próbę nawiązania kontaktu z Mieczysławem Kosibą. Ten po aresztowaniu ppor. Władysława Szulca stał na czele struktur AK na tym terenie. Niestety, Kosiba zadenuncjowany przez miejscowych Ukraińców został aresztowany przez Niemców. Wprawdzie udało mu się uciec, jednak do

- Bitkowa już nie powrócił. Po wymknięciu się z rąk niemieckich skontaktował się ze Zbigniewem Muchą „Bładym”. Dzięki niemu do oddziału przebywającego w okolicach Bitkowa dotarło potrzebne zaopatrzenie. Na drugi dzień doszło jednak do starcia z Niemcami, w wyniku którego oddział został rozproszony¹⁰¹;
3. Św. Józef: to wieś w powiecie Kołomyja, gdzie placówka samoobrony powstała prawdopodobnie z inicjatywy mieszkańców na przełomie 1943 i 1944 r. Zorganizowano wówczas sieć posterunków wartowniczych. Przy domostwach umieszczono kawałki szyn, w które miano uderzać w przypadku napadu upowców. Początkowo członkowie samoobrony byli jedynie uzbrojeni w noże, widły i siekiery, natomiast brakowało broni palnej. Do dyspozycji mieli kilka karabinów z okresu I wojny światowej, do których brakowało amunicji. Aby temu zaradzić, starano się przerabiać amunicję wykradzioną Niemcom. Dodatkowo kilka sztuk broni palnej oraz amunicji do niej wieś otrzymała od Władysława Kamińskiego z Kosaczewa. Ponadto udało się pozyskać nieco broni i amunicji od stacjonujących w pobliżu jednostek węgierskich. W miarę posiadanych sił i środków organizowano również wyprawy do pobliskich polskich wsi i kolonii. Placówka samoobrony w miejscowości Święty Józef zdołała przetrwać do wkroczenia oddziałów ACz. Od września 1944 r. do połowy 1945 r. istniał w niej posterunek istriebitielnego batalionu, natomiast już w drugiej połowie tego roku mieszkańcy wsi wyjechali do Polski¹⁰²;
 4. Tyszkowce: w tej wsi sołeckiej w powiecie Horodenka została zorganizowana z inicjatywy mieszkańców silna samoobrona, na której czele stał podoficer WP (?) Macielak. Wiosce udało się przetrwać do końca niemieckiej okupacji, na co wpływ miał fakt, iż kwaterowała w niej grupa niemieckich żołnierzy ochraniających pobliskie mosty¹⁰³.

Placówkami samoobrony (AK) na terenie Inspektoratu Stanisławów były:

1. Bednarów: tamtejsza placówka samoobrony funkcjonowała w bardzo trudnych warunkach, ponieważ we wsi mieszkało stosunkowo niewiele Polaków. Mimo to obrońcy zdołali odeprzeć ataki upowskie przeprowadzone 1 grudnia 1943 r.

¹⁰¹ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 168; Z. Mucha „Błady”, *Bitwa o Bitków*, „Gdzie Szum Prutu...” 2000, nr 2, s. 34-36; W. Urban, *op. cit.*, s. 129; W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 346; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 108-111; AHM Ośrodek Karta i DSH, sygn. AW_I0372A-1A, Relacja Stanisława Kosiby.

¹⁰² F. Ciuruś, *op. cit.*, s. 199-214; S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1945*, Warszawa 2004, s. 179-180; E. Komoński, *op. cit.*, s. 462.

¹⁰³ E. Komoński, *op. cit.*, s. 462; S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *op. cit.*, s. 116-117.

- oraz 8 lutego następnego roku. 7 marca 1944 r. siły banderowskie okazały się na tyle duże, że obrońcy nie byli w stanie powstrzymać napastników. Placówka została rozbita, a ocalali mieszkańcy ratowali się ucieczką. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania samoobrony nie udało się ustalić¹⁰⁴;
2. Bronszniów: w czasie niemieckiej okupacji znajdowała się tam silna placówka samoobrony utworzona z inicjatywy AK. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁰⁵;
 3. Bybło: tamtejsza placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej jeszcze w 1942 r. Na jej czele stanął nauczyciel ppor. rez. Tomasz Gawłowski. Placówka została rozbita przez Niemców lub Ukraińców. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁰⁶;
 4. Dubowce: w tej wsi istniała placówka samoobrony utworzona z inicjatywy AK. Jej obrońcy 13-14 lutego odparli atak banderowski. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁰⁷;
 5. Mariampol (przysiółek Wołczków): placówkę samoobrony w sile ośmiu ludzi powołano z inicjatywy mieszkańców. Wioska została w większości spalona podczas ataku banderowców w nocy z 29 na 30 marca 1944 r. Zginęło wówczas 78 osób. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania samoobrony nie udało się ustalić¹⁰⁸;
 6. Meducha: we wsi istniała dobrze zorganizowana placówka samoobrony. Po rozpoczęciu napadów ukraińskich w wiosce schroniło się stosunkowo wielu Polaków mieszkających w okolicy. Banderowcy atakowali miejscowość trzykrotnie, po raz pierwszy 13 lutego 1944 r., ponownie w kwietniu 1944 oraz w drugiej połowie 1944 r. Wszystkie ataki zostały odparte, jednak po tych starciach większość mieszkańców wyjechała do Stanisławowa lub Halicza. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania samoobrony nie udało się ustalić¹⁰⁹;
 7. Nowosielce: funkcjonowała tam prawdopodobnie placówka samoobrony, której organizatorem był ks. mjr Roman Dacą będący tamtejszym proboszczem. Zorganizował on również takie placówki na pograniczu powiatów Chodorów

¹⁰⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 463; S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *op. cit.*, s. 479-480.

¹⁰⁵ S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *op. cit.*, s. 16-17.

¹⁰⁶ BUiAD IPN, sygn. Kr 1_2270; S. Jastrzębski, *Relacja żołnierza Armii Krajowej Okręgu Stanisławowskiego z działalności w ruchu oporu 1942-1946*, k. 4-5.

¹⁰⁷ W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 339.

¹⁰⁸ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej...*, s. 78-79; E. Komoński, *op. cit.*, s. 463.

¹⁰⁹ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej...*, s. 77-78.

- i Rohatyn. We wrześniu 1943 r. banderowcy napadli na plebanię. Zginęły wówczas matka i gospodyni księdza, on sam ocalał. Szczegółowych danych na temat struktur samoobrony zorganizowanych przez ks. Dacę nie udało się ustalić¹¹⁰;
8. Rozdół: tamtejsza placówka samoobrony została powołana z inicjatywy AK. Większość mieszkańców udawała się na nocleg do klasztoru Sióstr Miłosierdzia, który cały czas pilnowały uzbrojone strażę. Jednym z organizatorów placówki był Stanisław Trojanowski „Rys”, dowódca młodzieżowego oddziału AK. Wioska przetrwała do momentu wkroczenia ACz. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹¹¹;
 9. Na terenie inspektoratu działała również samoobrona w miasteczku Rohatyn. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹¹².

Placówkami Samoobrony (AK) na terenie Inspektoratu Stryj były:

1. Chromohorb: w tej wsi znajdującej się około 15 km od Stryja z inicjatywy AK udało się zorganizować prężnie działającą placówkę samoobrony. Była ona na tyle silna, że banderowcy zarówno podczas okupacji niemieckiej, jak i po wkroczeniu ACz (kiedy utworzono istriebitylny batalion) nie zdecydowali się na atak. W połowie 1945 r. mieszkańcy wsi wyjechali do Polski¹¹³;
2. Korczunek Daszawski: był dużą polską wsią w powiecie stryjskim położoną wzdłuż drogi Siechów–Daszawa. Funkcję komendanta samoobrony sprawował tam Jan Ożóg „Puszcza”. Liczyła ona 300 ludzi uzbrojonych w kosy, widły i siekiery. Została podzielona na trzy linie obrony: pierwszą dowodził Bronisław Krzysiak „Lew”; drugą – Jan Ożóg „Puszcza”; trzecią – Józef Budny „Tygrys” (zamordowany przez UPA) i Józef Skrzypacz „Świt”. Łączność ze Stryjem zapewniała kurierka Aniela Ożóg. Baza samoobrony wspierana była przez oddział partyzancki utworzony na przełomie marca i kwietnia 1943 r., a dowodzony prawdopodobnie przez Zdzisława Pacaka-Kuźmierskiego, Komendanta Inspektoratu Stryj. Jego oddział liczył ok. 70 ludzi. W każdej z linii obrony znajdowały

¹¹⁰ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach...*, s. 66.

¹¹¹ E. Komoński, *op. cit.*, s. 464; S. Siekierka, H. Komański, E. Rózański, *op. cit.*, s. 774; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. 2, Kraków 2006, s. 343-344, Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie. Seria A, *Źródła i Materiały 1429-6292*, t. 7; J. Węgierski, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994, s. 162.

¹¹² G. Mazur, *Pokucie...*, s. 164.

¹¹³ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej...*, s. 335.

się wartownie, punkty obserwacyjne oraz trasy obchodowe, po których poruszali się wartownicy. Łączność pomiędzy poszczególnymi liniami obrony utrzymywana była dzięki sygnalizacji świetlnej, gońcom oraz posterunkom obchodowym. Zgodnie z zaleceniem dowódcy kobiety z dziećmi oraz osoby starsze każdej nocy gromadziły się w specjalnie do tego celu wyznaczonych budynkach. Znacznym wzmocnieniem załogi było ośmiu czerwonoarmistów, dezertków z armii Własowa. Przebywali oni w domu rodziny Sajów. Każdy z nich był uzbrojony w pistolet maszynowy i miał zabezpieczać wieś od strony zachodniej. Nadzór nad tą grupą sprawował z ramienia AK Roman Jastrzębski „Rydz”. Każdego wieczora wszyscy sprawni mężczyźni schodzili się do budynku szkoły, gdzie otrzymywali broń oraz zadania do wykonania w nocy. W miarę rozbudowy oddziału partyzanckiego obronę wsi przejmowali partyzanci¹¹⁴. W pobliżu Korczunka Daszawskiego znajdowały się następujące placówki samoobrony:

- a. Antoniówka: funkcję dowódcy pełnił w niej kpr. nadterminowy 6 pac Jan Fuglewicz „Szpak”. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić¹¹⁵;
- b. Feliksówka: dowódcą placówki był podoficer rezerwy Franciszek Rutyna „Lipiec”. Ta polska wioska stanowiła miejsce strategiczne, ponieważ znajdowały się w niej szyby gazowe, z których gaz był transportowany rurociągiem do Lwowa. W domu Rutyna mieściła się radiostacja nadawczo-odbiorcza, obsługiwana przez radiotelegrafistę Jana Wójcika „Jana”. Zabudowania wioski usytuowane były na wzgórzu, co istotnie ułatwiało obronę. Dodatkowo, każdy z pracowników obsługujących szyby miał dostęp do łączności telefonicznej, co odgrywało kluczową rolę w ostrzeganiu przed ewentualnymi napadami. Organizacja obrony była również wspierana przez zastępcę dyrektora firmy Gazolina, jednocześnie oficera AK por. Zbigniewa Oktawca „Alko”¹¹⁶;
- c. Dunajec Polski: dowódcą placówki był Tadeusz Stecki „Dąb”. Liczyła ona 65-75 żołnierzy. W tej liczbie znajdowało się 40-48 miejscowych oraz 25-27 przybyłych ze Lwowa. Co ciekawe, tutejsza samoobrona dysponowała stosunkowo silnym uzbrojeniem jak na warunki konspiracyjne. W skład wyposażenia wchodziły: 52 pistolety maszynowe sten oraz niemieckie empi, 18 karabinów,

¹¹⁴ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej..., k. 11-12; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 79.

¹¹⁵ J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 82.

¹¹⁶ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej..., k. 11-12.

5 rkm-ów oraz 2 piaty. Jak na standardy konspiracyjne dysponowano również stosunkowo dużym zapasem amunicji. Atak banderowców rozpoczął się w późnych godzinach wieczornych. Mimo początkowego zaskoczenia obrońcy zdolali powstrzymać nacierającego przeciwnika. Ostatecznie atak został odparty. Była w tym duża zasługa żołnierzy węgierskich stacjonujących w pobliskich Młyniskach. Mimo iż napad udaremniono, miejscowa ludność oraz żołnierze samoobrony ewakuowali się do Kochawiny. Decyzja o ewakuacji okazała się zbawienna w skutkach, ponieważ ok. godziny 0.30 rozpoczął się atak prowadzony przez własowców i Niemców. Obrońcy podpuścili atakujących w pobliżu swoich pozycji, po czym otworzyli do nich ogień ze wszelkiej posiadanej broni. Zaskoczony nieprzyjaciel zaległ przedpole. Walka trwała do ok. godziny 5 rano 13 czerwca, kiedy to na rozkaz dowódcy obrońcy rozpoczęli odwrót¹¹⁷;

- d. Ruda-Kochawina: w tych dwóch wsiach zamieszkałych w większości przez Polaków istniały silne struktury AK, na podstawie których utworzono placówkę samoobrony. Ponadto w klasztorze jezuitów w Kochawinie mieścił się magazyn broni. Szczegółowych danych dotyczących tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić¹¹⁸;
3. Łukawiec: dowódca Edward Polak „August”, „Łan”; zastępca Piotr Król (Ślązak, dezertor z Wehrmachtu) „Piorun”; kapelan Józef Wanatowicz „Kordecki”; dowódca kosynierów Stanisław Kućma. Baza podzielona była na cztery Rejony (plutony):
 - a. Łukawiec Wiszniowski: w skład miejscowej samoobrony poza mieszkańcami wchodził również uchodźcy z sąsiednich wsi. Dowódcą był Władysław Kryciński „Władek”,
 - b. Łukawiec Żurawski: dowódca Franciszek Drozd „Franek”,
 - c. Kamień-Kutyki-Miedwy (przysiółek): dowódca kpr. Kazimierz Sikora „Sosna”,
 - d. Brzozdowice-Krasna Góra-Kremerówka: dowódca Mieczysław Skowron „Tancerka”.

W tej miejscowości do pierwszego napadu doszło jeszcze w grudniu 1944 r. Banderowcy zaatakowali wówczas gospodarstwa leżące na skraju wioski pod lasem. Ta część wsi nazywana była popularnie „Warszawką”. Nikt jednak nie zginął, ponieważ ludność zdążyła zbiec. Wobec narastającego zagrożenia dowódca bazy zarządził natychmiastową ewakuację w głąb wsi. Pozostali jedynie mieszkańcy dwóch gospodarstw, którzy odmówili podporządkowania się rozkazowi. Po kilku dniach

¹¹⁷ Ibidem, k. 23; K. Smockiewicz, *Obrona Dunajca Polskiego 12/13 czerwca 1944*, [b.m.] 1988, s. 17-24; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach...*, s. 82; J. Sobów, *op. cit.*, s. 164-169.

¹¹⁸ BUiAD IPN, sygn. Kr 782_8, Informacje..., k. 17.

banderowcy powrócili. Miejscowy kolejarz o nazwisku Rączka i jego dwaj synowie, uzbrojeni jedynie w siekiery, zdolali przepędzić napastników. Niestety, w sąsiednim gospodarstwie banderowcy uprowadzili kobietę z trójką małych dzieci. Jej mąż o nazwisku Ordon, który ich ostrzeliwał, nie zdołał jednak zapobiec uprowadzeniu swojej rodziny, po której zaginął wszelki ślad. Przybyły z odsieczą oddział samoobrony zastał jedynie splądrowane gospodarstwo. Podczas niemieckiej okupacji banderowcy nie odważyli się na zaatakowanie miejscowości, a jej mieszkańcy ginęli w wyniku napadów i uprowadzeń mających miejsce poza wsią. Na początku lipca 1944 r. do ks. Józefa Wanatowicza zgłosili się wysłannicy UPA z propozycją rozmów we wsi Kozary nad Dniestrem, gdzie mieli swoją bazę, gwarantując przy tym bezpieczeństwo polskiej delegacji. Jako jej reprezentant pojechał Piotr Król „Piorun” w asyście sześciu żołnierzy. Uzgodniono wówczas wstępne zawieszenie broni. Dalsze rozmowy miały się toczyć na wyższym szczeblu, jednak zajęcie tych terenów przez jednostki ACz spowodowało, że nigdy do nich nie doszło. Do Łukawca, w miarę pogarszania się sytuacji, przybywali uciekinierzy z pobliskich polskich wsi i kolonii. Według niepełnych danych w szczytowym okresie ukraińskiego ludobójstwa schronienie znalazło tam około 6 tysięcy ludzi. Po zajęciu tych terenów przez Sowieców dotychczasowi żołnierze samoobrony weszli w skład istriebitielnego batalionu¹¹⁹;

4. Mizuń Stary: wieś w powiecie Dolina zamieszkała w większości przez ludność ukraińską. Pomimo niekorzystnych okoliczności miejscowym Polakom udało się utworzyć w niej placówkę samoobrony. 2 marca 1944 r. jej żołnierze, uzbrojeni głównie w kosy i siekiery, zdolali odeprzeć atak banderowców. Niestety, w trakcie napadu zginęło 10 polskich mieszkańców. Brakuje szczegółowych danych dotyczących funkcjonowania placówki¹²⁰;
5. Skole: w tej miejscowości, oddalonej ok. 36 km od Stryja, znajdował się pałac rodziny Groedlów, w którym mieścił się szpital armii węgierskiej z wojskową ochroną. To spowodowało rozwinięcie się silnych struktur AK, które otrzymały broń od Węgrów. Na tej podstawie utworzono struktury samoobrony. Szczegółowych danych na ich temat nie udało się ustalić. Po wkroczeniu ACz w miasteczku powstał istriebitielny batalion. Samoobronna placówka przetrwała do 1945 r., kiedy to została zlikwidowana w wyniku aresztowań dokonanych przez

¹¹⁹ BJ, przyb. 445/2001, E. Polak, *op. cit.*, k. 23-29; *Eksterminacja ludności polskiej w województwie stanisławowskim w latach 1939-1945. Powiat Rohatyn*, opracował K. Bulzacki, „Na Rubieży” 1996, nr 3, s. 17-18; W. Urban, *op. cit.*, s. 69; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 84-85.

¹²⁰ S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *op. cit.*, s. 25.

NKWD. W efekcie tych działań wielu Polaków opuściło miejscowość i wyjechało do Polski¹²¹;

6. Śniatyn: w tym miasteczku położonym nad rzeką Prut tuż przy granicy z Rumunią zamieszkiwała znaczna liczba ludności polskiej. Pierwsze mordy na Polakach miały miejsce w październiku 1943 r. Po wycofaniu się Niemców z miasteczka w marcu 1944 r. sytuacja polskiej społeczności stała się bardzo niebezpieczna, gdyż w okolicy Śniatyna zaczęły się gromadzić duże siły UPA. W jednym z budynków pozostało trochę niemieckiej broni, amunicji i granatów. Z inicjatywy komendanta lokalnej placówki AK Jakuba Hubera utworzono placówkę samoobrony. Gdy 28 marca banderowcy wkroczyli do miasteczka, Polacy schronili się w kościele oraz w siedzibie Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W następnym dniu ukraińscy nacjonaści podjęli próbę ataku, jednak niespodziewane pojawienie się sowieckich czołgów pokrzyżowało ich plany. Po wkroczeniu Sowietów Polacy, którzy mogli nosić broń, zostali wcieleni do armii Berlinga. Pozostałych włączono do istriebitelnego batalionu stacjonującego w Śniatyniu. Po zakończeniu wojny większość polskiej ludności opuściła swoje rodzinne miasto, pozostali jedynie nieliczni, często z rodzinami mieszanej narodowości¹²²;
7. Wygoda (osada fabryczna w powiecie Dolina): placówka została utworzona z inicjatywy pracowników miejscowego tartaku, którzy dysponowali bronią i amunicją. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹²³.

4. Okręg Stanisławów AK podczas akcji „Burza”

Wytyczne do przeprowadzenia na tym terenie akcji „Burza” zostały wydane przez komendanta Okręgu AK Stanisławów 10 marca 1944 r. Zadaniem jednostek AK było prowadzenie akcji dywersyjnych na liniach komunikacyjnych nieprzyjaciela oraz atakowanie mniejszych niemieckich oddziałów. Wobec wkraczających jednostek ACz żołnierze AK mieli wystąpić jako prawowici gospodarze tego terenu. Rozpoczęto również przygotowania do przeciwdziałania przymusowej ewakuacji

¹²¹ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo ludności polskiej...*, s. 340.

¹²² *Ibidem*, s. 355-356; S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *op. cit.*, s. 643-645.

¹²³ E. Komoński, *op. cit.*, s. 462.

ludności cywilnej, którą jak się obawiano, mogłyby zarządzić władze okupacyjne. W takiej sytuacji oddziały AK zamierzały prowadzić działania dywersyjne na linii kolejowej Śniatyn–Stanisławów–Stryj. Na rozkaz komendanta okręgu zaczęto również organizować specjalne oddziały, których zadaniem byłoby odbijanie ewakuowanych Polaków. Zgodnie z rozkazem komendanta Obszaru Lwowskiego z 10 czerwca 1944 r. Okręg (od 30 czerwca podokręg) Stanisławów miał doprowadzić do odtworzenia 11 Karpackiej Dywizji Piechoty, której dowódcą zostałby Władysław Herman. Planowano, by formacja liczyła łącznie 620 żołnierzy w oddziałach partyzanckich oraz 120 w placówkach samoobrony. Podczas operacji „Burza” udało się odtworzyć następujące pododdziały 11 dp: kompanię 48 pp (w lasach Łukawiec na południe od Chodorowa, liczyła ok. 100 ludzi dobrze uzbrojonych i prowadziła akcje odwetowe), jedną kompanię 49 pp (okolice Nadwórnej i Bitkowa, liczyła ok. 160 ludzi, z czego zaledwie połowa była uzbrojona, jej żołnierze zajmowali się obroną polskiej ludności przed terrorem nacjonalistów ukraińskich), zawiązki 53 pp (jedna kompania licząca ok. 98 ludzi dobrze uzbrojonych, na jej czele stał dowódca Jarosław Makłowicz „Kruk”). W skład pułku wchodziły również dwa samodzielne plutony liczące 23 i 25 żołnierzy oraz zawiązek oddziału partyzanckiego w sile 15 ludzi. Żołnierze pułku wspierali placówki samoobrony, prowadzili działania odwetowe, likwidowali Niemców i Ukraińców znanych z wrogiego stosunku do Polaków, prowadzili działania dywersyjne¹²⁴. Ostatecznie na terenie Podokręgu AK Stanisławów akcja „Burza” przybrała bardzo skromne rozmiary. Żołnierze AK prowadzili głównie akcje dywersyjne na liniach komunikacyjnych nieprzyjaciela. Do większych walk doszło jedynie w Samborze. Na wieść o opuszczeniu miasta przez siły niemieckie wkroczyły do niego dwie kompanie AK dowodzone przez chor. Adama Ekierta i Jana Jędrachowicza. W związku z tym, że uciekający Niemcy pozostawili w ratuszu zapasy broni i amunicji, udało się uzbroić napływających ochotników oraz tych żołnierzy, którzy jeszcze nie posiadali broni. Akowcy przystąpili wówczas do organizowania obrony miasta w nadziei, że uda się je utrzymać do nadejścia radzieckich jednostek pancernych. Te zaś dotarły pod miasto 29 lipca 1944 r. Niemcy rozpoczęli wówczas atak na Sambor, zmuszając do odwrotu oddziały polskie i sowieckie. Dopiero z początkiem sierpnia 1944 r. miasto oraz przyległe tereny zostały zajęte przez jednostki sowieckie. Niemal

¹²⁴ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/686, J. Tomesch, *op. cit.*, k. 2-3; D.K. Markowski, *Planące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 199; G. Mazur, *Armia Krajowa w Okręgu Stanisławowskim (1941-1944)*, „Zeszyty Naukowe UJ–Prace z Nauk Politycznych” 1984, z. 21, s. 101.

natychmiast rozpoczęły się aresztowania żołnierzy AK oraz członków aparatu delegatury¹²⁵. W Okręgu Stanisławów niewątpliwie najbardziej intensywne działania prowadzone były na terenie Inspektoratu Stanisławów. Wynikało to, jak się wydaje, z kilku przyczyn. Po pierwsze, na tym obszarze istniały stosunkowo silne struktury AK oraz duża baza samoobrony w Korczunku. Po drugie, znajdowały się tam duże skupiska ludności polskiej, które mogły stanowić oparcie dla tworzonych oddziałów partyzanckich. Po trzecie, na terenie inspektoratu zostały przejęte trzy duże zrzuty zawierające broń, amunicję, lekarstwa, dzięki czemu nowo tworzone oddziały były stosunkowo dobrze uzbrojone i wyposażone. Nie bez znaczenia jest również fakt, że na te tereny przerzucono ze Lwowa około 100 dobrze wyposażonych i wyszkolonych żołnierzy.

Przerzuty żołnierzy na trasie Lwów–Stryj odbywały się kursowymi pociągami PKP. W Stryju łącznik odbierał grupę w bufecie PKP i przeprowadzał ją nocą do miejscowości Miertuki Stryj. Droga prowadziła przez most nad rzeką Stryj pilnowany przez żołnierzy węgierskich współdziałających z AK. Tu grupy łączono w oddziały i po jednodniowym wypoczynku marszem nocnym przez lasy (14 km) dostawaliśmy się do bazy Korczunek¹²⁶.

Podczas akcji „Burza” oddziały inspektoratu prowadziły przede wszystkim intensywne działania dywersyjne skierowane zarówno przeciw liniom komunikacyjnym przeciwnika, jak i oddziałom Wehrmachtu. Działania te prowadzone były w oparciu o bazę samoobrony w Korczunku, a ich przykładem może być zlikwidowanie niemieckiej kolumny taborowej w rejonie Sichowa w sierpniu 1944 r. Wcześniej, bo w marcu 1944 r., żołnierze Okręgu Stanisławów przeprowadzili akcję na linii kolejowej Stryj–Lwów. W jej wyniku przerwa w ruchu trwała blisko 13 godzin¹²⁷.

Patrząc z perspektywy czasu, można stwierdzić, że operacja „Burza” prowadzona na terenie województwa stanisławowskiego nie spełniła pokładanych w niej nadziei. Po pierwsze, struktury AK na tym terenie były bardzo słabe, co wynikało w dużej mierze z faktu, iż Polacy stanowili na tym obszarze zdecydowaną

¹²⁵ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, Papiery Jerzego Węgierskiego, akc. 1551, t. 2, Relacja Zygmunta Gierkuskiewiczza, żołnierza Kedywu z Sambora, k. 123-124; *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 4, *Lipiec-październik 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1991, s. 191; D.K. Markowski, *op. cit.*, s. 200-202.

¹²⁶ BUiAD IPN Kraków, sygn. Kr 782_8, Informacje o niektórych zagadnieniach..., k. 14.

¹²⁷ Ibidem, k. 24; *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3..., s. 617.

mniejszość. Po drugie, brakowało broni i amunicji. Po trzecie, struktury AK zmuszone były skoncentrować się na obronie polskiej ludności cywilnej przed atakami UPA. Mimo to żołnierze miejscowej konspiracji starali się wykonać postawione przed nimi zadania.

5. Okręg Stanisławów AK po zakończeniu akcji „Burza”

Po zajęciu terenu przez ACz podjęto próby organizacji struktur konspiracyjnych skierowanych przeciwko nowemu okupantowi. NKWD działało bardzo sprawnie. Już w lutym 1945 r. został aresztowany Komendant Okręgu AK Stanisławów Władysław Herman. Wcześniej, bo jeszcze z końcem 1944 r., rozpoczęły się masowe aresztowania. W ręce NKWD wpadli m.in. Otton Bugajski, por. Marian Wikliński i kpt. Zdzisław Pacak-Kuźmirski¹²⁸. Wobec narastającego terroru NKWD rozpoczęto stopniową ewakuację żołnierzy głównie na Rzeszowszczyznę, gdzie znajdowało się Zgrupowanie „Warta”. Na terenie okręgu prowadzono przede wszystkim działalność propagandową polegającą na wydawaniu prasy konspiracyjnej, jak m.in. w Samborze, gdzie wychodziło pismo „Podhalanin”. Jego redaktorem był miejscowy nauczyciel Stanisław Korcz „Tatar”. Czasopismo informacyjne „Nasza Sprawa” wydawał w Stryju Edward Groniowski „Groń”¹²⁹. Ostatnie struktury AK na terenie Pokucia przestały istnieć jesienią 1945 r. Żołnierze, którzy uniknęli aresztowania przez NKWD, wyjechali do Polski. Niektórzy z nich kontynuowali działalność konspiracyjną na terenie Dolnego Śląska w ramach struktury Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (WiN) „Inspektorat Afryka” kierowanej przez Stanisława Wilczyńskiego „Beduina”¹³⁰.

¹²⁸ G. Mazur, *Okręg Stanisławów AK...*, s. 336. Do dramatycznych wydarzeń doszło wówczas we Lwowie 14 lutego 1945 r. w mieszkaniu przy ulicy Jabłonowskich 4. Podczas próby aresztowania popełnili samobójstwo Janina Tarnawska, szefowa WSK, oraz kpt. Michał Wilczewski „Uszka”, dowódca Kedywu Okręgu Stanisławów AK. Zob. BJ, przyb. 445/01 Archiwum Jerzego Polaczka, k. 47; P. Olechowski, *Z dziejów polskiego podziemia. Proces karny Jana Zabokrzeckiego vel Jana Żrałki „wojewody stanisławowskiego” 1945-1946*, [w:] *Wojna zmieniła wszystko. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie wojny, okupacji i „wyzwolenia” (1939-1945)*, t. 1, *Polityka – wojskowość*, red. A. Ostanek i M. Kardas, Warszawa 2019, s. 113.

¹²⁹ G. Mazur, *Pokucie...*, s. 190; R. Wnuk, *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956*, [zespół red. R. Wnuk (red. nacz.) et al.; oprac. haseł T. Balbus et al.], Warszawa-Lublin 2007, s. 62.

¹³⁰ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 287.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Historii Mówionej Ośrodka Karta i „Domu Spotkań z Historią” (AHM Ośrodka Karta i DSH):

Relacja Stanisława Kosiby, sygn. AW_I-0372A-1A.

Biblioteka Jagiellońska, Sekcja rękopisów (BJ):

Pacak-Kuźmierski Z., Inspektorat Stryjski AK. Karpacka Dywizja Partyzancka (1941-1944) – maszynopisy, sygn. przyb. 123/98.

Archiwum Jerzego Polaczka:

Kusiński J., Wspomnienia z okresu okupacji hitlerowskiej, sygn. przyb. 411/01.

Polak E., Baza Topór, sygn. przyb. 445/2001.

Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN):

Archiwum Komisji Historycznej Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) w Krakowie:

Herman W., Świejkowski L., Oświadczenie o przyznaniu odznaczeń bojowych dla żołnierzy okręgu stanisławowskiego AK, akc. 1624/693.

Kosiba S., Grupy bojowe AK. Inspektorat Stanisławów, akc. 1624/691.

Strzép S., Działalność w latach 1941-44 obwód stryjski AK, 53 pułk partyzancki Karpackiej Dywizji Partyzanckiej, akc. 1624/689.

Strzép S., Inspektorat Stryjski-Karpacka Dywizja Partyzancka 1941-1944 r., akc. 1624/685.

Surmacz F., Relacja wstępna z działalności I batalionu 53 pp partyzanckiego za okres 1941-1944, akc. 1624/688.

Tomesch J., Relacja wstępna z działań Inspektoratu Stryjskiego i Karpackiej Dywizji Partyzanckiej, akc. 1624/686.

Papiery Jerzego Węgieńskiego:

Relacje ustne – Obszar nr 3 AK, akc. 1551, t. 2.

Instytut Pamięci Narodowej (BUiAD IPN):

Informacje o niektórych zagadnieniach związanych z powstaniem 11 Dywizji Partyzanckiej na terenie inspektoratu Stryj i Nadwórna – okręg Stanisławów, opracował A. Niementowski „Krzysztof”, dowódca III batalionu Samodzielnego Oddziału Partyzanckiego AK, sygn. Kr 782_8.

Źródła drukowane:

- Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, *Kwiecień 1943-lipiec 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al., przygot. do dr. J. Tokarski, D. Radecki], Wrocław 1990.
- Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 4, *Lipiec-październik 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1991.
- Polskie podziemie 1939-1941*, t. 1, *Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów*, [red. nauk. Z. Gajowniczek et al.; przekł. M. Motyl-Blinczykow, M. Słoń-Nowaczek, I. Diedow], Warszawa 1998.
- Polskie podziemie 1939-1941. Od Wołynia do Pokucia*, cz. 2, [wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik et al.; przekł. I. Kozłowski, M. Słoń-Nowaczek] Warszawa-Kijów 2004, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku: nieznanne dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3.
- Sobów J., *Życiorys (1939-1955)*, [w:] *W podziemiu i za drutami obozów. Wspomnienia z czasów okupacji i powojennych represji*, wstęp i opracowanie: P. Cichoracki, M. Jakimowicz, M. Ruchniewicz, Wrocław 2021, s. 139-263.
- Wołczański J., *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. 2, Kraków 2006, *Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie. Seria A, Źródła i Materiały 1429-6292*, t. 7.

Literatura przedmiotu:

- Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956*, [zespół red. R. Wnuk (red. nacz.) et al.; oprac. haseł T. Balbus et al.], Warszawa-Lublin 2007.
- Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022.
- Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990.
- Ciuruś F., *Wież Świąty Józef i okolice na Pokuciu, Zabkowie Śląskie* 1998.
- Eksterminacja ludności polskiej w województwie stanisławowskim w latach 1939-1945. Powiat Rohatyn*, opracował K. Bulzacki, „Na Rubieży” 1996, nr 3, s. 10-22.
- Jasiński G., *Stanisławów pod sowiecką okupacją w latach 1939-1941*, [w:] *Wojna zmieniła wszystko. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie wojny, okupacji i „wyzwolenia” (1939-1945)*, t. 2, *Administracja – kultura*, red. A.A. Ostanek i P. Hawrylyszyn, Warszawa 2021, s. 19-28.
- Jastrzębski S., *Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946*, Warszawa 2004.
- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.

- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.
- Markowski D.K., *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Mazur G., *Armia Krajowa w Okręgu Stanisławowskim (1941-1944)*, „Zeszyty Naukowe UJ-Prace z Nauk Politycznych” 1984, z. 21, s. 95-102.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987.
- Mazur G., *Obszar Lwowski ZWZ-AK – szkic z dziejów*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 19-66.
- Mazur G., *Okręg Stanisławów AK*, [w:] *Armia Krajowa – rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 316-337.
- Mazur G., *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.
- Mazur G., Węgierski J., *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
- Mucha Z., „Blady”, *Bitwa o Bitków*, „Gdzie Szum Prutu” 2000, nr 2, s. 34-36.
- Olechowski P., *Z dziejów polskiego podziemia. Proces karny Jana Zabokrzeckiego vel Jana Źralki „wojewody stanisławowskiego” 1945-1946*, [w:] *Wojna zmieniła wszystko. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie wojny, okupacji i „wyzwolenia” (1939-1945)*, t. 1, *Polityka – wojskowość*, red. A. Ostanek i M. Kardas, Warszawa 2019, s. 109-121.
- Polskie Siły Zbrojne w II Wojnie Światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, Warszawa-Londyn 1999.
- Siekierka S., Komański H., Różański E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946*, Wrocław 2008.
- Urban W., *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983.
- Ważniewski W., *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009.
- Węgierski J., *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994.
- Węgierski J., *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996.
- Węgierski J., *Armia Krajowa w Zagłębiu Naftowym i na Samborszczyźnie*, Kraków 1993.
- Węgierski J., *Obsada osobowa dowództw Lwowskiego Obszaru SZP-ZWZ-AK-NIE w latach 1939-1945*, Kraków 2000.
- Wiak W.J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

Netografia:

Okręg Stanisławów AK, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2041.html>.

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG TARNOPOL ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Home Army Tarnopol District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Tarnopol district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Tarnopol area which targeted the Soviets, the Germans, and the Ukrainians, as well as to reconstruct the staffing of the Tarnopol district structures. The author did not ignore an important, yet little known issue of the Polish civilian self-defence organised against Ukrainian nationalists targeting the Polish population with criminal acts in the Tarnopol area. It was the Polish self-defence operatives who allowed large clusters of Polish population to survive. In the final part of the section, the author discussed the course of Operation Tempest and attempted to reconstruct the underground resistance structures under the new occupational force, the Soviets. The structures concerned are both the “NIE” resistance organisation and the extra-territorial Tarnopol district of the WIN (Freedom and Independence Association) formed in the novel environment of the Recovered Territories (a.k.a. Regained Lands or Western Borderlands).

Keywords: World War Two (1939-1945), Polish Home Army, Home Army Tarnopol District, armed combat, self-defence, retaliatory operations

1. Rys historyczny

Okręg Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej (ZWZ-AK) Tarnopol obejmował swoim zasięgiem tereny przedwojennego województwa tarnopolskiego, zajmującego powierzchnię 16 533 km². Na tym terenie według danych ze spisu powszechnego z 1931 r. zamieszkiwało ponad 1,6 mln ludzi. Z tej liczby dla 789,1 tys. językiem ojczystym był polski, dla 728,2 tys. – ruski/ukraiński, a dla 78,9 tys. – żydowski/hebrajski. Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja pod względem wyznaniowym. 872 tys. mieszkańców było grekokatolikami, 586,6 tys. – łacinnikami, natomiast 134,1 tys. deklaroowało wyznanie mojżeszowe. Skomplikowana sytuacja narodowościowa będzie miała duży wpływ na rozwój polskiej konspiracji na tym terenie po wybuchu II wojny światowej.

Pierwsze grupy konspiracyjne powstały jeszcze w 1939 r. Od września do listopada 1939 r. działała w Tarnopolu grupa młodzieży gimnazjalnej, kierowana przez Jana Runiewicza i Kazimierza Horodyńskiego. Współpracowali z nimi dr Złakiewicz oraz adwokat Kazimierz Świrski. Grupa ta wydawała pismo „Jestem Polakiem” w nakładzie około 50 egzemplarzy. Dopiero pod koniec grudnia 1939 r. zaczęły działać w Tarnopolu dwie polskie organizacje o charakterze wojskowym, złożone z członków Związku Strzeleckiego (ZS), byłych żołnierzy oraz harcerzy. Chodzi tutaj o Tajną Organizację Harcerską (TOH) oraz organizację kierowaną przez Karola Durkę. W lutym 1940 r. do Tarnopola przybył Wacław Blicharski z zadaniem włączenia tych dwóch grup konspiracyjnych w szeregi ZWZ. Do tej sytuacji jednak nie doszło, ponieważ już na przełomie marca i kwietnia rozpoczęły się aresztowania członków tych organizacji przez NKWD. Ponadto w mieście istniała konspiracyjna komórka Służby Zwycięstwu Polski (SZP) umiejscowiona przy tamtejszej parowozowni. Jej członkami byli m.in. inż. Sywelski, Szumski, Sheybal. Jeszcze podczas okupacji sowieckiej powstały komórki konspiracyjne ZWZ, m.in. w Brodach, Brzeżanach, Buczaczu, Czortkowie, Monasterzyskach, Tarnopolu, Trembowli, Zbarażu, Złoczowie. Ich członkowie prowadzili działalność wywiadowczą oraz dywersyjną. Według niepotwierdzonych informacji na przełomie lat 1939 i 1940 w Tarnopolu miała funkcjonować Komenda Okręgu ZWZ, na której czele stał nieznany z nazwiska rotmistrz. Niestety, nie ma bezpośredniego potwierdzenia tej informacji w zachowanych dokumentach. Istnieje natomiast pośredni dowód jej istnienia. Jest nim meldunek Romana Tatarskiego „Romana Ludy” z 16 maja 1940 r. informujący, że zgodnie z otrzymanym rozkazem skierowanym do Okręgu Tarnopolskiego ZWZ, mówiącym o utrudnieniu wywozek ludności

w głąb Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich (ZSRS), wysadzono linię kolejową Tarnopol-Podwoleczyska oraz Czortków-Husiatyń.

Początki polskiej konspiracji na Tarnopolszczyźnie inaczej przedstawia jednak krakowska historyk Anna Zapalec. Według niej Komenda Okręgu ZWZ-1 Tarnopol rozpoczęła działalność w styczniu 1940 r. Wtedy to we Lwowie doszło do spotkania byłego wicestarosty w Zborowie Zbigniewa Ryszarda Wunderlicha z Piotrem Marciniakiem „Emilem”, oficerem Komendy Obszaru ZWZ-1 we Lwowie. W wyniku tej rozmowy Wunderlich został mianowany Komendantem Okręgu ZWZ-1 w Tarnopolu. W skład komendy okręgu weszli również Rudolf Weidel, który miał pełnić funkcję zastępcy komendanta okręgu, oraz Kazimierz Maziej, obejmujący tym samym stanowisko kwatermistrza. Do ścisłego kierownictwa należeli także Władysław Warchałowski, którego zadaniem było utrzymywanie kontaktów z powstałą w październiku 1939 r. w Tarnopolu TOH „Młody Las”, oraz Tadeusz Sambor, który zajmował się podtrzymywaniem kontaktów z Komendą Obszaru we Lwowie. W organizacji kierowanej przez Wunderlicha działało około 120 osób. Oprócz struktur w Tarnopolu komendzie podporządkowane były także te funkcjonujące w Buczaczu. W skład organizacji weszli również członkowie grupy konspiracyjnej plut. Eugeniusza Jakubika złożonej z 36 żołnierzy Wojska Polskiego (WP), grupy kierowanej przez podchorążych Zbigniewa Zimmera i Jana Runiewicza oraz grupy młodzieży kierowanej przez Romana Dembowskiego. Komenda okręgu nawiązała kontakt z organizacją konspiracyjną w Brzeżanach, na której czele stali Czesław Lubelski i Marian Jaremcowicz – oficerowie 51 Pułku Piechoty stacjonującego w tym mieście do 1939 r.

Okręg ZWZ-1 w Tarnopolu został rozbity na skutek aresztowań przeprowadzonych przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) na przełomie marca i kwietnia 1940 r. Według Jerzego Węgieńskiego po rozbiciu komendy okręgu w mieście i jego okolicy działał z ramienia tzw. ZWZ-2 Karol Durko, w czasie wojny obronnej 1939 r. dowódca I batalionu 54 Pułku Piechoty. Według Jana Bieniowskiego, zastępcy Durki, na terenie okręgu udało się stworzyć placówki: w Chodczkowie Wielkim (dowódca Mieczysław Winnik), we wsi Michałówka (powiat Podhajce) oraz we wsiach Kaczanówka, Mołczanówka, Chmieliska, znajdujących się w powiecie Skałackim. Organizacja prawdopodobnie liczyła kilkuset członków. Jej żołnierze prowadzili działalność wywiadowczą i dywersyjną, która została sparaliżowana w lipcu 1940 r., kiedy to aresztowano Jana Bieniowskiego oraz wielu innych żołnierzy. Obok ZWZ aż do marca 1941 r. funkcjonowała na tym terenie TOH, kierowana przez pfm. Rudolfa Weidla. Została ona rozbита przez NKWD w marcu 1940 r.

Do czerwca 1941 r. największą akcją polskiego podziemia na tym terenie było tzw. powstanie czortkowskie, do którego doszło w nocy z 21 na 22 stycznia 1940 r. Celem ataku było uwolnienie więźniów, opanowanie dworca oraz przejęcie pociągu, którym zamierzano przedostać się przez Zaleszczyki do Rumunii. Powstanie zostało zorganizowane przez Polską Organizację Walki z Wrogiem (POWzW) kierowaną przez harcmistrza i profesora gimnazjalnego Józefa Opackiego. W jej skład wchodziła grupa harcerzy. Członkowie nie tylko prowadzili szkolenia harcerskie według przedwojennych wzorów, ale także zajmowali się gromadzeniem broni, działalnością wywiadowczą i kontrwywiadowczą oraz szkoleniem wojskowym. Grupa ta przetrwała do 1942 r., a zatem do momentu powstania struktur AK w Czortkowie. Podczas okupacji sowieckiej istniała w tym mieście jeszcze jedna organizacja konspiracyjna – Polska Organizacja Walki o Wolność (POWoW), znana także pod nazwą „Orzeł Biały”. Jej komendantem bądź jednym z organizatorów był Heweliusz Malawski. Członkowie obu wymienionych grup wzięli udział w powstaniu czortkowskim, które zakończyło się klęską. Większość jego uczestników została aresztowana i skazana na wieloletni pobyt w łagrze lub na karę śmierci. Ci, którzy przetrwali do momentu zawarcia układu „Sikorski-Majski”, weszli w skład Armii Andersa. Nieliczni, którym udało się uniknąć aresztowania, wstąpili w szeregi AK podczas okupacji niemieckiej.

Należy zaznaczyć, że w czasie pierwszej sowieckiej okupacji na obszarze przedwojennego województwa tarnopolskiego działalność konspiracyjna była bardzo słaba. Wpływ na to miało kilka czynników, przede wszystkim skuteczna działalność NKWD, które rozbijało lub przejmowało kontrolę nad strukturami polskiej konspiracji. Z drugiej strony masowe aresztowania i deportacje Polaków powodowały, że baza kadrowa polskiej konspiracji uległa zmniejszeniu. Do tego dochodziły również narastające animozje polsko-ukraińskie. Wszystkie te czynniki spowodowały, iż polska konspiracja na tym terenie była słabo rozwinięta.

Sytuacja organizacji konspiracyjnych na ziemi tarnopolskiej zmieniła się po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu tego terenu przez jednostki Wehrmachtu. Istniejące w czasie okupacji sowieckiej struktury konspiracyjne zostały niemal całkowicie rozbite przez NKWD, w związku z czym komendant ZWZ zdecydował o wysłaniu do Małopolski Wschodniej grupy oficerów, której zadaniem było ich ponowne zorganizowanie na tych terenach. Na czele tychże struktur stał gen. bryg. Kazimierz Sawicki „Prut”, były dyrektor Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW) w Warszawie. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami rozpoczął on organizację Komendy Obszaru Południowo-Wschodniego we Lwowie. W jego skład weszły następujące Okręgi:

- Lwowski,
- Stanisławowski,
- Tarnopolski,
- Wołyński (do sierpnia 1942).

Wkrótce po przybyciu do Lwowa ekipy Kazimierza Sawickiego rozpoczęto prace organizacyjne w terenie. Komendantem Okręgu Tarnopolskiego (kryptonimy: „Komar”, „Tarcza”, „Ton”) został mianowany Mieczysław Widajewicz „Czermna”, „Wapno”, który podczas okupacji posługiwał się nazwiskiem Antoni Czerniak. Niebawem, bo 9 grudnia 1941 r., funkcję komendanta objął Franciszek Studziński (nazwisko okupacyjne Andrzej Radwan „Skiba”, „Rawicz”, „Kotlina”, „Skała”). Nowy komendant okręgu miał bardzo utrudnione zadanie. Z jednej strony był osobą zupełnie nieznaną na tym terenie, w związku z czym musiał ostrożnie poruszać się zarówno po Tarnopolu, jak i poza nim, aby nie wzbudzać nadmiernego zainteresowania niemieckich sił bezpieczeństwa. Z drugiej zaś strony struktury polskiej konspiracji rozbite w dużej mierze przez NKWD musiały być budowane niemal od podstaw. W tej sytuacji w pierwszym okresie ich funkcjonowania Studziński był zmuszony korzystać z pomocy Zofii Kostanowiczówny „Wenedy”, pełniącej funkcję łączniczki. W maju 1942 r. w strukturach okręgu służyło zaledwie 217 ludzi, natomiast we wrześniu 1942 r. liczba ta wzrosła do 3759 (64 osoby w stopniu oficera, 56 podchorążych oraz 696 podoficerów). 31 sierpnia 1943 r. siły okręgu liczyły 11 tys. żołnierzy, w tym 72 oficerów, 134 podchorążych i 1930 podoficerów. Z przytoczonych danych wynika wyraźnie, że sporym problemem były ogromne braki w kadrze oficerskiej. Wielu oficerów z pułków stacjonujących do 1939 r. na terenie województwa tarnopolskiego dostało się do niewoli sowieckiej lub niemieckiej podczas wojny obronnej, inni po powrocie do domów zostali aresztowani przez NKWD, jeszcze inni zdolali przedostać się na Węgry lub do Rumunii, a stamtąd do tworzonej we Francji Armii Polskiej. Dlatego też w wielu wypadkach organizatorami struktur konspiracyjnych na terenie Tarnopolszczyzny byli ocaleni przed sowieckimi deportacjami nauczyciele, urzędnicy, leśnicy bądź podoficerowie rezerwy¹. Poważnym problemem polskiej konspiracji okazały się niedostateczne zapasy posiadanego uzbrojenia. Według zachowanych dokumentów w skład wyposażenia militarnego wchodziły wówczas: 3 ckm-y, 19 rkm-ów, 322 karabiny, 268 pistoletów, pistolet maszynowy oraz 601 granatów. Broń

¹ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 32-33.

starano się pozyskiwać na różne sposoby. Wydobywano tę ukrytą przez jednostki WP podczas wojny obronnej i tę porzuconą wraz z amunicją przez oddziały sowieckie podczas odwrotu w czerwcu 1941 r., kupowano na czarnym rynku. Stosunkowo niewielką część arsenału otrzymano natomiast od Komendy Obszaru we Lwowie². Podczas okupacji poszczególne okręgi otrzymywały zrzućy z Zachodu zawierające broń, amunicję, medykamenty. Tej pomocy nie zapewniono jednak Tarnopolszczyźnie. Na rozkaz komendanta okręgu przygotowano jednak trzy placówki do odbioru zrzućy, noszące kryptonimy: „Bomba” (położona w pobliżu wsi Założce w Obwodzie Zborów), „Holownik” (znajdująca się w pobliżu wsi Sasów w Obwodzie Złoczów) oraz „Proch” (w pobliżu wsi Hucisko w Obwodzie Brzeżany). W rejon żadnej z nich nie nadleciał nigdy samolot z zaopatrzeniem, mimo iż wszystkie znajdowały się w zasięgu pilotów startujących z południowych Włoch. Brak zrzućy wynikał prawdopodobnie z przyczyn politycznych, a nie wojskowych. Na początku 1944 r., kiedy wzmiankowane placówki zostały zorganizowane, na tereny Tarnopolszczyzny wkroczyły jednostki sowieckie. Alianci zachodni nie chcieli pogorszyć swoich stosunków ze Stalinem, tym bardziej że było to już po konferencji w Teheranie, na której zdecydowano o utracie przez Polskę Kresów Wschodnich³. Głównym sposobem na pozyskanie uzbrojenia było zdobycie go w walce z wrogiem. Mam tu na myśli zarówno Niemców, jak i Ukraińców. Nie tylko rozbrajano pojedynczych żołnierzy i żandarmerii, ale także atakowano posterunki żandarmerii czy straży leśnej. Marian Szajda, który podczas wojny służył w oddziale partyzanckim dowodzonym przez Józefa Grzybowskiego „Gryfa”, wspominał, że pewnego dnia

(...) komendant „Gryf” zarządził zbiórke, pod osłoną nocy z bronią, kto jaką miał. Na zbiórce poinformował, że do wykonania jest rozbrojenie leśnej milicji znajdujące się w leśniczówce w Ciemierzynach, gdzie był adiunktem leśniczego. Poprowadził oddział liczący 14 osób pod ogrodzenie leśniczówki, gdzie już wcześniej za dnia poluzował sztachety, ażeby nie robiły hałasu, bo w leśniczówce było kilka psów. Rozkaz brzmiał: jak najszybciej przebiec pod budynek administracyjny, gdzie było pomieszczenie milicji i wezwać po rosyjsku do otwarcia drzwi. Wobec tego, że wezwania nie wykonano, wybito okna i oddano do środka dwa strzały z karabinu,

² CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja z działalności AK na terenie Powiatu Zborowskiego Okręg Tarnopol, prowadzonej w latach 1941-1944, spisana przez b. komendanta obwodu kpt. AK Mariana Niżankowskiego, kryptonim obwodu Żuraw, k. 3; M. Szajda, *Moje wspomnienia w latach 1921-2000*, k. 29 (w posiadaniu syna Stanisława Szajdy z Kluczborka).

³ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 533; G. Mazur, *Okręg Tarnopol...*, s. 305; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 128.

i zawołano po rosyjsku: „otwierać drzwi, bo wrzucimy granaty”. W pomieszczeniach powstał krzyk i natychmiast drzwi otworzono. Po wejściu do środka wezwano, ażeby się położyli twarzą do podłogi. Zabrano milicji 15 karabinów, 3 strzelby i jeden rewolwer. Po tak udanej robocie „Gryf” podziękował za dobre wywiązanie się z zadania oraz rozdał zdobytą broń na wioski: Ciemierzynce, Wiśniowczyk i Łonie, skąd byli uczestnicy⁴.

Na terenie okręgu funkcjonowały struktury I Odcinka wydzielonej organizacji dywersyjnej „Wachlarz” Lwów–Tarnopol–Płoskirów–Winnica–Żmerynka–Dniepropietrowsk, którego dowódcą został mianowany nieznany z nazwiska „Orlik”, a od sierpnia 1942 r. funkcję tę pełnił Stanisław Gilowski „Gotur”. I Odcinek dysponował magazynem w Tarnopolu prowadzonym przez „Mazura”. Poza kilkoma drobnymi akcjami dywersyjnymi, takimi jak np. rozkręcenie szyn na linii kolejowej Tarnopol–Płoskirów, I Odcinek nie podjął w zasadzie żadnej działalności. Po jego likwidacji w lutym 1943 r. podlegli mu żołnierze zasilili struktury Kedywu Okręgu AK Lwów⁵. Później, bo dopiero w sierpniu 1942 r., rozpoczęto tworzenie struktur Związku Odwetu (ZO). Komendantem saperów został w nim mianowany przybyły ze Lwowa Wiesław Gospoś „Gerwazy”, używający wówczas nazwiska Stefan Żółtowski. Wraz z nim przybył Stefan Chamuczyński „Protazy”, „Jurek”. Jednak już we wrześniu 1942 r. komendant okręgu informował, że „Gerwazy” jest „spalony” i w związku z tym musi zostać wycofany z Tarnopola. W tej sytuacji szefem ZO oraz saperów w Komendzie Okręgu AK Tarnopol został mianowany nieznany z nazwiska „Pogoda”⁶.

Na terenie Okręgu Tarnopol tworzenie struktur Kedywu rozpoczęto na początku 1943 r. Pierwszym szefem Kierownictwa Dywersji został mianowany Stanisław Gilowski „Gotur”. Studziński meldował jednak do Lwowa, że Gilowski, noszący teraz pseudonim „Limba”, nie prowadził żadnych prac organizacyjnych w tej kwestii. Ostatecznie Gilowski przeszedł do sztabu Komendy Obszaru Lwów. Jego następcą został Edward Pisula „Tama”, mianowany w trakcie wojny obronnej 1939 r. zastępcą dowódcy 23 Pułku Ułanów. Prace nad tworzeniem Kedywu trwały przez cały 1943 r. Pod koniec tegoż roku w jego strukturach służyło około 500 osób. Pod względem organizacyjnym Kedyw dzielił się na dwa Rejony Dywersji: Tarnopol i Złoczów. Pierwszy z nich składał się z ośrodków w Tarnopolu,

⁴ M. Szajda, op. cit., k. 25.

⁵ C. Chlebowski, *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej września 1941-marzec 1943*, Warszawa 1990, s. 343-347.

⁶ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, *Armia Krajowa Okręg Tarnopolski...*, k. 84.

Zbarażu i Trembowli. W składzie tego rejonu funkcjonowało łącznie 9 oddziałów dywersyjno-bojowych podzielonych na 31 patroli. Każdy z patroli składał się najczęściej z dowódcy oraz 5 żołnierzy.

W skład drugiego z rejonów wchodziły ośrodki w Złoczowie, Zborowie, Krasnem i w Brodach. Łącznie na jego obszarze działało 13 oddziałów dywersyjno-bojowych złożonych z 52 patroli. Ponadto w obrębie Kedywu funkcjonowały samodzielne ośrodki dywersji w Czortkowie (4 oddziały dyspozycyjno-bojowe w składzie 10 patroli), Buczaczu (4 oddziały dyspozycyjno-bojowe w składzie 4 patroli) oraz w Brzeżanach (4 oddziały dyspozycyjno-bojowe w składzie 13 patroli)⁷. W drugiej połowie 1943 r. oddziały Kedywu rozpoczęły prowadzenie intensywnych akcji dywersyjnych. Były to np. działania organizowane na liniach kolejowych, czego przykładem może być akcja wykonana przez Kedyw Obwodu AK Brzeżany pod stacją Żłota-Słoboda na linii Potutury-Tarnopol w styczniu 1944 r., podczas której wysadzony został pociąg wojskowy. Przerwa w ruchu na tym odcinku trwała blisko 30 godzin⁸. Żołnierze Kedywu przeprowadzali też akcje likwidacyjne członków niemieckiego aparatu terroru. Jedną z bardziej spektakularnych była ta, podczas której zlikwidowany został Ferdynand Randke, szef gestapo w Czortkowie. Miała ona miejsce 19 września 1943 r. i zakończyła się sukcesem. Brali w niej udział żołnierze z tego miasta: Marian Pełchaty „Meteor” oraz Paweł Budyś „Kos”. Warto wymienić także akcję likwidacji szefa niemieckiej policji kryminalnej w powiecie czortkowskim. Została ona przeprowadzona 24 stycznia 1944 r.⁹ przez patrol, w którego skład wchodził Stefan Chrostykowski „Sokół” oraz Kazimierz Henchena. Żołnierze Kedywu uczestniczyli również w akcjach polegających na odbiciu z rąk gestapo aresztowanych kolegów. Do jednej z najbardziej spektakularnych należała ta polegająca na uwolnieniu z więzienia w Tarnopolu szefa tamtejszego obwodu Wiktora Wolskiego „Wrzosa” oraz zastępcy szefa Oddziału II Komendy Okręgu AK Tarnopol Mariana Bobrowskiego „Gryfa”¹⁰. Zdarzało się i tak, że żołnierze Kedywu atakowali uzbrojone niemieckie oddziały. Tak było np. w pobliżu wsi Żarki w powiecie Brody w sierpniu 1942 r. Patrol Kedywu zaatakował tam

⁷ CDCN, akc. 1320/29, A. Jawor, *op. cit.*, k. 45-47; G. Mazur, *Okręg Tarnopol...*, s. 306.

⁸ CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, *Wspomnienia z działalności Armii Krajowej na terenie powiatu Brzeżany województwa tarnopolskiego*, k. 34-35.

⁹ AW Ośrodek Karta, I/0246, Relacja Kazimierza Henchena, k. 1; M. Ściślak, *op. cit.*, s. 193-194; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 223.

¹⁰ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 152.

niemiecki oddział, który chwilę wcześniej dokonał rabunku gospodarzy we wsi Huta Pieniacka. Zaskoczeni Niemcy, pozostawiając zrabowane dobra, uciekli¹¹.

Na terenie okręgu aktywnie działały struktury Biura Informacji i Propagandy (BIP). Dzieliły się one na dwa piony:

- VIa (wydawniczy), na którego czele stali Kazimierz Trzcziński „Juhas” (od czerwca 1943) i jego zastępca Kazimierz Dunajewski „Sulima”;
- VIb (kolportaż), na którego czele stały Stanisława Runiewicz „Kalina”; Helena Sagańska „Bronisława” oraz Zofia Chabinówna „Zbyszko”, kierująca pionem od lipca 1943 r. Okręgowy BIP wydawał pismo „Polak Kresowy” w nakładzie 500-1000 egzemplarzy. Prowadzono także przedruk dwutygodnika „Słowo Polskie”, wydawanego we Lwowie przez tamtejsze Stronnictwa Narodowe (SN) oraz kolportaż dzieł ukazujących się we Lwowie oraz w Warszawie. Równie prężnie co okręgowe BIP działały jego struktury lokalne. Wiele z nich wydawało własne tytuły prasowe lub biuletyny zawierające wiadomości pochodzące z nasłuchu radiowego¹².

Kolejnym ważnym ogniwem tarnopolskiej konspiracji była Wojskowa Służba Kobiet (WSK). Na jej czele stały: Zofia Wajdowa „Poraj” (lipiec 1942-marzec 1943); Stanisława Runiewicz „Kalina” (od marca 1943). Kobiety działające w strukturach WSK zajmowały się łącznością, służbą sanitarną oraz działalnością wywiadowczą¹³. W okręgu funkcjonowały również Wojskowa Służba Ochrony Powstania (WSOP), na której czele stał Ignacy Ginalski „Zenon”, a Edmund Kołodziejczyk pełnił funkcję dowódcy batalionu WSOP. W jego skład wchodziły:

- kompania, którą dowodził nieznany z imienia Wdowiak z przedwojennego 54 pp,
- kompania, którą dowodził również nieznany z imienia Walosek,
- kompania, którą dowodził Bolesław Jarosz „Jurek”,

¹¹ CDCN, akc. 2628, t. 4/3/2, Piotr Szuster vel Gromowski ps. „Grom”, „Dolina”, „Bug”, „Orkan”, „Piorun”, relacja, k. 44.

¹² G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987, s. 257; J. Węgiński, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka. 1939-1946*, Kraków 2003, s. 90-91.

¹³ CDCN, akc. 1320/29, A. Jawor, *op. cit.*, k. 40-42; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 122-123; Z. Bereszyński, *Przeciw dwóm okupantom. Stanisława Runiewicz ps. „Kalina” – komendantka Wojskowej Służby Kobiet w Okręgu Tarnopolskim Armii Krajowej i eksterytorialnym Okręgu Tarnopolskim Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”*, [w:] *Kobiety na Kresach na przełomie XIX i XX wieku*, red. nauk. A. Dawid i J. Lusek, Opole-Warszawa-Bytom 2016, s. 288-289; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 122-123.

- Wojskowy Sąd Specjalny (WSS), któremu przewodniczył sędzia Stanisław Wojtowicz,
- służba sanitarna, którą kierował Tadeusz Szewczyk (1942-15 kwietnia 1944),
- służba duszpasterska, na której czele stał ks. Rubacha¹⁴.

Trzeba wyraźnie jednak zaznaczyć, że na terenie Okręgu AK Tarnopol akowcy musieli walczyć nie tylko z Niemcami, lecz także z oddziałami Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), które od drugiej połowy 1943 r. regularnie napadały na polskie wsie i kolonie na obszarze Tarnopolszczyzny. W większości miasteczek i wsi, które zamieszkiwała ludność polska, udało się zorganizować placówki samoobrony. Jej żołnierze nie tylko bronili poszczególnych miejscowości przed atakami ukraińskimi, ale także prowadzili ewakuację polskiej ludności z zagrożonych obszarów¹⁵. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że przez cały okres okupacji hitlerowskiej toczyła się również zacięta walka wywiadowcza. Niestety, przeciwnik potrafił odnieść w niej sporo sukcesów. Wynikały one m.in. z braku przestrzegania zasad konspiracyjnych przez żołnierzy tarnopolskiej AK, na co zwracał uwagę komendant okręgu Franciszek Studziński w piśmie do komendanta Inspektoratu Tarnopol z 8 stycznia 1944 r. Zwracał on uwagę, że przeciwko strukturom polskiej konspiracji występują nie tylko gestapo i Abwehra, ale także bolszewicy oraz Ukraińcy. Posiadali oni bowiem stosunkowo dobre rozeznanie polskiego środowiska, o czym świadczyły materiały Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) zdobyte przez polską stronę. Wspomina o tym w swojej relacji Zbigniew Lis „Zosik”, który pełnił wtedy funkcję komendanta kompanii w Chodaczkowie Wielkim. Opowiadał on, że kiedy w 1942 r. pojechał do Tarnopola, okazało się, że jest śledzony przez nieznanego człowieka. W tej sytuacji nie mógł się udać do wyznaczonego lokalu kontaktowego, aby go nie zdekonspirować.

Stałem więc pod jedną wystawą i patrzę, co on robi – wspominał. – A on spotkał jedną pannę i odprowadził ją trochę dalej i tam z nią rozmawiał. Do mnie w międzyczasie podszedł jeden znajomy, ja się ucieszyłem, bo miałem z kim stać na ulicy. Ukraińiec odszedł, a ta panna stała, przed nami otworzyła torbę i coś tam manipulowała. Ja już wiedziałem, że ona robi zdjęcia. Polecilem dwóm ludziom z osłony, bo miałem osłonę, żeby w jakiejś bramie odebrali tej pannie torebkę, istotnie był tam aparat i filmy. (...) To był ukraiński wywiad, gdybyśmy tego nie

¹⁴ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, *Armia Krajowa Okręg Tarnopolski...*, k. 85-95.

¹⁵ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 136.

przechwycili, byłoby oddane do oddziału wykonawczego (...), który likwidował. To było zdjęcie, żeby rozpoznać¹⁶.

Duże niebezpieczeństwo stanowili również Sowietci. Ich wywiad, znakomicie zorganizowany, dysponował wieloma informacjami na temat polskiej konspiracji na Tarnopolszczyźnie. Wynikało to m.in. z faktu, że bolszewikom udało się pozyskać wielu informatorów wśród Polaków na tym terenie. Aby temu przeciwdziałać, komendant okręgu nakazał przedsięwzięcie szczególnych środków ostrożności wobec tych członków konspiracji, którzy podczas okupacji sowieckiej w latach 1939-1941 weszli dobrowolnie lub pod przymusem w jakiegokolwiek stosunki z bolszewikami lub zdradzali sympatię wobec Rosji Sowieckiej¹⁷. Trzeba jednak dodać, że w przypadku istniejącego zagrożenia starano się przeprowadzać likwidację sowieckich agentów. Taki wypadek miał miejsce w rejonie Wicynia. Stanisław Szajda wspominał, że do Komendy AK w Wicyniu doszła informacja o sowieckim agencie używającym pseudonimu „Alosza”, który nie tylko zbierał informacje o polskiej konspiracji, lecz także próbował wciągać miejscowych Polaków do działalności wywiadowczej na rzecz Sowietów. W tej sytuacji zapadła decyzja o jego likwidacji. Dzięki posiadanym informacjom zadanie zostało szybko wykonane, co na pewien czas sparaliżowało sowiecką działalność wywiadowczą w tym rejonie¹⁸.

2. Struktura Okręgu Tarnopol AK

Na czele Okręgu AK Tarnopol (kryptonimy: „Komar”, „Tarcza”, „Ton”, „Proso”) stał komendant. Funkcję tę pełnili kolejno:

- Mieczysław Widajewicz „Czermna”, „Wapno”, nazwisko okupacyjne Antoni Czerniak (do 13 grudnia 1941),
- Franciszek Studziński „Skiba”, „Rawicz”, „Kotlina”, „Skała”, nazwisko okupacyjne Andrzej Radwan (w czerwcu 1944 r. mianowany zastępcą komendanta Lwowskiego Obszaru AK),

¹⁶ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0457, Relacja Zbigniewa Lisa, k. 9-10.

¹⁷ BU i AD IPN w Warszawie, 158/604, Komendant Okręgu Tarnopol AK do komendanta Inspektoratu Tarnopol 8 I 1944, k. 3.

¹⁸ S. Szajda, *op. cit.*, s. 26.

- Bronisław Zawadzki „Soroka”, „Jurand”, nazwisko okupacyjne Antoni Rogala (od marca do grudnia 1944 r., kiedy to został aresztowany przez NKWD i zaginął),
- Bronisław Żeglin „Ordon”, „Borowiec”, nazwisko okupacyjne Bronisław Prześlak (grudzień 1944-grudzień 1945).

Funkcję adiutanta pełnił Karol Przegaliński, a sekretarki – nieznana z imienia i nazwiska kobieta o pseudonimie „Budda”. Szyfrantką była Krystyna Lasocka „Baśka”.

Funkcję szefa sztabu pełnili kolejno:

- Mieczysław Widajewicz (13 grudnia 1941-czerwiec 1942),
- Bronisław Zawadzki „Soroka”, „Jurand”, nazwisko okupacyjne Antoni Rogala (od stycznia 1943),
- Bronisław Żeglin „Ordon”, „Borowiec”, nazwisko okupacyjne Bronisław Prześlak (do grudnia 1944)¹⁹.

W skład Komendy Okręgu Tarnopol wchodziły następujące oddziały:

- Oddział I (organizacyjny): na czele stał Zbigniew Duszyk (grudzień 1941); Mieczysław Widajewicz; Janina Szewczykowa „Zawisza” sierpień 1942-kwiecień 1944)²⁰,
- Oddział IIa (wywiad, kryptonim „Maria”): na jego czele stali nieznani z imienia Paliwoda oraz Piotr Woźniak „Wir”, „Wiktor”, „Wigor”, a także zastępca Marian Bobrowski „Gryf” (urzędnik starostwa w Zbarażu),
- sekretarka komendanta: Anna Bałaj „Negri”,
- łączniczki: Halina Staszewska „Nora”, Janina Babirecka „Jasia”, Eugenia Starościan „Szarotka”. Odpowiadały one za łączność z Komendą Okręgu Tarnopol.

Punktem kontaktowym utrzymującym łączność z wywiadem rumuńskim w Żeżowie koło Zaleszczyk kierował nauczyciel ppor. rez. Adolf Dąbrowski. Działał on do listopada 1943 r., czyli do napadu UPA, w wyniku którego Dąbrowski został ciężko ranny.

W ramach oddziału wywiadowczego funkcjonowały cztery referaty:

- wojskowy: kierownik Marian Bobowski „Gryf”,

¹⁹ Komenda Okręgu Tarnopol [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> – 21 VII 2021; W.J. Wiak, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 260.

²⁰ Komenda Okręgu Tarnopol; G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ- AK...*, s. 45.

- ukraiński: kierownik nauczyciel Stanisław Rembisz „Seret”,
- polityczny: kierownik sędzia Stanisław Wojtowicz,
- gospodarczy: notariusz Szwaja (Szwaja)²¹;
- Oddział IIb (kontrwywiad): kierownik Stefan Pempel „Borys” (grudzień 1941-kwiecień 1942), następnie odszedł na stanowisko szefa referatu legalizacji w Komendzie Obszaru Lwów; N.N. „Berko” (kwiecień 1942-październik 1942); Bronisław Żeglin „Ordon”, „Borowiec”, nazwisko okupacyjne Bronisław Prześlak (październik 1942-listopad 1942); Zygmunt Lang (?), nazwisko okupacyjne Roman Grodzicki (?) „Surma”, „Keczel”, „Roman” (listopad 1942-czerwiec 1943); Andrzej Sommer używający później nazwiska Hodoli „Ryszard”; por. N.N. „Roland” (marzec/kwiecień 1943-kwiecień 1944). W składzie oddziału funkcjonowały referaty: bezpieczeństwa, więziennictwa, legalizacji oraz kartoteka. Nie udało się jednak ustalić nazwisk ich kierowników²². Zgodnie z wytycznymi do zadań pracowników kontrwywiadu należało rozpoznanie składu personalnego placówek gestapo oraz służb, które z nim współpracowały, takich jak: Sztafety Ochronne NSDAP (SS), Schutzpolizei, Policji Ukraińskiej, Polskiej Policji Kryminalnej. W tychże strukturach należało poszukiwać osób, które mogłyby dostarczać wiadomości na temat funkcjonowania służb bezpieczeństwa aparatu okupacyjnego i ich działań skierowanych przeciwko polskiej konspiracji. Pozyskiwanie informatorów wymagało zachowania szczególnej ostrożności ze względu na fakt, iż zwerbowane osoby mogły współpracować zarówno z polskim podziemiem, jak i z okupantem i jego sojusznikami. Zgodnie z wytycznymi pracownicy struktur kontrwywiadu w poszczególnych okręgach mieli ściśle współdziałać z Wojskowymi Sądami Specjalnymi (WSS) w celu likwidacji zdrajców oraz szczególnie niebezpiecznych agentów wroga. Ważnym zadaniem było również prowadzenie rozpoznania wszelkiego rodzaju struktur ukraińskich²³;
- Oddział III (operacyjny): Bolesław Tomaszewski „Bat” (11 listopada 1942-kwiecień 1943); Edward Pisula „Tama” (do kwietnia 1943); Józef Zieliński „Orzeł” (listopad 1943-marzec 1944)²⁴;

²¹ Komenda Okręgu Tarnopol; przyb. 9/85, P. Woźniak, *Z niw i ugorów...*, t. 2, k. 169.

²² CDCN, akc. 1320/29, Archiwum Tarnopolskie Rodziny Blicharskich. A. Jawor, *op. cit.*, k. 38-39; W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 261.

²³ BUiAD IPN w Warszawie, 158/604, Instrukcja dla kierowników przy Inspektoratach, k. 17-22.

²⁴ Komenda Okręgu Tarnopol; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 125-126.

- Oddział IV (kwatermistrzostwo) – stanowisko nieobsadzone do pierwszego kwartału 1943 r.; N.N. „Chmura” (luty-marzec 1943); Michał Bieńkowski „Andrzej” (dotychczasowy Komendant Obwodu AK Tarnopol). Sprawy finansowe w ramach kwatermistrzostwa prowadziła referentka N.N. „Sława”²⁵;
- Oddział V (łączność) składał się z dwóch osobnych pionów:
- Va (łączność konspiracyjna): N.N. „Maria” (luty 1942); Stanisława Runiewicz „Kalina”; Stefania Babirecka „Baśka”, która była również kierowniczką komórki szyfrów;
- Vb (łączność operacyjna): N.N. „Krzywda”; Stefański „Bylina”; N.N. „Łoś”; Bohdan Kruszyński „Pomian” (poprzednio Komendant Obwodu AK Tarnopol)²⁶;
- Oddział VII (finansowy): Helena Sagańska „Bronisława”; Stanisława Walentyńska (Waletyńska?) „Władysława”²⁷;
- Oddział VII/VIII: Wydział Saperów (Związek Odwetu) Kedywu: Wiesław Gospoś „Gerwazy”, używający nazwiska Stefan Żółtowski; zastępca Stefan Chamuczyński (?) „Protazy”, „Jurek”; N.N. „Pogoda” (pierwszy szef Kedywu na szczeblu okręgu); Stanisław Gilowski vel Jan Michalski „Limba”; Edward Pisula „Tama”; Wiktor Rzeźnik „Giermek”²⁸.

Województwo tarnopolskie wchodziło w skład Okręgowej Delegatury Rządu we Lwowie. W jej strukturze tworzyło Okręg nr III o kryptonimie „Wino III”, obejmowało także powiaty Bóbrka i Sokal, wchodzące do 1939 r. w skład województwa lwowskiego (zob. Delegatura Rządu we Lwowie).

Okręgowi Tarnopol AK podlegały cztery inspektoraty rejonowe:

I. Inspektorat Brzeżany, kryptonimy: „Kustron”, „Raróg”, „Maraton”. Na jego czele stali kolejno:

- Bolesław Tomaszewski,
- Franciszek Garwol „Dziyryt”, nazwisko okupacyjne Franciszek Tokarczuk.

Komendant Inspektoratu Brzeżany dysponował własnym sztabem, w którego skład wchodził:

- adiutant: Henryk Hołdys „Markiz”, „Orlicki”,
- kierownik łączności: Czesław Lubelski,
- kierownik wywiadu i kontrwywiadu: Leszek Kaliniewicz,

²⁵ Komenda Okręgu Tarnopol.

²⁶ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 261.

²⁷ *Ibidem*, s. 262.

²⁸ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 134-138.

- lekarz inspektoratu: dr Stefan Biliński,
- kapelan: ks. Adam Łańcucki,
- komendantki WSK: Lidia Skrzypek; Eugenia Szadej „Szarotka”,
- komendant WSOP: Stanisław Nachman²⁹.

W skład Inspektoratu Brzeżany wchodziły obwody dowodzone przez oddelegowane do nich osoby:

1. Obwód Brzeżany (kryptonimy: „Wenda”, „44”, „Kobus”, „Dąbrowski”, „Chodkiewicz”):
 - komendant: Bolesław Tomaszewski; Jan Cisek (od maja 1942),
 - zastępca: Zygfryd Szynalski „Tryk”,
 - adiutant: Karol Całka „Rosa”,
 - oficer saperów: Józef Niedziałek „Kosa”,
 - oficer wywiadu: Antoni Fanderowski „Vam”,
 - oficer kontrwywiadu: kpt. Antoni Szemelowski,
 - lekarz obwodu: dr Tadeusz Danek,
 - komendant WSK: Halina Siwkowska „Ina”,
 - zastępca komendanta WSK: Lidia Skrzypek „Nowina”,
 - dowódca drużyny telefonicznej WSK w Brzeżanach: Danuta Siwkowska,
 - podoficer sztafetowy: Władysław Vogelsangt,
 - kapelan: o. Robert St. Marek (bernardyn),
 - kierownik kancelarii: Helena Tomaszewska „Giermek”,
 - kurierki na terenie miasta: Jadwiga Burakowska; Halina Burakowska,
 - kurierki do Komendy okręgu: Wiktoria Kowalczyk „Hadiuga”; Bielecka,
 - komendant szkoły podchorążych: prawdopodobnie Zygfryd Szynalski „Rys”,
 - komendant szkoły podoficerskiej: (?) Wasilewski,
 - komendant WSOP: Jan Wiktor „Soplica”,
 - dowódca 1 kompanii WSOP: (?) Miedwiński,
 - dowódca 2 kompanii WSOP (Kozów): Marian Leszczyński,
 - dowódca 3 kompanii WSOP: Władysław Motylewicz.

Siły obwodu były skupione w czterech kompaniach oraz czterech samodzielnych plutonach liczących 800 ludzi:

- 1 kompania (kryptonim „Staw”): Stanisław Domaradzki; Franciszek Świdrak (od sierpnia 1942). Siedzibą kompanii były Brzeżany:
- 1 pluton: Franciszek Fila,

²⁹ *Inspektorat Brzeżany*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> – 21 X 2021.

- 2 pluton: N.N.,
 - 3 pluton: Jan Hulski,
 - 4 pluton: Władysław Michalski,
 - pluton specjalny: inż. (?) Kamiński (drużyny: łączności, kierowców, czołgistów, artyleryjska),
 - 2 kompania (kryptonim „Góry”): Władysław Motylewicz „Topola”; zastępca Mieczysław Preisler „Lis”. Siedzibą kompanii było Hucisko:
 - 1 pluton: Józef Szczepański,
 - 2 pluton: Bronisław Turski,
 - 3 pluton: Adolf Sydor;
 - 3 kompania (kryptonim „Pole”): Konstanty Duda; prawdopodobnie Marian Pawlikowski (od 1943); siedzibą kompanii była Kozowa:
 - 1 pluton: sierż. Stefan Grubniak,
 - 2 pluton: kpr. Jan Sitko,
 - 3 pluton: Władysław Zieliński,
 - 4 pluton: N.N., nauczyciel w Jakubowicach;
 - 4 kompania (kryptonim „Rola”): N.N. „Ryś”. Siedzibą kompanii był Taurów:
 - 1 pluton: N.N.,
 - 2 pluton: N.N.,
 - 3 pluton: N.N.,
 - 4 pluton: Józef Wojtuś;
 - samodzielny pluton (kryptonim „Brzoza”): Zygmunt Krysiak. Siedzibą plutonu były Buszcze,
 - samodzielny pluton (kryptonim „Źródło”): kpr. Antoni Mach. Siedzibą plutonu był Narajów,
 - samodzielny pluton (kryptonim „Baran”): Józef Kurtarz „Dąb”. Siedzibą plutonu była Baranówka,
 - samodzielny pluton (kryptonim „Lilia”): N.N.; Józef Majchrzak. Siedzibą plutonu był Liliatyn³⁰;
2. Obwód Podhajce (kryptonimy: „Sobieski”, „45”, „Podstulka”, „Pelikan”, „Albatros”):
- komendanci: N.N., prawdopodobnie Marian Kollbek „Wicek”, „Czop” (do listopada 1942); p.o. sierż. Behan; Władysław Bajdak „Nalot” (zdekonspirowany opuścił Podhajce); Roman Rudnicki „Kemor”,

³⁰ CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, op. cit., k. 4-6, 8-10; Z. Rusiński, *Tryptyk brzeżański*, Wrocław 1998, s. 73-78.

- zastępca: pchor. N.N.; Zbigniew Lis,
- szef wywiadu: Skórski,
- szef kontrwywiadu: Władysław Wińczuk,
- szef łączności: Ludwik Dobrowolski „Stary”,
- kwatermistrz: Janusz Sygid,
- komendant WSOP: Kazimierz Sokołowski.

Obwód Podhajce pod względem taktycznym podzielony był na cztery kompanie:

- 1 kompania (kryptonim „Pirat”): Leon Zmora „Ster”. Siedzibą kompanii były Małowody,
- 2 kompania (kryptonim „Rakietka”): Paweł Rostkowski „Nałęcz”. Siedzibą kompanii były Panowice,
- 3 kompania (kryptonim „Kormoran”): pchor./por. Józef Wojciechowski „Robak”. Siedzibą kompanii był Bekerów,
- 4 kompania (kryptonim „Bocian”): por. Kołakowski. Siedzibą kompanii były Podhajce³¹.

II. Inspektorat Czortków (kryptonimy: „Winogrody”, „Skotnicki”, „47”, „Brylant”, „Krzemień”). Funkcję komendanta pełnili kolejno:

- Bronisław Zawadzki „Soroka”, „Jurand” (do marca 1942),
- Stanisław Czarniecki „Pumeks”, „Żar” (na stanowisku komendanta inspektoratu pozostał do końca niemieckiej okupacji).

Zastępcą był Jan Hesiuk „Dąb” (do marca 1944).

Komendant Inspektoratu Czortków dysponował własnym sztabem w składzie:

- adiutant: Tadeusz Lercer „Zew”, „Murawa”,
- wywiad wojskowy: Andrzej Sommer „Ryszard”, używający później nazwiska Hodoli; Roman Kaczorowski; Józef Lewandowski,
- kontrwywiad: Władysław Żmuda „Berg”,
- dowódca Kedywu: Władysław Dąbrowski „Kotwica”,
- kierownik kancelarii: Kazimiera Czerniecka „Stefa” (urlopowana); Helena Wierzbicka „Pokrzywa”,
- oficer łączności: Bogdan Kruszyński,

³¹ CDCN, akc. 1320/29, A. Jawor, *op. cit.*, k. 73; *Obwód Podhajce*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> – 21 X 2021; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 210-211.

- drużyna łączności i radio: N.N. (podoficer zawodowy brygady Korpusu Ochrony Pogranicza [KOP] Podole),
- łączniczki inspektoratu: Bronisława Rybakowa „Limba”; Stefania Rościcka „Wrona”; Janina Pokryszka „Promyk”,
- referentka WSK: Irena Peters „Adam”; Józefa Solarska „Kotwica”,
- szkoła podchorążych: komendant i kierownik szkolenia ppor. rez. piech. Kazimierz Smoła „Grom”, „Zawierucha”³².

W skład Inspektoratu Czortków wchodziły obwody:

1. Obwód Czortków (kryptonimy: „Róża”, „48”, „Opal”):
 - komendant: Włodzimierz Uruski „Korczak”,
 - zastępca komendanta: Stanisław Czarniecki „Limba”,
 - referentka WSK: Józefa Solarska,
 - dowódca Kedywu: Stanisław Muszyński „Vikres”.

W obrębie obwodu funkcjonowały drużyny:

- sanitarna: Józefa Sawicka „Kamień”,
- gospodarcza: Danuta Solarska,
- łączności: brak danych,
- łączniczka komendanta obwodu: Ludwika Kimelman „Limba”.

W czerwcu 1943 r. Obwód Czortków liczył około 830 osób, które przydzielone były do czterech kompanii i trzech samodzielnych plutonów:

- 1 kompania: Kazimierz Smoła „Grom”, „Zawierucha”. Siedzibą kompanii był Czortków, a jej szefem Stanisław Betlejowski:
 - 1 pluton: Nowak,
 - 2 pluton: Wójcik,
 - 3 pluton: N.N.;
- 2 kompania (kryptonim „Seret”): Kazimierz Świdorski. Siedzibą kompanii była Wygnanka. Dowódcy plutonów: brak danych;
- 3 kompania: wachm. Grabowski. Siedzibą kompanii była Biała. Dowódcy plutonów: brak danych;
- 4 kompania: Paweł Michaliszyn „Ryszard”, brak danych dotyczących siedziby;

³² CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego dot. Inspektoratu Czortków, k. 5-6; CDCN, akc. 1551/2, Papiery Jerzego Węgierskiego, Relacja Janiny Sawickiej dotycząca Inspektoratu Czortków, k. 17; M. Ściślak, *op. cit.*, s. 186-187.

- 1 pluton: Florków. Siedzibą plutonu był Kosów,
 - 2 pluton: Kowalik. Siedzibą plutonu był Biały Potok,
 - 3 pluton: Bazan. Siedzibą plutonu była Słobodka Dziurżyńska;
 - samodzielne plutony:
 - 1 pluton: N.N. Siedzibą plutonu była Słobodka Dziurżyńska,
 - 2 pluton: N.N. „Kalif”. Siedzibą plutonu była Jagielnica,
 - 3 pluton: Bolesław Lachman. Siedzibą plutonu był Czortków³³.
2. Obwód Kopyczyńce (kryptonimy: „Jagienka”, „49”, „Kobalt”):
- komendanci: N.N.; N.N., nazwisko okupacyjne Roman Grodzicki „Surma” (do marca 1944),
 - oficer szkoleniowy: Strzelbicki,
 - referent WSK: Teresa lub Stefania Hankiewicz „Sosna”,
 - placówka w Husiatynie prowadząca akcję przerzutową za Zbrucz: Józef Kościelny.

Do końca 1943 r. w Obwodzie Kopyczyńce zaprzysiężone były 484 osoby, przydzielone do czterech kompanii. Brak szczegółowych danych na ich temat³⁴.

3. Obwód Borszczów (kryptonimy: „Basia”, „50”, „Bazalt”): komendanci: Wiktor Paskal „Sokrates”; Grzegorz Udowicz „Żuk”,
- dowódca Kedywu: Jan Prypuć „Wierzbą”.

Do końca 1943 r. w Obwodzie Borszczów zaprzysiężonych było 756 żołnierzy skupionych w pięciu kompaniach i jednym samodzielnym plutonie. Brak szczegółowych danych na ich temat³⁵.

4. Obwód Zaleszczyki (kryptonimy: „Helena”, „51”, „Porfir”):
- komendanci: Marian Rościcki „Boguta”, „Bohut”; Franciszek Frey „Wiktor”,
 - referentka WSK: Lidia Dąbrowska „Sylwia”,
 - punkt przerzutowy do Rumunii w Zaleszczykach: ks. Andrzej Urbański³⁶.

³³ CDCN, akc. 1320/5/2 Relacja Stanisława Czarnieckiego..., k. 7-8; M. Ściślak, *op. cit.*, s. 188-190.

³⁴ CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego..., k. 9; J.J. Szewczyński, *Nasze Kopyczyńce*, Malbork 1995, s. 69.

³⁵ CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego..., k. 10; J.J. Szewczyński, *op. cit.*, s. 69-70.

³⁶ CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego..., k. 11.

5. Obwód Buczacz (siedziba Komendy Monasterzyska):

- komendant: Stanisław Ignatowicz „Stary”,
- zastępca: Marcin Ugrewicz,
- referentka WSK: Maria Hudyma „Alina Brzeska”,
- zastępca: Lidia Braszkówna „Magda”,
- wywiad: Paweł Hudyma „Gruby”.

W połowie 1943 r. w obwodzie zaprzysiężonych było 800 żołnierzy wchodzących w skład kompanii:

- Buczacz: dowódca N.N.,
- Monasterzyska: dowódca Stanisław Ugrewicz,
- Kowalówka: dowódca podoficer Jan Jabłoński,
- Petlikowice Stare: dowódca dr Tadeusz Trębacz,
- Puźniki: dowódca Mieczysław Warunek „Janek”.

Na terenie Obwodu Buczacz działały oddziały partyzanckie:

- Jana Welca (okolice Huty Nowej). Z oddziałem współpracowali: weterynarz Domański; dr Tadeusz Liśkiewicz oraz dr Trembacz,
- Tadeusza Buchwalda (okolice Buczacza),
- Jana Kuczery (Puźniki),
- Edmunda (Edwarda) Niedźwieckiego w okolicach Korościatyna. Po jednej z akcji oddział został otoczony przez Niemców w Korościatynie. Na rozkaz dowódcy żołnierze rozpoczęli odwrót w kierunku lasu, osłaniany przez Niedźwieckiego, który ostrzeliwał Niemców. Kiedy skończyła się amunicja, popełnił samobójstwo³⁷.

III. Inspektorat Tarnopol (kryptonimy: „Pasieki”, „Olszyna”, „35”, „Sokół”).

Na jego czele stali kolejno:

- Edward Pisula „Tama” (do lipca 1942),
- Bronisław Żeglin „Ordon”, „Borowiec”, nazwisko okupacyjne Bronisław Prześlak (od sierpnia 1942),
- Bronisław Zawadzki „Soroka”, „Jurand”, nazwisko okupacyjne Antoni Rogala (wrzesień 1942-sierpień 1943),
- Michał Bieńkowski „Andrzej”,

³⁷ CDCN, akc. 1551/2, S. Czarniecki, Organizacja Inspektoratu Czortków, k. 3-5; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 226-229.

- Bronisław Żeglin „Ordon”, „Borowiec”, nazwisko okupacyjne Bronisław Prześlak (według Piotra Woźniaka był komendantem inspektoratu od marca 1943 r.).

Komendant Inspektoratu Tarnopol dysponował własnym sztabem, w którego skład wchodził:

- zastępca: Ignacy Ginalski „Zenon”,
- dowódca Kedywu: Wiktor Rzeźnik „Giermek”,
- zastępca: Aleksander Kułakowski „Rywal”,
- oficer informacyjny: Adolf Kita „Robert”,
- oficer kontrwywiadu: Edward Szlagor „Rys”,
- referentka WSK: Maria Łomnicka,
- kapelan: bernardyn o. Kazimierz Klee (Kretowce koło Zbaraża),
- kierownik łączności: Olga Żeglin „Weneda”,
- maszynistka: Wiktoria Białówna „Wika”³⁸.

W skład Inspektoratu Tarnopol wchodziły następujące obwody:

1. Obwód Tarnopol (kryptonimy: „Polniaszek”, „36”, „Jastrząb”):
 - komendanci: Ignacy Ginalski „Zenon” (maj-lipiec 1942); Michał Bieńkowski „Andrzej” (od sierpnia 1942); Bogdan Kruszyński „Pomian” (maj-15 września 1943); Wiktor Wolski (od 15 września 1943).

Obsada Komendy Obwodu Tarnopol od 15 września 1943 r.:

- zastępca komendanta: Julian Berg „Wicher”,
- adiutant: Feliks Młotkowski „Kurzawa”,
- szef kancelarii: Feliks Mucha „As”,
- szef wywiadu: Franciszek Kawalerski „Tur”,
- zastępca pocztu: Hubert Winiarski „Vis”,
- dowódca Kedywu: Edward Szlagor „Rys”,
- kwatermistrz: Antoni Młynarz „Józiak”,
- kapelan: ks. Karol Trybalski (dominikanin) „Ursus”,
- lekarz: ppor. dr Wojtkiewicz „Wojtuś”,
- komendantka WSK: Janina Grabowska „Grab”,

³⁸ *Inspektorat Tarnopol*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> - 21 X 2021; W.J. Wiąk, *op. cit.*, s. 263.

- łączniczki: Czesława Kiziuk-Szumski „Orlątko”; Emilia Zwolińska „Hellada”; Maria Żyła Górecka „Lenkija”.

We wrześniu 1943 r. struktury obwodu liczyły 1200 osób. Wchodziły one w skład następujących kompanii:

- Miasto Tarnopol:
- „Chrobry I”: dowódca Wojnarski „Waluś”,
- „Chrobry II”: dowódca Rudolf Kaniuk „Janusz”,
- „Chrobry III”: dowódca Adolf Kita „Robert”;
- Mikulińce: kompania „Dwernicki”: dowódca Jan Łopatyński lub Jan Wojnarski „Puer”; podoficer informacyjny Bronisław Piaskowski;
- Janówka (?): kompania „Prądzyński”: dowódca Jan Kościółek „Dawid”; zastępca Kazimierz Syrek „Bem”;
- pluton Draganówka: dowódca Franciszek Golec,
- pluton Poczapińce: dowódca Pałyga,
- pluton Chodaczków: dowódca Leon Gawłowski,
- pluton Kabojki (?): dowódca Łucjan Widacki;
- Chodaczków Wielki: kompania „Sowiński”: dowódca Zbigniew Lis „Zosik”, a potem Kazimierz Wałęga (nauczyciel);
- kompania Kokutowice: dowódca Józef Paliwoda „Rywal”³⁹,
- kompania Skalat (kryptonimy: „Jagmin, „38”, „Krogulec”): komendanci: Wiktor Wolski „Wrzos”; Marceli Mydlik „Sygnaturka”; Mikołaj Niedzielczak; Florian Toporowski „Jeleń”.

We wrześniu 1943 r. w obwodzie zaprzysiężonych było 700 osób. Zorganizowano cztery kompanie oraz trzy samodzielne plutony. Udało się ustalić nazwiska jedynie trzech dowódców, byli to:

- w Kaczanówce: komendant Michał Galeta,
- w Grzymałowie: sierż. Konopnicki, następnie Stefan Wroński⁴⁰,

2. Obwód Trembowla (kryptonimy: „Zofia”, „39”, „Sęp”):

- komendant: Kazimierz Krukowski „Sęp”,

³⁹ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski..., k. 104-105; W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 263-264.

⁴⁰ G. Mazur, *Obszar Lwowski ZWZ-AK...*, s. 46; *Obwód AK Skalat*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> – 21 VII 2021.

Pptk/plk. Franciszek Studziński „Kotlina”, „Radwan”, „Rawicz”, „Skawa”, „Skiba” (1893-1964), komendant okręgu AK Tarnopol

Por./kpt. Bronisław Żeglin „Biłgoraj”, „Borowiec”, „Ordon”, „Orsza” (1910-1994), komendant obwodu AK Tarnopol

Por. Piotr Woźniak „Wir” (1912-1988), szef oddziału II komendy Okręgu Tarnopol AK (fot. po 1945)

Sierż./ppor. cz. w. Jan Cisek „Mak” (1903-1992), komendant Obwodu Brzeżany AK (fot. przed 1939)

Por./kpt./mjr Franciszek Garwol „Dziyrt” (1904-1982), komendant Inspektoratu Brzeżany AK, dowódca zawiązków 12 DP AK

Janina Babirecka „Jaskółka”, „Żabka” (1926-2014, zam. Symonides), kurierka komendy Okręgu Tarnopol AK

Pchor. Stefania Babirecka „Basia”, „Baśka” (1912-1998), szef Wydz. VŁ Łączności Okręgu Tarnopol AK

Eleonora Supel „Wiosna”, kierownik łączności konspiracyjnej Obwodu Zbaraż AK

Żołnierze Obwodu Skałat AK. Od lewej NN, Mikołaj
Niedzielczak, Aleksander Ochocki (dca plut.) – 1942

Słuchacze konspiracyjnej szkoły podoficerskiej w Wicyniu. Drugi od lewej strony Józef Rozinowicz (red. „Wiadomości Radiowych”), siedzi czwarty Marcin Barabasz (dowódca 4 kompanii), ok. 1943

KAPITULACJA WŁOCH.

We środę 8. września po poł. ogłoszono oficjalnie, że Włochy poddały się bezwarunkowo. Rząd włoski nakazał armii złożać broń. Rozgłoszenia Algier pę podają, że podpisany został rójcejs między Włochami a Sprzym. Rójcejs został zawarty w dniu 3. września, ale ze względu na wojak. utrzymywano go w tajemnicy i wazelił w życie 8. IX. Warunki rójcejsu podvktorowg rżadowi włos. przez gen. Bisenhowera, Naest. Wódka szł zbr. alianckich na Srods. tastrze wojny, zostali zatwierdzone przez Rżady angliji, Ameryki i ZSRR. Rząd włoski zobowiązał się do wykonania wszystkich warunków kapitulacji bez zastrzeżeń. Rżad Rójcejs wchodzi w życie natychmiast. Działania wojenne między Włochami a Sprzym. ustają. Kapitulacja nie była wnikliwym portraktacją, lecz dyktandem, którego treści nie podaje się. Wiadomo tylko, że ma ono charakter ściśle wojskowy i nie zawiera punktów gosp. finans. i polit. W następstwie kapitulacji silne armie ang. amer. i kanad. pod osłoną niezawiezionej lotnictwa alianckiego i całej potęgi floty morskiej, ładują wzdłuż wybrzeża w samu sercu Italii. Marra. Badoglio po podpisaniu rójcejsu wydał manifest do narodu, w którym oświadczył, że wojska włoskie składają broń przed aliancami, ale wystąpią szbrojnie przeciw wszelkim próbom ataku z każdej innej strony. Fakt trzech przestał istnieć. Fakt antykominternowski, którym Niemcy chcieli ujarzmić narody Europy, zalał się pod ciosami sprzymierzonych i Rosji, oraz skutkiem oporu narodów ciemiężonych. Samoloty alianckie rozrzuciły ulotki do ludności Włoch, w których wykazuje się że Italia, poparta przez siły Sprzym. ma okazję do odwetu nad swymi niemieckimi ciemiężycielami. Dla uratowania wołodei Italii winni Włosi dopomóc do wypędzenia i gniazdenia niem. wojsk na półwyspie. Ulotki wzywają do dezorganizowania transportu i przerywania połączeń. Ada. Cunningham zwrócił się z apelem do marynarzy floty handl. i wojennej włoskiej, aby swoje okręty, niezbędne dla dowozu, wyżywienia i obrony transportu morskiego wyprowadzili na morze i zamknęli do portów alianckich. W razie ataku Niemców okręty unikać lub natopić. Dłea ang. szł zbrana Bl. Wschodzie wydał rozkaz do garnizonów włoskich na Bałkanach. Wojna ustaje. Każda próba rozbrojenia wojsk włos. przez Niemców lub zabrania zapasów winni Włosi odeprzeć siłą. Wszystkie punkty niemieckie Dodekanezie muszą wojska włos. opuszczać, gdy zajdzie potrzeba przy użyciu siły. Wszystkie samoloty włoskie mają wystartować i lądować na lotniskach Cypru i Afr. półn. Nie zwracać uwagi i nie wypełniać rozkazów niemieckich. Nie usłuchanie lub nie wypełnienie rozkazu ang. d-twa będzie naruszeniem rójcejsu i poczyni dla Włoch najgorsze skutki. Rząd włoski wydał dla armii i podległych organów instrukcje o tej samej treści. Sprzym. skierowali odswet do Grecji i Jugosławii. Godzina naszego wyzwolenia jest bliska, i ale jeszcze nie wybiła. Oczekajcie na sygnał ogólnego powstania. 9 września domoszą, że okręty woj. włoskie wypłynęły z bazy Spezzia, biorąc kurs na Sytylie. Wojska włoskie i ludność wypełniają rozkazy ang. i swego rządu. Berseglarzy i strzelcy alp. obsadzili Brenner. Włoscy robotnicy transport. usłuchali wezwania sprzym. i wszystkie połączenia komunik. przerywają. Wojska włoskie stacjonowane we Francji w pełnym rynsztunku, z całym sprzętem i z zaopatrzeniem przeszły w swartwa rzeky granicę Szwajcarii, gdzie zostały rozbrojone i internowane. Patrioci Korsykańscy oraz wojska włoskie rozbroili garnizon niem. na Korcyce. W Grecji wojska włos. z głębi kraju podążają do wybrzeży. Samoloty włoskie przybywają na lotniska alianckie. W Grecji wierni Niemcom oddziały Ustazy wyruszają wraz z Niemcami do Dalmacji przeciw Włochom i Jugosławiackim powstańcom.

FRONT POŁUDNIOWY. Działania przeciw Niemcom we Włoszech.

Rozkazem gdw. silne kontyngenty wojsk Sprzym. wyładowały k. Neapolu i uosentły się blisko oporu niem. VIII armia poruwa się szybko w Kalabrii. Operacje w rej. Neapolu przebiegają zadowalająco. Nastąpiły starcia z Niemcami, wzięto jeńców. Druga z lądowanie nastąpiło na półn. od stanowisk VIII armii, w katolicy Sam. Eufesia w zach. Kalabrii. Zajęto Vini Valenzia. Oddziały alianckie p. posuwają się w dolinie Gioja, gdzie również starcia z Niem. Łatające forpice bombardowały skutecznie kwatery gl. niem. we Włoszech we Frascati, 20 km od Rzymu, gdzie zestrzelono 28 myśliwców niem. i trafiono w dom mars. Kesselinga, który ledwo uciekł z życia.

- zastępca: Jan Maceluch „Żuk”,
- oficerowie informacyjni: Jan Liponoga; Piotr Jastrzębski,
- szef WSOP: Jan Pauzner „Orzeł”,
- dowódca Kedywu: Włodzimierz Malinowski,
- kierowniczkę łączności: Jadwiga Klisowska; Jadwiga Krukowska,
- kapelan: ks. Wacław Szetelnicki.

We wrześniu 1943 r. w obwodzie służyło 725 osób, przydzielonych do pięciu kompanii i samodzielnego plutonu. Brakuje danych o dowódcach kompanii⁴¹.

3. Obwód Zbaraż (kryptonimy: „Grażyna”, „37”, „Kruk”):

- komendanci: Wiktor Rzeźnik „Giermek”; Józef Kraśnicki „Godlewski”,
- zastępcy: Józef Supel „Mohort”; Józef Supel „Gryf”,
- szefowa łączności: Eleonora Supel „Wiosna”.

We wrześniu 1943 r. w obwodzie służyło 800 osób skupionych w sześciu kompaniach oraz samodzielnym plutonie. Znane są nazwiska dowódców kompanii, byli nimi:

- w Maksymówce: Jan Horak „Gorczyca”,
- w Nowym Siole: Jan Kaczorowski,
- w Zbarażu: sierż. Kuźniar „Boruta”⁴².

IV. Inspektorat Złoczów (kryptonimy: „Bryki”, „Wład”, „40”, „Wilga”):

- komendanci: N.N. „Cięciwa”; Mieczysław Lipa „Wichura”. Dysponowali oni własnym sztabem, w którego skład wchodził:
- zastępcy: N.N. (od początku 1942-1943); Michał Horwath „Kmicic” (jednocześnie Komendant Obwodu Złoczów),
- adiutant: N.N. „Pigularz”,
- oficer szkoleniowy: N.N. „Sebastian”,
- referent WSK: Maria Hebdowska „Ludbor”, „Szłaska”,
- oficerowie łączności zewnętrznej: N.N. „Pancerz”; Edward Kisielewski,
- kierowniczka łączności wewnętrznej: Stefania Buć „Oda”, „Irys”,
- oficer informacyjny: N.N. Kubicki „Popiel”,
- oficer kontrwywiadu: N.N. „Mirek”,

⁴¹ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski..., k. 115.

⁴² *Obwód AK Zbaraż*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> - 21 VII 2021; W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 264.

- oficerowie saperów: N.N. „Sebastian”; Mieczysław Lipa „Wichura”,
- kapelan: ks. Jan Cieński (proboszcz w Złoczowie, późniejszy tajny biskup),
- inspektorowie WSOP: Michał Kiwała „Wiszeński”; N.N. „Cięciwa”⁴³.

W skład inspektoratu wchodziły następujące obwody:

1. Obwód Złoczów (kryptonimy: „Rawski”, „Czajka”, „41”):

- komendanci: Piotr Szustrowski „Mohort”; Michał Horwath „Kmicic” (jednocześnie zastępca komendanta Inspektoratu Złoczów),
- zastępca: Mieczysław Obertyński „Miecz”,
- oficer wywiadu: Antoni Pająk,
- dowódca Kedywu: Józef Chrzanowski „Sokrates”.

Według danych dotyczących stanu obwodu 1 października 1943 r. zaprzysiężonych było w nim 1387 osób skupionych w 9 kompaniach:

- 1 kompania: dowódca Michał Dąbrowski. Siedzibą kompanii był Złoczów,
- 2 kompania: dowódca Ignacy Kruk. Siedzibą kompanii były Woroniaki,
- 3 kompania: dowódca starszy wachm. Kotowa. Siedzibą kompanii były Folwarki,
- 4 kompania: dowódca Marcin Barabasz. Siedzibą kompanii był Wicyń,
- 5 kompania: dowódca Jan Mazurczak „Kot”. Siedzibą kompanii był Kondratów,
- 6 kompania: dowódca N.N. Siedzibą kompanii było Krasne,
- 7 kompania: dowódca Kazimierz Klaub, plut. sł. st. Gorbaczewski. Siedzibą kompanii był Kołtów,
- 8 kompania: dowódca Marcin Sierociuk. Siedzibą kompanii była Huta Pieniacka,
- 9 kompania: dowódca Stanisław Czeredarek „Rum”. Siedzibą kompanii była wieś Usznia.

Oddziały partyzanckie na terenie Obwodu Złoczów:

- oddział partyzancki o kryptonimie „Dąb”: danych dowódcy nie udało się ustalić,
- oddział partyzancki o kryptonimie „Gryf”: dowódca Józef Grzybowski „Gryf”⁴⁴.

⁴³ *Inspektorat Złoczów*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> - 21 VII 2021); W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 265.

⁴⁴ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 265-266.

2. Obwód Zborów (kryptonimy: „Skrzetuski”, „42”, „Żuraw”):
 - komendant: Marian Niżankowski,
 - zastępca: Michał Jarosz „Orzeł”,
 - adiutant: Wiktor Wenndorf „Wiktor”,
 - dowódca Kedywu: Kazimierz Argasiński,
 - referent WSK i służby kurierskiej: Janina Wajda-Fedorowicz „Jawa”,
 - szef sł. informacyjnej: Stanisław Turkiewicz „Wir”,
 - szef WSOP: Jan Kasprowicz „Dziadek”,
 - szef łączności: Paweł Krężel „Drucik”,
 - kierownik kancelarii: Janina Kokowska,
 - łączniczki: Emilia Niżankowska „Plater”; Bronisława Korzeniowska-Sławińska; Maria Kasprowicz.

Obwód liczył w 1943 r. około 1000 zaprzysiężonych skupionych w trzech kompaniach oraz dwóch samodzielnych plutonach:

- kompania Zborów: dowódca Zbigniew Szynalski;
- kompania Trościaniec Wielki (kryptonim „Krzew”):
- dowódca: Eugeniusz Maceluch,
- zastępca: Stanisław Turkiewicz,
- szef kompanii: Jan Sudal,
- 1 pluton (kryptonim „Tarnina”): dowódca Antoni Worobiec,
- 2 pluton: dowódca Franciszek Półtorak „Danyła”,
- 3 pluton: dowódca Józef Półtorak „Kłym”,
- 4 pluton: dowódca Józef Półtorak „Krocak”;
- kompania Załóżce: dowódca Jerzy Pytlik;
- samodzielny pluton Jezierna: dowódca Jan Dębicki „Junak”;
- samodzielny pluton Pomorzany: dowódca Franciszek Michniewicz⁴⁵.

3. Obwód Brody (kryptonim „Puchacz”), do maja 1943 r. znajdował się w składzie Okręgu Lwów:

- komendanci: N.N. „Nowakowski”; Zdzisław Kinasiewicz „Todt” lub „Tor”.

W październiku 1943 r. w obwodzie zaprzysiężonych było 678 żołnierzy. Szczegółowych danych na temat obsady personalnej nie udało się ustalić⁴⁶.

⁴⁵ CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja z działalności AK na terenie Powiatu Zborowskiego..., k. 1-2.

⁴⁶ G. Mazur, J. Węgiński, *op. cit.*, s. 92; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 190.

4. Obwód Krasne (kryptonimy: „15”, „Kania”), do kwietnia 1943 r. znajdował się w składzie Okręgu Lwów:

– komendant: Józef Bosak lub ppor. Dąbek „Sosenka”.

Szczegółowych danych na temat obsady personalnej obwodu nie udało się ustalić⁴⁷.

3. Samoobrony w Okręgu Tarnopol AK

Kiedy w pierwszej połowie 1943 r. na Wołyniu rozpoczęły się napady na ludność polską, było tylko kwestią czasu, kiedy fala ta dotrze do Małopolski Wschodniej. Aby przygotować struktury konspiracyjne na to zagrożenie, 17 maja 1943 r. Komendant Obszaru Lwowskiego gen. Kazimierz Sawicki „Prut” wydał rozkaz rozpoczęcia działań obronnych. Spośród okręgów wchodzących w skład Obszaru Lwowskiego najbardziej zagrożony był Okręg Tarnopolski sąsiadujący z Wołyniem. Już 27 kwietnia 1943 r. komendant okręgu ppłk Franciszek Studziński wydał rozkaz rozpoczęcia organizacji placówek samoobrony. Został on najprawdopodobniej przygotowany przez kpt. Bolesława Tomaszewskiego, który pełnił funkcję szefa Oddziału Operacyjnego Okręgu Tarnopol. Jan Cisek pełniący funkcję Komendanta Obwodu Brzeżany pisał po wojnie:

Wszędzie, gdzie zamieszkiwała ludność polska, przystąpiono do zorganizowania samoobrony, tworząc w małych skupiskach punkty samoobrony, które w wypadku bezpośredniego zagrożenia i niemożności utrzymania się na miejscu mają się ewakuować i skupić się w ośrodkach samoobrony utworzonych w miejscowościach w większości lub czysto polskich, gdzie wspólnymi siłami [będą] mogli się przeciwstawiać napadom ukraińskim⁴⁸.

W drugiej połowie 1943 r. rozpoczęły się regularne napady na polskie wsie i kolonie na obszarze Tarnopolszczyzny. W wielu miasteczkach i wioskach, które zamieszkiwała ludność polska, udało się zorganizować placówki samoobrony. Jej żołnierze nie tylko bronili poszczególnych miejscowości przed atakami ukraińskimi, lecz także prowadzili ewakuację Polaków z zagrożonych terenów. Do

⁴⁷ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski..., k. 149; *Obwód Krasne*, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html> – 21 VII 2021.

⁴⁸ CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, Wspomnienia z działalności Armii Krajowej na terenie powiatu Brzeżany województwa tarnopolskiego, k. 6.

największego nasilenia ataków na ludność polską w województwie tarnopolskim doszło na przełomie 1943 i 1944 r. Według sprawozdania Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego, w okresie od 1 września 1943 do 1 lutego 1944 r., zginęło na tym obszarze 1001 Polaków. Zanim jednak do tego doszło, dowództwo Okręgu AK Tarnopol podjęło decyzję o sformowaniu oddziału dywersyjnego, którego zadaniem było dokonanie rajdu na teren Wołynia, skierowanego przeciwko oddziałom UPA. Grupa ta, licząca 50 osób, została skoncentrowana w lasach pod Brodami. Oddział otoczyły przeważające siły UPA i gdyby nie pomoc regularnych jednostek armii węgierskiej zostałby doszczętnie zniszczony⁴⁹.

Dużym problemem polskiej samoobrony były braki w uzbrojeniu. W niektórych placówkach część żołnierzy posiadała jedynie widły, kosy i siekiery. Samoobrony organizowano najczęściej w oparciu o struktury AK i podporządkowywano lokalnym komendantom tej organizacji. Największą przeszkodą w tworzeniu jednostek samoobrony była, jak się wydaje, swego rodzaju bariera psychologiczna obecna zwłaszcza w osadach zamieszkałych zarówno przez Polaków, jak i Ukraińców. Wielu Polaków połączonych więzami rodzinnymi ze swoimi ukraińskimi sąsiadami nie wierzyło, że może ich spotkać coś złego ze strony ludności ukraińskiej. Był jeszcze jeden powód, który utrudniał organizowanie struktur samoobrony. Brakowało mianowicie ludzi przeszkolonych wojskowo i cieszących się odpowiednim autorytetem, którzy mogliby nie tylko zainicjować organizację struktur samoobrony, lecz także dowodzić nimi w późniejszym okresie. Bolszewickie aresztowania i deportacje z lat 1939-1941 oraz terror władz hitlerowskich spowodowały, że takich osób na terenie Tarnopolszczyzny było bardzo niewiele⁵⁰. Dodatkowo sytuację pogarszały spory pomiędzy strukturami wojskowymi a cywilnymi Polskiego Państwa Podziemnego. O ile władze cywilne dopuszczały przyjęcie ograniczonej pomocy od władz okupacyjnych, np. w postaci broni, o tyle dowództwo AK było temu zdecydowanie przeciwnie. Drugi punkt sporny stanowiła kwestia wyjazdów polskiej ludności z tych terenów. Dowództwo AK sprzeciwiało się temu, natomiast administracja cywilna miała na ten temat zupełnie inne zdanie. W miarę pogarszania się sytuacji następował exodus polskiej ludności z Tarnopolszczyzny. Wśród uciekających byli również żołnierze AK. Próby przeciwdziałania tej sytuacji podejmowane przez komendanta Okręgu Tarnopolskiego zakończyły się

⁴⁹ J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach Tarnopol i Stanisławów*, Kraków 1996, s. 136-137.

⁵⁰ J. Krawczyk, *Tworzenie się samoobrony przed eksterminacją OUN-UPA na terenie byłego województwa tarnopolskiego w latach 1943-1944*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność*, red. J. Marszałek-Kawa i Z. Karpus, Toruń 2008, s. 109-110.

fiaszkim⁵¹. Ewakuację polskiej ludności z tych terenów sankcjonował rozkaz Komendanta Okręgu Tarnopol ppłk. Studzińskiego, w którym nakazano rozpoczęcie przygotowań do ewakuacji ludności polskiej z najbardziej zagrożonych rejonów Tarnopolszczyzny. Ewakuowane miały być przede wszystkim kobiety i dzieci. Do zadań struktur AK na tym obszarze należało zapewnienie ochrony ewakuowanych. Po przybyciu na miejsce żołnierze AK mieli zorganizować struktury samoobrony oraz zapewnić funkcjonowanie własnych oddziałów działających w okolicy, dokąd przybyli ewakuowani⁵².

Pierwsze działania w celu zorganizowania samoobrony na terenie Okręgu Tarnopolskiego, podobnie jak w całej Małopolsce Wschodniej, zostały podjęte jeszcze na przełomie 1942 i 1943 r. Polegały one najczęściej na organizacji w wioskach i miasteczkach Tarnopolszczyzny punktów obserwacyjnych oraz patroli i straży mających na celu ostrzeganie mieszkańców przed przybyciem obcych oddziałów zbrojnych, ukraińskich lub sowieckich. W niektórych miejscowościach budowano również specjalne schrony, w których mieszkańcy mogli się ukryć na wypadek niemieckich łapanek. Tak było np. w Wicyniu w powiecie złoczowskim⁵³. Niestety, w miarę upływu czasu tego typu środki przestały wystarczać. Rację ma, jak się wydaje, Joanna Krawczyk, która pisze, że ogromną rolę w przekształceniu tych prowizorycznych struktur w regularne oddziały samoobrony odegrali członkowie AK. Tam, gdzie istniała dobrze zorganizowana konspiracja, jej dowódcy stawali na czele placówek samoobrony. W miejscowościach, w których brakowało struktur konspiracyjnych lub były one stosunkowo słabe, funkcje te pełnili mężczyźni cieszący się powszechnym autorytetem. Byli to najczęściej członkowie Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” lub Związku Strzeleckiego posiadający znajomość zagadnień wojskowych. Wśród organizatorów placówek samoobrony znalazły się również osoby, które brały udział w kampanii wrześniowej i po jej zakończeniu powróciły w rodzinne strony. Podobnie jak członkowie AK były one w szczególności narażone na działania banderowców, którzy, aby uniemożliwić tworzenie samoobron, za wszelką cenę starali się przeprowadzać ich

⁵¹ M. Klimecki, *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck 20-22 maja 1998, [oprac. R. Niedzielko], Warszawa 1998, s. 55-73.

⁵² W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022, s. 172.

⁵³ W. Ważniewski, *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009, s. 314.

likwidację⁵⁴. Takie zagrożenie było całkiem realne. Pisze o tym Piotr Woźniak, który w swojej niepublikowanej monografii Okręgu Tarnopol przytoczył historię nauczyciela Adolfa Dąbrowskiego, komendanta placówki AK w Żezawie pod Zaleszczykami:

(...) w listopadzie 1943 roku UPA w sile 100 upowców zaatakowała w nocy dom Dąbrowskich. Dom był murowany i kryty blachą. Po całonocnej walce Dąbrowski kilkakrotnie ranny stracił przytomność i zostały same kobiety. Zdawało się, że już ulegną i zostaną wymordowani, lecz nad ranem przybyli Niemcy z pobliskiej strażnicy i udzielili walczącym pomocy. Dąbrowskiego odstawili do szpitala w Zaleszczykach i został uratowany. Żona z córką przeniosły się do Zaleszczyk, skąd po wkroczeniu Sowietów na tamte tereny i po zakończeniu wojny udali się na Zachód. Zamieszkali w Namysłowie na Dolnym Śląsku, gdzie kilkanaście lat później zmarli, a córka została nauczycielką w tamtejszej szkole podstawowej⁵⁵.

Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że największe szanse na przetrwanie miały te osady, w których istniały silne i dobrze uzbrojone struktury AK. Tam, gdzie struktur takich brakowało, miejscowa ludność musiała najczęściej ratować się ucieczką do miast, w których stały garnizony Wehrmachtu. Sytuacja pogorszyła się w drugiej połowie 1943 r., kiedy utworzona została dywizja SS Galizien (14. SS Schützen-Division Galizien). W starciu z jej regularnymi oddziałami struktury samoobrony nie miały już żadnych szans, co dobitnie pokazał przypadek Huty Pieniackiej⁵⁶. Nasilenie się nastrojów antypolskich wśród ludności ukraińskiej, jakie zaobserwowano od wiosny 1943 r., powodowały, iż w wielu miejscach podejmowano kroki mające na celu przeciwdziałanie zagrożeniu. Tak było również w Okręgu Tarnopol, o czym donosił w depeszach do Londynu Komendant Główny AK⁵⁷. Warto jednak w tym miejscu dodać, że decyzję o rozpoczęciu organizacji regularnych jednostek samoobrony podejmowano przede wszystkim wtedy, kiedy w danej miejscowości dochodziło do napadu lub morderstwa, którego ofiarami padali miejscowi Polacy. Nic więc dziwnego, że najwcześniej rozpoczęto działania

⁵⁴ H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2004, s. 66-91; J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 112-113.

⁵⁵ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski, k. 194-195.

⁵⁶ CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, *op. cit.*, k. 29; W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 166.

⁵⁷ *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, Kwiecień 1943-lipiec 1944, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al., przygot. do dr. J. Tokarski, D. Radecki], Wrocław 1991, s. 18, 345.

obronne w powiatach graniczących terytorialnie z Wołyniem oraz w tych, w których już wcześniej, np. w 1939 r., dochodziło do morderstw i napadów na Polaków. Spośród okręgów wchodzących w skład Obszaru Południowo-Wschodniego najwcześniej przystąpiono do organizacji samoobrony w Okręgu Tarnopolskim⁵⁸. Według ukraińskich historyków na terenie Tarnopolszczyzny napady na Polaków rozpoczęły się we wrześniu 1943 r. Ich nasilenie widoczne było szczególnie w powiatach Buczac, Borszczów i Czortków. Wydarzenia te spowodowały, że przyspieszono tworzenie struktur samoobrony w poszczególnych wsiach i koloniach. Jakby tego było mało, akcje banderowców skierowane przeciwko ludności polskiej wywołały ogromną panikę. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że w miarę upływu czasu coraz więcej osób decydowało się na wyjazd na zachód. Prowadziło to nie tylko do osłabienia polskiego żywiołu na tym terenie, lecz także do ograniczenia siły i znaczenia struktur konspiracyjnych, co w perspektywie wkroczenia ACz i zbliżającej się ostatecznej rozgrywki o przynależność tych ziem do Polski stanowiło fatalną wiadomość⁵⁹.

Pogarszając się sytuację ludności polskiej próbowali wykorzystać Niemcy, zachęcając placówki samoobrony do współpracy z władzami okupacyjnymi, czemu przeciwne było dowództwo AK. W marcu 1944 r. komendant Okręgu Tarnopol wydał specjalny rozkaz skierowany do jednostek samoobrony, w którym kategorycznie zakazywał współdziałania z okupantem. Podpułkownik Franciszek Studziński wskazywał, że w wypadku podjęcia tego rodzaju współpracy Niemcy będą starali się podporządkować sobie ośrodki samoobrony oraz wykorzystać je do zwalczania oddziałów sowieckiej partyzantki działającej na zapleczu frontu wschodniego. Komendant zwracał również uwagę na to, że członkowie samoobrony mogliby zostać użyci do prowadzenia obław na ludzi, których okupant chciał wywieźć do Niemiec na roboty. Ponadto zwracano uwagę, że po zajęciu tych terenów przez Sowieców osoby zaangażowane we współpracę z Niemcami i zwalczanie radzieckiej partyzantki oraz ich rodziny będą zagrożone śmiercią lub w najlepszym wypadku wywózką na Sybir. Na zakończenie komendant okręgu pisał, że biorąc pod uwagę wszystkie argumenty za i przeciw, kategorycznie zakazuje współpracy z Niemcami, która jego zdaniem nie tylko doprowadzi do pozbawienia najbardziej patriotycznego elementu wsi i miasteczka zamieszkałe przez ludność polską, ale

⁵⁸ J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 114-115.

⁵⁹ W. Chanas, *Problem genezy polskiej samoobrony w Galicji Wschodniej na przykładzie inspektoratów AK Brzeżany i Czortków*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania...*, s. 93-94.

także pozostawi je bez obrony, co z pewnością wykorzystają banderowcy prowadzący akcję eksterminacyjną Polaków⁶⁰.

Trzeba wyraźnie powiedzieć, że wiele inicjatyw obronnych miało charakter spontaniczny, niezwiązany ze strukturami Polskiego Państwa Podziemnego, na co zwracała uwagę m.in. w swoich raportach Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie. W sprawozdaniach dotyczących Tarnopolszczyzny z maja i czerwca 1943 r. można przeczytać, że miejscowa polska ludność mimo zaskoczenia po pierwszych napadach potrafiła zorganizować w miarę sprawnie działające struktury samoobrony. W meldunkach zwracano jednak uwagę, że często samoobrona dysponowała jedynie bronią białą w postaci, siekier, wideł, kos osadzonych na sztorc. W początkowym okresie liczba broni palnej nie była zbyt duża. W miarę upływu czasu zaczęło się jednak to zmieniać⁶¹. Wczesnym latem 1943 r. rozpoczęto gromadzenie koniecznych zapasów zboża i żywności. W związku z tym, że coraz częściej zdarzały się napady na pracujących w polu rolników, zaczęto organizować ich ochronę. W tego typu działaniach bardzo skuteczna okazała się samoobrona funkcjonująca w powiecie zbaraskim, w niewielkiej wsi Netreba, do której od marca 1943 r. napływali uciekinierzy z Wołynia. Kiedy rozpoczęły się żniwa, dzieci i osoby starsze zostały przeniesione do pobliskiej wsi Ihrowica, w której również istniała silna samoobrona. Po zebraniu zbóż mieszkańcy powrócili do rodzinnej wioski⁶².

W miarę wzrostu zagrożenia dowódcy poszczególnych placówek stanęli przed bardzo trudnym zadaniem utrzymania dyscypliny wśród zgromadzonej tam ludności cywilnej. Służyły temu m.in. szkolenia w posługiwaniu się bronią organizowane przez komendantów poszczególnych placówek. Tak było m.in. w Reniowie w powiecie zbaraskim, gdzie z inicjatywy miejscowego proboszcza prowadzono tego rodzaju zajęcia dla miejscowych harcerzy⁶³. Aby przeciwdziałać rozprzężeniu, w wielu samoobronach powołano sądy, których zadaniem było wspieranie dowództwa w utrzymaniu dyscypliny wśród ludności. Takie struktury okazały się, jak czytamy, bardzo potrzebne, ponieważ w wielu polskich osadach miały miejsce różnorakie przestępstwa. Do najczęstszych należały kradzieże, których ofiarą padała

⁶⁰ BUiAD IPN w Warszawie, sygn. 158/606, *Rozkaz płk. Franciszka Studzińskiego z marca 1944*, k. 24; W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 171; W. Chanas, *op. cit.*, s. 84-95.

⁶¹ J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 114-115.

⁶² *Ibidem*, s. 116-117.

⁶³ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013, s. 313.

ludność ukraińska. Było to bardzo groźne, ponieważ wśród poszkodowanych znajdowali się również Ukraińcy przyjaźnie ustosunkowani do Polaków. Tego problemu nie udało się rozwiązać aż do końca niemieckiej okupacji. Sprawcy tego typu działań otrzymywali najczęściej bardzo łagodne kary, np. nagany, co nie odstraszало od popełniania kolejnych przestępstw. Podobnie było również w przypadku nielegalnej produkcji alkoholu. Wydaje się, że w obu sytuacjach dowództwo nie miało innego wyjścia. Wojna demoralizowała wszystkich. Jakiegokolwiek ostrzejsze karanie winowajców mogło prowadzić do niepotrzebnych konfliktów, na co w istniejącej sytuacji nie można było pozwolić⁶⁴.

Aby struktury samoobrony działały w miarę sprawnie, należało spełnić kilka warunków. Po pierwsze, samoobrona mogła być organizowana jedynie w osadach zamieszkałych wyłącznie przez ludność polską lub w takich, w których miała ona zdecydowaną przewagę liczebną. Po drugie, we wsi nie mógł się znajdować posterunek ukraińskiej policji pomocniczej ani też nie powinny w niej stacjonować żadne oddziały niemieckie. Czasami jednak obecność w osadzie żołnierzy niemieckich stanowiła lepszą ochronę niż zorganizowana samoobrona. Siły okupacyjne działały bowiem w pewien sposób odstraszająco zarówno na bojówki upowskie, jak i na kryminalne bandy rabunkowe, które rozpleniły się na terenie Małopolski Wschodniej. W wypadku napadu banderowskiego problemem mogło być użycie broni palnej, która nie była zalegalizowana przez władze okupacyjne. Ogromnie dużo zależało od przychylności niemieckiego garnizonu, którego dowództwo często przyzwalało, by miejscowa polska ludność posiadała broń palną⁶⁵. Bywało również i tak, że Niemcy w sposób nieoficjalny przekazywali uzbrojenie Polakom. O takim przypadku mającym miejsce na plebanii w Ciemiężycach pisze m.in. Marian Szajda w swoich niepublikowanych wspomnieniach:

Tam stacjonował kilka dni tabor konny niemiecki. Ksiądz rozmawiał z oficerem pochodzenia z Poznańskiego o ciężkim położeniu ludności polskiej. Przed odjazdem taboru oficer powiedział księdzu, że w stodole pod słomą zostawił prezent i trzeba go jak najszybciej zabrać. Po sprawdzeniu, co tam jest, proboszcz zawiadomił Wicyń o zabranie broni. Broń przyniesiono do Wicynia na plecach. Było sporo automatów, granatów i amunicji. Znaczna część tej broni eksplodowała podczas pacyfikacji Wicynia i palenia wsi⁶⁶.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 314-317.

⁶⁵ J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 117.

⁶⁶ M. Szajda, *op. cit.*, k. 25.

Czasami bywało jednak i tak, że Niemcy mniej lub bardziej otwarcie wspierali Ukraińców, co w pewnym stopniu hamowało polskie działania obronne. Odbywało się to w ten sposób, że niemieckie oddziały wkraczały do danej osady, która zdołała odeprzeć banderowski atak, przeprowadzały rewizję, zabierały znalezione broń oraz aresztowały mężczyzn, paraliżując tym samym jakiekolwiek działania obronne⁶⁷. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że czasem niektórzy Niemcy indywidualnie wspierali Polaków w walce z banderowcami. Znany jest np. przypadek niemieckiego lekarza ze szpitala wojskowego w Brzeżanach, który dostarczał miejscowej samoobronie broń, lekarstwa oraz środki opatrunkowe. Tego typu sytuacje wbrew obiegowym opiniom były dosyć częste, zwłaszcza jeżeli takie osoby wywodziły się ze Śląska czy Pomorza. Mało tego, niektórzy żołnierze Wehrmachtu, pochodzący z terenów do 1939 r. należących do Polski, w końcowym okresie hitlerowskiej okupacji dezercerowali, zasilając struktury samoobrony lub oddziały partyzanckie⁶⁸.

Duże znaczenie, jeżeli idzie o organizację działań obronnych, miało rozmieszczenie poszczególnych gospodarstw oraz ukształtowanie terenu, na którym znajdowała się osada. Często jednak mimo niesprzyjających warunków terenowych udawało się powołać samoobronę. Tak było np. w Hucisku w powiecie Brody. Ta niewielka wioska, nie dość, że położona była w wąwozie, to w jej pobliżu znajdowała się ukraińska wieś Czernica, w której banderowcy posiadali bardzo silne wpływy. Mimo tego w Hucisku doszło do utworzenia samoobrony. W związku z tym, że poszczególne zabudowania były rozrzucone na stosunkowo dużym obszarze, zdecydowano się na zorganizowanie tzw. „samoobrony strefowej”, obejmującej po kilka znajdujących się blisko siebie gospodarstw. Ze względu na braki w uzbrojeniu wiele działań obronnych było pozorowanych, dzięki czemu wieś Hucisko stosunkowo długo unikała banderowskiego napadu⁶⁹. Niektóre placówki samoobrony zorganizowane zostały na bardzo wysokim poziomie, na co zwracała uwagę m.in. Delegatura Rządu. W meldunku tygodniowym Wydziału Propagandy i Prasy z początku marca 1944 r. można przeczytać, że:

w niektórych większych osiedlach wiejskich np. Słobódce Dziurzyńskiej (pow. Czortków) samoobrona stoi na wysokim poziomie. Więc u wylotów dróg i ulic zbudowano ruchome rogatki i zasieki, kontroluje się ściśle ruch komunikacyjny, a narożne

⁶⁷ *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, red. S. Lityński i A. Sawczyński, Londyn 1950, s. 529.

⁶⁸ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 328.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 576-577.

domy przemienione są jakby w niby-koszary-baszy, podczas gdy kobiety, dzieci i starcy umieszczeni są w środku wsi⁷⁰.

Działania obronne prowadzone przez stronę polską przybrały na sile na przełomie 1943 i 1944 r., kiedy nastąpiła intensyfikacja banderowskich napadów. Rozpoczęto wówczas organizowanie samoobrony nawet w miastach, takich jak Brzeżany, Czortków czy Podhajce, które ze względu na zbliżanie się frontu wschodniego oraz coraz większe rozprężenie przestawały być bezpiecznym miejscem schronienia dla polskiej ludności. Tak było np. w Podhajcach, gdzie po otrzymaniu gróźb ze strony miejscowej społeczności ukraińskiej oraz po uzyskaniu informacji przez wywiad AK o sporządzeniu przez banderowców imiennej listy osób przeznaczonych do likwidacji mężczyźni zaczęli obsadzać drogi wlotowe do miasta⁷¹.

Prace nad tworzeniem samoobrony na terenie Okręgu Tarnopolskiego były bardzo uważnie obserwowane przez Komendę Obszaru Południowo-Wschodniego AK. W raporcie opisującym sytuację na tym obszarze od 1 lipca do 1 listopada 1943 r. można przeczytać, że do listopada 1943 r. do wypadków masowych mordów na ludności polskiej dochodziło jedynie w tych miejscach, gdzie brakowało zorganizowanych struktur samoobrony. Ze wspomnianego raportu wiadomo również, że zgodnie z wytycznymi we wszystkich powiatach okręgu przygotowano listy działaczy ukraińskich, którzy mieli zostać zlikwidowani w odwecie za mordy na Polakach. Na terenie Okręgu Tarnopol do listopada 1943 r. odnotowano kilka takich przypadków. Pierwszy miał miejsce w powiecie Podhajce, gdzie żołnierze AK w odwecie za zabójstwo polskiego leśniczego zlikwidowali leśniczego ukraińskiego. Podobna sytuacja miała miejsce w powiecie Trembowla, gdzie za spalenie jednego z polskich gospodarstw spalono gospodarstwo ukraińskie⁷². Marian Szajda, który podczas wojny służył w oddziale partyzanckim dowodzonym przez Józefa Grzybowskiego „Gryfa”, wspominał, że:

po zamordowaniu we wsi Olszanica 3 Polaków zorganizowano akcję odwetową. W akcji brało udział 14 osób, w tym 3 od „Gryfa”, 2 z Gołogór, 3 z Nowosiółek i 6 z Mitulina, całość prowadził „Dąb”. Na furmankach wyjechano wieczorem ze wsi Mitulin i po około 3 godzinach byliśmy na umówionym miejscu. Po

⁷⁰ *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego (1942-1944)*, wstęp i oprac. L. Kulińska i A. Roliński, Kraków 2004, s. 62.

⁷¹ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0457, Relacja Zbigniewa Lisa, k. 17; J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 127.

⁷² W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 319-320.

odgwiżdżaniu umówionej melodii pieśni do furmanek zbliżyło się dwóch przewodników z tej wioski. Ustalono, że w pierwszej kolejności zabierze się z domu sołtysa. Z sołtysiem podchodzono do wytypowanych domów i sołtys wołał, ażeby otworzyć, bo ma pilną sprawę. W chwili otwarcia drzwi sołtysa zabierano do tyłu, morderców Polaków chwymano i przeprowadzono przeszukanie broni, zabrano 6 szt. Przez cały czas mówiono po ukraińsku, że to za to, że śpią w domu zamiast walczyć za Ukrainę. Żadnego nie uśmiercono, ale już jest pewne, że nie będą mogli mordować więcej. Efekt był dobry, bo we wsi powstało rozdwojenie i szukanie między sobą winnych tego zajścia. Operacja była wykonana zgodnie z planem i cel został osiągnięty, również psychologiczny”⁷³.

Czasami akcje odwetowe przybierały szerszy charakter, o czym wspomina np. Kazimierz Henchen, wówczas żołnierz Kedywu w Czortkowie. W swojej relacji znajdującej się w zbiorach Ośrodka Karta przekazuje, że w 1943 r. w odwecie za spalenie przez upowców wsi Łanowice zlikwidowano sześciu funkcjonariuszy Ukraińskiej Policji Pomocniczej. Spalono również wieś Iwanków nad Zbruczem⁷⁴.

Polskie akcje odwetowe to temat bardzo kontrowersyjny i stosunkowo mało znany. Zgodnie z rozkazami takie działania miały być przede wszystkim skierowane przeciwko sprawcom mordów na ludności polskiej. Te akcje prowadzono m.in. w Obwodzie Tarnopol, gdzie likwidowano w szczególności funkcjonariuszy policji ukraińskiej, którzy byli odpowiedzialni za morderstwa Polaków. W raporcie komendanta okręgu czytamy:

Odwet przeciw Ukraińcom wolno stosować tylko w stosunku do komendantów organizujących bandy i napady na Polaków – robić to w ten sposób jak Ukraińcy: porywać, worek na łeb i zatłamsić w lesie, by ślad zagaął. Ale trzeba mieć dobry wywiad, który by wszedł między Ukraińców, tak jak oni potrafili rozgryźć naszą organizację w niektórych rejonach⁷⁵.

W innym rozkazie płk Studziński przypominał, że jeżeli idzie o akcje odwetowe, to zakazuje się stosowania odpowiedzialności zbiorowej. Komendant okręgu przekazywał, że odwetu należy dokonać w taki sam sposób, jak uczynili to Ukraińcy, tzn. że jeżeli został zastrzelony Polak, to w odwecie musi zostać zastrzelony Ukrainiec, którego wykształcenie, pełniona funkcja winny odpowiadać tym, jakie posiadał zamordowany Polak, a więc za księdza ginie ksiądz, za lekarza – lekarz.

⁷³ M. Szajda, *op. cit.*, k. 25.

⁷⁴ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0246, Relacja Kazimierza Henchena, k. 1.

⁷⁵ BUiAD IPN w Warszawie, 158/604, Rozkaz płk. Franciszka Studzińskiego, b.d., k. 28.

Akcja musiała być dokonana w tej samej miejscowości lub w najbliższej okolicy. Za wykonanie tego rozkazu mieli być odpowiedzialni komendanci poszczególnych obwodów⁷⁶.

Niestety, wydaje się, że takie akcje, jak pisze Ernest Komoński, nie doprowadziły na tym terenie do powstrzymania eksterminacji polskiej ludności. Podobnie akcje polegające na paleniu ukraińskich wsi nie osiągnęły swojego celu. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że takie działania podejmowała m.in. samoobrona w Puźnikach w powiecie Buczacz⁷⁷. 25 lutego 1944 r. Komendant Obszaru Lwowskiego płk Władysław Filipkowski wydał specjalne wytyczne dotyczące przygotowania i organizacji samoobrony. Zalecał w nich organizowanie rejonów obronnych złożonych najczęściej z dwóch-trzech wsi zamieszkałych przez ludność polską, tak aby w razie banderowskiego napadu na jedną z nich pozostałe mogły udzielić jej niezbędnej pomocy. Zgodnie z wytycznymi w poszczególnych rejonach zamierzano również tworzyć specjalne oddziały w sile co najmniej drużyny lub plutonu. Ich zadaniem było pełnienie warty w godzinach nocnych, zaś w razie napadu miały stanowić swego rodzaju ruchomy odwód kierowany do wsparcia zagrożonych odcinków obrony. Dla tej z kolei punkt oparcia stanowiłyby specjalnie wybudowane schrony lub budynki przygotowane do działań obronnych. Schrony miano budować głównie przy drogach wlotowych do osady lub w pobliżu pierwszych jej zabudowań. W ich bliskości zalecano ustawianie stogów, które w razie napadu w godzinach nocnych oświetliłyby pole walki. Zgodnie z wytycznymi załogę schronu miało stanowić dwóch-trzech ludzi uzbrojonych w miarę możliwości w broń palną. W razie napadu załogi schronów stanowiłyby pierwszą linię obrony. Ich zadaniem było powstrzymanie pierwszego impetu atakujących. Następnie do akcji wchodziły odwody mające na celu ostateczne zniszczenie nieprzyjaciela. W składzie odwodu byli wszyscy zdolni do walki mężczyźni i kobiety, uzbrojeni w broń palną, granaty i butelki z benzyną. Używano również broni białej, takiej jak: widły, siekiery czy kosy osadzone na sztorc. Ostatnią linię obrony stanowiły murowane budynki w głębi osady, w których przebywali starcy oraz kobiety z dziećmi. W razie ogromnej przewagi napastników obrońcy powinni wycofać się do tych zabudowań, gdzie mieli się bronić do końca. Okrucieństwa, jakich dopuszczali się napastnicy, powodowały bowiem, że poddanie się w żadnym wypadku nie wchodziło w grę⁷⁸.

⁷⁶ Ibidem, 29 II 1944, k. 37.

⁷⁷ E. Komoński, *op. cit.*, s. 302-303.

⁷⁸ W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 320-324.

W pierwszej połowie 1944 r. sytuacja samoobron zaczęła ulegać stopniowej zmianie. Nasycenie terenu jednostkami niemieckimi powodowało, że strona polska miała coraz mniejsze pole manewru w tej kwestii. Struktury polskiej konspiracji na terenie Tarnopolszczyzny nie były na tyle silne, aby w każdym przypadku zapewnić ochronę polskiej ludności cywilnej. Taka sytuacja wymuszała na polskich dowódcach różnego rodzaju kompromisy w postaci np. ograniczonej współpracy z Niemcami. O wiele ważniejszym sojusznikiem była partyzantka sowiecka. W sytuacji panującej na tym terenie to właśnie partyzanci sowieccy mogli być jedynym realnym sprzymierzeńcem. Dla obu stron było to jednak swoiste małżeństwo z rozsądku. Polacy dobrze bowiem pamiętali okupację sowiecką z lat 1939-1941 i związany z nią terror. Dla sowieckich partyzantów Polacy jako jedyni w Galicji mogli stanowić oparcie w działaniach zarówno przeciwko Niemcom, jak i banderowcom⁷⁹.

Zajęcie Tarnopolszczyzny przez oddziały ACz w 1944 r. spowodowało rozpad tutejszych struktur polskiej konspiracji. Aresztowania i wywózki w głąb ZSRS, mobilizacja zdolnych do służby wojskowej mężczyzn przyczyniły się do pogorszenia położenia polskich mieszkańców tych terenów. Jedynie częściowo udało się uzupełnić braki w kwestii obronności dzięki tworzeniu w poszczególnych wioskach posterunków Istriebitielnych Batalionów (IB). W ich skład wchodził często byli żołnierze AK i samoobron, którym udało się uniknąć aresztowania przez NKWD. Podobnie jak w czasie okupacji niemieckiej bronili oni ludności cywilnej przed terrorem ze strony nacjonalistów ukraińskich. Bataliony te istniały aż do opuszczenia Tarnopolszczyzny przez polską ludność cywilną po zakończeniu II wojny światowej⁸⁰.

Jak więc dziś, po przeszło 80 latach od tamtych wypadków, można postrzegać funkcjonowanie samoobrony? Wydaje się, że w istniejących warunkach polska konspiracja zrobiła wszystko, co się dało, aby umożliwić przetrwanie ludności cywilnej. Bez tych działań polskie straty, szacowane na 10 000-40 000 zamordowanych, mogły być o wiele większe⁸¹. Placówki samoobrony na Tarnopolszczyźnie

⁷⁹ E. Komoński, *op. cit.*, s. 362-370.

⁸⁰ Istriebitielne Bataliony (IB) utworzone zostały po ponownym zajęciu Małopolski Wschodniej przez ACz. Ich zadaniem było zwalczanie ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego. Pod dowództwem oficerów NKWD nie tylko bronili wsi i miasteczek zamieszkałych przez ludność polską, ale także brali czynny udział w akcji likwidacji ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego. Zob. T. Balbus, *Polskie „istriebitielne bataliony” NKWD w latach 1944-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 2, s. 71-75.

⁸¹ W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 168.

różniły się zdecydowanie od podobnych placówek tworzonych na terenie Wołynia. Po pierwsze, było ich o wiele mniej, po drugie, posiadały o wiele słabsze uzbrojenie niż podobne placówki na Wołyniu. Po trzecie, nie mogły zbyt liczyc na wsparcie oddziałów partyzanckich AK, które na terenie Okręgu Tarnopol były nie-liczne i zbyt słabe, aby móc udzielić skutecznej pomocy atakowanym placówkom. Pod tym względem sytuacja na terenie Wołynia wyglądała o wiele lepiej. Istotną różnicę stanowił również fakt, iż placówki samoobrony na Tarnopolszczyźnie powstały w zdecydowanej większości przy wsparciu lub z inicjatywy AK. Ich los był jednak różny. Niektóre z ośrodków zostały zniszczone przez UPA, np. Huta Pie- niacka. Inne z nich wzięły udział w akcji „Burza”, czego przykładem jest ośrodek w Wicyniu. Zajęcie tych terenów przez armię sowiecką, terror NKWD skierowany przeciwko żołnierzom AK, a w późniejszym okresie wyjazdy polskiej ludności po- łożyły kres działalności struktur konspiracyjnych na tym obszarze. Wielu żołnie- rzy, którym udało się uniknąć aresztowania, zostało wcielonych do armii Berlinga lub weszło w skład Istriebitielnych Batalionów.

Struktury Samoobrony:

I. Inspektorat AK Brzeżany:

1. Brzeżany:
 - dowódca: Antoni Fanderowski „Wan”; placówka samoobrony obejmowała przedmieścia Brzeżan. Bliższych danych nie udało się ustalić⁸²;
2. Buszcze:
 - dowódca: N.N.; samoobrona została utworzona z inicjatywy mieszkańców. Li- czyła 18 ludzi. Do ataku UPA doszło w nocy z 22 na 23 stycznia 1944 r. Mimo oporu samoobrony w czasie napadu zginęło 20 osób⁸³;
3. Demnia: samoobrona powstała z inicjatywy Komendanta Obwodu Brzeżany sierż. Jana Ciska. W wiosce chronili się również mieszkańcy zagrożonych poblis- kich wsi i kolonii. Szczegółowych danych nie udało się ustalić⁸⁴;
4. Hucisko: samoobronę stanowił pluton AK dowodzony przez st. sierż. Józefa Szczepańskiego. Oddziały UPA czterokrotnie napadały na wioskę. Jeden z naj- silniejszych ataków miał miejsce w marcu 1944 r. Został on odparty, ale zgi- nęło trzech ludzi, a dwóch zostało rannych. Podczas walki zniszczono 12 bu- dynków. Banderowcy próbowali rozprawić się z Polakami, donosząc do władz

⁸² J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 250.

⁸³ *Ibidem*, s. 209; Z. Rusiński, *op. cit.*, s. 39.

⁸⁴ CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, *op. cit.*, k. 16.

- okupacyjnych, że mieszkańcy przechowują broń oraz mają kontakty z partyzantką sowiecką. 10 czerwca 1944 r. wioska została otoczona przez oddziały niemieckie. Zginęły wówczas dwie osoby, pięć innych aresztowano za posiadanie broni. Zostały one zwolnione po przesłuchaniu przez gestapo w Brzeżanach⁸⁵;
5. Koniuszków: tamtejsza samoobrona liczyła 20 ludzi, na jej czele stał miejscowy kowal Kobyłański. W tej polsko-ukraińskiej wiosce w powiecie Brody znajdował się majątek ziemski pod zarządem niemieckim. Pracowali tam Ukraińcy i Polacy. Kiedy rozpoczęły się napady banderowskie, ci drudzy chronili się w zabudowaniach majątku. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania samoobrony w Koniuszkowie nie udało się ustalić. Placówka przetrwała najprawdopodobniej do końca okupacji⁸⁶;
 6. Dobrowody i Koralówka: komendantem tej powołanej z inicjatywy AK placówki był Antoni Paślawski (1896–?). Przetrwała ona do wkroczenia ACz⁸⁷;
 7. Małowody: w tej niewielkiej wiosce w powiecie Podhajce podczas niemieckiej okupacji istniała zakonspirowana placówka samoobrony. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić⁸⁸;
 8. Złotniki: wioska ta posiadała zbyt słabą placówkę samoobrony, aby powstrzymać napad banderowski 22 lutego 1944 r., w którym zginęły 72 osoby⁸⁹.

W Inspektoracie Brzeżany funkcjonowały również samoobrony w następujących miejscowościach: Kozowa, Kuropatniki, Liliatyn, Huta Szklana, Łopuszna, Narajów, Panowice, Podwysokie, Rohaczyn Miasto, Sokołów, Taurów, Toustoba-by, Zapust Lwowski. Bliższych danych na temat ich działania nie udało się ustalić⁹⁰.

II. Inspektorat AK Czortków:

1. Czerwonogród–Nagórzany–Nurków: samoobrona była tam stosunkowo dobrze zorganizowana i uzbrojona. Liczyła ponad stu ludzi, zarówno mężczyzn,

⁸⁵ CDCN, akc. 1320/5/5; P. Woźniak, *Armia Krajowa Okręg Tarnopolski*, k. 155; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*; W. Ważniewski, *op. cit.*, s. 352.

⁸⁶ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 72-73; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 193.

⁸⁷ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 258; E. Komoński, *op. cit.*, s. 466.

⁸⁸ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 263.

⁸⁹ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 211.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 209; CDCN, akc. 1320/5/2, J. Cisek, *op. cit.*, k. 16-17; [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*, 31 VII 2009, blog Salon 24 [on-line:] salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji,2 – 10 III 2022; Z. Rusiński, *op. cit.*, s. 89.

- jak i kobiet. Od stycznia 1944 r. jej członkowie wystawiali zbrojne posterunki mające na celu ochronę wsi przed niespodziewanymi napadami UPA. Obronę zorganizowano, wykorzystując murowane budynki, takie jak: kościół, gdzie na noc chroniły się kobiety z dziećmi, młyn czy dom ludowy, w którym mieściła się wartownia. Placówka przetrwała aż do wkroczenia ACz⁹¹;
2. Duliby: niewielka wieś pod Jazłowcem, gdzie z inicjatywy AK utworzona została placówka samoobrony. Jej członkowie przejęli sporo broni i amunicji pozostawionej przez wycofujące się oddziały niemieckie. Placówka funkcjonowała również po wkroczeniu ACz w ramach Istriebitielnego Batalionu. W 1945 r. niemal wszyscy mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony wyjechali do Polski⁹²;
 3. Głębocek: samoobrona powstała z inicjatywy AK w 1943 r. Liczyła ona kilkunastu ludzi. Została zorganizowana przez Józefa Twerdochleba „Maćkowa” vel Władysława Kwiczaka. Wsparcia w uzbrojeniu udzielili jej stacjonujący w pobliżu żołnierze węgierscy. W październiku 1943 r. zdołali oni odeprzeć napad banderowski na wioskę. Placówka przetrwała do czasu wkroczenia ACz⁹³;
 4. Huta Nowa: samoobrona powstała z inicjatywy AK w 1943 r. Liczyła 40 ludzi dowodzonych przez ks. Antoniego Kanię „Ketlicza”. Obrońcy odparli co najmniej trzy napady banderowskie. Placówka przetrwała do wkroczenia ACz⁹⁴;
 5. Korościatyn: placówka powstała najprawdopodobniej w 1943 r. Banderowcy zaatakowali wieś 28 lutego 1944 r. Według niepotwierdzonych informacji siły napastników liczyły 600 ludzi. Polska samoobrona została zaskoczona, ponieważ Ukraińcy, posługując się obowiązującymi hasłami, podali się za polskich partyzantów. Żołnierze samoobrony stawili zacięty opór. Podczas napadu zginęło 156 osób. Przybycie polskiego oddziału partyzanckiego z pobliskich Puźnik pozwoliło na wyparcie nieprzyjaciela z wioski⁹⁵;

⁹¹ E. Komoński, *op. cit.*, s. 468; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005, s. 255-257; [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

⁹² H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 150-151.

⁹³ *Ibidem*, s. 39; E. Komoński, *op. cit.*, s. 464.

⁹⁴ CDCN, akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego. Organizacja Inspektoratu AK-Czortków, k. 13; H. Komański, Sz. Siekierka, *op. cit.*, s. 151; E. Komoński, *op. cit.*, s. 465; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 229.

⁹⁵ *Zbrodnie banderowskich bojówek OUN-UPA w pow. Buczacz woj. tarnopolskie, „Na Rubieży” 1995, nr 4, s. 15; Kedyw Okręgu Tarnopol, [on-line] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2088.html> – 9 III 2022.*

6. Kosów i Chomiakówka: samoobrona została zorganizowana z inicjatywy AK w 1943 r. Jej dowódcą był ppor. Paweł Michaliszyn. Od połowy 1943 r., kiedy wzrosło zagrożenie napadem, we wsi wystawiono posterunki uzbrojone w broń białą. W wielu gospodarstwach zainstalowano gongi, łuski armatnie, szyny. Miały one służyć do wszczynania alarmu w razie upowskiego napadu. Nieprzyjaciół zaatakował wieś w styczniu 1944 r. Samoobrona wsparta przez znajdujący się w pobliżu oddział niemiecki odparła atak⁹⁶;
7. Monasterzyska: licząca 40 osób placówka samoobrony w miasteczku w powiecie buczackim została zorganizowana z inicjatywy AK pod dowództwem Edwarda Niedźwieckiego. Przetrwała ona do końca okupacji, mimo iż w grudniu 1943 r. dowódca samoobrony zginął w walce z policją ukraińską i gestapo w kolonii Sianożęty, osłaniając do końca odwrót swoich kolegów⁹⁷;
8. Słobudka-Dziurzyńska: istniała tam samoobrona, na której czele stał plut. Michał Łukaszów „Kanarek” (9 Pułk Ułanów Małopolskich). Przeprowadziła ona m.in. ewakuację mieszkańców wsi Połowce. Dotrwała do końca niemieckiej okupacji⁹⁸;
9. Jazłowiec: placówka samoobrony w tym niewielkim miasteczku została powołana w grudniu 1943 r. Bezpośrednią przyczyną jej powstania było zabójstwo miejscowego proboszcza ks. Kraśnickiego. Na czele samoobrony stanął oficer rezerwy WP Wojciech Zieliński. Jej członkowie dysponowali głównie bronią białą. Jedynie nieliczni posiadali broń palną. Do ataku banderowskiego nigdy tam jednak nie doszło. Samoobrona w Jazłowcu przetrwała do wkroczenia ACz⁹⁹;
10. Pużniki: placówka samoobrony została powołana w 1943 r. Liczyła 20 ludzi dowodzonych przez por. Władysława Warunka. Jej członkowie nie tylko chronili miejscową ludność polską, ale także przeprowadzali akcje zaczepne. Odbili m.in. grupę Polaków aresztowanych przez policję ukraińską. Placówka przetrwała do końca okupacji niemieckiej¹⁰⁰;

⁹⁶ Polska samoobrona we Wschodniej Galicji; E. Komoński, *op. cit.*, s. 465; J. Węgierski, *op. cit.*, s. 224.

⁹⁷ Zbrodnie banderowskich bojówek..., s. 16; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 160-161; E. Komoński, *op. cit.*, s. 65.

⁹⁸ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 222.

⁹⁹ [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

¹⁰⁰ E. Komoński, *op. cit.*, s. 465; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 655-658.

11. Trościaniec: placówka powstała najprawdopodobniej w 1943 r. Była ona jednak bardzo słabo uzbrojona. Dysponowała zaledwie siedmioma karabinami oraz dwoma strzelbami myśliwskimi. Mimo niewystarczającego uzbrojenia obrońcy zdolali odeprzeć banderowski atak. Po tym napadzie większość mieszkańców przeniosła się do Buczacza i Uścia Zielonego¹⁰¹;
12. Żnibrody: samoobrona odparła kilka ataków banderowskich. Utrzymała się do końca niemieckiej okupacji. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹⁰². W Inspektoracie Czortków funkcjonowały również samoobrony w następujących miejscowościach: Horodnica, Kolendziany, Majdan, Postołówka, Sidorów, Szmańkowczyki, Uście Zielone. Bliższych danych na temat ich działania nie udało się ustalić¹⁰³.

III. Inspektorat AK Tarnopol:

1. Baworów: placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK najprawdopodobniej w 1943 r. Jej dowódcą był Ludwik Kowal „Koral” zamordowany przez banderowców. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania placówki nie udało się ustalić¹⁰⁴;
2. Berezowica Mała: tamtejsza samoobrona powstała w 1943 r. i jesienią tegoż roku obrońcy zdolali odeprzeć atak banderowski. Do kolejnego doszło w nocy z 23 na 24 lutego 1944 r. Sotnia UPA w sile 300 ludzi ponownie zaatakowała wioskę. Przewaga nieprzyjaciela była tak duża, że obrońcy nie byli w stanie go powstrzymać. Zamordowanych zostało wówczas 131 osób, a sama wioska przestała istnieć. Dochodzenie przeprowadzone na polecenie komendanta okręgu wykazało, że miejscowa ludność posiadała 30 karabinów z amunicją oraz 2 automaty. Mimo tego we wsi było zaledwie 10 zaprzysiężonych członków konspiracji¹⁰⁵;
3. Bodzanów: placówka samoobrony powstała latem 1943 r. z inicjatywy miejscowego komendanta AK st. wachm. Franciszka Jaworskiego. Na jego rozkaz rozpoczęto intensywne prace fortyfikacyjne. Na przełomie stycznia i lutego

¹⁰¹ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s.174-175.

¹⁰² E. Komoński, *op. cit.*, s. 465; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, 180.

¹⁰³ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski, k. 190; E. Komoński, *op. cit.*, s. 465; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 176-177; [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*, [on-line:] salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji,2 – 12 III 2022.

¹⁰⁴ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 850-851.

¹⁰⁵ BUiAD IPN w Warszawie, sygn. 158/606, Sprawozdanie sytuacyjne, 28 lutego 1944, k. 86-87; E. Komoński, *op. cit.*, s. 468. J. Węgierski, *op. cit.*, s. 161.

- 1944 r. odparto pierwszy napad upowców. W sytuacji, gdy wokół wsi zaczęły skupiać się duże siły UPA, Polacy skoncentrowali obronę w rejonie zamku, gdzie zgromadziła się również ludność cywilna. Placówka przetrwała do końca niemieckiej okupacji¹⁰⁶;
4. Bucniów: placówka mieściła się na terenie leśniczówki. W nocy z 1 na 2 września 1943 r. banderowcy zaatakowali samoobronę. Obrońcy stawiali zaciekle opór, jednak w pewnym momencie zaczęła się im kończyć amunicja. Polaków uratowało niespodziewane pojawienie się Niemców. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania placówki nie udało się ustalić¹⁰⁷;
 5. Bucyki: placówka samoobrony w polskiej wiosce w pobliżu Grzymałowa. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹⁰⁸;
 6. Chodaczków Wielki: samoobrona powstała najprawdopodobniej w 1943 r. Dysponowała bronią palną, dzięki czemu udało się jej odeprzeć kilka napadów banderowskich w styczniu, lutym i marcu 1944 r. Niestety, w kwietniu 1944 r., kiedy wieś została zaatakowana przez oddziały SS-Galizien, placówka samoobrony nie była w stanie obronić wsi. Wioska została spalona, a jej mieszkańcy w większości wymordowani¹⁰⁹;
 7. Dobrowody i Korałówka: w tych dwóch wsiach w powiecie podhajeckim istniały silne struktury samoobrony powołane z inicjatywy AK. Placówka dotrwała do wkroczenia ACz. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹¹⁰;
 8. Hrycowce-Kretowce: placówka została powołana z inicjatywy AK w 1943 r. Obrońcy dysponowali stosunkowo dużą liczbą broni palnej i maszynowej. Do końca niemieckiej okupacji zdolali oni odeprzeć kilka napadów banderowskich¹¹¹;
 9. Kaczanówka: funkcjonowała tam silna samoobrona dowodzona przez Michała Galetę. Jej żołnierze nie dopuścili do ataku banderowskiego. We wsi schroniło się około 5000 cywilów. Według niepotwierdzonych danych podczas akcji „Burza”, w oparciu o tamtejszą samoobronę, odtworzony został szwadron 9 Pułku Ułanów Małopolskich. Po zakończeniu wojny mieszkańcy wsi wyjechali do Polski¹¹²;

¹⁰⁶ [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

¹⁰⁷ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 361.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 331-332.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 362-363; E. Komański, *op. cit.*, s. 367.

¹¹⁰ E. Komański, *W obronie przed Ukraińcami...*, s. 466.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 468.

¹¹² [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*; J. Węgiński, *op. cit.*, s. 156.

10. Kokutowice: placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej w 1943 r. Dysponowała ona pewną ilością broni palnej. W lutym 1944 r. żołnierze samoobrony odparli napad upowców. Zginęło wówczas 12 osób, spłonęła plebania wraz z zabudowaniami gospodarczymi. W czerwcu 1944 r. mieszkańcy zostali ewakuowani do Tarnopola¹¹³;
11. Krasne: na terenie miasteczka istniała placówka samoobrony. Podczas napadu banderowców w nocy z 16 na 17 marca 1944 r. nie była ona w stanie powstrzymać napastników. Zginęły 52 osoby, a 22 zostały ranne. Podczas napadu wyróżnił się szczególnie miejscowy proboszcz ks. Łukasz Makolądra, który udzielał pomocy rannym i poparzonym. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić;
12. Łozowa: placówka w tej polskiej wsi powstała z inicjatywy AK, najprawdopodobniej na początku 1944 r. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹¹⁴;
13. Młyniska: polska wieś w powiecie trembowelskim. Komendantem placówki samoobrony był podoficer 9 Pułku Ułanów Józef Drzewiecki. Drużynami samoobrony dowodzili: Marcin Kuzik, Stanisław Ambrogowicz oraz Piotr Duchnicki. Żołnierze samoobrony odparli duży atak banderowców w marcu 1944 r.¹¹⁵;
14. Mytnica: polska wieś w powiecie trembowelskim. Istniała tutaj placówka samoobrony zorganizowana z inicjatywy mieszkańców. Liczyła ona kilkanaście osób. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹¹⁶;
15. Netreba: placówka samoobrony powstała w tej wsi w 1943 r. Liczyła kilkanaście osób. 8 października 1943 r. odparto napad banderowski. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania samoobrony w Netrebie nie udało się ustalić¹¹⁷;
16. Ostapie: wieś w powiecie Skalat. Istniała tam placówka samoobrony, której komendantem był (?) Dymańczyk. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹¹⁸;

¹¹³ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 371.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 853.

¹¹⁵ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski, k. 116-117; E. Komoński, *op. cit.*, s. 467.

¹¹⁶ E. Komoński, *op. cit.*, s. 467; K. Turzański, *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939-1946*, Wrocław 2003, s. 183.

¹¹⁷ E. Komoński, *op. cit.*, s. 468.

¹¹⁸ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 345.

17. Podhajczyki Justynowe: w tej wsi silna placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej w 1943 r. W jej skład wchodził m.in. doświadczeni żołnierze, uczestnicy kampanii wrześniowej. Podczas napadu w lutym 1944 r. obrońcy stawili nieprzyjacielowi bardzo silny opór. Banderowcy zostali zmuszeni do odwrotu, tracąc dwudziestu ludzi. Do końca okupacji nie było już żadnego napadu¹¹⁹;
18. Sorocko: tamtejszą samoobroną kierował por. rez. Tadeusz Wolski. Warunki funkcjonowania placówki były bardzo trudne, ponieważ we wsi dominowała ludność ukraińska. W nocy z 9 na 10 lutego 1944 r. Wolski oraz jego podkomendny Leon Okoński zginęli w upowskiej zasadzce¹²⁰;
19. Tarasówka: ta polsko-ukraińska wieś posiadała zorganizowaną polską samoobronę, której inicjatorami byli polscy mieszkańcy wioski. Placówka powstała najprawdopodobniej w 1943 r. W sytuacji zagrożenia Polacy chronili się do kilku murowanych budynków. Zorganizowano również posterunki wartownicze. Członkowie samoobrony uzbrojeni byli głównie w widły, siekiery, tasaki. Stosunkowo mało było natomiast broni palnej. 14 stycznia 1944 r. zdołali odeprzeć atak bojówki upowskiej¹²¹;
20. Tiutków: placówka samoobrony powstała tam w 1943 r. Jej członkowie byli uzbrojeni głównie w broń białą, co spowodowało, że podczas napadu 12 marca 1944 r. samoobrona stawiała nieprzyjacielowi bardzo słaby opór. Wieś i jej mieszkańców uratowało niespodziewane pojawienie się frontowych jednostek ACz¹²²;
21. Wierzbowiec: placówka samoobrony w tej polskiej wsi w powiecie trembowelskim powstała stosunkowo późno, bo dopiero na początku 1944 r. z inicjatywy AK. W nocy z 18 na 19 marca 1944 r., tuż przed wkroczeniem ACz, banderowcy zaatakowali wioskę. Zaskoczona samoobrona nie była w stanie odeprzeć ataku. Wieś została spalona, a wielu mieszkańców zamordowanych¹²³;
22. Zarudzie: placówka w tej polskiej wsi w powiecie zbaraskim powstała z inicjatywy AK. Do marca żołnierze odparli kilka napadów upowskich. Bliższych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹²⁴;

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 410; K. Turzański, *op. cit.*, s. 93.

¹²⁰ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 414.

¹²¹ E. Komański, *op. cit.*, s. 468.

¹²² [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

¹²³ E. Komański, *op. cit.*, s. 467; K. Turzański, *op. cit.*, s. 69-74.

¹²⁴ E. Komański, *op. cit.*, s. 468.

23. Zniesienie: w tej małej wiosce istniała placówka samoobrony zainicjowana przez AK. Jej komendantem był Marian Partyka. 23 października 1943 r. miejscowa samoobrona odparła napad banderowski. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹²⁵.

W Inspektoracie Tarnopol działały również samoobrony w następujących miejscowościach: Boryczówka, Budylów, Czachary Zbaraskie, Cebrów, Faszcówka, Hałuszczyńce, Janów, Liliatyn, Łoszniów, Maksymówka, Mogielnica, Plebanówka, Płotycz, Poczapińce, Połupanówka, Sady (przedmieście Trembowli), Słobódka Strusowska, Taurów. Bliższych danych na temat ich funkcjonowania nie udało się ustalić¹²⁶.

IV. Inspektorat AK Złoczów:

1. Hucisko Brodzkie: funkcjonowała tam samoobrona w sile 35 ludzi. 13 lutego 1944 r. banderowcy zaatakowali wioskę. Wymiana ognia trwała trzy godziny. Z rąk napastników zginęło 30 cywilów. Obrońcom udało się wyprzeć przeciwnika, jednak nieprzyjaciel obsadził pobliskie wzgórza, rozpoczynając ostrzał wsi. Od pocisków zapaliły się zabudowania. Dzięki interwencji proboszcza z pobliskiej Ponikwy ks. Antoniego Reczucha dowódca stacjonującej w pobliżu jednostki Wehrmachtu wsparł obrońców plutonem żołnierzy oraz trzema działami samobieżnymi. Niemcy ostrzelali stanowiska zajmowane przez upowców, po czym wyparli z nich przeciwnika. Po wycofaniu się niemieckich sił ocalili mieszkańcy, zabrawszy pozostały dobytek, ewakuowali się do Brodów, Ponikwy, Wołochów¹²⁷;
2. Huta Oleska: tamtejsza placówka samoobrony liczyła 120 ludzi. Tworzyły ją dwa plutony 52 Pułku Piechoty AK dowodzone przez Władysława Kuźmińskiego (I pluton) i Michała Wesołowskiego (II pluton). Obrońcy byli stosunkowo silnie uzbrojeni. Kilkakrotnie odpierali napady upowskie. Prowadzili ewakuację polskich wiosek zagrożonych atakami. Edward Kisielewski wspominał po wojnie, że:

¹²⁵ K. Turzański, *op. cit.*, s. 94.

¹²⁶ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, *Armia Krajowa Okręg Tarnopolski*, k. 116-117, 164-165; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 334-335, 402; E. Komański, *op. cit.*, s. 467-468; K. Turzański, *op. cit.*, s. 87-89, 90; [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

¹²⁷ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 65; E. Komański, *op. cit.*, s. 464; W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983, s. 45; J. Wołczański, *op. cit.*, s. 101.

obrona tej placówki kilkakrotnie rozbiła ataki band UPA, zawsze skutecznie odpieranych z wielkimi dla nich stratami. Działo się tak tylko dzięki zdyscyplinowanym żołnierzom i roztropności dowódcy placówki Wesołowskiego Michała¹²⁸.

3. Huta Pieniacka: samoobrona powstała w czerwcu 1943 r. Załogę wioski stanowiła 8 kompania 52 Pułku Piechoty AK dowodzona przez st. sierż. Marcina Sierociuka „Senatora”, „Dzika” oraz liczący 60 żołnierzy oddział Kedywu dowodzony przez inż. Kazimierza Wojciechowskiego. Ten ostatni był również dowódcą całości oddziałów AK znajdujących się w Hucie Pieniackiej. Banderowcy próbowali wielokrotnie zniszczyć wieś. W samym tylko październiku 1944 r. załoga Huty odparła cztery przypuszczone przez nich ataki. Polscy obrońcy współdziałali również z partyzantami sowieckimi. Prowadzili ewakuację polskiej ludności cywilnej z zagrożonych napadami pobliskich wiosek i kolonii. 23 lutego 1944 r. do Huty Pieniackiej wszedł pododdział SS-Galizien w sile 60 ludzi. Byli oni ubrani w mundury Wehrmachtu, więc polski dowódca zakazał otwierania do nich ognia. Kiedy jednak esesmani zaczęli grabić mieszkańców, dowódca bazy nakazał przejście do ataku. Strzelanina trwała około trzech godzin. Polacy mieli trzech rannych. Wróg z zabitymi i rannymi wycofał się z wioski. Rankiem 28 lutego została ona otoczona przez około 1500 esesmanów z SS-Galizien wspieranych przez sotnie UPA. Oddziałami nieprzyjaciela dowodzili, jak wspominali świadkowie, oficerowie niemieccy, natomiast ich zastępcami byli Ukraińcy. Napastnicy wywlekali z domów cywilów, którzy po krótkim przesłuchaniu kierowani byli do kościoła oraz znajdujących się w pobliżu zabudowań. Zostały one następnie podpalone. Zginęło ponad 1000 osób. Samoobrona próbowała podjąć walkę z napastnikami, jednak przewaga nieprzyjaciela była tak duża, że nie miała żadnych szans. Obrońcy dokonali próby przebicia się przez pierścień okrażenia, lecz udało się to zaledwie 49 z nich. Pozostali na czele z Kazimierzem Wojciechowskim zginęli¹²⁹;

¹²⁸ CDCN, akc. 1320/5/2, E. Kisielewski, Wspomnienia o Armii Krajowej obwodu Złoczów, k. 18-20.

¹²⁹ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski, k. 132-135; ibidem, akc. 1320/5/2, E. Kisielewski, *op. cit.*, k. 14-15; J. Węgierski, *Armia Krajowa w okręgach...*, s. 176-178; IPN – BU KR III, sygn. 5321/21/8, W. Bąkowski, Była taka wieś, k. 69-74; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego...*, cz. 1, s. 69-73; IPN – BU, sygn. 1558/606. Komendant Okręgu AK Tarnopol płk Franciszek Studziński nakazał przeprowadzenie akcji odwetowej skierowanej przeciwko posterunkom niemieckim. Zob. Sprawozdanie sytuacyjne, 4 marca 1944, k. 43.

4. Huta Werhobudzka: istniała tam samoobrona, której dowódcą był przypuszczalnie Piotr Zawadzki. Upowcy wspierani prawdopodobnie przez żołnierzy SS-Galizien zaatakowali 20 marca 1944 r. Wymiana ognia trwała przez cały dzień. Ze względu na olbrzymią przewagę nieprzyjaciela dowódca zdecydował się poderwać podkomendnych w celu wyrwania się z okrążenia. Na szczęście przybyłe posiłki z pobliskiej Huty Olesnej i Uszni, dowodzone przez sierż. Stanisława Czeredarkę, umożliwiły odparcie nieprzyjaciela. Pod osłoną żołnierzy samoobrony mieszkańców ewakuowano do pobliskiej wsi Majdan. Nieliczni spośród nich, którzy pozostali w Hucie Werhobudzkiej, zostali w następnych dniach wymordowani przez upowców¹³⁰;
5. Kołów: dowódcą tutejszej samoobrony, a zarazem komendantem 7 kompanii AK, był sierżant rez. Kazimierz Klaub. Został zamordowany przez policjantów ukraińskich w wigilię 1943 r.¹³¹;
6. Lesznowo: placówka samoobrony została zorganizowana z inicjatywy mieszkańców w czerwcu 1943 r. Wraz z uciekinierami z pobliskiego Wołynia (około 1000 ludzi) chronili się oni w znajdującym się w miasteczku kościele i klasztorze bernardynów. W styczniu 1944 r. na polecenie gwardiana klasztoru o. Konstancjusza Włodyki rozpoczęto intensywne prace fortyfikacyjne w klasztorze, zamurując m.in. okna na parterze oraz objając blachą bramę wejściową. 5 marca obrońcy klasztoru zdołali odeprzeć atak 200-osobowego oddziału UPA. Ukraińcy, chcąc zniszczyć placówkę, donieśli Niemcom o broni palnej przechowywanej w klasztorze. Rewizja jednak nic nie wykazała, gdyż broń została starannie ukryta przez obrońców. Samoobrona przetrwała do końca niemieckiej okupacji. Po wkroczeniu ACz w klasztorze powstała placówka Istriebitielnego Batalionu, dzięki czemu zakonnicy i miejscowa polska ludność przetrwali aż do wysiedlenia do Polski w 1945 r.¹³²;
7. Majdan Pieniacki: w tej wsi działała stosunkowo dobrze uzbrojona samoobrona, która kilkakrotnie zdołała odeprzeć ataki banderowców. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹³³;

¹³⁰ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski, k. 129-130; E. Komoński, *op. cit.*, s. 469.

¹³¹ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 176.

¹³² E. Komoński, *op. cit.*, s. 464; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 73; J. Krawczyk, *op. cit.*, s. 121; J. Wołczański, *op. cit.*, cz. 2, s. 196-207; W. Urban, *op. cit.*, s. 52.

¹³³ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 75.

8. Opaki: placówka samoobrony w tej wsi została powołana w 1943 r. Współpracowała ona ściśle z placówką w Kotłowie. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się jednak ustalić¹³⁴;
9. Palikrowy: dowódcą placówki samoobrony był por. Kowal. 12 marca 1944 r. wioska została zaatakowana z dwóch stron przez upowców oraz oddział żołnierzy w niemieckich mundurach należący prawdopodobnie do SS-Galizien. Samoobronę rozbito, a mieszkańców wsi wymordowano. Masakrę przeżyło zaledwie 10 osób¹³⁵;
10. Panasówka: placówka samoobrony została powołana w 1943 r. Liczyła ona kilku żołnierzy, a funkcję komendanta sprawował w niej N.N. „Szklany”. Jej działania utrudniał bardzo fakt, że była to wieś polsko-ukraińska. 15 października 1943 r. oddział upowski wspierany przez ukraińskich mieszkańców wioski dokonał napadu na polskie zagrody. Nieliczna samoobrona nie była w stanie powstrzymać nieprzyjaciela. Jej komendant dostał się do niewoli i został zamordowany¹³⁶;
11. Podkamień: placówka samoobrony powstała z inicjatywy AK w maju 1943 r. Jej siedziba mieściła się w zabytkowym dominikańskim klasztorze z XVII w. Komendantem placówki mianowano por. Kazimierza Sołtysika. Funkcję zastępców pełnili por. Marian Kwaśnicki oraz dominikanin o. Józef Burda. Sporym problemem okazały się braki w uzbrojeniu, jednak w miarę upływu czasu udało się temu zaradzić. Na początku lutego do klasztoru dotarły oddziały węgierskie. Żołnierze przed odmarszem pozostawili obrońcom pewną liczbę granatów. Wobec pogarszającej się sytuacji na wałach klasztornych wystawiono strażę. Na wieży kościelnej umieszczono punkt obserwacyjny. W klasztorze rozpoczęto również gromadzenie potrzebnego zaopatrzenia na wypadek oblężenia ze strony UPA. Prowadzono też intensywne prace fortyfikacyjne na terenie samego klasztoru. Sytuacja pogorszyła się na początku marca 1944 r., kiedy to w pobliże klasztoru podeszły duże siły UPA. W nocy z 11 na 12 marca niewielką liczbę osób ewakuowano z klasztoru tajnym podziemnym przejściem. Banderowcy zaatakowali rankiem 12 marca 1944 r. W napaści brali udział również esesmani z SS-Galizien. Klasztor znalazł się pod silnym ostrzałem broni maszynowej. W pewnym momencie strzały ucichły. Nieprzyjacielski dowódca zażądał otwarcia bram klasztoru, grożąc, że w innym razie go zniszczy. Ultimatum wywołało panikę. Przerażeni ludzie zaczęli opuszczać klasztor. Na

¹³⁴ *Ibidem*, s. 505; E. Komoński, *op. cit.*, s. 469.

¹³⁵ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 193.

¹³⁶ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 484; E. Komoński, *op. cit.*, s. 468.

- to tylko czekali napastnicy, którzy otwarli ogień do próbujących się wydostać ludzi. W wyniku masakry zginęło kilkaset osób, zarówno na terenie samego klasztoru, jak i w jego okolicy. Upowcy oraz esesmani wycofali się z Podkamienia 16 marca 1944 r. Trzy dni później do wsi wkroczyły oddziały sowieckie¹³⁷;
12. Reniów: placówkę samoobrony zorganizował ks. Franciszek Bajer „Szymon”, pełniący równocześnie funkcję kapelana Obwodu AK Żłoczów. Bardzo słabo uzbrojona placówka powstała najprawdopodobniej w drugiej połowie 1943 r. Obrońcy dzięki wsparciu samoobrony z sąsiednich Załoziec zdołali odeprzeć atak banderowców. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹³⁸;
 13. Ruda Kołtowska: placówka samoobrony powstała w tej wiosce najprawdopodobniej w drugiej połowie 1942 r. Jesienią tegoż roku jej żołnierze przeszli chrzest bojowy. Placówka została wówczas zaatakowana przez liczący około 300 ludzi oddział UPA. Polacy mimo odcięcia zdołali utrzymać swoje pozycje. Po dwóch godzinach zaciętej walki nieprzyjaciół został odparty dzięki m.in. pomocy, która nadciągnęła z Huty Pieniackiej¹³⁹;
 14. Sobolówka: samoobrona w tej niewielkiej wsi w powiecie żłoczowskim powstała najprawdopodobniej w 1943 r. W nocy z 3 na 4 marca 1944 r. wioska została zaatakowana przez banderowców. Po zaciętej obronie atak odparto, jednak w jego wyniku zginęło dziewięciu żołnierzy miejscowej samoobrony¹⁴⁰;
 15. Trościaniec Wielki: placówka samoobrony w tej wsi powstała z inicjatywy AK. Dysponowała ona stosunkowo silnym uzbrojeniem. Jej dowódcą był por. Eugeniusz Maceluch. Po rozpoczęciu napadów ukraińskich podjęto w wiosce intensywne prace fortyfikacyjne. Utworzone zostały rejon: Folwark – jego obsadę stanowił pluton dowodzony przez pchor. A. Worobca; Centralny (zabudowania pomiędzy Domem Ludowym a kościołem i plebania), którego dowódcą był Franciszek Półtorak „Danyło”; Dębina – obejmujący zachodni wylot wioski od strony Manajowa, Harbuzowa, Łopuszan (dowódca: strz. z cenzusem Józef Półtorak „Kroczek”). 17 marca 1944 r. doszło do starcia z nierozpoznanym

¹³⁷ Z.J. Hłowski, S. Hłowski, *Podkamień. Apokaliptyczne wzgórze*, cz. 1, Opole 1994, s. 85-115; J. Wołczański, *op. cit.*, cz. 1, s. 77-82; W. Urban, *op. cit.*, s. 46-47; J. Burda, *Klasztor ojców dominikanów w Podkamieniu przed napadem bandytów ukraińskich od dnia 5 listopada 1943 roku do dnia 11 marca 1944 roku*, 8 X 2016, Podkamień na Podolu, [on-line:] http://www.podkamien.pl/articles.php?article_id=420 – 6 III 2022.

¹³⁸ W. Łuciów, *W dolinie Seretu. Młodzież polska w walce z UPA 1939-1945*, Wałbrzych 2006, s. 26-29.

¹³⁹ CDCN, akc. 1320/5/2, E. Kisielewski, *op. cit.*, k. 10-11.

¹⁴⁰ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 510.

- oddziałem zbrojnym. Atak został odparty. Kilka godzin później do wsi wkroczyły oddziały Wehrmachtu. Niemcy wycofali się 20 marca, a kilka godzin później weszły tam regularne jednostki ACz¹⁴¹;
16. Wicyń: placówka powstała w 1943 r. z inicjatywy AK. Jej dowódcą był Marcin Barabasz „Soplica”. Rozpoczęto tam również intensywne prace fortyfikacyjne. Trzon samoobrony stanowiły trzy umocnione punkty oporu o kryptonimach: Lech, Czech i Rus. Samoobrona była stosunkowo dobrze uzbrojona. Przez dłuższy czas placówce udawało się trzymać banderowców na dystans. Niestety, 24 kwietnia 1944 r. wioska została zaatakowana przed pododdziały SS-Galizien. Napastnicy zamordowali 26 osób oraz spalili około połowy zabudowań wioski. Mimo tych dramatycznych wydarzeń placówka oraz pozostali przy życiu mieszkańcy zdolali dotrzeć do wkroczenia ACz w lipcu 1944 r.¹⁴²;
 17. Żałoźce: to niewielkie miasteczko w powiecie zborowskim, w którym funkcjonowała silna samoobrona powstała w 1943 r. z inicjatywy AK. W lutym 1943 r. obrońcy zdolali odeprzeć atak banderowski. Po wkroczeniu ACz utworzono w jej miejsce posterunek Istriebitielnego Batalionu¹⁴³;
 18. Zarwanica: ta placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej w 1943 r. W nocy z 2 na 3 lutego 1943 r. doszło do napadu banderowców. Nieprzyjacieli spalił wówczas kilka domów, jednak obrońcy wsparci przez żołnierzy Wehrmachtu oraz samoobronę ze wsi Zazule-Kozaki zdolali odeprzeć atak, nie ponosząc przy tym żadnych strat¹⁴⁴;
 19. Zazule-Kozaki: w tej niewielkiej wiosce w powiecie złoczowskim samoobrona powstała prawdopodobnie w 1943 r. z inicjatywy AK. Jednym z głównych organizatorów placówki był inż. Tadeusz Friedl. Funkcje eksperta wojskowego pełnił Bolesław Rzeszutko. Aby zabezpieczyć wioskę, rozpoczęto również intensywne prace fortyfikacyjne. Utworzono wokół niej sieć posterunków wartowniczych, których zadaniem było ostrzeganie wioski przed napadem. Jesienią 1943 r. samoobrona wsparta przez żołnierzy zdolała odeprzeć atak

¹⁴¹ CDCN, akc. 1320/5/2, M. Niżankowski, Relacja z działalności AK na terenie Powiatu Zborowskiego Okręg Tarnopol, k. 4-11; A. Worobiec, *Konspiracja wojskowa we wsi Trościaniec Wielki w okresie od sierpnia 1941 do kwietnia 1944*, Zbąszynek 2000, s. 13-17.

¹⁴² CDCN, akc. 1551/2, Papiery Jerzego Węgińskiego, Relacja Józefa Rodziwonicza dotycząca samoobrony w Wicyniu, k. 15-17; J. Goniowski, *op. cit.*, s. 12-13; E. Komoński, *op. cit.*, s. 469; H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 488; na temat napadu zob. szerzej: S. Szajda, *op. cit.*, k. 29-30.

¹⁴³ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 490-491.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 514.

esesmanów z SS-Galizien. Przy pomocy plutonu dywersyjnego AK stacjonującego w Kozakach prowadzono też akcje zaczepne, np. starcie z upowcami we wsi Woroniaki¹⁴⁵.

W Inspektoracie Tarnopol działały również samoobrony w następujących miejscowościach: Bukowina (osiedle), Milno, Ścianka. Bliższych danych na temat ich funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁴⁶.

4. Akcja „Burza”

Pierwsze zarysy działań w ramach planu „Burza” na terenie Okręgu Tarnopol pojawiły się jeszcze pod koniec 1943 r. W rozkazie operacyjnym Komendant Okręgu AK Tarnopol płk (awansowany na płk. 11 listopada 1943 r.) Franciszek Studziński nakazywał przeprowadzenie intensywnych działań dywersyjnych skierowanych przeciwko infrastrukturze komunikacyjnej przeciwnika. Patrole Kedywu oraz działające na terenie okręgu oddziały partyzanckie miały niszczyć tory kolejowe i mosty. Komendant okręgu nakazywał również unieruchomienie węzła kolejowego Krasne oraz stacji kolejowych: Złoczów, Brody, Tarnopol i Potutory¹⁴⁷. 10 grudnia 1943 r. płk Studziński wydał uzupełnienie do rozkazu nr 2, w którym odniósł się do kwestii współpracy z bolszewicką partyzantką oraz nadchodzącymi ze wschodu oddziałami ACz. Jeżeli idzie o partyzantów sowieckich, to nakazywał on, by nie przeszkadzać im w walce z Niemcami oraz unikać jakichkolwiek zatararów z nimi. W kwestii stosunku do regularnych jednostek sowieckich komendant okręgu polecił, aby dowódcy oddziałów AK, mający za sobą walki z Niemcami, występowali wobec wkraczających jednostek sowieckich jako gospodarze tego terenu. Nakazywał również przeciwstawić się wszelkim próbom wcielenia do armii sowieckiej lub tzw. armii Berlinga¹⁴⁸.

W związku z przekroczeniem 4 stycznia 1944 r. przedwojennej granicy polsko-radzieckiej przez oddziały ACz Komendant Główny AK gen. Tadeusz Komorowski „Bór” wydał rozkaz rozpoczęcia akcji „Burza” w okręgach wschodnich,

¹⁴⁵ Z. Czarnuch, *Opowieść o dwóch ziemiach mieszkańców Pyrzan*, Witnica 1991, s. 54-60.

¹⁴⁶ H. Komański, S. Siekierka, *op. cit.*, s. 511; [Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*.

¹⁴⁷ BUiAD IPN w Warszawie, 158/604, Rozkaz operacyjny nr 2 podpisany przez Rawicza [płk. Franciszka Studzińskiego] z 25 X 1943, k. 53-54.

¹⁴⁸ Ibidem, Dodatek do rozkazu operacyjnego nr 2 komendanta okręgu Tarnopol ppłk. Franciszka Studzińskiego, k. 111.

7 marca 1944 r. dał go Komendant Okręgu AK Tarnopol płk Franciszek Studziński. Oddziały partyzanckie atakowały cofające się oddziały niemieckie i dokonywały dywersji na liniach kolejowych, tak jak miało to miejsce w dniach od 7 do 9 marca 1944 r. na odcinkach Tarnopol–Krasne oraz Brody–Potutury¹⁴⁹. Jedną z bardziej spektakularnych akcji przeprowadzili 16 marca 1944 r. żołnierze Kedywu z Czortkowa. Grupą liczącą siedmiu ludzi dowodził osobiście Komendant Kedywu Inspektoratu Czortków AK por. Władysław Dąbrowski „Kotwica”. Zadaniem patrolu znajdującego się nieopodal wsi Kadłuby było wysadzenie mostu na trasie kolejowej Czortków–Zaleszczyki. Uczestnicy akcji uzbrojeni byli w broń krótką, natomiast Kazimierz Henchen dysponował dodatkowo sowiecką pepeszą. Sama akcja miała dramatyczny przebieg, ponieważ obfity deszcz zniszczył groble, po której biegła droga do wsi Biała, leżącej w pobliżu przeznaczonego do zniszczenia mostu kolejowego nad tzw. Czartowym Jarem. W tej sytuacji grupa dywersyjna dotarła na tzw. plażę kolejową nad Seretem, gdzie udało się zdobyć ponton. Po przeprawieniu się na drugi brzeg ruszono szybkim marszem w kierunku mostu. Kiedy grupa dotarła na miejsce, okazało się, że nie było na nim wartowników, jednak w jego pobliżu kwaterowała węgierska jednostka. Po założeniu ładunków nastąpił odskok. Po chwili rozległ się wybuch, po czym rozpoczęła się strzelanina. To węgierscy żołnierze próbowali ostrzeliwać domniemanych partyzantów. Na szczęście grupa wycofała się bez strat. Była to, jak się okazało, ostatnia akcja czortkowskiego Kedywu, bowiem niespełna dwa tygodnie później tereny te zostały zajęte przez regularne jednostki sowieckie¹⁵⁰.

Na początku kwietnia 1944 r. w wyniku działań ofensywnych Sowietów front ustabilizował się na linii rzeki Strypy, odcinając tym samym od reszty okręgu Inspektoraty Czortków i Tarnopol. 10 czerwca 1944 r. płk Studziński wydał rozkaz wznowienia akcji „Burza”. 30 czerwca Komenda Obszaru we Lwowie nakazała przekształcenie Okręgu AK Tarnopol w podokręg. Jego komendantem mianowano kpt. Franciszka Garwola. Pułkownik Studziński objął natomiast funkcję zastępcy komendanta Obszaru we Lwowie¹⁵¹. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami na terenie Podokręgu Tarnopol rozpoczęto odtwarzanie 12 DP AK w składzie 51 pp AK i 52 pp AK. Na jej czele stanął Franciszek Garwol, a jego zastępcę mianowano Zdzisława Kinasiewicza „Tora”. W składzie zgrupowania znajdowały

¹⁴⁹ D.K. Markowski, *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 187-188; Z. Rusiński, *op. cit.*, s. 82.

¹⁵⁰ AW Ośrodku Karta, sygn. I/0246, Relacja Kazimierza Henchena, k. 1-2; T. Czajkowski, *W służbie Kierownictwa Dywersji AK*, „Historia Lokalna” 2010, nr 1, s. 15.

¹⁵¹ G. Mazur, *Okręg Tarnopol Armii Krajowej...*, s. 311; Z. Rusiński, *op. cit.*, s. 85.

się 1 kompania 52 pp AK pod dowództwem Mieczysława Lipy „Wichury” (około 100 osób) oraz 2 kompania 51 pp dowodzona przez Zygfryda Szynalskiego „Tryka” (około 100 osób). Żołnierze 1/52 pp przystąpili do akcji 16 lipca 1944 r. Atakowali wycofujące się oddziały nieprzyjaciela, np. na drodze Zarwanica–Folwarki, w efekcie czego zniszczona została niemiecka kolumna samochodowa. Żołnierze por. „Wichury” opanowali też stację kolejową w Złoczowie, którą utrzymali aż do nadejścia regularnych jednostek sowieckich. Po wkroczeniu bolszewików „Wichura” nie ujawnił przynależności oddziału do AK, ale przedstawił go jako samodzielny oddział partyzancki, dzięki czemu zdołał uchronić swoich żołnierzy przed aresztowaniem i wywózką w głąb ZSRS. 2 kompania 51 pp dowodzona przez por. „Tryka” prowadziła intensywne działania dywersyjne w rejonie Brzeżan, atakując wycofujące się jednostki niemieckie, m.in. w rejonie Podwysokiego i Huciska. Kiedy Brzeżany zostały zajęte, oddziały AK oraz tamtejszej samoobrony dowodzonej przez Antoniego Fanderowskiego „Wana” zostały rozbrojone. Część żołnierzy skierowano do służby w batalionach niszczycielskich, część wcielono do armii Berlinga, a niektórych, zwłaszcza oficerów, aresztowano i wywieziono do obozów. Jedynie nieliczni zdołali uratować się przed pojmaniem i po zakończeniu wojny wyjechali do Polski. Wśród nich był Franciszek Garwoł, dowódca 12 DP AK¹⁵².

Akcja „Burza” nie spełniła jednak pokładanych w niej oczekiwań. Wynikało to z kilku przyczyn. Do najważniejszych z nich należały brak odpowiedniego uzbrojenia żołnierzy AK oraz niemożność podjęcia walki z oddziałami niemieckimi, co spowodowane było ciągłymi atakami UPA, a co za tym idzie, koncentracją sił na obronie ludności cywilnej. Warunki panujące na terenie ziemi tarnopolskiej spowodowały zatem, że realizacja założeń planu „Burza” była niemożliwa.

5. Eksterytorialny Okręg Tarnopol

Zajęcie Tarnopolszczyzny przez jednostki ACz spowodowało rozbitcie struktur AK na tym terenie. Z jednej strony trwały aresztowania żołnierzy AK przez NKWD, z drugiej zaś – mobilizacja wszystkich zdolnych do noszenia broni Polaków w wieku 18-50 lat do tzw. armii Berlinga. Trzeba zresztą wyraźnie podkreślić, że wielu żołnierzy AK zgłaszało się do niej, pragnąc walczyć dalej z Niemcami, a mając do

¹⁵² G. Mazur, J. Węgiński, *op. cit.*, s. 68; Z. Rusiński, *op. cit.*, s. 86-87; J. Węgiński, *Armia Krajowa w okęgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 255-258.

wyboru: wywózkę na Sybir lub służbę w wojsku Berlinga, wybierali to drugie rozwiązanie. Byli też i tacy, którzy zaciągali się do Istriebitielnych Batalionów zajmujących się zwalczaniem UPA i ochroną ludności cywilnej. Mimo trudnej sytuacji pozostający na tym terenie oficerowie i żołnierze AK postanowili wznowić działalność konspiracyjną. Zainicjowali ją Piotr Woźniak „Wir”, szef II Oddziału w Komendzie Okręgu AK w Tarnopolu, oraz Wiktor Wolski „Wrzos”, Komendant Obwodu Tarnopol AK. Zdołali oni uruchomić w tym mieście punkt konspiracyjny, gdzie drukowano odezwy i ulotki przekazujące informacje na temat wydarzeń, o których nie mówiły oficjalne sowieckie środki przekazu. W Tarnopolu ukazywał się „Informator”. Polska prasa konspiracyjna wychodziła również w Zbarażu („Polak Kresowy” był publikowany później na Śląsku aż do 1946 r.) oraz Czortkowie („Ekspres Podolski” i „Strażnica Kresowa” wydawane były po ekspatriacji na Dolnym Śląsku aż do 1946 r. Ich wydawcą był Józef Opacki)¹⁵³.

W październiku 1944 r. do Tarnopola dotarł mjr Bronisław Zawadzki „Soroka”. Został on mianowany Komendantem Okręgu Tarnopolskiego nowej organizacji „NIE” („Niepodległość”), która nastawiona była nie na prowadzenie walki zbrojnej, ale przede wszystkim na działania propagandowe. W jej skład weszli pozostali na tym terenie byli żołnierze AK, którzy, jak liczone, nie zostali jeszcze rozpracowani przez Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego (NKGB). Niestety, były to złudzenia. Sowiecka bezpieka dysponowała szczegółowymi informacjami na ich temat dzięki swoim konfidentom w szeregach organizacji. W grudniu 1944 r. w lokalu konspiracyjnym przy ulicy Wertepnej w Tarnopolu został aresztowany komendant okręgu mjr „Soroka”¹⁵⁴. Jak się później okazało, zdradził Ludwik Sawicki, żołnierz AK, bliski współpracownik Wiktora Wolskiego z czasów niemieckiej okupacji. Przez Tarnopolszczyznę na przełomie 1944 i 1945 r. przetoczyła się fala aresztowań, których ofiarą padli żołnierze AK. Prób odtworzenia organizacji podejmował się kpt. Bronisław Żeglin, jednak zakończyły się one niepowodzeniem. Na tym terenie pozostali jedynie pojedynczy ukrywający się żołnierze oraz kilka łączniczek. Terror sowiecki i terror UPA spowodowały, że z tych terenów masowo wyjeżdżali Polacy. Wśród nich byli także niedawni żołnierze AK. Jedyny pozostały na wolności oficer komendy okręgu

¹⁵³ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0584, Relacja Ireneusza Opackiego na temat działalności jego ojca Józefa Opackiego, k. 2; J. Węgieński, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol...*, s. 269-270.

¹⁵⁴ BJ, przyb. 9/85, P. Woźniak, *Z niw i ugorów...*, k. 224; R. Butryński „Butryk”, *Zawadzki Bronisław, 2005-2007*, aktualizacja: 13 VII 2021, Serwis „Polska Podziemna”, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/bio/z10c.html> – 21 VII 2021.

Piotr Woźniak, przebywający we Lwowie, próbował wprawdzie jeszcze odtworzyć siatkę konspiracyjną, jednak zagrożony aresztowaniem zdecydował się wyjechać do Polski. Aresztowany na przejściu granicznym w Medyce zdołał jeszcze raz uciec swoim oprawcom. Woźniak dotarł do Przemyśla, gdzie za pośrednictwem Wajdy, profesora tarnopolskiego II Państwowego Gimnazjum Męskiego im. Juliusza Słowackiego, byłego oficera AK, nawiązał łączność z działającymi tam strukturami konspiracji. Na tym terenie operował oddział partyzancki, w którego skład wchodził m.in. żołnierze Okręgu AK Tarnopol. Woźniak został mianowany jego dowódcą. Szefem oddziału był starszy sierżant 54 pp Zieliński „Jastrząb”, który zdołał uciec z Tarnopola w styczniu 1945 r. tuż przed aresztowaniem. W związku z tym, że pracował on jako kasjer na dworcu w Tarnopolu, zabrał znajdujące się tam pieniądze, które posłużyły później do utrzymania oddziału. Początkowo działał on na terenie powiatów Przemyśl i Jarosław, złożony z trzech plutonów, którymi dowodzili: Jan Kaszuba „Kajko”; N.N. „Prut”; N.N. „Okoń”. Na początku maja 1945 r. liczba żołnierzy wzrosła do kilkuset. Oddział dowodzony przez Woźniaka został rozwiązany na początku 1945 r., kiedy było już wiadomo, że nie ma szans powrotu w rodzinne strony. Jego członkowie wyjechali na ziemie zachodnie, aby zacząć nowe życie¹⁵⁵. Ich dowódca kpt. Piotr Woźniak pozostał w konspiracji, obejmując stanowisko Komendanta Okręgu Rzeszowskiego Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (NZW). Ujawnił się on 24 kwietnia 1947 r. Niestety, został aresztowany w 1949 r. i skazany na karę śmierci, którą zmieniono na więzienie. Na wolność wyszedł po 1956 r.¹⁵⁶ Żołnierze AK działali również w strukturach eksterytorialnego Okręgu AK-NIE-WiN Tarnopol (kryptonimy: „BBSI”, „Karkonosze”). Został on utworzony w październiku 1945 r. przez byłych oficerów Okręgu AK Tarnopol. Funkcję komendanta objął kpt. Bronisław Żeglin „Ordon”. W lutym 1946 r. został on podporządkowany Komendantowi Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (WiN) płk. Franciszkowi Niepokólczykiemu. Mimo tej podległości okręg działał pod nazwą AK, a nie WiN. Obejmował on tereny województwa wrocławskiego, śląsko-dąbrowskiego oraz okolice Zielonej Góry. W skład eksterytorialnego Okręgu Tarnopol wchodziły Rejony:

- „Kolumna”: obejmował okolice Kłodzka,
- „Litwa”: Lubań, Lwówek, Legnica, Żary,

¹⁵⁵ CDCN, akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski..., k. 291-299.

¹⁵⁶ Bytomski „Rok Piotra Woźniaka”, 16 III 2012, Nasze Miasto, [on-line:] <https://naszemiasto.pl/bytomski-rok-piotra-wozniaka/ar/c1-4481696> – 21 VII 2021.

– „Obóz”: obejmował ośrodki: Oława, Brzeg, Opole¹⁵⁷.

Według autorów Atlasu polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956 poszczególne siatki tworzyło nie więcej niż kilkudziesięciu byłych żołnierzy AK z Tarnopolszczyzny, którzy osiedli po repatriacji na terenie Polski południowo-zachodniej. Struktury okręgu były bardzo słabe, w terenie można było zmobilizować zaledwie 150-200 ludzi. Członkowie okręgu koncentrowali się przede wszystkim na działalności wywiadowczej, propagandowej, legalizacji, zbieraniu broni wykorzystywanej przede wszystkim do celów szkoleniowych i walki z bandytyzmem. Przeprowadzono również nieliczne akcje zbrojne skierowane przeciwko przedstawicielom władz komunistycznych lub żołnierzom ACz. Okręg został rozbity w wyniku operacji prowadzonej przez Urząd Bezpieczeństwa (UB) od sierpnia do października 1946 r. Aresztowano wówczas około 50 żołnierzy z kpt. Żeglinem na czele, przejęto archiwa oraz sprzęt drukarski. Pozostali członkowie siatki ujawnili się podczas amnestii wiosną 1947 r.¹⁵⁸

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta w Warszawie (AW Ośrodek Karta):

Relacja Kazimierza Henchena, sygn. I/0246.

Relacja Zbigniewa Lisa, sygn. I/0457.

Relacja Stanisława Muszyńskiego, sygn. I/0550.

Relacja Ireneusza Opackiego na temat działalności jego ojca Józefa Opackiego, sygn. I/0584.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ):

przyb. 9/85, P. Woźniak, Z niw i ugorów mego życia, t. 2.

Biurowo Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej (BUiAD IPN):

¹⁵⁷ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956*, [zespół red. R. Wnuk (red. naczelny) et al.; oprac. haseł T. Balbus et al.], Warszawa-Lublin 2007, s. 502.

¹⁵⁸ *Ibidem*. Szerzej na ten temat zob.: K. Jasiak, Z. Bereszyński, *Rozpracowanie i likwidacja tarnopolskich struktur WiN na Śląsku przez aparat bezpieczeństwa*, [w:] *Druha konspiracja na nowym pograniczu w latach 1945-1956. Szkice do dziejów podziemia antykomunistycznego na Śląsku i terenach ościennych*, red. K. Jasiak, Opole 2010, s. 107-152.

Armia Krajowa. Obszar Południowo-Wschodni, kryptonimy: „Lux”, „Lutnia”, „Orzech”.

Okręg Tarnopol, kryptonimy: „Komar”, „Tarcza”, „Ton”, sygn. IPN BU 1558/604.

Armia Krajowa. Obszar Południowo-Wschodni, kryptonimy: „Lux”, „Lutnia”,

„Orzech”. Okręg Tarnopol, kryptonimy: „Komar”, „Tarcza”, „Ton”, sygn. IPN BU 1558/606.

Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN)

Archiwum Tarnopolskie Czesława Blicharskiego:

Akc. 1320/5/2, Okręg AK Tarnopol (wycinki prasowe i relacje byłych żołnierzy AK).

Akc. 1320/29, A. Jawor, Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa w okręgu tarnopolskim w latach 1939-1945 w świetle relacji i dokumentów.

Akc. 1320/5/5, P. Woźniak, Armia Krajowa Okręg Tarnopolski.

Akc. 1320/5/2, E. Kisielewski, Wspomnienia o Armii Krajowej Obwodu Złoczów.

Akc. 1320/5/2, Relacja Stanisława Czarnieckiego. Organizacja Inspektoratu AK-Czortków.

Akc. 1320/5/2, J. Cisek, Wspomnienia z działalności Armii Krajowej na terenie powiatu Brzeżany województwa tarnopolskiego.

Archiwum Złoczowskie Romana Maćkówki:

Akc. 2628, t. 4, 3/2, Piotr Szuster vel Gromowski ps. „Grom”, „Dolina”, „Bug”, „Orkan”, „Piorun”, Relacja.

Papiery Jerzego Węgierskiego:

Akc. 1551, t. 2, Relacje ustne – Obszar nr 3 AK.

Zbiory prywatne Stanisława Szajdy w Kluczborku:

M. Szajda, Moje wspomnienia w latach 1921–2000.

Źródła drukowane:

Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945), t. 2, Czerwiec 1941-kwiecień 1943, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945), t. 6. *Uzupełnienia*, [kom. red. K. Iranek-Osmecki et al.; pomoc archiwalna R. Michalska], Wrocław 1991.

Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego (1942-1944), wstęp i oprac. L. Kulińska i A. Roliński, Kraków 2004.

Polskie podziemie 1939-1941. Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów, [red. nauk. Z. Gajowniczek et al.], Warszawa 1998, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. 3, Armia Krajowa, Londyn 1950.

Wółczański J., *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. 1-2, Kraków 2005-2006, Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie. Seria A, Źródła i Materiały, t. 5-6.

Opracowania:

- Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956, [zespół red. R. Wnuk (red. nacz.) et al.; oprac. hasel T. Balbus et al.], Warszawa-Lublin 2007.
- Balbus T., *Polskie „istriebitelne bataliony” NKWD w latach 1944-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 2, s. 71-75.
- Bereszczyński Z., *Przeciwko dwóm okupantom. Stanisława Runiewicz ps. „Kalina” – komendantka Wojskowej Służby Kobiet w Okręgu Tarnopolskim Armii Krajowej i eksterytorialnym Okręgu Tarnopolskim Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, [w:] Kobiety na Kresach na przełomie XIX i XX wieku*, red. nauk. A. Dawid, J. Lusek, Opole-Warszawa-Bytom 2016, s. 287-296.
- Chanas W., *Problem genezy polskiej samoobrony w Galicji Wschodniej na przykładzie inspektoratów AK Brzeżany i Czortków*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck, 20-22 maja 1998, [oprac. red. R. Niedzielko], Warszawa 1998, s. 86-100.
- Chlebowski C., *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej wrzesień 1941-marzec 1943*, Warszawa 1990.
- Czajkowski T., *W służbie Kierownictwa Dywersji AK*, „Historia Lokalna” 2010, nr 1, s. 15.
- Czarnowski Z., *Opowieść o dwóch ziemiach mieszkańców Pyrzan*, Witnica 1991.
- Goniowski J., *Armia Krajowa w Wicyniu – tarnopolskiej wsi*, Kraków 1998.
- Jasiak K., Bereszczyński Z., *Rozpracowanie i likwidacja tarnopolskich struktur WiN na Śląsku przez aparat bezpieczeństwa*, [w:] *Druka konspiracja na nowym pograniczu w latach 1945-1956. Szkice do dziejów podziemia antykomunistycznego na Śląsku i terenach ościennych*, red. K. Jasiak, Opole 2010, s. 107-152.
- Klimecki M., *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck 20-22 maja 1998, [oprac. red. R. Niedzielko], Warszawa 1998, s. 55-73.
- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krawczyk J., *Tworzenie się samoobrony przed eksterminacją OUN-UPA na terenie byłego województwa tarnopolskiego w latach 1943-1944*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność*, pod red. J. Marszałek-Kawy i Z. Karpusa, Toruń 2008, s. 102-132.

- Łuciów W., *W dolinie Seretu. Młodzież polska w walce z UPA 1939-1945*, Wałbrzych 2006.
- Markowski D.K., *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987.
- Mazur G., *Obszar Lwowski ZWZ-AK. Szkic dziejów*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, pod red. nauk. O. Grotta, A. Perłakowskiego, Kraków 2021, s. 19-66.
- Mazur G., *Okręg Tarnopol Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 302-314.
- Mazur G., Węgierski J., *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
- Młotecki P., *Powstanie w Czortkowie*, „Karta” 1991, nr 5, s. 28-42.
- Rusiński Z., *Tryptyk brzeżański*, Wrocław 1998.
- Szewczyński J. J., *Nasze Kopyczyńce*, Malbork 1995.
- Ściślak M., *Czortków w latach 1522-1946*, Wrocław 1993.
- Turzański K., *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939-1946*, Wrocław 2003.
- Urban W., *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983.
- Ważniewski W., *Stracone nadzieje. Polityka władz okupacyjnych w Małopolsce Wschodniej 1939-1944*, Warszawa 2009.
- Węgierski J., *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996.
- Węgierski J., *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka. 1939-1946*, Kraków 1994.
- Wiak W. J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Worobiec A., *Konspiracja wojskowa we wsi Trościaniec Wielki w okresie od sierpnia 1941 do kwietnia 1944*, Zbąszynek 2000.
- Zapalec A., *Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej 1939-1941*, Kraków 2006.
- Zbrodnie banderowskich bojówek OUN-UPA w pow. Buczacz, woj. tarnopolskie, oprac. H. Komański, L. Buczkowski, J. Skiba, M.P. Dumanowski, „Na Rubieży” 1995, nr 4(14), s. 4-25.

Netografia:

<https://www.miejscapamiecinarodowej.pl/index.php/nawosci>.

Burda J., *Klasztor ojców dominikanów w Podkamieniu przed napadem bandytów ukraińskich od dnia 5 listopada 1943 roku do dnia 11 marca 1944 roku*, 8 X 2016, Podkamień na Podolu, [on-line:] http://www.podkamien.pl/articles.php?article_id=420.

OKRĘG TARNOPOL ARMII KRAJOWEJ...

Butryński „Butryk” R., *Okręg Tarnopol ZWZ-AK*, 2007, aktualizacja: 13 VII 2021, Serwis „Polska Podziemna”, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2063.html>.

[Mohort], *Polska samoobrona we Wschodniej Galicji*, 31 VII 2009, blog Salon 24, [on-line:] salon24.pl/u/65-lat-temu/117828,polska-samoobrona-we-wschodniej-galicji,2).

Surdej M., *Okręg AK Tarnopol*, 14 II 2020, Portal PrzystanekHistoria.pl, [on-line:] <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/polskiewojско/62823,Okreg-AK-Tarnopol.html>.

Jakub Maszkiewski

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG WOŁYŃ ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Home Army Volhynia District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Volhynia district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Volhynia area which targeted the Soviets, the Germans, and the Ukrainians. The author attempted to reconstruct the staffing of individual underground resistance structures. The author did not ignore an important, yet little known issue of the Polish civilian self-defence organised against Ukrainian nationalists targeting the Polish population with criminal acts in the Volhynia area. The author reminded that although the self-defence structures were largely organised by the Polish Home Army, some of the self-defence elements in certain areas had no choice but to cooperate with the Soviet guerillas. The author found that it was the Polish self-defence operatives who allowed large clusters of Polish population to survive. The section culminates in the course of Operation Tempest and the combat operations of the Home Army 27th Volhynian Infantry Division.

Keywords: World War Two (1939-1945), AK Volhynia District, The Home Army, armed combat, self-defence, Operation Tempest, Home Army 27th Volhynian Infantry Division

1. Rys historyczny

Początki polskiej konspiracji na terenie przedwojennego województwa wołyńskiego sięgają jeszcze września 1939 r., kiedy to w Kowlu powstała tajna organizacja „Orzeł Biały”. Jej założycielami byli kpt. Maksymilian Gajewski, por. Jan Gan oraz mjr Rybka. Struktura organizacyjna opierała się na systemie trójkowym. Liczyła ona około 200 członków, głównie kolejarzy. Członkowie organizacji prowadzili działania dywersyjne przede wszystkim na liniach kolejowych. W listopadzie 1939 r. wysadzili oni postawiony w tym mieście pomnik marszałka Związku Sowieckiego Klimenta Woroszyłowa. Wkrótce potem członek „Orła Białego” Stanisław Zaręba dokonał zamachu na sowieckiego komendanta miasta. Na przełomie 1939 i 1940 r. organizacja została rozbita na skutek aresztowań¹. Niemal w tym samym czasie w oparciu o struktury Związku Legionistów Polskich i Związku Peowików w Równem powstała grupa konspiracyjna zajmująca się przede wszystkim osobami represjonowanymi przez władze sowieckie oraz działalnością wywiadowczą². Pod koniec 1939 r. na Wołyń dotarł wysłannik Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej (KG ZWZ) mjr Aleksander Habiniak, który najprawdopodobniej podjął pierwsze prace organizacyjne. Tereny Wołynia zostały wówczas włączone do Obszaru nr 3-Lwów ZWZ, w którego skład wchodziły cztery Okręgi: Lwowski, Stanisławowski, Tarnopolski, Wołyński. Pierwszym komendantem Okręgu Wołyńskiego Służby Zwycięstwu Polski-Związku Walki Zbrojnej (SZP-ZWZ) był Kazimierz [Tadeusz] Majewski „Grzbiet”, „Szmigiel”, „Maj”, który objął to stanowisko w styczniu bądź lutym 1940 r.³ i w ciągu kilku kolejnych miesięcy zdołał zorganizować grupy konspiracyjne w Równem, Łucku, Kowlu, Zdołbunowie i Włodzimierzu Wołyńskim⁴. Niestety, już 31 maja 1940 r. „Szmigiel” został aresztowany przez funkcjonariuszy Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) na skutek zdrady swojego współpracownika – Bolesława Zymona „Bolka”⁵. Wraz z nim do

¹ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu. 1939-1944*, Lublin 1993, s. 111.

² J. Hoffman, *Początki konspiracji na Wołyniu*, „Kultura” (Paryż) 1950, nr 10, s. 112-124.

³ W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 114.

⁴ W. Filar, *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*, Toruń 2008, s. 176.

⁵ *Meldunek Iwana Sierowa dla Ławrientija Berii o wykryciu i częściowej likwidacji ZWZ na Wołyniu z 16 lipca 1940 r.*, [w:] *Polskie podziemie 1939-1941. Od Wołynia do Pokucia*, cz. 1, [wybór i oprac. nauk J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik et al.; przekł. I. Kozłowski, M. Słoń-Nowaczek], Warszawa-Kijów 2004, s. 273-283, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3.

sowieckich więzień trafiło około 50 odgrywających wiodącą rolę konspiratorów z Wołynia, co sparaliżowało rozwój struktur podziemnych na tamtych terenach. Wśród aresztowanych byli: Bronisław Bąk, Antoni Hermaszewski, Piotr Marzecki, Dionizy Kasprzycki, Zbigniew Sierakowski, Marceli Kazimierzak „Marceli”, Henryk Sokołowski, Bronisław Rumel, Jadwiga Trautman, Janina Sułkowska, Stanisław Ziętara. Sowiecki terror, przymusowe wcielenia polskiej młodzieży do Armii Czerwonej (ACz) oraz masowe wywózki ludności polskiej w głąb Związku Radzieckiego skutecznie uniemożliwiały działalność wołyńskiej konspiracji aż do czerwca 1941 r., kiedy wybuchła wojna między III Rzeszą a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Wraz z atakiem Niemców hitlerowskich na ZSRR granica niemiecko-sowiecka, ustalona na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow, przechodząca przez środek przedwojennych ziem polskich, przestała istnieć. W związku z tym Komenda Główna ZWZ w Warszawie zaczęła wysyłać na Wołyń swoich emisariuszy (Brunona Rolkego „Aspika”, Jana Wyszomirskiego „Mirka”, Longina Dąbka-Dębickiego „Bohuna”, „Jarosława”, Michała Zameckiego, Jana Mazurka „Jawora”, Jana Kubickiego „Józefinę”) w celu zorganizowania na tamtejszych terenach polskich siatek konspiracyjnych. Pierwsze tego typu ośrodki zostały zawiązane we Włodzimierzu Wołyńskim, Kowlu, Łucku i Równem, często z pomocą oficerów i podoficerów przedwojennej 13 Kresowej Dywizji Piechoty⁶. W ten sposób były organizowane zręby terenowych struktur przyszłego Okręgu Wołyń ZWZ-AK.

Niezależnie od struktur terenowych ZWZ-AK powstających na Wołyniu, w drugiej połowie 1941 r. została powołana do istnienia siatka wywiadowcza o kryptonimie „Wołyń-Wschód”, podlegająca bezpośrednio KG ZWZ-AK⁷. Jej głównym organizatorem był Józef Roman „Styrski”, który założył komórki wywiadowcze w Kowlu, Równem, Kostopolu i Zdobunowie, rekrutując swoich współpracowników spośród pracowników kolei (byli wśród nich m.in.: Zbigniew Kabała „Barski”, Roman Kuncewicz „Romek”, Irena Baranowska „Marica”, Romuald Flacha, Feliks Czarnecki, Piotr Czepirski, Eugeniusz Pomorski). Wywiadowcy obserwowali ruchy niemieckich wojsk, określali miejsca ich przeznaczenia, pozyskiwali informacje z niemieckich urzędów, badali nastroje wśród ludności Wołynia, organizowali pocztę konspiracyjną z wykorzystaniem ruchu kolejowego. Siatka „Styrskiego” działała do połowy 1943 r., kiedy jej komórki wchłonęła struktura terenowa AK.

⁶ W. Romanowski, ZWZ-AK..., s. 134.

⁷ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 23.

Kolejną organizacją funkcjonującą niezależnie od struktur terenowych ZWZ-AK na Wołyniu była Komenda Odcinka II wydzielonej organizacji dywersyjnej „Wachlarz”. Mieściła się ona w Równem. Do jej ścisłego kierownictwa należeli m.in.: Jan Piwnik „Ponury”, Tadeusz Klimowski „Klon”, Jan Rogowski „Czarka”, Piotr Bogacki „Francuz”, „Janusz”, Kazimierz Bessendowski „Halin”. Do końca 1942 r. żołnierze Odcinka II (m.in.: Antoni Wróblewski „Sęp”, Lech Łada „Żagiew”, Bolesław Nawrocki, Władysław Dziuba „Śruba”, Stanisław Możejko „Sędzimir”, Franciszek Pukacki „Gzys”, Andrzej Buchman „Korsak”, Władysław Łaszczyk „Telegraf”, Władysław Kochański „Bomba”, Józef Ostoja-Gajewski „Tomek”) dokonali szeregu aktów dywersji na wołyńskich szlakach drogowych i kolejowych, które były wykorzystywane przez Niemców do zaspokajania potrzeb frontu wschodniego. Po 1942 r. wołyńską siatkę konspiracyjną „Wachlarza” włączono do akowskiego Kedywu⁸. Tymczasem na przełomie 1941 i 1942 r. struktury terenowe ZWZ-AK na Wołyniu stale się powiększały. Jednakże w lipcu 1942 r. Brunon Rolke „Aspik”, pełniący obowiązki nieformalnego dowódcy wołyńskich komórek konspiracyjnych AK, został zmuszony do opuszczenia Wołynia. Zachodziło ryzyko jego schwytania przez niemieckie służby bezpieczeństwa, które przeprowadzały w tamtym czasie aresztowania wśród wołyńskich członków AK⁹. Obowiązki Rolkego przejął tymczasowo Józef Guźniczak „Fiedia”. Wówczas, kierując się przekonaniem, że restrukturyzacja zapobiegnie dalszym aresztowaniom, KG AK podjęła decyzję o wyjęciu Okręgu Wołyni spod jurysdykcji Obszaru Lwowskiego AK. Od sierpnia 1942 r. został on podporządkowany bezpośrednio Komendantowi Głównemu AK¹⁰. Pierwszym komendantem Okręgu Wołyni AK mianowano we wrześniu 1942 r. Kazimierza Bąbińskiego „Lubonia”, który do tamtego czasu piastował funkcję szefa Wydziału Wyszkożenia Piechoty w KG AK¹¹. Dużym problemem dla nowego komendanta okręgu był brak odpowiedniej kadry dowódczej. W swoim niepublikowanym opracowaniu dotyczącym historii Okręgu Wołyni AK Kazimierz Bąbiński zapisał, że „(...) w terenie utrzymało się niewielu młodszych oficerów rezerwy oraz podchorążych i nieco większa ilość podoficerów. Starsza kadra została wytrzebiona, względnie rozpylona samotrzeć, bez własnej woli i na wschód, i na

⁸ *Ibidem*, s. 25-28.

⁹ D. Faszczka, *Podziemie polskie na Wołyniu 1939-1942*, „Biuletyn Informacyjny 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej” 2008, R. 25, nr 1(97), s. 15; K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 475.

¹⁰ D. Faszczka, *Podziemie polskie na Wołyniu...*, s. 476.

¹¹ Idem, „Lubon”, „Wiktor” – pułkownik Kazimierz Bąbiński 1895-1970, Warszawa 2010, s. 86.

zachód”¹². W ciągu kolejnych miesięcy „Luboń”, zorientowawszy się w sytuacji w terenie, rozpoczął wysyłanie na Wołyń zaufanych oficerów w celu objęcia przez nich stanowisk dowódczych w poszczególnych inspektoratach rejonowych AK. Komendant Okręgu AK Wołyń miał przygotować kadry wojskowe przeznaczone do podjęcia walki z Niemcami w odpowiednim momencie ustalonym przez KG AK oraz Rząd RP na uchodźstwie.

Tymczasem już w pierwszych miesiącach 1943 r. do „Lubonia” dostarczane były niepokojące meldunki o zagrożeniu polskiej ludności cywilnej zamieszkującej Wołyń. Niepokój informatorów wzbudzała aktywność nacjonalistów ukraińskich. Wobec tego zagrożenia Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń, stanowiąca cywilny pion organizacyjny reprezentujący Rząd RP na uchodźstwie i kierowana przez Kazimierza Banacha „Jana Linowskiego”, zabiegała u „Lubonia”, aby w plany wołyńskiej AK włączyć ochronę polskiej ludności cywilnej oraz wsparcie dla tworzących się polskich samoobron w obliczu nadchodzących ataków ze strony Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA)¹³. W związku z tym, że uwaga komendanta „Lubonia” skupiała się głównie na wysiłku przygotowania wojska do walki z okupantem niemieckim, powstał konflikt między wołyńską Delegaturą Rządu a AK. Spór pomiędzy „Linowskim” a „Luboniem” był na tyle poważny, że dyskusję musiał rozstrzygnąć sam Komendant Główny AK. Stefan Rowecki „Grot” stanął po stronie „Linowskiego” i nakazał „Luboniowi” włączyć do zadań wołyńskiej AK wsparcie polskich samoobron¹⁴. W pierwszej połowie 1943 r. doszło do kolejnego sporu pomiędzy wołyńską AK a Okręgową Delegaturą Rządu Wołyń. Było to związane z faktem, iż komendant AK starał się wcielać w jej struktury wszystkich zdolnych do noszenia broni, nie bacząc, iż wielu z nich było już wcześniej zaangażowanych w struktury administracji cywilnej państwa podziemnego. Pomimo tego „Luboń” sukcesywnie powiększał zaplecze kadrowe wołyńskiej AK, co pozwoliło ujednolicić struktury Okręgu Wołyń w lecie 1943 r.

¹² Centralna Biblioteka Wojskowa (dalej: CBW) w Warszawie, rps. 35/98, K. Bąbiński, Armia Krajowa na Wołyniu, k. 6.

¹³ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013, s. 79.

¹⁴ *Ibidem*, s. 80.

2. Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu

Na ziemi wołyńskiej obok konspiracji wojskowej funkcjonowały również struktury Okręgowej Delegatury Rządu, sięgające swoimi początkami czerwca 1943 r. Wówczas na tym terenie przebywał Delegat Rządu na ziemi wcielone do ZSRS kpt. Władysław Falko. Według niepotwierdzonych danych podjął on próbę zorganizowania tam konspiracji cywilnej¹⁵. Sytuacja zmieniła się po wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. We wrześniu 1941 r. na Wołyń został skierowany z Warszawy ppor. Zygmunt Rumel, absolwent Liceum Krzemienieckiego oraz działacz Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Według profesora Waldemara Grabowskiego aż do wiosny 1942 r. prowadził on działalność mającą na celu stworzenie struktur konspiracji cywilnej na tym obszarze¹⁶. Tak naprawdę delegatura rozpoczęła działalność dopiero w lipcu 1942 r. Jej szefem mianowano działacza SL Kazimierza Banacha, który jednak przybył na Wołyń dopiero w listopadzie 1942 r. Siedziba delegata znajdowała się w stolicy województwa – Łucku, co groziło Banachowi dekonspiracją, gdyż do 1939 r. należał tam do Związku Młodzieży Wiejskiej i z tej racji był stosunkowo dobrze znany. Dlatego też w styczniu 1943 r. swoją siedzibę przeniósł do Kowla. Głównym zadaniem delegata oraz podległego mu Biura Okręgowego w początkowym okresie funkcjonowania było tworzenie struktur terenowych. Do połowy 1943 r. udało się w mniejszym lub większym stopniu zorganizować siatkę konspiracji cywilnej we wszystkich powiatach. Wkrótce jednak na plan pierwszy wysunęła się sprawa powołania struktur samoobrony przed nasilającą się coraz bardziej antypolską działalnością UPA. Jakby tego było mało, w miarę upływu czasu nasilał się konflikt pomiędzy Kazimierzem Banachem a komendantem okręgu Kazimierzem Bąbińskim. Jego przyczyną było przede wszystkim odmienne spojrzenie obu działaczy na kwestię ukraińską. Banach uważał, że za wszelką cenę należy dążyć do porozumienia ze stroną ukraińską, natomiast komendant okręgu nie wierzył w powodzenie takich negocjacji. Czas pokazał, że rację miał ten drugi. W konsekwencji stracono jednak mnóstwo cennego czasu potrzebnego na przygotowanie polskich wsi i kolonii na odparcie ataków ze strony UPA¹⁷.

¹⁵ Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń. Kryptonimy: „Drzewo”, „Ikwa”, „Sarny”, Polska Podziemna. Delegatura Rządu na Kraj. Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń, 13 VII 2021, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/RPDEL/pw2072.html> – 24 III 2024.

¹⁶ W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 474, *Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 7.

¹⁷ CBW, rps. 4/99, t. 24, W. Siemaszko, *Podziemie Cywilne: Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu*, k. 2-3; G. Ostasz, *Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu 1942-1944. Organizacja i struktura*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, s. 92-93.

Trzeba dodać, że przed wyjazdem na Wołyń Banach zdołał zorganizować w Warszawie bazę zaopatrzeniową wołyńskiej delegatury. W jej skład wszedł m.in. zespół łączniczek, których zadaniem było dostarczanie prasy i funduszy oraz utrzymywanie łączności między Wołyniem a Warszawą. W skład zespołu wchodziły: Stanisława Szeliska „Ewa Nurkowska”, Anna Świetlicka „Monika”, Barbara Poniatowska „Grażyna”, Zofia Załęska „Żubrowa”, Ludwika Wiśniewska „Ludka”, Joanna Niuećko „Kasia/ Jadwiga Wrotowska”, Irena Kowalska „Elżbieta”, Ludwika Czerwijowska „Krysia”. W ramach bazy udało się również zorganizować sieć pośrednich punktów łączności, które mieściły się m.in. w Chelmie, w domach Franciszka Kaplity „Franka” oraz Bolesława Wojtowicza¹⁸. Struktury delegatury na Wołyniu funkcjonowały do momentu wejścia ACz, kiedy to zostały rozbite przez NKWD¹⁹.

Struktura organizacyjna Okręgowej Delegatury Rządu Wołyń przedstawiała się następująco:

- delegaci: Kazimierz Banach „Jan Linowski” (maj 1942- luty 1944); p.o. Julian Kozłowski (sierpień 1943-marzec 1944),
- zastępcy: Julian Kozłowski (odpowiadał za kwestie bezpieczeństwa i samoobrony); Mieczysław Kamiński „Sulima” (zamordowany przez Niemców w Równem 18 marca 1943 r.); ks. Antoni Dąbrowski „Attar/Rafał”²⁰,
- Biuro Okręgowej Delegatury Rządu (ODR) Wołyń: kierownik ks. Antoni Dąbrowski „Attar/Rafał”. W biurze pracowało łącznie 75 osób. Dysponowało ono również własną radiostacją, którą obsługiwał Roman Skoczek²¹.

W strukturach ODR Wołyń funkcjonowały następujące wydziały:

1. Wydział Administracyjny:

- kierownik Józef Soroka „Kowalski/Sowiński”. W zakresie administracyjnym podlegały mu trzy inspektoraty: Kowel (obejmował powiaty: kowelski, włodzimierski, lubomelski) – kierownik Józef Wiśniewski „Mocny”; Łuck (powiaty: łucki, horochowski, dubieński, krzemieniecki) – kierownik Bolesław Haber „Mateusz”, sekretarz Helena Stańczyk „Luda”, łączniczki: Jadwiga Haber „Basia”, Bronisława Łuczyńska „Ola”; Równe (powiaty: Zdołbunów, Równe, Kostopol, Sarny) – kierownik N.N. „Józef”. Osobno funkcjonowały struktury

¹⁸ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 474.

¹⁹ *Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...*

²⁰ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 475.

²¹ *Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...*

delegatury na miasto Łuck. Stanowisko delegata objął inż. Stefan Cigiel „Sas” (aresztowany i zamordowany w Równem w 1943 r.);

2. Wydział Bezpieczeństwa:

- kierownik Czesław Zadrożny „Głowacki/Mykita”²². Ważną rolę w strukturach delegatury odgrywał Państwowy Korpus Bezpieczeństwa (PKB), który na Wołyniu nosił nazwę Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa i Samoobrony. W jego skład wchodziły również placówki samoobrony, a w strukturach służyło w październiku 1943 r. około 4 tysięcy ludzi. Komendantami PKBiS byli komisarz policji Józef Nowak „Orłowski” oraz kpt. Julian Kozłowski „Cichy”²³;

3. Wydział Prasy i Informacji (Propagandy):

Wydział wydawał własne pismo „Polska Zwycięży” w nakładzie od 300 do 1500 egzemplarzy. Jego drukarnia mieściła się kolejno w Różynie, Radowicach i Osieczniku. Jej szefem był Władysław Brewczyński „Ryszard”. Kolportażem kierowała Maria Suszyńska. Na obszarze Wołynia kolportowano również czasopismo „Przez Walkę aż do Zwycięstwa”. Jego redaktorem został Kazimierz Banach. Pomagali mu Maria Suszyńska oraz Tadeusz Rek;

4. Wydział Opieki Społecznej:

- kierownik Roman Chromiński „Henryk”²⁴;

5. Wydział Łączności:

- kierowały nim Maria Suszyńska „Marta Krzemcza” i Janina Trelewicz „Kozak”²⁵. W ramach ODR Wołyn funkcjonowało również Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury, którego kierownikami byli Piotr Chruściel (1942-1943) – zamordowany przez Niemców, oraz Adam Kamiński „Topór”. Udało się m.in. zorganizować sieć konspiracyjnego szkolnictwa w zakresie nauki na poziomie szkoły średniej²⁶.

Wołyńskiej ODR podlegały następujące powiatowe struktury administracyjne:

- Powiatowa Delegatura Rządu (PDR) Dubno: Antoni Cybulski „Oliwa”²⁷,
- PDR Horochów: inż. Antoni Gąsiorowski „Rocha”. W strukturach delegatury zorganizowano m.in. w Mańkowie posterunek PKB, na którego czele stał jako

²² W. Grabowski, *op. cit.*, s. 475.

²³ *Okręgowa Delegatura Rządu Wołyn...*, G. Ostasz, *op. cit.*, s. 96.

²⁴ *Okręgowa Delegatura Rządu Wołyn...*

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ CBW, rps. 4/99, t. 24, W. Siemaszko, *op. cit.*, k. 6; W. Grabowski, *op. cit.*, s. 479.

²⁷ *Okręgowa Delegatura Rządu Wołyn...*

- dowódca N.N. „Mewa”. W gminie Kisielin powstała baza samoobrony o kryptonimie „Skała”²⁸,
- PDR Kostopol: Włodzimierz Kościelniak „Krawiec/Sołtys”; PKB: Stanisław Staszczak „Podhalanin”; Kazimierz Wiśniowski „Norwid” (zginął 10 lutego 1944 r.); PKB Kowel: (?) Ścibora (poległ w walkach o Kowel)²⁹,
 - PDR Krzemieniec: Michał Wiszniowski; PKB: dowódca N.N. „Frusik”³⁰,
 - PDR Luboml: Stanisław Jurkiewicz; Tadeusz Rodziewicz „Żerdź”; zastępca Wincenty Pękała „Rawicz”; referent bezpieczeństwa Ryszard Markiewicz „Marek/Mohort”; PKB Karol Szczerbiński „Nemo”³¹,
 - PDR Łuck: Piotr Reszka „Ruda”; PKB: Zygmunt Strusiński³²,
 - PDR Równe: Jan Sowiński; PKB: Edward Przybycień „Pomstowicz”³³,
 - PDR Sarny: Michał Ładoń „Korybut”³⁴,
 - PDR Włodzimierz Wołyński: Antoni Andrzejewski „Kruk”; Konstanty Puciata „Konrad”; zastępca Stanisław Dawidowicz „Stawicz”; PKB: Wincenty Pekała „Rawicz”³⁵,
 - PDR Zdobunów: Jan Kochańczyk (aresztowany przez NKWD i skazany na 10 lat więzienia); Stanisław Wilczak³⁶.

3. Struktura Okręgu Wołyń AK

Funkcję nadrzędną w Okręgu Wołyń pełniła jego komenda o kryptonimie „Konopie”, której komendantem był Kazimierz Bąbiński „Luboń”. Stanowisko szefa sztabu piastował do kwietnia 1943 r. Antoni Żochowski „Tol”, następnie jego miejsce zajął Stanisław Piaszczyński „Bohun”. Pracami kwatermistrzowskimi kierował Feliks Sawicki „Szczęsny”. Oddziałem II, zajmującym się wywiadem

²⁸ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 480.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...

³¹ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 481.

³² Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...

³³ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 481.

³⁴ Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...

³⁵ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 481.

³⁶ Okręgowa Delegatura Rządu Wołyń...

i kontrwywiadem, dowodził Piaszczyński. Jego zastępcą był Kazimierz Rzaniak „Garda”. Funkcję szefa prac Oddziału III do spraw operacyjnych pełnił Tadeusz Klimowski „Klin”. Oddział IV jako taki nie został powołany. Komórkami Oddziału V, zajmującego się łącznością, przewodzili w różnych okresach m.in.: Romuald Sylwanowicz „Góral”, Kazimierz Fuhrman „Bratek”, Adelajda Połomska „Ada” oraz Józef Figórski „Kos”. Szefem Oddziału VI, do którego zadań zaliczała się działalność propagandowa, była Zofia Sujkowska „Kora”. Stała ona na czele wołyńskiego Biura Informacji i Propagandy (BIP). Osobą odpowiedzialną za działania legalizacyjne był Jan Leśniak „Marian”, a kierownikiem obsługi zrzućców – Zbigniew Ścibor-Rylski „Motyl”. Stanowisko szefowej kancelarii objęła Kamila Plewako „Wacława”. Szyfrantką została Leontyna Paprocka „Lonia”, a szefem służby sanitarnej – Jan Matulewicz „Sęp”. Transportem i magazynowaniem leków zajmowali się: Henryka Holcówna „Kreska”, Janina Siemaszko „Kropka”, Władysław Łenyk „Poker”³⁷.

Okręgowi Wołyn AK podlegały cztery inspektoraty rejonowe:

I. Inspektorat Rejonowy AK Kowel, kryptonim „Kuźnia” lub „Gromada”. Na jego czele, pełniąc funkcję inspektora rejonowego, stał Jan Szatowski „Kowal”. Dysponował on własnym sztabem, w którego skład wchodził: zastępca inspektora Michał Fijałka „Sokół”, oficer organizacyjny Stanisław Kądziaława „Kania” (do września 1943 r.), a następnie Kazimierz Samotyja-Lenczewski „Strzemińczyk”, kwatermistrz Jakub Kończakowski, oficer Kedywu Walery Krokay „Murawa”, „Siwy”, oficer broni Stefan Lewczuk „Jeleń”, oficer wywiadu Franciszek Gremski; oficer łączności technicznej Zygmunt Janowski „Drut”, kierownik łączności operacyjnej Halina Noskowska „Grażyna”, nadzorujący służbę zdrowia Władysław Zagórski „Osiemnastka”, nieznany z imienia lekarz nazwiskiem Cyma oraz Edward Krotkiewski „Sfinks”, Janina Włodarska „Helena”, „Dana”, Janina Szmagańska „Idylla”³⁸.

W skład Inspektoratu Rejonowego AK Kowel wchodziły trzy obwody (powiaty):

1. Obwód Kowel-Miasto „Klin”, jego komendantami byli: Jan Gan „Turbacz” (do sierpnia 1943 r.), następnie Zbigniew Twardy „Trzask”. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby,

³⁷ J. Turowski, *Pożoga...*, s. 23.

³⁸ W. Filar, *„Burza” na Wołyniu. Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 2010, s. 101.

- m.in.: Odcinek Kowel-Śródmieście „Błyskawica” – Mikołaj Bałysz „Zagłoba”, Odcinek Kowel II „Grom” – Józef Czyżewski „Karabin” (do czerwca 1943 r.), następnie Walery Krokay „Murawa”, „Siwy”, Odcinek Kowel-Górka „Zawierucha” – Mściśław Sławomirski „Prawdzic”, Odcinek Zielona – Józef Cienkusz „Liść”, Odcinek Maniewiczze – N.N. „Pika”, Odcinek Powórk – Tadeusz Korona „Groński”, Odcinek Czartorysk – Jerzy Neuman „Hińcza”, Odcinek Rużyn – Tadeusz Korona „Groński” oraz Michał Fijałka „Sokół”;
2. Obwód Kowel-Teren, jego komendantami byli: Władysław Czermiński „Jastrząb” (do lipca 1943 r.), następnie Stanisław Mróz „Borsuk”. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Zasmyki – Zygmunt Śladowski „Jagoda”, Odcinek Radowicze – Henryk Nadratowski „Znicz”, Odcinek Kupiczów – Wilhelm Skomorowski „Wilczur”, Odcinek Janówka – Tadeusz Paszkowski „Jawor”, Odcinek Stanisławówka – Władysław Żyłowicz „Kalina”, Odcinek Lubliniec – Kazimierz Pawlik „Kruk”, Odcinek Radomle – Stanisław Dunajewski „Brudny”, Odcinek Łuczyce – Józef Jażdżewski „Rybitwa”, Odcinek Lublatyń – N.N. „Biały”, Odcinek Turzysk – Bohdan Skowron, Odcinek Hołoby – Roman Gos „Grzmot”, Odcinek Demitianówka – Edmund Gawłowicz „Błysk”, Odcinek Radoszyn – Władysław Myk „Rak”, Odcinek Wieś Polska – Antoni Jamrozy „Orzech”;
3. Obwód Luboml, jego komendantem był Kazimierz Filipowicz „Kord”. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Luboml (obejmujący miasto i okoliczne polskie miejscowości) – Ryszard Markiewicz „Mohort”, Odcinek Południowy (obejmujący wsie Czmykos, Ziemlica, Zamłynie, Rakowiec oraz Binduga) – bez obsady jednoosobowego dowódcy, Odcinek Północno-Zachodni (obejmujący wsie Ostrówki i Wola Ostrowiecka) – Jan Lissoń „Cień”, Odcinek Środkowo-Zachodni (obejmujący wsie Nowy i Stary Jagodzin) – Jan Stocki „Stopka”, Sawosze i Kupracze – Stefan Matyszczyk „Rybak”, Piotrówka i Rymacze – Michał Struś „Pocisk”, Terebejki – Michał Pradun „Kryza”.

Oprócz wyżej wymienionych trzech obwodów Inspektoratowi Rejonowemu AK Kowel podlegał również Samodzielny Obwód AK Sarny. Jego komendantem był Władysław Rydzewski „Kobus”. Rejon sarnieński okazał się trudnym terenem dla działalności polskiej konspiracji ze względu na rozproszenie mieszkających w jego obrębie Polaków oraz bardzo aktywnie działające grupy sowieckich i banderowskich ugrupowań zbrojnych. Nie był wobec tego tak rozwinięty jak pozostałe obwody Inspektoratu Kowelskiego. Wiadomo jednak, że na jego obszarze operował oddział dywersyjny Tadeusza Kuphala „Gustawa”.

Do końca 1943 r. na terenie Inspektoratu Rejonowego AK Kowel działało kilka polskich oddziałów partyzanckich mających za zadanie nie tylko walkę z niemieckim okupantem, ale przede wszystkim obronę polskiej ludności cywilnej nękanej atakami ukraińskich nacjonalistów. Były to następujące formacje: Oddział Partyzancki „Jastrząb” dowodzony przez Władysława Czermińskiego „Jastrzębia” (utworzony w lipcu 1943 r.), Oddział Partyzancki „Sokół” dowodzony przez Michała Fijałkę „Sokoła” (utworzony w sierpniu 1943 r.), Oddział Partyzancki „Kania” dowodzony przez Stanisława Kądziaławę „Kanię” (utworzony w lipcu 1943 r.), Oddział Partyzancki „Kord” dowodzony przez Kazimierza Filipowicza „Korda” (utworzony we wrześniu 1943 r.; szefową służby sanitarnej była Michalina Wojciechowska „Zorza”)³⁹.

II. Inspektorat Rejonowy AK Łuck o kryptonimie „Łuna” lub „Osnowa”. Na jego czele, pełniąc funkcję inspektora rejonowego, stał Leopold Świkła „Adam”. Dysponował on własnym sztabem, w którego skład wchodził: zastępca inspektora Jerzy Aleksandrowicz „Czyżyk”, „Gołąb”, oficer organizacyjny Zygmunt Kulczycki „Ząb”, „Olgierd”, oficer personalny Karol Kopiec, szef dywersji Wacław Kopisto „Kra”, szef wywiadu Wacław Kosidło „Andrzej”, szef łączności operacyjnej Wiktor Popławski „Nasturcja”, a następnie Zbigniew Rakowski „Start”, szef łączności konspiracyjnej Maria Ludowicz-Gładkowska „Zoja”, a następnie Barbara Kulczycka „Grażyna”, szef legalizacji Józef Wójcik „Zgrzyt”, „Iwan”, szef zaopatrzenia Władysław Anuszkiewicz „Samson”, szef kancelarii Anna Siemienowska „Wiktoria”.

W skład inspektoratu wchodziły cztery obwody (powiaty):

1. Obwód Łuck, którego komendantem został Józef Wójcik „Zgrzyt”. Jego zastępcą był Antoni Orzechowski „Stepan”, adiutantem – Józef Wojnarowicz „Fedor”, oficerem informacji – Stanisław Nanowski „Neon”, oficerem gospodarczym – Mikołaj Kossowski „Radwan”, oficerem broni – Jan Zienkiewicz „Maczjaweli”, szefem wywiadu – Mieczysław Szczepański „Flacha”. Służbą sanitarną zajmowali się nieznani z imienia lekarze: Kowalski, Tomalewicz, Machniewski oraz Maria Reinhardt „Wiktor” i Wacława Mirola „Dyzio”. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Łuck-Północ „Aret” – N.N. „Rawicz”, Odcinek Łuck-Śródmieście – Mikołaj Wuro „Konrad”, Odcinek Łuck Krasne i Hnidawa „Argus” – Ludwik Szaroń „Kosa”, Odcinek Torczyn „Alians” – Witold Goleniewicz „Smoleński”, Odcinek Nieświcz „Arsen” – Jan Drewniak „Huragan”;

³⁹ J. Turowski, *Pożoga...*, s. 59, 66, 71, 78, 82.

2. Obwód Kiwerce, którego komendantem został Kazimierz Odrowąż-Pieniążek „Szpada”. Jego zastępcą był Tadeusz Rykowski „Siekacz”, adiutantem – Józef Niwiński „Sybir”, oficerem organizacyjnym – N.N. „Gaj”, oficerem broni i wyszkolenia – (?) Wąsowicz „Bończa”, „Fulgenty”, oficerem gospodarczym – Jan Nigurski „Geodeta”, szefem łączności konspiracyjnej – Helena Rykowska „Kropka”, a następnie – Lucyna Stępkowska „Lena”. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Kiwerce „Polana” (obejmujący Kiwerce, przyległe kolonie oraz miejscowość Juliana) – Kazimierz Zalewski „Żak”, Odcinek Przebraże „Garnizon Las” (obejmujący Przebraże, Rafałówkę, Hermanówkę, Dobre, Komarówkę i Józefin) – Henryk Cybulski „Harry”, Odcinek Armatniów „Zboże” (obejmujący Poddębce, Wiśniowską, Johanów, Armatniów, Palcze, Chorłupy i Stanisławówkę) – Mieczysław Targowski „Mykita”, a następnie – Rajmund Siedlecki „Ornak”, których zastępcą był Józef Hostyczko „Dzik”, Odcinek Cumań-Ołyka „Zamczysko” (obejmujący Cumań, Pieńki, Pendency, Kodyszcze, Ołykę oraz Fermę) – Stanisław Bogdański „Mikado”, Odcinek Rożyszcze „Koło” (obejmujący Rożyszcze, Kopaczówkę, Bejnarówkę, Krzemiec, Francuzy, Słobodarkę, Zapust, Retnówkę i Sitarówkę) – Jan Garczyński „Lama”, „Gryf”, Odcinek Perespa (obejmujący Perespę i okoliczne wsie) – Hieronim Nowakowski „Lech” i jego zastępcą Zdzisław Dyja „Zych”;
3. Obwód Horochów, którego komendantem został Jan Jędrachowicz „Wojtek”. Jego zastępcą był Tadeusz Simbierowicz „Tadzio”, oficerem broni – N.N. „Jerzy”, oficerem informacji – Eugeniusz Korpak. Obwód podzielono na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Horochów – komendant obwodu, Odcinek Wojnica – Stanisław Wdowiak „Orzeł”, Odcinek Łokacze – Zygmunt Dziewanowski, Odcinek Beresteczko – N.N., Odcinek Borzyce – N.N., Odcinek Kisielin Północny – Zygmunt Gałkowski „Wiater”, którego zastępcą był Włodzimierz Dębski „Jarema”, Odcinek Woronczyk – Stanisław Zdzimira, Odcinek Warszawka-Semerunki – Jan Suchodolski „Kogut”, Odcinek Kisielin – Bogdan Mazecki „Kapszuk”, Odcinek Rudnia – Władysław Kraszewski, Odcinek Jachimówka – Stanisław Kraszewski, Odcinek Aleksandrówka – (?) Flis, Odcinek Mańków – Kazimierz Orłowski, Odcinek Serniki – (?) Sokołowski, Odcinek Zaturce – Mieczysław Peretiaiewicz, Odcinek Adamówka-Rogoźno – Tadeusz Świąder;
4. Obwód Włodzimierz Wołyński, którego komendantem został Sylwester Brokowski „Bogoria”, „Biały”. Jego zastępcą i szefem organizacyjnym był Jan Koziński „Kierdej”, „Kosa”, adiutantem i oficerem wywiadu – Władysław

Siemaszko „Wir”, oficerem do zadań specjalnych oraz lekarzem – Jan Kubalski „Grot”, oficerem broni – Antoni Koter „Zenit”, oficerem łączności bojowej – Antoni Waclawski „Kaus”, „Kam”, szefem łączności konspiracyjnej – Janina Siemaszkowa „Kropka”, szefem komórki likwidacyjnej – Leszek Niklewicz „Roberto”, szefem służby sanitarnej – Ignacy Jakira „Butrym”. Sanitariuszami byli: (?) Skrzyński „Jakosz”, Bolesław Szwat „Skrzypek”, Antonina Brzozowska, Nella Sobczak. Obwód był podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Włodzimierz Wołyński, dowodzony przez komendanta obwodu, podzielony na dwa pododcinki: Pododcinek Południowo-Zachodni pod kierownictwem Jeremiego Witkowskiego „Sokoła II” oraz Pododcinek Północno-Wschodni pod kierownictwem Michała Kasprowicza „Baja”, Odcinek Wschód (obejmujący Turie, Dominopol, Swojczów, Helenówkę Gnojeńską) – Jan Kosikowski „Sawa”, Odcinek Południe (obejmujący Bubnów, Górów, Zabłocie, Iwanicze, Poryck, Nowiny, Grzybowicę, Oktawin, Marię Wolę, Jaworówkę) – Roman Bałojek, Odcinek Północ pod dowództwem Jana Wyszomirskiego „Mirka” również podzielony na pododcinki: Pododcinek 1 (obejmujący Spaszczyznę, Radowicze, Bielin, Aleksandrówkę, Sewerynowkę, Smolarzy, Marianówkę Bielińską oraz Worczyn) – Jan Matużyński „Bystry”, następnie Ryszard Kasprowicz „Lwie Serce”, Pododcinek 2 (obejmujący Wodzinów, Wodziniek, Klin, Edwardpole, Karczunek, Anusin, Zasławek oraz Przydatki) – Franciszek Dłużewski, Pododcinek 3 (obejmujący Antonówkę-Borek, Stefanówkę, Andresówkę, Kalinówkę, Stasin, Grabinę, Marcelówkę oraz Helenówkę Werbką) – Edward Wcisło oraz Jan Kotwica.

Do końca 1943 r. na terenie Inspektoratu Rejonowego AK Łuck działały dwa polskie oddziały partyzanckie podejmujące akcje dywersyjne przeciwko okupantowi niemieckiemu oraz prowadzące działalność wymierzoną przeciwko ukraińskim nacjonalistom. Były to: Oddział Partyzancki „Łuna” pod dowództwem Jana Rerutko „Drzazgi”⁴⁰ (utworzony w maju 1943 r.; szefem służby sanitarnej był w nim (?) Steciuk „Piąty”) oraz Oddział Partyzancki „Piotruś” pod dowództwem Władysława Cieślińskiego „Piotrusia Małego” (utworzony w sierpniu 1943 r.; szefem służby sanitarnej był w nim Zygmunt Podpilski)⁴¹.

⁴⁰ Porucznik Jan Rerutko został zamordowany wraz z lekarzem i woźnicą w nieznanych okolicznościach jesienią 1943 r. przez partyzantów sowieckich na początku listopada 1943 r. Zob. CBW, rps 35/98, K. Bąbiński, *op. cit.*, k. 13.

⁴¹ W. Filar, *„Burza” na Wołyniu...*, s. 101; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 89, 91, 113.

III. Inspektorat Rejonowy AK Równe o kryptonimie „Browar”. Na jego czele, pełniąc funkcję inspektora rejonowego, stali kolejno: Tadeusz Klimowski „Klon”, „Halka” (do lipca 1943 r.), Stanisław Możejko „Sędzimir” (do lutego 1944 r.), Stanisław Walento „Polus” (od lutego 1944 r.). Inspektorzy dysponowali sztabem, w którego skład weszli: oficer organizacyjny Kazimierz Bessendowski „Sowa”, „Halin”, oficer operacyjny i szef dywersji Piotr Bogacki „Francuz”, szef wywiadu i informacji Bolesław Nawrocki „Rybak”, a następnie Józef Żebrowski „Karlik”, szef łączności konspiracyjnej Władysław Laszczyk „Telegraf”, kwatermistrz Antoni Wróblewski „Mecenas”, „Sęp”, a następnie Emil Kargol „Ciemny”, szef służby sanitarnej Edward Tomaszewicz „Wilczur”, „Tomasz”. W skład inspektoratu wchodziły trzy obwody (powiaty):

1. Obwód Równe, którego komendantem był Jan Kropaczew „Grzmot”, a jego zastępcą – Kazimierz Gron „Mat”. Obwód podzielono na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Aleksandria – Paweł Polikowski, Odcinek Hoszcza – Marian Kemona, Odcinek Klewań – Michał Sachański, Odcinek Korc-Miasto – Ryszard Jagiełło „Rysiek” (szefem służby sanitarnej w Korcu był Stanisław Haduch), Odcinek Korc-Cukrownia – Stanisław Salczyński, Odcinek Międzyrzecze – Felicjan Pałowski „Woromucha”, Odcinek Tuczyn – Bronisław Walecki (szefem służby sanitarnej w Tuczynie był Antoni Bortnowski), Odcinek Żytyń – Franciszek Studnicki „Paweł”, Odcinek Lubomirka – Włodzimierz Kopijkowski;
2. Obwód Zdobunów, na którego czele stali jako komendanci: Piotr Czepirski „Skraj” (do stycznia 1943 r.), Wincenty Romanowski „Wrzos” (do lipca 1943 r.), Ryszard Zbigniew Kowalski „Benga” (od sierpnia 1943 r.). Oficerem organizacyjnym był Stanisław Walento „Polus”, oficerem wywiadu – Władysław Pawłowski, oficerem broni i zaopatrzenia – Jan Sawicki „Sawa”, szefem łączności konspiracyjnej – Rozalia Kochańska „Jadwiga”, szefem służby sanitarnej – Mieczysław Rosyk „Bartek”. Obwód podzielono na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Zdobunów-Miasto – Dionizy Boniewicz „Kruk”, Odcinek Witoldówka – Stefan Tuhy „Sęp”, Odcinek Mizocze – N.N. „Świerk”, Odcinek Ostróg nad Horyniem – Marian Orlński „Jerzy”, którego zastępcą był Wacław Nowakowski. Szefem służby sanitarnej Obwodu został (?) Harasimowicz;
3. Obwód Kostopol, którego komendantami byli: Władysław Grabowski „Dąb” (do lutego 1943 r.), Cyryl Grabowski „Willy” (do sierpnia 1943 r.), Władysław Kochański „Bomba”, „Wujek” (od sierpnia 1943 r.). Obwód został podzielony na kilka odcinków, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby,

m.in.: Odcinek Kostopol – Tadeusz Strzelecki, Odcinek Derażne – N.N., Odcinek Janowa Dolina – Stanisław Pawłowski „Cuchaj”, Odcinek Małyńsk – N.N., Odcinek Mokwin – Kazimierz Awakowicz, Odcinek Bereżne – Zdzisław Skulski, Odcinek Huta Stepańska pod dowództwem Józefa Sawickiego podzielony na pododcinki: Pododcinek Siedlisko – Antoni Wiatr „Tygrys”, Pododcinek Wyrka – (?) Piotrowski „Pietrolaj”, Pododcinek Wilcze – Alojzy Krupa „Kajak”.

Do końca 1943 r. na terenie Inspektoratu Rejonowego AK Równe działały trzy polskie oddziały partyzanckie podejmujące akcje dywersyjne przeciwko okupantowi niemieckiemu oraz prowadzące działalność wymierzoną przeciwko ukraińskim nacjonalistom. Był to Oddział Partyzancki „Gzysm” pod dowództwem Franciszka Pukackiego „Gzysma” (szefową służby sanitarnej była N.N. „Czarna Marysia”, „Królowa”), Oddział Partyzancki „Bomba” dowodzony przez Władysława Kochańskiego „Bombę”, „Wujka” (utworzony w lipcu 1943 r.; szefem służby sanitarnej był Stanisław Sulimski) oraz Oddział Partyzancki „Ryszard” dowodzony przez Ryszarda Walczaka „Ryszarda” (utworzony w lipcu 1943 r.)⁴².

IV. Inspektorat Rejonowy AK Dubno o kryptonimie „Dąbrowa”. Był to najsłabiej rozwinięty organizacyjny inspektorat z powodu małego odsetka Polaków żyjących na tym terenie. Na jego czele, pełniąc funkcję inspektora rejonowego, stał Jan Józefczak „Hrudy”, „Leśny Dziadek” (do lata 1943 r.), następnie Witold Bronowski „Kobro”. Inspektor dysponował swoim sztabem, w którego skład wchodził: oficer organizacyjny Józef Głęb „Szum”, oficer broni Stanisław Wawrzyńczak. Na inspektorat składały się dwa obwody (powiaty):

1. Obwód Dubno, którego komendantem został Witold Bronowski „Kobro”. Oficerem organizacyjnym był Józef Głęb „Szum”, oficerem broni – Stanisław Wawrzyńczak. Obwód podzielono na kilka odcinków, którym dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Wygnanka – (?) Broczek, Odcinek Iwanie – N.N., Odcinek Górnik – (?) Łabędź, Odcinek Radziwiłłów – N.N., Odcinek Młynów – Czesław Fedorowicz „Etna”, Odcinek Pańska Dolina – Albert Kozłowski „Jastrząb”;
2. Obwód Krzemieniec, którego komendantem był Jan Skowronek. Obwód podzielony był na odcinki, którymi dowodziły poszczególne oddelegowane osoby, m.in.: Odcinek Dederkały – Józef Kuczyński, Odcinek Rybcza – Eryk Niemczykowski, Odcinek Białozórka – Wacław Puzichowski „Gołąb”, Odcinek Szumsk – N.N.

⁴² W. Filar, „Burza” na Wołyniu..., s. 101; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 120, 134.

Do końca 1943 r. na terenie Inspektoratu Rejonowego AK Dubno nie działały żadne polskie oddziały partyzanckie. Szacuje się, że liczba konspiratorów zaangażowanych w podziemiu Okręgu Wołyń AK osiągnęła w szczytowym momencie jego działalności 8 tysięcy ludzi⁴³.

4. Samoobrony

Wybuch II wojny światowej stanowił swoistą cezurę w dziejach Wołynia, województwa, w którym – zgodnie z oficjalnymi danymi – był najmniejszy odsetek ludności polskiej. Początkowo zresztą jedyny przejaw działań wojennych stanowiły nasilające się naloty Luftwaffe. Obejmowały one jednak przede wszystkim wielkie miasta, takie jak: Łuck, Równe czy Włodzimierz Wołyński. Po agresji ZSRS miejscowa ludność ukraińska wystąpiła przeciwko Polakom, atakując zarówno cywilów, jak i oddziały wojskowe. Sytuacja uległa pewnemu uspokojeniu po zajęciu tego terenu przez ACz⁴⁴. Wojna niemiecko-sowiecka w 1941 r. rozpoczęła nowy etap zarówno w dziejach Wołynia, jak i jego polskich mieszkańców. Polska ludność, która jeszcze pozostała na tym terenie po masowych sowieckich deportacjach, liczyła, że jej sytuacja ulegnie poprawie. Tak się nie stało. Wręcz odwrotnie, położenie Polaków w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej bardzo szybko zaczęło się pogarszać. Jeszcze w lipcu i sierpniu 1941 r. dokonano masowych egzekucji inteligencji polskiej i żydowskiej w Krzemieńcu, Kostopolu, Dubnie, Klewaniu oraz kilku innych miejscowościach. Aresztowania i egzekucje przeprowadzano na podstawie specjalnych list proskrypcyjnych, sporządzonych przez miejscowych działaczy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) najprawdopodobniej jeszcze przed wybuchem wojny⁴⁵. Warto zwrócić uwagę, że zmiana okupanta spowodowała równocześnie znaczny wzrost przestępczości. Dawną polską policję zlikwidowali Sowieci, a formacje policyjne utworzone przez władze okupacyjne zajmowały się przede wszystkim ochroną niemieckich interesów, a nie zwalczaniem przestępczości. Do spadku poziomu bezpieczeństwa przyczynił się też bardzo łatwy dostęp do broni palnej:

Wielka była (...) pokusa, by ten czas wykorzystać do wyrównywania zadawnionych porachunków sąsiedzkich, a nawet rodzinnych i z pewnością wielokrotnie

⁴³ W. Filar, „Burza” na Wołyniu..., s. 101.

⁴⁴ T. Dudek, *Przebrzeże 1943*, Warszawa 2019, s. 42-46.

⁴⁵ E. Siemaszko, *Wołyń pod okupacją niemiecką*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, nr 27, s. 240.

dochodziło do aktów krwawej zemsty. Że zaś bywały to porachunki między członkami różnych narodowości (nawet w ramach jednej rodziny) – odbierano je nieraz jako akty terroru politycznego. Podobnie byle rabuś mógł przedstawiać się chłopom jako partyzant – obojętne, polski lub ukraiński – a chłopci na ogół nie byli w stanie tego sprawdzić⁴⁶.

W początkowym okresie niemieckiej okupacji trudno zresztą mówić o jakichś działaniach obronnych. Ukraińska akcja skierowana przeciwko ludności polskiej stanowiła ogromne zaskoczenie zarówno dla komendanta Okręgu Wołyń, jak i Delegata Rządu na województwo wołyńskie. Struktury polskiej konspiracji były jeszcze zbyt słabe, aby móc przeciwdziałać agresji Ukraińców. Reakcję utrudniały również spory kompetencyjne między Okręgowym Delegatem Rządu Kazimierzem Banachem „Janem Linowskim” a komendantem okręgu płk. Kazimierzem Bąbińskim „Luboniem”. Ten pierwszy nie tylko chciał organizować samoobronę w oparciu o działaczy i zwolenników ruchu ludowego, ale także dążył do negocjacji ze stroną ukraińską w duchu polityki wojewody Henryka Józewskiego. Okazało się to fatalnym błędem. W połowie lipca 1943 r. wysłani na negocjacje przedstawiciele Okręgowej Delegatury Rządu Wołyń – Zygmunt Rumel „Poręba” oraz Krzysztof Markiewicz „Czart”, „Boruta” – zostali w bestialski sposób zamordowani przez banderowców. Zupełnie inne podejście do kwestii ukraińskiej prezentował Komendant Okręgu Wołyń AK Kazimierz Bąbiński – przeciwnik jakichkolwiek rozmów ze stroną ukraińską. Jego zdaniem na negocjacje było już za późno, a jedyną możliwość powstrzymania ukraińskiego terroru stanowił zbrojny opór⁴⁷. Warto może w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jeden istotny fakt. Polskie struktury konspiracyjne na Wołyniu, zarówno cywilne, jak i wojskowe, miały słabe rozpoznanie struktur podziemia ukraińskiego i jego zamiarów w stosunku do Polaków. Stąd też ogromne zaskoczenie wśród polskich konspiratorów wywołała ukraińska akcja skierowana przeciwko ludności polskiej, jej skala

⁴⁶ J. Łukaszów [wł. Tadeusz Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne” 1989, z. 90, s. 163-164.

⁴⁷ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022, s. 165; E. Bakuniak, „Osnowa”. Zgrupowanie Pułkowe 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Od Lasów Wołyńskich do Puszczy Solskiej. Wspomnienia uczestnika walk 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK i 9. Pułku Piechoty Legionów AK, Warszawa 2004, s. 35-36; M. Klimecki, *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck 20-22 maja 1998, oprac. R. Niedzielko], Warszawa 1998, s. 65.

i zasięg. Jeżeli dodać do tego fakt, iż w Komendzie Głównej Armii Krajowej (KG AK) oraz w centralnym aparacie Delegatury Rządu na Kraj w Warszawie brakowało specjalistów od zagadnień ukraińskich, trudno się dziwić, że reakcja polskiego podziemia na wydarzenia na Wołyniu okazała się mocno spóźniona⁴⁸. Dlatego też początkowe działania obronne organizowane były spontanicznie przez mieszkańców zagrożonych polskich osad. Warto zacytować słowa uczestnika tych wydarzeń, a zarazem historyka Władysława Filara:

W bezpośrednio zagrożonych wsiach i osadach polskich samorzutnie, i w miarę posiadania sił i środków, organizowano obronę ludności. Pierwsze formy samoobrony pojawiły się w drugiej połowie 1942 r. i polegały na organizowaniu punktów obserwacyjnych, nocnych dyżurów, patroli i straży, mających ostrzec mieszkańców o nadchodzącym niebezpieczeństwie. Mieszkańcy wsi przygotowywali kryjówki, w których w razie alarmu ukrywali się. W większości wypadków straże i patrole nie były wyposażone w broń palną, a tylko w podręczne przedmioty służące do osobistej obrony. Była to zatem samoobrona bierna polegająca przede wszystkim na obserwacji i ostrzeganiu, a nie na przeciwstawieniu się napadającym uzbrojonym bojówkom nacjonalistów ukraińskich⁴⁹.

W pierwszym okresie funkcjonowania oddziały samoobrony miały raczej charakter formacji typu milicyjnego. Były one słabo uzbrojone i wyszkolone⁵⁰. W miarę pogarszania się sytuacji rozpoczęto tworzenie struktur samoobrony w poszczególnych miejscowościach. Funkcję taką pełniła najczęściej

(...) wieś, względnie zorganizowana grupa wsi, do których ściągają taborami okoliczna ludność polska. Niektóre bazy liczyły nawet ponad 10 tysięcy ludzi. Bazy takie budowały umocnienia, bunkry, schrony, zaopatrywały się w broń i amunicję, posiadały jednolite dowództwo i przeważnie nie tylko potrafiły stawić skuteczny opór atakującym je bandom, ale nawet robiły wyprawy przeciwko grupującym się do uderzenia, względnie szły na odsiecz zagrożonym polskim osiedlom⁵¹.

Bazy samoobrony dysponowały większymi siłami obronnymi niż pojedyncze placówki, a ich oddziały liczyły od kilkudziesięciu do nawet 1000 ludzi (np. w Przebrażu), w miarę upływu czasu coraz lepiej uzbrojonych. Żołnierze samoobrony

⁴⁸ E. Komoński, *op. cit.*, s. 213-218.

⁴⁹ W. Filar, *Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, cz. 1, Warszawa, 2011, s. 21.

⁵⁰ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 64.

⁵¹ T. Dudek, *Przebraże 1943...*, s. 97.

zajmowali się ewakuacją ludności zagrożonych polskich wsi i kolonii, przychodzili z pomocą atakowanym polskim osiedlom, organizowali wyprawy mające na celu zdobycie żywności. Obrońcy dokonywali również wypadów na tereny wsi ukraińskich, w których koncentrowały się oddziały UPA⁵². Mówiąc o strukturach samoobrony na Wołyniu, trzeba stwierdzić, że ludność cywilna znajdująca się na terenie poszczególnych placówek musiała przestrzegać różnego rodzaju nakazów i zakazów. Młodzież i mężczyźni zdolni do noszenia broni brali udział np. w pracach fortyfikacyjnych oraz szkoleniach wojskowych. Każdy z nich miał wyznaczone zadania na wypadek ukraińskiego ataku. Dla samoobrony ważne było również zaopatrywanie mieszkańców w żywność, czemu służyły wypadki do niszczenia polskich wsi, zbieranie zboża znajdującego się na polach oraz rekwizycje w wioskach ukraińskich. Często takie akcje przeradzały się w regularne walki z oddziałami ukraińskich nacjonalistów oraz ukraińską samoobroną. W poszczególnych samoobronach funkcjonowały piekarnie, młyny oraz warsztaty rzemieślnicze: krawieckie, rymarskie czy szewskie, które pracowały zarówno na rzecz samoobrony, jak i ludności cywilnej. W tak dużych skupiskach ludzi ważne było utrzymanie ładu i porządku. W poszczególnych placówkach tworzone sądy złożone z osób cieszących się autorytetem wśród miejscowej społeczności. W większych jednostkach powstawały również struktury żandarmerii. W wielu z nich funkcjonowała służba zdrowia, która z jednej strony zajmowała się leczeniem rannych, z drugiej zaś zwalczała różnego rodzaju choroby trapiące mieszkańców⁵³.

Należy wyraźnie podkreślić, że placówki samoobrony organizowano we wsiach i miasteczkach czysto polskich lub tych o zdecydowanej przewadze ludności polskiej. Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja w wioskach mieszanych pod względem narodowościowym lub o znacznej przewadze ludności ukraińskiej, gdzie nie było możliwości zorganizowania jakichkolwiek struktur samoobrony. Polscy mieszkańcy znajdowali się pod bezustanną obserwacją swoich ukraińskich sąsiadów, którzy nie wahali się donosić na nich do władz okupacyjnych, informując, że tworzą struktury partyzanckie, gromadzą broń itp. W wypadku takich wsi jedyną szansą ocalenia dla Polaków była ich natychmiastowa ucieczka⁵⁴. Jeszcze inna sytuacja panowała w wioskach i miasteczkach, w których stacjonowały okupacyjne

⁵² E. Siemaszko, W. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia w latach 1939-1945*, t. 2, Warszawa 2008, s. 1066.

⁵³ E. Komoński, *op. cit.*, s. 303-318.

⁵⁴ L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015, s. 129-130.

garnizony, dzięki czemu polscy mieszkańcy mogli czuć się tam w miarę bezpieczni. Tak było m.in. w niewielkim mieście Kołki nad Styrem. Niestety, jak wspominała po latach Maria Berny, w czerwcu 1943 r. niemiecki oficer, który przychodził do jej rodziców pograć na fortepianie, powiedział, że w następnym tygodniu niemiecki garnizon wychodzi z Kołek. Dla Polaków była to fatalna wiadomość. Obawiali się, że jak tylko Niemcy opuszczą miasteczko, to oni sami zostaną wymordowani przez UPA. Z przywołanej relacji wiadomo, że w tej sytuacji w miejscowym kościele zorganizowano zebranie Polaków, na którym podjęto decyzję o wysłaniu gońców do pobliskiego Przebraża z prośbą o pomoc. Wkrótce do Kołek wyruszyła kolumna furmanek osłaniana przez żołnierzy samoobrony, którzy ewakuowali z miasteczka jego polskich mieszkańców⁵⁵.

Wydaje się, że aktywność tych pierwszych struktur samoobrony zależała z jednej strony od postawy przywódców lokalnej polskiej społeczności, z drugiej zaś od stosunków polsko-ukraińskich na danym terenie i związanym z tym poczuciem bezpieczeństwa miejscowych Polaków. Przykładem mogą być tutaj wydarzenia w kolonii Hipolitówka w powiecie Kostopol. Została ona zaatakowana 28 marca 1943 r. Mieszkańcy zaalarmowani przez strażę zdolali uciec. Zginęło zaledwie siedmiu z nich. Gdyby nie wystawiano posterunków, straty mogły być o wiele większe⁵⁶.

Mówiąc o strukturach samoobrony, trzeba zwrócić uwagę na jeszcze jeden ważny czynnik, jakim były działające na Wołyniu oddziały partyzantki sowieckiej. Ich obecność, zwłaszcza w początkowym okresie, decydowała nieraz o przetrwaniu poszczególnych placówek. Tak było np. we wsi Ugły w powiecie Sarny. Tamtejsza samoobrona powołana została jeszcze w 1942 r. Jednym z jej organizatorów był Piotr Mosiejczyk, który jako podoficer zawodowy służył do 1939 r. w Centralnej Szkole Podoficerów Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) w Osowcu, a podczas kampanii wrześniowej był żołnierzem 135 pp rez. Po zakończeniu walk powrócił do domu. Kiedy zaczęły się napady ukraińskie, zaangażował się w tworzenie samoobrony. Jej sytuacja uległa poprawie we wrześniu 1942 r., kiedy w ten rejon przybył sowiecki oddział partyzancki dowodzony przez kpt. Iwana Michajłowicza. Jego baza znajdowała w chutorze Grafski Kureń położonym około 3,5 km od Ugł.

⁵⁵ M. Berny, *Wołynianka*, Wrocław 2015, s. 43-45. W miasteczku pozostała jednak grupa Polaków starszych i chorych oraz tych należących do rodzin mieszanych. Wszystkich 13 czerwca zapędzono do tamtejszego kościoła, który następnie został podpalony. Upowcy strzelali do próbujących się wydostać ze świątyni. Zginęło wówczas 40 osób. Zob. E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 571.

⁵⁶ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 63.

Obie strony intensywnie współpracowały zarówno przeciwko Niemcom, jak i Ukraińcom. Sytuacja uległa zmianie w maju 1943 r., kiedy sowieccy partyzanci opuścili ten obszar. 12 maja doszło do napadu ukraińskiego, którego miejscowe siły samoobrony nie były w stanie powstrzymać. Wieś została zdobyta i zginęło wówczas 72 mieszkańców. Pozostali byli zmuszeni opuścić rodzinne strony⁵⁷.

W okresie, o którym mowa, polskie oddziały dopiero się formowały, zresztą były nieliczne i zbyt słabe, aby w efektywny sposób wesprzeć placówki samoobrony. Dlatego tak ważna okazała się współpraca z sowiecką partyzantką. Tworzenie polskich jednostek bojowych przebiegało zresztą nie bez trudności. Przekonał się o tym kpt. Władysław Kochański skierowany w kwietniu 1943 r. do powiatu Kostopol w celu inspekcji tamtejszych struktur konspiracyjnych. Za najbardziej zagrożony obszar uznał on rejon Huty Stepańskiej. Podjął wówczas próbę organizacji oddziału partyzanckiego w oparciu o struktury samoobrony w pobliskiej wsi Wyrka. Niestety, sprzeciwili się temu miejscowi gospodarze, którzy stwierdzili, że młodzi ludzie powinni bronić rodzinnej wsi na miejscu, a nie w oddziale partyzanckim. W tej sytuacji Kochański pozostał w Wyrce, obejmując dowództwo tamtejszej samoobrony. Wydaje się, że decyzja o zaniechaniu organizacji oddziału partyzanckiego była fatalnym błędem, który ułatwił banderowcom w lipcu i sierpniu 1943 r.⁵⁸ likwidację w tym rejonie polskich wsi i chutorów. Według różnych danych na terenie Wołynia w latach 1942-1944 udało się utworzyć od 100 do 300 ośrodków samoobrony. Najczęściej były to pojedyncze wsie, w których chroniła się ludność cywilna. Ich załogę stanowiło zwykle kilku lub kilkadziesiąt ludzi uzbrojonych zarówno w różnego rodzaju broń palną, jak i widły, kosy, siekiery. Wartość bojowa takiej samoobrony zależała oczywiście od wielu czynników, z których najważniejszymi były poziom wojskowego wyszkolenia obrońców oraz posiadane uzbrojenie. Im lepsze uzbrojenie i zapasy amunicji, tym bardziej rosła szansa przetrwania poszczególnych placówek. Największą wytrzymałość na ukraińskie ataki miały ośrodki, w których skład wchodziło kilka lub kilkanaście wsi dysponujących polowymi fortyfikacjami oraz mniej lub bardziej wyszkoloną i uzbrojoną załogą. Oddziały samoobrony w większych ośrodkach formowane były w plutony i kompanie. Działo się to oczywiście w porozumieniu z komendantami

⁵⁷ Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów (dalej: BUiAD) IPN, sygn. 932/9, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, Relacja Piotra Mosiejczyka, k. 28-30.

⁵⁸ T. Dudek, *Cichociemny kpt. Władysław Kochański „Bomba”/„Wujek” i jego żołnierze w obronie ludności polskiej Wołynia w 2. połowie 1943 roku*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 115-116, *Biblioteka Muzeum Armii Krajowej w Krakowie*, nr 6.

poszczególnych inspektoratów AK. Do największych baz polskiej samoobrony na terenie Wołynia należały: Przebraże, Huta Stepańska, Pańska Dolina, Rożyszcze, Rybcza, Bielin, Stara Huta, Zasmyki⁵⁹.

Sytuacja polskiej konspiracji panująca na Wołyniu w początkowym okresie niemieckiej okupacji była spowodowana niemal zupełnym zniszczeniem jej struktur przez władze sowieckie w latach 1939-1941, co znacznie utrudniło polskie działania po rozpoczęciu się rzezi ukraińskich. Dopiero w lutym 1942 r. na rozkaz Komendanta Głównego ZWZ Stefana Roweckiego skierowano na Wołyń, w rejon Dubna i Równego, ekipę oficerów, na której czele stał mjr Brunon Rolke „Aspik”. Podjęto także decyzję o wysłaniu drugiej grupy oficerów w rejon Kowla. Pomimo tych wysiłków prace nad odbudową struktur konspiracyjnych na Wołyniu nie były zbyt zaawansowane. Sytuacja zmieniła się dopiero w połowie 1942 r., kiedy przybył tam Kazimierz Bąbiński, mianowany komendantem Okręgu Wołyńskiego AK⁶⁰.

Głównym celem polskiego podziemia była oczywiście walka z Niemcami. Planowano wywołanie powstania, jednak zamiary te musiały ulec całkowitej zmianie, kiedy okazało się, że ziemie polskie zostaną wyzwolone przez wojska sowieckie, a nie, jak oczekiwano, przez armie aliantów zachodnich. Zgodnie z nowymi wytycznymi, w miarę przybliżania się frontu, na terenie Okręgu Wołyń miała być przeprowadzona mobilizacja oraz utworzone oddziały partyzanckie. Według założeń powinny one zostać skoncentrowane w zachodniej części Wołynia, a następnie, we współpracy z nadciągającymi oddziałami sowieckimi, skierowane do walki przeciwko Niemcom. Niestety, także i ten plan nie doczekał się realizacji. Przyczyną był narastający terror nacjonalistów ukraińskich, co spowodowało, że żołnierze AK cały swój wysiłek skierowali na obronę zagrożonej polskiej ludności⁶¹.

Zmiany organizacyjne następowały także po stronie ukraińskiej. W lutym 1943 r. odbyła się III Konferencja Programowa OUN-B. W jej trakcie postanowiono przystąpić do rozpoczęcia działań partyzanckich. Nowo tworzone zbrojne ramię OUN otrzymało nazwę Ukraińska Powstańcza Armia. Na czele UPA na

⁵⁹ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 68; *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, Armia Krajowa, Londyn 1950, s. 527-528.

⁶⁰ D. Faszczka, *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu 1939-1944*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7/8, s. 96-98; W. Filar, *Okręg Wołyński AK*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 226-227.

⁶¹ Z. Kachnicz, *Armia Krajowa na Wołyniu a przygotowanie ukraińskich nacjonalistów do oczyszczenia tych terenów z Polaków*, [w:] *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*, red. nauk. C. Partacz, B. Polak, W. Handke, Koszalin-Lesno 2004, s. 161; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999, s. 104.

Wołyniu stanął Dmytro Semenowycz Klaczkiwski. Zgodnie z wytycznymi działania organizacji miały być skierowane przeciwko sowieckiej partyzantce, Polakom i Niemcom. Choć dowództwo UPA za głównego wroga uważało partyzantkę sowiecką, to w praktyce działania oddziałów partyzanckich skierowano przeciwko najsłabszemu z przeciwników – bezbronnej polskiej ludności cywilnej⁶². Polski historyk Grzegorz Motyka pisze, że treść owego rozkazu do dzisiaj nie jest znana. Nie wiadomo, czy zamierzano zabijać jedynie mężczyzn, czy wszystkich Polaków. Patrząc na wydarzenia, jakie rozgrywały się w kolejnych miesiącach, wydaje się jednak, że celem akcji miało być całkowite zlikwidowanie polskiej ludności na tym terenie⁶³. To rozumowanie potwierdza dyrektywa Klaczkiwskiego z czerwca 1943 r., w której twierdził:

Powinniśmy podjąć wielką akcję likwidacji polskiego elementu. Należy wykorzystać nadarzającą się okazję przy wycofaniu wojsk niemieckich, likwidacji całej polskiej ludności od 16 do 60 roku życia. Tej walki nie możemy przegrać i, nie licząc się z ceną, powinniśmy zmniejszać polskie siły (...), wioski powinny zniknąć z powierzchni ziemi⁶⁴.

Dyrektywa ta wyraźnie pokazuje, że dowództwo UPA od samego początku planowało fizyczną likwidację polskiej ludności na Wołyniu. Przywódcy ukraińscy liczyli bowiem, że może powtórzyć się sytuacja z 1918 r., kiedy to Polacy i Ukraińcy toczyli walkę o przynależność państwową Wołynia. Fizyczna likwidacja polskiej ludności Wołynia sprawiłaby, że bezprzedmiotowe stałyby się roszczenia państwa polskiego do tego terenu. Wszystko to spowodowało, że w marcu 1943 r. doszło do zaostrzenia sytuacji. Wzrosła wówczas znacznie liczba ukraińskich napadów. Wiązało się to z faktem, że z niemieckiej służby zdezerterowało wówczas do lasu blisko 5000 ukraińskich policjantów wraz z uzbrojeniem⁶⁵. Zdecydowana większość z nich trafiła do banderowskiej partyzantki. Dawni policjanci napadali na przedstawicieli niemieckiej administracji, uwalniali aresztowanych członków

⁶² W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 156-157; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 247-248; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków, 2011, s. 97-99.

⁶³ Cyt. za: G. Motyka, *Tak było...*, s. 111.

⁶⁴ Cyt. za: A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995, s. 19.

⁶⁵ BUiAD IPN, sygn. 932/5, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, H. Wardach, *Tragiczne wspomnienia z lat 1939-1945*, k. 118; E. Bakuniak, *op. cit.*, s. 34; *Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3, *Kwiecień 1943-lipiec 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al., przygot. do dr. J. Tokarski, D. Radecki], Wrocław 1991, s. 5.

organizacji ukraińskich, zabijali wybranych Polaków, zapewne na podstawie przygotowywanych wcześniej list proskrypcyjnych⁶⁶. Początkowo bandyci mordowali pojedyncze rodziny polskie, które mieszkaly we wsiach ukraińskich, lub tych Polaków, do których mieli pretensje o jakieś dawne zatargi. Potem napadali na całe wsie, mordowali wszystkich ludzi, grabili mienie i inwentarz, a domy podpalali. Prawie każdego wieczora widoczne były łuny palących się wiosek. Niektórym Polakom udawało się uciec przed rzezią do miast lub innych wsi, w których jeszcze był spokój⁶⁷.

Aby pozbyć się Polaków, Ukraińcy nie wahali się również stosować prowokacji. Tak było np. w Klewaniu, znajdującym się w powiecie Równe. 16 lipca 1942 r. miejscowi Ukraińcy wywiesili tam antyniemiecką odezwę spisana w języku polskim. W odwecie za tę akcję Niemcy, którzy przypisali ją polskiemu podziemiu, w ciągu kilku dni rozstrzelali kilkudziesięciu Polaków mieszkających w Klewaniu. Ukraińcy wysyłali również donosy do władz niemieckich, informując w nich, że Polacy współpracują z Sowietami. Efektem tego było dokonywanie brutalnych pacyfikacji polskich wsi przez Niemców. Banderowcy nie wahali się również stosować bardziej perfidnych metod. Często wchodzili do polskich miejscowości, podając się za żołnierzy oddziału partyzantki sowieckiej. Tak było np. we wsi Parośle, gdzie działający w ten sposób upowcy zamordowali 173 osoby. W początkowym okresie, aby zlikwidować potencjalne struktury konspiracyjne, Ukraińcy wzywali Polaków do tworzenia wspólnych organizacji podziemnych skierowanych przeciwko Niemcom. Tak było np. w Swojczowie, w powiecie Włodzimierz Wołyński. Miejscowy polski nauczyciel stworzył tam oddział partyzancki i w dobrej wierze podporządkował go UPA. Wszyscy członkowie tego zgrupowania zostali wymordowani 11 lipca 1943 r. w Dominopolu⁶⁸.

W związku z nasilającymi się akcjami UPA skierowanymi przeciwko Niemcom ci ostatni postanowili wykorzystać Polaków w akcjach przeciwko Ukraińcom

⁶⁶ CBW, rps 35/98, K. Bąbiński, *op. cit.*, k. 6; *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi. 1942-1945*, cz. 1-2, Kijów-Warszawa 2005, s. 393, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4; G. Motyka, „Plan: wykarczować”, „Karta. Kwartalnik Historyczny” R. 15, 2005, nr 46, s. 92.

⁶⁷ Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (dalej: CDCN), Archiwum Lucyny Kulińskiej, akc. 2388, A. Kownacka-Góral, Wspomnienia z dawnych lat, k. 18.

⁶⁸ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. 932/9, W. Siemaszko, Spis aktów terroru nacjonalistów ukraińskich w latach 1939-1944 (wyciąg), s. 17; L. Kulińska, C. Partacz, *op. cit.*, s. 132-133.

zgodnie ze starą zasadą: „dziel i rządź”. W meldunku sytuacyjnym dotyczącym wydarzeń na Wołyniu można przeczytać:

Sposób przeprowadzenia śledztw ma ze strony Niemców charakter wzajemnego szczucia Polaków i Ukraińców. Polega to na tym, że zbiera się od miejscowych Polaków zeznania przeciwko Ukraińcom, a następnie po wezwaniu Ukraińców odczytuje się im te zeznania, dążąc do wyciągnięcia w zamian oskarżeń przeciwko Polakom⁶⁹.

Władze niemieckie przerzuciły na Wołyń specjalne oddziały policji sformowane z mieszkańców Wielkopolski i Ślązaków, którym podczas przemarszu przez miejscowości zamieszkane przez ludność polską kazano śpiewać polskie piosenki. Do zaostrenia konfliktu polsko-ukraińskiego przyczyniło się też sprowadzenie z Generalnego Gubernatorstwa (GG) batalionu policji pomocniczej (tzw. Schutzmannschaft nr 202), który utworzono z Polaków zamieszkałych w GG. Jego żołnierze brali udział w akcjach pacyfikacyjnych skierowanych przeciwko ukraińskim wsiom. Ponadto spośród polskich mieszkańców Wołynia utworzono sieć posterunków policji oraz co najmniej jeden batalion policji pomocniczej (tzw. Schutzmannschaft nr 107)⁷⁰. Tadeusz Wolak pisał po latach:

Młodzież polska znalazła się w tych batalionach nie z motywów politycznych, lecz z powodu rozpaczliwej walki o życie własne i swoich najbliższych, swoich rodzin. Polacy od początku okupacji do tej podłej pracy się nie brali. Ale teraz nie było wyjścia. Kiedy ukraińscy nacjonaliści gnani żądzą niszczenia i mordu zatracili ludzkie oblicze i rozpoczęli mordować, wyrzynać w pień polską ludność, ta wtedy zwracała się do władz niemieckich z błagalną prośbą o pomoc. Władze niemieckie odpowiadały: wszystkie nasze wojska są na froncie. Jedyne, co możemy dla was zrobić, to dać wam broń. Brońcie się sami. Ale broń damy pod warunkiem, że wstąpicie do policji, z myślą, aby przejąć w swoje ręce broń, która wcześniej czy później z tymi młodymi chłopcami i tak trafi do partyzanckich oddziałów i będzie wykorzystana przeciwko jej dawcom. Na razie broń tę wymierzyć trzeba było przeciwko upowskim zbirom, mordercom rodaków. W pomocniczej policji celowo znalazła się także część ludzi z konspiracji Armii Krajowej⁷¹.

⁶⁹ G. Motyka, *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” R. 8, 1998, nr 24, s. 128.

⁷⁰ W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 159; J. Łukaszów [wł. Tadeusz Olszański], *op. cit.*, s. 175; G. Motyka, *Polski policjant...*, s. 126-127.

⁷¹ T. Wolak, *Na Wołyniu. Najstarszy i największy oddział partyzancki „Bomba” Armii Krajowej*, „Biuletyn Informacyjny 27 WDP AK” 2010, nr 1, s. 12-13. Najwcześniej posterunki polskiej policji pomocniczej powstały w powiatach, w których Ukraińcy dopuścili się masowych morderstw na

Tworzenie polskiej policji wywoływało falę oskarżeń wobec Polaków o kolaborację z Niemcami. Takie twierdzenia były jednak zbyt daleko idące. W odpowiedzi na te oskarżenia anonimowy autor pisał, że Polacy w przeciwieństwie do miejscowej społeczności ukraińskiej nie witali Niemców kwiatami. Jeżeli zaś ktoś decydował się na pracę dla nich, to tylko dlatego, że nie był w stanie zdobyć w inny sposób środków utrzymania. Ludzie ci, którym często Ukraińcy wymordowali całą rodzinę, chcieli pomścić śmierć swoich bliskich. Taka postawa, choć z ludzkiego punktu widzenia całkowicie zrozumiała, nie cieszyła się na ogół poparciem polskiej społeczności⁷². Warto dodać, że kiedy do GG dotarły informacje o rozpoczęciu masowych mordów na ludności polskiej Wołynia, szef Rady Głównej Opiekuńczej Adam Jaxa-Ronikier złożył Niemcom propozycję, aby w polskich wsiach na Wołyniu powołać do istnienia Straż Obywatelską. Jej zadaniem miała być obro- na miejscowej ludności przed działaniami „różnego rodzaju band”. Do stworzenia tej formacji jednak nie doszło. Sprzeciwiły się temu władze Polskiego Państwa Podziemnego, dla których zawieranie jakiegokolwiek porozumienia z Niemcami było nie do przyjęcia. Tworzenie tego rodzaju formacji byłoby również źle widziane przez zachodnich aliantów oraz dawałoby sowieckiej propagandzie argumenty na to, że Polacy współpracują z Niemcami⁷³.

Zasadniczo władze okupacyjne starały się prowadzić jedynie pozorne działania, mające na celu przywrócenie porządku. Zdarzało się, że czasami zawierały one lokalne porozumienia z ukraińskim podziemiem. Tak było m.in. w Krzemieńcu, gdzie wypuszczone zostało z więzienia dowództwo miejscowego oddziału banderowców w zamian za obietnicę, że zmusi ono mieszkańców okolicznych wsi do złożenia wyznaczonych przez władze kontyngentów⁷⁴. Adolf Kosmowicz, który mieszkał na Wołyniu, napisał:

Niemcy zbrodniom banderowców nie przeszkadzali, ponieważ wiązało to Polaków, którzy dawali się Niemcom we znaki przez swoje akcje zbrojne i sabotaże. Lecz gdy zdarzył się przypadek, że został zamordowany przez nacjonalistów ukraińskich Niemiec, Niemcy rozprawiali się z Ukraińcami bezwzględnie i okrutnie⁷⁵.

polskiej ludności cywilnej. Były to kolejno powiaty: Dubno, Krzemieniec (kwiecień 1943) oraz Kostopol i Sarny (maj, czerwiec 1943). Zob. W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 158.

⁷² J. Łukaszów [wł. Tadeusz Olszański], *op. cit.*, s. 164-165.

⁷³ T. Dudek, *Przebraże...*, s. 74.

⁷⁴ C. Partacz, *Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN-UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943-1944*, „Rocznik Koszaliński” 2003, nr 31, s. 105.

⁷⁵ BiUAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. GK 932/5, Relacja Adolfa Kosmowicza, k. 11.

W kwietniu 1943 r. doszło do ponownego wybuchu ukraińskiej agresji, skierowanej przeciwko bezbronnej ludności polskiej. W początkowym okresie objęła ona wsie i miasteczka położone w powiatach: Sarny, Kostopol, Równe, Zdobunów i Krzemieniec. Na terenie tych powiatów zginęło wówczas około 7 tysięcy osób⁷⁶. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło wówczas w Janowej Dolinie. Było to miasteczko z blisko setką drewnianych domów, w którym wraz z rodzinami zamieszkiwali robotnicy zatrudnieni w pobliskiej kopalni bazaltu. Kiedy rozpoczęły się ukraińskie napady, Niemcy we własnym, dobrze pojętym interesie zdecydowali się na przekazanie Polakom niewielkiej liczby karabinów i amunicji: „Centrum obrony stanowiły dwa duże murowane budynki, pozostałość po obszarowych folwarkach. Zabezpieczone drutem kolczastym oraz systemem schronów i rowów strzeleckich stanowiły doskonałe miejsce do obrony”⁷⁷. Po raz pierwszy oddziały UPA zaatakowały je 23 kwietnia 1943 r. O terminie napadu Polacy w Janowej Dolinie dowiedzieli się wprost od swoich ukraińskich sąsiadów: „Tylko nieznaczna część mieszkańców uwiaryła i schowała się na tę noc w budynku ośrodka zdrowia z dużymi murowanymi piwnicami”⁷⁸. Większość pozostała w swoich domach. Zaskoczeni ludzie ginęli od kul, dymu i ognia, gdyż Ukraińcom udało się podpalić większość drewnianych domów. Według relacji świadków zamordowano wówczas blisko 600 Polaków. Nieliczna polska samoobrona dowodzona przez por. Stanisława Pawłowskiego „Cuchaja” nie była w stanie odeprzeć nieprzyjaciela. Po jego wycofaniu się grupa żołnierzy samoobrony dokonała akcji odwetowej w pobliskich wsiach ukraińskich. W jej wyniku zginęło co najmniej pięć osób. Polacy, którzy przeżyli, zostali wywiezieni przez Niemców do Kostopola, natomiast grupa żołnierzy samoobrony pod dowództwem por. Pawłowskiego wyruszyła w kierunku Przebraża. W Janowej Dolinie pozostała jedynie obsługa elektrowni i wodociągów oraz kolejarze. Opuścili oni tę miejscowość w drugiej połowie maja 1943 r., tj. po kolejnym ataku UPA na to osiedle⁷⁹. Niejasna pozostaje rola Niemców w tej zbrodni. W Janowej Dolinie stacjonował wówczas niemiecki garnizon liczący blisko 100 żołnierzy. Niestety, podczas ukraińskiego ataku niemieccy żołnierze

⁷⁶ G. Motyka, *Tak było...*, s. 112.

⁷⁷ H. Cybulski, *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014, s. 374.

⁷⁸ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. GK 932/6, Relacja Tadeusza Kotarskiego, k. 62.

⁷⁹ D. Faszczka, *Komenda Okręgu AK „Wołyń” wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 3-4, s. 81; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006, s. 316-318; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 234-236.

zachowywali się biernie. Można przypuszczać, że działali w porozumieniu z napastnikami⁸⁰. Nie był to ostatni ukraiński napad na Janową Dolinę. Do kolejnego doszło w maju 1943 r. Mieszkańców, którzy pozostali przy życiu, wywieziono na roboty do Kostopola⁸¹.

Wcześniej, bo jeszcze w lutym 1943 r., doszło do okrutnej zbrodni dokonanej przez UPA na polskiej ludności cywilnej w kolonii Parośle położonej w powiecie Sarny. Do wsi wkroczył oddział, którego członkowie przedstawili się jako żołnierze partyzantki sowieckiej. Mieszkańcy bardzo ciepło przyjęli przybyłych. Niestety, jeszcze tego samego dnia rzekomi sowieccy partyzanci pokazali swoje prawdziwe oblicze i wymordowali z niesłychanym okrucieństwem mieszkańców kolonii. Zginęły wówczas 172 osoby⁸².

Mimo że pierwsze samoobrony na Wołyniu powstały jeszcze w 1942 r., to dopiero atak na Parośle przyspieszył organizowanie tego rodzaju placówek. Były one tworzone przede wszystkim przez osoby cywilne, cieszące się zaufaniem lokalnych społeczności lub posiadające pewne doświadczenie wojskowe zdobyte np. w trakcie służby. Wśród ich założycieli byli m.in. księża. Za przykład może posłużyć postawa ks. Józefa Kuczyńskiego, proboszcza parafii Dederkały i Szumsk w powiecie krzemienieckim, który nie tylko zorganizował struktury AK w tej wsi, ale także w 1943 r. utworzył w Dederkałach placówkę samoobrony. Kuczyński wspominał, że na terenie obu tych parafii zostało zamordowanych około 200 osób. Do 6 maja 1943 r. wszyscy Polacy uciekli stamtąd do Krzemieńca lub Zbaraża, gdzie stacjonowały silne niemieckie garnizony⁸³. W tej sytuacji w Dederkałach postanowiono zorganizować samoobronę. W skład jej dowództwa oprócz ks. Kuczyńskiego, który pełnił funkcję dowódcy samoobrony, oraz komendanta miejscowych struktur AK weszli również: Wasyli Stepanow „Waśka”, który odpowiadał za

⁸⁰ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. GK 932/9, Relacja Karola Nowickiego, k. 12; A. Bata, *W cieniu Tryzuba*, Warszawa–Kraków 2016, s. 167; D. Faszczka, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 100-101; D. Piersa, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu*, „Studenckie Zapiski Historyczne” 2007, nr 4, s. 73.

⁸¹ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. GK 932/6, Relacja Tadeusza Kotarskiego, k. 64.

⁸² Ibidem, Relacja Zygmunta Żołędziewskiego, k. 72; E. Siemaszko, *op. cit.*, s. 247; W. Kołodyński, *Po traumie, [w:] Wołyń. Bez komentarza. Wywiady radiowe, wspomnienia ocalałych, dokumenty*, Warszawa 2016, s. 40-44.

⁸³ *Kresowi księża harcerze. Od Kamieńca Podolskiego do Nowogródka. Kościół Rzymskokatolicki na kresowych ziemiach polskich. Wspomnienia, zebrał, oprac. i wyd. H. Dąbkowski*, Warszawa 1999, s. 51.

prace fortyfikacyjne, Jan Pypeć, Karol Kaczaniuk i Romaniuk (felczer służący do 1939 r. w KOP). Samoobrona posiadała siedem karabinów, pistolety i granaty⁸⁴. Na początku lutego 1944 r., kiedy oddziały niemieckie opuściły Dederkały, w kościele oraz dawnym klasztorze reformatów schroniło się około 370 osób. Obrońcy rozpoczęli zbieranie broni i amunicji porzuconej we wsi przez uciekających żołnierzy niemieckich. Kościół i klasztor były raz po raz ostrzeliwane przez Ukraińców, którzy – przekonani o wielkiej sile obrońców – nigdy nie odważyli się na przeprowadzenie skoncentrowanego ataku. 21 lutego do Dederkał wkroczyły oddziały sowieckie, kładąc kres walkom⁸⁵.

Bywało jednak i tak, że placówki AK i samoobrony organizowały różne osoby. Tak zdarzyło się np. we wsi Rybcza, gdzie strukturom AK dał początek ppor. rez. Eryk Niemczykowski, natomiast działalność samoobrony zainicjował m.in. ks. Dominik Wyżykowski⁸⁶. Powstała ona w marcu 1943 r., kiedy na teren powiatu krzemienieckiego dotarła fala mordów ukraińskich. W związku z tym, że wieś była dość rozległa, zdecydowano się na utworzenie dwóch punktów oporu. Pierwszy znajdował się w murowanym budynku miejscowej szkoły, drugi zaś – w położonym w zachodniej części wsi, w odległości około 1 km, dużym gospodarstwie rodziny Niewińskich złożonym z trzech murowanych budynków i dwóch murowanych piwnic, mogących służyć jako schrony. W skład gospodarstwa wchodziła również masywna stodoła. Oba punkty zostały bardzo solidnie umocnione. Początkowo samoobrona nie miała jednolitego dowództwa. Obroną szkoły kierowali wspólnie: sołtys wsi, plutonowy 12 Pułku Ułanów Podolskich Franciszek Mytkowski „Ułan” oraz sekretarz wsi Marcin Mysłowski „Sołtys”. Obroną gospodarstwa Niewińskich dowodził z kolei Jan Niewiński „Sokół”⁸⁷. W kwietniu 1943 r. do wsi zaczęli masowo napływać uciekinierzy z okolicznych wiosek i chutorów. W nocy mieszkańcy Rybczy oraz przybysze chronili się w obu umocnionych punktach oporu. Kobiety z dziećmi oraz starsi przebywali w murowanych budynkach i schronach, reszta mieszkańców zajmowała pozostałe zabudowania. Gospodarstwa, które znajdowały się pomiędzy oboma punktami oporu, były w nocy pilnowane przez

⁸⁴ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska Samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997, s. 286.

⁸⁵ BUiAD IPN, sygn. 932/11, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, Relacja ks. Józefa Kuczyńskiego, proboszcza parafii Wielkie Dederkały, k. 43-44; *Kresowi księża...*, s. 51-52; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 419-420.

⁸⁶ J. Turowski, *Pożoga...* s. 144. Wczesną wiosną 1943 r. struktury samoobrony, jak pisze Michał Klimecki, tworzone były zarówno z inicjatywy lokalnych społeczności, jak organizacji cywilnych i wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego. Zob. M. Klimecki, *op. cit.*, s. 64.

⁸⁷ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 428.

krążące pomiędzy nimi patrole⁸⁸. Władysław Janczyński, który był wówczas członkiem tamtejszej samoobrony, wspominał, że jej organizację ułatwiła Gertruda Grządkowska, pochodząca z Torunia wdowa po Wiktorze Grządkowskim, właścicielu pobliskiej Michałówki. Przekonała ona niemieckiego administratora majątków ziemskich w powiecie krzemienieckim, znanego jej jeszcze z Torunia z czasów przedwojennych, o konieczności powołania struktur samoobrony. Niemcy, którzy uważali ją za swojego człowieka, ponieważ pochodziła z Pomorza, zgodzili się bez problemów. W rzeczywistości Grządkowska była zaprzysiężonym członkiem AK, o czym Niemcy oczywiście nie wiedzieli. Dzięki jej inicjatywie wydali oni zgodę na utworzenie samoobrony. Mało tego, władze okupacyjne przekazały 10 karabinów do obrony wioski i pobliskiego majątku. Dzięki tej decyzji ułatwione było zalegalizowanie posiadanej nielegalnie broni zakupionej u niemieckich żołnierzy lub tej, która w 1941 r. została porzucona przez Sowietów podczas odwrotu⁸⁹. Edmund Bosakowski, który po ucieczce z obozu pracy w Białozórce znalazł się w Rybczy, wspominał, że po odwrocie wojsk sowieckich niektórzy co bardziej przezorniejsi gospodarze zbierali pozostawioną broń, zamiast oddawać ją Niemcom:

Potem ukrywali ją po szopach albo w stodołach za gontem. Jak się później okazało, kiedy byliśmy w wielkiej potrzebie, u jednego zapobiegliwego gospodarza w Rybczy, w kacie stodoły, pod stertą słomy znalazł się całkiem okazały i sprawny karabin maszynowy oraz dwie skrzynki z amunicją. Na nasze szczęście sporo się tego dobra po stodołach uratowało⁹⁰.

Władze okupacyjne, chcąc w pewien sposób kontrolować struktury samoobrony, wyznaczyły na jej nadzorcę folksdojczę ze Śląska, niejakiego Szramka. W związku z tym, że przywiezioną broń pokwitował Stefan Gołębiowski, niezwiązany ze strukturami AK, został on wyznaczony na komendanta samoobrony i w tej roli występował oficjalnie wobec władz okupacyjnych. W ten sposób powstało podwójne kierownictwo samoobrony. Funkcję komendanta pełnił Gołębiowski, jednak w rzeczywistości samoobroną kierowali kolejno: wachm. Henryk Butyński „Kobryn” (czerwiec-sierpień 1943), przeniesiony następnie do Okręgu AK Tarnopol, oraz Jan Niewiński „Sokół” (od sierpnia aż do końca okupacji

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ AW Ośrodek Karta, sygn. II 1303 2k, W. Janczyński, Mój pamiętnik z okresu II Rzeczypospolitej Polskiej okupacji oraz sowieckiej i niemieckiej i PRL, k. 3; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 289.

⁹⁰ AW Ośrodek Karta, sygn. II 1251 2k, E. Bosakowski, Niedokończony pamiętnik, k. 32.

niemieckiej)⁹¹. Samoobrona w Rybczy utrzymywała ściśle kontakty z Krzemieńcem. Do wioski dostarczano tą drogą potrzebne zaopatrzenie, przede wszystkim lekarstwa. Było to tym bardziej potrzebne, że w Rybczy wybuchła epidemia tyfusu i czerwoni. Zmarło wówczas kilka osób. Sytuację opanowano dzięki pomocy Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Krzemieńcu. Swoją postawą wyróżniła się Irena Sandecka, członek komitetu, a zarazem żołnierz AK. Wyjazdy do Krzemieńca były bardzo niebezpieczne, ponieważ jedyna droga prowadziła przez ukraińską wieś Folwarki Duże. Początkowo dochodziło jedynie do stosunkowo niegroźnych incydentów, jednak kiedy pewnego razu jadący tamtędy polski konwój został ostrzelany, kierownictwo samoobrony w Rybczy ostrzegło sołtysa Folwarków, że jeżeli jeszcze raz dojdzie do takiej sytuacji, to wieś zostanie spalona. Od tej pory nikt już nie próbował atakować polskich transportów, mimo że niejednokrotnie miały się one z jadącymi w przeciwnym kierunku upowcami⁹². Pierwszy atak banderowców na Rybczę miał miejsce w nocy z 5 na 6 sierpnia 1943 r. Do napadu doszło podczas żniw, więc przemęczeni pracą ludzie nie zachowali odpowiedniej ostrożności, a napastnicy zdołali spalić pół wsi oraz zamordować cztery osoby. Walka trwała przez kilka godzin. Rankiem na przedpolu widać było porzuconą broń oraz ciała zabitych. Według danych uzyskanych po odparciu ataku brało w nim udział 2000 banderowców. Ze względu na wyczerpanie amunicji podjęto decyzję o wyjeździe do Krzemieńca. Nie zgodziły się na to władze niemieckie, które przysłały do wsi oddział wojska, dzięki czemu udało się pozyskać potrzebną amunicję⁹³. Do drugiego napadu na Rybczę doszło 20 lutego 1944 r. Tym razem upowcy przedstawili się jako oddział sowieckiej partyzantki, prosząc o nocleg. Nieufne dowództwo samoobrony nie wyraziło na to zgody. Później okazało się, że to podstęp, a rzekomi partyzanci sowieccy byli w rzeczywistości banderowcami. Nie zostali wpuszczeni do Rybczy, więc odmaszerowali do Wiśniowca, gdzie podstępem dostali się do klasztoru karmelitów, mordując znajdujących się tam polskich cywili. Samoobrona we wsi Rybcza przetrwała aż do wkroczenia ACz. Po zakończeniu działań wojennych mieszkańcy oraz uciekinierzy z okolicznych wiosek wyjechali za Bug. Niestety, nie było wśród nich Franciszka Mytkowskiego i Marcina Mysłowskiego, którzy 9 kwietnia zostali porwani przez banderowców, a następnie zamordowani⁹⁴.

⁹¹ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 428-429.

⁹² *Obrona Rybczy*, [on-line:] <http://www.ivrozbiorpolski.pl/index.php?page=obrona-rybczy> – 31 I 2022; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich...*, t. 1, s. 426.

⁹³ AW Ośrodka Karta, sygn. II 1303 2k, W. Janczyński, *Mój pamiętnik...*, k. 3-4.

⁹⁴ AW Ośrodka Karta, sygn. II 1251 2k, E. Bosakowski, *Niedokończony pamiętnik*, k. 55-61; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 430-432.

Nieco inaczej była zorganizowana samoobrona w Przebrażu, dużej polskiej wsi w powiecie łuckim. Funkcja komendanta została tam rozdzielona pomiędzy dwie osoby. Komendantem wojskowym był por. rez. Henryk Cybulski „Harry”, a funkcję komendanta cywilnego sprawował Ludwik Malinowski „Lew”. Należy w tym miejscu dodać, że większość członków samoobrony na czele z Cybulskim i Malinowskim to zaprzysiężeni akowcy. Pod względem organizacyjnym załoga Przebraża podlegała Komendzie Obwodu w Kiwercach i Komendzie Inspektoratu w Łucku. Obie komendy starały się ją wspierać dostawami lekarstw, amunicji i żywności. Do Przebraża przekazywano też pieniądze, za które obrońcy kupowali u Niemców i Węgrów broń oraz amunicję⁹⁵.

Do zadań samoobrony, oprócz odpierania ukraińskich ataków, należało zdobywanie oraz przechowywanie broni i amunicji, organizowanie patroli, zapewnienie żywności oraz potrzebnego zaopatrzenia dla ludności cywilnej. Samoobrony prowadziły również bardzo intensywne prace fortyfikacyjne. W tym celu np. wstawiano w budynkach mieszkalnych dodatkowe drzwi, a w oknach montowano kraty. W pobliżu gospodarstw budowano najczęściej dobrze zamaskowane schrony, które często łączono tunelami z budynkami gospodarczymi. Szczególnie umacniano murowane budynki, np. siedziby gmin, plebanie i szkoły, które w razie ukraińskiego ataku miały pełnić funkcję głównych punktów oporu⁹⁶. Ważnym zadaniem było też przekonywanie mieszkańców odległych gospodarstw, aby przenosili się do centrum bazy, gdzie skoncentrowano główne siły samoobrony. Niestety, wielu mieszkańców w obawie przed pozostawieniem na pastwę losu dorobku całego życia nie chciało tego uczynić, co częstokroć miało tragiczne skutki. Inną przyczyną niechęci do opuszczania rodzinnych gospodarstw było to, że wielu Polaków liczyło, iż przed napadem uratują ich rodzinne powiązania z Ukraińcami. Nadzieje te okazywały się złudne. W zachowanych relacjach z tego czasu pojawia się wiele informacji o tym, że UPA nie wahała się mordować także tych Ukraińców, którzy odmawiali zabijania polskich współmałżonków⁹⁷. Działania samoobron

⁹⁵ CDCN, Archiwum Komisji Historycznej ZBoWiD w Krakowie, akc. 1624/365, L. Świkła, O Przebrażu i kilku innych sprawach, k. 3-6. Wprawdzie pierwszym komendantem wojskowym był zawodowy podoficer WP z 2 DAK Zygmunt Nestorowicz, jednak szybko został zastąpiony przez Henryka Cybulskiego. Trudno powiedzieć, dlaczego tak się stało. Według niektórych relacji był on wówczas osobą w dość zaawansowanym wieku i to przypuszczalnie zdecydowało o zmianie na tym stanowisku. Zob. T. Dudek, *Przebraże...*, s. 81.

⁹⁶ S. Błazejewska, *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, przedm. T. Isakowicz-Zaleski, Głogów 2016, s. 131-135.

⁹⁷ T. Dudek, *Przebraże...*, s. 78.

mające na celu ochronę życia i mienia polskiej ludności szybko zyskały akceptację komendanta Okręgu Wołyńskiego AK. Płk Kazimierz Bąbiński w rozkazie nr 2 z kwietnia 1943 r. nakazywał dowódcom AK wszystkich szczebli natychmiastowe rozpoczęcie organizacji struktur samoobrony w poszczególnych wsiach i miasteczkach. Zgodnie z wytycznymi powstające oddziały miały zwalczać napastników atakujących polskie osady. Jednocześnie komendant okręgu zakazywał prowadzenia działań odwetowych skierowanych przeciwko ukraińskiej ludności cywilnej oraz służby we wszelkiego rodzaju oddziałach pozostających pod komendą niemiecką. Zabraniano również jakiegokolwiek współpracy z sowiecką partyzantką. Oba te zakazy ze względu na pogarszające się położenie ludności polskiej pozostały oczywiście martwą literą⁹⁸.

Ogromne znaczenie dla przetrwania poszczególnych samoobron miała działalność wywiadowcza. Prowadzono ją zarówno wśród Ukraińców, jak i Niemców. Tak było np. w Przebrażu. Tamtejszym antyukraińskim wywiadem kierował Zygmunt Drzewiecki. Miał on bardzo rozległe kontakty oraz świetnie znał język ukraiński, co czyniło go osobą predestynowaną do takiej pracy. Drzewiecki bardzo często przebierał się za Ukraińca, aby móc swobodnie poruszać się we wsiach i miasteczkach zamieszkałych przez ludność ukraińską. Dostarczał w ten sposób dowództwu bazy bezcennych danych o liczebności, składzie osobowym, uzbrojeniu upowskich oddziałów oraz o nastrojach miejscowej ludności. Często, wraz ze współpracującym z nim Tadeuszem Wolakiem, przebierali się za sowieckich partyzantów, aby zdobyć potrzebne informacje. Wolak wspominał po latach:

Udając sowieckich partyzantów, kontaktowaliśmy się w okolicach Przebraża z Ukraińcami – komunistami, którzy udzielali nam bardzo cennych informacji. Gdybyśmy przychodzili do nich jako polscy partyzanci, to nic by nam nie powiedzieli. Mieliśmy oczywiście także informatorów Ukraińców, którzy wiedzieli, że jesteśmy Polakami, członkami polskiej konspiracji⁹⁹.

⁹⁸ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 65. Komendant okręgu skierował również oficerów, którzy znajdowali się w jego dyspozycji, do organizacji struktur samoobrony oraz oddziałów partyzanckich. Ich głównym zadaniem miało być wspieranie poszczególnych placówek samoobrony. Komendant okręgu podjął również decyzję o utworzeniu oddziałów partyzanckich. Miały one stanowić swego rodzaju ruchomy odwód, kierowany na pomoc zagrożonym placówkom samoobrony. Takich oddziałów powstało kilka. Najbardziej znane, oprócz oddziału dowodzonego przez Kochańskiego, były formacje por. Władysława Czermińskiego „Jastrzębia” oraz ppor. Jana Rerutki „Drzazgi”. Po rozpoczęciu akcji „Burza” stały się one załącznikiem 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Zob. T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechurzem*, Warszawa 1966, s. 208; *Polskie Siły Zbrojne...*, s. 584.

⁹⁹ T. Wolak, *My kijami walczyć nie będziemy*, [w:] *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt I*, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 229.

Równie ważny był wywiad prowadzony przeciwko Niemcom. Kierował nim Adam Wierzyński. Dzięki jego szerokim znajomościom w Kiwercach i Łucku mógł informować dowództwo o zamierzeniach władz okupacyjnych¹⁰⁰. Jednak to nie kwestie organizacyjne okazały się najtrudniejsze, bo jak pisze Mirosław Łoziński:

by obrona Przebraża była skuteczna, kierownictwo samoobrony musiało przede wszystkim starać się o zespolenie ludności miejscowej z napływową w jedną zwartą rodzinę, która świadomie będzie poddawać się dyscyplinie. Nie było to łatwe. Większość uciekinierów miała za sobą ciężkie przejścia, była załamana, trzeba było zapewnić im żywność i dach nad głową, (...) opiekę pozwalającą zapomnieć o tragicznych przeżyciach, po których można było przecieź zwariować¹⁰¹.

Jeżeli chodzi o uzbrojenie, to w miarę upływu czasu jego stan w poszczególnych samoobronach znacznie się powiększył. O ile na początku ich członkowie byli wyposażeni głównie w broń białą, myśliwską, a tylko nieliczni posiadali różnego rodzaju karabiny, to w późniejszym okresie sytuacja bardzo się zmieniła. Obok karabinów i pistoletów pojawiła się również broń maszynowa, mimo że Niemcy nigdy nie wydali zgody na posiadanie przez samoobronę tego typu broni. Aby zaszkodzić Polakom, Ukraińcy raz po raz donosili do władz niemieckich, że dysponują oni nielegalnym uzbrojeniem. Policja niemiecka często organizowała niezapowiedziane kontrole, jednak nigdy nie udało się jej odkryć „nadprogramowej” broni¹⁰². Robert Satanowski, po II wojnie światowej sławny dyrygent, a wówczas dowódca zgrupowania partyzanckiego „Jeszcze Polska nie zginęła”, wspominał, że:

samoobrona była utworzona na zasadzie pewnego współdziałania z Niemcami. Gospodarzami byli Polacy, ale Niemcy wiedzieli o tej samoobronie, przyjeżdżali do nich, ale broni Polakom nie odbierali. Polacy kupowali dużo broni u Niemców za słoninę (...). Za 4 kg słoniny można było kupić kb, (...) za 8 kg – rkm. Za słoninę można było kupić także umundurowanie. Dowództwo niemieckie wiedziało o tym, ale nie reagowało¹⁰³.

¹⁰⁰ H. Cybulski, *op. cit.*, s. 163-164.

¹⁰¹ M. Łoziński, *Strażnik pamięci Przebraża*, [w:] *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt II*, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 294-295.

¹⁰² W. Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990, s. 120.

¹⁰³ W. Filar, *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944...s.* 216. Warto dodać, że żołnierze samoobrony mogli w razie potrzeby liczyć na wsparcie swego rodzaju pospolitego ruszenia. Byli to starsi wiekiem mężczyźni uzbrojeni w przestarzałe karabiny, piki lub kosy osadzone na sztorc. Ich zadaniem było pełnienie całodobowych wart oraz dbanie o utrzymanie porządku i bezpieczeństwa

Broń kupowano nie tylko od Niemców, lecz także od żołnierzy węgierskich, włoskich i słowackich. Co ciekawe, w handlu tym obowiązywały również swego rodzaju promocje, np. cena pojedynczego granatu była dużo wyższa niż cena całej skrzynki¹⁰⁴. Oprócz zakupów broni od Niemców i ich sojuszników uzbrojenie pozyskiwano też w inny sposób. Odkopywano broń ukrytą przez jednostki wojska polskiego we wrześniu 1939 r., zbierano tę porzuconą przez uciekających czerwo-noarmistów, wymontowywano uzbrojenie ze zniszczonych w 1941 r. sowieckich pojazdów pancernych. Usiłowano również naprawiać domowym sposobem uszkodzone egzemplarze różnego rodzaju broni¹⁰⁵. W miarę pogarszania się sytuacji mieszkańcy polskich wsi i chutorów starali się pozyskać wszelkiego rodzaju broń palną. Przykładem może być niewielka wieś Komarówka położona w powiecie łuckim. Zaczątkiem uzbrojenia miejscowej samoobrony było kilkanaście strzelb myśliwskich, które mieszkańcy trzymali jeszcze od okresu międzywojennego. Stan uzbrojenia samoobrony zaczął się szybko poprawiać. W początkach walk z Ukraińcami dysponowała ona 18 karabinami, kilkoma pistoletami maszynowymi, rkm-em oraz dość dużą liczbą granatów. Mieszkańcy, mimo sporej liczby broni, nie zaniedbywali okazji, aby poprawić stan ilościowy uzbrojenia. Pewnego dnia we wsi rozeszła się wiadomość, że we wrześniu 1939 r. kierownik szkoły w Rafałowie wrzucił do stawu w pobliżu Hawczyc kilka karabinów, które pozostawiły wycofujące się jednostki polskie. Choć akcja odzyskania broni była bardzo niebezpieczna, przebiegła bez jakichkolwiek problemów. Placówka wzbogaciła się o jakże potrzebne dwa karabiny polskiej produkcji¹⁰⁶. Czasami jednak takie starania kończyły się tragicznie. Przykładem mogą być wydarzenia, do jakich doszło 2 kwietnia 1943 r. w pobliżu wsi Wyrka w powiecie kostopolskim. Do komendanta tamtejszej samoobrony ppor. Jana Skiby zgłosiła się pewna kobieta z propozycją wymiany karabinów na zboże. Wobec braków w uzbrojeniu ppor. Skiba wyraził zgodę. Na spotkanie udał się w towarzystwie woźnicy Bolesława Brzozowskiego. Niestety, była to pułapka. Na miejscu czekali upowcy. Torturowany oficer został zamordowany. Ocalał natomiast woźnica Brzozowski, który wraz z grupą zatrzymanych cywili został wypuszczony¹⁰⁷.

wewnątrz obozu. W razie nagłego ukraińskiego ataku wspierali główne siły w walce z napastnikami. Zob. T. Wolak, C. Piotrowski, *Przebrzeże 1943*, Warszawa 1996, s. 4.

¹⁰⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 279.

¹⁰⁵ L. Kulińska, C. Partacz, *op. cit.*, s. 131.

¹⁰⁶ H. Cybulski, *op. cit.*, s. 87-88.

¹⁰⁷ T. Dudek, *Cichociemny kpt. Władysław Kochański...*, s. 115.

Warto podkreślić, że w poszczególnych placówkach prowadzono również prace fortyfikacyjne. Jednym z takich miejsc była Rafałówka – wieś w powiecie łuckim. Jej komendantem wybrano Apolinarego Oliwę. Załogę podzielono tam na cztery drużyny dowodzone przez zamieszkałych w Rafałówce podoficerów rezerwy Wojska Polskiego (WP). Każdej z drużyn wyznaczono odcinek obrony, za który była odpowiedzialna. Wewnątrz wsi znajdował się duży wawóz o powierzchni blisko 0,5 ha. W razie ukraińskiego ataku miały się tam schronić kobiety i dzieci, starcy oraz wiejski inwentarz. Wokół wioski zbudowano gęstą sieć bunkrów. W każdym z nich mogło pomieścić się osiem osób wraz z koniecznym uzbrojeniem. Przez całą dobę w każdym z osobna dyżurowała dwuosobowa czujka. Wszystkie bunkry były połączone ze sobą gęstą siecią rowów strzeleckich i łącznikowych. Ponadto w każdym domu znajdował się dodatkowy bunkier, przykryty warstwą ziemi, ze szczeliną do prowadzenia ognia z broni ręcznej i maszynowej. Na co dzień w bunkrach tych przechowywano żywność i ubrania, natomiast w razie ukraińskiego ataku miały się w nich chronić poszczególne rodziny. Po zakończeniu prac fortyfikacyjnych cała wioska została otoczona zasiekami z drutu kolczastego, co dodatkowo zabezpieczało jej mieszkańców przed napadem Ukraińców¹⁰⁸. Komendant Oliwa nawiązał również kontakt z inż. Tadeuszem Rykowskim, który nie tylko pełnił funkcję nadleśniczego w Kiwercach, ale także był komendantem tamtejszego obwodu AK. Dzięki jego wskazówkom udało się odnaleźć, a następnie przewieźć do Rafałówki broń ukrytą w leśniczówce Majdan¹⁰⁹. Do jednego z pierwszych ukraińskich ataków na Rafałówkę doszło 24 kwietnia 1943 r. Wieś została wówczas napadnięta przez duży oddział ukraiński. Pomimo znacznej przewagi napastników obrońcy bez większych trudności odparli nieprzyjaciela. Niestety, Ukraińcom udało się zniszczyć magazyn żywności, znajdujący się w pobliskim lesie¹¹⁰. Odparcie ukraińskiego ataku znacznie poprawiło nastroje wśród żołnierzy miejscowej samoobrony. Na początku maja 1943 r. załoga Rafałówki liczyła już 130 dobrze uzbrojonych ludzi. Jej komendant zreorganizował oddział i utworzył dwa plutony dowodzone przez Bogdana Oliwę i Józefa Rosińskiego¹¹¹. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że im

¹⁰⁸ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. 932/5, J. Turowski, Spis aktów terroru nacjonalistów ukraińskich w powiecie łuckim na Wołyniu w latach 1939-1944 (wyciąg z materiałów środowiska żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji AK), k. 218.

¹⁰⁹ M. Łoziński, *op. cit.*, s. 293-294; A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013, s. 33-37.

¹¹⁰ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 44.

¹¹¹ CBW, AJT, sygn. 4/99, J. Turowski, Armia Krajowa. Okręg Wołyń. Kwestia Ukraińska – oddziały partyzanckie, k. 114-115.

większa była baza samoobrony, tym większe były jej szanse na przetrwanie. Dlatego też tylko jedna spośród baz utworzonych na Wołyniu została zdobyta. Była to Huta Stepańska, gdzie Ukraińcy skoncentrowali duże siły, których zadaniem było jej zniszczenie. Na początku lipca 1943 r. żołnierze samoobrony rozpoczęli ewakuację polskich wsi zagrożonych napadami ukraińskimi.

W pierwszej połowie lipca, a więc tuż przed decydującym atakiem ukraińskim, załoga wspierana była przez oddział partyzancki dowodzony przez Józefa Sobiesiaka. Tę sytuację postanowiło wykorzystać dowództwo samoobrony. W porozumieniu z Sobiesiakiem opracowano plan uderzenia na pobliską wieś Butejki, gdzie znajdowały się duże siły UPA, stanowiące ogromne zagrożenie dla mieszkańców Huty. Do ataku wyznaczono oddział liczący 250 ludzi, którego dowódcą został Sobiesiak. Polskie natarcie rozpoczęło się w nocy z 11 na 12 lipca 1943 r., stanowiąc dla banderowców kompletne zaskoczenie. Po zlikwidowaniu wartowników obrzucono granatami budynki mieszkalne. Potem rozpoczęto zmasowany ostrzał z broni maszynowej. Oddziały UPA zgromadzone w Butejkach zostały doszczętnie rozbite. Niestety, polskie straty były też bardzo dotkliwe. W ataku zginęło 17 Polaków, zarówno partyzantów, jak i żołnierzy samoobrony¹¹². Po powrocie oddziału do Huty w miejscowym domu ludowym zostało zwołane zebranie, na którym Sobiesiak zaproponował wycofanie mieszkańców na tereny Polesia kontrolowane przez sowiecką partyzantkę. Ci jednak po burzliwej naradzie odrzucili tę propozycję. Decyzja ta, jak się później okazało, miała przynieść fatalne skutki. Pomijając cele, które przyświecały Sobiesiakowi, wydaje się, że jego plan w ówczesnej sytuacji stanowił chyba jedyną realną szansę na ocalenie polskiej ludności. Samoobrona oraz oddział Sobiesiaka były bowiem zbyt słabe, aby na dłuższą metę powstrzymać ogromne siły, jakie UPA skoncentrowała w rejonie Huty. Wobec odmowy ewakuacji Sobiesiak zdecydował się opuścić Hutę wraz ze swoimi ludźmi. We wsi pozostało zaledwie 20 partyzantów z oddziału Maksa, którzy wzięli udział w jej obronie w lipcu 1943 r.¹¹³

Ukraiński napad rozpoczął się późnym wieczorem 16 lipca 1943 r. Celem ataku były początkowo polskie wsie i kolonie znajdujące się w pobliżu Huty. Powstały wówczas dwa odizolowane ośrodki obrony: jeden główny w Hucie

¹¹² W. Kobyłański, *W szponach trzech wrogów*, Chicago 1988, s. 35-36.

¹¹³ *Ibidem*, s. 37-38; W. Turowski, *Pożoga...*, s. 128. Aleksander Kulisz, który był żołnierzem tamtejszej samoobrony, wspominał, że Sobiesiak „proponował nam obronę, ale w swojej bazie, bo tu nie da rady. Teren odkryty i długi 4 km, a nawet sześć. Naszym dowódcem to się nie spodobało, ale zostawił nam dwudziestu ochotników, którzy zginęli w naszej obronie”. Zob. AW Ośrodek Karta, sygn. II/0234, A. Kulisz, *Wspomnienia...*, k. 2.

Stepańskiej, a drugi – mniejszy – w Wyrce. Najbardziej dramatyczne wydarzenia rozegrały się w Wyrce, której bronili żołnierze dowodzeni przez kpt. Władysława Kochańskiego. W pewnym momencie znaleźli się oni w całkowitym okrążeniu. Od ostatecznej klęski uchroniła ich pomoc żołnierzy z Siedliska i Wilczego. Połączone oddziały późnym wieczorem 16 lipca osłaniały ucieczkę ludności cywilnej z tych wsi do Huty tak długo, jak tylko się dało. Kochański wspominał, że na czele około 100 ludzi wkroczył on rankiem 17 lipca 1943 r. do Huty Stepańskiej; to w znaczącym stopniu podniosło morale polskiej ludności¹¹⁴. W samej Hucie walki toczyły się już 16 lipca. Atak banderowców był tak silny, iż w pewnym momencie dotarli oni w pobliże budynku szkoły, gdzie schroniły się kobiety i dzieci. Obrońcom z trudem udało się odrzucić nieprzyjaciela na pozycje wyjściowe¹¹⁵.

Po odparciu ukraińskiego ataku rozpoczęto szacowanie strat materialnych. Wbrew początkowym obawom nie były one zbyt duże. W miarę upływu czasu polskie dowództwo zdało sobie jednak sprawę z tego, że o dalszym utrzymaniu Huty nie może być mowy. Jedynym wyjściem okazało się przebicie przez pierścień okrążenia¹¹⁶. Panika, jaka zapanowała wśród zgromadzonej we wsi ludności, spowodowała, że część ludzi w nocy z 17 na 18 lipca 1943 r. próbowała wyrwać się z okrążenia na własną rękę. Uciekali oni w małych grupkach w kierunku Sarn, linii kolejowej Sarny-Kowel oraz wsi Przebraże. Niestety, powiodło się tylko nielicznym. Większość z nich została wymordowana przez otaczającą Hutę oddziały UPA¹¹⁷. Sytuacja pogarszała się bowiem z godziny na godzinę, brakowało amunicji, ponadto polskie dowództwo otrzymało informacje, iż UPA mobilizuje nowe, ogromne siły do kolejnego ataku na Hutę. Nie mając szans na dalsze przetrwanie i obronę (wielki brak amunicji) oraz licząc się z pełnym okrążeniem i niemożliwością późniejszego przebicia się z utworzonego kotła, kierownictwo osamotnionej w walce samoobrony podjęło decyzję o zorganizowanym opuszczeniu Huty Stepańskiej i przebicciu się na północ do linii kolejowej wiodącej z Sarn do Kowla¹¹⁸. Tragiczna sytuacja, w jakiej znaleźli się obrońcy Huty Stepańskiej, stała się jasna rankiem 18 lipca 1943 r. Okazało się, że do karabinów pozostało ledwie po 15 naboju na każdą sztukę broni. Kochański wysłał gońców do Stepania

¹¹⁴ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 304-305.

¹¹⁵ F. Ożarowski, *Gdy płonął Wołyń*, Lublin 1995, s. 61-65; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Sluczą*, Toruń 2011, s. 174-185.

¹¹⁶ AW Ośrodka Karta, sygn. II/647, I. Janicki, *Wspomnienia...*, k. 10.

¹¹⁷ A. Kownacka-Góral, *Z Przebraża na Wołyniu do Opola*, Łódź-Lublin 2008, s. 88-89.

¹¹⁸ C. Piotrowski, *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998, s. 48.

z prośbą o pomoc. Niestety, tamtejszy garnizon niemiecki złożony w dużej mierze z Polaków z ziem wcielonych do III Rzeszy nie przybył z pomocą. Okazało się później, że otrzymali oni kategoriyczny rozkaz swojego dowództwa, aby nie interweniować zgodnie ze starą dewizą: *divide et impera*¹¹⁹.

Ostatecznie po południu 18 lipca z Huty ruszyła kolumna uciekinierów dowodzona przez kpt. Kochańskiego. Polakom sprzyjała też gwałtowna burza, która przeszła nad miejscowością w tym samym czasie. Na czele ewakuowanych maszerowali obrońcy uzbrojeni w karabiny, rkm-y oraz piki. Oddziałem dowodził Jan Szabelski. Po bokach kolumny przez cały czas szły uzbrojone grupy żołnierzy, a zamykał ją 30-osobowy oddział uzbrojony w karabiny, karabin maszynowy, granaty oraz piki. Całością kierował ranny kpt. Kochański, który znajdował się na jednej z furmanek. Zgodnie z rozkazem każda z rodzin miała prawo wziąć ze sobą wyłącznie najbardziej niezbędne rzeczy¹²⁰. Przemarsz polskiej kolumny powiódł się i większość uciekinierów dotarła bezpiecznie na tereny kontrolowane przez Polaków¹²¹.

Zanim upadła Huta Stepańska, na terenie Wołynia doszło do dramatycznych wydarzeń zwanych w historiografii Krwawą Niedzielą. Oddziały UPA zaatakowały przeszło 100 polskich wsi i kolonii na Wołyniu. Akcja ta stanowiła ogromne zaskoczenie dla strony polskiej, która nie spodziewała się, że agresja Ukraińców przybierze tak monstrualne rozmiary. Banderowcy mordowali wszystkich mężczyzn, kobiety, dzieci i starców. Tylko w nielicznych wypadkach zaatakowani zdawali stawiać opór. Tak było np. w kościele w Kisielinie, gdzie grupa mieszkańców schroniła się na plebanii i przez 11 godzin broniła się przed atakiem banderowców. Napaści ze strony Ukraińców przetrwały jedynie te miejscowości, w których została zorganizowana samoobrona¹²².

W drugiej połowie 1943 r. struktury wołyńskiej samoobrony okrzepły, co wraz z pojawieniem się pierwszych oddziałów partyzanckich spowodowało, że Polacy przystąpili do działań zaczepnych. Jedną z pierwszych tego typu akcji przeprowadzono 11 lipca 1943 r. Wtedy żołnierze samoobrony w Przebrażu uderzyli na Trościaniec, gdzie znajdowała się szkoła podoficerska UPA. Atak zakończył się sukcesem. Baza upowska została doszczętnie rozbita¹²³.

¹¹⁹ W. Kobylański, *op. cit.*, s. 45.

¹²⁰ AW Ośrodka Karta, sygn. II/647, I. Janicki, *Wspomnienia...*, k. 10-11.

¹²¹ F. Ożarowski, *op. cit.*, s. 66; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa...*, s. 313-314; G. Sołtysiak, *Huta Stepańska*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 1992, nr 8, s. 79-80.

¹²² M. Dębowska, *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023, s. 53-54; G. Motyka, *Tak było...*, s. 113-114.

¹²³ M. Klimecki, *op. cit.*, s. 69.

Oficerowie 27 WDP AK: płk Kazimierz Bąbiński „Luboń” (dowódca dywizji), kpt. Adelajda Połomska-Bąbińska, mjr dypl. Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”, kpt. Tadeusz Klimowski „Ostoja” – luty 1944

Mjr Jan Szatowski „Kowal”, dowódca 50 pp AK oraz zgrupowania „Gromada”, dowódca 27 WDP AK (19 IV – 3 V 1944)

Mjr dypl. Tadeusz Sztumberk-Rychter „Żegota”, dowódca 27 WDP AK (4 V – 15 VII 1944)

Zbigniew Ścibor-Rylski „Motyl”, dowódca kompanii w I/50 pp 27 WDP AK

Por. Władysław Czermiński „Jastrząb”, dowódca II/50 pp 27 WDP AK

Por. Franciszek Pukacki „Gzyms”, dowódca I/45 pp 27 WDP AK

Por. Jan Rerutko „Drzazga”, dowódca oddziału samoobrony, m.in. w Przebrażu, zamordowany przez partyzantów sowieckich

Partyzanci w punkcie sanitarnym – Zasmyki 6 XI 1943

Uroczystość wręczenia proporca III/50 pp 27 WDP AK – drugi z prawej dowódca batalionu por. Zbigniew Twardy „Trzask” – Świniarzyn, marzec 1944

Po zajęciu Lubartowa – lipiec 1944

Mjr Jan Szatowski „Kowal” przyjmuje defiladę kompanii (warszawskiej) saperów 27 WDP AK – Ostrów Lubelski, lipiec 1944

Mówiąc o funkcjonowaniu polskiej samoobrony, nie można pominąć tak ważnej kwestii, jaką były działania odwetowe. Jak wspomniałem wyżej, komendant okręgu zakazywał atakowania ukraińskiej ludności cywilnej. W miarę jednak rozwoju sytuacji te wytyczne pozostały martwą literą. W początkowym okresie likwidowano pojedynczych Ukraińców, których Polskie Państwo Podziemne uznało za szczególnie niebezpiecznych. Wojskowy Sąd Specjalny (WSS) wydał wyroki m.in. na zastępcę burmistrza Łucka oraz ukraińskich sołtysów znanych z działań antypolskich. Tego typu postępowanie nie powstrzymało jednak banderowców przed mordowaniem polskiej ludności¹²⁴. Działania odwetowe, w których ginęła ukraińska ludność cywilna, były najczęściej organizowane w celu likwidacji placówek upowskich¹²⁵. Polacy, aby zażegnać niebezpieczeństwo ze strony banderowców, decydowali się na współdziałanie z Niemcami. O takim wydarzeniu wspomina Wincenty Romanowski „Makitra”, komendant Obwodu AK Zdobunów. W styczniu 1944 r. 150 żołnierzy tamtejszej samoobrony wzięło udział wraz z Niemcami w pacyfikacji ukraińskiej wioski Trościanka. Polacy, jak pisze „Makitra”, zastrzelili kilku mężczyzn podczas próby ucieczki. Innych likwidowano na miejscu w przypadku znalezienia przy nich broni¹²⁶. Akcje odwetowe przeprowadzane były również samodzielnie przez żołnierzy samoobrony. Według Józefa Turowskiego w wyniku polskich działań odwetowych zginęło przeszło 2000 ukraińskich cywilów: mężczyzn, kobiet i dzieci¹²⁷. Wincenty Romanowski wspominał, że „za zniszczenie, rabunki i śmierć odpłacano tym samym najbliższym wioską ukraińską, które były podejrzane o współudział w napadach”¹²⁸. Dowództwo polskiej konspiracji, jak się wydaje, zdawało sobie sprawę, iż przebieg działań odwetowych staje się coraz bardziej brutalny, jednak w żadnym ze znanych przypadków nie decydowano się na ukaranie ich sprawców, najczęściej poprzestając na upomnieniach lub naganach¹²⁹.

Czy dziś, po blisko 80 latach, można powiedzieć, że samoobrony spełniły swoje zadanie? Wydaje się, że tak. Gdyby nie ich placówki i bazy liczba ofiar

¹²⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 294.

¹²⁵ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 2, s. 1073-1074.

¹²⁶ W. Romanowski, *Kainowe dni...*, s. 189-190.

¹²⁷ J. Turowski, *op. cit.*, s. 512-513. Nieco wyższą liczbę podaje Grzegorz Motyka. Według niego ofiarą polskich akcji odwetowych przeprowadzonych przez oddziały partyzanckie oraz członków samoobrony padło od 2 do 3 tysięcy osób. Ten sam historyk szacuje liczbę polskich ofiar na przeszło 100 tysięcy pomordowanych. Zob. G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 448.

¹²⁸ W. Romanowski, *Kainowe dni...*, s. 147.

¹²⁹ E. Komoński, *op. cit.*, s. 298.

wśród polskiej ludności cywilnej, sięgająca około 60 000-100 000 zabitych, byłaby z pewnością o wiele większa. Na pewno polskie dowództwo popełniło wiele błędów, zwłaszcza w początkowym okresie mordów ukraińskich. Z jednej strony zawiodło rozpoznanie przeciwnika, a z drugiej – Polacy zlekceważyli ukraińskie zagrożenie. W istniejącej sytuacji, jak się wydaje, polskie dowództwo starało się zrobić wszystko, aby zminimalizować straty. Pole działań było jednak ograniczone. Brakowało przede wszystkim broni, amunicji oraz oficerów, którzy stanęliby na czele placówek samoobrony. W miarę istniejących możliwości starano się kierować do nich przygotowanych do tego oficerów, czego przykładem był cichociemny Władysław Kochański operujący w rejonie Huty Stepańskiej. Trzeba jednak dobitnie powiedzieć, że struktury AK na Wołyniu nie były na tyle silne, aby całkowicie zminimalizować zagrożenie ze strony banderowców. W tej sytuacji starano się wykorzystywać wszelkie możliwości, decydowano się na przyjęcie ograniczonej pomocy od Niemców czy współpracowano z partyzantką sowiecką. Aby ratować zagrożoną ludność cywilną, należało nawet podejmować współpracę z Niemcami czy Sowietami. Można się zastanawiać, czy obecnie wszystko wiadomo na temat funkcjonowania wołyńskiej samoobrony. Niestety, nie. Wiele kwestii czeka jeszcze na dalsze szczegółowe badania. Do takich zagadnień należą np. ustalenie liczby placówek, które powstały na tym terenie w latach 1942-1944, kwestie polskiej policji pomocniczej oraz polskich akcji odwetowych skierowanych przeciwko cywilnej ludności ukraińskiej. Zajęcie Wołynia przez ACz nie zakończyło mordów na ludności polskiej. Aby ją chronić, byli żołnierze samoobrony wstępowali do tzw. Istriebitielnych Batalionów powołanych przez władze sowieckie. Zakończenie działań wojennych spowodowało, że ocalała polska ludność oraz byli żołnierze AK i samoobrony wyjechali na teren nowej pojałtańskiej Polski. Na Wołyniu zdecydowali się pozostać z różnych względów jedynie nieliczni.

Struktury samoobrony

I. Samodzielny Obwód „Sarny”:

1. Antonówka (kolonia): dowódcą placówki był plut. Jan Borowski, a zastępcą – kpr. Jan Korzeluch. Po napadzie 30 lipca 1943 r. mieszkańcy zostali wywiezieni na roboty do Niemiec, a kolonię spalono¹³⁰;

¹³⁰ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 116; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 732-733.

2. Brzezina Policka (kolonia i stacja kolejowa): placówką dowodził ppor. Kobyłański. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹³¹;
3. Budki Snowidowickie: dowódcą był Hieronim Dawidowicz. Placówka została utworzona w pierwszej połowie 1943 r. W czerwcu dysponowała 2 karabinami oraz 30 nabojami. W późniejszym okresie otrzymała ona dodatkowe uzbrojenie, które przekazało jej dowództwo AK w Rokitnie. Bliskość linii kolejowej oraz silnego garnizonu niemieckiego spowodowały, że niemal bez strat przetrwała do końca okupacji¹³²;
4. Hały (kolonia): na czele placówki stał dowódca ppor. Marcin Brzozowski „Lech”, a zastępcami byli: Pietrołaj i Śliwiński. W nocy z 14 na 15 lipca 1943 r. żołnierze oraz ludność cywilna ewakuowali się do Huty Stepańskiej¹³³;
5. Janówka: placówka samoobrony powstała w pierwszej połowie 1943 r. Jej organizatorem był najprawdopodobniej Narcyz Żarczyński¹³⁴;
6. Klesów: dowódcą placówki był ks. proboszcz Antoni Chomicki „Roch”, a dowódcą wojskowym – Józef Krakowiak;
7. Lada: placówka powstała wczesną wiosną 1943 r., była bardzo słabo uzbrojona. Brak na jej temat szczegółowych danych¹³⁵;
8. Niemowicze: placówka samoobrony funkcjonowała w oparciu o personel tamtejszej stacji kolejowej. Brak na jej temat szczegółowych danych¹³⁶;
9. Osty: placówką dowodził Jan Wierzbicki „Wąż”. Tamtejsza samoobrona w sile 30 ludzi utrzymała się aż do wkroczenia wojsk sowieckich w styczniu 1944 r.¹³⁷;
10. Perespa (kolonia): samoobrona obejmująca również okoliczne wioski została utworzona w lutym 1943 r., jej dowódca Franciszek Chorażyczewski był wspierany przez radę samoobrony, w której skład wchodził m.in.: Antoni Grobowiec, Stanisław Tubicz, Karol Mergler. 30 lipca 1943 r. na Perespę nastąpił napad ukraiński, podczas którego wieś została spalona, ocaleni mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony wycofali się do stacji kolejowej Antonówka¹³⁸;

¹³¹ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 120.

¹³² E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 1068.

¹³³ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona ...*, s. 120.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 96.

¹³⁵ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008, s. 346-347; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 101.

¹³⁶ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 97.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 96

¹³⁸ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 743-744.

11. Porada (kolonia): samoobrona powstała w lutym 1943 r., dowódcą lub jednym z jej organizatorów był Hipolit Ciak (?). 30 lipca 1943 r. odparto duży atak ukraiński, w wyniku którego większość mieszkańców wyjechała do Włodzimierza i w lasy sopaczewskie¹³⁹;
12. Rafałówka: samoobrona funkcjonowała w oparciu o tartak Bielskiego. Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹⁴⁰;
13. Rokitno: organizatorem tamtejszej placówki samoobrony, a zarazem kometantem odcinka AK był ogniomistrz Jerzy Dytkowski. Miasteczko podzielono na trzy rejony: (a) Huta Szkła „Vitrum” – dowódca Jerzy Dytkowski, (b) rejon ul. Masiewickiej – dowódca Pachowski, (c) rejon dawnych koszar – brak danych na jego temat¹⁴¹;
14. Budki Borowskie: placówka liczyła około 10 ludzi uzbrojonych w 5 karabinów. Jej dowódcą był Dominik Kuriata¹⁴²;
15. Budki Snowidowickie: placówka liczyła początkowo 10 ludzi uzbrojonych w 2 karabiny. Dopiero na przełomie maja i czerwca 1943 r. udało się pozyskać dodatkowe uzbrojenie. Dowódcą samoobrony był Hieronim Dawidowicz¹⁴³;
16. Okopy: szczegółowych danych na temat tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić. Wiadomo jedynie, że placówka została rozbita przez UPA w nocy z 6 na 7 grudnia 1943 r.¹⁴⁴;
17. Rudnia-Lwa: dowódcą samoobrony był Antoni Lech (poległ w walkach z UPA w maju 1943 r.). Od sierpnia 1943 r. obroną wsi kierował ppor. Zenon Blachnicki „Strzebień”. Pod koniec tegoż roku oddział składał się z dwóch plutonów dowodzonych przez sierż. Zdzisława Stachowicza i pchor. Tadeusza Kuphała. Łącznie było to 100 ludzi¹⁴⁵;
18. Staryki: dowódca placówki Antoni Grabowski zginął podczas napadu ukraińskiego w nocy z 27 na 28 maja 1943 r. Śmierć poniosło wówczas około 370 osób.

¹³⁹ BUiAD IPN, Środowisko Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. 932/3, Relacja Hipolita Ciaka, k. 19-20; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 802.

¹⁴⁰ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 120.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 104; *Wspomnienia nie tylko o Pułku K.O.P. Sarny. Reprinty i przedruki*, red. H. Dąbkowski, Warszawa 2001, s. 212. Według Ewy i Władysława Siemaszków samoobrona w Rokitnie podzielona była na dwie drużyny dowodzone przez Władysława Dytkowskiego oraz Bernarda Lindego. Zob. E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 768.

¹⁴² A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 104.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*; W. Filar, *Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty...*, s. 23.

- Znajdujący się w pobliskim Rokitnie silny niemiecki garnizon pozostał bierny. Z pomocą nie przyszedł także stacjonujący w sąsiedztwie oddział partyzancki wchodzący w skład zgrupowania „Jeszcze Polska nie zginęła”. Powodem braku reakcji miał być fakt, iż placówka funkcjonowała w ramach struktur AK¹⁴⁶;
19. Miasteczko Sarny: placówka samoobrony funkcjonowała przy dowództwie Obwodu Sarny, szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹⁴⁷;
 20. Stachówka: organizatorami samoobrony byli m.in. Józef Wilczyński i Stanisław Łoś. Po trzecim napadzie, do którego doszło w lipcu 1943 r., mieszkańcy i żołnierze samoobrony ze względu na brak amunicji opuścili wioskę¹⁴⁸;
 21. Tomaszogród: w tym miasteczku położonym przy stacji kolejowej dowódcą samoobrony został Wacław Cegielski. Tamtejsza placówka była bardzo słabo uzbrojona, jednak obecność niemieckiego garnizonu spowodowała, że UPA nigdy nie zaatakowała tej miejscowości. Samoobrona przetrwała aż do wkroczenia wojsk sowieckich¹⁴⁹;
 22. Tur (kolonia): dowódcą placówki był Julian Janicki „Czynek”. W nocy z 15 na 16 lipca 1943 r. żołnierze oraz ludność cywilna wycofali się pod naporem UPA do Huty Stepańskiej¹⁵⁰;
 23. Wydymer: dowódcą samoobrony został Franciszek Żarczyński, jego zastępcą – Marcin Brzozowski. Po ataku ukraińskim w nocy z 30 na 31 lipca 1943 r. obrońcy oraz ludność cywilna opuścili wioskę¹⁵¹;
 24. Ugły (Uhły): placówka została rozbita w maju 1943 r. w wyniku ataku UPA¹⁵².

II. Inspektorat AK Równe „Browar”:

1. Aleksandria (miasteczko): dowódcą tamtejszej samoobrony był sierż. Paweł Polikowski. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹⁵³;

¹⁴⁶ Delegatura IPN w Kielcach, Wydział Archiwalny, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, Terror i eksterminacja ludności polskiej na Polesiu w II wojnie światowej, k. 25; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 104; *Wspomnienia nie tylko o Pulku K.O.P. Sarny...*, s. 221.

¹⁴⁷ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 92, 95-96.

¹⁴⁸ S. Błażejewska, *op. cit.*, s. 83; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 111-112; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 2, s. 1122-1223.

¹⁴⁹ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 782-783.

¹⁵⁰ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 121.

¹⁵¹ C. Piotrowski, *Krwawe żniwa...*, s. 195-197; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 748-749.

¹⁵² G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960...*, s. 319.

¹⁵³ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 216.

2. Bereźniaki (Bereźne): placówka licząca 12 ludzi i dowodzona przez Stanisława Kuriatę podlegała dowódcy Huty Starej. We wrześniu 1943 r. samoobrona została zmuszona do opuszczenia wsi przez wielokrotnie liczniejszy oddział UPA¹⁵⁴;
3. Bronisławka (kolonia): samoobroną dowodzili bracia Kuriatowie. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹⁵⁵;
4. Głuszków (kolonia): placówka powstała w lutym 1943 r. Jej komendantami byli kolejno: Aleksander Struczek, Fortunat Wilczyński, sierż. Wincenty Paszkowski „Miś”. 16 listopada samoobrona odparła duży napad UPA. Dotrwała do stycznia 1944 r.¹⁵⁶;
5. Hoszcza (miasteczko): dowódcą plutonu samoobrony został sierż. Marian Kemon. Szczegółowych danych brak¹⁵⁷;
6. Huta Stara: dowódcą samoobrony był por. Leon Osiecki (do 1939 r. szef placówki kontrwywiadu KOP w Ludwipolu). Powstała ona w lutym 1943 r. Obejmowała zarówno samą wieś, jak i okoliczne kolonie zamieszkałe przez ludność polską. W czerwcu i listopadzie 1943 r. odparto dwa duże ataki upowców. Po zamordowaniu przez Sowietów por. Osieckiego samoobrona uległa rozproszению, a wraz z przybyciem oddziału Kochańskiego – odtworzona. Po jego wymarszu na miejsce koncentracji dywizji komendantem samoobrony został miejscowy rolnik Skiba. Pod jego dowództwem baza dotrwała do wejścia Sowietów w 1944 r.¹⁵⁸;
7. Huta Stepańska: samoobrona powstała w lutym 1943 r. Na jej czele stali kolejno: Władysław Kurowski, Hieronim Konowerski, Władysław Kochański. W skład dowództwa wchodził również Józef Sawicki, Ksawery Lipiński, Jan Szabelski, ks. Bronisław Drzepecki. Na przełomie czerwca i lipca 1943 r. żołnierze samoobrony ewakuowali mieszkańców z zagrożonych wsi i kolonii do Huty Stepańskiej. Baza po ciężkich walkach stoczonych 16-18 lipca 1943 r. została rozbita przez UPA, większość żołnierzy oraz ludności cywilnej zdołała się jednak wycofać¹⁵⁹;

¹⁵⁴ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 244.

¹⁵⁵ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 126.

¹⁵⁶ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 252-253.

¹⁵⁷ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 222.

¹⁵⁸ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 93-94; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 257-260; H. Słowiński, *W obronie Zaslucza*, [w:] *Wołyń. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, relacje zebrał i oprac. M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 217-218.

¹⁵⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (dalej: BOssol.), 16729-II, K. Bessendowski, *Wołyńskie wspomnienia. Lata 1939-1944*, k. 30-31; T. Dudek, *Cichociemny kpt. Władysław Kochański „Bomba”/„Wujek”...*, s. 119-126.

8. Janowa Dolina: zakonspirowana przed Niemcami samoobroną dowodził por. Stanisław Pawłowski „Cuchaj”. Stosunkowo nieliczna i słabo uzbrojona nie była w stanie powstrzymać ukraińskiego napadu w nocy z 22 na 23 kwietnia 1943 r. Zginęło wówczas 600 Polaków. Pozostałych Niemcy wywieźli do Kostopola¹⁶⁰;
9. Janówka: placówka samoobrony została zorganizowana wiosną 1943 r., kiedy do wsi przybyli uciekinierzy z pobliskich kolonii. Na jej czele stanął Franciszek Feliński. Była ona słabo uzbrojona, głównie w widły, siekiery, kosy. W skład jej wyposażenia wchodziło ledwie kilka karabinów, a podjęte w Kostopolu u władz okupacyjnych starania o przydział broni zakończyły się fiaskiem. W nocy z 8 na 9 września 1943 r. wieś została zaatakowana przez około 800 banderowców. Mimo zaciętej obrony trwającej cztery godziny Ukraińcy zdobyli i spalili wioskę. obrońcy oraz ludność cywilna przedostali się brodem na prawy brzeg Słuczy¹⁶¹;
10. Kamienna Góra: placówka samoobrony powstała najprawdopodobniej na początku 1943 r. Jej żołnierze od maja 1943 r. prowadzili ewakuację ludności cywilnej do Dubna¹⁶²;
11. Karaczun: placówka samoobrony powstała w lutym 1943 r. Jej organizatorem i dowódcą był wachm. Józef Wajdyk. Komitet samoobrony tworzyli: Lucjan Domalewski, Stanisław Burzyński – jednocześnie zastępca dowódcy, Feliks Burzyński, ks. Józef Szczastny. Dowódcami plutonów byli: Zenon Sawicki, Marcin Łoziński lub Aleksander Sawicki, Jan Burzyński lub Stefan Fatalski. W lipcu 1943 r. ludność wioski została ewakuowana. Część wywieziono na roboty, inni wraz z Józefem Wajdykiem weszli w skład oddziału kpt. Władysława Kochańskiego¹⁶³;
12. Kolonia Górna: funkcjonowała tam placówka, na którą ukraiński atak nastąpił 3 lipca 1943 r. Słaba polska samoobrona posiadająca zaledwie 10 karabinów nie była w stanie powstrzymać nieprzyjaciela. Zginęło 81 osób. Pozostali zdolali uciec do Starej Huty¹⁶⁴;

¹⁶⁰ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 316-318.

¹⁶¹ CBW, rps., 30/98, J. Węclowski „Nurek”, *Moje wspomnienia z roku 1943* (OP Bomba), k. 1; M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 89; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 261.

¹⁶² E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 968.

¹⁶³ M. Burzyński, *Karaczun. Obsesja przeszłości*, Inowrocław 2020, s. 171; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 12, 162.

¹⁶⁴ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 253.

13. Klewań (miasteczko): dowódcą tamtejszej placówki był pchor. Franciszek Sterniński. Na przełomie stycznia i lutego 1944 r. komendantem samoobrony został prawdopodobnie miejscowy proboszcz ks. Jan Sasiadek¹⁶⁵;
14. Korzec Cukrownia: placówką samoobrony dowodził sierż. Stanisław Salczyński, a jego zastępcą był Ryszard Jagiełło (zginął 11 listopada 1943 r. w Równem). Szczegółowych danych nie udało się ustalić¹⁶⁶;
15. Lewacze (wieś): istniejąca tam placówka samoobrony współpracowała z jednej strony z samoobroną w Hucie Starej, z drugiej zaś – z partyzantką sowiecką, dzięki czemu przetrwała do ponownego wkroczenia na te tereny jednostek ACz¹⁶⁷;
16. Lipniki (kolonia): tamtejsza samoobrona powstała pod koniec 1942 r. Liczyła ona 21 żołnierzy uzbrojonych w broń palną. Na jej czele stał Marek Słotwiński. W nocy z 25 na 26 marca 1943 r. banderowcy zaatakowali Lipniki. Samoobrona nie była w stanie powstrzymać przeciwnika. Zginęło wówczas 186 osób. Wśród cudem ocalałych znalazł się późniejszy polski kosmonauta i gen. Mirosław Hermaszewski¹⁶⁸;
17. Lubomirka Nowa: tamtejsza samoobrona powstała najprawdopodobniej na przełomie czerwca i lipca 1943 r. Jej komendantem był sierż. Włodzimierz Kojkowski. W listopadzie 1943 r. do wsi dotarł oddział partyzancki por. Ryszarda Walczaka (Olgierda Dymowicza?), który przejął dowództwo nad samoobroną. Placówka przetrwała aż do zajęcia tego terenu przez wojska sowieckie¹⁶⁹;
18. Mielnikowo/Mielnikowe (wieś): podczas napadu UPA w połowie kwietnia 1943 r. tamtejsza samoobrona wraz z żołnierzami z Huty Stepańskiej ewakuowała mieszkańców do Huty Stepańskiej¹⁷⁰;
19. Międzyrzec (Międzyrzec Korecki) (miasteczko): dowódcą zakonspirowanego plutonu samoobrony został st. sierż. Felicjan Pawłowski „Woronucha”. Brak szczegółowych danych dotyczących funkcjonowania placówki¹⁷¹;

¹⁶⁵ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 228; *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941-1944*, oprac. M. Dębowska, Lublin 2005, s. 45.

¹⁶⁶ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 226.

¹⁶⁷ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 89-90.

¹⁶⁸ W. Hermaszewski, *Masakra w Lipnikach. Wołyń 1943*, Warszawa 2015, s. 70-77; E. Komoński, *op. cit.*, s. 448.

¹⁶⁹ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 216; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 670-671.

¹⁷⁰ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 310-311.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 700.

20. Mizocz (miasteczko) (majątek Dunin-Karwackich): dobrze uzbrojona placówka licząca 30 ludzi była dowodzona przez N.N. „Świerka”. W nocy z 25 na 26 sierpnia 1943 r. banderowcy napadli na Mizocz. Samoobrona została rozbita. Zginęło około 200 ludzi¹⁷²;
21. Moczulanka: dowódcą miejscowej samoobrony został sierż. Wincenty Paszkowski „Miś”. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹⁷³;
22. Mokre: dowódcą tamtejszej placówki był Jan Żygadło „Jasko”. Szczegółowych danych dotyczących jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁷⁴;
23. Nowiny (kolonia): samoobrona powstała na przełomie lutego i marca 1943 r., jej dowódcą został plut. Stanisław Witkowski, a jego zastępcą – plut. Józef Wajler „Wichura”. Zadaniem placówki była obrona przeprawy przez Słucz, przetrwała do stycznia 1944 r.¹⁷⁵;
24. Ostróg nad Horyniem: dowódcą samoobrony był Marian Orliński „Jerzy”. Pełnił on również funkcję komendanta miejscowej placówki AK. Kiedy 8 stycznia 1944 r. żołnierze AK pod dowództwem Orlińskiego wymaszerowali na koncentrację 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, komendantem samoobrony został kapucyn o. Remigiusz Kranc. W związku z tym, że miasteczko opuścili również Niemcy, utworzono trzy placówki obronne mieszczące się w klasztorze – dowódcą całości samoobrony został o. Kranc, w gmachu seminarium nauczycielskiego stanowisko dowódcze objął st. wachm. Wacław Nowakowski, jego zastępcą został sierż. Jan Zawisza; a w gmachu więzienia obowiązki dowódcy przejął st. wachm. Stanisław Lasocki, jego zastępcą był wachm. Stanisław Werner. Samoobrona w Ostrogu, odpierając ataki banderowców, przetrwała aż do 2 lutego 1944 r., tj. do wkroczenia wojsk sowieckich¹⁷⁶;
25. Potaszarnia (wieś): istniała tam placówka wspierana przez bazę samoobrony w Hucie Starej. Przetrwała najprawdopodobniej do sierpnia 1943 roku¹⁷⁷;

¹⁷² *Ibidem*, s. 240.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 126.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 176

¹⁷⁵ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 169; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 274-275.

¹⁷⁶ BOssol., sygn. 16729-II, K. Bessendowski, *op. cit.*, k. 29-30; Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej (dalej: ŚŻŻAK) Teczka osobowa Jerzego Czyżewskiego, k. 2; Teczka osobowa Zygmunta Topolnickiego, k. 1; R. Kranc, *Z Ostroga na Kołymę*, Kraków 1998, s. 33-40; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 245.

¹⁷⁷ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 101.

26. Samostrzały: dowódcą tamtejszej samoobrony został Stanisław Pawelski. Zginął z rąk upowców w październiku 1943 r.¹⁷⁸;
27. Siedlisko (kolonia): placówka samoobrony powstała wiosną 1943 r., dowodzili nią kolejno: Gracjan Wiatr „Miotelka”, a później Antoni Wiatr „Tygrys” i Jan Onuchowski. W lipcu 1943 r. żołnierze oraz ludność cywilna wycofali się do Huty Stepańskiej¹⁷⁹;
28. Stójło: placówkę utworzono najprawdopodobniej w marcu 1943 r. w majątku hr. Czosnowskiej. Liczyła 20 ludzi. Jej komendantem był wachm. Wacław Wiarkowski „Paluszek”¹⁸⁰;
29. Tuczyn (miasteczko): dowódcą samoobrony został sierż. Bronisław Walecki „Las”. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić¹⁸¹;
30. Witoldówka: jednym z organizatorów samoobrony był kapucyn o. Gabriel Banaś. Za jego pośrednictwem w czerwcu 1943 r. miejscowa placówka została podporządkowana komendantowi Obwodu Zdołbunów. Dowódcą samoobrony liczącej 70 ludzi był ppor. Stefan Tuhy „Tuhaj Bej”, jego zastępcą – kpr. rez. Władysław Krzeziński. Łącznie zajmowała się nauczycielka Stefania Tuhy. Wieś została stosunkowo dobrze umocniona, jej załoga odparła duży napad w nocy z 26 na 27 grudnia 1944 r. Samoobrona przetrwała do wkroczenia ACz¹⁸²;
31. Wyrka (wieś): placówka samoobrony powstała w połowie lutego 1943 r. Jej komendantem był początkowo ppor. Jan Skiba zamordowany przez UPA 2 kwietnia 1943 r., a po jego śmierci – dotychczasowy zastępca Kazimierz Karpiński. Funkcję zastępcy objął wówczas Stanisław Sulikowski. Od maja do lipca stanowisko komendanta sprawował por./kpt. Władysław Kochański. Banderowcy zaatakowali wieś 16 lipca 1943 r. Obrońcy i ludność cywilna zostali zmuszeni do odwrotu do Huty Stepańskiej¹⁸³;

¹⁷⁸ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 222.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 127; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 297-298.

¹⁸⁰ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 247.

¹⁸¹ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 720.

¹⁸² BOssol., 16729/II, K. Bessendowski, *op. cit.*, k. 30; Witoldówka, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2064.html> – 7 XII 2021; M. Dębowska, *Kościół katolicki...*; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 238; W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 300-301. Samoobrona w Witoldówce była, jak na warunki wołyńskie, stosunkowo dobrze uzbrojona, także w broń maszynową. Wszystko to pomogło odeprzeć atak upowski w grudniu 1943 r. ze stratą zaledwie trzech ludzi. Zob. W. Romanowski, *Kainowe...*, s. 59-60.

¹⁸³ T. Dudek, *Cichociemny kpt. Władysław Kochański „Bomba”/„Wujek”...*, s. 122-123; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 145; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 306-308.

32. Wyrobniki: samoobrona powstała wiosną 1943 r., jej komendantem był Stanisław Kołodyński. W nocy z 16 na 17 lipca 1943 r. ludność oraz żołnierze samoobrony wycofali się do Huty Stepańskiej¹⁸⁴;
33. Zawołocze: stanowisko dowódcy objął sierż. Stanisław Marciniak „Migłanc” (oddział Bomby). Samoobrona powstała najprawdopodobniej w sierpniu 1943 r. Przetrwała aż do wejścia ACz na Wołyń¹⁸⁵.

W Inspektoracie Równe funkcjonowały również samoobrony w miejscowościach: Anatolin, Derażne, Grabina, Hubków, Jakubówka Mała, Majdan Kozliński, Maruczyn, Mokwin, Niewirków, Ożgowo, Pendyki, Romaszkowo, Rudnia Bobrowska, Rudnia Stryj, Sierniawa, Tresteniec (Trosteniec). Szczegółów ich funkcjonowania nie udało się jednak ustalić¹⁸⁶.

III. Inspektorat AK Dubno „Dąbrowa”:

1. Białokrynica: na czele placówki stali dowódca Witold Żółkiewski oraz podoficer Jankowski. Miejscowa samoobrona liczyła około 60 dobrze uzbrojonych i wyszkolonych żołnierzy, w tym przede wszystkim służących wcześniej w 12 Pułku Ułanów. Dzięki obecności jednostek węgierskich samoobrona przetrwała aż do wkroczenia wojsk sowieckich¹⁸⁷;
2. Białozórka: organizatorem placówki i jej komendantem został por. Wacław Puzichowski „Gołąb” (zamordowany w nocy z 1 na 2 sierpnia 1943 r.), współtwórcami samoobrony byli również Wincenty Cebula oraz ks. Władysław Terlichowski. Wsieć przestała istnieć w sierpniu 1943 r. w wyniku napadu upowców. Ocaleli mieszkańcy i żołnierze uciekli do Tarnopola¹⁸⁸;
3. Bokujma (majątek): dowódcą miejscowej placówki był Zygmunt Marciniak (podoficer 43 pp z Dubna). W nocy z 18 na 19 maja 1943 r. doszło do pierwszego napadu banderowców. Polska samoobrona oraz niemiecka załoga majątku odparły atak. Banderowcy wymordowali Polaków pozostałych w wiosce Bokujma. Po drugim napadzie mającym miejsce 8 września 1943 r. samoobrona oraz niemiecka załoga wycofały się do Młynowa¹⁸⁹;

¹⁸⁴ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, s. 796.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 282.

¹⁸⁶ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 126-128, 215-216, 224.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 268; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 460.

¹⁸⁸ A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 269.

¹⁸⁹ R. Kucharski „Wrzos”, *Krwawa luna*, Warszawa 1997, s. 9-10; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 70-71.

4. Bortnica (osada wojskowa): jej mieszkańcy zostali deportowani w 1940 r. w głąb ZSRS, a ich miejsce zajęli inni Polacy. W 1943 r. zorganizowali oni samoobronę, do której dołączyli ukrywający się Żydzi. Podczas ataku banderowców w dniu Bożego Narodzenia 1943 r. zginęło 11 obrońców. Na skutek braku amunicji i pożaru zabudowań pozostali spośród nich oraz ocaleli cywile ewakuowali się do Kurdybania Warchowickiego¹⁹⁰;
5. Dederkały: placówka została umiejscowiona w gmachu kościoła parafialnego. Jej organizatorem i komendantem był proboszcz ks. Józef Kuczyński. Przetrwała do wkroczenia ACz¹⁹¹;
6. Dubno (miasto): samoobrona była podzielona na odcinki:
 - Śródmieście: dowódcą został plut. Józef Matuszkiewicz (rozstrzelany w Dubnie). Jego podkomendni w listopadzie 1943 r. weszli w skład oddziału „Krwawa Łuna”,
 - stacja kolejowa: dowództwo objął Leonard Mróz;
7. Zabramie: placówka powstała wiosną 1943 r., jej organizatorem był Maksymilian Simiński, dowódcami – plut. Józef Matuszkiewicz i por. Józef Malinowski „Ćwik”¹⁹²;
8. Górniki (?): dowódcą samoobrony był Józef Łabędź, magazynierem – Czesław Krauze. Brak szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania¹⁹³;
9. Iwanie: dowódcą placówki został st. ogn. Stanisław Szymanik (2 DAK). Zorganizował on punkt oporu w trudno dostępnym miejscu na wysokim brzegu Ikwy, gdzie w razie napadu chronili się miejscowi Polacy. Latem 1943 r. samoobrona odparła dwa ataki banderowców. Podczas drugiego z nich zdobyto 8 wozów, 2 karabiny i amunicję. Mimo tego obrońcy oraz ludność cywilna ewakuowali się do Dubna¹⁹⁴;
10. Kąty: dowódcą samoobrony był kpr. Stanisław Jasiński. W skład dowództwa wchodził także: ks. Szymon Janowski, organista Wyrzykowski, Adam Kurzeja, Jan Kucharzewski. Po napadzie, który miał miejsce 5 maja 1943 r., żołnierze samoobrony osłaniali ewakuację ludności cywilnej do Szumska i Krzemieńca¹⁹⁵;

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 60.

¹⁹¹ M. Dębowska, *Kościół katolicki...*, s. 355.

¹⁹² A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 157.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 157.

¹⁹⁴ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 157; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 60-61.

¹⁹⁵ F. Jasiński, *Kronika. Losy Polaków parafii Kąty, powiatu krzemienieckiego, województwa wołyńskiego w latach 1939-1945*, Białe Dunajec–Ostróg 2012, s. 46-48; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona...*, s. 269.

11. Konstantynówka: samoobrona powstała w marcu 1943 r., jej organizatorami byli Grzegorz i Władysław Karasińscy¹⁹⁶;
12. Krzywucha: samoobronę liczącą 20 żołnierzy zorganizował Leopold Konopa. Dowódcą placówki został plut. Jan Bocho. 15 lipca 1943 r. załoga odparła atak upowców. Zimą na przełomie 1943 i 1944 r. mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony zostali ewakuowani do Dubna¹⁹⁷;
13. Kurdyban Warkowicki (kolonia): placówka powstała w 1943 r. W jej składzie znajdowali się Polacy, Czesi oraz ukrywający się tam Żydzi. Przetrwała do końca okupacji. Brak szczegółowych danych na jej temat¹⁹⁸;
14. Ledóchówka: samoobrona liczyła zaledwie kilku ludzi. Podczas napadu 28 października 1943 r. jej żołnierze skutecznie powstrzymali atak upowców aż do przybycia odsieczy z Pańskiej Doliny¹⁹⁹;
15. Oktawin (kolonia): samoobrona powstała wiosną 1943 r. Jej dowódcą był Dorociński. Dysponowała ona kilkoma sztukami broni palnej. 12 lipca 1944 r. ludność cywilna pod osłoną żołnierzy samoobrony ewakuowała się do Włodzimierza Wołyńskiego. Nieliczni, którzy pozostali, padli ofiarą mordu²⁰⁰;
16. Młynów (miasteczko): stacjonował tam silny garnizon węgierski, który nieoficjalnie wspierał działającą w tej miejscowości samoobronę. Jej komendantem był Czesław Federowicz, jego zastępcą – Piotr Kucharski. Placówka odparła dwa napady banderowców w maju i we wrześniu 1943 r., choć podczas drugiego z nich zginęło 14 Polaków. Samoobrona bardzo ściśle współpracowała z miejscowym posterunkiem polskiej pomocniczej policji. Dzięki temu nie tylko udało się uzyskać dodatkowe uzbrojenie, ale także doprowadzić do dezercji niektórych policjantów, którzy wzmocnili tamtejsze struktury AK. Samoobrona w Młynowie dotrwała do końca niemieckiej okupacji²⁰¹;
17. Pańska Dolina (kolonia): placówka samoobrony powstała w maju 1943 r. Na jej czele stanął plut. Albert Kozłowski. Liczyła ona według różnych źródeł od 60 do 130 żołnierzy. Wioska była otoczona rowami strzeleckimi i bunkrami. Ukraińcy atakowali placówkę: 22 czerwca, 14 lub 27 lipca, 5 sierpnia

¹⁹⁶ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 159.

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 157.

¹⁹⁸ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 107.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 66.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 864-865.

²⁰¹ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 47; R. Kucharski „Wrzos”, *op. cit.*, s. 13-14; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 167-168; W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 306-307.

- i 22 września 1943 r. Mimo ogromnej przewagi nieprzyjaciela wszystkie ataki zostały odparte. Placówka przetrwała do chwili wkroczenia ACz²⁰²;
18. Rybcza: samoobrona powstała w marcu 1943 r. W jej kierownictwie znaleźli się Franciszek Mytkowski oraz Jan Niewiński. Od czerwca do sierpnia komendantem samoobrony był wachm. Henryk Butyński. Upowcy dwukrotnie atakowali Rybczę – 5 sierpnia 1943 r. i 20 lutego 1944 r. Oba ataki zostały odparte. Placówka przetrwała aż do wkroczenia ACz²⁰³;
 19. Surmicze (?): stanowisko dowódcy objął por. Witold Bronowski „Kobro”. Brak szczegółowych danych na temat działania samoobrony²⁰⁴;
 20. Szumsk (miasteczko): samoobrona funkcjonowała początkowo jako posterunek Schutzmannschaften. Pod koniec 1943 r. przekształciła się w placówkę samoobrony kierowaną przez Stanisława Jankowskiego. Po wyjściu Niemców miejscowa polska ludność chroniła się w murowanym kościele. Placówka do trwała do wkroczenia ACz²⁰⁵;
 21. Wyganka: funkcję dowódcy pełnił por. rez. Broczek (zamordowany przez banderowców). Po jego śmierci placówką kierowali Józef Szwarc i Zbigniew (?) Wajs²⁰⁶;
 22. Wygoda: dowódcą miejscowej placówki był Antoni Murzydło. Samoobrona odparła dwa ataki banderowców – 8 i 22 kwietnia 1943 r. Po raz trzeci Ukraińcy zaatakowali 2 maja 1943 r. po południu. Napastnicy zostali odparci, jednak zdołali podpalić zabudowania. W tej sytuacji mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony ewakuowali się do Pańskiej Doliny²⁰⁷.

Na terenie Inspektoratu AK Dubno istniały również samoobrony w miejscowościach: Antonowice, Bokujma, Hucisko Pikulskie, Iłowica Wielka, Kamien na Góra, Litowiszcz, Łanowce, Malinin, Mołotków, Mosty, Ostrożec, Poczajów, Smordwa, Smyga, Tartak, Tetylkowice, Wiśniowiec, Wyszogródek, Załuże. Na temat wskazanych polskich samoobron szczegółowych danych nie udało się ustalić²⁰⁸.

²⁰² CBW, rps. 5/98, J. Turowski, Zarys działań bojowych 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, k. 11; *Obrona Pańskiej Doliny*, [on-line:] <http://www.ivrozbiorpolski.pl/index.php?page=obrona-panskiej-doliny> – 7 II 2022; A. Cybulski, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, [oprac. red. D. Pasiak-Wąsik], Warszawa 2009, s. 96-123; O. Kowalski, *Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Bydgoszcz 2005, s. 8-13.

²⁰³ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 428-431.

²⁰⁴ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 157.

²⁰⁵ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 456-457.

²⁰⁶ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 157.

²⁰⁷ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 69.

²⁰⁸ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, Zarys działań..., k. 8-9; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 157, 159, 167; idem, *Wołyńska samoobrona ...*, s. 268-270.

IV. Inspektorat AK Kowel „Gromada”:

1. Nowa Dąbrowa / Stara Dąbrowa: dowódcą samoobrony był sierż. Stanisław Kurzydłowski „Jurek”. Placówka powstała w sierpniu 1943 r. Ataki banderowskie we wrześniu i grudniu 1943 r. zostały odparte dzięki pomocy oddziału partyzanckiego dowodzonego przez por. Władysława Czermińskiego „Jastrzębia”²⁰⁹;
2. Jagodzin: placówka powstała 30 sierpnia 1943 r. po banderowskim napadzie. Jej dowódcą był Jan Stocki „Stopka”. Dzięki współpracy z oddziałem Kazimierza Filipowicza „Korda” baza przetrwała do wkroczenia ACz²¹⁰;
3. Janówka: komendantem tamtejszej placówki w sile plutonu był ppor. Tadeusz Paszkowski „Jawor”. 25 grudnia 1943 r. jej żołnierze brali udział w odparciu dużego ataku banderowskiego na pobliską kolonię Radomle. 19 stycznia 1944 r. kontratak samoobrony walczył przyczynił się do odparcia niemieckiego uderzenia na pobliskie Zasmyki. Po utworzeniu 27 WDP AK jej żołnierze weszli w skład oddziału por. Walerego Krokaya „Siwego”²¹¹;
4. Kupiczów Czeski: wieś powstała w latach 70. XIX w. i zamieszkała była przez osadników czeskich. 3 lutego 1943 r. we wsi powstała założona przez Czechów organizacja konspiracyjna „Aktyw”. Kiedy rozpoczęły się mordy ukraińskie na ludności polskiej, miejscowi Czesi udzielali pomocy polskim uciekinierom. Wspierali również partyzantów sowieckich oraz ukrywających się Żydów. Od wiosny 1943 r. UPA wywierała naciski mające na celu podporządkowanie sobie Kupiczowa. Dochodziło również do zabójstw osadników. W tej sytuacji nawiązano współpracę z polską samoobroną w Zasmykach. W listopadzie 1943 r. pod wieś podeszły bojówki UPA. W zaistniałej sytuacji wysłano gońca z prośbą o pomoc do Zasmyk. Rankiem 12 listopada oddział dowodzony przez por. Władysława Czermińskiego „Jastrzębia” wyparł banderowców z okolicy wioski. Licząc się z ponownym atakiem, rozpoczęto intensywne prace fortyfikacyjne. We wsi pozostał jako stała załoga pluton AK dowodzony przez sierż. Romana Gosa „Grzmota”. Drugi atak miał miejsce 22 listopada 1944 r. Nieprzyjaciół został odparty dzięki interwencji oddziału por. Władysława Czermińskiego. Był to ostatni napad ukraiński na Kupiczów, jednak do wkroczenia ACz trwały drobne starcia z banderowcami²¹²;

²⁰⁹ E. Komoński, *op. cit.*, s. 451; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 334-336.

²¹⁰ E. Komoński, *op. cit.*, s. 451; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 334-336

²¹¹ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, Zarys działań..., k. 23; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 73, 155, 168.

²¹² F. Ożarowski, *op. cit.*, s. 108-114; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 342-345; L. Karłowicz, *Jastrzębiacy. Historia oddziału i batalionu por. „Jastrzębia” z 27. Wołyńskiej Dywizji*

5. Kupracze: placówka samoobrony powstała w 1943 r. Została ona powołana w oparciu o istniejący tam pluton AK. Szczegółowych danych na temat działalności tamtejszej samoobrony nie udało się ustalić. Wioska przetrwała do wkroczenia ACz²¹³;
6. Lublatyn: samoobrona powstała w 1943 r. Na jej czele stał Aleksander Janowski „Biały”. Funkcję zastępców pełnili Bernard Skonieczny i Stefan Durka. Początkowo obrońcy posiadali jedynie 2 kbk i 3 dubeltówki. Pozostali uzbrojeni byli w prowizoryczne piki. Stan uzbrojenia szybko się jednak poprawiał. 25 grudnia 1943 r. odparto napad banderowców. Po rozpoczęciu akcji „Burza” załoga wsi weszła w skład II/43 pp AK²¹⁴;
7. Radomle: placówką dowodził ppor. Stanisław Mróz. 25 grudnia 1943 r. banderowcy zaatakowali wioskę. Mimo oporu samoobrony zginęło lub zostało zamordowanych około 50 osób²¹⁵;
8. Rymacze: placówka powstała na przełomie sierpnia i września 1943 r. z inicjatywy i w oparciu o struktury AK, których dowódcą był Michał Struś „Pocisk”. Na czele samoobrony stanął ppor. Ryszard Markiewicz „Mohort”. Zorganizowano również lotny oddział partyzancki dowodzony przez por. Kazimierza Filipowicza „Korda”. Niemal zaraz po utworzeniu struktur samoobrony rozpoczęto intensywne prace fortyfikacyjne. We wrześniu odparto atak banderowców na wioskę. Na początku 1944 r. przy wsparciu por. Michała Fijałki „Sokoła” rozbito duże siły UPA skoncentrowane we wsi Zapole. Placówka przetrwała do momentu wkroczenia ACz²¹⁶;
9. Terebejki: dowódcą placówki został Michał Pradun „Chyży”. Pod koniec sierpnia 1943 r. samoobrona odparła napad banderowców. Wieś wspierana była przez oddział Kazimierza Filipowicza i dotrwała aż do czasu wkroczenia ACz²¹⁷;

Piechoty AK, Warszawa–Kraków 2013, s. 81-82, 85-89; O. Kowalski, *op. cit.*, s. 33-45; L. Kułińska, C. Partacz, *op. cit.*, s. 135-137.

²¹³ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 496.

²¹⁴ E. Komoński, *op. cit.*, s. 450; T. Świder, *W Lublatynie mieliśmy samoobronę*, [on-line:] <https://www.wolyn.org/index.php/informacje/1080-w-lublatynie-mielismy-samoobrone> – 13 II 2022.

²¹⁵ E. Komoński, *op. cit.*, s. 450; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 357. Według innych źródeł komendantem samoobrony był sierż. Józef Dunajski. Zob. T. Świder, *Okruchy wspomnień*, „Biuletyn Informacyjny 27 WDP AK” 2001, nr 1, s. 32-38; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 61.

²¹⁶ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 498-499.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 500; *Materiały do dziejów...*, s. 118.

10. Zasmyki (baza): tamtejsza samoobrona powstała 13 lipca 1943 r. w oparciu o grupę partyzancką dowodzoną przez Henryka Nadratowskiego „Wilkonia”. Komendantem samoobrony został pchor. (ppor.) Wróbel (?), zastrzelony przez członków Schutzmannschaften w niewyjaśnionych okolicznościach. Kilka dni później do wsi dotarła kolejna grupa dowodzona przez Władysława Czermińskiego. Rozpoczęto formowanie oddziału partyzanckiego, którego zadaniem była obrona polskich wsi. Ukraińcy nigdy bezpośrednio nie zaatakowali Zasmyk. Napad z ich strony był planowany na 6 września, jednak banderowcy przypadkowo zaatakowali oddział Osttruppen złożony z Litwinów i Łotyszy, który przybył ściągać kontyngenty. Pod koniec sierpnia 1943 r. żołnierze samoobrony dokonali prewencyjnego uderzenia na wsie Gruszkówka oraz Worony i rozbili znajdujące się tam oddziały UPA²¹⁸.

V. Inspektorat AK Łuck „Łuna”:

1. Adamówka: stanowisko dowódcy objął Tadeusz Świader. Po napadzie banderowców, który miał miejsce 13 lipca 1943 r., mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony ewakuowali się do Bielina i Włodzimierza²¹⁹;
2. Aleksandrówka: dowódcą samoobrony był (?) Flis. Brak szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania²²⁰;
3. Antonówka Szepelska: samoobrona powstała najprawdopodobniej w połowie 1943 r. Jej organizatorem i dowódcą był kierownik mleczarni plut. rez. Michał Małocha, zastępcą – kpr. Antoni Dudek „Babinicz”. W szczytowym okresie swej działalności samoobrona liczyła 136 żołnierzy. Odparła ona dwa duże ataki banderowców w czerwcu i lipcu 1943 r. Placówka przetrwała do marca 1943 r., tj. do czasu wkroczenia oddziałów ACz²²¹;

²¹⁸ *Materiały do dziejów diecezji łuckiej...*, s. 106, 109-110; S.T. Roch, *O najlepszym z najlepszych żołnierzy Wołynia*, 17 II 2022, Niepoprawni.pl, [on-line:] <https://niepoprawni.pl/blog/slawomit-tomasz-roch/o-najlepszym-z-najlepszych-zolnierzy-wolynia> – 18 II 2022; L. Karłowicz, *Od Zasmyk do Skrobowa*. [Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK], Kraków-Warszawa 2013, s. 107-152; E. Komoński, *op. cit.*, s. 450; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 359-361; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 59-70.

²¹⁹ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 185

²²⁰ *Ibidem*.

²²¹ CBW, rps. 6/98, J. Turowski, *Armia Krajowa...*, k. 302; ŚŻŻAK, Teczka osobowa Konrada Bylicy, (b.p.); W. Kopisto, *Droga cichociemnego do łągów Kołomy*, Warszawa 1990, s. 95-97; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 70-73; W. Romanowski, *Kainowe...*, s.154; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 560-562.

4. Beresteczko (miasteczko): samoobrona powstała w czerwcu 1943 r. Władze niemieckie zorganizowały wówczas w tej miejscowości posterunek Schutzmannschaften w sile 80 ludzi, traktowany przez polską społeczność jako oddział samoobrony. Jego dowódcą był miejscowy nauczyciel Antoni Wróbel. Polacy ochraniali również pobliski majątek Naręczyn. Samoobrona w Beresteczku odparła trzy duże ataki banderowców we wrześniu, listopadzie oraz 30 grudnia 1943 r. i 1 stycznia 1944 r. Podczas tego ostatniego napadu Polacy bronili się w budynkach klasztoru, plebanii, organistówki oraz w kościele. W kilka dni po jego odparciu przybyły niemieckie posiłki, które ewakuowały mieszkańców do Radziechowa²²²;
5. Bielin (baza): samoobrona powstała w pierwszej połowie 1943 r. Jej dowódcą był ogn. w st. sp. Jan Wyszomirski „Mirek”. W skład bazy weszły również: Marianówka Bielińska, Kalinówka, Smolarze, Stasin, Wodziniek, Wodzinów. Placówka była wspierana przez oddział partyzancki dowodzony przez ppor. Władysława Wiślińskiego „Piotrusia”. Ukraińcy po raz pierwszy podeszli pod Bielin w lipcu 1943 r., jednak do napadu wówczas nie doszło. UPA zaatakowała wieś w sierpniu i listopadzie 1944 r. Ataki te zostały odparte. Po wyparciu dywizji z tego rejonu wieś została zniszczona przez Niemców²²³;
6. Bużany: na czele samoobrony stali dowódcy – mierniczy Górski i leśniczy Jastrzębski. Placówka utrzymała się do listopada 1943 r.²²⁴;
7. Chołoniewicze: placówką dowodził dr Romuald Seheń (zamordowany przez banderowców wraz z miejscowym nauczycielem por. rez. Oleśniewiczem „Naumowiczem”. Po jego tragicznej śmierci miejscowa ludność ewakuowała się do Huty Stepańskiej²²⁵;
8. Cumań: placówka powstała, jak można przypuszczać, w pierwszej połowie 1943 r. Jej dowódcą był prawdopodobnie wachm. Roman Zawadzki „Robak”. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²²⁶;

²²² CBW, rps. 5/98, J. Turowski, Zarys działań..., k. 10; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 183; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 121-122.

²²³ W. Kopisto, *op. cit.*, s. 117-118; L. Laskowski, „Rzeczpospolita Bielińska”, [w:] Wołyń. *Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt II*, relacje zebrał i oprac. M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 16-18; W. Romanowski, ZWZ-AK..., s. 272-273; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 911-913.

²²⁴ W. Romanowski, ZWZ-AK..., s. 265.

²²⁵ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 133; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 252-253.

²²⁶ ŚZŻAK, Teczka osobowa Romana Zawadzkiego (b.p.).

9. Drohostaje Małe: dowódcą samoobrony został ppor. Zygmunt Oporowski. Szczegółowych danych nie udało ustalić²²⁷;
10. Drużkopol: samoobroną dowodzili bracia Johanowicze. Placówka przetrwała do listopada 1943 r.²²⁸;
11. Edwardopole: placówka samoobrony licząca 15-20 ludzi powstała najprawdopodobniej na początku 1944 r. i była bezpośrednio podporządkowana dowódcy 27 WDP AK. Samoobrona przy wsparciu żołnierzy AK odparła atak banderowski 8 lutego 1944 r. Wioska została zniszczona w nocy z 14 na 15 lutego 1944 r. przez banderowców oraz żołnierzy Ukraińskiego Legionu Samoobrony (ULS)²²⁹;
12. Halinówka: dowódcą samoobrony został Stefan Rokita „Czarny”. Po napadzie banderowców, który miał miejsce 28 marca 1943 r., ocalała ludność ewakuowała się do Huty Stepańskiej²³⁰;
13. Horochów (miasteczko): podczas upowskiego napadu 4 marca 1943 r. miejscowi Polacy wsparli broniącą miasteczka grupę Niemców. Powstała wówczas nieoficjalna samoobrona. 12 lipca 1943 r. Wincenty Eckens-Jędrachowicz uzyskał od Niemców oficjalną zgodę na utworzenie struktur samoobrony liczącej 200 ludzi. Ich dowódcą został kpr. Muciewicz. W połowie stycznia 1944 r. ludność znajdującą się w Horochowie ewakuowano na zachód²³¹;
14. Iwanicze: stanowisko dowódcy samoobrony objął Jerzy Krasowski. Placówka powstała w lipcu 1943 r. W początkowym okresie liczyła 40 ludzi. 15 sierpnia odparła duży atak banderowców. Jako jedyna na tym terenie przetrwała do ponownego wkroczenia jednostek ACz²³²;
15. Jachimówka: funkcję dowódcy samoobrony pełnił kpr. Stanisław Kraszewski. Brak danych na temat jej funkcjonowania²³³;
16. Janina (kolonia): dowódcą samoobrony został plut. żandarmerii (?) Betlejemski. Brak danych na temat jej działania²³⁴;

²²⁷ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 167.

²²⁸ W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 265.

²²⁹ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 191; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 841.

²³⁰ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 133.

²³¹ *Ibidem*, s. 183, 206.

²³² J. Krasowski „Lech”, *Wołyński oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996, s. 7-40; J. Turowski, *Pożoga...*, s. 110.

²³³ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 185.

²³⁴ W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 265.

17. Jasionówka: placówką dowodzili bracia Garczyńscy. Samoobrona przestała istnieć w czerwcu 1943 r. Ocalała ludność uciekła do Torczyna lub Zaturzec²³⁵;
18. Jungówka: dowódcą był (?) Lachiewicz. Brak danych na temat funkcjonowania placówki²³⁶;
19. Kisielin: stanowisko dowódcy objął plut. Bohdan Mazecki „Kapszuk”. Placówka liczyła 12 ludzi. Podczas napadu 11 lipca 1943 r. większość ludności została wymordowana, pozostali bronili się w miejscowym kościele pod dowództwem pchor. Sławomira Debskiego²³⁷;
20. Lipnik (kolonia): dowódcą samoobrony był sierż. (?) Mikołajski. Placówka liczyła 20 ludzi i współdziałała ściśle z samoobroną w Zaturcach. W lutym 1944 r. obrońcy oraz ludność cywilna ewakuowali się do Bielina²³⁸;
21. Ludwikówka (kolonia): w 1943 r. powstała dowodzona przez Jakuba Parandowskiego samoobrona licząca 30 ludzi. W związku z tym, że wielokrotnie odpierała ona ataki upowskie, Ukraińcy wysłali donos do władz okupacyjnych w Dubnie, że we wsi przebywają Żydzi oraz sowieccy partyzanci. Niemcy dokonali pacyfikacji Ludwikówki, podczas której zginęły 172 osoby²³⁹;
22. Łokacze (miasteczko): samoobroną dowodził por. Zygmunt Dziewanowski. Tamtejsza placówka działała najprawdopodobniej w oparciu o zorganizowany przez Niemców Schutzmannschaft. Szczegółowych danych nie udało się ustalić²⁴⁰;
23. Mały Omelanik: dowódcą tamtejszej samoobrony był (?) Bogdanowicz „Zagłoba”, niektórzy jego podkomendni znani są z nazwiska, tj.: Stanisław Bielański, Jan Kraszewski, Stanisław Chocholski, Jan Gruszecki. Placówka znajdowała się około 1,5 km od Łucka. Brak szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania²⁴¹;
24. Mańków: na czele samoobrony stał Kazimierz Orłowski. Placówka liczyła 17 żołnierzy, którzy w listopadzie 1943 r. wraz z ludnością cywilną ewakuowali się do Zaturzec i Włodzimierza Wołyńskiego²⁴²;

²³⁵ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 184.

²³⁶ *Ibidem*, s. 185.

²³⁷ CBW, rps 4/99, J. Turowski, *Armia Krajowa Okręg Wołyń...*, k. 306.

²³⁸ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 183-184.

²³⁹ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 88-89.

²⁴⁰ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 58; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 183; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 142-143.

²⁴¹ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 35.

²⁴² *Ibidem*, s. 184.

25. Nieświcz: placówka powstała w marcu 1943 r. Na jej czele stanął lekarz weterynarii por. Jan Drewniak „Huragan”, zastępcą był lekarz weterynarii Józef Biernacki „Kunigas”. W lipcu 1943 r. siły samoobrony liczyły 100 ludzi. Nowym dowódcą został Anatol Ruebenbauer. Na początku 1943 r. pozostali w Nieświczu Polacy bronili się w murowanym kościele. Atak został odparty dzięki otrzymanej pomocy z sąsiedniej Antonówki Szepelskiej. Wówczas to ocalali Polacy wyjechali²⁴³;
26. Ołyka (miasteczko – siedziba ordynacji Radziwiłłów): kiedy rozpoczęły się mordy ukraińskie, tamtejsza ludność polska zaczęła chronić się na zamku Radziwiłłów, gdzie stacjonowała niemiecka załoga wspierana prawdopodobnie przez Polaków z Schutzmannschaften. Placówka samoobrony powstała jesienią 1943 r. Jej organizatorami byli: Wacław Buczek, Tadeusz Krepski, Aleksander Matias, Grzegorz Marszałek, Stanisław Marszałek, ks. Stanisław Woronowicz. Kiedy na początku stycznia 1944 r. Niemcy się wycofali, a na zamek przybyli Węgrzy, można było ujawnić posiadaną broń. W zamku rozpoczęły się również prace fortyfikacyjne. Na przedpolu Ołyki działały polskie patrole, których zadaniem było uprzedzenie załogi przed napadem. Kiedy Węgrzy opuścili zamek, sytuacja stała się krytyczna. Zaczęło brakować amunicji i żywności. Na dodatek w pobliżu pojawiły się silne oddziały UPA. W takiej sytuacji zdecydowano się wysłać gońców do Przebraża z prośbą o pomoc. Polacy z Ołyki pod osłoną żołnierzy samoobrony zostali ewakuowani do Przebraża²⁴⁴;
27. Przebraże stanowiło bazę samoobrony w składzie:
- komendant cywilny: Ludwik Malinowski „Lew”,
 - dowódcy wojskowi: Zygmunt Nestorowicz, Henryk Cybulski „Harry” (od kwietnia 1943 r.),
 - zastępca: Franciszek Żytkiewicz,
 - adiutant: Albert Wasilewski,
 - szef sztabu: Stanisław Olszowski,
 - 1 kompania: dowódca Franciszek Malinowski,
 - 2 kompania: dowódca Marceł Żytkiewicz,
 - 3 kompania: dowódca Tadeusz Mielnik,
 - 4 kompania: dowódcy Władysław Cybulski i Tadeusz Wojnicki,
 - zwiad konny: Stanisław Koprowski,

²⁴³ M. Dębowska, *Kościół katolicki...*, s. 353; R. Kucharski „Wrzos”, *op. cit.*, s. 49-50; A. Pereciatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 45-47, 62.

²⁴⁴ T. Dudek, *Przebraże...*, s. 175-181; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, s. 583-584.

- oficer uzbrojenia: Kazimierz Olszewski „Motorek”,
- wywiad skierowany przeciw Niemcom: Adam Wierzyński,
- wywiad skierowany przeciw Ukraińcom: Zygmunt Drzewiecki,
- kapelan: ks. Stanisław Szczypa,
- służba sanitarna: lekarz Henryk Kałużyński,
- rusznikarze: Kazimierz Olszewski, Zenon Paszkowski.

Baza odparła trzy duże szturmowe banderowców – w lipcu, sierpniu, listopadzie 1943 r. Żołnierze z Przebraża prowadzili również ewakuację ludności cywilnej z zagrożonych polskich wsi i kolonii. Baza dotrwała do wkroczenia na Wołyń jednostek ACz w styczniu 1944 r.

Z bazą w Przebrażu ściśle współpracowały placówki:

- Chołopy: brak danych na temat tamtejszej obsady,
 - Jazwiny: dowódca inż. Stanisław Świtał,
 - Kolonia Wiśniewska: dowódca kpr. Stefan Gierelak,
 - Komarówka: placówka liczyła kilkunastu ludzi uzbrojonych w karabiny, strzelby, rkm-y i kilka pistoletów maszynowych,
 - Taraż: placówka zorganizowana przez Zygmunta Drzewieckiego kierującego wywiadem przeciwukraińskim w Przebrażu, zniszczona w kwietniu 1943 r. w wyniku ataku UPA²⁴⁵,
 - Rafałówka: samoobroną kierował Apolinary Oliwa „Lis”, zastępcą był Kalikst Bednarski, dowódcami plutonów zostali: Adam Oliwa, Bogdan Oliwa.²⁴⁶
28. Rożyszcz: samoobrona była dowodzona przez pchor. Jana Garczyńskiego „Lama” i liczyła 130 żołnierzy. W jej skład wchodziły placówki znajdujące się w okolicznych wioskach. Przetrwała do marca 1944 r.²⁴⁷

Z placówką w Rożyszczu ściśle współpracowały samoobrony w następujących miejscowościach:

- Bejnarówka: dowódca sierż. (?) Szybczak,
- Czebenie: dowódca (?) Gąsior,

²⁴⁵ ŚZŻAK, Teczka osobowa Franciszka Cybulskiego, k. 1-3; M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 82-83; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 110; W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 254-255; szerzej zob. T. Dudek, *Przebraże...*, s. 98-99, 114-184.

²⁴⁶ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 9; BOssol., sygn. 16301/II, *Materiały Józefa Wójcika...*, k. 33-34; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 110. Szerzej na ten temat zob. A. Oliwa, *op. cit.*, *passim*.

²⁴⁷ CBW, rsp. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 9; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 612.

- Elżbiecin: dowódca Stanisław Cichus „Dąb” (aresztowany przez NKWD zagiął bez wieści), zastępcą był Marian Habrych,
 - Francuzy: dowódcy - (?) Jankowski, (?) Stachowski (od listopada 1943 r.), zastępcą Wiktor Marel,
 - Katerynówka: dowódca Karol Baranowski, zastępcą Józef Węzłowski,
 - Kiryłucha: dowódca Władysław Chołostowski,
 - Kopaczówka: dowódcy - Adam Wilczewski „Tygrys” (zginął 11 stycznia 1944 r.), Zygmunt Gałkowski „Wicher”, zastępcą Władysław Reginowicz „Grab”,
 - Marianówka: dowódca sierż. Szybczak,
 - Perespa i Boguszówka: dowódca Hieronim Nowakowski „Lech”,
 - Retówka i Tarnowola: dowódca Józef Cichus „Orzeł”, zastępcą Mieczysław Maciążek (skazany na 20 lat łagru),
 - Słobodarka i Helenówka: dowódca Stanisław Tański „Beton”, zastępcą Banach (?),
 - Walerianówka: dowódca Michał Głowacki,
 - Wasylówka: dowódca Marian Habrych,
 - Rudnia: dowódca Władysław Kicarzewski. Placówka liczyła 35 żołnierzy. Została rozbita przez banderowców 12 lipca 1943 r. Zginęło wówczas około 100 osób spośród ludności cywilnej oraz żołnierzy samoobrony. Pozostali ewakuowali się do Zaturzec²⁴⁸,
 - Wołnianka (lub Wełnianka): dowódca Antoni Rozkowiński. Brak jest szczegółowych danych o ich funkcjonowaniu²⁴⁹.
29. Semerynki: samoobroną dowodził Jan Suchodolski „Kogut”. Szczegółów na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²⁵⁰;
30. Serniczki (kolonia): dowódcą tamtejszej placówki był (?) Sokołowski. Szczegółów na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²⁵¹;
31. Sienkiewiczówka: ta niewielka osada zamieszkała była głównie przez Polaków. Kiedy w kwietniu 1943 r. rozpoczęły się mordy ukraińskie, do osady przybyło około 1000 ludzi z pobliskich wsi i chutorów. W czerwcu tego roku, dzięki

²⁴⁸ CBW, rps. 4/99, J. Turowski, Armia Krajowa..., k. 301-302; ŚŻŻAK, Teczka osobowa Kazimierza Cytryckiego, k. 1; Teczka osobowa Jana Tańskiego, k. 1; A. Peretiatkowicz, Polska samoobrona..., s. 186; W. Romanowski, Kainowe..., s. 156-159.

²⁴⁹ A. Peretiatkowicz, Polska samoobrona..., s. 87-88.

²⁵⁰ Ibidem, s. 185.

²⁵¹ Ibidem, s. 184.

przychylności miejscowego zarządcy majątków ziemskich Leopolda Hampła, utworzono samoobronę, czego efektem stały się skargi miejscowych Ukraińców kierowane do władz niemieckich. Hampel został przeniesiony na Ukrainę Sowiecką do Winnicy. Zanim wyjechał, doradzał Polakom natychmiastową ewakuację. 22 czerwca 1943 r. zorganizowano konwój, który wyruszył w kierunku Łucka osłaniany przez oddział Hampła oraz żołnierzy samoobrony. Wielokrotnie atakowany dotarł jednak szczęśliwie do Łucka²⁵²;

32. Skurcz: placówka w tej wiosce i majątku funkcjonowała początkowo potajemnie. Liczyła 10 ludzi, jej komendantem był Wacław Strobel, zastępcą – Jerzy Jastniacki. W skład kierownictwa wchodził również Marian Rodziewicz i Mikołaj Grabiański. Kiedy udało się uzyskać zezwolenie władz niemieckich, utworzono legalną samoobronę. Wioska i znajdujący się w niej majątek ziemski zostały ufortyfikowane. Placówka istniała do 15 stycznia 1944 r. Tego dnia pod eskortą żołnierzy samoobrony ostatni cywile wyjechali do Łucka²⁵³;
33. Walerianówka: dowódcą tamtejszej samoobrony został Michał Głowacki. Placówka liczyła 20 ludzi. Szczegółów na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić²⁵⁴;
34. Wilcze (kolonia): stanowisko dowódcy samoobrony objął ppor. Alojzy Krupa „Kajak”. 2 maja 1943 r. po napadzie banderowców ocalała ludność osłanianą przez żołnierzy samoobrony została ewakuowana do Huty Stepańskiej²⁵⁵;
35. Wojnica: dowódcą placówki został Stanisław Wdowiak. Brak danych na temat jej funkcjonowania²⁵⁶;
36. Wólka Kotowska: samoobroną dowodził wachm. Michał Rodak (zamordowany przez upowców 5 czerwca 1943 r.). Po jego śmierci dowódcą placówki został Alfons Babiński „Wrzos”, a zastępcą – Stanisław Wąsowicz „Kruk”. W lipcu 1943 r. desperacki opór członków samoobrony umożliwił ewakuację cywilów do Przebraża. W sierpniu 1943 r. samoobrona weszła w skład oddziału partyzanckiego „Krwawa Łuna”²⁵⁷;

²⁵² E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 547.

²⁵³ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 44-46; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 547-549.

²⁵⁴ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 35; E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 614.

²⁵⁵ A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 133.

²⁵⁶ *Ibidem*, s. 183.

²⁵⁷ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”...*, s. 154-155; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 81.

37. Zaturce: placówka została zorganizowana przez ks. Gracjana Rudnickiego wiosną 1943 r. i liczyła 16 żołnierzy. Jej dowódcą był kpr. Mieczysław Peretiatkowicz. Osobna samoobrona powstała w przysiółku Korytyska. W lutym 1944 r. załoga oraz ludność cywilna zgromadzona w Zaturcach i okolicy ewakuowała się do Bielina²⁵⁸;
38. Zaułek: dowódcą tamtejszej samoobrony został Zygmunt Kopij. Powstała ona na przełomie 1942 i 1943 r. Po napadzie banderowców 28 marca 1943 r. ocaleli mieszkańcy oraz żołnierze samoobrony ewakuowali się do Huty Stepańskiej²⁵⁹. Na terenie Inspektoratu AK Łuck istniały również samoobrony w miejscowościach: Aleksandria, Aleksandrówka, Boroczyce, Chołopcze (folwark), Drużkopól, Granatów, Hermanówka, Hołodnica, Horłury, Kołyszance, Koniuchy, Kszyszczcze (?), Kupowalce, Kupówka, Liniów, Mikołajówka, Palcze, Poluchno, Pulhany, Szelwów, Świniuchy, Watyniec, Wertepy, Wiszniów, Worotniowie, Wólka Markowicka, Wólka Szelwowska, Zalesie i Zaułek, Zamilcze, Zofiówka. Szczegółowych danych na ich temat nie udało się ustalić²⁶⁰.

5. Akcja „Burza”

Wraz z rozpoczęciem 1944 r. będąca w ofensywie ACz, spychając sukcesywnie wojska niemieckie coraz bardziej na zachód, wkroczyła na tereny Okręgu AK Wołyń. W listopadzie 1943 r. komendant „Luboń” wraz ze swoimi sztabowcami opracowywali koncepcję realizacji na Wołyniu planu KG AK pod kryptonimem „Burza” – mobilizacji sił AK, podjęcia walki z niemieckim okupantem, a tym samym ujawnienia się przed Sowietami i dania im do zrozumienia, iż na przedwojennych terytoriach II RP działają legalne struktury wojskowe i cywilne podległe Rządowi RP na uchodźstwie. Wejście wojsk sowieckich na terytorium RP miało być momentem podjęcia decyzji o rozpoczęciu realizacji akcji „Burza”²⁶¹. Na miejsce koncentracji wołyńskich oddziałów AK wyznaczono zachodnie części

²⁵⁸ M. Dębowska, *Wołyń 1943...*, s. 60; J. Lipiński, *Dantejskie sceny nad Bugiem*, [w:] *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt I*, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 165-166; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 183.

²⁵⁹ E. Siemaszko, W. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 628.

²⁶⁰ J. Błażejewska, *op. cit.*, s. 131; A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona...*, s. 35, 81-82, 184-185.

²⁶¹ T. Leszkowicz, P. Wywiał, „Burza” zaczęła się na Wołyniu, 28 I 2014, [on-line:] <https://histmag.org/Przemyslaw-Wywial-Burza-zaczela-sie-na-Wolyniu-9000/> – 30 VII 2020.

województwa wołyńskiego, tj. okolice Włodzimierza Wołyńskiego oraz Kowla. Tam też kierowano wszystkie oddziały partyzanckie działające na terenie okręgu²⁶². Nie ze wszystkich inspektoratów wymarsz okazał się możliwy. Na Wołyniu wciąż aktywne były grupy nacjonalistów ukraińskich oraz wojska niemieckie, które atakowały oddziały polskie. Ponadto na zajętych przez Sowieców terenach Wołynia następowały aresztowania akowców oraz przymusowe wcielenia ludności polskiej do ACz oraz Wojska Polskiego formowanego w ZSRS²⁶³. Tego typu akty wyraźnie sabotowały plany „Lubonia”. Pomimo niesprzyjających warunków pod koniec stycznia 1944 r. udało się skompletować jednostkę bojową wielkości dywizji, która została podzielona na dwa zgrupowania: „Gromadę” w okolicy Kowla oraz „Osnowę” w rejonie Włodzimierza Wołyńskiego²⁶⁴. Nowo powstała jednostka, realizując rozkaz dotyczący odtwarzania sił zbrojnych w kraju, przyjęła nazwę przedwojennej kowelskiej 27 Dywizji Piechoty wraz z numeracją jej pułków – 50 pp, 23 pp oraz 24 pp. Dodatkowo do nazwy nowej jednostki dodano przymiotnik „wołyńska”, aby podkreślić jej przynależność do Okręgu Wołyń AK, jak również fakt, iż w jej skład weszli żołnierze dawnej 13 Kresowej Dywizji Piechoty stacjonującej w Równem. Nawiązując do tradycji 13 DP nowo powstała jednostka przyjęła również numerację niektórych pułków przedwojennej 13 DP. Były to 43 pp oraz 45 pp. Dodatkowo oddziały kawalerii mobilizowanej jednostki przyjęły numerację przedwojennej Wołyńskiej Brygady Kawalerii – 19 i 21 pułku²⁶⁵. W ten sposób wyodrębniła się 27 Wołyńska Dywizja Piechoty Armii Krajowej, do której na przełomie stycznia i lutego 1944 r. wciąż dołączały nowe oddziały. Szacuje się, że na początku lutego 1944 r. uzbrojenie 27 WDP AK przedstawiało się następująco: 700 sztuk broni krótkiej, 140 sztuk pistoletów maszynowych, 4500 sztuk karabinów, 80 sztuk ręcznych karabinów maszynowych, 17 sztuk ciężkich karabinów maszynowych i 3 sztuki działek przeciwpancernych. Ilość amunicji jest trudna do oszacowania²⁶⁶.

²⁶² CBW, rps. 6/98, J. Turowski, *Burza na Wołyniu. Działania Bojowe 27 Dywizji AK*, k. 3-5; M. Fijałka, *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, wprowadzenie P. Stachiewicz, Warszawa 1986, s. 61.

²⁶³ CBW, rps. 6/98, J. Turowski, *Burza na Wołyniu...*, k. 6.

²⁶⁴ C. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993, s. 47.

²⁶⁵ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 16; C. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993, s. 70, 87, 100, 121, 174, 180.

²⁶⁶ CBW, rps. 6/98, J. Turowski, *Burza na Wołyniu*, k. 10.

W lutym 1944 r. w skład Zgrupowania „Gromada” weszły następujące oddziały:

- oddział Władysława Czermińskiego „Jastrzębia” (około 400 ludzi),
- oddział Michała Fijałki „Sokoła” (około 420 ludzi),
- oddział Zbigniewa Twardego „Trzaska” (około 400 ludzi),
- oddział Walerego Krokaya „Siwego” (około 380 ludzi),
- oddział Kazimierza Filipowicza „Korda” (około 320 ludzi),
- oddział (kompania przeprawowa na Bugu) Stanisława Witamborskiego „Małego” (około 40 ludzi),
- oddział Zygmunta Kulczyckiego „Olgerda” (około 180 ludzi), który później przeszedł do Zgrupowania „Osnowa”.

W tym samym czasie skład Zgrupowania „Osnowa” przedstawiał się następująco:

- oddział Władysława Cieślińskiego „Piotrusia” (około 120 ludzi),
- oddział Jerzego Krasowskiego „Lecha” (około 130 ludzi),
- oddział Longina Dąbka-Dębickiego „Jarosława” (około 120 ludzi),
- pluton żandarmerii Jana Kosikowskiego „Sawy” (około 20 ludzi),
- zwiad konny Dominika Demczuka „Rysia”,
- sześć placówek samoobrony w Karczunku, Edwardpolu, Worczynie, Spaszczyźnie, Ochnówce i Stasinie (każda z nich liczyła około 15-20 ludzi).

Obydwa zgrupowania posiadały pionysy sanitarne, łączności, zwiadu, propagandy, aprowizacyjne oraz kwatermistrzowskie. Na przełomie lutego i marca oddziały ciągle formującej się 27 WDP AK opanowały znaczny obszar między Kowlem, Włodzimierzem Wołyńskim a Lubomlem wraz z linią Bugu, wypierając z tych terenów grupy nacjonalistów ukraińskich²⁶⁷.

Na początku lutego 1944 r. dowództwo nad 27 WDP AK noszącą krypt. „Pożoga” objął oddelegowany z Warszawy przez KG AK Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”²⁶⁸. Skompletował on swój sztab, który ostatecznie w marcu 1944 r. przedstawiał się następująco:

- dowódca dywizji: Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”,
- szef sztabu dywizji: Tadeusz Sztumberk-Rychter „Żegota”,
- oficer operacyjny: Tadeusz Klimowski „Ostoja”,

²⁶⁷ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 8-9; M. Fijałka, *op. cit.*, s. 80.

²⁶⁸ M. Kardas, *General Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”. Dowódca 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Łódź 1995, s. 94.

- komendant kwatery głównej: Stanisław Piaszczyński „Pogrom”,
- oficer łączności taktycznej: Marek Lachowicz „Bratek”,
- oficer informacji: Andrzej Buchman „Korsak”,
- szef służby sanitarnej: Jan Matulewicz „Sęp”,
- szef służby duszpasterstwa: Antoni Piotrowski „Prawdź”,
- oficerowie ordynansi: Edward Krasucki „Zoła”, Wincenty Lempart „Wichura”,
- kierownik kancelarii: Kamila Plewako „Wacława”,
- szyfrantka: Leontyna Paprocka „Lonia”,
- Biuro Informacji i Propagandy (BIP): Janusz Bazali „Misza”, Jan Roratowski „Bonin”.

W skład kwatermistrzostwa podległego dowódcy dywizji wchodził:

- kwatermistrz dywizji: Władysław Majcher „Arat”,
- oficer gospodarczy: Jan Leśniak „Marian”,
- intendent: Jan Witwicki „Nagiel”.

Dowódcy dywizji podlegały następujące samodzielne pododdziały:

- kompania łączności: dowódca Józef Figórski „Szymon”, szef kompanii Michał Tałaj „Bończa”, I pluton Stanisława Skiby „Strzałki”, II pluton Zygmunta Janowskiego „Druta”, III pluton Stefana Baranowskiego „Pokrzywki”,
- kompania saperów (tzw. warszawska): dowódca Zdzisław Zołociński „Piotr”, zastępca Marek Szymański „Czarny”, I pluton Klaudiusza Styśły „Białego”, II pluton Jerzego Wolszczana „Bartka”, „Jumbo”,
- kompania przepraw: dowódca Stanisław Witamborski „Mały”,
- pluton żandarmerii: dowódca Franciszek Krawczak „Żeliwo”.

Oddział dyspozycyjny dowódcy dywizji stanowił batalion „Gzymsa” I/45 pp w składzie:

- dowódca: Franciszek Pukacki „Gzyms”,
- adiutant: Franciszek Chorażyczewski „Wiarus”,
- goniec: Karol Szmidt „Karol”,
- dowódca drużyny dowodzenia: Wacław Wiarkowski „Paluszek”,
- dowódca 1 kompanii: Feliks Szczepaniak „Słucki”; I pluton – Antoni Skrzybalski „Jemioł”, II pluton – Wincenty Paszkowski „Miś”, III pluton – Zdzisław Stachowicz „Słoń”,
- dowódca 2 kompanii Jerzy Wolszczan „Bartek”; I pluton – Leszek Burzyński „Hel”, II pluton – Jan Szewczyk „Włóczęga”,

- pluton moździerzy i działek przeciwpancernych: N.N. „Orlicz”,
- pluton ckm-ów: Zygmunt Żołędziewski „Boston”,
- pluton zwiadu: N.N. „Czarny”,
- pluton gospodarczy: Franciszek Pawełczak „Opór”,
- lekarz batalionu: Grzegorz Fedorowski „Gryf”,
- drużyna sanitarna: Janina Włodarska „Dana”.

Dowódcy dywizji podlegały dwa Zgrupowania: „Gromada” i „Osnowa”, których struktura na początku marca 1944 r. przedstawiała się następująco:

I. Zgrupowanie „Gromada”:

- dowódca zgrupowania: Jan Szatowski „Kowal”, „Zagończyk”,
- adiutanci: Kazimierz Lenczewski-Samotyja „Strzemińczyk”, od 7 maja 1944 r. Mściśław Sławomirski „Prawdziec”,
- kancelaria: Stefan Piotrowski „Stefan”,
- szef służby duszpasterskiej: Antoni Dąbrowski „Rafał”,
- kwatermistrz: Jan Józefczak „Hruby”,
- szef służby sanitarnej: Włodzimierz Zagórski „Osiemnastka”,
- szpital zgrupowania: Zygmunt Simbierowicz „Zyg”.

Do samodzielnych pododdziałów Zgrupowania „Gromada” należały:

- pluton saperów: Stanisław Grabowski „Junosza”,
- pluton rozpoznawczy: Kazimierz Pawlik „Kruk”,
- drużyna przeciwpancerna: (?) Czarnota „Głaz”.

Zwiad taktyczny Zgrupowania „Gromada” stanowił 21 Pułk Ułanów Nadwiślańskich w składzie: dowódca: Jerzy Neuman „Hińcza”, szef szwadronu: N.N. „Samson”, I pluton: Stanisław Koksanowicz „Wiśniewski”, II pluton: Zygmunt Śladewski „Jagoda”, sekcja ckm-ów: Hieronim Hartwich „Jarema”, drużyna gospodarcza: N.N. „Kaczan”.

Zgrupowaniu „Gromada” podlegały następujące bataliony:

1. Batalion „Sokoła” I/50 pp: dowódca: Michał Fijałka „Sokół”, adiutant: (?) Kulikowski „Agat”, sekcja dowodzenia: Sergiusz Charczun „Kobuz”, dowódca 1 kompanii: Stanisław Kądziaława „Kania”, szef kompanii: Teofil Nadratowski „Pantera”, I pluton: Lucjan Szarwiło „Lis Kula”, II pluton: Józef Różański „Łasica”, III pluton: Feliks Szwarz „Wąsowicz”, dowódca 2 kompanii: Jan Łucarz „Jur”, szef kompanii: Józef Kita „Konrad”, I pluton: Zdzisław Borysiuk „Kruk”, II pluton: Witold Rabek „Witek”, III pluton: Tadeusz Słoniewski „Grabowski”,

- pluton specjalny: Marcei Kraiński „Babinicz”, drużyna zwiadu: Waclaw Sajak „Zasuwa”, drużyna ckm-ów: Bolesław Bagiński „Wołyniak”, pluton gospodarczy: Stanisław Cytrycki „Huczek”, lekarz batalionu: Edward Krotkiewski „Sfinks”, drużyna sanitarna: Waclaw Runiewicz „Dolski”;
2. Batalion „Jastrzębia” II/50 pp: dowódca: Władysław Czermiński „Jastrząb”, adiutant Henryk Zarzycki „Kostek”, sekcja dowodzenia: Stanisław Paryż „Żbik” oraz Wincenty Marzec „Ciężki”, dowódca 1 kompanii: Józef Jażdżewski „Rybitwa”, szef kompanii: Jan Siwek „Mostowicz”, I pluton: Borys Warfołomiejew „Chan”, II pluton: Jan Bednarek „Kowiński”, III pluton: Józef Wojtaszczyk „Chmielewski”, dowódca 2 kompanii: Hieronim Kita „Wir”, szef kompanii: Roman Gos „Grzmot”, I pluton: Zenon Stachurski „Barton”, II pluton: Władysław Budzyński „Sosna”, III pluton: Jan Bronisław Grochowski „Orzeł”, dowódca 3 kompanii: (?) „Mściwój”, I pluton: Adam Kamiński „Topór”, II pluton: Stanisław Gąsior „Tęczyn”, sekcja zwiadu konnego: Antoni Witkowski „Kropla”, drużyna ckm-ów: Jan Sobczyk „Buzdygan”, pluton gospodarczy: Józef Łukawski „Garść”, drużyna gospodarcza: Antoni Gdula „Naszelnicki”;
 3. Batalion „Trzaska” III/50 pp: dowódca: Zbigniew Twardy „Trzask”, adiutant: Józef Cienkusz „Liść”, sekcja dowodzenia: Mieczysław Wierzbowski-Stoś „Lis”, dowódca 1 kompanii: Marian Moczulski „Jaszczur”, szef kompanii: Franciszek Żurawski „Sokół”, I pluton: Stanisław Zmełty „Kotwica”, II pluton: Józef Jaworski „Jesion”, III pluton: Julian Żurawski „Sztylet”, dowódca 2 kompanii: Mikołaj Bałysz „Zagłoba”, I pluton: Józef Dobrowolski „Lucjan”, II pluton: Stanisław Żelichowski „Żuraw”, III pluton: Henryk Nadratowski „Znicz”, „Wilkoń”, dowódca 3 kompanii: Stanisław Kurzydłowski „Jurek”, I pluton: Władysław Walas „Kamień”, II pluton: N.N., III pluton: Bolesław Wojtachna „Wróbel”, drużyna ckm-ów: Cyryl Metody Beniowski „Gryf”, sekcja zwiadu: Waclaw Skuza „Szydło” oraz Antoni Maruda „Zamek”, pluton gospodarczy: N.N.;
 4. Batalion „Korda” I/43 pp: dowódca: Kazimierz Filipowicz „Kord”, adiutant: Tadeusz „Błyskawica”, dowódca 1 kompanii: Ryszard Markiewicz „Mohort”, szef kompanii: Tadeusz Lewkowicz „Jeź”, I pluton: Michał Struś „Pocisk”, II pluton: Jan Lisoń „Cień”, III pluton: Tadeusz Korona „Groński”, sekcja zwiadu: Franciszek Dyczko „Łuska”, sekcja łączności: Mieczysław Chmielarczyk „Odrobinka”, drużyna gospodarcza: Zygmunt Tokarski „Segał”; dowódca 2 kompanii: Czesław Różycki „Ogończyk”; I pluton: Stefan Matyszczyk „Rybak”, II pluton: Michał Pradun „Kryza”, III pluton: Karol Dyczko „Pika”, IV pluton: Józef Matyszczyk „Splonka”, V pluton: Andrzej Suszko „Kołek”, oddział gospodarczy: Jan Piechuła „Duman”, drużyna sanitarna: Jan Dyczko „Kruk”;

5. Batalion „Siwego” II/43 pp: dowódca: Marian Walery Krokay „Siwy”, adiutant: Józef Gronostaj „Bella”, sekcja dowodzenia: Władysław Ostrowski, dowódca 1 kompanii: Edward Imiałek „Kruk”, szef kompanii: (?) Ojrzyński „Lubicz”, I pluton: Tadeusz Persz „Głaz”, II pluton: Władysław Bryłka „Skała”, III pluton: Waław Burzyński „Kazimierz”, dowódca 2 kompanii Mścisław Sławomirski „Prawdzie”, szef kompanii: N.N., I pluton: Lucjan Słowicki „Buras”, II pluton: Tadeusz Paszkowski „Jawor”, III pluton: Stanisław Mróz „Borsuk”, sekcja zwiadu konnego: Stanisław Kuczyński „Spartak”, drużyna łączności: Bolesław Kurant, pluton gospodarczy: Ignacy Jaciubek „Kondor”.

II. Zgrupowanie „Osnowa”:

- dowódca zgrupowania: Kazimierz Rzaniak „Garda”,
- adiutant: Ksawery Lecewicz „Spokojny”,
- kancelaria: Kazimierz Nowakowski „Zadora”,
- szef służby duszpasterskiej: Gracjan Rudnicki „Gracjan”,
- kwatermistrzowie: Kazimierz Urbański „Nieczuja”, następnie Michał Kaspro-wicz „Baj”.

Do samodzielnych pododdziałów Zgrupowania „Osnowa” należały:

- pluton saperów: Franciszek Zacharczuk „Tur”,
- pluton łączności: Antoni Waławski „Kam”,
- pluton zwiadu: Adam Sęk „Sęk”.

Zwiad taktyczny Zgrupowania „Osnowa” stanowił 19 Pułk Ułanów Wołyńskich „Krwawi Tatarzy” w składzie: dowódca Longin Dąbek-Dębicki „Bohun”, „Jarosław”, zastępca: Dominik Demczuk „Rys”, szef szwadronu: Kazimierz Godlewski „Soroka”, I pluton: (?) Dudziak „Orzeł”, II pluton: Antoni Warpechowski „Borus”, III pluton: Władysław Gorzelnicki „Karol”, drużyna gospodarcza: Eugeniusz Grycerski „Łęk”, drużyna sanitarna: Bronisław Bąk „Murzyn”.

Zgrupowaniu „Osnowa” podlegały następujące bataliony:

1. Batalion „Łuna” I/24 pp: dowódca: Zygmunt Kulczycki „Olgierd”, zastępca: Józef Malinowski „Ćwik”, sekcja dowodzenia: Józef Wolniewicz „Wolny”, dowódca 1 kompanii: Waław Korzeniowski „Nałęcz”, szef kompanii: Józef Kuczyński „Orlik”, I pluton: Waław Karasiński „Wnika”, II pluton: Karol Biernat „Gabriel”, III pluton: Władysław Anuszkiewicz „Samson”, dowódca 2 kompanii: Romuald Górnicki „Remus”, szef kompanii: Kornel Lewandowski „Spalony”, I pluton: Józef Godziński „Lont”, II pluton: Bronisław Omański „Skrzypek”, III pluton: Leon Kuźma „Czarny”, pluton zwiadu konnego: Władysław Goleniewicz „Smoleński”, drużyna pionierów: Antoni Łomański „Saper”,

- pluton gospodarczy: Wacław Plackowski „Pantera”, szef taborów: Władysław Kozłowski „Jarema”, lekarz batalionu: Tadeusz Litwinowicz „Dzik”;
2. Batalion „Bogorii” lub „Zajaca” I/23 pp: dowódca: Sylwester Brokowski „Bogoria” (do 7 kwietnia 1944 r.), Zygmunt Górka-Grabowski „Zajac”, adiutant Andrzej Poncyliusz „Gryf”, kancelaria: Halina Holcówna „Katarzynka”, dowódca 1 kompanii: Władysław Cieśliński „Piotruś”, zastępca dowódcy 1 kompanii: Mieczysław Sieroń „Molly”, szef kompanii: Gustaw Kasner „Orlik”, I pluton: Marian Koc „Karaś”, II pluton: Ryszard Terpiłowski „Czarny”, III pluton: Kazimierz Sondaj „Wielki”, dowódca 2 kompanii: Bronisław Bydychaj „Czech”, szef kompanii: Kazimierz Grzechowski „Podleśny”, I pluton: Józef Kaczmarek „Wichura”, II pluton: Stanisław Jachimczuk „Dąb”, III pluton: Tadeusz Turzeniecki „Pirat”, sekcja zwiadu konnego: Franciszek Jakubik, pluton gospodarczy: Kazimierz Urbański „Nieczuja”, szef taborów: Jan Matuszyński „Kmicic”, drużyna sanitarna: Janina Siemaszkowa;
 3. Batalion „Lecha” II/23 pp: dowódca: Jerzy Krasowski „Lech”, adiutant: Leszek Niklewicz „Roberto”, kancelaria: Irena Makarewicz-Romiszewska „Kiera”, dowódca 4 kompanii: Szczepan Jasiński „Czesław”, szef kompanii: Stanisław Bojko „Fiolek”, I pluton: Michał Bubiłko „Wilk”, II pluton: Stanisław Jaśkowski „Lis”, III pluton: Ludwik Świda „Żbik”, dowódca 5 kompanii: Edward Kubala „Kostek”, szef kompanii: Jan Mareczko „Dzik”, I pluton: Tadeusz Turzeniecki „Turzeniecki”, II pluton: N.N., III pluton: N.N., pluton ckm-ów: Antoni Buczek „Pobóg”, drużyna zwiadu konnego: Piotr Prostrelczuk „Poraj”, pluton gospodarczy: Aleksander Jackowski „Olek”, drużyna sanitarna: Ludwika Brzostowska „Olga”, samodzielna kompania (szkieletowa III/23 pp): dowódca: Jeremi Witkowski „Sokół II”, szef kompanii: Kazimierz Tyran „Granat”, I pluton: Władysław Suszek „Wilk”, II pluton: Jan Jaromiński „Trzyjot”, sekcja gospodarcza: Aleksander Koziej „Cis”, drużyna sanitarna: Tadeusz Kojder „Jaskółka”²⁶⁹.

Po tym, jak „Oliwa” skompletował swój sztab, ostatecznie stworzył strukturę organizacyjną dywizji oraz doprowadził do wyparcia z obszarów działania jednostki grup ukraińskich nacjonalistów, 27 WDP AK podjęła akcje zbrojne wymierzone w niemieckiego okupanta. Stan osobowy dywizji oscylował wokół 6000 ludzi. Jedną z pierwszych większych akcji antyniemieckich była próba zajęcia miejscowości Hołoby 9 marca 1944 r. przez Zgrupowanie „Gromada”. Zdobyć

²⁶⁹ J. Turowski, *op. cit.*, s. 214-236. Co ciekawe, zgodnie z wytycznymi KG AK w skład dywizji miał też wejść oddział żydowski, złożony z osób, które po upadku powstania w getcie zdołały się wydostać z Warszawy. Zob. CBW, rps 35/98, K. Bąbiński, *op. cit.*, k. 12.

tamtejszej stacji kolejowej pozwoliłoby przeciąć linię komunikacyjną Kowel–Łuck. Niestety, atak nie powiódł się – Polacy napotkali silny opór ze strony Niemców i zostali zmuszeni do odwrotu. 17 marca żołnierzom I/24 pp i II/43 pp udało się rozbroić zaskoczoną kompanię niemiecką w Zasmykach i przejąć znaczne ilości broni. 24 marca podobną akcję przeprowadzili saperzy ze Zgrupowania „Osnowa”, którzy bez walki wzięli do niewoli 72 Niemców, rekwirując im broń. Po trudnym boju 20 marca III/50 pp oraz II/43 pp wraz z 1 kompanią I/24 pp zdobyły Turzysk²⁷⁰. Przejęcie miejscowości oznaczało zablokowanie kolejowej linii komunikacyjnej Włodzimierz Wołyński–Kowel, którą wojsko niemieckie używało do zaopatrywania frontu. W boju zginęło 72 Niemców. Kilka dni później podjęto próbę zdobycia Turopina, jednakże bezskutecznie. Na przełomie marca i kwietnia doszło do rozmów przedstawicieli „Oliwy” z delegatami ACz operującej na wołyńskim odcinku frontu. Sowieci domagali się, aby polska dywizja podporządkowała się im taktycznie, zaznaczając jednocześnie, iż ze swojej strony uznają oni jej podległość wobec KG AK i Rządu RP na uchodźstwie w Londynie. „Oliwa” zaraportował o zaistniałej sytuacji do Warszawy. Otrzymał wówczas z KG następującą odpowiedź:

Zadaniem 27 Wołyńskiej Dywizji jest walka z Niemcami na terenach Rzeczypospolitej. Przy wykonywaniu tego zadania czasowo podlegać ona będzie dowództwu sowieckiemu, dopóki sprawa jej podległości taktycznej nie zostanie inaczej uregulowana na drodze porozumienia między Rządem sowieckim i Rządem Polskim, względnie Naczelnym Dowództwem sowieckim i Naczelnym Dowództwem polskim. [...] Jeśli decyzja Sowietów jest obłudną, to fałsz jej wyjdzie niebawem na wierzch, co da Rządowi elementy do wykorzystania²⁷¹.

Na przełomie marca i kwietnia, współdziałając taktycznie z sowieckimi oddziałami partyzanckimi oraz wojskami liniowymi ACz, 27 WDP AK kontynuowała walkę z Wehrmachtem oraz Waffen-SS na Wołyniu²⁷². W meldunku sytuacyjnym z 12 kwietnia 1944 r. Komendant Główny AK raportował do Londynu:

²⁷⁰ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 30; Komunikat nr 1 Dowództwa AK z dnia 29 marca 1944 r. „Biuletyn Informacyjny” 1944, R. 6, nr 14(221), 6 kwietnia, s. 2.

²⁷¹ Gen. Sosnkowski do gen. Komorowskiego. *Wątpliwości w związku z rozkazem Dowódcy AK do Komendanta Okręgu Wołyń*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 3, Kwiecień 1943-lipiec 1944, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al., przygot. do dr. J. Tokarski, D. Radecki], Londyn 1976, s. 394.

²⁷² E. Bakuniak, *op. cit.*, s. 70-72.

Na Wołyniu: w nocy z 3 na 4 IV odparto niemieckie natarcie na m. Sztuń, zadając nieprzyjacielowi duże straty, a w przeciwnatarciu rozbito Niemców, biorąc 30 jeńców i odbijając 6 jeńców sowieckich. Zdobyto 7 km, 4 moździerze, 60 kb oraz 26 wozów taborowych i kuchnie polowe. Na pobojowisku naliczono 81 zabitych Niemców. Straty własne: 8 zabitych i 8 rannych²⁷³.

18 kwietnia doszło do jednego z najtragiczniejszych wydarzeń w historii 27 WDP AK. Polacy, zamknięci w niemieckim pierścieniu okrążenia w lasach mosurskich, podjęli próbę przebiccia się w kierunku pozycji sowieckich. Podczas wychodzenia z trudnego położenia zginął, w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach, dowódca 27 WDP AK Jan Kiwerski „Oliwa”²⁷⁴. Pewne jest, iż zabójcy „Oliwy” nosili niemieckie mundury różnych jednostek wchodzących w skład armii III Rzeszy. Jedna z przekazywanych wersji wydarzeń przypisuje niemieckim żołnierzom odpowiedzialność za zabicie „Oliwy”. Inna teoria winą za śmierć dowódcy 27 WDP AK obarcza UPĄ. Nie można również wykluczyć możliwości prowokacji ze strony sowieckiej. Po „Oliwie” dowództwo nad dywizją objął dotychczasowy dowódca Zgrupowania „Gromada” Jan Szatowski „Kowal”²⁷⁵. Ostatecznie 22 kwietnia, po trudnym boju pod miejscowością Jagodzin, dywizji udało się sforsować niemieckie okrążenie za cenę około 350 poległych żołnierzy, 160 rannych i 170 wziętych do niewoli. Część oddziałów (około 1600 ludzi) nie zdołała jednak wyrwać się z niemieckiego zakleszczenia i uległa rozproszeniu²⁷⁶. 27 WDP AK znalazła się wówczas na pograniczu wołyńsko-poleskim, maszerując w kierunku lasów szackich, w których planowano odpocząć i uzupełnić zapasy po wyczerpujących walkach²⁷⁷. 30 kwietnia dywizja dotarła do celu, skąd szef sztabu Tadeusz Sztumberk-Rychter „Żegota”, który 4 maja pełnił obowiązki dowódcy 27 WDP AK, wysłał do KG depezę z prośbą o zrzuć lotnicze z amunicją i zaopatrzeniem dla wyczerpanej kilkutygodniowymi walkami jednostki. W trakcie przebywania

²⁷³ Gen. Komorowski do gen. Sosnkowskiego. Meldunek sytuacyjny nr 4 z dnia 12 kwietnia 1944, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, s. 404.

²⁷⁴ M. Kardas, *Próba ustalenia przyczyn i sprawców śmierci płtk. Jana Wojciecha Kiwerskiego, dowódcy 27 WDP AK*, 17 IV 2011, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/dowodcy-27-wdpak/273-proba-ustalenia-przyczyn-i-sprawcow-mierci-ppk-jana-wojciecha-kiwerskiego-dowodcy-27-wdpak> – 30 VII 2020.

²⁷⁵ *Mjr Jan Szatowski – „Kowal”*, 24 III 2006, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/dowodcy-27-wdpak/256-mjr-jan-szatowski-kowal> – 30 VII 2020.

²⁷⁶ R. Kucharski „Wrzos”, *op. cit.*, s. 100-126.

²⁷⁷ M.A. Koprowski, *Oni nas rozbroją*, 29 VII 2011, [on-line:] <https://kresy.pl/kresopedia/oni-nas-rozbroja/> – 30 VII 2020.

dywizji w lasach szackich nastąpiła jej reorganizacja. Ostatecznie 12 maja struktura 27 WDP AK przedstawiała się następująco:

1. Sztab dywizji:

- dowódca dywizji (p.o.): Tadeusz Sztumberk-Rychter „Żegota”,
- szef sztabu (p.o.): Tadeusz Klimowski „Ostoja”,
- oficer ordynansowy: Edward Krasucki „Zoźa”,
- oficer operacyjny: vacat,
- oficer informacji: Franciszek Krawczak „Żeliwo”,
- oficer łączności: Józef Figórski „Szymon”,
- kwatermistrzostwo: nie występowało; obowiązki przejęły poszczególne bataliony,
- służba zdrowia: Grzegorz Fedorowski „Gryf”, Jan Matulewicz „Sęp”, Edward Krotkiewski „Sfinks”,
- służba duszpasterska: Antoni Piotrowski „Prawdzie”, Antoni Dąbrowski „Rafał”,
- pluton żandarmerii: Franciszek Krawczak „Żeliwo”,
- kompania łączności: Wincenty Lempart „Wichura”,
- ochrona sztabu dywizji: batalion „Gzymśa” I/45 pp – dowódca: Franciszek Pukacki „Gzymś”, dowódca 1 kompanii: Feliks Szczepaniak „Ślucky”, dowódca 2 kompanii: Tadeusz Kordas „Kurzawa”, dowódca 3 kompanii: Zdzisław Zolociński „Piotr”;

2. Zgrupowanie „Gromada”:

- dowódca zgrupowania: Jan Szatowski „Kowal”,
- adiutant: Mściław Sławomirski „Prawdzie”,
- batalion „Sokoła” I/50 pp: dowódca: Michał Fijałka „Sokół”, dowódca 1 kompanii: Stanisław Kądziaława „Kania”, dowódca 2 kompanii: Zbigniew Ścibor-Rylski „Motyl”,
- batalion „Korda” I/43 pp: dowódca: Kazimierz Filipowicz „Kord”, dowódca 1 kompanii: Ryszard Markiewicz „Mohort”, dowódca 2 kompanii: Hieronim Kita „Wir”,
- batalion „Hrubego” II/43 pp: dowódca: Jan Józefczak „Hruby”, dowódcy 1 kompanii: Wilhelm Skomorowski „Wilczur”, Lucjan Słowicki „Buras” (od 20 maja 1944 r.), dowódca 2 kompanii: Kazimierz Lenczewski „Strzemieńczyk”,
- batalion „Bratka” III/50 pp: dowódca: Marek Lachowicz „Bratek”, dowódca 1 kompanii: Marian Moczulski „Jaszczur”, dowódca 2 kompanii: Stanisław Mróz „Borsuk”;

3. Zgrupowanie „Osnowa”:

- dowódca zgrupowania: Kazimierz Rzaniak „Garda”,
- batalion „Zajaca” I/23 pp: dowódca: Zygmunt Górka-Grabowski „Zajac”, dowódca 1 kompanii: Władysław Cieśliński „Piotruś”, dowódca 2 kompanii: Bronisław Bydychaj „Czech”, dowódca 3 kompanii: Szczepan Jasiński „Czesław”,
- batalion „Łuna” I/24 pp: dowódca: Józef Malinowski „Ćwik”, adiutant: Michał Bubiłko „Wilk”, dowódca 1 kompanii: Władysław Anuszkiewicz „Samson”, dowódcy 2 kompanii: Jeremi Witkowski „Sokół II”, a następnie Mieczysław Sieroń „Molly” (od 18 maja 1944 r.)²⁷⁸.

Tymczasem oczekiwana pomoc lotnicza nie nadchodziła. Dowództwo 27 DP AK znajdującej się w lasach szackich – wraz z pogarszającą się sytuacją aprowizacyjną oraz niemieckimi ruchami okrażającymi dywizję – podjęło decyzję o przebijaniu się w kierunku linii frontu w celu przejścia za pozycje sowieckie w nadziei na możliwość dozbrojenia jednostki. Po rozpoznaniu rejonów okalających las okazało się, iż przejście do linii sowieckich zagrodzone jest silnie obsadzonymi niemieckimi pozycjami obronnymi. Niemcy, świadomi obecności 27 WDP AK oraz sowieckich oddziałów partyzanckich w lasach szackich, postanowili przeprowadzić w nich akcję likwidacyjną. 21 maja ruszyło druzgocące niemieckie natarcie. Walki trwały cały dzień. Wieczorem, kiedy bój ustał, doszło do spotkania dowódców 27 WDP AK i operującej w tym rejonie sowieckiej partyzantki. Podczas odprawy podjęto wspólną decyzję o przebijaniu się do sowieckich pozycji frontowych, za rzeką Prypeć, przez tereny bagniste, nieobsadzone przez Niemców. Dywizja, podzielona na trzy kolumny dowodzone przez „Żegotę”, „Kowala” i „Gardę”, wyruszyła w drogę tego samego dnia, udając się w trzech różnych kierunkach. Wszystkim kolumnom w nocy z 21 na 22 maja udało się wyjść z niemieckiego okrążenia. Niestety, rozproszone oddziały dywizji straciły ze sobą łączność na poleskich terenach bagnistych, co było fatalne, zwłaszcza w obliczu depeszy, którą otrzymał „Żegota” od KG krótko po wyjściu z lasów szackich. Dowódca AK rozkazał 27 WDP AK przejście na teren Lubelszczyzny²⁷⁹. „Żegota”, podjąwszy nieudane próby kontaktu z kolumnami „Gardy” i „Kowala”, rozpoczął marsz na zachód. Jego kolumna w pełni przeszła przez Bug na początku czerwca²⁸⁰. Tymczasem kolumny „Gardy” i „Kowala”, trwając przy pierwotnych założeniach,

²⁷⁸ J. Turowski, *Pożoga...*, s. 371-372.

²⁷⁹ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, *Zarys działań...*, k. 252-255; T. Wolak, *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943-1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016, s. 150.

²⁸⁰ T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966, s. 285.

maszerowały w kierunku Prypeci. Znalazłszy się w rejonie linii frontu, podjęły próbę sforsowania rzeki i dotarcia do pozycji sowieckich. Jednakże nie udało się im poinformować o tym dowództwa sowieckiego. Uniemożliwiały to wówczas licznie obsadzone linie niemieckie. Jako pierwszy ze swoją kolumną ruszył „Garda”. Podczas próby przejścia przez rzekę jego oddziały zostały ostrzelane przez artylerię zarówno sowiecką, jak i niemiecką. Zaistniała sytuacja została wyjaśniona przez nielicznych żołnierzy dywizji, którzy dotarli do pozycji sowieckich, pokonując Prypecę wpław. Reszta grupy „Gardy” przebiła się pod ostrzałem Niemców w kierunku kładki na rzece, dzięki której udało się ostatecznie dostać polskim żołnierzom za linię frontu. Tragiczna przeprawa kosztowała kolumnę „Gardy” utratę około 40% stanu osobowego, tj. około 120 poległych i około 114 rannych²⁸¹. Tym samym Zgrupowanie „Osnowa” 27 WDP AK przestało istnieć. Sowieci rozbroili polskich żołnierzy, a rannych skierowali do szpitali polowych. Wobec zagłady kolumny „Gardy” „Kowal” postanowił poprowadzić żołnierzy na zachód. Po wielodniowym marszu udało mu się nawiązać łączność ze sztabem „Żegoty”. 10 czerwca kolumna „Kowala” przekroczyła Bug, przechodząc na Lubelszczyznę²⁸². Oddziały 27 WDP AK, którym udało się przejść przez Bug, skoncentrowały się na terenie lasów parczewskich. Nastąpiła wówczas kolejna reorganizacja dywizji. Na początku lipca 1944 r. struktura 27 WDP AK prezentowała się następująco:

1. Sztab dywizji:

- dowódcy dywizji: Tadeusz Sztumberk-Rychter „Żegota” (p.o., czasowo przebywający w Warszawie), faktycznie sprawujący dowództwo: Jan Szatowski „Kowal” (do 16 lipca 1944 r.), Jan Kotowicz „Twardy” (od 16 lipca 1944 r., mianowany przez KG AK),
- szefowie sztabu: Tadeusz Klimowski „Ostoja” (p.o., na początku lipca 1944 r. skierowany na leczenie do Warszawy), Romuald Tomasz Kompf „Rokicz”,
- oficer ordynansowy: Edward Krasucki „Zoła”,
- szef służby sanitarnej: Jan Matulewicz „Sęp”,
- szef służby duszpasterskiej: Antoni Piotrowski „Prawdzic”,
- kancelaria: Kamila Plewako „Wacława”, Kazimiera Kordasówna „Mira”, Halina Krawczakówna „Alinka”, Irena Rusecka „Irka”,

²⁸¹ Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, nr 15(66)/2(248), s. 141.

²⁸² W. Filar, *Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej – Działania 27 WDP AK na Podlasiu i Lubelszczyźnie*, 5 VI 2019, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/137-oddzialy-27-wdp-ak/596-dzialania-27-wozynskiej-dywizji-piechoty-armii-krajowej-dzialania-27-wdp-ak-na-podlasiu-i-lubelszczyznie> – 30 VII 2020.

- szyfrantka: Barbara Rogowska „Baśka”,
- służba Pomocy Żołnierzowi (PŻ): Zofia Bartosiewicz „Joasia”, Lidia Niemczewska „Leona”,
- kwatermistrzostwo: Jan Witwicki „Nagiel”,
- szpital: Edward Krotkiewski „Sfinks”;
- 2. Samodzielne pododdziały dywizji:
 - Batalion „Gzysma” I/45 pp: dowódca: Franciszek Pukacki „Gzysm”, dowódca 1 kompanii: Feliks Szczepaniak „Ślucki”, dowódca 2 kompanii: Tadeusz Kordas „Kurzawa”, dowódca 3 kompanii: Zdzisław Zołociński „Piotr”,
 - kompania łączności: dowódca Wincenty Lempart „Wichura”,
 - kompania żandarmerii: dowódca Franciszek Krawczak „Żeliwo”,
 - szwadron kawalerii: dowódca Józef Ostoja-Gajewski „Tomek”;
- 3. Zgrupowanie „Gromada”:
 - dowódca zgrupowania: Jan Szatowski „Kowal”,
 - adiutant dowódcy zgrupowania: Henryk Jerzyzna „Szerszeń”;
- 4. Bataliony „Gromady”:
 - Batalion „Sokoła” I/50 pp: dowódca: Michał Fijałka „Sokół”, dowódca 1 kompanii: Stanisław Kądziaława „Kania”, dowódca 2 kompanii: Zbigniew Ścibor-Rylski „Motyl”, dowódca 3 kompanii: Ludwik Pałys „Ludwik”,
 - Batalion „Jastrzębia” II/50 pp: dowódca Władysław Czermiński „Jastrząb”, dowódca 1 kompanii Władysław Czermiński „Jastrząb”, dowódca 2 kompanii: Hieronim Kita „Wir”,
 - Batalion „Hrubego” III/50 pp: dowódca: Jan Józefczak „Hruby”, dowódca 1 kompanii: Marek Lachowicz „Bratek”, dowódca 2 kompanii: Kazimierz Lenčzewski „Strzemińczyk”,
 - Batalion „Korda” I/43 – dowódca: Kazimierz Filipowicz „Kord”, dowódca 1 kompanii: Ryszard Markiewicz „Mohort”.

Tymczasem 15 lipca Niemcy podjęli akcję zbrojną pod kryptonimem „Cyklon”, skierowaną przeciwko partyzantom z lasów parczewskich. Pełniący obowiązki dowódcy dywizji „Kowal”, chcąc uniknąć ponownego zamknięcia w okrążeniu oraz walki z lepiej wyposażonym przeciwnikiem, zdecydował się na wyjście z lasów w kierunku zachodnim. Wymarsz, który podjęto 18 lipca, przebiegł pomyślnie. Oddziałom polskim udało się skutecznie ominąć pierścień niemieckiego okrążenia, a następnie rozlokować się w lasach lubartowskich²⁸³. Tymczasem

²⁸³ CBW, rps. 5/98, J. Turowski, Zarys działań..., k. 59-60; W. Filar, Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej...

ACz przekroczyła Bug, spychając na zachód wojska niemieckie. Oswobodziwszy się z niemieckich „kleszczy”, 27 WDP AK włączyła się w realizację planu „Burza” na Lubelszczyźnie. 22 lipca oddziałom dywizji udało się wyzwolić Lubartów oraz Kock wraz z terenami przylegającymi, wypierając z nich żołnierzy niemieckich²⁸⁴. Wówczas ujawnił się negatywny stosunek polskich komunistów do AK. Jan Kotowicz „Twardy” tak raportował ówczesną sytuację KG:

W wykonaniu „Burzy” zająłem m. Lubartów oraz Kock, oraz licznych jeńców i sprzęt. W rozmowach przeprowadzonych z ppłk. Armii Ludowej A. Korczyńskim, który znalazł się w Lubartowie po zajęciu go przez nasze oddziały i ogłosił się komendantem garnizonu sprawującym władzę w imieniu bliżej nieokreślonego Rządu Ludowego, wyszło na jaw krańcowo wrogie ustosunkowanie się oddziałów Armii Ludowej, prowokującej starcia zbrojne. Twardy²⁸⁵.

23 lipca na tereny zajęte przez polskich żołnierzy wkroczyły wojska ACz, wchodzące w skład 1 Frontu Białoruskiego, kierujące się w stronę Lublina. Szef sztabu dywizji „Żegota”, w imieniu dowódcy dywizji Jana Kotowicza „Twardego”, odbył wówczas spotkanie z gen. Fokanowem, będącym najwyższym dowódcą wojsk sowieckich na tamtejszym odcinku frontu, kierującym 29 Gwardyjskim Korpusem Piechoty. Uzgodniono wtedy wspólne, polsko-sowieckie działania na kierunku warszawskim²⁸⁶. Gen. Fokanow, chcąc poznać potencjał dywizji, zaproponował, aby jej oddziały dokonały defilady przed dowództwem sowieckim w pobliskiej miejscowości Skrobow, w której miało się również odbyć spotkanie dowództwa 27 WDP AK oraz 29 GKP. Na propozycję przystano. 25 lipca cała kadra dowódcza dywizji, w tym m.in.: „Twardy”, „Żegota” oraz „Kowal”, udała się do Skrobowa, podczas gdy polscy żołnierze formowali kolumnę do defilady. Tego dnia doszło do dramatycznego finału epopei 27 WDP AK. W Skrobowie gen. Fokanow zażądał od dowódców dywizji złożenia broni, a zmierzającą na defiladę kolumnę polskich żołnierzy okrążyły wojska sowieckie i rozbroiły, łamiąc tym samym wcześniejsze ustalenia dotyczące wspólnego działania²⁸⁷. Następnego dnia dowódcy pododdziałów 27 WDP AK, dziękując za miesiące wspólnej walki,

²⁸⁴ L. Karłowicz, *Od Zasmyk do Skrobowa...*, s. 412.

²⁸⁵ Płk Kotowicz do gen. Komorowskiego. Wrogi stosunek AL do AK, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 3, s. 527.

²⁸⁶ J. Turowski, *Pożoga...*, s. 503.

²⁸⁷ M.A. Koprowski, *Z lasów parczewskich do Skrobowa*, 20 V 2012, [on-line:] <https://kresy.pl/kresopedia/z-lasow-parczewskich-do-skrobowa/> – 30 VII 2020.

poinformowali swoich żołnierzy o rozwiązaniu dywizji, zalecając, aby ci podjęli próbę przebijania się do innych polskich jednostek na własną rękę²⁸⁸. Szacuje się, że w trakcie przeszło sześciomiesięcznych walk na terenach Wołynia, Polesia i Lubelszczyzny dywizja straciła ponad 1300 ludzi, z czego około 650 było poległych i zaginionych, a 700 – rannych. Straty zadane nieprzyjacielowi sięgały około 700 zabitych i około 1000 rannych²⁸⁹. Wraz z rozwiązaniem 27 WDP AK nastąpił kres obecności żołnierza polskiego na ziemiach Wołynia. Żołnierze dywizji przeszli łącznie około 600 km, walcząc na bojowym szlaku z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami. Po wejściu ACz na Wołyń na terenach tamtejszych inspektoratów rejonowych AK Sowieci rozbrajali akowców, którzy nie zdołali dotrzeć w rejon koncentracji dywizji w styczniu 1944 r. Tym samym AK na Wołyniu stopniowo przestawała istnieć. Na mocy postanowień zwycięskich w II wojnie światowej mocarstw ustalono nową wschodnią granicę Polski, która miała przebiegać wzdłuż tzw. linii Curzona. W zaistniałej sytuacji Wołyń znalazł się w granicach ZSRS.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta (AW Ośrodek Karta):

Sygn. II 1303 2k, Władysław Janczyński, Mój pamiętnik z okresu II Rzeczypospolitej Polskiej okupacji oraz sowieckiej i niemieckiej i PRL.

Sygn. II/0234, Aleksander Kulisz, Wspomnienia.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (AZHRL):

R VIII/378, Relacja o działalności BCH na Wołyniu opracowana przez Aleksandra Sokołowskiego, cz. 2.

Biblioteka Jagiellońska (BJ), Sekcja Rękopisów:

Sygn. akc. 362/01, J. Polaczek, Epilog Burzy w Inspektoracie Łuck.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (BOssol.), Dział Rękopisów:

Sygn. 16729/II, K. Bessendowski, Wołyńskie wspomnienia. Lata 1939-1944.

²⁸⁸ L. Karłowicz, *Jastrzębiacy...*, s. 155.

²⁸⁹ J. Turowski, *Pożoga...*, s. 519; W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, s. 344.

OKRĘG WOŁYŃ ARMII KRAJOWEJ

Sygn. 16301/II, Materiały Józefa Wójcika (ps. „Zgrzyt”) dotyczące głównie działalności konspiracyjnej na Wołyniu i pobytu w obozach sowieckich w głębi ZSRR (1939-1955).

Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (BUiAD IPN):

Archiwum Środowiska Żołnierzy 27 WDP AK, sygn. IPN GK 932/1, Luboml I; sygn. IPN GK 932/2, Kowel II; sygn. IPN GK 932/3, Sarny III; sygn. IPN GK 932/4, Włodzimierz IV; sygn. IPN GK 932/5, Łuck V; sygn. IPN GK 932/6, Kostopol VI; sygn. IPN GK 932/7, Horochów VII; sygn. IPN GK 932/8, Dubno VIII; sygn. IPN GK 932/9, Równe IX, sygn. IPN GK 932/10, Zdołbunów X; sygn. IPN GK 932/11, Krzemieniec XI.

Centralna Biblioteka Wojskowa (CBW) w Warszawie:

5/98, J. Turowski, Zarys działań bojowych 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK.
6/98, J. Turowski, Burza na Wołyniu. Działania Bojowe 27 Dywizji AK.
4/99, J. Turowski, Armia Krajowa. Okręg Wołyń. Kwestia Ukraińska – oddziały partyzanckie.
4/99, t. 24, W. Siemaszko, Podziemie Cywilne: Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu.
5/99, t. 7-8, Relacje świadków zbrodni popełnionych na ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939-1944 na Wołyniu.
30/98, J. Węclowski „Nurek”, Moje wspomnienia z roku 1943 (OP Bomba).
35/98, K. Bąbiński, Armia Krajowa na Wołyniu.
40/98, J. Wójcik „Zgrzyt”, Przebieg służby w AK Obwód Łuck kryptonim „Łan”.

Delegatura Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) w Kielcach – Wydział Archiwalny:

Sygn. Ki 53/83 – C. Hołub, Terror i eksterminacja ludności polskiej na Polesiu w II wojnie światowej.

Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN):

Archiwum Komisji Historycznej Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) w Krakowie:

Akc. 1624/386, L. Świkła, O Przebrażu i kilku innych sprawach.

Archiwum Lucyny Kulińskiej:

Akc. sygn. 2388, A. Kownacka-Góral, Wspomnienia z dawnych lat.

Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej (ŚZŻAK):

Teczka osobowa Konrada Bylicy.

Teczka osobowa Franciszka Cybulskiego.

Teczka osobowa Kazimierza Cytryckiego.

Teczka osobowa Jerzego Czyżewskiego.

Teczka osobowa Jana Tańskiego.
Teczka osobowa Zygmunta Topolnickiego.
Teczka osobowa Romana Zawadzkiego.

Źródła drukowane:

- Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 3: *Kwiecień 1943-lipiec 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al., przygot. do dr. J. Tokarski, D. Radecki], Wrocław 1991.
- Armia Krajowa w dokumentach (1939-1945)*, t. 4, *Lipiec-październik 1944*, [kom. red. T. Pełczyński et al.], Wrocław 1991.
- Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942-1945/ *Поляки і Українці між двома тоталітарними системами 1942-1945*, [oprac. nauk. G. Motyka, J. Szapował, red. W. Chudzik et al., przekł. I. Kozłowski], cz. 1-2, Kijów-Warszawa 2005, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4.

Literatura:

- Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996.
- Bakuniak E., „Osnowa”. *Zgrupowanie Pułkowe 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK. Od Lasów Wołyńskich do Puszczy Solskiej. Wspomnienia uczestnika walk 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK i 9. Pułku Piechoty Legionów AK*, Warszawa 2004.
- Bata A., *W cieniu Tryzuba*, Warszawa-Kraków 2016.
- Berny M., *Wołynianka*, Wrocław 2015.
- „Biuletyn Informacyjny 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej” (Warszawa) 1984-2012, nr 1(1)-4(116).
- Błażejewska S., *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, przedm. T. Isakowicz-Zaleski, Głogów 2016.
- Bonusiak W., *Małopolska Wschodnia i Wołyń w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2022.
- Burzyński M., *Karaczun. Obsesja przeszłości*, Inowrocław 2020.
- Cybulski A., *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, [oprac. red. D. Pasiak-Wąsik], Warszawa 2009.
- Cybulski H., *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014.
- Cybulski M., *Komendant. Porucznik Henryk Cybulski (1910-1971) na tle wydarzeń wołyńskich w latach 1940-1944 i w okresie powojennym*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2010-2011, t. 7, s. 293-312.
- Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.
- Doliński K., *27 Wołyńska Dywizja Piechoty Armii Krajowej. Wykazy żołnierzy poszczególnych pododdziałów, z rękopisów przepisał i opracował E. Goś*, Koszalin-Syców 2016.

- Dudek T., Cichociemny kpt. Władysław Kochański „Bomba”/„Wujek” i jego żołnierze w obronie ludności polskiej Wołynia w 2. połowie 1943 roku, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perlakowski, Kraków 2021, s. 113-147, Biblioteka Muzeum Armii Krajowej w Krakowie, nr 6, <https://doi.org/10.12797/9788381384681.04>.
- Dudek T., *Przebrąże 1943*, Warszawa 2019.
- Faszczka D., Komenda Okręgu AK „Wołyń” wobec eksterminacji ludności polskiej w 1943 roku, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 3-4, s. 73-97.
- Faszczka D., „Luboń”, „Wiktor” – pułkownik Kazimierz Bąbiński 1895-1970, Warszawa 2010.
- Faszczka D., *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu 1939-1944*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7/8, s. 95-107.
- Fijałka M., 27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK, wprowadzenie P. Stachiewicz, Warszawa 1986.
- Filar W., „Burza” na Wołyniu. Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 2010.
- Filar W., Okręg Wołyński AK, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 225-249.
- Filar W., *Przebrąże. Bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007, Biblioteka Armii Krajowej. Bitwy i Akcje, t. 1.
- Filar W., *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*, Toruń 2008.
- Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003, Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 7.
- Hermaszewski W., *Masakra w Lipnikach. Wołyń 1943*, Warszawa 2015.
- Hoffman J., Początki konspiracji na Wołyniu, „Kultura Paryska” 1950, nr 10, s. 112-124.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy. 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, *Dzieje Krajów Europy Środkowo-Wschodniej*.
- Jasiński F., *Kronika. Losy Polaków parafii Kąty, powiatu krzemienieckiego, województwa wołyńskiego w latach 1939-1945*, Biały Dunajec-Ostróg 2012.
- Kachnicz Z., *Armia Krajowa na Wołyniu a przygotowanie ukraińskich nacjonalistów do oczyszczenia tych terenów z Polaków*, [w:] *Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944*, red. nauk. C. Partacz, B. Polak, W. Handke, Koszalin-Leszno 2004, s. 159-166.
- Kardas M., *Generał Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”. Dowódca 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Łódź 1995.
- Karłowicz L., *Jastrzębiacy. Historia oddziału i batalionu por. „Jastrzębia” w 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Lublin 1999.
- Karłowicz L., *Od Zasmyk do Skrobowa. [Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK]*, Opole 1994.
- Klimecki M., *Geneza i organizacja polskiej samoobrony na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska-Ukraina. Trudne pytania*, t. 3, *Materiały*

- III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Łuck 20-22 maja 1998, [oprac. R. Niedzielko], Warszawa 1998, s. 55-73.
- Kobyłański W., *W szponach trzech wrogów*, Chicago 1988.
- Kołodzyński W., *Po traumie*, [w:] Wołyń. Bez komentarza. Wywiady radiowe, wspomnienia ocalałych, dokumenty, Warszawa 2016, s. 40-44.
- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.
- Kowalski O., *Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Bydgoszcz 2005.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Kranc R., *Z Ostroga na Kołymę*, Kraków 1998.
- Krasowski J., „Lech”, *Wołyński Oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996, Autoprezentacje.
- Kresowi księża harcerze. Od Kamieńca Podolskiego do Nowogródka. Kościół Rzymskokatolicki na kresowych ziemiach polskich. Wspomnienia, zebrał, opracował i wydał H. Dąbkowski, Warszawa 1999.
- Kucharski R., „Wrzos”, *Krwawa luna*, Warszawa 1997.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939-1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.
- Laskowski L., „Rzeczpospolita Bieleńska”, [w:] Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt II, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 13-25.
- Lipiński J., *Dantejskie sceny nad Bugiem*, [w:] Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt I, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 151-181.
- Łoziński M., *Strażnik pamięci Przebraża*, [w:] Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt II, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 279-342.
- Łukaszów J. [wł. Tadeusz Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne” 1989, z. 90, s. 159-199.
- Mazur G., Węgierski J., *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2012.
- Motyka G., *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” R. 8, 1998, nr 24, s. 126-140.
- Motyka G., *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953*, [w:] Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939-1953. Praca zbiorowa, pod red. K. Jasiewicza, aut. S. Janowicz [et al.], Warszawa-Londyn 2002, s. 279-409.
- Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006.
- Oliwa A., *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013.

- Ostasz G., *Wołyńska Okręgowa Delegatura Rządu 1942-1944. Organizacja i struktura*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, s. 91-105.
- Partacz C., *Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN-UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943-1944*, „Rocznik Koszaliński” 2003, nr 31, s. 97-119.
- Peretiatkowicz A., *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995.
- Peretiatkowicz A., *Wołyńska Samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997.
- Piersa D., *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu*, „Studenckie Zapiski Historyczne” 2007, nr 4, s. 69-87.
- Piotrowski C., *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993.
- Polskie podziemie 1939-1941. Od Wołynia do Pokucia*, cz. 1, [wybór i oprac. nauk. J. Szapował, J. Tucholski; red. nauk. W. Chudzik et al.; przekł. I. Kozłowski, M. Słoń-Nowaczek], Warszawa-Kijów 2004, *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3.
- Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, Armia Krajowa, Londyn 1950.
- Romanowski R., *Kainowe dni*, Warszawa 1990.
- Romanowski W., *ZWZ-AK na Wołyniu. 1939-1944*, Lublin 1993.
- Siemaszko E., *Wołyń pod okupacją niemiecką*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, nr 27, s. 237-266.
- Siemaszko E., Siemaszko W., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. 1-2, Warszawa 2000-2008.
- Sztumberk-Rychter T., *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966.
- Turowski J., *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.
- Turowski J., Siemaszko W., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990.
- Wiak W. J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wolak T., *My kijami walczyć nie będziemy*, [w:] *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939-2013. Akt I*, relacje zebrał i opracował M.A. Koprowski, Zakrzewo 2013, s. 219-258.
- Wolak T., *Na Wołyniu. Najstarszy i największy oddział partyzancki „Bomba” Armii Krajowej*, „Biuletyn Informacyjny 27 WDP AK” 2010, nr 1, s. 3-21.
- Wolak T., *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943-1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016.
- Wspomnienia nie tylko o Pułku K.O.P. Sarny. Reprinty i przedruki*, red. H. Dąbkowski, Warszawa 2001.
- Żołnierze Wołynia. Działalność powojenna żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, [komitet red. E. Bakuniak (przewodn.) et al.], Warszawa 2002.

Netografia:

- Filar W., *Działania 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej – Działania 27 WDP AK na Podlasiu i Lubelszczyźnie*, 5 VI 2019, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/137-oddzialy-27-wdp-ak/596-dzialania-27-wolynskiej-dywizji-piechoty-armii-krajowej-dzialania-27-wdp-ak-na-podlasiu-i-lubelszczyznie>.
- Kardas M., *Próba ustalenia przyczyn i sprawców śmierci płk. Jana Wojciecha Kiwerskiego, dowódcy 27 WDP AK*, 17 IV 2011, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/dowodcy-27-wdpak/273-proba-ustalenia-przyczyn-i-sprawcow-mierci-ppk-jana-wojciecha-kiwerskiego-dowodcy-27-wdp-ak>.
- Koprowski M.A., *Oni nas rozbiją*, 29 VII 2011, [on-line:] <https://kresy.pl/kresopedia/oni-nas-rozbija/>.
- Koprowski M.A., *Z lasów parczewskich do Skrobowia*, 20 V 2012, [on-line:] <https://kresy.pl/kresopedia/z-lasow-parczewskich-do-skrobowia/>.
- Leszkowicz T., Wywiał P., *„Burza” zaczęła się na Wołyniu*, 28 I 2014, [on-line:] <https://histmag.org/Przemyslaw-Wywial-Burza-zaczela-sie-na-Wolyniu-9000/>.
- Mjr Jan Szatowski – „Kowal”, 24 III 2006, [on-line:] <http://27wdpak.btx.pl/index.php/dowodcy-27-wdp-ak/256-mjr-jan-szatowski-kowalq>.
- Obrona Pańskiej Doliny, [on-line:] <http://www.ivrozbiorpolski.pl/index.php?page=obrona-na-panskiej-doliny>.
- Obrona Rybczy, [on-line:] <http://www.ivrozbiorpolski.pl/index.php?page=obrona-rybczy>.
- Okręgowa Delegatura Rządu Wołyni. Kryptonimy: „Drzewo”, „Ikwa”, „Sarny”, Polska Podziemna. Delegatura Rządu na Kraj. Okręgowa Delegatura Rządu Wołyni, 13 VII 2021, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/RPDEL/pw2072>.
- Roch S.T., *O najlepszym z najlepszych żołnierzy Wołynia*, 17 II 2022, Niepoprawni.pl, [on-line:] <https://niepoprawni.pl/blog/slawomir-tomasz-roch/o-najlepszym-z-najlepszych-ozolnierzy-wolynia>.
- Świder T., *W Lublatynie mieliśmy samoobronę*, [on-line:] <https://www.wolyn.org/index.php/informacje/1080-w-lublatynie-mielismy-samoobrone>.
- Witoldówka, [on-line:] <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw2064.html>.

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG POLESIE ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Home Army Polesia District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Polesia district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Novogrodek area which targeted the Soviets and the Germans, as well as the Ukrainians in the lands adjacent to Volhynia. The author points out a considerable challenge posed to the District Command by the Polesia population density of Poles, which was relatively low and considerably inhibited the efforts of the Polish underground. The author attempted to reconstruct the staffing of individual underground resistance structures in the area. The section culminates in the course of combat operations of the Home Army 30th Infantry Division, and the author's attempt to showcase the conspiracy operations undertaken by the ZOW (Polish: Związek Obrońców Wolności, Defenders of Freedom), which comprised ex-Home Army operatives and the youth which did not take part in action for Polish independence during the German occupation.

Keywords: World War Two (1939-1945), AK Polesia District, Polish Home Army, armed combat, Operation Tempest, Home Army 30th Infantry Division

1. Rys historyczny

Pierwsza próba utworzenia siatki konspiracyjnej na terenie Polesia miała miejsce jeszcze podczas kampanii wrześniowej w 1939 r. Związana była z nazwiskiem byłego wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego, który znalazł się wówczas w okolicach Dawigródka. Stworzył on grupę konspiracyjną, w której skład weszli głównie pracownicy służby leśnej. Mimo że Józewski zagrożony aresztowaniem przez NKWD szybko opuścił Polesie, to stworzona przez niego organizacja dynamicznie rozbudowywała swoje struktury. Działania sowieckiej bezpieki spowodowały, że została ona na początku 1940 r. doszczętnie rozbita¹.

Tworzenie polskiej konspiracji utrudniała również niesprzyjająca temu zadaniu struktura społeczna, gospodarcza i narodowościowa województwa powszechnie uważanego za najbardziej zacofany region II RP. Według spisu z 1931 r. na Polesiu mieszkało 1,132 tys. ludzi. Zdecydowana większość mieszkańców trudniła się rolnictwem, choć grunty orne stanowiły zaledwie 21,1% ogółu powierzchni województwa. Pozostałe terytorium zajmowały głównie lasy, bagna i torfowiska. Jeszcze bardziej niekorzystna była struktura narodowościowa. Spośród ogólnej liczby mieszkańców Polacy stanowili zaledwie 14,5%. Dominowała ludność pochodzenia białoruskiego oraz tzw. Poleszucy określający się jako „tutejsi”. Zarówno Białorusini, jak i Poleszucy byli bardzo podatni na komunistyczną propagandę, co powodowało, że podczas okupacji sowieckiej struktury konspiracyjne tworzone jedynie w większych miastach, w których mieszkali w zwartych skupiskach Polacy².

Najsilniejsze spośród nich powstały w Brześciu nad Bugiem. Nie był to przypadek. W stolicy województwa większość mieszkańców stanowili Polacy. Wiadomo, że jeszcze w 1939 r. powołano tam do istnienia pierwsze struktury podziemne. W ich skład weszli przede wszystkim pocztowcy oraz osoby związane ze stacjonującym w mieście do 1939 r. 4 Batalionem Pancernym. Na czele tamtejszego podziemia stał N.N. „Żubr”. Według zeznań aresztowanych konspiratorów siatka miała liczyć ok. 1400 ludzi. W rzeczywistości była ona mniej liczna, należało do niej prawdopodobnie kilkuset członków. Oprócz siatki Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) na terenie Brześcia działały również struktury Związku Walki

¹ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie ZWZ-AK: „Forteca”, „Rydze”, „Żuraw”, „Kwadr”, „Twierdze”, 2007, ostatnia aktualizacja: 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line:] <https://www.dwsxip.com/PW/formacje/pw2012.html> – 29 VII 2022.*

² IPN, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, Terror i eksterminacja ludności polskiej na Polesiu w II wojnie światowej, k. 1-2; R. Wnuk, „Za pierwszego Sowiet”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 277.

Zbrojnej (ZWZ). W przeciwieństwie do POW siatka ZWZ była o wiele słabsza, liczyła prawdopodobnie tylko 100 ludzi. Na przełomie 1939 i 1940 r. brzeska POW weszła w skład ZWZ i rozwijała się bardzo prężnie. Przystąpiły do niej lokalne grupy konspiracyjne powstałe na terenie powiatów pińskiego i łuninieckiego, w którym pracą konspiracyjną kierował ks. Fabian Poczebott-Odlanicki. Poza tym istniały grupy konspiracyjne we wsiach Hancewicze i Lenin (Sosnkowicze). Struktury podziemne POW (ZWZ) funkcjonowały w miarę sprawnie do zimy 1940 r., kiedy funkcjonariusze Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) rozpoczęli aresztowania członków polskiej konspiracji. Do czerwca 1940 r. w rękach sowieckiej bezpieki znalazło się 250 osób z Brześcia, Drohiczyna Poleskiego, Pińska, Łohiczyna, Telechan. Pomimo aresztowań struktury POW (ZWZ) w Brześciu, Pińsku i Łunińcu zdołały przetrwać do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej³.

Podczas okupacji sowieckiej stosunkowo prężnie działało tajne harcerstwo. Początki Szarych Szeregów na Polesiu sięgają listopada 1939 r. Wtedy to w Brześciu grupa przedwojennych instruktorów Chorągwi Poleskiej Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP) oraz miejscowych nauczycieli podjęła decyzję o rozpoczęciu budowy siatki konspiracyjnej. Na czele organizacji stali: Edward Jankowski, Tadeusz Jędrzychowski, Franciszek Siuda, Władysław Jarmułowicz, Krzysztof Mierzwiński (Mierzejewski). Jej celem miało być prowadzenie działalności wywiadowczej oraz gromadzenie broni. Według zachowanych dokumentów zdołano wejść w posiadanie zaledwie kilkadziesiąt sztuk broni krótkiej. Członkowie organizacji prowadzili również intensywne przygotowania do planowanego w całym kraju powstania powszechnego. Na początku lutego 1940 r. do Brześcia przybył Komendant Okręgu Wołyń płk Tadeusz Majewski „Szmigiel”, który poinformował członków siatki, iż reprezentuje Komendę Główną Związku Walki Zbrojnej (KG ZWZ) w Warszawie. W tej sytuacji dowódcy siatki zdecydowali się podporządkować płk. Majewskiemu. Niestety, jeszcze w końcu lutego 1940 r. struktury Szarych Szeregów zostały rozbite przez NKWD. Aresztowano wówczas 60 członków organizacji, sama zaś siatka została całkowicie zlikwidowana przez wroga⁴.

Obok organizacji młodzieżowych powstawały również siatki złożone z osób mających już pewne doświadczenie w działalności konspiracyjnej z lat 1919-1920.

³ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5, *Traktat Ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów. Monografia zbiorowa*, pod red. T. Gawina, [tłumaczenie z języka białoruskiego na język polski: W. Łuba], Warszawa 2021, s. 538-539, *Bibliotheca Europae Orientalis. Studia*, 17.

⁴ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 279-280.

Przykładem takiej struktury może być siatka kierowana przez inż. Stanisława Korwina-Krukowskiego „Rwikona”. W jej skład weszli pracownicy urzędów telekomunikacyjno-pocztowych z powiatów: brzeskiego, prużańskiego, kosowskiego i kobryńskiego. Członkowie organizacji prowadzili podsłuch rozmów telefonicznych oraz zajmowali się zbieraniem informacji wywiadowczych. Grupa ta została rozbita przez NKWD⁵. Mówiąc o organizacjach konspiracyjnych działających na terenie Polesia w okresie sowieckiej okupacji, warto jeszcze zwrócić uwagę na grupę istniejącą w Pińsku, a zwaną w oficjalnych sowieckich dokumentach Żydowskim Klubem Kupieckim. Była ona o tyle nietypowa, że w jej skład wchodził Żydzi, najprawdopodobniej członkowie jednej z licznie działających tam przed wybuchem wojny organizacji syjonistycznych. Na czele grupy stał Abraham Henhow, który przed wybuchem wojny był dyrektorem szpitala w Pińsku. Liczyła ona przeszło trzydziestu kilku ludzi i była ściśle powiązana ze strukturami polskiej konspiracji. Prawdopodobnie otrzymywała środki finansowe na swoją działalność z Wilna. Prowadziła działania propagandowe oraz przygotowania do udziału w antysowieckim powstaniu planowanym przez polskie podziemie. Grupa ta została rozbita przez NKWD wiosną 1941 r., kiedy aresztowano Abrahama Henhowa, Hohima Bronsteina, Abrahama Haima Hilsberga, Zawela Kahana, Lejzera Łuckiego, Józefa Pińczuka, (?) Schmidta. Ich losy pozostają nieznane, najprawdopodobniej wszyscy zostali zamordowani przez NKWD po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej⁶.

Zgodnie z wytycznymi gen. Władysława Sikorskiego na początku marca 1940 r. do Brześcia dotarła ekipa przysłana przez Komendę ZWZ Obszaru Białystok. Na jej czele stał mjr Aleksander Habiniak „Kuźma”. Zaraz po przybyciu do Brześcia objął on funkcję komendanta okręgu oraz rozpoczął budowę struktur Okręgu Poleskiego ZWZ, przede wszystkim w oparciu o ocalałych członków Szarych Szeregów oraz POW. Pod jego kierownictwem rozpoczęto również tworzenie załączków komendy okręgu. Za wywiad i kontrwywiad odpowiadał Julian Szpunar, natomiast za łączność kurierską i organizacyjną – Jadwiga Ostaniewicz „Wiga”, „Irena”. Na rozkaz komendanta okręgu podjęto również próbę nawiązania łączności z KG ZWZ w Warszawie. Zakończyła się ona jednak fiaskiem, ponieważ wysłana łączniczka została aresztowana. Jakby tego było mało, komendant okręgu mjr Habiniak zginął w czerwcu 1940 r. w walce z NKWD podczas próby aresztowania⁷.

⁵ S. Krasucki, *Polesie*, Bydgoszcz 1998, s. 110, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B 1230-9915*, nr 16.

⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 286-287.

⁷ C. Hołub, *Wśród bagien, trzęsawisk i mgły*, [grafika Z. Danisz], Stargard Szczeciński 1997, s. 8-9; R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

Na terenie Polesia obok wzmiankowanych wyżej organizacji konspiracyjnych działały również organizacje mające charakter lokalny. Jedną z pierwszych była grupa powołana w listopadzie 1939 r. przez naczelnika poczty w Berezie Kartuskiej Franciszka Kliszewskiego. Kierowana przez niego organizacja składała się z dwóch grup. W skład pierwszej wchodził przedstawiciele miejscowej inteligencji, natomiast w skład drugiej – młodzież należąca przed wojną do paramilitarnej organizacji „Strzelec”. Młodzieżowa struktura znana była pod nazwą „Młoda Polska”. Jej członkowie gromadzili broń, którą chciano wykorzystać w przypadku wybuchu antysowieckiego powstania. Podobne działania prowadzili również działacze głównej siatki konspiracyjnej, dla odróżnienia nazywani „Starymi”. Według niepotwierdzonych informacji dysponowali większą liczbą broni palnej niż członkowie struktury młodzieżowej. Z początkiem 1940 r. planowano przeprowadzenie akcji rozbrojenia sowieckich milicjantów, do której jednak nie doszło. Na przełomie kwietnia i maja 1940 r. NKWD aresztowało co najmniej kilku członków organizacji. Po tych wydarzeniach grupa najprawdopodobniej zaprzestała swej działalności⁸.

Patrząc z perspektywy czasu na proces tworzenia się polskiego podziemia, trzeba podkreślić, że spośród województw kresowych okupowanych przez Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich (ZSRS) struktury konspiracyjne najsłabiej rozwinęły się na Polesiu. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej. W związku z tym, że konspiracja na tym obszarze została niemal całkowicie zniszczona, należało rozpocząć budowę nowych siatek od podstaw. Co ciekawe, 31 lipca 1941 r. powstała na Polesiu konspiracyjna organizacja wojskowa nosząca nazwę „Szaniec”. Według Kazimierza Krajewskiego wywodziła się z ruchu narodowego⁹. Jej organizatorami byli m.in.: pchor./ppor. Zbigniew Słonczyński „Jastrząb”, Władysław Westwalewicz „Płomień”, Henryk Hołub „Poręba”, sierż. pchor. Wiktor Hołub „Kmicic”, kpr. rez. Bolesław Połuszny „Drucik”. Komendantem „Szańca” został pchor./ppor. Słonczyński „Jastrząb”, szefem grupy bojowej – sierż. pchor. Wiktor Hołub „Kmicic”, którego mianowano także szefem wywiadu. Głównym celem organizacji była bezkompromisowa walka z niemieckim okupantem i jego sojusznikami. Swoje cele realizowała przez prowadzenie działań propagandowych, wywiadowczych i kontrwywiadowczych. Szczególnie istotna była działalność wywiadowcza i kontrwywiadowcza. Organizacja miała swoich ludzi m.in. w siedzibie gestapo w Brześciu czy w komendach

⁸ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 290-291.

⁹ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 539-540.

i posterunkach policji pomocniczej. W miarę jej rozwoju następowała również rozbudowa agentury w niemieckich instytucjach. Wiosną 1942 r., a więc w przededniu wcielenia „Szańca” do Armii Krajowej (AK), w jego skład w samym Brześciu wchodziło 250 ludzi. Co najmniej drugie tyle działało w strukturach organizacji na prowincji. Do tego należy doliczyć również około 500 osób, formalnie niezaprzysiężonych, ale ściśle współpracujących z „Szańcem”¹⁰. Ważnym elementem jego działalności była również walka zbrojna. W celu pozyskania potrzebnego uzbrojenia organizowano wyprawy poszukiwawcze do zniszczonych i opuszczonych sowieckich umocnień oraz fortów wchodzących w skład twierdzy brzeskiej. Tą drogą udało się m.in. zdobyć stosunkowo dużą liczbę granatów ręcznych oraz amunicji¹¹. Czesław Hołub w wydanych po wojnie wspomnieniach napisał, że podczas takiej właśnie wyprawy z grupą kolegów spenetrowali jeden ze znajdujących się w pobliżu sowieckich bunkrów. Zdobyto wówczas pistolet maszynowy, rewolwer, rakietnicę oraz sporą ilość amunicji. Najcenniejsze były jednak dwa cekaemy umocowane na stałych podstawach, które udało się wymontować i przetransportować do konspiracyjnego magazynu¹². Zdobyte uzbrojenie posłużyło do przeprowadzenia akcji zbrojnych skierowanych przeciwko okupantowi. Warto tu wspomnieć o dwóch głośnych akcjach likwidacyjnych podjętych przez członków organizacji. Pierwsza z nich miała miejsce w październiku 1941 r. Zlikwidowano wówczas groźnego konfidenta gestapo o pseudonimie „Ryży”. Druga akcja została przeprowadzona w listopadzie 1941 r. Zabito wtedy oficera Służby Bezpieczeństwa SS (SD) Weissa. Akcja ta miała spektakularny przebieg, ponieważ został on zastrzelony na schodach siedziby gestapo w Brześciu. Po wykonaniu zadania żołnierze wycofali się bez strat. Co ciekawe, członkowie „Szańca” szerzyli skutecznie dezinformację, w wyniku czego gestapo było przekonane, że obie akcje zostały przeprowadzone przez angielski wywiad, a nie miejscowe polskie podziemie. Dzięki tym działaniom udało się uchronić ludność cywilną przed niemieckim represjami¹³. Organizacja starała się również oddziaływać na społeczeństwo Polesia, m.in. przez

¹⁰ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939-1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991, s. 35-36; M. Kitajczuk, *Burzliwe dzieje Polesia*, Wrocław 2002, s. 223.

¹¹ C. Hołub, *Okręg Polesie Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 179.

¹² Idem, *Wśród bagien...*, s. 17.

¹³ Idem, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 38-39; L. Konikiewicz, *Szlakiem nieposłusznych. Dzieje Związku Obrońców Wolności i ich rodzin na Kresach Wschodnich, w archipelagu GUŁag i w Stanach Zjednoczonych 1945-1997. Zarys historyczny, stenogram wywiadów, wiersze, polemiki, listy, noty biograficzne, dokumenty, mapy*, Brześć-Lublin 2015, s. 22.

kolportaż prasy konspiracyjnej. Jej głównym organem prasowym był tygodnik „Szaniec” wydawany w nakładzie 250 egzemplarzy. W skład redakcji wchodził: Zbigniew Westwalewicz „Płomień”, ks. Jerzy Urbanowicz „Kapelan” i Henryk Hołub „Poręba”. Za pośrednictwem „Szańca” oraz komunikatów radiowych docierających do ludności cywilnej przekazywano informacje na temat przebiegu działań wojennych oraz działalności władz polskich na emigracji¹⁴. Warto dodać, że członkowie „Szańca” od września 1941 r. uczestniczyli również w akcjach dywersyjnych skierowanych przeciwko interesom okupanta. Nie były to jakieś spektakularne wyczyny, lecz działania utrudniające Niemcom życie. Czesław Hołub w swoich wspomnieniach pisze, że akcje te odbywały się bez użycia broni. Ich uczestnicy niszczyli lub usuwali drogowskazy wojskowe, umieszczali na drogach drut kolczasty, blokowali semafony czy też przecinali linie telefoniczne. Co ciekawe, podczas tego typu akcji obyło się, na szczęście, bez konfrontacji z nieprzyjacielem, same zaś tego typu poczynania, jak przekazuje Hołub, były dla żołnierzy swego rodzaju sprawdzianem z zakresu działań dywersyjnych, jakie w późniejszym okresie prowadzono na pełną skalę¹⁵.

Jeżeli chodzi o struktury Okręgu Poleskiego ZWZ-AK, to na początku niemieckiej okupacji nie przejawiały one specjalnej aktywności. Latem 1941 r. przybył do Brześcia emisariusz komendanta Obszaru Białostok N.N. „Kmicic”, który podjął pierwsze próby organizacji struktur konspiracyjnych. Jesienią tego roku do Brześcia dotarła również ekipa wysłana przez gen. Stefana Roweckiego. Jej członkowie nawiązali wówczas kontakt ze strukturami podziemnymi ZWZ, które przetrwały sowiecką okupację i w oparciu o nie rozpoczęły odbudowę Okręgu Poleskiego ZWZ-AK¹⁶. Dopiero w 1942 r. przybył do Brześcia przewidziany na komendanta okręgu ppłk Franciszek Faix „Adam”, „Bystrzański”. Stanowisko to sprawował do końca czerwca 1942 r., kiedy zagrożony aresztowaniem opuścił Polesie. Jego następcą został mjr/ppłk Adam Dobski „Żuk”. Jadwiga Ostaniewicz, która pełniła wówczas funkcję komendanta Oddziału V o kryptonimie „Tkalnia”, wspominała, że nowy komendant „był to mężczyzna lat koło czterdziestu, średniego wzrostu, nosił niewielkie wąsiki, ciemnowłose. Od tej chwili zaczęła się moja współpraca z «Żukiem» i trwała do maja 1944 r., tzn. do mego wyjazdu”¹⁷.

¹⁴ S. Krasucki, *op. cit.*, s. 117.

¹⁵ C. Hołub, *Wśród bagien...*, s. 19.

¹⁶ K. Krajewski, *Okręg Polesie...*, s. 539.

¹⁷ Archiwum Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej (AFGEZ), Jadwiga Ostaniewicz, Relacja z mojej pracy konspiracyjnej w Brześciu nad Bugiem, k. 8.

Zgodnie z zaleceniem KG ZWZ na początku 1942 r. na terenie Polesia rozpoczęto tworzenie struktur Związku Odwetu (ZO), którego zadaniem było prowadzenie działań dywersyjnych. Okazało się to sporym problemem, co miało związek ze stosunkowo małą liczbą młodych ludzi posiadających odpowiednie predyspozycje do służby w dywersji. Najprawdopodobniej powstały zaledwie cztery plutony. Pierwszy z nich, działając pod kryptonimem ZO-1, dowodzony był przez sierż. Józefa Boruchę „Kruka”. Został zorganizowany w sierpniu 1942 r. i liczył wraz ze swoim dowódcą 24 ludzi. Spośród większych akcji przeprowadzonych przez żołnierzy plutonu należy wymienić spalenie magazynów zaopatrzeniowych oraz przedziurawienie cystern z benzyną stojących na bocznicy w Brześciu. Wiosną 1943 r. pluton został rozbity przez gestapo. Aresztowano wówczas 20 jego żołnierzy. 19 z nich zostało rozstrzelanych 22 czerwca 1943 r. Ocalał jedynie (?) Zawadzki, który najprawdopodobniej zdradził swoich kolegów. Został zwolniony, po czym natychmiast opuścił Brześć. Przeżył również dowódca plutonu Borucha, ponieważ zdrajca nie znał jego adresu¹⁸. Pluton nr 2 o kryptonimie „Kije” dowodzony przez kpr. Józefa Flagę „Nutę”, a od sierpnia 1942 r. przez N.N. „Wilka” liczył 31 ludzi. Do jego najbardziej spektakularnych akcji należało rozbicie w sierpniu 1942 r. posterunku policji pomocniczej w Brześciu i uwolnienie więźniów oraz wykonanie sześciu wyroków śmierci wydanych przez Wojskowy Sąd Specjalny (WSS). Pozostałe dwa plutony o kryptonimach „Samograj” i „Kuźnie” zostały rozbite przez gestapo, zanim zdołały podjąć jakąkolwiek działalność¹⁹.

Po wcieleniu organizacji do ZWZ duża część jej członków weszła w skład Oddziału II, inni włączeni zostali do wydzielonej organizacji dywersyjnej „Wachlarz”, a po jej rozwiązaniu do Kedywu (Kierownictwa Dywersji), który rozpoczął działalność w bardzo niefortunnym dla polskiego podziemia momencie. Zbiegło się to bowiem z masowymi aresztowaniami członków AK oraz nasileniem terroru okupanta. Osobą odpowiedzialną za utworzenie nowej organizacji został kpt./mjr Jan Kowal „Bazyli”. Jesienią 1943 r. struktura Kedywu na Polesiu przedstawiała się następująco:

- dowódca: kpt. Jan Kowal „Bazyli”,
- zastępca dowódcy: por. Zygmunt Szkudelski „Cezary”,
- oficer dyspozycyjny: ppor. Kornel Czachurski „Leszczyna”,
- opieka medyczna: dr Kazimierz Paszkiewicz (?-wiosna 1943), dr Zofia Borysiuk „Zoba”,
- magazyn broni: Andrzej Czerniak „Podolak”.

¹⁸ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 137.

¹⁹ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 545.

Podstawowym zadaniem Kedywu było prowadzenie działalności sabotażowo-dywersyjnej skierowanej przeciwko władzom okupacyjnym oraz wykonywanie wyroków śmierci wydanych przez WSS, tak na zdrajcach, jak i na przedstawicielach władz okupacyjnych. Ponadto żołnierze Kedywu prowadzili akcje zwalczania bandytyzmu, a na pograniczu Polesia i Wołynia organizowali samoobrony ludności polskiej przeciwko terrorowi ze strony nacjonalistów ukraińskich.

Komendantowi Kedywu podporządkowane zostały: zgrupowanie Dywersji i Sabotażu Kolejowego (DSK) o kryptonimie „Drużyna” (dowódca por. rez. Bolesław Sienkiewicz „Robak”), komórka wywiadowcza (Czesław Wołk), magazyn broni i materiałów wybuchowych (? Ławrynowicz)²⁰. W skład DSK wchodziła Grupa Dywersyjno-Sabotażowa w Brześciu o kryptonimach: „Parowóz I”, „Węzeł I”. Funkcję jej komendanta pełnił Władysław Hołub „Stary”. Żołnierze zgrupowania dokonali co najmniej kilku spektakularnych ataków na niemieckie transporty z zaopatrzeniem dla frontu wschodniego oraz zniszczyli kilkaset wagonów i parowozów²¹.

W obrębie DSK działała również Grupa Dywersyjno-Sabotażowa w Łunińcu o kryptonimach: „Parowóz II”, „Węzeł II”, której obsady personalnej nie udało się ustalić.²²

Grupa Dywersyjno-Sabotażowa w Pińsku nosiła natomiast kryptonimy: „Parowóz III”, „Węzeł III”. Dowódcą grupy był Leon Paszkiewicz, zawiadowca na stacji kolejowej w Pińsku. Jej żołnierze prowadzili działalność wywiadowczą polegającą na obserwacji transportów kolejowych, ustalali zabezpieczenia szlaków kolejowych wprowadzone przez władze okupacyjne, podejmowali działalność sabotażowo-dywersyjną mającą na celu niszczenie przewożonych materiałów, uszkodzeniu wagonów i parowozów²³. Ponadto dowódcy DSK podporządkowano grupy sabotażowo-dywersyjne: w Śniatowie, kryptonim „Spinacz” (dowódca: (?) Elert), w Żabinie (w sile 6 ludzi) oraz oddział wydzielony. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania grupy oraz oddziału wydzielonego nie udało się ustalić²⁴.

W drugiej połowie 1943 r. z „Drużyny” wyodrębniony został specjalny oddział dywersyjny o kryptonimie „Iskra”. Jego zadaniem było organizowanie

²⁰ R. Butryński „Butryk”, *Kedyw Okręgu Polesie AK*, 2007, ostatnia aktualizacja: 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2024.html> – 19 VIII 2022.

²¹ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 141.

²² R. Butryński „Butryk”, *Kedyw Okręgu Polesie AK*.

²³ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 141-142.

²⁴ R. Butryński „Butryk”, *Kedyw Okręgu Polesie AK*.

zamachów bombowych w miejscach pobytu niemieckich żołnierzy i przedstawicieli administracji. Działacze „Iskry”, nie licząc kilku mniejszych akcji, dokonali czterech dużych zamachów bombowych na stacji w Orańczykach (jeden raz) oraz na stacji Brześć Główny (trzy razy). Zimą na przełomie 1943 i 1944 r. grupa została rozbita przez gestapo²⁵.

W skład poleskiego Kedywu wchodziły również ośrodki dywersyjno-wywiadowcze zajmujące się przede wszystkim działaniami wywiadowczymi oraz skierowanymi przeciwko zakładom pracującym na rzecz niemieckiej armii. Doprowadzały one do uszkodzeń infrastruktury drogowej, likwidowały zdrajców i kolaborantów. W oparciu o te ośrodki miały być również formowane oddziały partyzanckie.

W strukturach Kedywu istniał ośrodek dywersyjno-wywiadowczy w Żabinie o kryptonimie „Rodion”. Jego dowódcą był por. rez. Władysław Tatol „Izydor”. W skład ośrodka wchodziła drużyna dywersyjna w sile ośmiu ludzi oraz pluton dywersyjny. Szczegółowych danych na temat jego funkcjonowania nie udało się ustalić²⁶. Ośrodki dywersyjno-wywiadowcze istniały również w Berezie Kartuskiej oraz Łunińcu, jednak ich obsady, a także danych na temat ich działalności nie zdołano ustalić²⁷.

W związku z tym, że w strukturach Kedywu dawał się odczuć brak kadry oficerskiej i podoficerskiej, podjęto decyzję o utworzeniu szkoły młodszych dowódców o kryptonimie „Młodnik”. Jej nominalnym komendantem był szef Kedywu okręgu mjr Jan Kowal „Bazyli”, jednak *de facto* funkcję tę sprawował dowódca pierwszego plutonu cc ppor. Jan Grycz. W skład szkoły wchodziły dwa plutony, pierwszy w składzie 20 podchorążych i 4 instruktorów oraz drugi złożony z elewów szkoły podoficerskiej. Ponadto od połowy czerwca do 10 lipca 1943 r. w szkole odbywał się kurs sanitarny, w którym brało udział 12-15 dziewcząt oraz instruktorki²⁸. Absolwentem szkoły był późniejszy historyk poleskiej AK oraz działacz zachodniopomorskiej „Solidarności” Czesław Hołub, w którego powojennej relacji można przeczytać:

Zakończenie szkolenia nastąpiło 10 lipca 1943 roku, po czym już w stopniu kaprała podchorążego wraz z pierwszym i drugim plutonem zostaliśmy skierowani do walki z banderowcami na Polesie Wołyńskie. Po miesiącu walk oddział, który przez

²⁵ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 465-466.

²⁶ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 147.

²⁷ R. Butryński „Butryk”, *Kedyw Okręgu Polesie AK*.

²⁸ C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 149.

napływ ochotników rozrósł się do stanu ponad 100 żołnierzy, został otoczony na bagnach na wschód od miejscowości Hłusza. W czasie jednej z prób wyjścia z okrążenia zginął dowódca oddziału ppor. „Dziadzio”, a komendę objął ppor. N.N. „Edward”. Przy pomocy biorących udział w obławie Węgrów wyszliśmy z kotła i po dotarciu do lasów Małoryckich „Młodnik” został rozformowany, a spaleni skierowani do oddziałów partyzanckich²⁹.

W skład poleskiego Kedywu wchodziły również dwa zgrupowania dywersyjne o kryptonimach: „Komar I”, „Komar II”, liczące łącznie 100 ludzi dysponujących 5 pistoletami maszynowymi i kilkoma zwykłymi pistoletami. Ponadto żołnierze mieli do dyspozycji pewną liczbę granatów oraz materiałów wybuchowych. Pod koniec 1943 r. przeprowadzili kilka udanych akcji dywersyjnych. Przykładem może być ostrzelanie samochodu z pieniędzmi w okolicach Brześcia. Podejmowano również próby eliminacji agentów gestapo. Jedną z najgłośniejszych była likwidacja Włodzimierza Kupicza, do której doszło 16 lipca 1943 r.³⁰

Dowódca Kedywu Okręgu AK Polesie starał się również podporządkować sobie działające na tym terenie oddziały partyzanckie. Nie było to łatwe z kilku powodów. Po pierwsze, siatka konspiracyjna okręgu okazała się bardzo słaba, dlatego też koordynacja działalności poszczególnych oddziałów stała się niezwykle trudna. Po drugie, polscy partyzanci oprócz Niemców, białoruskich kolaborantów, ukraińskich nacjonalistów mieli jeszcze jednego wroga – sowiecką partyzantkę, która w wyniku niemieckich klęsk rosła w siłę. Zgodnie z rozkazami Moskwy na tych terenach mogła istnieć tylko i wyłącznie partyzantka komunistyczna, zaś wszelkie inne oddziały partyzanckie miały być bezwzględnie niszczone³¹. Antypolskie akcje sowieckiej partyzantki przybrały na sile od początku 1943 r. Były to oddziały przybyłe w zdecydowanej większości z terenu wschodniej Białorusi. Czesław Hołub pisał po wojnie, że sowiecka partyzantka obsadziła swoimi żołnierzami przede wszystkim tereny najbardziej zalesione:

Biedne wioski wydawały się im krainą niebywałego dobrobytu i dostatku. Zaczęły się rekwizycje żywności, odzieży, koni i sprzętów domowych, traktując wszystkich jak kulaków, a więc wrogów, ponadto każdy kto oddał kontyngent nakazany przez Niemców, traktowany był jak kolaborant. Takiej rodzinie zabierano wszystko, karząc ponadto chłostą. Jeśli w trakcie grabieży znaleziono pisane po polsku książki

²⁹ AŚŻŻAK, C. Hołub, *Życiorys wojenny*, k. 1.

³⁰ R. Butryński „Butryk”, *Kedyw Okręgu Polesie AK*.

³¹ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 547.

i gazety, traktowano to jako propagandę. Młodzież wcielano do oddziałów partyzanckich, a uchylających się traktowano jak dezertów lub zdrajców³².

Niewiele lepsza sytuacja panowała na terenie powiatów Kamień Koszyrski i Stolin oraz południowych części powiatów: pińskiego, drohiczyńskiego, poleskiego i kobryńskiego. Na ten obszar docierały z sąsiedniego Wołynia oddziały UPA, atakujące znajdujące się tam polskie wsie i kolonie. Komenda Okręgu Poleskiego szacowała, że z rąk ukraińskich nacjonalistów zginęło 15-20 tys. osób. Aby przeciwdziałać tej sytuacji, na rozkaz komendanta okręgu tworzone placówki samoobrony. Niestety, były one zwalczane zarówno przez upowców, jak i partyzantów sowieckich. Ci drudzy rozbrajali samoobrony, proponując jednocześnie miejscowej ludności cywilnej wstąpienie do sowieckiej partyzantki i walkę ze wspólnym wrogiem³³. Trzeba jednak wyraźnie powiedzieć, że natężenie napadów ukraińskich na wsie i miasteczka zamieszkałe przez ludność polską nie osiągnęło nigdy takich rozmiarów jak na sąsiednim Wołyniu. W raporcie Komendanta Okręgu AK Polesie kpt. Stanisława Dobskiego z 28 września 1943 r. można przeczytać:

W ostatnich tygodniach pojawiły się znowu pierwsze jaskółki w postaci band banderowskich partyzantów, które obrały sobie na razie za teren swoich operacji, a jednocześnie bazę wypadową, najbardziej wysunięty na wschód powiat stoliński. Dotychczas dokonali oni napadu na kilka wsi i chutorów, niszcząc element polski. Niemcy, nie mogąc, a może raczej nie chcąc nawet podejmować samym walki z ukraińską partyzantką, uzbroili urzędników Gebietskomisariatu w Stolinie i w walce pod wsią Osową przeciw bandom ukraińskim wystąpili Niemcy razem z Polakami. W walkach tych zginęło 2 Niemców i 1 Polak, kilku odniosło rany³⁴.

Spśród oddziałów partyzanckich AK działających na Polesiu najsilniejszym była „Watra I” dowodzona przez ppor. Zbigniewa Karlickiego vel Wojciecha Zbyluta „Jura”. Liczyła przeszło 80 ludzi. W czasie swojego istnienia przeprowadziła wiele akcji skierowanych zarówno przeciwko niemieckiej policji i żandarmerii, jak i kolaboracyjnej białoruskiej policji pomocniczej. Podkomendni „Jura” urządzali również zasadzki na niemieckie samochody i mniejsze patrole. Sytuacja żołnierzy „Watry I” uległa pogorszeniu w sierpniu 1943 r. Wtedy to w ręce sowieckich

³² IPN, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, Terror i eksterminacja..., k. 4-5.

³³ Ibidem, k. 5.

³⁴ *Archiwum Adama Bienia. Akta Narodowościowe (1942-1944)*, opracowanie, wstęp, przypisy J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001, s. 263, *Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia 1425-851X*, t. 10.

partyzantów z oddziału im. Czapajewa wpadł dowódca oddziału ppor. Karlicki oraz dziewięciu jego żołnierzy. Zdołali oni wprawdzie uciec, jednak doszło wówczas do strzelaniny pomiędzy akowcami a partyzantami sowieckimi. Polakom udało się wycofać. „Watra I” nadal prowadziła aktywne działania dywersyjne i sabotażowe. Niemcy niejednokrotnie próbowali zniszczyć oddział. Niemal im się to udało 27 października 1943 r., kiedy pod Siechnowiczami koło Żabinki akowcy zostali otoczeni przez duże siły wroga. Wprawdzie zdołali się przebić przez pierścień obławy, jednak poległo wówczas dziewięciu żołnierzy. Oddział „Watra I” przestał istnieć zimą 1944 r., gdyż pod naporem Niemców został zmuszony do przejścia na teren kontrolowany przez sowieckich partyzantów. Polaków wówczas rozbrojono i wcielono do partyzantki sowieckiej³⁵.

Dramatycznie potoczyły się natomiast losy oddziału dowodzonego przez sierż. Czesława Kamińskiego „Matrosa”. Składał się on z ok. 20 żołnierzy operujących na obszarze pomiędzy Pińskiem a Łunińcem. Prowadzili oni działania dywersyjne przeciwko transportowi samochodowemu nieprzyjaciela, atakowali mniejsze oddziały policji i żandarmerii. Wobec faktu opanowania terenu przez duże siły sowieckiej partyzantki podjęto decyzję o przemieszczeniu się w rejon Drohiczy na Poleskiego. 24 grudnia 1944 r. akowcy zostali zaatakowani przez niezidentyfikowane oddziały sowieckie. Polacy, którzy odmówili kapitulacji, stawili wrogowi rozpaczliwy opór. Mimo zażartej obrony wszyscy zginęli. Nie był to jedyny oddział AK zniszczony przez Sowietów. Podobny los spotkał żołnierzy dowodzonych przez sierż. (?) Kaźmierczaka oraz pchor. Edwarda Jamnickiego „Jawora”³⁶. Spośród sił partyzanckich działających na Polesiu najpóźniej, bo dopiero w kwietniu 1944 r., powstał oddział dowodzony przez por. Stanisława Nabiałka „Marek”. Działał on w rejonie Żabinki. Ze względu na duże nasycenie tego obszaru sowiecką partyzantką został on zmuszony do przejścia na teren Puszczy Białowieskiej³⁷. Z kolei losy oddziału dowodzonego przez ks. por. Franciszka Muchackiego, działającego w powiecie Prużana, zakończyły się dramatycznie. W kwietniu 1944 r. w pobliżu wsi Szeryszewo został on zaatakowany przez znaczne siły niemieckie. Przewaga nieprzyjaciela była tak duża, że Polacy nie mieli z nim najmniejszych szans. Kilkakrotne próby wyjścia z okrążenia zakończyły się kompletnym fiaskiem. Zginęli wszyscy żołnierze wraz ze swoim dowódcą³⁸.

³⁵ AFGEZ, sygn. 1809/WSK, Relacja Wandy Boruch, k. 6-8; M. Kitajczuk, *op. cit.*, s. 234-235; K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 547.

³⁶ C. Hołub, *Określone Poleskie ZWZ-AK...*, s. 154-155.

³⁷ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 550.

³⁸ IPN, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, *Terror i eksterminacja...*, k. 154-155.

Oddziały partyzanckie operujące na terenie Okręgu Polesie nie mogły oczywiście działać bez zaopatrzenia w broń i amunicję. Odpowiadała za to funkcjonująca w Warszawie Centrala Zaopatrzenia Terenu (CZT). Jej żołnierze niejednokrotnie z narażeniem życia transportowali potrzebne uzbrojenie z Warszawy na Polesie³⁹. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że Sowieci próbowali namawiać do wstępowania do swoich oddziałów także pojedynczych Polaków. O takiej sytuacji wspominał m.in. Michał Aniszewski mieszkający wówczas w Janowie. Pisał, że sam był nagabywany, aby przystąpił do Pińskiego Zgrupowania Partyzanckiego. Aniszewski, który działał wówczas w AK, odmówił:

Do partyzantki sowieckiej straciliśmy całkowicie zaufanie po komunikacie niemieckim, o tym, że wiosną 1940 roku bolszewicy wymordowali w Katyniu 12.000 oficerów polskich. Chociaż pozostaliśmy nieufni propagandzie hitlerowskiej, uwierzyliśmy jednak, że zbrodnia jest robotą bolszewików. Zналиśmy bowiem ich możliwości⁴⁰.

Na przełomie 1943 i 1944 r. struktury Okręgu Polesie mimo licznych uderzeń ze strony okupacyjnego aparatu bezpieczeństwa funkcjonowały w miarę normalnie. Sytuacja zmieniła się 28 kwietnia 1944 r., kiedy to Niemcy otoczyli wieś Skoki, gdzie kwaterowała komenda okręgu. Zaskoczenie było całkowite. W ręce hitlerowców wpadli m.in. szef sztabu Komendy Okręgu Polesie ppłk Stefan Rozmarynowski „Puchacz”, N.N. „Alina”, sekretarka komendanta okręgu, Józef Piwoni „Stal”, komendant placówki w Skokach, oraz kilka innych osób. Wszyscy zostali zamordowani. Ocaleli sierż. Paweł Chwedoruk „Czarny”, który dokonał brawurowej ucieczki z siedziby gestapo, oraz Julia Piwoni, wykupiona z transportu do obozu koncentracyjnego. Cudem aresztowania uniknęli komendant okręgu ppłk Władysław Żuk oraz jego adiutant Witold Lasota. W związku z tym, że obaj musieli opuścić Polesie, nowym komendantem został mianowany ppłk Henryk Krajewski „Trzaska”, a szefem sztabu – mjr Tomasz Zan „Borek”⁴¹.

³⁹ Z. Jędrzejewski, *Od Września do września*, wyd. 2, Warszawa 2015, s. 89-93.

⁴⁰ AW, Ośrodka Karta, sygn. II/1228/2 kn, M. Aniszewski, *W Janowie k/Pińska pod okupacjami 1939-1944*, k. 29-30. Podobnie pisał w swoim raporcie z 28 września 1943 r. komendant okręgu Polesie kpt. Stanisław Dobski, *Akta Narodowościowe...*, s. 264.

⁴¹ IPN, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, *Terror i eksterminacja...*, k. 30; E. Hull, *Państwowość podziemna w narracjach cichociemnych. Wspomnienia wojenne z lat 1939-1944 Henryka Krajewskiego*, Toruń 2014, s. 174-175.

2. Struktura Okręgu Polesie AK

W latach 1939-1944 struktura organizacyjna Okręgu Polesie przedstawiała się następująco:

- na czele Okręgu AK Polesie, noszącego kryptonimy: „Forteca”, „Rydze”, „Żuraw”, „Kwadra”, „Twierdza”, stał komendant. Funkcję tę pełnili kolejno: mjr Aleksander Habiniak (marzec-sierpień 1940); p.o. N.N. „Kmicic” (lipiec/sierpień 1940-?); p.o. ppor. rez. Ksawery Sasinowski „Rybak” (sierpień 1940-czerwiec 1941); p.o. ppłk Franciszek Faix „Adam”, „Ordyński”, „Bystrzański” (30 października 1941-czerwiec 1942); mjr/ppłk Stanisław Dobski „Majster” (grudzień 1942?-maj 1944); p.o. Józef Swarczewicz „Mama” (maj-październik 1944); cc ppłk Henryk Krajewski „Wicher” (maj-sierpień 1944). Ten ostatni nigdy nie dotarł do Brześcia. Na jego polecenie funkcję komendanta przejął Józef Swarczewicz. Henryk Krajewski początkowo przebywał w kwaterze w Białej Podlaskiej, a po rozpoczęciu akcji „Burza” dowodził 30 DP AK;
- zastępcy komendanta: mjr Stanisław Dobski „Żuk”, „Majster” (wiosna-jesień 1942?);
- mjr Stanisław Kowalski „Zenon”;
- funkcję szefa sztabu pełnili kolejno: mjr Stanisław Dobski „Majster” (wiosna-jesień 1942?); mjr Stefan Rozmarynowski;
- adiutanci: ppor. Henryk Gallas „Hańcza” (wrzesień 1941-grudzień 1942); ppor. Stanisław Murawski (luty-wrzesień 1943); por. Witold Lasota „Skoczek”, „Wiesław” (luty 1943-kwiecień 1944);
- pełnomocnik do spraw opieki społecznej: Józef Swarczewicz „Mama”;
- płatnik: Stanisław Swarczewicz „Tata”;
- Wojskowy Sąd Specjalny (WSS): Józef Kotarba „Uszewski”;
- służba sanitarna: Zofia Borysiuk „Zoba”⁴².

W sztabie Komendy Okręgu AK Polesie funkcjonowały następujące oddziały:

- Oddział I (Organizacyjny/Operacyjny): por. Zbigniew Melanowski; kpt. Emil Markiewicz⁴³;

⁴² AFGEZ, sygn. 3320/WSK, J. Swarczewicz, *Moja działalność w AK*, k. 1-28; BJ, przyb. 362/01, Archiwum Jerzego Polaczka, List Czesława Hołuba do Jerzego Polaczka z 20 XII 1987, b.p.; R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie AK*.

⁴³ BJ, przyb. 362/01, Archiwum Jerzego Polaczka, List Jerzego Polaczka do Czesława Hołuba z 5 I 1988, b.p.; W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 334. Oddział I zajmował się planami mobilizacyjnymi na

- Oddział II: sierż./ppor. Aleksander Kunicki (wrzesień 1941-grudzień 1942); kpt. Wiktor Gawurski „Wiktor”, „Wrzos” (wiosna 1943-1944) – podczas próby aresztowania popełnił samobójstwo⁴⁴;
- Oddział IV (kwatermistrzostwo): por. Grzegorz Horeglad (październik lub listopad 1943-?)⁴⁵;
- Oddział V (łączność), kryptonim „Tkálnia”: ppor. cz. w. Jadwiga Ostaniewicz „Irena”, „Wiga”, „Wanda” (1940?-kwiecień 1944); zastępcą Antonina Wąsowicz „Wanda” (?-lipiec 1944);
- komórka legalizacyjna: Bronisława Brydag-Dobrowolska (?-wiosna 1943); ppor. cz. w. Jadwiga Ostaniewicz „Irena”, „Wiga”, „Wanda” (wiosna 1943-luty 1944); Józefa Swarczewicz „Mama” (luty 1944-?);
- grupa łączności radiowej: kpt. Stanisław Niemira; por. Henryk Gawurski „Marek”; Marek Grandys „Karol”⁴⁶;

wypadek wybuchu powszechnego powstania. W strukturach Komendy Okręgu AK Polesie nie zorganizowano Oddziału III, dlatego też w gestii Oddziału I znajdowały się też kwestie wyszkolenia. Zob. C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK...*, s. 80-82.

⁴⁴ Zadaniem oddziału było prowadzenie działalności wywiadowczej i kontrwywiadowczej. Prace nabrały tempa po przybyciu do Brześcia Aleksandra Kunickiego. Ten przedwojenny pracownik polskiego kontrwywiadu rozbudował struktury wywiadu i kontrwywiadu na terenie Okręgu Polesie, m.in. wiosną 1942 r. w skład oddziału weszła siatka wywiadowcza organizacji „Szaniec” dysponująca dobrze umiejscowioną agenturą we władzach okupacyjnych. Zagrożony aresztowaniem Kunicki opuścił Brześć w grudniu 1942 r. Jego następcą został kpt. Wiktor Gawurski. Struktury oddziału funkcjonowały w miarę sprawnie do 1943 r., kiedy to gestapo aresztowało mjr. Włodzimierza Kupicza, który załamał się, podjął współpracę z okupantem i został zastrzelony w lutym 1944 r. Na początku tegoż roku podczas próby aresztowania popełnił samobójstwo kpt. Gawurski. Po jego śmierci siatka wywiadowcza uległa rozproszению. Na Polesiu działał również Wywiad Dalekiego Zasięgu podległy bezpośrednio KG AK. Na czele ekspozytury „Baranowicze”, której był podporządkowany obszar Polesia, stali kolejno: cichociemny mjr Aleksander Stpiczynski „Wilski”, N.N. „Tadeusz”, por. Samuel Kostrowicki. Placówki podległe ekspozyturze w Baranowiczach działały w Brześciu, Łunińcu, Pińsku i Kobryniu. We wrześniu 1943 r. utworzono Ośrodek Ofensywny Wschód, któremu podlegało Polesie oraz część Wołynia. Na jego czele stanął N.N. „Wilczyński”. Zob. A. Kunicki, *Cichy Front. Wspomnienia szefa komórki wywiadu w oddziale „Osa”, „Kosa 30” KG Kedywu AK i kompanii „Agat” (późniejszy „Parasol”)*, pod red. G. Musidlaka, wyd. nowe, uzup. i poszerz., Warszawa-Kraków 2015, s. 30-33; R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁴⁵ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 334. Do zadań oddziału należało m.in. gromadzenie zaopatrzenia materialowego dla oddziałów leśnych i dywersyjnych, zbieranie zapasów, przygotowywanie skrytek, szycie mundurów. Zob. Cz. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 92-95.

⁴⁶ AFGEZ, J. Ostaniewicz, *Relacja z mojej pracy konspiracyjnej...*, k. 9-16; R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

- Oddział VI (Biuro Informacji i Propagandy [BIP]): red. Hieronim Edward Gruszczyński „Heg”, „Piński”, „Snarski” (lato 1942-lato 1943) – zagrożony aresztowaniem wyjechał do Warszawy; Józef Łukaszewicz „Hart” (?-wiosna 1944) – zagrożony aresztowaniem opuścił Brześć;
- referat białoruski: brak danych⁴⁷;
- Kedyw Komendy Okręgu AK Polesie: komendant kpt./mjr Jan Kowal (1943 –?) „Bazyli”; zastępca por. Zygmunt Szkudelski; oficer dyspozycyjny por. Konrad Czachurski „Leszczyna”;
- dywersja kolejowa: dowódca ppor. Bolesław Sienkiewicz „Robak”;
- magazyn broni: Andrzej Czerniak „Podolak”⁴⁸;
- Baza przerzutów granicznych, kryptonim „Terenia” w Terespolu: kpt. Władysław Raczyński „Bronek” (1941-grudzień 1942)⁴⁹;
- Baza Komendy Okręgu „Start II”: komendant por. Antoni Kończal „Mały”; zastępca por. Zygmunt Jędrzejewski „Jędras”⁵⁰.

Okręg AK Polesie współtworzyły następujące inspektoraty:

- I. **Inspektorat Rejonowy Zachodni:** komendant mjr Włodzimierz Kupicz „Zygmunt” (szczegółowych danych na temat jego obsady personalnej nie udało się ustalić)⁵¹.

W skład inspektoratu wchodziły następujące Obwody:

1. Obwód Brześć-Miasto, kryptonimy: „Brzoza-Woda”, „Barbara”: komendant por. Bolesław Tomczak „Antoni” (aresztowany w lutym 1943); zastępca ppor. inż. Powąska (aresztowany i rozstrzelany w zbiorowej egzekucji); wywiad i kontrwywiad: Henryk Hołub „Poręba” (aresztowany i zamordowany przez

⁴⁷ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987, s. 242-243.

⁴⁸ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁴⁹ Komórka powstała po wybuch wojny niemiecko-sowieckiej z inicjatywy kpt. Włodzimierza Nawrockiego „Bicza”, szefa komórki przerzutowej KG ZWZ-AK. Głównym zadaniem bazy był przerzut poczty i prasy konspiracyjnej oraz ludzi przez granicę na Bugu. Formalnie baza podlegała komendantowi Okręgu Polesie, jednak w praktyce została bezpośrednio podporządkowana komórce przerzutowej KG. Było to związane z faktem, że zajmowała się ona również obsługą Okręgu Wołyń, a od marca 1944 r. także 27 WDP AK. Zob. C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 103-104.

⁵⁰ Baza działała w Warszawie. Jej zadaniem było załatwianie wszelkich spraw dotyczących okręgu w poszczególnych komórkach KG AK. Zob. R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁵¹ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach*, s. 462.

gestapo). Szczegółowych danych na temat obsady personalnej nie udało się ustalić⁵²;

2. Obwód Brześć-Powiat, kryptonimy: „Brzoza-Las”, „Las”. Obwód jako samodzielna struktura istniał jedynie do lata 1942 r., tj. do czasu połączenia się z Obwodem Brześć-Miasto. Jego obsady nie udało się ustalić. Wiadomo jedynie, że szefem łączności był ppor. Jerzy Górny „Machoń”⁵³;
3. Obwód Brześć: komendanci: mjr Włodzimierz Kupicz „Zygmunt” (wiosna 1943-26 lutego 1944); sierż. Paweł Chwedoruk „Czarny”; szef łączności: ppor. Jerzy Górny „Machoń”.

W skład Obwodu Brześć wchodziły następujące Rejony:

- Małoryta, kryptonim „Maria”: komendant (?) Łyszczyński „Dziedzic”,
 - Czernawczyce, kryptonim „Czesia”: komendant ppor. Henryk Antoniuk „Wiśnia”,
 - Tomaszówka, kryptonim „Tamara”: komendant N.N.,
 - Żabinka, kryptonim „Żyrafa”: komendant ppor. rez. (?) Pętalski⁵⁴.
4. Obwód Wysokie Litewskie, kryptonim „Wierzba”. Załączki jego struktur powstały już w lipcu 1941 r., kiedy z inicjatywy Jana Antoniuka, Henryka Mikołajewskiego i Władysława Kaczyńskiego rozpoczęto organizację struktur konspiracyjnych w tym mieście. Na początku 1942 r. nie tylko udało się powołać do istnienia prężnie działającą siatkę konspiracyjną, ale także nawiązano kontakt z sąsiednimi placówkami AK oraz przygotowano punkty przerzutowe przez granicę z Generalnym Gubernatorstwem (GG). Komendantami obwodu byli: ppor. Grzegorz Horegląd (3 maja-13 listopada 1943) oraz por. Zygmunt Malak „Korwin” (13 listopada 1943-sierpień 1944), funkcję zastępcy pełnił ppor. Henryk Antoniuk „Wiśnia” (3 maja 1943 -?), łącznością zajmowała się Krystyna Bykowska „Anna”, „Rozmaryn”.

Obwód Wysokie Litewskie składał się z następujących Rejonów (placówek i węzłów):

- Kamieniec Litewski, kryptonim „Kalina”: komendanci: pchor. Aleksander Sienkiewicz „Osa” (?-17 czerwca 1944) oraz kpr. pchor. Kazimierz Gryka „Irena”;
- Dmitrowicze, kryptonim „Agata”: komendant Kazimierz Wieczorfiński „Lech”; zastępca: Jan Leżohubski;

⁵² C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 107-108; K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 540.

⁵³ C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 108.

⁵⁴ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

- Królowy Most, Szostakowo, Zamosty, Baranki, Planta, kryptonim „Paulina”: komendant N.N.;
- Weronika-Widomie: komendant Paweł Janczarski „Żubr II”;
- Lesznia, Szaliche, Oleszkowice, kryptonim „Olga”: komendant N.N.;
- Peliszcze, kryptonim „Tamara”: komendant plut. Józef Owsianiuk; zastępca sierż. Bronisław Trzeciak; wywiad: kpr. żandarmerii Józef Paszkiewicz; łączność: pchor. Antoni Paszkowicz „Śmiałek”, „Narpel”;
- Kruhel, Szczerbowo, kryptonim „Stefania”: komendant (?) Grysiwicz;
- Zadwórze, Zamosty Wielkie, Uhlany, Teresiny: komendant N.N. „Duch”;
- Bildej, Tokary, kryptonim „Tamara”: komendant ks. Tomasz Lepecki „Sowa”; zastępca: podoficer rezerwy Feliks Hruświcki. Z inicjatywy ks. Lepeckiego w kwietniu 1944 r. uwolniono nieznanego z nazwiska mjr. WP, który był więziony w obozie pracy w Wysokim Litewskim;
- Sedruże, Rzeczyca, Wistycze, Kiwatycze, kryptonim „Karolina”: komendant N.N.;
- Bohdziuki, kryptonim „Barbara”: komendant Jan Majczuk „Żbik”;
- Podlesie, kryptonim „Ewa”: komendant N.N.;
- Łyszczycze, kryptonim „Ewa”: komendant (?) Płuciennik „Blondyn” – aresztowany wiosną 1944 r. i rozstrzelany;
- Grabowce, kryptonim „Jadwiga”: komendant N.N.;
- Turna, kryptonim „Teresa”: komendant N.N.;
- Sosny i Lasoty: komendant ppor. Mirosław Lassota „Kret” – zagrożony aresztowaniem zdołał uciec. Jego żonę, matkę i siedmioletnią córkę zatrzymało gestapo, jednak po pewnym czasie zostały one zwolnione;
- Terpiłowicze: komendant Aleksander Szwejkowski „Orzeł” – aresztowany wraz z żoną, wkrótce razem z nią został rozstrzelany, jego zastępcą był Stanisław Jankowski „Żubr”⁵⁵.

II. Inspektorat Północny: nie został obsadzony. W skład inspektoratu wchodził Obwód Prużana noszący kryptonimy: „Pralnia”, „Proso”. Stanowisko komendanta objął por. Michał Wróblewski „Antoni”, jego zastępcą był por. Zbigniew Hedrych „Henryk”⁵⁶.

⁵⁵ C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 115-118; *Obwód „Wierzbą” Wysokie Litewskie i okolice. Na podstawie relacji Antoniego Paszkiewicza „Narpela”*, opracowała D. Rapacka, „Komunikat Okręgu Poleskiego AK”, 2001, nr 1, s. 12-18.

⁵⁶ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 542. Zgodnie z wytycznymi KG AK komendant Obwodu AK Prużana zdecydował się nawiązać kontakt z sowiecką partyzantką. Ok. 20 marca

III. Inspektorat Rejonowy Wschodni: komendant mjr Jan Olpiński „Ostoja”, „Jan” (1943- styczeń/luty 1944) – aresztowany przez gestapo został zamordowany⁵⁷.

W skład inspektoratu wchodziły następujące obwody:

1. Obwód Drohiczyń Poleski, kryptonimy: „Drabina”, „Dąb”: komendant sierż. sł. st. Antoni Kneller „Dominik” (wiosna 1942-lipiec 1944); zastępca Zygmunt Zduńczyk „Zagończyk”; adiutant Antoni Balbus „Stanisław”; szef wywiadu Karol Tołłoczko „Zubrzycki”; szef ZO/Kedywu Lucjan Świerszcz „Lutek”; kwatermistrz Antoni Danowski „Artur”; szef służb sanitarnych dr Jerzy Lubowiecki „Operat”; zastępca dr Piotr Biziuk „Konował”⁵⁸;
2. Obwód Pińsk, kryptonim „Kotwica”: jego obsady personalnej oraz struktury nie udało się ustalić⁵⁹;
3. Obwód Łuniniec, kryptonim „Łoza”: komendant por. (?) Wróblewski. Szczegółowych danych na temat obwodu nie udało się ustalić⁶⁰;
4. Obwód Stolin: komendant ppor. Władysław Radzyński „Kobus”⁶¹;
5. Samodzielny Obwód Kamień Koszyrski, kryptonim „Klon”. Siatka konspiracyjna na tym terenie była bardzo słaba. Jej członkowie zajmowali się prowadzeniem działalności wywiadowczej oraz pomocą polskiej ludności zagrożonej eksterminacją ze strony nacjonalistów ukraińskich. W czerwcu 1943 r. obwód został przekazany Okręgowi Wołyn AK. Szczegółowych danych na temat jego funkcjonowania nie udało się ustalić⁶².

IV. Inspektorat Rejonowy Środkowy: komendantem był mjr Jan Olpiński „Ostoja” (1942-1943). Inspektorat nie posiadał obsady personalnej⁶³.

1943 r. polska delegacja przybyła na umówione miejsce spotkania w rejonie wsi Szczerbowo. Niestety, polscy delegaci zostali rozbrojeni, a następnie zamordowani. Z rąk sowieckich partyzantów dowodzonych przez kpt. NKWD Jewgienia Afanasjewa zginęli: por. Michał Wróblewski, Adela Wróblewska (jego żona), córka Adela Wróblewska, ppor. Zbigniew Hendrych oraz Władysław Jastrzębski – członek Komendy Obwodu Kosów Poleski. Cudem uratował się syn Wróblewskich Zbigniew, który ranny zdołał uciec swoim oprawcom. Zob. IPN, sygn. Ki 53/83, C. Hołub, *Terror i eksterminacja...*, k. 23.

⁵⁷ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁵⁸ C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 126-128.

⁵⁹ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁶⁰ C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 134.

⁶¹ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 543.

⁶² C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 135.

⁶³ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

W skład inspektoratu wchodziły obwody:

1. Obwód Kobryń, kryptonimy: „Kolo”, „Kasztan”: komendanci: st. sierż. Roman Ozimek „Sowa” (?-początek 1943) – aresztowany przez gestapo; st. sierż. sł. st. Lucjan Majewski (początek 1943-luty 1944) – aresztowany przez gestapo, a następnie rozstrzelany; ppor. Jan Cybulski „Rak”, nazwisko okupacyjne Jan Jackowski; zastępcy: ppor. Jan Cybulski „Rak”; ppor. Antoni Urbański „Pit”; szef organizacyjny Leon Pieńkowski „Kruk” – aresztowany i zamordowany; szefowie Kedywu: ppor. Jan Cybulski „Rak”; Witold Ilkowski „Lis”; zastępca szefa Kedywu i łącznik Komendy Obwodu Kobryń Edward Chapuńkowski „Kmicic”; szef wywiadu Kazimierz Miedziński; zastępca szefa wywiadu Jan Wójtowicz „dr Daniel”; szef BIP-u: Danuta Bańkowska „Danka”.

Do Obwodu Kobryń należały następujące Rejony (placówki):

- Tewle: komendant N.N.,
- Matiasy: komendant N.N.,
- Strychów: komendant N.N.,
- Rynki: komendant N.N. (Pikulski?),
- Zdaszew: komendant N.N.,
- Ostromieczew: komendant N.N.,
- Krynki-Bojary: komendant N.N.,
- Zdzitowiec: komendant Kazimierz Cieplucha,
- Hajkówka: komendant N.N.,
- Batacze: komendant N.N.,
- Dywin: komendant N.N.,
- Gubernia: komendant Stanisław Koziński,
- Zdarnowo: komendant N.N.,
- Zapрудy: komendant N.N.,
- Jahołki: komendant N.N.,
- Antopol: komendant N.N.,
- Kwatycze: komendant N.N.,
- Pesteńki: komendant N.N.,
- Kantowo: komendant Jan Kawecki,
- Seliszcz: komendant N.N.⁶⁴;

⁶⁴ AFGEZ, sygn. 1107/WSK, H. Arciszewska-Jakubowska, Kobryń – harcerstwo – gimnazjum i dwóch okupantów lata IX 1939-VII 1944, k. 21; C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 121-125.

2. Obwód Kosów Poleski. Istniał do wiosny 1943 r., kiedy został włączony do Obwodu Prużana. Szczegółowych danych na temat jego funkcjonowania nie udało się ustalić⁶⁵.

Skład Okręgowej Delegatury Rządu na Polesiu przedstawiał się następująco:

- Delegaci Rządu: Ignacy Barski „Józef”, „Trzeciński” (przebywał w Warszawie); Jerzy Neugebauer „Roman”;
- Delegat Rządu na Wschodnie Polesie (?): proboszcz w Łunińcu ks. Fabian Poczobutt-Odlanicki – aresztowany i rozstrzelany koło Pińska 4 lipca 1944 r.;
- Delegat Rządu na Zachodnie Polesie (?) i kierownik tajnego nauczania: Stanisław Przedborski;
- Biuro Okręgowej Delegatury Rządu (ODR): kierownik N.N. „Drewnowski” (?);
- Wydział Bezpieczeństwa: kierownik Jerzy Sarnecki – aresztowany w Warszawie 19 lutego 1944 r.;
- Państwowy Korpus Bezpieczeństwa: komendant mjr Władysław Hołowko – zginął w powstaniu warszawskim w 1944 r.;
- Powiatowy Komendant Korpusu Bezpieczeństwa w Drohiczynie: komendant por. rez. N.N. „Jasiek”;
- Wydział Prasy i Informacji: kierownik N.N. „Rejtan”;
- Wydział Pracy i Opieki Społecznej: kierownik N.N.;
- Wydział Rolnictwa: kierownik N.N.;
- Wydział Robót Publicznych: kierownik N.N.;
- Wydział Likwidacji Skutków Wojny: kierownik N.N.;
- Wydział Skarbu: kierownik N.N.;
- Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury: kierownik N.N.⁶⁶.

3. Akcja „Burza”

Okręg Poleski, który do końca 1943 r. podlegał komendantowi Obszaru Białystok AK, 1 stycznia 1943 r. został podporządkowany bezpośrednio Komendzie

⁶⁵ R. Butryński „Butryk”, *Samodzielny Okręg Polesie*.

⁶⁶ W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 461-464, *Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 7.

Mjr Aleksander Habiniak „Kuźma”, komendant
Okręgu Poleskiego ZWZ (III-VIII 1940)

Por. Stanisław Korwin-Krukowski „Rwikon”, „Niwrok”

Pplk Franciszek Faix „Bystrzański”, „Adam”, kome-
ndant Okręgu Polesie ZWZ-AK (X 1941 - XII 1942)

Pplk Stanisław Dobrski „Żuk”, „Majster”, kome-
ndant Okręgu Polesie AK (XII 1942 - IV 1944)

Józefa Swarczewicz „Mama”, p.o. komendanta Okręgu Polesie AK

Cc ppłk Henryk Krajewski ps. Trzaska”,
komendant Okręgu Polesie AK (V-VIII 1944),
dowódca 30 Dywizji Piechoty AK

Mjr Tomasz Zan ps. „Borek”. „Michał”, szef
sztabu 30 Dywizji Piechoty AK

Sierż. podchor. Wiktor Hołub „Kmicic”, żoł-
nierz organizacji wojskowej „Szaniec”

Por. Wojciech Zbilut (Zbylut) „Wrzos”, „Jur”, „Zbigniew Karlicki”, dowódca oddziału „Watra I”

Ppor. Henryk Ryszard Gallas „Hańcza”, adiutant okręgu

Ppor. Jadwiga Ostaniewicz „Wiga”, „Irena”, dowódca oddziału łączności

Por. Bolesław Tomczak „Antoni”, komendant Obwodu Brześć-Miasto AK

Żołnierze oddziału „Watra IV” w lasach Skinderowskich w kwietniu 1944 roku

Żołnierze oddziału „Watra IV” po rozbrojeniu w Białowieży w lipcu 1944 roku

Główniej Armii Krajowej (KG AK). Początkowo, zgodnie z wytycznymi Komendanta Głównego AK, na terenie tegoż okręgu akcja „Burza” nie miała być przeprowadzona. Sytuacja zmieniła się wiosną 1944 r., kiedy stanowisko komendanta okręgu zajął ppłk Henryk Krajewski. Głównym jego zadaniem miała być jak najszybsza odbudowa rozbitych struktur konspiracyjnych oraz aktywizacja działań skierowanych przeciwko okupantowi. W tym celu chciał on rozwinąć na Polesiu oddziały partyzanckie. Po pewnym czasie zdecydował, że akcja „Burza” będzie prowadzona także na tym obszarze. Zgodnie z nowymi planami zatwierdzonymi przez KG AK na terenie okręgu zamierzano odtwarzać 30 DP na czele z ppłk. Henrykiem Krajewskim i z szefem sztabu mjr. Tomaszem Zanem. W skład jednostki miały wejść: 82 pp (dowódca cc mjr Stanisław Trondowski „Grzmot”) formowany w Puszczy Białowieskiej na bazie oddziału Czesława Grądyńskiego „Krzemienia” działającego w powiecie Sokołów Podlaski, 83 pp (dowódca cc kpt. Alfred Paczkowski „Dawid”), 84 pp (dowódca por. Wojciech Zbilut, pułk odtwarzany w rejonie Prużany miał się składać z dawnych członków organizacji „Wachlarz”). Ponadto z oddziałów partyzanckich działających na terenie Obwodu Prużana zamierzano odtworzyć 27 Pułk Ułanów. Komendant Główny AK nakazywał również ppłk. Krajewskiemu zbadać stosunek władz sowieckich do AK. W przypadku gdyby bolszewicy chcieli wcielić polskie oddziały w skład armii Berlinga, dywizja miała się wycofać w rejon Łukowa, gdzie koncentrowały się oddziały 9 DP AK dowodzone przez gen. Ludwika Bittnera. Od tej chwili obie dywizje miały ze sobą ściśle współdziałać⁶⁷. Zgodnie z obietnicą gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego nowo formowane zgrupowanie otrzymałoby z magazynów AK 200 pistoletów maszynowych „Błyskawica” wraz z amunicją, sporą liczbą granatów oraz materiałów wybuchowych. Niestety, zaopatrzenie przyręczone przez dowódcę AK nigdy nie dotarło do dywizji, co w znaczący sposób obniżyło jej wartość bojową⁶⁸. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami do akcji jako jeden z pierwszych miał przystąpić oddział dowodzony przez kpt. Alfreda Paczkowskiego. Planowano, by załazek pułku stanowiła kilkudziesięcioosobowa grupa żołnierzy, którą przyprowadzi na Polesie kpt. Paczkowski. Na miejsce zbiórki oddziału wyznaczono nadleśnictwo Kabaty w pobliżu Otwocka. Ostatecznie podczas koncentracji pod Otwockiem znalazło

⁶⁷ E. Hull, *op. cit.*, s. 191; M. Kitajczuk, *op. cit.*, s. 237; J. Wysocki, *Okręg Polesie*, [w:] *Operacja „Burza” i powstanie warszawskie 1944*, pod red. K. Komorowskiego, aut. W. Barański [et al.], Warszawa 2008, s. 239-240.

⁶⁸ D. Markowski, *Plonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 177.

się 183 żołnierzy. Uzbrojenia wystarczyło jednak tylko dla 30. Wobec groźby dekonspiracji kpt. Paczkowski zarządził wymarsz na Podlasie. Docelowo miał się znaleźć w trójkącie Czeremcha–Wysokie Litewskie–Kamieniec Litewski. Po dojściu do Bugu oddział nie otrzymał obiecanej broni, więc dowódca zdecydował o odsłaniu ponad 100 żołnierzy z powrotem do Warszawy. Sam zaś wyruszył w dalszą drogę na czele 60 ludzi. Do pierwszego starcia z Niemcami doszło nad Bugiem w pobliżu wsi Serpelica. Zniszczono wówczas patrol niemieckiej straży granicznej. Po tej potyczce do oddziału dołączyło trzech sowieckich jeńców, uciekinierów z obozu w Małkini. Pozostali oni w oddziale aż do końca jego istnienia. 29 czerwca dotarł on do wsi Mańczaki, gdzie zatrzymał się na odpoczynek. Jednocześnie udało się zdemaskować agenta gestapo. Był nim jeden z żołnierzy podający się za podchorążego artylerii z Torunia. Zdrajca po krótkim przesłuchaniu został rozstrzelany, jednak wcześniej zdołał zawiadomić Niemców o miejscu pobytu polskiego oddziału. W tej sytuacji Alfred Paczkowski odesłał nieuzbrojonych żołnierzy do lasu. Aby dać im szansę odskoku, polski dowódca zdecydował o przystąpieniu do walki. Niestety, nieprzyjaciel miał ogromną przewagę. Siłę niemiecką stanowił batalion 242 Dywizji Piechoty, przeciwko któremu mogło wystąpić zaledwie trzydziestu Polaków. Niemcy szybko otrząsnęli się z zaskoczenia. W miarę upływu czasu sytuacja akowców stała się tragiczna. Zginęło 10 ludzi, kilku innych zostało rannych. Wśród nich był kpt. Paczkowski, którego ciężko rannego podkomendni wynieśli z pola walki. Został on następnie przetransportowany do Warszawy na rekonwalescencję⁶⁹. W tej sytuacji dowództwo oddziału przejął por. Zygmunt Szkudelski „Cezary”. Wobec dużego nasycenia terenu jednostkami niemieckimi polski oddział zawrócił w kierunku zachodnim. 5 lipca dotarł do lasów nurzeckich, gdzie nastąpiła koncentracja sił tworzących 30 Poleską Dywizję Piechoty. Oddział dowodzony przez por. Szkudelskiego wszedł w skład dywizji jako I/84 pp AK⁷⁰.

Jednocześnie z wyjściem oddziału kpt. Alfreda Paczkowskiego rozpoczęto intensywne przygotowania do koncentracji pozostałych oddziałów. Wyznaczony na szefa sztabu dywizji Tomasz Zan wspominał po wojnie, że skierował do Ruskowa na Podlasiu por. Andrzeja Januszewskiego „Lotnika”, „Grzmota”. Jego celem było założenie tam z pomocą miejscowej siatki konspiracyjnej bazy dla oddziałów

⁶⁹ BUiAD IPN w Krakowie, sygn. 5321_15-22, Meldunek o wykonaniu planu „Burza” w Okręgu Twierdza, k. 1; A. Paczkowski, *Ankieta cichociemnego*, wyd. 2, Warszawa 1988, s. 220-228; Z. Gnat-Wieteska, *30 Poleska Dywizja Piechoty Armii Krajowej*, Pruszków 1993, s. 46-52.

⁷⁰ BJ, przyb. 362/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Polaczek, Epilog „Burzy” w Okręgu Poleskim AK, b.p.

wchodzących w skład 30 DP, które miały koncentrować się w tym rejonie. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami na początku lipca oficerowie, którzy otrzymali przydział do dywizji, zaczęli przybywać do dworu w Ruskowie. Niemal w tym samym czasie dotarł tam również oddział ppor. „Krzemienia”. Niestety, pojawili się również i Niemcy. Doszło do starć, w wyniku których nieprzyjaciel się wycofał. Dowodzący polskimi oddziałami mjr Zan w obawie, że Niemcy mogą powrócić, nakazał natychmiastowy odmarsz i przeprawę przez Bug, która odbyła się bez strat⁷¹. Zgrupowanie dowodzone przez Zana dotarło w rejon lasów nurzeckich, gdzie założono obóz. Rozpoczęto wówczas intensywne szkolenie żołnierzy. Wysyłano również patrole, które niejednokrotnie ścierały się z oddziałami nieprzyjaciela. Udało się też nawiązać kontakt z oddziałem sowieckiej partyzantki dowodzonym przez oficera o nazwisku Makarow. Ustalono wówczas, że Polacy będą działać na północ o szosy Tokary-Siemiatycze, natomiast Sowietci – na południe od niej. Podjęto również wspólny atak na stację kolejową w Nurzcu, który zakończył się powodzeniem, gdyż zniszczono tory oraz budynki stacyjne⁷². Dowódca polskiego zgrupowania podjął też próbę nawiązania kontaktu z komendantem Obwodu Wysokie Litewskie, jednak zakończyła się ona niepowodzeniem. W tym samym czasie mjr Zan wysłał również piętnastoosobowy patrol dowodzony przez ppor. Jerzego Kaźmierskiego „Ludwika” w kierunku Puszczy Białowieskiej. Jego zadaniem było nawiązanie kontaktu z oddziałem „Watra IV”. W pobliżu kolonii Tumin w okolicy Wysokiego Litewskiego patrol natknął się na cofające się na zachód oddziały Wehrmachtu. W tej sytuacji dalszy marsz okazał się niemożliwy i oddział powrócił do obozowiska⁷³. Jak się później okazało, losy oddziału „Watra IV” były dramatyczne. Zgrupowanie dowodzone przez ppor. Stefana Nabiałka „Marka” operowało na obszarze środkowego Polesia. Czesław Hołub wspominał po wojnie, że

(...) w pierwszych dniach lipca oddział przedarł się na teren Puszczy Białowieskiej, gdzie miała się formować 30 DP. Szybkie nadejście frontu odcięło one oddziały od puszczy i oddział nasz samotnie przystąpił do wykonywania zadań przewidzianych w planie akcji Burza. 17.07.1944 po spotkaniu z armią sowiecką oddział został

⁷¹ W. Wiśniewski, *Zan. Ostatni z rodu*, Łomianki 2015, s. 302-309. Warto dodać, że Tomasz Zan przyprowadził z Warszawy na koncentrację dywizji liczącą 60 ludzi grupę oficerów, podchorążych i podoficerów służących w bazie zaopatrzeniowej okręgu o kryptonimie „Start”. Grupa ta dobrze uzbrojona i wyposażona wzmocniła kadrowo formującą się dywizję. Zob. E. Hull, *op. cit.*, s. 169.

⁷² D. Markowski, *op. cit.*, s. 177.

⁷³ Z. Gnat-Wieteska, *op. cit.*, s. 57.

rozbity i skierowany do miasteczka Białowieża. Jednak stamtąd udało się nam wymknąć spod kontroli Sowietów, dobroić się pozostała po froncie broń i połączyć się z 30 DP pod dowództwem ppłk. «Trzaski» Henryka Krajewskiego⁷⁴.

W miarę upływu czasu oddziały polskie coraz częściej zaczęły przechodzić do działań ofensywnych. 13 lipca 82 pp AK zaatakował niemiecką kolumnę na szosie Wysockie-Litewskie-Drohiczyn w rejonie wsi Wierzchowice. Przez wiele godzin polscy żołnierze powstrzymywali siły nieprzyjaciela próbujące wycofać się na zachód. Trzy dni później komendę nad oddziałami objął ppłk Henryk Krajewski, który przybył z Warszawy. Na jego rozkaz 28-30 lipca 1944 r. oddziały dywizji wspierane przez radziecką artylerię brały udział w działaniach bojowych mających na celu zamknięcie w kotle w rejonie Brześcia dużego zgrupowania wojsk niemieckich. Niestety, wkrótce tereny, na których stacjonowały oddziały 30 DP, zostały zajęte przez ACz⁷⁵. W związku z tym, że nasilały się naciski ze strony Sowietów, mające na celu podporządkowanie Polaków armii Berlinga, podjęto decyzję o rozpoczęciu marszu w kierunku Warszawy, gdzie trwało już powstanie. Zgodnie z rozkazem dowódcy dywizji żołnierze mieli maszerować na odsiecz walczącej Warszawie. Utworzono pięć kolumn, które ruszyły w kierunku stolicy. Polskie oddziały zdołały dotrzeć aż w rejon wsi Dębe Wielkie w powiecie Mińsk Mazowiecki, gdzie dywizja została zmuszona do złożenia broni. Oficerowie z ppłk. Krajewskim i mjr. Zanem zostali aresztowani, natomiast podoficerowie i szeregowi żołnierze – przewiezieni do oddziałów Berlinga⁷⁶.

Jak dziś należy postrzegać działalność polskiej konspiracji na terenie Polesia w latach II wojny światowej? Trzeba stwierdzić, że jak najbardziej pozytywnie. Struktury konspiracyjne na tym terenie powstawały w bardzo trudnych warunkach. Z jednej strony był to teren podmokły i bagnisty, co nie sprzyjało organizacji oddziałów partyzanckich. Z drugiej strony ludność polska na tym terenie stanowiła mniejszość, co też ograniczało możliwość zakładania organizacji konspiracyjnych. Mimo tak niekorzystnych warunków utworzenie struktur podziemnych, a po rozpoczęciu akcji „Burza” – 30 DP AK, zasługuje na ogromne uznanie, tym bardziej iż dywizja była jedyną wielką jednostką AK, która zdołała dotrzeć aż na przedmieścia

⁷⁴ AŚŻŻAK, C. Hołub, *Życiorys wojenny...*, k. 2.

⁷⁵ BJ, przyb. 362/01, Archiwum Jerzego Polaczka, M. Spiechowicz, „Burza” Polesie, k. 3; D. Markowski, *op. cit.*, s. 180.

⁷⁶ BJ, przyb. 362/01, Archiwum Jerzego Polaczka, J. Kocoń, *Wspomnienia z ostatniej wojny i partyzantki*, k. 10; BUiAD IPN w Krakowie, sygn. 5321, 15-22, *Meldunek...*, k. 2; E. Hull, *op. cit.*, s. 191-205; J. Wysocki, *op. cit.*, s. 253-257.

Warszawy. Na zakończenie warto dodać, iż podczas akcji „Burza” do oddziałów AK zgłaszali się miejscowi Poleszacy i Białorusini, zadając tym samym kłam bolszewickiej propagandzie mówiącej, że miejscowi mieszkańcy popierają Sowietów⁷⁷.

4. Epilog

Odejście 30 DP AK na zachód oraz zajęcie terenów okręgu przez regularne jednostki sowieckie i związane z tym aresztowania spowodowały, że działalność polskiej konspiracji niemal całkowicie zamarła. Przyczyniły się do tego również masowe wyjazdy polskiej ludności za linię Curzona, spowodowane z jednej strony narastającym terrorem NKWD, z drugiej zaś antypolskimi wystąpieniami ze strony UPA. Jedynie w północno-wschodnich powiatach województwa nasiliła się działalność ośrodka „Hart” wchodzącego w skład sąsiedniego Okręgu Nowogródzkiego. Funkcjonujące na tym terenie oddziały partyzanckie cieszyły się dużym poparciem miejscowej ludności prawosławnej, a niektóre wręcz rekrutowały się spośród prawosławnych. Takimi formacjami były oddziały Jana Kancelarczyka „Skiby” oraz sierż. Czesława Rymaszewskiego „Nagana”. Ten ostatni trzykrotnie formował grupy partyzanckie. Poległ wraz z ostatnimi podkomendnymi dopiero w 1951 r. Warto w tym miejscu wspomnieć o jeszcze jednym wydarzeniu z 2 marca 1945 r., kiedy to batalion zapasowy 30 pp Ludowego Wojska Polskiego (LWP), kwaterujący w Białej Podlaskiej, a złożony głównie z żołnierzy Okręgu Nowogródzkiego AK, zbiegł do lasu. W związku z tym, że nie udało się mu nawiązać kontaktu ze strukturami miejscowej konspiracji, podjęto decyzję o przebiciu się na południowo-wschodnią Nowogródczynę, skąd pochodziła większość żołnierzy. Niestety, akcja się nie powiodła, bo choć zdołali oni przedostać się na Polesie, to zgrupowanie 7-10 marca 1945 r. zostało rozbite przez jednostki NKWD. Podczas walk poległo 31 żołnierzy, 10 utonęło w bagnach, a 215 wpadło w ręce Sowietów. W miarę upływu czasu działalność podziemia poakowskiego zaczęła zamierać. Masowe wyjazdy ludności do Polski i narastający terror NKWD spowodowały, że funkcjonujące jeszcze na tym terenie ostatnie siły podziemia akowskiego zakończyły swoją działalność⁷⁸.

⁷⁷ M. Kitajczuk, *op. cit.*, s. 239-240.

⁷⁸ K. Krajewski, *Armia Krajowa na Polesiu...*, s. 555; *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956*, [zespół red. R. Wnuk (red. nacz.) et al., oprac. haseł T. Balbus et al.], Warszawa-Lublin 2007, s. 24-25.

Likwidacja struktur AK na Polesiu nie oznaczała jednak zaprzestania walki konspiracyjnej skierowanej przeciwko Sowietom. Niemal tuż po zakończeniu działań wojennych zaczęły powstawać grupy konspiracyjne wśród młodzieży. W 1946 r. Leonard Konikiewicz „Topola” oraz Zygmunt Stachowicz „Żmudzin” przystąpili do scalania poszczególnych grup w jednolitą organizację. W ten sposób powstał Związek Obrońców Wolności (ZOW). Jego celem miała być walka o zachowanie tożsamości narodowej Polaków, którzy po zakończeniu wojny nie opuścili rodzinnej ziemi, lecz zdecydowali się pozostać na terenie sowieckiej Białorusi. Siedzibą Komendy Głównej ZOW był Brześć na Bugiem. W miarę upływu czasu jego komórki powstawały w kolejnych miejscowościach. Najaktywniejsze działały w Brześciu, Kobryniu, Peliszczach, Kamieńcu Litewskim, Niedźwiedzicy, Rubieżewiczach. Udało się również utworzyć je poza terenem Polesia, m.in. w Baranowiczach i Nieświeżu. W związku z tym, że ludność polska znajdowała się cały czas pod czujnym okiem sowieckiej bezpieki, struktury ZOW były zakładane na wzór AK. Jego członkowie zajmowali się pomocą ludziom zagrożonym aresztowaniem przez NKWD, działalnością wywiadowczą i propagandową, wysyłali też paczki znajdującym się w łagrach żołnierzom AK. Organizacja wydawała „Biuletyn Informacyjny”, który powstawał w oparciu o nasłuchy Radia Wolna Europa i Głosu Ameryki, tworzony przez Zygmunta Stachowicza.

ZOW nie był jedyną organizacją konspiracyjną działającą na terenie Polesia. W okolicach Kobrynia funkcjonowała niewielka organizacja konspiracyjna powiązana z ZOW, wzorowana na AK, a kierowana przez Jana Komorowskiego „Kaczora”. Jego współpracownikiem był Józef Mironiuk „Mściciel”, który nie tylko wspierał ukrywających się żołnierzy AK, ale także zajmował się tworzeniem zbrojnych placówek w okolicznych wsiach, których celem miała być obrona majątków, zdrowia i życia mieszkańców. Postępowanie Mironiuka spowodowało, że coraz bardziej obawiano się dekonspiracji. W tej sytuacji został on usunięty z organizacji, która wkrótce weszła w skład ZOW. Niestety, w 1948 r. sowiecka bezpieka aresztowała współpracownika Mironiuka, Edwarda Telmana. Ten po brutalnym przesłuchaniu załamał się i wskazał adresy swoich kolegów. Na Polesiu rozpoczęły się aresztowania, które trwały aż do śmierci Stalina w 1953 r. Zatrzymani po krótkim pokazowym procesie zostali skazani i wywiezieni do łagrów. Po 1956 r. większość z nich zdołała wrócić do Polski. Podobnie postąpili ci członkowie konspiracji, którym udało się uniknąć aresztowania. Rozbicie ZOW zakończyło okres istnienia polskiej konspiracji na tych ziemiach. Pozostali na tym terenie Polacy starali się kultywować narodowe tradycje w zaciszu domowego ogniska. Wszystko to pomogło im dotrwać do czasów Gorbaczowa, kiedy

na Polesiu mogły powstawać legalnie działające organizacje kulturalno-oświatowe polskiej mniejszości narodowej na Białorusi⁷⁹.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Fundacji General Elżbiety Zawackiej (AFGEZ):

Arciszewska-Jakubowska H., Kobryń – harcerstwo – gimnazjum i dwóch okupantów lata IX 1939-VII 1944, sygn. 1107/WSK.

Ostaniewicz J., Relacja z mojej pracy konspiracyjnej w Brześciu nad Bugiem, sygn. 3318/WSK.

Relacja Wandy Boruch, sygn. 1809/WSK.

Swarcewicz J., Moja działalność w AK, sygn. 3320/WSK.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) – Delegatura w Kielcach:

Hołub C., Terror i eksterminacja ludności polskiej na Polesiu w II wojnie światowej, sygn. 53/83.

Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta (AW Ośrodek Karta):

Aniszewski M., W Janowie k. Pińska pod okupacjami 1939-1944, sygn. II/ 1228/ 2 kn.

Biblioteka Jagiellońska (BJ) w Krakowie:

Archiwum Jerzego Polaczka, Teczka Polesie, Akc. 362/01.

Źródła drukowane:

Archiwum Adama Bienia. Akta Narodowościowe (1942-1944), oprac., wstęp, przypisy J. Brzeński, A. Roliński, Kraków 2001, *Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia 1425-851X*, t. 10.

Kunicki A., *Cichy Front. Wspomnienia szefa komórki wywiadu w oddziale „Osa” – „Kosa 30” KG Kedywu AK i kompanii „Agat” (późniejszy „Parasol”), pod red. G. Musidlaka*, wyd. nowe, uzupełn. i poszerz., Warszawa-Kraków 2015.

Obwód „Wierzbą” Wysokie Litewskie i okolice. Na podstawie relacji Antoniego Paszkiewicza „Narpela”, oprac. D. Rapacka, „Komunikat Okręgu Poleskiego AK”, 2001, nr 1, s. 12-20.

⁷⁹ L. Konikiewicz, *op. cit.*, s. 32-40.

Literatura:

- Hołub C., *Okręg Polesie Armii Krajowej*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 176-199.
- Hołub C., *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939-1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991.
- Hołub C., *Wśród bagien trzęsawisk i mgły*, [grafika Z. Danisz], Stargard Szczeciński 1997.
- Hull E., *Państwowość podziemna w narracjach cichociemnych. Wspomnienia wojenne z lat 1939-1944 Henryka Krajewskiego*, Toruń 2014.
- Jędrzejewski Z., *Od września do września*, wyd. 2, Warszawa 2015.
- Kitajczuk M., *Burzliwe dzieje Polesia*, Wrocław 2002.
- Konikiewicz L.W., *Szlakiem nieposłusznych. Dzieje Związku Obrońców Wolności i ich rodzin na Kresach Wschodnich, w archipelagu GUŁag i w Stanach Zjednoczonych 1945-1997. Zarys historyczny, stenogram wywiadów, wiersze, polemiki, listy, noty biograficzne, dokumenty, mapy*, wyd. 2, Brześć-Lublin 2015.
- Krajewski K., *Armia Krajowa na Polesiu*, [w:] *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. 5, *Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów. Monografia zbiorowa*, pod red. T. Gawina, [tłumaczenie z języka białoruskiego na język polski: W. Łuba], Warszawa 2021, s. 537-557, *Bibliotheca Europae Orientalis. Studia*, 17.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krasucki S., *Polesie*, Bydgoszcz 1998, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B 1230-9915*, nr 16.
- Markowski D., *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Podnieśńska E., Wyczółkowska-Łotocka B., *Ślady pamięci o 30 Poleskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Biała Podlaska 2010.
- Wiak W.J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

Netografia:

- Butryński „Butryk” R., *Kedyw Okręgu Polesie AK*, 2007, ostatnia aktualizacja: 13 VII 2021, *Polska Podziemna*, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2024.html>.
- Butryński „Butryk” R., *Samodzielny Okręg Polesie ZWZ-AK: „Forteca”, „Rydze”, „Żuraw”, „Kwadra”, „Twierdze”*, 2007, ostatnia aktualizacja: 13 VII, *Polska Podziemna*, [on-line:] <https://www.dwsxip.com/PW/formacje/pw2012.html>.

Tomasz Dudek

Uniwersytet Jagielloński / Biblioteka Jagiellońska

OKRĘG NOWOGRÓDEK ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

The Novogradok Home Army District

This section discusses the history of the ZWZ-AK (The Home Army Union of Armed Struggle) in its Novogradok district during World War Two. In this paper, the author attempted to showcase the operations of individual units of the Polish underground resistance organisation in the Novogradok area which targeted the Soviets and the Germans. The author pointed to the fact of a regular Polish vs. Soviet guerilla warfare that raged since 1943 in the area. The Soviets were engaged by the Home Army 77th Infantry Regiment and the Stowbtsy Combat Group (Polish: Zgrupowanie Stołpeckie). The author attempted to reconstruct the staffing of individual underground resistance structures in the Novogradok area and showcased the course of Operation Ostra Brama (Operation Gate of Dawn, or the retaking of Vilnius) by the joint forces of the Home Army Vilnius and Novogradok Districts. The section culminates in a discussion of the Polish underground resistance in the Novogradok area after Operation Ostra Brama. The author points out that the last Home Army operatives held out in the area up to the early 1950s.

Keywords: World War Two (1939-1945), AK Novogradok District, armed combat, Operation Ostra Brama, Polish-Soviet guerilla war

1. Rys historyczny

Tworzenie struktur konspiracyjnych na tym terenie nie należało do najłatwiejszych. Choć według spisów ludności Polacy stanowili niecałe 53% mieszkańców Nowogródziny, to znajdowali się na tym obszarze w bardzo dużym rozproszeniu. Dominowali przede wszystkim w miastach i miasteczkach. Stosunkowo duża ich liczba zamieszkiwała również na terenach wiejskich wchodzących głównie w skład przedwojennych powiatów: lidzkiego, szczuczyńskiego czy stołpeckiego. W pozostałej części województwa sytuacja nie była już tak korzystna. Przeważała tam ludność białoruska o nie do końca ukształtowanej świadomości narodowej oraz ludność żydowska. Obie te grupy w zdecydowanej większości były niechętnie nastawione do państwa polskiego. Zarówno Żydzi, jak i Białorusini okazali się bardzo podatni na wpływy komunistyczne. Uwidoczniło się to po 17 września 1939 r., kiedy na Nowogródzynie dochodziło do zbrojnych wystąpień skierowanych przeciwko ludności polskiej. Wszystko to spowodowało, że tworzenie struktur konspiracyjnych rozpoczęto tam stosunkowo późno¹.

Ich początki na ziemi nowogródzkiej sięgają 1940 r. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że na początku 1940 r. Komendant Związku Walki Zbrojnej (ZWZ) płk Stefan Rowecki wyznaczył na stanowisko Komendanta Okręgu ZWZ-AK Nowogródek dotychczasowego dowódcę Okręgu Wilno ppłk. Adama Obtułowicza, któremu towarzyszyli trzej osadnicy wojskowi z tamtego terenu. Ich zadaniem była pomoc w nawiązaniu łączności z zaufanymi ludźmi na tym obszarze. Ponadto towarzyszyła mu nieznana grupa oficerów, którzy mieli objąć stanowiska dowódcze w tworzonych strukturach konspiracyjnych. Nowy komendant na skutek ponagleń ze strony płk. Roweckiego przybył na teren okręgu dopiero w marcu 1940 r. Według nieznanego z imienia oficera rezerwy Kańskiego ppłk Obtułowicz zdołał dotrzeć do Baranowicz i Lidy, gdzie podjął próbę stworzenia załazków struktur konspiracyjnych². Niestety, jego działalność na Nowogródzynie trwała stosunkowo krótko. Został on wkrótce aresztowany przez funkcjonariuszy Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD). Intensywnie

¹ CBW, Akc. 9/2006, Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródzkiego AK w czasie II wojny światowej, na podstawie materiałów podanych w tekście opracowali J. Wasiewicz, J. Wilbik, k. 1-6; Butryński „Butryk” R., *Okreś Nowogródek Armii Krajowej „Lotnisko”, „Kurki”, „Cyran-ka”, „Nów”, „Las”, „Grzyb”*, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2029.html> – 10 XII 2022.

² R. Wnuk, *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 292-293.

przesłuchiwany zdecydował się na podjęcie fikcyjnej (?) współpracy z Sowietami i został wkrótce zwolniony. Zginął w Grodnie w 1940 r. podczas wymiany ognia z enkawudzistami³. Sprawa współpracy ppłk. Obtulowicza z NKWD wywołała sporo zamieszania w strukturach polskiego podziemia. Janusz Prawdzic-Szlaski, podczas niemieckiej okupacji komendant Okręgu Nowogródek, wspominał, że była ona bardzo zagadkowa. Według niego Obtulowicz podpisał zobowiązanie dotyczące podjęcia współpracy z NKWD. Kiedy dotarł do Białegostoku, przydzielono mu kwaterę w mieszkaniu, w którym kontrwywiad ZWZ zainstalował podsłuch. Zdaniem Szlaskiego spotykał się on tam z różnymi ludźmi z kręgów konspiracyjnych, którzy zostali potem aresztowani przez NKWD⁴. Nieco inaczej patrzy na tę kwestię Longin Tomaszewski. Według niego Obtulowicz przybył do Białegostoku, aby skontaktować się z komendą obszaru. Niestety, próby nawiązania kontaktu zakończyły się fiaskiem. Jakby tego było mało, został on rozpoznany przez agenta NKWD pchor. Wieczorkiewicza. Aresztowany przez sowiecką bezpiekę został przewieziony do Mińska, gdzie poddano go intensywnemu przesłuchaniu. Zgodził się wówczas na podjęcie współpracy z Sowietami. Następnie przewieziono go do Moskwy i tam szkolono. Po pewnym czasie został zwolniony i wysłany do Białegostoku. W lokalu, w którym się zatrzymał, NKWD zainstalo- wało podsłuch, licząc na pozyskanie informacji na temat polskiej konspiracji. To się jednak nie udało, ponieważ Obtulowicz działał bardzo ostrożnie i nikogo nie zdradził. Podjął natomiast próbę ucieczki. Na początku 1941 r. zdołał zmylić pilnu- jących go agentów i wyjechał do Grodna, skąd wysłał raport do Wilna o zaistniałej sytuacji. Otrzymał wówczas rozkaz natychmiastowego przejścia pod okupację nie- miecką. Został jednak rozpoznany przez sowieckich agentów. Podczas strzelaniny w parku miejskim w Grodnie zastrzelił dwóch milicjantów, a wobec niemożności ucieczki popełnił samobójstwo⁵. Z zachowanych dokumentów sowieckiej bezpieki wynika, że w czasie, kiedy na ten teren dotarł ppłk Obtulowicz, istniały tam już załączki struktur konspiracyjnych. Tak było m.in. w Lidzie, gdzie kpt. Michał Bor- kowski (Barkowski) powołał do istnienia Związek Patriotów Polskich (ZPP), utwo- rzony w oparciu o funkcjonujące w tym mieście podczas kampanii wrześniowej struktury obrony cywilnej. Według Rafała Wnuka, który przeprowadził analizę

³ *Nowogródzki Okręg AK w dokumentach*, wybrał i oprac. K. Krajewski, Warszawa [2008], s. 18.

⁴ J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródczyzna w walce 1940-1945*, Londyn 1976, s. 21.

⁵ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945*, wyd. 3 popr., Warszawa 2010, s. 140.

sowieckich dokumentów, organizacja ta miała posiadać łączność z Komendą ZWZ w Wilnie. Została ona utworzona w listopadzie 1939 r., a jej skład był następujący:

1. Komendant i Szef Wydziału Mobilizacyjnego Michał Borkowski,
2. Szef Wydziału Propagandy, Agitacji i Werbunku por. Władysław Żeligowski,
3. Szef Wydziału Wojskowego kpt. Wacław Sopoćko,
4. Szef Wydziału Uzbrojenia i Zaopatrzenia mjr Aleksander Ripper,
5. Szef Sztabu Jadwiga Taniukiewicz⁶.

Działający w Lidzie ZPP utrzymywał stałą łączność kurierską z Wilnem. Rafał Wnuk twierdzi, że do tego miasta docierali emisariusze z Wilna przynoszący rozkazy dla tamtejszych struktur konspiracyjnych. Wiemy o co najmniej dwóch emisariuszach, którzy dotarli do Lidy w 1939 i 1940 r. Jako pierwszy przybył tam jeszcze w grudniu działacz Stronnictwa Narodowego (SN) Kazimierz Okołowicz. O wiele ważniejsza była jednak misja pełnomocnika Komendanta Okręgu ZWZ w Wilnie płk. Rummla lub Rommera. Po przybyciu do miasta skontaktował się on za pośrednictwem Juliana Paźniewskiego ze sztabem ZPP, od którego otrzymał dane na temat prac organizacyjnych. Przekazał również instrukcje od komendanta Okręgu w Wilnie, nakazujące przygotowanie do ataku na magazyny oraz koszary, w których stacjonowały jednostki Armii Czerwonej (ACz), na wypadek, gdyby armia fińska lub zachodni alianci zdecydowali się na zaatakowanie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). ZPP utrzymał się do maja 1941 r., kiedy to został rozbity przez NKWD⁷.

Spośród organizacji konspiracyjnych działających na terenie województwa nowogrodzkiego warto również wymienić takie jak:

1. Grupa kpt. Władysława Małskiego „Włada”. Działała głównie w powiecie lidzkim oraz przy granicy litewskiej. Jej członkowie zajmowali się przede wszystkim przetrzymaniem osób zagrożonych. Grupa posiadała placówki m.in.: w Werenowie, Bieniakoniach, Kowaliskach. Po aresztowaniu Małskiego na jej czele stanął kpt. (?) Siemaszko „Sadownik”. Został on aresztowany przez NKWD w pierwszej połowie 1940 r., dzięki czemu sowieckiej bezpiece udało się wprowadzić swoich agentów w strukturę grupy, a to przyczyniło się do dalszych aresztowań⁸;

⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 297-298.

⁷ *Ibidem*, s. 299.

⁸ T. Strzembosz, *Opór wobec okupacji sowieckiej w Zachodniej Białorusi, 1939-1941*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich*

2. Komisariat Rządu. Siatka ta została stworzona przez przybyłego z Wilna kpt. Piotra Dąbrowskiego. Działała na obszarze Lidy i zajmowała się przede wszystkim prowadzeniem działalności wywiadowczej. Została rozbita pod koniec maja 1940 r. przez NKWD⁹;
3. Autonomiczny Sztab. Grupa ta została stworzona z inicjatywy komendanta Obszaru ZWZ Białystok, a jednym z jej organizatorów był por. Zygmunt Rakowski. Na czele organizacji stał Stanisław Szadul, a w skład sztabu wchodziły następujące oddziały:
 - organizacyjny: dowódcy Władysław Łukasz i Wacław Prutkowski,
 - wywiadowczy: dowódca Józef Razmysłowski,
 - kontrwywiadowczy: dowódca Leon Korejwo.

Z zachowanych dokumentów wiadomo, że udało się zbudować struktury konspiracyjne na terenie powiatów lidzkiego i szczuczyńskiego. Członkowie organizacji zajmowali się prowadzeniem działalności wywiadowczej oraz gromadzeniem broni. Na przełomie 1940 i 1941 r. NKWD aresztowało wielu jej członków. Prawdopodobnie przynajmniej niektóre siatki zdołały przetrwać aż do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej¹⁰.

Na obszarze Nowogródzczyzny działały również organizacje konspiracyjne zdominowane przez młodzież gimnazjalną. Jedną z nich był Związek Młodzieży Polskiej, którego struktury działały m.in.: w Nalibokach, Iwieńcu i Stołpcach. Jego członkowie zajmowali się gromadzeniem i ukrywaniem broni, pomocą internowanym żołnierzom (wysyłanie paczek) oraz wspieraniem ludności cywilnej potrzebującej pomocy. Związek został rozbity przez NKWD, jednak sowieckiej bezpiece nie udało się całkowicie zniszczyć jego struktur. Aż do końca okupacji sowieckiej funkcjonowały izolowane grupy prowadzące dotychczasową działalność. Jedną z nich, zorganizowaną w Stołpcach przez ucznia tamtejszego gimnazjum Adama Andruszkiewicza, zdołała przetrwać aż do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Sam Andruszkiewicz działał później w strukturach Armii Krajowej (AK), a pod koniec okupacji służył w stopniu kaprała jako żołnierz Zgrupowania Stołpeckiego¹¹.

II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941, pod red. nauk. T. Strzembosza, Warszawa 1997, s. 153.

⁹ *Ibidem*, s. 153-154.

¹⁰ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 303-306.

¹¹ M. Bobowicz, L. Kołosowski, *Rys historyczny Zgrupowania Nalibockiego*, „Szlakiem Narbutta” 1990, nr 5, s. 25.

Co ciekawe, na obszarze województwa nowogródzkiego podczas pierwszej okupacji sowieckiej funkcjonowały również oddziały partyzanckie. Jednym z pierwszych była lokalna grupa samoobrony zorganizowana przez ks. Ignacego Cyrańskiego w rejonie Wasiliszek. Oddział sformowany na przełomie 1939 i 1940 r. zdołał się utrzymać aż do jesieni 1940 r., kiedy został rozbity przez NKWD. W powiecie lidzkim, w którym znajdowały się duże kompleksy leśne, po zakończeniu kampanii wrześniowej działały stosunkowo liczne oddziały partyzanckie złożone z policjantów i żołnierzy rozbitych jednostek. Wśród nich był m.in. niewielki oddział konny dowodzony przez rtm. Bolesława Dąbrowskiego. W 1940 r. został on częściowo rozbity w walkach nad rzeką Dzitwą¹². Spośród formacji partyzanckich szczególną aktywnością wyróżnił się oddział dowodzony przez kpr. Longina Dąbrowskiego, do 1939 r. żołnierza batalionu Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) „Iwieniec”. W jego skład wchodził w zdecydowanej większości byli żołnierze Wojska Polskiego (WP), którym po kampanii wrześniowej udało się powrócić w rodzinne strony, a także byli członkowie paramilitarnej organizacji „Krakusy”. Głównym zadaniem oddziału była ochrona ludności cywilnej przed represjami ze strony okupanta oraz młodzieży przed poborem do ACz. Jego członkowie likwidowali również zdrajców oraz pracowników sowieckiej administracji. Oddział został rozbity w połowie czerwca 1940 r. Niektórych żołnierzy aresztowano, inni zginęli w walce, jak np. kpr. Longin Dąbrowski (poniósł śmierć w wyniku ran)¹³.

Niewątpliwie najbardziej znanym oddziałem partyzanckim działającym na terenie Nowogródczyny podczas okupacji sowieckiej był ten dowodzony przez Jana Skoroba „Puszczyka”. Grupa działała przede wszystkim na obszarze powiatów: lidzkiego, szczuczyńskiego i nowogródzkiego. Partyzanci docierali również na Grodzieńszczyznę oraz do Puszczy Ruskiej. Po zakończeniu kampanii wrześniowej likwidowali zdrajców i kolaborantów. Co ciekawe, oddział zdołał przetrwać aż do rozpoczęcia wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r.¹⁴

Jej wybuch spowodował diametralną zmianę sytuacji na Nowogródczyźnie. Oddziały Wehrmachtu do końca lipca 1941 r. zdołały wyprzeć stamtąd jednostki ACz. Początkowo obszar dawnego województwa nowogródzkiego został podporządkowany zarządowi wojskowemu Grupy Armii Środek kierowanemu przez gen. Maxa von Schenckendorffa. Zadaniem zarządu wojskowego było zapewnienie bezpieczeństwa na okupowanym obszarze oraz przygotowanie go do dalszej

¹² T. Sosiński, *Ziemia Nowogródzka. Zarys dziejów*, Warszawa 2001, s. 77.

¹³ M. Bobowicz, L. Kołosowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁴ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 312.

gospodarczej eksploatacji. Przy sztabie gen. Schenckendorffa został „zainstalowany” gen. SS (Sztafet Ochronnych NSDAP, niem. Die Schutzstaffeln der NSDAP) Erich von dem Bach-Zelewski dowodzący oddziałami, których zadaniem była likwidacja rozbitków z armii sowieckiej i działaczy komunistycznych oraz ludności żydowskiej. W miarę przesuwania się linii frontu na wschód rozpoczęto tworzenie na tym terenie struktur cywilnej administracji okupacyjnej. Na mocy dekretu Hitlera z 17 lipca 1941 r. powstały dwa Reichskomisariaty: Ostland i Ukraina. W skład Reichskomisariatu Ostland weszły okupowane ziemie białoruskie zarówno te, które do 1939 r. należały do Rzeczypospolitej, jak i do ZSRS. Utworzono wówczas Generalny Komisariat Białorusi, na którego czele stanął jako Komisarz Generalny Wilhelm Kube¹⁵.

Nowa sytuacja spowodowała, że można było wreszcie przystąpić do tworzenia struktur konspiracyjnych ZWZ na tym terenie. Trzeba było je budować od podstaw, ponieważ funkcjonujące tam wcześniej grupy zostały niemal doszczętnie zniszczone podczas okupacji sowieckiej. W październiku 1941 r. na nowego komendanta okręgu wyznaczono mjr. Janusza Prawdzica-Szlaskiego „Borsuka”, który w październiku 1939 r. dotarł na jego teren. Jego siedzibą stała się Lida. Po objęciu kierownictwa rozpoczął intensywne prace nad utworzeniem struktur komendy okręgu¹⁶. Zadanie to nie należało do najłatwiejszych, ponieważ istniejące na Nowogródczyźnie struktury konspiracyjne zostały podczas sowieckiej okupacji niemal doszczętnie rozbite. Brakowało zwłaszcza oficerów. Prace nad organizacją konspiracji ułatwili nieświadomie Niemcy, którzy po zajęciu tych obszarów zaczęli tworzyć struktury miejscowej administracji. Na stanowiska wójtów i burmistrzów okupanci wyznaczali głównie Polaków. Decyzje te okazały się korzystne dla dowództwa miejscowej AK, gdyż przybywający na te tereny oficerowie z Warszawy, którzy mieli objąć stanowiska dowódcze w strukturach tworzącego się okręgu, mogli stosunkowo łatwo zalegalizować tam swój pobyt. Władze niemieckie dopiero po pewnym czasie zorientowały się w sytuacji. Wielu polskich urzędników zostało aresztowanych, a na ich miejsce powoływano Białorusinów¹⁷.

Sporym problemem był również powszechny brak broni. Skąd więc pozyskiwano uzbrojenie dla tworzących się struktur konspiracyjnych? Przede wszystkim

¹⁵ K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogródzkiej. „Nów” – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, przedm. S. Karolkiewicz, Warszawa 1997, s. 17-18.

¹⁶ BJ, 9876 III, A. Brochocki, *Moje przeżycia i wrażenia w czasie II wojny światowej. Wydarzenia głównie aktualne dla byłego województwa nowogródzkiego*, cz. 2 i 3, k. 34; J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 46-49.

¹⁷ AW Ośrodek Karta, sygn. I 0006, Relacja Jerzego Andruszkiewicza, k. 6-7.

wykorzystywano broń ukrytą w 1939 r. przed oddziały WP. Było jej jednak stosunkowo mało, ponieważ podczas kampanii wrześniowej na tym terenie nie działały większe polskie jednostki. Dużo broni udało się natomiast zgromadzić w 1941 r. Uciekające w panice oddziały sowieckie porzucały ją przy drogach wraz z amunicją, a okoliczni mieszkańcy przechowywali w tajemnicy te cenne znaleziska. Problemem był jednak fakt, że ukryta bądź porzucona przez wycofujące się oddziały broń i amunicja znajdowały się w nie najlepszym stanie. Dlatego też ważnym źródłem pozyskiwania uzbrojenia było zdobycie go w walce z Niemcami.

W związku z tym, że komendant okręgu obawiał się akcji odwetowych skierowanych przeciwko ludności cywilnej, oddziały AK w początkowym okresie swojego istnienia podszywały się pod jednostki partyzantki sowieckiej. Okręg Nowogródek nie otrzymał natomiast nigdy zrzutów z Zachodu. Na początku obszar ten pozostawał w zasięgu alianckiego lotnictwa, natomiast po konferencji w Teheranie w 1943 r., która przesądziła o utracie tych terenów przez Polskę, alianci zachodni nie dokonywali zrzutów na tym obszarze, by nie psuć sobie stosunków ze Stalinem¹⁸. W miarę upływu czasu warunki funkcjonowania polskiej konspiracji na Nowogródczyźnie stawały się coraz trudniejsze. Obok Niemców i Sowietów przybył Polakom jeszcze jeden wróg. Byli to kolaborujący z Niemcami Białorusini. Po latach kpt. Stanisław Sędziak „Warta”, który objął wówczas stanowisko szefa sztabu komendy okręgu, wspominał, że Niemcy podjęli próby stworzenia na tym terenie „Państwa Białoruskiego” z Radosławem Ostrowskim na czele. Jego stolicą miał zostać Mińsk, a integralną częścią – obszar województwa nowogródzkiego. Elity nowego państwa miały się wywodzić z Białoruskiej Samopomocy Ludowej (BSL), złożonej ze skrajnych nacjonalistów. Nie była ona wcale liczna, ale jak każda radykalna organizacja – bardzo aktywna i fanatyczna. Za swych śmiertelnych wrogów uznawała komunistów i Polaków. W tym czasie szukanie komunistów nastroczało jej członkom trudności, zresztą był to okres, w którym Niemcy znaleźli się w ofensywie i dni Związku Radzieckiego zdawały się policzone. Dlatego też BSL z całą furją zwróciła przeciw Polakom. W Słonimiu, Baranowiczach, Stołpcach i w wielu miasteczkach w pierwszej połowie 1942 r. doszło do rzezi resztek polskiej inteligencji¹⁹.

Trzeba wyraźnie powiedzieć, iż Prawdzie-Szlaski nie do końca zdawał sobie chyba sprawę z trudności, jakie stanęły przed nim w związku z odtwarzaniem

¹⁸ CBW, akc. 9/2009, P. Kosowicz, W puszczy Nalibockiej, k. 2; BJ, 9876 III, A. Brochocki, *op. cit.*, k. 85.

¹⁹ CDCN, akc. 3071/23, S. Sędziak, Działalność Nowogródzkiego Okręgu AK. Wspomnienia, k. 11.

struktur konspiracyjnych na tym obszarze. Sporym problemem było to, że brakowało ludzi mających przeszkolenie wojskowe. O ile na terenie województwa było stosunkowo dużo osób, które do wybuchu wojny zdołały odbyć zasadniczą służbę wojskową lub przejść podstawowe przeszkolenie wojskowe w organizacjach paramilitarnych, takich jak np. Związek Strzelecki, o tyle dużo gorsza sytuacja panowała, jeżeli idzie o kadrę oficerską i podoficerską. Oficerowie i żołnierze KOP-u oraz regularnych jednostek WP stacjonujących na tym terenie do wybuchu wojny dostali się do niewoli, zginęli w walkach z Niemcami lub z bolszewikami, zostali aresztowani przez NKWD albo zdołali się przedostać na Zachód. W tej sytuacji komendant okręgu z konieczności musiał oprzeć się na oficerach, którzy „spaleni” w dotychczasowym miejscu działania byli kierowani przez Komendanta Głównego ZWZ-AK na Nowogródzcyżnę. W późniejszym okresie struktury konspiracyjne uzupełnili oficerowie przeszkoleni w Anglii i przerzuceni do Polski drogą powietrzną. W tej grupie znaleźli się znani potem dowódcy AK – ppor. Adolf Pilch oraz por. Jan Piwnik²⁰. Szczególnie trudny dla nowo tworzonych struktur konspiracyjnych był rok 1942. Komendant okręgu, aby uniknąć nadmiernych represji okupanta wobec miejscowej ludności cywilnej, nakazał ograniczenie akcji zbrojnych w terenie. Prowadzono przede wszystkim działania propagandowe i sabotażowe oraz skupiano się na szkoleniu. Takie, a nie inne priorytety były, jak się wydaje, spowodowane również faktem, iż polskiej konspiracji brakowało broni. Problem ten udało się rozwiązać dopiero w późniejszym okresie²¹. Nie oznacza to jednak, że żołnierze AK nie przeprowadzali spektakularnych akcji na tym obszarze. Pierwsze patrole dywersyjne zostały powołane jeszcze w 1941 r. Podlegały one wówczas szefowi saperów okręgu por. Józefowi Łubikowskiemu. Jednak dopiero powstanie struktur Kedywu na początku 1943 r. spowodowało zintensyfikowanie działań dywersyjnych. W każdym z ośrodków udało się powołać funkcjonujące mniej lub bardziej prężnie struktury dywersyjne. Do najgłośniejszych akcji Kedywu należały działania dywersyjne na obszarze Baranowicz polegające m.in. na podłożeniu ładunków wybuchowych pod wieżę ciśnień na tamtejszej stacji kolejowej czy zniszczeniu trzech pociągów z zaopatrzeniem na linii kolejowej Baranowicz–Stołpce. Obie miały miejsce latem 1943 r. Żołnierze Kedywu prowadzili również akcje mające na celu likwidację agentów sowieckich, niemieckich i przedstawicieli okupacyjnego aparatu terroru. Do najbardziej spektakularnych należały m.in. zamach na Jerzego Rippera, szefa siatki konfidentów gestapo w Lidzie (30 grudnia 1943),

²⁰ K. Ratyński, *Okręg ZWZ-AK „Nów”*. Wybrane zagadnienia, Bydgoszcz 2000, s. 79.

²¹ BJ, 9876 III, A. Brochocki, *op. cit.*, k. 113.

czy likwidacja dwóch funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS (Sicherheitsdienstst) w Wasiliszkach (11 czerwca 1943)²². Obok działań dywersyjnych przeprowadzono również inne głośne akcje, jak np. odbicie aresztowanych kolegów. Do jednej z nich, najbardziej brawurowej, doszło 18 stycznia 1944 r. w Lidzie. Grupa uderzeniowa złożona z 11 żołnierzy II/77 pp AK, dowodzona przez Alfreda Fryesa zaatakowała tamtejsze więzienie. Głównym celem było uwolnienie z aresztu więzionych żołnierzy kompanii Dzitwa z Radunia. Wśród aresztowanych znajdował się również jej dowódca Zygmunt Witkowski „Wilk”²³. Na rozkaz dowódcy batalionu konspiratorzy kierujący akcją, Alfred Fryes i Tadeusz Bieńkowicz, przebrali się w mundury niemieckiej żandarmerii, a pozostali założyli czarne mundury i płaszcze noszone przez członków policji białoruskiej kolaborującej z Niemcami. Aby wszystko wyglądało jak najbardziej prawdziwie, Fryes oraz Bieńkowicz otrzymali niemieckie pistolety maszynowe, zaś reszta akowców – karabiny typu Mauzer. Oprócz tego każdy dostał pistolet. Cała ekipa prędko wyruszyła saniami w kierunku Lidy. Akcja musiała być przeprowadzona jak najszybciej, ponieważ bardzo poważnie obawiano się o los osadzonych w więzieniu żołnierzy AK. Podróż odbywała się w fatalnych warunkach pogodowych. Panował silny mróz oraz padał bardzo gęsty śnieg. Mimo tego uczestnicy akcji musieli zachować czujność. Wprawdzie Niemcy w taką pogodę siedzieli w swoich kwaterach, jednak brano pod uwagę możliwość starcia z sowiecką partyzantką. Na szczęście do niczego takiego nie doszło. Po trwającej kilka godzin szaleńczej jeździe grupa dotarła na miejsce. Okazało się jednak, że akcja musiała zostać przesunięta, ponieważ Niemcy, obawiając się ataku na więzienie, wzmocnili jego załogę oraz wyposażyli ją w dodatkową broń maszynową. W tej sytuacji akcję odłożono i grupa przeniosła się do kwatery w Jancewiczach, leżącej w części Lidy oddalonej około 8 km od więzienia, gdzie oczekiwano na dalsze rozkazy²⁴. W tym czasie wywiad AK nie próżnował. Kiedy jeden z uwięzionych Tadeusz Hryckiewicz przekazał gryps przez strażnika więziennego Stanisława Królaka (późniejszego żołnierza II/77 pp AK) swojemu bratu Stefanowi, ten wiedział już, co ma zrobić. Skontaktował Królaka

²² Butryński „Butryk” R., *Kedyw Okręgu Nowogródek AK*, 2007, ostatnia aktualizacja – 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2067.html> – 13 I 2023.

²³ S.M. Jankowski, *Strzały pod więzieniem. Najsłynniejsze akcje Armii Krajowej*, Warszawa 1992, s. 211-213.

²⁴ AHM Ośrodka Karta i DSH, sygn. AW_I_0146A_1A, Relacja Janiny Durlik; T. Bieńkowicz, *Wspomnienia niepokonanego żołnierza*, [wspomnienia zebrał i opracował A. Rosner], Warszawa 2020, s. 84-89.

z ppor. Zenonem Batorowiczem, adiutantem komendanta okręgu, który nadzorował przygotowania do akcji. Po rozmowie z Batorowiczem Królak zdecydował się pomóc w przeprowadzeniu akcji pod warunkiem, że organizacja ewakuuje z Lidy jego matkę. Tak też się stało, a sam Królak złożył przysięgę konspiracyjną, przyjmując pseudonim „Abe”. Dzięki niemu udało się nawiązać kontakt z uwięzionymi członkami konspiracji²⁵. 17 stycznia 1944 r. około godziny 22.00 uczestnicy akcji znaleźli się na wyznaczonych stanowiskach. Wcześniej Batorowicz poinformował ich o całkowitym zakazie mówienia po polsku. Konspiratorzy mieli się porozumiewać tylko i wyłącznie w języku niemieckim lub rosyjskim. Chodziło bowiem o uchronienie mieszkańców Lidy przed niemieckimi represjami. Tuż przed rozpoczęciem akcji łączniczka AK dostarczyła jednemu z więźniów paczkę z żywnością. W paczce było również 10 butelek piwa, w których rozpuszczony został środek usypiający. Wiedzano bowiem, że strażnicy zabiorą butelki dla siebie. Niestety, środek nie do końca zadziałał²⁶. Akcja rozpoczęła się około 23.00. Niemieckie mundury na tyle zmyliły strażników, że grupa stosunkowo łatwo zdołała dostać się do więzienia, tym bardziej że dowodzący rzekomymi żandarmami sierż. Fryes doskonale władał językiem niemieckim. Rozbrojeni strażnicy zostali zamknięci w karcerze. Zastrzelono jedynie komendanta straży Surokina. Ten był współpracownik NKWD z lat 1939-1941, potem pracujący dla Niemców, znany był ze szczególnie brutalnego traktowania osadzonych. Uwolnieni więźniowie zostali szybko uformowani w kolumnę. W związku z tym, że obawiano się pościgu ze strony stacjonującego w Lidzie okupacyjnego garnizonu, ruszono szybkim marszem naprzód, aby jak najprędzej wydostać się z miasta. Na szczęście żadna pogoń nie ruszyła. Przyczyną tego były, jak się wydaje, silny mróz oraz gęste opady śniegu. Nad ranem kolumna dotarła do wsi Siagły, w pobliżu której stacjonowali żołnierze IV/77 pp dowodzeni przez por. Czesława Zajązkowskiego „Ragnara”. Tam uwolnieni żołnierze zatrzymali się na odpoczynek. Po kilku dniach niektórzy z nich trafili do oddziałów partyzanckich, natomiast ci, którzy do takiej służby się nie nadawali, zostali rozmieszczeni w okolicznych wioskach, a uczestnicy akcji po krótkim odpoczynku dotarli do miejsca stacjonowania II/77 pp w okolicach Radunia²⁷. Warto w tym miejscu przytoczyć sprawozdanie komendanta Okręgu Nowogródek dotyczące działań dywersyjno-partyzanckich z 15 lutego 1944 r., w którym czytamy:

²⁵ S.M. Jankowski, *op. cit.*, s. 214-215.

²⁶ CDCN, akc. 3071/23, S. Sędziak, *op. cit.*, k. 58-59; T. Bieńkiewicz, *op. cit.*, s. 96-97.

²⁷ BJ, 9876 III, A. Brochocki, *op. cit.*, k. 25-126; S.M. Jankowski, *op. cit.*, s. 217-219; K. Krajewski, Jan Borysewicz „Kryś”, „Mściciel” 1913-1945, Warszawa 2013, s. 61.

Oswobodzenie więzienia w Lidzie zostało wykonane przez patrol w sile 8 ludzi plus dwóch 18 I 1944 (...). Przy przeprowadzeniu zwolnionych przez miasto zabito niemieckiego kapitana intendenty, który zainteresował się maszerującą kolumną. Zwolniono 52 [w rzeczywistości 72 więźniów – T.D.], zdobyto 10 kb i 160 sztuk amunicji. Policja niemiecka dowiedziała się o przeprowadzeniu akcji następnego dnia o 6 rano²⁸.

Co ciekawe, rozbięcie więzienia w Lidzie nie było jedyną tak spektakularną akcją, jaką podkomendni por. Jana Borysewicza przeprowadzili w tym okresie. Kilka dni później, 30 stycznia 1944 r., grupa szturmowa dowodzona przez Alfreda Fryesa brawurowym atakiem zdobyła dwór w Horodnicy, w którym stacjonował garnizon niemiecki złożony z 60 esesmanów. Zdobyto ckm, 2 rkm-y, 50 karabinów, 100 granatów, 10 tysięcy sztuk amunicji oraz 4 motocykle. Nieprzyjaciół stracił czterech ludzi, w tym dwóch policjantów białoruskich, którzy zostali później rozstrzelani, kiedy udowodniono im znęcanie się nad ludnością cywilną. Niestety, polskie straty były bardzo dotkliwe. W ataku zginęli Stanisław Królak „Róża”, „Abe” oraz Bolesław Bancewicz „Tygrys”²⁹.

Mówiąc o działalności polskiej konspiracji na Nowogródczyźnie w latach niemieckiej okupacji, trzeba wyraźnie zwrócić uwagę na fakt, iż na tym terenie stosunkowo wcześniej powstały oddziały partyzanckie, które stopniowo były rozbudowywane. Wynikało to, jak się wydaje, z kilku przyczyn. Po pierwsze, na obszarze przedwojennego województwa nowogródzkiego znajdowały się dość duże kompleksy leśne, po drugie, na te tereny nieustannie napływały sowieckie siły partyzanckie i dlatego w pierwszej połowie 1943 r. rozpoczęto formowanie oddziałów partyzanckich AK. Rozwój partyzantki przebiegał bardzo szybko. Na wiosnę 1944 r. oddziały leśne liczyły około 8 tysięcy ludzi³⁰.

Trzeba zaznaczyć, że na obszarze Nowogródczyzny stosunkowo wcześniej, bo już w 1942 r., przystąpiono do działań partyzanckich. Jednym z pierwszych oddziałów, który rozpoczął swą działalność w czerwcu 1942 r., był ten dowodzony przez Jana Skoroba „Puszczyka”, byłego oficera 23 Pułku Ułanów, aktywnego w rejonie Szczuczyna Nowogródzkiego. W miarę upływu czasu powstawały kolejne³¹. Jeszcze jednym powodem stosunkowo szybkiego zorganizowania na

²⁸ Nowogródzki Okręg AK w dokumentach..., s. 209-210.

²⁹ T. Bieńkiewicz, *op. cit.*, s. 108-113; K. Krajewski, *Jan Borysewicz...*, s. 63.

³⁰ T. Sosiński, *op. cit.*, s. 86.

³¹ B. Tworzyński, *Tak jak pamiętam. AK – Ziemia Konecka i Nowogródzka 1939-1945*, Łódź 1995, s. 57; J. Wasiewicz, J. Wilbik, *Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródzkiego*, [w:] *Ze*

Nowogródczyźnie oddziałów partyzanckich podległych komendantowi Okręgu AK Nowogródek okazała się działająca coraz aktywniej na tym terenie sowiecka partyzantka. Obawiano się, że może ona zyskać poparcie miejscowej ludności. O ile bowiem w początkowym okresie okupacji większość Białorusinów starała się zachować neutralność, o tyle w miarę rozwoju liczebnej sowieckiej partyzantki oraz narastającego niemieckiego terroru mieszkańcy decydowali się na poparcie Sowietów, gdyż dawało to szansę przetrwania wojny. Nie bez znaczenia był też, jak się wydaje, fakt bezwzględnego likwidowania przez bolszewików tych cywili, którzy odmawiali im poparcia. Podobnie jak Białorusini postępowali też miejscowi Polacy³². Trzeba wyraźnie powiedzieć, że żołnierze AK podejmowali działania mające na celu ochronę miejscowej ludności cywilnej przed terrorem band bolszewickich. W początkowym okresie okazało się to bardzo trudne, ponieważ oddziały AK były stosunkowo słabe, stąd też stosowano różnego rodzaju zabiegi maskujące, mające na celu przekonanie Niemców i bolszewików o sile polskiej partyzantki. Przykładem tego mogą być przedsięwzięcia podejmowane przez oddział partyzancki dowodzony przez Czesława Zajączkowskiego „Ragnara”. Jerzy Andruszkiewicz wspominał po latach, że licząca na początku zaledwie kilku ludzi grupa przemieszczała się nocami, robiąc przy okazji dużo hałasu, aby pokazać bolszewikom rzekomą siłę polskiej partyzantki³³. Na początku maja 1942 r. oddział przystąpił do działań ofensywnych, skierowanych przeciwko Sowietom. Zdołano wówczas oczyścić teren pomiędzy wsią Nieciecza a rzeką Niemen. Dużym sukcesem było też rozbitcie bolszewickiej bandy rabunkowej kierowanej przez niejakiego Barysa. Dzięki schwytaniu bolszewickiego zwiadowcy dowiedziano się, że banda znajduje się w pobliskiej kolonii Morgi. Sowietów, którzy zajęci byli wówczas piciem alkoholu, udało się kompletnie zaskoczyć. Większość z nich została zlikwidowana podczas próby ucieczki³⁴.

Ruch partyzancki na terenie Okręgu Nowogródzkiego w mniejszym lub większym stopniu rozwinął się na całym obszarze, jednak szczególnie silnie zaznaczył swoją obecność w gminach Szczuczyn i Wasiliszki w powiecie lidzkim. Były

wspomnień żołnierzy AK okręgu Nowogródek, materiały zebrał, opracował i przedmową opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988, s. 178-180.

³² Z. Boradyn, *Niemen – rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999, s. 30.

³³ AW Ośrodek Karta, I 0006, Relacja Jerzego Andruszkiewicza, k. 10-11.

³⁴ IV Batalion 77 Pułku Piechoty Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego – „Nów” 1943-1945, zebrał i oprac. R.W. Gwiżdż „Wilk”, Gdańsk 1998, s. 71-72.

to okolice zdominowane przez Polaków. Początkowo polskie oddziały występowały w mundurach ACz ze względu na obawę wzięcia odwetu przez Niemców na miejscowej ludności. Rozpoczęły one działalność od zbierania broni, gromadzenia żywności, mundurów i ekwipunku³⁵. Należy podkreślić, iż mimo prowadzenia działalności dywersyjnej skierowanej przeciwko Niemcom w miarę upływu czasu dochodziło coraz częściej do starć z partyzantką sowiecką. W 1943 r. rozpoczęła się już regularna wojna pomiędzy obiema stronami. Polskie oddziały, lepiej wyposażone i wyszkolone, coraz częściej występowały przeciwko bolszewikom, którzy grabili polskie i białoruskie wioski. Co ciekawe, w zdecydowanej większości oddziały przybyłe spoza dawnej granicy polsko-sowieckiej z 1921 r. rekrutowały się z obywateli ZSRS. Prowadziły one przymusowe rekwizycje w tutejszych wsiach, ale niejednokrotnie dopuszczały się gwałtów i rabunków na miejscowej ludności. W wyniku tych działań dochodziło oczywiście do starć z nowo tworzonymi oddziałami AK, dla których ochrona okolicznych mieszkańców była priorytetem³⁶. Niestety, bolszewikom w pewnych sytuacjach udało się zinfiltrować struktury AK, gdyż jej niektórzy członkowie z różnych pobudek podejmowali współpracę z Sowietami. Jednym z głośniejszych przypadków była sprawa Wacława Alchimowicza, dowódcy kompanii Wasiliszki. Z powodu podejrzeń o kontakty z sowiecką partyzantką został on usunięty ze stanowiska. Po pewnym czasie wznowił działalność jako dowódca niewielkiego oddziału partyzanckiego. Po zakończeniu wojny wyjechał do Polski i rozpoczął pracę w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego. Rozczarowany sytuacją panującą w kraju podjął współpracę ze strukturami podziemia niepodległościowego. Został aresztowany i po ciężkim śledztwie skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano³⁷.

Na początku 1944 r., kiedy istniejące na tym terenie oddziały okrzepły, zostały one przekształcone w bataliony. W ten sposób powstało osiem tego typu formacji, które podczas akcji „Burza” miały wchodzić w skład odtwarzanego 77 pp AK. Interesujący jest fakt, że jednostka ta istniała tylko nominalnie, ponieważ nie posiadała ona ani swojego dowódcy, ani sztabu³⁸. Ze względu na to, że Nowogródczynę zamieszkiwała w zdecydowanej większości ludność wiejska, wszelka działalność konspiracyjna na tym terenie uzależniona była od jej poparcia. Sześć

³⁵ BJ, 9876 III, A. Brochocki, *op. cit.*, k. 128.

³⁶ T. Gasztold, *Na Niemnem i Oszmianką. Z dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i Nowogródczyźnie*, Koszalin 1991, s. 46-47.

³⁷ B. Tworzyński, *op. cit.*, s. 58-59.

³⁸ J. Wasiewicz, J. Wilbik, *op. cit.*, s. 180-187.

sztabu okręgu Stanisław Sędziak pisał po wojnie, że okupanci obsadzali wiejską administrację swoimi ludźmi, co groziło paraliżem działalności konspiracyjnej. Dlatego też komendant okręgu podjął decyzję o likwidacji współpracujących z Niemcami wójtów, sołtysów, administratorów majątków ziemskich itp. Na jego rozkaz utworzono specjalne patrole likwidacyjne. Na miejsce usuniętych urzędników wprowadzano członków AK, o czym władze okupacyjne oczywiście nie wiedziały. W podobny sposób eliminowano posterunki policji białoruskiej³⁹.

W miarę upływu czasu sytuacja na terenie dawnego województwa nowogródzkiego stawała się coraz bardziej skomplikowana. O ile na obszarach wiejskich dominowała zdecydowanie polska partyzantka, o tyle w Puszczy Rudnickiej czy Nalibockiej było sporo grup sowieckich. W ich skład wchodziło w zdecydowanej większości byli żołnierze ACz, pozostali na tym terenie po przejściu frontu, a także funkcjonariusze bolszewickiego aparatu administracyjnego oraz partyjnego, którzy po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej nie zdołali się ewakuować na wschód. Oprócz tego jednostki sowieckie zasilali skomunizowani miejscowi chłopcy białoruscy. Oddziały te otrzymywały również dodatkowe posiłki oraz zaopatrzenie w broń, amunicję i leki drogą lotniczą z głębi ZSRS⁴⁰.

Ze względu na trudne warunki panujące na tym terenie nie powstały tam żadne inne organizacje konspiracyjne. Jedynie działacze obozu narodowego podjęli próbę stworzenia Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW). Jej struktury powstały w powiatach stołpeckim i wołożyńskim. Być może załączki tej organizacji funkcjonowały również na terenie powiatów nowogródzkiego i baranowickiego. Struktury NOW w Wołożynie i Stołpcach zostały całkowicie zdeorganizowane latem 1943 r. w wyniku wielkiej operacji antypartyzanckiej prowadzonej przez jednostki niemieckie. Ocalali członkowie NOW weszli potem w skład AK⁴¹.

W październiku 1943 r. na teren okręgu dotarł Uderzeniowy Batalion Kadrowy dowodzony przez ppor. Bolesława Piaseckiego. Jednostka ta złożona z członków Konfederacji Narodu (KN) weszła w skład AK. Jej żołnierze wyruszyli do akcji w maju 1943 r. Szlak bojowy batalionu wiódł przez Podlasie i Białostoczną. Jego żołnierze w dniach 15-20 sierpnia 1943 r. przeprowadzili akcje odwetowe skierowane przeciwko ludności niemieckiej tych terenów. Był to odwet za masowe mordy na Polakach, do jakich doszło w lipcu 1943 r. Początkowo batalion

³⁹ BOssol., 16641/II, S. Sędziak, *op. cit.*, k. 14-16.

⁴⁰ J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 119.

⁴¹ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 432-434.

znajdował się w rejonie Szczuczyna Nowogródzkiego, później zaś w okolicach Lidy. W marcu 1944 r. został on przerzucony na teren ośrodka Iwie-Juraciszki⁴². Na początku czerwca 1944 r. do sztabu komendanta okręgu nadszedł rozkaz rozpoczęcia na jego obszarze działań w ramach akcji „Burza”. Jednym z pierwszych zadań było rozbicie niemieckich punktów umocnionych znajdujących się na granicy między Prusami Wschodnimi a Komisariatem Rzeszy Wschód. Zadanie to mieli wykonać żołnierze Zgrupowania Zachód dowodzeni przez por. Jana Piwnika „Ponurego”. Już 8 czerwca został rozbity punkt w Jachowiczach. Zachęcony tym sukcesem „Ponury” zdecydował się na zaatakowanie podobnego punktu w Jewłaszach. Akcja zakończyła się powodzeniem, niestety podczas ataku zginął sam Piwnik⁴³. W tym samym czasie żołnierze VIII/77 pp dowodzeni przez por. Józefa Mossakowskiego „Jastrzębia” zaatakowali niemiecko-białoruski garnizon w Wsielubiu. Niemcy i Białorusini bronili się jednak twardo. Wprawdzie udało się zdobyć niektóre punkty oporu, jednak Polacy ponieśli duże straty. Zginął m.in. dowódca batalionu por. Mossakowski. Batalion został zmuszony do odwrotu. Zdobyć jednak potrzebną broń i amunicję, która umożliwiła uzbrojenie napływających ochotników⁴⁴.

W tym samym miesiącu nastąpiła zmiana na stanowisku komendanta okręgu. Dotychczasowego dowódcę Janusza Szlaskiego miał zastąpić przybyły drogą lotniczą ppłk Adam Szydłowski „Poleszuk”. Co ciekawe, dotarł on na teren okręgu nie z Warszawy, lecz z Wilna. Okazało się bowiem, że Okręg Nowogródek został podporządkowany Komendantowi Okręgu Wilno ppłk. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu „Wilkowi”. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami nastąpiło wówczas przekazanie dowodzenia i pod nowym kierownictwem rozpoczęto przygotowanie do udziału w operacji „Ostra Brama”, której celem miało być zdobycie Wilna⁴⁵.

⁴² J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 119-120.

⁴³ C. Chlebowski, *Pozdrowcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 2021, s. 422-429; S. Szyszko, *Uderzenie na Stützpunkt w Jewłaszach*, [w:] *Nad Niemnem i nad Lebiądą... Wspomnienia nauczycieli i uczniów – żołnierzy AK Obwodu Szczuczyn Nowogródzki kryptonim „Łąka”*, zebrał, uzupełnił i zredagował do druku J. Dzieżyc, Wrocław 1994, s. 90-96.

⁴⁴ BUiAD IPN w Białymstoku, sygn. 720/4, T. Drobnik, Bohdanka VIII lidzkiego 77 pp AK Zgrupowania Zaniemeńskiego, k. 8.

⁴⁵ CDCN, akc. 3071/23, S. Sędziak, *op. cit.*, k. 99-100.

2. Partyzancka epopeja Zgrupowania Stołpeckiego

W powiecie stołpeckim budowa struktur konspiracyjnych była szczególnie trudna. Obszar ten został silnie nasycony oddziałami niemieckimi oraz białoruskimi formacjami kolaboranckimi. Jakby tego było mało, tereny te penetrowały oddziały sowieckiej partyzantki przybywające z ZSRS. Do 1939 r. powiat ten graniczył od wschodu ze Związkiem Sowieckim. W gminach Mir i Turzec miejscowa ludność białoruska była bardzo skomunizowana, co utrudniało, a niekiedy wręcz uniemożliwiało, tworzenie siatki konspiracyjnej. Organizację struktur podziemnych rozpoczęto jesienią 1941 r. Na czele obwodu stanął wówczas Aleksander Warakomski „Świr”⁴⁶. Trzeba wyraźnie stwierdzić, iż władze niemieckie, ze względu na pogarszający się stan bezpieczeństwa na tym terenie, zgodziły się na zorganizowanie uzbrojonych struktur samoobrony. Placówka taka powstała m.in. w miasteczku Naliboki w sierpniu 1942 r., co było konsekwencją ataku sowieckich partyzantów na niemiecki oddział, w którego wyniku zginęło 20 żołnierzy. Wkrótce do miasteczka przybyła kolumna pacyfikacyjna, jednak Niemcy odstąpili od odwetu pod warunkiem utworzenia w miasteczku oddziału samoobrony. Tak też się stało, choć należy dodać, że w jego skład weszli żołnierze miejscowej placówki AK. Dowódcą samoobrony został Franciszek Adamowicz, zaś po jego aresztowaniu przez Niemców funkcję tę pełnił ppor. Eugeniusz Klimowicz „Okoń”. Członkowie samoobrony otrzymali od Niemców 22 karabiny oraz amunicję. Oczywiście placówka dysponowała dużo lepszym uzbrojeniem, ale o tym Niemcy nie wiedzieli. Wchodzący w skład samoobrony pełnili służbę wartowniczą, patrolowali również okolice miasteczka, chroniąc miejscową ludność przed napadami rabunkowymi uzbrojonych band bolszewickich. Nie walczyli natomiast z regularną partyzantką sowiecką, z którą do tego czasu utrzymywali poprawne stosunki.

Nieoczekiwanie 8 maja 1943 r. na Naliboki uderzyła sowiecka brygada partyzancka im. Stalina. Atak stanowił kompletne zaskoczenie dla żołnierzy samoobrony. Opór atakującym stawiały małe grupki obrońców oraz pojedynczy żołnierze, np. bracia Edward i Józef Puzowscy, którzy zanim polegli, przez dwie godziny bronili się w budynku miejscowej straży pożarnej. Według niepełnych danych w masakrze zginęło 129 osób, w tym kobiety i dzieci. Bolszewicy spalili wieś i rozstrzelali wziętych do niewoli członków samoobrony oraz osoby podejrzewane o to, że przed 1939 r. były członkami „Strzelca”. Grupa żołnierzy samoobrony

⁴⁶ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 144.

z ppor. Edwardem Klimowiczem na czele zdołała się przebić przez pierścień okrażeń i dotrzeć do miasteczka Lubcza nad Niemnem. Władze okupacyjne wcieliły ich do straży leśnej w Nowogródku. Po jakimś czasie zostali oni przeniesieni do Szczuczyna Nowogródzkiego, gdzie stali się załącznikiem 2/III 77 pp AK⁴⁷.

Po tych wydarzeniach komendant okręgu zdecydował o powołaniu na tym terenie polskiego oddziału partyzanckiego. Powstał on 4 czerwca 1943 r. Jego dowódcą mianowano ppor. pilota Witolda Pełczyńskiego „Dźwiga”, „Witolda”, później zaś por. Walentego Parchimowicza „Waldana”. Oddział partyzancki liczył początkowo 44 ludzi. W związku z tym, że Sowieci dysponowali ogromną przewagą, utworzenie oddziału musiało się odbyć w porozumieniu z nimi. W wyniku pertraktacji ustalono m.in., że żołnierze i kadra dowódcza będą się rekrutować spośród miejscowej ludności, partyzantów obowiązuje zakaz utrzymywania łączności z Londynem i dowództwem AK, wszelkie działania oddziału będą podejmowane za zgodą sowieckiego dowództwa, a jego liczebność zostanie ograniczona. Oczywiście strona polska przyjęła te warunki pozornie, komendantowi okręgu chodziło bowiem o samą możliwość stworzenia oddziału⁴⁸. Wydaje się, iż w maju 1943 r. nieprzypadkowo doszło do zaostrzenia wzajemnych relacji, co miało związek z zerwaniem przez ZSRS stosunków dyplomatycznych z rządem polskim w Londynie. Bolszewicy rozpoczęli wówczas silną agitację wśród miejscowej ludności. Specjalnie utworzone grupy propagandowe miały informować o „antyłudowej” polityce rządu polskiego w Londynie oraz zachęcać do współpracy z radziecką partyzantką. Oczywiście tego typu działania nie przyniosły żadnych rezultatów⁴⁹.

Swój chrzest bojowy żołnierze nowo utworzonego oddziału partyzanckiego przeszli 19 czerwca 1944 r. Podjęto wówczas decyzję o ataku na miasteczko

⁴⁷ CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/Doliny” napisana we wrześniu 1944 roku w miejscowości Wiersze (Puszcza Kampinoska) jako raport dla Komendy Głównej AK, k. 2; K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 387-388.

⁴⁸ AW Ośrodka Karta, sygn. III 681.31.01, Zarys historii Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego, opracował na podstawie materiałów dostarczonych przez żołnierzy zgrupowania Janusz Bohdanowicz „Czortek”, k. 1; K. Ratyński, *op. cit.*, s. 146; M. Downar-Zapolski, *Kresowy legion*, Budy Zosine 2015, s. 22. Trzeba dodać, że zgrupowanie nie mogłoby funkcjonować w terenie, gdyby nie dobrze działające kwatermistrzostwo. W obwodzie stołpeckim zorganizowano bowiem sieć warsztatów krawieckich pracujących na rzecz partyzantów. Ponadto w pobliskich wioskach działały piekarnie, w których wypiekano chleb, a okoliczne młyny zaopatrywały partyzantów w mąkę i kaszę. Zob. K. Miłaszewski, *Zgrupowanie Stołpeckie*, [w:] *Ze wspomnień żołnierzy AK okręgu Nowogródek*, materiały zebrał, opracował i przedmową opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988, s. 193.

⁴⁹ Z. Boradyn, *op. cit.*, s. 114.

Iwieniec. Zadaniem partyzantów było uwolnienie znajdujących się w tamtejszym więzieniu 80 żołnierzy AK, którym groziło wywiezienie do obozu koncentracyjnego w Kołdyczewie. Atak rozpoczął się o godzinie 12.00. W akcji, oprócz żołnierzy oddziału liczącego już wówczas 150 ludzi, brali udział żołnierze miejscowej placówki AK wraz z członkami policji białoruskiej, którzy byli zaprzysiężonymi akowcami. Akcja zakończyła się całkowitym sukcesem. Nie tylko uwolniono więźniów, ale także zlikwidowano miejscowy posterunek niemieckiej żandarmerii. Zadano również duże straty niemieckim lotnikom kwaterującym w dawnych koszarach KOP-u. Walki w Iwieńcu trwały do 20 czerwca, aż do godziny 6 rano. Zdobyto m.in. dwa działka przeciwpancerne, dwa samochody osobowe, trzy ciężarowe, medykamenty, żywność, konie oraz dużą liczbę broni i amunicji. Straty polskie wynosiły 3 zabitych oraz 6 rannych, a niemieckie szacowano na około 100 zabitych oraz nieznaną bliżej liczbę rannych. Wraz z oddziałem wycofali się również żołnierze miejscowej placówki AK oraz te osoby, które obawiały się niemieckiej zemsty. Nie wszyscy zdecydowali się na ucieczkę, co okazało się fatalne w skutkach. Niemcy zamordowali wówczas wielu mieszkańców miasteczka. Najbardziej znanymi osobami, które zginęły, byli żołnierze AK: Kazimierz Dzierżyński (brat twórcy Czeki – Feliksa) oraz jego żona Łucja, Niemka z pochodzenia, która jako tłumaczka oddawała nieocenione usługi polskiej konspiracji⁵⁰.

Rozbudowa oddziału stała się możliwa dzięki zdobytemu uzbrojeniu. Od czerwca 1943 r. zgrupowanie liczyło 650 żołnierzy. Ich dowódcą został mianowany por. Kacper Miłaszewski „Lewald”. Na czele nowo stworzonego batalionu piechoty stanął por. Walenty Parchimowicz „Waldan”. Zgrupowanie posiadało własną żandarmerię, służbę kwatermistrzowską, sanitarną, weterynaryjną oraz duszpasterską. Jeżeli chodzi o służbę sanitarną, to powstała ona w oparciu o wyposażenie izby chorych batalionu KOP Iwieniec, które tuż przed zajęciem miasteczka przez oddziały sowieckie zostało ukryte przez pielęgniarkę Janinę Kuźmińską. Ponadto sanitariat otrzymał potrzebne medykamenty z zasobów aptek w Derewni i Rubieżewiczach oraz ze szpitala i apteki w Iwieńcu. W miarę rozwoju sytuacji zapasy lekarstw były uzupełniane dzięki darom i rekwizycjom. Sporo z ich zdobyto również w walce z Niemcami i bolszewikami. W składzie służby sanitarnej zgrupowania pracowali lekarze, m.in.: chirurg i szef sanitariatu Jerzy Strzeszewski, internista Maks Hirsch, stomatolog Jakub Belkin (poległ w Puszczy Nałibockiej),

⁵⁰ CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/ Doliny”..., k. 2-3; CBW, Akc. 9/2009, P. Kosowicz, *op. cit.*, k. 9-11; T. Gasztołd, *op. cit.*, Koszalin 1991, s. 12-15; K. Ratyński, *op. cit.*, s. 147; M. Downar-Zapolski, *op. cit.*, s. 46-57.

felczer Mikołaj Ilczenko (oficer ACz, który przeszedł później do partyzantki sowieckiej), a jedną z sanitariuszek była Halina Drucka-Podbereska „Księżniczka” (zamordowana przez Niemców w Puszczy Nalibockiej). W obozie zbudowano sieć ziemianek, piekarnię, rzeźnię, warsztaty: szewski, krawiecki, rusznikarski i kowalski. Co ciekawe, do kawalerii przyjmowano wyłącznie tych ochotników, którzy nie tylko umieli jeździć konno, ale także posiadali własnego konia, siodło i broń⁵¹.

Z początkiem lipca 1943 r. zgrupowanie przystąpiło do działań ofensywnych. Atakowano posterunki kolaborującej z okupantem białoruskiej policji pomocniczej, przeprowadzano również akcje dywersyjne. Wzrost aktywności polskiej partyzantki spowodował natychmiastową reakcję przeciwnika. Rozpoczęła się wówczas operacja „Herman”. Wzięły w niej udział zarówno regularne jednostki Wehrmachtu, jak i formacje policyjne: niemieckie, białoruskie, ukraińskie oraz litewskie. Na skutek zdrady sowieckich partyzantów, którzy zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami mieli bronić wyznaczonego odcinka, jednostki przeciwnika wdarły się w głąb Puszczy Nalibockiej, doprowadzając do rozproszenia polskiego oddziału. Jego żołnierze w małych grupkach przedzierali się przez pierścień okrążenia. Ostatecznie większość z nich zdołała wydostać się z kotła i dotrzeć na miejsce koncentracji. Przeprowadzono wówczas reorganizację zgrupowania oraz wzmocniono jego stan osobowy. Nastąpiła również zmiana na stanowisku dowódcy, którym został cc ppor. Adolf Pilch „Góra”⁵². W miarę upływu czasu stosunki pomiędzy partyzantką sowiecką a polską stawały się coraz gorsze. Wynikało to z faktu, że obie strony uważały się za gospodarzy tego terenu, przy czym siły sowieckie okazały się o wiele liczniejsze od polskich oddziałów. W tej sytuacji wybuch konfliktu był kwestią czasu. Doszło do niego w grudniu 1943 r. Polacy rozbroili i zlikwidowali patrol sowieckiej partyzantki, który rabował miejscową ludność cywilną⁵³. Wcześniej jednak, 11 listopada, zorganizowano uroczyste obchody Święta Niepodległości. Rozpoczęły się one nabożeństwem, po którym przemawiał ppor. Warakomski „Świr” pełniący funkcję komendanta Ośrodka Stołpce. Jego słowa nie spodobały się Sowietaom, ponieważ dobitnie podkreślił polskość tego terenu. Bolszewicy przygotowali więc pułapkę. 1 grudnia 1943 r. dowódca sowieckich partyzantów

⁵¹ CDCN, akc. 3071/7, M. Bobowicz, Sanitariuszki w służbie sanitarnej Nowogródzkiego Okręgu AK – szkic, k. 7; T. Gasztold, *op. cit.*, s. 15-16.

⁵² CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/ Doliny”..., k. 4; AW Ośrodka Karata, sygn. III 681.31.01, Zarys historii Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego..., k. 1; K. Miłaszewski, *op. cit.*, s. 215-216; M. Downar-Zapolski, *op. cit.*, s. 68-73.

⁵³ BOssol., 16747/II, J. Tucholski, Polski Oddział Partyzancki z Ośrodka AK Stołpce 1943-1945, k. 20.

zaprosił dowodzącego polskim zgrupowaniem mjr. Wacława Pełkę na naradę wojenną. Kiedy polska delegacja dotarła do sowieckiego obozu, została natychmiast rozbrojona. Oficerów intensywnie przesłuchiowano, po czym wywieziono ich samolotami do Moskwy. Do Polski powrócili dopiero w 1948 r.⁵⁴ Sowietci otoczyli również miejsce postoju polskiego oddziału, a następnie rozpoczęli rozbrajanie jego żołnierzy, których potem odprowadzali w celu dalszego przesłuchania w głąb puszczy. Na szczęście wielu wcielonym przymusowo do sowieckiej partyzantki żołnierzom AK udało się później uciec. Wielu też wkrótce znalazło się ponownie w szeregach Zgrupowania Stołpeckiego⁵⁵. Akcja wroga zakończyła się tylko częściowym sukcesem. Z sowieckiego kotła zdołał się wydostać ppor. Adolf Pilch wraz z ponad 30 żołnierzami. Grupa starała się pospieszenie oddalić od swojego obozu w obawie, iż bolszewicki partyzanci ruszą za nią w pościg. Tak się jednak nie stało. Po kilku godzinach zgrupowanie ppor. Pilcha dotarło do wsi Osowo, w której znajdował się chor. Mieczysław Nurkiewicz „Noc” ze swoim kawaleryjskim oddziałem liczącym 35 kawalerzystów oraz 10 piechurów. Byli to głównie żołnierze z placówek terenowych, urlopowicze oraz żołnierze, którzy podczas sowieckiego ataku uczestniczyli w patrolu. Grupa ta nic nie wiedziała o wydarzeniach, do jakich doszło w Puszczy Nalibockiej⁵⁶. Dowództwo nad resztkami formacji objął ppor. Adolf Pilch „Góra”, „Dolina”. Początkowo wydarzenia, do których doszło 1 grudnia, uważano za nadgorliwe działania lokalnych sowieckich dowódców. Zmieniło się to, kiedy kawalerzyści znaleźli przy jednym z zabitych sowieckich oficerów rozkaz dowódcy Brygady im. Stalina płk. Pawła Gulewicza nakazujący natychmiastowe rozbrojenie polskich „legionistów” – jak w sowieckich dokumentach nazywano polskich żołnierzy. W rozkazie była również mowa o tym, iż ci, którzy stawiliby zbrojny opór, mieli być natychmiast rozstrzelani. Dla wszystkich oficerów i żołnierzy stało się jasne, że na Nowogródczyźnie rozpoczęła się

⁵⁴ Z. Boradyn, *op. cit.*, s. 161-167; *Drogi cichociemnych*, Warszawa 2008, s. 181-184; M. Podgóreczny, *Na koniu i pod koniem. Przez trzy puszcze u boku legendarnego cichociemnego Adolfa Pilcha „Góry”, „Doliny”. Dwóch wrogów, 1000 żołnierzy, 70 km marszu, 200 zwycięskich walk i potyczek*, Warszawa-Kraków 2016, s. 159.

⁵⁵ CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/ Doliny”..., k. 9-12; CBW, Akc. 9/2006, Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródzkiego..., k. 15; A. Chackiewicz, *O rozbrojeniu formacji AK w Naroczańskej i Nalibockiej Puszczy*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie. Sympozjum historyczne, Wilno 30 czerwca-1 lipca 1996*, red. J. Wołkonowski, Warszawa 1996, s. 85; T. Gasztold, *op. cit.*, s. 49-52.

⁵⁶ BOssol.16747/II, J. Tucholski, *op. cit.*, k. 47; A. Pilch, *Partyzanci trzech puszczy*, Warszawa 1992, s. 103-105.

polsko-sowiecka wojna. W tej sytuacji ppor. Pilch wysłał meldunek do dowódcy okręgu, a następnie zarządził natychmiastowy wymarsz w kierunku północnym⁵⁷. Mimo trudnej sytuacji podjął on działania mające na celu odbudowę zgrupowania. Stopniowo liczba jego żołnierzy rosła, osiągając stan 1000 ludzi. Ostatecznie w skład formacji weszły następujące oddziały: I batalion 78 Pułku Piechoty AK (dowódca: cc por. Adolf Pilch), dywizjon 27 Pułku Ułanów AK (dowódca: chor. Zdzisław Nurkiewicz), szwadron ckm-ów 23 Pułku Ułanów AK (dowódca: rtm. Jarosław Gąsiewski). W miarę wzrastania liczby żołnierzy przystępowano do działań skierowanych przeciwko sowieckim partyzantom. Atakowano mniejsze oddziały bolszewickie, likwidowano w terenie współpracowników sowieckiej partyzantki. Organizowano również wypadły na obszary znajdujące się do 1939 r. w granicach ZSRS w celu zdobycia potrzebnego zaopatrzenia⁵⁸. Rozbicie zgrupowania spowodowało, że musiano także odbudować służbę sanitarną. Zorganizowano wówczas niewielki partyzancki szpital we wsi Starzynki, przeniesiony później do wsi Gliniki znajdującej się około 1,5 km od Iwieńca. Komendantem szpitala mianowano dr. Maksymiliana Hirscha. Prócz niego w skład załogi szpitala wchodził: felczer sierż. Aleksander Dębiński, pielęgniarka dypl. Jadwiga Piotrowska, pielęgniarka Janina Kuźmińska, sanitariuszki: Jadwiga Bałabuszko, (?) Lewinowa oraz sanitariusze: kpr. (?) Kapuściński, Józef Kuźmiński. 2 maja 1944 r. nowym komendantem szpitala został lekarz pchor. Antoni Banis „Kleszczyk”. Personel współtworzyli obok wspomnianych wyżej: pielęgniarka Janina Stefkowa, sanitariuszki: (?) Dębińska, Jadwiga Górską, Ewa Hryniewicz, Helena Janczewska, Jadwiga Kosowicz „Jadwiga”, Stanisława Majsner, Halina Michalska „Ala”, Weronika Mozol „Wera” oraz sanitariusz Józef Mozol⁵⁹.

W związku z tym, że polskie siły były zbyt słabe, aby prowadzić walkę z Sowietami i Niemcami, dowódca zgrupowania podjął decyzję o zawarciu rozejmu

⁵⁷ CBW, Akc. 9/2006, Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródzkiego..., k. 15-17; BOssol., 16747/II, J. Tucholski, *op. cit.*, k. 48; Instytut i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPSM), sygn. B 2823 Jan Wasiewicz, Dokument przekazania O.O. Paulinom na Jasnej Górze w dniu 11 IX 1983 Tablicy Pamiątkowej Poświęconej żołnierzom okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego, k. 70; M. Podgóreczny, *op. cit.*, s. 161-162. Co ciekawe, chor. Zdzisław Nurkiewicz podczas libacji alkoholowej z oficerami sowieckimi w listopadzie 1943 r. zdołał wydobyć od nich informację o przygotowywanej akcji rozbrojenia polskiego oddziału. Przekazał ją dowódcy zgrupowania mjr. Wacławowi Pelce, jednak została ona zlekceważona. Zob. CDCN, akc. 3056/158, R. Celmer ps. „Brzoza”, Wspomnienia o Zdzisławie Nurkiewiczu, k. 3.

⁵⁸ AW Ośrodka Karta, sygn. 681.31.01 III, Zarys historii Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego..., k. 2.

⁵⁹ Akc. 3071/7, M. Bobowicz, Sanitariuszki..., k. 8.

z tymi ostatnimi. Zgodnie z niemiecką propozycją Polacy mieli prawo ustanawiać swoje garnizony w okolicznych wioskach. Zgrupowanie nie mogło atakować sił niemieckich stacjonujących w Iwieńcu i Rakowie, w zamian za co Polacy mieli otrzymać broń i amunicję. Walka na dwa fronty groziła zniszczeniem zgrupowania, dlatego komendant przystał na niemiecką propozycję. Oczywiście o swojej decyzji natychmiast poinformował komendanta Okręgu Nowogródek AK, który z aprobatą odniósł się do jego postanowień. Dzięki temu udało się nie tylko rozbudować polskie zgrupowanie, ale także przeprowadzić skuteczne działania mające na celu ochronę ludności cywilnej przed bolszewicką partyzantką⁶⁰. Informacje o rozbrojeniu polskiego oddziału oraz porozumieniu z Niemcami szybko zostały przekazane do Komendy Głównej Armii Krajowej (KG AK), a stamtąd do Londynu. Zarówno Komendant Główny AK gen. Tadeusz Bór-Komorowski, jak i Naczelnny Wódz gen. Kazimierz Sosnkowski nakazali zaprzestać przyjmowania broni i amunicji od Niemców. Uzasadniano to faktem, iż takie postępowanie szkodzi sprawie polskiej na arenie międzynarodowej. Polecenie Naczelnego Wodza nie zostało jednak wykonane, gdyż dowództwo AK zdawało sobie sprawę, że gdyby doszło do rozwiązania zgrupowania lub gdyby wycofało się ono na zachód, los miejscowej ludności cywilnej oraz terenowej siatki AK byłby przesądzony. Dlatego, kiedy po tych dramatycznych wydarzeniach do KG AK dotarł Szef Sztabu Okręgu Nowogródek cc kpt. Stanisław Sędziak „Warta”, otrzymał on jedynie wskazówki mówiące o tym, że ppor. Adolf Pilch ma zachować *status quo* sprzed 1 grudnia 1943 r. Oczywiście kpt. Sędziaka nie poinformowano, jak to zrobić w sytuacji, gdy na Nowogródczyźnie trwała regularna wojna polsko-sowiecka. Wobec tego Komendant Okręgu AK Nowogródek mjr Prawdzic-Szlaski zdecydował się wziąć odpowiedzialność na siebie i nakazał dowódcy zgrupowania pozostanie w Obwodzie Stołpce. W marcu 1944 r. ppor. Pilch otrzymał rozkaz, aby pod żadnym pozorem nie zawierać pisemnych umów z Niemcami⁶¹. W celu utrzymania się w terenie rozbudowano pion wywiadu i kontrwywiadu, zarówno w samym zgrupowaniu, jak i na szczeblu ośrodka. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że polska strona dysponowała stosunkowo dobrym rozpoznaniem struktur nieprzyjaciela. Wiedzano np., że we wsiach i w miasteczkach znajdują się bolszewickie jacejki, które

⁶⁰ CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/Doliny”, k. 15-16; T. Gasztołd, *op. cit.*, s. 53; W. Lenczewski „Wiktor”, „Strzała”, J. Hoppen-Zawadzka, *Pięć lat na wojennych ścieżkach. Wspomnienia oficera, który pod dowództwem legendarnego cichociemnego...*, wyd. 2. uzup., Warszawa-Kraków 2014, s. 116; A. Pilch, *op. cit.*, s. 124-126.

⁶¹ Z. Boradyn, *op. cit.*, s. 176-177.

prowadzą działalność wywiadowczą, ukierunkowaną na rozpoznanie i likwidację polskich struktur konspiracyjnych. Mało tego, bolszewicy kierowali swoich agentów do polskiego zgrupowania, jednak kontrwywiad AK zdołał unieszkodliwić wielu z nich. Polska konspiracja infiltrowała również struktury policji białoruskiej. Wielu jej członków było bowiem zaprzysiężonymi żołnierzami AK⁶². Niewątpliwie największym sukcesem polskiego wywiadu na tym terenie stało się zwerbowanie nieznanego z imienia i nazwiska niemieckiego oficera gospodarczego z garnizonu w Stołpcach. Dzięki otrzymanym od niego informacjom udało się ostrzec przed aresztowaniem wielu zagrożonych członków konspiracji. Komendant okręgu, określający tego agenta jako „N”, wspominał po wojnie:

Przy jego pomocy została zlikwidowana organizacja komunistyczna sowiecka, która przeszkadzała nam w pracy, podszywając się pod naszą organizację i przyczyniając się tym do masowego aresztowania Polaków przez Gestapo, które składało się w 90% z byłych NKWD. Zlikwidować taką organizację współpracującą z Gestapo było trudno. Stoczyć otwartą walkę, też się nie opłacało. Należało więc szukać innej drogi. Początkowo dla próby oddaliśmy w ręce Gestapo kilku członków organizacji komunistycznej. Czekaliśmy na rezultat, ale okazało się, [że] na próżno. Po paru dniach zostali oni wypuszczeni i przerwali się na inny teren, i wobec tego byliśmy bezradni. Pan N poradził nam poczekać, a po paru dniach dał nam znać, że na nasz teren przybył oddział tajnej żandarmerii polowej nr 400. Doręczono mu listę około 40 członków organizacji komunistycznej. W przeciągu dwóch tygodni na skutek tego zostało aresztowanych 80 osób, część rozstrzelano, część wywieziono. W ten sposób zostały częściowo zapłacone nasze krzywdy i mogliśmy pracować dalej⁶³.

W miarę upływu czasu walki z oddziałami bolszewickimi stawały się coraz cięższe. Sowieccy partyzanci atakowali wsie zamieszkane przez ludność polską. Wykazywali się przy tym ogromną brutalnością, mordując cywilów, grabiąc ich mienie i paląc zabudowania. Tak było np. we wsi Prowżały położonej 10 km od Iwieńca. 18 lutego 1944 r. bandy bolszewickie w sile 600 ludzi zaatakowały wioskę. Zamordowano wówczas 14 mężczyzn, innych zabrano ze sobą. Por. Adolf Pilch pisał później w meldunku do komendanta okręgu, iż oddział zdołał dotrzeć do wsi 15 minut po wycofaniu się przeciwnika⁶⁴.

Wszystko to spowodowało, że zgrupowanie zaprzestało atakowania Niemców, a skupiło się tylko i wyłącznie na walce z bolszewicką partyzantką. Przewaga

⁶² K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogrodzkiej...*, s. 392; *Nowogrodzki Okręg AK...*, s. 300-301.

⁶³ J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 92-93.

⁶⁴ *Nowogrodzki Okręg AK...*, s. 276.

Sowietów nad Polakami była bardzo duża. Do jednego z najcięższych starć doszło we wsi Kamień położonej niedaleko Iwieńca. W nocy z 14 na 15 maja 1944 r. znajdujący się tam szwadron ckm-ów został zaatakowany przez dwie brygady sowieckiej partyzantki liczące w sumie około 1000 żołnierzy. Po trwającej blisko dwie godziny zaciętej walce nieprzyjaciół został odparty. Podczas ataku spalono zabytkowy drewniany kościół oraz wiele budynków mieszkalnych. Zginęło też 20 mieszkańców miasteczka. Ranni i zabici byli również po stronie obrońców. Spośród czterech specjalnie przygotowanych bunkrów napastnicy zdołali zniszczyć trzy. Straty nieprzyjaciela były bardzo duże, wynosiły 80 zabitych i rannych⁶⁵.

Na przełomie maja i czerwca sytuacja polityczno-militarna na terenie Nowogródziny stawała się coraz bardziej skomplikowana. Zbliżający się front oraz narastający konflikt z sowiecką partyzantką powodowały, że dowódca zgrupowania stanął przed problemem: co robić dalej? 17 czerwca 1944 r. Delegat KG AK mjr Maciej Kalenkiewicz zwołał odprawę dowódców oddziałów partyzanckich Okręgu AK Nowogródek. Na spotkaniu przedstawił plany uderzenia na Wilno połączonych oddziałów Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego. Zgrupowanie Stołpeckie reprezentował zastępca dowódcy por. Franciszek Rybka. Po zakończeniu odprawy doszło do dramatycznej rozmowy obu oficerów. Na zarzut Kalenkiewicza, że zgrupowanie zawarło rozejm z Niemcami, por. Rybka przedstawił całą skomplikowaną sytuację. Zwrócił również uwagę, że ewentualny marsz pod Wilno wiązałby się z przejściem przez tereny zdominowane przez sowiecką partyzantkę oraz nasycone niemieckimi punktami oporu. Ostatecznie zdecydowano, że Zgrupowanie Stołpeckie skieruje się na Wilno i wyznaczono miejsce spotkania z pozostałymi oddziałami dowodzonymi przez mjr. Kalenkiewicza pod Wołożynem. Nigdy jednak nie wzięło ono udziału w planowanej akcji. Oto bowiem 24 czerwca od wschodu zaczął dobiegać huk artylerii. Trzy dni później odgłosy te stały się coraz bardziej intensywne. W tej sytuacji nie mogło być mowy o podjęciu marszu na Wilno. Rozpoczęto więc przygotowania do opuszczenia terenu. Na rozkaz dowódcy zgrupowania 1 kompania ppor. Franciszka Baumgarta „Dana” skierowała się do pobliskiego Rakowa. Jej zadaniem było zabranie członków tamtejszej placówki AK. W sytuacji gdy zgrupowanie nie posiadało map jego dowódca zdecydował się na szybki marsz w kierunku Baranowicz. Obok żołnierzy w kolumnie znajdowali się również członkowie rodzin oraz ci cywile, którzy obawiali się zemsty

⁶⁵ AHM Ośrodka Karta i DSH, sygn. PL_1001_AHM_PnW_1293_0001_0002, Relacja Jana Wierzbickiego; M. Bobowicz, L. Kołosowski, *op. cit.*, s. 47; J.J. Kuźmiński, *Z Iwieńca i Stołpców*, Warszawa-Kraków 2014, s. 102.

ze strony sowieckiej partyzantki. Kolumna liczyła łącznie 150 furmanek z ludnością cywilną. Na polecenie dowódcy wysłano patrol do Rakowa z rozkazem, aby 1 kompania i tamtejsi akowcy kierowali się na Rubieżewicze. Obok kompanii do zgrupowania dołączyło 50 żołnierzy AK służących w tamtejszej policji białoruskiej oraz blisko 100 członków młodzieżowej organizacji „Orlęta”⁶⁶. Dowódca zgrupowania podjął próbę skontaktowania się z dowództwem AK w Baranowiczach, co zakończyło się jednak ostatecznym fiaskiem. Dlatego też podjęto marsz w kierunku Słonima z myślą o skontaktowaniu się z którymś z dowódców AK. Niestety, i ta próba okazała się bezskuteczna. W tej sytuacji komendant zgrupowania podjął decyzję o dalszym samodzielnym marszu na zachód. Pod samym miastem do zgrupowania dołączyła grupa miejscowych żołnierzy AK licząca przeszło 20 ludzi. Ich dowódcą był pchor. Józef Bylewski, poeta i piosenkarz oddziału⁶⁷. Przemarsz do granicy Generalnego Gubernatorstwa (GG) trwał blisko dwa tygodnie. Kolumna posuwała się szybkim krokiem wśród wycofujących się na zachód jednostek niemieckich, udając jednostkę współpracującą z Niemcami, która cofa się przed nacierającymi oddziałami sowieckimi. Kiedy dotarto do Bugu, dowódca nakazał przeprowić się wpław przez rzekę w rejonie wsi Dzieźby, co odbyło się stosunkowo sprawnie, ponieważ zwiadowcy odkryli istniejący w tym miejscu bród. Po zakończeniu przeprawy zarządzono postój, aby dać wypocząć ludziom i koniom⁶⁸. Po około dwudniowym odpoczynku kolumna ruszyła w dalszą drogę. Następnie żołnierze dotarli do Nowego Dworu Mazowieckiego, gdzie znajdowała się przeprawa przez Wisłę kontrolowana przez oddziały niemieckie. Na rozkaz dowódcy zgrupowania w oddziałach zarządzono ostre pogotowie. Żołnierzom zakazano otwierania ognia, a z Niemcami rozpoczęto negocjacje. Argumentowano, że polska jednostka

⁶⁶ Młodzieżowa „Organizacja Orlęta” powstała po zajęciu Rakowa (miasteczka na granicy polsko-sowieckiej) przez Niemców. Jej członkami były osoby w wieku 11-18 lat. Składała się ona z czterech grup: Grupa 1 „Dominikańska” – dowódca Paweł Kosowicz, zastępca – Stanisław Rutkowski; Grupa 2 „Wileńska” – dowódca Tadeusz Bogdanowicz, zastępca Adam Janczewski; Grupa 3 „Mińska” – dowódca Julian Pisarów, zastępca Henryk Malewicz „Maluk”; Grupa 4 – dowódca Jan Kuczyński „Janek”, zastępca Jan Kowalewski „Janek”; Grupa Terenowa – dowódca Jan Wiszniewski. Nadzór nad organizacją sprawował z ramienia AK Andrzej Sochański „Pampuch”. Do jej zadań należało: rozpowszechnianie ulotek oraz prowadzenie tajnej biblioteki i akcji samokształceniowej. W miarę upływu czasu starsi wiekiem członkowie organizacji przechodzili do kawalerii chor. Z. Nurkiewicza. Zob. M. Downar-Zapolski, *op. cit.*, s. 26-27.

⁶⁷ A. Pilch, *op. cit.*, s. 144-146; *Nowogródzki Okręg AK...*, s. 345-346; M. Downar-Zapolski, *op. cit.*, s. 176-182.

⁶⁸ CDCN, akc. 3056/158, R. Celmer ps. „Brzoza”, *op. cit.*, k. 4; M. Podgóreczny, *op. cit.*, s. 194-197.

walcząca z bolszewicką partyzantką cofa się na zachód przed nacierającymi oddziałami ACz. Rozmowy polskiej delegacji trwały dosyć długo. Sytuacja zmieniła się, kiedy okazało się, że dowodzący w tym rejonie niemiecki pułkownik walczył podczas I wojny światowej w tym samym pułku co starszy wachm. Stefan Andrzejewski. Dzięki temu nieoczekiwanemu zbiegowi okoliczności udało się Polakom przeprawić przez Wisłę, po czym wyruszyli oni w dalszą drogę w kierunku Warszawy⁶⁹.

W nocy z 25 na 26 lipca 1944 r. oddziały zgrupowania dotarły do Dziekanowa Polskiego pod Warszawą, skąd por. Adolf Pilch wyjechał do stolicy, aby szukać kontaktu z KG AK. Misja ta zakończyła się jednak niepowodzeniem. Wynikało to, jak się wydaje, z całkowitego niezrozumienia sytuacji panującej na Kresach ze strony oficerów KG AK. Nie mogli oni bowiem pojąć, jak to było możliwe, że oddział AK zamiast walczyć z Niemcami, brał od nich broń i toczył boje z Sowietami. Władze KG AK nakazały jego demobilizację, na co Adolf Pilch nie wyraził zgody⁷⁰. Na szczęście w tym samym czasie udało się nawiązać kontakt z komendantem 8 Rejonu VII Obwodu AK kpt. Józefem Krzeczkovskim. Dla dowódcy AK obecność w tym rejonie tak dużego i dobrze uzbrojonego oddziału byłaby cennym wsparciem. Zupełnie inne zdanie na ten temat miał jednak gen. Bór-Komorowski. Uważał on, że por. Pilch nie wykonał otrzymanych rozkazów i że w tej sytuacji powinien być oddany pod sąd. Dopiero naciski ze strony kpt. Krzeczkovskiego spowodowały, że zdecydował o podporządkowaniu mu zgrupowania⁷¹. Oddziały nowogródzkie weszły w skład zgrupowania „Kampinos”, którego dowódcą był kpt. Krzeczkowski. 2 sierpnia wraz z jednostkami miejscowej AK wzięły one udział w ataku na lotnisko Bielany, podczas którego ciężko ranny został kpt. Krzeczkowski. W tej sytuacji dowódcą zgrupowania mianowano por. Pilcha. W szczytowym okresie swej działalności liczyło ono około 3 tysięcy ludzi. Stanowiące jego trzon oddziały nowogródzkie tworzyły Pułk „Palmiry-Młociny”, którego dowódcą był por. Pilch. 23 sierpnia na czele zgrupowania stanął mjr Alfons Kotowski „Okoń”, natomiast por. Pilch pozostał dowódcą Pułku „Palmiry-Młociny”. Zgrupowanie Stołpeckie prowadziło ciężkie walki z oddziałami przeciwnika, m.in. pod Pocięchą i Marianowem⁷². Jeden z jego żołnierzy, nieznany z nazwiska, pisał po wojnie:

⁶⁹ W. Lenczewski, *op. cit.*, s. 139-141; M. Downar-Zapolski, *op. cit.*, s. 184-185.

⁷⁰ CDCN, akc. 3071/12, Relacja mjr. Adolfa Pilcha..., k. 27-28.

⁷¹ BOssol., 16747/II; J. Tucholski, *op. cit.*, k. 94-95; BUiAD IPN, sygn. 2212, Moja walka i praca, k. 8.

⁷² M. Bobowicz, L. Kołosowski, *op. cit.*, s. 57-62.

Zadaniem naszym było dezorganizowanie ładu na szlakach przejazdowych armii niemieckiej, niszczenie żywej siły wroga, przechwytywanie transportów wroga z bronią i żywnością. Biorąc pod uwagę zbliżanie się strefy przyfrontowej, zwiększanie załóg wojsk niemieckich w walczącej Warszawie – dzień partyzanta w Puszczy Kampinowskiej był bardzo pracowity. Nieustanne patrole, zasadzki, obrona placówek wysuniętych na 7 km od miejsca zakwaterowania, zapewniały nam zajęcie nie tylko w dzień, ale i w nocy⁷³.

Niestety, sytuacja zgrupowania partyzanckiego pogorszyła się gwałtownie pod koniec września 1944 r., kiedy to Niemcy postanowili je zlikwidować, gdyż stanowiło dla nich duże zagrożenie. 27 września niemieckie lotnictwo zbombardowało stanowisko dowodzenia dowódcy Pułku „Palmiry-Młociny”. Po zakończeniu bombardowania do ataku ruszyła nieprzyjacielska piechota wspierana przez czołgi. Oddziały niemieckie podczas ciężkich walk wdzieraly się w miarę upływu czasu w głąb puszczy. W nocy z 27 na 28 września mjr Alfons Kotowski podjął decyzję o przebicciu się przez pierścień okrążenia i marszu całego zgrupowania w kierunku Gór Świętokrzyskich. 29 września polskie oddziały podeszły w rejon Jaktorowa, gdzie doszło do trwającej cały dzień zacieklej walki z Niemcami. Dowódca zgrupowania popełnił jednak katastrofalny w skutkach błąd, zarządzając postój przy torach kolejowych i nie wystawiając ubezpieczeń. Niemcy oczywiście wykorzystali sytuację. Na torach pojawił się pociąg pancerny, który rozpoczął huraganowy ogień. Jednocześnie do akcji ruszyły oddziały piechoty wspierane przez czołgi. Nieprzyjaciel, dysponując zdecydowaną przewagą liczebną, doprowadził do rozbicia zgrupowania. Przez pierścień okrążenia zdołały się przedrzeć jedynie niewielkie grupy żołnierzy. W całodziennnej bitwie zginęło prawdopodobnie 580 akowców, a około 200 zostało rannych. Wśród poległych był najprawdopodobniej dowódca zgrupowania mjr Alfons Kotowski, którego błędy w dowodzeniu przyczyniły się do klęski pod Jaktorowem⁷⁴. Mimo tego wielu polskim żołnierzom udało się oderwać od sił wroga. Z okrążenia wyrwał się m.in. oddział kawalerii dowodzony przez por. Adolfa Pilcha. Dołączył on do 25 pp AK, realizując plan akcji „Burza” jako dowódca III batalionu „Kampinos”. Wśród jego podkomendnych było bardzo wielu żołnierzy, którzy wraz z nim dotarli do centralnej Polski z dalekiej Nowogródzczyzny. Po rozwiązaniu pułku por. Pilch walczył na czele niewielkiego konnego oddziału partyzanckiego aż do 17 stycznia 1945 r. Po zajęciu tego terenu

⁷³ BUiAD IPN, sygn. 2212, Moja walka..., k. 9.

⁷⁴ CDCN, akc. 3056/158, R. Celmer ps. „Brzoza”..., k. 5; BOssol., 16747/II; J. Tucholski, *op. cit.*, k. 70-71; BUiAD IPN, sygn. 2212, Moja walka..., k. 15.

przez ACz, zagrożony aresztowaniem przez NKWD, zdołał przedostać się na zachód. Na emigracji w Londynie pozostał do końca życia, jednak po 1989 r. odwiedził Polskę serdecznie witany przez żyjących jeszcze swoich podkomendnych⁷⁵.

3. Struktura Okręgu Nowogródek AK

Na czele Okręgu Nowogródek (kryptonimy: „Lotnisko”, „Kurki”, „Cyranka”, „Nów”, „Las”, „Grzyb”) stał komendant. Funkcję tę pełnili kolejno: N.N. „Lis”; ppłk Adam Obtulowicz „Leon”; mjr/ppłk Jan Szulc vel Janusz Prawdzic-Szlaski (październik 1941-26 czerwca 1944); cc ppłk dypl. Adam Szydłowski „Poleszczuk” (26 czerwca-17 lipca 1944) – aresztowany przez Sowieców; cc mjr/ppłk Maciej Kalenkiewicz „Kotwicz” (17 lipca-21 sierpnia 1944) – poległ w bitwie z NKWD pod Surkontami; p.o. cc kpt. Stanisław Sędziak „Warta” (22 sierpnia-październik 1944); p.o. por./rtm. Jan Skorob „Puszczyk” (listopad/grudzień 1944-kwiecień/maj 1945); p.o. Zygmunt Nienartowicz „Miedzianka”, „Mazepa” (maj-sierpień 1944).

Funkcję adiutanta pełnili: plut./ppor. Zenon Batorowicz „Zdzisław”, „Chmara” (zamordowany w styczniu 1944 r.); adiutant I por./rtm. Jan Skorob „Puszczyk”, „Boryna”; adiutant II ppor. Wincenty Biruk „Orlik” i szef sztabu cc kpt. Stanisław Sędziak „Warta”, „Oset”⁷⁶.

W skład Komendy Okręgu Nowogródek wchodziły następujące oddziały:

1. Oddział I (organizacyjny):
 - dowódca: kpt. Władysław Sławowski „Sawa”,
 - szef kancelarii i oficer personalny, dowódca: por. Józef Mamczyc „Spokojny”,
 - szyfrantki: Maria Kuprianowicz „Masza”; Alina Jankowska „Sowa” – aresztowana w 1943 r. i wywieziona do Oświęcimia; N.N. „Maria”; N.N. „Zosia”,
 - szef służby sprawiedliwości (Wojskowy Sąd Specjalny [WSS]): N.N. „Łaba”,
 - szef służby duszpasterskiej: ks. ppłk Giedymin Pilecki „Długosz”,
 - szef służby sanitarnej: dr Bronisław Dziczkaniec „Nowogródzki”, „X”,
 - szef referatu legalizacji: ppor. Stefan Fiedorowicz vel Teodorowicz „Stefan”.

⁷⁵ CDCN, akc. 3056/158, R. Celmer ps. „Brzoza”..., k. 5-6; M. Bobowicz, L. Kołosowski, *op. cit.*, s. 63-67.

⁷⁶ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 78; W.J. Wiak, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 324.

Spośród służb wchodzących w skład Oddziału I szczególnie prężnie działały Wojskowy Sąd Specjalny (WSS) oraz referat legalizacji. Według niepełnych danych WSS, funkcjonujący zarówno na szczeblu okręgu, jak i poszczególnych obwodów, wydał prawdopodobnie kilkaset wyroków śmierci na osoby oskarżone o współpracę z Niemcami lub Sowietami, z czego na pewno wykonano ponad 300. Liczba zlikwidowanych zdrajców była prawdopodobnie dużo większa, ponieważ po rozpoczęciu działalności dowódcy poszczególnych oddziałów partyzanckich samodzielnie podejmowali decyzje o likwidacji. Jeżeli mówimy o referacie legalizacji, to działał on na terenie miasta Lidy. Jego pracownicy zajmowali się wytwarzaniem różnego rodzaju fałszywych niemieckich dokumentów wydawanych przez rozmaite urzędy administracji okupacyjnej. Pracownicy referatu podrabiali również pieczętki, które służyły np. do podbijania dokumentów chroniących ich posiadaczy przed wywózką na roboty do Niemiec⁷⁷.

2. Oddział II (wywiad i kontrwywiad):

- dowódcy: kpt. Mieczysław Rycharski „Białynia” (usunięty latem 1942 r. ze względu na prosowieckie sympatie); kpt. Bolesław Wasilewski „Zoja”, „Bustromiak”.

Komendantowi oddziału podlegały komórki wywiadu i kontrwywiadu poszczególnych obwodów. Warto dodać, że posiadał on bezpośrednią łączność z szefem Oddziału II KG AK. Pracownicy wywiadu i kontrwywiadu zbierali informacje nie tylko na temat władz okupacyjnych i niemieckich jednostek wojskowych, ale także interesowali się działalnością kolaboranckich białoruskich formacji policyjnych oraz wojskowych. Białorusinom nie udało się w pełni obsadzić instytucji administracyjnych, gospodarczych i policyjnych, dlatego w wielu wypadkach stanowiska takie obejmowali Polacy, będący niejednokrotnie członkami AK. Co ciekawe, pracownikom oddziału udało się też pozyskać do współpracy Niemców. Tak działo się np. w Stołpcach, gdzie dla wywiadu AK pracował oficer gospodarczy tamtejszej jednostki wojskowej. Działalność Oddziału II na tym terenie była szczególnie utrudniona, ponieważ jego przeciwnikami byli nie tylko Niemcy, ale także Sowieci. Walki z tymi ostatnimi prowadzono szczególnie intensywnie od wiosny 1943 r., tj. od czasu zerwania stosunków dyplomatycznych z rządem polskim przez ZSRS. Wcześniej, zgodnie z wytycznymi, starano się udzielać pomocy partyzantce sowieckiej w zakresie wywiadu, zaopatrzenia oraz akcji bojowych. Polskie

⁷⁷ AW Ośrodka Karta, sygn. III 618.40.04, Obsada Personalna Komendy Okręgu Nowogródzkiego Armii Krajowej – stan na dzień 23 maja 1944, [b.p.]; R. Butryński „Butryk”, *Okręg Nowogródek Armii Krajowej...*; K. Ratyński, *op. cit.*, s. 87-88.

dowództwo nie likwidowało nawet dawnych sowieckich współpracowników z lat 1939-1941, mimo iż byli oni polskim wywiadowcom doskonale znani. Od wiosny 1943 r. rozpoczęła się regularna wojna pomiędzy Polakami a Sowietami, trwająca także na tajnym froncie. Rozpoczęto wówczas akcję likwidacji sowieckiej agentury na tym terenie. Warto dodać, że na tym polu udało się odnieść sporo sukcesów, m.in. zlikwidowano siatkę bolszewickich agentów w powiatach szczuczyńskim i nowogródzkim. Niezależnie od walki z sowiecką agenturą przez cały czas zwalczano również niemieckich agentów, niezależnie od podejmowanych na szczeblu lokalnym decyzji o zawieszeniu broni przez niektóre struktury okręgu⁷⁸.

3. Oddział III (operacyjny):

- dowódca: kpt. Stanisław Sędziak „Oset”, „Warta”,
- referat lotniczy, dowódca: por./kpt. Stanisław Rybka „Brożyna”,
- referat artylerii, dowódca: kpt. Mieczysław Ostrowski „Kartacz”.

Oddział operacyjny prowadził bardzo intensywną działalność. Jeszcze w 1943 r. na terenie obwodu ludzkiego powołana została Szkoła Młodszych Dowódców. Udało się w niej zorganizować dwa kursy przy IV/77 pp AK i V/77 pp AK. Na przełomie 1943 i 1944 r. podobny kurs przeprowadzono w Szczuczynie Nowogródzkim, w ramach działającego tam plutonu Kedywu dowodzonego przez por. Leszka Ratajskiego „Żala”. W marcu 1944 r. w ramach Zgrupowania Nadniemeńskiego powołano ośrodek szkoleniowy mieszczący się w Hołodowie i Olechowicach. W obu tych miejscowościach odbyło się podstawowe szkolenie dla rekrutów z obsługi broni maszynowej i moździerzy. Powołano również do istnienia szkołę podoficerską, a ponadto w pobliskiej wsi Ditrycze został zorganizowany kurs saperski⁷⁹.

4. Oddział IV (kwatermistrzostwo):

- dowódcy: ppor. Stanisław Mękalski „Dunin” (zamordowany wiosną 1943 r. przez sowieckich partyzantów) i kpt. Wacław Pecul „Krzysztof”,
- zastępca dowódcy: Olgierd Kuszelewski „Sulima”.

Oddział ten zajmował się gromadzeniem funduszy, wyposażenia, umundurowania i żywności oraz zaopatrywaniem w nie działających w terenie zgrupowań partyzanckich. Wiosną 1944 r., a więc w przededniu rozpoczęcia akcji „Burza”, oddział kwatermistrzowski zdołał zapewnić umundurowanie i wyposażenie dla

⁷⁸ K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 57-60.

⁷⁹ R. Butryński „Butryk”, *Okręg Nowogródek Armii Krajowej...*

dziewięciu batalionów piechoty oraz sześciu szwadronów kawalerii. Dzięki pomocy Bazy Materiałowej Start III w Warszawie, kierowanej przez mjr. Tomasza Zana „Borka”, sprowadzono na teren okręgu stosunkowo dużą liczbę wyposażenia wojskowego w postaci hełmów, pasów i manierek. Udało się również przerzucić broń, amunicję oraz materiały wybuchowe. Jeżeli chodzi o uzbrojenie, to zdobywano je przede wszystkim w starciu z Niemcami lub Sowieci. W mniejszym stopniu była to broń ukryta przez oddziały WP we wrześniu 1939 r. lub porzucona przez uciekających czerwonooarmistów w czerwcu 1941 r. W sumie kwatermistrzostwo zdołało wyekwipować około 7 tysięcy żołnierzy⁸⁰.

5. Oddział V (łączność):

- dowódcy: ppor. N.N. „Chmura”; ppor./por. Józef Orechwo „Już” (1943-?),
- zastępca dowódcy: ppor. Sylwester Kalinowski „Błady” (?-marzec 1944); ppor. N.N. „Julian”.

W ramach tego oddziału funkcjonowała łączność taktyczna, którą kierował ppor./por. Orechwo.

Jesienią 1943 r. KG AK przekazała do dyspozycji Oddziału V 16 aparatów radiowych. W oparciu o jej struktury utworzona została kompania radiowa licząca 80 żołnierzy. Podczas operacji „Ostra Brama” zapewniali oni obsługę łączności radiowej Komendantowi Okręgu Wileńsko-Nowogródzkiego gen. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu, „Wilkowi”. W skład łączności taktycznej wchodził: ppor. N.N. „Dąb”, por. W. Krakowska „Ewa”, ppor. Zenon Batorowicz „Chmara”, ppor. Regina Danowska „Kotka”.

Zadaniem pionu łączności konspiracyjnej była organizacja sieci kurierskiej obejmującej cały teren okręgu. Ponadto stworzono również sieć lokali konspiracyjnych dla kurierów KG AK, komendy okręgu oraz poszczególnych obwodów⁸¹.

6. Oddział VI (Biuro Informacji i Propagandy [BIP]):

- dowódcy: dr Stanisław Wawrzyńczyk „Ligęza” (1942-czerwiec 1944); Czesław Zgorzelski „Rafał”, „Cedro”, „Zbigniew” (lipiec-wrzesień 1944); Jerzy Wroński „Stopa”.

Okręgowe BIP od 11 listopada 1942 r. wydawało „Świt Polski”, który jako tygodnik drukowany na powielaczu ukazywał się prawdopodobnie w nakładzie

⁸⁰ K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 67-72; T. Zan, W. Wiśniewski, *Zan ostatni z rodu*, [rozm. przepr. W. Wiśniewski], Łomianki 2015, s. 273-280.

⁸¹ R. Butryński „Butryk”, *Okręg Nowogródek Armii Krajowej...*

200-300 egzemplarzy. Dopiero w listopadzie lub grudniu 1943 r. otrzymano z Warszawy maszynę drukarską, dzięki czemu na przełomie maja i czerwca 1944 r. udało się zwiększyć jego nakład do 7000 egzemplarzy. Drukarnia o kryptonimie „Marysia” obsługiwana była przez drukarzy: N.N. „Michała”, N.N. „Gienię” i N.N. „Piotra”. Zarówno drukarnia, jak i redakcja czasopisma pracowały w polskich zaściankach szlacheckich w okolicach Beniakoń oraz majątku Horodno. W obrębie BIP-u funkcjonował również referat informacyjny, opracowujący raporty sytuacyjne dotyczące Nowogródziny. W jego strukturach działali m.in. Stanisław Wawrzeńczak i Czesław Zgorzelski. W ramach komendy okręgu utworzono ponadto referat „N”, który podlegał jednak nie szefowi BIP-u, lecz Oddziałowi I. Ulotki przesyłane z Warszawy i te przygotowane na miejscu były kolportowane od stycznia do czerwca 1944 r. BIP-owi podlegał także referat Pomocy Żołnierzowi (PŻ) kierowany przez Lidię Niemczewską „Leonę”. Wiadomo również, że pod koniec 1943 r. utworzono komórkę Społecznego Komitetu Antykomunistycznego „Antyk”. Szczegółowych danych na jej temat nie udało się ustalić. Z fragmentarycznie zachowanych danych wynika, że w każdym z obwodów działały struktury BIP-u, np. w obwodzie szczuczyńskim o kryptonimie „Łąka” wydawano czasopismo o tym samym tytule, zaś od czerwca 1942 r. powielano tygodnik „Sprawy Polskie” redagowany przez Jerzego Kostrowickiego. W obwodzie lidzkim, a następnie w II/77 pp AK wydawano miesięcznik „Szlakiem Narbutta”, redagowany przez: Michała Rzuchowskiego „Łabędzia”, Olgierda Paszkiewicza „Sołokaja”, Wandę Klott i ks. Giedymina Pileckiego. Od lutego do marca 1945 r. w jego miejsce wydawany był „Biuletyn Informacyjny” zawierający wiadomości pochodzące z nasłuchu radiowego⁸².

7. Oddział VII (saperów):

– dowódca: por. Józef Łubikowski „Sybirak”.

Oddziałowi, obok saperów, podlegał również Kedyw. Jego struktury zostały zorganizowane na obszarze poszczególnych obwodów⁸³.

⁸² AAN, sygn. 2/2431/0/-/33, M. Pujdok „Kraś”, W redakcji partyzanckiego miesięcznika „Szlakiem Narbutta”, k.1-2; BJ, 9876 III, A. Brochocki, *Moje przeżycia i wrażenia w czasie drugiej wojny światowej...*, k. 160-161; CDCN, akc. 3071/13, J. Kostrowicki, *Materiały na temat działalności BIP Obwodu „Łąka” (Szczuczyn) Okręgu „Nów” (Nowogródek) Armii Krajowej*, k. 1-6; K. Krajewski, *Na straconych posterunkach...*, s. 242; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZPZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 235-237.

⁸³ R. Butryński „Butryk”, *Okręg Nowogródek Armii Krajowej...*

W skład Okręgu AK Nowogródek wchodziły:

I. Inspektorat Środkowy

1. Obwód/Ośrodek Nowogródek:

- komendanci: kpt. Ryszard Stopa „Maciej”, „Andrzej” (grudzień 1941-maj 1942); ppor. Ludwik Nienartowicz „Miedzianka” (maj 1942-styczeń 1943); Mieczysław Szczerski „Żulik” (1943-?),
- szef wywiadu: plut. Karol Lityński „Pestka”,
- Oddział III: dowódca plut. pchor. Jerzy Brzozowski „Janek”, „Gozdawa”; kwatermistrz sierż. N.N. „Kozioł”; szefowie łączności: N.N. „Żółw” (?-czerwiec 1943), plut. pchor. Czesław Iwiński „Góral”; szef BIP-u pchor. Janusz Chyliński „Góral”,
- Oddział VII (saperów): dowódca N.N. „Fiałkowski” (?-czerwiec 1943); kapelan ks. Antoni Warpechowski „Skoczylas”.

Ze względu na trudności organizacyjne na mocy rozkazu komendanta okręgu z 15 września 1943 r. Obwód/Ośrodek Nowogródek został zlikwidowany. W jego miejsce powstały samodzielne kompanie:

- a) Samodzielna Kompania, kryptonim „Mydło”: komendant por. (?) Stefański; szef organizacji i łączności Leon Domeyko „Kontrym”; szef wywiadu st. sierż. Ferdynand Żukiel „Jastrząb”; szef BIP-u Alojzy Rosolak „Jastrząb”; kwatermistrz kpt. w st. sp. (?) Rumel;
- b) Samodzielna Kompania, kryptonim „Ryby”: komendanci: ppor. Tadeusz Mincer „Wypłosz” (lato 1943); Wacław Janikowski „Jurand” (?-7 maja 1944); ppor. Olgierd Piotrowski „Cezarini” (7 maja-9 listopada 1944); zastępcy komendanta: Wacław Janikowski „Jurand”, ppor. Olgierd Piotrowski „Cezarini”, pchor. Czesław Iwiński „Góral” (7 maja-9 listopada 1944); szefowie wywiadu: plut. Karol Lityński „Pestka”, N.N. „Kot” (zima 1943/1944?); szefowie szkolenia: plut. pchor. Jerzy Brzozowski „Jurek”, „Gozdawa” (1943), por. Tadeusz Mincer „Wypłosz”; kwatermistrz Zygmunt Rudaś „Kazik”; szefowie łączności: pchor. Czesław Iwiński „Góral” (1943), Janusz Chyliński „Świerk” (jesień 1944); BIP: Janusz Chyliński „Świerk” (1943-lato 1944), Jerzy Cieślewicz „Jur”⁸⁴.

2. Obwód/Ośrodek Stołpce:

- komendanci: ppor. Aleksander Warakomski (?-13 stycznia 1944), cc por. Franciszek Rybka „Kula”; zastępcy: ppor. Walenty Parchimowicz „Waldan” (?-styczeń

⁸⁴ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 167-169.

- 1943), cc por. Franciszek Rybka „Kula” (?-13 stycznia 1944), N.N. „Krystyn” (13 stycznia 1944-?),
- Oddział I (organizacyjny): kpr. Adam Andruszkiewicz „Sęp”,
 - Oddział II (wywiad i kontrwywiad): chor. Wincenty Waszkiewicz „Kruk”; N.N. „Kruszynka” (13 stycznia 1944-?); kwatermistrzowie: Bronisław Kozioł „K”, N.N. „Skała”, ppor. Aleksander Wolski „Jastrząb”; szef uzbrojenia st. wachm. (?) Krawiec „Legun”,
 - Oddział V (łączność): ppor. Kacper Miłaszewski „Lewald”,
 - Oddział VI (BIP): Stefan Sudnik-Hryniewicz „Marcinkiewicz”, „Sowa”,
 - Oddział VII (saperów): sierż. Jan Opałka „Szpak” (?-styczeń 1943); cc por. Franciszek Rybka.

Siły Obwodu/Ośrodka Stołpce zorganizowane były w czterech kompaniach:

- Iwieniec, kryptonim „Iwa”: ppor. Olgierd Woyno „Lech”,
- Derewno, kryptonim „Drzewo”: ppor. Kacper Miłaszewski „Lewald”,
- Stołpce-Miasto: ppor. Walenty Parchimowicz „Waldan”,
- Okieny: wachm. (?) Parchimowicz „Żmija”⁸⁵.

II. Inspektorat Północny

1. Obwód/Ośrodek Lida, kryptonim „Bór”:
 - komendanci: Olgierd Kuszelewski „Sulima” (czerwiec 1942-styczeń 1943); cc kpt. Stanisław Sędziak „Warta” (styczeń 1943-15 kwietnia 1943); kpt. Władysław Stawowski „Sawa” (16 kwietnia 1943-20 stycznia 1944); por. Aleksander Warakomski „Świr” (aresztowany przez Niemców nie objął stanowiska); ppor. Szymon Pietuchowski „Maczuga” (luty-czerwiec 1944),
 - I zastępcy: ppor. Kazimierz Krzywicki „Wiesław” (2 lipca 1943-styczeń 1944); ppor. Szymon Pietuchowski „Maczuga” (objął funkcję po aresztowaniu por. Krzywickiego),
 - II zastępcy: Olgierd Kuszelewski „Sulima” (26 czerwca-15 października 1943),
 - adiutant: ppor. Szymon Pietuchowski „Maczuga” (1943),
 - Oddział I (organizacyjny): N.N. „Okowa” (?-26 czerwca 1943), przeniesiony do dyspozycji komendanta obwodu,
 - Oddział II (wywiad i kontrwywiad): N.N. „Promień” (?-26 czerwca 1943); N.N. „Konrad” (26 czerwca-15 września 1943); N.N. „Leliwa” (15 września 1943-20 stycznia 1944); N.N. „Konrad” (?-do końca okupacji niemieckiej),

⁸⁵ BOssol., 16747/II, J. Tucholski, *op. cit.*, k. 5-6; M. Bobowicz, L. Kołosowski, *op. cit.*, s. 28.

- Oddział IV (kwatermistrzostwo): N.N. „Edward” (wrzesień 1943-?),
- Oddział V (łączność): plut. pchor. Czesław Zajączkowski „Ragner” (?- kwietnia 1943),
- Oddział VI (BIP): kpt. w. st. sp. Józef Kaleciński „Adil” (w cywilu profesor gimnazjalny),
- Oddział VII (saperzy): por. Michał Pękala „Bosak” (od września 1943),
- referent lotniczy: ppor. Władysław Dźwinel „Mrówka”, „Dzwon”,
- Wojskowa Służba Ochrony Powstania (WSOP): Olgierd Kuszelewski „Sulima”⁸⁶.

2. Obwód/Ośrodek Szczuczyn, kryptonim „Łąka”:

- komendanci: ppor. Kazimierz Krzywicki „Wiesław” (lato 1942-30 czerwca 1943); pchor./ppor. Bojomir Tworzyński „Ostoja” (1 lipca 1943-30 marca 1944); chor. Wacław Ługowski „Burza” (4 czerwca-8 listopada 1944); ppor. Józef Raubo „Zenit” (listopad 1944-styczeń 1945); ppor. Anatol Radziwonik „Olech”, „Mruk”, „Stary”, „Ojciec” (styczeń 1945-13 maja 1949) – poległ pod Raczkowszczyzną w walce z oddziałami NKWD,
- zastępcy: chor. Wacław Ługowski „Burza” (maj 1943-marzec 1944); ppor. Józef Raubo „Zenit” (1944),
- adiutant: pchor. Tadeusz Białecki „Scevola” (15 maja 1943-kwiecień 1944),
- Oddział I (organizacyjny): Józef Małek „Borys” (listopad 1941-?),
- Oddział II (wywiad i kontrwywiad): Jan Szymanek (?-lipiec 1943); Stefan Nowaczyk „Ryba” (15 lipca 1943-?); zastępcą Irena Nowaczyk „Wilija”,
- Oddział IV (kwatermistrzostwo): por. Janusz Borewicz „Antoni” (1942); kpr. Andrzej Lisowski „Wilczek”, „Dzik” (?-1 października 1943); kpr. Kazimierz Żyliński „Zyga” (1 października 1943-?); (?) Wojewódzki „Żuk” (1944), który również pełnił funkcję zastępcy (1944),
- BIP: Jerzy Kostrowicki „Dymitr”, „Dymitrow”, „Ostrowic” (lipiec 1943-kwiecień 1944); Gustaw Rapacki „Motyka” (kwiecień-październik 1944),
- Kedyw: cc ppor. Leszek Ratajski vel Jerzy Leszczyński „Żal” (15 września 1943-luty 1944),
- szef żandarmerii: sierż. N.N. „Kutyba”,
- podoficer do zadań specjalnych: plut./sierż. (?) Klukiewicz „Irena”,
- oficer broni: plut. Paweł Klimaszewski „Pawłowski”,
- szef WSOP: N.N. „Rys” (1943); Józef Małek „Borys” (1944),
- zastępcą: N.N. „Leon” (1943),

⁸⁶ *Ibidem*, s. 90-91.

- szef służby sanitarnej: dr med. Kazimierz Stańczak „Olek”,
- zastępca: dr med. Jan Kondrat „Janek”, „Jontek” (?),
- lek. sł. san.: Wanda Machnowska-Kondratowa,
- siostra operacyjna: Stanisława Kaczkowska „Wrzos”,
- goniec: Bolesław Stanejko „Sójka”,
- legalizacja: (?) Arabkiewiczówna,
- kierownik punktów kontaktowych: N.N. „Żmija”,
- drużyna dyspozycyjna: kpr. Bolesław Misiuro „Świerk”.

Siły Obwodu/Ośrodka Szczuczyn zorganizowane były w czterech kompaniach:

a) kompania Szczuczyn, kryptonim „Ugór”:

- komendanci: N.N. „Waniek” (1942); ppor. (?) Taraszkiewicz (1942/1943) – zamordowany przez sowieckiego agenta; ppor. Jan Borysewicz „Bzura” (lipiec 1943-15 marca 1944); Józef Bortnik „Bol-Bor” (15 marca 1944-?),
- zastępca: ppor. Jan Borysewicz „Bzura” (1942-lipiec 1943),
- szef wywiadu: sierż. N.N. „Kutyba” (jednocześnie szef żandarmerii ośrodka),
- kwatermistrz: N.N. „Wichura” (1943); (?) Wojewódzki „Żuk” (15 września 1943-?),
- 1 pluton Szczuczyn: ppor. Kazimierz Szocik (?) „Marek”,
- 2 pluton Szczuczyn: pchor. N.N. „Komar” (czerwiec 1943-?),
- 3 pluton Różanka: sierż. Stanisław Gołąbek „Gryf” (listopad 1942-poległ 30 kwietnia 1944),
- 4 pluton Mielowszczyzna: sierż. N.N. „Potężny” (poległ latem 1944),
- 5 pluton Możejków: ppor. Jerzy Gumkowski „Ataman” (w styczniu 1944 r. przeniesiony do UBK); st. wachm. (?) Subocz „Góra” (poległ w lipcu 1944);

b) kompania Żołudek, kryptonim „Trawnik”:

- komendanci: ppor. Mieczysław Szczerski „Żulik”, „Szczerbiec” (?-czerwiec 1942); ppor. Zygmunt Wilkin (czerwiec 1942-lipiec 1944),
- zastępca i szef wywiadu: sierż. N.N. „Zagończyk”,
- Oddział I (organizacyjny): p.o. N.N. „Budziony”,
- Oddział IV (kwatermistrzostwo): N.N. „Jawor” (od listopada 1942-?),
- Oddział V (łąčność): N.N. „Łoś”:
- 6 pluton: sierż. N.N. „Wiktor” (sierpień 1942-?),
- 7 pluton: ppor. Józef Bortnik „Bol-Bor” (sierpień 1942-?),
- 9 pluton: sierż. (?) Subocz „Góra” (październik 1942-?);

c) kompania Wasiliszki, krypt. „Pastwisko”:

- komendanci: ppor. Franciszek Stankiewicz „Alinta” (1941/1942); pchor. Wacław Alchimowicz (1942-marzec 1943) – usunięty ze stanowiska na skutek podejrzeń o współpracę z NKWD; pchor./ppor. Bojomir Tworzyński „Ostoja”

- (marzec-30 czerwca 1943); por. Janusz Borwicz „Antoni” (1 lipca 1943-15 stycznia 1944); ppor. Janusz Kotański „Sawicz” (15 stycznia 1944-marzec 1944),
- zastępca: pchor. Wacław Berdowski,
 - Oddział I (organizacyjny): ppor. Stanisław Pietruszun „Sylwester” (zamordowany 9 stycznia 1944 r. przez niemiecką żandarmerię),
 - Oddział II (wywiad i kontrwywiad): ppor. Edward Jodko „Gil”,
 - Oddział IV (kwaterymistrzostwo): ppor. Janusz Kotański „Sawicz” (listopad 1941-?),
 - Oddział V (łączność): ppor. Franciszek Stankiewicz „Alinta” (zimą 1943/1944 przeszedł do II/77 pp AK),
 - Oddział VI (BIP): Jerzy Kostrowicki „Dymitr”, „Ostrowiec” (?- lipiec 1943),
 - 8 pluton Wasiliszki: ppor. Paweł Potapczyk „Dziyryt”,
 - 9 pluton Wasiliszki: ppor. Stanisław Pietruszun „Sylwester” (kwiecień 1942-9 stycznia 1944),
 - 10 pluton Wasiliszki-Gmina: pchor. (?) Mikuczyk (od sierpnia 1942-?);
- d) kompania Wawiórka, kryptonim „Wygon”:
- komendanci: ppor. Bronisław Filipowicz „Mały” (poległ 16 czerwca 1944 r. pod Jewłaszami); Józef Poczobut „Wilk”,
 - 11 pluton: sierż. Franciszek Madoński „Chmura” (przeszedł do II/77 pp AK),
 - 12 pluton Wawiórka: ppor. Wacław Makaro „Czuwaj”,
 - 13 pluton Kasperowo: sierż. Leon Walkiewicz „Perkoz” (do 1939 r. komendant „Strzelca” w Wawiórce);
- e) kompania Ostryna, kryptonim „Moczary”:
- komendanci: plut. Witold Skorb „Grot”, „Woronko” (styczeń 1942-sierpień 1944); ppor. Kazimierz Dogiel „Sawko” (równocześnie szef wywiadu),
 - Oddział I: plut. Witold Skorb „Grot”, „Woronko”,
 - Oddział II: ppor. Kazimierz Dogiel „Sawko”,
 - Oddział III: N.N. „Grom”,
 - Oddział IV: N.N. „Łukiański”,
 - Oddział V (BIP): N.N. „Śmiały”,
 - Oddział VI: N.N. „Błysk”,
 - pluton Nowy Dwór: Bolesław Doroszkiewicz „Niedźwiedź”,
 - pluton Ostryna: Wacław Bombel „Wróbel”,
 - pluton Kamionka: plut./sierż. (?) Koleśnik „Smok” (?)⁸⁷.

⁸⁷ CDCN, akc. 3071/7, M. Bobowicz, Sanitariuszki w służbie sanitarnej Nowogródzkiego Okręgu AK – szkic, k. 5; K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 194-201.

3. Obwód/Ośrodek Wołożyn – od 1943 Ośrodek Iwje-Juraciszki, krypt. „Cis”:
 - komendanci: ppor. Stanisław Trzeciakiewicz „Set” (1940-1942); Stanisław Delis (1943-maj 1944); ppor. Stanisław Trzeciakiewicz „Set” (1944-1945),
 - I zastępcy komendanta: ppor. Stanisław Trzeciakiewicz „Set” (1943-1944); ppor. Jan Redzik „Nowina” (lipiec-wrzesień 1944),
 - II zastępcy komendanta: ppor. Jan Redzik „Nowina” (lipiec-wrzesień 1944),
 - kwatermistrzowie: Jan Jankiewicz „Wołga” (nauczyciel) (1941-1944); plut. (?) Turbiak „Chłopski” (lipiec 1944?),
 - szef łączności: N.N. „Ewa” (1944),
 - szef BIP-u: sierż. N.N. „Basmacz” (1943); Józef Czerniak „Zgrzyt” (po lipcu 1944),
 - szef saperów: ppor. (?) Kopaczek „Jodła” (1943-1944),
 - szef WSOP-u: plut. (?) Turbiak „Chłopski” (1941-1944).

Siły Obwodu/Ośrodka Iwje-Juraciszki zorganizowane były w trzech kompaniach:

- a) kompania Iwje, krypt. „Wierzba”: ppor. Kazimierz Letowt „Ala” (1942-styczeń 1944); ppor. Stanisław Zakrzewski „Pantera”,
 - zastępcy: ppor. Stanisław Zakrzewski „Pantera”,
 - pluton Iwje: plut. (?) Pobol „Palma”,
 - pluton Lipniski: pchor. rez. (?) Rubel,
 - pluton Sobotniki: plut. N.N.;
- b) kompania Traby: chor. Eugeniusz Krawczenko „Ordon”,
 - pluton Maciuki: N.N. „Klon”; N.N. „Krzak” (do lata 1943); N.N. „Kłoda”,
 - pluton Traby: Roman Pawłowski „Tęcza”; Jan Sawicki; zastępcy Bolesław Matus,
 - pluton Brahi: Władysław Konradowicz „Lot”; zastępcy sierż. Roman Węclawowicz,
 - patrol dywersyjny: plut. Paweł Widzewicz „Orzech”;
- c) kompania Juraciszki, krypt. „Dąb”: por. Stanisław Trzeciakiewicz „Set”, „Orkan”, „Zagon”,
 - zastępcy i szef kompanii: chor. N.N. „Luba”,
 - oficer wyszkolenia i szef propagandy: sierż. Józef Deisteten „Gryf”,
 - zwiad: N.N. „Kruk”,
 - zaopatrzenie: Michał Spurgiasz „Kłos”; Wacław Kuczyński „Mit”, „Kłos”,
 - szef WSOP-u: N.N. „Dolina”,
 - pluton Wikszniany: plut. Wacław Mitul „Młot”,
 - zastępcy: kpr. Stanisław Janko,

- pluton Izabelin-Ługomowicze: plut. Edward Kulpeksza (?-lato 1943); plut. Zbigniew Rachalewski „Poraj”,
- pluton Dojlidy: (?) Niechwedowicz „Orzeł”,
- pluton Piesiewicz: Bolesław Jurgiel „Jeleń”.

Prawdopodobnie istniała również czwarta kompania, jednak jej nazwy oraz obsady personalnej nie udało się ustalić⁸⁸.

III. Inspektorat Południowy

1. Obwód/Ośrodek Baranowicze (1942):

- komendant: por. Witold Lenczewski „Wiktor”, „Strzała”,
- oficer organizacyjny: pchor. Edmund Matusiewicz „Mundek”,
- oficer wywiadu: N.N. (do 1939 r. służył jako podoficer w strukturach Oddziału II),
- łączność: Franciszek Kudelski „Filuś”,
- szef BIP-u: (?) Bućkowski,
- kwatermistrz: Wojciech Skiba „Sęk”,
- oficer broni: st. sierż. Franciszek Bukowski.

W wyniku przeprowadzonej reformy struktur konspiracyjnych utworzono Ośrodek Dywersyjno-Partyzancki Baranowicze. Jego obsada personalna przedstawiała się następująco:

- komendant: por./kpt. Józef Wierzbicki „Józef”,
- I zastępca: cc por. Jan Woźniak „Kwaśny”, „Michał”,
- II zastępca: por. Witold Lenczewski „Wiktor”, „Strzała”,
- komendant miasta Baranowicze: Zygmunt Sztacherski „Sokół”,
- adiutant: chor. Franciszek Kudelski „Filuś”,
- szef BIP-u: (?) Bućkowski,
- oficer broni: st. sierż. Franciszek Bukowski,
- legalizacja: pchor. Grzegorz Fałkowski.

Na terenie ośrodka funkcjonowały:

- 1 Kompania (Baranowicze): st. sierż. Ignacy Bałchan,
- 2 Kompania (Baranowicze): st. sierż. Bronisław Bińczak „Pantera”,
- 3 Kompania (Baranowicze): chor. Stefan Andrzejewski „Wyżeł”,
- 4 Kompania Horodyszcze: pchor./ppor. Kazimierz Popkowski „Michał” (poległ 18 maja 1944 r. pod Olchówką); sierż. Walerian Tryfonow „Kostek” (6 czerwca 1944),

⁸⁸ *Ibidem*, s. 267-272.

- 5 Kompania Nowa Mysz: Henryk Zaprucki „Zbir” (poległ w lipcu 1944 r. w walkach z Niemcami),
- 6 Kompania Lachowicze: ppor. Janusz Stolarski (poległ w powstaniu warszawskim),
- 7 Kompania Kroszyn: sierż. Kazimierz Kaczyński „Wicher”⁸⁹.

2. Obwód/Ośrodek Nieśwież „Strażnica”:

- komendanci: chor. Zdzisław Nurkiewicz „Błyskawica”, „Noc”, „Nieczaj” (1941/1942-lato 1942) – zdekonspirowany opuścił Nieśwież; pchor. Józef Wróblewicz „Mirek” (aresztowany przez Niemców zginął w obozie w Kołdyczewie); cc por. Stanisław Winter vel Jan Hryniewicz „Stanley”, „Biały”, „Ściopka” (październik 1942-1944); ppor. Kazimierz Łozowski „Łysy” (lipiec 1944-?).

Na terenie Ośrodka Nieśwież „Strażnica” funkcjonowały następujące kompanie:

- kompania Nieśwież: chor. Zdzisław Nurkiewicz „Błyskawica”, „Noc”, „Nieczaj”; pchor. Józef Wróblewicz „Mirek”,
- kompania Kleck: Czesław Skupski „Pocisk”⁹⁰.

3. Obwód/Ośrodek Słonim:

- komendanci: kpt. KOP-u Aleksander Rybnik „Zając”, „Dzik”, „Dziki”, „Pawłowski”, „Jerzy” (kwiecień 1942-14 listopada 1944) – zagrożony aresztowaniem wyjechał; kpt. art. Mieczysław Ostrowski „Kartacz”,
- zastępca: pchor. Józef Bylewski „Grom”,
- szef wywiadu: N.N. „Sokołowski”; N.N. „Sawicz” (lipiec 1943-?),
- kwatermistrz: N.N. „Stary”,
- szef łączności: N.N. „Tomirci”,
- szef Kedywu i saperów: N.N. „Wojtek”,
- kurier: N.N. „Żuczek”.

⁸⁹ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 158-159. Co ciekawe, na terenie Ośrodka Dywersyjno-Partyzanckiego Baranowicze udało się powołać do istnienia stosunkowo prężnie działającą służbę sanitarną. Jej organizatorem była dyplomowana pielęgniarka Stanisława Mikcińska „Lena”/„Hanka”, która do 1939 r. pracowała jako przełożona pielęgniarek w szpitalu wojskowym w Brześciu nad Bugiem. W jej domu nie tylko gromadzono materiały medyczne oraz ukrywano rannych żołnierzy, ale także w połowie 1943 r. zorganizowano konspiracyjny kurs dla sanitariuszek, którego absolwentki po zdaniu egzaminu zasiły służbę sanitarną na terenie okręgu. Zob. CDCN, akc. 3071/25, K. Wasilewska-Sobieniecka, Sanitariuszki w „Puszczy”, k. 1.

⁹⁰ K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 360-366.

Na terenie Ośrodka Słonim funkcjonowały następujące kompanie:

- 1 Kompania Słonim, kryptonim „Saperka”:
- komendanci: N.N. „Sęp” st. sierż. N.N. „Iwonka”; ppor. Józef Liśkiewicz „Róża”,
- zastępca: ppor. N.N. „Wojtek” (styczeń-czerwiec 1943); N.N. „Błyskawica” (lipiec 1943- ?);
- 2 Kompania Kozłowszczyzna:
- komendanci: N.N. „Kalina”; N.N. (lekarz rozstrzelany jesienią 1942 r.); ppor. Wiktor Lubicz-Zapaśnik „Donat” (zamordowany 28 kwietnia 1943 r.),
- zastępcy: N.N. „Bąk” (?-luty 1944); kpr. z cenz. Józef Pietrzyk „Bogoria”⁹¹.

4. Ośrodek Niedźwiedzica-Hancewicze, kryptonim „Hart”:

- komendanci: kpr. żand./ppor. cz. w. Kazimierz Murowicki „Narcyz”, „Mira” (1941-1942) – przeszedł do organizacji „Wachlarz”; plut. z cenz./ppor. cz. w. Jan Soroko „Grom” (1942-połowa 1945),
- zastępca: plut. z cenz./ppor. cz. w. Jan Soroko „Grom”,
- I zastępca: plut./ppor. cz. w. Włodzimierz Ogiński vel Likus „Wrzos”,
- II zastępca: kpr./ppor. cz. w. Wincenty Piszcz „Głóg”,
- Oddział I (organizacyjny): kpr./ppor. cz. w. Wincenty Piszcz „Głóg”,
- szef wywiadu: (?) Trojanowski „Sęp”,
- kapelan: ks. Karol Żurawski „Kruk”,
- lekarz: N.N. „Znicz”.

Na terenie Ośrodka Niedźwiedzica-Hancewicze funkcjonowały następujące plutony:

- 1 pluton: dowódca sierż. Bronisław Trojanowski „Dzwon”,
- 2 pluton: dowódca kpr./ppor. cz. w. Stanisław Ligocki „Lis” (był to pluton złożony z harcerzy),
- 3 pluton: dowódca plut./ppor. cz. w. Włodzimierz Ogiński vel Likus „Wrzos”,
- 4 pluton: ppor. cz. w. Aleksander Jankowski Sitek, zastępca (?) Roleski „Jowisz” (?),
- 5 pluton: ppor. Czesław Skupski „Pocisk” (w 1942 r. przekazany do Obwodu Nieśwież),
- oddział partyzancki, kryptonim „Hanka”: dowódca kpr. żand./ppor. cz. w. Kazimierz Murowicki „Narcyz”, „Mira”⁹².

⁹¹ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 162-163.

⁹² K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 367-378.

W Okręgu AK Nowogródek działały następujące oddziały partyzanckie:

1. Zgrupowanie Nadniemeńskie: mjr Maciej Kalenkiewicz:
 - I/77 pp AK: kpt. Władysław Żogło „Zych”:
 - adiutant: bsm. Kazimierz Dogil,
 - kwatermistrz: por. Wardaszkowski „Bruzda”,
 - lekarz: ppor. Antoni Łozowski „Antoni”, „Brodacz”,
 - 1 kompania: ppor. Jan Wasiewicz „Lew” (?- maj 1944),
 - 2 kompania: ppor. Józef Barancewicz-Klukiewicz „Bartek”,
 - 3 kompania: ppor. Jerzy Dąbrowski „Dubow”, „Dąb”,
 - IV/77 pp AK: por. Czesław Zajączkowski „Ragner”:
 - adiutant: ppor. N.N. „Pietia”,
 - lekarz: dr Bronisław Oszmian „Demon”,
 - 10 kompania: ppor. N.N. „Fred”,
 - 11 kompania: ppor. Jerzy Bakłażec „Pazurkiewicz” (zamordowany przez NKWD w publicznej egzekucji w Lidzie),
 - 12 kompania: ppor. N.N. „Lotnik”,
 - VIII/77 pp AK: kpt. Władysław Mossakowski „Jastrzębiec” (poległ 28 maja 1944 r. we Wsielubiu); ppor. Tadeusz Drobnik „Jarosz”; ppor. Józef Żmigrodzki „Turkuć” (po 7 lipca 1944),
 - adiutant: ppor. N.N. „Tor”,
 - lekarz: N.N. „Kocur”,
 - 23 kompania: ppor. Józef Żmigrodzki „Turkuć” (?-7 lipca 1944),
 - 24 kompania: ppor. Wacław Janikowski „Jurand”,
 - pluton ckm-ów: kpr. pchor. Józef Abłażaj⁹³.
2. Zgrupowanie Północne: por. Jan Borysewicz „Krysia” (poległ w walkach z oddziałami NKWD pod Kowalkami 21 stycznia 1945 r.):
 - II/77 pp AK: por. Jan Borysewicz „Krysia”:
 - adiutant: sierż. Franciszek Załuski „Socha”,
 - lekarz: ppor. Ryszard Fiedelski „Socha”,
 - kapelan: ks. N.N. „Poważny”,
 - 4 kompania: ppor. Jan Borysewicz II „Bzura”,
 - 5 kompania: rtm. Janusz Borewicz „Antoni”,
 - 6 kompania: ppor. Kazimierz Krzywicki „Wiesław”,

⁹³ CBW, Akc. 9/2006, Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródzkiego..., k. 18-19; AW Ośrodek Karta, sygn. III 618.40.04, Podział oddziałów Okręgu Nowogródzkiego w polu za Zgrupowania. Stan na dzień 31 maja 1944, [b.p.].

- kompania zapasowa: Aleksander Dziakiewicz „Oleś”,
- pluton szturmowy: sierż. Alfred Frez „Bez”,
- V/77 pp AK: kpt. Stanisław Truszkowski „Sztremer”; kpt. Władysław Wasilewski „Bustromiak”:
- adiutant: ppor. Józef Wasilewski „Wierzbicki”,
- kwatermistrz: Czesław Olsza „Gol”,
- lekarz: ppor. Jerzy Łyżwa Strzeszewski „Janko”,
- kapelan: ks. Piotr Siczek „Piotr”,
- 13 kompania: ppor. Józef Kalinowski „Horyń”,
- 14 kompania: ppor. kpt. Stanisław Szabunia „Licho”,
- 15 kompania: por. Jan Babin „Kalina”⁹⁴,
- półkompania saperów: por. inż. Jan Kleban „Wir”,
- szkoła młodszych dowódców: komendant ppor. Stanisław Szabunia „Licho”,
- sekcja żandarmerii: wachm. Henryk Zaręba „Kryza”⁹⁵.

3. Zgrupowanie Wschód: kpt. Stanisław Delis „Pal”:

- III/77 pp AK: por. Stanisław Piasecki „Sablewski”:
- adiutant: ppor. Jan Wyszomirski „Wroński”,
- lekarz: dr Stefan Goebel „Kreczetow”,
- kapelan: ks. Mieczysław Suwała „Oro”,
- 7 kompania: ppor. Stanisław Karolkiewicz „Szczęsny”,
- 8 kompania: ppor. Ryszard Reiff „Jacek”,
- 9 kompania: ppor. Stanisław Hniadzewicz „Olgierd” (poległ pod Wilnem 7 lipca 1944 r.); ppor. Andrzej Krasicki „Bojar”,
- VI/77 pp AK: kpt. Stanisław Delis „Pal”:
- adiutant: sierż. Kazimierz Popowski „Michał”,
- lekarz: ppor. N.N. „Wiatr”,
- kapelan: ks. N.N. „Żaba”,
- 16 kompania: ppor. Zdzisław Bułak-Bałachowicz „Zdrój” (poległ pod Wilnem 7 lipca 1944 r.); - 17 kompania: por. Jan Redzik „Nowina”,
- 18 kompania: ppor. cz. w. Olgierd Kuszelewski „Sulima”, „Ola”,
- kompania zapasowa: por. Stanisław Trzeciakowski „Set”⁹⁶.

⁹⁴ *Ibidem*, b.p.

⁹⁵ *Ibidem*, b.p.; AAN, sygn. 2/2431/0/-/45, V/77 pp AK, opr. Jan Wierzbicki, k. 1-3.

⁹⁶ AW Ośrodka Karta, sygn. III 618.40.04, Podział oddziałów Okręgu Nowogródzkiego w polu za Zgrupowania. Stan na dzień 31 maja 1944; Instytut i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPSM), sygn. B 2823, Jan Wasiewicz, Dokument przekazania, k. 73.

4. Zgrupowanie Zachód: cc por. Jan Piwnik „Ponury”:
 - VII/77 pp AK: cc por. Jan Piwnik „Ponury” (poległ 16 czerwca 1944 r. pod Jewłasza-
mi);
 - por. Bojomir Tworzyński „Ostoja” (16 czerwca 1944-?),
 - adiutanci: ppor. Jan Filipowicz „Mały” (poległ 16 czerwca 1944 r. pod Jewłasza-
mi); chor. Wacław Ługowski „Burza”,
 - lekarz: dr Jan Kondrat „Jontek”,
 - 19 kompania: por. Bojomir Tworzyński „Ostoja”; cc por. Jan Woźniak „Kwaś-
ny” (17 czerwca 1944-?),
 - 20 kompania: ppor. Eugeniusz Klimowicz „Okoń”,
 - 21 kompania: ppor. Jan Wasiewicz „Lew” (15 maja 1944-?),
 - 22 kompania: cc por. Jan Woźniak „Kwaśny”; ppor. (?) Trzeciak „Aleksander”;
 - pluton szturmowy: plut. Janusz Skalski „Lin”,
 - pluton ckm-ów: ppor. Mieczysław Miedziński „Mon”⁹⁷.

5. Zgrupowanie Stołpeckie: cc por. Adolf Pilch „Góra”, „Dolina”:
 - zastępca: Aleksander Wolski „Jastrząb”; cc por. Franciszek Rybka (od 10 kwiet-
nia 1944),
 - kwatermistrz: ppor. Edwin Czemko „Sudan” (do 25 kwietnia 1944); por. Alek-
sander Wolski „Jastrząb” (od 25 kwietnia 1944),
 - zastępca kwatermistrza: ppor. Edwin Czemko „Sudan” (od 25 kwietnia 1944),
 - płatnik: kpr. z cenz. Jan Orlina,
 - oficer informacyjny: kpr. z cenz. Bronisław Piwowarczyk „Kazik” (od 25 kwiet-
nia 1944),
 - oficer propagandy: pchor. Stanisław Pilarski „Zew” (od 25 kwietnia 1944),
 - kapelan: o. Hilary Praczyński (OFM) „Prac” (od 25 kwietnia 1944),
 - lekarz: strz. z cenz. dr Antoni Banis „Kleszczyk” (od 20 kwietnia 1944),
 - zastępca lekarza: st. sierż. st. felczer Aleksander Dembiński,
 - szef kancelarii: kpr. (?) Sawiński (od 20 kwietnia 1944),
 - podoficer broni: plut. (?) Sawoj,
 - rusznikarz: strz. Jan Szostak,
 - lekarz weterynarii: ppor. dr Jan Śnieżek,
 - I/78 pp AK: cc por. Adolf Pilch „Góra”, „Dolina”;
 - dywizjon 27 Pułku Ułanów AK: chor. Zdzisław Nurkiewicz,
 - szwadron ckm-ów 23 Pułku Ułanów AK: rtm. Jarosław Gąsiewski.

⁹⁷ *Ibidem*, b.p.

Do samodzielnych oddziałów podległych bezpośrednio komendantowi Okręgu Nowogródek należały:

- 26 Pułk Ułanów Wielkopolskich AK im. Hetmana Jana Karola Chodkiewicza;
- 1 szwadron: rtm. Tadeusz Dietrich,
- 2 szwadron: rtm. Jan Skorochowski „Ostroga”,
- 4 Pułk Strzelców Konnych AK:
- pluton: plut. Jan Narożniak „Pętka”,
- kompania saperów: por. Józef Łubikowski „Sybirak”,
- kompania lotnicza: kpt. pil. N.N. „Brożyna”,
- kompania łączności: por. Józef Orechwo „Już”⁹⁸.

Okręgowa Delegatura Rządu (ODR) na Województwo Nowogródzkie o kryptonimach „Konopie”, „Len”, „Niemen” należała do najsłabiej zorganizowanych. Do początków 1944 r. uprawnienia delegata rządu w Wilnie rozciągały się również na to województwo. Z początkiem 1944 r. Okręgowym Delegatem Rządu mianowano Jana Trzeciaka „Aleksandra”. Załączek aparatu ODR powstał dopiero wiosną 1944 r. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że w maju tego roku udało się obsadzić stanowisko kierownika biura ODR, którym został najprawdopodobniej Marian Jankowski „Haydan”, „Habdank”. Kierownicy stali również na czele następujących wydziałów: bezpieczeństwa, samorządu, przemysłu i handlu (kierownik N.N. „Zygmunt”?), opieki społecznej, kultury. Na przełomie maja i czerwca 1944 r. doszło do zmiany na stanowisku delegata. Nowym szefem administracji cywilnej na Nowogródzczyźnie został mianowany Marian Jankowski. Działał on najprawdopodobniej do kwietnia 1945 r. Aresztowany latem tegoż roku zmarł w łagrze⁹⁹.

Biuru ODR, kierowanemu przez Mariana Jankowskiego „Haydana”, „Habdanka” (maj-czerwiec 1944)¹⁰⁰, podlegały:

- Wydział Opieki Społecznej. Początkowo funkcjonował w strukturze Okręgu Nowogródek AK. 2 kwietnia 1944 r. został przekazany do struktur ODR. Na jego czele stał N.N. „Kowiec”. Prezesem Okręgowego Komitetu Opieki

⁹⁸ *Ibidem*, b.p.; Instytut i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPSM), sygn. B2823, Jan Wasiewicz, Dokument przekazania..., k. 74; K. Krajewski, *Na Ziemi...*, s. 548.

⁹⁹ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1939-1945*, Warszawa 2003, s. 458-459.

¹⁰⁰ R. Butryński „Butryk”, *Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek. Kryptonimy „Konopie”, „Len”, „Niemen”*, ostatnia aktualizacja – 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/RPDEL/pw75.html> – 10 XII 2022.

Spółecznej był N.N. „Kaziuk”. Możliwe, że pod tym pseudonimem ukrywał się ks. Giedymin Pilecki „Kazimierz” (?)¹⁰¹;

- Wydział Samorządu. Brakuje danych na jego temat. Wiadomo jedynie, że w maju 1944 r. obsadzone było w nim stanowisko kierownika¹⁰²;
- Wydział Przemysłu i Handlu. Nie zachowały się dane na jego temat. Wiadomo jedynie, że w maju 1944 r. obsadzone było w nim stanowisko kierownika¹⁰³;
- Wydział Bezpieczeństwa. Brakuje danych na jego temat. Wiadomo jedynie, że w maju 1944 r. pracowały w nim dwie osoby¹⁰⁴;
- Okręgowe Biuro Szkolne – kierownik N.N. „8x”. Szczegółowych danych na temat funkcjonowania tajnego nauczania na tym terenie nie udało się ustalić. Można stwierdzić jedynie, że w powiecie lidzkim struktury podziemnego szkolnictwa współtworzyli: Józef Kleidinst, prof. Józef Kaleciński „Aldi”, Hanna Wierusz Kowalska, Jan Szkop, ks. Giedymin Pilecki¹⁰⁵.

Ze szczątkowych danych wynika, że na obszarze województwa nowogródzkiego udało się utworzyć aparat delegatury w następujących powiatach:

- Powiatowa Delegatura Rządu – Baranowicze, delegat N.N. Szczegółowych danych na temat jej funkcjonowania nie udało się ustalić¹⁰⁶;
- Powiatowa Delegatura Rządu – Lida, delegat inż. Olgierd Kuszelewski „Sulima”. Równocześnie pełnił on funkcję szefa WSOP oraz zastępcy kwatermistrza Okręgu Nowogródek AK (?-aresztowany 22 lipca 1945 r.). Według innych źródeł stanowiska te piastował pchor./ppor. Piotr Bartosz „Rycze”, komisarz ds. cywilnych działający przy IV/77 pp AK, którego zastępczynią była Wanda Bukowska „Biała Wanda”;
- Referat bezpieczeństwa: N.N.,
- Referat samorządu: N.N.,
- Referat opieki społecznej: N.N.,
- Referat propagandy i informacji: N.N.,
- Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury: N.N. „Jastrząb” (od września 1943 kierownik oświaty szkolnej); N.N. „Lama”; N.N. „Orzeł”¹⁰⁷,

¹⁰¹ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 459.

¹⁰² R. Butryński „Butryk”, *Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek...*

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 459.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 459.

¹⁰⁶ R. Butryński „Butryk”, *Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek...*

¹⁰⁷ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 460.

- Powiatowa Delegatura Rządu – Szczuczyn, delegat i szef WSOP Józef Małek (nauczyciel) „Borys”,
- Referat bezpieczeństwa: N.N.,
- Referat samorządu: N.N.,
- Referat opieki społecznej: N.N.,
- Referat propagandy i informacji: N.N.¹⁰⁸,
- Powiatowa Delegatura Rządu w Wołożynie: zastępca delegata i szef WSOP plut./sierż. Jan Turbiak „Chłopski”. Od września 1944 r. pełnił on funkcję kwatermistrza Ośrodka AK Iwje-Juraciszki¹⁰⁹.

4. Operacja „Ostra Brama”

Kiedy przygotowywano plany powstania powszechnego, nie obejmowały one swym zasięgiem terenów kresowych. Wedle pierwotnej koncepcji miało ono wybuchnąć na ziemiach okupowanej Polski w momencie, kiedy nastąpiłoby rozprzężenie w oddziałach niemieckich uwikłanych w ciężkie walki na froncie wschodnim. W tym założeniu ogarnęłoby jednak tylko tereny zamieszkałe w zdecydowanej większości przez ludność polską. Takim obszarem nie była jednak Wileńszczyzna, na której znajdowały się stosunkowo duże skupiska ludności białoruskiej i litewskiej. Zgodnie z pierwotnymi planami miała zostać tam przeprowadzona tzw. „Operacja Bariera”. Polegała ona na podjęciu przez oddziały AK okręgów wschodnich wzmoczonych działań dywersyjnych skierowanych przeciwko niemieckim liniom komunikacyjnym. Doprowadziłoby to do opóźnienia przybycia niemieckich jednostek walczących na froncie wschodnim na tereny Polski objęte powstaniem powszechnym¹¹⁰. Po konferencji w Teheranie, która ostatecznie zdecydowała o utracie Kresów Wschodnich przez Polskę, podjęto decyzję o rezygnacji z planów powstania powszechnego. W jego miejsce przygotowano tzw. plan „Burza”, który w ogólnych zarysach polegał na atakowaniu przez oddziały AK cofających się oddziałów niemieckich. Akowskie podziemie zbrojne miało występować jako pełnoprawny gospodarz terenu, współdziałając oczywiście na szczeblu taktycznym z jednostkami sowieckimi. W tym samym czasie ujawniłyby się również struktury konspiracji

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 460.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ P. Niwiński, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999, s. 112-113.

cywilnej. Początkowo wielkie miasta zostały wyłączone z opracowanego planu, jednak z tego posunięcia szybko zrezygnowano. Zdawano sobie bowiem sprawę, że zajęcie dużych ośrodków miejskich może stanowić poważny atut w rozgrywkach z Sowietami¹¹¹.

Rozkaz przeprowadzenia operacji „Burza” na Wileńszczyźnie otrzymał Komendant Okręgu AK Wilno Aleksander Krzyżanowski w okresie, kiedy linia frontu wschodniego znajdowała się jeszcze stosunkowo daleko. Spodziewano się, że akcja AK rozpocznie się na tym terenie nie wcześniej niż późną wiosną. Dlatego też zgodnie z wytycznymi przystąpiono do intensywnych działań dywersyjnych skierowanych przeciwko Niemcom, które prowadzone były przez oddziały partyzanckie, w początkowym okresie w sile kompanii. Z czasem osiągnęły one liczbę 5500 ludzi¹¹². Zgodnie z założeniami mobilizacją miało być również objęte samo Wilno. Zakładano, że w mieście uda się zmobilizować około 2 tysiące ludzi. Niestety, liczby te okazały się znacznie zawyżone. Ostatecznie podczas walk o miasto garnizon konspiracyjny Wilna zdołał wystawić jeden batalion w sile 500 ludzi (dzielnica A) oraz oddział Szarych Szeregów, który wzmocniony plutonem zmobilizowanym w dzielnicy D liczył łącznie 180 walczących. Dowódcą ich był legendarny Komendant Wileńskiej Chorągwi Szarych Szeregów Józef Grzesiak „Czarny”¹¹³.

Równocześnie z przygotowaniami do przeprowadzenia akcji „Burza” toczyły się przygotowania do ataku na Wilno. Operacji, która otrzymała kryptonim „Ostra Brama”, patronowały, jak wiemy, dwa cele. Pierwszy z nich – militarny miał doprowadzić do wyparcia z miasta jednostek niemieckich, uniemożliwienia im ewakuacji oraz dokonania zniszczeń. Drugi cel – polityczny, kto wie czy nie ważniejszy, miał polegać na zademonstrowaniu siły i woli walki tak polskiej konspiracji, jak i polskiej społeczności ziemi wileńskiej. Zgodnie z planami oddziały AK po zdobyciu miasta miały wystąpić w roli gospodarza, podkreślając tym samym prawa Polski do Wilna i ziemi wileńskiej¹¹⁴. Warto jeszcze, jak się wydaje, zwrócić uwagę na jeden istotny fakt, o którym pisze m.in. Roman Korab-Żebryk, były dowódca 1 Brygady Wileńskiej oraz historyk wileńskiej AK. Twierdzi on mianowicie, że polskie dowództwo bardzo poważnie brało pod uwagę opcję dotyczącą wycofywania się Niemców mogących zdecydować się na przekazanie miasta Litwinom. W ten

¹¹¹ J. Erdman, *Droga do Ostrej Bramy*, Warszawa 1990, s. 113.

¹¹² *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, Londyn–Warszawa 1999, s. 599-600.

¹¹³ R. Korab-Żebryk, *Operacja Wileńska AK*, Warszawa 1985, s. 57.

¹¹⁴ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej w latach 1944-1945*, pod red. nauk. G. Łukomskiego, Warszawa 1996, s. 260, *Biblioteka „Marsa”*, t. 6.

sposób z jednej strony Litwini mogliby przeprowadzić krótkotrwałą demonstrację mającą podkreślić litewskość miasta, z drugiej zaś dokonać rozprawy z polskimi mieszkańcami Wilna na podstawie przygotowanych list proskrypcyjnych. Było to tym bardziej realne, że jak donosił wywiad AK, w mieście istniała siatka podziemna Litewskiej Armii Wolności (LLA, lit. Lietuvos laisvės armija), która mogła wesprzeć takie działania¹¹⁵. Przygotowania do operacji „Ostra Brama” zostały rozpoczęte w kwietniu 1944 r. Twórcą planu miał być mjr Maciej Kalenkiewicz „Kotwicz”. Zgodnie z opracowanymi przez niego założeniami w ataku na miasto wzięłyby udział połączone Okręgi Wilno i Nowogródek, wspierane przez oddziały AK działające wewnątrz miasta. Plany te Komendant Okręgu Wilno płk Aleksander Krzyżanowski przedstawił w maju 1944 r. na naradzie w Warszawie. Zostały one zaakceptowane przez Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego, który podjął również decyzję o przekształceniu Okręgu Nowogródek w podokręg podporządkowany Wilnu. Jednocześnie zdecydował o mianowaniu nowym Komendantem Podokręgu Nowogródek cc ppłk. Adama Szydłowskiego „Poleszuka”¹¹⁶. Rację ma, jak się wydaje, zielonogórski historyk Leszek Kania, który twierdzi, że zmiana na stanowisku komendanta Okręgu Nowogródek wynikała z faktu, iż zarówno Janusz Prawdzic-Szlaski, jak i jego szef sztabu kpt. Stanisław Sędziak doskonale wiedzieli, że jednostki sowieckie stanowią śmiertelne zagrożenie dla podległych im żołnierzy. Dotychczasowy komendant okręgu, nie negując politycznych założeń operacji „Ostra Brama”, stwierdzał, że ujawnienie struktur konspiracyjnych przed Sowietami zakończy się katastrofą, o czym ostrzegał gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego, jednak jego zastrzeżenia nie zostały wzięte pod uwagę¹¹⁷.

Ostatnia odprawa w KG AK miała miejsce 12 czerwca 1944 r. w Warszawie. Zdecydowano wówczas na wniosek płk. Aleksandra Krzyżanowskiego, iż gros sił połączonych Okręgów Wilno i Nowogródek zostanie skoncentrowanych w pobliżu Wilna. Kiedy front niemiecko-sowiecki zbliżył się do granic miasta, polskie oddziały dowodzone osobiście przez Krzyżanowskiego uderzą na Niemców i zajmą Wilno¹¹⁸.

¹¹⁵ R. Korab-Żebryk, *Operacja Wileńska AK*, Warszawa 1985, s. 78.

¹¹⁶ J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 260.

¹¹⁷ L. Kania, *Wilno 1944 – Operacja AK „Ostra Brama”*, Warszawa 2013-2014, s. 87.

¹¹⁸ CDCN, akc. 3008, J. Bohdanowicz, *Operacja Burza*, k. 9; *Polskie Siły Zbrojne...*, Londyn-Warszawa 1999, s. 609.

23 czerwca 1944 r. ruszyła oczekiwana sowiecka ofensywa. Już 1 lipca 1944 r. oddziały 3 Frontu Białoruskiego przekroczyły granice polsko-sowiecką z 1921 r. i wkroczyły na teren województwa wileńskiego. W związku z tym płk Krzyżanowski, który ze względów prestiżowych otrzymał prawo posługiwania się stopniem generała brygady, w nocy z 2 na 3 lipca podjął decyzję o rozpoczęciu operacji „Burza” na terenie Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny¹¹⁹. Zgodnie z zatwierdzonymi przez komendanta okręgu planami w Okręgu Wileńsko-Nowogródzkim miały zostać odtworzone: 1 Dywizja Piechoty, 19 Dywizja Piechoty i Wileńska Brygada Kawalerii. Mimo tego do wykonania operacji „Ostra Brama” oddziały AK przystąpiły w dotychczasowej strukturze organizacyjnej¹²⁰. Przeprowadzenie uderzenia na Wilno wymagało dokonania skrytej koncentracji oddziałów AK w pobliżu miasta.

Struktura oddziałów przeznaczonych do uderzenia przedstawiała się następująco:

1. Dowództwo oddziałów w polu:

- dowódca: ppłk art. Aleksander Krzyżanowski (upoważniony do posługiwania się stopniem generała brygady),
- szef sztabu: mjr cc Teodor Cetys „Sław”,
- szef oddziału operacyjnego: ppłk dypl. Zygmunt Blumski „Strychański”,
- oficer operacyjny: kpt. Jan Konopka „Grabowiecki”,
- szef oddziału organizacyjnego: mjr. Zbigniew Brodzikowski „Rańcza”,
- oficer wywiadu: por. Bolesław Nowik „Majewski”,
- oficer kontrwywiadu i szef sądownictwa: por. Mirosław Głębocki „Wisińcza”,
- dowódca żandarmerii: por. Jan Morelowski „Roland”,
- szef służby sanitarnej: ppor. lekarz Michał Reicher¹²¹.

2. Zgrupowanie nr 1:

- dowódca: mjr dypl. Antoni Olechnowicz „Pohorecki”,
- szef sztabu: kpt. Aleksander Wasilewski „Olesiński”,
- oficer operacyjny: por. Jan Urbanowicz „Ryszard”,
- kwatermistrz: por. Wacław Sawicz „Emil”,
- 3 brygada: dowódca kpt. Gracjan Fróg „Szczerbiec”,
- 8 brygada: por. Witold Turonek „Tur”,

¹¹⁹ BJ, przyb. 359/01, J. Polaczek, Epilog Burzy na Wileńszczyźnie, k. 1.

¹²⁰ D.K. Markowski, *Płonące kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 117.

¹²¹ L. Kania, *op. cit.*, s. 90.

- 13 brygada: por. Adam Walczak „Nietoperz”,
- III/77 pp AK: ppor. Bolesław Piasecki „Sablewski”,
- V/77 pp: kpt. Stanisław Truszkowski „Sztremer”¹²².

3. Zgrupowanie nr 2:

- dowódca: mjr dypl. Mieczysław Potocki „Węgielny”,
- szef sztabu: por. Jan Drozdowicz,
- oficer taktyczny: por. Edward Gapik „Roland”,
- oficer informacyjny: por. Michał Sielicki „Gil”,
- kwatermistrz: por. Józef Ciechanowicz „Żaba”,
- szef sanitarny: lekarz Tadeusz Ginko „Jan”,
- kapelan: ks. Józef Preiser „Władysław”,
- sędzia: N.N. „Sęk”,
- dowódca drużyny łączności: pchor. Jan Kozłowski „Jom”(?).

W skład zgrupowania wchodziły:

- 1 brygada: por. Czesław Grombaczewski „Jurand”,
- 4 brygada „Narocz”: por. Longin Wojciechowski „Ronin”,
- 23 brygada Brasławska: rtm. Marian Kisielewicz „Ostroga”,
- 36 brygada „Żejmana”: por. Witold Kiewlicz „Wujek”,
- Oddział Rozpoznawczy: por. Borys Sztark „Ptasznik”,
- Oddział Kedywu: ppor. Andrzej Święcicki „Frycz”.

Obok wyżej wymienionych jednostek w skład zgrupowania weszły: czołówka sanitarna, pluton artylerii, pluton saperów, park samochodowy¹²³.

4. Zgrupowanie nr 3:

- dowódca: mjr Czesław Dębicki „Jarema”,
- szef sztabu: kpt. Michał Kwakszyc „Kowal”,
- oficer operacyjny: kpt. Edmund Banasikowski „Jeż”,
- 9 Brygada Wileńska: chor. Kazimierz Szaszkiewicz „Mały”,

¹²² Archiwum Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu (APTL), sygn.383/s, A. Czenko, *Wśród kresowych lasów i rojstów*, k. 233-234; J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 266; A. Walczak, *13 Brygada Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego*, Bydgoszcz 2002, s. 161, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B 1230-9915*, nr 40.

¹²³ APTL, sygn.383/s, A. Czenko, *op. cit.*, k. 234; Sztab II zgrupowania „Węgielnego” majora Mieczysława Potockiego, b. sygn., [on-line:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/216382/edition/214779/content> – 9 IV 2023; L. Kania, *op. cit.*, s. 91, 107.

- 12 Brygada Wileńska: kpt. Hieronim Romanowski „Cerber”,
- I/77 pp: kpt. Władysław Żogło „Zych”,
- VI/77 pp: kpt. Stanisław Dedelis „Pal”¹²⁴.

W ramach przygotowań do ataku na Wilno utworzono również Zgrupowanie nr 4 (dowódca kpt. Stanisław Sędziak „Warta”) oraz Zgrupowanie nr 5 (dowódca rtm. Zygmunt Szendzielarz „Łupasza”), które jednak nie zdołały przeprowadzić koncentracji i w rezultacie nie wzięły udziału w walkach¹²⁵. O ile decyzję rtm. Szendzielarza o odmarszu na zachód, na który otrzymał on najprawdopodobniej zezwolenie od komendanta okręgu ze względu na wcześniejsze konflikty z partyzantką sowiecką, uznać należy za jak najbardziej racjonalną, o tyle zupełnie inaczej ma się sprawa ze Zgrupowaniem nr 4 dowodzonym przez kpt. Sędziaka. Jednostki wchodzące w jego skład, tj. II/77 pp, VII/77 pp oraz brygady wileńskie – 7 Wileńska Brygada AK i Wileńska Brygada AK „Gozdawa”, znajdowały się bowiem w Puszczy Rudnickiej oraz w okolicach Ejszyszek, a więc zbyt daleko od Wilna, aby wziąć udział w bojach. Rankiem 7 lipca do kpt. Sędziaka dotarły informacje o rozpoczęciu walk o miasto. W tym samym czasie w rejon stacjonowania polskich oddziałów dotarły jednostki sowieckie. W tej sytuacji część formacji została zdemobilizowana, inne wycofały się w głąb puszczy¹²⁶.

Zgodnie z otrzymanymi rozkazami oddziały AK przeznaczone do uderzenia na Wilno rozpoczęły koncentrację na przełomie czerwca i lipca 1944 r. Zgodnie z pierwotnymi planami pod miastem miało się znaleźć kilkanaście tysięcy dobrze uzbrojonych i wyszkolonych żołnierzy. Niestety, niemiecki wywiad był doskonale zorientowany w sytuacji, dlatego też garnizon Wilna został uprzedzony o polskim ataku. Ponadto szybkie posuwanie się jednostek sowieckich spowodowało, że Aleksander Krzyżanowski, dowodzący połączonymi siłami Okręgów Wilno i Nowogródek, nie zdołał skoncentrować w pobliżu miasta całości swoich oddziałów – zarówno nowogródzkich, jak i wileńskich. Poza tym pojawił się jeszcze jeden problem. Niektóre jednostki od kilku miesięcy prowadziły ciężkie walki z sowiecką partyzantką i z tej racji ich dowódcy, aby ratować swoich żołnierzy, zdecydowali się wymaszerować na zachód. Dotyczyło to przede wszystkim 5 Brygady Wileńskiej oraz Zgrupowania Stołpeckiego¹²⁷. Dowództwo AK popełniło jednak jeszcze jeden

¹²⁴ J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 266.

¹²⁵ L. Kania, *op. cit.*, s. 92; J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 266.

¹²⁶ J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 270.

¹²⁷ L. Kania, *op. cit.*, s. 95-97.

brzezienny w skutki błęd. Zakładało mianowicie, że atak na miasto połączonych oddziałów Okręgów Wilno i Nowogródek, wspieranych przez jednostki polskie znajdujące się wewnątrz miasta, szybko zakończy się powodzeniem, a niemieckie oddziały stawiały słaby opór. Była to błędna kalkulacja, ponieważ jeszcze 11 marca 1944 r. Hitler wydał specjalny rozkaz przekształcenia miasta w twierdzę. Rozpoczęto budowę okopów, bunkrów, stanowisk dla artylerii i broni maszynowej¹²⁸. Według Romana Korab-Żebryka w skład garnizonu Festung Wilno wchodziło około 17 batalionów w sile 10 500 żołnierzy dobrze wyposażonych w broń ręczną i maszynową. 10 lipca 1944 r. niemiecką piechotę wzmocnił batalion spadochroniarzy 2 Dywizji Spadochronowej, którzy przerzuceni zostali drogą powietrzną do miasta. Obok piechoty w skład załogi wchodziły również pododdziały artylerii (polowej, przeciwlotniczej, przeciwpancernej), broni pancernej oraz jednostki zmotoryzowane. Według niektórych źródeł obrońcy dysponowali 270 działami różnych kalibrów, 60 czołgami i działami samobieżnymi, 50 wozami bojowymi oraz 48 moździerzami. Załoga miasta mogła również liczyć na wsparcie lotnictwa¹²⁹.

Mimo ogromnej przewagi niemieckiego garnizonu gen. Krzyżanowski podjął decyzję o rozpoczęciu ataku 6 lipca 1944 r. o godzinie 23. Tego samego dnia w lesie koło Wołkorabiszek odbyła się ostatnia odprawa przeprowadzona osobiście przez Krzyżanowskiego. Zgodnie z wcześniejszą decyzją dowódcą oddziałów idących do natarcia na miasto został cc ppłk Adam Szydłowski „Poleszuk”, a na czele sił mających prowadzić działania bojowe w samym mieście stanął ppłk Lubosław Krzeszowski „Ludwik”. Na szefa jego sztabu mianowano ppłk. dypl. Juliana Kulikowskiego „Ryngrafa”. Krzyżanowski natomiast pozostał głównym dowódcą wszystkich polskich oddziałów. W jego gestii pozostało również reprezentowanie strony polskiej wobec wkraczających na te tereny jednostek ACz. Decyzje w sprawach politycznych gen. „Wilk” miał uzgadniać z Okręgowym Delegatem Rządu dr. Zygmuntem Fedorowiczem „Albinem”. Doradcą Krzyżanowskiego ds. politycznych był dr Jerzy Dobrzański, zaś w kwestiach wojskowych – cc mjr Teodor Cetys „Sław”, „Wiking”¹³⁰.

Polskie natarcie rozpoczęło się 6 lipca 1944 r. około godziny 23.00. Wzięły w nim udział: 3 Brygada Wileńska, 8 Brygada Wileńska, 9 Brygada Wileńska, 13 Brygada Wileńska oraz I/77 pp, III/77 pp, V/77 pp, VI/77 pp. W uderzeniu uczestniczył również oddział dyspozycyjny komendanta Okręgu AK Wilno

¹²⁸ R. Korab-Żebryk, *op. cit.*, s. 115-116.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 190-193.

¹³⁰ E. Banasikowski, *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Warszawa-Paryż 1990, s. 224.

dowodzony przez por. Władysława Kitowskiego „Groma”. Liczba nacierających wynosiła łącznie 4200 żołnierzy¹³¹.

Jako pierwsi do ataku ruszyli żołnierze ze Zgrupowania nr 1 dowodzeni przez mjr. dypl. Antoniego Olechnowicza „Pohoreckiego”. 3 Brygada Wileńska kpt. Gracjana Fróga „Szczerbca” miała za zadanie sforsowanie toru kolejowego na linii Wilno–Nowa Wilejka oraz rzeki Wilenki, a następnie uderzenie na Belmont będący przedmieściem Wilna. Początkowo natarcie brygady rozwijało się bardzo pomyślnie. Likwidując placówki nieprzyjaciela i zdobywając stację kolejową, żołnierze rozpoczęli przekraczanie linii kolejowej. Niestety, kiedy główne siły brygady przeszły do forsowania Wilenki, nadjechał improwizowany niemiecki pociąg pancerny. Pod ostrzałem wroga znalazła się wówczas idąca w straży tylnej kompania odwodowa. Jej żołnierze mimo początkowego zaskoczenia zaatakowali pociąg granatami, a ten po chwili odjechał. 3 Brygada natomiast kontynuowała dalsze natarcie. Wkrótce polska kolumna znalazła się na otwartej przestrzeni tuż przed pasmem wzgórz z zabudowaniami przedmieścia Wilna – Belmontu. Na wzniesieniach znajdowały się również niemieckie schrony bojowe. Polska tyraliera była doskonale widoczna w promieniach wschodzącego słońca. Załogi bunkrów otworzyły w jej stronę huraganowy ogień z broni maszynowej. Pod wpływem ostrzału zaległa. Natarcie załamało się i polscy żołnierze, mając po swojej stronie 30 zabitych i 40 rannych, rozpoczęli odwrót na pozycje wyjściowe¹³². W tym samym czasie co podkomendni Gracjana Fróga do ataku ruszyli żołnierze 8 Brygady Wileńskiej dowodzeni przez Witolda Turonka „Tura”. Jej żołnierze nacierali na linii Kolonia Kolejowa–Markucie–ulica Subocz–Plac Katedralny, wypierając sprawnie Niemców z pierwszej linii obrony w Kolonii Kolejowej. Zdobyto bunkry oraz niemieckie koszary. W tym samym momencie jednak na stację wjechał improwizowany niemiecki pociąg pancerny, ten sam, z którym chwilę wcześniej starła się 3 Brygada Wileńska. Mimo zaskoczenia żołnierze od razu ruszyli do ataku. Niemiecka załoga została szybko pokonana. Następnie rozpoczęto wymontowywanie broni maszynowej. Wkrótce polska tyraliera zaległa pod huraganowym ogniem broni maszynowej u wylotu ulicy Subocz¹³³. Ważnym celem zgrupowania było zdobycie lotniska Porubanek. Pierwotnie miało być ono atakowane przez 12 Brygadę Wileńską, która jednak nie zdołała dotrzeć na czas. W tej sytuacji

¹³¹ BJ, przyb. 359/01, J. Polaczek, *op. cit.*, k. 1.

¹³² M. Korejwo, *Moje ścieżki partyzanckie. W 3 Wileńskiej Brygadzie Armii Krajowej „Szczerbca”*, Warszawa–Kraków 2014, s. 176-177; D.K. Markowski, *op. cit.*, s. 131.

¹³³ APTL, sygn.383/s, A. Czenko, k. 258; J. Wołkonowski, *op. cit.*, s. 268.

dowódca zgrupowania podjął decyzję, aby to zadanie wykonali ułani ze szwadronu rozpoznawczego 3 Brygady Wileńskiej. Jeszcze pod osłoną ciemności podjęli oni próbę zdobycia lotniska i zniszczenia znajdujących się tam samolotów. Jego załoga odparła jednak polskie natarcie. Okazało się to fatalne w skutkach, bowiem rankiem 7 lipca z lotniska zaczęły startować samoloty atakujące polskie oddziały. Było to bardzo groźne, ponieważ Polacy nie dysponowali bronią przeciwlotniczą¹³⁴.

W składzie Zgrupowania nr 1 obok żołnierzy Okręgu Wileńskiego walczyli również żołnierze III/77 pp dowodzeni przez ppor. Bolesława Piaseckiego. Zgodnie z otrzymanym zadaniem batalion atakował, posuwając się tzw. Czarnym Traktem przez wieś Góry w kierunku ulicy Subocz. Jego żołnierze zdołali dotrzeć zaledwie do wspomnianej wioski, gdzie znajdowały się duże siły niemieckie. Wprawdzie w znacznej części byli to żołnierze z rozbitych jednostek, lecz wśród nich znalazła się obsada bunkrów oraz załoga szkoły psów policyjnych SS. Oba te oddziały okazały się stosunkowo dobrze uzbrojone. Mimo przewagi nieprzyjaciela III batalion 77 Pułku Piechoty szybko zlikwidował lub rozbilił żołnierzy rozbitych jednostek. Dopiero o świcie 7 lipca 1944 r. udało się wyeliminować załogę bunkrów i esesmanów ze szkoły psów policyjnych¹³⁵. W tym samym czasie do ataku ruszyli również żołnierze I batalionu i VI batalionu 77 Pułku Piechoty AK. Oddziały te atakowały Niemców, przemieszczając się przez przedmieście Hrybiszki w kierunku cmentarza Na Rossie. Zanim dotarły na pozycje wyjściowe, żołnierze VI batalionu starli się z siłami Ostlegionu, co zakończyło się rozbiciem sił przeciwnika. Niestety, dalsze natarcie zostało wstrzymane na skutek oporu stawianego przez załogi bunkrów. Atakującym udało się jedynie zdobyć pierwszą linię okopów oraz jeden z nieprzyjacielskich schronów. Rankiem 7 lipca oba bataliony znalazły się pod silnym ogniem niemieckiej artylerii¹³⁶. W tym samym czasie po zdobyciu wsi Góry przez żołnierzy III/77 pp AK, około godziny 4.00 rano, do akcji weszły również dwie kompanie V/77 pp AK. Ich zadaniem było wsparcie kolegów z III batalionu w ataku na miasto w rejonie ulicy Subocz. Początkowo atak V batalionu przebiegał pomyślnie. Zlikwidowano niemiecką placówkę w tej części miasta, jednak dalsze natarcie zostało powstrzymane huraganowym ogniem niemieckiej artylerii, w wyniku czego żołnierze wycofali się na pozycje wyjściowe. Wobec zacieklego oporu wrogich jednostek oddziały nowogródzkie rozpoczęły odwrót. Odbywał się on pod silnym ostrzałem nieprzyjaciela. Na domiar złego do akcji weszło również

¹³⁴ D.K. Markowski, *op. cit.*, s. 131.

¹³⁵ E. Banasikowski, *op. cit.*, s. 234-235.

¹³⁶ K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogródzkiej...*, s. 571.

Gen. Aleksander Krzyżanowski „Wilk”, komendant Okręgu Wilno AK, do którego przed operacją „Ostra Brama”, w czerwcu 1944 podporządkowany został Okręg Nowogródek AK

Helena Nikicicz „Czarna Magda” (łączniczka pplk. Macieja Kalenkiewicza „Kotwicza”) i jej syn pchor. Henryk Nikicicz „Orwid” (1922-1944), adiutant pplk. „Kotwicza”

Żołnierze 77 Pułku Piechoty AK przed wymarszem do Hermaniszek do „Kotwicza” – 24 VI 1944”

Grupa żołnierzy I/77 Pułku Piechoty AK: Bronisław Pruski „Luty”, Antoni Bobrowski „Hardy”, NN „Zaniemeńczyk” i kpr. Witold Szydłowski „Feluś”

Ułani 2 szwadronu 27 Pułku Ułanów AK. Od lewej: Stanisław Utykański „Wąs”, Franciszek Rejowski „Sęk”, Longin Chimorodo „Wiatr” – 1944

Grupa żołnierzy VI/77 Pułku Piechoty AK

Żołnierze VII/77 Pułku Piechoty AK. Pośrodku stoi ppor. Anatol Radziwonik „Olech”.

Ćwiczenia żołnierzy ppor. Anatola Radziwonika „Olecha” (w pozycji kłęczącej)

Zbiórka I/77 Pułku Piechoty AK

Żołnierze zwiadu konnego IV/77 Pułku Piechoty AK. W środku dowódca zwiadu Kwiatkowski „Czarny Sęp”

niemieckie lotnictwo. Oddziały nowogródzkie poniosły w tej sytuacji bardzo dotkliwe straty, największe zaś – III batalion (40 zabitych). Pozostałe jednostki straciły co najmniej kilkunastu ludzi, nie licząc rannych i zaginionych¹³⁷.

Aleksander Dawidowicz, który był członkiem załogi polowego szpitala AK w Kolonii Wileńskiej, zapisał:

Największe straty poniosły oddziały polskie po nastaniu świtu dnia 7 lipca, kiedy to dobrze wystrzelana artyleria niemiecka położyła ogień na atakujące formacje AK, a z lotniska Porubanek leżącego na południowych rubieżach miasta, wystartowały eskadry wsparcia taktycznego 5 grupy bojowej 4 dyw. lot. Luftwaffe, czyniąc duże spustoszenie ze względu na brak w oddziałach polskich obrony przeciwlotniczej. Atak na Wilno się załamał. W tej sytuacji komendant akcji „Ostra Brama” ppłk Krzyżanowski (...) wydał rozkaz odwrotu. Odwrót dokonany za dnia pod ogniem artylerii i lotnictwa niemieckiego pociągnął za sobą duże straty zabitych i rannych¹³⁸.

Spośród oddziałów, które dotarły pod Wilno, do akcji nie weszła 13 Brygada dowodzona przez por. Adama Walczaka „Nietoperza”. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami pozostała ona w odwodzie. Nad ranem 7 lipca do dowódcy brygady dotarł rozkaz mjr. Olechnowicza nakazujący ubezpieczyć natarcie polskich oddziałów przed niespodziewanym atakiem niemieckich jednostek cofających się na zachód. Zgodnie z nowymi wytycznymi 1 kompania dowodzona przez ppor. Aleksandra Zajkowskiego „Grota”, wzmocniona plutonem ckm-ów, zajęła stanowiska na wzgórzu 224,8 frontem na wschód w kierunku pobliskiej wsi Dolina. Z kolei 2 kompania ppor. Emeryka Węclawowicza „Bogdana” trwała w gotowości na północ od traktu prowadzącego w kierunku Wilna, natomiast 3 kompania pchor. Stefana Paprockiego „Stefana” pozostała w odwodzie na tyłach wzgórza 224,8. W tym samym rejonie znalazły się również zwiad oraz tabor brygady. W godzinach popołudniowych w miejsce jej stacjonowania zaczęli nadciągać żołnierze III/77 pp AK, od których dowiedziano się o fiasku polskiego natarcia. W sytuacji, gdy por. Walczak nie miał wytycznych od dowódcy zgrupowania, zdecydował się na wysłanie patrolu do folwarku Popielany w celu nawiązania kontaktu z dowództwem i otrzymania dalszych instrukcji. W folwarku nie zastano nikogo. Od mieszkańców dowiedziano się, że sztab został rozbrojony przez jednostki ACz.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 571-572.

¹³⁸ CDCN, akc. 3056/129, A. Dawidowicz, Szpital Armii Krajowej w Wilnie-Kolonii Wileńskiej w lipcu 1944 roku, k. 2.

W tej sytuacji por. Walczak podjął decyzję o wycofaniu się do wsi Szwajcary, gdzie znajdowały się szpital polowy oraz dowództwo Zgrupowania nr 3 z mjr. Czesławem Dębickim na czele. W pobliżu stacjonowały regularne jednostki sowieckie. Początkowo stosunki pomiędzy obiema stronami były poprawne. Niestety, 16 lipca dotarła do Polaków informacja o aresztowaniu podczas odprawy w Boguszach komendanta okręgu i towarzyszących mu oficerów. W tej sytuacji mjr Czesław Dębicki „Jarema” wydał rozkaz natychmiastowego odmarszu do Puszczy Rudnickiej¹³⁹.

Od południa w sąsiedztwie zgrupowania dowodzonego przez mjr. Antoniego Olechnowicza operowało Zgrupowanie nr 3 wspomnianego wyżej mjr. Dębickiego „Jaremy”. Jako pierwsza do ataku poderwała się 9 Brygada Wileńska chor. Jana Kolędy „Małego”. Tyraliera wspierana przez Oddział Rozpoznawczy Komendy Okręgu (ORKO) ruszyła na niemieckie pozycje w rejonie Hrybiszek. Niestety, atak załamał się ze względu na silny ostrzał nieprzyjaciela, który przeszedł do kontrataku. Doszło wówczas do walki wręcz. Uderzenie przeciwnika zostało odparte, a brygada zdołała utrzymać zajmowane pozycje. Straty były jednak bardzo poważne. Zginęło kilkunastu żołnierzy, w tym chor. Jan Kolendo, którego na stanowisku dowódcy brygady zastąpił por. Jan Dubois-Dubicki „Gracz”. Wobec niepomyślnego rozwoju sytuacji po kilku godzinach brygada wycofała się na pozycje wyjściowe. W tym samym czasie do akcji weszły też I/77 pp i VI/77 pp dowodzone przez kpt. Stanisława Dedelisa „Pala”. Nacierają one w kierunku cmentarza Na Rossie i dworca kolejowego. Podczas przemarszu na pozycje wyjściowe dostały się jednak pod silny ogień niemieckiej artylerii. Wkrótce też na niebie pojawiły się niemieckie samoloty atakujące polskie oddziały z broni pokładowej. Wobec huraganowego ognia nieprzyjaciela oba bataliony wycofały się w rejon dworu Szwajcary, mając łącznie 3 zabitych i kilku rannych¹⁴⁰.

Kiedy Zgrupowania nr 1 i 3 przystępowały do ataku na miasto, Zgrupowanie nr 2 nadal przemieszczało się w kierunku Wilna. Zarówno jego dowódca, jak i podkomendni nie wiedzieli bowiem o zmianie terminu natarcia. Rankiem 7 lipca dotarli oni na pozycje wyjściowe w rejonie Wielkiej Gulbiny, Jezior Krzyżackich, Dworu Wilia Nowa, gdzie późnym popołudniem tego samego dnia nadciągnęła sowiecka 272 Dywizja Piechoty dowodzona przez gen. mjr. Stefana Trochimowicza-Gładyszewa. Jej pododdziały znajdowały się na brzegu Wilii. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami podjęły one przygotowania do przeprawy przez rzekę i utworzenia przyczółka na jej drugim brzegu. Nawiązano wówczas kontakt ze sztabem

¹³⁹ A. Walczak, *op. cit.*, s. 162-169.

¹⁴⁰ L. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 479-480.

polskiego zgrupowania. W wyniku wstępnych ustaleń zostało ono taktycznie podporządkowane dowódcy 272 DP, jednocześnie do jej sztabu wysłano polskiego oficera łącznikowego. W związku z tym, że stan liczebny sowieckiej dywizji był bardzo niski, współpraca z mającym blisko 2000 żołnierzy oddziałem mjr. Mieczysława Potockiego wydawała się Sowietom niezwykle korzystna z punktu widzenia operacyjnego. Było to tym bardziej istotne, że rankiem 8 lipca sowiecki zwiad doniósł o zbliżaniu się od strony Wilkomierza grupy bojowej kpt. von Werthera w sile zmotoryzowanego pułku piechoty wzmocnionego czołgami i artylerią przeciwpancerną¹⁴¹. Toteż jeszcze tego samego dnia Zgrupowanie nr 2 weszło do akcji. Początkowo akowcy mieli atakować dzielnicę Kalwaryjską Wilna razem z piechurami 277 Dywizji. W ostatniej chwili rozkazy zostały zmienione, co miało związek z nadciągającą od strony Mejszagoły. W tym samym czasie Zgrupowanie nr 2 zajęło stanowiska na linii jezioro Suderwy-Masin. W dniach 8-11 lipca toczyło ciężkie walki z nacierającą w kierunku Wilna grupą bojową kpt. von Werthera, zdobywając kilka ckm-ów, kilkanaście rkm-ów oraz spory zasób amunicji. Wzięto też do niewoli 150 żołnierzy niemieckich¹⁴². W nocy z 12 na 13 lipca 1944 r. pododdziały wchodzące w skład Zgrupowania nr 2 ruszyły szybkim marszem na południe. Miało to związek z wydanym przez gen. Wilka rozkazem szybkiego przemarszu pod Wilno. Początkowo Polacy przemieszczali się bez przeszkód. Niestety, rankiem 13 lipca 1944 r. żołnierze 1 Brygady Wileńskiej napotkali w rejonie wsi Krawczuny duże siły niemieckie. Okazało się później, że były to oddziały broniące do tej pory Wilna, które oderwawszy się od nieprzyjaciela, wycofywały się na zachód. W wyniku trwającego kilka godzin boju Niemcy stracili około 1000 ludzi, w tym 300 wzięto do niewoli. Wśród Polaków było 80 zabitych, 40 rannych oraz 10 zaginionych¹⁴³. Po krótkim odpoczynku polskie oddziały ruszyły w dalszą drogę w rejon Wólkorabiszek stanowiący miejsce koncentracji wyznaczone przez komendanta okręgu, który dokonał tam oficjalnego przeglądu wojska. Zgodnie z planami Zgrupowanie nr 2 miało stanowić podstawę 85 pp. Do tego jednak nigdy nie doszło, ponieważ Sowietci przystąpili do rozbrajania polskich oddziałów¹⁴⁴.

Spośród formacji przeznaczonych do ataku na miasto najpóźniej przystąpiły do akcji jednostki wchodzące w skład konspiracyjnego garnizonu Wilna. Samo

¹⁴¹ CBW, Akc., 2006/9, R. Korab-Żebryk, *op. cit.*, k. 20; E. Banasikowski, *op. cit.*, s. 244-245.

¹⁴² M. Potocki, *Między Dźwiną a Wilią. Wspomnienia żołnierza Armii Krajowej Ziemi Wileńskiej*, Warszawa 2008, s. 96-97.

¹⁴³ E. Banasikowski, *op. cit.*, s. 259-266.

¹⁴⁴ M. Potocki, *op. cit.*, s. 109-110.

miasto podzielone było na dzielnice: A, B, C, D. Ze względu na ewakuację ludności oraz odpływ do oddziałów partyzanckich młodzieży zdolnej do noszenia broni w walkach o Wilno wzięły tak naprawdę udział tylko dzielnice A i D. Komendantem tej pierwszej był kpt. Bolesław Zagórny „Jan”, do którego nie dotarł jednak na czas rozkaz o przyspieszeniu uderzenia na miasto. Zgodnie z pierwotnymi planami żołnierze tej dzielnicy przygotowywali się do akcji 7 lipca 1944 r. w godzinach rannych. Początkowo Polacy prowadzili jedynie działania nękające wroga. Sytuacja zmieniła się wieczorem, kiedy żołnierze AK zdobyli pobliskie koszary, w których znajdowały się spore zasoby broni, amunicji, mundurów, żywności i medykamentów, co umożliwiło uzupełnienie stanu osobowego oddziałów oraz ich wyposażenia. Jednocześnie komendant dzielnicy kpt. Bolesław Zagórny zorganizował swoje stanowisko dowodzenia w budynku byłego komisariatu policji państwowej. Obok niego mieściła się centrala telefoniczna, dzięki której zdołał on nawiązać łączność z podległymi sobie kompaniami¹⁴⁵. Zgodnie z rozkazami należało oczyścić wileńskie dzielnice Śnipiszki i Rybaki, a w dalszej kolejności opanować ulicę Kalwaryjską. To ostatnie zadanie zostało wykonane w godzinach popołudniowych. W tym samym czasie w okolicy Rynku Kalwaryjskiego dotarły również pododdziały Pułku im. Bolesława Chrobrego. Pierwotnie wchodziły one w skład dzielnicy B, jednak po rozpoczęciu walk o miasto nie zdołały dotrzeć na miejsce koncentracji. Dlatego też wycofały się w kierunku Rynku Kalwaryjskiego, podporządkowując się jednocześnie dowódcy kpt. Bolesławowi Zagórnemu¹⁴⁶. 8 lipca w godzinach rannych nawiązano kontakt z oddziałami sowieckiej 97 Dywizji Piechoty. Podczas spotkania w sztabie ustalono zasady współdziałania pomiędzy obiema stronami. Jednocześnie dowództwo sowieckie zobowiązało się wesprzeć polskie natarcie na wzgórce Szeszkinie, które wkrótce potem ruszyło wzmocnione ogniem sowieckiej artylerii. Niebawem wzniesienie znalazło się w polskich rękach. W nocy z 8 na 9 lipca doszło do kolejnego spotkania w sztabie sowieckiej dywizji, podczas którego ustalono, że oddziały AK przystąpią do forsowania Wilii przy wsparciu ogniowym sowieckiej artylerii¹⁴⁷. W walkach w prawobrzeżnej części Wilna wzięły również udział oddziały Wileńskiej Chorągwi Szarych Szeregów. Kiedy Sowietci dotarli w rejon mostu na Zwierzyńcu, został on wysadzony w powietrze. W tej sytuacji hm. Bolesław Pietraszkiewicz zaproponował dowódcy sowieckiego zgrupowania,

¹⁴⁵ BJ, przyb. 359/01, J. Polaczek, *op. cit.*, k. 2; CBW, Akc., 2006/9, R. Korab-Żebryk, Zarys dziejów Okręgu Wileńskiego AK, k. 20; E. Banasikowski, *op. cit.*, s. 250-251.

¹⁴⁶ P. Niwiński, *op. cit.*, s. 132-133.

¹⁴⁷ L. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 486.

że wskaże wojskom dogodny bród przez rzekę, co zostało przyjęte z aprobatą. Tak więc 10 lipca harcerze wspierani przez oddziały sowieckie przeszli na drugą stronę rzeki, dzięki czemu udało się zdobyć przyczółek. Podczas walk poległ por. Witold Drozdowicz, dowódca harcerskiego oddziału „Zwierzyniec”, natomiast Bolesław Pietraszkiewicz został ranny¹⁴⁸. W tym samym czasie oddziały dowodzone przez kpt. Zagórnego kontynuowały natarcie w kierunku centrum miasta. Szczególnie krwawe walki toczono były przez kompanię por. Wacława Korzeniowskiego „Andrzeja”. Jej żołnierze prowadzili natarcie na osi Góra Zamkowa–kościół Misjonarzy, a pozostałe kompanie batalionu kpt. Zagórnego – w kierunku Góry Bouffałowej. Uderzenie oddziałów AK oraz jednostek sowieckich spowodowało załamanie się niemieckiej obrony w dolinie rzeki Wilenki. W tej sytuacji Niemcy rozpoczęli odwrót na nowe pozycje obronne w rejonie ulic Niemieckiej i Wielkiej. W późnych godzinach wieczornych oddziały polskie zdobyły ulicę Bakszta. Znajdował się tam bardzo silnie umocniony bunkier łączności, z którego niemiecka załoga wycofała się na nowe pozycje obronne. Bunkier ten został zajęty przez kompanię por. Wacława Korzeniowskiego. Następnego dnia Polacy przekazali go żołnierzom sowieckiej 97 DP, po czym sami wycofali się w rejon Hrybiszek i Lipówki. Doszło tam do spotkania z sowieckimi partyzantami, wrogo nastawionymi do oddziałów AK. W tej sytuacji kompania wycofała się do dzielnicy Kalwaryjskiej, gdzie jej dowódca złożył meldunek o zaistniałej sytuacji kpt. Zagórskiemu¹⁴⁹.

Oprócz działań bojów prowadzonych przez polskie oddziały w dzielnicy A doszło do zbrojnego wystąpienia na szerszą skalę w dzielnicy D. Do akcji wkroczył tam batalion Szarych Szeregów dowodzony przez hm. kpt. Józefa Grzesiaka „Kmitę”. Składał się on z dwóch szkieletowych kompanii por. Franciszka Kwiatkowskiego „Krzysia” i por. Wiktora Milewskiego „Wita” oraz plutonu osłony komendy dzielnicy pchor. Jerzego Jensza „Krepdeszyna”. W nocy z 8 na 9 lipca 1944 r. batalion zaatakował gmach byłego starostwa grodzkiego, w którym podczas okupacji mieściła się siedziba litewskiej policji. Znajdował się tam również magazyn uzbrojenia. Pierwsze polskie natarcie odparto, jednak nad ranem 12 lipca gmach został zajęty. Zdobyto wówczas dużo broni i amunicji. Po krótkim odpoczynku batalion uderzył w kierunku Małej Pohulanki i Góry Bouffałowej. Pod koniec walk doszło do symbolicznego wydarzenia. Żołnierze plutonu pchor. Jenszy opanowali Górę Zamkową. Dowódca plutonu poprowadził wówczas patrol, który zawiesił polską flagę na Baszcie Giedymina, będącej jednym z głównych symboli

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 486-487.

¹⁴⁹ E. Banasikowski, *op. cit.*, s. 252-253.

Wilna. Akt ten miał podkreślić polskość miasta i jego związki z macierzą. Niestety, flaga została wkrótce usunięta przez Sowietów¹⁵⁰.

12 lipca 1944 r. niemiecki komendant Wilna wobec pogarszającej się sytuacji swoich oddziałów podjął decyzję o opuszczeniu miasta, co nastąpiło jeszcze tego samego dnia w późnych godzinach wieczornych. O północy grupa bojowa w sile trzech tysięcy żołnierzy wyszła z Wilna. Pozostały w nim jedynie odizolowane grupy żołnierzy i esesmanów, które walczyły jeszcze 13 lipca. Ostatnie punkty oporu na Łukiszkach padły wieczorem tego dnia. Tym samym trwająca przeszło trzy lata niemiecka okupacja Wilna dobiegła wreszcie końca¹⁵¹.

Zakończenie walk o miasto spowodowało, że nastawienie Sowietów do Polaków zaczęło się stopniowo zmieniać. Znakiem tego były działania władz sowieckich względem AK. Przede wszystkim zabroniono wstępu do miasta oddziałom z zewnątrz. Duże rozgoryczenie wywołał brak zgody sowieckiego dowództwa na udział żołnierzy 3 Brygady w defiladzie zorganizowanej w Wilnie. Jakby tego było mało, żołnierze AK przebywający na terenie miasta byli rozbrajani, a niektórych Sowietci próbowali nawet rozstrzeliwać. Wydarzenia te doprowadziły do wysłania przez komendanta okręgu meldunku do KG AK, w którym informował przełożonych, że współpraca z Sowietami nie jest możliwa¹⁵².

12 lipca 1944 r. komendant okręgu gen. Aleksander Krzyżanowski został zaproszony do sztabu 3 Frontu Białoruskiego, który mieścił się w Smorgoniach. Towarzyszył mu mjr Zbigniew Brodzikowski „Rańcza”, szef oddziału organizacyjnego komendy okręgu. Doszło wówczas do rozmowy z sowieckim generałem. Obaj polscy oficerowie sądzili, że ich rozmówcą był gen. Iwan Czerniachowski, prawdopodobnie był to jednak zupełnie ktoś inny. Podczas rozmów gen. Krzyżanowski zgłosił gotowość dalszej współpracy pod względem taktycznym podległych sobie oddziałów w walce z Niemcami, podkreślając, że będą one nadal podległe KG AK i Naczelnemu Wódzowi w Londynie. Do następnej rozmowy doszło 14 lipca 1944 r. Ustalono wówczas, że zostanie wystawiona dywizja piechoty oraz brygada kawalerii wyposażone w broń przekazaną przez stronę sowiecką. Zgodnie z planami zamierzano odtwarzać w pierwszej kolejności 19 DP, której dowódcą miał być cc ppłk dypl. Adam Szydłowski „Poleszuk”. Następnie przewidziano formowanie 1 DP Legionów, którą miał dowodzić ppłk Lubosław Krzeszowski. Obie te jednostki wraz z Wileńską Brygadą Kawalerii oraz oddziałami pomocniczymi tworzyłyby

¹⁵⁰ L. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 490.

¹⁵¹ L. Kania, *op. cit.*, s. 197-198.

¹⁵² D.K. Markowski, *op. cit.*, s. 162.

korpus dowodzony przez Aleksandra Krzyżanowskiego. Ten zaś podczas spotkania z Okręgowym Delegatem Rządu w bardzo optymistycznie odniósł się do zawartego porozumienia. Próbował również zmusić Zygmunta Fedorowicza, pełniącego funkcję delegata, do ujawnienia aparatu delegatury, jednak ten odmówił udzielenia informacji, zapowiadając, że w tej kwestii poczeka na rozwój sytuacji¹⁵³.

Zgodnie z obustronnymi ustaleniami oddziały AK rozpoczęły koncentrację w rejonie Miedniki Królewskie–Turgiele–Taboryszki. 16 lipca do sztabu gen. Krzyżanowskiego przyszło zaproszenie od dowódcy 3 Frontu Białoruskiego na spotkanie, które miało się odbyć następnego dnia. Wyrażał on również nadzieję, że przybędą na nie także dowódcy podległych gen. Krzyżanowskiemu oddziałów. Spotkanie zaplanowano na 17 lipca we wsi Bogusze pod Wilnem. Kiedy polska delegacja przybyła na miejsce, została wprowadzona do sali, gdzie miały się odbyć rozmowy. Kiedy gen. Krzyżanowski rozpoczął referowanie stanu struktur, sowiecki dowódca przerwał mu przemowę, a do sali wpadli sowieccy oficerowie z bronią w rękę. Polska delegacja została aresztowana¹⁵⁴. W tym samym czasie miejsce koncentracji polskich oddziałów zostało otoczone przez Sowieców. Najstarszy stopniem oficer komendy okręgu ppłk Zygmunt Blumski „Strychański” wydał rozkaz, aby oddziały w miarę możliwości przebijały się w kierunku Puszczy Rudnickiej. Niektórym z nich się powiodło, inne zostały rozbrojone, a ich żołnierze – przewiezieni do obozu internowanych w Miednikach Królewskich. Tam próbowano ich zwerbować do armii Berlinga, lecz bezskutecznie. Większość żołnierzy została wkrótce wywieziona do obozów w głębi ZSRS. Ten sam los spotkał wcześniej ich dowódców¹⁵⁵.

Patrząc z perspektywy czasu na rozwój wydarzeń na Nowogródczyźnie, trzeba wyraźnie podkreślić, że akcja „Ostra Brama” nie spełniła swojego zadania. Nie tylko nie udało się zdobyć Wilna, ale także doprowadzono do ujawnienia władzom sowieckim struktur polskiej konspiracji na tych terenach. Nie doszło też do oczekiwanej interwencji władz brytyjskich i amerykańskich w Moskwie, bowiem zachodni alianci oddali Polskę w strefę wpływów sowieckich, o czym ani polskie władze, ani dowództwo AK, nie wiedziały. Tym bardziej dzisiaj powinniśmy pamiętać o tych, którzy w sierpniu 1944 r. ruszyli do walki ze znienawidzonym wrogiem.

¹⁵³ BJ, przyb. 359/01, J. Polaczek, *op. cit.*, k. 3-4; CBW, Akc., 2006/9, R. Korab-Żebryk, *op. cit.*, k. 21-22.

¹⁵⁴ CDCN, akc. 3056, Relacja ppłk. Lubosława Krzeszowskiego, k. 1-2.

¹⁵⁵ CDCN, akc. 3008, J. Bohdanowicz, *op. cit.*, k. 11-12.

5. Okręg Nowogródek AK po zakończeniu operacji „Ostra Brama”

Po zakończeniu walk o Wilno Sowietci rozpoczęli akcję rozbrajania oddziałów AK. Aresztowanych żołnierzy i oficerów kierowano albo do armii Berlinga, albo wywożono do obozów internowania w głębi ZSRS. Wielu z żołnierzy AK, skierowanych do jednostek Berlinga szybko dezertowało, jednak prędzej czy później duża ich część wpadła w ręce NKWD. Po śledztwie akowcy ci byli wywożeni do łagrów¹⁵⁶. W akcji wyzwolenia Wilna wzięło udział około 5500 żołnierzy AK z Nowogródzczyzny. Zgodnie z wytycznymi nowe oddziały nowogródzkie rozpoczęły przemarsz do Puszczy Rudnickiej. Bataliony I, III, V i VI 77 Pułku Piechoty AK odmaszerowały w tym kierunku pod dowództwem ppłk. Macieja Kalenkiewicza. Pozostałe szły samodzielnie. Niestety, już w trakcie przemarszu oddziały sowieckie zdołały okrążyć, a następnie rozbroić IV/77 pp. Ten sam los bolszewicy zgotowali również części I/77 pp i VI/77 pp (zaatakowanym w samej puszczy)¹⁵⁷ oraz VIII/77 pp. Por. Tadeusz Drobniać wspominał po wojnie, że ten ostatni batalion Sowietci rozbroili 18 lub 19 lipca 1944 r. Oficerowie zostali wywiezieni do obozów internowania w głębi ZSRS, a szeregowcy – skierowani do obozu w Miednikach. Próbowano ich tam zwerbować do armii Berlinga, jednak wobec odmowy zostali oni wywiezieni do Kaługi, skąd większość z nich powróciła do kraju w 1946 r.¹⁵⁸

Na szczęście wielu żołnierzy oraz oficerów zdołało uniknąć aresztowania i dotrzeć do Puszczy Rudnickiej. Marian Mongiałło, który służył w VIII/77 pp AK, wspominał:

Początkowo jak byliśmy jeszcze w Puszczy Rudnickiej, to ciągle latały samoloty rosyjskie – pewno chcieli nas wykryć i powystrełać. Ale myśmy się skryli, zamaskowali broń. Dowódca powiedział, że część ma iść na pomoc Warszawie (najpierw wszyscy mieliśmy tam iść), ale część została, kto miał tu rodzinę, żeby jakieś sprawy połatwiać. Potem dopiero wszyscy mieliśmy iść do Warszawy¹⁵⁹.

Mimo represji ze strony Sowietów rozpoczęto odbudowę struktur konspiracyjnych. Jeszcze w lipcu 1944 r. ppłk Maciej Kalenkiewicz „Kotwicz” zdołał odtworzyć komendę okręgu. Zgodnie z wytycznymi planowano początkowo utrzymać

¹⁵⁶ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0937, Relacja Mariana Mongiałły, k. 2-8.

¹⁵⁷ AAN, 2/2431/0/-/43, Wspomnienia Mariana Alutorowicza, k. 7-8; K. Ratyński, *op. cit.*, s. 181.

¹⁵⁸ BUiAD IPN w Białymstoku, sygn. 720/4, T. Drobniać, *Bohdanka...*, k. 15.

¹⁵⁹ AW Ośrodka Karta, sygn. I/0937, Relacja Mariana Mongiałły, k. 1-2.

istniejące struktury podziemne do zakończenia wojny oraz do spodziewanej konferencji pokojowej, która jak uważano, miała ostatecznie przesądzić o przynależności tych terenów do państwa polskiego. Komendant okręgu zalecał również unikanie starć z Sowietami, co jednak okazało się niemożliwe. Istniejące oddziały partyzanckie prowadziły przede wszystkim działania obronne mające m.in. na celu ochronę ludności cywilnej przed terrorem NKWD¹⁶⁰. Ppłk Kalenkiewicz „Kotwicz” po wycofaniu się spod Wilna zdołał nawiązać kontakt radiowy z Komendą Główną AK oraz Naczelnym Wodzem w Londynie. Zamiast oczekiwanych rozkazów dotyczących postępowania wobec Sowietów docierały do niego jedynie komunikaty o walkach w Warszawie oraz wnioski awansowe¹⁶¹. Zgodnie z rozkazami nowego komendanta okręgu przystąpiono do intensywnych prac mających na celu skonsolidowanie istniejących struktur konspiracyjnych. Proces ten przebiegał jednak bardzo powoli ze względu na narastający coraz bardziej terror sowiecki. Nadal trwały bowiem masowe aresztowania żołnierzy i oficerów. Równocześnie sowiecka bezpieka rozbudowywała swoją agenturę, co ułatwiało jej późniejszą likwidację struktur konspiracyjnych¹⁶². Bolszewicy w miarę upływu czasu odnosili coraz większe sukcesy w walce z polskim podziemiem. To właśnie w sierpniu 1944 r. udało się im osaczyć i zniszczyć oddział dowodzony przez komendanta okręgu Macieja Kalenkiewicza „Kotwicza”¹⁶³. Jego następca kpt Stanisław Sędziak w swoim niepublikowanym opracowaniu dotyczącym Okręgu AK Nowogródek napisał, że:

Kotwicz lawirował między radzieckimi oddziałami wojsk NKWD, które penetrowały teren w poszukiwaniu rozbitków z armii niemieckiej i dywersantów ROA. W rezultacie po jednej z odpraw (...) zmienił swoje miejsce pobytu i przypuszczał, że przemasz oddziału został zauważony. Dnia 20 sierpnia 1944 roku oddział jego został otoczony w kolonii Surkonty nad rzeką Dzitwą na północny zachód od Lidy. Mimo olbrzymiej szansy przejścia przez bagna na drugą stronę Kotwicz postanowił trwać na miejscu. Była to dla nas, jak potem przeanalizowaliśmy przebieg walki, jakaś niezrozumiała, wprost desperacka decyzja świadcząca o istnieniu w losach człowieka przeznaczenia. Wraz z Kotwiczem /Kalenkiewiczem/ zginęło 20 żołnierzy i oficerów. Tydzień później zlikwidowana została ostatnia radiostacja komendy okręgu¹⁶⁴.

¹⁶⁰ *Atlas podziemia niepodległościowego 1944-1956*, red. R. Wnuk, Warszawa-Lublin 2007, s. 22.

¹⁶¹ CDCN, akc. 3071/23, S. Sędziak, *op. cit.*, s. 138-139.

¹⁶² K. Ratyński, *op. cit.*, s. 182-183.

¹⁶³ Szerzej zob. CDCN, akc. 3071/19, M. Bobowicz, Powrót do Surkont, k. 1-9.

¹⁶⁴ CDCN, akc. 3071/23, S. Sędziak, *op. cit.*, k. 140; BUiAD IPN w Białymstoku, sygn. 720/4, T. Drobniak, Do żołnierzy i przyjaciół „Bohdanki” VIII batalionu 77 Lidzkiego Pułku

Informacja o rozbiciu oddziału Macieja Kalenkiewicza dotarła nazajutrz po bitwie do Czesława Zgorzelskiego. Ten późniejszy profesor historii literatury na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, a wówczas szef nowogródzkiego BIP-u, w swoich pamiętnikach pisze, że po otrzymaniu tej wiadomości udał się na pobożowisko w celu zorganizowania pogrzebu. Ciała poległych zostały pochowane na znajdującym się w pobliżu cmentarzu powstańców z 1863 r. W zbiorowej mogile spoczęli wówczas Maciej Kalenkiewicz oraz jego polegli podkomendni. W uroczystościach masowo wzięła udział miejscowa ludność. Była to ostatnia tak wielka manifestacja świadcząca o polskim charakterze tych terenów. Przed zakończeniem uroczystości miejscowy proboszcz, notabene Litwin z pochodzenia, poświęcił mogiłę i odprawił egzekwie. Nie uchroniło go to przed indagowaniem przez sowiecką bezpiekę, która prowadziła śledztwo w sprawie pogrzebu¹⁶⁵. Nie była to jedyna duża bitwa z Sowietami stoczona przez siły AK na tym terenie. 6 stycznia 1945 r. jednostki NKWD w sile 1000 osób otoczyły stacjonujący w Puszczy Rudnickiej oddział partyzancki liczący 80 ludzi dobrze uzbrojonych, a dowodzony przez nieznanych z nazwiska oficerów „Komara” i „Myśliwego”. Ostatecznie Polacy, tracąc 14 żołnierzy, zdołali się wycofać. Sowieci stracili przeszło 100 ludzi¹⁶⁶.

W miarę upływu czasu sytuacja polskiej konspiracji na tym terenie stawała się coraz trudniejsza. Z jednej strony nasilał się terror ze strony NKWD, z drugiej zaś było już wiadomo, że w wyniku postanowień konferencji w Teheranie obszary te nie znajdą się w granicach państwa polskiego. Na przełomie 1944 i 1945 r. rozpoczęła się ewakuacja żołnierzy AK za linię Curzona. Na ogół była ona przeprowadzana dzięki członkom organizacji zatrudnionym w Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym (PUR). Ci, których personalia znała sowiecka bezpieka, przedzierali się do Polski z bronią w ręku. W sierpniu 1945 r. wyjechał ostatni komendant okręgu ppor. Ludwik Nienartowicz „Mazepa”. Tym samym struktury organizacyjne Okręgu Nowogródek AK przestały istnieć¹⁶⁷.

Wyjazd ostatniego komendanta okręgu do Polski nie oznaczał, że na Nowogródczyźnie zamarła działalność konspiracyjna. Z różnych względów pozostało tam wielu żołnierzy AK, którzy podjęli walkę z nowym okupantem. Najsilniejszą

Piechoty Armii Krajowej, k. 4b. Z matni zdołało się wyrwać jedynie kilkunastu żołnierzy dowodzonych przez kpt. Leona Wasilewskiego „Bustromiaka”.

¹⁶⁵ C. Zgorzelski, *Przywołane z pamięci*, Lublin 1996, s. 275-278; Na temat poszukiwań poległych zob. szerzej, APTL, sygn. 605/, Relacja Wandy Smolińskiej, k. 2-3.

¹⁶⁶ AAN, sygn. 2/2431/0/-/34, Relacja Leona Wosewicza, k. 2-3.

¹⁶⁷ K. Ratyński, *op. cit.*, s. 185; T. Sosiński, *op. cit.*, s. 111.

strukturą działającą na tym terenie był Obwód Lida-Szczuczyn (kryptonim 49/67). Powstał on wiosną 1945 r. i do sierpnia funkcjonował w strukturach Okręgu Nowogródek. Po wyjeździe ostatniego komendanta okręgu obwód działał jako samodzielna struktura konspiracyjna, nie posiadając jakiegokolwiek łączności z polskim podziemiem na obszarze pojałtańskiej Polski. Komendantem obwodu był ppor. Anatol Radziwionek „Olech”. Funkcję jego zastępcy pełnili sierż. Paweł Klikiewicz „Irena” (do maja 1947), a później ppor. Witold Maleńczyk „Cygan” (do maja 1949). W strukturach konspiracyjnych działało najprawdopodobniej około 800 ludzi. Organizacja dzieliła się na placówki funkcjonujące we wsiach zamieszkałych przez ludność polską. Każda z nich liczyła 10-50 ludzi. Ich członkowie poszczególnych placówek prowadzili normalne życie, a w razie potrzeby stawiali do walki z okupantem. Wszystkie placówki dysponowały dość dobrym uzbrojeniem. Interesujący jest fakt, że w strukturach obwodu służyło stosunkowo wielu młodych ludzi, którzy podczas okupacji ze względu na swój wiek nie działali jeszcze w AK. Członkowie organizacji prowadzili przede wszystkim działania propagandowe wśród miejscowej ludności, starali się też chronić okolicznych mieszkańców przed terrorem sowieckim, np. likwidując zdrajców i donosicieli. Wszystko to powodowało, iż bolszewicy przez dłuższy czas nie byli w stanie zapanować nad tym terenem. Niestety, napływ Sowieców powodował, że sytuacja struktur konspiracyjnych na tym obszarze była coraz trudniejsza. NKWD po kolei rozbijało istniejące oddziały partyzanckie. W maju 1949 r. w rejonie Raczkowszczyzny okrążony został oddział dowodzony przez ppor. Anatola Radziwionka. Podczas próby wyjścia z kotła większość żołnierzy wraz ze swoim dowódcą zginęła. Mimo śmierci ppor. Radziwionka pojedynczy żołnierze prowadzili samotną walkę z okupantem aż do 1953 r. Jednym z najbardziej znanych był niejaki Hryncewicz „Bogdan”, niegdyś podkomendny Ragnara, który działał w okolicach Lidy. Dokonał on spektakularnego wyczynu, likwidując na drodze pod Berdówką patrol NKWD, który próbował go aresztować. Zginęło wówczas kilku enkawudzystów, w tym jeden w stopniu kapitana. Hryncewicz został ujęty przez NKWD jesienią 1953 r. Wywieziono go do Grodna, gdzie słuch po nim zaginął.

Na Nowogródzczyźnie działali również inni byli żołnierze AK, jednak brak dostępu do archiwaliów powoduje, że nie jesteśmy w stanie ustalić ich personaliów ani podać danych na temat ich działalności¹⁶⁸.

¹⁶⁸ *Atlas podziemia...*, s. 26; K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogródzkiej...*, s. 671-689.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN):

Komisja Historyczna Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego: sygn. 2/2431/0/-/33, sygn. 2/2431/0/-/34, sygn. 2/2431/0/-/43, sygn. 2/2431/0/-/45.

Archiwum Historii Mówionej Ośrodka Karta i Domu Spotkań z Historią (AHM Ośrodek Karta i DSH):

Relacja Janiny Durlik, sygn. AW_I_0146A_1A.

Relacja Jana Wierzbickiego, sygn. PL_1001_AHM_PnW_1293_0001_0002.

Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu:

Kolekcja Sybracka:

Relacja Wandy Smolińskiej, sygn. 605/s.

A. Czenko, Wśród kresowych lasów i rojstów, sygn. 383/s.

Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta w Warszawie (AW Ośrodek Karta):

Podział oddziałów Okręgu Nowogródzkiego w polu za Zgrupowania. Stan na dzień 31 maja 1944, sygn. III 618.40.04.

Relacja Jerzego Andruszkiewicza, sygn. I 0006.

Relacja Mariana Mongiały, sygn. I 0937.

Zarys historii Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego, oprac. na podstawie materiałów dostarczonych przez żołnierzy zgrupowania Janusz Bohdanowicz „Czortek”, sygn. III 681.31.01.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ):

Brochocki A., Moje przeżycia i wrażenia w czasie drugiej wojny światowej. Wydarzenia głównie aktualne dla byłego województwa nowogródzkiego, cz. 2 i 3, sygn. 9876 III.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOssol.):

Sędziak S., Działalność Nowogródzkiego Okręgu AK. Wspomnienia, sygn. 16641/II.

Tucholski J., Polski Oddział Partyzancki z Ośrodka AK Stołpce 1943-1945, sygn. 16747/II.

Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie (CBW):

Opracowania i relacje, Akc. 9/2006.

Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN):

Kolekcja Leszka Bednarczuka:

Celmer R. „Brzoza”, Wspomnienia o Zdzisławie Nurkiewiczu, akc. 3056/158.

Kolekcja Modesta Bobowicza:

Bobowicz M., Sanitariuszki w służbie sanitarnej Nowogródzkiego Okręgu AK – szkic, akc. 3071/7.

Bobowicz M., Powrót do Surkont, akc. 3071/19.

Kostrowicki J., Materiały na temat działalności BIP Obwodu „Łąka” (Szcuczyn) Okręgu „Nów” (Nowogródek) Armii Krajowej, akc. 3071/13.

Relacja mjr. Adolfa Pilcha „Góry/ Doliny” napisana we wrześniu 1944 roku w miejscowości Wiersze (Puszcza Kampinoska) jako raport dla Komendy Głównej AK, akc. 3071/12.

Sędziak S., Działalność Nowogródzkiego Okręgu AK. Wspomnienia, akc. 3071/ 23.

Wasilewska-Sobieniecka K., Sanitariuszki w „Puszczy”, akc. 3071/25.

Materiały dot. Armii Krajowej na Wileńszczyźnie:

Bohdanowicz J., Operacja Burza, akc. 3008.

Instytut i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie:

Jan Wasiewicz, Dokument przekazania O.O. Paulinom na Jasnej Górze w dniu 11 IX 1983 Tablicy Pamiątkowej Poświęconej żołnierzom okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego, sygn. B 2823.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN):

Materiały dotyczące działalności zgrupowania oddziałów, następnie VIII batalionu 77 lidzkiego Pułku Piechoty Armii Krajowej (1943-1945), na pamiątkę miejsca swej pierwszej bitwy nazwanego „Bohdanka” – wspomnienia, artykuły.

Moja walka i praca, sygn. IPN Kr 1/2212.

Literatura:

IV Batalion 77 Pułku Piechoty Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego – „Nów” 1943-1945, zebrał i oprac. R.W. Gwiżdż „Wilk”, Gdańsk 1998.

Banasikowski E., *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Warszawa-Paryż 1990.

Bieńkowicz T., *Wspomnienia niepokonanego żołnierza*, [wspomnienia zebrał i opracował A. Rosner], Warszawa 2020.

Bobowicz M., Kołosowski L., *Rys historyczny Zgrupowania Nalibockiego*, „Szlakiem Narbuta” 1990, nr 5, s. 23-84.

Boradyn Z., *Niemen – rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999.

- Chackiewicz A., *O rozbrojeniu formacji AK w Naroczańskie i Nalibockiej Puszczy*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie. Sympozjum historyczne, Wilno 30 czerwca-1 lipca 1996*, red. J. Wołkonowski, Warszawa 1996, s. 71-94.
- Chlebowski C., *Pozdrowie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 2021.
- Downar-Zapolski M., *Kresowy legion*, Budy Zosine 2015.
- Drogi cichociemnych*, Warszawa 2008.
- Erdman J., *Droga do Ostrej Bramy*, Warszawa 1990.
- Gasztold T., *Nad Niemnem i Oszmianką. Z dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i Nowogródzkiej*, Koszalin 1991.
- Grabowski W., *Polska Tajna Administracja Cywilna. 1939-1945*, Warszawa 2003.
- Jankowski S.M., *Strzały pod więzieniem. Najśłynniejsze akcje Armii Krajowej*, Warszawa 1992.
- Korab-Żebryk R., *Operacja Wileńska AK*, Warszawa 1985.
- Krajewski K., *Jan Borysewicz „Kryś”, „Mściciel” 1913-1945*, Warszawa 2013.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krajewski K., *Na Ziemi Nowogródzkiej. Nów – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, przedm. S. Karolkiewicz, Warszawa 1997.
- Kuźmiński J. J., *Z Iwieńca i Stołpców*, Warszawa-Kraków 2014.
- Lenczewski W., *„Wiktor”, „Strzała”, J. Hoppen-Zawadzka, Pięć lat na wojennych ścieżkach. Wspomnienia oficera, który pod dowództwem legendarnego cichociemnego...*, wyd. 2. uzupeł., Warszawa-Kraków 2014.
- Markowski D.K., *Płonące Kresy. Operacja „Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987.
- Miłaszewski K., *Zgrupowanie Stołpeckie*, [w:] *Ze wspomnień żołnierzy AK okręgu Nowogródek*, materiały zebrał, oprac. i przedmową opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988, s. 191-216.
- Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 7.
- Niwiński P., *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999.
- Nowogródzki Okręg AK w dokumentach*, wybrał i oprac. K. Krajewski, Warszawa [2008], *Dopalenie Kresów*.
- Pilch A., *Partyzanci trzech puszczy*, Warszawa 1992.
- Podgóreczny M., *Na koniu i pod koniem. Przez trzy puszcze u boku legendarnego cichociemnego Adolfa Pilcha „Góry”, „Doliny”. Dwóch wrogów, 1000 żołnierzy, 70 km marszu, 200 zwycięskich walk i potyczek*, Warszawa-Kraków 2016.
- Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, Londyn-Warszawa 1999.
- Potocki M., *Miedzy Dźwiną a Wilią. Wspomnienia żołnierza Armii Krajowej Ziemi Wileńskiej*, Warszawa 2008.
- Prawdź-Szlaski J., *Nowogródzka w walce 1940-1945*, Londyn 1976.
- Ratyński K., *Okręg ZWZ-AK „Nów”. Wybrane zagadnienia*, Bydgoszcz 2000.
- Sosiński T., *Ziemia Nowogródzka. Zarys dziejów*, Warszawa 2001.

- Strzembosz T., *Opór wobec okupacji sowieckiej w Zachodniej Białorusi, 1939-1941*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, pod red. nauk. T. Strzembosza, Warszawa 1997, s. 105-219.
- Szysko S., *Uderzenie na Stützpunkt w Jewłaszach*, [w:] *Nad Niemnem i nad Lebiądą... Wspomnienia nauczycieli i uczniów – żołnierzy AK Obwodu Szczuczyn Nowogrodzki kryptonim „Łąka”*, zebrał, uzupełnił i zredagował do druku J. Dzieżyc, Wrocław 1994, s. 90-96.
- Tomaszewski L., *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945*, wyd. 3 popr., Warszawa 2010.
- Tworzyński B., *Tak jak pamiętam. AK – Ziemia Konecka i Nowogrodzka 1939-1945*, Łódź 1995.
- Wasiewicz J., Wilbik J., *Krótki zarys organizacji Okręgu Nowogródek* [w:] *Ze wspomnień żołnierzy AK okręgu Nowogródek*, materiały zebrał, oprac. i przedmową opatrzył E. Wawrzyniak, Warszawa 1988, s. 176-190.
- Wiak W. J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej w latach 1944-1945*, pod red. nauk. G. Łukomskiego, Warszawa 1996, Biblioteka „Marsa”, t. 6.
- Zan T., Wiśniewski W., *Zan – ostatni z rodu*, [rozm. przepr.] W. Wiśniewski, Łomianki 2015.
- Zgorzelski C., *Przywołane z pamięci*, Lublin 1996.

Netografia:

- Butryński „Butryk” R., *Kedyw Okręgu Nowogródek AK*, 2007, ostatnia aktualizacja – 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2067.html>.
- Butryński „Butryk” R., *Okręg Nowogródek Armii Krajowej „Lotnisko”, „Kurki”, „Cyranka”, „Nów”, „Las”, „Grzyb”*, 2007, ostatnia aktualizacja – 13 VII 2021, Polska Podziemna, [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw2029.htmlw>.
- Butryński „Butryk” R., *Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek. Kryptonimy „Konopie”, „Len”, „Niemen”*, ostatnia aktualizacja – 13 VII 2021, Polska Podziemna [on-line:] <https://www.dws-xip.com/PW/RPDEL/pw75.html>.
- Sztab II zgrupowania „Węgielnego” majora Mieczysława Potockiego, [rękopis], b. sygn., [on-line:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/216382/edition/214779/content>.

Joanna Chudzicka

Muzeum Armii Krajowej

OKRĘG WILNO ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

Home Army Vilnius District

The article focuses on the history of the Vilnius District of the Home Army (Armia Krajowa, AK) during World War II. It presents the formation process and activities of the District from the creation of the first underground organizations in September 1939 to the execution of Operation “Ostra Brama” in 1944, aimed at liberating Vilnius and being part of the “Burza” (Tempest) operation. The article describes the mobilization of the Vilnius District AK forces and their preparations for action. Additionally, the text analyzes the organizational structure of the District, the size and development of partisan units, the changing conditions of occupation, and the impact of these events on underground activities. The repressions of the District’s members after 1944 and their impact on changes in the structure and activities of the underground are also discussed. The article aims to delve into the history and significance of the Vilnius District AK in the context of Poland’s struggle for independence during World War II.

Keywords: Polish Underground State, Home Army, Vilnius District, Operation “Burza”, Operation “Ostra Brama”

1. Początki konspiracji na Wileńszczyźnie

Na podstawie danych statystycznych pochodzących z lat 30. ubiegłego wieku można ustalić, że Wileńszczyzna zajmowała powierzchnię 29 011 km². W 1931 r. zamieszkiwało ją 1,276 mln osób. W skład województwa wileńskiego wchodziło 15 miast i 96 gmin wiejskich. Pod względem administracyjnym region ten był podzielony na osiem powiatów: brasławski, dziśnieński, mołodecki, oszmiański, postawski, święciański, wilejski oraz wileńsko-trocki¹. Wilno funkcjonowało jako miasto na prawach powiatu grodzkiego, a w 1937 r. liczyło 208 478 mieszkańców². Przed wybuchem drugiej wojny światowej Wileńszczyzna stanowiła więc obszar o zróżnicowanej strukturze narodowościowej. Region ten był historycznie zamieszkanym przez różne grupy etniczne, co wpływało na jego wielokulturowość. Na Wileńszczyźnie można wyróżnić wiele grup narodowościowych. Najliczniejsi byli:

- Polacy stanowiący około 66% populacji,
- Żydzi stanowiący około 28,3% populacji.

Wilno, zwane „Jerozolimą Północy”, odgrywało rolę ważnego centrum kultury i religii żydowskiej.

Oprócz tych dwóch nacji obecni byli na tym obszarze także mieszkańcy innych narodowości, choć w mniejszych proporcjach: Rosjanie (około 3,8% ludności), Białorusini, Litwini, Tatarzy oraz Niemcy³. Wileńszczyzna jawiła się jako region o zróżnicowanym dziedzictwie kulturowym i językowym, co odzwierciedlało jej wielonarodowość. Po wybuchu drugiej wojny światowej i zmianach terytorialnych spowodowanych umową między Związkiem Sowieckim a Trzecią Rzeszą jej granice uległy znaczącym przekształceniom, a struktura narodowościowa – modyfikacjom.

W okresie drugiej wojny światowej Wileńszczyzna wielokrotnie przechodziła pod różne administracje okupacyjne, co przyczyniło się do przemian demograficznych i kulturowych.

17 września 1939 r. Związek Sowiecki dokonał agresji na Polskę, realizując tajne porozumienie zawarte w pakcie Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Plan ten zakładał wspólną agresję na Rzeczpospolitą, okupację i podział

¹ *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 13.

² *Rocznik statystyczny Wilna 1937*, Wilno 1939, s. 9.

³ J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920-1939*, Katowice 2010, s. 659-660.

jej terytorium, a w efekcie zlikwidowanie państwa polskiego. Wilno zostało zajęte przez Armię Czerwoną (ACz) 19 września 1939 r.⁴

10 października 1939 r. Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich (ZSRS) i Litwa zawarły „Układ o przekazaniu przez ZSRS Republice Litewskiej miasta Wilna i obwodu wileńskiego oraz o wzajemnej pomocy między Związkiem Sowieckim a Litwą”⁵. W wyniku tego porozumienia Litwa anektowała Wileńszczyznę w zamian za udostępnienie Sowiecom baz wojskowych na swoim terytorium. W skład Litwy włączono większość powiatu wileńsko-trockiego z Wilnem, połowę powiatu święciańskiego oraz części powiatów grodzieńskiego, lidzkiego, oszmiańskiego i braśławskiego. 28 października 1939 r. odbyło się uroczyste wkroczenie oddziałów litewskich do Wilna⁶.

16 czerwca 1940 r. wojska sowieckie po raz drugi podczas wojny weszły do Wilna. Po zajęciu wschodnich województw Sowietci rozpoczęli zakrojone na szeroką skalę akcje pacyfikacyjne, dążąc do trwałego osadzenia się na tych terytoriach. W ramach podjętych działań narzucono obywatelstwo sowieckie polskim obywatelom, co wiązało się z przymusowym poborem do ACz w 1940 r. Następnie przeprowadzono wywłaszczenia gruntów rolnych oraz nacjonalizację zakładów przemysłowych i gospodarczych. Okupacyjne władze sowieckie intensywnie represjonowały przedstawicieli różnych wyznań religijnych, podjęły próby rusyfikacji i ateizacji systemu edukacji. W szczególności brutalne deportacje ludności w głąb ZSRS były dotkliwym ciosem dla polskiej społeczności Wileńszczyzny. Pierwsza fala deportacji miała miejsce 10 lutego 1940 r. i obejmowała głównie rolników oraz przedstawicieli polskiej inteligencji. Druga nastąpiła w kwietniu 1940 r. i dotknęła zwłaszcza rodziny oficerów, żołnierzy i urzędników państwowych⁷.

W wyniku wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. cała Wileńszczyzna znalazła się pod okupacją niemiecką. Obszar ten został podzielony przez władze niemieckie pomiędzy dwie nowo utworzone jednostki

⁴ P. Łossowski, *Kształtowanie się polityki litewskiej wobec obszarów przyłączonych jesienią 1939 r.*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1981, t. 17, s. 140.

⁵ A. Srebrakowski, *Zmiany struktury narodowościowej Wileńszczyzny w latach 1939-1947*, [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej. 1931-1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006, s. 47.

⁶ P. Niwiński, *Konspiracja polska na Wileńszczyźnie w latach 1939-1941*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2000, nr 14, s. 12.

⁷ T. Balbus, „Korab”. *Wilniuk klasyczny. Doktor Roman Korab-Żebryk (1916–2004). Biografia Wilnianina, oficera Armii Krajowej, więźnia NKWD, historyka Polski Podziemnej (na tle dziejów XX wieku)*, Wrocław 2012, s. 136.

administracyjne⁸. W okresie okupacji niemal cała społeczność żydowska na Wileńszczyźnie padła ofiarą Holocaustu. Polacy, potraktowani jako ludność drugiej kategorii, byli wyzyskiwani, wywożeni na przymusowe roboty do Rzeszy, zagrożeni aresztowaniami i represjami. Ponadto polska elita stanowiła cel eksterminacji. Jednocześnie polska ludność Wileńszczyzny znosiła prześladowania ze strony antypolskiej partyzantki sowieckiej, złożonej głównie z byłych żołnierzy ACz, którzy dotarli na Polskie Kresy w 1941 r., oraz lokalnych zwolenników komunizmu, w tym Białorusinów, Żydów i Litwinów⁹.

W lipcu 1944 r. Wilno z Wileńszczyzną zostało ponownie zajęte przez Sowietów, którzy włączyli ten obszar do Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR), a następnie zaanektowali do Związku Sowieckiego¹⁰.

Podobnie jak na pozostałych obszarach kraju, tak i na Wileńszczyźnie ugrupowania powstawały początkowo przy partiach politycznych, a następnie – w zależności od zdolności organizacyjnych – przechodziły do konspiracji. Takimi organizacjami były te skupiające pilsudczyków – Komitet Walki o Wyzwolenie, którego kierownikiem został mjr Władysław Kamiński „Śliwa”, oraz Obóz Niepodległościowy Witolda Staniewicza¹¹. Z sanacją związana była również Organizacja Polski Walczącej. Do jej głównych zadań należało prowadzenie akcji propagandowych, w tym drukowanie ulotek i czasopism informacyjnych¹².

Środowiska endeckie w Wilnie również utworzyły osobną organizację. Stronnictwo Narodowe (SN) reprezentowane przez Piotra Kownackiego i Witolda Świerzeńskiego, krótko po wkroczeniu Litwinów do Wilna w październiku 1939 r., rozpoczęło tworzenie Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW). Jej komendantem został kpt. Modest Gramz „Maurycy”, „Czaruś”¹³. Odrębną od NOW była założona przez działaczy przedwojennego Ruchu Narodowo-Radykalnego „Falanga” (ONR „Falanga”) „Organizacja Wojskowa Narodu Walczącego”. Twórcami jej struktur stali się: Antoni Rymaszewski „Andrzej”, Franciszek

⁸ Komisariat Generalny Litwy i Komisariat Generalny Białorusi, które wchodziły w skład Komisarjatu Rzeszy Wschód; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939-1945*, Warszawa 1996, s. 74.

⁹ *Ibidem*, s. 75-76, 79.

¹⁰ *Ibidem*, s. 298-299.

¹¹ P. Niwiński, *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939-1941. Próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 85.

¹² Idem, *Konspiracja polska na Wileńszczyźnie w latach 1939-1941*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2000, nr 14, s. 22.

¹³ *Ibidem*, s. 21.

Wiśniewski i Władysław Wiśniewski. Zasięgiem swego działania wykraczała ona poza Wilno, obejmując też miejscowości Rudziszki oraz Landwarów¹⁴.

Innymi ważniejszymi organizacjami, które powstały w pierwszych miesiącach okupacji, były:

- Komisariat Rządu (wrzesień 1939), mający charakter organizacji politycznej. Występował przeciw rządowi sanacyjnemu i kierował się w stronę programu partii ludowych. Planowano również stworzenie struktury wojskowej. Założycielami Komisariatu Rządu byli Bronisław Świątnicki „Ojciec” i prof. Rajmund Gostkowski. Na początku października zorganizowany został Wydział Wojskowy, którym dowodził kpt. dypl. Antoni Olechnowicz „Meteor”. Utworzono też garnizon miasta Wilna Wydziału Wojskowego, którym dowodził kpt. Aleksander Wasilewski „Wład”¹⁵;
- Koła Pułkowe (listopad 1939), pod dowództwem płk. Adama Obtulowicza „Leona”. Adiutantem Kół Pułkowych został mianowany kpt. Hieronim Romanowski „Cerber”, a komisarzem cywilnym był Józef Święcicki. Tworzyli je żołnierze, oficerowie i podoficerowie pochodzący z przedwojennego garnizonu wileńskiego, którzy zdołali uciec lub zostali zwolnieni z obozów internowania na Litwie. W skład Kół Pułkowych wchodziła również grupa młodzieżowa, która poszukiwała kontaktu z byłymi wojskowymi. Pierwszym dowódcą został mjr Władysław Zarzycki „Rojan”¹⁶;
- Związek Wolnych Polaków (ZWP) (17/18 września 1939), powstał na bazie istniejących struktur przedwojennej Ligi Wolnych Polaków (z 1938 r.). Planowano, że działalność ZWP będzie obejmować terytoria na Ukrainie, Białorusi, Litwie, okolice Mińska oraz Czechosłowację. Wilno miało stanowić bazę, z której emisariusze będą wysyłani na inne tereny. W początkowym okresie swego funkcjonowania ZWP w Wilnie skupiała się głównie na działaniach informacyjnych i propagandowych skierowanych do członków organizacji i ich rodzin, a także na samokształceniu i szkoleniach z przysposobienia wojskowego¹⁷;
- Związek Bojowników Niepodległości (ZBN) (18 października 1939), powstał na bazie przedwojennej „Czarnej Trzynastki”. Założył go hm. Józef Grzesiak-Czarny. ZBN prowadził aktywną działalność informacyjną i propagandową.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 13, 16; K. Tarka, *Gen. Nikodem Sulik o SZP-ZWZ na Wileńszczyźnie*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku” R. 32, 2000, z. 4, s. 129.

¹⁶ P. Niwiński, *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939-1941...*, s. 80-81.

¹⁷ *Ibidem*, s. 81-82.

- Komórki organizacji powstały m.in.: w Podbrodziu, Święcianach, Niemenczyne, Lidzie, Nowogródku oraz w majątku hrabiego Tyszkiewicza w Orniach¹⁸;
- Liga Wojenna Walki Zbrojnej (LWWZ) (marzec 1940), na jej czele stanęli: mjr Julian Kulikowski „Witold Drohomirski”, Zygmunt Andruszkiewicz „Nienaski” oraz ppor. Bolesław Nowik „Majewski”. Obejmowała obszar miasta Wilna oraz powiaty: oszmiański, święciański i wileńsko-trocki. W czasie okupacji litewskiej jej głównym celem było dostarczanie dokumentów dla oficerów, podoficerów i szeregowych Wojska Polskiego (WP), gromadzenie broni, amunicji oraz ich magazynowanie, poza tym kolportaż prasy podziemnej oraz rozpowszechnianie komunikatów prasowych pochodzących z nasłuchu BBC i innych stacji radiowych¹⁹.

Jednocześnie w Wilnie przygotowywano grunt pod zjednoczenie działających ruchów konspiracyjnych – szacuje się, że było ich nawet czterdzieści²⁰. W grudniu 1939 r. z Warszawy przybyli trzej emisariusze Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski (SZP), którym powierzono zadanie utworzenia Dowództwa Wojewódzkiego SZP w Wilnie. Byli to: płk dypl. Janusz Gaładyk „Strzała”, który miał być mianowany dowódcą wojewódzkiego SZP; ppłk Nikodem Sulik „Łady-na”, „Karol Sarnowski”, „Karol Jodko”, któremu chciano powierzyć stanowisko zastępcy dowódcy wojewódzkiego oraz szefa sztabu, wreszcie mjr Aleksander Krzyżanowski „Smętek”, „Andrzej Wesołowski,” który został wyznaczony na stanowisko kwatermistrza. Do Wilna nie udało się dotrzeć płk. Gaładykowi, aresztowanemu przez litewską straż graniczną. Po aneksji Litwy przez ZSRS został wywieziony do obozu w Kozielsku, a później w Griazowcu²¹. Proces scalania konspiracyjnych organizacji rozpoczął się od spotkania 28 grudnia 1939 r. w Kolegium Jezuickim przy kościele św. Kazimierza, na którym pojawili się reprezentanci SZP, Kół Pułkowych, Komisariatu Rządu, NOW oraz Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Wszystkie te grupy zgodziły się, niezależnie od swoich politycznych przekonań, na współpracę w działaniach konspiracyjnych, której celem była niepodległość Polski. Komendantem okręgu, w czasie nieobecności aresztowanego Gaładyka, został mianowany ppłk Sulik, a jego zastępcami – ppłk Obtułowicz i mjr Kamiński.

¹⁸ K. Tarka, *Gen. Nikodem Sulik...*, s. 128.

¹⁹ P. Niwiński, *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939-1941...*, s. 98.

²⁰ J. Krajewski, *Wojenne dzieje Wilna 1939-1945. Losy Polaków, sensacje, zagadki*, Warszawa 2011, s. 22.

²¹ W.K. Roman, *Powojenne losy generała Nikodema Sulika*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2016, nr 4(258), s. 124.

Pierwszy miał kierować sprawami wojskowymi, drugi zaś odpowiadał za organizację cywilnych aspektów SZP²².

W styczniu 1940 r. Okręg Wileński SZP został włączony w struktury Związku Walki Zbrojnej (ZWZ). Terytorialnie ograniczał się do Wilna i ziem pod okupacją litewską²³. Kolejnymi organizacjami, które podporządkowały się wileńskiej komendzie SZP-ZWZ były ZWP, ZBN, organizacje socjalistów (Socjalistyczna Organizacja Bojowa [SOB]) oraz niewielkie grupy piłsudczyków. Trudne negocjacje w kwestii scalenia prowadzono szczególnie długo z konspiracją środowiska ONR „Falańga”. Udało się je zakończyć dopiero w okresie okupacji niemieckiej, dzięki czemu polskie podziemie zyskało wielu znakomitych działaczy konspiracyjnych o silnym podłożu ideowym²⁴. Sulik aktywnie organizował Wileński Okręg SZP-ZWZ, którym dowodził aż do momentu swojego aresztowania w kwietniu 1941 r.²⁵

Uchwałą Komitetu dla Spraw Kraju z 27 kwietnia 1940 r. dopuszczono powstanie na terenie Wilna i Wileńszczyzny organizacji wojskowej czynnej (ZWZ), ale jednym z ograniczeń jej działalności było prowadzenie pracy wyłącznie o charakterze ideowo-opiekuńczym, dopuszczając działalność informacyjno-wywiadowczą. Poza tym zabroniono jakichkolwiek akcji zbrojnych czy sabotażowych na terenie Wileńszczyzny (z wyjątkiem działań skierowanych przeciw szpiegom bądź prowokatorom)²⁶. Według relacji Nikodema Sulika struktura organizacyjna Okręgu Wileńskiego znacząco odbiegała od innych okręgów²⁷. Tworzyły ją dwa główne działy: cywilny i wojskowy, a komendant okręgu miał dwóch zastępców. Jeden z nich odpowiadał za sprawy cywilne. W jego kompetencji pozostawały kwestie związane z propagandą i prasą, działalnością kolportażową, rejestrowaniem skonfiskowanego mienia polskiego, zarówno gospodarczego, jak i kulturalnego. Miał on również pieczę nad komórkami organizacji na kolei, na poczcie, w urzędach oraz instytucjach miejskich²⁸. Drugi zastępca odpowiadał za sprawy wojskowe. Do jego obowiązków należało organizowanie oddziałów oraz opracowywanie planów

²² J. Krajewski, *op. cit.*, s. 23.

²³ *Ibidem*, s. 89.

²⁴ *Ibidem*, s. 103.

²⁵ W.K. Roman, *op. cit.*, s. 116.

²⁶ Uchwała Komitetu dla Spraw Kraju z dnia 27. IV. 1940 r., [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 1, Wrzesień 1939-czerwiec 1941, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 226.

²⁷ K. Tarka, *Gen. Nikodem Sulik o SZP-ZWZ...*, s. 130.

²⁸ *Ibidem*.

oppanowania miasta. Szczegółowo przygotowywane były plany zajęcia dworców kolejowych, budynków pocztowych, telegraficznych, a także innych strategicznych miejsc, np. koszar. Odrębny obszar działalności stanowił wywiad i kontrwywiad, którego dowódca podlegał bezpośrednio komendantowi okręgu²⁹.

Stan organizacyjny SZP-ZWZ w Wilnie w pierwszej połowie 1940 r. przedstawiał się następująco:

- komendant okręgu: ppłk Nikodem Sulik,
- zastępca dowódcy i szef sztabu: ppłk Adam Obtulowicz (do 30 marca 1940); następnie obie te funkcje łączył mjr Aleksander Krzyżanowski,
- zastępca dowódcy ds. propagandy: mjr Władysław Kamiński „Śliwa”,
- Oddział I (ogólnoorganizacyjny): kpt. Antoni Olechnowicz,
- Oddział II (wywiad): ppłk Zygmunt Cetnerowski,
- Oddział IV (kwatermistrzowski): mjr Aleksander Krzyżanowski (od lutego 1940),
- Oddział V (łączność): por. Stefan Czernik,
- przewodniczący komisji finansowej: ks. Kazimierz Kucharski,
- komendanci miasta Wilna „Dwór”: kpt. Aleksander Wasilewski (do 30 marca 1940); kpt. Karol Zieliński,
- komendanci prowincji „Pola”: mjr Józef Rocznik; kpt. Czesław Dębicki,
- adiutant: por. Bolesław Wasilewski³⁰.

Od maja 1940 r. Okręg Wileński dzielił się na dwie strefy działalności konspiracyjnej: miasto Wilno, kryptonim „Dwór”, oraz pozostałą część województwa wileńskiego, kryptonim „Pole”.

„Dwór” podzielony był na dzielnice:

- Dzielnica A – Śródmieście,
- Dzielnica B – Kalwaryjska,
- Dzielnica C – Zwierzyniec i Zakret,
- Dzielnica D – Antokol i Zarzecze,
- Dzielnica E – Nowy Świat i Wilcza Łapa³¹.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ P. Niwiński, *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939-1941...*, s. 90; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1999, s. 88.

³¹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 91.

Wileńszczyzna „Pole” podzielona została na jednostki terenowe:

- I „Pole Zachód” – powiaty wileńsko-trocki i święciański,
- II „Pole Północ” – powiaty: brasławski, dziśnieński, postawski oraz część święciańskiego,
- III „Pole Południe” – powiaty: oszmiański, mołodecki, wilejski³².

Kiedy w czerwcu 1940 r. do miasta po raz kolejny wkroczyła ACz, wileński ZWZ był dobrze rozwinięty tylko na niektórych obszarach. Działalność organizacyjna podczas okupacji litewskiej wydawała się z perspektywy czasu łatwiejsza, dlatego w tej części województwa struktury były stosunkowo dobrze zorganizowane z wykorzystaniem sporego doświadczenia w pracy konspiracyjnej. Duża część obwodów, rejonów i placówek składała się z kadry dowódczej, również liczba członków wynosiła ponad 3 tysiące osób³³. Inaczej sytuacja przedstawiała się na tych terenach, gdzie nieprzerwanie od września 1939 r. trwała okupacja sowiecka. Komendant Sulik w ten sposób charakteryzował ją w raporcie do Kazimierza Sosnkowskiego:

Nie należy spodziewać się pozytywnych rezultatów pracy konspiracyjnej we wschodniej Wileńszczyźnie i w Nowogródczyźnie z powodu masowych wysiedleń, a przez to i likwidacji oddziałów ZWZ, między innymi w Głębokiem, Baranowiczach, Słonimie, Wołkowysku, Grodnie, częściowo w Lidzie. Jedyna możliwość w tych warunkach: oprzeć całą pracę na terenach północno-wschodniej Polski, na Wilnie i jego najbliższych okolicach. Wszelkie inne rozwiązania są nierealne lub z punktu widzenia wojskowego bez znaczenia³⁴.

Jeszcze inaczej sytuacja przedstawiała się na terenie Podokręgu Kowno, który w sierpniu 1940 r. został włączony do ścisłej współpracy organizacyjnej w strukturze okręgu³⁵. Udało się zorganizować łączność między Kownem a Wilnem, przerzuty kurierów, sieć obserwacyjną z wykorzystaniem transportów kolejowych, z których sporządzane były raporty, oraz kolportaż prasy podziemnej. Prowadzono także szkolenia wojskowe i dywersyjne. Podokręg podzielony był na obwody: Kowno, Kiejdany i Szawle.

³² *Ibidem*, s. 95.

³³ *Ibidem*, s. 138.

³⁴ *Raport z 28 sierpnia 1940 roku*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 279-280.

³⁵ *Ibidem*.

Pod względem organizacyjnym w składzie Podokręgu Kowno w 1941 r. działali:

- komendant: ppor. Zbigniew Jentys „Habdank”,
- zastępca ds. cywilnych: Stanisław May „Dziadzio”,
- szef oddziału organizacyjnego: Tadeusz Kogniwicki „Złoty”,
- szefowie łączności zewnętrznej: Stanisław Mikulicz; Eryk Budzyński „Brankard”,
- kwatermistrz: Józef Majewski „Literat”,
- szef oddziału propagandy i prasy: Zygmunt Ugiński „Redaktor”,
- komendant wojskowy miasta Kowna: por. Kazimierz Wędzicha „Grzegorz”, „Jakub”³⁶.

W marcu i kwietniu 1941 r. nastąpiły masowe aresztowania większości członków Komendy Podokręgu Kowno oraz Komendy Okręgu Wilno ZWZ. Wśród aresztowanych byli m.in.: w większości członkowie Komendy Podokręgu Kowno, w tym „Habdank”, komendant garnizonu miasta Wilna, kwatermistrz oraz szef łączności. 13 kwietnia 1941 r. został też aresztowany Komendant Okręgu Wilno Nikodem Sulik³⁷. Ogółem funkcjonariusze Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) zatrzymali ponad 100 osób³⁸. Kolejnym, po aresztowanym ppłk. Suliku, Komendantem Okręgu Wilno ZWZ został ppłk Aleksander Krzyżanowski „Wilk”³⁹. Stanowisko to piastował aż do zakończenia okupacji niemieckiej w lipcu 1944 r. W tym czasie jego zastępcą i szefem sztabu był ppłk dypl. Julian Kulikowski „Witold”, „Ryngraf” oraz ppłk Lubosław Krzeszowski „Ludwik”. Po objęciu komendy Krzyżanowski rozpoczął formowanie Okręgu Wilno Armii Krajowej (AK). Najlepiej zorganizowane jednostki działały w obwodach oszmiańskim i wileńsko-trockim. W przeważającej większości zamieszkane były przez Polaków, co skutkowało masowym wstępowaniem do AK. Równie dobrze zorganizowane były Obwody: Postawy, Brasław i Wołożyn. Jesienią 1942 r. zgodnie z wytycznymi Komendy Głównej nastąpiła reorganizacja Komendy Okręgu „Wilno”, „Wiano”. Zamiast stosowanego do tej pory podziału na dwie strefy działalności konspiracyjnej o kryptonimach „Dwór” i „Pole” wprowadzone zostały inspektoraty:

³⁶ Z.S. Brzozowski, *Litwa – Wilno 1939-1945*, Paris 1987, s. 80-81.

³⁷ K. Tarka, *Gen. Nikodem Sulik o SZP-ZWZ...*, s. 131.

³⁸ *Meldunek organizacyjny Nr 79 z 1 października 1941 roku*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 2, Czerwiec 1941-kwiecień 1943, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 117.

³⁹ *Załącznik Nr 1 do meldunku Nr 51 gen. Roweckiego z 19.II.1941*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 2, s. 457-463.

- Inspektorat „A” – powiat wileńsko-trocki (mjr dypl. Antoni Olechnowicz „Pohorecki”),
 - Inspektorat „B” – powiaty święciański i brasławski (mjr dypl. Mieczysław Potocki „Kamień”, „Węgielny”),
 - Inspektorat „C” – powiaty postawski i dziśnieński (mjr Stefan Świechowski „Sulima”),
 - Inspektorat „F” – oszmiański, wilejski i mołodeczański (mjr inż. Czesław Dębicki „Chudy”, „Jarema”),
 - Inspektorat „E” – Podokręg „E” – Litwa Kowieńska (dr Stanisław May).
- Od 1943 r. Inspektoraty „B” i „C” zostały połączone, tworząc Inspektorat „BC”⁴⁰.

Struktury AK w samym Wilnie („Garnizon”) były podzielone na cztery dzielnice oznaczone kryptonimami: „A”, „B”, „C” i „D” (w czerwcu 1944 r. utworzono także piątą dzielnicę „E”). Każda z nich miała za zadanie rozwijać jednostki konspiracyjne, z wyraźnym celem osiągnięcia ich batalionowego potencjału. Warto zaznaczyć, że część sił wchodzących w skład dzielnicy „B”, reprezentującej środkową część miasta, wywodziła się z kręgów konspiracji radykalnego ruchu narodowego. Liderem tej grupy, która scalała się z AK, był Zygmunt Dziarmaga-Działyński „Józef”⁴¹.

Na terenie Podokręgu „E” – Litwy Kowieńskiej, którego komendantem został w tym czasie Adam Dowgird „Dominik”, funkcjonowały dwie komórki legalizacyjne pod kierownictwem Anatola Jonczyna i Jarosława Brzozowskiego. Ich zadaniem było tworzenie fałszywych dokumentów dla zagrożonych aresztowaniem konspiratorów z Litwy Kowieńskiej. Oprócz tego na terenie Obwodu Kowno prężnie działała grupa harcerzy pod dowództwem Wacka Jurewicza „Nowego”, której zadaniem było zdobywanie blankietów dowodów osobistych, potrzebnych komórce legalizacyjnej, a także zdobywanie broni i rowerów, przekazywanych w dalszej kolejności do oddziałów partyzanckich tworzonych na Wileńszczyźnie⁴². W 1943 r. w podokręgu kowieńskim zorganizowano kilkunastoosobową drużynę

⁴⁰ M. Potocki, *Miedzy Dżwiną a Wilią. Wspomnienia dowódcy Wileńskiego Zgrupowania nr 2 AK, któremu podlegała m.in. 5 Wileńska Brygada, legendarnego majora Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”*, Warszawa-Kraków 2015, s. 62-63.

⁴¹ K. Krajewski, *Wileński Okręg Armii Krajowej*, [w:] *Broszura edukacyjna dla wolontariuszy projektu „Pamięci Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK”. Historia Wileńskiej Armii Krajowej. Losy obywateli polskich na terenie Wileńszczyzny w czasie i po II wojnie światowej*, red. K. Krajewski, A. Hoffmann, Warszawa 2020, s. 6.

⁴² J. Wołkonowski, *Polacy z Litwy Kowieńskiej w podziemiu polskim w latach 1939-1945*, [w:] *Polacy na Kowieńszczyźnie – dawniej i obecnie*, red. W. Lis, Lublin 2023, s. 403.

dyspozycyjną, która przeprowadziła siedem akcji dywersyjnych (z czego sześć zakończonych sukcesem) w celu zdobycia broni i wyposażenia wojskowego. W przeciwieństwie do reszty okręgu na terenie Litwy Kowieńskiej nie zdecydowano się na organizowanie oddziałów partyzanckich. Mimo to opracowano plan ostatniej fazy wojny, w ramach którego na terenie podokręgu „E” miały zostać utworzone ośrodki i placówki odpowiedzialne za gromadzenie wyposażenia (broni i amunicji), którego część przekazano do Wilna przygotowującego się do realizacji założeń akcji „Burza”. Zorganizowana została siatka konspiracyjna oraz rozpoczęto prowadzenie szkoleń, dzięki czemu ochotnicy z terenu Kowieńszczyzny mogli zasilać wileńskie brygady AK. Na początku lipca 1944 r., w przeddzień rozpoczęcia operacji „Ostra Brama”, komendant podokręgu Adam Dowgird dołączył do 3 Wileńskiej Brygady AK i wziął udział w walkach o wyzwolenie Wilna⁴³.

W ramach działalności organizacyjnej Wileńskiego Okręgu AK wyróżnia się kilka kluczowych obszarów aktywności konspiracyjnej, m.in. **Biura Informacji i Propagandy** (BIP) zajmującego się przekazywaniem informacji, szerzeniem idei niepodległościowych oraz kontrolą przekazu w podziemnym środowisku.

W pierwszych miesiącach okupacji akcja propagandowa na terenie okręgu prowadzona była przy pomocy prasy legalnej („Kurier Wileński” w Wilnie, „Chata Rodzinna” w Kownie). Pisma wydawano za zgodą i w porozumieniu z władzami podziemia, a kolportażem prasy poza tereny Litwy zajmowały się specjalne komórki przerzutowe⁴⁴. Organem prasowym SZP-ZWZ w Wilnie było pismo „Polska w Walce” (red. mjr Kamiński oraz ks. Kucharski „Szymon”). Pierwsze trzy numery w nakładzie 200-300 egzemplarzy ukazały się na początku 1940 r.⁴⁵ Drukarnia do drugiej połowy 1940 r. mieściła się przy ul. Krzywe Koło, a następnie została przeniesiona do dawnego budynku Instytutu Biologii Uniwersytetu Stefana Batorego (USB) przy ul. Piaski. Tam działała do wkroczenia wojsk niemieckich do Wilna. Nowa siedziba drukarni oraz nowa ręczna maszyna drukarska, podarowana przez oo. jezuitów, przyczyniły się do wzrostu nakładu pisma z 1500 egzemplarzy pod koniec 1940 r.⁴⁶ do 3000 egzemplarzy na początku 1941 r.⁴⁷

⁴³ *Ibidem*, s. 405-406.

⁴⁴ Biblioteka Narodowa (BN) w Warszawie, Dział rękopisów, sygn. akc. 11.577, A. Kokociński, Działalność wydawnicza ruchu oporu na ziemiach północno-wschodnich w latach 1939-1945 (maszynopis), s. 5.

⁴⁵ J.A. Żurawski, *Prasa konspiracyjna w Wilnie i Okręgu Wileńskim w latach 1939-1945. Okres wrzesień 1939-czerwiec 1941*, „Niepodległość i Pamięć” R.18, 2011, nr 2(34), s. 72.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

Na początku okupacji niemieckiej BIP okręgu skupił się przede wszystkim na kolportowaniu ulotek informacyjnych wydawanych we współpracy z komórką legalizacyjną kierowaną przez Stanisława Kiałkę „Jelonka”, który pomógł w organizacji drukarni przy ul. Połockiej⁴⁸. Dopiero na wiosnę 1942 r. uzyskano zgodę od komendanta Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” na wydawanie organu prasowego okręgu pt. „Niepodległość”. Redaktorem pisma był dr Jerzy Dobrzański „Maciej”, natomiast współredaktorami zostali Jerzy Wroński „Stopa” oraz Zofia Dunin-Borkowska „Renata”⁴⁹. Zagrożony aresztowaniem „Stopa” został przeniesiony do BIP-u Okręgu Nowogródzkiego AK, a jego miejsce w redakcji zajęła Maria Sadowska „Wiesława”, „Milena”. Redagowała „Dodatek dla Wsi”, a później „Naszą Wieś”, wychodzącą razem z pismem „Niepodległość”. Druga redaktor Zofia Dunin-Borkowska została aresztowana przez gestapo i w podziemiach katowni przy ul. Ofiarnej w Wilnie popełniła samobójstwo, wieszając się na własnym szalu⁵⁰. Jej miejsce w redakcji przypadło Eugeniuszowi Gulczyńskiemu „Cezaremu”, „Baryce”⁵¹.

Dla zachowania bezpieczeństwa prac zorganizowane zostały odrębne jednostki niemające ze sobą kontaktu. Były to: redakcja o kryptonimie „Przystań”, drukarnia o kryptonimie „Farba” oraz kolportaż noszący kryptonim „Sito”. Łączniczkami pomiędzy redakcją a drukarnią zostały: Leokadia Błazewiczówna „Lonka”, Maria Madejska „Siostra”, Aleksandra Koterwa „Oleńka”⁵². Pismo „Niepodległość” drukowano w trzech drukarniach. Pierwszą była „Farba F” przy ul. Połockiej, przeniesiona w 1943 r. na ul. Filarecką 9. Mimo dekonspiracji, do jakiej doszło po aresztowaniu „Baryki” w marcu 1944 r., udało się ją ewakuować. Sam natomiast „Baryka”, przy którym znaleziono korektę gazety, został rozstrzelany w Ponarach 23 czerwca 1944 r.⁵³ Kolejnymi drukarniami były: „Farba W” przy ul. św. Wincentego, działająca następnie przy ul. Szkaplarskiej, oraz „Farba T”

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Archiwum Fundacji im. gen. Elżbiety Zawackiej (dalej: AFGEZ), sygn. 3355/WSK, Teczka osobowa Zofii Dunin-Borkowskiej.

⁵⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BOssol.), 16648/II, Materiały dotyczące Biura Informacji i Propagandy Wileńskiego Okręgu Armii Krajowej, k. 1.

⁵¹ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 101-102.

⁵² S. Lewandowska, *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939-1945*, wyd. 3, Warszawa 2004, s. 313.

⁵³ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska 1941-1944*, wyd. 2 popr. i uzupełn., Warszawa 2022, s. 125, *Monografie. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 173.

przy ul. Strycharskiej⁵⁴. Pierwszy numer „Niepodległości” ukazał się 15 lipca 1942 r. w nakładzie 500 egzemplarzy, który z czasem wzrósł do 3000 egzemplarzy. Łącznie wydrukowano 50 numerów – ostatni w styczniu 1945 r., ale w związku z rozkazem gen. Leopolda Okulickiego o rozwiązaniu AK nie został przekazany do kolportażu i cały nakład zniszczono⁵⁵.

Innym pismem BIP-u Okręgu Wilno była skierowana do ludności wiejskiej „Nasza Wieś”, początkowo stanowiąca wkładkę do „Niepodległości” pt. „Dodatek dla Wsi” (red. Maria Sadowska „Milena”). Nakład pisma liczył 2000 egzemplarzy⁵⁶.

Od pierwszego kwartału 1942 r. do stycznia 1945 r. wydawano „Biuletyn Nasłuchu Radiowego” w nakładzie 200 egzemplarzy. Nasłuch, głównie audycji BBC, prowadziła dr Krystyna Stawiarska, następnie od wiosny 1943 r. jako redaktor dołączyła Zofia Komorowska-Majewska „Eliza”, a pod koniec 1943 r. – Zygmunt Szczęsny Brzozowski „Gustaw”⁵⁷. Z nasłuchu radiowego pochodziły też informacje zamieszczane w „Polskim Tygodniku Radiowym” (od numeru 7 jako „Tygodnik Radiowy”), który wydawała Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie. Pierwszy numer ukazał się pod koniec września 1944 r. Do końca maja 1945 r. wydano ogółem 31 numerów, każdy liczył od 4 do 6 stron⁵⁸. Łącznie od grudnia 1939 r. do maja 1945 r. na terenie Okręgu Wilno wyszło około 15 konspiracyjnych tytułów prasowych⁵⁹.

W ramach działalności BIP-u funkcjonowały także:

- komórka „N” zajmująca się propagandą wśród Niemców, kierowana przez Juliana Szweda „Grzegorza” oraz Stanisława Turskiego⁶⁰. Już na początku marca 1943 r. kolportaż w ramach tej komórki w Okręgu Wilno określany był jako stały⁶¹. Działała także komórka „L” skierowana do Litwinów oraz „B” – do Białorusinów. Pod koniec marca 1944 r. komórka „N” została zdekonspirowana, a gestapo uzyskało dostęp do materiałów i danych osób w niej pracujących⁶²;

⁵⁴ J.A. Żurawski, *Prasa konspiracyjna w Wilnie i Okręgu Wileńskim w latach 1939-1945. Okres czerwiec 1941-czerwiec 1945*, „Niepodległość i Pamięć” R. 19, 2012, nr 1-4(37-40), s. 110-111; BOssol., sygn. 16650/II, (pseud. Kaczor): Farba „T”. Wspomnienia z działalności konspiracyjnej w Wilnie i pobytu w obozach pracy w ZSRR 1939-1955, s. 11.

⁵⁵ BOssol., 16648/II, Materiały dotyczące Biura Informacji i Propagandy..., k. 2.

⁵⁶ J.A. Żurawski, *op. cit.*, s. 116.

⁵⁷ Z.S. Brzozowski, *op. cit.*, s. 102-103.

⁵⁸ S. Lewandowska, *op. cit.*, s. 314.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 317.

⁶⁰ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 245.

⁶¹ *Meldunek organizacyjny nr 190 z 1 marca 1943 r.*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 439.

⁶² L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 249.

- komórka kulturalno-oświatowa – kierownik Stanisław Turski „Roman”;
- komórka „Białego Krzyża” dla żołnierzy AK⁶³.

W maju 1944 r. w związku z przygotowaniami do rozpoczęcia akcji „Burza” Aleksander Krzyżanowski „Wilk” wydał rozkaz zorganizowania terenowego oddziału BIP-u, który pod dowództwem Antoniego Snarskiego „Solnego” wraz z drukarnią polową o kryptonimie „Pobudka” kwaterował w miejscowości Dziewieniszki, oddalonej około 70 km od Wilna. Drukowano gazetki żołnierskie oraz rozkazy dowództwa. Całość ubezpieczana była przez żołnierzy 8 Oszmiańskiej Brygady AK⁶⁴. 25 czerwca 1944 r. z drukarni polowej „Pobudka” wyszedł „Rozkaz operacyjny nr 1” rozpoczynający akcję „Burza”. W jego redagowaniu pomagał „Wilko-wi” ppor. Lech Beynar „Nowina”⁶⁵. Oddział Terenowy BIP-u do 7 lipca 1944 r. wydrukował jeszcze „Rozkaz nr 2” oraz „Rozkaz nr 3”. 4 lipca Sztab Oddziałów Partyzanckich oraz drukarnia polowa przeniosły się do wsi Wołkorabiszki. Tam wyszły cztery numery „Biuletynu Nadzwyczajnego”, które zawierały m.in. opisy pierwszych walk i ich ocenę oraz relacje z wizytacji w sztabie 3 Wileńskiej Brygady AK dokonanej przez „Wilka”. Wydano także trzy numery pisma żołnierskiego „Pobudka” (red. Lech Beynar „Nowina”), pismo „Z Pola Walki”, przepustki, legitymacje, ulotki propagandowe oraz komunikaty radiowe⁶⁶.

Po 17 lipca 1944 r. ukazywały się pisma wydawane przez Polskie Biuro Informacji POLBIN, takie jak: „Wiadomości Polskie”, „Biuletyn Informacyjny” (od sierpnia 1944), „Na zew Ziemi Ojczystej” (red. Antoni Snarski „Solny”, Edmund Banasikowski „Jeż”). Wznowiono druk „Biuletynu Nasłuchu Radiowego”, „Niepodległości” oraz stworzono nowy tytuł nawiązujący do jednego z działów tego pisma pt. „Kronika Wileńska” (red. Konstanty Syrewicz)⁶⁷;

Kedyw odpowiedzialny był za prowadzenie działań sabotażowych i dywersyjnych skierowanych przeciwko okupantowi niemieckiemu oraz wspieranie konspiratorów i partyzantów. Pierwszym dowódcą Kedywu Komendy Okręgu AK Wilno został cichociemny por. Adam Boryczka „Brona”, „Tońko” (przeniesiony do partyzantki). Po nim szefem Kedywu mianowano mjr. Kazimierza Radzikowskiego

⁶³ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 104.

⁶⁴ J.A. Żurawski, *op. cit.*, s. 125.

⁶⁵ K. Tarka, *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990, s. 92.

⁶⁶ J.A. Żurawski, *op. cit.*, s. 126; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987, s. 233.

⁶⁷ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 549-550.

„Dąbka”. Łącznie powstało ponad 30 Ośrodków Dywersyjnych (OD) i Dywersyjno-Partyzanckich (OD-P). Prowadziły one działalność szkoleniową, akcje sabotażowe oraz dywersyjne. Były rozlokowane przy strategicznych szlakach kolejowych, dzięki czemu mogły przeprowadzać ataki sabotażowe wokół wileńskiego węzła komunikacyjnego. Szczególną aktywnością wykazały się: OD nr 23 w Ignalinie (zniszczono magazyn paszy), OD nr 24 w Turmontach (spalono magazyny benzyny), OD-P nr 25 w Brasławiu i OD-P nr 26 w Dukaszach⁶⁸. W wymienionych ośrodkach przeprowadzono liczne akcje niszczenia linii telekomunikacyjnych oraz podejmowano wiele prób zdobycia broni.

Jednym z oddziałów Kedywu w Komendzie Okręgu AK Wilno był oddział „Baza-Miód” pod dowództwem Bronisława Krzyżanowskiego „Bałtruka”. W okresie od grudnia 1942 r. do maja 1944 r. przeprowadził on z powodzeniem kilkadziesiąt akcji sabotażowo-dywersyjnych oraz dokonywał likwidacji funkcjonariuszy gestapo, policji i niemieckich agentów⁶⁹. Pod dowództwem jednego z żołnierzy patrolu „Bazy-Miód” Andrzeja Świącickiego „Frycza” rozpoczęto serię akcji skierowanych przeciw nowo utworzonym niemieckim magazynom zdobyczy wojennych koło Jaszun⁷⁰. Oddział „Frycza” przeprowadził łącznie 17 akcji, podczas których zdobył 4 tony bomb lotniczych oraz kilkanaście tysięcy sztuk amunicji⁷¹, które posłużyły „Bazie-Miód” do produkcji własnych materiałów wybuchowych w miejscowości Skalka – kryptonim „Pustelnia”. W Wilnie i w rejonie Puszczy Rudnickiej dla wspomnianego oddziału funkcjonowały patrole dywersyjne oraz sieć skrzynek i melin, które pozostawały w gotowości do działań pomocniczych⁷².

Oddział V Łączności. Był odpowiedzialny za utrzymanie łączności między różnymi jednostkami, co stanowiło jedno z najważniejszych zadań w warunkach konspiracji.

W sztabie okręgu działała specjalna komórka łączności, tzw. setka. Kierowniczką łączności wewnętrznej była Aniela Dziewulska-Łosiowa „Krystyna”, która zajmowała się przede wszystkim zapewnieniem łączności szefa sztabu z komórkami

⁶⁸ *Ibidem*, s. 232.

⁶⁹ B. Krzyżanowski, *Wileński matecznik*, Warszawa 2014, s. 230-233, 257.

⁷⁰ BOssol., 16648/II, Materiały dotyczące Bazy „Miód” Wileńskiego Okręgu Armii Krajowej, k. 15.

⁷¹ A. Świącicki, *Oddział terenowy Bazy Miód Kedywu Okręgu Wileńskiego*, „Wileński Przekaz” 1992, nr 7, s. 27-28.

⁷² B. Krzyżanowski, *op. cit.*, s. 385.

na terenie Wilna, organizowaniem odpraw członków sztabu Okręgu Wileńskiego oraz prowadzeniem sekretariatu⁷³. Funkcję kierowniczki łączności zewnętrznej pełniła natomiast Barbara Skarżanka „Ewa”⁷⁴, której zadaniem było nadzorowanie łączności bezpośrednio z inspektoratami i brygadami partyzanckimi w terenie. „Setka” miała swój lokal konspiracyjny w mieszkaniu siostry Feliksa Dzierżyńskiego – Aldony Kojalłowiczowej⁷⁵.

1 sierpnia 1943 r. rozpoczęła pracę radiostacja komendy okręgu o kryptonimie „Wanda-19”, dzięki której utrzymywano bezpośrednią łączność ze sztabem Naczelnego Wodza w Londynie. Pierwszą próbę nawiązania komunikacji za jej pomocą przeprowadził w lipcu 1943 r. radiotelegrafista Henryk Jasiński. W kolejnych miesiącach do prac radiostacji dołączył cichociemny por. Stanisław Tadeusz Zapotoczny „Płomień”. Na ożywienie łączności Wilna z Centralą miało wpływ otrzymanie dodatkowego sprzętu krótkofalowego⁷⁶. Pomimo zachowanej ostrożności i zmian miejsc punktów nadawania 18 lutego 1944 r. radiostacja została namierzona przez Niemców. Aresztowano Zapotocznego „Płomienia”, który w czasie transportu do gestapo zażył truciznę i zmarł⁷⁷. Łącznie w czasie poprzedzającym przygotowania do operacji „Ostra Brama” (koniec czerwca – początek lipca 1944 r.) Okręg Wileńsko-Nowogródzki AK dysponował trzema radiostacjami: W19, W20, W72⁷⁸.

Legalizacja. Członkowie tej jednostki organizacyjnej mieli na celu m.in. tworzenie fałszywych dokumentów i zapewnienie legalnych tożsamości członkom konspiracji.

Już we wrześniu 1939 r. powstała z inicjatywy ks. Kazimierza Kucharskiego „Szymona” specjalna komórka zajmująca się przygotowywaniem dokumentów, znana pod kryptonimem „Legalizacja”⁷⁹. Współorganizowali ją Romuald Warakomski „Hilary” oraz jego brat, Michał Warakomski „Piotr”. Działalność komórki

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ AFGEZ, sygn. 3575/WSK, Teczka osobowa Anieli Dziewulskiej.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 254.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 256.

⁷⁸ J. Wołkonowski, *Okręg wileński...*, s. 256.

⁷⁹ A. Głogowski, *Początki konspiracji wojskowej i cywilnej na Wileńszczyźnie w latach 1939-1941*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 236.

skoncentrowała się na tworzeniu fałszywych dokumentów dla potrzeb ruchu oporu. Kluczową rolę w jej organizowaniu odegrał też por. Stanisław Kiałka „Jelonek”, który był jej pierwszym kierownikiem oraz zajmował się wypełnianiem dokumentów, cynkografią i drukowaniem blankietów⁸⁰. Od stycznia 1942 r. Kiałka został przesunięty do prac kwatermistrzowskich, a kierownikiem „Legalizacji” ustanowiono Michała Warakomskiego „Piotra”⁸¹. „Legalizacja” została podzielona na dwie główne części: techniczną, o kryptonimie „Kuźnia”, odpowiedzialną m.in. za wytwarzanie pieczętek i drukowanie niezbędnych dokumentów, którą kierował Romuald Warakomski, i biurową, o kryptonimie „Gospoda”, zajmującą się m.in. zbieraniem informacji na temat nowych zabezpieczeń dokumentów⁸². Wiosną 1942 r. plastyczki w grupie pomocniczej „Legalizacji” – Eudokia i Hali- na Babarykówny wykonały karykatury ośmieszające służalczość Litwinów wobec Niemców. Rysunki zostały uzupełnione krótkimi napisami lub wierszykami, a następnie – odbite jako ulotki⁸³. Efektem prac „Legalizacji” w czasie drugiej wojny światowej było ponad 85 tysięcy dokumentów, tysiące druków propagandowych i publikacji organizacyjnych ZWZ-AK⁸⁴.

W miarę rosnących potrzeb, po powstaniu tajnej drukarni, konieczne stało się utworzenie efektywnej sieci kurierów. Łącznością z „Legalizacją” i komórkami Sztabu Komendy Okręgu oraz przerzutem różnego rodzaju materiałów zajmowała się zorganizowana przez Marię Tomkiewicz „Grażynę” sieć łączniczek i kurierek o kryptonimie „Kozy”⁸⁵, którą tworzyły: Maria Tomkiewicz „Grażyna”, Barbara Dudycz „Wojtuś”, Leokadia Baltroszewicz „Pliszka”, Aleksandra Michalczyk „Oleńka”, Zofia Owsiano „Zosia”, Leokadia Barszczewska „Lotka”, Danuta Janiczak „Szarotka”, „Sarenka”, Irena Fiedorowicz „Pączek”, „Maciejowa”, Jadwiga Pawilonis „Jadzia”, Hanna Mahrburg „Hanka”, Ludmiła Szwabowiczówna „Ludka”,

⁸⁰ Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa (dalej: KPBC), Archiwum Stanisława Kiałki (dalej: ASK), sygn. SK 1.I.02, „Legalizacja” Okręgu Wileńskiego AK, s. 1.

⁸¹ Ibidem, s. 8.

⁸² *Różne formy działalności wileńskiej AK w okresie okupacji niemieckiej*, [on-line:] <https://wilno-zwzak.pl/rozne-formy-dzialalnosci-wilenskiej-ak-w-okresie-okupacji-niemieckiej/> – 14 VIII 2023.

⁸³ BOssol., 16655/II, Wspomnienia, relacje i inne materiały dotyczące działalności Komórki Legalizacyjnej Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej, k. 84.

⁸⁴ *Różne formy działalności wileńskiej AK w okresie okupacji niemieckiej...*

⁸⁵ Maria Tomkiewicz „Grażyna” została aresztowana 10 czerwca 1942 r. pod zarzutem fałszowania dokumentów i przynależności do polskiej tajnej organizacji. Rozstrzelano ją w Ponarach 18 grudnia 1942 r. Zob. M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska 1941-1944...*, s. 87, 210; KPBC, sygn. SK 1.I.02, sygn. SK 1.I.4, „Kozy”. Praca i losy grupy łączniczek, s. 1.

Maria Sarecka „Lusia”⁸⁶. Ich zadaniem było przewożenie tajnej korespondencji, raportów, fałszywych dokumentów oraz prasy podziemnej. Czasem transportowały również żywność, leki, broń i inne zapasy⁸⁷.

W kwatermistrzostwie komendy okręgu funkcjonowała też specjalna komórka o kryptonimie „Przerzut”, współpracująca z „Legalizacją”, zorganizowana w sierpniu 1943 r. przez Kiałkę „Jelonka”⁸⁸. Jej zadaniem było prowadzenie działalności przerzutowo-transportowej na trasie Warszawa–Wilno oraz na terenie całego okręgu, przechowywanie materiałów w zakonspirowanych magazynach, a następnie dostarczanie ich do punktów rozdzielczych oraz ewakuowanie zagrożonych placówek⁸⁹. Transport w obrębie Wilna prowadzony był głównie wozami, dorożkami i rowerami. Ponadto w działalność transportową zaangażował się Władysław Ryńca, właściciel firmy handlowej, która za zgodą władz sprowadzała różnego rodzaju towary i materiały dla firm niemieckich z Generalnego Gubernatorstwa (GG). Firma Ryńcy dysponowała kilkoma autami ciężarowymi, garażami, bazami i magazynami, które wykorzystywane były przez oddział kwatermistrzostwa Komendy Okręgu AK Wilno⁹⁰. Do grupy kurierów „Przerzutu”, którzy pozostawali do dyspozycji Kiałki, już od początku 1943 r. należeli: sierż. pchor. Edward Wojtkiewicz „Chmura”, Bolesław Baranowski „Pancerz”, Mikołaj Iwanowski „Heniek Fiacik”, „Kolka”, Czesław Iwanowski „Żubr” oraz zatrudnieni w firmie Ryńcy kierowcy: Romuald Wróblewski „Czarny”, Leszek Skarzyński, Hipolit Piotrowski⁹¹. Duży magazyn oraz samochód ciężarowy udostępniała też fabryka drewniaków Brewińskiego i Świącickiego⁹². W okresie od sierpnia 1943 r. do maja 1944 r. „Przerzut” działał w składzie: Jan Wysoczyński „Olek”, Jan Radgowski „Jan”, Jerzy Markiewicz „Jaksa”, Andrzej Jankowski „Ciupaga”, Czesław Zwierz „Zew”, Marian Dochterowicz „Nik”. Do większych akcji, które przeprowadziła komórka „Przerzutu”, należały:

⁸⁶ D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni w szponach NKWD*, Bydgoszcz 1997, s. 117; BOssol., Kozy. Komórka kwatermistrzowska łączności i ręcznego przerzutu w Komendzie Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej 1940-1944. Materiały, k. 1, 11-12.

⁸⁷ BOssol., Kozy. Komórka kwatermistrzowska łączności..., k. 1, 11-12.

⁸⁸ BOssol., 16654/II, Jerzy Markiewicz (pseud. Jaksa), „Wycinek działalności Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej”, s. 1.

⁸⁹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 257.

⁹⁰ BOssol., 16654/II, Jerzy Markiewicz..., s. 2.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem, s. 3.

- ewakuacja konspiracyjnej fabryki materiałów wybuchowych „Perkun” na Antokolu (październik 1943 r.),
- ewakuacja zdekonspirowanej drukarni prasy podziemnej na Zarzecz przy ul. Filareckiej (październik 1943 r.),
- atak na magazyn cukru przy ul. Beliny, podczas którego zdobyto tonę cukru i sztucznego miodu (grudzień 1943 r.),
- osłona komendanta Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” w czasie podróży na inspekcję 5 Brygady „Łupaszki” oraz transport zaopatrzenia dla brygady (styczeń 1944 r.),
- zasadzka na samochód przewożący pieniądze do oddziału „Sparkasse” w okolicach Niemiecyna. Zdobyto 300 tysięcy marek, które przekazano do kasy kwaterymistrzostwa (marzec 1944 r.).⁹³

Niektórzy członkowie „Przerzutu” w ostatnich miesiącach przed akcją „Burza” rozpoczęli naukę na kursach podchorążych, a następnie przeszli do 6 Samodzielnej Brygady AK „Konara”, biorąc udział w operacji „Ostra Brama” w lipcu 1944 r.⁹⁴

Egzekutywa. Podziemny wymiar sprawiedliwości. Na czele Wojskowego Sądu Specjalnego (WSS) w Okręgu AK Wilno stał mecenas Stanisław Ochocki „Justyn”, Argus”. Pełnił on również rolę doradcy prawnego Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka”. W lipcu 1942 r. została utworzona specjalna komórka likwidacyjna, zajmująca się wykonywaniem wyroków śmierci. Jej dowódcami byli kolejno: Włodzimierz Leśniewski „Drobinka”, Adam Boryczka „Brona”, Sergiusz Piasecki „Kondor” oraz Jerzy Urbankiewicz „Jurek”⁹⁵. Do istotnych operacji egzekutywy w 1943 r. zalicza się m.in. eliminację pracujących w gestapo braci Neveravičius, wykonanie wyroku na agencie gestapo Kazimierzu Kiełbowskim „Leonie” oraz na Łabunskasie, który brał udział w mordowaniu ludności cywilnej w Ponarach, a także na Padabasie – pracownikowi gestapo⁹⁶. Ogółem w okresie okupacji sowieckiej wykonano trzy wyroki śmierci, a podczas okupacji niemieckiej – czternaście, z których większość dotyczyła współpracowników lub agentów gestapo oraz osób współpracujących z władzami sowieckimi. Głośnym echem odbił się wyrok wykonany na Danucie Wyleżyńskiej, śpiewaczce i córce dyrektora Konserwatorium

⁹³ Ibidem, s. 8-10.

⁹⁴ Ibidem, s. 52.

⁹⁵ Ibidem, s. 227.

⁹⁶ J. Wołkonowski, *Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5, s. 130-133.

Muzycznego w Wilnie. Wyleżyńska będąca na usługach gestapo donosiła na Polaków mieszkających w tym mieście oraz wciągała do współpracy inne młode kobiety. Pierwsze dwie próby wykonania wyroku były nieudane. Podczas drugiej Wyleżyńska została zraniona. Dopiero za trzecim razem, 7 lipca 1943 r., dokonano jej likwidacji na klatce schodowej domu, w którym mieszkała⁹⁷. Oprócz tego wydano sześć wyroków śmierci na pracowników i agentów gestapo lub władz okupacyjnych, których nie udało się wykonać, ponieważ osoby te potrafiły skutecznie unikać kary. Warto podkreślić, że znaczna część skazanych przez sądy specjalne brała udział w okrutnych mordach na ludności cywilnej w Ponarach, gdzie w latach wojny zginęło około 100 tysięcy osób⁹⁸.

2. Pierwsze oddziały partyzanckie

Kolejnym etapem w pracy Okręgu AK Wilno było zorganizowanie własnych oddziałów partyzanckich. Niestety, sformowanie ich nastąpiło z opóźnieniem w stosunku do konieczności zaspokojenia pilnych potrzeb obszaru, którego ludność cierpiała prześladowania ze strony niemieckiego okupanta oraz litewskich sił policyjnych. Mieszkańcy tego regionu byli nękani bezwzględny terror i rabunkami dokonywanymi przez kolaborantów litewskich, a także komunistycznych band partyzanckich. W odpowiedzi na te wyzwania podjęto wysiłki w celu zorganizowania polskich jednostek zbrojnych⁹⁹. Działania eksterminacyjne litewskiej policji sprzyjającej Niemcom polegały na szukaniu pretekstów do zaostreżania represji wobec Polaków. Przykładem tego jest wydarzenie mające miejsce wiosną 1942 r. na szosie Święciany–Łyntupy, gdzie grupa sowieckich partyzantów pod dowództwem Fiodora Markowa przeprowadziła zasadzkę na samochód osobowy, w którym jechało trzech niemieckich urzędników i tłumaczka polskiego pochodzenia Eleonora Rakowska. Podczas ataku zginęli Niemcy, a Rakowska, której darowano życie, została jeszcze tego samego dnia aresztowana przez gestapo i osadzona w siedzibie żandarmerii

⁹⁷ Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat mojego pobytu w Wilnie 1914-1944*, Bydgoszcz 2010, s. 225, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B*, nr 71.

⁹⁸ J. Wołkonowski, *Wymiar sprawiedliwości...*, s. 137.

⁹⁹ Idem, *Pierwszy partyzancki oddział Armii Krajowej „Kmicica” na Wileńszczyźnie*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich...*, s. 185-186.

w Święcianach¹⁰⁰. Litewska policja jako winnych wskazała Polaków, a Niemcy w odwecie wydali zarządzenie o rozstrzelaniu 400 okolicznych mieszkańców¹⁰¹. Oprócz tego ponad 150 Polaków wywieziono z więzienia na Łukiszkach i rozstrzelano w Ponarach¹⁰². W związku z tymi wydarzeniami ppłk Aleksander Krzyżanowski „Wilk” zwrócił się z oficjalnym wnioskiem do dowództwa AK o zgodę na utworzenie polskiej partyzantki na swoim obszarze dowodzenia w odpowiedzi na dramatyczną sytuację ludności polskiej na Wileńszczyźnie. Poparli go w tym Delegat Rządu oraz Rada Wojewódzka. Niestety, pozwolenie to nie zostało udzielone¹⁰³.

Pierwszy większy oddział partyzancki AK na tym obszarze zaczął się więc kształtować na skutek działań, które w głównej mierze wynikały z inicjatywy jednostek terenowych. Został on sformowany przez ppor. Antoniego Burzyńskiego „Nurmo”, „Kmicica” 25 marca 1943 r. na terenie Inspektoratu „BC” (obwód postawski) w rejonie jeziora Narocz i stanowił istotny krok w tworzeniu polskiej partyzantki w Wilnie i okolicach¹⁰⁴. Oficjalnie Komenda Główna Okręgu Wileńskiego AK nie udzieliła na to pełnej zgody, ale też nie zabroniła rozwijać tej inicjatywy:

W zasadzie Okręg daje pozwolenie, ale nie firmuje. Nie będzie to oficjalnie – na razie – oddział leśny AK. Okręg nie przyjmuje na siebie odpowiedzialności. Oddział może powstać pod warunkiem, że nie ujawni się, przynajmniej do czasu, jako partyzantka polska¹⁰⁵.

Oddział „Kmicica” operował przede wszystkim na terenie Pojezierza Wileńskiego, w powiatach: Postawy i częściowo w Święcianach. W maju 1943 r. liczył on 30 partyzantów¹⁰⁶. W kolejnych miesiącach liczba ta wzrastała – w czerwcu było ich

¹⁰⁰ R. Korab-Żebryk, *Biała Księga. W obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991, s. 38; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska...*, s. 131.

¹⁰¹ M. Tomkiewicz podaje, że w rzeczywistości było to prawie 450 cywilów z miejscowości: Święciany (około 49 osób), Nowe Święciany (około 27 osób), Hoduciszki (33 osoby), Łyntupy (150 osób), Soboliki (40 osób), Kaznodziejski (20 osób), Komaje, Widze, Kiemielski, Wygoda, Kaptaruny, Szudowce, Giluty, Stukowszczyzna, Wieliczki, Popieliki, Zaki, Janamiszki, Romaniszki, Ażurejście, Twerecz, zob. *ibidem*, s. 132.

¹⁰² J. Wołkonowski, *Pierwszy partyzancki oddział...*, s. 186.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 190.

¹⁰⁴ M. Potocki, *Między Dźwiną a Wilią...*, s. 76.

¹⁰⁵ J.Z. Szyłyko, *Lepsza strona czasu*, Londyn 1992, s. 60-61.

¹⁰⁶ *Od Naroczy do Niemna. Relacje partyzantów „Kmicica” – „Łupaszki” – „Ronina” Armii Krajowej na Wileńszczyźnie. Marzec 1943-lipiec 1944*, oprac. L. Bednarczuk, M. Tomkiewicz, Toruń 2022, s. 23.

około 200, a pod koniec sierpnia – 300¹⁰⁷. W tym czasie udało się przeprowadzić kilka zbrojnych akcji. Pierwsza, na niemiecką stację w Geladni, miała miejsce jeszcze w kwietniu 1943 r. Zdobyto wówczas broń i zaopatrzenie. Na początku sierpnia 1943 r. w Dunilowiczach partyzanci „Kmicica” pod dowództwem Władysława Błażewicza „Świta” i Bolesława Błażewicza „Budzika” bez strat własnych rozbili posterunek żandarmerii, przejmując broń i zaopatrzenie oraz uwalniając wielu więźniów¹⁰⁸. Kolejną akcję przeprowadzono 11 sierpnia 1943 r. Wtedy to „Kmicic” przygotował zasadzkę na opuszczający Kobylnik garnizon niemiecki. Zabito kilku Niemców oraz zdobyto sprzęt, broń i bydło¹⁰⁹. W sierpniu 1943 r. dokonano też reorganizacji oddziału. Powstał pluton szkolny złożony z trzech drużyn, pluton strzelecki, oddział kawalerii, żandarmerii oraz grupa specjalna. Poza tym rozpoczęto prowadzenie nasłuchu radiowego i wydawanie biuletynu „Żołnierska Dekada” pod redakcją kpt. Borkowskiego. Szefem sztabu został ppor. Zygmunt Niciński „Twardowski”, a adiutantem – ppor. Józef Wiśniewski „Ostróg”. Powołano również służby logistyczne, takie jak: kwatermistrzostwo, tabor, łączność i służby medyczne, aby zapewnić sprawne funkcjonowanie jednostki¹¹⁰.

26 sierpnia 1943 r. Burzyński „Kmicic” wraz z częścią sztabu – Zygmuntem Nicińskim „Twardowskim”, Józefem Wiśniewskim „Ostrogiem”, ppor. Jerzym Ziemińskim „Prusem”, ppor. Władysławem Zakrzewskim „Muratem”, pchor. Jerzym Jurczykiem „Kukusem” oraz Sylwestrem Jachimiakiem „Reszem” udali się do bazy sowieckich partyzantów pod dowództwem Markowa na rozmowy w celu omówienia wspólnej akcji planowanej w miejscowości Madzioł. Tam jednakże padli ofiarą podstępów i zostali rozbrojeni, a następnie znaleźli się w sowieckiej niewoli. Udało się uciec tylko „Ostrogowi” i „Twardowskiemu”¹¹¹. W tym samym czasie stacjonujący w bazie oddział „Kmicica” został otoczony przez siły sowieckiej partyzantki. Zaskoczeni przez liczniejsze siły przeciwnika żołnierze Burzyńskiego zostali rozbrojeni i aresztowani. Z całego oddziału około 100 partyzantów było poza miejscem stacjonowania. W raporcie do swojego kierownictwa Markow meldował, że rozstrzelano 80 żołnierzy „Kmicica”¹¹². Jemu samemu Sowietom zapropono-

¹⁰⁷ P. Kozłowski, *Zygmunt Szendzielarz „Łupaszko” 1910-1951*, Warszawa 2011, s. 35.

¹⁰⁸ *Od Naroczy do Niemna...*, s. 26.

¹⁰⁹ W. Szewieliński, *U Kmicica i Łupaszki. Wspomnienia „Zawiszy” z oddziału „Kmicica” i 5. Wileńskiej Brygady AK legendarnego Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”*, Warszawa-Kraków 2015, s. 38.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 25.

¹¹¹ *Od Naroczy do Niemna...*, s. 28.

¹¹² *Raport Markowa*, „Pamiętnik Okręgu Wileńskiego AK” 2006, nr 32, s. 24.

nowali podporządkowanie się Związkowi Patriotów Polskich (ZPP), stanowiącemu namiastkę komunistycznego rządu organizowanego w Moskwie przez Wandę Wasilewską. Po odmowie Burzyński najprawdopodobniej został rozstrzelany, a miejsca egzekucji nie ustalono¹¹³.

Kolejnym oddziałem partyzanckim, który sformowano jeszcze w 1943 r., był oddział pod dowództwem Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”. Jeszcze w strukturach ZWZ organizował on szwadron 4 Pułku Ułanów Zaniemeńskich, wchodzący w skład Wileńskiego Pułku Ułanów Śmierci powstającego na polecenie komendy¹¹⁴. W połowie sierpnia tego roku komenda okręgu podjęła decyzję o przekazaniu mu dowództwa nad oddziałem „Kmicica”. W rejon Naroczy „Łupaszko” wyruszył w towarzystwie por. Longina Wojciechowskiego „Ronina”, Edwarda Swolkienia „Szaszki” oraz Zdzisława Trzebskiego „Nieczui”¹¹⁵. Na miejscu miał spotkać się z jednym z patroli oddziału partyzanckiego „Kmicica” pod dowództwem pchor. Antoniego Dubaniewicza „Żbika”. 1 września 1943 r., już po rozbrojeniu partyzantów „Kmicica”, grupa „Żbika” przeszła pod komendę „Łupaszki”. W kolejnych dniach rozpoczął on odbudowywanie oddziału, opierając go na osobach, którym udało się wymknąć z zasadzki.

Jesienią 1943 r. oddział Szendzielarza zwany „Brygadą Śmierci” liczył około 150 żołnierzy i prowadził zaciekle walki z operującymi w okolicach patrolami sowieckimi. Spośród większych akcji można wymienić tę z przełomu września i października 1943 r., kiedy to czternastoosobowy patrol Antoniego Rymszy „Maksa” zaatakował rabujący wieś Chojekowszczyznę oddział sowiecki, który w wyniku ostrzału stracił około 50 żołnierzy, w tym dowódcę. Po tym wydarzeniu „Maks” i kilku jego podkomendnych zostali odznaczeni Krzyżami Walecznych przez Aleksandra Krzyżanowskiego¹¹⁶. W połowie listopada 1943 r. oddział „Łupaszki” osłaniał „Wilka” podczas negocjacji z sowieckim komisarzem Manochinem. Na początku roku decyzją komendanta okręgu zgrupowanie otrzymało nową nazwę: 5 Brygada Partyzancka Armii Krajowej¹¹⁷.

¹¹³ J. Bohdanowicz, *Oddział Partyzancki Kmicica Armia Krajowa Okręg Wileński*, Warszawa 2008, s. 2; *Od Naroczy do Niemna...*, s. 27.

¹¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), sygn. BI 07/1522/1, Odpis protokołu przesłuchania Z. Szendzielarza z 1.07.1948 r.

¹¹⁵ P. Kozłowski, *Zygmunt Szendzielarz...*, s. 37.

¹¹⁶ *Od Naroczy do Niemna...*, s. 35.

¹¹⁷ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 403.

Jedną z najważniejszych bitew stoczonych przez 5 Brygadę AK była ta rozegrana 31 stycznia 1944 r. we wsi Worziany, kiedy rozbito niemiecką ekspedycję karną skierowaną przeciw partyzantom. Oddział Wehrmachtu, wspomagany przez pomocniczą formację ukraińską w sile 120 ludzi, zaatakował stacjonujących podczas odprawy z udziałem mjr. „Węgielnego” partyzantów 1 plutonu Wiktora Wiacka „Rakoczego” i kawalerii Romana Bamburskiego „Dornika”. „Łupaszko” zdecydował o wysłaniu dwóch plutonów, aby okrążyły nieprzyjaciela od strony lasu. Jednocześnie wydał rozkaz natarcia pozostałym plutonom, osobiście prowadząc do boju tyralierę. W wyniku ataku żołnierze niemieccy z pierwszej linii zaczęli się wycofywać w kierunku lasu. Wkrótce plutony, które okrążyły wroga od tyłu, doprowadziły do wyjścia niemieckich żołnierzy drugiej linii z lasu na otwarte pole w kierunku wioski. To spowodowało, że Niemcy znaleźli się w pułapce i zostali całkowicie rozbici. Zdobyto dużą ilość broni, a straty po obu stronach wynosiły: 19 żołnierzy 5 Brygady i 63 zabitych Niemców¹¹⁸.

W marcu 1944 r. nastąpiła reorganizacja 5 Brygady. Powstały trzy szwadrony oraz kompania szturmowa w sile trzech plutonów. W tym czasie brygada liczyła już około 400 żołnierzy, co spowodowało decyzję o wyłonieniu z jej struktur oddziału partyzanckiego „Narocz”. Nazwa miała nawiązywać do miejsca, gdzie rozpoczęto formowanie pierwszego oddziału, oraz upamiętniać „Kmicica” i jego żołnierzy zamordowanych przez Sowieców¹¹⁹. W kwietniu 1944 r. dowódcą nowo utworzonego oddziału, przemianowanego na 4 Brygadę Partyzancką AK, został zastępca „Łupaszki”, ppor. Longin Wojciechowski „Ronin”¹²⁰. Początkowo 4 i 5 Brygada operowały wspólnie na terenie Inspektoratu „C”. Kiedy w kwietniu 1944 r. „Łupaszko” został aresztowany przez litewską Saugumą, dowództwo nad 4 i 5 Brygadą objął mjr „Węgielny” i razem z dołączonym jeszcze Oddziałem Leśnym „Żejmiana” stworzył Zgrupowanie nr 1¹²¹. Przeprowadzono akcję na posterunek policji litewskiej w Janiszkach, serię ataków na pociągi pod Pohulanką oraz pod Łokcianami, a z końcem kwietnia uderzono na niemiecką ekspedycję rekwizycyjną w Bołoszy – zginęło wtedy 21 Niemców, zdobyto broń oraz spalono 4 auta¹²².

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 39-40.

¹¹⁹ „Nie było czasu na strach”. Z Janiną Wasilój-Smołęńską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk, Szczecin 2016, s. 12.

¹²⁰ P. Rokicki, *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie 1943-1945*, Warszawa 2007, s. 60-61.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² *Od Naroczy do Niemna...*, s. 45.

Z powstałych jeszcze latem 1943 r. oddziałów partyzanckich operujących w Okręgu AK Wilno należy wymienić:

- „Grupę Dąb” – działającą na terenie Obwodu Mołodeczno w Inspektoracie „F”. Dowódcą oddziału został pchor. Tadeusz Borowski „Świt”. 25 września 1943 r. jego formacja stoczyła krwawą walkę z Niemcami i litewską policją w miejscowości Male. Po stronie polskiej poległo pięciu żołnierzy, w tym „Świt”, a nowym dowódcą mianowano pchor. Andrzeja Kutznera „Małego”. Było to pierwsze zbrojne starcie partyzantów na terenie Inspektoratu „F”¹²³. Oddział przeszedł w rejon Puszczy Nalibockiej, w pobliże stacjonowania I batalionu 78 Pułku Piechoty AK. Jako jedyny polski oddział uniknął rozbrojenia przez sowieckich partyzantów 1 grudnia 1943 r. w rejonie Drywiezny. Dołączył do niego wtedy ppor. Adolf Pilch „Góra”¹²⁴. „Grupa Dąb” pod koniec 1943 r. liczyła około 30 żołnierzy¹²⁵;
- oddział partyzancki ppor. Adama Boryczki „Brony”, „Tońki”. Powstał pod koniec sierpnia 1943 r. w Inspektoracie „A”, na obszarze wileńsko-trockim. W lutym 1944 r. został przemianowany na 6 Samodzielną Brygadę Partyzancką AK jako jednostka dyspozycyjna Komendy Okręgu AK Wilno. Głównym zadaniem nowo powstałego oddziału było przeprowadzenie akcji dywersyjnej polegającej na zniszczeniu mostu na rzece Ule na linii Wilno–Grodno¹²⁶. W jego składzie znalazła się specjalnie wyszkolona grupa minerów kolejowych pod dowództwem Jerzego Tymana „Jerrego”. Ostatecznie zadanie to nie zostało zrealizowane. Pod koniec grudnia 6 Brygada „Tońki” nawiązała współpracę z 3 Brygadą „Szczerebca”, z którą przeprowadziła kilka zakończonych sukcesem akcji. Pierwsza z nich miała miejsce 28 grudnia 1943 r., kiedy połączone oddziały dokonały udanego ataku na posterunek policji litewskiej w Turgielach. Mieściły się tam także gmina, poczta, apteka, sklepy oraz ośrodek zdrowia. Zdobyto broń, amunicję i umundurowanie. Zniszczono również spisy kontyngentowe i podpalamo urząd gminny. Pojmanych policjantów zwolniono z zakazem powrotu do Turgieli. Akcja była przygotowana przy udziale miejscowej konspiracji, a Litwini do końca okupacji niemieckiej nie mieli już posterunku

¹²³ *Miejsca bitew i mogiły żołnierzy Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej*, oprac. J. Adamska, S. Matusewicz, L. Świda, Bydgoszcz 1995, s. 16, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria A*, t. 8.

¹²⁴ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 388.

¹²⁵ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 415.

¹²⁶ W. Borodziejewicz, *Szósta Wileńska Brygada AK*, Warszawa 1992, s. 7.

- w Turgielach¹²⁷. Kolejną akcją był atak na miejscowość Rudomino w nocy z 17 na 18 stycznia 1944 r. W wyniku przeprowadzonego natarcia zdobyto posterunek policji litewskiej, pocztę i urząd gminy oraz sporą ilość broni¹²⁸. 2 marca 1944 r. grupa 10 żołnierzy dowodzona przez „Tońkę” włąła się do magazynu Luftwaffe w miejscowości Bękarty k. Jaszun. Zdobyto około 50 tysięcy sztuk amunicji oraz rakiet i materiały wybuchowe¹²⁹. 19 marca 1944 r. 6 Brygada została połączona z Oddziałem Partyzanckim „Błyskawica”, na którego czele stał por. Piotr Słonina „Piotr”¹³⁰. Połączonymi oddziałami od tej pory dowodził mjr Franciszek Koprowski „Konar”¹³¹. Przez prawie rok działalności w składzie brygady walczyło pięciu cichociemnych: por. Adam Boryczko „Tońka”, mjr Franciszek Koprowski „Konar”, kpt. Marian Mostowiec „Lis”, por. Piotr Motylewicz „Szczepcio” oraz ppor. Jan Wiktor Wiącek „Kanarek”¹³²;
- oddział partyzancki „Żuka”. Powstał w sierpniu 1943 r. na terenie Podinspektora Puszca Rudnicka pod dowództwem bosm. Jana Czerwińskiego „Żuka”. Jego głównym zadaniem była ochrona miejscowej ludności przed bandami grażącymi na obrzeżu puszczy. Oprócz tego przeprowadzono wiele akcji dywersyjnych. 28 sierpnia 1943 r. w miejscowości Madziuny spalono most na Mereczance, doprowadzając do kilkudniowych zakłóceń ruchu kolejowego na trasie Wilno–Grodno, spalono też wieżę ciśnień na stacji kolejowej Radziuszki oraz zniszczono linię telefoniczną na odcinku południowo-wschodnim¹³³. Jedną z ostatnich akcji była osłona patrolu Kedywu w czasie wysadzenia pociągu na linii Landwarów–Rudziszki 7 grudnia 1943 r. Pod koniec roku z powodu wzmożenia niemieckich akcji odwetowych na rozkaz kpt. Jerzego Bronikowskiego „Jana Czarnego” oddział „Żuka” przeszedł do konspiracji, a jego działalność bojowa została wstrzymana. Zgrupowanie reaktywowano w lutym 1944 r. pod komendą por. Wilhelma Tupikowskiego „Wilhelma”¹³⁴. Od kwietnia

¹²⁷ *Ibidem*, s. 62-64.

¹²⁸ *Miejsca bitew...*, s. 19; M. Korejwo, *Moje ścieżki partyzanckie*. W 3. Wileńskiej Brygadzie Armii Krajowej „Szczurka”, Warszawa–Kraków 2014, s. 89-91.

¹²⁹ *Miejsca bitew...*, s. 20.

¹³⁰ P. Świetlikowski, *Wołało nas Wilno. Z dziejów Garnizonu Miejskiego Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego*, Poznań 1991, s. 90.

¹³¹ W. Borodziejewicz, *Szósta Wileńska...*, s. 97.

¹³² *Ibidem*, s. 7.

¹³³ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 410.

¹³⁴ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach...*, s. 392.

- działało jako 7 Brygada Partyzancka AK. Jego liczebność stale rosła, dochodząc w czerwcu 1944 r. do około 170 żołnierzy w sile 3 plutonów¹³⁵;
- oddział partyzancki „Szczerbca” – sformowany we wrześniu 1943 r. z inicjatywy dowództwa Rejonu II, Dzielnicy „B” garnizonu miasta Wilna jako Oddział Lotny im. króla Bolesława Chrobrego wywodzący się ze struktur konspiracyjnych ONR¹³⁶. Powstał z połączenia dwóch grup ochotników: ośmioosobowej pod dowództwem ppor. N.N. „Dzika” i siedemnastoosobowej pod dowództwem por. Gracjana Fróga „Górala”, „Szczerbca”¹³⁷. Pod koniec grudnia do miejsca obozowania 3 Brygady przybyli z Wilna: szef Kedywu mjr Kazimierz Radzikowski „Dąbek”, pchor. Teodor Sawicki „Otto” oraz Antoni Rymaszewski „Andrzej”. Na odprawie dowódców plutonów i drużyn „Dąbek” poinformował, że zgodnie z rozkazem komendanta „Wilka” następuje zmiana na stanowisku dowódcy brygady. W miejsce Fróga „Szczerbca” mianowano nowym dowódcą Sawickiego „Otto”. Decyzja ta wywołała bunt w szeregach oddziału. W wyniku protestów (żołnierze „Szczerbca” rozbroili przybyłych z Wilna) nie doszła do skutku planowana zmiana dowódcy, a „Szczerbca” zachował swoje stanowisko¹³⁸. W nocy z 13 na 14 maja 1944 r. Brygada „Szczerbca” wzięła udział w największej do tej pory bitwie partyzanckiej. Zgrupowanie oddziałów pięciu brygad AK pod dowództwem mjr. Czesława Dębickiego „Jaremy” w sile 750 partyzantów rozgromiło kolaboracyjny Litewski Korpus Lokalny¹³⁹. Cztery brygady otrzymały zadanie jednoczesnego uderzenia na Murowaną Oszmiankę i Tołminowo, piąta zablokowała jedyną drogę wylotową na Oszmianę. 8 Brygada por. Witolda Turonka „Tura”, wsparta przez 12 Brygadę kpt. Hieronima Romanowskiego „Cerbera”, uderzyła od wschodu, przełamała linię obrony i wdarła się do Murowanej Oszmianki, wypierając Litwinów z południowej części wsi. Przed północą od zachodu uderzyła 3 Brygada por. Gracjana Fróga „Szczerbca”. Jednocześnie do Tołminowa weszła 13 Brygada Adama Walczaka „Nietoperza”, która – wspomagana przez 9 Brygadę Jana Kolendy „Małego” – nagłym zmasowanym atakiem zmusiła większość litewskich żołnierzy do złożenia broni. Po stronie Litwinów było 50 zabitych i 60 rannych, a po stronie

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 389.

¹³⁷ M. Korejwo, *Moje ścieżki partyzanckie...*, s. 18-19.

¹³⁸ Z. Kłosiński, *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie*, [red. merytoryczna W. Czarnecki], Białystok 2011, s. 31.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 34.

Polaków – 13 zabitych i 25 rannych. Do niewoli wzięto blisko 400 żołnierzy litewskich¹⁴⁰. W następstwie tej bitwy, jak i wcześniejszych porażek formacji litewskich w walce z polską partyzantką Niemcy rozwiązali Litewski Korpus Lokalny. Generał Plechavicius i członkowie jego sztabu zostali aresztowani i osadzeni w obozie Salspils pod Rygą¹⁴¹. Brygada „Szczerbca” była jednym z lepiej zorganizowanych oddziałów, składała się z czterech kompanii piechoty, szwadronu kawalerii i kilku mniejszych specjalistycznych pododdziałów. Jako jedna z nielicznych była zmotoryzowana¹⁴²;

- oddział partyzancki „Juranda”. Powstał z rozkazu mjr. Antoniego Olechnowicza „Pohoreckiego” na terenie Inspektoratu „A” w połowie 1943 r. jako konspiracyjny pluton sformowany w Wilnie, który miał prowadzić działania na terenie powiatu wileńsko-trockiego¹⁴³. W styczniu 1944 r. kilkusobowy oddział pod dowództwem por. Czesława Grombaczewskiego „Juranda” dotarł do wsi Koniuchy, gdzie w następnych dniach połączył się z plutonem konnym por. Wilhelma Dietmeyera „Wilczura”, działającym od jesieni 1943 r. w okolicy Bujwidz. 20 stycznia 1944 r. dowódcą 1 Wileńskiej Brygady AK został mianowany „Jurand”¹⁴⁴. Działalność 1 Brygady skupiała się przede wszystkim na prowadzeniu akcji bojowych i dywersyjnych oraz zwalczaniu band rabunkowych. W połowie kwietnia 1944 r. do 1 Brygady dołączył Roman Korab-Żebryk „Korab”, wcześniej działający w konspiracji, m.in. w jednym z patroli Kedywu. W latach 1942-1943 prowadził też kursy szkoleniowe dla młodszej kadry dowódczej oraz wykładał na kursach podchorążych i podoficerów¹⁴⁵. W Brygadzie „Juranda” pełnił on kilka funkcji: oficera broni, przewodniczącego składu i sędziego śledczego w sądzie polowym, poza tym był dowódcą kompanii szturmowej oraz zastępcą i adiutantem dowódcy¹⁴⁶. Po śmierci Grombaczewskiego, 13 lipca 1944 r., w bitwie pod Krawczunami-Nowosiólkami, w czasie trwania operacji „Ostra Brama” Korab-Żebryk został mianowany dowódcą brygady¹⁴⁷.

¹⁴⁰ *Miejsca bitew...*, s. 24.

¹⁴¹ R. Korab-Żebryk, *Biała Księga...*, s. 109.

¹⁴² T. Balbus, *Szczerbkowa Brygada w fotografii i relacjach*, Warszawa 2020, s. 13.

¹⁴³ J. Bohdanowicz, *Wstęp. Historia Brygady*, [w:] 1. Wileńska Brygada AK „Juranda”. Relacje żołnierzy, wspomnienia dowódców, zebrał i oprac. L.J. Malinowski, Warszawa-Kraków 2014, s. 5-6.

¹⁴⁴ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 411.

¹⁴⁵ AIPN, sygn. Wr 221/265, R. Korab-Żebryk, *Życiorys* z 30 IV 1971 r.

¹⁴⁶ T. Balbus, „Korab”..., s. 172.

¹⁴⁷ AIPN, sygn. Wr 221/161, R. Korab-Żebryk, *Finale wileńskiej AK w oczach świadka*, [maszynopis].

3. Akcja „Burza” w Okręgu Wileńsko-Nowogródzkim

Autorem koncepcji odzyskania Wilna, początkowo nazywanej „Akcją Serce”, był cichociemny mjr Maciej Kalenkiewicz „Kotwicz”¹⁴⁸. Plan ten, jeszcze w kwietniu 1944 r., zaakceptował Aleksander Krzyżanowski „Wilk”, który przedstawił go 12 czerwca 1944 r. w Komendzie Głównej AK w Warszawie na odprawie komendantów Okręgu Wileńskiego i Nowogródzkiego (ppłk Janusz Prawdzic-Szlaski „Borsuk”, „Prawdzic” stał na czele Okręgu AK Nowogródek) w obecności szefa sztabu Okręgu AK Wilno mjr. Lubosława Krzeszowskiego „Ludwika” oraz zastępcy delegata rządu dr. Jerzego Dobrzańskiego „Macieja”¹⁴⁹. Komenda Główna AK wyraziła zgodę na jego realizację i podjęto decyzję o przeprowadzeniu operacji „Ostra Brama” w ramach mającej się rozpocząć akcji „Burza”. Celem zarówno „Kotwicza”, jak i „Wilka” było samodzielne oswobodzenie Wilna przez oddziały AK przed wkroczeniem tam wojsk sowieckich i wystąpienie wobec ACz w roli gospodarza. Połączone siły Okręgów AK Wilno i Nowogródek w sile ponad dwunastu tysięcy żołnierzy miały dokonać uderzenia na Wilno. Krzyżanowski przegrupował większość jednostek partyzanckich oraz przygotowywał je do działań zaczepnych w mieście i do ataku na nie z zewnątrz. Na dowódcę operacji wyznaczono „Wilka”. „Borsuk” był przeciwny akcji „Burza” oraz operacji „Ostra Brama” i w konsekwencji pozbawiony został stanowiska¹⁵⁰.

W składzie Okręgu AK Wilno sformowano trzy zgrupowania partyzanckie:

- Zgrupowanie nr 1 pod dowództwem mjr. Antoniego Olechnowicza „Pohoreckiego”, złożone z: 3 Brygady „Szczerbca”, 5 Brygady „Łupaszk”, 7 Brygady „Wilhelma” oraz nowo powstałej 2 Brygady por. Wiktora Koryckiego „Kaziuka”¹⁵¹;
- Zgrupowanie nr 2 pod dowództwem mjr. Mieczysława Potockiego „Węgielnego”, złożone z: 1 Brygady „Juranda”, 4 Brygady „Ronina”, 23 Brygady Brasławskiej, 24 Brygady „Dryświaty”, 36 Brygady „Żejmiana” oraz Oddziału Rozpoznawczego „Ptasznika”¹⁵²;

¹⁴⁸ K. Tarka, *Komendant Wilk...*, s. 84.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 84-85.

¹⁵⁰ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 451.

¹⁵¹ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 263.

¹⁵² *Ibidem*, s. 264.

- Zgrupowanie nr 3 pod dowództwem mjr. Czesława Dębickiego „Jaremy”, złożone z: 8 Brygady „Tura”, 9 Brygady „Małego”, 10 Brygady „Gustawa”, 12 Brygady „Cerbera”, 13 Brygady „Nietoperza”¹⁵³.

Kiedy 23 czerwca 1944 r. ruszyła sowiecka ofensywa, a obrona niemiecka została całkowicie przełamana, wojska ACz szybko zbliżały się do dawnych granic polskich. 25 czerwca 1944 r. z drukarni polowej „Pobudka” wyszedł „Rozkaz nr 1” podpisany przez Krzyżanowskiego „Wilka”, informujący o objęciu dowództwa nad połączonymi Okręgami AK Wilno i Nowogródek oraz zawierający zadania dla poszczególnych zgrupowań¹⁵⁴. W pierwszych dniach lipca 1944 r. „Wilk” zarządził odprawę sztabu polowego w Dziewieniszkach. Podjęto wówczas decyzję o przeprowadzeniu operacji „Ostra Brama” 7 lipca 1944 r. o godz. 23.00¹⁵⁵.

W ataku na Wilno nie wzięła udziału duża część sił okręgu, w tym 5 Brygada „Łupaszki”, która wycofała się na zachód w kierunku Okręgu Białystok, realizując tym samym wytyczne KG AK z listopada 1943 r. o polskich oddziałach mających zatargi z partyzantką sowiecką¹⁵⁶. W ataku na Wilno nie uczestniczyło też Zgrupowanie nr 2 mjr. „Węgielnego”, w którego składzie były: 1 Brygada „Juranda”, 2 Brygada „Kaziuka”, 4 Brygada „Narocz”, 23 Brygada „Brasławska”, 36 Brygada „Żejmiana”, Oddział Rozpoznawczy „Ptasznika” oraz oddział partyzancki „Frycza”, a więc łącznie około 2460 żołnierzy¹⁵⁷. W założeniach siły mjr. „Węgielnego” miały uderzyć na Wilno od północy. Z jednej strony ich nieobecność powodowana była zbyt dużą odległością od Wilna, dlatego realizowały akcję „Burza” na swoim dotychczasowym terenie działania, czyli Brasławszczyźnie, z drugiej strony istotny jest fakt, że mjr. „Węgielny” zbyt późno otrzymał rozkaz, aby w porę mógł zareagować. Kiedy łącznik ze sztabu w Dziewieniszkach przywiózł tenże rozkaz do Punżanek, gdzie stacjonowało Zgrupowanie „Węgielnego”, dowódcy nie zastał. Według wspomnień Romana Koraba-Żebryka zastępował go dowódca 1 Brygady – „Jurand”, którego również nie było na miejscu. Rozkaz ostatecznie odebrał

¹⁵³ *Ibidem*, s. 265.

¹⁵⁴ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 459.

¹⁵⁵ KPBC, ASK, sygn. I.I.14, Ostatnie dni przed operacją „Ostra Brama”. Wspomnienia kwatermistrza.

¹⁵⁶ Rozkaz KG AK nr PZP. 1300/III dot. celów i zadań akcji „Burza” oraz stosunku AK do wojsk sowieckich, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 3, Kwiecień 1943-lipiec 1944, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990, s. 212.

¹⁵⁷ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 470.

zastępujący „Juranda” dowódca 3 kompanii „Korab”, który później tego dnia miał przekazać go „Jurandowi”¹⁵⁸. Kwestię tę wyjaśnia Potocki „Węgielny”:

Rozkaz w zalakowanej kopercie był adresowany do „Węgielnego”, był pilny, więc „Węgielny” winien ten rozkaz pilnie otrzymać, a nie bezosobowe 2 Zgrupowanie (...). Czekanie na „Juranda” nie załatwiało sprawy. Rozkaz należało natychmiast konnym patrelem wysłać do „Węgielnego”. Oświadczam, że w/w rozkazu nigdy nie otrzymałem. (...) „Juranda” widziałem dopiero 7 lipca około godziny 18-19. (...) Nic mi wtedy „Jurand” o rozkazie, który miał otrzymać 29 czerwca od „Koraba”, nie mówił. (...) Przy parogodzinnej mojej nieobecności w Zgrupowaniu zastępował mnie szef sztabu, a nie dowódca brygady¹⁵⁹.

Ostatecznie Zgrupowanie „Węgielnego” walczyło w rejonie Mejszagoły na północ od Wilna¹⁶⁰.

Do operacji „Ostra Brama” nie zdążyła przystąpić też 6 Brygada „Konara”, którą w ostatniej chwili zastąpiła 13 Brygada „Nietoperza” ubezpieczająca atak od wschodu w razie ewentualnego uderzenia cofających się sił niemieckich¹⁶¹. Spóźniona była też 12 Brygada „Cerbera”, która otrzymała zadanie opanowania lotniska na Porubanku, czego ostatecznie dokonały oddziały ACz¹⁶².

W nocy z 6 na 7 lipca 1944 r. jednostki AK uderzyły na kontrolowane przez Niemców Wilno. Mobilizacja sił w mieście przebiegła bez większych zakłóceń. Udało się skoncentrować oddziały Dzielnicy „A” pod dowództwem kpt. Bolesława Zagórnego „Jana”, Dzielnicy „B” pod dowództwem mjr. Władysława Zarzyckiego „Rojana” oraz oddział Szarych Szeregów Dzielnicy „D”, na którego czele stanął kpt. Józef Grzesiak „Czarny”¹⁶³. 8 lipca 1944 r. na obszarze Dzielnicy „A” miało wybuchnąć powstanie pod dowództwem komendanta dzielnicy kpt. Zagórnego „Jana”¹⁶⁴. W rzeczywistości, ze względu na słabe uzbrojenie, plutony miejskie nie były w stanie opanować miasta, a tym bardziej wywołać powszechnego powstania¹⁶⁵.

¹⁵⁸ R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 142.

¹⁵⁹ AIPN, sygn. Wr 221/189, M. Potocki, Uwagi do książki R. Koraba-Żebryka „Operacja wileńska AK”, 1986, maszynopis.

¹⁶⁰ M. Potocki, *op. cit.*, s. 126.

¹⁶¹ R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 236.

¹⁶² L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 473.

¹⁶³ R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 287.

¹⁶⁴ KPBC, ASK, sygn. SK 1.I.13, „Ostra Brama” – terminarz działalności wydarzeń (346).

¹⁶⁵ P. Rokicki, *Armia Krajowa...*, s. 138.

Oddziały garnizonu miejskiego wznowiły działalność 10 lipca 1944 r. po zdobyciu składu broni znajdującego się w budynku starostwa przy ul. Żeligowskiego, kompleks domów przy ul. Jagiellońskiej oraz kamienicę przy ul. Sierakowskiego¹⁶⁶.

Walki trwały do 13 lipca, kiedy to zaczęły się załamywać poszczególne punkty oporu niemieckiego w mieście. Poza Wilnem natarcie prowadziły też inne oddziały, m.in. 7 Brygada „Wilhelma” na południe od Wilna oraz 24 Brygada „Dryświaty”, która 8 lipca rozbiła niemiecką załogę w miejscowości Opsa¹⁶⁷. 13 lipca 1944 r., między godziną 5.00 a 14.00, w okolicach wsi Krawczuny–Nowosiółki, Zgrupowanie nr 2 mjr. „Węgielnego” prowadziło walkę z wycofującymi się z Wilna siłami niemieckimi pod dowództwem gen. Reinera Stahela. Była to ostatnia i jednocześnie największa bitwa stoczona przez polskie jednostki w trakcie operacji „Ostra Brama”. Mimo ilościowej przewagi Niemców Polacy wyeliminowali z dalszych walk blisko 1/3 żołnierzy niemieckich i zakłócili ich przeprawę przez Wilię. Po stronie polskiej zginęło 79 żołnierzy, w tym legendarny dowódca 1 Brygady Wileńskiej AK por. Grombaczewski „Jurand”, a kilkudziesięciu zostało rannych. Partyzantom udało się zdobyć broń i sprzęt wojskowy, co – cytując „Węgielnego” – świadczyło o „najwyższym morale i duchu bojowym żołnierza partyzanta, dobrym przeszkoleniu żołnierzy w warunkach konspiracji, (...) przychylnym nastawieniu znacznej części ludności Ziemi Wileńskiej do ruchu podziemnego Armii Krajowej”¹⁶⁸.

12 lipca Krzyżanowski „Wilk” został zaproszony do rozmowy z generałem Iwanem Czerniachowskim i dowództwem 3 Frontu Białoruskiego na temat utworzenia przy ACz samodzielnej jednostki AK¹⁶⁹. Po spotkaniu meldował do KG AK, że rozmowa przebiegła w dobrej atmosferze¹⁷⁰. W tym czasie w rejonie Rudomino–Turgiele stało się około 13 tysięcy żołnierzy AK Okręgów Wilno i Nowogródek, którzy nie dotarli w porę, by wziąć udział w walkach o Wilno. 17 lipca „Wilk” został ponownie wezwany do Czerniachowskiego. Pewny, że rozmowa będzie dotyczyć dalszej współpracy polsko-sowieckiej oraz odtwarzania 19 Dywizji Piechoty i Wileńskiej Brygady Kawalerii AK, stanął się w willi przy ul. Kościuszki 16

¹⁶⁶ Operacja „Ostra Brama”, [on-line:] <https://wilno-zwzak.pl/operacja-ostra-brama/> – 14 VIII 2023.

¹⁶⁷ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach...*, s. 610.

¹⁶⁸ M. Potocki, *op. cit.*, s. 144.

¹⁶⁹ P. Świetlikowski, *op. cit.*, s. 129.

¹⁷⁰ Kmdt Okręgu Wilno do KG AK: stosunek dowódcy sowieckiego do Zgrupowania AK, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 560.

na Antokolu wraz z szefem sztabu mjr. Teodorem Cetysem „Sławem”¹⁷¹. Sowieci nie prowadzili już rozmów, a aresztowali „Wilka” i „Sława”. Na ten sam dzień do Bogusza została zwołana wspólna z dowódcami sowieckimi odprawa oficerów wileńskich brygad. Ich również aresztowano. Mimo że spotkanie w Boguszach miała ubezpieczać 7 Brygada „Wilhelma”, jej oddziały nie zdążyły zareagować na czas¹⁷². Zawiadomiony o rozbrojeniu szef operacyjny Dowództwa Oddziałów Partyzanckich w Polu – ppłk Zygmunt Blumski „Strychański” nadał do Londynu zaszyfrowaną depeszę. 20 lipca 1944 r. do „Strychańskiego” dotarły rozkazy gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora”, które brzmiały:

1. Przerwać jakąkolwiek współpracę z Sowietami,
2. Ściągnąć siły do puszczy Rudnickiej, skąd przesunąć je w kierunku południowo-zachodnim bądź do puszczy Augustowskiej, bądź do rejonu Białystok,
3. Walkę z Sowietami przyjmować tylko w ostateczności, starać się przesunąć bez walki¹⁷³.

Zanim odpowiedź „Bora” dotarła do p.o. komendanta „Strychańskiego”, ten już poinformowany o losie „Wilka” i „Sława” rozkazał odwrót w kierunku Puszczy Rudnickiej. Następnego dnia tysiące żołnierzy oddziałów AK zostało otoczonych przez sowieckie czołgi i rozbrojonych¹⁷⁴. Osadzono ich w obozie w Miednikach Królewskich i Kałudze. Zostali poddani szkoleniu rekruckiemu, a kiedy odmówili złożenia przysięgi wojskowej i wstąpienia do armii Berlinga, zostali wywiezieni do łagrów. Ogółem rozbrojono ponad 6000 ludzi, w tym 650 oficerów i podoficerów¹⁷⁵.

4. Epilog akcji „Burza” na Wileńszczyźnie

Zakończenie operacji „Ostra Brama” realizującej akcję „Burza” na Wileńszczyźnie, a następnie aresztowanie komendanta i szefa sztabu okręgu 17 lipca 1944 r., aresztowanie oficerów na odprawie w Boguszach oraz rozbrojenie części oddziałów to

¹⁷¹ P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944-1948*, Warszawa-Kraków 2014, s. 42.

¹⁷² J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 278-279.

¹⁷³ *Rozkaz do Kmdta Okręgu Wileńskiego*, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 3, s. 565.

¹⁷⁴ P. Niwiński, *Okręg Wileński AK...*, s. 42.

¹⁷⁵ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 280.

wydarzenia, które stanowiły przełomowy moment dla wileńskiej AK, radykalnie zamykając pewien etap w jej historii. Inicjowana przez siły NKWD akcja doprowadziła do szybkiego rozbicia większości polskich jednostek, zmuszając je do rozbrojenia lub rozproszenia. W tym momencie rozpoczęła się nowa faza walki, tym razem skierowanej przeciwko Sowietom.

Część brygad wileńskich oraz batalionów z Okręgu AK Nowogródek zdołała się rozformować, wymykając się obławie w niewielkich grupach. Na zachód ruszyła m.in. 5 Wileńska Brygada AK dowodzona przez Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę”, która nie wzięła udziału w walkach o Wilno¹⁷⁶. Brygada „Łupaszki” znalazła się w trudnej sytuacji i w obawie przed zetknięciem się z oddziałami sowieckimi zastosowała kamuflaż, polegający na zmianie nazwy oddziału na Warszawską Brygadę im. Tadeusza Kościuszki¹⁷⁷ oraz na przyjęciu przez „Łupaszkę” nowego pseudonimu – „Żelazny”. Na rozkaz dowódcy spalono dokumenty i fotografie, które mogły ułatwić Sowietom identyfikację. Ostatecznie, 23 lipca 1944 r., rozwiązano brygadę. Wielu partyzantów, zgodnie z instrukcjami „Łupaszki”, podjęło próbę przedarcia się grupkami na Białostoczczyznę w celu kontynuacji walki. Tam formacja została odbudowana i podporządkowana Komendantowi Okręgu Białostockiego AK ppłk. Władysławowi Liniarskiemu „Mścisławowi”¹⁷⁸. Po 17 lipca szlakiem brygady ruszyły na zachód setki żołnierzy AK, którzy zdołali uniknąć sowieckiej pułapki pod Wilnem.

Mimo że wynik operacji „Ostra Brama” nie był taki, jak sobie wyobrażano, to udało się odbudować Komendę Okręgu Wileńskiego. Miejsce aresztowanego Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” na stanowisku komendanta okręgu zajął ppłk Julian Kulikowski „Ryngraf”. Pozostałe oddziały okręgu zostały także odtworzone i obsadzone¹⁷⁹. Kulikowski skompletował sztab w składzie:

- komendant: ppłk Julian Kulikowski „Ryngraf”,
- zastępca komendanta oraz szef sztabu: mjr Stanisław Heilman „Wileńczyk”,
- Oddział I (organizacyjny): ppłk Teodor Jakub Tobik „Cichy”,
- Oddział II (wywiad i kontrwywiad): Mirosław Głębocki „Cecylia”,
- Oddział III (operacyjny): ppłk Zygmunt Izydor Blumski „Strychański” (do aresztowania 26 września 1944 r.), następnie mjr Antoni Olechnowicz „Pohorecki”,

¹⁷⁶ W. Szewieliński, *op. cit.*, s. 110.

¹⁷⁷ P. Rokicki, *Armia Krajowa...*, s. 151. Wacław Szewieliński „Zawisza” w odniesieniu do zmiany nazwy oddziału w swoich wspomnieniach używa nazwy „Brygada spod Warszawy”, zob. W. Szewieliński, *op. cit.*, s. 111.

¹⁷⁸ P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944-1948...*, s. 50.

¹⁷⁹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 519.

- Oddział IV (kwatermistrzowski): ppor. Stanisław Kiałka „Bolesław”,
- Oddział V (łączności): kpt. Stefan Czernik „Orwat” (do aresztowania 13 sierpnia 1944 r.), następnie por. Stanisław Skowroński „Tulipan”,
- Oddział VI (BIP): Antoni Kokociński „Julian” (do aresztowania 4 września 1944 r.), następnie Antoni Snarski „Solny”,
- komórka legalizacyjna: Michał Warakowski „Piotr”,
- Kedyw: kpt. Jan Bolesław Polak „Kostek”, od września 1944 r. por. Adam Boryczka „Tońko”,
- kierowniczka sekretariatu i łączności wewnętrznej: Aniela Dziewulska „Krystyna”,
- kierowniczka łączności zewnętrznej: Barbara Skarżanka „Ewa”¹⁸⁰.

Poza komendą udało się również odbudować strukturę inspektoratów, choć w nieco zmienionym kształcie (połączono Inspektoraty „A” i „F”) i z mniejszą obsadą. Jedynie Inspektorat „E” nie został odtworzony. Dowództwo okręgu położyło duży nacisk na legalizację, która działała tak, jak przez cały okres okupacji niemieckiej, zapewniając paszporty sowieckie, a później karty ewakuacyjne dla osób zagrożonych aresztowaniem i opuszczających Wileńszczyznę. Do sierpnia 1945 r. komórka legalizacji wydrukowała około 4,5 tysiąca kompletów dokumentów¹⁸¹.

Zmieniło się natomiast podejście do działalności partyzanckiej, uznając ją tylko za konieczny środek samoobrony i miejsce dla ludzi spalonych. W tym celu utworzono pod koniec 1944 r. Oddziały Samoobrony Czynnej Ziemi Wileńskiej, na które składały się:

- Oddział „Orlicza” pod dowództwem rtm. Władysława Kitowskiego „Orlicza”,
- Oddział „Tumrego” pod dowództwem por. Witolda Turonka „Tumrego”, „Tura”,
- Oddział „Korsarza” pod dowództwem pchor. Jana Lisowskiego „Korsarza”,
- Oddział „Fakira” pod dowództwem ppor. Sergiusza Zyndram-Kościalkowskiego „Fakira”¹⁸².

Wymienione oddziały operowały w Puszczy Nalibockiej („Orlicza” i „Tumrego”) oraz w rejonie na północ od Wilna. W terenie działały też dwa inne oddziały Okręgu AK Nowogródek pod dowództwem por. Jana Borysewicza „Krysi” i por. Czesława Zajączkowskiego „Ragnara”¹⁸³.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ K. Tarka, *Komendant Wilk...*, s. 123.

¹⁸² P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944-1948...*, s. 94.

¹⁸³ *Ibidem*.

7 stycznia 1945 r. aresztowany został Kulikowski, a funkcję komendanta objął ppłk Stanisław Heilman „Wileńczuk”, który do tej pory zajmował stanowisko szefa sztabu. W tym czasie najważniejszym celem dla komendy okręgu była ochrona ludności i praca propagandowa, dlatego zalecano ograniczenie walki zbrojnej. Kiedy 19 stycznia 1945 r. gen. Leopold Okulicki „Niedźwiadek” wydał rozkaz rozwiązujący AK, „Wileńczuk” ze swoim sztabem dyskutowali o możliwościach kontynuowania walki i dalszej pracy organizacyjnej. Masowe aresztowania i wywożenie ludności polskiej z Wilna w głąb ZSRS spowodowało, że konieczne stało się poparcie jej ewakuacji do centralnej Polski i przeprowadzenie niebawem likwidacji komendy okręgu. W marcu 1945 r. aresztowany został „Wileńczuk”, a jego miejsce jako komendanta okręgu zajął mjr Antoni Olechnowicz „Lawicz”. Na początku swojej pracy nawiązał zerwany wcześniej kontakt z Warszawą, skąd otrzymał wytyczne do przeprowadzenia likwidacji konspiracyjnych struktur. Następnie zorganizował przerzut działających jeszcze oddziałów samoobrony. Pod koniec maja 1945 r. szef legalizacji Michał Warakowski „Hilary” otrzymał rozkaz wyjazdu do Warszawy, gdzie miał kontynuować swoją pracę i wspomagać pracę konspiracyjną, w tym działający Eksterytorialny Okręg Wileński AK. Jego miejsce zajął Romuald Warakowski „Hilary”¹⁸⁴.

Do Warszawy wkrótce wyjechał też zagrożony aresztowaniem komendant Pohorecki, a ostatnie prace likwidacyjne powierzył szefowi sztabu mjr. Wincentemu Chrzęszczewskiemu „Krukowi”. 18 lipca 1945 r. w czasie odprawy zorganizowanej przez „Kruka” do lokalu konspiracyjnego przy ul. Piaski na Antokolu wtargnęło NKWD, aresztując wszystkich tam obecnych. W sierpniu 1945 r. została też zdekonspirowana Legalizacja, jedynie „Hilary” uniknął aresztowania i przedostał się wkrótce do Warszawy¹⁸⁵. Był to koniec dziejów Okręgu AK Wilno.

5. Struktura Okręgu Wilno AK

Na czele Okręgu AK Wilno (kryptonimy: „245”, „Miód”, „240”, „Wiano”, „Jagody”) stał komendant, funkcję tę pełnili kolejno:

- ppłk Nikodem Sulik „Jodko”, „Karol z wąsami”, „Ładyna”, „Sarnowski”, wyznaczony na stanowisko w grudniu 1939 r. Piastował je do momentu aresztowania przez NKWD, które nastąpiło 13 kwietnia 1941 r.,

¹⁸⁴ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 542.

¹⁸⁵ K. Tarka, *Komendant Wilk...*, s. 123.

- mjr/ppłk Aleksander Krzyżanowski „Wilk”, „Wesołowski”, „Dziemido”, „Jan Kulczycki”. Od 18 maja 1941 r. był formalnie p.o. komendanta, a następnie został powołany na to stanowisko w sierpniu 1941 r. Funkcję tę pełnił do momentu aresztowania – 17 lipca 1944 r.,
- ppłk dypl. Julian Kulikowski „Drogomir”, „Ryngraf”, „Witold Drohomirski”, stanowisko komendanta okręgu piastował od lipca 1944 r. do czasu aresztowania 7 stycznia 1945 r.¹⁸⁶

Zastępcami dowódcy byli w kolejności chronologicznej:

- ppłk Adam Obtulowicz „Karol Podgórski”, „Leon” (do marca 1940),
- mjr/ppłk Aleksander Krzyżanowski „Wilk” (do czasu objęcia funkcji komendanta okręgu),
- mjr dypl./ppłk dypl. Julian Kulikowski „Witold Drohomirski” (od września 1941),
- ppłk Lubosław Krzeszowski „Ludwik” (od września 1942),
- mjr dypl. Stanisław Heilman „Wileńczuk” (od 17 lipca 1944)¹⁸⁷.

Adiutantami komendanta okręgu byli kolejno:

- por. Bolesław Wasilewski (styczeń 1940-maj 1941), następnie został przeniesiony na stanowisko komendanta „Dworu”,
- por. Hieronim Romanowski „Herek” (od czerwca 1941)¹⁸⁸.

Funkcję szefa sztabu pełnili:

- ppłk dypl. Julian Kulikowski „Witold”,
- ppłk Lubosław Krzeszowski „Ludwik” (od września 1942)¹⁸⁹.

W skład Komendy Okręgu AK Wilno wchodziły następujące oddziały:

- Oddział I (organizacyjny), dowódcy: kpt. dypl. Antoni Olechnowicz (grudzień 1939-październik 1940); kpt. Aleksander Wasilewski (październik 1940-kwiecień 1941); mjr dypl. Stanisław Heilman „Wileńczuk” (do września 1942);

¹⁸⁶ W.J. Wiąg, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003, s. 299, 302, 307, 314.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 302; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 197.

¹⁸⁸ W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 303.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 302.

- ppłk dypl. Julian Kulikowski (do 17 lipca 1944); por. Bolesław Nowik „Majewski” (od 17 lipca 1944),
- referent organizacyjny: mgr Wiktor Lutze¹⁹⁰,
 - Oddział II (wywiad i informacja), dowódcy: ppłk dypl. Zygmunt Cetnerowski „Zygmunt” (styczeń 1940-kwiecień 1941, potem aresztowany); por. Bolesław Nowik „Majewski” (od lipca 1941); kpt. Stefan Stawiej „Otto”, „Mazur”, „Zator” (od sierpnia 1943); ppłk dypl. Teodor Jakub Tobik „Cichy” (od 17 lipca 1944),
 - kontrwywiad: dowódca Mirosław Głębocki „Cecylia”, „Wisińcza”,
 - Oddział III (operacyjno-szkoleniowy), dowódcy: kpt. Teodor Cetys „Sław” (od maja 1942); ppłk Zygmunt Izidor Blumski „Strychański” (aresztowany); mjr dypl. Antoni Olechnowicz „Pohorecki”,
 - oficer operacyjny: kpt. Jan Kopka „Grabowiecki”,
 - Komórka Dywersyjna i Egzekutywa (podległa Oddziałowi III od lata 1942 r. do początku 1943 r.) – dowódca por. Włodzimierz Leśniewski „Tur”, „Drobin-ka”. Głównym jej zadaniem było przeprowadzanie akcji sabotażowo-dywersyjnych na kolei. Egzekutywa podzielona została na grupy: wywiadowczą „Char-
ta” (Bolesław Rutkowski „Baret” – kierownik) i wykonawczą (Wacław Zalewski „Biały” – kierownik),
 - Oddział IV (kwatremistrzowski), dowódcy: mjr/ppłk Aleksander Krzyżanowski „Wilk” (luty-marzec 1940), funkcję tę pełnił również w okresie od kwietnia do października 1940 r. (będąc jednocześnie szefem sztabu – oficjalnie stanowisko to nie było obsadzone¹⁹¹); por. Stanisław Kiałka „Sieczek”, „Jelonek”, „Bolesław” (od września 1940); mjr dypl. Stanisław Heilman „Tomasz” (styczeń-marzec 1944); mjr Kazimierz Radzikowski „Robur” (dowódca kwatermistrzostwa partyzanckich oddziałów polowych od kwietnia do czerwca 1944 r.),
 - Komórka Kwatermistrzowskiej Łączności i Ręcznego Przerzutu o kryptonimie „Legalizacja”, kierownicy: ks. Kazimierz Kucharski SJ „Szczepan”; Stanisław Kiałka (styczeń-kwiecień 1940 r., następnie wrzesień 1940-marzec 1941); kpt. Jan Góra „Czarny” (lipiec-wrzesień 1940) – został aresztowany, a stanowisko kierownika po raz drugi objął Kiałka; Michał Warakowski „Piotr” (od marca 1941), jego zastępcą był Romuald Warakowski „Hilary”¹⁹²,

¹⁹⁰ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 90.

¹⁹¹ W.J. Wiak, *op. cit.*, s. 302.

¹⁹² BOssol., 16655/II, Wspomnienia, relacje i inne materiały..., k. 81.

- Oddział V (łączność), dowódcy: por./kpt. Stefan Czernik „Orwat” (do aresztowania 13 sierpnia 1944 r.); por. Stanisław Skowroński „Tulipan” (od października 1944) – aresztowany 22 grudnia 1944 r.¹⁹³,
- Łączność konspiracyjna „V-k”, kierownik: Zofia Dąb-Biernacka „Jagienka” (od wiosny 1942 r.),
- Oddział VI (BIP), dowódcy: ppłk Władysław Kamiński „Śliwa” (kierował akcją propagandowo-wydawniczą Okręgu Wilno SZP-ZWZ od wiosny 1940 r. do kwietnia 1941 r.)¹⁹⁴; Antoni Kokociński „Julian” (od połowy 1943 r. do aresztowania w sierpniu 1944 r.)¹⁹⁵,
- komórka prasowo-wydawnicza – mjr Jerzy Dobrzański „Maciej” (do połowy 1943 r., następnie odszedł na stanowisko zastępcy Okręgowego Delegata Rządu) – redaktor biuletynu radiowego zawierającego wiadomości z nasłuchu, następnie redagował pismo „Niepodległość”¹⁹⁶,
- komórka informacyjna: Zygmunt Andruszkiewicz „Nienaski” (październik 1941-wiosna 1943) – aresztowany i rozstrzelany w Ponarach¹⁹⁷,
- Oddział Terenowy BIP – Antoni Snarski „Solny” (red. Maria Dyskont-Sadowska „Ada” oraz Lech Leon Beynar „Nowina”)¹⁹⁸,
- nasłuch radiowy: dr Krystyna Stawiarska; Zofia Komorowska-Majewska „Eliza”; Zygmunt Szczesny Brzozowski „Gustaw”¹⁹⁹,
- Oddział VII (sądownictwo): przewodniczący ppor. Stanisław Ochocki „Justyn”, „Argus”, „Marek” (1940-17 lipca 1944),
- Wojskowy Sąd Specjalny (WSS): przewodniczący Jan Wiśnicki (1940); ppor. rez. Józef Świącicki; ppłk audytor Władysław Proniewicz „Bartnik”; ppor. Stanisław Ochocki „Justyn”. Stanowisko prokuratora pełnił Zygmunt Andruszkiewicz „Nienaski” (aresztowany i zamordowany przez gestapo), od połowy 1943 r. – por. N.N. „Obotryt”. Przewodniczącymi kompletów orzekających byli: por. rez. Józef Czerkasow „Maś” i N.N. „Pius”, a sędziami: kpt. rez. Wacław Cywiński; Wilhelm Popławski „Luś” i Michał Łukaszewicz²⁰⁰,

¹⁹³ Stanisław Skowroński, [w:] *Słownik Polski Walczącej na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej*, t. 3, [red. L. Malinowski, aut. J. Andruszkiewicz et al.], Bydgoszcz 1995, s. 102-103.

¹⁹⁴ G. Mazur, *op. cit.*, s. 400.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁷ *Ibidem*; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska...*, s. 124.

¹⁹⁸ BOssol., 16648/II, Materiały dotyczące Biura Informacji i Propagandy..., k. 77.

¹⁹⁹ *Ibidem*, k. 2.

²⁰⁰ J. Wołkonowski, *Wymiar sprawiedliwości...*, s. 126.

- Cywilny Sąd Specjalny (CSS) powstał w 1943 r. w składzie: Władysław Dmochowski, Jan Radwański „Rawicz”, Wincenty Łuszczynski, Leon Łomacki, Stanisław Kukiel-Krajowski²⁰¹,
- Wojskowy Sąd Polowy (WSP): Edmund Wrześniowski „Sawa”. Składowi orzekającym sądów polowych przewodniczył też dowódca Oddziału II (kontrwywiadu) por. Mirosław Głębocki „Cecylia”²⁰²,
- Kedyw, dowódcami byli kolejno: por. Adam Boryczka „Tońko”, „Brona” (marzec-lipiec 1943); Bronisław Krzyżanowski „Bałtruk” (19 lipca-wrzesień 1943); mjr Kazimierz Radzikowski „Dąbek” (wrzesień 1943-kwiecień 1944); kpt. Jan Bolesław Polak „Kostek” (formalnie od kwietnia 1944 r., oficjalnie od 7 czerwca 1944 r.)²⁰³,
- dywersja kolejowa: instruktor por. Piotr Paweł Motylewicz „Krzemień”, „Szczepcio”,
- instruktor dywersji por. Stanisław Chyliński „Frez” (od jesieni 1943),
- Egzekutywa, dowódcy kolejno: Włodzimierz Leśniewski „Drobinka”; Sergiusz Piasecki (przełom sierpnia i września 1943); por. Jerzy Urbankiewicz „Jurek” (wrzesień 1943-czerwiec 1944). Wyroki wykonywali m.in.: Jarosław Skrodzki „Zeks”; Sergiusz Zyndram-Kościałkowski „Lech”, „Fakir”; N.N. „Hektor”; Witold Milwid „Todek”; Stanisław Szyszkiewicz „Czaruś”; Kazimierz Rutkowski „Kurzawa”; Wacław Zalewski „Biały”²⁰⁴,
- Ośrodek zaopatrzeniowy i łącznościowy kryptonim „Baza Miód”, dowódca Bronisław Krzyżanowski „Bałtruk”, najpierw przy V Odcinku „Wachlarza”, następnie przy Kedywie Okręgu Wilno,
- dowódca patrolu: por. Andrzej Świącicki „Frycz”²⁰⁵,
- służba duszpasterska: kapelan ks. ppłk Piotr Rynkiewicz „Piotr”, „Aleks”²⁰⁶,
- Wojskowa Służba Kobiet (WSK): Maria Gajdzicowa „Agnieszka”²⁰⁷.

²⁰¹ L. Tomaszewski, *Współdziałanie Okręgowej Delegatury Rządu i stronnictw politycznych z Armią Krajową w walce o wyzwolenie Wileńszczyzny*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie. Sympozjum historyczne, Wilno, 30 czerwca-1 lipca 1944*, red. J. Wołkonowski, Warszawa 1996, s. 37, Biblioteka „Kuriera Wileńskiego”.

²⁰² L. Kania, *Prawnicy wobec okupacji Wileńszczyzny w latach II wojny światowej*, „Palestra” 2004, nr 49/5-6(557-558), s. 89-90.

²⁰³ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 231, 235-236, 242.

²⁰⁴ L. Kania, *Organizacja i funkcjonowanie podziemnego wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940-1945)*, „Studia Lubuskie” 2010, t. 6, s. 57-58.

²⁰⁵ M. Potocki, *Między Dźwiną a Wilią...*, s. 105.

²⁰⁶ M. Tomkiewicz, *Więźnienie na Łukiszkach w Wilnie 1939-1953*, Warszawa 2018, s. 28.

²⁰⁷ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach...*, s. 363.

W skład okręgu wchodziły: garnizon miasta Wilna „Dwór” oraz sztab:

- komendant: kpt. Antoni Olechnowicz „Pohorecki”,
- szef sztabu: kpt. Aleksander Wasilewski „Olesiński”,
- adiutant: por. Bolesław Wasilewski „Mirek”; por. Kazimierz Sygnatowicz „Rawa” (od września 1942),
- oficer organizacyjny: kpt. Stanisław Skrzecz „Poleski”,
- oficer informacyjny: por. Jerzy Łoziński „Jerzy”,
- oficer operacyjny: por. Jan Urbanowicz „Ryszard”,
- inspektor broni: mjr Kazimierz Radzikowski „Dąbek”,
- kwatermistrz: por. Wacław Sawicz „Emil”.

Dzielnica „A”:

- komendant: kpt. Bolesław Zagórny „Jan” (od końca grudnia 1942),
- Rejon I: por. Wacław Korzeniowski „Jan”,
- Rejon II: por. Wacław Pietkiewicz „Mocny”,
- Rejon III: por. Władysław Roszkowski „Biały”.

Dzielnica „B”:

- komendant: mjr Władysław Zarzycki „Rojan”,
- Rejon I: por. Stanisław Wąskowicz „Słowianin”,
- Rejon II: por./kpt. Zygmunt Dziarmaga-Działyński „Józef”,
- Rejon III: por. Jan Owczarek „Owczarek”,
- Rejon IV: por. Leon Tejwan „Ogniwo”.

Dzielnica „C”:

- komendant: mjr Tadeusz Topór-Wąsowski „Nowicki”.

Dzielnica „D”:

- komendant: kpt. Józef Grzesiak vel Marian Stanek „Czarny”, „Kmita”; N.N. „Mor”²⁰⁸.

Dzielnica „E”:

- komendant: kpt. Aleksander Tomaszewski „Al”²⁰⁹.

²⁰⁸ KPBC, Kpt. hcm. Józef Andrzej Grzesiak „Czarny”, ps. „Kmita”, „Mar”, [maszynopis].

²⁰⁹ P. Świetlikowski, *op. cit.*, s. 38-39, 84; W. J. Wiąg, *op. cit.*, s. 303-305.

Wilno Prowincja „Pole”, sztab:

- komendant: kpt. Czesław Dębicki „Chudy”, „Jarema”,
- szef sztabu: Mieczysław Potocki „Kamień”, „Węgielny”,
- kwatermistrz: por. Kazimierz Pietraszkiewicz „Sfinks”,
- szef sanitarny: dr Stanisław Markiewicz „Pius”,
- Rejon I: mjr Stanisław Marchewa „Lis”; kpt. Jerzy Bronikowski „Jan Czarny” (od marca 1942),
- Rejon II: ppor. Waldemar Żaba „Bocian”; mjr Stefan Świechowski „Sulima”,
- Rejon III: kpt. Zalewski „Skiwski”²¹⁰.

Po przemianowaniu ZWZ na AK w lutym 1942 r. w miejsce rejonów: I, II, III „Pola” utworzone zostały Inspektoraty Rejonowe.

Inspektorat Rejonowy „A”, sztab:

- inspektor: kpt./mjr dypl. Antoni Olechnowicz „Pohorecki”,
- szef sztabu: mjr Aleksander Wasilewski „Olesiński”,
- adiutant: N.N. „Jerzy”,
- oficer informacyjny: por. Wacław Walicki „Poręba”,
- oficer operacyjny: por. Jan Urbanowicz „Ryszard”,
- kwatermistrz: por. Wacław Sawicz „Emil”,
- oficer łączności: kpt. Lewandowski „Tokarczyk”,
- szef sanitarny: dr Stefan Cierpiński,
- Podinspektorat Północny: kpt. Emanuel Prokesch „Emka”,
- Podinspektorat Puszcza Rudnicka: kpt. Jerzy Bronikowski „Jan Czarny”²¹¹.

Inspektorat Rejonowy „B”, sztab:

- inspektor: mjr dypl. Mieczysław Potocki „Kamień”, „Węgielny”,
- szef łączności: pchor. Jan Kozłowski „Jan”,
- szef sanitarny: dr Marian Sylwanowski „Doktor Jan”; dr Tadeusz Ginko (od 1943),
- kapelan: ks. Józef Preisser „Protazy”,
- Obwód Świąciański: komendant kpt. Jan Smela „Wir”, „Lipek”, „Janusz”; Stanisław Łuszczynski „Laska” (od 1944 r.),
- Obwód Brasławski: por. Michał Białokur „Lach”²¹².

²¹⁰ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny...*, s. 212.

²¹¹ R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, przedm. T. Jędruszcak, wyd. 2 popr. i rozsz., Warszawa 1988, s. 484; P. Świetlikowski, *op. cit.*, s. 38.

²¹² M. Potocki, *Między Dźwiną...*, s. 62; P. Świetlikowski, *op. cit.*, s. 39.

Inspektorat Rejonowy „C”:

- inspektor: mjr Stefan Świechowski „Sulima”,
- adiutant: por. Jan Drozdowicz „Trubadur”,
- Obwód Postawski: por. N.N. „Brzoza”,
- Obwód Dziśnieński: Eugeniusz Tarasiewicz (1941-1942); mjr Zenon Gajewski (1943-1944)²¹³.

Inspektorat Rejonowy „BC” (od 1943), sztab:

- inspektor: mjr Mieczysław Potocki „Kamień”, „Węgielny”,
- zastępca: Jan Kamiński (do listopada 1943); por. Jan Smela „Lipek”,
- szef sztabu: por. Jan Drozdowicz „Gerwazy”,
- adiutant: por. Jan Drozdowicz „Trabador”,
- kwatermistrz: por. Ciechanowicz „Żaba”,
- oficerowie informacyjni: por. Józef Ciecierski „Jerzy”, „Rokita” (od czerwca 1944 r. przeniesiony do sztabu polowego dowództwa okręgu); por. Michał Sielicki „Gil”,
- oficer operacyjny: por. Edward Gapik „Roland”,
- oficer szkoleniowy: por. Czesław Barzo „Bak”,
- oficer łączności: pchor. Jan Kozłowski „Jan”,
- Obwód Święciański: komendant kpt. Jan Smela „Wir”, „Lipek”, „Janusz”,
- Obwód Brasławski: ppor. Michał Białokur „Lach”,
- Obwód Postawski: por. N.N. „Brzoza”,
- Obwód Dziśnieński: Zenon Gajewski²¹⁴.

Inspektorat Rejonowy „F”, sztab:

- komendant: mjr Czesław Dębicki „Jarema”,
- szef sztabu: kpt. Michał Kwakszyc „Kowal”,
- adiutant: ppor. Julian Marcinkowski „Achilles”,
- kwatermistrz: kpt. Zbigniew Brodzikowski „Bonzo”,
- oficer łączności: ppor. Witalis Stacewicz „Rafał”,
- oficer szkoleniowy: kpt. Zbigniew Barcikowski „Raweza”,
- oficer informacyjny: kpt. Adolf Wiśniewski „Rola”,
- kapelan: ks. Wiktor Gogoliński „Wiktor”,
- lekarz: dr Jan Brzozowski „Mietek”,

²¹³ *Ibidem*, s. 39-40.

²¹⁴ M. Potocki, *Miedzy Dźwiną...*, s. 66-67.

- Obwód Oszmiański, komendanci: kpt. Stefan Zalewski „Skiwski” (aresztowany w 1943 r.); por. Witold Turonek „Tur”,
- Obwód Mołodeczno, komendanci: por. Władysław Burak „Gajewski”; por. Adam Walczak „Nietoperz”,
- Obwód Wilejski, komendanci: (?) Biliński; Józef Koziół-Poklewski „Wir”,
- Obwód Wołożyn – brak danych, najprawdopodobniej nieobsadzony²¹⁵.

Inspektorat Rejonowy „E” Litwa Kowieńska (od sierpnia 1940 r. funkcjonował jako Podokręg Kowieński), sztab:

- inspektor: kpt./mjr Wincenty Chrząszczewski „Kruk”,
- komendanci: ppor. Zbigniew Jentys „Habdank” (sierpień 1940-marzec 1941); Adam Dowgird „Dominik” (od jesieni 1943),
- zastępca komendanta ds. wojskowych: rtm. Wincenty Chrząszczewski „Kruk”,
- zastępca komendanta ds. cywilnych: Zygmunt Szczęśny Brzozowski „Gustaw”,
- kwatermistrz: Józef Majewski „Literat”,
- szef łączności: Hipolit Józef Mickiewicz „Adam”,
- BIP Komendy Podokręgu: Zygmunt Ugiński²¹⁶.

Kierownictwo obwodów:

- Obwód Kowno: komendanci: Mieczysław Raczkowski „Ścibor”; Mieczysław Turkiewicz „Szofer”,
- Obwód Kiejdany: komendanci: Mieczysław Monkiewicz „Smętny”; chor. Franciszek Madoński „Pochmurny”,
- Obwód Poniewież: komendant Norbert Lutkiewicz „Karol”,
- Obwód Wilkomierz: komendant Mieczysław Bystram „Natan”,
- Obwód Szawle: komendant Teodor Nagurski „Michał”, „Ostatni”,
- Obwód Jeziorosy: komendant Janusz Kozakiewicz „Jeremiasz”,
- Obwód Olita: komendant Feliks Żubr „Madej”²¹⁷.

²¹⁵ T. Gasztold, *Nad Niemnem i Oszmianką. Z dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i Nowogródzynie*, Koszalin 1991, s. 57; R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 486; A. Walczak, *13. Brygada Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego*, Bydgoszcz 2002, s. 20-24, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B*, nr 40; P. Świetlikowski, *op. cit.*, s. 40.

²¹⁶ G. Mazur, *op. cit.*, s. 235.

²¹⁷ W.J. Wiąg, *op. cit.*, s. 310.

Wileńskie Brygady Armii Krajowej w 1944 roku:

1 Wileńska Brygada Armii Krajowej (21 stycznia-18 lipca 1944):

- komendanci: por. Czesław Grombaczewski „Jurand” (poległ 13 lipca 1944 r.); ppor. Stanisław Stachowicz „Sławicz” (po śmierci „Juranda” dowodził brygadą na polu bitwy)²¹⁸; por. Roman Korab-Żebryk „Korab” (od 14 lipca 1944),
- zastępca komendanta: por. Wilhelm Dietmeyer „Wilczur”,
- kwatermistrz: st. sierż. Maurycy Palenko „Strug”,
- kapelan: ks. Józef Prejsser „Protazy”,
- dowódca plutonu zwiadu konnego: kpr. pchor. Sławomir Słubicki „Prus”,
- 1 kompania strzelecka: por. Stanisław Stachowicz „Sławicz”,
- 3 kadrowa kompania szturmowa: ppor. Roman Korab-Żebryk „Korab”,
- 5 kompania „Mała Błyskawica”: sierż. pchor. Wilhelm Szuba „Sambor”,
- 8 kompania „Bujwidze”: sierż. Józef Piontek „Marek”,
- 9 kompania ckm-ów: st. sierż. Maurycy Palenko „Strug”,
- drużyna łączności: plut. Jan Kozłowski „Kondensator”,
- drużyna saperów: N.N. „Kotwica”,
- żandarmeria: Wacław Ambroziak „Sęp”,
- lekarz: Jan Rymian „Pean”.

Stan osobowy brygady wynosił około 650 żołnierzy²¹⁹.

2 Wileńska Brygada Armii Krajowej (3 lipca-18 lipca 1944):

- komendant: por./kpt. Wiktor Korycki „Kaziuk”,
- drużyna łączności: por. Stanisław Symonowicz,
- placówka Rzesza: komendant N.N. „Walter”,
- placówka Mejszagola: komendant N.N. „Dąb”,
- placówka Podbrzezie: komendant N.N. „Kumkor”,

Stan osobowy brygady wynosił około 400 żołnierzy²²⁰.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ 1. *Wileńska Brygada AK...*, s. 420-422; KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego, czerwiec 1944; OdeB oddziałów partyzanckich Okręgu Wileńskiego AK („Wiano”, „Miód”), czerwiec 1944, sygn. SK 1.I.8.

²²⁰ KPBC, ASK, Biografia osobowa d-cy 2. Wileńskiej Brygady Armii Krajowej por./kpt. Wiktora Koryckiego, ps. „Kaziuk”, „Wiktor” i „Mieczysław”, [maszynopis]; Archiwum Ośrodka „Karta” (dalej: AOK), Archiwum Wschodnie (dalej: AW), Krótki rys historyczny 2 Wileńskiej Brygady Armii Krajowej por. Wiktora Koryckiego ps. „Kaziuk”, sygn. AW III/618.28.09; J. Wołkonnowski, *Okręg Wileński...*, s. 263; KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej... Z. Kłosiński, *op. cit.*, s. 35-38; M. Korejwo, *Moje ścieżki partyzanckie...*, s. 267.

3 Wileńska Brygada Armii Krajowej (koniec 1943-18 lipca 1944):

- komendant: por. Gracjan Fróg „Szczerbiec”,
- adiutant: kpt. Władysław Szubert „Wład”,
- szef sztabu: por. Edward Dziemieszkiewicz „Bem”,
- oficer broni: ppor. Edward Nowosławski „Ruczaj”,
- kwatermistrz: por. Marian Świerczyński „Bajka”,
- kapelan: ks. Bolesław Jaskólski „Kordecki” (do maja 1944); ks. Witold Szymczukiewicz „Mimoza”,
- 1 kompania: ppor. Romuald Rajs „Bury”,
- 2 kompania: por. Wiktor Jagoda „Brzoza”,
- 3 kompania: ppor. Jan Kasprzycki „Joe”,
- 4 kompania: por. Zygmunt Kerney „Kim”,
- pluton ckm-ów: Władysław Masiulaniec „Robak”,
- pluton kolarzy: Kazimierz Wędzicha „Krak”,
- pluton żandarmerii: Jan Morawiński „Szczupak”,
- szwadron kawalerii: rtm. Stanisław Zyberk-Platter „Wisling”,
- szef kolumny samochodowej: por. Konstanty Szczerba „Biały”; Henryk Baniewicz „Garda”,
- lekarz: por. dr Lech Iwanowski „Lancet”; dr Włodzimierz Polak-Chmielewski „Chmiel”.

Stan osobowy brygady wynosił około 900 żołnierzy²²¹.

4 Wileńska Brygada Armii Krajowej „Narocz” (2 marca-18 lipca 1944):

- komendant: ppor. Longin Wojciechowski „Ronin”,
- adiutant: pchor. Dobiesław Smoliński „Dobek”,
- oficer gospodarczy: pchor. Wacław Słowniński „Wir”,
- oddział zwiadowczy: ppor. Aleksander Czarnowski „Ol”, „Ola”,
- 1 kompania: pchor. Jan Lisowski „Korsarz”; pchor. N.N. „Korab” (od 4 lipca 1944),
- 2 kompania: Feliks Salmonowicz „Zagończyk”,
- 3 kompania: N.N. „Janusz”; N.N. „Pika”,
- 4 kompania: Bronisław Rymkiewicz „Rydz”,
- 5 kompania: Jan Hajciuk „Podlasiak”, „Lewandowski”,
- lekarz: Jan Mańkowski „Medyk”,
- siostry sanitariuszki: „Bronka”, „Jachna”, „Żaneta”, „Halina”.

²²¹ Z. Kłosiński, *op. cit.*, s. 35-38; M. Korejwo, *Moje ścieżki partyzanckie...*, s. 267.

Stan osobowy brygady wynosił około 620 żołnierzy²²².

5 Wileńska Brygada Armii Krajowej (wrzesień 1943-marzec 1947):

- komendant: por. Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka”,
- zastępca komendanta: ppor. Longin Wojciechowski „Ronin”,
- kapelan: ks. Aleksander Grabowski „Piotr”,
- 1 pluton: por. Jan Wiktor Więcek „Kanarek”, „Rakoczy”,
- 2 pluton: sierż. Mieczysław Kitkiewicz „Kitek”,
- 3 pluton: sierż. Antoni Rymśza „Maks”,
- 4 pluton: Wincenty Mroczkowski „Zapora”,
- pluton kawalerii: por. Roman Bamburski „Dornik”,
- lekarz: pchor. Konstanty Pukianiec „Strumyk”.

Stan osobowy brygady wynosił około 550 żołnierzy²²³.

6 Wileńska Brygada Armii Krajowej (19 marca-18 lipca 1944):

- komendant: mjr Franciszek Koprowski „Konar”,
- adiutant: ppor. Teodor Sawicki „Otto”,
- szef sztabu: por. Adam Boryczka „Tońko”,
- oficer wywiadu: rtm. M. Okulicz-Kozaryn „Dryja”,
- kwatermistrz: ppor. Wincenty Borodziejewicz „Szkrab”,
- łączność: I. Baranowska „Basia”; J. Szarłat „Bubi”,
- kapelan: ks. J. Laska „Ksiądz Piotr”,
- 1 kompania: por. A. Boryczka „Tońko”; ppor. Henryk Meszczyński „Dziewic” (od kwietnia 1944),
- 2 kompania: por. Piotr Słonina „Piotr”,
- 3 kompania: por. P. Górski „Ziemowit”,
- 4 kompania specjalna: por. E. Stefanowicz „Strach”,
- zwiad konny: ppor. Z. Odyniec „Wiesław”,
- drużyna ckm-ów: kpr. R. Fedorowicz „Bob”,
- drużyna żandarmerii: wachm. J. Prończuk „Tatar”; wachm. J. Stańko „Jar”; ppor. F. Moralewski „Roland”.

²²² M. Potocki, *Między Dźwiną a Wilią...*, s. 106-107.

²²³ *Ibidem*, s. 85-86; W. Szewieliński, *op. cit.*, s. 68-69; *Od Naroczy do Niemna...*, s. 294 i in.; AOK AW, Wykaz żołnierzy Oddziału „Kmicica” Armii Krajowej oraz 4 i 5 Brygady Armii Krajowej, sygn. AW III/618.38.12.

Stan osobowy brygady wynosił około 800 żołnierzy²²⁴.

7 Wileńska Brygada Armii Krajowej (4 lutego-17 lipca 1944):

- komendant: por. Wilhelm Tupikowski „Wilhelm”,
- zastępca komendanta: por. Wiesław Makowski „Wacław”,
- adiutant: bosm. Jan Czerwiński „Żuk”,
- oficer ds. specjalnych: por. Adolf Połoński „Benek”,
- oficer ds. dywersji kolejowej: por. Adolf Połoński „Benek”,
- kapelan: ks. Antoni Prajsser „Gerwazy”,
- łączniczka: Jadwiga Czerwińska „Malina”,
- sanitariuszka: Wanda Jankowska „Pigułka”,
- 1 pluton: por. Eugeniusz Szymaniak „Poraj”,
- 2 pluton: por. Aleksander Dukszo „Wicher”,
- 3 pluton: plut. pchor. Jerzy Dzierżyński „Szczęsny”.

Stan osobowy brygady wynosił około 400 żołnierzy²²⁵.

8 Oszmiańska Brygada Armii Krajowej (pocz. 1944-17 lipca 1944):

- komendant: dowódca por. Witold Turonek „Tur”,
- zastępca dowódcy: por. Jan Józef Zygowiec „Góral”,
- kwatermistrz: sierż. Władysław Leszczewicz „Gołąb”,
- lekarz: dr Anatoliusz Bale „Ponury”,
- łącznik: Stefania Czenko „Czyżyk”,
- 1 pluton: pchor. Stanisław Dawidowicz „Nabój”,
- 2 pluton: sierż. Władysław Leszczewicz „Gołąb”,
- 3 pluton: pchor. N.N.

Stan osobowy brygady wynosił około 500 żołnierzy²²⁶.

²²⁴ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; W. Borodziejewicz, *Szósta Wileńska...*, s. 321-330.

²²⁵ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; AOK, AW, sygn. AW III/618.49.05, Alfabetyczny wykaz byłych żołnierzy Oddziału Partyzanckiego „Żuka”, „Gozdawy” oraz 7 Brygady „Wilhelma” wraz z wykazem pseudonimów; J. Bohdanowicz, *7. Brygada Wilhelma. Armia Krajowa Okręg Wileński*, wyd. 2, Warszawa 2008, brak numeracji stron.

²²⁶ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 488; Janusz Bohdanowicz wskazuje, że 8 Brygada liczyła około 300 żołnierzy, zob. J. Bohdanowicz, *8. Brygada Tura. Armia Krajowa Okręg Wileński*, z. 9, Gdańsk 2008, brak numeracji stron.

9 Oszmiańska Brygada Armii Krajowej (10 lutego-18 lipca 1944):

- komendanci: chor. Jan Kolendo „Mały” (poległ 7 lipca 1944 r.); kpt. Jan Dubois-Dubiski „Gracz”,
- zastępca dowódcy: ppor. Eugeniusz Stosuj „Kozioł”,
- lekarz: dr Tadeusz Wiszniewski „Hel”,
- łącznik: N.N. „Fiołek”,
- zwiad konny: pchor. Henryk Łokuciewski „Czarny”,
- 1 pluton: ppor. Eugeniusz Stosuj „Kozioł”,
- 2 pluton: ppor. Donat Downarowicz „Dan”,
- 3 pluton: ppor. Henryk Lefik „Tarzan”,
- kompania saperów: Stanisław Chyliński „Frez”.

Stan osobowy brygady wynosił około 270 żołnierzy²²⁷.

10 Oszmiańska Brygada Armii Krajowej (koniec czerwca-17/18 lipca 1944):

- komendant: por. Czesław Bukowski „Gustaw”,
- zastępca: por. Władysław Burak „Gajewski”,
- adiutant: ppor. Wiktor Snastin „Kurek”,
- kwatermistrz: sierż. Wiktor Andrzejewski „Pszczołka”,
- oficer łączności: plut. Edward Bujnicki „Drucik”,
- lekarze: dr Michał Holak „Bonifacy”; dr Adam Wysocki „Piotr”,
- 1 kompania: dowódca: ppor. Aleksander Stanisław Czajkowski „Chytry”,
- 2 kompania: ppor. Stanisław Butkiewicz „Żbik”,
- 3 kompania: ppor. Leonard Piastowski „Art”, „San”.

Stan osobowy brygady wynosił około 400 żołnierzy²²⁸.

12 Oszmiańska Brygada Armii Krajowej (początek lutego-18 lipca 1944):

- komendant: por. Hieronim Romanowski „Cerber”,
- zastępca dowódcy: por. Roman Olechnowicz „Mars”,
- kwatermistrz: kpt. Minejko „Wujek”,
- szef kancelarii: kpr. Jan Sipilo „Słowik”,

²²⁷ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; AOK, AW, sygn. AW III/618.28.12, Życiorysy dowódców i kalendaria działalności Brygad Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego; R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska...*, s. 488; T. Gasztold, *Partyzanci z Oszmiany*, „Pobrzeże” 1988, nr 4, s. 13; P. Rokicki, *Wileńska Brygada Kawalerii Armii Krajowej*, Warszawa 2008, s. 5.

²²⁸ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; AOK, AW, sygn. AW III/618.38.26, Ewidencja żołnierzy 10 Oszmiańskiej Brygady „Gustawa” w 3 Zgrupowaniu Okręgu Wileńskiego AK mjr. „Jaremy”.

- podoficer broni: kpr. N.N. „Szczerba”,
- lekarz: dr Zbigniew Szacki „Trus”,
- dowódca zwiadu: ppor. Wacław Dobrzyński „Łuk”.

Stan osobowy brygady wynosił około 230 żołnierzy²²⁹.

13 Mołodeczańska Brygada Armii Krajowej (marzec-19 sierpnia 1944):

- komendant: mjr Adam Walczak „Nietoperz”,
- zastępca komendanta: por./kpt. Michał Galej „Zawisza”,
- szef sztabu: pchor./ppor. Andrzej Sochański „Pampuch”,
- oficer wywiadu: pchor. Olgierd Kirkiłło „Żorż”,
- kwatermistrz: plut. Ludwik Dulniak „Ludwik”,
- 1 pluton: pchor. Aleksander Zajkowski,
- 2 pluton: ppor. Emeryk Węclawowicz „Bogdan”,
- zwiad konny: Czesław Łaskiewicz „Żbik”.

Stan osobowy brygady wynosił około 300 żołnierzy²³⁰.

23 Braśawska Brygada Armii Krajowej (26 kwietnia-18 lipca 1944):

- komendanci: por. Marian Kisielewicz „Ostroga” (poległ 21 czerwca 1944 r. pod Łokcianami); ppor. Witold Kisiel „Świątołdycz”,
- zastępca komendanta: ppor. Witold Kisiel „Świątołdycz”,
- adiutanci: ppor. Czesław Budrewicz „Topór”; ppor. Albin Palczewski „Kot”,
- kwatermistrz: sierż. Jan Głowacz,
- dowódca zwiadu: plut. Jan Libako „War”,
- dowódca poczty: ogn. Jan Olszewski „Rys” vel Radziejewicz,
- szef służby sanitarnej: dr Eugeniusz Waszczuk „Tadeusz”,
- 1 kompania: ppor. Michał Szypillo „Pancerz”,
- 2 kompania: chor. Jan Zapolski „Wilk”,
- 3 kompania: ppor. Bogdan Pirtan „Trzmiel”,
- 4 kompania: ppor. Waldemar Żaba „Bocian”,
- 5 kompania: Franciszek Michańczyk „Boa”,

²²⁹ T. Gasztold, *Nad Niemnem...*, s. 80; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...* s. 233; KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; BOssol., 16740/II, 12 Brygada [Armii Krajowej] w pamięci jej partyzantów. Wspomnienia i relacje z działalności konspiracyjnej na Wileńszczyźnie z lat 1941-1944, k. 18.

²³⁰ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 233; A. Walczak, *13. Brygada...*, s. 99-102; BOssol., 16740/II, 12 Brygada [Armii Krajowej] w pamięci..., k. 18.

- kompania specjalna: sierż. Antoni Pietkiewicz „Szyszka”.
- Stan osobowy brygady wynosił około 400 żołnierzy²³¹.

24 Brygada Armii Krajowej „Dryświaty” (kwiecień-17 lipca 1944):

- komendant: por. Kazimierz Krauze „Wawrzecki”,
- zastępca dowódcy: por. Czesław Budrewicz „Topór”,
- adiutant: ppor. Czesław Żurawski,
- kapelan: ks. Adam Szabunia „Adam”,
- lekarz: Aldona Czerniewska-Sapieha „Ada”,
- poczet dowódcy: pchor. Waldemar Czerniewski „Czarny”,
- kwatermistrz: kpr. Witold Fedorowicz „Malukiewicz”,
- zwiad konny: pchor. Edmund Raczyński „Kmicic”,
- 1 kompania: ppor. Henryk Kołomecki „Górnik”,
- 2 kompania: ppor. Wacław Sidorkiewicz „Bem”,
- 3 kompania: ppor. Henryk Natałko „Kołosowski”,
- 4 kompania: ppor. Edmund Lisowski „Krzak”,
- kompania specjalna: ppor. Czesław Natałko „Hel”.

Stan osobowy brygady wynosi około 280 żołnierzy²³².

36 Brygada Armii Krajowej „Żejmiana” (marzec-18 lipca 1944):

- komendant: por. Witold Kiewlicz „Wujek”,
- zastępca dowódcy: por. Józef Romejko „Klin”,
- adiutant: ppor. Stanisław Górski,
- 1 kompania: ppor. Stefan Piętkiewicz „Młot”,
- 2 kompania: por. Władysław Sucharzewski „Kruk”,
- 3 kompania: ppor. Leon Saniuk.

Stan osobowy brygady wynosił około 360 żołnierzy²³³.

²³¹ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej... A. Szemiel, *23 Brasławska Brygada Partyzancka Armii Krajowej we wspomnieniach dowódców i żołnierzy*, Warszawa 2002, s. 40; K. Krauze, *Ostatni raport*, [suplement do:] „Wileński Przekaz” 1997, nr 14, s. 83.

²³² KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; ibidem, sygn. SK 1.I.6, Cywilne władze. 24 Brygada „Dryświaty”. *Dzielnica B (Akcja Burza)*; K. Krauze, *Ostatni raport...*, s. 96-97.

²³³ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; AOK, AW, sygn. AW III/618.38.31, Ewidencja żołnierzy z 36 Brygady Armii Krajowej „Żejmiana” – II Zgrupowanie AK Okręgu Wileńskiego; ibidem, sygn. AW III/618.28.31, Biogram Witold Kiewlicza ps. „Wujek”, dowódcy 36 Brygady AK; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 211; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 642.

Kadra 3 Wileńskiej Brygady AK przed kościołem, od lewej: ppor. Romuald Rajs „Bury”, st. sierż. pchor. Lech Iwanowski „Lancet”, por. Gracjan Fróg „Szczeriec” i pchor. Tadeusz Górecki „Lemiesz” – Turgiele 1944

Pamiętkowa fotografia po akcji w Nowych Trokach. Od lewej stoją: Stanisław Bekiesz „Pomian”, „Orzeł”, Marian Michniewicz „Kurzawa”, Władysław Pieracki „Pirat”, „Ślăzak”, Marian Sutkiewicz „Sęk”, „Tur”, NN. Siedzą: NN „As”, Robert Nakwas-Pugaczewski „Okoń”, Józef Surowiak „Bohdan” i Józef Bandzo „Jastrzăb”

Spotkanie wielkanocne. Od lewej stoją: Eugeniusz Korejwo „Mat” i Leonarda Korejwo. Od prawej: ppor. Romuald Rajs „Bury” z żoną Genowefą Rajs, Henryk Siemaszko „Dłuższy” – Turgiele 1944

Warta honorowa przy Grobie Pańskim. W drzwiach stoją Józef Surowiak „Bohdan” i Romuald Rajs „Bury” – Turgiele 1944

Od lewej: Zbyszko Siemaszko „Swojak”, Edward Ryśnik „Pantera”, Zenon Sarnecki „Sarna” oraz „Zuch”

Żołnierze 2 kompanii 3 Wileńskiej Brygady AK

Drużyna Czesława Stankiewicza „Zaskoczka” – Rakańce, kwiecień 1944

Żołnierz 3 Wileńskiej Brygady AK na warcie – Taboryszki 1944

Szwadron kawalerii 3 Wileńskiej Brygady AK, kolumnę zamyka NN „Michałko” – Turgiele 1944

Oddział Rozpoznawczy Okręgu Wilno AK (ORKO) (15 maja-18 lipca 1944):

- komendant: por. Władysław Kitowski „Grom”, „Orlicz”,
- łączniczka: Maria Kitowska „Margerita”,
- 1 pluton konny: ppor. Hieronim Piotrkowski „Jur”,
- 2 pluton: ppor. Jerzy Urbankiewicz „Zawada”,
- pluton kolarzy: plut. Wacław Frąckiewicz „Popiel”.

Stan osobowy brygady wynosił około 120 żołnierzy²³⁴.

6. Upamiętnienie Wileńskiej Armii Krajowej

Tablice:

1. Tablica pamiątkowa dla żołnierzy V Wileńskiej Brygady AK w Ostródzie,
2. Tablica pamiątkowa ku czci żołnierzy 5. Wileńskiej Brygady Armii Krajowej i Danuty Siedzikówny „Inki” w Zwierzyńcu,
3. Tablica upamiętniająca akcję zbrojną ppor. Zdzisława Badochy w Bączu z 1946 r.,
4. Tablica poświęcona żołnierzom 3 Wileńskiej Brygady Partyzanckiej AK „Szczerbca” w kościele św. Bartłomieja w Gdańsku,
5. Tablica pamiątkowa ku czci mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszk” i żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK w Hajnówce, w kościele pw. św. Cyryla i Metodego,
6. Tablica upamiętniająca żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszk” w Zimnej Wodzie koło Nidzicy, w kościele pw. św. Huberta,
7. Tablica poświęcona mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce” oraz żołnierzom 5 Wileńskiej Brygady AK w Pisz, w kościele pw. Matki Miłosierdzia Ostrobramskiej,
8. Tablica poświęcona żołnierzom 5 Wileńskiej Brygady AK i ich dowódcy mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce”, a także działającym zbrojnie do listopada 1946 r. oddziałom ppor. Henryka Wieliczki „Lufy” i ppor. Leona Smoleńskiego „Zeusa” w Ostródzie w kościele pw. NMP,
9. Tablica epitafijna Ośrodka Mobilizacyjnego Okręgu Wileńskiego AK poświęcona dowódcom rozstrzelanym 8 lutego 1951 r. w Warszawie: ppłk. Antoniemu Olechnowiczowi „Podhoreckiemu”, mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi

²³⁴ KPBC, ASK, OdeB Oddziałów Armii Krajowej...; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 426-427; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 242.

- „Łupaszce” oraz poległym żołnierzom Zgrupowania „Łupaszki” w Gdańsku w Bazylice Mariackiej,
10. Tablica epitafijna poświęcona mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce” w Gdańsku, w kościele pw. św. Brygidy,
 11. Tablica pamiątkowa w hołdzie dowódcy mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce” oraz wszystkim żołnierzom 5 Wileńskiej Brygady AK w Słupsku, w kościele pw. św. Jacka,
 12. Tablica pamiątkowa poświęcona pamięci ppor. Zdzisława Badochy „Żelaznego”, dowódcy szwadronu 5 Wileńskiej Brygady AK mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” w Czerninie, pow. sztumski, w kościele św. Królowej Jadwigi,
 13. Tablica upamiętniająca żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” 1 szwadronu pod dowództwem ppor. Zdzisława Badochy „Żelaznego” w Koszalinie, w kościele pw. Św. Ducha,
 14. Tablice pamiątkowe ku pamięci Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, gen. Władysława Sikorskiego, bp. Edmunda Nowickiego, mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”, por. Józefa Dąmbka, ppor. Antoniego Burzyńskiego „Kmicica” w kościele pw. św. Brygidy w Gdańsku,
 15. Tablica upamiętniająca ppor. Zdzisława Badochę „Żelaznego” w Dąbrowie Górniczej, w bazylice pw. Najświętszej Marii Panny Anielskiej,
 16. Tablica upamiętniająca Zdzisława Badochę „Żelaznego” w Podjazdach, w Szkole Podstawowej im. Danuty Siedzikówny „Inki”,
 17. Tablica upamiętniająca Henryka Wielickę „Lufę” w Rozogach,
 18. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom 6 Brygady Wileńskiej AK w Jabłonnej Lackiej,
 19. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom 6 Wileńskiej Samodzielnej Brygady Partyzanckiej AK w Warszawie, w kościele pw. św. Anny,
 20. Tablica pamiątkowa żołnierzy AK Inspektoratu Oszmiańskiego w Toruniu, w kościele pw. Matki Boskiej Zwycięskiej,
 21. Tablica pamiątkowa AK Obszaru Lwowskiego i Okręgu Wileńskiego na Jasnej Górze,
 22. Tablica pamiątkowa AK Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego na Jasnej Górze,
 23. Tablica pamiątkowa AK Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego w Gorzowie Wielkopolskim, w katedrze pw. Wniebowzięcia NMP,
 24. Tablica poświęcona pamięci Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” w Warszawie, w kościele oo. Dominikanów,

25. Tablica poświęcona pamięci żołnierzy 3 Wileńskiej Brygady Partyzanckiej AK w Gdańsku, w kościele pw. św. Bartłomieja,
26. Tablica upamiętniająca kpt. Gracjana Fróga „Szczerbca” w Warszawie, w Muzeum Żołnierzy Wyklętych i Więźniów Politycznych PRL,
27. Tablica 6 Samodzielnej Brygady AK Wilno w Szczecinie,
28. Tablica 2 Wileńskiej Brygady AK „Wilhelma” w Szczecinie, w kościele pw. Matki Boskiej Ostrobramskiej,
29. Tablica upamiętniająca kpt. Władysława Łukasiuka „Młota” w Tokarach,
30. Tablica upamiętniająca żołnierzy AK Okręgów: Białystok, Nowogródek, Wilno w Białymstoku,
31. Tablica poświęcona bohaterom AK Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego w Poznaniu, na wzgórzu św. Wojciecha,
32. Tablica upamiętniająca gen. Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka” i jego żołnierzy we Wrocławiu, w bazylice pw. św. Elżbiety,
33. Tablica upamiętniająca Polaków na Wileńszczyźnie i wszystkich ziemiach wschodnich zamieszczona w Częstochowie,
34. Tablica upamiętniająca mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę” w Królowym,
35. Tablica poświęcona żołnierzom 3 Brygady AK „Szczerbca” w Gdańsku, w Bazylice Mariackiej,
36. Tablica pamiątkowa poświęcona kpt. Gracjanowi Frógowi „Szczerbcowi” i jego żołnierzom poległym za wolność Ojczyzny w Warszawie, na Wojskowym Cmentarzu Powązkowskim,
37. Tablica pamiątkowa poświęcona dowódcy 1 Brygady AK ppor. Czesławowi Grombczewskiemu „Jurandowi” i 79 żołnierzom II Zgrupowania poległym pod Krawczunami-Nowosiólkami, zamieszczona w Warszawie, w kościele oo. Jezuitów,
38. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom III Zgrupowania AK „Jaremy” w Rucianem-Nidzie, w kościele parafialnym,
39. Tablica pamiątkowa poświęcona gen. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu „Wilkowi” w Olsztynie,
40. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom 13 Brygady AK „Nietoperza” w Warszawie, w kościele pw. św. Jacka,
41. Tablica pamiątkowa poświęcona mjr. Zygmuntowi Szendzielarzowi „Łupaszce” i żołnierzom 5 Brygady AK w Bobolicach,
42. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom 6 Samodzielnej Brygady AK w Olsztynie, w kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego,

43. Tablica pamiątkowa poświęcona gen. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu „Wilkowi” w 40. rocznicę jego śmierci w Pakości koło Inowrocławia,
44. Tablica pamiątkowa w hołdzie żołnierzom 8 Brygady „Tura” AK 3 Zgrupowania „Jaremy” w Oszmianie, w kościele pw. św. Michała Archanioła,
45. Tablica pamiątkowa poświęcona poległym żołnierzom 9 Brygady „Małego” i Ośrodka AK w Sole, w kościele parafialnym,
46. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom Garnizonu AK miasta Wilna w Gdańsku, w Bazylice Mariackiej,
47. Tablica pamiątkowa poświęcona poległym żołnierzom 3 Zgrupowania AK (Brygad AK: 8, 9, 13) w Graużyszkach, w kaplicy cmentarnej,
48. Tablica pamiątkowa poświęcona gen. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu „Wilkowi” w 45. rocznicę jego śmierci w Łodzi, w kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego,
49. Tablica pamiątkowa poświęcona por. Czesławowi Grombaczewskiemu „Jurandowi”, dowódcy 1 Brygady AK w Toruniu,
50. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom 3 Brygady AK „Szczerbca”, Oddziału Partyzanckiego „Kmicica”, 5 Brygady AK „Łupaszk” i 4 Brygady AK „Narocz” w Gryfinie, w kościele pw. NMP,
51. Tablica pamiątkowa poświęcona Obrońcom Ziemi Wileńskiej, żołnierzom 6 Samodzielnej Brygady AK poległym w walce oraz „Tońce” i „Konarowi”, zamieszczona w Wierchosławicach, w kaplicy cmentarnej,
52. Tablica pamiątkowa poświęcona pamięci Henryka Rasiewicza „Kima” z 3 Brygady „Szczerbca” we Wrocławiu,
53. Tablica pamiątkowa poświęcona poległym obrońcom Ojczyzny – żołnierzom Wilna i Ziemi Wileńskiej, żołnierzom Września 1939, PSZ ma Zachodzie i Wschodzie, żołnierzom Okręgu Wileńskiego AK oraz ofiarom oprawców hitlerowskich i stalinowskich w Wilnie, w kościele pw. św. Ducha,
54. Tablica pamiątkowa poświęcona gen. Aleksandrowi Krzyżanowskiemu „Wilkowi” w Krakowie,
55. Tablica pamiątkowa poświęcona kpt. Gracjanowi Frógowi „Szczerbcowi” we Wrocławiu, w kościele pw. św. Elżbiety,
56. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom AK walczącym z okupantami w latach 1939-1944, żołnierzom Samoobrony walczącym w latach 1944-1945 ze zniewoleniem sowieckim i ofiarnym mieszkańcom Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego AK w Łodzi, w kościele garnizonowym,
57. Tablica pamiątkowa poświęcona tym, którzy tworzyli historię naszej Ojczyzny, gen. „Wilkowi” i ppłk. „Kotwiczowi” w Bydgoszczy, w kościele garnizonowym,

58. Tablica pamiątkowa poświęcona Stanisławowi Kiałce „Jelonkowi” we Wrocławiu, w kościele garnizonowym,
59. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom Okręgu Wileńskiego AK poległym, pomordowanym i zmarłym za wolność Ojczyzny w Krakowie, w kościele pw. św. Jadwigi Królowej Polski, w Panteonie Narodowym Żołnierzy Armii Krajowej Polskich Kresów Wschodnich,
60. Tablica pamiątkowa poświęcona tym, którzy tworzyli historię naszej Ojczyzny, gen. A. Krzyżanowskiemu „Wilkowi” i ppłk. M. Kalenkiewiczowi „Kotwiczowi” w Wilnie, w „Domu Polskim”,
61. Tablica pamiątkowa poświęcona poległym i zamordowanym żołnierzom 4 Brygady AK „Narocz” Okręgu Wileńskiego i jej dowódcy kpt. Longinowi Wojciechowskiemu „Roninowi” w Łodzi, w kościele pw. św. Teresy,
62. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom Brańsławskiej Brygady i jej dowódcy Marianowi Kisielewiczowi „Ostrodze”, poległym w walkach o ziemię wileńską w latach 1939-1945 w Łodzi, w kościele pw. św. Teresy,
63. Tablica pamiątkowa poświęcona dowódcom i żołnierzom AK Okręgu Wileńskiego „Wiano” i Nowogródzkiego „Nów” więzionych w łagrach sowieckich i zesłanych na nieludzką ziemię, w Łodzi, w kościele pw. św. Teresy,
64. Tablica pamiątkowa poświęcona pamięci żołnierzy AK ziemi wileńskiej Zgrupowania „Węgielnego” poległym w latach II wojny światowej między Dźwiną i Wilnem w Łodzi, w kościele pw. Najświętszego Imienia Jezus,
65. Tablica pamiątkowa pamięci poległych w boju oraz zamordowanych w więzieniach i łagrach żołnierzy ziemi wileńskiej 6 Wileńskiej Samodzielnej Brygady Partyzanckiej AK w Łodzi, w kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego.

Pamiętkowe głązy, pomniki, obeliski:

1. Pomnik upamiętniający żołnierzy szwadronu 5 Wileńskiej Brygady AK w Sierakowicach,
2. Pomnik upamiętniający pobyt dowódcy 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK mjr. Zygmunta Szendzielorza „Łupaszki” w Kiersnowie koło Brańska,
3. Pomnik upamiętniający żołnierzy 1 szwadronu 5 Brygady Wileńskiej AK pod dowództwem por. Zygmunta Błażejewicza „Zygmunta” i oddziału ppor. Władysława Łukasiuka „Młota” w Miodusach-Pokrzywnych,
4. Pomnik na cmentarzu upamiętniający żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK mjr. Zygmunta Szendzielorza „Łupaszki” poległych w walce z reżimem komunistycznym w Osmoli, w powiecie siemiatyckim,

5. Pomnik poświęcony pamięci żołnierzy patrolu 6 Brygady Wileńskiej AK st. sierż. Adama Ratyńca „Lamparta” poległych 10 i 11 maja 1952 r. w lesie Sokóle pod Mielnikiem oraz Chłopkowem nad Bugiem (Mielnik nad Bugiem, pow. siemiatycki),
6. Pomnik pamięci kpt. Władysława Łukasiuka „Młota”, dowódcy oddziałów partyzanckich 6 Brygady Wileńskiej AK w Czujach-Wólce,
7. Pomnik pamięci kpt. Kazimierza Kamieńskiego „Huzara” i jego żołnierzy z oddziałów partyzanckich Obwodu AK-AKO-WiN Wysokie Mazowieckie i 6 Brygady Wileńskiej AK w Wysokiem Mazowieckiem,
8. Głaz i tablica pamiątkowa poświęcona pamięci Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” i jego żołnierzy w Zajezierzu, w powiecie sztumskim,
9. Pomnik upamiętniający żołnierzy 5 Wileńskiej Brygady AK mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” w Bartlu Wielkim, w powiecie starogardzkim,
10. Głaz upamiętniający ppor. Zdzisława Badochę „Żelaznego” w Czerninie,
11. Obelisk upamiętniający przejazd żołnierzy „Żelaznego” w Sierakowicach,
12. Pomnik upamiętniający zwycięski bój oddziałów AK i Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (NZW) w miejscowości Brzozowo-Antonie,
13. Pomnik kpt. Władysława Łukasiuka „Młota” w Czajach-Wólce,
14. Popiersie Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” w Głogowie,
15. Pomnik Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” w Osielcu.
16. Pomnik mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki” w Krakowie,
17. Krzyż ku czci „Kmicica” i jego żołnierzy podstępnie pomordowanych przez partyzantów sowieckich w rejonie jeziora Narocz,
18. Płyta nagrobna dowódcy 3 Zgrupowania AK mjr. Czesława Dębickiego „Jaremy” w Poznaniu na cmentarzu,
19. Obelisk poświęcony poległym żołnierzom 9 Brygady AK „Małego” w Nowogrodzku Pomorskim,
20. Pomnik pamięci żołnierzy 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK poległych i zamordowanych w latach 1944-1953 w Siedlcach.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Fundacji gen. Elżbiety Zawackiej w Toruniu (AFGEZ):

Archiwum Pomorskie (AP), Dział Archiwum Wojennej Służby Kobiet: 3355/WSK; 3575/WSK.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN):

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Białymstoku: [1944] 1983–1990: BI 07/1522/1.

Archiwum osobiste: Roman Korab-Żebryk: Wr 221/265; Wr 221/161; Wr 221/189.

Archiwum Ośrodka „Karta” (AOK):

Archiwum Wschodnie (AW): AW III/618.28.09; AW III/618.28.31; AW III/618.38.31; AW III/618.38.26; AW III/618.28.12; AW III/618.49.05; AW III/618.38.12.

Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN):

Antoni Kokociński: Akc.11.577.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOssol.):

Zbiór Stanisława Kiałki: 16648/II; 16654/II; 16652/II; 16655/II; 16647/II; 16650/II.

Zespół Wiktor Sadowski, współpraca Zygmunt Protasewicz: 16740/II.

Kujawsko Pomorska Biblioteka Cyfrowa (KPBC):

Archiwum Stanisława Kiałki (ASK): SK 1.I.02; SK 1.I.6; SK 1.I.8; SK 1.I.4; SK 1.I.14; SK 1.I.13 (346).

Ankiety żołnierzy Armii Krajowej: Korycki Wiktor, maszynopis; Grzesiak Józef Andrzej, maszynopis.

Źródła drukowane:

Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, t. 1, *Wrzesień 1939-czerwiec 1941*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, t. 2, *Czerwiec 1941-kwiecień 1943*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, t. 3, *Kwiecień 1943-lipiec 1944*, [kom. red. T. Pełczyński (przewodniczący) et al.], Wrocław 1990.

Mały rocznik statystyczny 1939, Warszawa 1939.

„Nie było czasu na strach”. Z Janiną Wasilój-Smołęską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk, Szczecin 2016.

Raport Markowa, „Pamiętnik Okręgu Wileńskiego AK” (Bydgoszcz) 2006, nr 32, s. 24-25.
Rocznik statystyczny Wilna 1937, Wilno 1939.

Opracowania:

Balbus T., „Korab”. Wilniuk klasyczny. Doktor Roman Korab-Żebryk (1916–2004). Biografia Wilnianina, oficera Armii Krajowej, więźnia NKWD, historyka Polski Podziemnej (na tle dziejów XX wieku), Wrocław 2012.

Balbus T., *Szczerbcowa Brygada w fotografii i relacjach*, Warszawa 2020.

Bohdanowicz J., 7. Brygada Wilhelma. Armia Krajowa Okręg Wileński, wyd. 2, Warszawa 2008.

Bohdanowicz J., 8. Brygada Tura. Armia Krajowa Okręg Wileński, z. 9, Gdańsk 2008.

Bohdanowicz J., Oddział Partyzancki Kmicica Armia Krajowa Okręg Wileński, Warszawa 2008.

Borodziejewicz W., *Szósta Wileńska Brygada AK*, Warszawa 1992.

Brzozowski Z.S., *Litwa – Wilno 1910-1945*, Paris 1987.

Janiczakówna-Szyksznian D., *281 dni w szponach NKWD*, Bydgoszcz 1997.

Fedorowicz Z., *Trzydzieści lat mojego pobytu w Wilnie 1914-1944*, Bydgoszcz 2010, Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B, nr 71.

Gasztold T., *Nad Niemnem i Oszmianką. Z dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie*, Koszalin 1991.

Gasztold T., *Partyzanci z Oszmiany, „Pobrzeże”* 1988, nr 4, s. 12-17.

Głogowski A., *Początki konspiracji wojskowej i cywilnej na Wileńszczyźnie w latach 1939-1941*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 213-239, <https://doi.org/10.12797/9788381384681.07>.

Januszczyńska-Jurkiewicz J., *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920-1939*, Katowice 2010, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 2691.

Kania L., *Organizacja i funkcjonowanie podziemnego wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940-1945)*, „*Studia Lubuskie*” 2010, t. 6, s. 49-85.

Kania L., *Prawnicy wobec okupacji Wileńszczyzny w latach II wojny światowej*, „*Palestra*” 2004, nr 49/5-6 (557-558), s. 87-94.

Kłosiński Z., *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie*, [red. merytoryczna W. Czarnecki], Białystok 2011.

Korab-Żebryk R., *Biała Księga. W obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991.

Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, przedm. T. Jędruszczak, wyd. 2 popr. i rozsz., Warszawa 1988.

Korejwo M., *Moje ścieżki partyzanckie. W 3. Wileńskiej Brygadzie Armii Krajowej „Szczerbca”*, Warszawa-Kraków 2014.

- Kozłowski P., Zygmunt Szendzielarz „Łupaszko” 1910-1951, Warszawa 2011.
- Krajewski J., *Wojenne dzieje Wilna 1939-1945. Losy Polaków, sensacje, zagadki*, Warszawa 2011.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krajewski K., Wileński Okręg Armii Krajowej, [w:] *Broszura edukacyjna dla wolontariuszy projektu „Pamięci Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK”. Historia Wileńskiej Armii Krajowej. Losy obywateli polskich na terenie Wileńszczyzny w czasie i po II wojnie światowej*, red. K. Krajewski, A. Hoffmann, Warszawa 2020, s. 4-15.
- Krauze K., *Ostatni raport*, [suplement do:] „Wileński Przekaz” 1997, nr 14, s. 150.
- Krzyżanowski B., *Wileński matecznik*, Warszawa 2014.
- Lewandowska S., *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939-1945*, wyd. 3, Warszawa 2004.
- Łossowski P., *Kształtowanie się polityki litewskiej wobec obszarów przyłączonych jesienią 1939 r., „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”* 1981, t. 17, s. 139-167.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987.
- Miejsca bitew i mogiły żołnierzy Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej, oprac. J. Adamska, S. Matusiewicz, L. Świda, Bydgoszcz 1996, *Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria A*, t. 8.
- Morelowski J., *Na czele Okręgu Wileńskiego AK, „Orzeł Biały”* luty-marzec 1982.
- Niwiński P., *Konspiracja polska na Wileńszczyźnie w latach 1939-1941*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2000, nr 14, s. 9-52.
- Niwiński P., *Okręg Wileński AK w latach 1944-1948*, Warszawa-Kraków 2014.
- Niwiński P., *Okręg Wileński SZP-ZWZ w latach 1939-1941. Próba syntezy, „Pamięć i Sprawiedliwość”* 2002, nr 1, s. 73-108.
- Od Naroczy do Niemna. *Relacje partyzantów „Kmicica” – „Łupaszki” – „Ronina” Armii Krajowej na Wileńszczyźnie. Marzec 1943-lipiec 1944*, oprac. L. Bednarczuk, M. Tomkiewicz, Toruń 2022.
- Potocki M., *Między Dźwiną a Wilią. Wspomnienia dowódcy Wileńskiego Zgrupowania nr 2 AK, któremu podlegała m.in. 5 Wileńska Brygada Legendarnego majora Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”*, Warszawa-Kraków 2015.
- Rokicki P., *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie 1943-1945*, Warszawa 2007.
- Rokicki P., *Wileńska Brygada Kawalerii Armii Krajowej*, Warszawa 2008.
- Roman W.K., *Powojenne losy generała Nikodema Sulika, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”* 2016, nr 4(258), s. 115-139.
- Srebrakowski A., *Zmiany struktury narodowościowej Wileńszczyzny w latach 1939-1947*, [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej. 1931-1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006, s. 47-54.
- Stanisław Skowroński, [w:] *Słownik Polski Walczącej na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej*, t. 3, [red. L. Malinowski, aut. J. Andruszkiewicz et al.], Bydgoszcz 1995, s. 102.

- Szemiel A., *23 Brasławska Brygada Partyzancka Armii Krajowej. We wspomnieniach dowódców i żołnierzy*, Warszawa 2002.
- Szewieliński W., *U Kmicica i Łupaszki. Wspomnienia „Zawiszy” z oddziału „Kmicica” i 5. Wileńskiej Brygady AK legendarnego Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”*, Warszawa–Kraków 2015.
- Szyleyko J.Z., *Lepsza strona czasu*, Londyn 1992.
- Świetlikowski P., *Wołało nas Wilno. Z dziejów Garnizonu Miejskiego Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego*, Poznań 1991.
- Święcicki A., *Oddział terenowy Bazy Miód Kedywu Okręgu Wileńskiego*, „Wileński Przekaz” 1992, nr 7, s. 27-28.
- Tarka K., *Gen. Nikodem Sulik o SZP-ZWZ na Wileńszczyźnie*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku” R. 32, 2000, z. 4, s. 123-132.
- Tarka K., *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990.
- Tomaszewski L., *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1999.
- Tomaszewski L., *Współdziałanie Okręgowej Delegatury Rządu i stronnictw politycznych z Armią Krajową w walce o wyzwolenie Wileńszczyzny*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie. Sympozjum historyczne, Wilno, 30 czerwca-1 lipca 1944*, red. J. Wołkonowski, Warszawa 1996, s. 21-44, Biblioteka „Kuriera Wileńskiego”.
- Tomkiewicz M., *Więzenie na Łukiszkach w Wilnie 1939-1953*, Warszawa 2018.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia ponarska 1941-1944*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 2022, Monografie. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 173.
- Walczak A., *13. Brygada Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego*, Bydgoszcz 2002, Biblioteka Wileńskich Rozmaitości. Seria B, nr 40.
- Wiak W.J., *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939-1944*, Warszawa 2003.
1. *Wileńska Brygada AK „Juranda”. Relacje żołnierzy, wspomnienia dowódców*, zebrał i oprac. L.J. Malinowski, Warszawa–Kraków 2014.
- Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939-1945*, pod red. nauk. G. Łukomskiego, Warszawa 1996, Biblioteka „Marsa”, t. 6.
- Wołkonowski J., *Pierwszy partyzancki oddział Armii Krajowej „Kmicica” na Wileńszczyźnie*, [w:] *Żołnierze Armii Krajowej na Kresach Wschodnich podczas II wojny światowej. Historia – polityka – pamięć*, red. nauk. O. Grott, A. Perłakowski, Kraków 2021, s. 183-212, <https://doi.org/10.12797/9788381384681.06>.
- Wołkonowski J., *Polacy z Litwy Kowieńskiej w podziemiu polskim w latach 1939-1945*, [w:] *Polacy na Kowieńszczyźnie – dawniej i obecnie*, red. W. Lis, Lublin 2023, s. 389-426.
- Wołkonowski J., *Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, t. 5, s. 121-137, <https://doi.org/10.15290/mhi.2007.05.08>.
- Żurawski J.A., *Prasa konspiracyjna w Wilnie i Okręgu Wileńskim w latach 1939-1945. Okres czerwiec 1941 – czerwiec 1945*, „Niepodległość i Pamięć” R. 19, 2012, nr 1-4(37-40), s. 105-145.

Netografia

<https://wilno-zwzak.pl>.

Karol Kordas

Muzeum Armii Krajowej

INSPEKTORAT GRODNO ARMII KRAJOWEJ

ABSTRACT

Home Army Inspectorate Grodno

Grodno was already an important military point on the map of the Second Polish Republic before the Second World War, as the Corps District Command number III was stationed there. In September 1939, this city particularly suffered at the time of the Soviet Union's aggression against Poland. The last days of its freedom have gone down in historiography as the The Defence of Grodno 1939. As the Soviet occupation began, the nucleus of a civilian and military conspiracy began to emerge in the city and surrounding villages. However, it was during the German occupation that the development of independence groups in the Grodno area gained momentum. The article focuses mainly on the organisations that, as part of the unification action launched in 1942, became part of the Home Army, or even earlier were incorporated into the Union of Armed Struggle. Thus, the text describes the activities of the Polish underground from 1939-1945, its development, structure, as well as its participation in the Operation Tempest on the territory of the Inspectorate AK Grodno. The article concludes with an epilogue presenting the fate of the soldiers who resisted and undertook another fight against the Soviet Union.

Keywords: Grodno, Wołkowysk, Home Army, World War II, occupation, conspiracy, Operation Tempest

1. Początki konspiracji

Województwo białostockie po reorganizacji administracji w kwietniu 1939 r. obejmowało około 26 tysięcy km², w tym powiaty: augustowski, białostocki, Białostok-miasto, bielski, sokólski, suwalski, szczuczyński i wysokomazowiecki¹. W skład województwa wchodził również powiat grodzieński, który zajmował 4 459 km², oraz wołkowyski (3 938 km²)². Od 1921 r. w granicach powiatu grodzieńskiego znajdowały się następujące gminy: Berszty, Brzostowica Mała, Brzostowica Wielka, Dubno, Hołynka, Hornica, Hoża, Hudziewiczze, Indura, Jezioro, Kamionka, Krynki, Łasza, Łunna, Mosty, Porzecze, Skidel, Wielkie Ejsymonty, Wiercieliszki, Wołpa, Żydomla oraz Grodno-miasto³. Z kolei w skład powiatu wołkowyskiego wchodziły gminy: Biskupice, Izabelin, Jałówka, Krzemienica, Łysków, Międzyrzecz, Mścibów, Piaski, Podorosk, Porozów, Roś, Sławatycze, Święcica, Świsłocz, Tarnopol, Tereszki, Wołkowysk-miasto, Zelwa, Zelzin⁴. W chwili wkroczenia armii sowieckiej rejon białostocki zamieszkiwało ponad 71% ludności polskiej. Z kolei drugą co do wielkości grupą narodowościową na tym terenie byli Białorusini – 14,5%, niespełna 12% stanowiła ludność żydowska, natomiast mniejszy odsetek – Rosjanie oraz Niemcy⁵.

Początki konspiracji w Okręgu Białostok SZP-ZWZ

Konspiracja na terenie Białostocczyzny zaczęła działać już z końcem września 1939 r. Jej pierwsze załączki powstały w Grodnie, gdyż miasto to w okresie II Rzeczypospolitej było siedzibą Dowództwa Okręgu Korpusu nr III (DOK III).

¹ „Mały Rocznik Statystyczny” R.10, 1939, [kom. red. E. Szturm de Sztrem przewodn.], Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, s. 12.

² *Ibidem*, s. 12-13.

³ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 5, Województwo białostockie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924, s. 30-43.

⁴ *Ibidem*, s. 94-109.

⁵ Według spisu powszechnego z 1931 r. językiem polskim w województwie białostockim posługiwało się 845,7 tys. osób, j. białoruskim – 205,5 tys., j. hebrajskim – 153,5 tys., j. rosyjskim – 35 tys., j. niemieckim – 5,6 tys. oraz j. ukraińskim – 2,5 tys. Zob. *Niepokorna Białostocczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach*, oprac. M. Gnatowski, Białystok 2001, s. 16; „Mały Rocznik Statystyczny” ..., s. 22.

Stacjonowały tam: 76 Pułk Piechoty, 81 Pułk Piechoty, 29 Pułk Artylerii, 3 Dywizjon Samochodowy, 2 Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej, 7 Batalion Pancerny, 3 Batalion Telegraficzny, 3 Dywizjon Żandarmerii i dowództwo Brygady Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Miasto posiadało więc duże zaplecze wykwalifikowanych oficerów i żołnierzy zdolnych do organizowania zbrojnego podziemia po klęsce Polski we wrześniu 1939 r.⁶ Po zajęciu Grodna przez Armię Czerwoną (ACz) dowódca DOK III gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński wydał ppłk. Franciszkowi Ślęczce rozkaz zorganizowania ruchu niepodległościowego, który miał się opierać na przydzielonych mu oficerach i pracownikach Straży Granicznej oraz ludziach działających w „dywersji pozafrontowej”. Ppłk Ślęczka przyjął pseudonim „Krak” i podjąwszy współpracę z żołnierzami, harcerzami i członkami organizacji „Strzelec”, rozpoczął tworzenie sieci konspiracyjnej w rejonie grodzieńsko-białostockim⁷. Do pracy pod kierunkiem „Kraka” włączyli się kpt. Stanisław Siedlecki „Hańcza” oraz ppor. rez. Aleksander Polanko „Olek”, którzy rozpoczęli organizację struktury konspiracyjnej rejonu. Swoją pomocą służyli również kolejarze. Dzięki wykonywanej profesji mogli łatwiej poruszać się w terenie i pełnić funkcję łączników. W październiku i listopadzie 1939 r. pierwsze komórki organizacyjne powstały w miejscowościach: Grodno, Skidel, Jeziorany, Szczuczyn, Marcinkańce, Druskienniki oraz Bohatyrowicze. Członkowie konspiracji nawiązali również kontakt z poselstwem polskim w Kownie, m.in. z Zofią Sadowską⁸.

Trzy dni po zakończeniu walk o Grodno ppłk Ślęczka udał się razem z por. (?) Sienkiewiczem „Prusem” do Białegostoku. Z początkiem października 1939 r. nawiązali oni kontakt z grupą por. Antoniego Iglewskiego „Antoniego Mazeckiego”, „Antosia”⁹, który rozpoczął działalność konspiracyjną na własną rękę. Po tym, jak podjęto decyzję o współpracy, Iglewski podporządkował się ppłk. Ślęczce. „Krak” zaś dowodzenie nad grupą oddał ppor. Sienkiewiczowi, a sam w połowie października 1939 r. przedostał się przez „zieloną granicę” do

⁶ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 3, Warszawa 1966, s. 215-216.

⁷ Idem, *Ruch oporu w latach 1939-1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 1, Warszawa 1965, s. 15.

⁸ *Ibidem*; Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Kształtowanie się struktury organizacyjnej SZP na terenach Grodzieńszczyzny i Białostocczyzny, sygn. IX/3/50/158, k. 1.

⁹ W. Żarski-Zajdler podaje błędnie nazwisko Iglewskiego, myląc je z nazwiskiem konspiracyjnym „Mazecki”, „Marecki”. Zob. W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944 na Białostocczyźnie...*, cz. 1, s. 17-18; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK (X 1939 – I 1945)*, t. 1, Organizacja, referat materiałowy, Białystok 1993, s. 15.

Warszawy. Działalność „Prusa” trwała jednak krótko, zaledwie do listopada tego roku. W jego pracy organizacyjnej uczestniczyli pracownicy służby zdrowia i nauczyciele, których działalność nie wykraczała poza Białystok. Ślęccze udało się nawiązać kontakty z dowództwem Służby Zwycięstwu Polski (SZP) w Warszawie, któremu złożył raport z dotychczasowych działań w terenie, po czym oddał się do dyspozycji Komendy Głównej SZP (KG SZP), a ta oddelegowała go do Krakowa¹⁰. KG SZP wysłała do Białegostoku swojego pełnomocnika mjr. Stefana Drewnowskiego „Brzozę”, który porozumiał się z dowódcami podziemia utworzonego przez gen. Olszynę-Wilczyńskiego. Wówczas jego siatka przestała używać dotychczasowej nazwy „Armia Polska w Kraju – Odcinek Łomża–Grodno” i przyjęła inną – SZP, a następnie Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)¹¹. Z „Brzozą” kontakty nawiązali też kpt. Henryk Koppel „Henryk” z powiatu łomżyńskiego oraz por. Antoni Iglewski „Susel”, „Nieczuja”. Wysłannik dowództwa z Warszawy polecił im kontynuowanie działalności konspiracyjnej oraz przekazał listę kontaktów z placówek terenowych utworzonych przez ppłk. Franciszka Ślęczkę oraz por. Sienkiewicza. Ponadto powierzył dowództwo nad konspiracją „Henrykowi”. Działaczom podziemia niepodległościowego udało się zorganizować placówki na terenach powiatów: łomżyńskiego, wysokomazowieckiego i szczuczyńskiego, które już na przełomie 1939 r. i 1940 r. liczyły około 100 osób¹². Z końcem października 1939 r. do Białegostoku przybył z polecenia KG SZP mjr Feliks Banasiński jako p.o. komendanta Okręgu Białystok¹³. Wówczas kpt. Henryk Koppel oddał dowódzenie mjr. Banasińskiemu, jego zastępcą mianował por. Antoniego Iglewskiego, a sam z kolei pod koniec listopada udał się do Warszawy. Nowemu dowódcy w listopadzie i grudniu 1939 r. podporządkowały się samodzielne grupy konspiracyjne zorganizowane przez kpt. Leona Stola, por. N.N. „Budnego”, kpt. N.N. „Lando” oraz N.N. „Sarny”¹⁴. Trudno ustalić, jaką rolę odgrywał w konspiracji mjr Banasiński. Istnieje kilka wersji dotyczących jego działań na terenie Białostoczczyzny. Wiadomo jednak, że już na początku 1940 r. faktyczną władzę nad

¹⁰ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, cz. 1, s. 16-17; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 7.

¹¹ R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 194, *Monografie – Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 34.

¹² *Ibidem*, s. 199.

¹³ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu 1939-1944 na Białostoczczyźnie...*, cz. 1, s. 17.

¹⁴ *Ibidem*, s. 18-19.

tamtejszym podziemiem sprawował por. Iglewski „Nieczuja”. Początkowo nie został on jednak mianowany komendantem Okręgu Białystok, stał natomiast na czele poszczególnych powiatów: Łomża, Wysokie Mazowieckie, Szczuczyn, Bielsk, Białystok. Delegat KG ZWZ na województwo białostockie ppor. Marian Szklarski „Stefan” dysponował pełnomocnictwami nadanymi mu przez gen. Stefana Roweckiego „Grotą” w zakresie regulacji stanowisk dowódczych i wkrótce uznał Iglewskiego za osobę kompetentną do objęcia stanowiska komendanta okręgu. Przekazał mu także polecenie od generała, aby doprowadził do skutku „akcję niepodległościową” na terenie Białostoczczyzny¹⁵. Nowy komendant rozpoczął organizację swojego sztabu w Okręgu Białystok ZWZ¹⁶. Z dokumentów Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) wynika, że utworzony sztab był już doskonale znany Sowiетom, co doprowadziło w październiku 1940 r. do aresztowania dwóch jego członków¹⁷.

Władza sowiecka w okresie od maja do września 1940 r. przeprowadziła masowe aresztowania wśród członków konspiracji. Z tego względu KG ZWZ we wrześniu 1940 r. utworzyła pierwszą ekipę mającą zreorganizować struktury Obszaru nr 2 (Białostockiego), który swoim zasięgiem obejmował Okręgi: Białystok, Nowogródek i Polesie. Na komendanta obszaru wyznaczono płk. Józefa Spychalskiego „Ścibora”, szefem Oddziału II (wywiadu i kontrwywiadu) został kpt. Janusz Prawdzic-Szlaski „Prawdzic”, natomiast kpt. Władysław Liniarski „Mścisław” objął stanowisko dowódcy Oddziału III (operacyjno-wyszkoleniowego)¹⁸. Do Białegostoku przybyli oni z początkiem listopada 1940 r. i nawiązali kontakt z „Nieczeją”. Iglewski w swoim raporcie napisał, że na Białostoczczyźnie zdołał utrzymać następujące Obwody: Łomża, Wysokie Mazowieckie, Bielsk, Białystok-powiat oraz Grajewo. Poinformował również, że rozpoczął organizację siatki konspiracyjnej w Białymstoku, Augustowie i Suwałkach¹⁹.

¹⁵ Prawdopodobnie gen. Stefan Rowecki „Grot” celowo nie określił konkretnego stanowiska por. Antoniego Iglewskiego, gdyż planował na komendanta Okręgu Białystok ZWZ mianować kogoś bardziej kompetentnego. Zob. R. Wnuk, *op. cit.*, s. 200.

¹⁶ W skład sztabu okręgu weszli: por. Alfred Dynakiewicz „Fred” będący zastępcą por. „Nieczi”, por. Stefan Stawecki „Plewe” – szef sztabu i kierownik wydziału organizacyjnego, ppor. Marian Szklarski „Stefan” – kierownik wydziału wywiadowczego oraz Jadwiga Bury „Sabina”. Zob. *ibidem*, s. 200-201.

¹⁷ Aresztowano Jadwigę Bury oraz Mariana Szklarskiego, którego NKWD zwerbowało do współpracy. Zob. *Niepokorna Białostoczczyzna*, s. 204, 329-330.

¹⁸ J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródzczyzna w walce 1940-1945*, Londyn 1976, s. 13.

¹⁹ *Ibidem*, s. 20.

Jeszcze w marcu 1940 r. rozkazem gen. Stefana Roweckiego do organizacji podziemia na linii Grodno–Nowogródek oddelegowano ppłk. Adama Obtulowicza „Leona”. Został on jednak aresztowany przez Sowietów w listopadzie tego roku, a następnie wciągnięty do współpracy jako tajny agent. Po kilku dniach wypuszczony z aresztu próbował nawiązać kontakt z przybyłym do Białegostoku „Prawdzicem”. Istnieje kilka wersji ostatnich dni życia ppłk. Obtulowicza. Według „Prawdzica” nie udało mu się pozyskać informacji od odradzającej się konspiracji, wobec czego został zastrzelony przez NKWD²⁰. Z raportu Ławrientija Canawy skierowanego do sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi (KC KP(b)B) Pantielejmona Ponomarienki wynika, że ppłk Obtulowicz zginął, popełniając samobójstwo podczas próby aresztowania. Z kolei Rafał Wnuk podaje, że Obtulowicz, aby zmylić oprawców, fikcyjnie podpisał papiery dotyczące podjęcia współpracy, a następnie „zerwał się ze smyczy”. Gdy NKWD go namierzyło, popełnił samobójstwo²¹. Po jego śmierci wszystkie funkcje w zakresie organizacji konspiracji w Grodnie próbował przejąć łącznik „Leona” – N.N. „Powała”. Nie udało mu się jednak objąć dowództwa nad załączkami podziemia w mieście²². Po przybyciu trójki oficerów na Białostoczczyznę rozpoczęto rekonstrukcję siatki. Wznowiono łączność z KG ZWZ, komendami w Wilnie i Lwowie, członkami konspiracji w Grodnie, Augustowie, Suwałkach oraz na Litwie. Ponadto zreorganizowano działalność głównych szlaków kurierskich w oparciu o linie kolejowe, a także uformowano sztafety²³. W listopadzie 1940 r. podczas inspekcji komórek organizacyjnych w rejonie Tykocinia zostali aresztowani przez NKWD płk Józef Spychalski oraz por. Antoni Iglewski²⁴. Po tym fakcie obowiązki dowódcy obszaru przejął kpt. Janusz Prawdzic-Szlaski, a dowództwo nad Okręgiem Białystok ZWZ – kpt. Władysław Liniarski²⁵. „Prawdzicowi” do czasu jego aresztowania w lutym 1941 r. udało się zorganizować Obwody ZWZ: Łomża, Zamborów, Wysokie Mazowieckie, Bielsk, Białystok-powiat, Białystok-miasto, Sokółka, Grodno, Grajewo, Augustów, Suwałki²⁶. Miejsce kpt. Prawdzica-Szlaskiego zajął ostatni z trzech oficerów przysłanych przez KG ZWZ –

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Niepokorna Białostoczczyzna...*, s. 384; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 373.

²² J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 21.

²³ W. Źarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 1, s. 20.

²⁴ *Ibidem*; J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 19-20.

²⁵ *Ibidem*, s. 20; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 203.

²⁶ J. Prawdzic-Szlaski, *op. cit.*, s. 22, 28.

kpt. „Mścislaw”. Widząc nasilające się aresztowania wśród członków konspiracji, komendant Okręgu Białostok Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej (ZWZ-AK) postanowił zawiesić działalność podziemia. Ten stan trwał aż do wybuchu wojny między III Rzeszą a Związkiem Sowieckim²⁷. Liniarski łączył dwie funkcje aż do czasu, kiedy na stanowisku komendanta obszaru został zastąpiony przez płk. Emila Fieldorfa „Waltera” (zachował stanowisko komendanta Okręgu Białostok ZWZ i AK aż do 1945 r.), a ten z kolei – przez płk. Edwarda Godlewskiego „Garda”. Godlewski sprawował swoją funkcję do momentu likwidacji obszaru, co nastąpiło 24 marca 1944 r. Wówczas poszczególne okręgi zyskały samodzielność organizacyjną z wyjątkiem Okręgu Poleskiego AK, który podlegał Komendzie Głównej Armii Krajowej (KG AK) już od początku 1943 r.²⁸

Początki konspiracji w powiecie grodzieńskim

Z dokumentów NKWD wynika, że w okresie od grudnia 1939 do lipca 1940 r. funkcjonowało na Białostocczyźnie 30 organizacji podziemia niepodległościowego. Grodzieńskie struktury konspiracyjne zdominowały szczególnie komórki zakładane przez członków SZP-ZWZ oraz Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)²⁹. Żołnierze z szeregów SZP-ZWZ rozpoczęli swoje działania po wyruszeniu ppłk. Franciszka Ślęczy „Kraka” do Białegostoku. Wówczas organizacją struktur terenowych w powiecie grodzieńskim zajęli się kpt. Stanisław Siedlecki „Hańcza” oraz ppor. rez. Aleksander Polanko „Olek”. Początki tej siatki w Grodnie nie są jednakże do końca znane. Tomasz Strzembosz w swojej pracy powołuje się na relację ks. Stanisława Borowczyka, która stanowi jedno z nielicznych świadectw osób działających w grodzieńskiej SZP-ZWZ w pierwszych latach okupacji sowieckiej. Na jej podstawie stara się zrekonstruować kolejność obsady dowódczej tej siatki niepodległościowej. Według podanych informacji ks. Borowczyk wstąpił do konspiracji w listopadzie 1939 r. i złożył przysięgę na ręce por. N.N. „Liwskiego”, a następnie przyjął obowiązki komendanta rejonu z wydzielonej części powiatu augustowskiego. Po dekonspiracji „Liwskiego” i jego wyjeździe do Lwowa w lutym 1940 r. ksiądz objął dowództwo nad obwodem. W organizacji pomagał mu

²⁷ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 373.

²⁸ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015, s. 410-411.

²⁹ *Niepokorna Białostocznica...*, s. 210-213.

adiutant ppor. N.N. „Kotecki”³⁰. Z kolei według informacji Zdzisława Gwozdka pierwszym dowódcą konspiracji na Grodzieńszczyźnie był kpt. Stanisław Siedlecki, a po nim od stycznia 1940 r. – ppor. Wojciech Jakubczyk „Korwin”³¹. Zaistniałą sytuację poddał analizie Rafał Wnuk, stwierdzając, że relacja ks. Borowczyka i dane przytoczone przez Gwozdka mogą się uzupełniać. Wobec tego ustalili kolejność sprawujących funkcję komendantów SZP-ZWZ Obwodu Grodno, która przedstawia się następująco: kpt. Stanisław Siedlecki „Hańcza” (wrzesień-październik 1939), por. N.N. „Liwski” (listopad 1939- luty 1940), ks. Stanisław Borowczyk (luty-kwiecień 1940), Wojciech Jakubczyk „Korwin” (wiosna 1940-listopad 1941). Obok wymienionych osób w konspirację z ramienia SZP-ZWZ zaangażowani byli: Paweł Kotlarz „Brytan”, ks. Kazimierz Orłowski „Drużynowy”, Maria Kotlarz „Orlica”, ppor. rez. Jacek Roszowski „Jur”, chor. z 81 pp (?) Paruszkiewicz „Merz”, ppor. Lucjan Wierchowski, sierż. rez. Jan Gierczak, kpr. Mieczysław Pniewski „Pszczelarz”, sierż. Antoni Dąbrowski „Zajac” (w lipcu 1941 r. został mianowany komendantem organizacyjnym ZWZ miasta Grodna)³², st. wachm. Albin

³⁰ Tomaszowi Strzemboszewi nie udało się rozpoznać tożsamości porucznika. Zob. idem, *Opór wobec okupacji sowieckiej w Zachodniej Białorusi 1939-1941*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, pod red. nauk. T. Strzembosza, Warszawa 1997, s. 158-159, Biblioteka Ziemi Wschodnich.

³¹ Tomasz Strzembosz zauważył, że w publikacji Zdzisława Gwozdka są pewne nieścisłości dotyczące obsady komendanta Obwodu Grodno: „Z przytaczanych przez Gwozdka sprawozdań kwartalnych Obwodu Prawy Niemen (...) wynikałoby, że S. Siedlecki był komendantem Obwodu w 1939 r., zaś W. Jakubczyk „Korwin” od 1940 do XII 1941 r. Tymczasem (...) cytowany przez Gwozdka (...) «Wykaz oficerów Obwodu Grodno Lewy Niemen» wymienia W. Jakubczyka, ps. «Jaszczur», «Korwin», ppor./por./kpt. zaw. art., ur. w 1898 r., p.o. komendanta obwodu, «data zaprzysiężenia II 1941», a więc niepełniącego tej funkcji od 1940 r., zaś «Wykaz oficerów Obwodu Grodno Prawy Niemen» (...) wymienia tegoż jako urodzonego w 1913 r., zaprzysiężonego w XI 1941 r. i pełniącego funkcję komendanta placówki Nr 11 [Jeziory-K.K.] (...). Z kolei wnioski awansowe i odznaczeniowe (...), w oparciu o które Autor ustala obsadę Inspektoratu Grodzieńskiego, upoważniają go do napisania: «Z-ca Insp. – ppor./por./kpt. Wojciech Jakubczyk ps. «Korwin», «Jaszczur», ur. 1898 r., w konspiracji od 1939 r. kmtd obw. Grodno Prawy Niemen (...). Swą analizę podsumowuje słowami: «Ponieważ trudno sądzić by było dwóch Wojciechów Jakubczyków ps. „Korwin”, „Jaszczur”, można jedynie zauważyć pełny chaos w dokumentacji ZWZ/AK Okręgu Białystok. Gdyby „Korwin” był kmtd. Obwodu Grodno w 1940 r., można byłoby sądzić, że po incydencie ks. Borowczyka, wiosną 1940 r. objął Obwód; jeśli był zaprzysiężony dopiero w 1941 r., może wcześniej był w konspiracji, ale poza SZP/ZWZ”. Zob. T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 159; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 136-140.

³² Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie (dalej: CBW), A. Dąbrowski „Zajac”, *Wspomnienia...*, sygn. Rps. 10/83, k. 24.

Górewicz „Gniot”, sierż. (?) Polakiewicz, pchor. Józef Pyszko „Sokół”, wachm. N.N. „Łoś”, pchor. Józef Sak „Jeleń”, ppor. Stefan Świerzewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzewski) „Lawina” oraz sierż. Tadeusz Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) „Kalina”³³. Komendantem ZWZ miasta Grodno został mianowany kpr. Edward Mazurkiewicz, natomiast organizacją w Skidlu oraz Sokółce i okolicach kierował Kazimierz Zimoch³⁴.

Informacje podane przez NKWD wskazują, że w Grodnie stworzono sześć komendantur (rejonów), na których czele stali komendanci. Rejony z kolei były podzielone na punkty, drużyny, sekcje i trójki. W raporcie ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSSR) Canawy skierowanym do sekretarza KC KP(b)B Ponomarienki widnieje pięć nazwisk komendantów rejonowych ZWZ aresztowanych w Grodnie. Byli to: Adolf Puchalski, Ignacy Ejsmont, Mieczysław Sigilewski, Antoni Perko oraz Antoni Nizioł³⁵. Szacuje się, że grodzieńska organizacja SZP-ZWZ do czasu rozbicia siatki w lutym 1941 r. mogła zrzeszać od 200 do 300 osób. Potem podziemie niepodległościowe na tym terenie funkcjonowało tylko jako struktura kadrowa i nie podejmowało żadnych działań, które mogłyby narazić poszczególnych członków na dekonspirację. Taki stan rzeczy utrzymywał się do momentu reorganizacji ZWZ w połowie 1941 r.³⁶

Kolejną organizacją działającą na Grodzieńszczyźnie była Polska Organizacja Wojskowa zainicjowana w październiku 1939 r. przez Tamarę Podlach, która swój dom rodzinny przy ul. Prawo-Nadbrzeżnej przeznaczyła na siedzibę POW. W tworzeniu siatki pomagał Tamarze jej mąż Kazimierz, udało im się zwerbować także Eugenię Burzyńską oraz por. Stanisława Kamińskiego i por. Jana Mieczkowskiego³⁷. Prawdopodobnie w dowództwie nastąpił podział kompetencji i dwaj porucznicy zajmowali się utrzymaniem łączności z organizacjami konspiracyjnymi w Białymstoku, Lwowie oraz z wysłannikami Komisariatu Rządu w Wilnie. Małżeństwo Podlachów natomiast rozszerzało siatkę w mieście, nawiązując współpracę szczególnie z młodzieżą szkolną zrzeszoną w Związku Strzeleckim (ZS) i Drużynach Orląt oraz z nauczycielami. Konspiratorzy formowali się w grupy, tzw. dziesiątki,

³³ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 228; T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 160-161.

³⁴ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 218.

³⁵ *Niepokorna Białostoczczyzna...*, s. 386.

³⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 218.

³⁷ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 162.

a ich dowódcy stanowili radę kierującą organizacją w poszczególnych miejscowościach. POW obejmowała swoim zasięgiem takie miasta jak: Augustów, Łomża, Śniadowo, Lida, Nowogródek, Wołkowysk, Słonim, Pińsk, Baranowicze, Mołodeczno³⁸. Ponadto jej łącznicy docierali do Grajewa, Jedwabnego, Witynia, Kobielnia, a także na Wołyń. Dodatkowym wsparciem w działalności konspiracyjnej były także gajówki i leśniczówki w lasach augustowskich i Puszczy Białowieskiej³⁹. Zdaniem Róży Jasionowskiej-Horakowej, członkini POW oraz bliskiej znajomej rodziny Podlachów, główne zadanie organizacji stanowiło przygotowanie się do powszechnego powstania przeciwko okupantowi. Dlatego członkowie konspiracji gromadzili broń oraz amunicję, prowadzili także szkolenia wojskowe i sanitarne. Nawiązywali kontakty z ukrywającymi się w lasach przedwojennymi funkcjonariuszami policji, a także polskimi żołnierzami, przy okazji dostarczając im odzież cywilną i fałszywe dokumenty. Ukrywano osoby ścigane przez NKWD oraz zbierano informacje o relokacji wojsk ACz. Te działania były prowadzone przez komórki wywiadowcze i dywersyjne. Ponadto konspiratorom udało się przechwycić ciężarówkę wojskową sprzed budynku władz sowieckich⁴⁰.

Znane są również miejsca działalności kilku komórek POW funkcjonujących w Grodnie. Należał do nich internat Liceum Pedagogicznego im. Elizy Orzeszkowej. Opiekę nad nim sprawowała hm. Jadwiga Onuszek, która została wciągnięta do konspiracji jeszcze we wrześniu 1939 r. przez Tamarę Podlach. Placówka ta nie działała jednakże zbyt długo, bo już w grudniu tego roku władze sowieckie przeprowadziły reformę edukacyjną, wprowadzając dziesięcioletni system nauczania i likwidując jednocześnie internat, co doprowadziło do rozwiązania tamtejszej komórki konspiracyjnej⁴¹. Oprócz hm. Onuszek jednostkę POW złożoną z uczniów założyli nauczyciele grodzieńskich gimnazjów: Marian Pancewicz oraz Marta Wilmusowa. Powstała także siatka konspiracyjna w Gimnazjum im. Adama Mickiewicza, a jej dowódcą był ppor. Stanisław Szkuto⁴². Rekrutacją dorosłych w Grodnie zajmował się z ramienia POW Gerard Rusiecki razem

³⁸ Teoretycznie młodzież przyjmowana była do organizacji dopiero od 16 roku życia, jednak w praktyce jej szeregi zasilali osoby, które ukończyły 14 lat. Zob. *ibidem*, s. 165-166; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 214-215.

³⁹ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 163-164.

⁴⁰ Notatki Ławrientija Canawy dla Pantielejmona Ponomarienki wskazują, że pracami organizacyjnymi kierował sztab, któremu podlegały wydziały: bojowy, sanitariuszek, wojskowy, gospodarczy, a także wywiadowczy. Zob. *ibidem*, s. 162-163; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 214-215.

⁴¹ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 171-172.

⁴² R. Wnuk, *op. cit.*, s. 216.

ze swoim zastępcą Zygmuntem Kowalewskim. Udało im się zorganizować dwie tzw. piątki, do których weszli m.in.: Bronisław Deszczuk, Piotr Anderman, Piotr Raube, Józef Sawiocki i Władysław Szesław. Zadaniem „piątek” było likwidowanie współpracowników NKWD, zdobywanie pieniędzy na potrzeby konspiracji, a w czasie wybuchu powstania rozprawianie się ze zdrajcami oraz z sowieckimi kolaborantami. Podczas jednej z akcji powoiacy wykonali wyrok śmierci na konfidentie NKWD Pawłysz (Gładyszu), gdyż ten groził członkom POW, że wyda ich w ręce Sowietów⁴³. Znana jest również obsada dowództwa POW z terenów Grodzieńszczyzny, które stacjonowało w miejscowości Grandzicze. Budowę tamtejszej siatki rozpoczął Wacław Szemet. Wkrótce dołączyła do niego grupa dorosłych na czele z (?) Koczarskim „Posłem”, „Mazurem” oraz młodzież dowodzona przez Czesława Glińskiego. Komórkę POW utworzono również w Głowieńczech, a jej członkami byli: Bronisław Domulewicz, Maria Popieluk i Janina Prośniewska⁴⁴.

Likwidacja POW przez władze sowieckie miała początek w styczniu 1940 r. Wówczas, mimo udanego zamachu na sędziego śledczego w Grodnie, Sowietom udało się dotrzeć do jednego z członków sztabu POW – por. Stanisława Kamińskiego. Aresztowano go w połowie lutego 1940 r., gdy przebywał w mieszkaniu małżeństwa Podlachów. Oprócz Kamińskiego w ręce NKWD wpadli: mąż Tamary – Kazimierz, por. Jan Mieczkowski oraz dwóch łączników. Znalezione przy nich adresy innych członków podziemia niepodległościowego, dzięki czemu Sowietci znali nazwiska większości konspiratorów⁴⁵. W tym samym czasie aresztowano również Gerarda Rusieckiego, innego działacza „piątki”, a miesiąc później – właścicielkę mieszkania konspiracyjnego POW w Grodnie – Walentynę Hedejko⁴⁶. Tamarę Podlach NKWD ujęło 27 maja 1940 r. podczas próby wykradnięcia swojego syna z sowieckiego sierocińca. Podczas tortur wydała pozostałych na wolności członków podziemia⁴⁷. Aresztowanych wysyłano do więzień w Mińsku, Orszy, Kijowie i Charkowie, a następnie dalej w głąb Związku Sowieckiego⁴⁸.

Grażyna Lipińska podaje, że POW w styczniu 1940 r. mogła zrzeszać do 30 tysięcy osób, a ta statystyka miała obejmować także ludzi, którzy nie zostali zarejestrowani przez dowództwo podziemia⁴⁹. Z kolei dane NKWD mówią o 434 wykrytych

⁴³ *Ibidem*, s. 216-217.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 216.

⁴⁵ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 166-167.

⁴⁶ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 217.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 167.

⁴⁹ G. Lipińska, *Jeśli zapomnę o nich...*, Warszawa 1990, s. 77.

członkach POW działających w Grodnie i poszczególnych filiach województwa⁵⁰. Rafał Wnuk wskazuje, że wykaz NKWD nie jest kompletny, a w okresie działalności teje organizacji przez jej struktury mogło przejść do 1000 osób⁵¹.

Niezależnie od POW czy SZP-ZWZ na Grodzieńszczyźnie funkcjonowały jeszcze oddziały ppłk. Józefa Dąbrowskiego „Tyka” oraz rotm. Dobrzyńskiego (?) z 2 Pułku Ułanów. Zgrupowanie tego pierwszego obrało sobie za cel walkę zbrojną z Sowietami, operując w rejonie lasów koło Skidla. Udało mu się przetrwać ponad pół roku, gdyż NKWD przeprowadziło obławę na oddział w kwietniu 1940 r. Z kolei oddział Dobrzyńskiego stacjonował na pograniczu polsko-litewskim aż do wiosny 1940 r., gdy został zlikwidowany przez Sowietów⁵². Ponadto w mniejszych miejscowościach istniały drużyny harcerek niezależne od POW czy ZWZ. Jedną z nich był hufiec zorganizowany przez Malwinę Papiernicką. Należały do niego dziewczęta ze szkoły podstawowej od 5 klasy wzwyż, które jeszcze w czasie wojny obronnej zaangażowały się w pomoc sanitarną, a w czasie okupacji sowieckiej podejmowały różne akcje charytatywne. Warto podkreślić, że władza sowiecka uważała harcerzy za jedną z najgroźniejszych organizacji podziemia ze względu na jej charakter paramilitarny oraz wychowanie patriotyczne, jakie odebrała należąca do niej młodzież⁵³.

Stanisław Hawdurowicz „Bieliński” w swojej relacji podaje, że na terenie Grodna istniała jeszcze jedna organizacja konspiracyjna – Polska Organizacja Zbrojna (POZ). Jej organizatorem na terenie Białostoczczyzny był kpt. Konstanty Kosiński „Rawicz”, „Kmicic”, natomiast komendantem okręgu Białystok POZ – Józef Ochman⁵⁴, zamordowany w 1942 r. przez gestapo. Sam „Bieliński” został wciągnięty do siatki przez por. Eugeniusza Wójcickiego, przedstawiciela POZ w Grodnie. Organizacja ta współdziałała z ZWZ aż do wiosny 1942 r., gdy w wyniku akcji scaleniowej podporządkowała się AK⁵⁵.

⁵⁰ Wyliczenia na podstawie danych podanych przez Gnatowskiego. Zob. *Niepokorna Białostoczczyzna...*, s. 207-209.

⁵¹ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 217.

⁵² W. Źarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 226.

⁵³ T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 172-173.

⁵⁴ S. Pietras, *Polska Organizacja Zbrojna „Siew” – „Raclawice” – POZ – AK*, Warszawa 2023, s. 362-363.

⁵⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Rękopis [dalej: BOssol. Rkps.] 16689/II, t. 2, k. 70-71.

Początki konspiracji w powiecie wołkowyskim

Niewiele wiadomo na temat początków konspiracji w powiecie wołkowyskim. Autorzy powielają informację pozyskaną od Zdzisława Gwozdka, który wskazał, że pierwszym komendantem Obwodu Wołkowysk ZWZ był niejaki N.N. „Szkolnik”. W pierwszych latach konspiracji na tym terenie działał także Michał Stojanowski „Cygan” oraz ppor. Władysław Piekarski vel Bolesław Panasik „Pik”⁵⁶. Jeszcze w lutym 1941 r. stanowisko komendanta Obwodu Wołkowysk objął por. Stefan Staweczki „Plewe”, pełniąc jednocześnie funkcję szefa sztabu Obszaru nr 2. W wyniku działalności agenta NKWD „Aleska” dostał się jednak do niewoli sowieckiej w czerwcu 1941 r.⁵⁷ W połowie lipca do Wołkowyska przyjechał delegat Białostockiego Okręgu ZWZ – N.N. „Sałata” w celu nawiązania kontaktów z pozostałymi działaczami podziemia i reorganizacji siatki ZWZ na terenie powiatu Wołkowysk. Udało mu się skontaktować z Władysławą Świdą, por. Stanisławem Denziukiem oraz Janem Chłostą, którego wyznaczono na stanowisko komendanta Obwodu Wołkowysk. Praca organizacyjna rozpoczęła się w sierpniu 1941 r. Wówczas podzielono powiat na rejony, te z kolei – na placówki, a miasto Wołkowysk i gminę Biskupice – na cztery części, tworząc cztery placówki (z odrębną na stacji kolejowej). Ze względu na brak kadr oficerów zawodowych w działalność konspiracyjną zaangażowano oficerów i podchorążych rezerwy rekrutujących się głównie spośród nauczycieli⁵⁸.

Władysław Żarski-Zajdler pisze natomiast, że do Wołkowyska we wrześniu 1941 r. przybyli pierwsi łącznicy Komendy Okręgu ZWZ, którzy nawiązali kontakt z ludźmi podziemia niepodległościowego. Jednym z nich był ppor. Władysław Górski „Mały”, który skontaktował się z por. Michałem Stojanowskim „Cyganem”, Stanisławem Łaskiewiczem „Leliwą” oraz Wincentym Paczkowskim „Witkiem”. Udało im się już na początku 1942 r. zorganizować Komendę Obwodu Wołkowysk ZWZ, dzieląc powiat na rejony z przydzielonymi do nich komendantami⁵⁹. Z kolei Stanisław Łaskiewicz w swojej relacji przekazuje:

⁵⁶ Władysław Piekarski vel Bolesław Panasik „Pik” początkowo dowodził dwudziestopięcioposobowym oddziałem Batalionów Chłopskich, lecz w 1942 r. podporządkował się komendzie Michała Stojanowskiego „Cygana”, zostając jego zastępcą. Zob. Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 135-136; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 183; W. Karpyza, *Armia Krajowa w powiecie wołkowyskim*, [w:], *Ziemia wołkowyska*, t. 5, pod red. P. Mikusińskiego, [aut. P. Mikusiński et al., tekst opatrzone grafikami W. Karpyzy], Lębork 2011, s. 140.

⁵⁷ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 275-276.

⁵⁸ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 82-83.

⁵⁹ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 306.

Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej w 1941 r. pracowałem w polskim Zarządzie Miejskim. W tym okresie została nawiązana łączność z ruchem oporu, zorganizowanym w Warszawie. Łącznikiem tu był ppor. rezerwy Władysław Górski, który od września 1939 r. był w Wołkowysku w Wydziale Powiatowym kierownikiem referatu rolnego (...). Pracował razem ze mną por. rez., nauczyciel z zawodu Michał Stojanowski i inż. Wincenty Paszkowski, jego szwagier. Oficjalnie przez Michała Stojanowskiego, jako komendanta AK Obwodu Wołkowyskiego, zostałem zwербowany do pracy konspiracyjnej na stanowisko zastępcy referenta wojskowego⁶⁰.

W połowie 1942 r. do Wołkowyska przyjechał na inspekcję Komendant Okręgu Białystok płk Władysław Liniarski, który dokonał zmiany na stanowisku dowódcy obwodu. Miejsce Jana Chłosty zajął por. Michał Stojanowski „Cygan”⁶¹.

Dokumenty NKWD wskazują, że na terenie Wołkowyska istniały jeszcze dwie organizacje niezależne od SZP-ZWZ. Pierwszą z nich była założona przez młodzież tzw. Partyzantka, natomiast druga to „Organizacja Powstańcza” (OP). Wiadomo, że „Partyzantka” działała w mieście i liczyła 25 członków. Jej struktura organizacyjna, podobnie jak w przypadku POW, opierała się na systemie tzw. dziesiątek, a głównym zadaniem było przygotowanie się do powstania przeciwko Sowiетom. Już w marcu 1940 r. siatka została rozbita przez NKWD⁶². Z kolei OP została zorganizowana przez podoficerów Wojska Polskiego (WP) i miała takie same cele jak młodzieżowa „Partyzantka”. Jednakże i ci konspiratorzy zostali wykryci przez sowiecki aparat bezpieczeństwa w tym samym czasie co ich młodszy koledzy⁶³.

Z kolei Witold Karpyza, powołując się na list Józefa Szalkiewicza, mówi o istnieniu Organizacji Orła Białego (OOB) działającej na terenie gminy Porozów. Została ona założona w 1939 r. w Krakowie i kontynuowała zadania ZS oraz Przysposobienia Wojskowego (PW), skupiając się głównie na ukrywaniu archiwów i broni ZS i PW przed NKWD. Ponadto OOB zajmowała się podtrzymywaniem gotowości bojowej swoich członków, tak aby mogli zasilić przyszłe grupy powstańcze. Młodzi konspiratorzy starali się również budzić ducha narodowego wśród miejscowej ludności oraz podejmowali działania z zakresu małego sabotażu. Znanymi członkami organizacji byli: N.N. „Kazimierczuk”, N.N. „Białuga”, Stanisław Arnold, Jan Moniuszko, Józef Balejko, Władysław i Józef Szalkiewiczowie oraz Stefan Naumowicz. Większość działaczy OOB została aresztowana już z początkiem

⁶⁰ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 118-119.

⁶¹ Ibidem, k. 86.

⁶² *Niepokorna Białostocka...*, s. 211.

⁶³ Ibidem.

1940 r., jednakże niektórym udało się przetrwać i na przełomie czerwca i lipca 1941 r. przeprowadzić akcję zbierania broni z pola bitewnego, na którym doszło do walki między Sowietami i Niemcami. Zdobyte uzbrojenie podczas akcji scalemniowej przekazali AK⁶⁴.

Reorganizacja struktur Okręgu Białystok ZWZ-AK

Okręg Białystok SZP-ZWZ do 22 czerwca 1941 r. nie pokrywał się z podziałem administracyjnym z kwietnia 1939 r. Mimo formalnego dołączenia powiatów łomżyńskiego, ostrołęckiego i ostrowskiego do województwa warszawskiego tereny te faktycznie wchodziły w skład województwa białostockiego. Działalność SZP-ZWZ na Białostocczyźnie do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej skupiała się w głównej mierze na pracy organizacyjnej, propagandowej i wywiadowczej, w mniejszym zaś stopniu na przeprowadzaniu akcji dywersyjno-sabotażowych⁶⁵. W wyniku tych działań z końcem 1941 r. Okręg Białystok (kryptonimy: „Sukno” – listopad 1939-lipiec 1941, „Maślaki” – lipiec-grudzień 1941, „Bekas” – styczeń 1942-listopad 1943, „Pełnia” – grudzień 1943-maj 1944, „Sarna” – maj 1944-marzec 1945)⁶⁶ został podzielony na sześć inspektoratów składających się z obwodów⁶⁷:

1. Inspektorat I Mazowiecki (od kwietnia 1942 r. jako Inspektorat II Nr 284) z następującymi Obwodami:
 - Zambrów (kryptonimy: od 1941 r. – „Żubr”, „Nr 9”, od 1943 r. – „Łoś”, „Nr 285”),
 - Ostrołęka (kryptonimy: od 1941 r. – „Sęp”, „Nr 14”, od 1943 r. – „Jeleń”, „Nr 286”);
2. Inspektorat II Podlaski (od kwietnia 1942 r. jako Inspektorat I Nr 281) z Obwodami:
 - Wysokie Mazowieckie (kryptonimy: od 1941 r. – „Dąb”, „Nr 2”, od 1943 r. – „Lew”, „Nr 282”);
 - Bielsk Podlaski (kryptonimy: od 1941 r. – „Puszcza”, „Nr 3”, od 1943 r. – „Tygrys”, „Nr 283”);

⁶⁴ W. Karpyza, *op. cit.*, s. 138-140, 161.

⁶⁵ Z. Gwozdek, *Armia Krajowa na Białostocczyźnie*, [w:], *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 130-131.

⁶⁶ *Ibidem*; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944-VIII 1945*, Warszawa 1997, s. 17.

⁶⁷ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 43-44.

3. Inspektorat III Łomżyński (od 1943 r. jako Inspektorat III Nr 287] z Obwodami:
 - Łomża (kryptonimy: od 1941 r. - „Poligon”, „Nr 1”, od 1943 r. - „Słoń”, „Nr 288”),
 - Grajewo (kryptonimy: od 1941 r. - „Kurpie”, „Nr 5”, od 1943 r. - „Dzik”, „Nr 289”);
4. Inspektorat IV Suwalski (do 21 czerwca 1941 r. funkcjonował jako Podokręg, a od 1943 r. jako Inspektorat IV Nr 291) z Obwodami:
 - Augustów (kryptonimy: od 1941 r. - „Kanał”, „Nr 6”, od 1943 r. - „Niedźwiedź”, „Nr 291),
 - Suwałki (kryptonimy: od 1941 r. - „Jeziora”, „Nr 13”, od 1943 r. - „Lampart”, „Nr 292”);
5. Inspektorat V Białostocki (od 1943 r. jako Inspektorat V nr 293) z Obwodami:
 - Białystok-miasto (kryptonimy: od 1941 r. - „Pogoń”, „Nr 10”, od 1943 r. - „Bór”, „Nr 294”),
 - Białystok-powiat (kryptonimy: od 1941 r. - „Sokół”, „Nr 4”, od 1943 r. - „Lis”, „Nr 295”),
 - Sokółka (kryptonimy: od 1941 r. - „Orzeł”, „Nr 7”, od 1943 r. - „Żbik”, „Nr 296”);
6. Inspektorat VI Grodzieński (od 1943 r. jako Inspektorat VI nr 268? [sic!]) z Obwodami:
 - Grodno (od 1942 r. powiat grodzieński został podzielony na dwa Obwody),
 - Prawy Niemen (kryptonimy: od 1942 r. - „Niemen”, „Nr 12”, od 1943 r. - „Bawół”, „Nr 299”),
 - Lewy Niemen (kryptonimy: od 1942 r. - „Świsłocz”, „Nr 12”, od 1943 r. - „Kozica”, „Nr 300”),
 - Wołkowysk (kryptonimy: od 1941 r. - „Wilk”, „Nr 8”, od 1942 r. - „Szakał”, „Nr 298”)⁶⁸.

Obwody z kolei dzieliły się na rejony przypadające na poszczególne części powiatu. Rejon obejmował średnio od jednej do trzech gmin i stanowił ogniwo pośrednie między obwodem a najniższą komórką w podziale terytorialnym, tj. placówką. Jednakże już w listopadzie 1943 r. zaczęto reorganizować strukturę konspiracyjną. Wówczas rejony i placówki przystosowano do systemu wojskowego. Przed akcją „Burza” utworzono kompanie terenowe, które dzieliły się na plutony, te z kolei – na drużyny⁶⁹.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 44, 49-50; BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 83.

⁶⁹ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, s. 66-67.

Inspektorat ZWZ-AK Grodno

Teren utworzonego Inspektoratu ZWZ-AK razem z miastem pokrywał się z granicami administracyjnymi przedwojennych powiatów grodzieńskiego i wołkowskiego. Mimo zmian, jakie następowały w okresie okupacji niemieckiej w kwestii granic administracyjnych, inspektorat do końca wojny niezmiennie zajmował teren ustalony w 1941 r.⁷⁰ W połowie 1942 r. ze względu na wielkość zaludnienia obszaru zdecydowano się zreorganizować strukturę obwodową na Grodzieńszczyźnie. Wówczas utworzono dwa osobne obwody. Pierwszy przyjął nazwę „Prawy Niemen” i objął swoim zasięgiem tereny północne z miastem Grodno oraz gminami: Berszty, Druskienniki, Dubno, Hoża, Jeziory, Marcinkańce, Mosty, Porzece, Skidel, Wiercielszki, Żydoml. W skład drugiego obwodu o nazwie „Lewy Niemen” wchodziły natomiast: przedmieście Grodna i południowe gminy: Brzostowica, Ejsmonty, Gudajewicze, Horonica, Hołynka, Indura, Krynki, Łasza oraz Łunna⁷¹.

Na przełomie 1942 i 1943 r. zaszły zmiany w Komendzie Obwodu „Prawy Niemen”. W swoim meldunku dowódca powstałego Inspektoratu Grodno ZWZ-AK mjr Władysław Szymborski „Bak” podaje:

W czasie od około 2 do 6 miesięcy komendantem Obwodu był por. Bohdan Bohiński [Boheński, Bochiński], a po nim przez 4 miesiące funkcję tę pełnił por. Paweł (Adolf) Szawel ps. „Alfa”, którego w lecie 1943 r. przeniesiono do sztabu Inspektoratu Grodno AK na stanowisko zastępcy inspektora. Wkrótce został on skrycie zamordowany. Po odejściu „Alfy” do Inspektoratu komendantem Obwodu „Prawy Niemen” został mianowany por. Julian Lubasowski ps. „Dąb”, „Taran”, „Lech”, będący jednocześnie dowódcą rejonu. Zastępcą inspektora VI Grodzieńskiego po zamordowaniu por. „Alfa” został mianowany por. Wojciech Jakubczyk ps. „Korwin”⁷².

Z kolei kpt. Stefan Świerzewski przekazuje:

Po rozpadnięciu się powiatu na dwa Obwody AK (...), komendantem Obwodu „Prawy Niemen” rozkazem Komendy Okręgu Białystok mianowany zostaje ob. „Alfa”,

⁷⁰ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 215; Z. Gwozdek, *Armia Krajowa na Białostocczyźnie...*, s. 135; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 3.

⁷¹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 192-193; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 229.

⁷² BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 51.

porucznik zawodowy, późniejszy (lato-jesień 1943 r.) zastępca Inspektora VI, a po nim funkcję tę obejmuje i pełni już do samego końca ob. „Dąb” (...). „Korwin” pozostaje teraz komendantem Obwodu „Lewy Niemen” i tak trwać będzie aż do śmierci ob. „Alfy” na początku 1944 r., po czym „Korwin” z kolei obejmuje funkcję zastępcy Inspektora VI⁷³.

Dla porównania w zaświadczeniu Aleksandra Radziwiłowicza „Okonia” wydanym przez płk. Władysława Liniarskiego „Mścisława” można przeczytać:

Do pracy w konspiracji obywatel Aleksander Radziwiłowicz ps. „Okon” wstąpił w listopadzie 1941 r., na placówce w Grodnie, zaprzysiężony przez szefa uzbrojenia sztabu obwodu por. Bohdana Bochińskiego ps. „Marek” i wyznaczony łącznikiem osobistym zastępcy Inspektora VI – Grodzieńskiego kpt. Pawła Szawela ps. „Alf”. Funkcję tę pełnił po śmierci „Alfa” u jego następcy por. Wojciecha Jakubczyka ps. „Korwin”⁷⁴.

Śmierć por. „Alfa” relacjonują jeszcze inaczej Kazimierz Krajewski i Tomasz Łabuszewski, powołując się na meldunek sytuacyjny oficera wywiadu N.N. „Antoniego”:

W dniu 23 bm. [23 czerwca 1944 r. – przyp. K.K.] został na drodze Pyski-Przysiółki zamordowany 2 strzałami rewolwerowymi Komendant Obwodu obywatel Alf. Na rozkaz inspektora obwodu obywatela Bąka niżej podpisany przeprowadził dochodzenie. Protokół przesłano obywatelowi inspektorowi w dniu 27 bm.⁷⁵

Badacze stwierdzają, że sprawa śmierci „Alfa” nie została do końca wyjaśniona przez inspektora. Powołują się jednak na relacje żołnierzy Obwodu „Prawy Niemen” (bez podawania konkretnych nazwisk) i stwierdzają, iż w zabójstwo mogli być zaangażowani podwładni ppor. Kazimierza Ponarda „Sępa”⁷⁶.

Po nominacji por. Jakubczyka na zastępcę inspektora komendę nad Obwodem „Lewy Niemen” objął Paweł Kotlarz „Brytan”⁷⁷, a Obwód Wołkowysk ZWZ-AK razem ze swoją dotychczasową kadrą oficerską pozostawał bez zmian w takich samych granicach⁷⁸.

⁷³ Ibidem, k. 17.

⁷⁴ Ibidem, t. 2, k. 193.

⁷⁵ Cit. per: K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 642.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: IPN Bu) 1558/592, k. 9; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 67; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 133.

⁷⁸ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 2-3.

Inspektorat Grodzieński ZWZ-AK odegrał bardzo ważną rolę w działalności konspiracji. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. nastąpił jego rozkwit organizacyjny. Dowództwo Okręgu Białystok ZWZ wzmogło działania mające na celu przygotowanie tego terenu do powszechnego powstania przeciwko okupantowi⁷⁹. Grodno stało się wówczas punktem łączności oraz bazą wypadową członków siatki „Wachlarz” dla odcinków IV i V. Po likwidacji tej organizacji dywersyjnej żołnierze zostali oddelegowani do odpowiednich komendantów obwodów i tam kontynuowali prace konspiracyjne. Ponadto przez miasto przebiegały szlaki kurierskie z Królewca, Kowna, Rygi, Wilna, Nowogródka i Mińska. Grodno stanowiło także miejsce działalności ekspozytury wywiadu KG AK na Litwę oraz Prusy Wschodnie⁸⁰.

Szkolenie wojskowe w Inspektoracie Grodzieńskim

Komenda Okręgu Białystok ZWZ-AK ze względu na brak kadr żołnierskich zaczęła organizować za pośrednictwem dowództwa inspektoratu szkolenia na terenie Grodzieńszczyzny. Odpowiedzialny za nie był Oddział III (operacyjno-wyszkoleniowy), który opierając się na instrukcji KG ZWZ-AK, opracował na przełomie kwietnia i maja 1942 r. podręczniki i instrukcje szkoleniowe dla plutonów bojowych, Wojskowej Służby Ochrony Powstania (WSOP), drużyn ochronnych, patroli łączności oraz sanitariuszy. W październiku 1942 r. rozesłano je do poszczególnych obwodów⁸¹. Akowcy służący w oddziałach byli edukowani z zakresu nauki o broni, wyszkolenia bojowego oraz walk w mieście. Ponadto komenda utworzyła szkoły dla podchorążych i oficerów na podległych sobie terenach. Pod koniec 1942 r. rozpoczęto szkolenie żołnierzy zespołów specjalistyczno-saperskich, motorowych, rusznikarskich, sanitarnych, samochodowych, dywersji oraz żandarmerii⁸².

Żołnierze „Prawego Niemna” uczęszczali na wykłady do lokali w Grodnie, natomiast naukę praktyczną odbywali w lesie obok miejscowości Koszewniki. Wykładowcą wyszkolenia bojowego był Antoni Dąbrowski „Zajac”, a regulaminów służby koszarowej – Lucjan Wierzchowski „Niedźwiedź”. Obok nich szkoleniem

⁷⁹ Z. Gwozdek, *Armia Krajowa na Białostoczczyźnie...*, s. 131.

⁸⁰ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 216.

⁸¹ J. Figura, Z. Gwozdek, *Szkolenie wojskowe żołnierzy ZWZ (AK) w okręgu białostockim*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 4(20), s. 19.

⁸² BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 68; J. Figura, Z. Gwozdek, *Szkolenie wojskowe żołnierzy...*, s. 20.

zajmował się również Tadeusz Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) „Kalina”. Dodatkowo za szkolenie techniczne odpowiadał ppor NN Marszałek, który prowadził zajęcia w lokalu na Podzamczu. Klasa składała się z 5-6 elewów. Wykłady opierały się na wiedzy o sposobach zdobywania budynków (szkół lub posterunków ochrony kolei) oraz mostów. Kurs trwał 275 godzin i liczył trzy turnusy. Z podanych informacji wynika, że szkolenie praktyczne żołnierze przechodzili w lesie Koszewniki pod Grodnem⁸³, natomiast w ramach egzaminu odbytego w pierwszej dekadzie grudnia 1942 r. elewi mieli zdobyć zaopatrzenie z magazynu wojskowego przy ul. Grandzickiej⁸⁴ (sic!) (w innej relacji „Zajac” podaje, iż była to ul. Narutowicza)⁸⁵. W latach 1942-1944 taką szkołę ukończyło łącznie około 100 osób, uzyskując stopień podchorążego lub podoficera. Szczególną postawą odznaczyli się elewi: Mieczysław Górewicz „Czeński”, Zdzisław Jarosz „Czarny”, bracia Książepolscy oraz Mirosław Kosiński⁸⁶. Z kolei w celu szkolenia sanitariuszy został oddelegowany ppor. Mieczysław Borkowski (?) „Kobusz”, „Mieczysław”⁸⁷.

Dowództwo AK dostarczyło również instrukcje szkoleniowe partyzantom „Lewego Niemna”. Na tym terenie szkoły podchorążych i podoficerskie istniały od 1943 r. do 1944 r. Wiadomo, że komendantem szkoły podchorążych był ppor. Józef Sak „Jeleń”, natomiast dowódcą szkoły dla podoficerów – ppor. Józef Pysko „Sokół”. Z kolei szkoleniem zajmowali się ppor. Mieczysław Kurstak „Kruk” oraz por. Ludwik Pieczko „Miecz”. Z wynikiem pozytywnym przeszło je około 10 podchorążych oraz około 40 podoficerów⁸⁸. Na terenie „Lewego Niemna” sanitariuszy szkolili ppor. N.N. „Mietek” oraz ppor. Antoni Docha „Pomocnik”⁸⁹.

Do kształcenia podoficerów i podchorążych zostało oddelegowane w 1943 r. dowództwo Obwodu Wołkowysk AK. Kursem dla podchorążówki zajął się sam komendant – Michał Stojanowski „Cygan”, natomiast Stanisław

⁸³ CBW, sygn. Rps 10/83, k. 24.

⁸⁴ Prawdopodobnie mowa o ul. Grandzickiej w Grodnie.

⁸⁵ Podczas akcji udało się zdobyć kilkaset metrów kwadratowych juchtu oraz około 200 kg kruponu podeszwowego oraz 2 mpi. Zob. CBW, Akcje wykonane pod moim dowództwem przez pluton „Kedyw” na terenie VI Inspektoratu AK w Grodnie, załącznik nr 1 do relacji, sygn. Rps 10/83.

⁸⁶ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 217, 232; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 46; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 178.

⁸⁷ J. Figura, Z. Gwozdek, *Szkolenie wojskowe żołnierzy...*, s. 22; CAW, Antoni Aponowicz, *Armia Krajowa na Grodzieńszczyźnie w latach 1941-1944*, sygn. IX/3/49/445, k. 8.

⁸⁸ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 68.

⁸⁹ J. Figura, Z. Gwozdek, *Szkolenie wojskowe żołnierzy...*, s. 22.

Łaskiewicz został szefem szkolenia poprawkowego dla elewów. Oprócz nich stałymi wykładowcami byli: por. Stanisław Denziuk „Mirski”, por. Michał Stojanowski, ppor. Aleksander Adamonis „Kiel”, ppor. Paweł Dziemidok, ppor. Henryk Gruszecki, ppor. Anatol Naumienko, ppor. Władysław Piekarski, ppor. Henryk Łabuziński „Boruta”, pchor. N.N. „Machoń”, ppor. N.N. „Wrzos” oraz N.N. „Niewiadomski”. Po rocznym szkoleniu szkołę podoficerską ukończyło 27 elewów, 15 zaś – podchorążówkę⁹⁰.

Działalność Wojskowej Służby Kobiet

W poszczególnych obwodach Inspektoratu Grodno ZWZ-AK zorganizowana została także Wojskowa Służba Kobiet (WSK). Jej działalność opierała się na utrzymywaniu łączności konspiracyjnej między placówkami i obwodami. Kobiety zajmowały się szyciem ubrań dla żołnierzy konspiracji, przeprowadzały zbiórke żywności dla partyzantów przebywających w lasach oraz dla potrzebujących mieszkańców powiatów grodzieńskiego i wołkowyskiego. Działaczki opiekowały się również więźniami aresztowanymi przez gestapo oraz ukrywającymi się Żydami, którym dostarczały żywność i przekazywały korespondencję. WSK działała również na polu propagandy, kolportażu prasy podziemnej oraz udzielania się w wywiadzie⁹¹. Ponadto formacja organizowała dla członkiń WSK szkolenie sanitarne. W każdym rejonie utworzono od jednego do trzech punktów sanitarnych, w których członkinie organizacji odbywały kursy⁹².

Z informacji podawanych przez Władysławę Świdę „Grabie”, komendantkę WSK w Wołkowysku, wiadomo, że dowództwo mieściło się w budynku *Wohlfarstamtu* (tł. Biuro Opieki Społecznej). O skuteczności działania tego lokalu świadczą słowa Świdy:

Szły do tego był wspaniały: „Opieka Społeczna”, a więc każdy mógł wejść i dowiedzieć się o ewentualnej pomocy, jeśli nie dla siebie, to zasięgnąć informacji dla jakiegoś biedaka. Każdy z konspiratorów, który próg naszego biura przekroczył,

⁹⁰ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 96-97 i t. 2, k. 81; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 315; J. Figura, Z. Gwozdek, *Szkolenie wojskowe żołnierzy...*, s. 21.

⁹¹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 68; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 253; Archiwum Fundacji im. gen. Elżbiety Zawackiej (dalej: AFGEZ),teczka Władysławy Świdy, 3693/WSK, k. 8.

⁹² BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 68; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 253.

miał w zanadru takie właśnie alibi. Przychodzili ludzie ze sztabu obwodu, by się ze mną porozumieć. Przychodzili ludzie z terenu i bardzo odległych rejonów, by dostarczyć czy sprawozdanie do sztabu, czy też otrzymać pocztę do rejonu. Nieraz meldunki ważne, które natychmiast musiały dotrzeć do sztabu. Miałam łatwość, gdyż cały personel opieki społecznej był w szeregach podziemnej pracy. Gdy trzeba było, wysyłało się mego zastępcę do szefa wywiadu, lub do samego komendanta, w zależności od treści korespondencji. I tak cudownie służyło to skromne biuro, prowadząc dwutorową pracę. Taki punkt w dużym stopniu odciążał kontakty z kwaterami zakonspirowanymi⁹³.

Oprócz Świdry „Grabi” znane są nazwiska komendantek WSK w innych obwodach. W „Prawym Niemnie” ZWZ-AK komendantką WSK była nauczycielka Antonina Galska „Szarotka”. Z kolei po lewej stronie rzeki tą strukturą dowodziła początkowo Maria Rynkiewicz-Kotlarz „Orlica”, a po niej – Maria Szota „Mewa”, której pomagał w pracy ks. Antoni Apanowicz „Ostendum”⁹⁴. W szczytowym okresie działalności konspiracji, od maja do lipca 1944 r., w Obwodzie Grodno AK „Prawy Niemen” znalazły się 102 członkinie WSK, natomiast w „Lewym Niemnie” było ich 82, a w Obwodzie Wołkowysk AK – 172⁹⁵.

Wojskowa Służba Ochrony Powstania

ZWZ-AK od początku istnienia przygotowywały się do powstania powszechnego, wobec czego Komendant Sił Zbrojnych w Kraju w porozumieniu z Delegatem Rządu już w 1941 r. powołał Służbę Ochrony Powstania, przemianowaną w 1943 r. na Wojskową Służbę Ochrony Powstania (WSOP)⁹⁶. W Inspektoracie Grodno ZWZ-AK struktura ta zaczęła działać z końcem 1942 r. W jej szeregach

⁹³ AFGEZ, teczka Władysławy Świdry, 3693/WSK, k. 7.

⁹⁴ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 9; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 137, 139.

⁹⁵ Władysław Liniarski podaje, że w tym czasie w WSK „Prawego Niemna” mogło działać około 70 członkiń, natomiast po drugiej stronie Niemna – około 100. Z kolei raport kwartalny dowództwa z Wołkowyska z 24 kwietnia 1944 r. wskazuje, że kobiet działających w obwodzie było 171. Raport Komendy Obwodu „Prawy Niemen” z 30 czerwca 1944 r. informuje o 222 kobietach, a Obwodu „Lewy Niemen” – o 114. Zob. Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 244; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 3; IPN Bu 1558/590, k. 6; IPN Bu 1558/591, k. 24; IPN Bu 1558/592, k. 8.

⁹⁶ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3, *Armia Krajowa*, Komisja Historyczna b. Sztabu Głównego w Londynie, wyd. 2 popr., Londyn–Warszawa 1999, s. 117.

znaleźli się mężczyźni po 50 roku życia, pracujący w administracji. Byli to starostowie z podległymi im burmistrzami, wójtami i sołtysami. Ci ostatni zazwyczaj pracowali jednocześnie w administracji okupacyjnej⁹⁷. Ich zadaniem była, do czasu wybuchu powstania, ochrona obiektów wojskowych, budynków urzędów, zakładów przemysłowych oraz sieci komunikacyjnej. Ponadto mieli zwalczać wszelkie przejawy dywersji nieprzyjaciela⁹⁸. Wiadomo, że w Obwodach „Prawy Niemen” i „Lewy Niemen” zorganizowano po jednej kompanii WSOP. Informacje na temat dowództwa tej siatki są ograniczone. Wiadomo, że do lata 1944 r. dowódcą WSOP Obwodu „Prawy Niemen” był chor. Kazimierz Sitnik „Sos”⁹⁹. Pułkownikowi Władysławowi Liniarskiemu natomiast udało się ustalić jedynie, że dowódcą SOP/WSOP na terenie „Lewego Niemna” był Stanisław Przanowski „Staszek”. Pełnił on także funkcję wicestarosty grodzieńskiego oraz zastępcy Delegata Rządu. Jego pierwszym zastępcą był N.N. „Stach”, a drugim – N.N. „Radosław”¹⁰⁰. Z kolei w Obwodzie Wołkowysk stanowisko dowódcy SOP/WSOP objął N.N. „Grzmot”¹⁰¹. Ppor. Władysław Żarski-Zajdler szacuje, że zaangażowanych w działalność tej komórki mogło być od 200 do 400 ludzi, a każda wieś należąca do obwodu miała swojego reprezentanta¹⁰².

Tajne nauczanie

Działalność konspiracyjna w Inspektoracie Grodzieńskim przejawiała się również w postaci prowadzenia tajnych kompletów. Rozumiano, że młodzież oprócz walki w podziemiu niepodległościowym musi kontynuować naukę, by nie ulec zepsuciu moralnemu. Ponadto działania te były wymierzone przeciwko okupantowi niemieckiemu, który od momentu wkroczenia na ziemie polskie uprawiał politykę germanizacyjną¹⁰³. Na terenie powiatów grodzieńskiego i wołkowyskiego Niemcy pozamykali szkoły, podobnie jak to miało miejsce w innych częściach kraju. Wobec zaistniałej sytuacji miejscowi nauczyciele już w lipcu 1941 r. rozpoczęli tajną

⁹⁷ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 19, 69.

⁹⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie...*, s. 117.

⁹⁹ IPN Bu 1558/591, k. 29; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 675.

¹⁰⁰ BOssol., 16689/II, t. 1, k. 68-69.

¹⁰¹ IPN Bu 1558/590, k. 36.

¹⁰² W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 231.

¹⁰³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie...*, s. 92.

działalność edukacyjną. Jedną z pierwszych organizatorek takiego nauczania była Bronisława Omiljanowicz „Czarna”. Oprócz niej działali również inni nauczyciele: Anna Kiersnowska, Zofia Modzelewska, Antonina Galska, Franciszek Dańko, Józef Mroczkowski, Aleksandra Gorzkowska, Stefania Aleksandrowska, Maria Czaplicka, Halina Widawska, Leon Malasiński, Tytus Bieniecki¹⁰⁴. Swoją pomocą służyli też rodzice dzieci, w których mieszkaniach odbywały się tajne komplety. Przechowywali oni również elementarze, podręczniki i pomoce dydaktyczne¹⁰⁵. Dzięki temu zaangażowaniu udało się zorganizować naukę dla uczniów szkół podstawowych oraz dla młodzieży gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej.

W Wołkowysku tajne nauczanie rozpoczęło się już we wrześniu 1941 r. Tam na zlecenie przedstawiciela Delegatury Rządu prof. Henryka Jastrzębskiego przystąpiła do organizowania kompletów Stanisława Łaskiewicz „Nadzieja”¹⁰⁶. Nauczycielka zaangażowała również w działalność kilkusobową grupę pedagogów, w której znaleźli się: Jadwiga Babicka, Natalia Tomkiewicz, Walentyna Mackiewicz, Bogusława Błyszowska, Izabela Batko oraz Janina Wołoskówna. Obok nich w nauczanie dzieci i młodzieży włączyli się Stefan (Szczepan) Zasada oraz Genowefa Paszkowska. W tajnych kompletach w Wołkowysku i okolicach uczestniczyło ok. 300 uczniów¹⁰⁷.

W celu skoordynowania działań w ramach tajnego nauczania nauczyciele organizowali konferencje. Omawiali na nich problemy dydaktyczne oraz uzgadniali program nauczania. Uczniowie przystępowali do egzaminów z 12 przedmiotów (były to m.in.: religia, język polski, rachunki, przyrodoznawstwo, geografia). Próbowano stworzyć również różnego rodzaju kółka dydaktyczne (w tym teatralne), w których dzieci i młodzież mogły działać w czasie wolnym od nauki¹⁰⁸. Nauczyciele starali się również zabezpieczać swoich podopiecznych przed wywózką na roboty do Niemiec, wobec czego zaczęto angażować młodzież do pracy w magazynach, warsztatach, instytucjach niemieckich, co okazało się również pomocne w działalności konspiracyjnej, gdyż wielu uczniów prowadziło cichy sabotaż w zakładach pracy. Pomagali w zdobywaniu informacji o ruchach okupanta, kolportowali

¹⁰⁴ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 244.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 41.

¹⁰⁷ *Ibidem*, t. 2, k. 105; N. Bychowcew, *Tajna szkoła. Nieznane dzieje edukacji szkolnej w Wołkowysku podczas okupacji niemieckiej*, [w:] *Ziemia wołkowyska*, t. 5, pod red. P. Mikusińskiego, [aut. P. Mikusiński et al., tekst opatrzone grafikami W. Karpyzy], Łębork 2011, s. 186-187.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 187-188.

prasę podziemną, zdobywali leki oraz żywność dla ukrywających się w lasach partyzantów¹⁰⁹. Starsza młodzież była przygotowywana także do walki w planowanym powstaniu powszechnym dzięki udziałowi w kursach sanitarnych organizowanych w poszczególnych obwodach oraz włączeniu się w działalność Szarych Szeregów¹¹⁰.

W pracy podziemia zdarzały się również trudne momenty grożące dekonspiracją. Bronisława Omiljanowicz w swoich wspomnieniach mówi o częstej wśród dzieci lekkomyślności:

(...) wśród zakładników został aresztowany przez Gestapo wychowawca chłopców, nauczyciel Franciszek Bańko. Garstka chłopców w wieku 13-14 lat postanowiła iść do Gestapo i prosić, aby ich zabrano, a wypuszczono ich nauczyciela Bańko, motywując to tym, że życie Bańki jest bardziej potrzebne społeczeństwu niż ich. Oczywiście ta akcja młodzieży była ściśle tajna i dopiero w ostatnim momencie udało nam się z wielkim trudem im wytłumaczyć, że to nie da pozytywnego rezultatu, a ich zaaresztują¹¹¹.

Gestapo bardzo często przeprowadzało w miastach akcje karne przeciwko nauczycielom. Zagrożonych pedagogów ostrzegali przed nimi działacze podziemia niepodległościowego pracujący w biurze rejestracji giełdy. Byli to m.in. Mieczysław Ejsmont i Lidia Kurkowa, którzy w kartotekach osobowych zmieniali nauczycielom zawód, jaki wykonywali przed wojną. Ponadto dowództwo okręgu zabraniało pedagogom prowadzenia działalności edukacyjnej na czas „akcji karnej” oraz nakazywało przebywanie w ukryciu. Wychowawcy niejednokrotnie zaszywali się w okolicznych wsiach Grodna i Wołkowyska, a gdy gestapo zaprzestawało represji, powracali do swej pracy konspiracyjnej¹¹².

Biuro Informacji i Propagandy

Biuro Informacji i Propagandy (BIP) na terenie Białostockizny zaczęło wydawać od 1943 r. „Głos Ziemi Białostockiej”. Oprócz tego pisma BIP rozprowadzał również konspiracyjny „Biuletyn Ziemi Białostockiej”, będący kontynuacją „Biuletynu Ziemi Podlaskiej” wydawanego od sierpnia 1942 r. Poza tym na teren Grodna

¹⁰⁹ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 245.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 246-247.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 246.

¹¹² N. Bychowcew, *op. cit.*, s. 187.

i Wołkowyska docierały: „Biuletyn Informacyjny”, „Głos Polski”, „Wiadomości Polskie”¹¹³. W organizację własnej prasy i kolportażu zaangażował się także już w 1942 r. Inspektorat Grodzieński. Szefem BIP-u inspektoratu i jednocześnie redaktorem pisma „Wolność” został Maciej Choynowski „Kaleta”, a w pracy pomagał mu jego zastępca prof. Stefan Szuszkiewicz „Zamek”. Początkowo redakcja i drukarnia znajdowały się w mieście, lecz w wyniku zagrożenia dekonspiracją przeniesiono je do wsi Sobolany. Artykuły w głównej mierze opierały się na informacjach z radia angielskiego, nasłuch był prowadzony w siedzibie redakcji oraz jej kilku punktach w mieście. Praca tego zespołu trwała do czerwca 1943 r., kiedy „Kaleta” został aresztowany przez gestapo. Prawdopodobnie jego miejsce zajął „Zamek”, któremu udało się uniknąć aresztowania, natomiast Stanisław Misiak „Wiara” został referentem BIP-u Inspektoratu AK Grodno¹¹⁴.

W Obwodzie „Lewy Niemen” redaktorka naczelna Teresa Przanowska „Ziemia”, „Wiara” zajęła stanowisko szefa BIP-u w listopadzie 1943 r. po N.N. „Wojczyku”. Przanowska kolportowała także co tydzień gazetę „Wolność” na podległym jej terytorium w nakładzie 400 egzemplarzy¹¹⁵. W okresie akcji „Burza” rozprawiała poprzez kurierki gazetę wśród oddziałów partyzanckich. Zamieszczane w niej wiadomości były pozyskiwane m.in. z nasłuchu radiowego BBC. Prowadził go Kazimierz Steckiewicz „Wiatr”, który posiadał w swoim domu radioodbiornik, oraz dr Kazimierz Świątecki. Informacje dostarczali do Grodna, a stamtąd przekazywane były dalej za pośrednictwem gazet¹¹⁶.

Osobną prasę konspiracyjną wydawano w Obwodzie „Prawy Niemen”. Tam dowództwo BIP-u rozpoczęło publikowanie tajnego pisma pt. „Dekada”, którego pierwszy numer ukazał się we wrześniu 1942 r.¹¹⁷ i był powielany aż do czerwca 1944 r. Rozprawiano go, podobnie jak gazetę z „Lewego Niemna”, co tydzień, lecz w nakładzie 200 egzemplarzy¹¹⁸. Funkcję redaktora naczelnego „Dekady” pełnił Bronisław Trzeciński (Troński) „Jastrząb” do chwili zatrzymania

¹¹³ M. Ciećwierz, *Prasa konspiracyjna na Białostocczyźnie w okresie PKWN*, „Białostocczyzna” 1990, nr 3(19), s. 18; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 25.

¹¹⁴ Informacje zostały podane przez pplk. Stefana Filakowskiego „Bacę”, będącego szefem organizacyjnym sztabu Okręgu. Ibidem, t. 1, k. 1; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 247-248.

¹¹⁵ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 187.

¹¹⁶ Ibidem, k. 199.

¹¹⁷ Według informacji Ludosława Kozłowskiego pismo ukazywało się od grudnia 1942 r. Ibidem, k. 115, 225.

¹¹⁸ Ibidem, k. 113.

przez gestapo wiosną 1943 lub 1944 r.¹¹⁹ Jeszcze w czasie aresztowania szefa Inspektoratu BIP-u w 1943 r. do kierowania BIP-em w Obwodzie „Prawy Niemen” został oddelegowany w czerwcu 1943 r. Ludosław Kozłowski „Lud”¹²⁰, któremu w działalności pomagała Czesława Kozłowska „Wiara”¹²¹. W domu jej matki Heleny Ramlo „Mamy” mieścił się punkt kolporterów BIP-u oraz prowadzono tam nasłuch radiowy¹²². „Lud” swoją funkcję pełnił do maja 1944 r., kiedy to w wyniku dekonspiracji dowództwo obwodu nakazało mu wyjechać do Warszawy¹²³.

W Obwodzie Wołkowysk ZWZ-AK dowódcą BIP-u był pchor. Jerzy Pupko, natomiast jego zastępcą został kpr. Jan Grel „Słodki”¹²⁴. Zorganizowali oni na tym terenie punkty nasłuchu radiowego. Dzięki dobranemu zespołowi opracowywali wiadomości radiowe, które rozsyłali co dwa lub trzy dni do punktów kontaktowych w celu informowania żołnierzy podziemia o sytuacji na froncie. Nasłuchem radiowym w miejscowości Strubnica zajmował się „Słodki”. Oprócz tej placówki aparat zainstalowany był również w kolonii odległej o 2 km od Świsłoczy, w gospodarstwie Władysława Kaczmarka. Tam również składowano broń i amunicję, w które zaopatrzone dwa plutony podczas akcji „Burza”. Nasłuch był prowadzony także we wsi Bobyle, a jego aparaturą opiekował się Kazimierz Czechowicz „Sęp”. Z kolei w mieście Wołkowysk od 1943 r. nasłuch prowadził Witold Jankowski. Ponadto na terenie obwodu zainstalowane były dwa nadajniki radiowe, tzw. brzęczki (w Bobylach oraz w Wołkowysku przy ul. Brzeskiej). Zajmowali się nimi Kazimierz Czechowicz oraz Emilia Abramowicz¹²⁵.

W pracę BIP-u zaangażowali się również harcerze zrzeszeni w Szarych Szeregach. Ich głównym terenem działania było Grodno, gdzie zajmowali się zbieraniem informacji pochodzących z nasłuchu radiowego stacji zagranicznych. Radioodbiornik mieścił się w mieszkaniu hm. Pawła Usiewicza „Pipa”, który prowadził nasłuch razem z żoną Gertrudą „Tuśką” i jednym z członków komendy Hufca Szarych Szeregów. Ich organ prasowy był początkowo powielany przez Polaków zatrudnionych w niemieckich firmach, a następnie kopiowano go na maszynie do

¹¹⁹ Ibidem, k. 212.

¹²⁰ Ibidem, k. 114-115.

¹²¹ Ibidem, k. 110-111.

¹²² Ibidem, k. 195.

¹²³ Ibidem, k. 115.

¹²⁴ Ibidem, t. 1, k. 64.

¹²⁵ Ibidem, k. 99-100.

pisania marki „Underwood”¹²⁶. Wiadomości radiowe często skracano, zmieniano również styl pisania, a za każdym razem – nazwę wydawanej „gazetki”. Ponadto od czerwca 1943 r. zaczęto w niej podawać informacje z frontu oraz nazwiska kolaborantów i niemieckich oprawców, którzy wykazywali się szczególnym okrucieństwem wobec miejscowej ludności. „Gazetkę” rozprowadzano po sierocińcach, fabrykach oraz dostarczano do wybranych osób, m.in. w Białymstoku lub Małkini¹²⁷.

Delegatura Rządu na Kraj

Delegatura Rządu w Obwodzie Wołkowysk ZWZ-AK zaczęła działać już z końcem 1941 r. Powstała ona z referatu wojskowego, na którego czele stał Wincent Paszkowski „Wilk”, a jego zastępcą był Stanisław Łaskiewicz „Leliwa”¹²⁸. Łaskiewicz jako były pracownik administracji państwowej został oddelegowany do zorganizowania całego aparatu personalnego Delegatury Rządu. Wówczas utworzył kilka działów i stanowiska kierownicze obsadził następującymi osobami:

- Referat bezpieczeństwa – Stanisław Pancewicz,
- Referat administracyjny – Alojzy Andrzejewski,
- Referat finansowy – Czesław Batko¹²⁹,
- Referat wojskowy – Ignacy Sokołowski¹³⁰,
- Kierownictwo Walki Cywilnej – Tadeusz Szumański „Korkociąg”¹³¹,
- Kancelaria Delegatury – Maria Bujko „Teresa”¹³².

Powiatowa Delegatura Rządu (PDR) w Wołkowysku utrzymywała kontakt bezpośrednio z Delegaturą Wojewódzką z siedzibą w Białymstoku. Spotkania i narady organizacyjne odbywały się w mieszkaniu Łaskiewicza przy ul. Wileńskiej. Często przybywał na nie delegat wojewódzki – prof. Henryk Jastrzębski „Gryf”, który

¹²⁶ J. Siemiński, *Walczące Grodno. Wspomnienia harcerza*, opracowała T. Zaniewska, Białystok 1992, s. 170, *Biblioteka Pamięci i Myśli*, 4.

¹²⁷ Jan Siemiński mianem „gazetki” określił pismo, jakie wydawali członkowie Szarych Szeregów w Grodnie w okresie okupacji. *Ibidem*, s. 171.

¹²⁸ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 118.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 422, *Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 7.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² BOssol., 16688/II, t. 1, k. 119.

udzielał wskazówek oraz instrukcji dotyczących pracy w Delegaturze. Pion ten miał także w poszczególnych gminach swoich przedstawicieli, którzy współpracowali jednocześnie z komendantami Rejonów ZWZ-AK¹³³. Zachowały się również relacje Marii Bujko, która podczas swojej działalności w Delegaturze pracowała jako referentka ds. organizacyjnych. Zajmowała się wówczas utrzymywaniem łączności z administracją terenową w poszczególnych gminach, otrzymywała meldunki sytuacyjne i raporty. Ponadto działała w terenie i często wizytowała poszczególne placówki administracji, przewożąc wytyczne oraz rozkazy przekazywane przez delegata¹³⁴.

Z niewielu zachowanych informacji na temat PDR w Obwodach „Prawy Niemen” i „Lewy Niemen” wynika, że zastępcą delegata na Obwód Grodno był dowódca WSOP – Stanisław Przanowski „Staszek”. Z kolei funkcję przewodnika administracji w Obwodzie „Lewy Niemen” pełnił N.N. „Radosław”, a referentem wojskowym został N.N. „Nikt”. Wiadomo również, że istniał Referat bezpieczeństwa, lecz nie ma dokładniejszych informacji na temat jego obsady personalnej. Po prawej stronie Niemna por. rez. N.N. „Okręt” miał piastować stanowisko referenta wojskowego, natomiast w okresie od maja do lipca 1945 r. na skutek nieporozumień na tym terenie funkcję delegata powiatowego pełnili N.N. „Jeden” oraz N.N. „Bej”¹³⁵. W Grodnie działania Delegatury wspierali również harcerze. Przewodzili oni „skrzynkę” kontaktową służącą korespondencji z Delegatem Rządu na teren województwa białostockiego. Mieściła się ona przy ul. Bonifraterskiej, a pieczę nad nią sprawowało rodzeństwo Kundziczów¹³⁶. AK przy współpracy z podziemną administracją cywilną na terenie Grodna i Wołkowyska przeprowadzała szereg akcji sabotażowych i dywersyjnych. Falszowano księgi wymiaru podatków, kontyngentów zbożowych, kartoteki i dowody osobiste młodzieży, której groziły wywózki na przymusowe roboty do Niemiec. W Obwodzie „Lewy Niemen” akcją fałszowania kartotek osobowych oraz dowodów osobistych kierował ppor. Henryk Śmietanko „Przemysław”¹³⁷.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem, t. 2, k. 19-20 i 102-103.

¹³⁵ W. Grabowski, *op. cit.*, s. 420-421.

¹³⁶ J. Siemiński, *op. cit.*, s. 178.

¹³⁷ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 69.

Kontrwywiad i wywiad

Czas okupacji sowieckiej przypadający na lata 1939-1941 to okres rozwijającej się działalności siatki wywiadowczej na Białostocczyźnie. Jednak dopiero w czerwcu 1941 r. podjęto pierwsze działania mające na celu ujednolicenie wywiadu na tym terenie. Komenda Okręgu Białystok ZWZ-AK zgodnie z instrukcjami nadesłanymi przez Komendę Główną zorganizowała dwie ekspozytury wywiadu. Pierwszą ulokowano w Białymstoku, a drugą o kryptonimie „Gawron” – w Grodnie. W skład tej siatki organizacyjnej wchodziły Referat wywiadowczy i kontrwywiadowczy oraz sekretariat. Niezależnie od ekspozytur utworzono także siatki wywiadu terenowego, aby sprawdzały wiarygodność informacji napływających do ekspozytury¹³⁸. Ponadto komendant okręgu w rozkazie nr 674 z 15 grudnia 1942 r. polecił, aby starano się zapewnić każdej wsi wywiadowcę, a każdej placówce – kierownika wywiadu, który co miesiąc zdawałby raport jej komendantowi¹³⁹.

Do organizacji ekspozytury grodzieńskiej został oddelegowany Szef Wywiadu Obwodu „Prawy Niemen” kpt. Stefan Świerżewski „Lawina”. Obydwie ekspozytury były bezpośrednio podporządkowane komendzie okręgu. Dysponowały wywiadowcami i kontrwywiadowcami oraz miały własne organy wywiadowcze ulokowane w różnych instytucjach: magazynach, warsztatach, przedsiębiorstwach oraz jednostkach wojskowych. Ekspozytura z Grodna posiadała swoje kontakty także na Litwie i w Prusach Wschodnich, m.in. w Królewcu¹⁴⁰. „Lawina” razem ze swoimi żołnierzami wywiadu rozpracowywał pracowników urzędów niemieckich, szczególną uwagę zwracając na tych, którzy kolaborowali z gestapo oraz żandarmérią. Działania wywiadowcze polegały również na przenikaniu do siatki Polaków i Białorusinów działających w ramach Komitetu Białoruskiego współpracującego z okupantem. Ekspozytura swoje kontakty posiadała także w więzieniach. Dzięki nim otrzymywano dane o stanie osobowym więźniów, rozstrzeliwaniach czy wywózkach do obozów koncentracyjnych¹⁴¹. Oprócz wspomnianych zadań ten pion wywiadu zajmował się także ewidencją transportów kolejowych i drogowych jadących na front wschodni. W raportach miesięcznych podawano ilość oraz jakość

¹³⁸ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK (X 1939-I 1945)*, t. 2, *Wywiad i kontrwywiad*, Białystok 1994, s. 19; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 19.

¹³⁹ J. Figura, Z. Gwozdek, *Wywiad VII Okręgu Armii Krajowej, „Białostocczyzna”* 1989, nr 1(13), s. 32.

¹⁴⁰ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 19; W. Źarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 239.

¹⁴¹ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 23.

poszczególnych transportów, uwzględniając również ich rodzaj (broń, żywność bądź ludzi)¹⁴². W działalność ekspozytury zaangażowani byli również członkowie Szarych Szeregów. Współpracowali oni z osobami zatrudnionymi w niemieckich urzędach, od których zdobywali informacje o przeznaczonych do deportacji w głąb Niemiec. Ponadto pomagali niszczyć kartoteki Polaków zagrożonych dekonspiracją¹⁴³.

Stefan Świerzewski utrzymywał także bezpośrednie kontakty z dowódcami Inspektoratu Grodno, Obwodów „Prawy” i „Lewy” Niemen, Wołkowysk oraz oficerem Kedywu kpt. N.N. „Bosakiem”¹⁴⁴. „Lawina” swoją funkcję sprawował do momentu aresztowania przez gestapo – 17 września 1943 r., po czym jego obowiązki w ekspozyturze przejął N.N. „Antoni”¹⁴⁵.

Niezależnie od ekspozytury działała służba wywiadowcza i kontrwywiadowcza Inspektoratu Grodzieńskiego zorganizowana w obwodach i podległa tamtejszemu dowództwu. Na jej czele stał szef wywiadu, który miał do dyspozycji referentów wywiadu operujących w poszczególnych obwodach. Komendant okręgu „Mściśław” w kwietniu 1942 r. wydał instrukcje dla służby wywiadowczej określające zasady jej działania, które obowiązywały aż do końca istnienia konspiracji¹⁴⁶.

W Obwodzie „Prawy Niemen” oficerem wywiadu był od czerwca 1942 r. N.N. „Jastrząb”, „Mściciel”, a po nim dowództwo objęli N.N. „Stefan” i ogn. N.N. „Jański”¹⁴⁷.

W Obwodzie „Lewy Niemen” oficerem referatu wywiadu został w lipcu 1942 r. st. sierż. Albin Górewicz „Gniot”, lecz wkrótce zastąpił go ppor. Henryk Śmietanko „Przemysław”, który jednocześnie sprawował funkcję kierownika legalizacji¹⁴⁸.

Z kolei w Obwodzie Wołkowysk wywiadem dowodził stale por. Witold Huszar (Husar) „Mściwój”, natomiast legalizacją – Mikołaj Jędrzejewski (Jędrzejkowski) „Cichy”¹⁴⁹.

¹⁴² W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 239.

¹⁴³ J. Siemiński, *op. cit.*, s. 173.

¹⁴⁴ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 23; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 19.

¹⁴⁵ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 25; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 240; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 23.

¹⁴⁶ J. Figura, Z. Gwozdek, *Wywiad VII Okręgu...*, s. 33; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 139.

¹⁴⁷ J. Figura, Z. Gwozdek, *Wywiad VII Okręgu...*, s. 41.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 41, 148.

¹⁴⁹ W. Karpyza, *op. cit.*, s. 141; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 40.

Na terenie każdej placówki powołano komórkę wywiadowczą, która liczyła od trzech do pięciu członków konspiracji, jednak organizacyjnie służba ta sięgała aż do najniższych jednostek, tj. drużyn. Zebrane materiały komendanci placówek przekazywali komendantom rejonu, a ci następnie swoim przełożonym¹⁵⁰. Komórkom wywiadowczym Inspektoratu Grodno udało się rozpracować oddziały „Jagdkomando” przeznaczone do likwidacji sił partyzanckich. Dzięki zdobytym informacjom konspiratorzy mogli rozszyfrować planowane kierunki działania tych oddziałów i wcześniej zabezpieczyć zagrożone rejony. Ponadto komórka wywiadu, podobnie jak i ekspozytura, rejestrowała ruchy różnego rodzaju transportów wojskowych. Przerzuty jednostek i sprzętu bardzo często odbywały się na szosach. Dlatego wywiad rozpoczął ich śledzenie, tworząc dwa punkty obserwacji¹⁵¹, o których działaniu informuje Stanisław Denziuk „Mirski”:

Punkty te prowadziły rejestrację niezależnie od siebie i jeden o istnieniu drugiego nie wiedział. Praktycznie wyglądało to w ten sposób, że osoby prowadzące opisywane czynności mieszkaly tuż przy danej drodze z tym, że jeden punkt obserwacyjny był zorganizowany przy wlocie szosy z Białegostoku do Wołkowyska, a drugi – przy wylocie tejże szosy z Wołkowyska do Baranowicz¹⁵².

Ponadto aparat wywiadu i kontrwywiadu zwalczał donosicielstwo, które przynosiło duże straty wśród członków konspiracji. Zdobywano także informacje o relokacji garnizonów niemieckich. W komórce wywiadu zorganizowano również aparat legalizacji. Jego zadaniem było dostarczenie podrobionych dokumentów zdekonspirowanym działaczom podziemia niepodległościowego. Legalizacja zaopatrywała żołnierzy i cywilów w papiery potrzebne do zameldowania policyjnego oraz administracyjnego, a także ochraniające przed przymusowymi wywózkami do III Rzeszy¹⁵³. Wywiad również zdobywał kartki żywnościowe, które następnie rozprowadzał wśród najbardziej potrzebujących mieszkańców oraz członków AK¹⁵⁴. W kwietniu 1940 r. KG ZWZ rozpoczęła wysyłanie do poszczególnych okręgów wniosków dotyczących tzw. sądów kapturowych. Jednak ta informacja dotarła na Białostoczczyznę dopiero w kwietniu 1942 r., wobec czego sprawami Wojskowych

¹⁵⁰ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 18, 100-101.

¹⁵¹ Ibidem, k. 17, 102.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Z. Gwozdek, *Armia Krajowa na Białostoczczyźnie...*, s. 138.

¹⁵⁴ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 108.

Pplk Władysław Liniarski „Mścislaw”, „Wuj”, komendant Okręgu Białystok AK

Por. Julian Lubasowski „Dąb”, „Lech”, komendantem Obwodu Grodno „Prawy Niemen” AK (IV 1943 – XII 1944)

St. sierż./ppor. Franciszek Ziemkowski „Wroński”, komendant Obwodu Grodno „Prawy Niemen” AK (III-VII 1945)

Sierż. pchor. Aleksander Głogowski „Głóg”, dowódca Kedywu Obwodu Grodno „Prawy Niemen” AK (VI-VIII 1945)

Stanisław Denziuk „Mirski”, „Konrad”, zastępca komendanta Obwodu Wołkowysk AK (XI 1944 – VI 1945)

Por. Władysław Huzar „Mściwój”, w komendzie Obwodu Wołkowysk odpowiedzialny za wywiad

Grupa podchorążych z Obwodu Grodno „Prawy Niemen” AK w Puszczy Augustowskiej. Od lewej Jan Jung „Korkociąg”, Mieczysław Górewicz „Czeński”, Wacław Szczygieski „Mars” i Roman Chirkowski „Lech II”

Kpr. pchor. Tadeusz Krystosiak „Synchron”, oficer łączności Inspektoratu Grodno AK (VI 1944)

Kpr. pchor. Henryk Bagiński „Fiat”, oficer łączności Inspektoratu Grodno AK (VI 1944)

Sądów Specjalnych (WSS) zajmowały się do tego czasu komórki wywiadu i kontrwywiadu okręgu¹⁵⁵.

Kierownictwo Dywersji (Kedyw)

Dowódca Okręgu Białystok ppłk „Mściław” w rozkazie nr 97 z 20 lutego 1943 r., zgodnie z rozporządzeniem otrzymanym z KG AK, powołał oddziały dywersyjne na podległym mu terenie. W kwestii dowódcy Kedywu Inspektoratu Grodzieńskiego są pewne nieścisłości. Antoni Dąbrowski „Zajac” w swojej relacji podaje, że był on dowódcą od maja 1942 r. do sierpnia 1943 r., kiedy to przeszedł do partyzantki i pozostawał w niej do czasu rozpoczęcia działań w ramach akcji „Burza”¹⁵⁶. Po tym, jak szef organizacyjnego sztabu Okręgu Białystok AK ppłk Stefan Fijałkowski „Baca” ustanowił obsadę Komendy Inspektoratu Grodno ZWZ-AK, dowódcą Kedywu w Inspektoracie Grodzieńskim miał być w maju 1944 r. por. Antoni Dąbrowski „Zajac”. Zdzisław Gwozdek podaje natomiast, że dowódcą Kedywu w Inspektoracie Grodzieńskim od 1943 r. (zapewne zastąpił „Zajacą”) był kpt. N.N. „Bosak”¹⁵⁷. W tym samym rozkazie komendant powołał także sekcje saperskie, które miały wspierać działania oddziałów Kedywu. Jednakże już wcześniej istniały grupy partyzanckie operujące na terenie Białostocczyzny, a w ich skład wchodziły osoby ukrywające się przed okupantem. Wiele z tych grup pozostawało poza ewidencją komendy, dlatego dowództwo, chcąc uniknąć chaosu i szerzenia się bandytyzmu, postanowiło podporządkować je sobie. Każdy oddział na terenie danego obwodu podlegał bezpośrednio jego komendantowi, który miał zadbać o aprowizację i organizację. Gotowość do akcji bojowej poszczególnych oddziałów ustalono na 10 kwietnia 1943 r.¹⁵⁸

¹⁵⁵ J. Figura, *Wojskowe sądy specjalne białostockiego okręgu ZWZ-AK, „Białostocczyzna”* 1988, nr 4(12), s. 27.

¹⁵⁶ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 69.

¹⁵⁷ Wykaz Komendy Inspektoratu Grodzieńskiego sporządzony 30 czerwca 1944 r. przez inspektora Władysława Szymborskiego wskazuje na dowódcę Kedywu ppor. Kazimierza Ponarda (Ponarada) „Sępa”. Jednakże wcześniejsza dokumentacja z marca i kwietnia oraz wykaz obsady komendy z maja 1944 r. świadczą o tym, że ppor. „Sęp” pełnił funkcję adiutanta inspektora. Tomasz Łabuszewski oraz Kazimierz Krajewski zauważyli, iż nic nie wskazywało wówczas, aby ta nominacja była zmieniona, szczególnie, że Kazimierz Ponard działał głównie jako oficer łącznikowy między inspektoratem a obwodami. Zob. J. Figura, Z. Gwozdek, *„Kedyw” białostockiego okręgu AK, „Białostocczyzna”* 1990, nr 2(18) s. 24; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 217; BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 47; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 642.

¹⁵⁸ J. Figura, Z. Gwozdek, *„Kedyw”...*, s. 24.

Szczątkowe informacje wskazują na to, że w Obwodzie „Prawy Niemen” dowódcą, któremu podlegały wszystkie oddziały Kedywu, był początkowo Antoni Aponowicz „Czapel”. Jednakże nim objął swoje stanowisko w listopadzie 1942 r., oddziałami dywersyjnymi w obwodzie dowodził pchor. N.N. „Lew”, a oddziałem partyzanckim od września 1943 r. kierował por. Mieczysław Niedziński „Men”, „Ren”, „Niemen”¹⁵⁹. Aponowicz od listopada 1942 r., w przeciągu pół roku zorganizował oddział Kedywu liczący od 10-15 osób. Podejmowali się oni akcji dywersyjnych na komunikację kolejową oraz pocztę. Po Aponowiczu komendę nad Kedywem w marcu lub kwietniu 1944 r. objął ppor. Mieczysław Górewicz „Czeński”, którego miejsce zajął wiosną 1944 r. sierż. N.N. „Wicher”¹⁶⁰.

Kedywem w Obwodzie „Lewy Niemen” dowodził chor. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Gryginicz) „Mikoś”. Dysponował on sześcioma drużynami w sile około 120 ludzi. Każda kompania działająca w obwodzie posiadała jedną drużynę Kedywu w sile do 20 ludzi. Podlegały one dowódcy kompanii, lecz ten był zobowiązany w razie konieczności oddać je do dyspozycji chor. „Mikosia”¹⁶¹.

Pierwsze oddziały dywersyjne w powiecie wołkowyskim zorganizował jesienią 1941 r. z I Rejonu plut. Stefan Pabiś „Stefan”, a z V Rejonu – plut. Jan Zajac „Sęk”¹⁶². Nad utworzoną komórką Kedywu w obwodzie dowództwo objął ppor. Henryk Łabudziński „Boruta”, który sprawował swoją funkcję do czasu aresztowania w 1945 r.¹⁶³ Natomiast jego zastępcą od sierpnia 1942 r. był Mieczysław Cimoszko „Moskit”¹⁶⁴. Wiadomo, że załączki oddziałów dywersyjnych w sile grupy liczącej od trzech do sześciu osób z czasem podporządkowały się dowództwu Kedywu. W pozostałych rejonach takie zespoły zaczęły powstawać w pierwszym półroczu 1942 r.¹⁶⁵

¹⁵⁹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 20; J. Łopaciński, *Działalność Akowców w Grodzieńskim – Przewalka. Wspomnienia z nieludzkiej ziemi*, Szczecinek 1985, s. 53.

¹⁶⁰ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 230; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 137; IPN Bu 1558/591, k. 29; CAW, Antoni Aponowicz, Armia Krajowa na Grodzieńszczyźnie w latach 1941-1944, sygn. IX/3/49/445, k. 6-11.

¹⁶¹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 71.

¹⁶² Ibidem, k. 87, 90.

¹⁶³ Janusz Figura oraz Zdzisław Gwozdek podają, że „działalnością dywersyjną kierował dowódca obwodu kpt. Konar-Bronisław Szejk. Dowódcą plutonu, a później kompanii «Kedywu» był ppor. Stanisław Piekarski ps. «Oskar». Szefem kompanii był st. sierż. N.N. «Pilnik», szefem gospodarczym sierżant N.N. «Tatuś»”. Zob. J. Figura, Z. Gwozdek, *„Kedyw”...*, s. 26; BOssol., Rkps., 16688/II, t. 2, k. 82; IPN Bu 1558/590, k. 36.

¹⁶⁴ B. Ossol., Rkps., 16688/II, t. 2, k. 22-24.

¹⁶⁵ Ibidem, t. 1, k. 90.

Kedyw w Inspektoracie AK Grodno organizował zasadzki na przejeżdżających drogami żandarmerii, *Schutzmannów* (tł. policjantów), jego oddziały napadały na posterunki żandarmerii i majątki zajęte przez okupanta. Ponadto minowano lub rozkręcano tory kolejowe, co powodowało wykolejanie się pociągów transportujących sprzęt wojskowy na front wschodni. Przecinano również linie telefoniczno-telegraficzne oraz palono mosty, utrudniając łączność między jednostkami Wehrmachtu. Prowadzono również akcję uwalniania więźniów z rąk żandarmerii oraz likwidowano agentów gestapo bądź oficerów niemieckich¹⁶⁶. W latach 1941-1944 oddziały partyzanckie oraz Kedywu „Prawego” i „Lewego” Niemna przeprowadziły ponad 45 udanych akcji dywersyjnych. Na przełomie maja i czerwca 1942 r. oddział dywersji pod dowództwem „Zająca” w okolicach wsi Siny Kamień rozbroił konwój niemiecki eksportujący kolumnę furmanek z kontyngentem. W odwecie Niemcy spacyfikowali całą wieś. W okresie od czerwca 1942 do lipca 1943 r. patrole pod dowództwem Antoniego Dąbrowskiego zlikwidowały sześciu konfidentów gestapo w Grodnie, a w lipcu 1943 r. (lub 1944 r.) oddział Kedywu pod komendą Bolesława Wolskiego „Wierzyńka” opanował posterunek żandarmerii w Nowej Rudzie, uwalniając przy tym aresztowanych żołnierzy AK i zdobywając broń. Jeszcze w tym samym miesiącu w wyniku skoordynowanej akcji Kedywu, Ekspozytury i Komendy Obwodu „Lewy Niemen” udało się uwolnić z aresztu gestapo przy ul. Hoovera w Grodnie szefa wywiadu por. Bronisława Tróńskiego „Jastrzębia”¹⁶⁷. Z kolei wiosną 1943 r. oddział pod dowództwem NN Markiewicza dokonał udanego napadu na Arbeitsamt, gdzie zniszczono akta, zabrano maszyny do pisania, powielacze oraz pieniądze. W tym samym roku grupa dowodzona przez Antoniego Skokowskiego przejęła na bocznic w Łosośnie wagon ze sprzętem wojskowym.

W tym samym okresie w powiecie wołkowyskim mjr Stanisław Denziuk „Mirski” informował, że znany jest fakt przeprowadzenia 33 akcji przez oddziały partyzanckie oraz Kedywu. Jednakże, jak sam wskazywał, nie był to pełen wykaz wszystkich działań na tym terenie. Do najważniejszych z nich należało m.in. wykolejenie pociągu z bronią i innymi materiałami w sierpniu 1942 r. na trasie Wołkowysk–Zelwa. W wyniku akcji przerwa w ruchu na tej linii trwała 48 godzin.

¹⁶⁶ Ibidem, k. 90-94; ibidem, 16689/II, t. 1, k. 70.

¹⁶⁷ BJ, przyb. 364/01, Archiwum Jerzego Polaczka, Materiały do historii PRL, „Zeszyty Historyczne” 8, k. 37; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 54; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 258-259; CAW, Antoni Aponowicz, Armia Krajowa na Grodzieńszczyźnie w latach 1941-1944, sygn. IX/3/49/445, k. 7-8.

Dokonała tego grupa Kedywu pod dowództwem sierż. Jana Zająca „Sęka”. Z kolei w 1943 r. członkowie Kedywu dowodzeni przez plut. N.N. „Młota” zlikwidowali leutnanta niemieckiego, niejakiego Mahzura, oraz przeprowadzili udaną zasadzkę na burmistrza miasta Wołkowyska Herberta Barga. Obaj byli znani ze szczególnego okrucieństwa wobec Polaków. Z kolei w czerwcu 1944 r. drużyna Kedywu pod dowództwem kpr. Adolfa Wincewicza uszkodziła linię telefoniczną na trasie Mścibów–Szydłowice. Dzięki tej akcji udało się uratować od zburzenia elektrownię w Wołkowysku¹⁶⁸.

2. Struktura Inspektoratu

Inspektorat Grodno SZP-ZWZ-AK-AKO

Komenda Obwodu Grodno SZP-ZWZ:

- komendanci: kpt. Stanisław Siedlecki „Hańcza” (wrzesień–październik 1939); por. N.N. „Liwski” (listopad 1939-luty 1940); ks. Stanisław Borowczyk (luty–kwiecień 1940); por. Wojciech Jakubczyk „Korwin” (wiosna 1940-czerwiec 1942),
- zastępca komendanta: ppor. Paweł Kotlarz (sierpień 1941-czerwiec 1942)¹⁶⁹.

Skład komendy Inspektoratu VI (Grodno) ZWZ-AK-AKO:

- inspektor: mjr Władysław Szymborski „Bak”, „Okrasa” (1 maja 1942-1946),
- I zastępca inspektora: por. Paweł (Adolf) Szawel „Alfa” (wiosna 1943-styczeń lub 23 czerwca 1944); kpt. Wojciech Jakubczyk „Korwin”, „Jaszczur” (styczeń–listopad 1944); mjr Mieczysław Ostrowski „Kartacz” (listopad 1944-marzec 1945),
- II zastępca inspektora: Bohdan Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) „Alf”, „Marek”,
- adiutanci: por. Władysław Żagło (Żogło, Żongło, Zagło) „Zych” (styczeń-marzec 1943); Kazimierz Ponarad (Ponard) „Sęp” (pocz. 1944-grudzień 1944),

¹⁶⁸ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 90-94 i t. 2, k. 30.

¹⁶⁹ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 228; T. Strzembosz, *op. cit.*, s. 160-161; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 138.

- oficer łączności: ppor. Józef Obuchowski „Pająk; Tadeusz Krystosiak „Synchron” (czerwiec 1944); Henryk Bagiński „Fiat” (czerwiec 1944),
- dowódcy Kedywu: por. Antoni Zając (maj 1942-sierpień 1943); kpt. N.N. „Bosak”, „Justyn” (sierpień 1943-1944); ppor. Kazimierz Ponarad (Ponard) „Sęp” (pocz. 1944-lipiec 1944); Kazimierz Dygil „Rymwid”, „Awko” (listopad 1944-marzec 1945),
- dowódca bezpieczeństwa: ppor. Tadeusz Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) „Kalina”,
- BIP: Maciej Choynowski „Kaleta” (1942-czerwiec 1943); Stefan (Edward) Szuszkiewicz „Zamek” (czerwiec 1943-?); pchor. Stanisław Misiak „Wiara”,
- kurierzy komendy: kpr. Mieczysław Pniewski „Pszczelarz”; pchor. Zygmunt Kostrym (Kotrym, Kontrym) „Orlik”; kpr. Euforyzyna Wala „Ewa”,
- łącznik komendy: kpr. Aleksander Mieczkowski „Klon”¹⁷⁰.

Ekspozytura Wywiadu Grodno:

- szefowie ekspozytury wywiadu: kpt. Stefan Świerżewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzewski) „Lawina” (czerwiec 1942-listopad 1943); N.N. „Antoni” (listopad 1943-1944),
- zastępca szefa ekspozytury: N.N. „Antoni” (styczeń 1942-listopad 1943)¹⁷¹.

Skład Komendy Obwodu „Prawy Niemen” ZWZ-AK-AKO:

- komendanci: Bohdan Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) „Marek” (czerwiec-grudzień 1942); por. Paweł (Adolf) Szawel „Alfa” (styczeń-kwiecień 1943); por. Julian Lubasowski „Dąb”, „Lech”, „Taran” (kwiecień 1943-grudzień 1944); kpr. pchor. Marian Siliniewicz „Artur” (styczeń-luty 1945); st. sierż./ppor. Franciszek Ziemkowski „Wroński”, „Zmiana” (marzec-lipiec 1945),
- I zastępcy komendanta: por. Antoni Aponowicz „Czapel”; por. Bolesław Wolski „Wierzynek” (1942-lipiec 1944); st. sierż./ppor. Franciszek Ziemkowski

¹⁷⁰ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 1; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 133; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 247-248; IPN Bu 1558/591, k. 22, 29; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 642-648, 675-688; T. Łabuszewski, *Problem walki czynnej w inspektoracie grodzieńskim 1944-1945 (zarys działań)*, [w:] *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942-1945. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN*, cz. 1, [oprac. red. G. Motyka], Warszawa 1996, s. 58.

¹⁷¹ Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg...*, t. 2, s. 22-23.

- „Wroński”, „Zmiana” (czerwiec/lipiec 1944-styczeń 1945); por. Bronisław Haponik „Zagłoba” (luty-lipiec 1945),
- II zastępcy komendanta: por. Eugeniusz Boładź ps. „Orzeł” (?-październik/listopad 1942); por. Antoni Aponowicz ps. „Czapel” (październik 1942-25 marzec 1944); por. Jacek Roszkowski „Jur” (marzec lub kwiecień 1944-czerwiec 1944); ppor. Bolesław Szymotowicz (Szamatowicz) „Roslan”, „Sokół” (czerwiec 1944-styczeń 1945); ppor. Mieczysław Niedziński „Men”, „Ren” (luty-sierpień 1945),
 - III zastępca komendanta (na teren Litwy): por. N.N. „Soroka-Longin”, „Kula”,
 - adiutanci komendanta obwodu: ppor. N.N. „Batory” (lipiec-listopad 1942); plut. N.N. „Lis” (listopad 1942-?); ppor. Mieczysław (Leonard) Kurstak „Żeliszaw” (wiosna 1944-czerwiec 1944); kpr. pchor. Marian Siliniewicz „Artur” (czerwiec 1944-styczeń 1945); kpr. pchor. Olgierd Henryk Missiek „Jastrząb II” (luty-lipiec 1945),
 - referat organizacyjny: Bohdan Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) „Marek” (?); por. N.N. „Kogut” (styczeń 1943-?); N.N. „Wróbel” (czerwiec 1944-kwiecień 1945),
 - wywiad: kpt. Stefan Świerżewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzewski) „Lawina” (styczeń-czerwiec 1942); ppor. Bronisław Troński „Jastrząb”, „Mści-ciel” (czerwiec 1942-wiosna 1944); N.N. „Stefan” (wiosna- październik 1944); ogn. N.N. „Jański” (listopad 1944-czerwiec 1945); por. N.N. „Wirski”, „Wampir” (czerwiec-sierpień 1945),
 - zastępca szefa wywiadu: ppor. Bronisław Troński „Jastrząb”,
 - wyszkolenie: Stefan Świerżewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzewski) „Lawina” (1942-1943); Bohdan Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) „Marek” (1943-wiosna 1944); st. sierż. Albin Klim (?) „Bratek” (lato-grudzień 1944),
 - szefowie saperów i pionierów: ogn. N.N. „Ordon”; ppor. Bronisław Wasilewski „Wir”, „Prom” (?-czerwiec 1944); plut. N.N. „Pionek” (czerwiec 1944-lipiec 1945),
 - Kedyw: pchor. Kazimierz NN ps. „Lew”, por. Antoni Aponowicz ps. „Czapel” (październik 1942-marzec 1944), ppor. Mieczysław Górewicz ps. „Czeński” (1944-1944); sierż. N.N. „Wicher” (wiosna 1944-1945)¹⁷²; wachm. Tadeusz

¹⁷² Kazimierz Krajewski oraz Tomasz Łabuszewski wskazują z kolei, że mógł być to Adolf Utko „Wicher” (ur. 1909 r.). Przeczy temu jednak fakt, że służył on wówczas w oddziale „Góry” jako łącznik i jako przewodnik w oddziale sowieckim mjr. „Orłowa”. Władysław Eksterowicz

- Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) „Kalina”; (luty-czerwiec 1945); sierż. pchor. Aleksander Głogocki „Głóg” (czerwiec-sierpień 1945),
- oficerowie placu: chor. Ignacy Rychlewicz „Franciszkanin” (lato-grudzień 1944); kpr. N.N. „Orzech” (styczeń-lipiec 1945),
 - oficer bezpieczeństwa: por. N.N. „Wilczur”,
 - dowódcy oddziałów partyzanckich: por. Mieczysław Niedziński „Men”; Kazimierz Okulicz „Góra”,
 - referent wojskowy miasta: N.N. „Jeleń”,
 - lekarz oddziałów partyzanckich: dr N.N. Ginel,
 - kwatermistrzowie obwodu: por. N.N. Rudajtis „Rudy” (lipiec 1942-?); ppor. Jan Siwek „Broza” (?-czerwiec 1944); chor. Albin Górewicz „Gniot” (czerwiec-lato 1944); por. N.N. Rudajtis „Rudy” (lato-grudzień 1944); chor. Ignacy Rychlewicz „Franciszkanin”, „Radwan” (styczeń-sierpień 1945),
 - szefowie uzbrojenia: kpt. Stefan Świerżewski (Świerczewski, Świerżyński, Świerzewski) „Lawina” (1942-1943); Bohdan Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) „Marek” (1943-wiosna 1944); plut. N.N. „Zgoda” (lato-grudzień 1944),
 - zaopatrzenie: ppor. Kazimierz Siedlecki; st. sierż. N.N. „Madziarek”, „Mazurek” (wiosna 1944-sierpień 1945),
 - żywność: sierż. N.N. „Iskra” (wiosna 1944-sierpień 1945),
 - szef taborów: kpr./ogn. N.N. „Wiktor”,
 - szefowie sanitarni: mjr N.N. „Twardowski” (grudzień 1941-?); dr Mikołaj Kontrat „Partyzant”; sierż. N.N. „Wojak” (do lata 1944); ppor. Mieczysław Borkowski (?) „Kobusz” (lato-grudzień 1944),
 - zastępca szefa sanitarnego: ppor. N.N. „Mietek”,
 - płatnik: plut. N.N. „Mały” (lato 1944-sierpień 1945),

„Wicher” (ur. 1913 r.) natomiast podaje w swojej relacji, iż pełnił obowiązki dowódcy jednego z oddziałów Kedywu. Z kolei w teczce Józefa Pyski „Sokoła” znajduje się wniosek awansowy z 1946 r. plut. N.N. „Wichra” (ur. 1901) na stopień sierżanta. Żadna z relacji oraz dostępne dane nie pozwalają jednoznacznie wskazać imienia i nazwiska osoby, która w okresie od wiosny 1944 do 1945 r. pełniła funkcję dowódcy Kedywu w Obwodzie „Lewy Niemen”. Ponadto Krajewski z Łabuszewskim podają, że w okresie od listopada 1944 r. do czerwca 1945 r. Adolf Utko „Jański” był szefem wywiadu obwodu. Z kolei w swojej relacji Utko nie przekazuje informacji o tego typu działalności, natomiast wspomina, że teren Grodna opuścił latem 1945 r. Zob. BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 44-46 i 210-214; Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku (dalej: IPN Bi) 07/1163, k. 109; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 675; CAW, Antoni Aponowicz, *Armia Krajowa na Grodzieńszczyźnie w latach 1941-1944*, sygn. IX/3/49/445.

- łączność: Tadeusz Olszewski „Antoś”; ppor. N.N. „Cygaro” (czerwiec 1944-luty 1945); st. sierż. Józef Obuchowski „Pająk” (luty-sierpień 1945),
- szef bazy przerzutów: ppor. Jan Szczucki „Polny”,
- łącznik komendy obwodu: pchor. Zygmunt Kostrym (Kotrym, Kontrym) „Orlik”,
- BIP: ppor. Maciej Choynowski „Kaleta” (1942-czerwiec 1943); Ludosław Kozłowski „Lud” (czerwiec 1943-30 kwietnia 1944); N.N. „Mucha” (30 czerwca-lato 1944); N.N. „Kołodziej” (lato-grudzień 1944); kpr. pchor. Stanisław Misiek „Wega” (styczeń-sierpień 1945),
- WSK: ppor. Antonina Galska „Szarotka” (1942-grudzień 1944); N.N. „Jaworzyna” (styczeń-czerwiec 1945),
- SOP/WSOP: chor. Kazimierz Sitnik „Sos” (?-lato 1944); st. sierż. N.N. „Polny” (kwiecień-sierpień 1945),
- kapelani: kpt. ks. Władysław Krassowski „Dąbrowa”; ks. Antoni Apanowicz „Ostendum” (maj 1944-?),
- Wydział Wojskowy: por. N.N. „Okręt” (styczeń 1943-grudzień 1944),
- Wojskowe Sądy Specjalne: skład każdorazowo był wyznaczany przez komendanta obwodu¹⁷³.

Dowództwo rejonów Obwodu „Prawy Niemen” – stan na maj 1944 r.

Rejon I miasto Grodno:

- komendant miasta Grodno: por. Władysław Żagło (Żogło, Żongło, Zagło) „Zych”,
- komendanci Rejonu I: por. Mieczysław (Leonard) Kurstak „Kruk”, „Żelisław”,
- dowódca placówki 1: ppor. N.N. Paruszkiewicz „Merz”,
- dowódca placówki 2: ppor. N.N. Polakiewicz „Mały”,
- dowódca placówki 3: ppor. N.N. „Klin”,
- dowódca placówki 4: ppor. N.N. „Łoś”,
- dowódca węzła kolejowego: kpt. N.N. „Bosak”;

Rejon II – Druskienniki:

- komendant Rejonu II: por. Kazimierz Dogiel „Sawko”,

¹⁷³ Lista obsady komendy obwodu; B. Ossol., 16689/II, t. 1, k. 17, 28, 51, 67; ibidem, t. 2, k. 113, 115, 193, 212, 225; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 136-137; idem, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 2, s. 41; IPN Bu 1558/591, k. 29, 66; ibidem, 1566/70, k. 32; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 675, 690.

- dowódca placówki Druskienniki: por. N.N. „Wirski”, „Wampir”,
- dowódca placówki Marcinkańce: ppor. Antoni Jamon,
- dowódca placówki Porzecze: ppor. Adam Lewandowski,
- dowódca placówki Berszty: chor. Jan Gierczak „Gracz”;

Rejon III – Jeziory:

- komendant Rejonu III: por. Julian Lubasowski („Dąb”),
- dowódca placówki Hoża: ppor. Tadeusz Lebieź¹⁷⁴,
- dowódca placówki Jeziory: ppor. Konstant (Konstanty) Wiśniewski (Wiśniakow, Wiszniakow) „Kański”,
- dowódca placówki Wiercieliszki: ppor. Bronisław Wasilewski „Prom”,
- dowódcy placówki Żydomla: ppor. Jan Konstantynowicz; ppor. Józef Nosal;

Rejon IV – Skidel:

- komendant Rejonu IV: por. Jacek Roszkowski „Jur”,
- dowódca placówki Skidel: por. Roman Rozwadowski,
- dowódca placówki Dubno: chor. Lucjan Osipowicz,
- dowódca placówki Mosty: ppor. Wacław Wrzos;

Rejon V – Grandzicze:

- komendant Rejonu V: N.N. „Cichy”,
- dowódca placówki Grandzicze: sierż. pchor. Józef Piotrowicz „Wilk”;

Rejon VI – Wiesieje – Litwa:

- komendant Rejonu VI oraz placówki Wiesieje: por. N.N. „Soroka-Longin”¹⁷⁵.

Kompanie terenowe Obwodu „Prawy Niemen”:

- 1 kompania: st. sierż. Franciszek Polakiewicz „Szczygieł” (czerwiec 1944-kwiecień 1945); ppor. Tadeusz Hebelt „Talko” (maj-lipiec 1945),
- 2 kompania: st. sierż. Stanisław Zaniewski „Grab” (czerwiec-październik 1944); st. sierż. N.N. „Licznik” (październik-listopad 1944); por. N.N. „Kogut”

¹⁷⁴ Władysław Żarski-Zajdler wskazuje, że dowódcą placówki Hoża miał być ks. Antoni Apanowicz „Ostendum”, który był zakonnikiem w tamtejszej parafii. Zob. W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 230.

¹⁷⁵ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 29; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 230-231; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 137-138.

- (listopad 1944-styczeń 1945); st. sierż. N.N. „Olcha” (styczeń-luty 1945); st. sierż. Stanisław Zaniewski „Grab” (luty-lipiec 1945),
- 3 kompania: st. sierż. N.N. „Leliwa” (czerwiec-październik 1944); ppor. N.N. „Jurek” (listopad 1944-1945); ppor. N.N. „Harry” (pocz. 1945-lipiec 1945),
 - 4 kompania: st. sierż. N.N. „Licznik” (czerwiec-październik 1944); ppor. N.N. „Wirski”, „Wampir” (październik 1944-czerwiec 1945); st. sierż. N.N. „Mały” (czerwiec-lipiec 1945),
 - 5 kompania: st. sierż. N.N. „Soroka-Longin” (czerwiec-październik 1944); ppor. Mieczysław Niedziński „Men”, „Ren” (październik 1944-maj 1945); ogn. Konstanty Szykszel „Wieśniak” (maj-lipiec 1945),
 - 6 kompania: ppor. N.N. „Wit” (czerwiec-październik 1944); plut. N.N. „Bartek”, „Szlachcic” (październik 1944-marzec 1945); ppor. Konstant (Konstanty) Wiśniewski (Wiśniakow, Wiszniakow) „Kański” (marzec-czerwiec 1945),
 - 7 kompania: ppor. Konstant (Konstanty) Wiśniewski (Wiśniakow, Wiszniakow) „Kański” (czerwiec 1944-marzec 1945); ppor. Bronisław Haponik „Zagłoba” (marzec 1944-kwiecień 1945); ppor. Tadeusz Hebelt „Talko” (kwiecień-maj 1945); ppor. N.N. „Piorun” (czerwiec-lipiec 1945),
 - 8 kompania (zlikwidowana z końcem 1944 r.): ppor. Bronisław Haponik „Zagłoba” (czerwiec 1944- luty 1945),
 - 9 kompania (od końca 1944 jako 8 komp.): ppor. Bolesław Burakiewicz „Zalewski”,
 - pluton broni pancernej: st. sierż. N.N. „Ursus”,
 - pluton żandarmerii: wachm. Tadeusz Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) „Kalina”; st. wach. N.N. „Wiara” (wiosna-lato 1945),
 - pluton oddziału lotniczego: por. N.N. „Korwin” (wiosna-październik 1944); sierż. pchor. N.N. „Niemen” (listopad 1944-lato 1945)¹⁷⁶.

Skład Komendy Obwodu „Lewy Niemen” ZWZ-AK-AKO:

Sztab komendanta:

- komendanci: por. Wojciech Jakubczyk „Korwin”, „Jaszczur” (czerwiec 1942-styczeń 1944); kpt. Paweł Kotlarz „Brytan” (styczeń-grudzień 1944); ppor. Józef Pyszko vel Jerzy Petelczyk „Sokół” (styczeń-wrzesień 1945),
- I zastępcy komendanta: Paweł Kotlarz „Brytan” (czerwiec 1942-styczeń 1944); ppor. Józef Pyszko vel Jerzy Petelczyk „Sokół” (styczeń-grudzień 1944); por. Bolesław Wolski „Wierzynek” (grudzień 1944-październik 1945),

¹⁷⁶ IPN Bu 1558/591, k. 29; IPN Bu 1566/70, k. 32; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 680-682.

- II zastępcy komendanta – kpt. Józef Sak „Jeleń” (październik 1942-1944); kpr. pchor. Leon Kaliński „Bolesław” (1944-1945); kpr. pchor. Józef Tarasiewicz „Brzoza” (1945),
- adiutanci: kpr. pchor. Mieczysław (Leonard) Kurstak „Żeliszaw” (grudzień 1941-styczeń 1943); ppor. Władysław Rynkiewicz „Ren” (styczeń 1943-kwiecień 1945); chor. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Gryginicz) „Mikoś” (1945),
- organizacja: ppor. Mieczysław (Leonard) Kurstak „Żeliszaw”, „Kruk” (styczeń 1943-styczeń 1944); kpr. pchor. N.N. „Chwat” (wiosna 1944-1945),
- wywiad: st. sierż. Albin Górewicz „Gniot” (lipiec 1942-?); kpr. N.N. „Lis”; ppor. Henryk Śmietanko „Przemysław” (1943-1944); plut. Kazimierz Kaszubowicz „Tadeusz” (styczeń-lipiec 1945),
- wyszkolenie: sierż. pchor. Henryk Filipowicz „Kmicic” (sierpień 1942-czerwiec 1944); plut. N.N. „Żbik” (czerwiec 1944-1945); sierż. pchor. Henryk Filipowicz „Kmicic” (1945),
- szef saperów i pionierów: sierż. N.N. „Jarosz” (październik 1941-?); kpr. pchor. N.N. „Ziemowit”; st. sierż. N.N. „Zabrat”; ppor. Kazimierz Łuczyński „Sęp”,
- Kedyw: plut. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Gryginicz) „Mikoś”,
- oddziały partyzanckie: por. N.N. Jeżewski „Kaniowa”,
- kwatermistrzowie obwodu: por. N.N. „Kozak”; ppor. N.N. „Cis”, „Zis” (?) (pocz. 1944-lipiec 1944),
- uzbrojenie: ppor. Henryk Filipowicz „Kmicic” (sierpień 1942-czerwiec 1944); plut. N.N. „Kuba” (lipiec 1944-?),
- zaopatrzenie: por. N.N. „Kozak”; ppor. Kazimierz Kaszubowicz „Tadeusz”; plut. Zygmunt Wysocki,
- szef taborów: ogn./ppor. N.N. „Błyskawica” (styczeń 1943-grudzień 1944),
- szef sanitarny: ppor. Antoni Docha „Pomocnik” (luty 1940-lipiec 1944),
- płatnik: plut. N.N. „Zagończyk” (1945),
- łączność: ppor. N.N. „Kosa” (kwiecień 1942-?); chor. Kazimierz Siemaszko vel. Marek Giemank „Marek” (1944-1945),
- szef BIP: N.N. Wojczyk (?-listopad 1943); ppor. Teresa Przanowska „Ziemia”, „Wiara” (listopad 1943-1945),
- WSK: Maria Kotlarz „Orlica”; Maria Szota „Mewa” (listopad 1942-wiosna 1944?); N.N. „Rusałka” (1945),
- SOP/WSOP: ppor. Stanisław Przanowski „Staszek”; N.N. „Jacek” (1945),
- kapelan: ks. Kazimierz Orłowski „Drużynowy”,
- Wydział Wojskowy: ppor. N.N. „Kruk” (1944); N.N. „Nikt” (1944); N.N. „Radosław”,

- Wojskowe Sądy Specjalne: skład każdorazowo był wyznaczany przez komendanta obwodu¹⁷⁷.

Dowództwo rejonów Obwodu „Lewy Niemen” – stan na maj 1944 r.:

Rejon I:

- komendant Rejonu I: plut./kpt. Józef Pyszko vel. Jerzy Petelczyk „Sokół”,
- komendant placówki Kopciówka: ppor. Lucjan Wierchowski „Niedźwiedź”,
- komendant placówki Pohorany: chor. Józef Gorzkowski „Sęp”,
- komendant placówki Łunna: ppor. Józef Tarasiewicz „Brzoza”,
- komendant placówki Indura: kpt. Józef Pyszko vel. Jerzy Petelczyk „Sokół”;

Rejon II:

- komendant Rejonu II: por. Henryk Śmietanko „Przemysław”,
- komendant placówki Ejsmonty Wielkie: ppor. Zygmunt Dzienis vel. Zenon Filipowicz „Zyga”¹⁷⁸,
- komendant placówki Gudajewicze: por. Henryk Śmietanko „Przemysław”,
- komendant placówki Wołpa: chor. Kazimierz Kaszubowicz „Tadeusz”;

Rejon III:

- komendant Rejonu III: por. Leon (Bolesław) Kalinowski (Kaliński) „Bolesław”,
- komendant placówki Krynki: por. Leon (Bolesław) Kalinowski (Kaliński) „Bolesław”,
- komendant placówki Brostowice Małe: kpt. ks. Antoni Apanowicz „Ostendum”,
- komendant placówki Hołynka: ppor. Bolesław Burakiewicz „Zalewski”¹⁷⁹.

Kompanie terenowe Obwodu „Lewy Niemen”:

- 1 kompania: st. sierż. Bolesław Wolski „Wierzynek”,

¹⁷⁷ BOssol., 16689/II, t. 1, k. 77; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 251-252; Z. Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 1, s. 138-139; idem, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 2, s. 41; IPN Bu 1558/592, k. 9; IPN Bu 1566/73, k. 72; IPN Bi 07/1163, k. 139 a; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 712-725.

¹⁷⁸ W. Żarski-Zajdler wskazuje Zenona Filipowicza „Zygę” jako ówczesnego komendanta placówki Ejsmonty Wielkie. Zob. W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 252.

¹⁷⁹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 78; i W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 252; Stanisław Michaluk, Baza Danych Łagierników Żołnierzy Armii Krajowej, [on-line:] <https://armiakrajowa-lagiernicy.pl/baza-zolnierzy-lagiernikow/entry/3873/> – 13 VI 2023.

- 2 kompania: plut. Józef Pyszko vel. Jerzy Petelczyk „Sokół” (czerwiec-grudzień 1944); ogn. N.N. „Błyskawica” (grudzień 1944-1945),
- 3 kompania: ppor. Henryk Śmietanko „Przemysław” (czerwiec 1944-grudzień 1944); sierż. pchor. Henryk Filipowicz „Kmicic” (1945),
- 4 kompania: ppor. N.N. „Twardy” (czerwiec-wrzesień 1944); kpr. pchor. Leon (Bolesław) Kalinowski (Kaliński) (wrzesień-listopad 1944); pchor. Edward Łagoda „Wołodujowski” (listopad 1944-1945),
- 5 kompania: wach. N.N. „Andrzej” (czerwiec 1944-1945); plut. N.N. „Grzmot” (styczeń-II kwartał 1945); plut. N.N. „Zagończyk (II kwartał 1945-?),
- pluton żandarmerii: plut. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Gryginicz) „Mikoś”, „Dubrowski”,
- pluton lotniczy: plut. N.N. „Imięło”¹⁸⁰.

Skład Komendy Obwodu Wołkowysk SZP-ZWZ-AK-AKO:

- komendanci obwodu: N.N. „Szkołnik”; Stefan Stawecki „Plewe”; ppor. Jan Chłosta „Wiktorowski” (lipiec 1941-czerwiec 1942); kpt./mjr Michał Stojanowski „Cygan”, „Krok”, „Krak” (czerwiec 1942-listopad 1944); ppor. Władysław Piekarski vel. Bolesław Panasik „Pik” (listopad 1944-1945),
- I zastępcy komendanta: Władysław Piekarski vel. Bolesław Panasik „Pik” (luty 1942-listopad 1944); Stanisław Denziuk „Mirski”, „Konrad” (listopad 1944-czerwiec 1945); kpt. N.N. „Jur” (lipiec-koniec 1945),
- II zastępcy komendanta: Władysław Górski „Mały”; Bronisław Szejko „Konnar”, „Komar” (pocz. 1941-listopad 1944); Henryk Łabuziński „Boruta” (lipiec 1944-marzec 1945); ppor. N.N. „Alf” (czerwiec-lipiec 1945); ppor. N.N. „Aga”,
- adiutanci: pchor. Witold Jankowski „Witek”; plut. pchor. N.N. Stojanowski „Kruk”, „Kruk I” (wiosna 1944-?); N.N. „Kruk II”,
- organizacja: ppor. Stanisław Denziuk „Mirski”, „Vis” (lipiec 1941-listopad 1944, łączył dwie funkcje),
- wywiad: por. Witold Huzar (Husar) „Mściwój”,
- legalizacja: ppor. Mikołaj Jędrzejewski (Jędrzejkowski, Jędrzejowski) vel. Jędrzej Mikołaj „Cichy”,
- szef wyszkolenia: sierż. N.N. „Niewiadomski” (styczeń 1942-marzec 1943); ppor. N.N. „Wilski” (marzec 1943-?),

¹⁸⁰ IPN Bu 1558/592, k. 9; IPN Bu 1566/73, k. 73; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 714.

- szef saperów i pionierów: ppor. Henryk Łabuziński (Łabudziński) „Boruta”, „Zwykły” (październik 1941-marzec 1945),
- Kedyw: ppor. Henryk Łabuziński (Łabudziński) „Boruta”, „Zwykły” (1942-marzec 1945); ppor. N.N. „Alf” (czerwiec-lipiec 1945); ppor. Stefan Pabiś „Stefan” (od lipca 1945 jako dowódca Samoobrony AKO),
- zastępca dowódcy Kedywu: Mieczysław Cimoszko „Moskit”,
- oficerowie placu: por. N.N. „Cięciwa” (1942-III kwartał 1944); ppłk N.N. „Giedrojc” (III kwartał 1944-styczeń 1945),
- kwatermistrzowie: por. Kazimierz Kowalewski; kpt. Jacek Roszkowski „Jur” (?) (III kwartał 1943-?),
- szef uzbrojenia: sierż. N.N. „Niewiadomski” (styczeń 1942-?); ppor. Henryk Gruszecki (Grużecki) „Strzelec”,
- zaopatrzenie: chor. Kazimierz Szarejko „Grom” (październik 1941-sierpień 1944); plut. N.N. „Góra” (lipiec 1942-listopad 1944); por. N.N. „Tur” (listopad 1944-styczeń 1945),
- szef sanitarny: ppor. lek. Janina Rybałko „Sława”,
- zastępca szefa sanitarnego: ppor. Wacław Mordasewicz (Mordasiewicz),
- płatnik: ppor. N.N. „Fakir” (1942-listopad 1944); N.N. „Kłós” (1945),
- żywność: sierż. pchor. N.N. „Błażek” (1942-listopad 1944); plut. N.N. „Góra” (listopad 1944-1945),
- szef taborów: ppor. N.N. „Biały” (styczeń 1943-?),
- łączność: por. Stanisław Denziuk „Mirski” (lipiec 1941-1942); ppor. Anatol Naumienko „Szosowy” (1942-1943); ppor. N.N. „Adolf” (marzec 1943-III kwartał 1944); plut. pchor. N.N. „Kruk Wiktor”, „Kruk II” (III kwartał 1944-czerwiec 1945); N.N. „Chętna” (lipiec 1945-?),
- BIP: N.N. „Zet”; pchor. Jerzy Pupko; Paweł Szarejko „Wyrwa”,
- zastępca szefa BIP-u: kpr. Jan Grel „Słodki”,
- WSK: ppor. Władysława Świda „Grabie” (1942-wrzesień 1944); ppor. lek. Janina Rybałko „Sława” (listopad 1944-czerwiec 1945); N.N. „Wiktoria” (lipiec 1945-?),
- zastępca szefa WSK: Zofia Loga,
- WSOP: N.N. „Grzmot”,
- kapelan: ks. Marek Burak (?-1943); ks. Albin Horba (1943-?),
- Wydział Wojskowy (Delegatura Rządu): inż. Wincenty Paszkowski „Wilk”, „Wiek”,
- Wojskowe Sądy Specjalne: skład każdorazowo był wyznaczany przez komendanta obwodu¹⁸¹.

¹⁸¹ B. Ossol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 64, 86-87 i t. 2, k. 22, 138; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 306-307; IPN Bu 1558/590, k. 36-37, 59; Z. Gwozdek, *Białostocki*

Dowództwo rejonów Obwodu Wołkowysk – stan na maj 1944 r.:

Rejon I:

- komendant Rejonu I: por./kpt. Stanisław Denziuk „Mirski”,
- komendant placówki 1 „Dzielnica Śródmieście”: ppor. Alojzy Andrzejewski,
- komendant placówki 2 „Dzielnica Wołkowysk Centralny”: ppor. Jan N.N. „Czarny”,
- komendant placówki 3 „Powiat”: ppor. Wacław Bałtrukiewicz „Ptak”,
- komendant placówki 4 „Biskupice”: ppor. Aleksander Tarasewicz (Tarasawicz);

Rejon II:

- komendant Rejonu II: chor./ppor. Aleksander Zygałło [Żygadło] „Mulan”,
- komendant placówki Piaski: ppor. Franciszek Piotrowski,
- komendant placówki Krzemienica: sierż. chor. Ludwik Ambroszkiewicz,
- komendant placówki Zelwa: kpt. Władysław Szerszenowicz (Szerszunowicz) „Rodak”,
- komendant placówki Międzyrzecze: ppor. Jan Brzęczek „Mulan”, „Beka”;

Rejon III:

- komendant Rejonu III: kpt. Bronisław (Bolesław) Szejkó „Konar”,
- komendant placówki Werejki: st. sierż. Józef Stankiewicz,
- komendant placówki Roś: pchor. Witold Karpyza „Danka”,
- komendant placówki Szydłowice: pchor. Kazimierz Czerechowicz (Czechowicz) „Gib”,
- komendant placówki Mścibów: chor. Stanisław Ignatowicz „Żak”;

Rejon IV:

- komendant Rejonu IV: ppor. Aleksander Adamonis „Kieł”,
- komendant placówki Świsłocz: chor. Józef Jaroszewicz „Grot”,
- komendant placówki Jałówka: ppor. Władysław Górski „Dębina”,
- komendant placówki Łuka: ppor. N.N. Pajkowski;

Rejon V:

- komendanci Rejonu V: ppor. Henryk Rojewski; Józef Jaroszewicz „Grot”,
- komendant placówki Izabelin: ppor. Szczepan (Stefan) Zasada,

Okręg ZWZ-AK..., t. 1, s. 133-136; idem, *Białostocki Okręg ZWZ-AK...*, t. 2, s. 40; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 651-671.

- komendant placówki Podorosk: ppor. Kazimierz Woroniecki,
- komendant placówki Porozów: ppor. Józef Suchoń,
- komendant placówki Łysków: por. Ryszard Korolewicz¹⁸².

Kompanie terenowe Obwodu Wołkowysk:

- 1 kompania: ppor. Bronisław Szejko „Komar”, „Michał” (kwiecień 1944-marzec 1945); N.N. „Sęp” (marzec 1945-?),
- 2 kompania: ppor. Aleksander Adamonis „Kieł” (kwiecień-lipiec 1944); ppor. Władysław Górski „Dębina” (lipiec 1944-1944); ppor. Leonard Chlmon „Pelikan” (1944-1945),
- 3 kompania: ppor. Paweł Siewaszewicz (Siewadzewicz) „Paweł Marcin” (kwiecień-październik 1944); ppor. Władysław Szerszenowicz „Rodak T.” (1944-kwiecień 1945),
- 4 kompania: ppor. N.N. „Kret” (kwiecień-wrzesień 1944); kpt. N.N. „Rybak”; ppor. N.N. „Kret” (listopad 1944-styczeń 1945); ppor. N.N. „Bratek” (pocz. 1945-kwiecień 1945); ppor. Władysław Szerszenowicz „Rodak T.” (1944-kwiecień 1945),
- 5 kompania: ppor. Józef Piotrowicz „Wrzos”, „Wilk” (kwiecień-październik 1944); ppor. Witold Śmigielski „Czarny” (październik 1944-1945),
- 6 kompania: ppor. Józef Jaroszewicz „Grot” (kwiecień-listopad 1944, po okresie wakatu ponownie styczeń-koniec 1945),
- 7 kompania: ppor. N.N. „Bicz”, „Wykrętny” (kwiecień-listopad 1944); ppor. Józef Jaroszewicz „Grot” (listopad 1944-1945); ppor. Bronisław Skwierczyński „Kossoń” (pocz. 1945-kwiecień 1945),
- 8 kompania: ppor./por. Stanisław Denziuk „Mirski”, „Vis” (kwiecień-listopad 1944); Józef Piotrowicz „Wilk”, „Wrzos” (listopad 1944-1945),
- 9 kompania: por. N.N. „Jasieńczyk” (kwiecień-wrzesień 1944); plut. pchor. N.N. „Alf” (wrzesień 1944-wiosna 1945); ppor. Konstanty Tarasiewicz „Wyrrwa II” (wiosna 1945),
- 10 kompania (działająca od wiosny 1945): ppor. N.N. „Alf” (wiosna-czerwiec 1945); ppor. N.N. „Aga” (czerwiec-koniec 1945)¹⁸³.

¹⁸² BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 64-65, 87-89; W. Karpyza, *op. cit.*, s. 142-157.

¹⁸³ IPN Bu 1558/590, k. 21, 36, 60; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 653-654.

3. Akcja „Burza”

Inspektorat AK Grodno jako najbardziej wysunięta na wschód placówka wkroczył do akcji „Burza” jako pierwszy. Jednakże zanim do tego doszło, należy wspomnieć o masowych aresztowaniach wśród dowództwa Obwodu „Prawy Niemen”, które rozpoczęły się w styczniu 1944 r., a przybrały na sile już w marcu i trwały do maja tego roku¹⁸⁴. Początkowo aresztowano adiutanta komendanta – sierż. pchor. N.N. „Lisa”, następnie zatrzymano zastępców komendanta obwodu: por. Antoniego Aponowicza „Czapela”, por. Eugeniusza Boładzia „Orla”, referenta personalnego kpr. pchor. Henryka Szypowskiego „Surmacza”, referenta łączności sierż. (?) Przybysza „Zemstę”, jednego z dowódców oddziałów Kedywu sierż. Kazimierza Piechowicza „Podlasiaka” oraz dowódców placówek: Wiercieliszki – N.N. „Muchę”, Berszty – Kazimierza Grabowskiego „Nawrota” oraz Porzecze – N.N. „Konrada”. Łącznie w ręce gestapo wpadło ok. 100 osób należących do podziemia niepodległościowego¹⁸⁵.

Wobec zaistniałej sytuacji komendant Obwodu „Prawy Niemen” zdecydował o utworzeniu oddziału partyzanckiego, do którego mogliby dołączyć zdekonspirowani członkowie AK. Dowódcą partyzantów został st. sierż. Kazimierz Okulicz „Góra”, a jego zastępcą – kpr. Bolesław Augustowicz „Bujak”. Oddział ten początkowo nie uczestniczył w działaniach dywersyjnych, lecz miał na celu wyszkolenie żołnierzy do walk w nadchodzącym powstaniu. „Góra” razem ze swoimi ludźmi skierował się do Puszczy Augustowskiej, gdzie stacjonował oddział kpt. Bronisława Jasińskiego „Komara” (Komendanta Obwodu Augustów AK). W maju 1944 r. Niemcy zlokalizowali partyzantów, lecz udało im się bezpiecznie ewakuować, a następnie ponownie przegrupować. Reorganizacja w oddziale nastąpiła w pierwszych dniach czerwca 1944 r. w bazie Antoniego Dąbrowskiego „Zająca”. Wówczas Okulicz otrzymał od dowództwa obwodu rozkaz utworzenia samodzielnej bazy partyzanckiej, która miała stanowić podstawę do budowy I batalionu 81 Pułku Piechoty (pp). Z bazy partyzanckiej „Zająca” wydzielono około 40 żołnierzy pochodzących z Inspektoratu VI i mających dołączyć do oddziału

¹⁸⁴ T. Łabuszewski, *Oddział partyzancki Kazimierza Okulicza „Góry”. I batalion 81 pp AK, „Zeszyt Naukowy – Muzeum Wojska w Białymstoku. Ośrodek Badań Historii Wojskowej”* 1994, z. 8, s. 63.

¹⁸⁵ Idem, *Wielka wyspa w Obwodzie AK Grodno Prawy Niemen*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 8-9, 2002, s. 66; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 673.

„Góry”. Zreorganizowana formacja przyjęła kryptonim „1 kompania 81 pp”, a następnie przedostała się do Puszczy Augustowskiej w okolice wsi Sopoćkinie. Okuliczowi udało się z końcem czerwca włączyć w szeregi swojej grupy około 60 osób¹⁸⁶.

Od końca 1943 r. cały Okręg AK Białystok rozpoczął przygotowania do powstania powszechnego. Inspektorat VI miał za zadanie w ramach akcji „Burza” odtworzyć 81 Pułk Piechoty i 3 Pułk Piechoty Strzelców Konnych w Wołkowysku na bazie oddziałów partyzanckich, kompanii terenowych i Kedywu. Plany dowództwa okręgu zakładały, że w Grodnie i Wołkowysku zostaną zorganizowane cztery bataliony działające w ramach pułku¹⁸⁷. Raport dowództwa Obwodu „Prawy Niemen” z drugiego kwartału 1944 r. wskazuje, że w jego dyspozycji pozostawało ok. 2000 członków konspiracji, w tym m.in.: 25 oficerów, 38 podchorążych, 446 podoficerów, 1119 szeregowych. Z kolei jego wyposażenie przedstawiało się następująco: 262 kb, 12 rkm-ów, 2 ckm-y, 6 SWT, 13 pm, 33 Naganty, 60 pistoletów różnych (sic!), 1 vis i 41 bagnatów. Analogiczny raport pochodzący z Obwodu „Lewy Niemen” szacował stan osobowy tamtejszych sił na 1142 żołnierzy, w tym m.in.: 8 oficerów, 10 podchorążych, 170 podoficerów i 711 szeregowców. Byli oni w posiadaniu: : 179 kbk, 23 rkm-ów, 4 ckm-ów, 24 SWT, 2 pm, 6 visów, 22 Nagantów, 42 pistoletów różnego typu oraz 16 bagnatów¹⁸⁸. Dowództwo Obwodu Wołkowysk nie skorygowało stanu osobowego oraz sprzętu w raporcie za drugi kwartał. Jednakże raport za pierwszy kwartał z 24 kwietnia 1944 r. wskazuje, że w obwodzie było 2003 działaczy podziemia, w tym m.in.: 35 oficerów, 36 podchorążych, 472 podoficerów oraz 1082 szeregowców. Wyposażenie wojskowe przedstawiało się następująco: 416 kbk, 51 rkm-ów, 8 ckm-ów, 47 SWT, 61 pm, 112 Nagantów, 101 pistoletów różnego typu, 3 granatniki, 2 moździerz oraz 40 bagnatów¹⁸⁹. W maju 1944 r. dowództwo Inspektoratu AK Grodno podało płk. Liniarskiemu obsadę odtwarzającego się 81 pp AK, którą współtworzyli:

- dowódca 81 Pułku Piechoty: mjr Władysław Szymborski „Okrasa”,
- szef sztabu pułku: kpt. Bronisław Szejko „Konar”,
- oficer łączności: por. Kazimierz Ponard (Ponarad) „Sęp”,

¹⁸⁶ T. Łabuszewski, *Oddział partyzancki Kazimierza Okulicza...*, s. 64; BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 26.

¹⁸⁷ BOssol., Rkps., 16688/II, t. 1, k. 4.

¹⁸⁸ IPN Bu 1558/591, k. 24; IPN Bu 1558/592, k. 8.

¹⁸⁹ Możliwe, że ta liczba nieznacznie się zmieniła w drugim kwartale, gdyż raport z 5 października 1944 r. mówi o 2048 członkach konspiracji, wśród których było m.in.: 33 oficerów, 32 podchorążych, 463 podoficerów, 1146 szeregowców. Pozostałą część stanowiły kobiety oraz cywile. Zob. IPN Bu 1558/590, k. 3, 6.

- oficer wywiadu: por. Witold Huzar (Husar) „Mściwój”,
- dowódca plutonu pion.: ppor. Bronisław Wasilewski „Prom”,
- szef bezpieczeństwa: por. Antoni Dąbrowski „Zajac”,
- dowódca Kedywu i żandarmerii: chor. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Grygienicz) „Mikoś”,
- kwatermistrz pułku: kpt. Paweł Kotlarz „Brylant”,
- oficer zaopatrzenia: por. Kazimierz Kaszubowicz „Tadeusz”,
- oficer żywnościowy: chor. Józef Pawlikowski „Spokojny”,
- szef BIP-u: ppor. Teresa Przanowska „Wiara”,
- lekarz pułku: ppor. Antoni Docha „Pomocnik”,
- kapelan pułku: kpt. ks. Antoni Apanowicz „Ostendum”.

Stan osobowy dowództwa I Batalionu (ok. 400 żołnierzy) tworzonego na terenie Obwodu „Lewy Niemen” kształtował się następująco:

- dowódca batalionu: kpt. Julian Lubasowski „Dąb”,
- dowódca 1 kompanii: por. Bolesław Wolski „Wierzynek”,
- dowódca 2 kompanii: por. Jacek Roszkowski „Jur”,
- dowódca 3 kompanii: ppor. Albin Górewicz „Gniot”,
- dowódca ckm-ów: ppor. Adam Andruszkiewicz „Góra”.

Stan osobowy dowództwa II Batalionu (ok. 300 żołnierzy) tworzonego na terenie Obwodu „Prawy Niemen” kształtował się następująco:

- dowódca batalionu: kpt. Józef Pyszko „Sokół”,
- dowódca 4 kompanii: por. Lucjan Wierzchowski „Niedźwiedź”,
- dowódca 5 kompanii: ppor. Józef Gorzkowski „Sęp”,
- dowódca 6 kompanii: ppor. Józef Tarasiewicz „Brzoza”,
- dowódca ckm-ów: ppor. Leon (Bolesław) Kalinowski (Kaliński) „Bolesław”.

Stan osobowy dowództwa III Batalionu (ok. 300 żołnierzy) tworzonego na terenie Obwodu „Lewy Niemen” kształtował się następująco:

- dowódca batalionu: kpt. Józef Sak „Jeleń”,
- dowódca 7 kompanii: por. Henryk (Kazimierz) Śmietanko „Przemysław”,
- dowódca 8 kompanii: ppor. Zygmunt Dzienis vel. Zenon Filipowicz „Zyga”,
- dowódca 9 kompanii: ppor. Edward Łagoda „Wołodziejowski”,
- dowódca ckm-ów: chor. Antoni Zaniewski „Lew”¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Ibidem, k. 5-6; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 269-270; J. Figura, Z. Gwozdek, *Akcja „Burza” na Białostocczyźnie (lipiec-wrzesień 1944)*, „Białostocczyzna” 1990, nr 1(17), s. 14-15.

Więcej szczegółowych informacji zachowało się na temat stanowisk dowódczych w samodzielnym IV Batalionie 81 pp (ok. 300 żołnierzy) tworzonym na terenie Obwodu Wołkowysk AK. Skład osobowy jego dowództwa przedstawiał się następująco:

- dowódca batalionu: mjr Stanisław Denziuk „Mirski”,
- adiutant dowódcy batalionu: ppor. Witold Jankowski,
- oficer łączności: ppor. Anatol Naumienko „Szosowy”,
- oficer pionierów: por. Henryk Łabuziński „Boruta”,
- kwatermistrz: kpt. Ryszard Korolewicz „Nauczyciel”,
- oficer zaopatrzenia: por. Henryk Gruszecki (Gruźcecki) „Strzelec”,
- oficer żywnościowy: por. Kazimierz Szarejko „Grom”,
- oficer płatnik: ppor. Alojzy Andrzejewski,
- lekarz batalionu: ppor. Wacław Mordasewicz (Mordasiewicz),
- kapelan batalionu: kpt. ks. Albin Horba,
- dowódca drużyny żandarmerii: chor. N.N. „Młot”; zastępca: plut. Stanisław Terlecki;

10 kompania IV bat. 81 pp:

- dowódca kompanii: kpt. Władysław Piekarski,
- dowódca 1 plut. 10 komp.: por. Józef Piotrowski,
- dowódca 2 plut. 10 komp.: ppor. Jan Starzyk,
- dowódca 3 plut. 10 komp.: chor. Jan Zając „Sęk”;

11 kompania IV bat. 81 pp:

- dowódca kompanii: kpt. Aleksander Adamonis „Kieł”,
- dowódca 1 plut. 11 komp.: ppor. Władysław Górski „Dolina”,
- dowódca 2 plut. 11 komp.: ppor. Mikołaj Jędrzejowski „Cichy”,
- dowódca 3 plut. 11 komp.: chor. Stefan Pabiś;

12 kompania IV bat. 81 pp:

- dowódca kompanii: kpt. Władysław Szerszenowicz „Rodak”,
- dowódca 1 plut. 12 komp.: ppor. Kazimierz Kowalewski,
- dowódca 2 plut. 12 komp.: ppor. Aleksander Żygadło (Żygadło) „Mulan”,
- dowódca 3 plut. 12 komp.: ppor. Jan Brzęczek „Beka”;

Kompania ckm-ów:

- dowódca kompanii: por. Wincenty (Władysław) Paszkowski,
- dowódca 1 plut. ckm-ów: por. Kazimierz (Włodzimierz) Czerechowicz (Czerechowicz, Czerechowski) „Gib”,
- dowódca 2 plut. ckm-ów: chor. Aleksander Żygadło (Żygadło) „Mulan”,
- dowódca 3 plut. ckm-ów: por. Kazimierz Woroniecki¹⁹¹.

W związku z rozkazami otrzymanymi z komendy okręgu dotyczącymi akcji „Burza” żołnierze AK Obwodu „Prawy Niemen” otrzymali zadanie, aby po koncentracji w rejonie lasów druskiennickich zająć miasto z udziałem dwóch batalionów. Z kolei do batalionu żołnierzy „Lewego Niemna”, skoncentrowanych w lasu w forcie nr 4 i w lasu znajdującym się blisko wsi Zarubicze, należało opanowanie przedmieścia Grodna i dwóch mostów na Niemnie przy wsparciu oddziału Kazimierza Okulicza „Góry”¹⁹². W Obwodzie Wołkowysk, zgodnie z pierwotnym planem, dwie kompanie miały przedostać się na teren powiatu grodzieńskiego, natomiast pozostałe – podjąć walkę na swoim macierzystym terenie¹⁹³.

Mimo przygotowań do powstania już w czerwcu 1944 r. dowództwo Inspektoratu Grodzieńskiego było świadome, że nie uda się przeprowadzić pełnej koncentracji 81 pp AK. Było to związane z organizowaną przez Niemców obroną na Niemnie oraz masowym napływem jednostek Wehrmachtu na teren inspektoratu. Postanowiono wówczas zmniejszyć wielkość poszczególnych oddziałów zbrojnych do plutonów lub kompanii i rozpocząć działania nękające na tyłach okupanta¹⁹⁴. Na początku lipca 1944 r. zarządzono koncentrację według ustalonego planu w wyznaczonych punktach w celu opanowania Grodna i okolicznych miejscowości.

W Obwodzie „Prawy Niemen” pierwsze działania w ramach akcji „Burza” podjął oddział ppor. Kazimierza Okulicza „Góry”. Ten, współpracując z partyzantką sowiecką mjr. Konstantego Cwietyńskiego „Orłowa” na szosie Augustów–Grodno, przeprowadził kilka akcji zbrojnych przeciwko jednostkom Wehrmachtu¹⁹⁵. Udało się zniszczyć niemiecką kolumnę samochodową oraz zaatakować jeden

¹⁹¹ BOssol., 16688/II, t. 1, k. 66-67.

¹⁹² Ibidem, 16689/II, t. 1, k. 5.

¹⁹³ Ibidem, 16688/II, t. 1, k. 113.

¹⁹⁴ Ibidem, 16689/II, t. 1, k. 24.

¹⁹⁵ J. Figura, Z. Gwozdek, *Akcja „Burza” na Białostocczyźnie...*, s. 14; T. Łabuszewski, *Oddział partyzancki Kazimierza Okulicza...*, s. 65.

z nieprzyjacielskich batalionów. W wyniku tych akcji siły wroga mogły ponieść straty wynoszące nawet ok. 200 osób, natomiast wspólnie działające oddziały polskie i sowieckie zdobyły dodatkowe uzbrojenie oraz amunicję¹⁹⁶. Z kolei Antoni Dąbrowski „Zając” podaje, że oddział „Góry” stoczył „dużą walkę” z Niemcami ok. 18-19 lipca 1944 r. razem z partyzantką sowiecką płk. Gienadiego Zełwakowa „Sybiraka”, co miało miejsce w okolicach wsi Gruszek. Nie pamięta jednakże, jak duże były wówczas straty po stronie okupanta. W połowie lipca (T. Łabuszewski wskazuje datę ok. 10-15 lipca) por. „Góra” został zaproszony przez mjr. „Orłowa” na naradę, w czasie której zażądano podporządkowania się dowództwu sowieckiemu. Gdy ppor. Okulicz przebywał w sztabie partyzantki sowieckiej, jego ludzie w porozumieniu z przybyłym na naradę dowódcą Kedywu N.N. „Wichrem” zdecydowali o rozformowaniu oddziału, o czym „Góra” dowiedział się po powrocie do swoich żołnierzy¹⁹⁷.

Po prawej stronie Niemna do działań w ramach akcji „Burza” włączyło się również kilka mniejszych oddziałów podziemia niepodległościowego. Jeden z nich, liczący ok. 30-50 partyzantów o kryptonimie „Zemsta”, dowodzony przez kpr./chor. Witolda Burbę „Marka”, operował w rejonie Druskiennik, Przewałki, Porzecza, Hoży i Przełomu. Jego żołnierze organizowali wypad na tory kolejowe między Grodnem a Porzeczem, rozkręcali szyny, ostrzelali pociąg towarowy jadący w kierunku Wilna, ponadto prowadzili walki z oddziałami niemieckimi. Ostatni bój stoczyli 13 lipca, a dwa dni później zastały ich wojska ACz. W okolicach Sopoćkiń i Łabna znalazła się natomiast grupa pod komendą kpr. Czesława Burzyńskiego „Burzy”, która podejmowała akcje nękające na tyłach wroga¹⁹⁸.

W Obwodzie „Lewy Niemen” do walki z Niemcami przystąpił oddział „Wierzyńka” – por. Bolesława Wolskiego. W nocy z 3 na 4 lipca w miejsce koncentracji wyznaczone w forcie nr IV stawiło się około 73 żołnierzy AK. Następnie dowódca formacji nawiązał kontakt z inspektorem „Bakiem”, od którego otrzymał

¹⁹⁶ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 60.

¹⁹⁷ W oddziale „Góry” przebywał wówczas Adolf Utko „Wicher”, który zdaniem Tomasza Łabuszewskiego realizował obowiązki dowódcy Kedywu. Z relacji Adolfa Utki wynika natomiast, że został on oddelegowany do oddziału „Orłowa”, by pełnić tam funkcję przewodnika. Informował również, iż w lipcu 1944 r. w oddziale „Góry” zapadła decyzja o podzieleniu tejże formacji na trzy grupy: „«Druskienniki» – ta poszła w nieznanym kierunku, grupa [nieczytelne] poszła do domów, natomiast ostatnia «Grodno» skierowała się w stronę miasta i w międzyczasie zakopała swoją broń”. Zob. T. Łabuszewski, *Oddział partyzancki Kazimierza Okulicza...*, s. 65; BOssol., Rkps., 16689/II, t. 2, k. 222-223; ibidem, 16688/II, t. 1, k. 26.

¹⁹⁸ K. Krajewski, *Na straconych posterunkach...*, s. 631; J. Łopaciński, *op. cit.*, s. 67-72.

wiadomość o tym, że akcja „Burza” jest odwołana. Ta decyzja miała związek z dochodzącymi do dowództwa informacjami o sytuacji akowców na Wileńszczyźnie i rozbrajaniu ich przez armię sowiecką. Mimo rozkazu inspektora nie wszyscy żołnierze zdecydowali się na powrót do domów ze względu na zagrożenie. Wobec zaistniałej sytuacji por. Bolesław Wolski zorganizował dwa dziesięcioosobowe patrole bojowe, wyposażone w rkm-y i granaty, które urządziły zasadzki i zniszczyły siedem samochodów wojskowych na szosie Grodno–Gnojnica–Gibulicze. Ponadto zaminowały tor kolejowy na trasie Grodno–Wilno, powodując przerwę w ruchu na 24 godziny¹⁹⁹.

Na miejsce koncentracji oddziałów Obwodu „Lewy Niemen” udał się wraz ze swoimi ludźmi dowódca kompanii por. Józef Pyszko „Sokół”, który po dotarciu tam, podobnie jak „Wierzynek”, otrzymał rozkazy od mjr. Szymborskiego odnośnie działań w czasie akcji „Burza”. Wówczas to „Sokół” zdecydował się utworzyć patrole bojowe mające operować na tyłach armii niemieckiej wzdłuż osi las Zarubicze–las Strupka. Na czele oddziałów stanęli plut. Edward Grygieńcza (Grygieńczy, Gryginiacz) „Mikoś” oraz chor. Kazimierz Kaszubowicz „Tadeusz”. Patrole urządziły zasadzki na przejeżdżające szosą Grodno–Indura–Brzostowica i drogą Grodno–Odelsk samochody transportujące żołnierzy i zaopatrzenie. Ogółem udało im się zniszczyć lub uszkodzić około 10 pojazdów niemieckich i zdobyć 5 karabinów. Straty osobowe polskich oddziałów trudno było oszacować ze względu na ich szybki odwrót z powodu silnego ostrzału. Kilka dni po koncentracji kompanii dołączył do niej trzydziestoosobowy oddział por. N.N. Jeżewskiego „Kaniowy”. Józef Pyszko polecił Jeżewskiemu, aby jego żołnierze atakowali wycofujące się siły niemieckie na linii kolejowej i szosie Grodno–Kuźnica–Sokółka–Białystok oraz chronili miejscową ludność ukrywającą się w lesie Strupka przed Niemcami, autobusami lub dezerterami. Po 20 lipca 1944 r. partyzanci pod dowództwem por. „Sokoła” wyruszyli w kierunku Grodna. Zatrzymali się w jednej z pobliskich wsi, po czym por. „Kaniowa” udał się z delegacją do sztabu korpusu wojsk sowieckich stacjonujących we wsi Kamionka. Po kilku godzinach por. Pyszko dostał informację, że ma się stawić przed dowództwem sowieckim. Gdy przybył na miejsce 23 lipca razem ze swoimi ludźmi, został rozbrojony oraz przekazany na punkt etapowy kierujący do polskiej armii²⁰⁰.

¹⁹⁹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 65 i t. 2, k. 224; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 273.

²⁰⁰ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 73-75; W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 274.

W akcji „Burza” wziął również udział pluton dowodzony przez N.N. „Żbika”, który organizacyjnie podlegał komendzie Józefa Pyski „Sokoła”. „Żbik” wraz ze swoimi żołnierzami nie zdołał przybyć na miejsce zbiórki, gdyż kilka godzin wcześniej znalazł się w rejonie bezpośrednich działań wojennych. Dowódca plutonu nawiązał kontakt z partyzantką sowiecką i podjął razem z nią wspólne działania bojowe na trasie Kwasówka–Steckiewicz–Zaniewicze²⁰¹.

W Obwodzie Wołkowysk na miejsce koncentracji oddziałów wyznaczono folwark Czierzysko²⁰² (sic!) w gminie Izabelin, leżący 12 km od Wołkowyska. W lipcu 1944 r. miało tam przybyć 120 ludzi, w tym cała komenda Obwodu Wołkowysk oraz Delegatura. Do działań zbrojnych jednak nie doszło, gdyż w czasie koncentracji majątek należący do Teodora i Mikołaja Szukałłów (żołnierzy AK), został zajęty przez ACz. Wszystkich, którzy wówczas przybyli na miejsce, rozbrojono i odesłano do domów²⁰³. Walkę z okupantem niemieckim udało się podjąć 11 kompanii ppor. Aleksandra Adamonisa „Kła” oraz grupie chor. N.N. „Młota”²⁰⁴. Więcej informacji zachowało się na temat działań 11 kompanii, która na miejsce koncentracji wybrała skraj Puszczy Świsłockiej w pobliżu wsi Romanowce. W ostatnich dniach czerwca 1944 r. udało się tam dotrzeć żołnierzom z 3 plutonu pod dowództwem chor. Stefana Pabisia oraz osobom z innych plutonów, m.in.: por. Władysławowi Górskiemu, kpr. Antoniemu Bołbotowi i strzelcowi M. Krukowi. Łącznie na miejsce spotkania przybyło ponad 40 osób, mających do dyspozycji 4 rkm-y, 12 pistoletów maszynowych, kilkanaście karabinów, moździerz, granatnik, granaty ręczne oraz kilka sztuk broni krótkiej. Stoczyli oni bitwę z oddziałami Wehrmachtu w rejonie wsi Żarkowszczyzna oraz nad rzeką Płonką. Następnie ich działania zaczęły koncentrować się na organizowaniu ubezpieczeń i prowadzeniu rozeznania za pomocą patroli. Oddział po kilku dniach został ostrzelany przez artylerię, po czym w miejsce jego postoju wkroczyła ACz. Dowództwo sowieckie zaproponowało por. Adamonisowi podjęcie walk o węzeł drogowy pod wsią Romanowce, jednakże „Kiel” nie przystał na te warunki. Po pewnym czasie pluton skierował się do lasu Jatwieskiego w pobliżu kolonii Narczówka i tam zdecydowano o kontynuacji działań niepodległościowych. Dowódca kompanii razem

²⁰¹ BOssol., Rkps., 16689/II, t. 1, k. 74.

²⁰² Prawdopodobnie chodzi o folwark w miejscowości Ozierzysko, obok lasu Chaćkowszczyzna, w gminie Izabelin.

²⁰³ W. Żarski-Zajdler, *Ruch oporu w latach 1939-1944...*, t. 3, s. 329.

²⁰⁴ J. Figura, Z. Gwozdek, *Akcja „Burza” na Białostocczyźnie...*, s. 15.

z por. Górskim i z podoficerami udali się w kierunku Rakowszczyzny, gdzie wkrótce zostali aresztowani przez NKWD²⁰⁵.

Sytuacja w Inspektoracie Grodzieńskim po akcji „Burza”

Gdy na teren Inspektoratu Grodzieńskiego AK wkraczała ACz, cała komenda znajdowała się prawdopodobnie na obszarze Obwodu „Prawy Niemen”. Udało jej się uniknąć aresztowań przez NKWD, jednakże w wyniku wyjazdu w lipcu 1944 r. kpt. Władysława Szymborskiego „Bąka” na zachód struktura komendy uległa dekompozycji. Inspektor przedostał się do Białegostoku i tam rozpoczął montowanie sieci łączności z odciętymi przez „Linie Curzona” podległymi mu obwodami²⁰⁶. Pod koniec sierpnia Komendant Okręgu płk Władysław Liniarski wydał podległym sobie żołnierzom rozkaz przejścia do konspiracji, w którym zakazywał im opuszczania dotychczasowych stanowisk. Jego celem było utrzymanie organizacji w ryzach, aby powstrzymać wysiedlenia polskiej ludności z terenów wschodniej Polski oraz wspomóc ewakuację oddziałów AK z Wileńszczyzny oraz Nowogródziny. Z kolei rozkaz nr 590 z 25 października 1944 r. określał sankcje za niedostosowanie się do rozkazu komendanta okręgu z sierpnia tego roku oraz mówił o konieczności utrzymania „elementu polskiego na własnej ziemi”²⁰⁷. W listopadzie 1944 r. nastąpiła reorganizacja Komendy Inspektoratu Grodzieńskiego. Mimo zasilenia jej nowymi osobami straciła ona na znaczeniu jako ośrodek kierujący działalnością poszczególnych obwodów, na co wpływ miały akty dekonspiracji, do których doszło już w grudniu. Po tym czasie inspektor „Bąk” utracił kontakt ze swoimi żołnierzami na okres kilku miesięcy²⁰⁸.

Przez pierwsze miesiące po wkroczeniu armii sowieckiej na teren Obwodu „Prawy Niemen” komenda działała sprawnie. Komendant por. Julian Lubasowski „Dąb” przeprowadził łącznie 94 odprawy, dzięki czemu szybko uporządkowano sprawy poszczególnych komórek w strukturze podziemia niepodległościowego. Już we wrześniu 1944 r. swoją działalność w obwodzie wznowił BIP. Zaczęto wydawać nową gazetkę pt. „Wiadomości” wychodzącą co tydzień w nakładzie od

²⁰⁵ Ibidem; W. Karpyza, *op. cit.*, s. 173.

²⁰⁶ T. Łabuszewski, *Problem walki czynnej w inspektoracie grodzieńskim...*, s. 57-58.

²⁰⁷ K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Za linię Curzona” – ewakuacja oddziałów AK z Okręgów Nowogródek i Wilno oraz Inspektoratu Grodno Okręgu Białystok w latach 1944-1946, „Zeszyty Historyczne WiN-u” R. 16, 2007, nr 26/27, s. 26.

²⁰⁸ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 645.

100 do 150 egzemplarzy. Ponadto rozpoczęto rozprowadzanie ulotek propagandowych, które drukowano w liczbie 500 egzemplarzy. Nawoływały one Polaków do nieopuszczania swojego miejsca zamieszkania, gdyż już jesienią 1944 r. zaczął się masowy *exodus* tejże ludności na zachód. Zarówno gazetka, jak i ulotki były rozprowadzane na terenie obydwu obwodów grodzieńskich²⁰⁹. W Obwodzie „Prawy Niemen” wznowił swą działalność także pion WSK. Kobiety zaczęły przygotowywać kwatery dla „spalonych” członków organizacji. Świadczone również pomoc materialną²¹⁰. Podczas reorganizacji komenda obwodu sporo uwagi poświęcała referatom wywiadu, patrolom Kedywu oraz wewnętrznej sieci łączności²¹¹. Kedyw funkcjonował w oparciu o wydzielone patrole z poszczególnych kompanii terenowych. Były one wybierane każdorazowo do udziału w określonych akcjach. W głównej mierze ich działalność skupiała się na likwidacji szpicli NKWD, jednakże drużynę Kedywu z 5 kompanii oddelegowano do tworzenia bazy partyzanckiej w kolonii Czarnuszka w okolicach Przewalki. Baza ta była później wykorzystywana jako miejsce odpoczynku oddziałów AK z Wilna i Nowogródka próbujących przedostać się do Polski centralnej²¹².

Lewa strona Niemna w wyniku wytyczenia tzw. Linii Curzona stała się terenem, na którym szczególnie intensywnie działały pod względem operacyjnym Wojska Pograniczne NKWD, które w szybkim tempie utworzyły siatkę agentów. Wobec tego również i w Obwodzie „Lewy Niemen” rozpoczęto organizowanie patroli Kedywu, których zadaniem było likwidowanie konfidentów sowieckiego aparatu bezpieczeństwa²¹³. Mimo intensywnych działań Sowietów w obwodzie tym łączność z inspektorem pozostawała stała od sierpnia do końca 1944 r. Jednakże w wyniku aresztowania oraz wysiedlenia ludności skład osobowy komendy obwodu został zredukowany. Szczególnie dotkliwe dla konspiracji na tym terenie było aresztowanie w grudniu 1944 r. komendanta por. „Brytana”. Wówczas to pozostali członkowie komendy rozpoczęli utrzymywanie ścisłego kontaktu z dowództwem obwodu po prawej stronie Niemna. Na miejsce por. Pawła Kotlarza mianowano ppor. Józefa Pyszkę „Sokoła”. Ten, chcąc wzmocnić kadrę oficerską podziemia niepodległościowego, uruchomił 2 klasy Kursu Młodszych Dowódców, na który

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 676; K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Za linię Curzona”..., s. 26-27.

²¹⁰ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 676-677.

²¹¹ *Ibidem*, s. 685-686.

²¹² T. Łabuszewski, *Problem walki czynnej...*, s. 60.

²¹³ *Ibidem*, s. 61-62.

zaczęło uczęszczać 10 kandydatów na podoficerów. Nie udało się mu jednak razem z Teresą Przanowską „Wiarą” wznowić działalności BIP-u na tym terenie²¹⁴.

Komenda Obwodu Wołkowysk po zakończeniu akcji „Burza” nie zmieniła swojego stanu osobowego, tak jak to było w przypadku obwodów grodzieńskich. NKWD aresztowało we wrześniu tylko szefową WSK Władysławę Świdę „Grabie”. Zmiany, jakie dokonały się w komendzie, miały miejsce dopiero w listopadzie oraz grudniu 1944 r. Wówczas odwołano dotychczasowego komendanta kpt. Michała Stojanowskiego „Cygana”, a na jego miejsce mianowano por. Władysława Piekarskiego „Pika”. Konspiracji z Wołkowyska udało się również do stycznia 1945 r. utrzymać stałą łączność z Komendą Inspektoratu Grodzieńskiego, okręgu oraz sąsiednimi obwodami²¹⁵. Dowództwo obwodu kładło nacisk na odbudowę siatki terenowej, która została częściowo rozbita przez aresztowania mające miejsce jeszcze w okresie akcji „Burza”. Działalność w terenie była szczególnie istotna, gdyż na terenie powiatu wołkowyskiego jesienią 1944 r. zaczęli napływać partyzanci z Okręgów Wileńskiego i Nowogródzkiego. Na terenie Wołkowyska znalazł się m.in. oddział pod komendą rtm. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”, który w sierpniu zawiadomił Komendę Okręgu Białostok o pochodzeniu grupy i jej okolicznościach przybycia na Białostoczczyznę. Gdy informacja o V Wileńskiej Brygadzie AK dotarła do komendanta Władysława Liniarskiego, polecił on wówczas kpt. „Cygnowi” zapewnić oddziałowi dostęp do informacji wywiadowczych, zaopatrzenie, a także poprzez obwód stałą łączność z komendą okręgu. Jednakże w wyniku zintensyfikowanych działań Wojsk Pogranicznych NKWD rtm. „Łupaszka” opuścił już w listopadzie razem ze swoimi ludźmi teren Wołkowyska²¹⁶.

4. Epilog

Okres Armii Krajowej Obywatelskiej

Komendant Okręgu Białostockiego pomimo rozwiązania AK rozkazem z 15 stycznia 1945 r. wydanym przez gen. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka” postanowił kontynuować działalność konspiracyjną. W rozkazie nr 10 z 15 lutego 1945 r.

²¹⁴ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 711-716.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 651-653.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 655-656.

utworzył organizację Armia Krajowa Obywatelska (AKO), natomiast w rozkazach nr 25 z 12 marca i nr 57 z 15 kwietnia 1945 r. kompleksowo regulował działalność podziemia niepodległościowego na podległym mu terenie. Nastąpiła zmiana nazw dowódców terenowych – komendant okręgu i obwodu zaczął nosić miano „przewodnika”, natomiast inspektor – „przewodnika rejonu”. Ponadto zostały utworzone oddziały samoobrony, których zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa polskiej ludności w sytuacji ciągłych napadów rabunkowych, morderstw, gwałtów, aresztowań oraz zrad. Komendant Okręgu Białostockiego polecił również, aby w każdym rejonie i obwodzie, gdzie jeszcze nie funkcjonowały komórki BIP-u, rozpocząć działalność propagandową. Jednakże, jak podkreślił w rozkazie nr 26, oprócz miesięcznych dotacji poszczególne obwody nie mogły liczyć na żadną pomoc materialną, a potrzebne środki musiały zdobyć we własnym zakresie²¹⁷.

Do rozkazów komendanta okręgu trudno było się dostosować Komendzie Obwodu „Prawy Niemen”, która w wyniku dekonspiracji, do której doszło z końcem 1944 r., praktycznie została zdekompletowana. Próbę dokooptowania nowych osób do komendy podjął zastępca dotychczasowego dowódcy – kpr. pchor. Marian Siliniewicz „Artur”. Ten jednak pełnił swoje obowiązki tylko przez dwa miesiące, gdyż na stanowisko komendanta został oddelegowany ppor. Franciszek Ziemkowski „Wroński”, „Zmiana”. Nowemu dowódcy nie udało się jednak dostatecznie skoordynować działań referatu łączności, wywiadu oraz BIP-u. Meldunki wydawane przez pion łączności w obwodzie do końca maja 1945 r. były incydentalne. Wynikało to z faktu wyjazdu łączników oraz wywiadowców z Grodzieńszczyzny. Ponadto w administracji sowieckiej AKO na tym terenie nie posiadała żadnego agenta. Próbę reorganizacji wywiadu podjął ppor. „Wirski” po wyjeździe dotychczasowego szefa tego pionu por. „Jańskiego”. Jednakże i jego działalność trwała zaledwie półtora miesiąca, do czasu osłabienia siatki terenowej, co było skutkiem ewakuacji obwodu latem 1945 r. Nieco lepiej działał BIP, który kontynuował wydawanie gazetki „Wiadomości” już w nakładzie 250-270 egzemplarzy. W wyniku niesprawnej sieci kolportażu konspiracyjna prasa docierała jednak w znikomym stopniu do członków AKO²¹⁸. Mimo niewielkich sił samoobrona „Prawego Niemna”, funkcjonująca na bazie kompanii oraz patroli Kedywu, była w stanie objąć swoim zasięgiem działania prawie wszystkie miejscowości w obwodzie. W głównej

²¹⁷ *Białostoczczyzna 1944-1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, oprac. J. Kułak, Warszawa 1997, s. 112-113, *Dokumenty z dziejów PRL*, z. 10.

²¹⁸ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 689-693.

mierze kontynuowano dotychczasową działalność, likwidowano szpicli NKWD oraz wymierzano kary osobom związanym z sowiecką władzą²¹⁹.

Dowództwo w Obwodzie „Lewy Niemen” AKO ze względu na brak kadry oficerskiej i podoficerskiej, będący efektem aresztowań oraz przymusowych wysiedleń, borykało się również z trudnościami w pracy organizacyjnej. Pomimo prowadzenia kursów nie udało się skompletować komendy. Najsłabiej w obwodzie działały pionierzy wywiadu i łączności, co wpływało na kontakt z kompaniami operującymi w terenie, a wszelkie przychodzące raporty wywiadowcze miały tylko ogólnikowy charakter o sytuacji. Komendzie udało się utrzymać stały kontakt od lutego do lipca 1945 r. jedynie z „Prawym Niemnem”, a z Wołkowyskiem opierał się on tylko na poziomie działających oddziałów samoobrony AKO. Z kolei BIP rozprawdzał „Wiadomości”, ulotki i odezwy przekazywane z sąsiedniego obwodu²²⁰. Działalność bojowa oddziałów samoobrony w „Lewym Niemnie” ograniczyła się tylko do likwidacji szpicli. Tego typu akcje nasiliły się w marcu i kwietniu 1945 r. Spowodowały one jednak wzrost aktywności grup sowieckiej bezpieki, która przeszukiwała lasy i utrudniała działalność nawet niewielkich zgrupowań partyzanckich²²¹.

Rozkazy komendanta okręgu do dowództwa Obwodu Wołkowysk dotarły stosunkowo późno, bo dopiero w kwietniu 1945 r. Do tego czasu komenda funkcjonowała zgodnie z dyrektywami zawartymi w rozkazie nr 633 z grudnia 1944 r., mówiącymi o działaniu na płaszczyźnie propagandy oraz likwidowaniu agentów NKWD. W okresie od lutego aż do sierpnia 1945 r. skład komendy również pozostawał bez większych zmian, po czym zredukowano liczbę referatów do czterech: samoobrony, łączności, propagandy oraz WSK. Mimo stałego ukrywania się władz Obwodu Wołkowysk AKO udawało się prowadzić intensywne działania propagandowe oraz bojowe. BIP od marca 1945 r. wydawał dwa razy w tygodniu „Biuletyn Informacyjny”, w którym zamieszczano materiały pochodzące z nasłuchu radiowego oraz ulotki. Od czerwca rozpoczęto natomiast wydawanie pisma „Przedświt”. Sprawnie także funkcjonował wywiad, który posiadał m.in. agentów w większości urzędów sowieckiej administracji lokalnej, Wojenkomatu oraz Komisji Przesiedleńczej. Na tle innych referatów słabiej wyglądała łączność zewnętrzna z komendą okręgu oraz wewnętrzna – konspiracyjna, gdyż większość punktów kontaktowych łączników została już latem 1945 r. rozpracowana przez sowiecki

²¹⁹ T. Łabuszewski, *Problem walki czynnej...*, s. 65-66.

²²⁰ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 716-718.

²²¹ T. Łabuszewski, *Problem walki czynnej...*, s. 68-70.

aparatu represji. Ponadto w kompaniach terenowych starano się prowadzić kursy wojskowe oraz sanitarne²²². Komenda Obwodu Wołkowysk, oprócz oddziałów samoobrony działających w ramach kompanii terenowych, postanowiła utworzyć w lutym 1945 r. oddział samoobrony o kryptonimie „Żagiew”. Było to efektem zwiększenia się liczby partyzantów ukrywających się w okolicznych lasach. Chcąc uniknąć samowolnej działalności tych osób, na dowódcę nowego oddziału wyznaczono chor. (?) Kostiuka vel Piotrowskiego „Dziadka”, „Maćka”. „Żagiew” skupiał się głównie na likwidacji szpicli i unikał bezpośrednich starć z NWKD. Mimo to do potyczki z Sowietami doszło już w kwietniu 1945 r. Wówczas oddział został rozbity, a dotychczasowy zastępca chor. „Dziadka” – plut. Antoni Giecołd „Ulter” postanowił sformować z ocalałych partyzantów nowy oddział o kryptonimie „Reduta”. „Ulter” razem ze swoją grupą kontynuował działalność bojową aż do sierpnia 1945 r.²²³ Drugim oddziałem samoobrony utworzonym jeszcze w marcu 1945 r. przez Komendę Obwodu Wołkowysk AKO był Bojowy Oddział Armii (BOA) dowodzony przez ppor. Stefana Pabisia „Stefana”. BOA działał przez prawie pół roku, organizując przy tym rajdy na żołnierzy sowieckich oraz rozpracowywał siatkę agentów NKWD. Pabiś zgodnie z rozkazem przewodnika obwodu we wrześniu 1945 r. przedostał się do Polski Centralnej i kontynuował swą działalność na terenie powiatu koszalińskiego aż do maja 1946 r.²²⁴

Działalność konspiracyjna po 1945 r.

W maju 1945 r. komendant Okręgu Białostockiego AKO podporządkował się Delegaturze Sił Zbrojnych na Kraj (DSZ), a po jej rozwiązaniu zaczęto „płynnie” przechodzić pod sztandar organizacji „Wolność i Niezawisłość” (WiN). Nastąpiła także zmiana nastawienia w działalności konspiracyjnej, która odąd miała się opierać na propagandzie i pracy społecznej. Tym samym należało porzucić wszelkie działania zaczepne oraz zaprzestać przetrzymywania ludzi do partyzantki ukrywającej się w lasach. W oddziałach samoobrony miały pozostać tylko te osoby, które byłyby w stanie samodzielnie utrzymać się w terenie. Postanowiono również ewakuować

²²² K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 658-660.

²²³ T. Łabuszewski, *Organizacja wołkowyska AK-AKO*, [w:] NKWD o polskim podziemiu 1944-1948. *Konspiracja polska na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie*, opracowanie A. Chmielarz et al., red. nauk. T. Strzembosz, Warszawa 1997, s. 258, *Biblioteka Ziemi Wschodnich*; Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: IPN Gd) 536/3, k. 2.

²²⁴ T. Łabuszewski, *Organizacja wołkowyska AK-AKO...*, s. 260; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO...*, s. 669-670.

wszystkich zagrożonych aresztowaniem za tzw. Linie Curzona²²⁵. Komendant Inspektoratu Grodzieńskiego mjr Władysław Szymborski „Bąk”, zgodnie z wytycznymi przełożonych, 30 czerwca 1945 r. wydał dowódcom trzech podległych mu obwodów rozkaz zorganizowania przerzutu członków konspiracji na zachód. Ponadto miano zredukować liczbę członków sztabu, zachowując jedynie komórki wywiadowczo-propagandowe, pion łączności i samoobrony. Działania te spowodowały masowy wyjazd żołnierzy AK-AKO, którzy w obawie przed aresztowaniem zgłaszali chęć przedostania się do Polski²²⁶. W październiku granicę przekroczyły sztaby poszczególnych obwodów, jednakże na ich terenie pozostały jeszcze podległe im komórki propagandowo-wywiadowcze, mające usprawniać działalność przerzutową. Ostatnia zorganizowana akcja ewakuacyjna zwartych grup wojskowych miała miejsce z końcem marca 1946 r. Do tego czasu przez nowo utworzoną granicę przeszło z bronią w ręku ok. 1000 żołnierzy konspiracji. Ponad 3 tysiące działaczy podziemia z Okręgu Wileńskiego i Nowogródzkiego zostało natomiast ewakuowanych w transportach Polskiego Urzędu Repatriacyjnego (PUR)²²⁷.

Wielu działaczy podziemia niepodległościowego zdecydowało się pozostać na swojej ojcowiznie i trwać w oporze. Na terenie powiatu grodzieńskiego działał siedemdziesięcioosobowy oddział por. Mieczysława Niedzińskiego „Mena”, który stacjonował w Puszczy Grodzieńskiej oraz grupa Bronisława Maciukiewicza „Bąka” operująca wzdłuż starej granicy polsko-litewskiej. Partyzanci „Bąka” jesienią 1946 r. w wyniku strat poniesionych w walkach z Sowietami postanowili podzielić się na trzy pododdziały. Ich dowódcami zostali: Józef Mikłaszewicz „Fala”, Franciszek Talewicz „Komar” oraz Franciszek Markisz „Niedźwiedź”. Oddziały dwóch ostatnich w wyniku zdrady zostały zlikwidowane na początku 1948 r. Bronisław Maciukiewicz razem ze swoją siedmioosobową grupą działał do marca 1949 r. Z kolei żołnierze „Mena”, współpracując z partyzantami „Fali”, walczyli aż do maja 1948 r. Udało im się przez ten czas zlikwidować ponad 120 funkcjonariuszy NKWD oraz pracowników sowieckiej administracji nękających polską ludność²²⁸. W powiecie wołkowyskim od listopada 1945 r. ks. mjr Antoni

²²⁵ K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Za linie Curzona”..., s. 31-32.

²²⁶ Eidem, *Operacja „Zachód”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2021, nr 1-2, s. 61-62; T. Łabuszewski, *Grodzieński WiN – paradoksy i sprzeczności*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 1-2, 2008, s. 67.

²²⁷ T. Łabuszewski, *Grodzieński WiN*..., s. 63.

²²⁸ J. Łopaciński, *op. cit.*, s. 99, 103; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Ostatni obrońcy Kresów Północno-Wschodnich. Armia Krajowa na Wileńszczyźnie, Nowogródzczyźnie, Grodzieńszczyźnie i Polesiu w latach 1944-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 1-2, s. 103-104.

Bańkowski „Eliasz” zaczął tworzyć Oddział Samoobrony Wołkowyskiej (OSW) wraz z ostatnimi działaczami oddziału „Reduty”. Udało mu się zorganizować aktywną grupę, która nadal posługiwała się nazwą AK. Dzięki sprawnej siatce terenowej oraz umiejętnościom przywódczym dowódców pododdziałów wchodzących w skład OSW udało się im przetrwać do września 1948 r. Pomniejsze grupy partyzanckie pochodzące z Grodzieńszczyzny działały jeszcze do początku lat 50. XX w., a ostatnia z nich, dowodzona przez Stanisława Burbę „Skoczka”, została zlikwidowana przez Sowieców w 1953 r.²²⁹

5. Upamiętnienie

Miejsca upamiętnienia żołnierzy AK Inspektoratu Grodno

Tablice:

1. Tablica pamiątkowa poświęcona żołnierzom AK oraz mieszkańcom parafii hożańskiej, umieszczona w kościele pw. św. św. Piotra i Pawła w Hożej, w rejonie grodzieńskim,
2. Tablica upamiętniająca gen. Józefa Olszynę-Wilczyńskiego w kościele pw. św. Jozafata Kuncewicza w Sopoćkiniach,
3. Tablica nagrobna umiejscowiona przy ul. Sienkiewicza, za skrajem lasu, na mogile czterech harcerzy działających w konspiracji w Wołkowysku,
4. Tablica upamiętniająca żołnierzy AK Okręgu Białystok, umieszczona na ścianie Muzeum Wojska przy ul. Jana Kilińskiego w Białymstoku,
5. Tablica upamiętniająca żołnierzy AK umieszczona w kościele przy parafii pw. NMP Różańcowej w Sołach.

Pomniki:

1. Pomnik upamiętniający żołnierzy AK Okręgu Białystok, wystawiony na skwerze Armii Krajowej przy ul. Jana Kilińskiego w Białymstoku.

Krzyże:

1. Krzyż dziękczynny partyzantów oddziału AK por. „Wira” za pomoc w przetrwaniu udzieloną mieszkańcom wsi Kuścińce koło Kuźnicy,

²²⁹ IPN Gd 536/3, k. 3; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Ostatni obrońcy Kresów Północno-Wschodnich*, s. 104-105.

2. Krzyże nad mogiłami żołnierzy AK umiejscowione w Porozowie, w rejonie grodzieńskim,
3. Krzyż nad zbiorową mogiłą żołnierzy AK oddziału „Reduta” poległych w 1945 r. w Święcicy Wielkiej, w rejonie świsłockim,
4. Krzyż w miejscu rozstrzelania gen. Józefa Olszyny-Wilczyńskiego i jego adiutanta Mieczysława Strzemieskiego w Nowikach, w rejonie grodzieńskim,
5. Krzyż poświęcony żołnierzom AK Okręgu Białystok na wzgórzu przy sanktuarium Matki Bożej Bolesnej w Świętej Wodzie,
6. Krzyż nad mogiłą żołnierzy AK Obwodu Grodno w Plebaniskach, w rejonie grodzieńskim,
7. Kulbaki – krzyż oraz kamień z tablicą poświęconą pamięci por. Mieczysława Niedzińskiego „Mena” – dowódcy Samoobrony Ziemi Grodzieńskiej, który zginął w tym miejscu 8 maja 1948 r. w walce z NKWD.

Inne miejsca pamięci:

1. Muzeum Armii Krajowej w Janówce,
2. Szkoła Podstawowa im. Marii Kotlarz w Tychnowach.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Fundacji im. gen. Elżbiety Zawackiej (AFGEZ):
3693/WSK,teczka Władysławy Świdry.

Biblioteka Jagiellońska (BJ):
Archiwum Jerzego Polaczka – Przyb. 364/01, „Materiały do historii PRL”.
„Zeszyty Historyczne”, nr 8.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOssol.):
16688/II, t. 1-2 – Papiery dotyczące Okręgu Białostockiego Armii Krajowej 1939-1944 zebrane przez płk. Władysława Liniarskiego (pseudonimy: „Mścisław”, „Wuj”). Inspektorat VI Grodzieński. Obwód Wołkowysk.
16689/II, t. 1-2 – Papiery dotyczące Okręgu Białostockiego Armii Krajowej 1939-1944 zebrane przez płk. Władysława Liniarskiego (pseudonimy: „Mścisław”, „Wuj”). Inspektorat VI Grodzieński. Obwód „Prawy Niemen” i „Lewy Niemen” Grodzieński.
16690/II – Papiery dotyczące Okręgu Białostockiego Armii Krajowej 1939-1944 zebrane przez płk. Władysława Liniarskiego (pseudonimy: „Mścisław”, „Wuj”).

Materiały dotyczące żołnierzy AK odznaczonych Orderem Virtuti Militari klasy V, Krzyżem Walecznych Złotym, Srebrnym i Brązowym oraz Krzyżem Zasługi z Mieczami, odtworzone przez W. Liniarskiego.

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW):

Aponowicz A., Armia Krajowa na Grodzieńszczyźnie w latach 1941-1944, sygn. IX/3/49/445.

Kształtowanie się struktury organizacyjnej SZP na terenach Grodzieńszczyzny i Białostoczczyzny, sygn. IX/3/50/158.

Centralna Biblioteka Wojskowa (CBW):

Dąbrowski A., Wspomnienia..., sygn. Rps 10/83.

Depozyt Jana Rzepeckiego, IPN w Warszawie:

IPN Bu 1566/70 – Obwód nr 10 (Grodno płn.) AK – meldunek sytuacyjny, wywiadowczy o dyslokacji oddziałów wojskowych NKGB i NKWD, ruch transportów kolejowych na stacji kolejowej Łosośna, raport sabotażowo-dywersyjny, protokoły egzaminacyjne absolwentów Kursu Szkoły Podchorążych, lista obsady, oficerów, zestawienie plutonów i drużyn, lista obsady personalnej Rejonu G, meldunek „Brzechwy”.

IPN Bu 1566/71 – Obwód nr 24 „Sosny” (Wołkowysk) AK, Obwód nr 9 AK: meldunki i raporty sytuacyjne, meldunki dyslokacji wojskowej NKGB i NKWD, wnioski o skreślenie z szeregów AK i cofnięcia odznaczeń.

IPN Bu 1566/72 – Obwód nr 10 (Grodno płn.) AK – meldunki sytuacyjne, wykaz żołnierzy AK, którzy dobrowolnie zaciągnęli się do armii Berlinga; depozyt (nr 1737) Włodzimierza Marszewskiego: raport sytuacyjny za grudzień 1945 r.

IPN Bu 1566/73 – Obwód nr 26 „Jałowce” AK, obwód nr 11 (Grodno lewa strona Niemna) AK – meldunki sytuacyjne i dywersyjno-wywiadowcze, wnioski awansowe i odnaczeniowe, raporty polityczne i wywiadowcze, listy obsady funkcji oficerów oraz podchorążych.

IPN Bu 1558/590 – Armia Krajowa. Okręg Białystok kryptonimy: „Lin”, „Czapla”, „Pełnia”, „Sarna”. Inspektorat Nr VI Grodzieński, Nr XII kryptonim „Lasy”. Obwód Wołkowyski kryptonimy: Nr 12 „Szakal”, Nr 24 „Sosny”. Raporty stanów, listy obsady, listy oficerów i podchorążych, zestawienia plutonów i drużyn, wykazy kompanii podpisane przez Komendanta Obwodu – porucznika „Pika”, wnioski odnaczeniowe i awansowe, zarządzenia organizacyjne, meldunki, protokoły zdawczo-odbiorczy z 24 listopada 1944 r. przekazania Obwodu przez kapitana „Cygana” nowemu Komendantowi – porucznikowi „Pikowi”.

IPN Bu 1558/591 – Armia Krajowa. Okręg Białystok, kryptonimy: „Lin”, „Czapla”, „Pełnia”, „Sarna”. Inspektorat Nr VI Grodzieński, Nr XII kryptonim „Lasy”. Obwód Grodzieński – prawy brzeg Niemna kryptonimy: Nr 13 „Bawół”, Nr 25 „Świerki”. Wnioski awansowe i odnaczeniowe podpisane przez Komendanta

Obwodu – podporucznika rezerwy „Dęba”, szkice lądowisk, rozkazy, sprawozdania, meldunki wywiadowcze i sytuacyjne, raporty sytuacyjno-polityczne, raporty stanów, zestawienia plutonów i drużyn, listy oficerów oraz podchorążych, rozliczenia z zakupu broni.

IPN Bu 1558/592 – Armia Krajowa. Okręg Białystok, kryptonimy: „Lin”, „Czapla”, „Pełnia”, „Sarna”. Inspektorat Nr VI Grodzieński, Nr XII kryptonim „Lasy”. Obwód Grodzieński – lewa strona Niemna kryptonimy: Nr 14 „Kozica”, Nr 26 „Jałowce”. Listy obsady, raporty stanów, zestawienia plutonów i drużyn, wykaz broni, szkolenie żandarmów – lista kursantów, wnioski awansowe i odznaczeniowa podpisane przez Komendanta Obwodu – porucznika „Brytana”, meldunki „Tankreda” z 1 lutego 1945 r. o sytuacji w Wołkowysku i po lewej stronie Niemna.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN) w Białymstoku:

IPN Bi 07/1163 – Akta śledcze przeciwko Pyszko Józef vel Petelczyk Jerzy.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN) w Gdańsku:

IPN Gd 1566/73 – Wspomnienia Mariana Zajaca z lat 1943-1958 dotyczące pracy przymusowej w Niemczech, służby w Armii Krajowej w obwodzie Wołkowysk od 1945 r., aresztowania przez NKWD w maju 1947 r., pobytu w łagrze Rusinowo (Ural), Czurbaj Nura (Kazachstan) i Workuta (Syberia) w latach 1947-1956.

Instytut Pamięci Narodowej (IPN) w Warszawie:

IPN Bu 0397/489/1 – Wspomnienia Antoniego Iglewskiego ps. „Nieczuja” z lat 1939-1945.

Źródła drukowane:

„Mały Rocznik Statystyczny” R. 10, 1939, [kom. red. E. Szturm de Sztrem przewodn.], Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 5, Województwo białostockie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924.

Literatura:

Białostoczczyzna 1944-1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz, oprac. J. Kułak, Warszawa 1997, Dokumenty z dziejów PRL, z. 10.

Bychowcew N., *Tajna szkoła. Nieznane dzieje edukacji szkolnej w Wołkowysku podczas okupacji niemieckiej*, [w:] *Ziemia wołkowyska*, t. 5, pod red. P. Mikusińskiego, [aut. P. Mikusiński et al., tekst opatrzone grafikami W. Karpyzyl], Lębork 2011.

Ciećwierz M., *Prasa konspiracyjna na Białostoczczyźnie w okresie PKWN*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 3(9).

- Czarnecki W., Rembiszewski H., *Armia Krajowa na Białostocczyźnie 1939-1945*, Białystok 2007.
- Figura J., *Wojskowe sądy specjalne białostockiego okręgu ZWZ-AK*, „Białostocczyzna” 1988, nr 4(12).
- Figura J., Gwozdek Z., *Akcja „Burza” na Białostocczyźnie (lipiec-wrzesień 1944)*, „Białostocczyzna” 1990, nr 1(17).
- Figura J., Gwozdek Z., *„Kedyw” białostockiego okręgu AK*, „Białostocczyzna” 1990, nr 2(18).
- Figura J., Gwozdek Z., *Szkolenie wojskowe żołnierzy ZWZ (AK) w okręgu białostockim*, „Białostocczyzna” 1990, nr 4(20).
- Figura J., Gwozdek Z., *Wywiad VII Okręgu Armii Krajowej*, „Białostocczyzna” 1989, nr 1(13).
- Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna. 1940-1945*, Warszawa 2003, *Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, t. 7.
- Gwozdek Z., *Armia Krajowa na Białostocczyźnie*, [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996.
- Gwozdek Z., *Białostocki Okręg ZWZ-AK. (X 1939 – I 1945)*, t. 1, *Organizacja, referat materiałowy*, Białystok 1993.
- Gwozdek Z., *Białostocki Okręg ZWZ-AK. (X-1939 – I 1945)*, t. 2, *Wywiad i kontrwywiad*, Białystok 1994.
- Karpyza W., *Armia Krajowa w powiecie wołkowyskim*, [w:] *Ziemia wołkowyska*, t. 5, pod red. P. Mikusińskiego, [aut. P. Mikusiński et al., tekst opatrzone grafikami W. Karpyzy], Łębork 2011.
- Krajewski K., *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków 2015.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944-VIII 1945*, Warszawa 1997.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *Operacja „Zachód”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2021, nr 1-2, s. 48-64.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *Ostatni obrońcy Kresów Północno-Wschodnich. Armia Krajowa na Wileńszczyźnie, Nowogródzczyźnie, Grodzieńszczyźnie i Polesiu w latach 1944-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 1-2, s. 95-106.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *„Za linię Curzona” – ewakuacja oddziałów AK z Okręgów Nowogródek i Wilno oraz Inspektoratu Grodno Okręgu Białystok w latach 1944-1946*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” R. 16, 2007, nr 26/27, s. 291-322.
- Lipińska G., *Jeśli zapomnę o nich...*, do dr. przygot. J. Bierezin, Warszawa 1990.
- Łabuszewski T., *Grodzieński WiN – paradoksy i sprzeczności*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, nr 1/2, s. 64-70.
- Łabuszewski T., *Oddział partyzancki Kazimierza Okulicza „Góry”. I batalion 81 pp AK*, „Zeszyt Naukowy – Muzeum Wojska w Białymstoku. Ośrodek Badań Historii Wojskowej” 1994, z. 8, s. 63-68.
- Łabuszewski T., *Organizacja wołkowyska AK-AKO*, [w:] *NKWD o polskim podziemiu 1944-1948. Konspiracja polska na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie*, opracowanie

- A. Chmielarz [et al.], red. nauk. T. Strzembosz, Warszawa 1997, Biblioteka Ziemi Wschodnich.
- Łabuszewski T., *Problem walki czynnej w inspektoracie grodzieńskim 1944-1945 (zarys działań)*, [w:] *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942-1945. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN*, cz. 1, [oprac. red. G. Motyka], Warszawa 1996.
- Łabuszewski T., *Wielka wyspa w Obwodzie AK Grodno Prawy Niemen*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 8-9, s. 65-71.
- Łopaciński J., *Działalność Akowców w Grodzieńskim – Przewalka. Wspomnienia z niehumanitarnej ziemi*, Szczecinek 1985.
- Niepokorna Białostoczczyzna. *Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach*, oprac. M. Gnatowski, Białystok 2001.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3, Armia Krajowa, Komisja Historyczna b. Sztabu Głównego w Londynie, wyd. 2 popr., Londyn-Warszawa 1999.
- Pietras S., *Polska Organizacja Zbrojna „Siew” – „Raclawice” – POZ – AK*, Warszawa 2023.
- Prawdzic-Szlaski J., *Nowogródzczyzna w walce 1940-1945*, Londyn 1976.
- Siemiński J., *Walczące Grodno. Wspomnienia harcerza*, opracowała T. Zaniewska, Białystok 1992, Biblioteka Pamięci i Myśli, 4.
- Strzembosz T., *Opór wobec okupacji sowieckiej w Zachodniej Białorusi 1939-1941*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, pod red. nauk. T. Strzembosza, Warszawa 1997, Biblioteka Ziemi Wschodnich.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, Monografie – Instytut Pamięci Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 34.
- Żarski-Zajdler W., *Ruch oporu w latach 1939-1944 na Białostoczczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 1, Warszawa 1965.
- Żarski-Zajdler W., *Ruch oporu w latach 1939-1944 na Białostoczczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 3, Warszawa 1966.

Źródła internetowe:

- Stanisław Michaluk, Baza Danych Łągierników Żołnierzy Armii Krajowej, [on-line:] <https://armiakrajowa-lagiernicy.pl/baza-zolnierzy-lagiernikow/entry/3873/>.

Grzegorz Mazur

Muzeum Armii Krajowej

POSŁOWIE

Historiografia Armii Krajowej i losy jej żołnierzy są nadzwyczaj skomplikowane. Z biegiem czasu coraz więcej o nich wiadomo, zarówno w odniesieniu do okresu II wojny światowej, jak i lat powojennych, szczególnie jeśli chodzi o represje, jakie spadły na członków AK w końcowym okresie działań wojennych i bezpośrednio po ich zakończeniu. Symbolem stosunku nowych władz do Armii Krajowej w tym czasie stał się słynny plakat autorstwa Włodzimierza Zakrzewskiego „AK – zapluty karzeł reakcji”. Po przemianach 1956 r. zmieniał się stosunek do byłych żołnierzy AK, coraz bardziej podkreślano ich wkład w walkę o niepodległość Polski. Mimo tego, że mijały lata, wiedza o niej w dalszym ciągu była ograniczona. Ukazywały się coraz to nowe wspomnienia i relacje, zbierana była przez uczestników wydarzeń dokumentacja, publikowano kolejne książki, zwłaszcza na emigracji. Historycy z trudem ustalali podstawowe fakty, odnajdując główne zasoby archiwalne i najważniejsze dokumenty, rozszyfrowywali pseudonimy i kryptonimy. Obecnie, po latach, można powiedzieć, że dysponujemy podstawową wiedzą na temat Polskiego Państwa Podziemnego (PPP) i AK, choć zarazem wiele ważnych szczegółów pozostało jeszcze do ustalenia.

Trzeba w tym miejscu poczynić parę istotnych uwag. Po pierwsze, wiele trudności w badaniach nad dziejami AK było spowodowanych przez politykę historyczną władz PRL uprawianą do 1989 r. Zwłaszcza praktyki cenzury okazały się dla polskiego podziemia niezmiernie szkodliwe. Nie sposób opisać ich szczegółowo; trzeba zaznaczyć, że właściwie do lat 80. – poza emigracyjnymi – ukazała się minimalna liczba publikacji o AK na Kresach Wschodnich. Był to temat szczególnie drażliwy, wiążący się z kwestią stosunków polsko-sowieckich po wojnie, a także relacji

polsko-ukraińskich i polsko-litewskich. Ten skomplikowany splot zagadnień spowodował, iż dopiero na przełomie lat 70. i 80. zaczęły pojawiać się pierwsze w kraju publikacje na temat podziemia na Kresach Wschodnich. Minęło wiele lat, zanim zaczęto dysponować jakimś wyraźniejszym jego obrazem na tamtych terenach, choć był on pełen luk i do uzyskania całościowej wizji ciągle jeszcze wiele brakowało. Sprawa druga, niezwykle istotna: tereny te odznaczały się bardzo dużym zróżnicowaniem pod względem narodowościowym, a także zaniedbaniem w sferach rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Była to przed wybuchem II wojny światowej tzw. Polska B – w porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi zacofana pod względem gospodarczym i industrialnym, z bardzo poważnym odsetkiem analfabetyzmu, co odziedziczono po zaborcach rosyjskim i austriackim. Te wszystkie problemy, a także konflikty narodowościowe były czynnikami utrudniającymi rozwój polskiego podziemia. Trzeba zresztą zauważyć, że do tej pory rzutują negatywnie na relacje z najbliższymi sąsiadami. Inna sprawa, że omówienie polityki historycznej obecnej Ukrainy i Litwy oraz jej wpływ na wzajemne stosunki międzypaństwowe wykracza swoimi rozmiarami poza możliwości tego krótkiego szkicu.

Truizmem jest powiedzenie, iż podziemie polskie w okresie II wojny światowej było ogromnie zróżnicowane. Inne warunki wpływały na jego funkcjonowanie na ziemiach włączonych do III Rzeszy, skąd okupant wysiedlił tych mieszkańców, którzy nie nadawali się – jego zdaniem – do germanizacji, inne – w centralnej Polsce, gdzie Niemcy utworzyli Generalne Gubernatorstwo, inne wreszcie – na Kresach Wschodnich, które do czerwca 1941 r. znajdowały się pod okupacją sowiecką, następnie niemiecką, a od lata 1944 r. ponownie pod władzą Sowietów. Ta skrótowa informacja nie uwzględnia wyjątku, jakim był los Wileńszczyzny, zajętej we wrześniu 1939 r. przez Armię Czerwoną (ACz), a następnie przekazanej Litwie na podstawie układu Urbšys-Mołotow z 10 października 1939 r. Latem 1940 r. została ona wraz z całą Litwą włączona do Związku Sowieckiego, już jako Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka (LSRR). W czerwcu 1941 r. okupowali ją (i całą Litwę) Niemcy, a w lipcu 1944 r. ponownie znalazła się w składzie ZSRR¹. Wreszcie wskazać trzeba jeszcze jeden wyjątek – mianowicie województwo białostockie, w nomenklaturze sowieckiej obwód białostocki – które w wyniku napaści sowieckiej we wrześniu 1939 r. znalazło się w składzie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR) i należało do niej do momentu niemieckiej agresji w czerwcu 1941 r. Przez następne lata sowieckie struktury wojskowe, partyjne i związane z organami bezpieczeństwa przygotowywały się do ponownego

¹ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, wyd. 2, Warszawa 1985.

włączenia Białostoczczyzny do BSR. Z drugiej strony nieprzerwanie rozbudowywano tam polskie struktury konspiracyjne. Latem 1944 r. nastąpiło ostateczne rozwiązanie tej skomplikowanej sytuacji. W czasie akcji „Burza” doszło do aktywizacji oddziałów AK oraz konspiracyjnej administracji, a jednocześnie tworzone były sowieckie organa władzy i władzę przejmowali przedstawiciele Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN). Ostatecznie Białostoczczyzna została w granicach Polski, choć od samego początku miały tam miejsce represje wobec żołnierzy AK². Przy tej okazji trzeba dodać kolejną uwagę: nie sformułowano do tej pory definicji polskich Kresów Wschodnich i w gruncie rzeczy nie sposób ustalić, tak by wszystkich zadowolić, co się za tym określeniem kryje. Jakie granice Kresów przyjąć, czy w ich skład wchodziło województwo białostockie, czy nie? Czy obejmują one ziemie na wschód od przedwojennej granicy polsko-sowieckiej, ustalonej w Rydze w 1921 r.? W obrębie okręgu AK Wilno znalazł się zresztą podokrąg AK Kowno, obejmujący tereny przedwojennej Litwy, a więc położone poza granicami II Rzeczypospolitej. Podobnych pytań jest więcej i świadczą one o problemach związanych z odtworzeniem historii AK. Pozostaje uszanować wybór Autorów wychodzących z założenia, że obiektem ich zainteresowania są tereny, które w wyniku wybuchu II wojny światowej okupowane były najpierw przez Sowietów, następnie w 1941 r. przez III Rzeszę, a ostatecznie znalazły się poza granicami Polski.

Problemy graniczne pojawiły się też na południu. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów-Ukraińska Powstańcza Armia (OUN-UPA) dążyła do włączenia do przyszłej Ukrainy także Chełmszczyzny, o którą spór z Polakami Ukraińcy prowadzili jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. W czasie okupacji dowództwo UPA doszło do wniosku, że Polacy będą chcieli powtórzyć wydarzenia z końca 1918 r.: walki o Lwów i przybycie z odsieczą temu miastu dwoma korytarzami: Lublin–Lwów i Przemyśl–Lwów. Aby temu zapobiec, doszło wiosną 1944 r. do utworzenia na Chełmszczyźnie frontu długości ok. 100 km, na którym przez kilka miesięcy oddziały UPA walczyły z oddziałami AK i Batalionów Chłopskich (BCh). Po nadejściu oddziałów I Frontu Ukraińskiego, 20 lipca 1944 r., z propozycją do Józefa Stalina, aby przyłączyć Chełmszczyznę do USRR, wystąpił premier rządu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) i I sekretarz Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (KC KP) Ukrainy Nikita S. Chruszczow, ale

² D. Boćkowski, *Na zawsze razem. Białostoczczyzna i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939 – VIII 1944)*, Warszawa 2005, s. 262, 267-278.

nie uzyskał na to zgody. Oddziały UPA natomiast nie zdążyły uderzyć w kierunku Przemysła, gdyż wyprzedziła je ofensywa ACz, która doszła do Wisły³.

W wyniku agresji sowieckiej 17 września 1939 r. ponad połowa ziem polskich znalazła się w granicach Związku Sowieckiego, natomiast III Rzesza zajęła 48,5% terytorium państwa polskiego, a także Wolne Miasto Gdańsk. W wyniku posunięć okupantów tereny polskich Kresów Wschodnich znalazły się w granicach Związku Sowieckiego. Władze sowieckie podjęły rozliczne działania natury administracyjno-politycznej, aby ujednolicić pod tym względem zajęte ziemie z pozostałymi terenami Związku Sowieckiego. Przede wszystkim weszły one w skład USRR i BSRR. Został wprowadzony sowiecki system administracyjny i szkolny, nastąpiła pełna sowietyzacja inkorporowanych obszarów. Na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 r. wszyscy mieszkańcy tych ziem otrzymali obywatelstwo Związku Sowieckiego, bez jakichkolwiek starań o nie⁴. Zarazem, ponieważ tereny te były nadzwyczaj zróżnicowane pod względem narodowościowym, zamieszkane także przez Ukraińców, Białorusinów, Żydów, Litwinów, Niemców, władze sowieckie wykorzystywały istniejące konflikty między nimi. Jednocześnie od samego początku zwalczały oprócz polskiego podziemia również inne ugrupowania – ukraińskie, żydowskie syjonistyczne, a także litewskie i białoruskie. Starano się pozyskiwać ludność ukraińską i białoruską, traktując polską jako głównych przeciwników. W prowadzonej propagandzie ukazywano Polaków jako wrogów narodowościowych i klasowych, wyzyskujących lud pracujący – Ukraińców i Białorusinów.

Sowieckie organa bezpieczeństwa zwalczały wszystkie organizacje istniejące lub mogące powstać jako zagrażające państwu sowieckiemu. W walce z polskim podziemiem odniosły one spore sukcesy. W raporcie gen. Iwana Szewieliewa z maja 1941 r. stwierdzono, że polskie organizacje na terenie USRR, BSRR i Litewskiej SRR zostały prawie w całości zlikwidowane⁵. Autor monografii polskiego podziemia na Kresach Wschodnich Rafał Wnuk opisuje rozliczne

³ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009, s. 82-85.

⁴ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997, s. 33.

⁵ G. Mazur, *Walka NKWD ze Związkiem Walki Zbrojnej na Kresach Południowo-Wschodnich w świetle dokumentów z polskich archiwów w Londynie*, w: *Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999. Praca zbiorowa*, pod red. K. Jasiewicza, [tł. E. Balcerek et al., aut. A. Achmatowicz et al.], Warszawa-Londyn 1999, s. 678.

aresztowania, których kulisy do tej pory nie są wyjaśnione⁶. Szczątkowe struktury polskiego podziemia utrzymały się jedynie – mimo wielu aresztowań – na Wileńszczyźnie, co było wynikiem tego, że powstały one do połowy 1940 r., kiedy to tajna policja litewska Sauguma nie zdołała ich zniszczyć, a później w ciągu roku Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych (NKWD) zabrakło na to czasu. Agresja niemiecka 22 czerwca 1941 r. całkowicie zmieniła tam sytuację. W ślad za wojskami niemieckimi pojawiły się przybyłe z centralnej Polski ekipy, które organizowały od podstaw struktury polskiego podziemia. W odróżnieniu jednak od Generalnego Gubernatorstwa, gdzie struktury AK były licznie silniejsze, na Kresach dodatkowo istniało zagrożenie ze strony tworzących się struktur ugrupowań nacjonalistycznych ukraińskich, litewskich i białoruskich, natomiast na terenie okręgów Nowogródek i Wilno niedługo potem rozpoczęły się zaciekle walki z oddziałami partyzantki sowieckiej.

Od czerwca 1941 r. tereny Kresów Wschodnich znajdowały się pod okupacją niemiecką. Dla miejscowej polskiej ludności oznaczało to kolejne trudne lata, tym razem wiązało się to z koniecznością stawiania oporu nie tylko Niemcom, ale też ukraińskim i litewskim nacjonalistom. Pociągnęło to za sobą liczne ofiary, których swego rodzaju symbolem jest ludobójstwo dokonane na Wołyniu w 1943 r. Dodatkowo miały miejsce walki z oddziałami partyzantki sowieckiej. Patrząc na te tragiczne losy kresowych Polaków, zapomina się często, że dla poznania dziejów Kresów w czasie II wojny światowej konieczne będzie sięgnięcie do źródeł ukraińskich, niemieckich, litewskich, rosyjskich i wielu innych, a także żydowskich, które pozwolą przybliżyć obraz ludobójstwa na tych terenach. Trzeba też zaznaczyć, że okupant niemiecki od samego początku traktował zajęte tereny Związku Sowieckiego, w tym też dawniejsze ziemie polskie, jako przeznaczone do kolonizacji i eksploatacji przez Niemców. Przywódcy III Rzeszy nie brali pod uwagę możliwości utworzenia kolaboracyjnych państw, choć ich elity często widziały swoją przyszłość u boku Niemiec. Było to konsekwencją antysowieckiej postawy tych społeczeństw, czego przykładem stało się utworzenie we Lwowie 30 czerwca 1941 r. przez Ukraińców rządu Jarosława Stecki i ogłoszenie aktu odbudowy państwa ukraińskiego. Spotkało się to z negatywnym stanowiskiem Niemców, którzy aresztowali wszystkich członków tego rządu. Doszło do utworzenia organizmów administracyjnych przez okupanta niemieckiego lub włączenia części Kresów

⁶ R. Wnuk, *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, Monografie – Instytut Pamięi Narodowej-Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t. 34.

Wschodnich do już istniejących, na przykład do Generalnego Gubernatorstwa. Nie będę w tym miejscu omawiał struktur administracji niemieckiej ani charakteryzował polityki niemieckiej na okupowanych ziemiach; podkreślę tylko, że była ona ludobójcza wobec miejscowej ludności, nie tylko zresztą polskiej.

Trzeba zaznaczyć, że podziemie polskie na Kresach Wschodnich było słabsze niż w centralnej Polsce, ściślej mówiąc – w Generalnym Gubernatorstwie. Złożyło się na to kilka czynników. Jednym z nich okazała się słabość elementu polskiego jeszcze przed wybuchem wojny, niszczonego później w wyniku wywózek, aresztowań i innych represji sowieckich, a także walk z podziemiem ukraińskim i – w dalszej kolejności – represji niemieckich. Mimo wszelkich trudności, obecności formacji kolaboracyjnych, naciągania ze wschodu oddziałów partyzantki sowieckiej, która stanowiła swoistą forpocztę ACz, w miarę upływu czasu polskie podziemie na Kresach Wschodnich coraz bardziej rosło w siłę. W pierwszych miesiącach 1944 r. na wschód od Narwi, Bugu i Sanu w szeregach podziemnego wojska znalazło się w sumie kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy. Uważali oni za oczywiste, wynikające z patriotycznego obowiązku, a nie tylko z rozkazów dowódców, wystąpić zbrojnie, udowadniając w ten sposób, iż „ta ziemia do Polski należy”, co dla nich stanowiło fakt bezdyskusyjny, bo była to ich rodzinna ziemia, z dziada pradziada. Z drugiej strony, nawet w zawartym 30 lipca 1941 r. układzie Sikorski-Majski, który wznawiał i ustanawiał wzajemne stosunki dyplomatyczne, nie została uregulowana sprawa granicy polsko-sowieckiej. Władze Związku Sowieckiego wciąż stały na stanowisku niezmienności zachodniej granicy ZSRR, pozostawienia jej taką, jak została ukształtowana na mocy układów niemiecko-sowieckich z sierpnia i września 1939 r. Bardzo niekorzystne dla strony polskiej było to, że od samego początku II wojny światowej nasi sojusznicy, Wielka Brytania i Francja, a potem w miarę upływu czasu kolejni członkowie antyniemieckiej koalicji, uważali, iż są w stanie wojny tylko z III Rzeszą. Co istotne, jeśli chodzi o Kresy Wschodnie, to już w czasie pierwszej wizyty ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego w Londynie w dniach 11-12 października 1939 r. usłyszał on od premiera Neville'a Chamberlaina i ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Edwarda Halifaxa, iż Polska w żadnym wypadku nie może liczyć na to, aby Wielka Brytania wszczęła wojnę przeciwko ZSRR na rzecz odzyskania terenów leżących na wschód od linii Curzona. To stanowisko było złowróżbnym prognostykiem na przyszłość⁷.

⁷ E. Duraczyński, *Polska 1939-1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999, s. 122-123.

Oprócz struktur konspiracyjnych i oddziałów partyzanckich AK na tych ziemiach istniały także komórki wywiadu dalekiego zasięgu ZWZ-AK, dzięki którym rozpracowywano siły niemieckie daleko na wschodzie, na Ukrainie, Białorusi, Litwie, Łotwie, Estonii, w Rosji. Prowadzono tam też działalność sabotażowo-dywersyjną. Aktywność ta do dziś budzi podziw badaczy dziejów AK.

W planach dowództwa ZWZ-AK były trzy etapy prowadzenia walki z okupantem: konspiracja, partyzantka i powstanie powszechne. To ostatnie, przeprowadzone razem z wojskami alianckimi, musiało zakończyć się bezwarunkowym sukcesem. Działania powstańcze miałyby się zacząć na terenach centralnej Polski, a więc Generalnego Gubernatorstwa i stamtąd zostać skierowane na zachód i na wschód. Oczywiście było, że oddziały kresowe AK będą stanowiły rodzaj osłony. Tymczasem w 1943 r. stało się jasne, że ziemie polskie będą stanowiły teren operacyjny ACz i ona wkroczy do Polski. Plany powstańcze zostały więc zarzucone na rzecz sformułowanego 20 listopada 1943 r. planu „Burza”. Przewidywał on, że oddziały AK będą atakować wycofujące się siły niemieckie, a ich dowódcy – występować wobec dowódców wkraczających oddziałów ACz jako gospodarze opanowanego terenu. Teraz, po latach, można stwierdzić, że plan ten nie mógł zakończyć się sukcesem. Władze sowieckie od samego początku stały na stanowisku, iż nie można kwestionować zachodniej granicy Związku Sowieckiego, ukształtowanej w wyniku agresywnych posunięć tego państwa w latach 1939-1940. Co za tym idzie, od samego początku rozbiły one podziemne struktury AK na Kresach Wschodnich. Jednym z ważnych posunięć w tej kwestii stało się wydanie przez jednego z zastępców Ławrentija Berii, gen. Bogdana Kobułowa, 25 stycznia 1944 r. rozkazu o przygotowaniu do przeprowadzenia operacji o kryptonimie „Sejm” – zwalczania polskiego podziemia⁸. Operacja ta była realizowana do 1946 r. Ponadto 26 lipca 1944 r. została podpisana umowa między PKWN a rządem sowieckim, na podstawie której pod jurysdykcję Sowietów oddane zostały wszelkie przestępstwa popełnione „w strefie działań wojennych na terytorium Polski”. Porozumienie to – podpisane przez Edwarda Osóbkę-Morawskiego i Wiaczesława Mołotowa – ratyfikowano jako tajne podczas posiedzenia PKWN 9 września 1944 r. i wykorzystano jako podstawę prawną aresztowań i deportacji w głąb ZSRR żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego z terenów całej Polski⁹.

⁸ G. Mazur, *Operacja „Sejm”*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1993, z. 104, s. 152-161.

⁹ *Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945*, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 3: 1944-1945, Warszawa 2000, s. 1812-1813.

Zarówno o tym rozkazie gen. Kobiułowa, jak i o innych idących w tym kierunku nie posiadano informacji w Komendzie Głównej AK i we władzach polskich w Londynie. Wiedzano jedynie, że polityka ówczesnych władz Związku Sowieckiego jest zagrożeniem dla niepodległości i integralności państwa polskiego. Akcja „Burza”, w myśl intencji jej pomysłodawców, miał stanowić obronę tego państwa przed imperialistycznymi zakusami Sowietów. Była realizowana od wiosny do lata 1944 r. na terenach kresowych okręgów AK. W trakcie akcji oddziały AK stoczyły wiele walk z Niemcami na Wołyniu, o Wilno, Lwów, potem na terenie centralnej Polski, a wreszcie 1 sierpnia 1944 r. rozpoczęły powstanie warszawskie. Był to największy wysiłek zbrojny oddziałów AK. Nie spowodował on, niestety, żadnego przełomu wobec znacznej przewagi przeciwnika, pozostał jednak świadectwem ogromnego patriotyzmu mieszkańców Kresów.

Zaraz po zakończeniu akcji „Burza” zaczęły się represje wobec żołnierzy polskiego podziemia. Tysiące spośród nich trafiło na zesłanie i do łagrów. Niektórzy w latach 50. powracali jako obywatele Związku Sowieckiego i zaraz po przekroczeniu granicy wszczynali procedurę powrotu do polskiego obywatelstwa. Duża grupa, prawie ćwierć miliona osób, powróciła w latach 1955-1959¹⁰. Wreszcie trzeba napisać o jeszcze jednym czynniku, który przyczynił się do upadku polskiego podziemia na Kresach Wschodnich. Były to umowy o przesiedleniu ludności polskiej do Polski w nowych granicach, podpisane przez PKWN z rządami USRR, BSRR i LSRR. Stanowiły one formalną podstawę do tego, aby Polacy opuścili te tereny. To było nader istotne, bowiem działalność podziemia opierała się na istniejącej tam społeczności polskiej. Dla mieszkańców Kresów kwestia opuszczenia tych ziem stała się przedmiotem niesłychanie dramatycznej decyzji – jak to uczynić, gdy były to ziemie zamieszkiwane od pokoleń? Należy przy tym wziąć pod uwagę jeszcze jedną sprawę, o której często zapominano przy rozważaniach nad kwestiami przesiedleń ludności polskiej. Pozostanie na tych terytoriach oznaczało przyjęcie obywatelstwa Związku Sowieckiego, ze wszystkimi wynikającymi z tego konsekwencjami. W tej sytuacji lepiej było przenieść się do Polski mimo wszystkich istniejących wtedy zastrzeżeń.

Obecnie, po wielu latach, pozostały dokumenty i wspomnienia uczestników wydarzeń. Historykom przypadło w udziale skrupulatne odtwarzanie dziejów tego ostatniego okresu obecności Polaków w Wilnie, Nowogródku, na Polesiu, Wołyniu, w Tarnopolu, Stanisławowie i w wielu innych miejscowościach.

¹⁰ M. Ruchniewicz, *Tzw. repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955-1959*, „Dzieje Najnowsze” 1999, z. 2, s. 171-177.

POSŁOWIE

Dokumentowanie tych wydarzeń, zapisywanie na kartach historii nazwisk ich uczestników jest naszą ważną powinnością i również ta książka upamiętnia istotny fragment dziejów AK na dawnych Kresach Wschodnich.

Na koniec pozwolę sobie na jeszcze jedną osobistą refleksję. W 2001 r. na zaproszenie historyków ukraińskich jeździłem po Ukrainie i brałem udział w dyskusjach związanych z 60. rocznicą niemieckiej agresji na Związek Sowiecki. W trakcie jednej z nich, w odpowiedzi na prośbę o ocenę tego wydarzenia, stwierdziłem, że Ukraina w swoich dziejach przeżyła dwa wielkie najazdy: mongolski w XIII wieku, który zniszczył Ruś Kijowską i ten ze strony III Rzeszy w 1941 r., który zniszczył ówczesną Ukrainę. Nie byłem w stanie przewidzieć, że w 2022 r. dopiszemy do niego kolejny, trzeci najazd, ze strony Federacji Rosyjskiej. Teraz, po latach, możemy dodać tylko tyle, że żołnierze Polskiego Państwa Podziemnego wnieśli wkład w walkę z tym drugim najazdem.

INDEKS OSOBOWY

adiut. – adiutant; AL. – Armia Ludowa; baon – batalion; bryg. – brygada; czas. – czasopismo; czł. – członek; d-cy – dowódcy; del. – delegat; dyw. – dywersja; gł. – główna; Insp. – Inspektor; kier. – kierownik, kierownicza; kmdt – komendant; kol. – kolonia; kom. – komenda; komp. – kompania; konsp. – konspiracyjny; kontrwyw. – kontrwywiad; kur. – kurier; kwater. – kwatermistrz; KWP – Kierownictwo Walki Podziemnej; lek. – lekarz; lot. – lotniczy; łączn. – łączniczka, łącznik, łączności; m. – miejscowość; maj. – majątek; Obsz. – Obszar; Obw. – Obwód; Odc. – Odcinek; Oddz. – Oddział; ODR – Okręgowa Delegatura Rządu; of. – oficer; Okr. – Okręg; Ośr. – Ośrodek; part. – partyzancki; PDR – Powiatowa Delegatura Rządu; PKB – Państwowy Korpus Bezpieczeństwa; plac. – placówka; plut. – pluton; Płd. – Południowy; Płn. – Północny; POWW – Polska Organizacja Walki o Wolność; prac. – pracownik; prok. – prokurator; przeciwpanc. – przeciwpancerny; Puł. – Pułk Ułanów; PŻ – Pomoc Żołnierzowi; ref. – referent; Rej. – Rejon, rejonowy; samoobr. – samoobrony; san. – sanitariuszka, sanitariusz; sanit. – sanitarnej; sap. – saperów; sł. – służby; st. – starszy; społ. – społeczny; szkol. – szkolny, szkoleniowiec; SZP – Służba Zwycięstwu Polski; szp. – szpital; Środk. – Środkowy; ukr. – ukraiński; WDP – Wołyńska Dywizja Piechoty; WSK – Wojskowa Służba Kobiet; WSOP – Wojskowa Służba Ochrony Powstania; WSS – Wojskowy Sąd Specjalny; Wydz. – Wydział; wywiad. – wywiadowcza; z-ca – zastępca; Zgrup. – Zgrupowanie; żoł. – żołnierz

„1050” zob. Śledziński Władysław
„8x” szef Okr. Biura Szkol. ODR w Nowogrodku
419

„Abe” zob. Królak Stanisław
Abłażej Józef 415
Abramowicz Emilia 535
„Achilles” zob. Marcinkowski Julian
„Ada” zob. Czerniewska-Sapieha Aldona
„Ada” zob. Dyskont-Sadowska Maria
„Ada” zob. Połomska Adelajda
„Adam” zob. Faix Franciszek
„Adam” zob. Herman Władysław Ludwik
„Adam” zob. Kulczyński Stanisław
„Adam” zob. Peters Irena
„Adam” zob. Raczyński Władysław

„Adam” zob. Szabunia Adam
„Adam” zob. Świkła Leopold
„Adam” zob. Tuła Józef
„Adam” zob. Widawski Adam
„Adam” zob. Wiktor Julian Stefan
Adamcio Leopold „Karol” 20, 53
Adamonis Aleksander „Kiel” 529, 555-556, 560,
564
Adamowicz Franciszek 389
Adamowski Jan „Brytan” 92, 121, 129
Adamska Jolanta 470
Adamski Stanisław 157
Adaszyński Marian „Korab” 91
„Adaś” zob. Mirecki Eugeniusz
„Adaś” zob. Władysław Jan Władysław
„Adela I” zob. Sękowska Helena

- „Adil” zob. Kaleciński Józef
 „Adolf” zob. Ogrodziński Przemysław
 „Adolf” zob. Pohoski Henryk
 „Adolf” ppor., Obw. Wołkowysk AK 554
 „Aga” d-ca Kedywu Insp. Stanisławów Okr. Stanisławów ZWZ-AK 166
 „Aga” ppor., Obw. Wołkowysk AK 553, 556
 „Agat” zob. Kulikowski (?)
 „Agnieszka” zob. Frankiewiczówna Adela
 „Agnieszka” zob. Gajdzicowa Maria
 Ajnenkiel Andrzej 95
 „Al” zob. Tomaszewski Aleksander
 „Ala” zob. Letowt Kazimierz
 „Albin” zob. Fedorowicz Zygmunt
 „Albin” por., Kom. Okr. Lwów ZWZ-AK 65
 Alchimowicz Wacław 386, 409
 „Aldi” zob. Kaleciński Józef
 „Aleks” zob. Rynkiewicz Piotr
 „Aleksander” zob. Mazur Władysław Józef
 „Aleksander” zob. Trzeciak Jan
 „Aleksander” zob. Tymowicz Filip Benicjusz
 Aleksandrowicz Jerzy „Czyżyk”, „Gołąb” 268
 Aleksandrowska Stefania 532
 Aleksium Natalia 37
 „Aleska” agent NKWD 521
 „Alf” ppor. II z-ca kmdt. Obw. Wołkowysk AK 553
 „Alf” zob. Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) Bohdan
 „Alf” zob. Jabłoński Kazimierz
 „Alf” ppor. d-ca 10 komp. terenowej Obw. Wołkowysk AK 556
 „Alf” ppor. of. Kedywu w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 „Alfa” zob. Kowalski Jerzy
 „Aligator” zob. Trzciniński Józef
 „Alina” sekr. kom. Okr. Polesie AK 356
 „Alinka” zob. Krawczakówna Halina
 „Alinta” zob. Stankiewicz Franciszek
 „Alko” zob. Oktawiec Zbigniew
 „Alojzy” zob. Raganowicz (?)
 „Alosza” sowiecki agent 205
 Alutorowicz Marian 436
 „Alwi” („Alvi”) zob. Szymański Józef Feliks
 „Amares”, kom. Rejonu Pomiarki Obw. Horodenka AK 170
 Ambrogowicz Stanisław 238
 Ambroszkiewicz Ludwik 555
 Ambroziak Wacław „Sęp” 490
 Anderman Piotr 519
 Anders Władysław 14, 16, 23
 Andrejowicz Grzegorz 153
 Andruszewski Stanisław „Prosektor”, „Antoni” 164
 Andruszkiewicz Adam „Góra”, „Sęp” 377, 407, 559
 Andruszkiewicz Jerzy 379, 385
 Andruszkiewicz Zygmunt „Nienaski” 450, 484
 „Andrzej” zob. Bieńkowski Michał
 „Andrzej” zob. Brudkowski Adam
 „Andrzej” zob. Galinowski Adolf
 „Andrzej” zob. Gola Edward
 „Andrzej” zob. Jakubowski Tadeusz
 „Andrzej” zob. Kawka Bronisław „Andrzej”
 „Andrzej” zob. Korzeniowski Wacław
 „Andrzej” zob. Kosidło Wacław
 „Andrzej” zob. Matyszewski Tomasz
 „Andrzej” zob. Neugebauer Jerzy
 „Andrzej” zob. Pacak Zdzisław Józef
 „Andrzej” zob. Prass Karol Józef
 „Andrzej” zob. Rymaszewski Antoni
 „Andrzej” zob. Schmidt Marian
 „Andrzej” zob. Stecki Wiesław
 „Andrzej” zob. Stopa Ryszard
 „Andrzej” zob. Telmany Adam Teofil
 „Andrzej” wach., d-ca 5 komp. terenowej Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 553
 Andrzejewski Alojzy 536, 555, 560
 Andrzejewski Antoni „Kruk” 265
 Andrzejewski Roman „Ryszard” 54
 Andrzejewski Stefan „Wyżeł” 399, 412
 Andrzejewski Wiktor „Pszczółka” 494
 Aniszewski Michał 356
 „Anna” zob. Bykowska Krystyna
 „Antek” zob. Węgierski Jerzy
 Antkowiak Jan 153
 „Antoni P.” zob. Kaucki Maksymilian
 „Antoni Rudy” zob. Gola Edward
 „Antoni” of. wyw. w Insp. Grodno AK 539, 545
 „Antoni” zob. Andruszewski Stanisław
 „Antoni” zob. Borewicz Janusz
 „Antoni” zob. Borwicz Janusz
 „Antoni” zob. Łozowski Antoni
 „Antoni” zob. Świerzbński Antoni
 „Antoni” zob. Tomczak Bolesław
 „Antoni” zob. Wrabiec Dominik
 „Antoni” zob. Wróblewski Michał
 Antoniuk Henryk „Wiśnia” 360
 Antonów Jan Mieczysław „Janek” 83, 86
 Antoszewicz Jerzy 23

INDEKS OSOBOWY

- „Antos” zob. Iglewski Antoni
 „Antos” zob. Olszewski Tadeusz
 Anuskiewicz Władysław „Samson” 268, 327, 332
 Apanowicz Antoni „Ostendum” 530, 548-549, 552, 559
 Aponowicz Antoni (Apan) „Czapel” 542, 545-546, 557
 Arabkiewiczówna (?) szefowa komórki legalizacji
 Obw. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogród-
 dek AK 409
 „Arak” zob. Schmidt Marian
 „Arat” zob. Majcher Władysław
 Arciszewska-Jakubowska Helena 363
 Argasiński Kazimierz 219
 „Argus” zob. Ochocki Stanisław
 Arkuszewska Janina 161
 Arnold Stanisław 522
 „Arnold” zob. Raczyński Władysław
 „Arski” zob. Drozd Bronisław
 „Art” zob. Piastowski Leonard
 „Artur” zob. Danowski Antoni
 „Artur” zob. Siliniewicz Marian
 Artymowicz Włodzimierz „Grzegorz” 84
 Arzt Ada 35
 „As” zob. Mucha Feliks
 „Asesor” zob. Modlinger Marcin
 „Aspik” zob. Rolke Brunon
 „Ataman” zob. Gumkowski Jerzy
 „Atol” zob. Smenda Tadeusz
 „Attar/Rafał” zob. Dąbrowski Antoni
 Augustiewicz Bolesław „Bujak” 557
 „August” zob. Polak Edward
 „Augustyn” zob. Żurawski (?) Kazimierz
 Awakowicz Kazimierz 272
 „Awko” zob. Dygil Kazimierz
 „Awut” zob. Wierzbicki Adam
 „Azet” zob. Galinowski Adolf
 „Baba” zob. Kowalski Jerzy
- Babarykówna Eudokia 462
 Babarykówna Halina 462
 Babicka Jadwiga 532
 Babin Jan „Kalina” 416
 „Babinicz” zob. Dudek Antoni
 „Babinicz” zob. Kraiński Marceli
 Babirecka Janina „Jasia” 216
 Babirecka Stefania „Baśka” 208
 „Baca” zob. Chwalibóg Józef Zbigniew
 „Baca” zob. Filajkowski Stefan
 „Baca” zob. Strojny Karol
- Bachman z d. Augustynówna Stefania „Wiera” 62
 Bach-Zelewski Erich von dem 379
 Baczyńska Maria 155
 Baczyński Krzysztof Kamil 27
 Badocha Zdzisław „Żelazny” 497-498, 502
 Bagiński Bolesław „Wołyniak” 326
 Bagiński Henryk „Fiat” 545
 „Baj” zob. Kasprowicz Michał
 Bajdak Władysław „Nalot” 210
 Bajer Franciszek „Szymon” 244
 „Bajka” zob. Świerczyński Marian
 „Bak” zob. Rekucki Franciszek
 „Bakcył” kier. Oddz. II Kom. Okr. Stanisławów
 ZWZ-AK 164
 Bakłażec Jerzy „Pazurkiewicz” 415
 Bakuniak Edmund 274, 280, 329
 Balbus Antoni „Stanisław” 362
 Balbus Tomasz 134, 138, 191, 231, 251, 369, 447, 473
 Bale Anatoliusz „Ponury” 493
 Balejko Józef 522
 Balicki Jan „Czerwieński” 34
 Balicki prac. Wydz. Ośw. i Kult. ODR we Lwowie
 Balicki Stefan 37
 Baliszewski Dariusz 585
 „Baltazar” sędzia Cyw. Sądu Spec. ODR we Lwo-
 wie 37
 Baltroszewicz Leokadia „Pliszka” 462
 Bałabuszko Jadwiga 394
 Bałaj Anna „Negri” 206
 Bałchan Ignacy 412
 Bałojek Roman 270
 „Bałtruk” zob. Krzyżanowski Bolesław
 Bałtrukiewicz Wacław „Ptak” 555
 Bałys Jan 85
 Bałysz Mikołaj „Zagłoba” 267, 326
 Bamburski Roman „Dornik” 469, 492
 Banach (?) z-ca d-cy pl. samoobr. w miejsc. Słobo-
 darka i Helenówka 319
 Banach Kazimierz „Jan Linowski” 261-264, 274
 Banasikowski Edmund „Jeż” 424, 426, 428, 431-433, 459
 Banasiński Feliks 512
 Banaś Gabriel 306
 Bancewicz Bolesław „Tygrys” 384
 Baniewicz Henryk „Garda” 491
 Banis Antoni „Kleszczyk” dr 394, 417
 Bańko Franciszek 533
 Bańkowska Danuta „Danka” 363
 Bańkowski Antoni „Eliasz” 571-572

INDEXS OSOBOWY

- „Bar” zob. Olszewski Stanisław
Barabasz Marcin „Soplica” 218, 245
Barancewicz-Klukiewicz Józef „Bartek” 415
Baranowska I. „Basia” łączn. 6 Wileńskiej Brygady AK 492
Baranowska Irena „Marica” 259
Baranowski Bolesław „Pancerz” 463
Baranowski Karol 319
Baranowski Stefan „Pokrzywka” 324
Barański Kazimierz „Bażant” 169
Barański Wojciech 117, 365
„Barbara” zob. Jacuńska-Ogrodzińska Halina
Barcikowski Zbigniew „Raweża” 488
„Baret” zob. Rutkowski Bolesław
Barg Herbert 544
„Baron” zob. Kozłowicz Kazimierz
„Baron” zob. Malec Marcin
Barski Ignacy „Józef”, „Trzciniński” 364
„Barski” zob. Kabała Zbigniew
Barszcz Zygmunt „Stach” 94
Barszczewska Leokadia „Lotka” 462
„Bartek” zob. Barancewicz-Klukiewicz Józef
„Bartek” zob. Kowalski Karol „Bartek”
„Bartek” zob. Rosyk Mieczysław
„Bartek” zob. Szumowski Bartłomiej
„Bartek” zob. Wolszczan Jerzy
„Bartek”, „Szlachcic” plut. d-ca 6 komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
„Bartnik” zob. Proniewicz Władysław
„Barton” zob. Stachurski Zenon
Bartosiewicz Zofia „Joasia” 334
Bartosz Piotr „Rycze” 419
„Bartosz” zob. Dobrzański Piotr Jerzy
„Baryka” zob. Gulczyński Eugeniusz
Barys, przywódca bolszewickiej bandy rabunkowej na Nowogródczyźnie 385
Barzo Czesław „Bak” 488
„Basia” zob. Haber Jadwiga „Basia”
„Basia” zob. Orska Janina
„Basia” zob. Szymańska Barbara
„Basmacz” sierż., szef BIP Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
Baszniak Edward Antoni „Robert”, „Dąb”, „Orlicz” 73, 134
„Baśka” zob. Babirecka Stefania
„Baśka” zob. Krystyna
„Baśka” zob. Rogowska Barbara
„Bat” zob. Tomaszewski Bolesław
Bata Artur 285
Batko Czesław 536
Batko Izabela 532
Batorowicz Zenon „Zdzisław”, „Chmara” 383, 401, 404
„Batorski” płatnik kom. ZWZ-2 we Lwowie 45
„Batory” zob. Łopatto Witold
„Batory” ppor. adiut. kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 546
Baum Abram „Bunio” 98, 107
Baumgart Franciszek „Dan” 397
Bazali Janusz „Misza” 324
Bazała Leon Wojciech Jan „Strwiąż” 58, 67
Bazan (?) d-ca 3 pl. 4 komp. Obw. Czortków AK 213
„Bazyli” zob. Kowal Jan
„Bazyli” zob. Veit Adam
Bazylów Jan „Tom” 85
Bąbiński Alfons „Wrzos” 320
Bąbiński Kazimierz „Luboń” 260-262, 265, 270, 274, 279, 281, 290, 328
„Bażant” zob. Barański Kazimierz
Bak Bronisław „Murzyn”
„Bak” zob. Barzo Czesław „Bak”
„Bak” zob. Cholewiński Tadeusz
„Bak” zob. Maciukiewicz Bronisław
„Bak” zob. Szymborski Władysław
„Bak” z-ca d-cy 2 komp. Obw./Ośrodka Słonim Insp. Połudn. Okr. Nowogródek AK 414
Bąkowski W. 241
Bednarczuk Leszek 466
Bednarek Jan „Kowiński” 326
Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) Tadeusz „Kalina” 517, 528, 545-547, 550
Bednarski Kalikst 318
Bednarski Tadeusz „Finkiel” 92
Bednarz (?) por. prac. Obw. Chodorów Okr. Stanisławów ZWZ-AK 167
„Beduin” zob. Wilczyński Stanisław
Behan (?) sierż., p.o. kom. Obw. Podhajce AK 210
„Bej” del. pow. WSOP Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 537
„Beka” zob. Brzeczek Jan
„Bekas” zob. Popek Stefan
„Belabes” zob. Szajda Józef
Belkin Jakub 391
„Bella” zob. Gronostaj Józef
Bełtowski (?) dr, czł. plac. ZWZ w Nadwórnej 153
„Bem” zob. Dziemieszkiewicz Edward
„Bem” zob. Sidorkiewicz Wacław
„Bem” zob. Syrek Kazimierz
„Benek” zob. Połowski Adolf

INDEKS OSOBOWY

- „Benga” zob. Kowalski Ryszard Zbigniew
 Beniowski Cyryl Metody „Gryf” 326
 Berdowski Wacław 410
 „Berek” zob. Berowski Antoni
 Berendowicz Emil „Sowa” 89
 Bereszyński Z. 203, 251
 Bereś Adam 91
 Bereźnicki (?), d-ca komp. w Kałuszu 171
 Berg Julian „Wicher” 215
 „Berg” zob. Żmuda Władysław
 Berger Bogusław 55
 „Berko” kier. insp. II Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 55, 207
 „Berlicz” zob. Strutyński Jerzy Jan Maria
 Berling Zygmunt 57, 122, 128, 132-133, 180, 188, 232, 246, 248-249, 365, 368, 435-436, 478
 Bernadzikiewicz-Bystrzyński Jerzy 72
 Berny Maria 277
 Berowski Antoni „Berek”, „Wit”, „Piechiński Józef” 44
 „Berski” zob. Chirowski Marian
 „Beryl” zob. Siwiec Zbigniew
 „Beskid” zob. Czyżewski Ludwik
 Bessendowski Kazimierz „Sowa”, „Halin” 260, 271, 302, 305-306
 Betlejemski (?) plut. żand., d-ca plac. samoobr. w kol. Janina 315
 Betlejemski Stanisław 212
 „Beton” zob. Tański Stanisław
 Beynar Lech Leon „Nowina”, zob. Jasienica Paweł
 „Bez” zob. Frez Alfred
 Bezdek Stanisław „Wiesław”, „Władysław” 53
 „Biała Wanda” zob. Bukowska Wanda
 Białecki Tadeusz „Scevola” 408
 Białokur Michał „Lach” 487-488
 Białoszewicz Włodzimierz „Wiktor (I)”, „Dan”, „Kłos”, „Grzmot”, „Sław” 47-48, 76, 134
 Białoszewicz Włodzimierz 77
 Białówna Wiktoria „Wika” 215
 „Białuga” czł. OOB w gminie Porozów 522
 „Biały” d-ca Odc. Lublatyrń Obw. Kowel-Teren AK 267
 „Biały” zob. Brokowski Sylwester
 „Biały” ppor., szef tab. w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 „Biały” zob. Janowski Aleksander
 „Biały” zob. Roszkowski Władysław
 „Biały” zob. Styśło Klaudiusz
 „Biały” zob. Szczerba Konstanty
 „Biały” zob. Winter Stanisław vel Hryniewicz Jan
 „Biały” zob. Zalewski Wacław
 „Biały” zob. Ziobro Tadeusz
 „Białynia” zob. Rycharski Mieczysław
 „Bicz” zob. Nawrocki Włodzimierz
 „Bicz”, „Wykrętny” ppor. d-ca 7 komp. terenowej Obw. Wołkowysk AK 556
 Bielakowski Stanisław 316
 Bielawski Eugeniusz „Jastrzębiec”, „Nałęcz” 82
 Bielecka, kur. Obw. Brzeżany AK 209
 „Bieliński” zob. Hawdurowicz Stanisław
 Bielski (?) hr. 154
 Bieniasiewicz Jan „Czajka”, „Kora” 92, 173
 Bieniecki Tytus 532
 Bieniowski Jan 197
 Bieńkiewicz Tadeusz 382-384
 Bieńkowski Jan 146-147
 Bieńkowski Michał „Andrzej” 208, 214-215
 Biernacki Józef „Kunigas” 317
 Biernacki Karol 146
 Biernat Karol „Gabriel” 327
 „Bies” zob. Matusiak Stanisław
 „Big” zob. Korbecki Józef
 Biliński (?), kmtd Obw. Wilejskiego w Insp. Rej. „F” Okr. Wilno AK 489
 Biliński Stefan dr 209
 Bilejczuk Kazimierz Stanisław „Szana”, „Norbert”, „Bohun”, „Buława”, „Stefan”, „Rożański „Stefan” 168-169
 Bińczak Bronisław „Pantera” 412
 Biruk Wincenty „Orlik” 401
 Biskupski Olgierd 77
 Biss Józef „Wacław” 81, 85, 123, 125
 Bistoń Julian Stanisław „Godziemba” 87-88, 121, 125
 Bittner Ludwik 365
 Biziuk Piotr „Konował” dr 362
 „Bizon” zob. Raczyński Władysław
 Blachnicki Zenon „Strzemię” 300
 „Blady” zob. Kalinowski Sylwester
 „Blady” zob. Mucha Zbigniew
 Blicharski Wacław 196
 „Blok” zob. Olejarnik Stefan
 „Blondyn” kur. plac. ZWZ w Nadwórnej Okr. ZWZ w Stanisławowie 153
 „Blondyn” zob. Pluciennik (?) 361
 Blumski Zygmunt Izidor „Strychański” 423, 435, 478-479, 483
 Błaż Franciszek (franciszkanin, o. Wiktor) „Mróz” 86,
 „Błażej” zob. Pławski Stanisław

INDEXS OSOBOWY

- „Błażej” zob. Grzędzielski Władysław
 Błażejewicz Zygmunt „Zygmunt” 501
 Błażejewska Maria 14
 Błażejewska Sandra 289, 301, 321
 „Błażek” sierż. pchor., of. kom. Obw. Wołkowysk
 AK 554
 Błażewicz Bolesław „Budzik” 467
 Błażewicz Władysław „Świta” 467
 Błażewiczówna Leokadia „Lonka” 457
 „Błękit” zob. Granowski Mieczysław
 „Błysk” d-ca Oddz. III komp. Ostryna Obw./Ośr.
 Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK
 410
 „Błysk” zob. Gawłowicz Edmund
 „Błyskawica” ogn., d-ca 2 komp. terenowej Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 553
 „Błyskawica” ogn./ppor., szef tab. kom. Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 „Błyskawica” zob. Domosławska z d. Korffelowna
 Stanisława
 „Błyskawica” zob. Kultysówna Janina
 „Błyskawica” zob. Nurkiewicz Zdzisław
 „Błyskawica” z-ca d-cy 1 komp. Obw./Ośr. Słomim
 Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 414
 Błyszkowa Bogusława 532
 „Boa” zob. Michańczyk Franciszek
 „Bob” zob. Fedorowicz R.
 Bober Leon „Tuhaj-Bej” 93
 Bobkowski Janusz Karol „Korab” 40
 Bobowicz Modest 377-378, 392, 394, 397, 399,
 401, 407, 410, 437
 Bobrowski inż., szef komórki ZWZ w kop. potasu
 w Kałuszu 151
 Bobrowski Marian „Gryf” 202, 206
 Bochiński (Bohiński, Bocheński, Boheński, Bo-
 chiński) Bohdan „Alf”, „Marek” 525-526,
 544-547
 Bocho Jan 309
 „Bocian” zob. Żaba Waldemar
 Boćkowski Daniel 581
 Bogacki Piotr „Francuz”, „Janusz” 260, 271
 „Bogdan” zob. Węclawowicz Emeryk
 Bogdanowicz (?) „Zagłoba” d-ca plac. samoobr.
 w miejscowości Mały Omelanik 316
 „Bogdanowicz Jan” zob. Galinowski Adolf
 Bogdanowicz Jan „Zenek” 64
 Bogdanowicz Karol „Pies” lub „Pius”, „Prawy”
 40
 Bogdanowicz Stefan 14
 Bogdanowicz Tadeusz 398
 Bogdański Stanisław „Mikado” 269
 „Bogoria” zob. Brokowski Sylwester
 „Bogoria” zob. Pietrzyk Józef
 „Bogumił” zob. Młotkowski Włodzimierz
 „Bogusław” zob. Przybylski Władysław
 „Boguta” zob. Rościcki Marian
 „Bohdan” zob. Piątkiewicz Leopold Franciszek
 Bohdanowicz Janusz 390, 422, 435, 468, 473,
 493
 Bohiński Bohdan zob. Bochiński Bohdan
 „Bohowityn” zob. Kozioradzki Leszek Kazimierz
 „Bohun” zob. Bilejczuk Kazimierz Stanisław
 „Bohun” zob. Dąbek-Dębicki Longin
 „Bohun” zob. Piaszczyński Stanisław
 „Bohun” zob. Zieliński Tadeusz
 „Bohut” zob. Rościcki Marian
 „Bojar” zob. Krasicki Andrzej
 Bojko Stanisław „Fiolek” 328
 „Bokser” zob. Pruczkowski Władysław
 „Bol-Bor” zob. Bortnik Józef
 „Bolek” zob. Zymon Bolesław
 „Bolesław” – d-ca Rej. II Dzielnicy „Północ” zgrup.
 „Miasto” w akcji „Burza” 119
 „Bolesław” zob. Głączyński Lesław Marian
 „Bolesław” zob. Ignatowicz Bolesław Kazimierz
 „Bolesław” zob. Kaliński Leon
 „Bolesław” zob. Kiałka Stanisław
 „Bolesław” zob. Opacki Józef
 „Bolesław” zob. Tomaszewski Bolesław
 „Bolesław” zob. Wilczyński (?)
 „Bolko” zob. Ostrowski Bolesław Michał
 Boładź Eugeniusz „Orzeł” 546, 557
 Bolbot Antoni 564
 „Bomba” zob. Kochański Władysław
 Bombel Wacław „Wróbel” 410
 Boniewicz Dionizy „Kruk” 271
 „Bonifacy” zob. Holak Michał
 „Bonin” zob. Roratowski Jan
 Bonusiak Włodzimierz 26, 33, 59, 95, 99, 163,
 176, 180, 222-223, 225, 231, 274, 280, 282-
 283
 „Bonzo” zob. Brodzikowski Zbigniew
 „Bończa” zob. Tałaj Michał
 „Bończa” zob. Wąsowicz (?)
 Boradyn Zygmunt 385, 390, 393, 395
 „Borejsza”, kmtd Rej. Kosów Insp. Kołomyja Okr.
 Stanisławów ZWZ-AK 169
 Borek Michał 103
 „Borek” zob. Zan Tomasz
 Borewicz Janusz „Antoni” 408, 415

INDEXS OSOBOWY

- Borkowetz Karol Leon (Leopold) „Zen”, „Zenek”, „Złotnik”, „Cecyl” 64, 66, 74, 118, 120, 125, 130-131
- Borkowetz Marian 131
- Borkowski (?) kpt. red. biul. „Żołnierska Dekada” 467
- Borkowski (Barkowski) Michał 375-376
- Borkowski Mieczysław „Kobusz”, „Mieczysław” 528, 547
- Borodej Mieczysław Karol „Ścigacz”, „Wojciech”, „Lis”, „Wajda Marian” 66, 70, 120, 132
- Borodej Mieczysław 31
- Borodziejewicz Wincenty „Szkrab” 470-471, 492-493
- Borowczyk Stanisław ks. 515-516
- „Borowiec” zob. Żeglin Bronisław
- Borowski Jan 298
- Borowski Tadeusz „Świt” 470
- „Borsuk” zob. Mróz Stanisław
- „Borsuk” zob. Prawdzic-Szlaski Janusz
- Bortnik Józef „Bol-Bor” 409
- Bortnowski Antoni 271
- Boruch Józef „Kruk” 350
- Boruch Wanda 355
- „Borus” zob. Warpechowski Antoni
- „Boruta” zob. Jaczur Zofia
- „Boruta” zob. Kuźniar (?)
- „Boruta” zob. Łabuziński (Łabudziński) Henryk
- „Boruta” zob. Markiewicz Krzysztof
- „Boruta” zob. Niedzielski Jan
- Boruta-Spiechowicz Mieczysław 12, 14-16
- Borwicz Janusz „Antoni” 410
- Boryczka Adam „Brona”, „Tońko” 459, 464, 470-471, 480, 485, 492
- „Boryna” zob. Skorob Jan
- „Borys” kmdt w Obw. Kosów Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 169
- „Borys” zob. Ignatowicz Bolesław Kazimierz
- „Borys” zob. Małek Józef
- „Borys” zob. Pempel Stefan Wiesław
- „Borys” zob. Pieniądz Marian
- Borysewicz Jan „Kryśia” 384, 415, 480
- Borysewicz Jan II „Bzura” 409, 415
- Borysiuk Zdzisław „Kruk” 325
- Borysiuk Zofia „Zoba” 350, 357
- Borzykowski Zbigniew „Wiesław”, „Lech”, „Borzy-sław”
- Borzysław” zob. Borzykowski Zbigniew 73
- Borzysławski Zbigniew „Bożysław” 73, 131
- Bosak Józef 220,
- „Bosak” kpt., of. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 539, 541, 545, 548
- „Bosak” zob. Pękala Michał
- Bosakowski Edmund 287-288
- Bosek Józef „Julian”, „Franciszek” 84-85
- „Boston” zob. Żołędziwski Zygmunt
- Boyczuk (Bojczuk) „Jeziora”, „Strumyczek” 77
- „Bożena” zob. Cypara Zofia
- „Bożena” zob. Proszowska Józefa
- „Bożydar” zob. Wołoszyn Włodzimierz
- „Bożysław” zob. Borzysławski Zbigniew
- „Bór” zob. Komorowski Tadeusz
- Bór-Komorowski Tadeusz gen. zob. Komorowski Tadeusz „Bór”
- „Brankard” zob. Budzyński Eryk
- Braszkówna Lidia „Magda” 214
- „Brat” d-ca Okr. Podzamcze ZWZ-1 we Lwowie 48
- „Bratek” zob. Fuhrman Kazimierz
- „Bratek” zob. Klim Albin
- „Bratek” zob. Lachowicz Marek
- „Bratek” zob. Winczura Bronisław
- „Bratek” ppor. d-ca 4 komp. terenowej Obw. Woł-kowsk AK 556
- Bratkowski Franciszek (franciszkanin brat Da-mian) „Hojny” 107
- Breiterowna-Polatyńska Jadwiga 132
- Brewczyński Władysław „Ryszard” 264
- Brochocki A. 379-381, 383, 386, 405
- Broczek (?), por. rez., d-ca Odcinka Wygnanka 272, 310
- Broczener Kazimierz „Petri”, „Ursyn” 15, 24
- Broczyner Karol Kazimierz „Gwóźdź”, „Jastrząb”, „Kazimierz”, „Zasławski” 45, 51
- Brodacki Marcin „Pstrąg” 168
- „Brodacz” zob. Łozowski Antoni
- Brodzikowski Zbigniew „Bonzo”, „Rańcza” 423, 434, 488
- Brodziński Franciszek „Kazik”, „Kłos” 94
- Brodzisz Jan 137
- Brokowski Sylwester „Bogoria”, „Biały” 269, 328
- „Brona” zob. Boryczka Adam
- „Brona” zob. Śledziński Władysław
- „Bronek” zob. Kęsek Bronisław
- „Bronek” zob. Raczynski Władysław
- „Bronia” zob. Maszewska Kazimiera
- Broniewski Władysław 27
- Bronikowski Jerzy „Jan Czarny” 471, 487
- „Bronisław 2” zob. Czuruk Stanisław
- „Bronisław” („Bronek”?) zob. Jezierski Bronisław
- „Bronisław” zob. Kęsek Bronisław

INDEXS OSOBOWY

- „Bronisława” zob. Sagańska Helena
„Bronka” sanitariuszka. w 4 Wileńskiej Bryg. AK 491
Bronowski Witold „Kobro” 272, 310
Bronstein Hohim 346
„Broza” zob. Siwek Jan
Brożyna” kpt. pil. d-ca komp. lot. 4 PSK Okr. Nowogródek AK 418
„Brożyna” zob. Rybka Stanisław
Brudkowski Adam „Irena”, „Czeladnik”, „Olaf”, „Mars”, „Andrzej”, „Kwiatkowski Andrzej” 31, 68, 120
„Brudny” zob. Dunajewski Stanisław
„Bruzda” zob. Wardaszk
Brydag-Dobrowolska Bronisława 358
Bryl Andrzej „Kuraś” 34-35
„Brylant” por./kpt. zob. Kotlarz Paweł
Bryłka Władysław „Skala” 327
„Brytan” zob. Adamowski Jan
„Brytan” zob. Kotlarz Paweł
„Brzeska Alina” zob. Hudyma Maria
Brzezicki Marian Józef 42
„Brzezowski” zob. Kałuża Franciszek
Brzęczek Jan „Mulan”, „Beka” 555, 560
„Brzęczyk” zob. Klisowski Lesław
Brzostowska Ludwika „Olga” 328
„Brzoza” zob. Drewnowski Stefan
„Brzoza” zob. Jagoda Wiktor
„Brzoza” zob. Tarasiewicz Józef
„Brzoza” por. d-ca Obw. Postawskiego Insp. Rej. „C” („BC”) Okr. Wilno AK 488
Brzozowska Antonina 270
Brzozowski Bolesław 292
Brzozowski Jan „Mietek” 488
Brzozowski Jarosław 455
Brzozowski Jerzy „Janek”, „Jurek”, „Gozdawa” 406
Brzozowski Marcin „Lech” 299, 301
Brzozowski Zygmunt Szczęsny „Gustaw” 454, 458, 484, 489
„Bubi” zob. Szarlat J.
Bubiłko Michał „Wil” 328, 332
Buchman Andrzej „Korsak” 260, 324
Buchwald Tadeusz 214
Bucikowski Stanisław „Rawicz” 118
Buczek Antoni „Pobóg” 328
Buczek Wacław 317
Buć Stefania „Oda”, „Irys” 217
Bućkowski (?) szef BIP Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 412
„Budda” sekr. kom. Okr. Tarnopol AK 206
Budny Józef „Tygrys” 184
„Budny” por. d-ca konsp. grupy na Podlasiu, podp. SZP 512
Budrewicz Czesław „Topór” 495-496
Budys Paweł „Kos” 202
Budziak lub Bodzek (?) czł. konsp. org. z Horodenki 150
„Budzik” zob. Błażewicz Bolesław
„Budziony” żoł. Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
Budzyński Eryk „Brankard” 454
Budzyński Władysław „Sosna” 326
Bugajski Otton „Prawdzie”, „Marian” 93-94, 173, 191
Bujak Franciszek 33
Bujak” zob. Augusiewicz Bolesław
Bujko Maria „Teresa” 536-537
Bujnicki Edward „Drucik” 494
„Buk” zob. Byrtus Antoni
„Buk” zob. Neugebauer Jerzy
Bukowska Wanda „Biała Wanda” 419
Bukowski Czesław „Gustaw” 494
Bukowski Franciszek 412
Bulzacki Krzysztof 102, 104-106, 109, 113-116, 187
Bułak-Balachowicz Zdzisław „Zdrój” 416
„Buława” zob. Biłeczuk Kazimierz Stanisław
„Bunio” zob. Baum Abram
Burak Marek 554
Burak Władysław „Gajewski” 489, 494
Burakiewicz Bolesław „Zalewski” 550, 552
Burakowska Halina 209
Burakowska Jadwiga 209
„Buras” zob. Słowicki Lucjan
Burba Stanisław „Skoczek”
Burba Witold „Marek” 562, 572
Burda Józef 243-244
Burgiewicz Eugeniusz 153
Bury Jadwiga „Sabina” 513
„Bury” zob. Rajs Romuald
„Burza” zob. Burzyński Czesław
„Burza” zob. Ługowski Wacław
Burzyńska Eugenia 517,
Burzyński Antoni „Nurmo”, „Kmicic” 466-468, 498
Burzyński Czesław „Burza” 562
Burzyński Feliks 303
Burzyński Jan 303
Burzyński Leszek „Hel” 324
Burzyński Marcin 303

INDEKS OSOBOWY

- Burzyński Stanisław 303
 Burzyński Wacław „Kazimierz” 327
 „Bustromiak” zob. Wasilewski Bolesław
 Butkiewicz Stanisław „Żbik” 494
 „Butrym” czł. komisji rewizyjnej Oddz. VII Kom.
 Obsz. nr 3 ZWZ-AK 62
 „Butrym” zob. Jakira Ignacy
 Butryński Radosław 249, 358
 Butyński Henryk „Kobryn” 287, 310
 „Buzdygan” zob. Sobczyk Jan
 Bychowcew Nikołaj 532-533
 Bydychaj Bronisław „Czech” 328, 332
 Bykowska Krystyna „Anna”, „Rozmaryn” 360
 Bylewski Józef „Grom” 398, 413
 Bylica Konrad 313
 „Bylina” zob. Stefański
 Byrski Tadeusz „Tadeusz” 35
 Byrtus Antoni „Góral”, „Buk” 73, 119
 Bystram Mieczysław „Natan” 489
 Bystroń Julian „Godziemba” 134
 „Bystry” zob. Matuszyński Jan
 „Bystrzański” zob. Faix Franciszek
 „Bzura” zob. Borysewicz Jan II
- „C” kpt. d-ca obw. (baonu) we Lwowie 42
 Calka Karol „Rosa” 209
 Canawa Ławrientij 514, 517-518
 Cebula Wincenty 307
 Cebulski (?) d-ca struktur konsp. w Mikuliczynie
 i Tatarowie 155
 „Cecyl” zob. Borkowetz Karol Leon (Leopold)
 „Cecylia” zob. Głębocki Mirosław
 „Cedro” zob. Zgorzelski Czesław
 Cegielski Wacław 301
 Celmer R. „Brzoza” 394, 398, 400-401
 „Celt” zob. Chciuk Tadeusz
 „Celt” zob. Michalczewski Wincenty
 Cerkiewicz Adam 29
 Cetnerowski Zygmunt „Zygmunt” 452, 483
 Cetys Teodor „Ślaw”, „Wiking” 423, 426, 478, 483
 „Cezarini” zob. Piotrowski Olgierd
 „Cezary” kier. komórki ukr. „C” Oddz. VI (BIP)
 Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 28, 61
 „Cezary” zob. Gulczyński Eugeniusz
 „Cezary” zob. Szkudelski Zygmunt
 Chabinowna Zofia „Zbyszko” 203
 Chackiewicz Aleksander 393
 Chamuczynski Stefan „Protazy”, „Jurek” 201, 208
 „Chan” zob. Warfołomiejew Borys
 Chanas Wołodymyr 224-225
- Chapuńkowski Edward „Kmicie” 363
 Charczun Sergiusz 325
 Chciuk Stefan „Florian” 149
 Chciuk Tadeusz „Celt” 162
 „Chemik” zob. Król Jan
 Chęcińska-Nowicka Maria Alojza (z d. Niemiec)
 „Maria”, „Maria Zalewska” 51, 54, 59, 61
 „Chętna” of. łączn. Obw. Wołkowysk AK 554
 Chilmon Leonard „Pelikan” 556
 Chirowski Marian „Zmora”, „Berski” 53
 Chlebowski Cezary 30, 201, 388
 Chlipp-Chelmiecki Zygmunt „Andrzej” 123
 „Chłopski” zob. Turbiak Jan
 Chłostr Jan „Wiktorowski” 553
 „Chmara” zob. Batorowicz Zenon
 „Chmiel” zob. Polak-Chmielewski Włodzimierz
 Chmielarczyk Mieczysław „Odrobinka” 326
 Chmielarz Andrzej 570
 „Chmielewski” zob. Wojtaszczyk Józef
 Chmielowna Maria „Marta” 64
 Chmielowski Antoni „Wółk”, „Wilk”, „Wroński”
 53, 55
 Chmielowski Juliusz „Julek” 41
 „Chmura” kier. Oddz. IV Kom. Okr. Tarnopol
 AK 208
 „Chmura” zob. Madoński Franciszek
 „Chmura” zob. Wojtkiewicz Edward
 „Chmura” ppor. d-ca Oddz. V Kom. Okr. Nowo-
 gródek ZWZ-AK 404
 „Chmurny” zob. Pilichiewicz Antoni
 Chocholski Stanisław 316
 Cholewiński Tadeusz „Bąk” 170
 Chołoniewski Andrzej Adam „Łodyga” 77-78
 Chołostowski Władysław 319
 Chomicki Antoni „Roch” 299
 Chomsowa (błędnie: Chamsowa) Władysława La-
 rysa „Danuta”, „Diana”, „Dionizy”, „Lalka”
 37
 „Choraży” zob. Kosiba Stanisław
 Chorażyczewski Franciszek „Wiarus” 299, 324
 Choroba Władysław „Józef” 79
 „Choroszkiewicz Marian” zob. Jędrzejewski Marian
 Choynowski Maciej „Kaleta” 534, 545, 548
 Chromiński Roman „Henryk” 264
 Chrostykowski Stefan „Sokół” 202
 Chruściel Józef „Rys” 107
 Chruściel Piotr 264
 Chryplewicz Józef „Jaś I” 80, 119
 Chrzanowska Karolina „Lolita” 78
 Chrzanowski Józef „Sokrates” 218

INDEXS OSOBOWY

- Chrzastowski Zygmunt „Płomieńczyk” 40
 Chrzęszczewski Wincenty „Kruk” 481, 489
 „Chudy” zob. Dębicki Czesław
 Chudzik W. 258
 Chudzińska Joanna 7-9
 Chwalibóg Józef Zbigniew „Baca”, „Lubań”, „Ma-
 dej” 65, 70
 „Chwat” of. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp.
 Grodno AK 551
 Chwedoruk Paweł „Czarny” 356, 360
 Chyliński Janusz „Góral”, „Świerk” 406
 Chyliński Stanisław „Frez” 485, 494
 „Chytry” zob. Czajkowski Aleksander Stanisław
 „Chyży” zob. Pradun Michał
 Ciak Hipolit 300
 Cichoracki Piotr 158
 Cichus Józef „Orzeł” 319
 Cichus Stanisław „Dąb” 319
 „Cichy” kom. Rej. V Obw. „Prawy Niemen” Insp.
 Grodno AK
 „Cichy” zob. Hołówka Stanisław 549
 „Cichy” zob. Jędrzejewski (Jędrzejkowski, Jędrze-
 jowski) Mikołaj
 „Cichy” zob. Kozłowski Julian
 „Cichy” zob. Tobik Teodor Jakub
 Ciechanowicz „Żaba” por. 424, 488
 Ciecierski Józef „Jerzy”, „Rokita” 488
 Ciećwierz Mirosław 534
 Ciemirowa Bronisława 37
 „Ciemny” zob. Kargol Emil
 Cienkusz Józef „Liść” 267, 326
 „Cień” zob. Lissoń Jan
 Cieński Jan ks. 218
 Cieński Włodzimierz „Pomian” ks. 41
 Cieplucha Kazimierz 363
 Cierpiński Stefan dr 487
 Ciesielski Stanisław 447
 Cieślewicz Jerzy „Jur” 406
 Cieśliński Władysław „Piotruś”, „Piotruś Mały”
 270, 323, 328, 332
 „Cięciwa” żoł. kom. Insp. Złoczów Okr. Tarnopol
 AK 217-218
 „Cięciwa” por. kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 „Ciężki” zob. Marzec Wincenty
 Cigiel Stefan „Sas” 264
 Cimoszko Mieczysław „Moskit” 542, 554
 „Ciosiański” zob. Spytek-Pstrokoński Stanisław
 Władysław
 „Cis” zob. Filipkowski Władysław Jakub
 „Cis” zob. Koziej Aleksander
 „Cis”, „Zis” (?) ppor. kwater. kom. Obw. „Lewy
 Niemen” Insp. Grodno AK 551
 Cisek Gustaw „Skarbowiec” 167, 172
 Cisek Jan, kmdt Obw. Brzeżany AK 202, 209-210,
 220, 223, 232-233
 Cisek Jan, żoł. AK i pracownik elektrowni we Lwo-
 wie 131
 „Ciupaga” zob. Jankowski Andrzej
 Ciuruś Florian 180, 182
 „Cuchaj” zob. Pawłowski Stanisław
 Cudak (?) Władysław „Gójba” („Gejla”) 76
 „Cwaniak” zob. Łukowicz Mieczysław
 Cwietnyński Konstanty „Orłow” 561
 Cybulski (?) „Witold” 42
 Cybulski Antoni „Oliwa” 264, 310
 Cybulski Franciszek 318
 Cybulski Henryk „Harry” 269, 284, 289, 291-292,
 317
 Cybulski Jan „Rak”, „Jackowski Jan” 363
 Cybulski Kazimierz „Pstrag” 93
 Cybulski Władysław 317
 Cygan Tadeusz „Wiktor” „Strzygniew”, „Zaruski
 Tadeusz” 76, 87, 120, 125
 „Cygan” zob. Maleńczyk Witold
 „Cygan” zob. Saro Ryszard
 „Cygan” zob. Stojanowski Michał
 Cyganek Franciszek 15-16
 „Cygaro” of. łączn. kom. Obw. „Prawy Niemen”
 Insp. Grodno AK 548
 Cyma (?) lek. w sztabie Insp. Rej. Kowel Okr. Wo-
 łyń AK 266
 Cypara Zofia „Bożena” 81
 Cyrański Ignacy ks. 378
 Cytrycki Stanisław „Huczek” 326
 Cywiński Wacław 484
 „Czaban Jan” zob. Gola Edward
 Czabanowski Jan 37
 Czachurski Kornel „Leszczyna” 350, 359
 „Czajka” zob. Bieniasiewicz Jan
 Czajkowski Aleksander Stanisław „Chytry” 494
 Czajkowski Bolesław 122
 Czajkowski Marian Bolesław „Tomasz” 77, 79
 Czajkowski Tadeusz 247
 „Czapel” zob. Apanowicz Antoni (Apan)
 Czaplicka Maria 532
 „Czapliński Fabian” zob. Gola Edward
 „Czarka” zob. Rogowski Jan
 „Czarna Marysia”, „Królowa” szefowa sł. sanit.
 w Oddz. Part. „Gzymśa” w Insp. Rej. Równe
 Okr. Wołyń AK 272

INDEKS OSOBOWY

- „Czarna” zob. Omiljanowicz Bronisława
 Czarnecki Feliks 259
 Czarnecki Jan, „Strzygniew” 118
 Czarnecki Mariusz 101, 105
 Czarnecki Witold 472
 Czarniecki Stanisław „Limba”, „Pumeks”, „Żar” 211, 212
 Czarniecki Stanisław 212-213, 234
 Czarnik Leszek 20
 Czarnota (?), „Głaz” d-ca drużyny przeciwpanc.
 Zgrup. „Gromada” 27 WDP AK 325
 Czarnowski Aleksander „Ol”, „Ola” 491
 Czarnuch Zbigniew 246
 „Czarny” d-ca plutonu zwiadu baonu I/45 27
 WDP AK 325
 „Czarny” zob. Chwedoruk Paweł
 „Czarny” zob. Czerniewski Waldemar
 „Czarny” zob. Góra Jan
 „Czarny” zob. Grzesiak Józef
 „Czarny” zob. Jarosz Zdzisław
 „Czarny” zob. Łokuciewski Henryk
 „Czarny” zob. Pokryszko Marian
 „Czarny” zob. Rokita Stefan
 „Czarny” zob. Szymański Marek
 „Czarny” zob. Śmigielski Witold
 „Czarny” zob. Terpiłowski Ryszard
 „Czarny” zob. Wacek Jan
 „Czarny” zob. Walczak Tadeusz
 „Czarny” zob. Wróblewski Romuald
 „Czarny” żołnierz AK z Wicynia
 „Czarowin” zob. Dziekanowski Karol Jan
 „Czart” zob. Markiewicz Krzysztof
 „Czaruś” kier. komórki ukr. „C” Oddz. VI (BIP)
 Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 61
 „Czaruś” zob. Gramz Modest
 „Czaruś” zob. Koć Lucjan
 „Czaruś” zob. Szyszkiewicz Stanisław
 Czaykowski Ludwik „Zygmunt”, „Karol” 56
 „Czech” zob. Bydychaj Bronisław
 Czechowicz Kazimierz „Sep” 535
 Czechowski Erwin 17, 44
 „Czeladnik” zob. Brudkowski Adam
 Czemko Edwin „Sudan” 417
 Czenko Antoni 424, 427
 Czenko Stefania „Czyżyk” 493
 Czepirski Piotr „Skraj” 259, 271
 „Czer” zob. Szewczyk Piotr
 Czerechowicz (Czechowicz, Czerechowski) Kazi-
 mierz (Włodzimierz) „Gib” 555, 561
 Czeredarek Stanisław „Rum” 218, 242
 Czerkasow Józef „Mas” 484
 Czermiński Władysław „Jastrząb” 267-268, 290,
 311, 313, 323, 326, 334
 „Czermna” zob. Widajewicz Mieczysław Zenon
 Czerniachowski Iwan gen. 434, 477
 Czerniak Andrzej „Podolak” 350, 359
 „Czerniak Antoni” zob. Widajewicz Mieczysław
 Zenon
 Czerniak Józef „Zgrzyt” 411
 Czerniatowicz Józef Leon „Roman”, „Karwasicki”
 67, 92-93
 Czerniecka Kazimiera „Stefa” 211
 Czerniewska-Sapieha Aldona „Ada” 496
 Czerniewski Waldemar „Czarny” 496
 Czernik Stefan „Orwat” 452, 480, 484
 „Czerwieński” zob. Balicki Jan
 Czerwijowska Ludwika „Krysia” 263
 Czerwińska Jadwiga „Malina” 493
 Czerwiński Jan „Żuk” 471, 493
 Czerwiński Stefan „Karabin”, „Zamkowski”
 (w górę), „Luśnia” (w dół), „Stefan” 63, 117-
 118, 133
 „Czerwony” zob. Kozik Jan
 „Czesław” insp. Kom. Gł. AK w Stanisławowie
 (Kawinski Gwido?) 159
 „Czesław” zob. Dzierżek Czesław
 „Czesław” zob. Jasiński Szczepan
 „Czesław” zob. Jastrzębski Stanisław
 „Czesław” zob. Muller Stefan
 „Czesław” zob. Ropuszyński Jerzy
 „Czort” zob. Trela Józef
 Czosnowska hr., właścicielka maj. Stójło 306
 Czuruk Stanisław „Bronisław 2”, „Zygmunt 3” 36,
 38
 „Czuwaj” zob. Makaro Wacław
 „Czynek” zob. Janicki Julian
 Czyżewski Jerzy 305
 Czyżewski Józef „Karabin” 267
 Czyżewski Julian „Nowicki”, „Marian Orzecho-
 wicz” 33-34, 38
 Czyżewski Ludwik „Franciszka”, „Julian”, „Be-
 skid”, „Wiktor” (?), „Miler Albin”, „Zabłudzie-
 wicz” lub „Zabłudowicz Józef” 62-63
 Czyżowicz Stanisław 101, 105
 „Czyżyk” zob. Aleksandrowicz Jerzy
 „Czyżyk” zob. Czenko Stefania
 „Ćwik” zob. Janiewski Augustyn
 „Ćwik” zob. Malinowski Józef
 Ćwikliński Tadeusz „Topór” 170
 Ćwikła Andrzej” zob. Matyszewski Tomasz

INDEKS OSOBOWY

- Ćwikowski (?) d-ca 6 komp. placówki ZWZ w Bitkowie 153
- Daca Roman 183
- „Dach” zob. Piątkiewicz Leopold Franciszek
- Dalman Marian „Długi Emil” 145
- „Damian” zob. Łanowski Zygmunt
- „Damian” zob. Wojtowicz Bolesław
- „Dan” zob. Baumgart Franciszek
- „Dan” zob. Białoszewicz Włodzimierz
- „Dan” zob. Downarowicz Donat
- „Dan”, „Oset” kwater. w Dzielnicy Śródm. Okr. Lwów ZWZ-AK 72
- „Dana” zob. Włodarska Janina
- Dancewicz Antoni Mieczysław 155, 167
- Danek Tadeusz 209
- „Daniel” kier. Oddz. IV w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 165
- Daniłowicz Bolesław „Jur” 63
- Danisz Zbigniew 346
- „Danka” zob. Bańkowska Danuta
- „Danka” zob. Karpyza Witold
- Dankowski (?) prac. Wydż. Oświaty Kult. ODR we Lwowie 37
- Danowska Regina „Kotka” 404
- Danowski Antoni „Artur” 362
- „Danuta” zob. Chomsowa (błędnie: Chamsowa) Władysława Larysa
- „Danyła” zob. Półtorak Franciszek
- Dańko Franciszek 532
- „Dar” zob. Maciejewicz Kazimierz Julian
- „Darling” zob. Wojtowicz Antoni
- Daszkiewicz Bronisława „Wrzos” 13, 41-42
- Datka Stanisław 120
- Dawid Adrianna 203
- „Dawid” zob. Kościółek Jan
- „Dawid” zob. Paczkowski Alfred
- „Dawid” zob. Śledziński Władysław
- Dawidowicz Aleksander 429
- Dawidowicz Hieronim 299-300
- Dawidowicz Stanisław „Nabój” (8 Oszmiańska Brygada AK) 493
- Dawidowicz Stanisław „Stawicz” 265
- Dawszka Henryk „Raszczyc” 66, 85, 105, 120, 123
- „Dąb” kmdt plac. Mejszagola 2 Wileńskiej Bryg. AK
- „Dąb” ppor. of. łączn. taktycznej Oddz. V Kom. Okr. Nowogródek ZWZ-AK 404
- „Dąb” zob. Baszniak Edward Antoni
- „Dąb” zob. Cichus Stanisław
- „Dąb” zob. Dąbrowski Jerzy
- „Dąb” zob. Grabowski Władysław
- „Dąb” zob. Hesiuk Jan
- „Dąb” zob. Jachimczuk Stanisław
- „Dąb” zob. Kotarski Władysław Józef
- „Dąb” zob. Kurtarz Józef
- „Dąb” zob. Lubasowski Julian
- „Dąb” zob. Maksymowicz Roman
- „Dąb” zob. Smereczyński Władysław
- „Dąb” zob. Stecki Tadeusz
- Dąb-Biernacka Zofia „Jagienka” 484
- Dąbek (?) „Sosenka” ppor., kmdt Obw. Krasne Insp. Złoczów Okr. Tarnopol AK 220
- Dąbek-Dębicki Longin „Bohun”, „Jarosław” 259, 323, 327
- Dąbkowski Henryk 285, 300
- „Dąbrowa” zob. Krassowski Władysław
- Dąbrowicka Maria „Genowefa” 36-38
- Dąbrowska Lidia „Sylwia” 213
- Dąbrowski Adolf 206, 223
- Dąbrowski Antoni „Attar/Rafał” ks. 263, 325, 331
- Dąbrowski Antoni „Zajac” 516, 557, 559, 562
- Dąbrowski Bolesław 378
- Dąbrowski Jerzy „Dubow”, „Dąb” 415
- Dąbrowski Józef „Tyka” 520, 527, 541, 543
- Dąbrowski Karol 161
- Dąbrowski Longin 378
- Dąbrowski Ludwik „Luka”, „Zygmunt” (?) 75
- Dąbrowski Michał 218
- Dąbrowski Piotr 377
- „Dąbrowski Stanisław” zob. Spytek-Pstrokoński Stanisław Władysław
- Dąbrowski Władysław „Kotwica” 211, 247
- Dąmbek Józef 498
- Debski Sławomir 316
- Deisteten Józef „Gryf” 411
- Delis (Dedelis) Stanisław „Pal” 411, 416, 425, 430
- Dembiński Aleksander 417
- Dembowski Roman 197
- Demczuk Dominik „Rys” 323, 327
- Demiańczuk vel Jurkiewicz Jarosław „Ignacy” 27-28
- „Demon” zob. Oszmian Bronisław
- Demski Kazimierz „Głowacz” 90
- Denziuk Stanisław „Mirski”, „Konrad”, „Vis” 521, 529, 540, 543, 553-556, 560
- Deszczuk Bronisław 519
- Dębicki Czesław „Chudy”, „Jarema” 424, 430, 452, 455, 472, 475, 487-488, 502

INDEKS OSOBOWY

- Dębicki Jan „Junak” 219
 Dębicki Rudolf 114
 „Dębina” zob. Górski Władysław
 Dębińska (?) sanitariuszka w szp. part. we wsi Starzynki 394
 Dębiński Aleksander 394
 „Dębiński” zob. Żebrowski Władysław Kazimierz
 „Dębowicz” zob. Zieliński Władysław
 Dębowska Monika 296, 299, 302-306, 308-309, 316-318, 321
 Dębski Włodzimierz „Jarema” 269
 Dębski Zygmunt 151
 Diedow I. 42, 145
 Dietmeyer Wilhelm „Wilczur” 473, 490
 Dietrich Seweryn „Medicus” 107
 Dietrich Tadeusz 418
 „Dionizy” zob. Chomsowa (błędnie: Chamsowa) Władysława Larysa
 „Dionizy” zob. Głaczynski Lesław Marian
 Długi Emil” zob. Dalman Marian
 „Długi” zob. Nowak Zdzisław
 „Długosz” zob. Pilecki Giedymin
 Dłużewski Franciszek 270
 Dmochowski Władysław 485
 „Dobek” zob. Smoliński Dobiesław
 Dobiecki (?) nadleśniczy, kpt. 111
 Dobiecki Józef „Kmicic” 82
 „Dobija” zob. Hradel Ludwik
 Dobosiewicz Leon 151
 Doboszowna Kamila 78
 „Dobrosław” zob. Truszkowski Zygmunt
 Dobrowolski „Zygmunt 1” szef komórki wywiad. ODR we Lwowie 36
 Dobrowolski Jerzy 12
 Dobrowolski Józef „Lucjan” 326
 Dobrowolski Ludwik „Stary” 211
 Dobrowolski Zygmunt „Feliks”, „Zygmunt” 12, 15-16, 21, 44-45
 Dobrzański (?) „Ten” d-ca Rej. III Dzielnicy „Południe” we Lwowie w akcji „Burza” 119
 Dobrzański Jerzy „Maciej” 426, 457, 474, 484
 Dobrzański Mieczysław Karol „Leon”, „Stefan”, „Łącki Józef”, „Zalewski Józef” 50
 Dobrzański Piotr Jerzy „Bartosz”, „Kostek”, „Doktor”, „Leliwa” 75
 Dobrzyński (?) rtm. 2 Pułku Uł., d-ca konsp. oddz. na Grodzieńszczyźnie 520
 Dobrzyński Wacław „Łuk” 495
 Dobski Stanisław „Żuk”, „Majster” 349, 354, 356-357
 Docha Antoni „Pomocnik” 528, 551, 559
 Dochtorowicz Marian „Nik” 463
 Dogiel Kazimierz „Sawko” 410, 548
 Dogil Kazimierz 415
 Dohnal Irena 53
 Dohnal Roma 53
 „Doktor Jan” zob. Sylwanowski Marian
 „Doktor” zob. Dobrzański Piotr Jerzy
 „Doktor” zob. Herman Władysław Ludwik
 „Doktor” zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał
 „Dolek” zob. Galinowski Adolf
 „Dolina” zob. Górski Władysław
 „Dolina” zob. Pilch Adolf
 „Dolina” szef WSOP komp. Juraciszki Ośr. Wołżyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
 „Dolski” zob. Runiewicz Wacław
 Domalewski Lucjan 303
 Domański dr, weterynarz 214
 Domaradzki Stanisław 209
 Domaszewicz Aleksander 45
 Domeyko Leon „Kontrym” 406
 „Dominik” zob. Dowgird Adam
 „Dominik” zob. Kneller Antoni „Dominik”
 Domiszewski Michał „Grot” 79
 Domosławska z d. Korffel Stanisława „Błyskawica” 79
 Domulewicz Bronisław 519
 Domurat Franciszek „Sławiński”, „Lipski Jerzy”, „Lipniewicz”, „Sokołowski Józef” 59
 „Donat” zob. Lubicz-Zapaśnik Wiktor
 Dońcow (Damcow?) „Sława” of. sowiecki zbiegły z niewoli 79
 „Dornik” zob. Bamburski Roman
 Dorociński d-ca samoobr. w kol. Oktawian 309
 Doroszkiewicz Bolesław „Niedźwiedź” 410
 Doroszko Kazimierz 89
 „Dorota” zob. Mrozowska Zofia
 Dowgird Adam „Dominik” 455-456, 489
 Dowmontowna Danuta „Jolanta” 60-61
 Downarowicz Donat „Dan” 494
 Downar-Zapolski Maciej 390-392, 398-399
 „Dozorca” zob. Mościński Gerard Julian
 „dr Antoni” zob. Sabatowski Antoni Jan
 „dr Daniel” zob. Wojtowicz Jan
 Draniewicz Zbigniew 13
 „Drań” zob. Sury Tadeusz
 „Draża” zob. Sotirović Dragan Mihajlo
 Drewniak Jan „Huragan” 268, 317
 Drewnowski Stefan „Brzoza” 512
 „Drewnowski” (?) kier. Biura ODR na Polesiu 364

INDEKS OSOBOWY

- „Drobinka” zob. Leśniewski Włodzimierz
 Drobniak Tadeusz „Jarosz” 388, 415, 436-437
 „Drogomir” zob. Kulikowski Julian
 Drozd Bronisław „Arski” 94
 Drozd Franciszek „Franek” 186
 Drozd Józef „Tit” 94
 Drozdowicz Jan „Gerwazy” 488
 Drozdowicz Jan „Trabadur” 488
 Drozdowicz Jan por. 424
 Drozdowicz Witold 433
 „Drucik” zob. Bujnicki Edward
 „Drucik” zob. Hołub Posłuszny Bolesław
 „Drucik” zob. Klisowski Lesław
 „Drucik” zob. Krężel Paweł
 Drucka-Podbereska Halina „Księżniczka” 392
 „Druh” zob. Kotarski Władysław Józef
 „Drut” zob. Janowski Zygmunt „Drut”
 „Drużynowy” zob. Orłowski Kazimierz
 Drwota Wanda 75
 „Dryja” zob. Okulicz-Kozaryn Marian
 „Drzazga” zob. Rerutka Jan
 Drzepecki Bronisław 302
 Drzewiecki Józef 238
 Drzewiecki Zygmunt 290, 318
 Dubaniewicz Antoni „Żbik” 468
 Dubis Władysław „Marek” 93
 Dubois-Dubiski Jan „Gracz” 430, 494
 „Dubow” zob. Dąbrowski Jerzy
 „Dubrowski” zob. Grygieńcza (Grygieńczy, Grygi-
 nicz) Edward
 „Duch” kmdt w Insp. Rej. Zach. Okr. Polesie AK
 361
 Duchnicki Piotr 238
 Duda Konstanty 210
 „Duda” zob. Dudryk-Darlewski Longin
 Dudek Antoni „Babinicz” 313
 Dudek Tomasz 7-8, 273, 275, 278, 283, 289, 292,
 302, 306, 317-318,
 Dudryk-Darlewski Longin „Duda” 81
 Dudycz Barbara „Wojtus” 462
 Dudziak (?) „Orzeł” d-ca I plutonu 19 PUł Wołyń-
 skich 27 WDP AK 327
 Dudziński (?) kmdt Obw. Radziechów Insp. Płn.
 Okr. Lwów ZWZ-AK 82
 Dukiet Zbigniew „Ostry” 149
 Dukszo Aleksander „Wicher” 493
 Dulniak Ludwik „Ludwik” 495
 Duma Zbigniew 20
 „Duman” zob. Piechuła Jan
 Dunajewski Kazimierz „Sulima” 203
 Dunajewski Stanisław „Brudny” 267
 Dunin Janusz Józef „Włast”, „Kucharski Janusz”
 71, 76, 118
 „Dunin” zob. Mękałski Stanisław
 Dunin-Borkowska Zofia „Renata” 457
 Dunin-Karwaccy właściciele maj. w Mizocz 305
 Duraczyński Eugeniusz 584
 Durka Stefan 312
 Durko Karol 196-197
 Durlik Janina 382
 Duszyk Zbigniew 37
 Duszniak Stanisław „Hugon” 34
 Duszyk Zbigniew 206
 „Dwera” zob. Polaczek Jerzy Kazimierz
 Dyczko Franciszek „Łuska” 326
 Dyczko Jan 326
 Dyczko Karol „Pika” 326
 Dygil Kazimierz „Rymwid”, „Awko” 545
 Dyja Zdzisław „Zych” 269
 Dyl Jan „Marian” 107
 Dyl Kazimierz „Kazik” 107
 Dymańczyk (?) kmdt samoobr. w m. Ostapie 238
 „Dymian” zob. Rauch Aleksander
 „Dymitr” zob. Kostrowicki Jerzy
 Dynakiewicz Alfred „Fred” 513
 „Dyplomata” zob. Ogrodziński Przemysław
 Dyskont-Sadowska Maria „Ada” 484
 Dytkowski Jerzy 300
 Dytkowski Władysław 300
 „Dyzio” zob. Mirotta Wacława
 „Dzes” zob. Dżugaj Stefan
 „Dziadek” zob. Kasprowicz Jan
 „Dziadek” zob. Kostiuk vel Piotrowski
 „Dziadek” zob. Sawicki Kazimierz
 „Dziadzio” zob. May Stanisław
 „Dziadzio” ppor. d-ca oddz. part.
 Dziakiewicz Aleksander „Oleś” 416
 Dziarmaga-Działyński Zygmunt „Józef” 455, 486
 Diczkaniec Bronisław „Nowogródzki”, „X” 401
 Działusiński Jan „Zrąb” 89
 Dziedzic Kazimierz „Modrzew” 66
 „Dziedzic” zob. Łyszczyński (?)
 Dziekanowski Karol Jan „Czarowin”, „Korwin”,
 „Nadolski”, „Dziwoński Olgiert” 40
 Dziekoński Miroslaw 15, 18
 „Dziemido” zob. Krzyżanowski Aleksander
 Dziemidok Paweł 529
 Dziemieszkiewicz Edward „Bem” 491
 Dzienis Zygmunt vel. Filipowicz Zenon 552, 559
 „Dzierzgoń” zob. Szmyt Józef

INDEKS OSOBOWY

- Dzierżek Czesław „Wilhelm”, „Czesław”, „Marek” 52, 54
- Dzierżyńska Łucja 391
- Dzierżyński Jerzy „Szczęsny” 493
- Dzierżyński Kazimierz 391
- Dziewanowski Zygmunt
- „Dziewic” zob. Meszczyński H.
- „Dziewoński Olgierd” zob. Dziekanowski Karol Jan
- Dziewulska Aniela „Krystyna”
- Dziewulska Aniela
- Dziewulska-Łosiowa Aniela „Krystyna” zob. Dziewulska Aniela
- Dziężyc Józef 388
- „Dzik” zob. Góralski Tadeusz
- „Dzik” zob. Hostyczko Józef
- „Dzik” zob. Lisowski Andrzej
- „Dzik” zob. Litwinowicz Tadeusz
- „Dzik” zob. Mareczko Jan
- „Dzik” zob. Rybnik Aleksander
- „Dzik” zob. Sierociuk Marcin
- „Dzik” ppor. d-ca grupy ochotników do Oddz. Lotnego im. króla Bolesława Chrobrego w Wilnie 472
- „Dziki” zob. Rybnik Aleksander
- „Dziyrt” zob. Garwol Franciszek
- „Dziyrt” zob. Potapczyk Paweł
- Dziuba Władysław „Śruba” 260
- „Dziunio” zob. Kiernicki Władysław
- Dziurzycki Zbigniew „War” 77
- „Dzwon” zob. Dźwinel Władysław
- „Dzwon” zob. Trojanowski Bronisław
- „Dźwiga” zob. Pełczyński Witold
- Dźwinel Władysław „Mrówka”, „Dzwon” 408
- Dżugaj Stefan „Dzes” 85
- „E II” zob. Metzger Edward Adolf
- Eckens-Jędrachowicz Wincenty 315
- Eckstein Helena „Józa” lub „Jóra” 160, 171
- „Edward” następca ppor. N.N. „Dziadzio” 353
- „Edward” szef Oddz. IV Obw./Ośr. Lida Insp. Płn. Okr. Nowogródek AK 408
- „Ejsmond” zob. Majewski Rudolf Jan
- Ejsmont Ignacy 517
- Ejsmont Mieczysław 533
- Ekiert Adam „Pogarda” 94, 116, 173, 189
- Eksterowicz Władysław „Wicher” 546
- Elert (?) d-ca grupy sabotażowo dywersyjnej Kedywu w Śniatowie 351
- „Eliasz” zob. Bańkowski Antoni
- „Eliza” zob. Komorowska-Majewska Zofia
- Elmiś Józefa 112
- „Elza” zob. Kurdybacha z d. Ehrenkreutz Emilia
- „Elżbieta” łączn. ODR we Lwowie 34
- „Elżbieta” zob. Kowalska Irena
- „Emil” zob. Hass Andrzej
- „Emil” zob. Lege Emile
- „Emil” zob. Marciniak Piotr
- „Emil” zob. Sawicz Wacław
- „Emir” zob. Milan Feliks
- „Emka” zob. Prokesch Emanuel
- Erdman Jan 421
- Ermich Karol 29
- „Ernest” zob. Łanowski Zygmunt
- „Ernest” por., red. „Wiadomości Radiowych” czas. BIP-u we Lwowie 25
- „Eryk” zob. Wągierski Mirosław
- „Essem” zob. Smereczyński Władysław
- „Etna” zob. Fedorowicz Czesław
- Etterle Kazimierz Jan Stanisław „Podstoli” 83
- Etterle Maria Magdalena „Magda” 83
- „Eulalia” zob. Zaleski Henryk
- „Ewa Nurkowska” zob. Szeliska Stanisława
- „Ewa” (1944) szef łączn. Ośr. Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
- „Ewa” zob. Krakowska W.
- „Ewa” zob. Skarżanka Barbara
- „Ewa” zob. Wala Euforyzyna
- „Ewelina” zob. Pollo Maria
- Faix Franciszek „Adam”, „Ordyński”, „Bystrzański” 349, 357
- „Fajkowy” zob. Pasek Władysław
- „Fakir” zob. Zyndram-Kościalkowski Sergiusz
- „Fakir” ppor. płatnik w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
- „Fala” zob. Fuksa Waleria
- „Fala” zob. Mikłaszewicz Józef
- „Fala” zob. Paulo Janina
- Fałęcki Jan (wł. Sokołowski Jan) 16, 140
- „Falka” zob. Zych Władysław
- Falko Władysław 262
- „Falko” zob. Zych Władysław
- Fałkowski Grzegorz 412
- Fanderowski Antoni „Vam”, „Wan” 209, 232, 248
- Faszcza Dariusz 260, 279, 284-285
- Fatalski Stefan 303
- „Fedor” zob. Wojnarowicz Józef
- Fedorowicz Czesław „Etna” 272
- Fedorowicz R. „Bob” 492

INDEXS OSOBOWY

- Fedorowicz Witold „Malukiewicz” 496
Fedorowicz Zygmunt 465
Fedorowicz Zygmunt „Albin” 426, 435
Fedorowski Grzegorz „Gryf” 325, 331
Feja Artur „Stach”, „Wirch”, „Wojsław”, „Winiarski Andrzej” 81, 83, 117, 123
„Felczer” zob. Herman Władysław Ludwik
„Felicjan” zob. Traciński Kazimierz
„Felicjan” zob. Żuławski Mirosław
„Felicjan” red. „Biuletynu Informacyjnego Ziemi Czerwińskiej” BIP-u we Lwowie 26
„Feliks” zob. Dobrowolski Zygmunt
„Feliks” zob. Majewski Rudolf Jan
Feliksiak (?) kolejarz działający w BIP-ie we Lwowie 29
Feliński Franciszek 303
Feszczak (?) „Kruk” kmdt Rej. I Dzielnicy Zach. Okr. Lwów ZWZ-AK 80
„Fiałkowski” d-ca Oddz. VII kom. Obw./Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 406
„Fiat” zob. Bagiński Henryk
„Fidelis” zob. Strutyński Jerzy Jan Maria
Fiedelski Ryszard „Socha” 415
Fieder z-ca d-cy Rej. „Górka” Okr. ZWZ Stanisławów 149
Fiederer Jerzy 35
„Fiedia” zob. Guźniczak Józef
Fiedorowicz Irena „Pączek”, „Maciejowa” 462
Fiedorowicz vel Teodorowicz Stefan „Stefan” 401
Fieldorf Emil „Walter” 515
Figórski Józef „Szymon”, „Kos” 266, 324, 331
Figura Janusz 527-529, 538-539, 541-542, 559, 561, 564
Fijałka Michał „Sokół” 266-268, 312, 322-323, 325, 331, 334
Fijałkowski Stefan „Baca” 541
Fila Franciszek 209
Filar Władysław 258, 266, 270, 272-273, 275, 279, 291, 300, 333-334
„Filip I” zob. Ostaszewski Zbigniew
„Filip II” zob. Ostaszewska Elżbieta
„Filip” zob. Janiewski Augustyn
Filipkowski Władysław Jakub „Stach”, „Orkan”, „Janka” (w górę), „Cis” (w dół) 50, 61, 116-117, 129, 132-133, 230
Filipowicz Bronisław (Jan) „Mały” 410, 417
Filipowicz Henryk „Kmicic” 551, 553
Filipowicz Kazimierz „Kord” 267-268, 311-312, 323, 326, 331, 334
„Filipowicz Zenon” zob. Dzieńis Zygmunt
„Filus” zob. Kudelski Franciszek
„Finkiel” zob. Bednarski Tadeusz
„Fiodor” zob. Pristupa
„Fiołek” łączn. 9 Oszmiańskiej Bryg. AK 494
„Fiołek” zob. Bojko Stanisław
Flacha Romuald 259
„Flacha” zob. Mieczysław Szczepański
Flaga Józef „Nuta” 350
Flak Augustyn „Wiktor” 36
Flis (?) d-ca Odc. Aleksandrówka Obw. Horochów Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 313
„Flis” zob. Wasylewski Stanisław
„Florian” zob. Chciuk Stefan
„Florian” zob. Grzędzielska Maria
„Florian” zob. Kaden Jerzy
„Florian” zob. Kosiński Henryk
„Florian” zob. Kosiński Henryk
„Florian” zob. Kuryluk Karol
Florkiewicz Józef 151-152
Florków (?) d-ca 1 plutonu 4 komp. Obw. Czortków Insp. Czortów AK 212
Fokanow Jakow 335
„Franciszek” zob. Bosek Józef
„Franciszek” zob. Żurawski (?) Kazimierz
„Franciszka” zob. Czyżewski Ludwik
„Franciszkanin” zob. Rychlewicz Ignacy
„Francuz” zob. Bogacki Piotr
„Franek” zob. Drozd Franciszek „Franek”
„Franek” zob. Kapłita Franciszek
Frankiewiczówna Adela „Agnieszka” 92, 173
Franus Michał „Siciński” 88
Frackiewicz Wacław „Popiel” 497
„Fred” zob. Dynakiewicz Alfred
„Fred” d-ca 10 komp. Zgrup. Nadniemeńskiego Okr. Nowogródek AK 415, 513
Frey Franciszek „Wiktor” 213
Frez Alfred „Bez” 416
„Frez” zob. Chyliński Stanisław
Friedl Tadeusz 245
Frog Gracjan „Góral”, „Szczerbiec” 423, 427, 470, 472-474, 491, 499-500
„Frusik” d-ca PKB w Krzemieńcu 265
„Frycz” zob. Święcicki Andrzej
Fryes Alfred 382-384
„Fugas” prac. Wydz. Opieki Społ. ODR we Lwowie 35
Fuglewicz Jan „Szpak” 185
Fuhrman Kazimierz „Bratek” 266
Fuksa Waleria „Fala” 30

INDEXS OSOBOWY

- „Ful” kmdt Oddz. I sztabu Okr. Stanisławów
ZWZ-AK 164
- „Ful” zob. Jani Leopold Teofil
- „Fulgenty” zob. Wąsowicz (?)
- „Gabriel” zob. Biernat Karol
- „Gabriel” zob. Ostrowski Adam
- „Gabriel” por. rez., p.o. kmdta WSOP Kom. Okr.
Lwów ZWZ-AK 58, 67
- „Gabriel” por. skarbnik Okr. Lwów-Zachód ZWZ-1
43
- Gadomska-Lempicka Janina 27
- „Gaj” of. organizacyjny Obw. Kiwerce Insp. Rej.
Łuck Okr. Wołyń AK 269
- Gajda Adam 32
- Gajdzicowa Maria „Agnieszka” 485
- „Gajewski” zob. Olczak Wacław „Henryk”
- „Gajewski Janusz” zob. Głaczyński Lesław
- Gajewski Maksymilian 258
- Gajewski Zenon 488
- „Gajewski” zob. Burak Władysław
- Gajowniczek Zuzanna 13, 42, 145
- „Gajowy” zob. Szymański Józef Feliks
- Galej Michał „Zawisza” 495
- Galinowski Adolf „Andrzej”, „Azet”, „Dolek”,
„Żbik”, „Robert”, „Zbigniew” 62-63, 69
- Gallas Henryk „Hańcza” 357
- Galska Antonina „Szarotka” 530, 532, 548
- Gaładyk Janusz, „Strzała” 450
- Gałązka Edward „Wiktorski”, „Zawada Jan” 90-91
- Galeta Michał 216
- Galkowski Zygmunt „Wiatr”, „Wicher” 269, 319
- Gan Jan „Turbacz” 266
- Gapik Edward „Roland” 424, 488
- Garczyńscy, bracia 316
- Garczyński Jan „Lama”, „Gryf” 269, 318
- „Garda” zob. Baniewicz Henryk
- „Garda” zob. Godlewski Edward
- „Garda” zob. Rzaniak Kazimierz
- Gardynik Jerzy 12, 25-26, 119, 130, 133
- „Garłuch” Sokalski Zdzisław
- „Garść” zob. Łukawski Józef
- Garwol Franciszek „Dziryt”, „Tokarczuk Franci-
szek” 208, 247-248
- Gaszczon Haszczon (?) 93
- Gasztold Tadeusz 386, 393, 489, 494-495
- „Gawalewicz Leon” zob. Tymowicz Filip Benicjusz
- Gawel, rodzina 177
- Gawin Tadeusz 345
- Gawlik Jan „Jasiński” 90
- Gawlik Kazimierz „Twardy” 64
- Gawłowicz Edmund „Błysk” 267
- Gawłowski Leon 216
- Gawłowski Tomasz 183
- Gawurski Henryk „Marek”
- Gawurski Wiktor „Wiktor”, „Wrzos”
- Gawys Ryszard 87
- „Gazda” zob. Król Jan
- Gąsiewski Jarosław 394, 417
- Gąsior (?) d-ca plac. samoobr. w m. Czebenie 318
- Gąsior Stanisław „Tęczyn” 326
- Gąsiorowski Antoni „Roch” 264
- Gąsowski Józef „Sieć” 88
- Gdula Antoni „Naszelnicki” 326
- Gdula Kazimierz 80
- „Genek” zob. N.N. Zygmunt
- „Genowefa” zob. Dąbrowicka Maria
- „Geodeta” zob. Nigurski Jan
- Gerlach Jan dr 37
- German-Rakoczyński Tadeusz 102
- „Gerwazy” zob. Drozdowicz Jan
- „Gerwazy” zob. Gospoś Wiesław
- „Gerwazy” zob. Markowski Stanisław
- „Gerwazy” zob. Prajsser Antoni
- „Gib” zob. Czerechowicz (Czechowicz, Czere-
chowski) Kazimierz (Włodzimierz)
- Giecołd Antoni „Ulter” 570
- „Giedrojc” ppłk. of. placu w kom. Obw. Wołko-
wysk AK 554
- Giełżyński Tadeusz „Uzda”, „Wyrobek Józef” 91
- „Giemank Marek” zob. Siemaszko Kazimierz
- „Gienia” prac. drukarni Oddz. VI BIP kom. Okr.
Nowogródek ZWZ-AK 405
- Gierczak Jan „Gracz” chor. 549
- Gierczak Jan sierż. rez. 516
- Gierelak Stefan 318
- Gierkuszkievicz Zygmunt 190
- „Giermek” zob. Rzeźnik Wiktor
- „Giermek” zob. Tomaszewska Helena
- Gieysztor Aleksander 203, 359, 459
- „Giga” zob. Mazurkówna Anna
- „Gil” zob. Jodko Edward
- „Gil” zob. Sielicki Michał
- „Gila” zob. Mazurkówna Anna
- Gilowski Stanisław vel Michalski Jan „Gotur”,
„Limba”, „Sosna”, „Jan” 30, 62, 159, 201, 208
- Ginałski Ignacy „Zenon” 203, 215
- Ginel dr, lek. oddz. part. kom. Obw. „Prawy Nie-
men” Insp. Grodno AK 547
- Ginko Tadeusz „Jan” 424, 487

INDEKS OSOBOWY

- Giżejewski Janusz „Żuraw”, „Tatar” 93
 Gliński Czesław 519
 Gliński Marian „Jastrząb” 54
 „Globus” zob. Herman Władysław Ludwik
 Głaczynski Lesław „Rudolf”, „Żołędź” („Żołędź”), „Gajewski Janusz” 27, 73
 „Gładzicki” zob. Zathay Zdzisław
 „Głaz” zob. Czarnota (?)
 „Głaz” zob. Gwiazdowski Szczepan
 „Głaz” zob. Persz Tadeusz
 Głęb Józef „Szum” 272
 Głaczynski Lesław Marian „Bolesław”, „Dionizy” 61
 Głębocki Mirosław „Cecylia”, „Wisieńcza” 423, 469, 483, 485
 Głogocki Aleksander „Głóg” 547
 Głogowski Aleksander 461
 Głowacki Aleksander 582
 Głowacki Michał 319-320
 „Głowacki/Mykita” zob. Zadrozny Czesław
 Głowacz Jan 495
 „Głowacz” zob. Demski Kazimierz „Głowacz”
 Głowaczewski Albin 96
 Głowaczewski Władysław 32, 96, 106
 Głód Franciszek 153
 „Głóg” Głogocki Aleksander
 „Głóg” zob. Piszcz Wincenty
 „Głóg” zob. Wojtowicz Kazimierz
 Gnat-Wieteska Zbigniew 366-367
 „Gniot” zob. Górewicz Albin
 Goc Włodzimierz „Marliński”, „Oskar”, „Reja” 70
 Godlewski Edward „Garda” 515
 Godlewski Kazimierz „Soroka” 327
 „Godlewski” zob. Kraśnicki Józef
 „Godziemba” zob. Bistrón Julian Stanisław
 „Godziemba” zob. Bystrón Julian
 Godziński Józef „Lont” 327
 Goebel Stefan dr „Kreczetow” 416
 Gogoliński Wiktor „Wiktor” 488
 „Gojba” („Gejla”) zob. Cudak (?) Władysław
 „Gol” zob. Olsza Czesław
 Gola Edward „Andrzej”, „Antoni Rudy”, „Janek”, „Kulas”, „Mak”, „Czaban Jan”, „Czapliński Fabian”, „Perz Kazimierz” 45
 Golc-Golczewski Kazimierz 84
 Goldstern Salomon „Jastrząb” 78
 Goldziński Zbigniew 88-89
 Golec Franciszek 216
 Goleniewicz Witold (Władysław) „Smoleński” 268, 327
 Gołaczynski Michał „Góra” 108
 „Gołąb” zob. Aleksandrowicz Jerzy
 „Gołąb” zob. Leszczewicz Władysław
 „Gołąb” zob. Puzichowski Wacław
 Gołąbek Stanisław „Gryf” 409
 Gołębiowska Zofia dr 148
 Gołębiowski Stefan 287
 „Gont” zob. Jaworski Tadeusz
 Gorbaczewski (?) d-ca 7 komp. Obw. Złoczów Insp. Złoczów Okr. Tarnopol AK 218
 Gorbaczow Michał 370
 „Gorczyca” parz Horak Jan
 Gorzelnicki Władysław „Karol” 327
 Gorzko Bronisław „Kowal” 112
 Gorzko Władysława 112
 Gorzkowska Aleksandra 532
 Gorzkowski Józef „Sęp” 552, 559
 Gos Roman „Grzmot” 267, 326
 Gospoś Wiesław „Gerwazy”, „Żółtowski Stefan” 201, 208
 Gostkowski Rajmund 449
 „Gotur” zob. Gilowski Stanisław
 „Gozdawa” zob. Brzozowski Jerzy
 Goździk Krzysztof 77
 Góra Jan „Czarny” 483
 „Góra” zob. Andruszkiewicz Adam
 „Góra” zob. Gołaczynski Michał
 „Góra” zob. Lewicki Roman Antoni
 „Góra” zob. Okulicz Kazimierz
 „Góra” zob. Pilch Adolf
 „Góra” zob. Subocz (?)
 „Góra” plut. of. zaopatrzenia i żywnościowy w kom. Obw. Wolkowsk AK 554
 „Góral” zob. Byrtus Antoni
 „Góral” zob. Chyliński Janusz
 „Góral” zob. Frog Gracjan
 „Góral” zob. Iwiński Czesław
 „Góral” zob. Sylwanowicz Romuald
 „Góral” zob. Zygowiec Jan Józef
 Góralski Tadeusz „Dzik” 86
 Górewicz Albin „Gniot” 516-517, 539, 547, 551, 559
 Górewicz Mieczysław „Czeński” ppor. 528, 542, 546
 Górka-Grabowski Zygmunt „Zajac” 328, 332
 Górna Janina 108
 Górnicki Romuald „Remus” 327
 „Górnik” zob. Kołomecki Henryk
 Górny Jerzy „Machoń” 360
 Górską Jadwiga 394
 Górski (?) d-ca plac. samoobr. w m. Bużany 314

INDEKS OSOBOWY

- Górski P. „Ziemowit” d-ca 3 komp. 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
- Górski Stanisław 496
- Górski Władysław „Dolina”, „Dębina”, „Mały” 521-523, 555-556, 560, 564-565
- Górski Zygmunt „Mietek” 86
- „Grab” Grabowska Janina
- „Grab” zob. Reginowicz Władysław
- „Grab” zob. Zaniewski Stanisław
- Grabiański Mikołaj 320
- „Grabie” zob. Świda Władysława
- „Grabowiecki” zob. Konopka Jan
- „Grabowiecki” zob. Kopka Jan
- Grabowska Janina „Grab” 215
- Grabowski Aleksander „Piotr” 492
- Grabowski Antoni 300
- Grabowski Cyryl „Willy” 271
- Grabowski Kazimierz „Nawrot” 557
- Grabowski Stanisław „Junosza” 325
- Grabowski Waldemar 33-38, 262-265, 364, 418-419, 536-537
- Grabowski wachm. d-ca 3 komp. Obw. Czortków AK 212
- Grabowski Waldemar 262
- Grabowski Władysław „Dąb” 271
- „Grabowski” zob. Neugebauer Jerzy
- „Grabowski” zob. Słoniewski Tadeusz Zygmunt
- Grabska Wojciechowska-Treterowa Janina „Jaśka” 59
- Grabska Zofia 62
- „Gracjan” zob. Rudnicki Gracjan
- „Gracz” zob. Dubois-Dubiski Jan
- „Gracz” zob. Mościński Gerard Julian
- Gramz Modest „Maurycy”, „Czarus” 448
- „Granat” zob. Nowy Tadeusz
- „Granat” zob. Tyran Kazimierz
- Grandys Marek „Karol” 358
- „Granit” zob. Kaliciak Jan
- „Granit” zob. Kalita Mieczysław
- Granowski Mieczysław „Błękit” 145
- „Grant” zob. Pieniądz Marian
- „Grażyna” zob. Jamiolkowska Wanda
- „Grażyna” zob. Kulczycka Barbara
- „Grażyna” zob. Mika Maria
- „Grażyna” zob. Noskowska Halina
- „Grażyna” zob. Smagaczowa Ludwika
- „Grażyna” zob. Tomkiewicz Maria
- Grączyński Czesław „Krzemień” 365, 367
- Greffner Alfred „Motyka”, „Olszewski Tadeusz” 13, 49
- Grel Jan „Słodki” 535, 554
- Gremski Franciszek 266
- Grobowiec Antoni 299
- Grochowski Jan Bronisław „Orzeł” 326
- „Grodzicki Roman”, „Surma” kmdt Obw. Kopyczyńce Insp. Czortów AK 207, 213
- „Grodzicki Roman” zob. Lang Zygmunt
- „Grom” d-ca Oddz. III komp. Ostryna Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 410
- „Grom” zob. Bylewski Józef
- „Grom” zob. Gutkowski Edward
- „Grom” zob. Jednoróg Franciszek
- „Grom” zob. Kitowski Władysław
- „Grom” zob. Makusch Zbigniew
- „Grom” zob. Smoła Kazimierz
- „Grom” zob. Soroko Jan
- „Grom” zob. Szarejko Kazimierz
- Grombaczewski Czesław „Jurand” 424, 473, 477, 490, 499-500
- Gromnicki Jan 79
- Gron Kazimierz „Mat” 271
- Groniowski Edward „Gron” 191
- Gronostaj Józef „Bella” 327
- Gronostalski Edward 18
- „Gron” zob. Groniowski Edward
- „Groniński” zob. Korona Tadeusz
- Grossekowna Anna „Koja” 51
- Grosz Wiktor 132
- „Grot” zob. Domiszewski Michał
- „Grot” zob. Jaroszewicz Józef „Grot”
- „Grot” zob. Kubalski Jan
- „Grot” zob. Rowecki Stefan
- „Grot” zob. Skorb Witold
- „Grot” zob. Zajkowski Aleksander
- Grott Olgierd 7, 9-10
- Gróo Branko 79
- Grubniak Stefan 210
- „Gruby” kur. plac. ZWZ w Nadwórnej do Kom. Okr. ZWZ w Stanisławowie 153
- „Gruby” zob. Hudyma Paweł
- „Gruby” zob. Kulik Augustyn
- Gruca Adam „Adam”, „Oskar” 41, 47, 58
- Grünberg-Zielicki Józef Antoni 45
- Gruppert Stanisław 149-150
- Gruszczyński Hieronim Edward „Heg”, „Piński”, „Snarski” 359
- Gruszecki (Grużeczki) Henryk „Strzelec” 529, 554, 560
- Gruszecki Jan 316

INDEXS OSOBOWY

- Gruszecki Jerzy 154
 Gruszow (?) gen. NKWD 132
 Gryb-Łukowska Genowefa „Marlena” 70
 Grycerski Eugeniusz „Łęk” 327
 Grycz Jan 352
 „Gryf” of. samoobr. w Wicyniu 98-99
 „Gryf” zob. Beniowski Cyryl Metody
 „Gryf” zob. Bobowski Marian
 „Gryf” zob. Bobrowski Marian
 „Gryf” zob. Deisteten Józef
 „Gryf” zob. Fedorowski Grzegorz
 „Gryf” zob. Garczyński Jan
 „Gryf” zob. Gołąbek Stanisław
 „Gryf” zob. Grzybowski Józef
 „Gryf” zob. Jastrzębski Henryk
 „Gryf” zob. Poncyliusz Andrzej
 „Gryf” zob. Supel Józef
 Grygieńca (Grygieńczy, Gryginić) Edward „Mi-
 kos”, „Dubrowski” 542, 551, 553, 559, 563
 Gryglaszewski Tadeusz „Pokryszko (?) Marian”,
 „Wojnar Kazimierz” 55
 Gryka Kazimierz „Irena” 360
 Grysiewicz (?) kmtd Rej. „Stefania” Obw. Wyso-
 kie Litewskie Insp. Rej. Zach. Okr. Polesie AK
 361
 Gryszyk Rozalia 150
 Grądkowska Gertruda 287
 Grądkowski Wiktor 287
 „Grzbiet” zob. Majewski Kazimierz (Tadeusz)
 Grzechowski Kazimierz „Podleśny” 328
 „Grzegorz” zob. Artymowicz Włodzimierz
 „Grzegorz” zob. Król Jan
 „Grzegorz” zob. Szwed Julian
 „Grzegorz” zob. Wędzicha Kazimierz
 Grzegorzewski Ignacy 109
 „Grzela” zob. Król Jan
 Grzesiak Józef vel Stanek Marian „Czarny”, „Kmi-
 ta” 421, 433, 449, 476, 486
 „Grześ” zob. Król Jan
 „Grześ” zob. Sawicki Kazimierz
 Grzędzielska Maria dr „Monika”, „Florian” 27, 60
 Grzędzielski Władysław „Andrzej”, „Iden”
 („Eden”), „Błażej”, „Bożyk”, „Głowacki Eusta-
 chy” 25, 27, 34, 38, 48, 60
 „Grzmot” d-ca SOP/WSOP w Obw. Wołkowysk
 531, 554
 „Grzmot” plut. d-ca 5 komp. terenowej Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 553
 „Grzmot” zob. Białoszewicz Włodzimierz
 „Grzmot” zob. Gos Roman
 „Grzmot” zob. Januszewski Andrzej
 „Grzmot” zob. Trondowski Stanisław
 „Grzmot” zob. Zaryczański Władysław
 Grzyb Leopold 75
 Grzybowski Józef „Gryf” 200, 218, 228
 Grzywacz Bernard „Marek” (NOW), „Szczerbiec”
 (AK) 64
 Gulczyński Eugeniusz „Cezary”, „Baryka” 457
 Gulewicz Paweł 393
 Gumiński I.N. inż. 62
 Gumkowski Jerzy „Ataman” 409
 „Gustaw” zob. Brzozowski Zygmunt Szczesny
 „Gustaw” zob. Bukowski Czesław
 „Gustaw” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
 „Gustaw” zob. Kuphal Tadeusz
 „Gustaw” zob. Wilczyński (?)
 Gutkowski Edward „Grom” 170
 Guźniczak Józef „Fiedia” 260
 Gwiazdowski Szczepan „Głaz” 89, 128
 Gwiżdż Roman Wincenty „Wilk” 385
 Gwozdek Zdzisław 385, 511-512, 516, 521, 523-
 530, 538-545, 548-549, 552, 554, 559, 561,
 564
 „Gwóźdź” zob. Broczyner Karol Kazimierz
 Gyurkovich Feliks „Piotr” 47
 „Gzyms” zob. Pukacki Franciszek
 „Habdank” zob. Jankowski Marian
 „Habdank” zob. Jentys Zbigniew
 Haber Bolesław „Mateusz” 263
 Haber Jadwiga „Basia” 263
 Haber Józef 78
 Habiniak Aleksander „Kuźma” 258, 346, 357
 Habrych Marian 319
 „Hadiuga” zob. Kowalczyk Wiktoria
 Haduch Stanisław 271
 Hajciuk Jan „Podlasiak”, „Lewandowski” 491
 Hajduk Stanisław „Perc” 89
 „Halada” (?) por. of. kontrwywiad. przy WSS
 Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 54
 „Halicki” zob. Stankiewicz (?)
 „Halin” zob. Bessendowski Kazimierz
 „Halina” zob. Skierska Maria
 „Halina” san. w 4 Wileńskiej Bryg. AK 61
 „Halny” zob. Smereczyński Władysław
 Haławin Józef „Szkolny” 90
 Hampel Leopold 320
 Handke Waldemar 279
 „Hanka” zob. Ignatowicz Czesława
 „Hanka” zob. Mahrburg Hanna

INDEXS OSOBOWY

- Hankiewicz Teresa lub Stefania „Sosna” 213
 „Hans” zob. Zwoniczek Roman
 „Hańcza” zob. Gallas Henryk
 „Hańcza” zob. Siedlecki Stanisław
 Haponik Bronisław „Zagłoba” 546, 550
 Harasimowicz (?) szef śl. sanit. Obw. Zdołbunów
 Insp. Rej. Równe Okr. Wołyń AK 271
 „Harcerz” zob. Wiszniowski Roman Władysław
 „Harry” zob. Cybulski Henryk
 „Harry” ppor. d-ca 2 komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
 „Hart” zob. Łukasiewicz Józef
 Hartwich Hieronim „Jarema” 325
 „Hasling” zob. Metzger Edward Adolf
 Hass Andrzej „Emil” 80-81
 Hawdurowicz Stanisław „Bielński” 520
 Hawliczek Izydor „Lis” 91
 Hawryłyszyn Petro 148
 „Haydan” zob. Jankowski Marian
 Hebdowska Maria „Ludbor”, „Szlaşka” 217
 Hebelt Tadeusz „Talko” 549-550
 Hedejko Walentyna 519
 Hedrych Zbigniew „Henryk” 361
 „Heg” zob. Gruszczyński Hieronim Edward
 Heilman Stanisław „Tomasz”, „Wileńcuk” 479, 481-483
 Heintsch Stefan Alojzy „Zdzisław” 58
 „Hej” prok. WSS Kom. Okr. Lwów ZWZ-AK 65
 „Hektor” egzekutor w Okr. AK Wilno 485
 „Hel” zob. Burzyński Leszek
 „Hel” zob. Natałko Czesław
 „Hel” zob. Wiszniewski Tadeusz
 „Helena” łączn. w Wydz. Opieki Społ. ODR we Lwowie 35
 „Helena” zob. Sawracka Jadwiga
 „Helena” zob. Włodarska Janina
 „Hellada” zob. Zwolińska Emilia
 Henchen Kazimierz 202, 229, 247
 Hendrych Zbigniew 362
 Henhow Abraham 346
 „Heniek Fiacik” zob. Iwanowski Mikołaj
 „Henryk” zob. Chromiński Roman
 „Henryk” zob. Hedrych Zbigniew
 „Henryk” zob. Koppel Henryk
 „Henryk” zob. Olczak Wacław
 „Henryka” zob. Myślenicka Magdalena
 Herbst kolejarz działający w BIP-ie we Lwowie 29
 Herchenreder Jakub Maria 43
 Herman Władysław Ludwik „Doktor”, „Wrzos”, „Adam”, „Junosza”, „Felczer”, „Żuraw”, „Globus”, „Strzelecki” 48, 64, 157, 161, 163, 174, 189, 191
 Hermaszewski Antoni 259
 Hermaszewski Mirosław 304
 Hermaszewski Władysław 304
 Hesiuk Jan „Dąb” 211
 „Hilary” zob. Zabokrzecki Zbigniew
 Hilsberg Abraham Haim 346
 „Hińcza” zob. Neuman Jerzy
 Hirsch Maksymilian 391, 394
 Hitler Adolf 379, 426
 Hnatow Czesława „Krystyna” 78
 Hniadziejewicz Stanisław „Olgierd” 416
 Hodoli zob. Sommer Andrzej
 Hofbauer Eugeniusz 153
 Hoffman Jakub 258
 Hoffmann Aneta 455
 „Hojny” zob. Bratkowski Franciszek
 Holak Michał dr „Bonifacy” 494
 Holcówna Halina „Katarzynka” 328
 Holcówna Henryka „Kreska” 266
 Hollender Antoni „Wilk”, „Wilkoński” 45
 Hollender-Lubelska Antonina 46
 Holdys Henryk „Markiz”, „Orlicki” 208
 Hołowka Stanisław „Cichy” 89
 Hołowko Władysław 364
 Hołub Czesław 301, 344, 346, 348-363, 367-368
 Hołub Henryk „Poreba” 347, 349, 359,
 Hołub Posłuszny Bolesław „Drucik”
 Hołub Wiktor „Kmicic” 347
 Hołub Władysław „Stary” 350
 Hoppen-Zawadzka Jadwiga 395
 Horak Jan „Gorczyca” 217
 Horak Ludwik „Żbik” 90
 [Horak?] Halina 27
 Horba Albin ks. 554, 560
 Horeglad Grzegorz 358, 360
 „Horeszko” zob. Kubacki Jan
 Hornung (?) lekarz w szp. polowym we Lwowie 132
 Hornung Jan „Wuj” 110
 Horodyński Jerzy 27
 Horodyński Kazimierz 196
 Horwath Michał „Kmicic” 217-218
 Horyń Stanisław 106
 „Horyń” zob. Kalinowski Józef
 Hostyczko Józef „Dzik” 269
 Hradel Ludwik „Dobija” 80
 „Hruby” zob. Józefczak Jan
 Hruświcki Feliks 361
 Hrycak Jarosław 339

INDEXS OSOBOWY

- Hryckiewicz Tadeusz 382
Hryncewicz (?) „Bogdan” żołnierz IV/77 pp AK,
Ośrodek „Bór”, walczący w okolicach Lidy do
1951 439
Hryniewicz Ewa 394
Huber Jakub 188
„Hucul” zob. Smereczyński Władysław
„Huczek” zob. Cytrycki Stanisław
Hudyma Maria „Alina Brzeska” 214
Hudyma Paweł „Gruby” 214
„Hugo” zob. Kochański Leon
„Hugon” kier. Wydz. Ochrony Pracy ODR we
Lwowie 36
„Hugon” zob. Dusznik Stanisław
Hull Eugeniusz 356, 365, 367-368
Hulski Jan 210
„Huragan” zob. Drewniak Jan
Huss (?) „Krzysztoporski” kpt. kmdt PKB we Lwo-
wie 34
Huzar (Husar) Witold „Mściwój” 539, 553, 559
„Huzar” zob. Kamieński Kazimierz
- „Idylla” zob. Szmagańska Janina
Iglewski Antoni „Niecziuja”, „Susel”, „Mazecki An-
toni”, „Antos” 511-514
„Ignacy” zob. Demianczuk vel Jurkiewicz Jarosław
„Ignacy” zob. Ogrodnik Tadeusz
Ignatowicz Bolesław Kazimierz „Bolesław”, „Bo-
rys” 74
Ignatowicz Czesława „Hanka” 72
Ignatowicz Stanisław „Stary” 214
Ignatowicz Stanisław „Żak” 555
Ignatowicz Zofia 72
Ilczenko Mikołaj 392
Ilkowski Witold „Lis” 363
Iłowski Stanisław 244
Iłowski Zbigniew Jan 244
Imiałek Edward „Kruk” 327
„Imięło” plut. d-ca plut. lot. Obw. „Lewy Niemen”
Insp. Grodno AK 553
„Ina” zob. Siwkowska Halina
„Indyk” adwokat, żoł. komórki Informacji i Walki
Cywilnej BIP-u we Lwowie 27
„Inka” zob. Siedzikówna Danuta
„Inżynier” zob. Dobrowolski Jerzy
„Irena” zob. Brudkowski Adam
„Irena” zob. Gryka Kazimierz
„Irena” zob. Klikiewicz Paweł
„Irena” zob. Klukiewicz (?)
„Irena” zob. Ostaniewicz Jadwiga
- „Irena” zob. Schima Mieczysław
„Irka” zob. Rusecka Irena
„Irys” zob. Buć Stefania „Oda”
„Irys” zob. Wiszniowski Roman Władysław
Isakowicz-Zaleski Tadeusz 289
„Iska” zob. Pankiewicz (?)
„Iskra” zob. Kobernicka Helena Maria
„Iskra” zob. Koć Lucjan
„Iskra” sierż. of. żywnościowy kom. Obw. „Prawy
Niemen” Insp. Grodno AK 547
„Iwan” zob. Kopacz Artur „Iwan”
„Iwan” zob. Wójcik Józef
Iwanow (?) gen. sowiecki 132
Iwanowski Czesław „Żubr” 463
Iwanowski Lech „Lancet” 491
Iwanowski Mikołaj „Heniek Fiacik”, „Kolka” 463
Iwiński Czesław „Góral” 406
„Iwonka” st. sierż., d-ca 1 komp. Słonim Obw./
Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK
414
„Izydor” zob. Tatol Władysław
Iżycka Romana „Krzyśia” 52
- Jabłoński Alfons „Radca”, „Alf” (?), „Golc”, „Or-
nowski” 66, 88, 136
Jabłoński Jan 214
„Jacek” Łoziński Tadeusz
„Jacek” zob. Mergentaler Jan
„Jacek” zob. Piniński Andrzej
„Jacek” zob. Reiff Ryszard
„Jacek” zob. Stasiewicz Kornel
„Jacek” zob. Stebnicki Stefan „Seweryn”
„Jacek” ref. WSK kom. Obw. „Lewy Niemen”
Insp. Grodno AK 551
Jachimczuk Stanisław „Dąb” 328
Jachimiak Sylwester „Resz” 467
„Jachna” san. w 4 Wileńskiej Bryg. AK 491
Jaciubek Ignacy „Kondor” 327
Jaciuk Julian „Julian II” 80
Jackowski Aleksander „Olek” 328
„Jackowski Jan” zob. Cybulski Jan
Jacuńska-Ogrodzińska Halina „Barbara” 37
Jaczur Zofia „Boruta” 55
„Jadwiga” zob. Kochańska Rozalia
„Jadwiga” zob. Kosowicz Jadwiga
„Jadwiga” zob. Woźniakowska-Białoszewicz Jadwiga
„Jadzia” zob. Pawilonis Jadwiga
Jagiello Ryszard „Rysiek” 271, 304
„Jagienka” zob. Dąb-Biernacka Zofia
Jagoda Wiktor „Brzoza” 491

INDEKS OSOBOWY

- „Jagoda” zob. Śladewski Zygmunt
 „Jagusia” zob. Sawracka Jadwiga
 Jagusz Mikołaj 147
 Jakimowicz Marcelina 158
 Jakira Ignacy „Butrym” 270
 „Jakosz” zob. Skrzyński (?)
 „Jaksa” zob. Markiewicz Jerzy
 „Jakub” zob. Wędzicha Kazimierz
 Jakubczyk Wojciech „Korwin”, „Jaszczur” 516
 Jakubik Franciszek 328
 Jakubika Eugeniusza 197
 Jakubowska Stanisława „Łucja”, „Marta”, „Łącka
 Marta” 51, 59
 Jakubowska-Herdeggen Maria 34
 Jakubowski Tadeusz „Andrzej” 149
 Jakubowski Zdzisław „Tytus” 37
 Jakubski Antoni 12, 15
 Jamiołkowska Wanda „Paulina”, „Grażyna”, „We-
 ronika”, „Jelska Wanda” 52
 Jamnicki Edward „Jawor” 355
 Jamon Antoni 549
 Jamrozy Antoni „Orzech” 267
 „Jan Czarny” zob. Bronikowski Jerzy
 „Jan Kulczycki”, Krzyżanowski Aleksander
 „Jan Linowski” zob. Banach Kazimierz
 „Jan Orlan” zob. Mazurek Roman
 „Jan” czł. komisji rewizyjnej Oddz. VII Kom.
 Obsz. nr 3 ZWZ-AK 62
 „Jan” zob. Gilowski Stanisław
 „Jan” zob. Ginko Tadeusz
 „Jan” zob. Klotz Aleksander
 „Jan” zob. Olpiński Jan
 „Jan” zob. Orzechowski Ryszard
 „Jan” zob. Radgowski Jan
 „Jan” zob. Sokołowski Jan Maksymilian
 „Jan” zob. Turowicz Stanisław Kostka Jerzy
 „Jan” zob. Wójcik Jan
 „Jan” zob. Zagórny Bolesław
 „Jan”, Sokołowski Jan Maksymilian
 „Jana” zob. Kobernicka Helena Maria
 Janczarski Paweł „Żubr II” 361
 Janczewska Helena 394
 Janczewski Adam 398
 Janczyński Władysław 287-288
 Janeczko Bolesław „Rafał” 55
 „Janek” d-ca 7 Rej. POWW we Lwowie 13
 „Janek” zob. Antonów Jan Mieczysław
 „Janek” zob. Brzozowski Jerzy
 „Janek” zob. Gola Edward
 „Janek” zob. Jastrzębski Stanisław
 „Janek” zob. Kondrat Jan
 „Janek” zob. Kowalewski Jan
 „Janek” zob. Kuczyński Jan
 „Janek” zob. Warunek Mieczysław
 „Janek” zob. Wyszyński Jan
 Jani Leopold Teofil „Teofil”, „Ful”, „Matiuszyn
 Aleksander” 163-164, 167
 Janiak (?) „Michał” 80, 119, 130
 Janicki I. 295-296
 Janicki Julian „Czynek” 301
 Janicki Zbigniew 162
 Janiczak Danuta „Szarotka”, „Sarenka” 462
 Janiczakowna-Szyksznian Danuta 463
 Janiewski Augustyn „Ćwik”, „Filip” 93
 Janikowski Wacław „Jurand” 406, 415
 „Janina” zob. Władka Jan Władysław
 „Janina” zob. Zarawska z d. Fotyga Zofia Michalina
 „Janina” zob. Żygulska z d. Szaszkiewiczówna Maria
 Janiszewski (?) Władysław „Zbigniew” 55
 „Janka” kier. komórki PŻ w BIP-ie we Lwowie 28
 „Janka” zob. Filipkowski Władysław Jakub
 „Janka” zob. Staub Fryderyk
 „Janka” san. 6(7) komp. 26 pp Okr. Lwów ZWZ-
 -AK 91
 Jankiewicz Jan „Wołga” 411
 Janko Stanisław 411
 „Janko” zob. Strzeszewski Łyżwa Jerzy
 Jankowska Alina „Sowa” 401
 Jankowska Wanda „Pigułka” 493
 Jankowski (?) d-ca plac. samoobr. w m. Francuzy
 319
 Jankowski (?) podof. d-ca samoobr. w Białokrynicy
 307
 „Jankowski” plk d-ca Grupy Śląskiej Okr. Lwów-
 -Zachód ZWZ-1
 Jankowski Andrzej „Ciupaga” 463
 Jankowski Edward 345
 Jankowski Marian „Haydan”, „Habdank” 418
 Jankowski Stanisław M. 382-383
 Jankowski Sitek Aleksander 414
 Jankowski Stanisław „Żubr” 361
 Jankowski Stanisław 310
 Jankowski Witold „Witek” 535, 553, 560
 „Janosik” zob. Wojtyła W.
 Janowski Aleksander „Biały” 312
 Janowski Szymon ks. 308
 Janowski Zygmunt „Drut” 266, 324
 Janson Feliks „Julian” („Julek”), „Kamil”, „Na-
 war”, „Sylwa”, „Modrzew” 50, 57, 133
 „January” zob. Schmidt Marian

INDEKS OSOBOWY

- „Janusz” d-ca 3 komp. 4 Wileńskiej Bryg. AK 491
 „Janusz” zob. Bogacki Piotr
 „Janusz” zob. Kaniuk Rudolf
 „Janusz” zob. Kozłowski Rudolf
 „Janusz” zob. Smela Jan
 Januszajtis-Żegota Marian „Karpiński” 12-14, 16, 39, 146
 Januszevska-Jurkiewicz Joanna 446
 Januszevski Andrzej „Lotnik”, „Grzmot” 366
 Januszevski Kazimierz 167
 „Jański” of. wyw. kom. Obw. „Prawy Niemen”
 Insp. Grodno AK 539, 546
 „Jański” zob. Utko Adolf
 „Jar” zob. Stańko J.
 „Jarema” zob. Dębicki Czesław
 „Jarema” zob. Dębski Włodzimierz
 „Jarema” zob. Hartwich Hieronim
 „Jarema” zob. Kozłowski Władysław
 „Jarema” zob. Pacak Zdzisław Józef
 „Jarema” zob. Skwarczyńska Stefania
 Jaremko J. 78
 Jaremovicz Marian 197
 Jaremski (?) d-ca 3 Rej. POWW we Lwowie 13
 Jarmułowicz Władysław 345
 Jarocki Zbigniew „Zbyszek Kudłaty” 47
 Jaromiński Jan „Trzyjot” 328
 „Jarosław” zob. Dąbek-Dębicki Longin
 „Jarosław” zob. Karol Kazimierz
 Jarosz Bolesław „Jurek” 203
 Jarosz Michał „Orzeł” 219
 Jarosz Zdzisław „Czarny” 528
 „Jarosz” zob. Drobnik Tadeusz
 „Jarosz” sierż., szef saperów i pionierów kom.
 Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 Jaroszewicz Józef „Grot” 555-556
 Jaroszyński Władysław „Stach” 87
 Jarowiecki Jerzy 26-27, 29, 33
 „Jasia” zob. Babirecka Janina
 Jasiak Ksawery 251
 Jasiczyk Zygmunt 42
 „Jasiek” zob. Kozłowski Rudolf
 „Jasiek” por., kmdt PKB w Drohiczyń 364
 Jasienica Paweł (właśc. Beynar Lech Leon) „Nowina” 459, 484
 „Jasieńczyk” zob. Żebrowski Władysław Kazimierz
 „Jasieńczyk” por., d-ca 9 komp. terenowej Obw.
 Wołkowysk AK 556
 Jasiński (?) z Dunajowa 98
 Jasiński Bronisław „Komar” 557
 Jasiński Feliks 308
 Jasiński Grzegorz 148
 Jasiński Henryk 461
 Jasiński Paweł 48
 Jasiński Stanisław „Zagroda”, „Jasmin”, „Orzeł” 92
 Jasiński Stanisław kpr., d-ca samoobr. w Kątach na
 Wołyniu 308
 Jasiński Szczepan „Czesław” 328, 332
 „Jasiński” zob. Gawlik Jan
 Jasionowska-Horakowa Róża 518
 „Jaskier” sierż., kmdt Rejonu Brzozdowice Obw.
 Bóbrka Insp. Płd. Okr. Lwów ZWZ-AK 84
 „Jasko” zob. Żygadło Jan
 Jaskólski Bolesław „Kordecki” 491
 „Jaskółka” zob. Kojder Tadeusz
 „Jasmin” zob. Jasiński Stanisław
 „Jasny” zob. Wojtowicz Bolesław
 Jastniacki Jerzy 320
 „Jastrząb II” zob. Missiek Olgierd Henryk
 Jastrząb Jan „Walkowski” 43
 „Jastrząb” zob. Broczyner Karol Kazimierz
 „Jastrząb” zob. Czermiński Władysław
 „Jastrząb” zob. Gliński Marian
 „Jastrząb” zob. Goldstern Salomon
 „Jastrząb” zob. Kleszczyński Jan
 „Jastrząb” zob. Kozłowski Albert
 „Jastrząb” zob. Mossakowski Józef
 „Jastrząb” zob. Rosolak Alojzy
 „Jastrząb” zob. Słonczyński Zbigniew
 „Jastrząb” zob. Troński Bronisław
 „Jastrząb” zob. Trzciniński (Troński) Bronisław
 „Jastrząb” zob. Wolski Aleksander
 „Jastrząb” zob. Zieliński
 „Jastrząb” zob. Żukiel Ferdynand
 „Jastrząb” szef Komisji Oświaty i Kultury w PDR
 w Lidzie 419
 „Jastrząb”, „Mściciel” of. wyw. w Obw. „Prawy Niemen” 539
 „Jastrzębiec Władysław” zob. Rogowski Jan
 „Jastrzębiec” zob. Bielawski Eugeniusz
 „Jastrzębiec” zob. Marzewski vel Marchlewski vel
 Lewicki
 „Jastrzębiec” zob. Mossakowski Władysław
 „Jastrzębiec” zob. Rogowski Jan
 Jastrzębski (?) leśniczy d-ca plac. samoobr. w m. Bu-
 żany 314
 Jastrzębski Henryk „Gryf” 532, 536
 Jastrzębski Paweł „Strzała” 83-84, 107-108
 Jastrzębski Piotr 217
 Jastrzębski Roman „Rydz” 185
 Jastrzębski Stanisław 182-185, 188

INDEXS OSOBOWY

- Jastrzębski Stanisław „Janek”, „Rad”, „Czesław” 92
 Jastrzębski Władysław 362
 „Jaszczur” zob. Jakubczyk Wojciech
 „Jaszczur” zob. Moczulski Marian
 „Jaszczur” zob. Żybura Zbigniew
 „Jaś I” zob. Chryplewicz Józef
 „Jaśka” zob. Grabska Wojciechowska-Treterowa Janina
 „Jaśko” zob. Wolski Bogusław
 Jaśkowski Stanisław „Lis” 328
 „Jaśmin” ref. lot. w Oddziale III w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 165
 „Jaśmin” szef referatu przerzutów powietrznych Kom. Okr. AK Stanisławów 158
 „Jawa” zob. Wajda-Fedorowicz Janina
 „Jawor” zob. Jamnicki Edward
 „Jawor” zob. Mazurek Jan
 „Jawor” zob. Paszkowski Tadeusz
 „Jawor” szef Oddz. IV komp. Żołudek Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
 Jaworowicz Stanisław „Jerzy” 68
 Jaworski Edward 13, 18, 131
 Jaworski Franciszek por. 44
 Jaworski Franciszek, st. wachm. 236
 Jaworski Jan „Kowal” 13, 40
 Jaworski Jan „Karol” 17
 Jaworski Józef „Jesion” 326
 Jaworski Tadeusz „Gont” 69
 „Jaworzyna” ref. WSK kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
 Jaxa-Ronikier Adam 283
 Jażdżewski Józef „Rybitwa” 267, 326
 „Jeden” delegat powiatowy WSOP w Obw. „Prawy Niemen” Insp. AK Grodno 537
 Jednoróg Franciszek „Grom” 65
 Jefimow (?) płk. d-ca sow. 29 BP Zmot. 124
 „Jeleń” zob. Jurgiel Bolesław
 „Jeleń” zob. Lewczuk Stefan
 „Jeleń” zob. Sak Józef
 „Jeleń” zob. Toporowski Florian
 „Jeleń” ref. wojsk. miasta kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 „Jelonek” zob. Kiałka Stanisław
 „Jelska Wanda” zob. Jamiołkowska Wanda
 „Jemiol” zob. Skrzybalski Antoni
 „Jemiola” zob. Kozinek Tadeusz
 Jenczalikówna Karolina 91
 Jensz Jerzy „Krepdeszyn” 433
 Jentys Zbigniew „Habdank” 454, 489
 „Jeremiasz” zob. Kozakiewicz Janusz
 „Jerry” of. sap. w sztabie Insp. Drohobycz Okr. Lwów ZWZ-AK 92, 173
 „Jerry” zob. Tyman Jerzy
 „Jerzy” adiut. w sztabie Insp. Rej. „A” Insp. Wilno Prowincja „Pole” Okr. AK Wilno 487
 „Jerzy” płk, kmtd Podokręgu. Lwów-Zachód Okr. Lwów ZWZ-AK 83
 „Jerzy” płk, kmtd Podokręgu Lwów-Zachód Kom. Obszaru nr 3 ZWZ-AK 63
 „Jerzy” of. broni Obw. Horochów Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 269
 „Jerzy” zob. Ciecierski Józef
 „Jerzy” zob. Jaworowicz Stanisław
 „Jerzy” zob. Łoziński Jerzy
 „Jerzy” zob. Orliński Marian
 „Jerzy” zob. Rybnik Aleksander
 „Jerzy” zob. Stamirowski Jerzy
 Jerzyna Henryk „Szerszeń” 334
 „Jesion” zob. Jaworski Józef
 Jezierski Bronisław „Bronisław” („Bronek?”), „Okoń” 73
 „Jeziora” zob. Boyczuk (Bojczuk)
 „Jeż” zob. Banasikowski Edmund
 „Jeż” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
 „Jeż” zob. Lewkowicz Tadeusz
 Jeżewski „Kaniowa” por., of. oddziałów partyzanckich kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551, 563
 Jędrachowicz Jan „Promień” ppor., kmtd Obw. Sambor Insp. Drohobycz Okr. Lwów AK 94, 128, 173, 189
 Jędrachowicz Jan „Wojtek” kmtd Obw. Horochów Insp. Rej. Łuck AK Okr. Wołyń AK 269
 „Jędras” zob. Jędrzejewski Zygmunt
 „Jędreka” zob. Telmany Adam Teofil
 Jędruch Władysław „Konopka” 90
 Jędruszczak Tadeusz 487
 Jędrychowski Tadeusz 345
 „Jędrzej Mikołaj” zob. Jędrzejewski (Jędrzejkowski, Jędrzejowski) Mikołaj
 Jędrzejewski (Jędrzejkowski, Jędrzejowski) Mikołaj vel. Jędrzej Mikołaj „Cichy” 539, 553, 560
 Jędrzejewski Marian „Stanisław”, „Kotwica”, „Choroszkiewicz Marian” 69-70, 72-73, 131
 Jędrzejewski Zygmunt „Jędras” 356, 359, 372
 Jędrzejewski Mikołaj „Cichy” zob. Jędrzejewski (Jędrzejkowski, Jędrzejowski) Mikołaj
 „Joanna” zob. Procajłowicz Zofia

INDEXS OSOBOWY

- „Joasia” zob. Bartosiewicz Zofia „Joasia”
„Jodełko Jan” zob. Pohoski Henryk
Jodko Edward „Gil” 410
„Jodko” zob. Sulik Nikodem
„Jodła” zob. Kopaczek (?)
„Jodła” zob. Policiewicz Zygmunt Franciszek
„Joe” zob. Kasprzycki Jan
Johanowicze bracia 315
„Jolanta” zob. Dowmontowna Danuta
Jonczyn Anatol 455
„Jontek” zob. Kondrat Jan
„Jowisz” zob. Śledziński Władysław
„Jowisz” zob. Roleski (?)
„Józa” lub „Jóra” zob. Eckstein Helena
„Józef” kier. Insp. Równe ODR Wołyń 263
„Józef” zob. Barski Ignacy
„Józef” zob. Choroba Władysław
„Józef” zob. Dziarmaga-Działyński Zygmunt
„Józef” zob. Proszowski Walerian
„Józef” zob. Sawicki Anatol
„Józef” zob. Strzembosz Zdzisław
„Józef” zob. Wierzbicki Józef
Józefczak Jan „Hruby”, „Leśny Dziadek” 272
„Józefinka” zob. Kubicki Jan
„Józek” zob. Widawski Józef
Józewski Henryk 274, 344
„Józiak” zob. Młynarz Antoni
„Józiek” Solecki 36
„Juhas” zob. Miczyk Tadeusz
„Juhas” zob. Trzciniński Kazimierz
„Julek” zob. Chmielowski Juliusz
„Julek” prac. lwowskiego magistratu współpr.
z Biurem Legalizacji ODR we Lwowie 37
„Julian II” zob. Jaciuk Julian
„Julian” zob. Bosek Józef
„Julian” zob. Czyżewski Ludwik
„Julian” zob. Kokociński Antoni
„Julian” ppor. z-ca d-cy Oddz. V Kom. Okr. Nowo-
gródek ZWZ-AK 404
„Juliusz” zob. Vacqueret Juliusz Stanisław
„Juliusz” zob. Wierzbicki Adam
„Jumbo” zob. Wolszczan Jerzy
„Juna” zob. Wysoczańska (?)
„Junak” zob. Dębicki Jan „Junak”
„Junak” zob. Matyszewski Tomasz
Junger (?) kier. struktur AK w Bednarówce w Insp.
Kołomyja AK 180
„Junosza” zob. Grabowski Stanisław
„Junosza” zob. Herman Władysław Ludwik
„Jur” kpt. I z-ca kmdta Obw. Wołkowysk AK 553
„Jur” zob. Cieślewicz Jerzy
„Jur” zob. Daniłowicz Bolesław
„Jur” zob. Karlicki Zbigniew
„Jur” zob. Łucarz Jan
„Jur” zob. Piotrkowski Hieronim
„Jur” zob. Roszkowski Jacek
„Jurand” zob. Grombaczewski Czesław
„Jurand” zob. Janikowski Wacław
„Jurand” zob. Wojtowicz Alojzy
„Jurand” zob. Zawadzki Bronisław
„Juras” zob. Lagun (Łaguna) Jan
Jurczyk Jerzy „Kukus” 467
„Jurek” zob. Brzozowski Jerzy
„Jurek” zob. Chamuczynski Stefan
„Jurek” zob. Jarosz Bolesław
„Jurek” zob. Kurzydłowski Stanisław
„Jurek” zob. Piasecki Władysław
„Jurek” zob. Urbankiewicz Jerzy
„Jurek” ppor., d-ca 2 komp. terenowej Obw. „Pra-
wy Niemen” Insp. Grodno AK 550
Jurewicz Wacław „Nowy” 455
Jurgiel Bolesław „Jelen” 412
Jurkiewicz Adam 146
Jurkiewicz Mieczysław 153
Jurkiewicz Stanisław 265
Justkowski Kazimierz (Ludwik) „Podbipięta” 82, 87
„Justyn” zob. Ochocki Stanisław
„Justyna” zob. Pabst-Wolfowa Józefa
„Już” zob. Orechwo Józef
„K” zob. Kozioł Bronisław
Kabala Zbigniew „Barski” 259
„Kabe” zob. Podhaniuk Jan
Kacaper Kazimierz „Konrad” 85
Kachnicz Z. 279
„Kaczan” d-ca drużyny gosp. 21 PUł. Nadwiślań-
skich 27 WDP AK 325
Kaczaniuk Karol 286
Kaczkowska Stanisława „Wrzos” 409
Kaczmarek Józef „Wichura” 328
Kaczmarek Władysław 535
„Kaczor” zob. Komorowski Jan
Kaczorowski Jan 217
Kaczorowski Roman 211
Kaczyński Kazimierz „Wicher” 413
Kaczyński Władysław 360
Kaden Jerzy „Florian” 19, 45
Kahan Zawel 346
„Kajak” zob. Krupa Alojzy
„Kajko” zob. Kaszuba Jan

- „Kajus” zob. Weber Leopold Rudolf
 Kaleciński Józef „Adil”/„Aldi” kpt. w. st. sp. 408, 419
 Kalenkiewicz Maciej „Kotwicz” 397, 401, 415, 422, 436-438, 474, 501
 „Kaleta” zob. Choynowski Maciej
 Kaliciak Jan „Granit” 89
 „Kalif” d-ca 2 samodzielnego plutonu Obw. Czortków Insp. Czortów AK 213
 „Kalina” d-ca 2 komp. Kozłowszczyzna Obw./Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 414
 „Kalina” zob. Babin Jan
 „Kalina” zob. Bednarski (Bednarowski, Bednarzewski) Tadeusz
 „Kalina” zob. Runiewicz Stanisława
 „Kalina” zob. Żyłowicz Władysław
 Kaliniewicz Leszek 208
 Kalinka Stanisław „Wilk”, „Wolski Stanisław” 66
 Kalinowski (Kaliński) Leon (Bolesław) 552-553, 559
 Kalinowski Józef „Horyń” 416
 Kalinowski Sylwester „Błady” 404
 Kaliński (?) notariusz, żoł. Obw. Kałusz Insp. Chodorów Okr. Stanisławów ZWZ-AK 171
 Kaliński Leon „Bolesław” zob. Kalinowski (Kaliński) Leon (Bolesław)
 Kalita Mieczysław „Granit” 145
 „Kalwin” zob. Makusch Zbigniew
 Kałuża Franciszek „Brzezowski” 77-78
 Kałużyński Henryk 318
 „Kam” zob. Wacławski Antoni
 „Kama” maszynistka w Insp. II Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 55
 „Kama” zob. Kościalkowska Irena
 Kamieniecki Józef 37
 „Kamień” zob. Lappiere Jan
 „Kamień” zob. zob. Sawicka Józefa
 „Kamień” zob. Potocki Mieczysław
 „Kamień” zob. Walas Władysław
 Kamiński Kazimierz „Huzar” 502
 Kamiński (?) inż. d-ca plut. spec. 1 komp. „Staw Obw. Brzeżany AK 210
 Kamiński Adam „Topór” 264, 326
 Kamiński Czesław „Matros” 355
 Kamiński Jan 488
 Kamiński Mieczysław „Sulima” 263
 Kamiński Stanisław 517, 519
 Kamiński Władysław „Śliwa” 448, 450, 452, 456, 484
 Kamiński Władysław z Kosaczewa 182
 „Kanarek” zob. Łukaszów Michał
 Kancelarczyk Jan „Skiba” 369
 Kania Antoni „Ketlicz” 234
 Kania Leszek 422-425, 434, 485
 „Kania” zob. Kądziaława Stanisław
 „Kania” zob. Sierakowski (?)
 „Kaniowa” zob. Jeżewski (?)
 Kaniuk Rudolf „Janusz” 216
 „Kański” zob. Wiśniewski (Wiśniakow, Wisniakow) Konstant (Konstanty)
 Kapala Józef „Stach” 85
 „Kapelan” zob. Urbanowicz Jerzy
 Kaplita Franciszek „Franek” 263
 „Kapszuk” zob. Mazecki Bohdan
 Kapuścian of., z-ca kmdta Rej. III Dzielnicy Zach. Okr. Lwów AK-ZWZ 80
 Kapuściński (?) kpr., san. w szp. part. w m. Starzynki (później w m. Gliniki) 394
 „Karabin” zob. Czerwiński Stefan
 „Karabin” zob. Czyżewski Józef „Karabin”
 Karasiński Grzegorz 309
 Karasiński Wacław „Wnika” 327
 Karasiński Władysław 309
 Karasiówna Ewelina „Wera” 22
 Karaszewicz-Tokarzewski Michał „Stolarski”, „Doktor”, „Mirowy Tadeusz” 22, 39, 49
 „Karas” of. wyw. Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 162
 „Karas” zob. Koc Marian „Karas”
 Kardas Mariusz 191, 323, 330
 Kargol Emil „Ciemny” 271
 Karlicki Zbigniew vel Zbylut Wojciech „Jur” 354-355
 „Karlik” zob. Żebrowski Józef
 Karłowicz Leon 311, 313, 335-336
 „Karol Jodko” zob. Sulik Nikodem
 Karol Kazimierz „Jarosław” (?), „Marszyński”, „Strzemię”, „Strzelecki Karol” 57
 „Karol Podgórski” zob. Obtułowicz Adam
 „Karol Sarnowski” zob. Sulik Nikodem
 „Karol z wąsami” zob. Sulik Nikodem
 „Karol” zob. Adamcio Leopold
 „Karol” zob. Czaykowski Ludwik
 „Karol” zob. Gorzelnicki Władysław
 „Karol” zob. Grandys Marek
 „Karol” zob. Korbecki Józef
 „Karol” zob. Lutkiewicz Norbert
 „Karol” zob. Paul Karol
 „Karol” zob. Rostkowski Henryk
 „Karol” zob. Schima Mieczysław

INDEKS OSOBOWY

- „Karol” zob. Szmidt Karol
 „Karol” ref. pracy w Wydz. Opieki Społ. ODR we Lwowie 35
 Karolkiewicz Stanisław 379
 Karolkiewicz Stanisław „Szczęsny” 416
 „Karp” zob. Wiewiórski Kazimierz
 Karpiński (?) d-ca struktur konsp. w Kałuszu 155
 Karpiński Kazimierz 306
 „Karpiński” zob. Januszajtis-Żegota Marian
 Karpus Zbigniew 221
 Karpyza Witold „Danka” 521-523, 532, 539, 555-556, 565
 „Karski” zob. Kozik Jan
 „Kartacz” zob. Ostrowski Mieczysław
 „Karwasicki” zob. Czerniatowicz Józef Leon
 Kasjan o. zob. Kutyba Edward
 „Kasjan” kmdt Rejonu Kuty Obw. Kosów (potem Kołomyja-Kosów) Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 169
 Kasner Gustaw „Orlik” 328
 „Kasper” zob. Stefanyszyn Teofil
 Kasprowicz Jan „Dziadek” 219
 Kasprowicz Maria 219
 Kasprowicz Michał „Baj” 270, 327
 Kasprowicz Ryszard „Lwie Serce” 270
 Kasprzycki Dionizy 259
 Kasprzycki Jan „Joe” 491
 Kaszuba Jan „Kajko” 250
 Kaszubowicz Kazimierz „Tadeusz” 551-552, 559, 563
 Kaszyński Franciszek 150
 „Katarzynka” zob. Holcówna Halina
 „Katon” zob. Kocur Józef
 Kaucki Maksymilian „Antoni P”, „Turski Antoni” 56
 „Kaus” zob. Wacławski Antoni
 Kawalerski Franciszek „Tur” 215
 Kawecki Jan 363
 „Kawecki” zob. Szredzki Witold Paweł
 Kawka Bronisław „Andrzej”, „Sypniewski” 67, 83, 107
 „Kazik” zob. Brodziński Franciszek
 „Kazik” zob. Dyl Kazimierz
 „Kazik” zob. Piwowarczyk Bronisław
 „Kazik” zob. Rudaś Zygmunt
 Kazimierzczak Marcei „Marceli” 259
 „Kazimierzczuk” żoł. Organizacji Orła Białego w gminie Porozów 522
 Kazimierski Józef 154
 „Kazimierz” zob. Broczyner Karol Kazimierz
 „Kazimierz” zob. Burzyński Wacław
 „Kazimierz” zob. Makusch Zbigniew
 „Kazimierz” zob. Pilecki Giedymin
 „Kaziuk” (ks. Giedymin Pilecki „Kazimierz”?) szef Okr. Komitetu Pomocy Społ. w ODR w Nowogródku 419
 Kaznocha Romuald „Stanisław” 27
 Kaźmierczak (?) sierż. d-ca oddz. part. 355
 Kaźmierski Jerzy „Ludwik” 367
 Kądziaława Stanisław „Kania” 266, 268, 325, 331, 334
 „Keczel” zob. Lang Zygmunt
 Keler Jan Alfred „Rafał”, „Mucha” 78
 Kemonia Marian 271, 302
 „Kemor” zob. Rudnicki Roman
 Keresz Kazimiera 29
 Kerney Zygmunt „Kim” 491
 „Ketlicz” zob. Kania Antoni
 „Kettling” zob. Metzger Edward Adolf
 Kędziński Roman „Sosna” 40, 47
 Kędzior Michał 155
 Kęsek Bronisław „Rybak”, „Nietoperz”, „Bronisław”, „Bronek” 164, 166
 Kiałka Stanisław „Sieczek”, „Jelonek”, „Bolesław” 457, 462-463, 480, 483
 Kicarzewski Władysław 319
 „Kiel” zob. Adamonis Aleksander
 Kielbowski Kazimierz „Leon” 464
 „Kiera” zob. Makarewicz-Romiszevska Irena
 „Kierdej” zob. Kosiński Jan
 Kiernicki Władysław (o. Rafał – franciszkanin) „Dziunio” 67, 71
 Kiersnowska Anna 532
 Kiewlicz Witold „Wujek” 424, 496
 „Kiławiec” zob. Sokołowski Marian
 „Kim” zob. Kerney Zygmunt
 „Kim” zob. Rasiewicz Henryk
 „Kimcia” zob. Sokulska Bronisława
 Kimelman Ludwika „Limba” 212
 Kinasiewicz Zdzisław „Tode” lub „Tor” 219, 247
 Kirkiłło Olgierd „Żorż” 495
 Kisiel Tadeusz 121
 Kisiel Witold „Światoldycz” 495
 Kisielewicz Marian „Ostroga” 424, 495, 501
 Kisielewski Edward 217, 240-241, 244
 Kisil Antoni 109
 Kita Adolf „Robert” 215-216
 Kita Hieronim „Wir” 326, 331, 334
 Kita Józef „Konrad” 325
 Kitajczuk Mieczysław 348

INDEKS OSOBOWY

- „Kitek” zob. Kitkiewicz Mieczysław
 Kitkiewicz Mieczysław „Kitek” 492
 Kitowska Maria „Margerita” 497
 Kitowski Władysław „Grom”, „Orlicz” 427, 480, 497
 Kiwała Michał „Wiszeński” 218
 Kiwerski Jan Wojciech „Oliwa” 323, 330
 Kiziuk-Szumski Czesława „Orlątko” 216
 Klaczkiwski Dmytro Semenowycz 280
 Klaub Kazimierz 218, 242
 „Klaudia” zob. Szwabowiczówna Zofia Maria
 Kleban Jan „Wir” 416
 Klee Kazimierz 215
 Kleidinst Józef 419
 „Kleszczyk” zob. Banis Antoni
 Kleszczyński Jan „Jastrząb”, „Komar” 86, 109
 „Kłępa” zob. Lauterbach Tadeusz
 Klikiewicz Paweł „Irena” 439
 Klim Albin „Bratek” 546
 Klimaszewski Paweł „Pawłowski” 408
 Klimecki Michał 95, 222, 274-275, 277, 279, 286, 290, 296
 „Klimek” zob. Rudnicki Klemens
 Klimkowski Jerzy 14
 Klimoczuk Zygmunt „Lwiątko”, „Paweł” 85
 Klimowicz Edward 390
 Klimowicz Eugeniusz „Okoń” 389
 Klimowski Tadeusz „Klin”, „Klon”, „Halka”, „Ostoja” 260, 266, 271, 323, 331, 333, 417
 „Klin” zob. Klimowski Tadeusz
 „Klin” zob. Romejko Józef
 „Klin” ppor. d-ca plac. 3 Rej. I Miasto Grodno Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
 Klisowska Jadwiga 217
 Klisowski Lesław „Brzęczyk”, „Drucik” 85
 Kliszewski Franciszek 347
 Kloc (Klotz) Aleksander „Niewiarowski” 15-16, 19, 21-22, 39, 45, 49
 „Klon” d-ca plut. Maciuki komp. Traby Ośrodka Wołożyn Insp. Środkowego Okr. Nowogródek AK 411
 „Klon” zob. Klimowski Tadeusz
 „Klon” zob. Mieczkowski Aleksander
 Klott Wanda 405
 Klukiewicz (?) „Irena” plut./sierż. podof. do zadań spec. Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 408
 „Kłoda” d-ca plut. Maciuki komp. Traby Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
 „Kłos” zob. Białoszewicz Włodzimierz
 „Kłos” zob. Brodziński Franciszek
 „Kłos” zob. Kuczyński Wacław
 „Kłos” zob. Spurgiasz Michał
 „Kłos” płatnik w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 Kłosiński Zygmunt 472, 490-491
 Kłosowska Stefania „Sarna” 108
 Kłosowski Antoni Eugeniusz „Gustaw” (?), „Wiktor”, „Sęk”, „Żar”, „Jeż”, „Krupski Zenon” 74
 „Kłym” zob. Półtorak Józef
 „Kmicic 1” zob. Szandrowski Zenon
 „Kmicic” emisariusz kmdta Obsz. Białystok w Brześciu 349
 „Kmicic” kmdt Okr. Polesie AK 357
 „Kmicic” zob. Burzyński Antoni
 „Kmicic” zob. Chapuńkowski Edward
 „Kmicic” zob. Dobiecki Józef
 „Kmicic” zob. Filipowicz Henryk
 „Kmicic” zob. Hołub Wiktor
 „Kmicic” zob. Horwath Michał
 „Kmicic” zob. Kosiński Konstanty
 „Kmicic” zob. Matuszyński Jan
 „Kmicic” zob. Raczyński Edmund
 Kmietowicz Franciszek doc. dr 46
 „Kmita” zob. Grzesiak Józef
 „Kmita” zob. Zarembiński Wiktor
 Kneller Antoni „Dominik” 362
 Kobernicka Helena Maria „Iskra”, „Jana” 31, 65
 Kobernicki Marian „Wit” 80
 Kobesa Włodzimierz 152
 „Kobro” zob. Bronowski Witold
 „Kobryn” zob. Butyński Henryk
 „Kobus” zob. Rydzewski Władysław
 „Kobusz” zob. Borkowski Mieczysław
 „Kobuz” zob. Charczun Sergiusz
 Kobylański (?) 233, 299
 Kobylański Władysław 294, 296
 Kobyliniec Andrzej „Wicek” 84
 Koc Marian „Karaś” 328
 Kochajewicz Michał „Turnia” 89
 Kochańczyk Jan 265
 Kochańska Rozalia „Jadwiga” 271
 Kochański Leon „Hugo” 38
 Kochański Władysław „Bomba”, „Wujek” 260, 271-272, 278, 290, 295-296, 298, 302-303, 306
 Kocur Józef „Katon”, „Korcza” 90
 „Kocur” lek. VIII/77 pp AK Zgrup. Nadniemeńskiego Okr. Nowogródek AK 415

INDEKS OSOBOWY

- Koczarski (?) „Poseł”, „Mazur” działacz POW
w miejscowości Grandzisz 519
- Koć Lucjan „Czarus”, „Iskra” 28, 56
- Kogniwicki Tadeusz „Złoty” 454
- „Kogut” zob. Suchodolski Jan
- „Kogut” zob. Wąsowicz Józef
- „Kogut” por. d-ca 2 komp. terenowej Obw. „Prawy
Niemen” Insp. Grodno AK 546, 549
- Koj Jan 46
- „Koja” („Kaja”) zob. Grossekówna Anna
- Kojalłowicz Aldona 461
- Kojder Tadeusz „Jaskółka” 328
- Kokociński Antoni „Julian” 456, 480, 484
- Kokowska Janina 219
- Koksanowicz Stanisław „Wiśniewski” 325
- Kolankowski Jerzy 153
- Kolankowski Mieczysław 153
- Kolasa Jan „Konstanty”, „Wieczorkiewicz Józef” 67
- Kolasiński Stanisław „Śmiga”, „Wilkoś Stanisław”
69, 74, 120, 122
- „Kolejarz” zob. Zajączkowski Zdzisław
- Kolendo Jan „Mały” 430, 472, 494
- Koleśnik (?) „Smok” (?) plut./sierż. d-ca plut. Ka-
mionka komp. Ostryna Obw./Ośr. Szczuczyn
Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 410
- „Kolka” zob. Iwanowski Mikołaj
- Kollbek Marian (?) „Wicek”, „Czop” kmtd Obw.
Podhajce AK 210
- Kołąkowski por. d-ca 4 komp. „Bocian” Obw. Pod-
hajce AK 211
- „Kolek” zob. Suszko Andrzej
- Kołodyński Stanisław 307
- Kołodyński W. 285
- „Kołodziej” of. BIP-u kom. Obw. „Prawy Niemen”
Insp. Grodno AK 548
- Kołodziejczyk Edmund 203
- Kołodziejczyk Jan 150
- Kołomecki Henryk „Górnik” 496
- „Kołosowski” zob. Natałko Henryk
- Komański Henryk 102, 104-106, 109, 111-116,
180, 182-184, 187-188, 223, 227, 233-240,
242-246
- „Komar” d-ca oddz. AK w Puszczy Rudnickiej 438
- „Komar” zob. Jasiński Bronisław
- „Komar” zob. Kleszczyński Jan
- „Komar” zob. Szejko Bronisław (Bolesław)
- „Komar” pchor. d-ca 2 plut. komp. Szczuczyn
Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. No-
wogródek AK 409
- Komogorow Wiktor 13
- Komoński Ernest 95-96, 101, 103-106, 112-116,
178, 182-184, 188, 225, 230-231, 233-240,
242-243, 245, 261, 275-276, 292, 297, 304,
311-313
- Komorowska-Majewska Zofia „Eliza” 458, 484
- Komorowski Jan „Kaczor” 370
- Komorowski Krzysztof 18, 117, 121, 161, 279,
348, 523
- Komorowski Tadeusz „Bór” 221, 246, 365, 395,
399, 422, 478
- Kompf Romuald Tomasz „Rokicz” 333
- „Konar” zob. Koproński Franciszek
- „Konar” zob. Szejko Bronisław (Bolesław)
- „Kondensator” zob. Kozłowski Jan
- „Kondor” zob. Jaciubek Ignacy
- „Kondor” zob. Piasecki Sergiusz
- Kondrat Jan dr „Janek”, „Jontek” 409, 417
- „Konduktor” zob. N.N. Franciszek
- Konicki Józef 153
- Konieczny Zenon „Marian” 36, 38
- Koniew Iwan 132
- Konikiewicz Leonard „Topola” 8, 348, 370-371
- Konopa Leopold 309
- Konopacki Antoni dr 46
- Konopelska-Skalowa Zofia 59
- Konopka Jan „Grabowiecki” 423
- „Konopka” zob. Jędruch Władysław
- Konopnick sierż., kmtd oddz. w Grzymałowie
Obw. Tarnopol Insp. Tarnopol AK 216
- „Konował” zob. Biziuk Piotr
- Konowerski Hieronim 302
- „Konrad” zob. Denziuk Stanisław
- „Konrad” zob. Kacaper Kazimierz
- „Konrad” zob. Kita Józef
- „Konrad” zob. Ślipko Bronisław
- „Konrad” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
- „Konrad” zob. Wuro Mikołaj
- „Konrad” zob. Puciata Konstanty
- „Konrad” szef Oddz. II Obw./Ośr. Lida Insp. Płn.
Okr. Nowogródek AK 407
- Konradowicz Władysław „Lot” 411
- „Konradt” d-ca plac. Porzecze Obw. „Prawy Nie-
men” Insp. Grodno AK 557
- „Konstancja” zob. Skierska Maria
- „Konstanty” zob. Kolasa Jan
- Konstantynowicz Jan 549
- Kontrat Mikołaj „Partyzant” 547
- „Kontrym” zob. Domeyko Leon
- Kończakowski Jakub 266
- Kończal Antoni „Mały” 359

INDEKS OSOBOWY

- „Kopa” zob. Boruta-Spiechowicz Mieczysław
 Kopacz Adam 37
 Kopacz Artur „Iwan” dr 27, 37, 61
 Kopaczek (?) „Jodla” szef sap. Ośr. Wołożyn Insp.
 Środk. Okr. Nowogródek AK 411
 Kopiec Karol 268
 Kopij Zygmunt 321
 Kopijkowski Włodzimierz 271, 304
 Kopisto Wacław „Kra” 268, 313-314
 Kopka Jan „Grabowiecki” 483
 Koppel Henryk „Henryk” 512
 Koprowski Franciszek „Konar” 471, 492
 Koprowski Marek A. 290-291, 302, 314, 321, 330,
 335
 Koprowski Stanisław 317
 „Kora” zob. Bieniasiewicz Jan
 „Kora” zob. Sujkowska Zofia
 „Korab” zob. Adaszyński Marian
 „Korab” zob. Bobkowski Janusz Karol
 „Korab” zob. Korab-Żebryk Roman
 „Korab” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
 „Korab” pchor. d-ca 1 komp. 4 Wileńskiej Bryg.
 AK 491
 Korab-Żebryk Roman „Korab” 421-422, 426, 431-
 432, 435, 466, 473, 475-476, 487, 489-490,
 493-494
 „Koral” zob. Kowal Ludwik
 Korbecki Józef „Big” sierż. of. broni i z-ca kwater.
 Dzielnicy Wsch. Okr. Lwów AK 76
 Korbecki Józef „Zięba”, „Sanitariusz”, „Karol” of.
 do spec. poruczeń i szef kancelarii d-cy Okr.
 Stanisławów AK 163
 Korcz Stanisław „Tatar” 191
 „Korcza” zob. Kocur Józef
 „Korcza” zob. Uruski Włodzimierz
 Korczyński A. pplk AL 335
 „Kord” zob. Filipowicz Kazimierz
 Kordas Karol 7, 9
 Kordas Tadeusz „Kurzawa” 331, 334
 Kordasówna Kazimiera „Mira” 333
 „Kordecki” zob. Jaskólski Bolesław
 „Kordecki” zob. Wanatowicz Józef
 Kordys Stanisław 153
 Korejwo Leon 377
 Korejwo Marian 427, 471-472, 490-491
 Kores Damian 77
 „Korkociąg” zob. Szumański Tadeusz
 „Kornel” zob. Macieliński Emil
 Kornicki Andrzej 38
 Korolewicz Ryszard „Nauczyciel” 556, 560
 Korona Tadeusz „Groński” 267, 326
 Korpak Eugeniusz 269
 „Korsak” zob. Buchman Andrzej
 „Korsarz” zob. Lisowski Jan
 „Korwin” zob. Dziekanowski Karol Jan
 „Korwin” zob. Jakubczyk Wojciech
 „Korwin” zob. Malak Zygmunt
 „Korwin” por. d-ca plut. oddz. lot. Obw. „Prawy
 Niemen” Insp. Grodno AK 550
 Korwin-Krukowski „Rwikon” Stanisław 346
 „Korybut” zob. Ładoń Michał
 Korycki Wiktor „Kaziuk”, „Wiktor”, „Mieczysław”
 474, 490
 Koryczyński Mieczysław 150
 Korzeluch Jan 298
 Korzeniewski (?) d-ca struktur konsp. w Ottyni
 155
 Korzeniowska-Sławińska Bronisława 219
 Korzeniowski Wacław „Andrzej”, „Jan” 433, 486
 Korzeniowski Wacław „Nałęcz” d-ca 1 komp. baon-
 nu „Łuna” I/24 27 WDP AK 327
 „Kos” zob. Budyś Paweł
 „Kos” zob. Figórski Józef
 „Kosa” zob. Koziński Jan
 „Kosa” zob. Niedziałek Józef
 „Kosa” zob. Szaroń Ludwik
 „Kosa” ppor. of. łączn. kom. Obw. „Lewy Nie-
 men” Insp. Grodno AK 551
 Kosiba Aleksander 27
 Kosiba Mieczysław 181
 Kosiba Stanisław „Choraży” 153, 170-171, 179-
 180, 182
 Kosidło Wacław „Andrzej” 268
 Kosikowski Jan „Sawa” 270, 323
 Kosiński Konstanty „Rawicz”, „Kmicic” 520
 Kosiński Tadeusz „Turoń” 56
 Kosiuski Mirosław 528
 Kosmowicz Adolf 283
 Kosowicz Jadwiga „Jadwiga” 394
 Kosowicz P. 380, 391
 Kosowicz Paweł 398
 „Kossoń” zob. Skwierczyński Bronisław
 Kossowski Mikołaj „Radwan” 268
 Kostanowiczówna Zofia „Weneda” 199
 Kostecki Kazimierz 167
 Kostecki Mieczysław 151-152
 „Kostek” zob. Dobrzański Piotr Jerzy
 „Kostek” zob. Kubala Edward
 „Kostek” zob. Polak Jan Bolesław
 „Kostek” zob. Stasiewicz Kornel

INDEXS OSOBOWY

- „Kostek” zob. Tryfonow Walerian
„Kostek” zob. Zarzycki Henryk
„Kostek” zob. Zarzycki Henryk
Kostiuk vel Piotrowski (?) „Dziadek”, „Maciek” 570
Kostrowicki Jerzy „Dymitr”, „Ostrowiec” 405, 408, 410
Kostrowicki Samuel 358
Kostrym (Kotrym, Kontrym) Zygmunt „Orlik” 545, 548
Kościałkowska Irena „Kresowianka”, „Kama” 55
Kościałkowska Józefa „Zet” 55
Kościałkowski Sergiusz Zyndram „Lech”, „Fakir” 480, 485
Kościelniak Włodzimierz „Krawiec/Sołtys” 265
Kościelny Józef 213
Kościołek Jan „Dawid” 216
„Kot” kier. Urzędu Śledczego na Okręg Lwow 34
„Kot” zob. Mazurczak Jan
„Kot” zob. Palczewski Albin
„Kot” szef wyw. samodzielnej komp. „Ryby” kom. Obw./Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 406
Kotański Janusz „Sawicz” 410
Kotarba Józef „Uszewski” 357
Kotarska Elżbieta 17-18, 42
Kotarski Tadeusz 284-285
Kotarski Władysław Józef „Dąb”, „Druh”, „Wilk” 40-42
„Kotecki” adiut. ks. Stanisława Borowczyka ppor. 516
Koter Antoni „Zenit” 270
Koterwa Aleksandra „Oleńka” 457
„Kotka” zob. Danowska Regina
Kotlarz Maria „Orlica” 516, 530, 551
Kotlarz Paweł „Brytan”, „Brylant” 516, 526, 544, 550, 559, 566
„Kotlina” zob. Studziński Franciszek
Kotowa (?) st. wachm. d-ca 3 komp. w Obw. Złoczów Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 218
Kotowicz Jan „Twardy” 333, 335
Kotowski Alfons „Okon” 399-400
Kotwica Jan 270
„Kotwica” zob. Dąbrowski Władysław
„Kotwica” zob. Jędrzejewski Marian
„Kotwica” zob. Jędrzejewski Marian
„Kotwica” zob. Marian Jędrzejewski
„Kotwica” zob. Zmęły Stanisław
„Kotwica” Solarska Józefa
„Kotwica”, d-ca drużyny sap. w 1 Wileńskiej Bryg. AK 490
„Kotwicz” zob. Kalenkiewicz Maciej
Kotyńska Katarzyna 280
Kowal Jan „Bazyli” 350, 352, 359
Kowal Ludwik „Koral” 236
Kowal (?) por. d-ca plac. samoobr. w Palikrowach 243
„Kowal” zob. Gorzko Bronisław
„Kowal” zob. Jaworski Jan
„Kowal” zob. Jaworski Jan
„Kowal” zob. Kwakzyc Michał
„Kowal” zob. Szatowski Jan
Kowalczyk Wiktoria „Hadiuga” 209
Kowalewski Jan „Janek” 398
Kowalewski Kazimierz 554, 560
Kowalewski Zygmunt 519
Kowalik (?) d-ca 2 plut. 4 komp. Obw. Czortków Insp. Czortów AK 213
Kowalska Irena „Elżbieta” 263
Kowalski (?) lek. w Obw. Łuck Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 268
Kowalski Jerzy „Baba”, „Alfa”, „Skorupa Wiesław” 69
Kowalski Karol „Bartek” 159-160, 164
Kowalski Olgierd 310, 312
Kowalski Ryszard Zbigniew „Benga” 271
Kowalski Stanisław „Zenon” 357
Kowalski/ Sowiński” zob. Soroka Józef
„Kowiec” szef Wydz. Opieki Społ. ODR w Nowogródku 418
„Kowiński” zob. Bednarek Jan
Kownacka-Góral A. 281, 295
Kownacki Piotr 448
Kowpak Sidor 171
„Kozak” zob. Trelewicz Janina
„Kozak” por. kwater. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
„Kozak” por. of. zaopatrzenia kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK
Kozakiewicz Janusz „Jeremiasz” 551
„Kozicki” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
Koziej Aleksander „Cis” 328
„Kozielski” zob. Przybyłek Jan (?)
Koziell-Poklewski Józef „Wir” 489
Kozik Jan „Zdzisław”, „Karski”, „Walek”, „Czerwony” 79, 119-120, 125, 130
Kozinek Tadeusz „Jemiola”, „Mścibor” 66
Kozinski Henryk „Florian” 77-78, 120, 124
Kozinski Jan „Kierdej”, „Kosa” 269
Kozinski Stanisław 363
Kozioł Bronisław „K” 407

INDEXS OSOBOWY

- Koziół Stanisław 137
 „Koziół” zob. Stosuj Eugeniusz
 „Koziół” sierż., kwater. w Oddz. III kom. Obw./
 Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogród-
 dek AK 406
 Kozioradzki Leszek Kazimierz „Bohowityn”, „Wik-
 tor” 47
 Kozłowicz Kazimierz „Baron” 72
 Kozłowska Czesława „Wiara” 535
 Kozłowski Albert „Jastrząb” 272, 309
 Kozłowski I. 148, 258
 Kozłowski Jan „Jan” pchor. 487-488
 Kozłowski Jan „Jom”(?) pchor. 424
 Kozłowski Jan „Kondensator” 490
 Kozłowski Julian „Cichy” 263-264
 Kozłowski Kazimierz „Zochna” 152
 Kozłowski Ludosław „Lud” 534-535
 Kozłowski Patryk 467-468
 Kozłowski Rudolf „Janusz”, „Jasiek” 78
 Kozłowski Władysław „Jarema” 328
 „Kra” zob. Kopisto Waclaw
 Krański Marcei „Babinicz” 326
 Krajewski Henryk „Trzaska”, „Wicher” 356-357,
 365, 368
 Krajewski Józef 450-451
 Krajewski Kazimierz 31, 116, 135, 146, 157, 157,
 165, 199-200, 260, 345, 347, 349-350, 352-
 353, 359-362, 369, 375, 379, 383-384, 387,
 390, 396, 403-405, 410, 413-414, 418, 428,
 439, 455, 470-471, 477, 485, 515, 523, 526,
 531, 541, 545-548, 550, 552-553, 555-557,
 562, 565-572
 „Krak” zob. Stojanowski Michał
 „Krak” zob. Ślęczka Franciszek
 „Krak” zob. Wędzicha Kazimierz
 Krakowiak Józef 299
 Krakowska W. „Ewa” 404
 Kramer (?) organizator struktur ZWZ w Śniatyniu
 150
 Kranc Remigiusz 305
 Krasicki Andrzej „Bojar” 416
 Krasowska Stanisława 150
 Krasowski Jerzy „Lech” 315, 323, 328
 Krasowski Marcin 150
 Krassowski Władysław „Dąbrowa” 548
 Krasucki Edward „Zolza” 324, 331, 333
 Krasucki Stanisław 346, 349
 Krasulski Jan Antoni 162
 Kraszewski Jan 316
 Kraszewski Stanisław 269, 315
 Kraszewski Władysław 269
 Kraśnicki (?) ks. w Jazłowcu 235
 Kraśnicki Józef „Godlewski” 217
 Krauze Czesław 308
 Krauze Kazimierz „Wawrzecki” 496
 Krawczak Franciszek „Żeliwo” 324, 331, 334
 Krawczakówna Halina „Alinka” 333
 Krawcenko Eugeniusz „Ordon” 411
 Krawczyk Joanna 222-223
 Krawiec (?) „Legun” st. wachm., szef uzbrojenia
 Oddz. II Obw./Ośrodek Stołpce Insp. Środk.
 Okr. Nowogródek AK 407
 „Krawiec/Sołtys” zob. Kościelniak Włodzimierz
 Kreciński Jan 85
 „Kreczetow” zob. Goebel Stefan
 „Krepdeszyn” zob. Jensz Jerzy
 Krepski Tadeusz 317
 „Kreska” zob. Holcówna Henryka
 „Kresowianka” zob. Kościalkowska Irena
 „Kret” zob. Lassota Mirosław
 „Kret” ppor., d-ca 4 komp. terenowej Obw. Woł-
 kowysk AK 556
 Krężel Paweł „Drucik” 219
 „Kroczek” zob. Półtorak Józef
 „Krogulec” kpt., kmdt Insp. Zach. Okr. Lwów
 ZWZ-AK 88
 „Krok” zob. Stojanowski Michał
 Krokay Marian Walery „Murawa”, „Siwy” 266-
 267, 311, 323, 327
 Kropaczew Jan „Grzmot” 271
 „Kropka” zob. Rykowska Helena
 „Kropka” zob. Siemaszko Janina
 „Kropka” zob. Siemaszkowa Janina
 „Kropla” zob. Witkowski Antoni
 Krotkiewski Edward „Sfinks” 266, 326, 331, 334
 Król Jan „Grześ”, „Grzegorz”, „Grzela”, „Gazda”,
 „Chemik”, „Tadeusz” 47, 54, 65, 70,
 Król Kazimierz 149
 Król Piotr „Piorun” Ślązak, dezterter z Wehrmach-
 tu 186-187
 Królak Stanisław „Róża”, „Abe” 382-383, 384
 Kruczkowski Kazimierz 81
 „Kruk I” zob. Stojanowski (?)
 Kruk Ignacy 218
 „Kruk II” adiut. kmdta Obw. Wołkowysk AK
 553
 Kruk M. żołnierz 11 komp. terenowej AK w Obw.
 Wołkowysk AK 564
 „Kruk Wiktor”, „Kruk II” plut. pchor., of. łączn.
 w kom. Obw. Wołkowysk AK 554

INDEKS OSOBOWY

- „Kruk” d-ca Rej. „Belweder” w ramach Okr. ZWZ Stanisławów 149
- „Kruk” d-ca zwiadu komp. Juraciszki Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
- „Kruk” zob. Andrzejewski Antoni
- „Kruk” zob. Boniewicz Dionizy
- „Kruk” zob. Boruch Józef
- „Kruk” zob. Borysiuk Zdzisław
- „Kruk” zob. Chrzęszczewski Wincenty
- „Kruk” zob. Feszczak (?)
- „Kruk” zob. Imiałek Edward
- „Kruk” zob. Kurstak Mieczysław (Leonard)
- „Kruk” zob. Makłowicz Jarosław
- „Kruk” zob. Pawlik Kazimierz
- „Kruk” zob. Pieńkowski Leon
- „Kruk” zob. Semkowicz Mieczysław
- „Kruk” zob. Stojanowski (?)
- „Kruk” zob. Sucharzewski Władysław
- „Kruk” zob. Tymowicz Filip Benicjusz
- „Kruk” zob. Waszkiewicz Wincenty
- „Kruk” zob. Wąsowicz Stanisław
- „Kruk” zob. Żurawski Karol
- „Kruk” ppor. of. Wydz. Wojsk. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
- Krukowska Jadwiga 217
- Krukowski Kazimierz „Sęp” 216
- Krukówna Stanisława „Stanisława” 65
- Krupa Alojzy „Kajak” 272, 320,
- „Krupski Zenon” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
- Kruszynka” szef Oddz. II Obw./Ośr. Stołpce Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 407
- Kruszyński Bohdan „Pomian” 208, 211, 215
- Krutin Stanisław „Miku” 83
- Kryciński Władysław „Władek” 186
- Krygier Robert 150
- „Krysia” zob. Borysewicz Jan
- „Krysia” zob. Czerwijowska Ludwika
- Krysiak Zygmunt 210
- Krystosiak Tadeusz „Synchron” 545
- „Krystyn” kmdt Obw./Ośr. Stołpce Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 407
- „Krystyna” łączn. Rej. II Dzielnicy Wsch. Okr. Lwów ZWZ-AK 77
- „Krystyna” zob. Dziewulska Aniela
- „Krystyna” zob. Hnatow Czesława
- „Kryza” zob. Pradun Michał
- „Kryza” zob. Pradun Michał
- „Kryza” zob. Zaręba Henryk
- „Krzak” d-ca plut. Maciuki komp. Traby Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
- „Krzak” zob. Lisowski Edmund
- Krzeczkowski Józef 399
- „Krzem” zob. Kuroń Henryk
- Krzemień Władysław 149
- „Krzemień” zob. Grądyński Czesław
- „Krzemień” zob. Motylewicz Piotr Paweł
- Krzemiński Władysław 306
- Krzeszowski Lubosław „Ludwik” 426, 434-435, 454, 474, 482
- „Krzysia” zob. Iżycka Romana
- Krzysiak Bronisław „Lew” 184
- „Krzysztof” kier. łączn. operacyjnej Dzielnicy Zach. Okr. Lwów AK-ZWZ 80
- „Krzysztof” zob. Pecul Wacław
- „Krzysztof” zob. Rogoliński Bohdan
- „Krzysztoporski” zob. Huss
- „Kryz” zob. Kwiatkowski Franciszek
- „Krzywda” kier. Oddz. Vb Kom. Okr. AK Tarnopol 208
- „Krzywda” kier. Wydz. organizacyjnego Dowództwa Okr. ZWZ w Stanisławowie 147
- Krzywicki Kazimierz „Wiesław” 407-408, 415
- Krzyżanowski Aleksander „Wilk”, „Wesołowski”, „Dziemido”, „Kulczycki Jan”, „Smętek”, „Wesołowski Andrzej” 388, 404, 421-423, 425-426, 429, 434-435, 450, 452, 454, 457, 459, 464, 466, 468, 474-475, 477, 479, 482-483, 498-501
- Krzyżanowski Bronisław „Bałtruk” 460, 485
- „Ksawery” zob. Mościński Gerard Julian
- „Ksawery”, „Żbik” adiut. w kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 163
- „Ksiądz Piotr” zob. Laska J.
- „Księżniczka” zob. Drucka-Podbereska Halina
- Książopolscy bracia 528
- „Kuba” plut. of. uzbrojenia kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
- Kubacki Jan „Horeszko” 84
- Kubala Edward „Kostek” 328
- Kubalski Jan „Grot” 270
- Kube Wilhelm 379
- Kubicki „Popiel” of. informacyjny w sztabie kmdta Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 217
- Kubicki Jan „Józefinka” 259
- Kubrakiewicz Zbigniew 132
- Kubski Zenon Henryk „Lech” 70, 74, 121, 128
- „Kucharski Janusz” zob. Dunin Janusz Józef

INDEKS OSOBOWY

- Kucharski Kazimierz „Szczepan”, „Szymon” 452, 456, 461, 483
 Kucharski Leopold 38
 Kucharski Piotr 309
 Kucharski Roman „Wrzos” 307, 309, 317, 330
 Kucharzewski Jan 308
 Kuczera Jan 214
 Kuczyński Jan „Janek” 398
 Kuczyński Józef „Orlik” 272, 285, 286, 308, 327
 Kuczyński Stanisław „Spartak” 327
 Kuczyński Wacław „Mit”, „Kłos” 411
 Kućma Stanisław 186
 Kudelski Franciszek „Filus” 412
 Kuderewicz Maria 94
 Kudła Eugeniusz „Witold” 53
 Kukiel-Krajowski Stanisław 485
 „Kukus” zob. Jurczyk Jerzy
 „Kula” zob. Rybka Franciszek
 „Kulas” zob. Gola Edward
 Kulczycka Barbara „Grażyna” 268
 Kulczycki Zygmunt „Ząb”, „Olgierd” 268, 323, 327
 Kulczyński Stanisław „Adam”, „Topolski” 33
 „Kulesza” zob. Prass Karol Józef
 Kulik Augustyn „Gruby” 154
 Kulikowski (?) „Agat” adiut. baonu I/50 pp 27 WDP AK 325
 Kulikowski Julian „Drogomir”, „Ryngraf”, „Witold Drohomirski” 426, 450, 454, 479, 481-483
 Kulikowski Stanisław „Wit” 77
 Kulin Stanisław 162
 Kulińska Lucyna 175, 228, 276, 281, 292, 312
 Kuliński Stanisław Eugeniusz „Skrzypek”, „Papcio” 51
 Kulisz Aleksander 294
 Kultysówna Janina „Błyskawica” 16
 Kułak Jerzy 568
 Kułakowski Aleksander „Rywal” 62, 215
 „Kumkor”, kmtd plac. Podbrzezie 2 Wileńskiej Bryg. AK 490
 Kuncewicz Roman „Romek” 259
 Kundziczowie rodzeństwo 537
 Kunert Andrzej Krzysztof 585
 Kunicki Aleksander 358
 „Kunigas” zob. Biernacki Józef
 Kuphal Tadeusz „Gustaw” 267, 300
 Kupicz Włodzimierz „Zygmunt” 353, 358-360
 Kuprianowicz Maria „Masza” 401
 Kurant Bolesław 327
 „Kuraś” zob. Bryl Andrzej
 Kurdyba Edward 145
 Kurdybacha z d. Ehrenkreutz Emilia „Elza” 51
 „Kurek” zob. Snastin Wiktor
 Kuriata Dominik 300
 Kuriata Stanisław 302
 Kuriatowie bracia 302
 Kurkowa Lidia 533
 Kuroń Henryk „Krzem” 29
 Kurowski Władysław 302
 „Kurowski” zob. Żurawski Kazimierz
 „Kurp” zob. Tabaczyński Tadeusz
 Kurstak Mieczysław (Leonard) „Kruk”, „Żelisław” 538, 546, 548, 551
 Kurtarz Józef „Dąb” 210
 Kurtycz Ludwik „Mazurkiewicz” 90, 128, 134
 Kurylewicz Józef 38
 Kuryluk Karol „Florian” 25
 „Kurzawa” zob. Kordas Tadeusz
 „Kurzawa” zob. Młotkowski Feliks
 „Kurzawa” zob. Rutkowski Kazimierz
 Kurzeja Adam 308
 Kurzydłowski Stanisław „Jurek” 311, 326
 Kusiński Józef 175-176
 Kuszelewski Olgierd „Sulima”, „Ola” 403, 407-408, 416, 419
 Kutyba Edward (o. Kasjan – franciszkanin-reformata) „Zeno” 80
 „Kutyba” sierż., szef wyw. komp. Szczuczyn i szef żandarmerii Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 408-409
 Kutzner Andrzej „Mały” 470
 Kuzik Marcin 238
 Kuźma Leon „Czarny” 327
 „Kuźma” zob. Habiniak Aleksander
 Kuźmińska Janina 391, 394
 Kuźmiński Józef Jan 397
 Kuźmiński Józef 394
 Kuźmiński Władysław 240
 „Kuźmirski Andrzej” zob. Pacak Zdzisław Józef
 Kuźniar (?) „Boruta” sierż., d-ca oddz. w Obw. Zbaraż Insp. Tarnopol AK 217
 Kuźniar Onufry „Popiel” 74, 87, 112, 126
 Kwakszyc Michał „Kowal” 424, 488
 Kwaśnicki Marian 243
 Kwaśniewski Antoni 109
 Kwaśniewski Mikołaj „Strońc” 107
 „Kwaśny” zob. Woźniak Jan
 Kwiatek Stanisław 87
 „Kwiatkowski Andrzej” zob. Brudkowski Adam

INDEXS OSOBOWY

- Kwiatkowski Franciszek „Krzyś” 433
Kwiatkowski Stanisław ks. 110
„Kwiczak Władysław” zob. Twerdochleb Józef
„Kwiryn” zob. Vacqueret Juliusz Stanisław
- „Laborant”, „Daniel” ppor., kier. Oddz. IV w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 165
„Lach Henryk” zob. Pohoski Henryk
Lach Maria 36
„Lach” zob. Białokur Michał
Lachiewicz (?) d-ca plac’ samoobr. w m. Jungówka 316
Lachman Bolesław 213
Lachowicz (?) żoł. plac. ZWZ w Nadwórnej 153
Lachowicz Marek „Bratek” 324, 331, 334
Lachowicz Marian 38
Lachowicz Stanisław 24, 169
Lachowicz Stanisław „Wiktor” 53
Lagun (Łaguna) Jan „Juras” 149, 155
„Lalka” zob. Chomsowa (błędnie: Chamsowa) Władysława Larysa
„Lama” zob. Garczyński Jan
„Lama” szef Komisji Oświaty i Kultury w PDR w Lidzie 419
„Lampart” zob. Ratyniec Adam
„Lancet” zob. Iwanowski Lech
Lanckorońska Karolina 41
„Lando” kpt. d-ca konsp. grupy na Podlasiu, podporządkowanej kom. SZP 512
„Lang Edmund”, „Lang” zob. Nuskowski Bernard Edmund
Lang Michał 20
Lang Zygmunt „Ostoja”, „Żaba” 55
Lang Zygmunt „Surma”, „Keczel”, „Roman”, „Grodzicki Roman”, 207
Langer (?) inż. z-ca delegata rządu we Lwowie 33
Langier Stefan adwokat 33
Langner Władysław 12
Lappiere Jan „Kamień”
„Larysa” zob. Chomsowa (błędnie: Chamsowa) Władysława Larysa
„Las” zob. Spólnicki Jan
„Las” zob. Walecki Bronisław
Laska (?) kier. tartaku, d-ca struktur konsp. w Wołochcie 154
Laska J. „Ksiądz Piotr” ks. kapelan 6. Wileńskiej Bryg. AK 492
„Laska” zob. Łuszczynski Stanisław
„Laskowiak” zob. Matusiak Stanisław
Laskowski Leon 314
Laskowski Mieczysław „Ciernik”, „Daniel”, „Koryzma”, „Leliwa”, „Mieczysław” 64, 67
Laskowski Tadeusz 159
Lasocka Krystyna „Baśka” 206
Lasocki Stanisław 305
Lasota Witold „Skoczek”, „Wiesław” 356-357
Lassota Mirosław „Kret” 361
Laszczyk Władysław „Telegraf” 271
„Laura” zob. Pelczarska Irena
Lauterbach Eugeniusz „Szelma” 145
Lauterbach Tadeusz „Kłępa” 145
„Lawina” zob. Świerżewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzewski) Stefan
Lebiedź Tadeusz 549
Lecewicz Ksawery „Spokojny” 327
Lech Antoni 300
Lech Jan Kazimierz „Czarny”, „Granit”, „Wrak” 31, 56, 63-64, 66
Lech Kazimierz „Dębski” kmdt Straży Obywatelskiej w pow. mościskim 35
„Lech” z-ca szefa ref. przerzutów Oddz. III Operacyjnego Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 56
„Lech” zob. Borzykowski Zbigniew
„Lech” zob. Brzozowski Marcin
„Lech” zob. Kościalkowski Sergiusz Zyndram
„Lech” zob. Krasowski Jerzy
„Lech” zob. Lubasowski Julian
„Lech” zob. Nowakowski Hieronim
„Lech” zob. Wieczorfiński Kazimierz
„Lech” zob. Woyno Olgierd
„Lech” zob. Żarnowiecki Robert
„Lechocki” zob. Żarnowiecki Robert
„Lechosław” zob. Rogowski Jan
Lechowski Stanisław 150
Lefik Henryk „Tarzan” 494
Légé Emile „Emil” 79
Legeżyński Jan 72
„Legun” zob. Krawiec (?)
„Leliwa” kwater. 8 komp. 26 pp Okr. Lwów AK-ZWZ 89
„Leliwa” zob. Dobrzański Piotr Jerzy
„Leliwa” zob. Łaskiewicz Stanisław
„Leliwa” zob. Zamojski Antoni
„Leliwa” st. sierż. d-ca 3 komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
„Leliwa” szef Oddz. II Obw./Ośr. Lida Insp. Płn. Okr. Nowogródek AK 407
Lempart Wincenty „Wichura” 324, 331, 334
„Lena” zob. Oriolowa Franciszka Helena
„Lena” zob. Stępkowska Lucyna

INDEXS OSOBOWY

- „Lena” / „Hanka” zob. Mikcińska Stanisława
Lenczewski Kazimierz „Strzemińczyk” zob. Lenczewski-Samotyja Kazimierz „Strzemińczyk”
Lenczewski Witold „Wiktor”, „Strzała” 395, 399, 412
Lenczewski-Samotyja Kazimierz „Strzemińczyk” 266, 325, 331, 334
Lenkiewicz Adam Ambroży 46
„Lenkija” zob. Żyła Górecka Maria
„Leon” zob. Dobrzański Mieczysław Karol
„Leon” zob. Kielbowski Kazimierz
„Leon” zob. Obtułowicz Adam
„Leon” z-ca szefa WSOP Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 408
„Leonard” zob. Wojtowicz Bronisław
„Leopold” szef ref. sap. w Kom. Okr. Stanisławów ZWZ 159
Lepecki Tomasz „Sowa” ks. 361
Lercer Tadeusz „Zew”, „Murawa” 211
Lerski Jerzy 20
„Lerski Lesław” zob. Sadowski Lech
Leski Kazimierz 13
Leszczewicz Władysław „Gołąb” 493
„Leszczyna” zob. Czachurski Kornel
„Leszczyński Jerzy” zob. Ratajski Leszek
Leszczyński Marian 209
„Leszczyski” st. insp. WSOP Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 58
„Leszek” zob. Niemczycki Stanisław
Leszkowicz Tomasz 321
Leśniak Jan „Marian” 266, 324
Leśniewski Włodzimierz „Tur”, „Drobinka” 464, 483, 485
„Leśny Dziadek” zob. Józefczak Jan
Letowt Kazimierz „Ala” 411
„Lew” zob. Krzysiak Bronisław
„Lew” zob. Malinowski Ludwik
„Lew” zob. Wolski Bogusław
„Lew” zob. Zaniewski Antoni
„Lew” pchor. d-ca oddz. Kedywu w Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK
„Lewald” zob. Miłaszewski Kacper
Lewandowska Stanisława 457-458
Lewandowski Adam 549
Lewandowski Józef 211
Lewandowski Kornel „Spalony”, Tokarczyk 327, 487
Lewandowski” zob. Hajciuk Jan
Lewczuk Stefan „Jeleń” 266
Lewicka Maria 27
Lewicki Roman Antoni „Góra” „Róg” 40
Lewinowa (?) san. w szp. part. w m. Starzynki (później w m. Gliniki) 394
„Lewko” zob. Spitziar Karol Tadeusz
Lewkowicz Tadeusz „Jez” 326
Leżohubski Jan 360
Libako Jan „War” 495
„Liban” zob. Mydlarz Albin
„Licho” zob. Szabunia Stanisław
Lichtenberg Izaak 98
„Licznik” st. sierż. d-ca komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 549-550
„Ligeża” zob. Wawrzyńczyk Stanisław
Ligocki Stanisław „Lis” 414
„Lilia” ks. działat w wydz. informacyjnym BIP-u we Lwowie 29
„Limba” zob. Czarniecki Stanisław
„Limba” zob. Gilowski Stanisław
„Limba” zob. Kimelman Ludwika
„Limba” zob. Rybakowa Bronisława
„Lin” zob. Skalski Janusz
Linde Bernard
Liniarski Władysław „Mścisław” 513-515, 522, 526, 530-531, 539, 541, 558, 565, 567, 579
Lipa Mieczysław „Wichura” 217-218, 248
„Lipek” zob. Smela Jan
„Lipiec” zob. Rutyna Franciszek
Lipińska Grażyna 519
Lipiński Jan 321
Lipiński Ksawery 302
„Lipniewicz” zob. Domurat Franciszek
Liponoga Jan 217
„Lipski Jerzy” zob. Domurat Franciszek
„Lis Kula” zob. Szarwilo Lucjan
Lis Wojciech 455
Lis Zbigniew „Zosik” 204, 210, 216, 228
„Lis” kmdt Okr. Nowogródek ZWZ 401
„Lis” kpr., of. wyw. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
„Lis” zob. Borodej Mieczysław Karol
„Lis” zob. Hawliczek Izidor
„Lis” zob. Ilkowski Witold
„Lis” zob. Jaśkowski Stanisław
„Lis” zob. Ligocki Stanisław
„Lis” zob. Marchewa Stanisław
„Lis” zob. Mostowiec Marian
„Lis” zob. Oliwa Apolinary
„Lis” zob. Preisler Mieczysław
„Lis” zob. Świerziński Antoni

INDEKS OSOBOWY

- „Lis” zob. Wierzbowski-Stoś Mieczysław
 „Lis” plut. adiut. kmdta Obw. „Prawy Niemen”
 AK 546
 Lisiewicz Teodozja 35
 Lisik Jan „Willi” 85
 Lisowski Andrzej „Wilczek”, „Dzik” 408
 Lisowski Edmund „Krzak” 496
 Lisowski Jan „Korsarz” 480, 491
 Lissoń Jan „Cień” 267, 326
 „Lister” d-ca 1 drużyny plut. Feliksa Milana w Dro-
 hobiczu 93
 „Liść” zob. Cienkusz Józef
 Liśkiewicz Józef „Roża” 414
 Liśkiewicz Tadeusz dr 214
 „Literat” zob. Majewski Józef
 Litwinowicz Tadeusz „Dzik” 328
 Lityński Karol „Pestka” 406
 „Liwski” (?) por. kmdt Obw. Grodno SZP-ZWZ
 Insp. Grodno SZP-ZWZ 516, 544
 „Liwski” por., of. SZP na Białostocczyźnie 515
 Loga Zofia 554
 „Lolita” zob. Chrzanowska Karolina
 „Lonia” zob. Paprocka Leontyna
 „Lonka” zob. Błażewiczówna Leokadia
 „Lont” zob. Godziński Józef
 Loranż (błędnie: Lorentz) Jan „Lursen” 43
 „Lot” zob. Konradowicz Władysław
 „Lotka” zob. Barszczewska Leokadia
 „Lotnik” zob. Januszewski Andrzej
 „Lotnik” ppor. d-ca 12 komp. Zgrup. Nadniemeń-
 skiego Okr. Nowogródek AK 415
 „Luba” chor. z-ca d-cy i szef komp. Juraciszki Ośr.
 Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK
 411
 „Lubań” zob. Chwalibóg Józef Zbigniew
 Lubasowski Julian „Dąb”, „Lech”, „Taran” 525,
 545, 549, 559, 565
 Lubasowski Czesław 197, 208
 „Lubicz” zob. Ojrzynski (?)
 „Lubicz” zob. Szulmiński Mieczysław
 Lubicz-Zapaśnik Wiktor „Donat” 414
 „Luboń” zob. Bąbiński Kazimierz
 Lubowiecki Jerzy „Operat” 362
 „Lucjan” zob. Dobrowolski Józef
 „Lud” zob. Kozłowski Ludosław
 „Luda” zob. Stańczyk Helena
 „Luda” zob. Tatarski Roman
 „Ludbor” zob. Hebrowska Maria
 „Ludka” zob. Szwabowiczówna Ludmiła
 „Ludka” zob. Wiśniewska Ludwika
 „Ludmiła” zob. Weberowa Maria Izabela z d. Szczę-
 ciekiewiczówna
 Ludowicz-Gładkowska Maria „Zoja” 268
 „Ludwik” zob. Dulniak Ludwik
 „Ludwik” zob. Kaźmierski Jerzy
 „Ludwik” zob. Krzeszowski Lubosław
 „Ludwik” zob. Pałys Ludwik
 „Ludwik” zob. Podhaniuk Jan
 „Lufa” zob. Wieliczka Henryk
 „Luiza” zob. Małczyńska Emilia
 „Luka” zob. Dąbrowski Ludwik
 Lukesch Adam „Wil” 75
 „Lursen” zob. Loranż (błędnie: Lorentz) Jan
 Lusek Joanna 203
 „Lusia” zob. Sarecka Maria
 „Luś” zob. Popławski Wilhelm
 „Luśnia” zob. Czerwiński Stefan
 „Lutański Tadeusz” zob. Mróz Władysław Jan
 „Lutek” zob. Świerszcz Lucjan
 Lutkiewicz Norbert „Karol” 489
 Lutze Wiktor 483
 „Lwiątko” zob. Klimoczuk Zygmunt
 „Lwie Serce” zob. Kasprowicz Ryszard
 „Łaba” szef sl. sprawiedliwości (WSS) w Oddz.
 I kom. Okr. Nowogródek ZWZ-AK 401
 Łabędź (?) d-ca Odc. Górnik Obw. Dubno Insp.
 Rej. Dubno Okr. Wołyń AK 272
 Łabędź Józef 308
 „Łabędź” zob. Rzuchowski Michał
 Łabudziński Henryk „Boruta” 542, 554
 Łabunskas brał udział w mordowaniu ludności cy-
 wilnej w Ponarach 464
 Łabuszewski Tomasz 523, 526, 536, 541, 545-548,
 550, 552-553, 555-558, 561-562, 565-572
 Łabuziński (Łabudziński) Henryk „Boruta”, „Zwy-
 kły” 529, 553-554, 560
 Łada Lech „Żagiew” 260
 Ładoń Michał „Korybut” 265
 „Ładyna” zob. Sulik Nikodem
 Łagoda Edward „Wołodyjowski” 553, 559
 Łaguna Jan „Juras” zob. Lagun Jan
 „Łan” zob. Polak Edward
 Łanowski Zygmunt „Damian”, „Ernest” 50, 61,
 133
 Łańcucki Adam ks. 209
 „Łasica” zob. Różański Józef
 „Łasica” zob. Toth Fryderyk Karol
 Łaszczuk Władysław „Telegraf” 260
 Łaskiewicz Czesław „Żbik” 495

INDEKS OSOBOWY

- Łaskiewicz Stanisław „Leliwa” 521, 528, 536
 Łaskiewicz Stanisława „Nadzieja” 532
 Łatkowski Stanisław „Poraj” 76
 Ławrynowicz (?) szef magazynu broni Kedywu
 w Okr. Poleskim AK 351
 „Łacka Marta” zob. Jakubowska Stanisława
 „Łacki Józef” zob. Dobrzański Mieczysław Karol
 Łenyk Władysław „Poker” 266
 „Łęk” zob. Grycerski Eugeniusz
 „Łodyga” zob. Chołoniewski Andrzej Adam
 Łokuciewski Henryk „Czarny” 494
 Łomacki Leon 485
 Łomański Antoni „Saper” 327
 Łomiński Kazimierz 109-110
 Łomnicka Maria 215
 Łopatto Witold „Batory” 60
 Łopatynski Jan 216
 „Łopot” zob. Władysław Jan Władysław
 Łossowski Piotr 447, 580
 Łoś Stanisław 301
 „Łoś” kier. Oddz. Vb Kom. Okr. AK Tarnopol
 208
 „Łoś” ppor., d-ca plac. 4 Rej. I Miasto Grodno
 Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
 „Łoś” szef Oddz. V komp. Żołudek Obw./Ośr.
 Szczuczyn Insp. Środkowego Okr. Nowogród-
 dek AK 409
 „Łoś” wachm., działał w konspiracji SZP-ZWZ
 w Grodnie 517
 „Łotr” zob. Sury Tadeusz
 „Łowicka Ludwika” zob. Smagaczowa Ludwika
 „Łowicki Kazimierz” zob. Smagacz Marian Wła-
 dysław
 Łoziński Jerzy „Jerzy” 486
 Łoziński Marcin 303
 Łoziński Mirosław 291, 293
 Łoziński Tadeusz „Jacek” 168
 Łozowski Antoni „Antoni”, „Brodacz” 415
 Łozowski Kazimierz „Łysy” 413
 Łuba W. 345
 Łubikowski Józef „Sybirak” 381, 405, 418
 Łucarz Jan „Jur” 325
 Łuciów Władysław 244
 „Łucja” zob. Jakubowska Stanisława
 Łucki Lejzer 345
 Łuczkiwicz Zygmunt 41
 Łuczyńska Bronisława „Ola” 263
 Łuczyński Kazimierz „Sęp” 551
 Ługowski Wacław „Burza” 408, 417
 „Łuk” zob. Dobrzyński Wacław
 Łukaniszyn Bronisław 153
 Łukasiuk Władysław „Młot” 499, 501-502
 Łukasz Władysław 377
 Łukaszewicz Józef „Hart” 359
 Łukaszewicz Michał 484
 Łukaszów Jan zob. Olszański Tadeusz
 Łukaszów Michał „Kanarek” 235
 Łukawski Józef „Garść” 326
 Łukawski Władysław 171
 „Łukiański” d-ca Oddz. IV komp. Ostryna Obw./
 Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek
 AK 410
 Łukomski Grzegorz 421
 Łukowicz Mieczysław „Cwaniak” 91
 „Łupaszka” zob. Szendzielarz Zygmunt
 „Łuska” zob. Dyczko Franciszek
 Łuszczyński Stanisław „Laska” 487
 Łuszczyński Wincenty 485
 Łużny (?) przewodnik w Nadwórnej 153
 „Łysy” zob. Łozowski Kazimierz
 Łyszczarz Bogusław 87, 125
 Łyszczynski (?) „Dzieździc” kmdt Rej. Małoryta
 Obw. Brześć Insp. Rej. Zach. Okr. Polesie AK
 360
 „M I” zob. Metzger Edward Adolf
 Maceluch Eugeniusz 219, 244
 Maceluch Jan „Żuk” 217
 Mach Antoni 210
 Machalski (?) por. d-ca grupy POWW we Lwowie
 13
 Machniewski lek. w Obw. Łuck Insp. Rej. Łuck
 Okr. Wołyń AK 268
 Machnowska-Kondratowa Wanda 409
 „Machoń” zob. Górny Jerzy „Machoń”
 „Machoń” pchor., wykładowca w szkole podchorą-
 żych Obw. Wołkowysk AK 529
 Maciążek Mieczysław 319
 „Maciej” kmdt Rej. II Dzielnicy Płd. Okr. Lwów
 ZWZ-AK 75
 „Maciej” zob. Dobrzański Jerzy
 „Maciej” zob. Stopa Ryszard
 Maciejewicz Kazimierz Julian „Dar” 88
 „Maciejowa” zob. Fiedorowicz Irena
 „Maciek” zob. Kostuik vel Piotrowski
 Macieliński Emil „Kornel” 21, 33, 43, 46
 Maciukiewicz Bronisław „Bak” 571
 Mackiewicz Walentyna 532
 „Maczuga” zob. Pietuchowski Szymon
 „Maćkowa” zob. Twerdochleb Józef

INDEKS OSOBOWY

- Madej Władysław „Winiarz” 164
 „Madej” zob. Chwalibóg Józef Zbigniew
 „Madej” zob. Żubr Feliks
 Madejska Maria „Siostra” 457
 Madoński Franciszek „Chmura”, „Pochmurny” 410, 489
 Madurowicz Roman „Osa” 77, 79, 120, 124
 „Madziarek”, „Mazurek” st. sierż., of. zaopatrzenia kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 „Magda” zob. Braszówna Lidia
 „Magda” zob. Etterle Maria Magdalena
 „Magdalena” zob. Przeździecka Janina
 Maguza Zygmunt 333
 Mahrburg Hanna „Hanka” 462
 Mahzur (?) leutnant niemiecki 544
 „Maj” zob. Majewski Kazimierz [Tadeusz]
 Majcher Władysław „Arat” 324
 Majchrzak Józef 210
 Majczuk Jan „Żbik” 361
 Majewska Stefania „Stefa” 165
 Majewski Józef „Literat” 454, 489
 Majewski Kazimierz [Tadeusz] „Grzbiet”, „Szmigiel”, „Maj” 258
 Majewski Lucjan 363
 Majewski Rudolf Jan „Ejsmond Feliks” 156-157, 163
 Majewski Tadeusz „Szmigiel” 22, 345
 „Majewski” zob. Nowik Bolesław
 Majka Józef 164-165
 Majski Iwan 14, 198
 Majsner Stanisława 394
 „Majster” zob. Dobski Stanisław
 „Majzel” zob. Marcinkowski Teodor
 „Mak” zob. Gola Edward
 „Mak” zob. Węgierski Jerzy
 Makarewicz-Romiszeńska Irena „Kiera” 328
 Makaro Wacław „Czuwaj” 410
 Makarow (?) of. sowiecki, d-ca oddz. part. na Po-lesiu
 Makłowicz Jarosław „Kruk” 189
 Makolądra Łukasz ks. 238
 Makowski Wiesław „Wacław” 493
 „Maks” zob. Rymśa Antoni
 Maksymowicz Roman „Dąb”, „Tomasz” 51, 56
 Makuch Stefan „Samoski” („Samoski”) 70
 Makusch Zbigniew „Grom”, „Kazimierz”, „Kalwin”, „Zbyszek” 54
 Malak Zygmunt „Korwin” 360
 Malarz Tadeusz 153
 „Malarz”, kier. sekcji legalizacji w Oddz. I sztabu Okr. Stanisławów ZWZ-AK 164
 Malasiński Leon 532
 Malawski Heweliusz 198
 Malec Marcin „Baron”, „Zagozda” 84
 Maleczyńska Emilia „Luiza”, „Solveg” 59
 Małęczuk Witold „Cygan” 439
 Malewicz Henryk „Maluk” 398
 Malicki Juliusz „Michał” 75
 „Malina” zob. Czerwińska Jadwiga
 „Malina” zob. Pieniążek A.
 Malinowski Franciszek 317
 „Malinowski Jan” zob. Wojtanowski Ignacy Wiktor
 Malinowski Józef „Ćwik” 308, 327, 332
 Malinowski Leszek Jan 473, 484
 Malinowski Ludwik „Lew” 289, 317
 Malinowski Włodzimierz 217
 „Malinowski” zob. Świrski Kazimierz Jakób/Jakub
 Małski Władysław „Wład” 376
 „Maluk” zob. Malewicz Henryk
 „Malukiewicz” zob. Fedorowicz Witold
 „Mała” zob. Striglówna Jadwiga
 Małecka Maria „Nusia” lub „Nusia” 64
 Małek Józef „Borys” 408, 420
 Małocha Michał 313
 „Mały Władzio” zob. Ossowski Władysław
 „Mały” zob. Górski Władysław
 „Mały” zob. Kolendo Jan
 „Mały” zob. Kończal Antoni
 „Mały” zob. Kutzner Andrzej
 „Mały” zob. Polakiewicz (?)
 „Mały” zob. Szaszkievicz Kazimierz
 „Mały” zob. Witamborski Stanisław
 „Mały” plut., płatnik kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 „Mały” st. sierż., d-ca 4 komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
 Małyszewski Tomasz „Andrzej Ćwikła” 113
 „Mama” zob. Ramlo Helena
 „Mama” zob. Swarczewicz Józefa
 Mamczyc Józef „Spokojny” 401
 „Mandaryn” zob. Pacak Zdzisław Józef
 Manochin sow. komisarz na Wileńszczyźnie 468
 Manteuffel Jerzy 25
 Manugiewicz J. kur. Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK w Kutach 162
 Mańkowski Jan „Medyk” 491
 „Mar” mjr, kwater. w Oddz. IV Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 57
 Marchewa Stanisław „Lis” 487

INDEKS OSOBOWY

- Marciniak Stanisław „Miglań” 307
 Marciniak Piotr „Emil” 43, 147, 197
 Marciniak Zygmunt podof. 307
 „Marcinkiewicz” zob. Sudnik-Hryniewicz Stefan
 Marcinkowski Julian „Achilles” 488
 Marcinkowski Paweł „Tarnawa” 146-147
 Marcinkowski Teodor „Majzel” 149
 Mareczko Jan „Dzik” 328
 Marek Józef 114
 Marek o. Robert St. (bernaryn) 209
 „Marek/Mohort” zob. Markiewicz Ryszard
 „Marek” zob. Bohiński (Bocheński, Boheński, Bochiński) Bohdan
 „Marek” zob. Bochiński Bohdan
 „Marek” zob. Burba Witold
 „Marek” zob. Dubis Władysław
 „Marek” zob. Dzierżek Czesław
 „Marek” zob. Gawurski Henryk
 „Marek” zob. Grzywacz Bernard
 „Marek” zob. Markowski Stanisław
 „Marek” zob. Ochocki Stanisław
 „Marek” zob. Piontek Józef
 „Marek” zob. Siemaszko Kazimierz
 „Marek” zob. Szocik (?) Kazimierz
 Marel Wiktor 319
 „Margerita” zob. Kitowska Maria
 „Maria” kierowniczką Oddz. Va Kom. Okr. Tar-nopol AK 208
 „Maria” zob. Chęcińska z d. Niemiec Maria Alojza
 „Maria” zob. Mieszkowska Maria
 „Maria” zob. Skwarczyńska Stefania
 „Maria” zob. Sosnowski Józef
 „Maria” szyfrantka w Oddz. I Kom. Okr. Nowo-gródek AK 401
 „Marian Orzechowicz” zob. Czyżewski Julian
 „Marian” zob. Bugajski Otton
 „Marian” zob. Dyl Jan
 „Marian” zob. Konieczny Zenon
 „Marian” zob. Leśniak Jan
 Mariasz (?) żoł. plac. ZWZ w Nadwórnej 153
 „Marica” zob. Baranowska Irena
 Markiewicz Emil 357
 Markiewicz Franciszek „Michalski” 90
 Markiewicz Jerzy „Jaksa” 463
 Markiewicz Krzysztof „Czart”, „Boruta” 274
 Markiewicz Ryszard „Marek/Mohort” 265, 267, 312, 326, 331, 334
 Markiewicz Stanisław dr „Pius” 487
 Markiewicz (?) d-ca oddz. Kedywu w Insp. AK Grodno 543
 Markisz Franciszek „Niedźwiedź” 8, 571
 „Markiz” zob. Holdys Henryk
 Markow Fiodor 465, 467
 Markowski Damian 98, 101, 109, 116, 120-124, 126, 129-132, 189-190, 247, 365, 367-368, 423, 427-428, 434
 Markowski Stanisław „Marek” 72
 Markowski Stanisław „Różga”, „Gerwazy” 27, 61
 „Marlena” zob. Gryb-Łukowska Genowefa
 „Marliński” zob. Goc Włodzimierz
 „Mars” zob. Brudkowski Adam
 „Mars” zob. Olechnowicz Roman
 „Mars” zob. Sawicki Anatol
 Marszałek (?) „Sem” żoł. AK, radiotechnik we Lwo-wie 25
 Marszałek (?) ppor., żoł. Obw. Prawy Niemen Insp. Grodno AK 528
 Marszałek Grzegorz 317
 Marszałek Stanisław 317
 Marszałek-Kawa Joanna 221
 „Marszyński” zob. Karol Kazimierz
 „Marta Krzemcza” zob. Suszyńska Maria
 „Marta” zob. Chmielowna Maria „Marta”
 „Marta” zob. Jakubowska Stanisława
 Maruda Antoni „Zamek” 326
 Marzec Wincenty „Ciężki” 326
 Marzecki Piotr 259
 Marzewski (?) adwokat i działacz SN 152
 Marzewski vel Marchlewski vel Lewicki „Jastrzę-biec” 146-147, 149
 Masior Jerzy „Stefan” 129
 Masiulaniec Władysław „Robak” 491
 „Masza” zob. Kuprianowicz Maria
 Maszewska Kazimiera „Bronia” 168
 Maszkiewski Karol 7-8
 „Maś” zob. Czerkasow Józef
 „Mat” zob. Gron Kazimierz
 „Mateusz” zob. Haber Bolesław
 Matias Aleksander 317
 „Matiuszyn Aleksander” zob. Jani Leopold Teofil
 „Matros” zob. Kamiński Czesław
 Matulewicz Jan „Sęp” 266, 324, 331, 333
 Matulicz Józef 153
 Matus Bolesław 411
 Matusiewicz Edmund „Mundek” 412
 Matusiewicz Stefan 470
 Matusiak Stanisław „Laskowiak”, „Bies” 81
 Matuszkiewicz Józef 308
 Matuszyński Jan „Bystry” 270

INDEKS OSOBOWY

- Matuszyński Jan „Kmicic” 328
 Matyszczuk Józef „Spłonka” 326
 Matyszczuk Stefan „Rybak” 267, 326
 Matyszewski Tomasz „Andrzej”, „Ćwikła”, „Junak” 72, 89, 121
 Maurer Franciszek „Zyndram” 129
 „Maurycy” zob. Gramz Modest
 May Stanisław „Dziadzio” 454-455
 „Mazecki Antoni” zob. Iglewski Antoni
 Mazecki Bohdan „Kapszuk” 269, 316
 „Mazepa” zob. Nienartowicz Zygmunt
 Maziarski Feliks 135
 Maziej Kazimierz 197
 Mazur Grzegorz 12, 16, 22-23, 27-28, 30-31, 61-62, 68, 70-72, 74, 76, 81-82, 84-87, 89, 92, 117, 138, 147, 156-157, 159-163, 165-166, 173-174, 182, 184, 189, 191, 200, 202-203, 206, 216, 219, 247-248, 359, 405, 459, 484, 489, 582, 585
 Mazur Władysław Józef „Aleksander” 85
 „Mazur” zob. Koczarski (?)
 „Mazur” zob. Stawiej Stefan
 „Mazur” prowadzący magazyn Odc. I „Wachlarza” w Tarnopolu
 Mazurczak Jan „Kot” 218
 Mazurek Jan „Jawor” 259
 Mazurek Roman „Jan Orlan” 170
 Mazurkiewicz Edward 517
 Mazurkiewicz Jan „Radosław” 144
 Mazurkiewicz Karol „Mur” 73
 Mazurkiewicz Maria 29
 Mazurkiewicz Tadeusz 150
 „Mazurkiewicz” zob. Kurtycz Ludwik
 Mazurkówna Anna „Gila”, „Giga” 59
 „Mecenas”, Wróblewski Antoni
 Meckier (?) dr w sekcji sanit. 6(7) komp. 26 pp
 Okr. Lwów ZWZ-AK 91
 „Medicus” zob. Dietrich Seweryn
 „Medyk” zob. Mańkowski Jan
 Mehrenholz Marian „Wiktor”, „Solski” 36, 62
 Melanowski Zbigniew 357
 „Melchior” zob. Żygulski Kazimierz
 „Men” zob. Niedziński Mieczysław
 Merenholz Marian „Wiktor” zob. Mehrenholz Marian
 Mergentaler Jan dr „Jacek” 58
 Mergler Karol 299
 „Merz” zob. Paruszkiewicz (?)
 Meszczyński Henryk „Dziewic” 492
 „Meteor” zob. Pelchaty Marian
 Metzger Edward Adolf „E II”, „Hasling”, „Ketting”, „MI”, „Mitrega” 21, 41, 47
 „Mewa” d-ca posterunku PKB w Mańkowie 265
 „Mewa” zob. Szota Maria
 Mękański Stanisław „Dunin” 403
 Michajłowicz Iwan 277
 Michalczewski Wincenty „Mir”, „Celt” 57
 Michalczyk Aleksandra „Oleńka” 462
 Michaliszyn Paweł „Ryszard” 212, 235
 Michalska Halina „Ala” 394
 „Michalski Jan” zob. Gilowski Stanisław
 Michalski Władysław 210
 „Michalski” zob. Markiewicz Franciszek
 „Michał” zob. Janiak (?) „Michał”
 „Michał” zob. Malicki Juliusz
 „Michał” zob. Nagurski Teodor
 „Michał” zob. Woźniak Jan
 „Michał” plut., kmdt Rej. Mikołajów-Rozdół Obw. Siemianówka Insp. Płd. Okr. Lwów ZWZ-AK 85
 „Michał” pracownik drukarni Oddz. VI BIP Kom. Okr. Nowogródek ZWZ-AK 405
 Michańczyk Franciszek „Boa” 495
 Michniewicz Franciszek 219
 Mickiewicz Hipolit Józef „Adam” 489
 Miczyk Tadeusz „Juhas”, „Lach” 171, 173
 „Miecz” zob. Obertyński Mieczysław
 „Miecz” zob. Pieczko Ludwik
 „Miecz” zob. Widawski Józef
 Mieczkowski Aleksander „Klon” 545
 Mieczkowski Jan 517, 519
 „Mieczysław” zob. Borkowski Mieczysław
 Miedwiński (?) d-ca 1 komp. WSOP Insp. Brzeżany Okr. Tarnopol AK 209
 „Miedzianka” zob. Nienartowicz Zygmunt
 Miedziński Kazimierz 363
 Miedziński Mieczysław „Mon” 417
 Mielnik Tadeusz 317
 Mierzwiński (Mierzejewski) Krzysztof 345
 Mieszkowska Maria „Maria” 65
 „Mietek” zob. Brzozowski Jan
 „Mietek” zob. Górski Zygmunt
 „Mietek” ppor., z-ca szefa sanit. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 528, 547
 „Migacz” of. łączn. operacyjnej kom. Dzielnicy Płd. Okr. Lwów ZWZ-AK 75
 „Migłanc” zob. Marciniak Stanisław
 Mika Maria „Grażyna” 91
 „Mikado” zob. Bogdański Stanisław
 Mikcińska Stanisława „Lena”/„Hanka” 413

INDEXS OSOBOWY

- Miklaszewicz Józef „Fala” 8, 571
Mikołajewski Henryk 360
Mikołajski (?) sierż. d-ca plac. samoobr. w kol. Lipnik 316
„Mikoś” zob. Grygieńca (Grygieńczy, Gryginicz) Edward
„Miku” zob. Krutin Stanisław
Mikuczyk (?) pchor., d-ca 10 plut. komp. Wasiliszki Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 410
Mikulicz Stanisław 454
Mikusiński Przemysław 521, 532
Milan Feliks „Emir” 93
„Milena” zob. Sadowska Maria
„Miler Albin” zob. Czyżewski Ludwik
Milewski Michał ks. 105
Milewski Wiktor „Wit” 433
Milwid Witold „Todek” 485
Miłaszewski Kacper „Lewald” 390-392, 407
„Mimoza” zob. Szymczukiewicz Witold
Mincer Tadeusz „Wypłosz” 406
Minejko (?) „Wujek” kpt., kwater. 12 Oszmiańskiej Bryg. AK 494
„Miotelka” zob. Wiatr Gracjan
„Mir” zob. Michalczewski Wincenty
„Mira” zob. Kordasówna Kazimiera
„Mira” zob. Murowicki Kazimierz
„Mira” zob. Przedziecka Janina
Mirecki Eugeniusz „Adaś”, „Stwosz” 64
„Mirek” of. kontrwyw. w sztabie kmdta Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 217
„Mirek” zob. Wasilewski Bolesław
„Mirek” zob. Wróblewicz Józef
„Mirek” zob. Wyszomirski Jan
Mironiuk Józef „Mściciel” 370
„Mirosław” szef WSOP w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 157, 165
Mirota Wacława „Dyzio” 268
„Mirowy Tadeusz” zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał
„Mirski” zob. Denziuk Stanisław
Misiak Stanisław „Wiara” 534, 545
Misiuro Bolesław „Świerk” 409
Missiek Olgierd Henryk „Jastrząb II” 546
Missiek Stanisław „Wega” 548
„Misza” zob. Bazali Janusz „Misza”
„Miś” zob. Paszkowski Wincenty
„Mit” zob. Kuczyński Wacław
„Mitręga” zob. Metzger Edward Adolf
Mittelbar Bunio zob. Stawiński Józef
Mitul Wacław „Młot” 411
„Młot” chor., d-ca drużyny żandarmerii IV baonu 81 pp AK 560, 564
„Młot” zob. Łukasiuk Władysław
„Młot” zob. Mitul Wacław
„Młot” zob. Młotkowski Włodzimierz
„Młot” zob. Piętkiewicz Stefan
„Młot” zob. Sawicki Anatol
„Młot” plut., d-ca Oddz. Kedywu, który działał w powiecie wołkowyskim 544
Młotkowski Feliks „Kurzawa” 564
Młotkowski Włodzimierz „Bogumił”, „Młot” 34, 44, 47
Młynarz Antoni „Józiak” 215
„Mocny” zob. Pietkiewicz Wacław
„Mocny” zob. Wiśniewski Józef
Moczulski Ludwik 153
Moczulski Marian „Jaszczur” 326, 331
„Modesta” zob. Smagaczowa Ludwika
Modlinger Marcin „Asesor”
„Modrzew” zob. Dziedzic Kazimierz
Modzelewska Zofia 532
[Mohort] 233-237, 239-240, 246
„Mohort” zob. Opacki Józef
„Mohort” zob. Supel Józef
„Mohort” zob. Szustrowski Piotr
„Molly” zob. Sieroń Mieczysław
„Mon” zob. Miedziński Mieczysław
Mongiało Marian 436
„Monika” zob. Grzędzińska Maria
„Monika” zob. Świetlicka Anna
Moniuszko Jan 522
„Moniuszko” zob. Śledziński Władysław
Monkiewicz Mieczysław „Smętny” 489
„Mor” kmdt Dzielnicy „D” garnizonu Wilna „Dwór” Okr. AK Wilno 486
Moralewski F. „Roland” ppor. żandarm 6. Wileńskiej Brygady AK 492
Morawiński Jan „Szczupak” 491
Morawski zob. Boruta-Spiechowicz Mieczysław
Morciszek Michał 43
Mordasewicz (Mordasiewicz) Wacław ppor. 554, 560
Morelowski Jan „Roland” 423
„Morwa” zob. Steca Jan
Mosiądz Józef „Pracowity” 152
Mosiejczyk Piotr 277-278
„Moskit” zob. Cimoszko Mieczysław
Mossakowski Józef „Jastrząb” 388
Mossakowski Władysław „Jastrzębiec” 415

INDEXS OSOBOWY

- „Mostowicz” zob. Siwek Jan
Mostowiec Marian „Lis” 471
Mościński Gerard Julian „Dozorca”, „Ksawery”, „Gracz” 68
„Motorek” zob. Olszewski Kazimierz
Motyka Grzegorz 100, 279-282, 284, 296-297, 301, 303, 315, 320, 345
Motyka Walerian 91
„Motyka” zob. Greffner Alfred
„Motyka” zob. Rapacki Gustaw
„Motyl” zob. Ścibor-Rylski Zbigniew
Motyl-Blinczykow Maja Maria 42
Motylewicz Piotr Paweł „Krzemień”, „Szczepcio” 471, 485
Motylewicz Władysław „Topola” 209-210
Mozol Józef 394
Mozol Weronika „Wera” 394
Możejko Stanisław „Sędzimir” 260, 271
Mroczkowski Józef 532
Mroczkowski Wincenty „Zapora” 492
Mrozek Stanisław „Stanisław” 46
Mrozowska Zofia „Zośka”, „Dorota” 73
„Mrówka” zob. Dźwinel Władysław
„Mrówka” zob. Okulicki Leopold
Mróz Leonard 308
Mróz Stanisław „Borsuk” 267, 312, 327, 331
Mróz Władysław Jan „Wiktor”, „Simon”, „Sław”, „Lutański Tadeusz” 92, 163
„Mróz” zob. Błaż Franciszek
„Mruk” zob. Radziwonik Anatol
Mrzygłocki Leon 34, 38
„Mścibor” zob. Kozinek Tadeusz
„Mściciel” zob. Mironiuk Józef
„Mściciel” zob. Troński Bronisław
„Mścisław” zob. Liniarski Władysław
„Mściwój” d-ca 3 komp. baonu II/50 pp 27 WDP AK 326
„Mściwój” zob. Huzar (Husar) Witold
„Mściwy” zob. Palij Emil
Mucha Feliks „As” 215
Mucha Zbigniew „Błady” 170-171, 182
„Mucha” of. BIP-u kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548, 557
„Mucha” zob. Keler Jan Alfred
Muchacki Franciszek ks. 355
Muciewicz Jan „Stefan” 74
Muciewicz kpr. d-ca plac. samoobr. w Horochowie 314
Muller Stefan „Czesław”, „Stosław”, „Sieciech” 82
„Multan” zob. Brzęczek Jan
„Mundek” zob. Matuszewicz Edmund
„Mur” zob. Mazurkiewicz Karol
„Murat” zob. Zakrzewski Władysław
„Murawa” zob. Krokay Marian Walery
„Murawa” zob. Lercer Tadeusz
Murawski Stanisław 357
Murowicki Kazimierz „Narcyz”, „Mira” 414
Murzydło Antoni 310
„Murzyn” zob. Bąk Bronisław
Musidlak G. 358
Muskat Eugenia „Żena” 77
Muszyński Stanisław „Vikres” 212
„Muzyka” zob. Wasyl Franciszek
Mydlarz Albin „Liban” 67
Mydlik Marceli „Sygnaturka” 216
Myk Władysław „Rak” 267
„Mykita” zob. Targowski Mieczysław
Mysłowski Marcin „Sołtys” 286, 288
Myslenicka Magdalena „Henryka” 30, 68
Myslenicki Jerzy 30
„Myslenicki Wojciech” zob. Śledziński Władysław
„Myśliwy” d-ca oddz. AK w Puszczy Rudnickiej 438
Mytkowski Franciszek „Ułan” 286, 288
N.N. Franciszek „Konduktor” szef Wydz. Vo Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 160, 165
N.N. Halina kier. komórki kolportażu, technicznej i drukarskiej „G” Oddz. VI (BIP) Kom. Obszaru nr 3 ZWZ-AK 61
N.N. Jan „Czarny”, ppor. kmdt plac. 2 „Dzielnica Wołkowysk Centralny” kom. Rej. I Obw. Wołkowysk AK 555
N.N. Kazimierz „Lew” pchor. of. Kedywu kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 546
N.N. Leszek „Biały” prawdop. kpt. rez. piech. Bronisław Biały 48
N.N. Tadeusz „Błyskawica” adiut. baonu I/43 pp 27 WDP AK 326
N.N. Wanda „Kartofelek”, „Lucyna” (?) łączn. Rej. II Dzielnicy Wsch. Okr. Lwów ZWZ-AK 77
N.N. Zygmunt „Genek” z-ca kmdta Rej. II Dzielnicy Zach. Okr. Lwów AK-ZWZ 80
Nabiałek Stefan „Marek” 355, 367
„Nabój” zob. Dawidowicz Stanisław
Nachman Stanisław 209
„Nadolski” zob. Dziekanowski Karol Jan
Nadratowski Henryk „Znicz”, „Wilkoń” 267, 313, 326
Nadratowski Teofil „Pantera” 325

- „Nadzieja” zob. Łaskiewicz Stanisława
 „Nagan” zob. Rymaszewski Czesław
 „Nagiel” zob. Witwicki Jan
 Nagurski Teodor „Michał”, „Ostatni” 489
 „Nalot” zob. Bajdak Władysław
 „Nałęcz” zob. Bielawski Eugeniusz
 „Nałęcz” zob. Korzeniowski Waław
 „Nałęcz” zob. Rostkowski Paweł
 Nałódka Mieczysław 88
 Nanowski Stanisław „Neon” 268
 „Narcyz” zob. Murowicki Kazimierz
 Narożniak Jan „Pętelka” 418
 „Narpel” zob. Paszkowicz Antoni
 Nastawny Mieczysław „Piotr” 84, 167
 „Nasturcja” zob. Popławski Wiktor
 „Naszelnicki” zob. Gdula Antoni
 Natałko Czesław „Hel” 496
 Natałko Henryk „Kołosowski” 496
 „Natan” zob. Bystram Mieczysław
 „Nauczyciel” zob. Korolewicz Ryszard
 Naumienko Anatol „Szosowy” 529, 554, 560
 Naumowicz Stefan 522
 „Naumowicz” zob. Oleśniewicz (?)
 Nawrocki Bolesław „Rybak” 260, 271
 Nawrocki Włodzimierz „Bicz” 359
 „Nawrot” zob. Grabowski Kazimierz
 „Negri” zob. Bałaj Anna
 „Nemo” zob. Myślenicki Wojciech
 „Nemo” zob. Szczubiński Karol
 „Nemo” zob. Śledziński Władysław
 „Neon” zob. Nanowski Stanisław
 „Neron” zob. Żarczewski Stanisław
 Nestorowicz Zygmunt 289, 317
 Neugebauer Jerzy „Andrzej”, „Buk”, „Grabowski”, „Piotr”, „Roman” 24, 34, 49, 51, 364
 Neuman Jerzy „Hińcza” 267, 325
 Neveravičius bracia 464
 Niciński Zygmunt „Twardowski” 467
 Niebieszczański (?) d-ca struktur konsp. w Turce 154
 Niechwedowicz (?) „Orzeł” d-ca plut. Dojlidy komp. Juraciszki Ośr. Wołozyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 412
 „Nieczaj” zob. Nurkiewicz Zdzisław
 „Nieczuja” zob. Iglewski Antoni
 „Nieczuja” zob. Ostrowski Bolesław Michał
 „Nieczuja” zob. Trzebski Zdzisław
 „Nieczuja” zob. Urbański Kazimierz
 Niedziałek Józef „Kosa” 209
 Niedzielczak Mikołaj 216
 Niedzielko Romuald 222, 274
 Niedzielska Klementyna 30
 Niedzielski Jan „Boruta” 42
 Niedziński Mieczysław „Men”, „Ren”, „Niemen” 542, 546-547, 550, 571, 573
 „Niedźwiadek” zob. Okulicki Leopold
 Niedźwiecki Edmund (Edward) 214, 235
 „Niedźwiedź” zob. Doroszkiewicz Bolesław
 „Niedźwiedź” zob. Markisz Franciszek
 „Niedźwiedź” zob. Wierzchowski Lucjan
 Niemczewska Lidia „Leona” 334, 405
 Niemczycki Stanisław „Leszek” 41, 43, 47
 Niemczykowski Eryk 272, 286
 „Niemen” zob. Niedziński Mieczysław
 „Niemen” sierż. pchor. d-ca plut. oddz. lot. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
 Niementowski Aleksander „Krzysztof” 144, 179
 Niemira Stanisław 358
 Nienartowicz Zygmunt „Miedzianka”, „Mazepa” 401, 406, 438
 „Nienaski” zob. Andruskiewicz Zygmunt
 Niepokółczycki Franciszek 250
 „Nietoperz” zob. Kęsek Bronisław
 „Nietoperz” zob. Walczak Adam
 „Niewiadomski” sierż. szef uzbrojenia i wyszkolenia w kom. Obw. Wólkowysk AK 529, 553-554
 „Niewiarowski” zob. Kloc (Klotz) Aleksander
 Niewińscy, rodzina 286
 Niewiński Jan „Sokół” 286-287, 310
 Niezabitowski (Niezabistowski) Andrzej „Bronisław I”, „Zygmunt 2” 36, 38
 Niezabitowski (Niezabistowski) Czesław „Doktor”, „Jerzy” 35-36, 38
 Nigurski Jan „Geodeta” 269
 „Nik” zob. Dochtorowicz Marian
 Niklewicz Leszek „Roberto” 270, 328
 „Nikt” of. Wydz. Wojsk. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 „Nikt” ref. wojsk. WSOP w Obw. „Lewy Niemen” Insp. AK Grodno 537
 Nitkiewicz Czesław 153
 Niuecko Joanna „Wrotowska Kasia/Jadwiga” 263
 Niwiński Józef „Sybir” 269,
 Niwiński Piotr 420, 432, 447-450, 452, 478-480
 Nizioł Antoni 517
 Niżankowska Emilia „Plater” 219, 245
 Niżankowski Marian 200, 219
 „Noc” zob. Nurkiewicz Zdzisław
 „Nora” zob. Staszewska Halina

- „Norbert” zob. Bilejczuk Kazimierz Stanisław
 „Norbert” zob. Sobolewski Kazimierz
 „Norwid” zob. Wiśniowski Kazimierz
 Norwid-Neugebauer Jerzy zob. Neugebauer Jerzy
 Nosal Józef 549
 Noskowska Halina „Grażyna” 266
 Nowaczyk Irena „Wilija” 408
 Nowaczyk Stefan „Ryba” 408
 Nowak (?) d-ca 1 pl. 1 komp. Obw. Czortków Insp.
 Czortów AK 212
 Nowak Józef „Orłowski” 264
 Nowak Zdzisław „Długi” 170
 Nowakowski Hieronim „Lech” 269, 319
 Nowakowski Kazimierz „Zadora” 327
 Nowakowski S. prac. podośr. Stanisławów Wydż.
 Oświaty Kultury ODR we Lwowie 37
 Nowakowski Wacław 271, 305
 „Nowakowski” kmdt Obw. Brody Insp. Złoczów
 Okr. AK Tarnopol 219
 Nowicki adiut. sztabu Kom. Okr. ZWZ w Stani-
 sławowie 147
 Nowicki Edmund 498
 Nowicki Karol 285
 „Nowicki” zob. Czyżewski Julian
 „Nowicki” zob. Topór-Wąsowski Tadeusz
 Nowik Bolesław „Majewski” 423, 450, 483
 „Nowina” zob. Jasienica Paweł (Beynar Lech Leon)
 „Nowina” zob. Redzik Jan
 „Nowina” zob. Skrzypek Lidia
 „Nowogródzki” zob. Diczkaniec Bronisław
 Nowosławski Edward „Ruczaj” 491
 Nowy Tadeusz „Granat” 86, 107
 „Nowy” zob. Jurewicz Wacław
 Nurkiewicz Zdzisław „Błyskawica”, „Noc”, „Nie-
 czaj” 393-394, 398, 413, 417
 „Nurmo” zob. Burzyński Antoni
 „Nusia” lub „Niusia” zob. Małecka Maria
 Nuskowski Bernard Edmund „Lang”, „Lang Ed-
 mund” 55
 „Nuta” zob. Flaga Józef
 Nycz Jan 105
- Obertyński Mieczysław „Miecz” 218
 „Obotryt” por., prok. w WSS Okr. AK Wilno 484
 Obtułowicz Adam „Karol Podgórski”, „Leon”
 374-375, 401, 449-450, 452, 482, 514
 Obuchowski Józef „Pająk” 545, 548
 Ochman Józef 520
 Ochocki Stanisław „Justyn”, „Argus”, „Marek”
 464, 484
- „Oda” zob. Buć Stefania
 „Odrobinka” zob. Chmielarczyk Mieczysław
 Odrowąż-Pieniążek Kazimierz „Szpada” 269
 Odyniec Z. „Wiesław” ppor. d-ca zwiadu konnego
 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
 „Odys” zob. Wasyl Franciszek
 Ogiński Włodzimierz vel Likus „Wrzos” 414
 „Ognik” zob. Rzepka Kazimierz
 „Ogniwo” zob. Tejwan Leon
 „Ogończyk” zob. Różycki Czesław
 Ogrodnik Tadeusz „Rosomak”, „Ignacy” 161, 166
 Ogrodziński Przemysław „Adolf”, „Dyplomata”,
 „Stanisław” 37
 Ojak Marian 131
 „Ojciec” zob. Radziwonik Anatol
 „Ojciec” zob. Świątnicki Bronisław
 Ojrzyński (?) „Lubicz” szef 1 komp. baonu II/43
 pp 27 WDP AK 327
 Okołowicz Kazimierz 376
 „Okon” d-ca plut. w oddz. Piotra Woźniaka
 „Wira” 250
 „Okon” zob. Jezierski Bronisław
 „Okon” zob. Klimowicz Eugeniusz „Okon”
 „Okon” zob. Kotowski Alfons
 „Okon” zob. Radziłowicz Aleksander
 Okoński Leon 239
 „Okowa” szef Oddz. I Obw./Ośr. Lida Insp. Płn.
 Okr. Nowogródek AK 407
 „Okrasa” zob. Szymborski Władysław
 „Okręt” por., of. Wydż. Wojsk. kom. Obw. „Prawy
 Niemen” Insp. Grodno AK 537, 548
 Oktawiec Zbigniew „Alko” 185
 Okulicki Leopold „Mrówka”, „Niedźwiadek” 22-
 23, 49, 458, 481, 567
 Okulicz Kazimierz „Góra” 547, 557, 562
 Okulicz-Kozaryn Marian „Dryja” 492
 „Ol” zob. Czarnowski Aleksander
 „Ola” zob. Czarnowski Aleksander
 „Ola” zob. Kuszelewski Olgierd
 „Ola” zob. Łuczyńska Bronisława
 „Olaf” zob. Brudkowski Adam
 „Olcha” st. sierż. d-ca 2 komp. terenowej Obw.
 „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
 Olchwa Teofil 110
 Olczak Wacław „Henryk”, „Gajewski” 59
 „Olech” zob. Radziwonik Anatol
 Olechnowicz Antoni „Lawicz”, „Meteor”, „Podho-
 recki” 423, 427, 429-430, 449, 452, 455, 473-
 474, 479, 481-483, 486-487, 497
 Olechnowicz Roman „Mars” 494

INDEKS OSOBOWY

- Olechowski Piotr 191
 Olejarnik Stefan „Blok” 94
 „Olek” zob. Jackowski Aleksander
 „Olek” zob. Polanko Aleksander
 „Olek” zob. Stańczak Kazimierz
 „Olek” zob. Wysoczyński Jan
 „Oleńka” zob. Koterwa Aleksandra
 „Oleńka” zob. Michalczyk Aleksandra
 Olesiejuk Jan 150
 „Olesiński” zob. Wasilewski Aleksander
 „Oleś” zob. Dziakiewicz Aleksander
 Oleśniewicz (?) „Naumowicz” por. rez. d-ca plac.
 samoobr. w m. Chołoniewicze 314
 „Olga” zob. Brzostowska Ludwika
 „Olgierd” zob. Hniadziejewicz Stanisław
 „Olgierd” zob. Kulczycki Zygmunt
 Oliwa Adam 318
 „Oliwa Antoni” zob. Cybulski Antoni
 Oliwa Apolinary „Lis” 293, 318
 Oliwa Bogdan 318
 „Oliwa” zob. Kiwerski Jan Wojciech
 Olsza Czesław „Gol” 416
 Olszański Tadeusz (ps. Łukaszów Jan) 274, 282-
 283
 Olszewski Jan vel Radziejewicz „Ryś” 495
 Olszewski Kazimierz „Motorek” 318
 Olszewski Stanisław „Bar” 69
 „Olszewski Tadeusz” zob. Greffner Alfred
 Olszewski Tadeusz „Antos” 548
 Olszowski Stanisław 317
 Olszyna-Wilczyński Józef 511-512, 572-573
 Olpiński Jan „Ostoja”, „Jan”
 Omański Bronisław „Skrzypek” 327
 Omiljanowicz Bronisława „Czarna” 532-533
 Onuchowski Jan 306
 Onuszek Jadwiga 518
 Opacki Ireneusz 249
 Opacki Józef „Mohort”, „Bolesław” 38, 198, 249
 „Opaliński” łącznik w Insp. Straży Samorządowej
 na Obsz. i Okr. Lwów 34
 Opalka Jan „Szpak” 407
 „Operat” zob. Lubowiecki Jerzy
 Oporowski Zygmunt 315
 „Opór” zob. Pawelczak Franciszek
 „Opór” zob. Sawicki Kazimierz
 „Oracz” zob. Panaś Józef
 Ordon mieszkaniec m. Brzozdowice-Krasna Góra-
 -Kremerówka 187
 „Ordon” ogn., szef sap. i pionierów kom. Obw.
 „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 546
 „Ordon” zob. Krawczyński Eugeniusz
 „Ordon” zob. Żeglin Bronisław
 „Ordyński” zob. Faix Franciszek
 Orzech Józef „Już” 404, 418
 Oriolowa Franciszka Helena „Lena”
 „Orion” zob. Wiszniowski Roman Władysław 60
 „Orkan” zob. Filipkowski Władysław Jakub
 „Orkan” zob. Trzeciakiewicz Stanisław
 „Orlątko” zob. Kiziuk-Szumski Czesław
 „Orlica” zob. Kotlarz Maria
 „Orlica” zob. Rynkiewicz-Kotlarz Maria
 „Orlicki” zob. Holdys Henryk
 Orlicz Zofia „Zofia” 37
 „Orlicz” d-ca plut. baonu I/45 27 WDP AK 325
 „Orlicz” zob. Baszniak Edward Antoni
 „Orlicz” zob. Kitowski Władysław
 „Orlik” d-ca I Odc. „Wachlarza” na terenie Okr.
 Tarnopol AK 30, 201
 „Orlik” zob. Biruk Wincenty
 „Orlik” zob. Kasner Gustaw
 „Orlik” zob. Kostrym (Kotrym, Kontrym) Zyg-
 munt
 „Orlik” zob. Kuczyński Józef
 Orlina Jan 417
 Orliński Marian „Jerzy” 271, 305
 „Orliński Marian” zob. Stablewski Stefan
 Orliński Paweł 150
 „Orłow” mjr sow. oddz. part. 546
 „Orłow” zob. Cwietyński Konstanty
 Orłowski Kazimierz „Drużynowy” 516, 551
 Orłowski Kazimierz 269, 316
 „Orłowski” zob. Nowak Józef
 „Ornak” zob. Siedlecki Rajmund
 „Oro” zob. Suwała Mieczysław
 Orska Janina „Basia” 59
 „Orsza” zob. Venzl Mieczysław
 „Orwat” zob. Czernik Stefan
 „Orzech” of. Kedywu kom. Obw. „Prawy Niemen”
 Insp. Grodno AK 547
 „Orzech” zob. Jamrozy Antoni
 „Orzech” zob. Widzewicz Paweł
 Orzechowski Antoni „Stepan” 268
 Orzechowski Ryszard „Jan” 129
 „Orzeł” zob. Boładź Eugeniusz
 „Orzeł” zob. Cichus Józef
 „Orzeł” zob. Dudziak (?)
 „Orzeł” zob. Grochowski Jan Bronisław
 „Orzeł” zob. Jarosz Michał
 „Orzeł” zob. Jasiński Stanisław
 „Orzeł” zob. Niechwedowicz (?)

INDEKS OSOBOWY

- „Orzeł” zob. Pauzner Jan
 „Orzeł” zob. Szwejkowski Aleksander
 „Orzeł” zob. Wdowiak Stanisław
 „Orzeł” zob. Zieliński Józef
 „Orzeł” szef Komisji Oświaty i Kultury w PDR
 w Lidzie 419
 „Osa” zob. Sienkiewicz Aleksander
 „Oset” zob. Przytocki Marian
 „Oset” zob. Sędziak Stanisław
 Osiecki Leon 302
 Osiowski Jan 130
 Osipowicz Lucjan 549
 „Oskar” zob. Goc Włodzimierz
 „Oskar” zob. Gruca Adam
 „Oskar” zob. Piekarski Stanisław
 Ossowska Wanda 21
 Ossowski Władysław „Mały Władzio” 162
 Ostanek Adam 148, 191
 Ostaniewicz Jadwiga „Irena”, „Wiga”, „Wanda”
 346, 349, 358
 Ostasz Grzegorz 262, 264
 Ostaszewska Elżbieta „Filip II” 29
 Ostaszewski Zbigniew „Filip I” 29
 „Ostatni” zob. Nagurski Teodor
 „Ostendum” zob. Apanowicz Antoni
 „Ostoja” zob. Lang Zygmunt
 „Ostoja” zob. Olpiński Jan
 „Ostoja” zob. Tworzyński Bojomir
 Ostoja-Gajewski Józef „Tomek” 260, 334
 „Ostroga” zob. Kisielewicz Marian
 „Ostroga” zob. Skorochowski Jan
 „Ostroga” zob. Tomaszewski Bolesław
 „Ostrowiec” zob. Kostrowicki Jerzy
 Ostrowska Rozalia „Roza” 108
 Ostrowski Adam „Gabriel” 36, 38
 Ostrowski Bolesław Michał „Bolko”, „Nieczuja”
 46
 Ostrowski Edward 146
 Ostrowski Marian 29
 Ostrowski Mieczysław „Kartacz” 403, 413, 544
 Ostrowski Radosław 380
 Ostrowski Władysław żoł. baon II/43 pp 27 WDP
 AK 327
 Ostrowski Władysław inż., w kom. ZWZ-1 we
 Lwowie 41
 „Ostróg” zob. Wiśniewski Józef
 „Ostry” zob. Dukiet Zbigniew
 Oszmian Bronisław „Demon” 415
 „Otto” zob. Sawicki Teodor
 „Otto” zob. Stawiej Stefan
 Owczarek Jan „Owczarek” 486
 Owsianiuk Józef 361
 Owsiano Zofia „Zosia” 462
 Ozgowicz Zdzisław 151
 Ozimek Roman „Sowa” 363
 Ożmiński lub Ożmiński Władysław „Sęp” 72
 Ożarowski Filip 295-296, 311
 Ożóg Aniela 184
 Ożóg Jan „Puszcza” 184

 Pabiś Stefan „Stefan” 542, 554, 560, 564, 570
 Pabst-Wolfowa Józefa „Wanda”, „Justyna” 37
 Pacak Zdzisław Józef „Andrzej”, „Jarema”, „Man-
 daryn” „Kuźmirski Andrzej” 158, 165, 171,
 177-178, 184, 191
 Pacak-Kuźmirski Zdzisław zob. Pacak Zdzisław
 Pachowski d-ca rej. (b) ul. Masiewicka samoobr.
 w Rokitnie 300
 Paczkowski Alfred „Dawid” 365-366
 Paczkowski Wincenty „Witek” 521
 Padabas (?) funkcjonariusz gestapo 464
 Padarewski Bolesław 152
 Pająk Antoni 218
 „Pająk” zob. Obuchowski Józef
 Pajkowski (?) ppor. kom. plac. Łuka, Rej. IV Obw.
 Wólkowysk AK 555
 „Pal” zob. Dedelis Stanisław
 Palczewski Albin „Kot” 495
 Palenko Maurycy „Strug” 490
 Palij Emil „Mściwy” 91
 Paliwoda Józef „Rywał” 216
 Paliwoda szef Oddz. IIa Kom. Okr. AK Tarnopol
 206
 „Palma” zob. Pobol (?)
 „Paluszek” zob. Wiarkowski Wacław
 Pałyga d-ca plut. w komp. „Prądyński” w Janówce
 (?) Obw. Tarnopol Insp. Tarnopol Okr. AK
 216
 Pałys Ludwik „Ludwik” 334
 „Pampuch” zob. Sochański Andrzej
 Panasiewicz Stanisław „Śmiały” 82, 84, 120,
 123
 „Panasik Bolesław” zob. Piekarski Władysław
 Panaś Józef „Oracz” 41
 „Pancerz” of. łączn. zewnętrznej w sztabie kmtda
 Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 217
 „Pancerz” zob. Baranowski Bolesław
 „Pancerz” zob. Szypillo Michał
 Pancewicz Marian 518
 Pancewicz Stanisław 536

INDEKS OSOBOWY

- „Pani Ewa” nauczycielka działająca w BIP-ie we Lwowie 29
- Pankiewicz (?) „Iska” żoł. drużyny sapersko-rusznikarskiej sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
- Pankiewicz (?) „Pioruń” żoł. drużyny sapersko-rusznikarskiej sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
- Pankiewicz (?) „Płomień” żoł. drużyny sapersko-rusznikarskiej sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
- „Pantera” zob. Bińczak Bronisław
- „Pantera” zob. Nadratowski Teofil
- „Pantera” zob. Plackowski Wacław
- „Pantera” zob. Zakrzewski Stanisław
- „Papcio” Kuliński Stanisław Eugeniusz
- Papee Stefan 37
- Papiernicka Malwina 520
- Paprocka Leontyna „Lonia” 266, 324
- Paprocki Stefan „Stefan” 429
- Parandowski Jakub 316
- Parchimowicz (?) „Żmija” d-ca komp. Okińczyce Obw./Ośrodka Stołpce Insp. Środkowego Okr. Nowogródek AK 407
- Parchimowicz Walenty „Waldan” 390-391, 406-407
- Partacz Czesław 175, 276, 279, 281, 283, 292, 312
- Partyka Marian 240
- „Partyzant” zob. Kontrat Mikołaj
- Paruszkiewicz (?) „Merz” ppor. d-ca plac. 1 Rej. I Miasto Grodno Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
- Paruszkiewicz (?), „Merz” chor. 81 pp 516
- Paryna Stanisław 104
- Paryż Stanisław „Żbik” 326
- Pasek Władysław „Fajkowy”, „Wilk” 45
- Pasiak-Wąsik Dorota 310
- Paskal Wiktor „Sokrates” 213
- Pasławski Antoni 233
- Paszkiewicz Józef 361
- Paszkiewicz Kazimierz dr 350
- Paszkiewicz Leon 351
- Paszkiewicz Olgierd „Sołokaja” 405
- Paszkowicz Antoni „Śmiałek”, „Narpeł” 361
- Paszowska Genowefa 532
- Paszkowski Adam „Zadora” 44
- Paszkowski Tadeusz „Jawor” 267, 311, 327
- Paszkowski Wincenty „Miś” sierż., d-ca samoobr. w kol. Głuszków oraz w m. Moczulanka na Wołyniu 302, 305, 324
- Paszkowski Wincenty „Wilk”, „Wiek” inż. działacz konspiracyjny w Wołkowysku 522, 536, 554, 561
- Paszkowski Zenon 318
- Paul Karol „Karol” 149
- „Paulina” zob. Jamiołkowska Wanda
- Paulo Janina „Fala” 29-30
- Pauzner Jan „Orzeł” 217
- Pawelski Stanisław 306
- „Paweł I” zob. Piątkiewicz Zygmunt
- „Paweł Marcin” zob. Siewaszewicz (Siewadzewicz) Paweł
- „Paweł” zob. Klimoczek Zygmunt
- „Paweł” zob. Studnicki Franciszek
- Pawelczak Franciszek „Opór” 325
- Pawilonis Jadwiga „Jadzia” 462
- Pawlik Kazimierz „Kruk” 267, 325
- „Pawlik” plut., kier. magazynu broni „Wachlarza” we Lwowie 30
- Pawlikowski Józef „Spokojny” 559
- Pawlikowski Marian 210
- Pawluk Edward 29, 68
- Pawłowski Felician „Woronucha” 271, 304
- Pawłowski Roman „Tęcza” 411
- Pawłowski Stanisław „Cuchaj” 272, 284
- Pawłowski Władysław 271
- „Pawłowski” zob. Klimaszewski Paweł
- „Pawłowski” zob. Rybnik Aleksander
- „Pawłowski” zob. Widaj Mieczysław
- Pawłysz (Gładysz) (?) 519
- „Pazurkiewicz” zob. Bakłażec Jerzy
- Paźniewski Julian 376
- „Pączek” zob. Fiedorowicz Irena „Pączek”, „Maciejowa”
- „Pean” zob. Rymian Jan
- Pecul Wacław „Krzysztof” 403
- Pekala Wincenty „Rawicz” 265
- Pelczarska Irena „Laura” 52
- „Pelikan” zob. Chilmon Leonard
- Pelchaty Marian „Meteor” 202
- Pelczyński Tadeusz 22, 190, 280, 329, 451, 454, 475
- Pelczyński Witold „Dźwiga”, „Witold” 390
- Pelka Wacław 393
- Pempel Stanisław 12, 20, 22-24, 29, 42, 51, 55, 67, 81, 101, 120, 130
- Pempel Stefan Wiesław „Borys” 55, 207
- Perchal Jan 153
- „Perć” zob. Hajduk Stanisław
- Peretiakiewicz (Peretiatkowicz) Mieczysław 269, 321

INDEKS OSOBOWY

- Peretiatkowicz Adam 280, 286-287, 298-310, 313-316, 318-321
- Perko Antoni 517
- „Perkoz” zob. Walkiewicz Leon
- Perlakowski Adam 10, 22, 163, 278, 461
- Persz Tadeusz „Głaz” 327
- „Perz Kazimierz” zob. Gola Edward
- „Pestka” zob. Lityński Karol
- „Petelczyk Jerzy” zob. Pyszko Józef
- Peters Irena „Adam” 212
- „Petri” zob. Broczener Kazimierz
- Petry (Petri) (?) płatnik Kom. ZWZ-2 we Lwowie 45
- Petry Juliusz 35
- Petrykiewicz Roman „Poręb”, „Poraj” 77
- Peyzer (błędnie: Pejzar) Juliusz „Roslan” 42
- Pękała Michał „Bosak” 408
- Pętański (?) ppor. rez. kmndt Rej. Żabinka Obw. Brześć Insp. Rej. Zach. Okr. Polesie AK 360
- „Pętelka” zob. Narożniak Jan
- Piasecki Bolesław (Stanisław) „Sablewski” 387, 416, 424, 428
- Piasecki Sergiusz „Kondor” 464, 485
- Piasecki Władysław „Jurek” 62
- Piaskowski Bronisław 216
- Piastowski Leonard „Art”, „San” 494
- Piaszczyński Stanisław „Bohun”, „Pogrom” szef sztabu kom. Okr. Wołyń AK 265-266, 324
- Piątkiewicz Leopold Franciszek „Bohdan”, „Dach” 59
- Piątkiewicz Zygmunt „Paweł I” 48
- Piątkowski Mieczysław 37
- „Piąty” zob. Steciuk (?)
- Pickholz Henryk dr 53
- „Piechiński Józef” zob. Berowski Antoni
- „Piechota” zob., Zych Władysław
- Piechowicz Kazimierz „Podlasiak” 557
- Piechowska Władysława „Walczak Regina” 13, 15, 19, 21, 45-46
- Piechowski Kazimierz 93
- Piechuła Jan „Duman”
- Pieczko Ludwik „Miecz” 528
- Piekarski Stanisław „Oskar” 542
- Piekarski Władysław vel. Panasik Bolesław „Pik” 521, 529, 553, 560, 567
- Pieniądz Marian „Borys”, „Grant” 27-28
- Pieniążek A. „Malina” kier. komórki kolportażu prasy sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
- Pieńkowski Leon „Kruk” 363
- Piersa Dorota 285
- „Pies” zob. Bogdanowicz Karol
- „Pietia” ppor. adiut. Zgrup. Nadniemeńskiego Okr. Nowogródek AK 415
- Pietkiewicz Antoni „Szyszka” 496
- Pietkiewicz Wacław „Mocny” 486
- Pietras Stanisław 520
- Pietrasik Józef 80
- Pietraszkiewicz Bolesław 432-433
- Pietraszkiewicz Kazimierz „Sfinks” 487
- Pietrolaj z-ca d-cy plac. samoobr. w kol. Hały 299
- „Pietrolaj” zob. Piotrowski (?)
- Pietruszun Stanisław „Sylwester” 410
- Pietrzyk Józef „Bogoria” 414
- Pietuchowski Szymon „Maczuga” 407
- Piętkiewicz Stefan „Młot” 496
- „Pigularz” adiut. w sztabie kmndt Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 217
- „Pigułka” zob. Jankowska Wanda
- „Pik” zob. Piekarski Władysław
- „Pika” d-ca 3 komp. 4 Wileńskiej Bryg. AK 491
- „Pika” d-ca Odc. Maniewiczze Obw. Kowel Miasto Insp. Rej. Kowel Okr. Wołyń AK 267
- „Pika” zob. Dyczko Karol „Pika”
- Pikulski (?) kmndt Rej. Rynki Obw. Kobryń Insp. Płn. Okr. Polesie AK 363
- Pilarski Stanisław „Zew” 417
- Pilch Adolf „Góra”, „Dolina” 381, 390-396, 398-400, 417, 470
- Pilecki Giedymin „Długosz”, „Kazimierz” 401, 405, 419
- Pilichiewicz Antoni „Chmurny” 91
- „Pilnik” st. sierż., szef komp. Kedywu w Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 542
- Piłsudski Józef 498
- „Pim” zob. Szestak Roman
- „Pingwin” szef WSOP w Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 160
- Piniński Andrzej „Jacek” 41, 47, 155
- Pińczuk Józef 346
- „Piński” zob. Gruszczyński Hieronim Edward
- „Pionek” plut. szef sap. i pionierów kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 546
- Piontek Józef „Marek” 490
- „Piorun” zob. Król Piotr
- „Piorun” ppor. d-ca 7 komp. terenowej Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
- „Pioruń” zob. Pankiewicz (?)
- „Piotr” zob. Grabowski Aleksander
- „Piotr” zob. Gyurkovich Feliks „Piotr”

INDEKS OSOBOWY

- „Piotr” zob. Nastawny Mieczysław
 „Piotr” zob. Neugebauer Jerzy
 „Piotr” zob. Rynkiewicz Piotr
 „Piotr” zob. Siczek Piotr
 „Piotr” zob. Słonina Piotr
 „Piotr” zob. Smagacz Marian Władysław
 „Piotr” zob. Wysocki Adam
 „Piotr” zob. Zołociński Zdzisław
 „Piotr” prac. drukarni Oddz. VI BIP Kom. Okr.
 Nowogródek ZWZ-AK 405
 Piotrkowski Hieronim „Jur” 497
 Piotrowicz Józef „Wrzos”, „Wilł” 549, 556
 Piotrowicz Józef red. pisma „Pociąg” wyd. na te-
 renie Okr. Stanisławów AK 160
 Piotrowska Jadwiga 394
 Piotrowski (?) „Pietrolaj” kmdt Pododc. Wyrka
 Odcinka Huta Stepańska Obw. Kostopol
 Insp. Rej. Równe Okr. Wołyń AK 272
 Piotrowski Antoni „Prawdzie” 324, 331, 333
 Piotrowski Czesław 292, 295-296, 301, 322
 Piotrowski Franciszek 555
 Piotrowski Hipolit 463
 Piotrowski Józef 560
 Piotrowski Olgierd „Cezarini” 406
 Piotrowski Stefan „Stefan” 325
 „Piotruś Mały” zob. Cieśliński Władysław
 „Piotruś” zob. Cieśliński Władysław
 „Piotruś” zob. Wiśliński Władysław
 Piórecki Stanisław 168
 „Pip” zob. Usiewicz Paweł
 „Pirat” zob. Stawiński Józef (Mittelbar Bunio?)
 „Pirat” zob. Turzaniecki Tadeusz
 Pirtan Bogdan „Trzmiel” 495
 Pisarów Julian 398
 Pisula Edward „Tama” 201, 207-208, 214
 Pisuliński Jan 581
 Piszcz Wincenty „Głóg” 414
 „Pit” zob. Urbański Antoni
 „Pit” ppor. of. informacyjny w Dzielnicy Śródm.
 Okr. Lwów ZWZ-AK 72
 „Piter” zob. Szewczyk Piotr
 „Pius” zob. Bogdanowicz Karol
 „Pius” zob. Markiewicz Stanisław
 „Pius” przewodniczący kompletu orzekającego
 w WSS Okr. AK Wilno 484
 Piwnik Jan „Ponury” 260, 381, 388, 417
 Piwoni Józef „Stal” 356
 Piwoni Julia 356
 Piwoński Jerzy 38
 Piwowarczyk Bronisław „Kazik” 417
 Piwowarczyk Franciszek 162, 168-169
 Pizun Zdzisław 87
 Plackowski Wacław „Pantera” 328
 „Plater” zob. Niżankowska Emilia
 Plechavičius Povilas 473
 Plewako Kamila „Wacława” 266, 324, 333
 „Plewe” zob. Stawecki Stefan
 „Pliszka” zob. Baltroszewicz Leokadia
 Pławski Stanisław „Błażej” 164
 „Płomień” zob. Pankiewicz (?)
 „Płomień” zob. Zapotoczny Stanisław Tadeusz
 „Płomieńczyk” zob. Chrzastowski Zygmunt
 Płońska Antonina „Tola” 22
 Płuciennik (?) „Blondyn” kmdt Rej. Łyszczyce
 Obw. Wysokie Litewskie Insp. Rej. Zach. Okr.
 Polesie AK 361
 Pniewski Mieczysław „Pszczelarz” 516, 545
 Pobol (?) „Palma” plut., d-ca plut. w komp. Iwje
 Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowo-
 gródek AK 411
 „Pobóg” zob. Buczek Antoni
 Pochmarski Bolesław 24
 „Pochmurny” zob. Madoński Franciszek
 „Pocisk” zob. Skupski Czesław
 „Pocisk” zob. Struś Michał
 Poczobut Józef „Wilł” 410
 Poczobutt-Odłanicki Fabian 345, 364
 Podgóreczny Marian 393-394, 398
 „Podhalanin” zob. Staszczak Stanisław
 Podhaniuk Jan „Ludwik”, „Kabe” 75, 119
 Podkowa Józef 103
 Podkówka Józef 98
 Podlach Kazimierz 517
 Podlach Tamara 517-519
 Podlach, rodzina 517-519
 „Podlasiak” zob. Piechowicz Kazimierz
 „Podlesiak” zob. Hajciuk Jan
 Podleska Jadwiga 38
 „Podleśny” zob. Grzechowski Kazimierz
 „Podolak Józef” zob. Widajewicz Mieczysław Ze-
 non
 „Podolak” zob. Czerniak Andrzej
 Podpiliński Zygmunt 270
 „Podskarbi”, „Stolnik” por. rez., of. Insp. Płd. Okr.
 Lwów ZWZ-AK 83
 „Podstoli” zob. Etterle Kazimierz Jan Stanisław
 „Pogarda” zob. Ekiert Adam
 „Pogoda” szef Kedywu na szczeblu Okr. AK Tarno-
 pol 201, 208
 „Pogrom” zob. Piaszczyński Stanisław

INDEKS OSOBOWY

- „Pohorecki” zob. Olechnowicz Antoni
 Pohoski Henryk „Walery”, „Adolf”, „Stawisz”, „Jodelko Jan”, „Lach Henryk”, „Stasiun Kazimierz”, „Wróbel Antoni” 24, 50, 52-53, 63, 133
 „Poker” zob. Łenyk Władysław
 Pokryszka Janina „Promyk” 212
 Pokryszko Adam 37
 Pokryszko Marian Emanuel „Makary”, „Gryglaszewski Tadeusz” 36-38
 „Pokrzywa” zob. Wierzbička Helena
 „Pokrzywka” zob. Baranowski Stefan
 Polaczek Jerzy Kazimierz „Dwera” 38, 54-55, 133, 366, 423, 427, 432, 435
 Polak Bogusław 279
 Polak Edward „August”, „Łan” 178-179, 186-187
 Polak Jan Bolesław „Kostek” 480, 485
 Polak Stefan „Gracz” 131
 Polak-Chmielewski Włodzimierz „Chmiel” 491
 Polakiewicz (?) „Mały” ppor. d-ca plac. 2 Rej. I Miasto Grodno Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
 Polakiewicz (?) sierż. w konspiracji SZP-ZWZ w Grodnie 517
 Polakiewicz Franciszek „Szczygieł” 549
 Polanko Aleksander „Olek” 511, 515
 Polański Tadeusz 154
 Poleski Stanisław „Urban” 90
 „Poleski” zob. Skrzecz Stanisław
 Policiewicz Zygmunt Franciszek „Jodła” 58
 Polikowski Paweł 271, 301
 Pollo Maria „Ewelina” 59
 „Polny” zob. Szczucki Jan
 „Polny” of. WSOP kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 548
 „Polus” zob. Walento Stanisław
 Połońska Adelajda „Ada” 266
 Połoński Adolf „Benek” 493
 „Pomian” kier. Wydz. Robót Publicznych ODR we Lwowie 36
 „Pomian” zob. Cieński Włodzimierz
 „Pomian” zob. Kruszyński Bohdan
 „Pomocnik” zob. Docha Antoni
 „Pomocnik” zob. Duch Antoni
 Pomorski Eugeniusz 259
 „Pomstowicz” zob. Przybycień Edward
 Ponarad (Ponard) Kazimierz „Sęp” 526, 541, 544-545, 558
 Poncyliusz Andrzej „Gryf” 328
 Poniatowska Barbara „Grażyna” 263
 Ponomarienko Pantielejmon 514, 517-518
 „Ponury” zob. Bale Anatoliusz
 „Ponury” zob. Piwnik Jan
 Popek Edmund „Żbik” 56
 Popek Stefan „Bekas” 168
 „Popiel” zob. Frąckiewicz Wacław
 „Popiel” zob. Kuźniar Onufry
 Popieluk Maria 519
 Popkowski (Popowski) Kazimierz „Michał” 412, 416
 Popławski Ryszard (Stanisław) „Flis” 72, 89
 Popławski Wiktor „Nasturcja” 268
 Popławski Wilhelm „Luś” 484
 „Poraj” zob. Łatkowski Stanisław
 „Poraj” zob. Petrykiewicz Roman
 „Poraj” zob. Prostrelecuk Piotr
 „Poraj” zob. Rachalewski Zbigniew
 „Poraj” zob. Szymaniak Eugeniusz
 „Poraj” zob. Wajdowa Zofia
 „Poręb” zob. Petrykiewicz Roman
 „Poręba” zob. Hołub Henryk
 „Poręba” zob. Rumel Zygmunt
 „Poręba” zob. Walicki Wacław
 „Poseł” zob. Koczarski (?)
 Potapczyk Paweł „Dziur” 410
 „Potężny” sierż. d-ca 2 plut. komp. Szczuczyn Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
 Potocki Mieczysław „Kamień”, „Węgielny” 424, 431, 455, 466, 474, 477, 485, 487-488, 492
 „Powała” łączn. plk. Obułowicza w Grodnie 514
 „Poważny” ks. kapelan Zgrup. Pln. Okr. Nowogródek AK 415
 Powąska ppor. inż. z-ca kmdta Obw. Brześć Miasto Insp. Rej. Zach. Okr. Polesie AK 359
 Półtorak Franciszek „Danyła” 219, 244
 Półtorak Józef „Kłym” 219, 244
 Półtorak Józef „Kroczek” 219
 „Pracowity” zob. Mosiądz Józef
 Praczyński Hilary „Pracz” 417
 Pradun Michał „Kryza”, „Chyży” 267, 312, 326
 Prajsser Antoni „Gerwazy” 493
 Prass Karol Józef „Andrzej”, „Kulesza” 75
 „Prawdzie” zob. Bugajski Otton
 „Prawdzie” zob. Piotrowski Antoni
 „Prawdzie” zob. Prawdzie-Szlaski Janusz
 „Prawdzie” zob. Sławomirski Mściśław
 „Prawdzie” zob. Zabokrzecki Zbigniew
 Prawdzie-Szlaski Janusz „Borsuk”, „Prawdzie” 375, 379-380, 388, 395-396, 401, 422, 474, 513-514

INDEKS OSOBOWY

- „Prawy” zob. Bogdanowicz Karol
 Preiser (Preisner) Józef „Protazy”, „Władysław” 424, 487
 Preisler Mieczysław „Lis” 210
 Pristupa (?) „Fiodor” mjr 107
 Procajłowicz Zofia „Joanna” 86
 „Proch” zob. Staub Fryderyk
 „Profesor” zob. Wiśniowski Kazimierz Konstanty Adam
 Prokesch Emanuel „Emka” 487
 Prokopiak Aleksander 171
 „Prom” zob. Wasilewski Bronisław
 „Promień” zob. Jędrachowicz Jan
 „Promień” szef Oddz. II Obw./Ośr. Lida Insp. Płn. Okr. Nowogródek AK 407
 „Promyk” zob. Pokryszka Janina
 Proniewicz Władysław „Bartnik” 484
 Prończuk J. „Tatar” wachm. żandarm. 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
 „Prosektor” zob. Andruszewski Stanisław
 „Prosper” kier. Oddz. VIII w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 161, 166
 „Prosper” zob. Stasiewicz Kornel
 Prostrelczuk Piotr „Poraj” 328
 Proszowska Józefa „Bożena” 91
 Proszowski Walerian „Józef” 75, 91
 Prośniewska Janina 519
 „Protazy” zob. Chamuczyński Stefan
 Pruczkowski Władysław „Bokser” 78, 104
 Prugar Brunon 77
 „Prus” zob. Sienkiewicz (?)
 „Prus” zob. Słubicki Sławomir
 „Prus” zob. Ziemiński Jerzy
 „Prut” d-ca plut. w oddz. Piotra Woźniaka „Wira” 250
 „Prut” zob. Sawicki Kazimierz
 Prutkowski Wacław 377
 Prypuć Jan „Wierzb” 213
 Przanowska Teresa „Ziemia”, „Wiara” 534, 551, 559, 567
 Przanowski Stanisław „Staszek” 531, 537, 551
 „Prządka” zob. Szczurek Stefania
 Przedborski Stanisław 364
 Przeglasiński Karol 206
 „Przemysław” zob. Śmietanko Henryk (Kazimierz)
 „Prześlak Bronisław” zob. Żeglin Bronisław
 Przedziecka Janina „Mira”, „Rysia”, „Magdalena” 60
 Przybycień Edward „Pomstowicz” 265
 Przybylak Michał 77
 „Przybylski” zob. Szast Władysław
 Przybylski Władysław „Bogusław” 73
 Przybyłek Jan „Koziełski” 43
 Przybysz (?) „Zemsta” sierż. ref. łączn. w kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 557
 Przytocki Marian „Oset” 69
 „Pstrag” zob. Brodacki Marcin
 „Pstrag” zob. Cybulski Kazimierz
 „Pszczelarz” zob. Pniewski Mieczysław
 „Pszczółka” zob. Andrzejewski Wiktor
 „Pszonka” zob. Włodarkiewicz Marian Stanisław
 „Ptak” zob. Bałtrukiewicz Wacław
 Ptasznik” zob. Sztark Borys
 Puch Władysław 91
 „Puchacz” zob. Rozmarynowski Stefan
 Puchalski Adolf 517
 Puciata Konstanty „Konrad” 265
 „Puer” zob. Wojnarski Jan
 Pujdok M. „Krak” 405
 Pukacki Franciszek „Gzys” 260, 272, 324, 331, 334
 Pukaniec Konstanty „Strumyk” 492
 „Puma” dr szef sł. sanit. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 165
 „Pumeks” zob. Czarniecki Stanisław
 Pupko Jerzy 535, 554
 „Puszcza” zob. Ożóg Jan
 „Puszczyk” zob. Skorob Jan
 Puzichowski Wacław „Gołąb” 272, 307
 Puzowski Edward 389
 Puzowski Józef 389
 Pypeć Jan 286
 Pyszko Józef vel. Petelczyk Jerzy „Sokół” 517, 528, 547, 550, 552-553, 559, 563-564, 566
 Pytlik Jerzy 219
 Rabek Witold „Witek” 325
 Rachalewski Zbigniew „Poraj”
 Raczkowski Mieczysław „Ścibor” 489
 Raczkowski-Słomski Franciszek „Wojtek” 153
 Raczynski Edmund „Kmicic” 496
 Raczynski Władysław „Arnold”, „Adam”, „Bizon” kmdt Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów AK 168
 Raczynski Władysław „Bronek” kpt., kmdt bazy przerzutów granicznych w Terespolu Okr. Polesie AK 359
 „Rad” zob. Jastrzębski Stanisław
 „Radca” zob. Jabłoński Alfons
 „Radca” zob. Żuławski Mirosław

INDEKS OSOBOWY

- Radecki D. 223, 280, 329
 Radgowski Jan „Jan” 463
 „Radosław” drugi z-ca wicestarosty grodzieńskiego Stanisława Przanowskiego 531
 „Radosław” kmdt Rejonu Gwoździec Obw. Hohenrodka Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 170
 „Radosław” of. Wydz. Wojskowego kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 „Radosław” przewodnik administracji Wojskowej Służby Ochrony Powstania w Obwodzie „Lewy Niemen” Insp. AK Grodno 537
 „Radosław” zob. Mazurkiewicz Jan
 „Radosław” zob. Węgierski Jerzy Antek
 „Radwan Andrzej” zob. Studziński Franciszek
 „Radwan” zob. Kossowski Mikołaj
 „Radwan” zob. Rychlewicz Ignacy
 „Radwan” zob. Trojanowski Karol
 Radwański Jan „Rawicz” 485
 Radzikowski Kazimierz „Dąbek”, „Robur” 459-460, 472, 483, 485-486
 Radziłowicz Aleksander „Okon” 526
 Radziwonik Anatol „Olech”, „Mruk”, „Stary”, „Ojciec” 408
 „Rafał” czł. dowództwa grupy konsp. inż. Antoniego Hollendera we Lwowie 15
 „Rafał” zob. Janeczko Bolesław
 „Rafał” zob. Keler Jan Alfred
 „Rafał” zob. Smulikowski Adam
 „Rafał” zob. Stacewicz Witalis
 „Rafał” zob. Zgorzelski Czesław
 Raganowicz (?) „Alojzy” kmdt Rejonu Delatyn Obw. Nadwórna Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 169
 „Ragner” zob. Zajączkowski Czesław
 „Ragoza” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
 Rajs Romuald „Bury” 491
 „Rak” zob. Cybulski Jan
 „Rak” zob. Myk Władysław
 „Rakoczy” zob. Wiącek Wiktor
 Rakowska Eleonora 465
 Rakowski Zbigniew „Start” 268
 Rakowski Zygmunt 377
 Ramlo Helena „Mama” 535
 Randke Ferdynand 202
 „Rańcza” zob. Brodzikowski Zbigniew
 Rapacka D. 361
 Rapacki Gustaw „Motyka” 408
 „Rapier” zob. Specylak Franciszek
 Rasiewicz Henryk „Kim” 500
 „Raszczyc” zob. Dawskiba Henryk „Raszczyc”
 Ratajski Leszek vel Leszczyński Jerzy „Żal” 403, 408
 Ratyniec Adam „Lampart” 502
 Ratyński Kazimierz 381, 389-391, 401-402, 406, 413-414, 436-438
 Raube Piotr 519
 Raubo Józef „Zenit” 408
 Rauch Aleksander „Dymian” 60
 „Rawa” zob. Sygnatowicz Kazimierz
 „Raweża” zob. Barcikowski Zbigniew
 „Rawicz” d-ca Odc. Łuck-Płn. Obw. Łuck Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 268
 „Rawicz” zob. Bucikowski Stanisław
 „Rawicz” zob. Kosiński Konstanty
 „Rawicz” zob. Pekala Wincenty
 „Rawicz” zob. Pękala Wincenty
 „Rawicz” zob. Radwański Jan
 „Rawicz” zob. Studziński Franciszek
 „Rawicz” zob. Szulmiński Mieczysław
 „Rawicz” zob. Walichniewicz Franciszek
 Razmysłowski Józef 377
 Rączka kolejarz 187
 Reczucha Antoni 240
 „Redaktor” zob. Ugiński Zygmunt
 Redzik Jan „Nowina” 411, 416
 Reginowicz Władysław „Grab” 319
 Regner Rudolf „Rudek” 162
 Reicher Michał 423
 Reiff Ryszard „Jacek” 416
 Reinhardt Maria „Wiktor” 268
 Reisch Antoni 168
 „Reja” zob. Goc Włodzimierz
 „Rejtan” kier. Wydz. Prasy i Informacji ODR na Polesiu 364
 Rek Tadeusz 264
 Rekucki Franciszek „Bak”, „Topór” 63, 120, 122, 124, 133-136
 Rembisz Stanisław „Seret” 207
 Rembowska (?) łączn. w POWW we Lwowie 13
 „Remus” zob. Górnicki Romuald
 „Ren” zob. Niedziński Mieczysław
 „Ren” zob. Rynkiewicz Władysław
 „Rena” zob. Rzeczycka Waleria
 „Renata” zob. Dunin-Borkowska Zofia
 Rerutka Jan „Drzazga” 270, 290
 „Resz” zob. Jachimiak Sylwester
 Reszka Piotr „Ruda” 265
 Rękas Michał ks. 35
 „Ring” zob. Żelechowski Tadeusz

INDEXS OSOBOWY

- Ripper Aleksander 376
Ripper Jerzy 381
„Robak” zob. Masiulaniec Władysław
„Robak” zob. Sienkiewicz Bolesław
„Robak” zob. Wojciechowski Józef
„Robak” zob. Zawadzki Roman
„Robert” zob. Baszniak Edward Antoni
„Robert” zob. Galinowski Adolf
„Robert” zob. Kita Adolf
„Roberto” zob. Niklewicz Leszek
Roch Sławomir Tomasz 313
„Roch” zob. Chomicki Antoni
„Roch” zob. Gąsiorowski Antoni
„Roch” zob. Rybka Eugeniusz
„Roch” zob. Turowicz Stanisław Kostka Jerzy
Rocznik Józef 452
Rodak Michał 320
„Rodak” zob. Szerszenowicz (Szerszunowicz) Władysław
„Rodovit” zob. Widawski Adam
Rodowicz Romuald „Ryszard”, „Skafat” 80
Rodziewicz Franciszek Karol 57
Rodziewicz Marian 320
Rodziewicz Tadeusz „Żerdź” 265
Rodziwonicz Józef 245
„Rogała Antoni” zob. Zawadzki Bronisław
Rogoliński Bohdan „Krzysztof” 54
Rogowska Barbara „Baśka” 334
Rogowski Jan „Czarka” żoł. kom. Odcinka II Wachlarza w Równem 260
Rogowski Jan „Lechosław” por., dr fil., kier. BIP-u Okr. Lwów AK 28, 68
Rogowski Jan „Włodzimierz”, „Jastrzębiec”, „Jastrzębiec Władysław” ppłk, kmdt Okr. Stanisławów AK 156-157, 163
Rogoża Józef 90
„Rojan” zob. Zarzycki Władysław
Rojek Stanisław 12
Rojewski Henryk 555
Rokicki Paweł 469, 476, 479, 494
„Rokicz” zob. Kompf Romuald Tomasz
Rokita Stefan „Czarny” 315
„Rokita” zob. Ciecierski Józef
„Rola” zob. Wiśniewski Adolf
„Roland” zob. Gapik Edward
„Roland” zob. Moralewski F.
„Roland” zob. Morełowski Jan
„Roland” por. kier. Oddz. IIb Kom. Okr. AK Tarnopol 207
Roleski (?) „Jowisz” z-ca d-cy 4 plut. Ośr. Niedźwiedzica-Hancewicze Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 414
Roliński Adam 228, 354
Rolke Brunon „Aspik” 89, 259-260, 279
Roman Józef „Styrski” 259
Roman Kazimierz 45
„Roman Ludy” zob. Tatarski Roman
Roman Wanda Krystyna 450
„Roman” zob. Czerniatowicz Józef Leon „Roman”
„Roman” zob. Neugebauer Jerzy
„Roman” zob. Stempowicz Tadeusz
„Roman” zob. Turski Stanisław
Romaniuk (?) felczer (do 1939 w KOP), czł. dowództwa samoobr. w Dederkałach 286
Romaniuk Natalia 155
Romaniuk Zdzisław 155
Romanowski Hieronim „Cerber”, „Herek” 425, 449, 472, 482, 494
Romanowski Wincenty „Makitra”, „Wrzos” 258-259, 271, 291, 297, 306, 309, 313-315, 318-319, 336
Romańczukiewicz Zygmunt 151
„Romański” przewodniczący WSS Kom. Obszaru nr 3 ZWZ-AK 52
Romejko Józef „Klin” 496
„Romek” zob. Kuncewicz Roman
„Romek” zob. Smereczyński Władysław
„Ronin” zob. Wojciechowski Longin
Ropuszyński Jerzy „Czesław” 129
Roratowski Jan „Bonin” 324
„Rosa” zob. Całka Karol
Rosiński Józef 293
„Roslan” zob. Peyzer (błędnie: Pejzar) Juliusz
„Roslan” zob. Szymotowicz (Szamatowicz) Bolesław
Rosner Artur 382
Rosolak Alojzy „Jastrząb” 406
„Rosomak” zob. Ogrodnik Tadeusz
Rostkowski Henryk „Rys”, „Karol” 169-170
Rostkowski Paweł „Nałęcz” 211
Rosyk Mieczysław „Bartek” 271
Roszkowski (Roszowski) Jacek „Jur” 516, 546, 549, 554, 559
Roszkowski Władysław „Biały” 486
Rościcka Stefania „Wrona” 212
Rościcki Marian „Boguta”, „Bohut” 213
Rowecki Stefan „Grot” 21-23, 261, 279, 349, 374, 513-514
Rozdżestwieński Paweł Mikołaj 77
Rozkowiński Antoni 319

INDEKS OSOBOWY

- „Rozmaryn” zob. Bykowska Krystyna
 Rozmarynowski Stefan „Puchacz” 356-357
 Rozwadowski Roman 549
 „Roża” zob. Liśkiewicz Józef
 „Roża” zob. Ostrowska Rozalia
 Rożański Eugeniusz 180, 182-184, 187-188
 „Rożański Stefan” zob. Biłejczuk Kazimierz Stanisław
 Róg Władysław „Ryszard” 80
 „Róg” zob. Lewicki Roman Antoni
 „Różga” zob. Markowski Stanisław
 „Róża” zob. Królak Stanisław
 Różański Józef „Łasica” 325
 Różycki Czesław „Ogończyk” 326
 Rubacha ks. szef sł. duszpasterskiej w AK w Tarnopolu 204
 Rubel (?) pchor., d-ca plut. Lipniski komp. Iwje
 Ośrodka Wołożyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 411
 „Ruch” zob. Schmidt Marian
 Ruchniewicz Małgorzata 158, 586
 „Ruczaj” zob. Nowosławski Edward
 „Ruda” zob. Reszka Piotr
 Rudajtis (?) „Rudy” por., kwater. kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 Rudaś Zygmunt „Kazik” 406
 „Rudawski” zob. Stachoń Bolesław
 „Rudek” zob. Regner Rudolf
 Rudnicki Gracjan „Gracjan” 321, 327
 Rudnicki Klemens „Klimek”, „Rumiński Józef” 22, 39
 Rudnicki Roman „Kemor” 210
 „Rudolf” zob. Głaczyński Lesław
 „Rudy” zob. Rudajtis (?)
 Ruebenbauer Anatol 317
 „Rulka Bronisław” zob. Tabaczyński Tadeusz
 „Rum” zob. Czeredarek Stanisław
 Rumel (?) kpt., kwater. samodzielnej komp. „Mydło” kom. Obw./Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 406
 Rumel Bronisław 259
 Rumel Zygmunt „Poręba” 262, 274
 „Rumiński Józef” zob. Rudnicki Klemens
 Rummel lub Rommer płk pełnomocnik Kmdta Okr. Wilno ZWZ 376
 Runiewicz Jan 196-197
 Runiewicz Stanisława „Kalina” 203, 208
 Runiewicz Wacław „Dolski” 326
 „Rusalka” ref. WSK kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 Rusecka Irena „Irka” 333
 Rusiecki Gerard 518-519
 Rusiński Zbigniew 210, 232-233, 247-248
 Rutkowski Bolesław „Baret” d-ca grupy wywiad. Egzekutywy Kom. Okr. Wilno AK 483
 Rutkowski Kazimierz „Kurzawa” egzekutor w Kom. Okr. Wilno AK 485
 Rutkowski Kazimierz Stanisław „Smrek” kpt., d-ca Obw. Śródmieście Okr. Lwów-Wschód ZWZ-1 we Lwowie 48
 Rutkowski Stanisław 398
 Rutyna Franciszek „Lipiec” 185
 „Rwikon” zob. Korwin-Krukowski
 „Ryba” zob. Nowaczyk Stefan
 „Ryba” zob. Zwoniczek Roman Józef
 Rybak Emil 167
 „Rybak” kpt. d-ca 4 komp. terenowej Obw. Wołkowysk AK 556
 „Rybak” zob. Kęsek Bronisław
 „Rybak” zob. Matyszczuk Stefan
 „Rybak” zob. Nawrocki Bolesław
 „Rybak” zob. Sasinowski Ksawery
 „Rybak” por., kmdt Rej. I Dzielnicy Śródmieście Okr. Lwów ZWZ-AK 72
 Rybakowa Bronisława „Limba” 212
 Rybalka Paweł 128
 Rybalko Janina „Sława” 554
 Rybicki Aleksander „Sienkiewicz” 161-162
 „Rybitwa” zob. Jażdżewski Józef
 Rybka (?) mjr, czł. organizacji „Orzeł Biały” na Wołyniu 258
 Rybka Eugeniusz „Roch” 58
 Rybka Franciszek „Kula” 397, 406-407, 417
 Rybka Stanisław „Brożyna” 403
 Rybnik Aleksander „Zając”, „Dzik”, „Dziki”, „Pałowski”, „Jerzy” 413
 Rycharski Mieczysław „Białynia” 402
 Rychlewicz Ignacy „Franciszkanin”, „Radwan” 547
 „Rycze” zob. Bartosz Piotr
 „Rydz” zob. Jastrzębski Roman
 „Rydz” zob. Rymkiewicz Bronisław
 Rydzewski Władysław „Kobus” 267
 Rydz-Śmigły Edward 17
 Ryglewicz Marian 154
 Rykowska Helena „Kropka” 269
 Rykowski Tadeusz „Siekacz” 269, 293
 Rymaszewski Antoni „Andrzej” 448, 472
 Rymaszewski Czesław „Nagan” 369
 Rymian Jan „Pean” 490

INDEXS OSOBOWY

- Rymkiewicz Bronisław „Rydz” 491
Rymsza Antoni „Maks” 492
„Rymwid” zob. Dygil Kazimierz
„Ryngraf” zob. Kulikowski Julian
Rynkiewicz Piotr „Piotr”, „Aleks” 485
Rynkiewicz Władysław „Ren” 551
Rynkiewicz-Kotlarz Maria „Orlica” 530
Ryńca Władysław 463
„Rysia” zob. Przeździecka Janina
„Rysia” zob. Trojanowska Maria
„Rysiek” zob. Jagiełło Ryszard
„Ryszard” zob. Andrzejewski Roman
„Ryszard” zob. Brewczyński Władysław
„Ryszard” zob. Michaliszyn Paweł
„Ryszard” zob. Rodowicz Romuald
„Ryszard” zob. Róg Władysław
„Ryszard” zob. Sommer Andrzej
„Ryszard” zob. Świrski Władysław
„Ryszard” zob. Urbanowicz Jan
„Ryszard” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
Ryzka Jan 137
„Ryś” d-ca 4 komp. Obw. Brzeżany AK 210
„Ryś” zob. Chruściel Józef
„Ryś” zob. Demczuk Dominik
„Ryś” zob. Olszewski Jan
„Ryś” zob. Rostkowski Henryk
„Ryś” zob. Szlagor Edward
„Ryś” zob. Trojanowski Stanisław
„Ryś” szef WSOP Obw./Ośr. Szczuczyn Insp.
Środk. Okr. Nowogródek AK 408
„Rywał” zob. Kułakowski Aleksander
„Rywał” zob. Paliwoda Józef
„Ryży” konfident gestapo 348
Rzaniak Kazimierz „Garda” 266, 327, 332
Rzeczycka Waleria „Rena” 61
Rzepka Kazimierz „Ognik” 69
Rzeszutko Bolesław 245
Rzeźnik Wiktor „Giermek” 208, 215, 217
Rzuchowski Michał „Łabędź” 405
- Sabatowski Antoni Jan „dr Antoni” 58, 67
„Sabina” Bury Jadwiga
Sachański Michał 271
„Sacra” zob. Voise Rudolf Franciszek
„Sadownik” zob. Siemaszko (?)
Sadowska Maria „Wiesława”, „Milena” 457-458
Sadowska Zofia 511
Sadowski Lech „Wasyl”, „Lerski Lesław” 12, 17,
20-21, 23-26, 28, 33, 42, 46, 51, 53, 60, 62
Saduński Wacław 38
- Sagańska Helena „Bronisława” 203, 208
Sajek Wacław „Zasuwa” 326
Sajowie rodzina 185
Sak Józef „Jeleń” 517
Salak Helena 124
Salczyński Stanisław 271, 304
Salmonowicz Feliks „Zagończyk” 491
„Sałata” del. Białostockiego Okr. ZWZ w Wołko-
wysku 521
Sambor Tadeusz 197
„Sambor” zob. Szuba Wilhelm
Samecki Kazimierz 152
„Samoski” („Samowski”) zob. Makuch Stefan
Samotyja-Lenczewski Kazimierz „Strzemińczyk”
zob. Lenczewski-Samotyja Kazimierz Strze-
mieńczyk
„Samson” zob. Anuszkiewicz Władysław
„Samson” szef szwadronu 21 Puł. Nadwiślańskich
27 WDP AK 325
„San” zob. Piastowski Leonard
„Sanitariusz” zob. Korbecki Józef
Saniuk Leon 496
„Saper” zob. Łomański Antoni
Sarecka Maria „Lusia” 463
„Sarenka” zob. Janiczak Danuta
„Sarna” d-ca konsp. grupy na Podlasiu, podp. SZP
512
„Sarna” zob. Kłosowska Stefania
Sarnecki Jerzy 364
„Sarnowski” zob. Sulik Nikodem
Saro Ryszard „Cygan” 89
„Sas” zob. Cigiel Stefan
„Sas” zob. Strutyński Jerzy Jan Maria
Sasinowski Ksawery „Rybak” 357
Sas-Świstelnicki Franciszek „Szczepan” 75
Satanowski Robert 291
„Saturnian” inspektor PKB na Okręg Stanisławów
AK 34
„Sawa” zob. Kosikowski Jan
„Sawa” zob. Sawicki Jan
„Sawa” zob. Sławowski Władysław
„Sawa” zob. Stawowski Władysław
„Sawa” zob. Wrześniowski Edmund
Sawczyński Adam 227
Sawicka Janina 212
Sawicka Józefa „Kamień” 212
Sawicki Aleksander 303
Sawicki Anatol „Młot”, „Mars”, „Józef” 83, 107,
123, 133, 137-138
Sawicki Feliks „Szczęsny” 265

INDEKS OSOBOWY

- Sawicki Jan „Sawa” 271, 411
 Sawicki Józef 272, 302
 Sawicki Kazimierz „Grześ” żoł. AK we Lwowie 24, 50, 56, 129-130
 Sawicki Kazimierz „Prut”, „Opór”, „Dziadek” 95, 156, 174, 198-199, 220
 Sawicki Ludwik 249
 Sawicki Teodor „Otto” 472, 492
 Sawicki Zenon 303
 Sawicz Wacław „Emil”
 „Sawicz” zob. Kotański Janusz 423, 486-487
 „Sawicz” szef wyw. Obw./Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 413
 Sawiński (?) kpr., szef kancelarii Zgrup. Stołpeckiego Okr. Nowogródek AK 417
 Sawiocki Józef 519
 „Sawko” zob. Dogiel Kazimierz
 Sawoj (?) plut., podof. broni Zgrup. Stołpeckiego Okr. Nowogródek AK 417
 Sawracka Jadwiga „Termometr”, „Helena”, „Jagusia” 29, 165
 Sasiadek Jan 304
 „Scevola” zob. Bialecki Tadeusz
 Schenckendorff Max von 378-379
 Schima Mieczysław „Irena”, „Karol” 159, 165
 Schlosser Karol „Zenon” 75
 Schmidt (?) czł. żydowskiej organizacji konsp. w Brześciu 346
 Schmidt Marian „Andrzej”, „Arak”, „Ruch”, „Star”, „January”, „Szczęsny” 59-60, 68
 Schneigert Zbigniew 157
 Schwartz Adolf 57
 „Sebastian” of. sap. w sztabie kmdta Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 218
 „Sebastian” of. szkoleniowy w sztabie kmdta Insp. Złoczów Okr. AK Tarnopol 217
 „Segal” zob. Tokarski Zygmunt
 Seheń Romuald dr 314
 Seko Kazimierz „Tekst” 91
 „Sem” zob. Marszałek (?)
 Semkowicz Mieczysław „Kruk” 86
 Semkowicz Rudolf „Zaremba” 86
 „Senator” zob. Sierociuk Marcin
 Sereżyński (?) sierż., z-ca kmdta Obw. Sambor Insp. Drohobycz Okr. Lwów ZWZ-AK i z-ca dowódcy 2 komp. samborskiej 94
 „Seret” zob. Rembisz Stanisław
 Serwacki dr organizator struktur podziemnych w Żabiu 150
 „Set” zob. Trzeciakiewicz Stanisław
 „Sewer Wartonowicz”, „Sewer” zob. Słoniewski Tadeusz Zygmunt
 „Seweryn” zob. Stebnicki Stefan
 Sędziak Stanisław „Warta”, „Oset” 380, 383, 387-388, 395, 401, 403, 407, 422, 425, 437
 „Sędzimir” zob. Możejko Stanisław
 Sęk Adam „Sęk” 327
 „Sęk” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
 „Sęk” zob. Sęk Adam
 „Sęk” zob. Skiba Wojciech
 „Sęk” zob. Zajac Jan
 „Sęk” sędzia w Zgrup. nr 2 podczas Operacji „Burza” na Wileńszczyźnie 424
 Sękowska Helena „Adela I” 75
 „Sep” d-ca 1 komp. Słonim Obw./Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 414
 „Sep” d-ca 1 komp. terenowej Obw. Wołkowysk AK 556
 „Sep” zob. Ambroziak Wacław
 „Sep” zob. Andruszkiewicz Adam
 „Sep” zob. Czechowicz Kazimierz
 „Sep” zob. Gorzkowski Józef
 „Sep” zob. Krukowski Kazimierz
 „Sep” zob. Łuczyński Kazimierz
 „Sep” zob. Matulewicz Jan
 „Sep” zob. Oźmiński (Oźmiński) Władysław
 „Sep” zob. Ponarad (Ponard) Kazimierz
 „Sep” zob. Trojanowski (?)
 „Sep” zob. Tuhy Stefan
 „Sep” zob. Wróblewski Antoni
 „Sfinks” (1920-?) of. inform. Obw. Przemysłyński Insp. Płd. Okr. Lwów ZWZ-AK 86
 „Sfinks” zob. Krotkiewicz Edward
 „Sfinks” zob. Pietraszkiewicz Kazimierz
 Sheybal żoł. komórki SZP w Tarnopolu 196
 Sichora Józefa 151-152
 „Siciński” zob. Franus Michał „Siciński”
 Siczek Piotr „Piotr” ks. 416
 Siczek Tadeusz „Strzała”, „Szymon” 79
 Sidorkiewicz Wacław „Bem” 496
 Sidorowicz Edward „Burak”, „Klon”, „Ostróg”, „Surn”, „Star”, „Wirski”, „Sienkiewicz Edward” 72, 82, 119
 Sidorów Jan Rudolf „Szpak” 166
 „Sieciech” zob. Muller Stefan
 „Sieczek” zob. Kiałka Stanisław
 „Sieć” zob. Gąsowski Józef
 Siedlecki Kazimierz 547
 Siedlecki Rajmund „Ornak” 269
 Siedlecki Stanisław „Hańcza” 511, 515-516, 544

INDEKS OSOBOWY

- Siedzikówna Danuta „Inka” 497-498
 „Siekacz” zob. Rykowski Tadeusz
 Siekierka Szczepan 102, 104-106, 109, 111-116, 223, 227, 233-241, 242-246
 Sielicki Michał „Gil” 424, 488
 Siemaszko (?) „Sadownik” 376
 Siemaszko Ewa 273, 276-277, 284-286, 288, 295, 297-318, 320-321
 Siemaszko Janina „Kropka” 266, 270, 328
 Siemaszko Kazimierz vel. Giemank Marek „Marek”
 Siemaszko Władysław „Wir” 262, 264, 269-270, 276-277, 284, 286, 288, 293, 295, 297-318, 320-321
 Siemaszkowa Janina „Kropka” zob. Siemaszko Janina
 Siemienowska Anna „Wiktoria” 268
 Siemieńska Aneta 87
 Siemiński Jan 536-537, 539
 Sienkiewicz (?) „Prus” por. działacz konsp. na Białostoczyźnie 511-512
 Sienkiewicz Aleksander „Osa” 360
 Sienkiewicz Bolesław „Robak” 351, 359
 „Sienkiewicz” zob. Rybicki Aleksander
 „Sieńka” zob. Węclowicz Stanisława
 Sierakowski (?) „Kania” żoł. sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
 Sierakowski Zbigniew 259
 Sierociuk Marcin „Senator”, „Dzik” 218, 241
 Sieroń Mieczysław „Molly” 328, 332
 Sierow Iwan 23
 Siewaszewicz (Siewadzewicz) Paweł „Paweł Marcin” 556
 Sigilewski Mieczysław 517
 Sikora Kazimierz „Sosna” 186
 Sikorski (?) Karol 40
 Sikorski Władysław 14, 17, 31, 198, 346, 498
 Siliniewicz Marian „Artur” 545-546, 568
 Simbierowicz Tadeusz „Tadzio” 269
 Simbierowicz Zygmunt „Zyg” 325
 Simiński Maksymilian 308
 „Simon” zob. Mróz Władysław Jan
 Siomak Bronisława 155
 „Siostra” zob. Madejska Maria
 Sipilo Jan „Słowik” 494
 Sitko Jan 210
 Sitnik Kazimierz „Sos” 531, 548
 Siuda Franciszek 345
 Siwek Aleksander „Szarewicz” 42
 Siwek Jan „Broza” ppor. kwater. Obw. Prawy Niemien Insp. Grodno AK 547
 Siwek Jan „Mostowicz” szef 1 komp. baonu II/50 pp 27 WDP AK 326
 Siwiec Zbigniew „Beryl” 65
 Siwkowska Danuta 209
 Siwkowska Halina „Ina” 209
 „Siwy” zob. Krokay Marian Walery
 „Siwy” zob. Szewczyk Piotr
 Skalak Bronisław 41
 „Skalpel” ref. w Oddziale I sztabu Okr. Stanisławów ZWZ-AK 164
 Skalski Janusz „Lin” 417
 „Skala” kwater. Oddz. II Obw./Ośr. Stołpce Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 407
 „Skala” zob. Bryłka Władysław
 „Skala” zob. Studziński Franciszek
 „Skafat” zob. Rodowicz Romuald
 „Skarbowiec” zob. Cisek Gustaw
 Skarzyński Leszek 463
 Skarżanka Barbara „Ewa” 461, 480
 Skiba (?) rolnik, d-ca samoobr. w Hucie Starej 302
 Skiba Jan 292, 306
 Skiba Stanisław „Strzałka” 324
 „Skiba Wojciech „Sęk” 412
 „Skiba” zob. Kancelarczyk Jan
 „Skiba” zob. Studziński Franciszek
 „Skiba” zob. Świonder Antoni
 „Skierow” zob. Stec Tadeusz Stanisław
 Skierska Maria „Konstancja”, „Halina” (?) 27, 61
 „Skiwski” zob. Zalewski Stefan
 Skoczek Roman 263
 „Skoczek” zob. Burba Stanisław
 „Skoczek” zob. Lasota Witold
 „Skoczylas” zob. Warpechowski Antoni
 Skomorowski Wilhelm „Wilczur” 267, 331
 Skonieczny Bernard 312
 Skorb Witold „Grot”, „Woronko” 410
 Skorob Jan „Puszczyk”, „Boryna” 378, 384, 401
 Skorochocki Jan „Ostroga” 418
 Skorski (?) szef wyw. Obw. Podhajce AK 211
 „Skorupa Wiesław” zob. Kowalski Jerzy
 Skowron Bohdan 267, 272,
 Skowron Mieczysław „Tancerka” 134, 186
 Skowronek Jan 272
 Skowroński Mieczysław 153
 Skowroński Stanisław „Tulipan” 480, 484
 Skrabalak Józef ks. 111
 „Skraj” zob. Czepirski Piotr
 Skrodzki Jarosław „Zeks” 485
 Skrzecz Stanisław „Poleski” 486

INDEXS OSOBOWY

- Skrzybalski Antoni „Jemioł” 324
Skrzyński (?) „Jakosz” san. w dowództwie Obw.
Włodzimierz Wołyński Insp. Rejonowego
Łuck Okr. Wołyń AK 270
Skrzypacz Józef „Świt” 184
Skrzypek Lidia „Nowina” 209
„Skrzypek” zob. Omański Bronisław
„Skrzypek” zob. Szwał Bolesław
„Skrzypek”, Kuliński Stanisław Eugeniusz
Skulski Zdzisław 272
Skupski Czesław „Pocisk” 413-414
Skusza Wacław „Szydło” 326
Skwara Jerzy 12,
Skwarczyńska Stefania „Maria”, „Jarema” 26-28
Skwierczyński Bronisław „Kossoń” 556
Slaby Wilhelm 20
„Sław” zob. Białoszewicz Włodzimierz
„Sław” zob. Cetys Teodor
„Sław” zob. Mróz Władysław Jan
„Sława” zob. Dońcow (Damcow)
„Sława” zob. Rybalko Janina
„Sława” ref. finansowa w Oddział IV Kom. Okr.
Tarnopol AK 208
„Sławicz” zob. Stachowicz Stanisław
„Sławiński” zob. Domurat Franciszek
Sławomirski Mściśław „Prawdzie” 267, 325, 327,
331
Sławowski Władysław „Sawa”
„Słodki” zob. Grel Jan
Słomski (?) „Strzecha” szkol. w oddziale part.
S. Kosiby „Chorążego” 170
Słonczyński Zbigniew „Jastrząb” 374
Słoniewski Tadeusz „Grabowski” 325
Słoniewski Tadeusz Zygmunt „Sewer”, „Sewer
Wartownik” 15, 45, 57-58
Słonina Piotr „Piotr” 471, 492
„Słoń” zob. Stachowicz Zdzisław
Słoń-Nowaczek Małgorzata 13, 42, 145, 148, 258
Słotwiński Marek 304
„Słowianin” zob. Wąskowicz Stanisław
Słowicki Lucjan „Buras” 327, 331
„Słowik” zob. Sipilo Jan
„Słowik” zob. Szumirska Stanisława
Słowiński Henryk 302
Słowniński Wacław „Wir” 491
Słubicki Sławomir „Prus” 490
„Słucki” zob. Szczepaniak Feliks
Smaczniak Józef 153
Smagacz Marian Władysław „Piotr”, „Łowicki Ka-
zimierz” 71, 77
Smagaczowa Ludwika „Modesta”, „Łowicka Lu-
dwika” 51-52, 71
Smalec Marian „Tomasz” 91
Smela Jan „Wir”, „Lipek”, „Janusz” 487-488
Smenda Tadeusz „Atol” 64
Smereczyński Władysław „Essem”, „Stefan”, „Hal-
ny”, „Hucul”, „Romek”, „Dąb” 24, 62, 147-
149, 153, 155, 163
„Smętek” zob. Krzyżanowski Aleksander
„Smętny” zob. Monkiewicz Mieczysław
Smoczkiewicz Karol 186
„Smok” zob. Koleśnik (?)
Smoleński Leon „Zeus” 497
Smolińska Wanda 438
Smoliński Dobiesław „Dobek” 491
Smoła Kazimierz „Grom”, „Zawierucha” 212
„Smrek” zob. Rutkowski Kazimierz Stanisław
Smulikowski Adam „Rafał” 161
Snarski Antoni „Solny” 459, 480, 484
„Snarski” zob. Gruszczyński Hieronim Edward
Snastin Wiktor „Kurek” 494
Sobczak Nella 270
Sobczyk Jan „Buzdygan” 326
Sobiesiak Józef 294
Sobolewski Kazimierz „Norbert” 36, 38
Sobów Józef 158, 186
„Socha” zob. Fiedelski Ryszard
„Socha” zob. Załuski Franciszek
Sochański Andrzej „Pampuch” 398, 495
„Sojka” zob. Stanejko Bolesław
Sokalski Zdzisław „Garłuch” 66
Sokołowski (?) d-ca Odc. Serniki Obw. Horochów
Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 269, 319
Sokołowski Henryk 259
Sokołowski Ignacy 536
Sokołowski Jan Maksymilian „Jan”, „Trzaska” 16-
18, 22, 39, 44, 49
Sokołowski Jan zob. Fałęcki J. (wł. Jan Sokołowski)
„Sokołowski Józef” zob. Domurat Franciszek
Sokołowski Kazimierz 211
Sokołowski Marian „Sommer”, „Kiławiec” 147,
155
„Sokołowski” szef wyw. Obw./Ośr. Słonim Insp.
Płd. Okr. Nowogródek AK 413
„Sokół II” zob. Witkowski Jeremi
„Sokół” zob. Chrostykowski Stefan
„Sokół” zob. Fijałka Michał
„Sokół” zob. Niewiński Jan
„Sokół” zob. Pyszko Józef
„Sokół” zob. Sztacherski Zygmunt

INDEKS OSOBOWY

- „Sokół” zob. Szymotowicz (Szamatowicz) Bolesław
 „Sokół” zob. Żurawski Franciszek
 „Sokrates” zob. Chrzanowski Józef
 „Sokrates” zob. Paskal Wiktor
 Sokulska Bronisława „Kimcia” 59
 Solarska Danuta 212
 Solarska Józefa „Kotwica” 212
 Solecki „Józiek” żoł. grupy bojowej KWP ODR we
 Lwowie 36
 „Solski” zob. Mehrenholz Marian
 „Solveg” zob. Maleczyńska Emilia
 „Sołokaja” zob. Paszkiewicz Olgierd
 „Sołtys” zob. Mysłowski Marcin
 Sołtysik Kazimierz 243
 Sommer Andrzej „Ryszard” (Hodoli) 207, 211
 „Sommer” zob. Sokołowski Marian
 Sondaj Kazimierz „Wielki” 328
 „Soplica” zob. Barabasz Marcin
 „Soplica” zob. Wiktor Jan
 Sopoćko Wacław 376
 Soroka Józef „Kowalski/ Sowiński” 263
 „Soroka” zob. Godlewski Kazimierz
 „Soroka” zob. Zawadzki Bronisław
 „Soroka-Longin” por. kmdt Rej. VI oraz plac.
 Wiesieje Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grod-
 no AK 549
 „Soroka-Longin”, „Kula” por. III z-ca kom. Obw.
 „Prawy Niemen” AK 546, 550
 Soroko Jan „Grom” 414
 „Sos” zob. Sitnik Kazimierz
 Sosabowski Stanisław 15-16
 „Sosenka” zob. Dąbek (?)
 Sosiński Tadeusz 378, 384, 438
 „Sosna” zob. Budzyński Władysław
 „Sosna” zob. Gilowski Stanisław
 „Sosna” zob. Hankiewicz Teresa lub Stefania
 „Sosna” zob. Kędziński Roman
 „Sosna” zob. Sikora Kazimierz
 Sosnkowski Kazimierz 395, 453
 Sosnowski Józef „Maria” 60
 Sotirović Dragan Mihajlo „Draža” 78, 101, 118,
 124
 Sowa (?) d-ca rej. 5 (Centrum) POW w Stryju 154
 „Sowa” zob. Berendowicz Emil
 „Sowa” zob. Bessendowski Kazimierz
 „Sowa” zob. Jankowska Alina
 „Sowa” zob. Lepecki Tomasz
 „Sowa” zob. Ozimek Roman
 „Sowa” zob. Sudnik-Hryniewicz Stefan
 „Sowa” zob. Wilczyński (?)
 Sowiński Jan 265
 Sowiński Julian 151
 „Spalony” zob. Lewandowski Kornel
 „Spartak” zob. Kuczyński Stanisław
 Specylak Franciszek „Rapier” 74
 Spitziar Karol Tadeusz „Lewko” 166-167
 „Spłonka” zob. Matyszczyk Józef
 „Spokojny” zob. Lecewicz Ksawery
 „Spokojny” zob. Mamczyc Józef
 Spólnicki Jan „Las” 168
 Spurgiasz Michał „Kłos” 411
 Spychalski Józef „Ścibor” 513-514
 Spytek-Pstrokoński Stanisław Władysław „Cio-
 siański”, „Stefan Łaziński”, „Dąbrowski Sta-
 nisław” 49
 Srebrakowski Aleksander 447
 Stablewski Stefan „Orliński Marian”, „Baltazar”,
 „Góral”, „Tatar” 31, 61, 65
 Stacewicz Witalis „Rafał” 488
 „Stach” zob. Barszcz Zygmunt
 „Stach” zob. Feja Artur
 „Stach” zob. Filipkowski Władysław Jakub
 „Stach” zob. Jaroszyński Władysław
 „Stach” zob. Kapała Józef
 „Stach” z-ca wicestarosty grodzieńskiego S. Prza-
 nowskiego 531
 Stachon Bolesław „Rudawski” 35
 Stachowicz Stanisław „Sławicz” 490
 Stachowicz Zdzisław „Słoń” d-ca III plut. 1 komp.
 baonu I/45 pp 27 WDP AK 300, 324
 Stachowicz Zygmunt „Żmudzin” 8, 370
 Stachowski (?) d-ca plac. samoobr. w m. Francuzi
 319
 Stachurski Zenon „Barton” 326
 Stadniczenko Józef 145
 Stafiej Tomasz „Tadek” 149
 Stahel Reiner 477
 „Stal” zob. Piwoni Józef
 Stalin Józef 8, 200, 370, 380
 Stamirowski Jerzy „Jerzy” 29-30, 68
 Stanejko Bolesław „Sojka” 409
 „Stanek Marian” zob. Grzesiak Józef
 Staniewicz Witold 448
 „Stanisław” zob. Balbus Antoni
 „Stanisław” zob. Jędrzejewski Marian
 „Stanisław” zob. Kaznocha Romuald
 „Stanisław” zob. Mrozek Stanisław
 „Stanisław” zob. Ogrodziński Przemysław
 „Stanisław” zob. Strzembosz Zdzisław
 „Stanisław” zob. Suty Tadeusz

INDEKS OSOBOWY

- „Stanisław” zob. Versel Jan
 „Stanisława” zob. Krukowna Stanisława
 Stankiewicz (?) „Halicki” ppor., kier. Urzędu Śledczego na Okręg Stanisławów 34
 Stankiewicz Franciszek „Alinta” 409-410
 Stankiewicz Józef 555
 „Stankiewicz Karol inż.” kier. Wydz. Rolnictwa ODR we Lwowie 35
 „Stanley” zob. Winter Stanisław vel Hryniewicz Jan
 Stańczak Kazimierz „Olek” 409
 Stańczyk Helena „Luda” 263
 Stańko J. „Jar” wachm. żandarm 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
 „Star” zob. Schmidt Marian
 Starak Franciszek 57
 Staroścín Eugenia „Szarotka” 206
 „Start” zob. Rakowski Zbigniew
 „Stary” zob. Dobrowolski Ludwik „Stary”
 „Stary” zob. Hołub Władysław
 „Stary” zob. Ignatowicz Stanisław
 „Stary” zob. Radziwonik Anatol
 „Stary” kwater. Obw./Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 413
 Starzyk Jan 560
 Stasiewicz Kornel „Kostek”, „Jacek”, „Prosper” 51, 64
 „Stasiun Kazimierz” zob. Pohoski Henryk
 Staszczak Stanisław „Podhalanin” 265
 „Staszek” zob. Przanowski Stanisław
 Staszewska Halina „Nora” 206
 Staub Fryderyk „Janka”, „Proch”
 Stawecki Stefan „Plewe” 513, 521, 553
 Stawiarska Krystyna dr 458, 484
 „Stawicz” zob. Dawidowicz Stanisław
 Stawidło Jan lub Marian „Zryw” 91
 Stawiej Stefan „Otto”, „Mazur”, „Zator” 483
 Stawiński Józef (Mittelbar Bunio?) „Pirat” 83, 85
 „Stawisz” zob. Pohoski Henryk
 Stawowski Władysław „Sawa” 407
 Stebnicki Stefan „Jacek”, „Seweryn”, „Żmuda Stefan” 73-74
 Stec Tadeusz Stanisław „Skierow” 44, 155
 Steca Jan „Morwa” 88
 Steciuk (?) „Piąty” szef sł. sanit. w Oddz. Part. „Luna” na Wołyniu 270
 Stecki Tadeusz „Dąb” 185
 Stecki Wiesław „Andrzej” 76
 Steckiewicz Kazimierz „Wiater” 534
 Stecura Ludwika „Wisia” 76
 „Stefa” zob. Czarniecka Kazimiera
 „Stefa” zob. Majewska Stefania
 „Stefan Łaziński” zob. Spytek-Pstrokoński Stanisław Władysław
 „Stefan”, „Rowiński Tadeusz” mjr., kmdt Oddz. IV Kom. Okr. Lwów ZWZ-AK 67
 „Stefan” of. wyw. kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 539, 546
 „Stefan” zob. Bilejczuk Kazimierz Stanisław
 „Stefan” zob. Czerwiński Stefan
 „Stefan” zob. Dobrzański Mieczysław Karol
 „Stefan” zob. Fiedorowicz vel Teodorowicz Stefan
 „Stefan” zob. Masior Jerzy
 „Stefan” zob. Muciewicz Jan
 „Stefan” zob. Pabiś Stefan
 „Stefan” zob. Paprocki Stefan
 „Stefan” zob. Piotrowski Stefan
 „Stefan” zob. Smereczyński Władysław
 „Stefan” zob. Szklarski Marian
 Stefanowicz E. „Strach” por. d-ca 4 komp. spec. 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
 Stefanyszyn Teofil „Kasper” 36
 Stefański (?) por. kwater. samodzielnej komp. „Mydło” kom. Obw./Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 406
 Stefański „Bylina” kier. Oddz. Vb Kom. Okr. AK Tarnopol 208
 Stefkowa Janina 394
 Stempowicz Tadeusz „Roman” 80
 „Stepan” zob. Orzechowski Antoni
 Stepanow Wasyli „Waśka” 285
 „Ster” zob. Zmora Leon
 Sterniński Franciszek 304
 Stępkowska Lucyna „Lena” 269
 Stipalówna Maria Stefania „Bogna”, „Luna” 31, 52
 Stocki Jan „Stopka” 267, 311
 Stojanowski (?) „Kruk”, „Kruk I” plut. pchor. adiut. kmdta Obw. Wólkowysk AK 553
 Stojanowski Michał „Cygan”, „Krok”, „Krak” 521-522, 528-529, 553, 567
 Stola Leon 512
 Stolarski Janusz 413
 „Stolarski” zob. Karaszewicz-Tokarzewski Michał
 Stończak Zbigniew 154
 Stopa Ryszard „Maciej”, „Andrzej” 406
 „Stopa” zob. Wroński Jerzy
 „Stopka” zob. Stocki Jan
 „Stosław” zob. Muller Stefan
 Stosuj Eugeniusz „Kozioł” 494
 Stpiczyński Aleksander „Wilski” 358

INDEXS OSOBOWY

- „Strach” zob. Stefanowicz E.
Straszewski Emil „Szpak” 170
Striglówna Jadwiga „Mała” 88
Strobel Wacław 320
Strojny Karol „Baca” 152
„Strońc” zob. Kwaśniewski Mikołaj
Strowski Tadeusz 14, 16, 19
Struczek Aleksander 302
„Strug” zob. Palenko Maurycy
Strumiński Józef „Żuraw” 169
„Strumyczek” zob. Boyczuk (Bojczuk)
„Strumyk” zob. Pukianiec Konstanty
Strusiński Zygmunt 265
Struś Michał „Pocisk” 267, 312, 326
Strutyński Jerzy Jan Maria „Berlicz”, „Fidelis”, „Sas”, „Swarożyc” 75
„Strwiąż” zob. Bazała Leon Wojciech Jan
„Strychański” zob. Blumski Zygmunt Izydor
„Strzała” zob. Gaładyk Janusz
„Strzała” zob. Jastrzębski Paweł
„Strzała” zob. Lenczewski Witold
„Strzała” zob. Tadeusz Siczek
„Strzałka” zob. Skiba Stanisław
„Strzecha” zob. Słomski (?)
Strzelbicki of. szkol. w Obw. Kopyczyńce Insp. Czortów AK 213
„Strzelec” zob. Gruszecki (Gruźceki) Henryk
„Strzelecki Karol” zob. Karol Kazimierz
Strzelecki Tadeusz 272
„Strzelecki” zob. Herman Władysław Ludwik
Strzembosz Tomasz 376-377, 515-520, 544, 570
Strzembosz Zdzisław „Józef”, „Stanisław” 61
„Strzemińczyk” zob. Lenczewski-Samotyja Kazimierz
Strzemieski Mieczysław 573
„Strzemię” zob. Blachnicki Zenon
„Strzemię” zob. Karol Kazimierz
Strzeszewski Jerzy 391
Strzeszewski Łyżwa Jerzy „Janko” 416
Strzęp Stanisław „Ryszard” 158, 161, 175, 178
„Strzygniew” zob. Czarnecki Jan
„Student” 151
Studnicki Franciszek „Paweł” 271
Studziński Franciszek „Skiba”, „Rawicz”, „Kotlina”, „Skala”, „Radwan Andrzej” 50, 133, 199, 201, 204-205, 220, 222, 224, 229, 241, 246-247
„Stwosz” zob. Mirecki Eugeniusz
„Styrski” zob. Roman Józef
Stysło Klaudiusz „Biały” 324
Subocz (?) „Góra” sierż., d-ca 9 plut. komp. Żołudek Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
„Suchar” zob. Voise Rudolf Franciszek
Sucharzewski Władysław „Kruk” 496
Suchodolski Jan „Kogut” 269, 319
Suchoń Józef 556
Sudał Jan 219
„Sudan” zob. Czemko Edwin
Sudnik-Hryniewicz Stefan „Marcinkiewicz”, „Sowa” 407
Sudzik rodzina 178
Sujkowska Zofia „Kora” 266
Sulik Nikodem „Jodko”, „Karol z Wąsami”, „Łady-na”, „Karol Sarnowski”, „Karol Jodko”, „Sarnowski” 450-454, 481
Sulikowski Stanisław 306
„Sulima” zob. Dunajewski Kazimierz
„Sulima” zob. Kamiński Mieczysław
„Sulima” zob. Kuszelewski Olgierd
„Sulima” zob. Szredzki Witold Paweł
„Sulima” zob. Świechowski Stefan
Sulimski Stanisław 272
Sułkowska Janina 259
„Suma” zob. Szredzki Witold Paweł
Supel Eleonora „Wiosna” 217
Supel Józef „Gryf” 217
Supel Józef „Mohort” 217
„Surma” zob. Lang Zygmunt
Surmacz Franciszek 157
„Surmacz” zob. Szypowski Henryk
Surokin (?) kmtd straży w więzieniu w Lidzie 383
Sury Tadeusz „Stanisław”, „Drań”, „Łotr” 76
„Susel” zob. Iglewski Antoni
Suszek Władysław „Wilk” 328
Suszko Andrzej „Kolek” 326
Suszyńska Maria „Marta Krzemcza” 264
Suwała Mieczysław „Oro” ks. 416
Swadowski Leopold 171
Swarcewicz Józefa „Mama” 357-358
Swarcewicz Stanisław „Tata” 357
„Swarożyc” zob. Strutyński Jerzy Jan Maria
Swaryczewski Czesław „Wołyniak” 80
Swolkień Edward „Szaska” 468
„Sybir” zob. Niwiński Józef
„Sybirak” zob. Łubikowski Józef
„Sybirak” zob. Zełwakow Gienadi
Sydor Adolf 210
Sygid Janusz 211
Sygnatowicz Kazimierz „Rawa” 486

INDEKS OSOBOWY

- „Sygnaturka” zob. Mydlik Marcei
 Sylwanowicz Romuald „Góral” 266
 Sylwanowski Marian „Doktor Jan” dr 487
 „Sylwester” zob. Pietruszun Stanisław
 „Sylwia” zob. Dąbrowska Lidia
 Symonowicz Stanisław 490
 „Sympatia” zob. Szulc (?)
 „Synchron” zob. Krystosiak Tadeusz
 Syrek Kazimierz „Bem” 216
 Syrewicz Konstanty 459
 „Syrokomla” zob. Żypowski Zdzisław
 Sywelski (?) inż., żoł. SZP w Tarnopolu 196
 Szabelski Jan 296, 302
 Szabunia Adam „Adam” 496
 Szabunia Stanisław „Licho” 416
 Szacki Zbigniew „Trus” dr 495
 Szadej Eugenia „Szarotka” 209
 Szadul Stanisław 377
 Szajda Józef „Belabes” 79
 Szajda Marian 98-99, 200-201, 205, 226, 228-229, 245
 Szajda Stanisław 99
 „Szakal” zob. Szeliga (?)
 Szalkiewicz Józef 522
 Szalkiewicz Władysław 522
 Szandrowski Zenon „Kmicic 1” 93
 Szapował Jurij 148, 258
 Szarejko Kazimierz „Grom” 554, 560
 Szarejko Paweł „Wyrwa” 554
 „Szarewicz” zob. Siwek Aleksander
 Szarlat J. „Bubi” żoł. łączn. 6 Wileńskiej Bryg. AK 492
 Szaroń Ludwik „Kosa” 268
 „Szarotka” zob. Galska Antonina
 „Szarotka” zob. Janiczak Danuta
 „Szarotka” zob. Starościn Eugenia
 „Szarotka” zob. Szadej Eugenia
 Szarwiło Lucjan „Lis Kula” 325
 „Szary” zob. Zych Władysław
 Szast Władysław „Przybylski” 168
 „Szaska” zob. Swolkień Edward
 Szaskiewicz Kazimierz „Mały” 424
 Sztatowski Jan „Kowal”, „Zagończyk” 266, 325, 330-331, 333-334
 Szawel Paweł (Adolf) „Alf”, „Alfa” 525-526, 544-545
 Szczastny Józef ks. 303
 „Szczepan” zob. Sas-Świstelnicki Franciszek
 Szczepaniak Feliks „Ślucky” 324, 331, 334
 Szczepaniak Mateusz 37
 Szczepański Józef 210, 232
 Szczepański Mieczysław „Flacha” 268
 „Szczepcio” zob. Motylewicz Piotr Paweł
 Szczerba Konstanty „Biały” 491
 „Szczerba” kpr. podof. broni w 12 Osmiańskiej Bryg. AK 495
 „Szczerbiec” zob. Frog Gracjan
 „Szczerbiec” zob. Grzywacz Bernard
 „Szczerbiec” zob. Szczerski Mieczysław
 Szczerbiński Karol „Nemo” 465
 Szczerski Mieczysław „Żulik”, „Szczerbiec” 406, 409
 „Szczęsny” zob. Dzierżyński Jerzy
 „Szczęsny” zob. Karolkiewicz Stanisław
 „Szczęsny” zob. Sawicki Feliks
 „Szczęsny” zob. Schmidt Marian
 Szczykiewicz Aleksander 20
 Szczucki Jan „Polny” 548
 „Szczupak” zob. Morawiński Jan
 Szczurek Stefania „Prządka” 90
 „Szczygiel” zob. Polakiewicz Franciszek
 Szczypta Stanisław ks. 318
 Szczyrek Jan 20, 41
 Szechińska Zofia 36
 Szejko Bronisław (Bolesław) „Konar”, „Komar” 542, 553, 555-556, 558
 Szeliga (?) „Szakal” d-ca dyw. Kedywu w Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów ZWZ-AK 168
 Szeliska Stanisława „Ewa Nurkowska” 263
 „Szelma” zob. Lauterbach Eugeniusz
 Szelowski Antoni 209
 Szemet Wacław 519
 Szemieli Aleksander 496
 Szendzielarz Zygmunt „Łupaszka” 464, 468-469, 474-475, 479, 492, 497-502, 567
 Szeptycki Andrzej 19, 132
 Szeremeta (?) kpt. d-ca rej. 4 POWW we Lwowie w 1939 r. 13
 Szeremeta Bronisław 12, 15-16, 19, 23
 Szerszenowicz (Szerszunowicz) Władysław „Rodak”, „Rodak T.” 555-556, 560
 Szestak Roman „Pim” 145
 Szestwak Władysław 519
 Szetelnicki Wacław 217
 Szewczyk Jan „Włóczęga” 324
 Szewczyk Piotr „Czer”, „Siwy”, „Piter” 69
 Szewczyk Tadeusz 204
 Szewczykowa Janina „Zawisza” 206
 Szewczyński Jerzy Julian 213
 Szewieliński Wacław 467, 479, 492

INDEKS OSOBOWY

- „Szklany” kmdt samoobr. w m. Panasówka 243
 Szklarski Marian „Stefan” 513
 „Szkolnik” Kmdt Obw. Wołkowysk AK 521, 553
 „Szkolny” zob. Haławin Józef
 Szkop Jan 419
 „Szkrab” zob. Borodziejewicz Wincenty
 Szkudelski Zygmunt „Cezary” 350, 359, 366
 Szkuto Stanisław 518
 Szlagor Edward „Rys” 215
 Szlaski Janusz zob. Prawdzic-Szlaski Janusz
 „Szląska” zob. Hebdowska Maria
 Szmagańska Janina „Idylla” 266
 Szmidt Karol „Karol” 324
 „Szmigiel” zob. Majewski Kazimierz [Tadeusz]
 „Szmigiel” zob. Majewski Tadeusz
 Szmyt Józef „Dzierżon” 73, 120, 129
 Szocik (?) Kazimierz „Marek” 409
 „Szofer” zob. Turkiewicz Mieczysław
 „Szosowy” zob. Naumienko Anatol
 Szostak Jan 417
 Szota Maria „Mewa” 530, 551
 „Szpada” zob. Odrowąż-Pieniążek Kazimierz
 „Szpak” zob. Fuglewicz Jan
 „Szpak” zob. Opalka Jan
 „Szpak” zob. Sidorów Jan Rudolf
 „Szpak” zob. Straszewski Emil
 Szpunar Julian 346
 Szpuner Jan 150
 Szramek folksdojcz ze Śląska nadzorca samoobr.
 w Rybczy 287
 Szredzki Witold Paweł „Kawecki”, „Sulima”,
 „Suma” 55, 65-66, 88, 121, 126, 128, 134
 „Szreniawa” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
 Sztacherski Zygmunt „Sokół” 412
 Sztark Borys „Ptasznik” 424
 „Sztremer” zob. Truszkowski Stanisław
 „Sztroma” zob. Zych Władysław
 Sztumberk-Rychter Tadeusz „Żegota” 290, 323,
 330-331-333
 Szturm de Sztrem Edward 510
 „Sztylet” zob. Żurawski Julian
 Szuba Wilhelm „Sambor” 490
 Szubert Władysław „Wład” 491
 Szubowicz Edward 155
 Szukałło Mikołaj 564
 Szukałło Teodor 564
 Szulc (?) „Sympatia” szkol. w oddz. part. S. Kosiby
 „Chorążego” 170
 Szulc Adam 153
 „Szulc Jan” zob. Prawdzic-Szlaski Janusz
 Szulc Tadeusz 153
 Szulc Władysław 181
 Szulmiński Mieczysław „Lubicz”, „Rawicz” 40
 „Szum” zob. Głęb Józef
 Szumański Tadeusz „Korkociąg” 536
 Szumerowna Mieczysława „Wanda” 78
 Szumirska Stanisława „Słowik” 55
 „Szumirski” kier. komórki więziennej Kom. Obsz.
 nr 3 ZWZ-AK 55
 Szumowski Bartłomiej „Bartka” 147
 Szumski żoł. SZP w Tarnopolu 196
 Szuster vel Gromowski Piotr „Grom”, „Dolina”,
 „Bug”, „Orkan”, „Piorun” 203
 Szustrowski Piotr „Mohort” 218
 Szuszkiewicz Stefan (Edward) „Zamek” 534, 545
 Szwabowicz Jadwiga „Wiesia” 30
 Szwabowiczówna Ludmiła „Ludka” 462
 Szwabowiczówna Zofia Maria „Klaudia” 51
 Szwaia (Szwaja) notariusz d-ca ref. gosp. oddz.
 wyw. Kom. Okr. Tarnopol AK 207
 Szwarc Feliks „Wąsowicz” 325
 Szwarz Józef 310
 Szwał Bolesław „Skrzypek” 270
 Szwed Julian „Grzegorz” 458
 Szwejkowski Aleksander „Orzeł” 361
 Szybczak (?) sierż., d-ca plac. samoobr. 318-319
 „Szydło” zob. Skuza Wacław
 Szydłowski Adam „Poleszuk” („Poleszczuk”) 388,
 401, 422, 426, 434
 Szykszel Konstanty „Wieśniak” 550
 Szymak Józef 32, 105, 118
 Szymanek Jan 408
 Szymaniak Eugeniusz „Poraj” 493
 Szymanik Stanisław 308
 Szymańska Barbara „Basia”, „Wanda” 37
 Szymański Józef Feliks „Gajowy”, „Alwi” („Alvi”)
 80, 88, 119, 130
 Szymański Marek „Czarny” 324
 Szymański Mieczysław 129
 Szyborski Władysław „Bąk”, „Okrasa” 525, 541,
 544, 558, 563, 565, 571
 Szymczukiewicz Witold „Mimoza” 491
 „Szymon” zob. Bajer Franciszek
 „Szymon” zob. Figórski Józef
 „Szymon” zob. Tadeusz Siczek
 Szymotowicz (Szamatowicz) Bolesław „Roslan”,
 „Sokół” 546
 „Szana” zob. Biłeczuk Kazimierz Stanisław
 Szynalski Zbigniew 219
 Szynalski Zygfryd „Rys”, „Tryk” 209, 248

INDEXS OSOBOWY

- Szypillo Michał „Pancerz” 495
 Szypowski Henryk „Surmacz” 557
 „Szyszka” zob. Pietkiewicz Antoni
 Szyszkiewicz Stanisław „Czarus” 485
- „Ścibor” zob. Raczkowski Mieczysław
 „Ścibor” zob. Spychalski Józef
 Ścibora (?) d-ca PKB w Kowlu 265
 Ścibor-Rylski Zbigniew „Motyl” 266, 331, 334
 „Ścigacz” zob. Borodej Mieczysław Karol
 „Ściopka” zob. Winter Stanisław vel Hryniewicz Jan
- Śladowski Zygmunt „Jagoda” 267, 325
 Śledziński Władysław „Brona”, „Dawid”, „Moi-
 niuszko”, „Nemo”, „Wierch”, „Wojtek”,
 „1050” 28-29, 66, 68
 „Ślepowron” zob. Wiśniowski Kazimierz Konstan-
 ty Adam
- Ślęczka Franciszek „Krak” 511-512, 515
 Ślipko Bronisław „Konrad” 171, 177
 „Śliwa” zob. Kamiński Władysław
 Śliwiński (?) z-ca d-cy plac. samoobr. w kol. Hały
 299
- „Śmiałek” zob. Paszkowicz Antoni
 „Śmiały” d-ca Oddz. V komp. Ostryna Obw./Ośr.
 Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK
 410
- „Śmiały” zob. Panasiewicz Stanisław
 Śmietanko Henryk (Kazimierz) „Przemysław” 537,
 539, 551-553, 559
- „Śmiga” zob. Kolasieński Stanisław
 Śmigieński Witold „Czarny” 556
 „Śnieżek Jan dr 417
 „Śruba” zob. Dziuba Władysław
 „Światoldycz” zob. Kisiel Witold
 Świąder Tadeusz 269, 313
 Świątecki Kazimierz dr 534
 Świątnicki Bronisław „Ojciec” 449
 Świda Ludwik 470
 Świda Ludwik „Żbik” 328
 Świda Władysława „Grabie” 521, 554
 Świder T. 312
 Świdorski Kazimierz 212
 Świdrak Franciszek 209
 Świechowski Stefan „Sulima” 455, 487-488
 Świejkowski Leonidas „Zimorodek” 64, 161, 163,
 164
- Świerczyński Marian „Bajka” 491
 „Świerk” d-ca Odc. Mizocze Obw. Zdobunów
 Insp. Rej. Równe Okr. Wołyń AK 271, 305
- „Świerk” zob. Chyliński Janusz
 „Świerk” zob. Misiuro Bolesław
 Świerszcz Lucjan „Lutek” 362
 Świerżbiński Antoni „Antoni”, „Lis” 40
 Świerzewski Witold 448
 Świerzewski (Świerczewski, Świerzyński, Świerzew-
 ski) Stefan „Lawina” 517, 525, 538-539, 545-
 547
- Świerżewski Stefan kpt. zob. Świerżewski (Świer-
 czewski, Świerzyński, Świerzewski) Stefan
 Świetlicka Anna „Monika” 263
 Świetlikowski Paweł 471, 477, 486-487, 489
 Świącicki Andrzej „Frycz” 424, 460, 485
 Świącicki Józef 449, 484
 Świętochowski Bolesław „Żubr” 165
 Świkła Leopold „Adam” 268, 289
 Świonder Antoni „Skiba” 73
 Świrski Kazimierz Jakób/Jakub „Malinowski” 38,
 196
- Świrski Mieczysław 29
 Świrski Władysław „Ryszard” 34-35, 37-38
 „Świt” zob. Borowski Tadeusz
 „Świt” zob. Skrzypacz Józef
 „Świta” zob. Błażewicz Władysław
 Śwital Stanisław 318
- Tabaczyński Tadeusz „Kurp”, „Rulka Bronisław”
 63, 69
 Tabaczyński Zygmunt 93
 Tabisz Stanisław dr 41
 „Tadek” zob. Stafiej Tomasz
 „Tadeusz” zob. Byrski Tadeusz
 „Tadeusz” zob. Kaszubowicz Kazimierz
 „Tadeusz” zob. Król Jan
 „Tadeusz” zob. Waszczuk Eugeniusz
 „Tadeusz” szef ekspozytury „Baranowicze” Włw.
 Dalekiego Zasięgu Kom. Gł. AK 358
- „Tadeusz” zob. Waszczuk Eugeniusz
 „Tadzio” zob. Simbierowicz Tadeusz
 Talewicz Franciszek „Komar” 8, 571
 „Talko” zob. Hebelt Tadeusz
 Tałaj Michał „Bońca” 324
 „Tama” zob. Pisula Edward
 „Tancerka” zob. Skowron Mieczysław
 Taniukiewicz Jadwiga 376
 Tański Jan 319
 Tański Stanisław „Beton” 319
 „Taran” zob. Lubasowski Julian
 Tarasewicz (Tarasawicz) Aleksander 555
 Tarasewicz Eugeniusz 488

- Tarasiewicz Józef „Brzoza” 551-552, 559
 Tarasiewicz Konstanty „Wyrwa II” 556
 Taraszkiewicz (?) ppor. kmdt komp. Szczuczyn
 Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
 Targowski Mieczysław „Mykita” 269
 Tarka Krzysztof 449-451, 454, 459, 474, 480-481
 „Tarnawa” zob. Marcinkowski Paweł
 Tarnawska Janina „Eleonora”, „Centuria”, „Ryba”
 160, 164-165, 191
 „Tarzan” zob. Lefik Henryk
 „Tata” zob. Swarczewicz Stanisław
 „Tatar” zob. Giżejowski Janusz
 „Tatar” zob. Korcz Stanisław
 „Tatar” zob. Prończuk J.
 Tatarczuch Jadwiga 34
 Tatarski Roman „Luda”, „Roman Ludy” 41, 155,
 196
 „Tato” kmdt Rej. II Dziel. Płd. Okr. Lwów ZWZ-
 -AK 75, 119
 Tatol Władysław „Izydor” 352
 „Tatuś” sierż., szef gosp. komp. Kedywu w Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 542
 Tauroginiński (?) „Włodzimierz II” 65
 Techman prac. podośr. Stanisławów Wydz. Oświa-
 ty Kultury prac. ODR we Lwowie 37
 Tejwan Leon „Ogniwo” 486
 „Tekst” zob. Seko Kazimierz
 „Telegraf” zob. Laszczyk („Laszczyk”) Władysław
 Telman Edward 370
 Telmany Adam Teofil „Andrzej”, „Jędrak” 40, 43,
 48
 „Ten” zob. Wojtowicz Bolesław
 Teodorczyk Piotr 168
 „Teofil” zob. Jani Leopold Teofil
 „Teresa” zob. Bujko Maria
 Tergalinskij Andrej 14
 Terlecki Stanisław 560
 Terlichowski Władysław 307
 „Termometr” zob. Sawracka Jadwiga
 Terpiłowski Ryszard „Czarny” 328
 „Tęcza” zob. Pawłowski Roman
 „Tęczyn” zob. Gąsior Stanisław
 „Tit” zob. Drozd Józef „Tit”
 Tobik Teodor Jakub „Cichy” 479, 483
 „Todek” zob. Milwid Witold
 „Todt” lub „Tor” zob. Kinasiewicz Zdzisław
 „Toga”, por., d-ca działu (komp.) telef. Oddz.
 Vb(Vo) Kom. Obszaru nr 3 ZWZ-AK 60
 „Tokarczuk Franciszek” zob. Garwol Franciszek 208
 „Tokarczyk” zob. Lewandowski (?)
 Tokarski J. 223, 280, 329
 Tokarski Zygmunt „Sega” 326
 Tokarz Szczepan „Żak” 89
 „Tol” zob. Żochowski Antoni
 „Tola” zob. Płońska Antonina
 Tołłoczko Karol „Zubrzycki” 362
 „Tom” zob. Bazylów Jan
 Tomalewicz lek. w Obw. Łuck Insp. Rej. Łuck
 Okr. Wołyń AK 268
 „Tomasz” zob. Czajkowski Marian Bolesław
 „Tomasz” zob. Heilman Stanisław
 „Tomasz” zob. Maksymowicz Roman
 „Tomasz” zob. Smalec Marian
 „Tomasz” zob. Tomaszewicz Edward „Wilczur”
 Tomaszewicz Edward „Wilczur”, „Tomasz” 271
 Tomaszewska Helena „Giermek” 209
 Tomaszewski Aleksander „Al” 486
 Tomaszewski Bolesław „Bat”, „Ostroga”, „Bole-
 sław”, „Warta” 16, 24, 51, 54, 56-58, 60, 64,
 121, 129-134, 207-209, 220
 Tomaszewski Franciszek „Zamojski” 136
 Tomaszewski Longin 375, 430, 432, 434, 452,
 458-459, 461, 463, 468, 470-471, 473-476,
 479, 481, 485, 487, 496-497
 Tomczak Bolesław „Antoni” 359
 „Tomek” zob. Ostoja-Gajewski Józef
 Tomesch Józef „Tygrys” 175, 189
 „Tomirci” szef łączn. Obw./Ośr. Słonim Insp. Płd.
 Okr. Nowogródek AK 413
 Tomkiewicz Monika 457, 462, 466, 484-485
 Tomkiewicz Maria „Grażyna” 462
 Tomkiewicz Natalia 532
 „Tońko” zob. Boryczka Adam
 „Topola” zob. Konikiewicz Leonard
 „Topola” zob. Motylewicz Władysław
 Topolnicki Zygmunt 305
 „Topolski” zob. Kulczyński Stanisław
 Toporowski Florian „Jeleń” 216
 „Topór” zob. Budrewicz Czesław
 „Topór” zob. Ćwikliński Tadeusz
 „Topór” zob. Kamiński Adam
 „Topór” zob. Rekucki Franciszek
 Topór-Wąsowski Tadeusz „Nowicki” 486
 „Tor” ppor. adiut. VIII/77 pp AK Zgrup. Nadnie-
 meńskiego Okr. Nowogródek AK 415
 Toth Fryderyk Karol „Łasica” 51
 Trautman Jadwiga 259
 Trela Józef „Czort” 65
 Trelewicz Janina „Kozak” 264

INDEKS OSOBOWY

- Trębacz (Trembacz) Tadeusz 214
 Trochimowicz-Gładyszew Stefan 430
 Trojanowska Maria „Rysia” 22
 Trojanowski (?) „Sęp” szef wyw. Ośr. Niedźwiedzi-
 ca-Hancewicze Insp. Płd. Okr. Nowogródek
 AK 414
 Trojanowski Bronisław „Dzwon” 414
 Trojanowski Karol „Radwan” 13, 19, 45
 Trojanowski Stanisław „Rys” 184
 Trojnar Stanisław 36
 Trondowski Stanisław „Grzmot” 365
 Troński Bronisław „Jastrząb”, „Mściciel” zob.
 Trzciniński (Troński) Bronisław
 „Trubadur” zob. Drozdowicz Jan
 „Trus” zob. Szacki Zbigniew
 Truszkowski Stanisław „Sztremer” 416, 424
 Truszkowski Zygmunt „Dobrosław” 58
 Trybalski Karol „Ursus” ks. 215
 Tryfonow Walerian „Kostek” 412
 „Trzask” zob. Twardy Zbigniew
 „Trzaska” zob. Sokołowski Jan Maksymilian
 „Trzaska” zob. Krajewski Henryk
 „Trzaska” zob. Sokołowski Jan Maksymilian
 Trzciniński (Troński) Bronisław „Jastrząb” 534, 543,
 546
 Trzciniński Józef „Aligator” 169
 Trzciniński Kazimierz „Juhas”, „Felicjan” 61, 203
 „Trzciniński” zob. Barski Ignacy
 Trzebski Zdzisław „Nieczuja” 468
 Trzeciak Bronisław 361
 Trzeciak Jan „Aleksander” 417-418
 Trzeciakiewicz Stanisław „Set”, „Orkan”, „Zagon”
 411, 416
 „Trzmiel” zob. Pirtan Bogdan
 „Trzos” kpt., d-ca działu (komp.) telef. Oddz.
 Vb(Vo) Kom. Obsz. nr 3 ZWZ-AK 59-60
 „Trzyjot” zob. Jaromiński Jan
 Tubicz Stanisław 299
 Tucholski Jędrzej 148, 258
 „Tuhaj Bej” zob. Tuhy Stefan
 „Tuhaj-Bej” zob. Bober Leon
 Tuhy Stefan „Sęp”, „Tuhaj Bej” 271, 306
 Tuhy Stefania 306
 „Tulipan” zob. Skowroński Stanisław
 Tuła Józef „Adam” 85
 Tupikowski Wilhelm „Wilhelm” 471, 493
 „Tur” zob. Kawalerski Franciszek
 „Tur” zob. Leśniewski Włodzimierz
 „Tur” zob. Turonek Witold
 „Tur” zob. Zacharczuk Franciszek
 „Tur” por. of. zaopatrzenia w komendzie Obw.
 Wołkowysk SZP-ZWZ-AK-AKO 554
 „Turbacz” zob. Gan Jan „Turbacz”
 Turbiak Jan „Chłopski” 411, 420
 Turek Grzegorz Stanisław 45
 Turkiewicz Mieczysław „Szofer” 489
 Turkiewicz Stanisław „Wir” 219
 „Turkuć” zob. Żmigrodzki Józef
 „Turnia” zob. Kochajewicz Michał
 Turonek Witold „Tur” 423, 427, 472, 480, 489,
 493
 „Turoń” zob. Kosiński Tadeusz
 Turowicz Stanisław Kostka Jerzy „Jan”, „Roch” 68,
 71, 75
 Turowski Józef 259, 266, 268, 270, 272, 286, 293-
 294, 297, 311-313, 315, 328, 332, 335-336
 „Turski Antoni” zob. Kaucki Maksymilian
 Turski Bronisław 210
 Turski Stanisław „Roman” 458-459
 Turzaniecki Tadeusz „Pirat” 328
 Turzański Kazimierz 238-240
 Turzeniecki Tadeusz „Turzeniecki” 328
 „Turzeniecki” zob. Turzeniecki Tadeusz
 „Tuśka” zob. Usiewicz Gertruda
 „Twardowski” mjr szef sanit. kom. Obw. „Prawy
 Niemen” Insp. Grodno AK 547
 „Twardowski” zob. Niciński Zygmunt
 „Twardowski” zob. Zaleski Henryk
 Twardy Zbigniew „Trzask” 266, 326
 „Twardy” zob. Gawlik Kazimierz
 „Twardy” zob. Kotowicz Jan
 „Twardy” ppor. d-ca 4 komp. terenowej Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 553
 Twerdochleb Józef „Maćkowa” vel Kwiczak Włady-
 sław 234
 Tworzyński Bojomir „Ostoja” 384, 408-409, 417,
 Tybinka Michał 84
 Tybura Stanisław 28
 „Tygrys” zob. Banciewicz Bolesław
 „Tygrys” zob. Budny Józef
 „Tygrys” zob. Wiatr Antoni
 „Tygrys” zob. Wilczewski Adam
 „Tyka” zob. Dąbrowski Józef
 Tym Juliusz Stanisław 77
 Tyman Jerzy „Jerry” 470
 Tymowicz Filip Benicjusz „Aleksander”, „Gawale-
 wicz Leon”, „Kruk” 163, 165
 Tymowicz Filip mjr 162
 Tyran Kazimierz „Granat” 328
 Tyszkiewicz (?) hr., właściciel maj. w Orniach 450

INDEXS OSOBOWY

- Tyszkowski (?) Maria 72
„Tytus” zob. Jakubowski Zdzisław
- Udowicz Grzegorz „Żuk” 213
Ugiński Zygmunt „Redaktor” 454, 489
Ugrewicz Marcin 214
Ugrewicz Stanisław 214
„Ulter” zob. Giecołd Antoni
„Ulan” zob. Mytkowski Franciszek
Urban Wincenty 103, 106, 178, 182, 187, 240, 242, 244
„Urban” zob. Poleski Stanisław
„Urban” por. rez. ref. w Wydz. Opieki Społ. ODR we Lwowie 35
Urbankiewicz Jerzy „Jurek” 464, 485
Urbankiewicz Jerzy „Zawada” 497
Urbanowicz Jan „Ryszard” 423, 486-487
Urbanowicz Jerzy „Kapelan” ks. 349
Urbański Andrzej ks. 213
Urbański Antoni „Pit” 363
Urbański Kazimierz „Nieczuja” 327-328
„Ursus” zob. Trybalski Karol
„Ursus” st. sierż. d-ca plut. broni panc. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK
„Ursyn” zob. Broczener Kazimierz
„Ursyn” płatnik Kom. ZWZ-2 we Lwowie
Uruski Włodzimierz „Korczak” 212
Usiewicz Gertruda „Tuśka” 535
Usiewicz Paweł „Pip” 535
„Uszewski” zob. Kotarba Józef
„Uszka” zob. Wilczewski Michał
Utko Adolf „Jański”, „Wicher” 546-547, 562
„Uzda” zob. Giełżyński Tadeusz
- Vacqueret Juliusz Stanisław „Juliusz”, „Kwiryn” 54, 164
Veit Adam „Bazyli” 25-26, 61
Venzl Mieczysław „Orsza” 170
Versel Jan „Stanisław” 153
„Vikres” zob. Muszyński Stanisław
„Vis” zob. Denziuk Stanisław
„Vis” zob. Winiarski Hubert
Vogelsangt Władysław 209
Voise Rudolf Franciszek „Sacra”, „Suchar” 57
- Wacek Jan „Czarny” 79
Wachsman Mieczysław 35, 38
Wachter Maria Sabina 163
„Wacław” zob. Biss Józef
„Wacław” zob. Makowski Wiesław
„Wacław” zob. Zachara (?)
„Wacława” zob. Plewako Kamila
Wacławski Antoni „Kaus”, „Kam” 270, 327
„Wademar” zob. Wołoszyn Włodzimierz
Wajda Kazimierz 250
„Wajda Marian” zob. Borodej Mieczysław Karol
Wajda-Fedorowicz Janina „Jawa” 219
Wajdowa Zofia „Poraj” 203
Wajdyk Józef 303
Wajler Józef „Wichura” 305
Wajs Zbigniew 310
Wala Euforyzyna „Ewa” 545
„Wala” zob. Wolska Michalina
Walas Władysław „Kamień” 326
Walczak Adam „Nietoperz” 424, 429-430, 472, 489, 495
Walczak Ryszard „Ryszard” 272, 304
Walczak Tadeusz „Czarny” d-ca patrolu dyw. na terenie Insp. Kołomyja AK 170
Walczak Tadeusz ks. 46
„Waldan” zob. Parchimowicz Walenty
„Waldy Wołyński” zob. Zymon Bolesław
Walecki Bronisław „Las” 271, 306
„Walek” zob. Kozik Jan
Walento Stanisław „Polus” 271
Walentyńska (Waletyńska?) Stanisława „Władysława” 208
„Walery” zob. Pohoski Henryk
Walichniewicz Franciszek „Rawicz” 76
Walichniewicz kolejarz działający w BIP-ie we Lwowie 29
Walicki Wacław „Poręba” 487
Waligórski Bolesław „Znachor” 89
Walkiewicz Leon „Perkoz” 410
„Walkowski” zob. Jastrząb Jan
Walosek d-ca komp. WSOP w Okr. AK Tarnopol 203
„Walter” kmdt plac. Rzesza 2 Wileńskiej Bryg. AK 490
„Walter” zob. Fieldorf Emil
„Waluś” zob. Wojnarski
Wałęga Kazimierz 216
Wanatowicz Józef „Kordecki” 186-187
„Wanda” zob. Ostaniewicz Jadwiga
„Wanda” zob. Pabst-Wolfowa Józefa
„Wanda” zob. Szumerowna Mieczysława
„Wanda” zob. Szymańska Barbara
„Wanda” zob. Wąsowicz Antonina
„Waniek” kmdt komp. Szczuczyn Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409

INDEKS OSOBOWY

- „Wapno” zob. Widajewicz Mieczysław Zenon
 „War” zob. Dziurzycki Zbigniew
 „War” zob. Libako Jan
 Warakowski Aleksander „Świr” 389, 392, 406-407
 Warakowski Michał „Hilary” 481
 Warakowski Michał „Piotr” 461-462, 480, 483
 Warakowski Romuald „Hilary” 461-462, 481, 483
 Warchałowski Bolesław 147
 Warchałowski Władysław 197
 Warcholak Stanisław 153
 Wardach H. autor wspomnień 280
 Wardaszo „Bruzda” por. kwater. Zgrup. Nadnemieńskiego Okr. Nowogródek AK 415
 Warfłomiejew Borys „Chan” 326
 Warpechowski Antoni „Borus” 327
 Warpechowski Antoni „Skoczylas” 406
 „Warta” zob. Sędziak Stanisław
 „Warta” zob. Tomaszewski Bolesław
 Warunek Mieczysław (Władysław) „Janek” d-ca oddz. AK w Puźnikach w Obw. Buczacz Insp. Czortków Okr. Tarnopol AK 214, 235
 Wasiewicz Jan „Lew” 384, 386, 415, 417
 Wasilewska Wanda 468
 Wasilewska-Sobieniecka K. 413, 441
 Wasilewski (?) kmdt szkoły podof. Obw. Brzeżany AK 209
 Wasilewski Albert 317
 Wasilewski Aleksander „Olesiński”, „Wład” kpt./mjr, szef sztabu Zgrupowania nr 1 Okr. Nowogródek AK podczas operacji „Ostra Brama” 423, 449, 452, 482, 486-487
 Wasilewski Bolesław „Mirek” 452, 482, 486
 Wasilewski Bolesław „Zoja”, „Bustromiak” 402, 416, 438
 Wasilewski Bronisław „Wir”, „Prom” 546, 549, 559
 Wasilewski Józef „Wierzbicki” 416
 Wasyl Franciszek „Muzyka”, „Odys” 91
 „Wasyl” zob. Sadowski Lech
 Wasylewski Stanisław „Flis” 22, 29, 46
 Waszczuk Eugeniusz „Tadeusz” dr 495
 Waszkiewicz Wincenty „Kruk” 407
 „Waśka” zob. Stepanow Wasyli
 Wawrzeńczak Stanisław 405
 Wawrzyniak Eugeniusz 385, 390
 Wawrzyniczek Stanisław „Ligeza” dr 404
 Wążniewski Włodzimierz 97, 102, 175-176, 182-183, 222, 228, 230, 233
 Wąskowicz Stanisław „Słowianin” 486
 Wąsowicz (?) „Bończa”, „Fulgenty” of. broni i wyszkolenia Obw. Kiwerce Insp. Rej. Łuck Okr. Wołyń AK 269
 Wąsowicz Antonina „Wanda” 358
 Wąsowicz Józef „Kogut” 159
 Wąsowicz Stanisław „Kruk” 320
 „Wąsowicz” zob. Szwarc Feliks
 „Waż” zob. Wierzbicki Jan
 Wcisło Edward 270
 Wdowiak Stanisław „Orzeł” 203, 269, 320
 Weber Leopold Rudolf „Kajus” 67, 71-72
 Weberowa Maria Izabela z d. Szczęścikiewiczówna „Ludmiła” 52
 „Wega” zob. Missiek Stanisław
 Weidel (Weidl, Weigl) Rudolf 108, 197
 Weiss (?) of. SD w Brześciu 348
 Weiss Stanisław 106
 Welc Jan 214
 „Weneda” zob. Kostanowiczówna Zofia
 „Weneda” zob. Żeglin Olga
 Wenndorf Wiktor „Wiktor” 219
 „Wera” zob. Karasiówna Ewelina
 „Wera” zob. Mozol Weronika
 Werner Stanisław 305
 „Weronika” zob. Jamiolkowska Wanda
 Werthern kpt. Freiherr von Thilo 431
 Wesołowski Michał 240-241
 „Wesołowski Andrzej” zob. Krzyżanowski Aleksander
 „Westa” kier. łączności konspiracyjnej Rejonu II Dzielnicy Wschodniej Okr. Lwów ZWZ-AK 77
 Westfalewicz (Westwalewicz) Stanisław „Gacek” 76, 120, 125
 Westwalewicz Władysław (Zbigniew) „Płomień” 347, 349
 Węclawowicz Emeryk „Bogdan” 429, 495
 Węclawowicz Roman 411
 Węclowicz Stanisława „Sieńka” 91
 Węclowski J. „Nurek” 303
 Wędzicha Kazimierz „Grzegorz”, „Jakub” por. kmdt wojsk. miasta Kowna w 1941 r. 454
 Wędzicha Kazimierz „Krak” d-ca plut. kolarzy 3 Wileńskiej Bryg. AK 491
 „Węgielny” zob. Potocki Mieczysław
 Węgierski Jerzy „Radosław”, „Antek”, „Mak” 39, 47, 50, 67, 69, 78-79, 103, 120, 124, 160, 197
 Węgierski Jerzy 12-18, 20-22, 24-31, 38-39, 42, 44, 46-49, 51-52, 54-72, 74-94, 96, 98, 101-102,

INDEKS OSOBOWY

- 106, 109, 112, 121-122, 124-125, 128-136, 138, 144, 156-161, 163, 165, 169-173, 182, 184-187, 191, 200, 202-204, 207-208, 211-212, 214, 219, 221, 232-237, 241, 243, 245, 248-249
- Węgrzyn Franciszek 109
- Węgrzynowska Krystyna 34
- Węzłowski Józef
- „Wiara” zob. Kozłowska Czesława
- „Wiara” zob. Misiak Stanisław
- „Wiara” zob. Przanowska Teresa
- „Wiara” st. wach. d-ca plut. żandarmerii Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 550
- Wiarkowski Wacław „Paluszek” 306, 324
- „Wiarus” zob. Chorażyczewski Franciszek
- Wiatr Antoni „Tygrys” 272, 306
- Wiatr Gracjan „Miotelka” 306
- „Wiatr” lekarz VI/77 pp AK Zgrup. Wschód Okr. Nowogródek AK 416
- „Wiatr” zob. Steckiewicz Kazimierz
- Wiącek Jan d-ca samoobr. w miejscowości Trzciniec w Insp. Zach. Okr. Lwów AK 114
- Wiącek Jan Wiktor „Kanarek”, „Rakoczy” 469, 471
- Wiak Wiesław Józef 51, 53, 57, 59, 62-63, 65, 68, 71, 74, 81-82, 84-85, 87, 89-92, 94, 165-166, 169-170, 172-173, 206-208, 215-218, 357-358, 401, 482-483, 486, 489,
- „Wicek” d-ca 2 komp. 26 pp w Okr. Lwów AK-ZWZ 81
- „Wicek” zob. Kobyliniec Andrzej
- „Wicher” zob. Berg Julian
- „Wicher” zob. Dukšto Aleksander
- „Wicher” zob. Eksterowicz Władysław „Wicher”
- „Wicher” zob. Kaczyński Kazimierz
- „Wicher” zob. Krajewski Henryk
- „Wicher” zob. Utko Adolf
- „Wicher” plut. 546-547
- „Wicher” sierż. d-ca oddz. Kedywu w Obwodzie „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 542
- „Wichura” kwater. komp. Szczuczyn Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środkowego Okr. Nowogródek AK 409
- „Wichura” zob. Kaczmarek Józef
- „Wichura” zob. Lempart Wincenty
- „Wichura” zob. Lipa Mieczysław
- „Wichura” zob. Wajler Józef
- „Wid” zob. Widawski Józef
- Widacki Łucjan 216
- Widaj Mieczysław „Pawłowski” 90
- Widajewicz Mieczysław Zenon „Czermna”, „Wapno”, „Czerniak Antoni”, „Woyna”, „Podolak Józef” 73, 164, 166, 199, 205-206
- Widawska Halina 532
- Widawski Adam „Adam”, „Rodovit” 41
- Widawski Józef „Józek” „Miecz”, „Wid” 44
- Widzewicz Paweł „Orzech” 411
- Wieczorek (?) kpr. kmdt samoobr. w m. Stanisławówka w pow. Żółkiew 112
- Wieczorfiński Kazimierz „Lech” 360
- Wieczorkiewicz (?) pchor. agent NKWD 375
- „Wieczorkiewicz Józef” zob. Kolasa Jan
- „Wiek” zob. Paszkowski Wincenty
- Wieliczka Henryk „Lufa” 497-498
- „Wielki” zob. Sondaj Kazimierz
- „Wiera” zob. Bachman z d. Augustynowna Stefania
- „Wierch” zob. Śledziński Władysław
- Wierciński Adam 13
- Wierdak Władysław „Władysław” 69
- Wierusz Kowalska Hanna 419
- „Wierzb” zob. Prypuć Jan
- Wierzbicka Helena „Pokrzywa” 211
- Wierzbicki Adam „Awut”, „Juliusz” 162, 169, 172
- Wierzbicki Augustyn 38
- Wierzbicki Jan „Wąż” 299
- Wierzbicki Jan 397
- Wierzbicki Józef „Józef” 412
- Wierzbowska Maria 36
- Wierzbowski-Stoś Mieczysław „Lis” 326
- Wierchowski Lucjan „Niedźwiedź” 516, 527, 552, 559
- „Wierzynek” zob. Wolski Bolesław
- Wierzyńska Maria 13-14
- Wierzyński Adam 291, 318
- Wierzyński Kazimierz 27
- Wierzyński Stanisław 13
- „Wiesia” zob. Szwabowicz Jadwiga
- „Wiesław” zob. Bezdek Stanisław
- „Wiesław” zob. Borzykowski Zbigniew
- „Wiesław” zob. Lasota Witold
- „Wiesław” zob. Odyniec Z.
- „Wiesława” zob. Sadowska Maria
- „Wieśniak” zob. Szykszel Konstanty
- Wiewiórski Kazimierz „Karp” 171
- Więcek (?) ref. WSK w kom. Insp. Zach. Okr. Lwów ZWZ-AK 88
- Więcek Jan Wiktor „Kanarek”, „Rakoczy” 492
- „Wiga” zob. Ostaniewicz Jadwiga
- Wigierski Mirosław „Eryk” 62
- „Wigor” zob. Woźniak Piotr

INDEKS OSOBOWY

- „Wika” zob. Białówna Wiktoria
 „Wika” zob. Zimmer Kazimierz Marian
 „Wiking” zob. Cetys Teodor
 Wikiński Marian 191
 „Wiktor (I)” zob. Białoszewicz Włodzimierz
 Wiktor Jan „Soplica” 209
 Wiktor Julian Stefan „Adam” 60
 „Wiktor” kpr./ogn., szef tab. kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 „Wiktor” zob. Czyżewski Ludwik
 „Wiktor” zob. Flak Augustyn
 „Wiktor” zob. Frey Franciszek
 „Wiktor” zob. Gawurski Wiktor
 „Wiktor” zob. Gogoliński Wiktor „Wiktor”
 „Wiktor” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
 „Wiktor” zob. Kozioradzki Leszek Kazimierz
 „Wiktor” zob. Lachowicz Stanisław
 „Wiktor” zob. Lenczewski Witold
 „Wiktor” zob. Mehrenholz Marian
 „Wiktor” zob. Mróz Władysław Jan
 „Wiktor” zob. Reinhardt Maria
 „Wiktor” zob. Wendorf Wiktor
 „Wiktor” zob. Woźniak Piotr
 „Wiktor” sierż., d-ca 6 plut. komp. Żołudek Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 409
 „Wiktoria” zob. Siemienowska Anna
 „Wiktoria” ref. WSK w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 „Wiktorowski” zob. Chłostra Jan
 „Wiktorski” zob. Gałązka Edward
 Wilbik Józef 374, 384, 386
 Wilczak Stanisław 265
 „Wilczek” zob. Lisowski Andrzej
 Wilczewski Adam „Tygrys” 319
 Wilczewski Michał „Uszka” 159, 161, 166, 172, 181, 191
 „Wilczur” zob. Dietmeyer Wilhelm
 „Wilczur” zob. Skomorowski Wilhelm
 „Wilczur” zob. Tomaszewicz Edward „Tomasz”
 „Wilczur” por. of. Kedywu kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 Wilczyński (!) „Bolesław”, „Sowa”, „Gustaw” kier. Oddz. VI w sztabie Kom. Okr. Stanisławów ZWZ-AK 165
 Wilczyński Fortunat 302
 Wilczyński Józef 301
 Wilczyński Stanisław „Beduin” 191
 „Wilczyński” szef Ośr. Ofensywnego Wschód Wyw. Dalekiego Zasięgu Kom. Głównej AK 358
 „Wileńczuk” zob. Heilman Stanisław
 „Wilhelm” zob. Dzierżek Czesław
 „Wilhelm” zob. Tupikowski Wilhelm
 „Wilija” zob. Nowaczyk Irena
 „Wilk” d-ca plut. nr 2 „Kije” Związku Odwetu w Brześciu 350
 „Wilk” działał w wydż. inform. BIP-u we Lwowie 29
 „Wilk” zob. Bubiłko Michał
 „Wilk” zob. Chmielowski Antoni
 „Wilk” zob. Hollender Antoni
 „Wilk” zob. Kalinka Stanisław „Wilk”
 „Wilk” zob. Kotarski Władysław Józef
 „Wilk” zob. Krzyżanowski Aleksander
 „Wilk” zob. Lukesch Adam
 „Wilk” zob. Pasek Władysław
 „Wilk” zob. Paszkowski Wincenty
 „Wilk” zob. Piotrowicz Józef
 „Wilk” zob. Poczubot Józef
 „Wilk” zob. Suszek Władysław
 „Wilk” zob. Witkowski Zygmunt
 „Wilk” zob. Wołyński Zbigniew
 „Wilk” zob. Zapolski Jan
 Wilkin Zygmunt 409
 „Wilkoń” zob. Nadratowski Henryk
 „Wilkoński” zob. Hollender Antoni
 „Wilkosz Stanisław” zob. Kolasiński Stanisław
 „Willy” zob. Grabowski Cyryl
 Wilmusowa Marta 518
 „Wilski” zob. Stpiczynski Aleksander
 „Wilski” ppor. szef wyszkolenia w kom. Obw. Wołkowysk AK 553
 Wincewicz Adolf 544
 Winczura Bronisław „Bratek” 57, 127
 „Winiarski Andrzej” zob. Feja Artur
 Winiarski Hubert „Vis” 215
 „Winiarz” zob. Madej Władysław
 Winnik Mieczysław 197
 Winter Stanisław vel Hryniewicz Jan „Stanley”, „Biały”, „Ściopka” 413
 Wińczuk Władysław 211
 „Wiosna” zob. Supel Eleonora
 „Wir” zob. Kita Hieronim
 „Wir” zob. Kleban Jan
 „Wir” zob. Koziół-Poklewski Józef
 „Wir” zob. Siemaszko Władysław
 „Wir” zob. Słowniński Wacław
 „Wir” zob. Smela Jan
 „Wir” zob. Turkiewicz Stanisław
 „Wir” zob. Wasilewski Bronisław

INDEXS OSOBOWY

- „Wir” zob. Woźniak Piotr
„Wirsch” zob. Feja Artur
„Wirski”, „Wampir” of. Obw. „Prawy Niemen”
Insp. Grodno AK 546, 549-550
„Wisia” zob. Stecura Ludwika
„Wiśnińca” zob. Głębocki Mirosław
„Wisling” zob. Zyberk-Platter Stanisław
„Wiszeński” zob. Kiwała Michał
Wiszniewski Jan 398
Wiszniewski Tadeusz „Hel” dr 494
Wiszniewski Michał 265
Wiszniewski Roman Władysław „Harcierz”, „Irys”,
„Orion” 60
Wiśliński Władysław „Piotrus” 314
„Wiśnia” zob. Antoniuk Henryk
„Wiśnia” zob. Antoniuk Jan „Wiśnia”
Wiśnicki Jan 484
Wiśniewska Ludwika „Ludka” 263
Wiśniewski (Wiśniakow, Wiszniakow) Konstanty
(Konstanty), „Kański” 549-550
Wiśniewski Adolf „Rola” 488
Wiśniewski Franciszek 448-449
Wiśniewski Józef „Mocny” kier. Insp. Kowel
Wydz. Admin. ODR Wołyń 263
Wiśniewski Józef „Ostróg” 467
Wiśniewski Karol 37
Wiśniewski Wojciech 367, 404
Wiśniewski Władysław 449
„Wiśniewski” zob. Koksanowicz Stanisław
Wiśniowski Kazimierz „Norwid” działacz PDR
w Kostopolu 265
Wiśniowski Kazimierz Konstanty Adam „Profe-
sor”, „Ślepowron” 78
„Wit” zob. Berowski Antoni
„Wit” zob. Kobernicki Marian
„Wit” zob. Kulikowski Stanisław
„Wit” zob. Milewski Wiktor
„Wit” ppor. d-ca 6 komp. terenowej Obw. „Prawy
Niemen” Insp. Grodno AK 550
Witamborski Stanisław „Mały” 323-324
„Witek” zob. Jankowski Witold
„Witek” zob. Paczkowski Wincenty
„Witek” zob. Rabek Witold
Witkowski Antoni „Kropla” 326
Witkowski Jeremi „Sokół II” 270, 328, 332
Witkowski Stanisław 305
Witkowski Zygmunt „Wilk” 382
Witold Drohomirski” zob. Kulikowski Julian
„Witold” por./kpt., of. broni w Kom. Okr. Lwów
ZWZ-AK 67
„Witold” zob. Cybulski (?)
„Witold” zob. Kudła Eugeniusz
„Witold” zob. Pełczyński Witold
„Witosław” zob. Zaborowski Witold Wiktor
„Witwicki” zob. Zarembiński Wiktor
Witwicki Jan „Nagiel” 324, 334
„Wład” zob. Szubert Władysław
„Wład” zob. Wasilewski Aleksander
„Włada” zob. Małski Władysław
„Władek” zob. Kryciński Władysław
Władka Jan Władysław „Łopot”, „Janina”,
„Adaś” 52, 62, 133-134
Władka Wiesław 30
„Władysław” zob. Bezdek Stanisław
„Władysław” zob. Wierdak Władysław
„Władysława” zob. Walentyńska (Waletyńska?)
Stanisława
„Włast” zob. Dunin Janusz Józef
Włodarkiewicz Józef 35
Włodarkiewicz Marian Stanisław „Pszonka” 46
Włodarska Janina „Helena”, „Dana” 266, 325
Włodyka Konstancjus 242
„Włodzimierz I” w Oddz. IIa Kom. Okr. Lwów
ZWZ-AK 65
„Włodzimierz II” zob. Taurogiński (?)
„Włodzimierz” zob. Rogowski Jan
„Włodzimierz” zob. Zaleski Henryk
„Włóczęga” zob. Szewczyk Jan
„Wnika” zob. Karasiński Wacław
Wnuk Józefa 37
Wnuk Marian 37
Wnuk Rafał 12-22, 42, 46-47, 134, 145-146, 148-
150, 153, 155, 191, 251, 344-347, 369, 374-
378, 437, 512-521, 582
„Wojak” sierż., szef sanit. kom. Obw. „Prawy Nie-
men” Insp. Grodno AK 547
„Wojciech” zob. Borodej Mieczysław Karol
„Wojciech” zob. Wołoszyn Włodzimierz
Wojciechowska Michalina „Zorza” 268
Wojciechowski Józef „Robak” 211
Wojciechowski Kazimierz 241
Wojciechowski Longin „Ronin” 424, 468-469,
491-492, 501
Wojciechowski Tadeusz Wojciech „Ryszard”, „Ko-
rab”, „Konrad”, „Ragoza”, „Szreniawa”, „Za-
wisza”, „Kozicki”, „Wysocki Tadeusz” 50, 56,
63
„Wojczyk” szef BIP-u w Obw. „Lewy Niemen”
Insp. Grodno AK 534, 551
Wojdyła Józef 102

INDEKS OSOBOWY

- Wojewódzki (?) „Żuk” szef Oddz. IV Obw./Ośr.
Szcuczyn Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK
408-409
- „Wojnar Kazimierz” zob. Gryglaszewski Tadeusz
- Wojnarowicz Józef „Fedor” 268
- Wojnarski „Waluś” d-ca komp. „Chrobry I” Obw.
Tarnopol Insp. Tarnopol AK 216
- Wojnarski Jan „Puer” 216
- Wojnicki Tadeusz 317
- „Wojsław” zob. Feja Artur
- Wojtachna Bolesław „Wróbel” 326
- Wojtanowski Ignacy Wiktor „Wojtek”, „Malinow-
ski Jan” 93, 173
- Wojtaszczyk Józef „Chmielewski” 326
- „Wojtek” zob. Jędrachowicz Jan
- „Wojtek” zob. Raczkowski-Słomski Franciszek
- „Wojtek” zob. Śledziński Władysław
- „Wojtek” zob. Wojtanowski Ignacy Wiktor
- „Wojtek” ppor. z-ca d-cy 1 komp. Słonim Obw./
Ośr. Słonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK
414
- „Wojtek” szef Kedywu i sap. Obw./Ośr. Słonim
Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 413
- Wojtkiewicz „Wojtuś” ppor. dr lekarz w Kom.
Obw. Tarnopol Insp. Tarnopol AK 215
- Wojtkiewicz Edward „Chmura” 463
- Wojtoń Tadeusz 37
- Wojtowicz Alojzy „Jurand” 107-108
- Wojtowicz Antoni „Darling” 107, 109
- Wojtowicz Bolesław „Jasny”, „Damian”, „Ten”
Kmdt rejonu III Dzielnicy Płd. Okr. Lwów
AK 75
- Wojtowicz Bolesław 263
- Wojtowicz Bronisław „Leonard” 74
- Wojtowicz Jan „dr Daniel” 363
- Wojtowicz Kazimierz „Głóg” 86, 107-108
- Wojtowicz Stanisław 204, 207
- Wojtuś Józef 210
- „Wojtuś” zob. Dudycz Barbara „Wojtuś”
- „Wojtuś” zob. Wojtkiewicz
- Wojtyła W. „Janosik”, czł. komórki likwidacyjnej
sztabu Kom. Insp. Kołomyja Okr. Stanisła-
wów ZWZ-AK 168
- Wolak Tadeusz 282, 290, 292, 332
- Wolniewicz Józef „Wolny” 327
- „Wolny” zob. Wolniewicz Józef
- Wolska Michalina „Wala” 147
- Wolski Aleksander „Jastrząb” 407, 417
- Wolski Bogusław „Jaśko”, „Lew” 86
- Wolski Bolesław „Wierzynek” 543, 545, 550, 552,
559, 562-563
- „Wolski Stanisław” zob. Kalinka Stanisław
- Wolski Tadeusz 239
- Wolski Wiktor „Wrzos” 202, 215-216, 249
- „Wolski” skarbnik ZWZ-1 we Lwowie 47
- Wolszczan Jerzy „Bartek”, „Jumbo” 324
- Wołczański Franciszek ks. 91
- Wołczański Józef 184, 234, 240-242, 244
- „Wołga” zob. Jankiewicz Jan
- Wołk Czesław 351
- „Wołk” zob. Chmielowski Antoni
- Wołkonowski Jarosław 393, 421-422, 424-425,
427, 448, 455, 457, 459, 461, 464-466, 474,
478, 482-485, 490, 495-497
- „Wołodzyjowski” zob. Łagoda Edward
- Wołoszczuk prac. podośr. Stanisławów Wyd.
Oświaty Kultury prac. Wyd. Oświaty Kultury
ODR we Lwowie 37
- Wołoszyn Włodzimierz „Wojciech”, „Wademar”,
„Bożydar” 76
- Wołoskowna Janina 532
- „Wołyniak” zob. Bagiński Bolesław
- „Wołyniak” zob. Swaryczewski Czesław
- Wołyński Zbigniew „Wilk” 149
- Worobiec Antoni 219, 244-245
- Woroniecki Kazimierz 556-561
- „Woronko” zob. Skorb Witold
- Woronowicz Stanisław ks. 317
- „Woronucha” zob. Pawłowski Felicjan
- Woroszyłow Kliment 258
- Wosiewicz Leon 438
- „Woyna” zob. Widajewicz Mieczysław Zenon
- Woyno Olgierd „Lech” 407
- Woźniak Jan „Kwaśny”, „Michał” 412, 417
- Woźniak Piotr „Wir”, „Wiktor”, „Wigor” 206-207,
215, 223, 249-250
- Woźniakowska-Białoszewicz Jadwiga „Jadwiga” 76
- Wójcicki Eugeniusz 520
- Wójcik (?) d-ca 2 plut. 1 komp. Obw. Czortków
Insp. Czortków AK 212
- Wójcik Jan „Jan” 185
- Wójcik Józef „Zgrzyt”, „Iwan” 268
- Wrabiec Dominik „Antoni” 77
- „Wrona” zob. Rościcka Stefania
- Wroński Jerzy „Stopa” 404, 457
- Wroński Stefan 216
- „Wroński” zob. Chmielowski Antoni
- „Wroński” zob. Wyszomirski Jan
- „Wroński” zob. Ziemkowski Franciszek

INDEKS OSOBOWY

- „Wrotowska Kasia/Jadwiga” zob. Niuećko Joanna
 Wróbel (?) pchor. (ppor.) d-ca plac. samoobr. w m.
 Zasmyki 313
 Wróbel Antoni 314
 „Wróbel Antoni” zob. Pohoski Henryk
 Wróbel Roman 87
 „Wróbel” zob. Bombel Wacław
 „Wróbel” zob. Wojtachna Bolesław
 „Wróbel” ref. org. kom. Obw. „Prawy Niemen”
 Insp. Grodno AK 546
 Wróblewicz Józef „Mirek” 413
 Wróblewska Adela (córka) 362
 Wróblewska Adela (żona) 362
 Wróblewski Antoni „Mecenas”, „Sęp” 260, 271
 Wróblewski Michał „Antoni” 361, 362
 Wróblewski Romuald „Czarny” 463
 Wróblewski Zbigniew 362
 Wróblewski por. kom. Obw. Łuniniec Insp. Rej.
 Wsch. Okr. Polesie AK 362
 Wrześniowski Edmund „Sawa” 485
 Wrzos Wacław 549
 „Wrzos” zob. Bąbiński Alfons
 „Wrzos” zob. Daszkiewicz Bronisława
 „Wrzos” zob. Gawurski Wiktor
 „Wrzos” zob. Herman Władysław Ludwik
 „Wrzos” zob. Kaczkowska Stanisława
 „Wrzos” zob. Ogiński Włodzimierz vel Likus
 „Wrzos” zob. Piotrowicz Józef
 „Wrzos” zob. Wolski Wiktor
 „Wrzos” ppor. wykładowca w szkole podchor.
 Obw. Wołkowysk AK 529
 „Wuj” zob. Hornung Jan
 „Wujek” zob. Kiewlicz Witold
 „Wujek” zob. Kochański Władysław
 „Wujek” zob. Minejko (?)
 Wunderlich Ryszard 197
 Wuro Mikołaj „Konrad” 268
 Wyleżyńska Danuta 464-465
 „Wypłosz” zob. Mincer Tadeusz
 „Wyrobek Józef” zob. Giełżyński Tadeusz
 „Wyrwa II” zob. Tarasiewicz Konstanty
 „Wyrwa” zob. Szarejko Paweł
 Wyrzykowski organista 308
 Wysłouchowa Bronisława 22-23
 Wysocki Adam „Piotr” 494
 Wysocki Antoni 13
 Wysocki J. 365, 368
 „Wysocki Tadeusz” zob. Wojciechowski Tadeusz
 Wojciech
 Wysocki Zygmunt 551
 Wysoczańska (?) „Juna” 77
 Wysoczyński Jan „Olek” 463
 Wypiański Józef 111
 Wyszomirski Jan „Mirek” ogn., emisariusz Kom.
 Gł. AK na Wołyń 259, 270, 314
 Wyszomirski Jan „Wronski” ppor., adiut. dowódcy
 Zgrup. Wschód Okr. Nowogródek AK 416
 Wyszynski Jan „Janek” 146-147, 151-153, 155
 Wywiał Przemysław 321
 „Wyżeł” zob. Andrzejewski Stefan „Wyżeł”
 Wyżykowski Dominik 286
 „X” zob. Diczkaniec Bronisław
 „Zabludzewicz”, „Zabludowicz Józef” zob. Czy-
 żewski Ludwik
 Zabokrzecki Zbigniew „Hilary”, „Prawdzie” 62-63
 Zaborowski Witold Wiktor „Witosław” 87
 „Zabrat” st. sierż., szef sap. i pionierów kom. Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 Zachara (?) „Wacław” kmtdt Rej. Worochta Obw.
 Nadworna Insp. Kołomyja Okr. Stanisławów
 ZWZ-AK 169
 Zacharczuk Franciszek „Tur” 327
 „Zadora” zob. Nowakowski Kazimierz
 „Zadora” zob. Paszkowski Adam
 Zadrożny Czesław „Głowacki/Mykita” 264
 „Zagłoba” kmtdt Rej. VI Dzielnicy Zach. Okr.
 Lwów AK-ZWZ 81
 „Zagłoba” zob. Bałysz Mikołaj
 „Zagłoba” zob. Bogdanowicz (?)
 „Zagłoba” zob. Haponik Bronisław
 „Zagon” zob. Trzeciakiewicz Stanisław
 Zagończyk plut. d-ca 5 komp. terenowej Obw.
 „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551, 553
 „Zagończyk” zob. Salmonowicz Feliks
 „Zagończyk” zob. Szatowski Jan
 „Zagończyk” zob. Zduńczyk Zygmunt
 „Zagończyk” sierż. z-ca kmtda i szef wyw. komp.
 Żołudek Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środk.
 Okr. Nowogródek AK 409
 „Zagozda” zob. Malec Marcin
 Zagórny Bolesław „Jan”
 Zagórski Józef 110,
 Zagórski Władysław „Osiemnastka” 266, 325
 Zagórski kpt., of. podczas operacji „Ostra Brama”
 433
 „Zagroda” zob. Jasiński Stanisław
 Zając Antoni 545
 Zając Jan „Sęk” 542, 544, 560

INDEKS OSOBOWY

- „Zając” zob. Dąbrowski Antoni
 „Zając” zob. Górka-Grabowski Zygmunt
 „Zając” zob. Rybnik Aleksander
 Zajączkowski Czesław „Ragner” 383, 385, 408, 415, 480
 Zajączkowski Zdzisław Aleksander „Kolejarz” 17, 40
 Zajkowska Hanna 154
 Zajkowski Aleksander „Grot” 429, 495
 Zakrzewski Stanisław „Pantera” 411
 Zakrzewski Tadeusz 13
 Zakrzewski Władysław „Murat” 467
 Zaleski Henryk „Włodzimierz”, „Twardowski”, „Eulalia” 53
 „Zalewska Maria” zob. Chęcińska z d. Niemiec Maria Alojza
 „Zalewski Józef” zob. Dobrzański Mieczysław Karol
 Zalewski Kazimierz „Żak” 269
 Zalewski Stefan „Skiwski” 487, 489
 Zalewski Wacław „Biały” 483, 485
 „Zalewski” zob. Burakiewicz Bolesław
 Zaliński Michał „Żbik” 107
 Załęska Zofia „Żubrowa” 263
 Załuski Franciszek „Socha” 415
 Zamecki Michał 259
 „Zamek” zob. Maruda Antoni
 „Zamek” zob. Szuszkiewicz Stefan (Edward)
 „Zamkowski” zob. Czerwiński Stefan
 Zamojski Antoni „Leliwa” 146-147, 152, 155
 „Zamojski” zob. Tomaszewski Franciszek
 Zan Tomasz „Borek” 356, 366-367, 404
 Zaniwska Teresa 536
 Zaniwski Antoni „Lew” 559
 Zaniwski Stanisław „Grab” 549-550
 Zapalec Anna 197, 254
 Zapolski Jan „Wilk” 495
 „Zapora” zob. Mroczkowski Wincenty
 Zapotoczny Stanisław Tadeusz „Płomień” 461
 Zapucki Henryk „Zbir” 413
 Zarawska z d. Fotyga Zofia Michalina „Janina” 86, 108
 „Zaremba” zob. Semkowicz Rudolf
 Zarembiński Wiktor „Zrąb”, „Kmita”, „Witwicki” 69, 74
 Zaręba Henryk „Kryza” 416
 Zaręba Stanisław 258
 Zaryczański Władysław „Grzmot” 73
 Zarzycki Henryk „Kostek” 326
 Zarzycki Władysław „Rojan” 449, 476, 486
 Zasada Stefan (Szczepan) zob. Zasada Szczepan (Stefan)
 Zasada Szczepan (Stefan) 532, 555
 „Zasławski” zob. Broczyner Karol Kazimierz
 „Zasuwa” zob. Sajek Wacław
 Zathay Zdzisław „Gładzicki” 88
 „Zator” zob. Stawiej Stefan
 „Zawada Jan” zob. Gałązka Edward
 „Zawada” zob. Urbankiewicz Jerzy
 Zawadzki (?) czł. oddz. Związku Odwetu w Brześciu 350
 Zawadzki Bronisław „Soroka”, „Jurand”, „Rogała Antoni” 206, 211, 214, 249
 Zawadzki Piotr 242
 Zawadzki Roman „Robak” 314
 „Zawierucha” zob. Smoła Kazimierz
 Zawisza Jan 305
 „Zawisza” zob. Galej Michał „Zawisza”
 „Zawisza” zob. Szewczykowa Janina
 „Zawisza” zob. Wojciechowski Tadeusz Wojciech
 Zazulak Jan 110
 „Ząb” zob. Kulczycki Zygmunt
 „Zbigniew” zob. Galinowski Adolf
 „Zbigniew” zob. Janiszewski (?) Władysław
 „Zbigniew” zob. Zgorzelski Czesław
 Zbilut Wojciech 365
 „Zbir” zob. Zapucki Henryk
 „Zbylut Wojciech” zob. Karlicki Zbigniew
 „Zbyszek Kudłaty” zob. Jarocki Zbigniew
 „Zbyszek” zob. Makusch Zbigniew
 „Zbyszek” zob. Chabinowna Zofia
 Zdaniewicz Edward 155, 168
 „Zdrój” zob. Bułak-Bałachowicz Zdzisław
 Zduńczyk Zygmunt „Zagończyk” 362
 Zdzimira Stanisław 269
 „Zdzisław” zob. Batorowicz Zenon
 „Zdzisław” zob. Heintsch Stefan Alojzy
 „Zdzisław” zob. Kozik Jan
 „Zeks” zob. Skrodzki Jarosław
 Żelwakow Gienadi „Sybirak” 562
 „Zemsta” zob. Przybysz (?)
 „Zen” zob. Borkowetz Karol Leon (Leopold)
 „Zenek” zob. Bogdanowicz Jan
 „Zenek” zob. Borkowetz Karol Leon (Leopold)
 „Zenit” zob. Koter Antoni
 „Zenit” zob. Raubo Józef
 „Zeno” zob. Kutyba Edward
 „Zenon” czł. komisji kontroli finansowej ZWZ-1 we Lwowie 47
 „Zenon” zob. Ginalski Ignacy

INDEKS OSOBOWY

- „Zenon” zob. Kowalski Stanisław
 „Zenon” zob. Schlosser Karol
 „Zet” zob. Kościalkowska Józefa
 „Zet” ref. w BIP-ie w kom. Obw. Wołkowysk AK 554
 „Zeus” zob. Smoleński Leon
 „Zew” zob. Lercer Tadeusz
 „Zew” zob. Zwierz Czesław
 „Zgoda” plut., szef uzbrojenia kom. Obw. „Prawy Niemen” Insp. Grodno AK 547
 Zgorzeński Czesław „Rafał”, „Cedro”, „Zbigniew” 404-405, 438
 „Zgrzyt” zob. Czerniak Józef „Zgrzyt”
 „Zgrzyt” zob. Wójcik Józef
 Ziarkiewicz Stanisław Witold 166
 Zieliński (?) „Jastrząb” st. sierż. 54 pp 250
 Zieliński Józef „Orzeł” 57-58, 207
 Zieliński Karol 452
 Zieliński Tadeusz „Bohun” 42
 Zieliński Władysław „Dębowicz” of. inform. w kom. Obw. Mościska Insp. Zach. Okr. Lwów AK 90
 Zieliński Władysław d-ca 3 plut. 3 komp. Obw. Brzeżany Insp. Brzeżany Okr. Tarnopol AK 210
 Zieliński Wojciech 235
 Zielonka Dariusz 101, 104, 109
 Ziemiński Jerzy „Prus” 467
 „Ziemia” zob. Przanowska Teresa
 Ziemkowski Franciszek „Wróński”, „Zmiana” 545-546, 568
 Ziemiański Jakub 149
 „Ziemowit” kpr. pchor. szef sap. i pionierów kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551
 „Ziemowit” zob. Górski P.
 Zienkiewicz Jan „Maczjaweli” 268
 Zierhoffer August 27, 61
 Zięba Jan 149
 Zięba Stanisław 154
 „Zięba” zob. Korbecki Józef
 Ziętara Stanisław 259
 Zimmer Kazimierz Marian „Wika” 53
 Zimmer Zbigniew 197
 Zimoch Kazimierz 517
 Zimorodek” zob. Świątkowski Leonidas
 Ziobro Tadeusz „Biały” 170
 Złakiewicz (?) dr, współprac. organizacji konsp. gimnazjalistów w Tarnopolu 196
 „Złotnik” zob. Borkowetz Karol Leon (Leopold)
 „Złoty” zob. Kogniwicki Tadeusz
 Zmełty Stanisław „Kotwica” 326
 „Zmiana” zob. Ziemkowski Franciszek
 Zmora Leon „Ster” 211
 „Zmora” zob. Chirowski Marian
 „Znachor” zob. Waligórski Bolesław
 „Znicz” lek. Ośr. Niedźwiedzica-Hancewicz Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 414
 „Znicz” zob. Nadratowski Henryk
 „Zoba” zob. Borysiuk Zofia „Zoba”
 „Zochna” zob. Kozłowski Kazimierz
 „Zofia” zob. Orlicz Zofia
 „Zoja” zob. Ludowicz-Gładkowska Maria
 „Zoja” zob. Wasilewski Bolesław
 Zołociński Zdzisław „Piotr” 324, 331, 334
 „Zoła” zob. Krasucki Edward
 „Zorza” zob. Wojciechowska Michalina
 „Zosia” kur. z Wilna 15
 „Zosia” zob. Owsiano Zofia
 „Zosia” szyfrantka w Oddz. I kom. Okr. Nowogródek ZWZ-AK 401
 „Zosik” zob. Lis Zbigniew
 „Zośka” zob. Mrozowska Zofia
 „Zrąb” zob. Działusko Jan
 „Zrąb” zob. Zarembiński Wiktor „Kmita”
 „Zryw” zob. Stawidło Jan (Marian)
 „Zubrzycki” zob. Tołłoczko Karol
 Zwierz Czesław „Zew” 463
 Zwolińska Emilia „Hellada” 216
 Zwoniczek Roman Józef „Hans”, „Ryba” 68, 156, 164
 „Zwykły” zob. Łabuziński (Łabudziński) Henryk
 Zyberk-Platter Stanisław „Wisling” 491
 Zych Władysław „Falko”, „Piechota”, „Szary”, „Sztroma” 16, 33, 42, 46-47
 „Zych” zob. Dyja Zdzisław
 „Zych” zob. Żagło (Żogło, Żongło, Żagło) Władysław
 „Zych” zob. Żogło Władysław
 „Zyg” zob. Simbierowicz Zygmunt
 „Zyga” zob. Dzienis Zygmunt vel Filipowicz Zenon
 „Zyga” zob. Żyliński Kazimierz
 Żygadło (Żygadło) Aleksander „Mulan”
 „Zygmunt 1” zob. Dobrowolski
 „Zygmunt 3” zob. Czuruk Stanisław
 „Zygmunt 4” dział w komórce wyw. KWP ODR we Lwowie 46
 „Zygmunt” ? kier. wydz. przemysłu i handlu ODR w Nowogródku 418
 „Zygmunt” zob. Błażejewicz Zygmunt
 „Zygmunt” zob. Cetnerowski Zygmunt

INDEKS OSOBOWY

- „Zygmunt” zob. Czaykowski Ludwik
 „Zygmunt” zob. Dąbrowski Ludwik
 „Zygmunt” zob. Dobrowolski Zygmunt
 „Zygmunt” zob. Kupicz Włodzimierz
 Żygowiec Jan Józef „Góral” 493
 Zymon Bolesław „Bolek”, „Waldy Wołyński” 22-23, 258
 „Zyndram” zob. Maurer Franciszek
 Zyndram-Kościółkowski Sergiusz „Fakir” 480, 485
 Zyzda (?) sierż. kolejarz 177
 Zyzda Emilia 177
 Zyzda Maria 177
- Żaba Waldemar „Bocian” 487, 495
 „Żaba” ks. kapelan VI/77 pp Zgrup. Wschód Okr. Nowogródek AK 416
 „Żaba” zob. Ciechanowicz Józef
 „Żaba” zob. Lang Zygmunt
 „Żagiew” zob. Łada Lech
 Żagło (Żogło, Żongło, Zagło) Władysław „Zych” 544, 548, 550
 „Żak” zob. Ignatowicz Stanisław
 „Żak” zob. Tokarz Szczepan
 „Żak” zob. Zalewski Kazimierz
 „Żal” zob. Ratajski Leszek
 Żalużcki Eugeniusz 179
 Żalużcki Iwan 179
 „Żaneta” siostra sanitariuszka w 4 Wileńskiej Brygadzie AK 491
 „Żar” zob. Czarniecki Stanisław
 „Żar” zob. Kłosowski Antoni Eugeniusz
 Żarczewski Stanisław „Neron” 17
 Żarczyński Franciszek 301
 Żarczyński Narcyz 299
 Żarnowiecki Robert „Lech”, „Lechocki” 41
 Żarski Adam 93
 Żarski-Zajdler Władysław 511-512, 514, 517, 520-521, 525, 527-529, 531-534, 538-539, 541-545, 549, 552, 554, 559, 563-564
 Żarski-Zajdler Władysław ppor. 32, 521, 531
 „Żbik” zob. Butkiewicz Stanisław
 „Żbik” zob. Dubaniewicz Antoni
 „Żbik” zob. Galinowski Adolf
 „Żbik” zob. Horak Ludwik
 „Żbik” zob. Łaskiewicz Czesław
 „Żbik” zob. Majczuk Jan
 „Żbik” zob. Paryż Stanisław
 „Żbik” zob. Popek Edmund
 „Żbik” zob. Świda Ludwik
 „Żbik” zob. Zaliński Michał
- „Żbik” żoł. kom. Obw. „Lewy Niemen” Insp. Grodno AK 551, 564
 Żebrowski Józef „Karlik” 271
 Żebrowski Władysław Kazimierz „Dębiński”, „Żuk”, „Jasieńczyk” 16, 40
 Żeglin Bronisław „Ordon”, „Borowiec”, „Prześlak Bronisław” 206-207, 214-215, 249-251
 Żeglin Olga „Weneda” 215
 „Żegota” zob. Sztumberk-Rychter Tadeusz
 „Żelazny” zob. Badocha Zdzisław
 Żelechowski Tadeusz „Ring” 134
 Żelichowski Stanisław „Żuraw” 326
 Żeligowski Władysław 376
 „Żelisław” zob. Kurstak Mieczysław (Leonard)
 „Żeliwo” zob. Krawczak Franciszek
 „Żena” zob. Muskat Eugenia
 „Żerdź” zob. Rodziewicz Tadeusz
 Żmigrodzki Józef „Turkuć” 415
 „Żmija” kier. punktów kontaktowych Obw./Ośr. Szczuczyn Insp. Środkowego Okr. Nowogródek AK 409
 „Żmija” zob. Parchimowicz (?)
 „Żmuda Stefan” zob. Stebnicki Stefan
 Żmuda Władysław „Berg” 211
 „Żmudzin” zob. Stachowicz Zygmunt
 Żochowski Antoni „Tol” 265
 Żogło Władysław „Zych” 415, 425
 „Żołądz” d-ca Rej. I Dzielnicy „Północ” Zgrup. „Miasto” 119
 „Żołądz” („Żołędź”) zob. Głaczynski Lesław
 Żołędziwski Zygmunt „Boston” 285, 325
 Żołąński Ignacy 109
 „Żołw” szef łączności w Oddziale III kom. Obw./Ośr. Nowogródek Insp. Środk. Okr. Nowogródek AK 406
 „Żorz” zob. Kirkiłło Olgierd
 Żółkiewski Witold 307
 „Żółtowski Stefan” zob. Gospoś Wiesław
 Żubr Feliks „Madej” 489
 „Żubr II” zob. Janczarski Paweł
 „Żubr” d-ca 1 grupy konsp. POW na Polesiu 344
 „Żubr” zob. Iwanowski Czesław
 „Żubr” zob. Jankowski Stanisław
 „Żubr” zob. Świętochowski Bolesław
 „Żubrowa” zob. Załęska Zofia
 „Żuczek” kur. Obw./Ośr. Slonim Insp. Płd. Okr. Nowogródek AK 413
 Żuk T. 96, 113
 Żuk Władysław 356
 „Żuk” zob. Czerwiński Jan „Żuk”

INDEKS OSOBOWY

- „Żuk” zob. Dobski Stanisław
„Żuk” zob. Maceluch Jan
„Żuk” zob. Udowicz Grzegorz
„Żuk” zob. Żebrowski Władysław Kazimierz
Żukiel Ferdynand „Jastrząb” 406
„Żulik” zob. Szczerski Mieczysław
Żuławski Mirosław „Radca”, „Felicjan” 25, 60-61
„Żuraw” zob. Giżejowski Janusz
„Żuraw” zob. Herman Władysław Ludwik
„Żuraw” zob. Strumiński Józef
„Żuraw” zob. Żelichowski Stanisław
Żurawski (?) Kazimierz „Augustyn”, „Franciszek”
36
Żurawski Czesław 496
Żurawski Franciszek „Sokół” 326
Żurawski Jacek A. 456, 458-459
Żurawski Julian „Sztylet” 326
Żurawski Karol „Kruk” 414
Żurawski Kazimierz „Kurowski” 35
Żybura Zbigniew „Jaszczur” 145
Żygadło Jan „Jasko” 305
Żygulska z d. Szaszkiewiczówna Maria „Janina” 61
Żygulski Kazimierz 34
Żygulski Kazimierz „Melchior” 34
Żyliński Kazimierz „Zyga” 408
Żyła Górecka Maria „Lenkija” 216
Żyłowicz Władysław „Kalina” 267
Żymierski Michał 128, 132-133
Żypowski Zdzisław „Syrokomla” 80
Żytkiewicz Franciszek 317
Żytkiewicz Marcei 317

INDEKS GEOGRAFICZNY

chut. – chutor; dz. – dzielnica; fol. – folwark; jez. – jezioro; k. – koło; kol. – kolonia; leśn. – leśniczówka; lot. – lotnisko; maj. – majątek; nadl. – nadleśnictwo; obw. – obwód; os. wojsk. – osiedle wojskowe; pow. – powiat; przys. – przysiółek; rz. – rzeka; st. kolej. – stacja kolejowa; w. – wieś; woj. – województwo

Adamówka 269, 313
Adamy 96, 99, 111
Aleksandria 271, 301, 321
Aleksandrówka 269-270, 313, 321
Anatolin 307
Andresówka 270
Anglia 127, 130, 145, 381
Antoniówka 185
Antonowice 310
Antonówka Borek 270
Antonówka Szepelska 313, 317
Antonówka, kol. 298
Antonówka, st. kolej. 299
Anusin 270
Armatniów 269
augustowskie, lasy 518
augustowski, pow. 510, 515
Augustów 513-514, 518, 524, 557, 561
Auschwitz 50-51, 54, 75
Ażurejście 466

Balice 113
baranowicki, pow. 387
Baranowicze 358, 370, 374, 380-381, 397-398, 412, 453, 518, 540
Baranówka 210
Barszczowice 102
Bartł Wielki 502

Basiówka 81, 102, 104
Baworów 236
Bącz 497
Bednarów 182
Bednarówka 180
Bejnarówka 269, 318
Bekerów 211
Bełżec 97
Berdówka 439
Beresteczko 269, 314
Bereza Kartuska 347, 352
Berezownica Mała 236
Bereżne 272, 302
Bereżniaki 302
Berszty, pow. grodzieński 510, 525, 549, 557
Bękarty, k. Jaszun 471
Biała Podlaska 357, 369,
Biała, k. Tarnopola 212, 247
Białka, rz. 123
Białokrynica 307
Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka (BSSR) 517
Białoruś 353, 370, 371, 449
Białostoczczyzna 387, 479, 510, 512, 513, 514, 515, 520, 523, 533, 538, 540, 541, 567
białostocki, pow. 510, 513-514, 524
białostockie, woj. 127, 510, 513, 523, 537
Białozórka 272, 287, 307

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Biały Potok 213
 Białystok 478, 510, 512-513, 517, 536, 538, 563, 572
 Bielany, lot. 399
 Bielin 270, 279, 313-314, 316, 321
 Bielsk Podlaski 513, 514
 bielski, pow. 510, 513
 Bieniakonie 376
 Biłka Królewska 79, 100, 102-103, 123
 Biłka Szlachecka 77, 79, 96, 100, 103, 106, 122-123
 Binduga 267
 Biskupice, pow. wołkowyski 510, 521, 555
 Bitkowczyk 170
 Bitków 153, 170, 172, 179-182, 189
 Bobolice 499
 Bobyle 535
 Bodzanów 236
 Bogusze, w. pod Wilnem 430, 435, 478
 Boguszówka 319
 Bohatyrowicze 511
 Bokujma 307, 310
 Bolechów 154-155
 Bołosz 469
 Boroczycze 321
 Bortnica, os. wojsk. 308
 Boryczowka 240
 Borysław 17, 115
 Bóbrka 83, 122
 Brahi 411
 Brasław 454, 460
 brasławski, pow. 446-447, 453, 455
 Brasławszczyzna 475
 Brody 196, 202, 221, 240, 246-247
 Bronisławka, kol. 302
 Bronszniów 183
 Brygidki 18
 Brzeg 251
 brzeski, pow. 346
 Brześciany 94
 Brześć Główny, st. kolej. 352
 Brześć nad Bugiem 344-351, 353, 357-358, 368, 370, 413
 Brześć zob. Brześć nad Bugiem
 Brzezina Policka, kol. i st. kolej. 299
 Brzeżany 196-197, 202, 209, 227-228, 232-233, 248
 Brzostowica Mała, pow. grodzieński 510
 Brzostowica Wielka, pow. grodzieński 510
 Brzostowica, pow. grodzieński 525, 563
 Brzozdowice 84, 106, 186
 Brzozowo-Antonie 502
 Brzozów 135
 Bubnów 270
 Bucniów 237
 Bucyki 237
 buczacki, pow. 235
 Buczac 196-197, 202, 214, 236
 Buczały 91-92, 113
 Budapeszt 15-16, 18-19, 162
 Budki Borowskie 300
 Budki Nieznanowskie 111, 300
 Budki Snovidowskie 299-300
 Budylów 240
 Bug, rz. 288, 323, 332-333, 335, 359, 366-367, 398, 502,
 Bujwidz 473
 Bukareszt 15, 47, 162
 Bukowina, os. 246
 Busk 17, 83
 Buszcze 210, 232
 Butejki 294
 Bużany 314
 Bybło 183
 Bydgoszcz 54, 500
 Cebrow 240
 Chałupki 102
 Charków 519
 Chełm 263
 Chlebowice Wielkie 84
 Chlebowiece Świrskie 101
 Chłopków nad Bugiem 502
 Chłopy 91, 113
 Chmieliska, pow. skałacki 197
 Chodaczków Wielki 197, 204, 216, 237
 Chodaczów 216
 Chodorów 155, 157, 167, 189
 Chojeckowszczyzna 468
 Chołoniewicze 314
 Chołopce, fol. 321
 Chołopiny 318
 Chomiakówka 235
 Chorlupy 269
 Chromohorb 184
 Chrusne 123
 Ciemierzyńce 98, 200-201
 Ciemiężycze 226
 Cieszanów 88, 121, 125
 Cumań 269, 314

INDEXS GEOGRAFICZNY

- Czachary Zbaraskie 240
Czaje-Wólka 502
Czarny Las, pod Stanisławowem 156, 174
Czarny Trakt, pod Wilnem 428
Czartowy Jar 247
Czartorysk 267
Czechosłowacja 449
Czeremcha 366
Czerepin 101
Czernica 227
Czernin 498, 502
Czerniowce 47, 161-162
Czerwonogród 233
Częstochowa 499
Czierzysko (?), fol. w gm. Izabelin 564
Czymkos 267
Czortków 137, 196-198, 202, 212-213, 224, 228-229, 247, 249
Czuje-Wólka 502
Czukiew 115
Czyszki 103

Daszawa 184
Dawidów 97, 104
Dawigródek 344
Dąbrowa Górnicza 498
Dederkały 285-286, 308
Delatyn 152, 162, 171
Demnia 232
Derewnia 391, 407
Dębe Wielkie, pow. Mińsk Mazowiecki 368
Ditrycze 403
Dniepropawłowsk 22, 30, 201
Dniestr, rz. 129, 187
Dobre 269
Dobrowody 233, 237
Dojlidy 412
Dolina 151-152, 178
Dolina, w. k. Wilna 429
Dolny Śląsk 137, 223, 249
Dominopol 270, 281
Draganówka 216
Drohiczyn zob. Drohiczyn Poleski
Drohiczyn Poleski 345, 355, 364, 368
drohicyński, pow. 354
Drohobycz 17, 24, 44, 93, 159, 173
Drohostaje Małe 315
Druga Wólka 79
Druskienniki 511, 525, 562
Drużkopol 315, 321

Drywieza 470
dubieński, pow. 262
Dubno, pow. grodzieński 510, 525
Dubno, woj. wołyńskie 13, 279, 303, 307-309, 316
Dubowce 183
Dukszy 460
Duliby 234
Dunajec Polski 185
Dunajów 86, 98
Duniłowicze 467
Dwór Wilia Nowa 430
Dziekanów Polski 399
Dziewieniszki 459, 475
Dzieżby 398
dziśnieński, pow. 446, 453, 455
Dzitwa, rz. 378, 437
Dźwina, rz. 501

Edwardopole 315
Ejsmonty, pow. grodzieński 525,
Ejsmonty Wielkie 552
Ejszyszki 525
Elżbiecin 319

Faszcówka 240
Feliksówka 185
Ferma 269
Folwarki 218, 244, 248
Folwarki Duże 288
Francja 14, 18, 145-146, 199
Francuzi 269, 319

Galicja 231
Gdańsk 137, 497-500
Geladnia 467
Generalne Gubernatorstwo 282, 360, 398, 463
Gibulicze 563
Giluty 466
Gliniki 394
Gliwice 122, 155
Głębocek 234
Głębokie 453
Głogów 502
Głowieńczyce 519
Głuszków, kol. 302
Gniewczyn 135
Gnojnica 563
Gologóry 228
Gorzów Wielkopolski 498

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Górniki 272, 308,
 Górny Śląsk 137
 Górów 270
 Góry Świętokrzyskie 400
 Góry, w. k. Wilna 428
 Grabina 270, 307
 Grafski Kureń, chut. 277
 Grajew 513-514, 518, 524
 Granatów 321
 Grandzicze 519, 549
 Grauzyski 500
 Griezowiec 450
 Grodno 7, 375, 439, 453, 470-471, 509-512, 514-520, 525-528, 533-538, 547-548, 558, 561-563
 grodzieński, pow. 447, 510, 515, 524-525, 529, 531, 561, 571
 Grodzieńszczyzna 378, 516-517, 519-520, 525, 527, 568, 572
 Gross Rosen (Rogoźnica) 76
 Gródek Jagielloński 13, 97, 117, 121, 123, 126, 129, 134
 Gruszka, w. 562
 Gruszówki 313
 Gryfin 500
 Grzybowice 270
 Grzymałów 216, 237
 Gudajewicze, pow. grodzieński 525, 552
- Hajnówka 497
 Halicz 148, 153, 183
 Halinówka 315
 Hałuszczyńce 240
 Hały, kol. 299
 Hamburg 122
 Hanaczów 83-84, 86, 98-99, 104, 106-110
 Hancewicze 345, 414
 Harbuzowa 244
 Hawczyce 292
 Helenówka 319
 Helenówka Gnojeńska 270
 Helenówka Werbka 270
 Hermanówka 269, 321
 Hipolitówka, kol., pow. kostopolski 277
 Hłusza 353
 Hoduciszki 466
 Hołoby 267, 328
 Hołodnica 321
 Hołodów 403
 Hołynka, pow. grodzieński 510, 525, 552,
- Horlury 321
 Hornica, pow. grodzieński 510
 horochowski, pow. 263
 Horochów 36, 264, 269, 315
 Horodenka 40-41, 148-150, 155, 157, 161-162
 Horodnica 236, 384
 Horodno, maj. 405
 Hoszcza 271, 302
 Hoszów 154
 Hoża, pow. grodzieński 510, 525, 549, 562, 572
 Hrycowce 237
 Hubków 307
 Huciska, obw. Brzeżany 200, 210, 232, 248
 Hucisko Brodzkie zob. Hucisko w pow. Brody
 Hucisko Pikulskie 310
 Hucisko, pow. Brody 227, 240
 Hudziewicze, pow. grodzieńskiego 510
 Husiatyn 197, 213
 Huta Nowa 234
 Huta Oleska 240
 Huta Pieniacka 203, 218, 232, 241
 Huta Stara 279, 302, 304-305
 Huta Stepańska 279, 294-296, 302
 Huta Szklana 233
 Huta Werhobudzka 242
- Ignalin 460
 Ihrowica 225
 II Rzeczypospolita, zob. Polska
 III Rzesza, zob. Niemcy
 Ikwa, rz. 308
 Iłowica Wielka 310
 Indura, pow. grodzieński 510, 525, 552, 563
 Iwanicze 270, 315
 Iwanie 308
 Iwanków nad Zbruczem 229
 Iwieniec 391, 407
 Iwje 411
 Izabelin 411
 Izabelin, pow. wołkowyski 510, 555, 564
- Jabłonka 170
 Jabłonna Lacka 498
 Jachimówka 315
 Jachowicze 388
 Jagielnica 213
 Jagodzin 311, 330
 Jagodzin Nowy 267
 Jagodzin Stary 267
 Jaktorów 400

INDEXS GEOGRAFICZNY

- Jakubowice 210
- Jakubówka Mała 307
- Jałówka, pow. wołkowyski 510
- Janamiszki 466
- Janina, kol. 315
- Janiszki 469
- Janowa Dolina 284-285, 303
- Janów 63, 240, 354
- Janówka, na Podlasiu 573
- Janówka (?), k. Tarnopola 216
- Janówka, na Wołyniu 299, 303, 311
- Jaremcze 152
- Jasionów 92
- Jasionówka 316
- Jasna Góra 394, 498
- Jaszuny 460
- Jaworów 91
- Jaworówka 270
- Jazłowiec 235
- Jażwiny 318
- Jedwabne 518
- Jelenia Góra 135
- Jewłasze 388, 410, 417
- Jezierna 219
- Jeziora Krzyżackie (Jezioro Zielone) 430,
- Jeziorany 511
- Jeziory, pow. grodzieński 510, 516, 525
- Johanów 269
- Józefin 269
- Juliana 269
- Jungówka 316
- Kabaty, nadl. w pobliżu Otwocka 365
- Kabojki (?) 216
- Kaczanówka 197, 237
- Kadłuby 247
- Kalinówka 270, 314
- Kaługa 436
- Kałuż 151, 155, 171
- Kamieniec Litewski 366
- Kamienna Góra 303, 310
- Kamienna Góra, k. Jeleniej Góry 136
- Kamień koło Iwieńca 397
- Kamień Koszyrski 354
- Kamionka 410
- Kamionka Strumiłłowa 81, 111
- Kamionka, pow. grodzieński 510, 563
- Kaptaruny 466
- Karaczun 303
- Karczunek 270, 323
- Kasperowo 410
- Katerynówka 319
- Katyń 356
- Kaznodzieiszki 466
- Kąty 308
- Kiejdany 453, 489
- kieleckie, woj. 127
- Kiemieliszki 466
- Kiersnów, k. Brańska 501
- Kijów 40-41, 44, 133, 519
- Kiryłucha 319
- Kisielin 265, 296, 316
- Kiwerce 269, 289, 291, 293
- Klesów 299
- Klewań 273, 281, 304
- Klin 270
- Kluczbork 99, 200
- Kłodzko 250
- Kobielno 518
- Kobryn 358, 370
- kobryński, pow. 346, 354
- Kobylnik 467
- Kochawina 154, 186
- Kock 129, 335
- Kokutowice 238
- Kolonia Górna 303
- Kolonia Wiśniewska 318
- Końdyczew, obóz konc. 391, 413
- Kołki, nad Styrem 277
- Kołomyja 152, 161
- Kołtów 218, 242
- Kołyma 41, 171
- Kołyżance 321
- Komaje 466
- Komarno 129
- Komarówka 269, 292, 318
- Kondratów 218
- Koniuchy na Wileńszczyźnie 473
- Koniuchy na Wołyniu 321
- Koniuszków 233
- Konstantynówka 309
- Kopaczówka 269, 319
- Kopań, k. Świrza 86, 110
- Kopiatyn 78, 124
- Koralówka 233, 237
- Korc 271,
- Korczunek 190
- Korczunek Daszawski 158, 160, 172, 179, 184-185
- Korczunek, st. kolej. 90
- Körösmező 162

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Korościatyn 214, 234
 Kortumówka 81
 Korzec-Cukrownia 304
 Kosów 148-150, 157, 161, 213, 235
 Kostopol 259, 273, 283-285, 303,
 Koszalin 498
 koszaliński, pow. 570
 Koszewniki 527-528
 Koszyszcze 321
 Kościejów 74, 126
 Kotłów 243
 Kowaliszki 376
 Kowalki 415
 Kowalówka 214
 Kowel 258-259, 262, 279, 295, 322-323, 329
 kowelski, pow. 263
 Kowieńszczyzna 456
 Kowno 15, 453-454, 456, 511, 527
 Kozaki zob. Zazule-Kozaki
 Kozary nad Dniestrem 187
 Kozielsk 450
 Kozowa 210, 233
 Kraków 40, 46, 58, 136-137, 500-502, 512, 522
 Krasna Góra 134
 Krasne 202, 218, 238, 247
 Krasne, węzeł kolej. 246
 Krawczuny zob. Krawczuny-Nowosiółki
 Krawczuny-Nowosiółki 431, 473, 477, 499
 Kresy [Wschodnie] 8, 399
 Kretowce, k. Zbaraża 215, 237
 Krotoszyn 76, 105
 Królewiec 527, 538,
 Królowe 499
 Krychówka 179
 Krynki, pow. grodzieński 510, 525
 Krzemiec 269
 Krzemienica, pow. wołkowyski 510
 Krzemieniec 13, 273, 283-285, 288, 308
 Krzywucha 309
 Krzyż Wielkopolski 137
 Kukizów 102
 Kulbaki 573
 Kulików 126
 Kupiczów Czeski 311
 Kupowalce 321
 Kupówka 321
 Kupracze 267, 312
 Kurdyban Warkowicki, kol. 308-309
 Kuropatniki 233
 Kuścińce, k. Kuźnicy 572
 Kutry 149-150, 155, 161-162
 Kuźnica 563
 Kwasówka 564
 Lacka Wola 127
 Lada 299
 Landwarów 449, 471
 Ledóchówka 309
 Legnica 250
 Lenin (Sosnkowicze), w. 345
 Leszniów 242
 Lewacze 304
 Lida 375-376, 379, 381-384, 415, 419, 450, 453,
 518
 lidzki, pow. 374, 376-378, 419, 447
 Liliatyn 210, 233, 240
 Limanowa 180
 Liniów 321
 Lipnik, kol. 304, 316
 Lipniszki 411
 Lisowce 152, 155
 Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka
 (LSRR) 448
 Litowiszczycze 310
 Litwa 447, 449-450, 456, 514, 527, 538, 546
 Litwa Kowieńska 455-456, 489
 Londyn 132-133, 161, 223, 329, 390, 395, 401,
 434, 437, 461, 478
 Lubaczów 17, 97
 Lubań 250
 Lubartów 335
 Lubcza, nad Niemnem 390
 Lubelszczyzna 332-333, 335-336
 Lubień Wielki 126
 Lublatyn 312
 Lublin 117, 125, 335
 lubomelski, pow. 263
 Lubomirka Nowa 304
 Ludwikówka, kol. 316
 Ludwin 78
 lwowska, ziemia 163,
 lwowskie, woj. 33-35, 103, 208
 Lwów 7, 12-24, 26, 28-35, 38, 40, 43, 44-49, 51,
 53-58, 60, 63, 72-74, 75, 78, 80, 82, 86, 95,
 98-101, 104, 116-118, 120, 122-125, 128-129,
 131-133, 135, 137, 146-153, 155, 159-162,
 166, 172, 185, 190-191, 197-199, 201, 203,
 250, 514-515, 517
 Lwówek 250

INDEXS GEOGRAFICZNY

- Łabna 562
- Łanowce 310
- Łanowice 112, 229
- Łapajówka 81
- Łasza, pow. grodzieński 510, 525
- Ławoczne 162
- Łohiczyn 345
- Łokacze 316
- Łokciany 469, 495
- Łomża 518
- Łomżyński, pow. 512, 523
- Łonie 98, 201
- Łopuszany 244
- Łopuszna 233
- Łoszniów 240
- Łozowa 238
- Łódź 137, 500-501
- Łubianka (więzienie w Moskwie) 14
- Łuck 13, 258-259, 262, 264, 273, 289, 291, 297, 320, 329
- Łucki, pow. 263, 289, 292-293,
- Ługomowicze 412
- Łukawiec, las na południe od Chodorowa 189
- Łukowiec 161, 189
- Łuków 365
- Łuniniec 345, 351-352, 355, 358, 364
- Łuniniecki, pow. 345
- Łunna, pow. grodzieński 510, 552
- Łyczaków 42
- Łyntupy 465-466
- Łysków, pow. wołkowyski 510
-
- Maciuki 411
- Madziół 467
- Madziuny 471
- Majdan 153, 236, 242
- Majdan Kozłiński 307
- Majdan, leśn. 293
- Majdan Lipowiecki 98
- Majdan Pieniacki 252
- Maksymówka 240
- Małe 470
- Malinin 310
- Malinów 92
- Małkinia 536
- Małkinia, obóz 366
- Małopolska Wschodnia 12, 16, 18-20, 22-23, 35, 38, 94-96, 111, 113, 116, 118, 135, 176, 198, 220, 222, 226, 231
- Małowody 211, 233
- Mały Omelanik 316
- Manajów 244
- Maniawa 170
- Mańczaki 366
- Mańków 316
- Marcelówka 270
- Marcinkańce, pow. grodzieński 511, 525
- Maria Wola 270
- Mariampol (przys. Wołczków) 183
- Marianów 399
- Marianówka 319
- Marianówka Bielińska 270, 314
- Maruczyn 307
- Masin 431
- Meducha 183
- Mejszagola 476
- Mereczanka 471
- Michałówka, maj. w pow. Krzemieniec 287
- Michałówka, pow. Podhajce 197
- Miedniki Królewskie 435-436, 478
- Miedniki zob. Miedniki Królewskie obóz intern.
- Mielnik nad Bugiem 502
- Mielnikowo/Mielnikowe 304
- Mielowszczyzna 409
- Miertuki Stryj 190
- Międzyrzecze, pow. wołkowyski 510
- Międzyrzec (Międzyrzec Korecki) 304
- Mikolajówka 321
- Mikołajów nad Dniestrem 83
- Mikołów 31
- Mikuliczyn 155
- Mikulińce 216
- Milczyce 91, 96, 113
- Milno 246
- Mińsk 375, 380, 449, 519, 527
- Miodusy 501
- Mir 389
- Mitulín 228
- Mizocz 305
- Mizuń Stary 187
- Młyniska 186, 238
- Młynów 307, 309
- Moczulanka 305
- Mogielnica 240
- Mokre 305
- Mokwin 307
- Mołczanówka, pow. skałacki 197
- mołodecki, pow. 446, 453
- Mołodeczno 518
- Mołotków 310

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Monasterzyska 196, 214, 235
 Morgi, kol. 385
 Moskwa 14, 22-23, 45, 49, 353, 375, 393, 435, 468
 Mosty 310
 Mosty, pow. grodzieński 510, 525, 549
 Mościska 90, 97, 126, 128, 134
 mościski, pow. 35
 Możejków 409
 Mścibów, pow. wołkowyski 510, 544
 Murowana Oszmianka 472
 Mytnica 238

 Nadwórna 153, 172, 189
 Nagórzany 233
 Naliboki 377, 389
 Namysłów 223
 Narajów 210, 233
 Naręczyn, maj. 314
 Narocz 468
 Narocz, jez. 466, 502
 Narol 88, 97, 121, 125
 Nawaria 32, 105, 118
 Netreba 225, 238
 Niebyłów 170
 Nieciecza 385
 Niedzieliska 101
 Niedźwiedzica 370
 Niemcy 18-19, 23, 28, 52, 74, 224, 259, 296, 298, 330, 402, 446, 448, 515, 532, 537, 539-540
 Niemeczyn 464
 Niemen, rz. 385, 530, 537, 561-562, 566, 575
 Niemenczyn 450
 Niemowicze 299
 Nienadowa 56
 Nieświcz 317
 Nieśwież 370, 413
 Niewirków 307
 Nowa Dąbrowa/Stara Dąbrowa 311
 Nowa Ruda 543
 Nowa Wilejka 427
 Nowe Sioło 217
 Nowe Święciany 466
 Nowiki 573
 Nowiny 270
 Nowiny, kol. 305
 Nowogródczyna 118, 369, 374, 377-381, 384, 386, 393, 395, 397, 400, 405, 418, 423, 435-436, 438-439, 453, 565
 Nowogródek 390, 450, 514, 518, 527, 566
 Nowogródek Pomorski 502
 nowogródzka, ziemia 374
 nowogródzki, pow. 378, 387, 403
 nowogródzkie, woj. 376, 378, 380, 384, 387, 419
 Nowosielce 183
 Nowosiółki 473, 477, 499
 Nowy Dwór 410
 Nowy Dwór Mazowiecki 398
 Nowy Sącz 137, 157
 Nowy Świat, dz. Stryja 452
 Nurków 233

 Obertyn 169
 Ochnówka 323
 Odelsk 563
 Oktawin 270
 Oktawin kol. 309
 Olechowice 403
 Oleksięta 115
 Olszanica 228
 Olsztyn 499
 Oława 251
 Ołyka 269, 317
 Opaki 243
 Opole 251
 Opsa 477
 Orańczyki, st. kolej. 352
 Ornie, maj.
 Orsza 450
 Osielec 502
 Osmola 501
 Osowa 354
 Osowiec 277
 Osowo 393
 Ostapie 238
 ostrołęcki, pow. 523
 Ostrożec 310
 Ostróda 497
 Ostróg nad Horyniem 305
 Ostrówka 267
 Ostryna 410
 Osty 299
 Oszmiana 500
 oszmiański, pow. 446-447, 453, 455
 Oświęcim 137, 401
 Ottnia 155
 Otwock 365
 Ożgowo 307

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Palcze 269, 321
 Palikrowy 243
 Panasówka 243
 Panowice 211, 233
 Pańska Dolina 279, 309-310
 Parcelacja 90
 parczewskie, lasy 333-334
 Parośle 281, 285
 Parośle, kol. 285
 Paryż 14-17, 21
 Pasieczna 153, 170
 Pasieki Lwowskie 79
 Pasieki Zubrzyckie 124
 Peliszcze 361, 370
 Pendyki 269, 307
 Perespa 269, 319
 Perespa, kol. 299
 Petlikowice Stare 214
 Piaski, pow. wołkowyski 510, 555
 Pieńki 269
 Piesiewiczze 412
 Pińsk 345-346, 351, 355, 358, 364, 518
 piński, pow. 345, 354
 Piotrówka 267
 Pisz 497
 Plebaniszki 573
 Plebanówka 240
 Pleników 98
 Płonka, rz. 564
 Płoskirów 30, 201
 Płotycz 240
 Pniewa 170
 Pnikut 90, 114, 126, 128
 Pociecha 399
 Poczajów 310
 Poczapińce 216, 240
 Poczdam 134-135
 Podbrodzie 450
 Poddębce 269
 Podhajce 210-211, 228,
 Podhajczyki Justynowe 239
 Podhale 167
 Podjazdy 498
 Podkamień 243-244
 Podkarpacie 125
 Podlasie 366, 387
 Podorosc, pow. wołkowyski 510, 556
 Podwołoczyska 197
 Podwysokie 233, 248
 Pohorce 114
 Pohulanka 469
 Pojezierze Wileńskie 466
 Pokrzywne 501
 Pokucie 156, 163, 191
 Polesie 7, 294, 336, 343-351, 354-356, 358, 364-365, 367-370, 513
 Polesie Wołyńskie 352
 poleski, pow. 345
 Polska 7-8, 30, 38, 94, 102-104, 111, 116, 128, 130, 135, 174, 176, 180, 182, 184, 188, 191, 224, 227, 234, 237, 242, 248, 250-251, 298, 329, 336, 369-370, 379, 381, 386, 393, 400, 420-421, 438-439, 453, 481, 510-511, 565-566, 570-571
 Poluchno 321
 Połowce 235
 Połupanowka 240
 Pomorzany 219
 Pomorze 227, 287
 Ponary 457, 462, 464-466, 484
 Ponikwy 240
 Popielany, fol. pod Wilnem 429
 Popieliki 466
 Porada, kol. 300
 Porochoy 170
 Porozów, pow. wołkowyski 510, 522, 556, 573
 Poryck 270
 Porzecze, pow. grodzieński 510, 525, 549, 557, 562
 postawski, pow. 446, 453, 455
 Postawy 454
 Postołówka 236
 Potaszarnia 305
 Potutory 202, 247
 Potutory, st. kolej. 246
 Poznań 499, 502
 Poznańskie 226
 Prowżały 396
 Prusy 74, 122
 Prusy Wschodnie 388, 527, 538
 Pruszków 137
 Prut, rz. 188
 Prużana 365
 Prypeć, rz. 332-333
 Przebraże 269, 275, 277, 279, 284, 289-291, 295-296, 317-318, 320
 Przełęcz Jabłonowska 162
 Przełom 562
 Przemyśl 13-14, 56, 117, 250
 Przemyślany 106-109, 121-122
 Przewalka 562, 566

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Przeworsk 137
 Przydatki 270
 Przysiółki 526
 Pulhany 321
 Punżanek 475
 Pustomyty 105
 Puszcza Augustowska 478, 557-558
 Puszcza Białowieska 355, 365, 367, 518
 Puszcza Grodzieńska 571
 Puszcza Kampinoska 400
 Puszcza Nalibocka 387, 391-393, 470, 480
 Puszcza Rudnicka 387, 425, 430, 435-436, 438, 460, 471, 478
 Puszcza Ruska 378
 Puszcza Świsłocka 564
 Puźniki 214, 230, 234-235
 Pyszk 526
 Pyszkówka 114

 Radom 137
 Radomle 312
 Radomle kol. 311
 Radowice 270
 Radunia 382-383
 Radziejów 177
 Radziuszki, st. kolej. 471
 Rafajłowa 170
 Rafałówka 269, 292-293, 300, 318
 Rakowiec 267
 Rakowszczyzna 408, 439
 Raków 395, 397-398
 Rawa Ruska 44, 87, 117
 Reniów 225, 244
 Retnówka 269
 Retówka 319
 Rodatycze 128,
 Rohaczyn Miasto 233
 Rohatyn 153, 184
 Rokitno 299-301
 Romaniszki 466
 Romanowce 564
 Romaszkowo 307
 Rosja Sowiecka 205
 Roś, pow. wołkowyski 510
 Rozdół 184
 Rozogi 498
 Rożanka 409
 Rożyszcze 269, 279, 318
 Równe 13, 36, 258-260, 263-264, 273, 279, 304, 322

 Rubieżewicze 370, 391, 398
 Ruciane-Nida 499
 Ruda 186
 Ruda Kotłowska 244
 Ruda-Antonówka 134
 Rudki 126
 Rudnia 319
 Rudnia Bobrowska 307
 Rudnia Stryj 307
 Rudnia-Lwa 300
 Rudnik nad Sanem 129
 Rudomino 471, 477
 Rudziszki 449, 471
 Rumunia 13, 15, 17, 19, 40-41, 43, 48, 150, 155, 162, 188, 198-199, 213
 Rusków na Podlasiu 366-367
 Rusków zob. Rusków na Podlasiu
 Ruś Zakarpacka 162
 Rybcza 279, 286-288, 310
 Ryga 527
 Rymacze 267, 312
 Rzeczypospolita zob. Polska
 Rzesza zob. Niemcy
 Rzeszowszczyzna 134, 191
 Rzeszów 137

 Salspils pod Rygą, obóz internowania 473
 Sambor 115, 126, 173, 189, 191
 Samostrzały 306
 Sarny 263, 295, 301
 Sarzyny pod Leżajskiem 173
 Sawosze 267
 Sądowa Wisznia 115
 Sąsiadowice 94, 115-116
 Semerynki 319
 Seret, rz. 247
 Serniczki, kol. 319
 Serpelica 366
 Sewerynowka 270
 Sichów 190
 Sidorów 236
 Siechnowice 355
 Siedlce 502
 Siedliska 295
 Siedlisko, kol. 306
 Siemianówka 32, 81, 85, 96, 98, 105-106, 123-125, 134
 Siemiatycze 367
 Sienkiewiczówka 319
 Sierakowice 501-502

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Sierniawa 307
 Siny Kamień 543
 Sitarówka 269
 Sitno pod Delatynem 15
 Skałat 216
 Skałka 460
 Skidel
 Skidel, pow. grodzieński 510, 511, 517, 520, 525
 Skoki 356
 Skole 155, 187
 Skrobów 335
 Skurcz 320
 Sławatycze, pow. wołkowyski 510
 Słobodarka 269, 319
 Słobodka Strusowska 240
 Słobódka Dziurzyńska (pow. Czortków) 213, 227
 Słonim 380, 398, 453, 518
 Słupsk 498
 Smolarze 270, 314
 Smordwa 310
 Smyga 310
 Sobolany 534
 Soboliki 466
 Sobolówka 244
 Sobotniki 411
 Sokal 36
 Sokolniki 76, 104, 106, 118, 125
 Sokółów 233
 Sokóle pod Mielnikiem 502
 sokólski, pow. 510
 Sokółka 514, 517, 563
 Sola 500
 Sołotwina 153, 170
 Soły 572
 Sopoćkinia 558, 562, 572
 Sorocko 239
 Spaszczyzna 270, 323
 Stachówka 301
 stanisławowska, ziemia 144, 174
 stanisławowskie, woj. 33-34, 144, 147, 157, 161, 174, 176, 180, 190,
 Stanisławów 7, 15, 17, 36, 143-144, 146-149, 151-152, 154, 156, 159, 162, 166, 169-170, 172, 179, 183, 189-191,
 Stanisławówka 87, 269
 Stanisłówka 112
 Stara Huta 279
 Stare Sioło 83
 Starunia 153, 170
 Staryki 300
 Starzynki 394
 Stasin 270, 314, 323
 Steckiewicze 564
 Stefanówka 270
 Stolin 354
 Stołpce 377, 380-381, 387, 395-396, 402
 stołpecki, pow. 374, 387, 389
 Stójło 306
 Strupka, las 563
 Stryj 13, 146, 154, 159, 161, 172, 185, 187, 189-191
 Stryj, rz. 190
 Strypa, rz. 249
 Strzałkowice 116
 Strzelczyska 114
 Stukowszczyzna 466
 Stutthof, obóz koncentracyjny 59
 Suderwy, jez. 431
 Sulatycze 179
 Surkonty, kol. 401, 437
 Surmicze 310
 suwalski, pow. 510
 Suwałki 513-514
 Swiniuchy 321
 Swojczów 270, 281
 Sybir 224, 249
 Sygniówka 130
 Szawle 453
 Szczecin 499
 Szerbowo 361-362
 Szczuczyn Nowogrodzki 384, 388, 390, 403, 409, 419, 511
 Szczuczyn zob. Szczuczyn Nowogrodzki
 Szczuczyn w powiecie lidzkim 385,
 szczuczyński, pow. 374, 377-378, 403, 512
 Szelwów 321
 Szeryszewo 355
 Szeszkinie, wzgórze w Wilnie 432
 Szymańkowczyki 236
 Szołomyja 101
 Szpilczyna 109
 Sztuń 330
 Szudowce 466
 Szumsk, 285, 308, 310
 Szwajcary 430
 Szydłowice 544
 Ścianka 246
 Śląsk 227, 249, 287
 śląsko-dąbrowskie, woj. (PRL) 250

INDEXS GEOGRAFICZNY

Ślązaki, przys. 112
 Śniadowo 518
 Śniatów 351
 Śniatyn 149-150, 155, 161-162, 188-189
 Święciany 450, 465-466
 święciański, pow. 446-447, 450, 453, 455
 Święcica, pow. wołkowyski 510
 Święcica Wielka 573
 Święta Woda 573
 Święty Józef 169, 182
 Święty Stanisław 169
 Świrz 109-110, 121-122
 Świsłocza, pow. wołkowyski 510, 535, 555

Taboryski 435
 Tarasówka 239
 Taraż 318
 Tarnopol 7, 13, 18, 30, 34, 37, 195-197, 199, 201-202, 204, 238, 246-247, 249-250, 307, 510
 tarnopolska, ziemia 198, 248
 tarnopolskie, woj. 33-34, 97, 196, 198-199, 208, 221
 Tarnopolszczyzna 163, 200, 204-205, 220-221, 224-225, 231-232, 248-249, 251
 Tarnowola 319
 Tarnów 137, 319
 Tartak 310
 Tatarów 155
 Taurow 210, 233, 240
 Teheran 200, 380, 420, 438
 Telechan 345
 Terebejki 267, 312
 Terespol 359
 Tereski, pow. wołkowyski 510
 Tetylkowice 310
 Tiutków 239
 Tokary 361, 367, 499
 Tołminowo 472
 Tomaszogród 301
 tomaszowski, pow. 117
 Tomaszycy 151
 Toruń 287, 366, 498, 500
 Toustobaby 233
 Traby 411
 Trembowla 196, 202
 Tresteniec (Trosteniec) 307
 Tróścianiec 296
 Tróścianiec Wielki 219, 244
 Tróścianka 297
 Trzcieniec 114

Trzcieniec 127
 Trzecia Rzesza zob. Niemcy
 Tucholka 177
 Tuczyn 271, 306
 Tuligłowy 92, 114
 Tumin, kol. k. Wysokiego Litewskiego 367
 Tur, kol. 301
 Turgiele 435, 470-471, 477
 Turia 270
 Turka 154,
 Turmonty 460
 Turopin 329
 Turzec 389
 Turzysk 329
 Twerecz 466
 Tychnowy 573
 Tykocin 514
 Tyszkowce, pow. Horodenka 182
 Ugły (Uhły), pow. sarnieński 277, 301
 Uherce Zapłatyńskie 116
 Uhnów 97
 Ukraina 379, 449
 Ule, rz. 470
 Usznia 218, 242
 Uście Zielone 236
 Walerianówka 319-320
 Warszawa 15, 19, 21-26, 28, 31, 35, 42-43, 45-47, 49-50, 54-55, 58-62, 72, 125, 128, 146, 161, 198, 203, 259, 262-263, 275, 323, 328-329, 333, 345-346, 356, 359, 364, 366-369, 379, 388, 399-400, 404-405, 422, 436-437, 450, 463, 474, 479, 481, 497-499, 512, 522, 535
 warszawskie, woj. 523
 Wasiliszi, pow. lidzki 382-385, 410
 Wasylówka 319
 Wątyniec 321
 Wawiórka 410
 Werenowo 376
 Wertepy 321
 Węgry 13, 15-17, 150, 153, 155-156, 162, 175, 199
 Wiciń 98-99, 205, 218, 222, 226, 232, 245
 Widze 466
 Wieliczki 466
 Wielkie Ejsymonty, pow. grodzieński 510
 Wielkie Gulbiny 430
 Wiercieliszki, pow. grodzieński 510, 525
 Wiersze (Puszcza Kampinoska) 390

INDEXS GEOGRAFICZNY

- Wierzbowiec 239
Wierzchosławice 500
Wierzchowice 368
Wikszniany 411
Wilcze 295
Wilcze kolonia 520
wilejski, pow. 446, 453, 455
Wilenka, rz. 427, 433
wileńska, ziemia 421, 477, 500-501
wileńskie, woj. 423, 446, 452
wileńsko-trocki, pow. 446-447, 450, 453, 455, 473
Wileńszczyzna 118, 420-421, 423, 446-448, 451, 453, 455, 466, 478, 480, 499, 563, 565
Wilia, rz. 430, 432
Wilia Nowa, dwór 430
Wilno 7-8, 15, 49, 346, 375-377, 388, 397, 416, 418, 421-423, 425, 427, 429-432, 434-437, 446-453, 455-457, 459-461, 463, 465-466, 470-477, 479-481, 486, 500-501, 514, 517, 527, 562-563, 566,
Wilkomierz 431
Winnica 30, 201, 320
Winniczki 78
Winniki 124
Wisła, rz. 398-399
Wiszniów 321
Wiśniowczyk 201
Wiśniowiec 310
Wiśniowska 269
Witoldówka 306
Wityń 518
Włochy 200
włodzimierski, pow. 263
Włodzimierz Wołyński 156, 258-259, 273, 309, 313, 316, 322-323, 329,
Wodniki 123
Wodzinów 270, 314
Wodzinów 270, 314
Wojnica 320
Wola Ostrowiecka 267
Wołkorabiszki 426, 431, 459
Wołkowysk 453, 509, 510, 518, 521-522, 529-530, 532-535, 537, 540, 543-544, 558, 567, 569, 572,
wołkowyski, pow. 510, 521, 525, 529, 531, 542-543, 567, 571,
Wołnianka (lub Wełnianka) 319
Wołochów 240
Wołożyn 387, 397
wołożyński, pow. 387
Wołpa, pow. grodzieński 510
Wołyń 7-8, 16, 18, 94-95, 118, 174, 176, 180, 220-221, 224-225, 232, 242, 258-264, 273-280, 282-283, 285, 293-294, 296, 298, 307, 318, 321-322, 329-330, 336, 351, 354, 358, 518
wołyńska, ziemia 262
Worczyń 270, 323
Worochta 152, 154, 162, 169
Woroniaki 218, 323
Worony 313
Worotniów 321
Worziany 469
Wółka Kotowska 320
Wółka Markowicka 321
Wółka Szelwowska 321
Wrocław 127, 135, 137, 499-501
wrocławskie, woj. (PRL) 250
Wsielub 388, 415
Wydymer 301
Wyganka 212, 272, 310
Wygoda (os. fabryczna w powiecie Dolina) 188
Wygoda na Wileńszczyźnie 466
Wygoda na Wołyniu 310
Wyrka 278, 292, 306
Wyrobniki 307
Wysoczanka, kol. 171
Wysokie Litewskie 366-368,
Wysokie Mazowieckie 502, 513-514
wysokomazowiecki, pow. 510, 512
Wyszogródek 310
Zabłocie 150, 270
Zabłotów 43, 149, 169
Zabramie 308
Zadębie 110
Zajezerze, pow. sztumskim 502
Zaki 466
Zalesie 321
Zaleszczyki 198, 213, 223, 247
Założce 200, 245
Załuże 161
Załuże 310
Zamilcze 321
Zamłynie 267
Zamość 125
Zaniewicze 564
Zapust 269
Zapust Lwowski 233
Zarubicze 561

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Zarudzie 239
 Zarwanica 245, 248
 Zasławek 270
 Zasmyki 267, 279, 311, 313, 329
 Zatoka Lubecka 74
 Zaturce 316, 321
 Zaulek 321
 Zawołocze 307
 Zazule-Kozaki 245-246
 Zbaraż 196, 202, 206, 215, 217, 249, 285
 Zborów 197, 202
 Zbrucz, rz. 213
 Zdolbunów 258-259, 263, 284
 Zelwa, pow. wołkowyski 510, 543, 555
 Zelzin, pow. wołkowyski 510
 Zielona 170
 Zielona Góra 250
 Ziemlica 267
 Zimna Woda koło Nidzicy 497
 Zimna Woda pod Lwowem 60
 Złoczów 196, 200, 202, 218, 241, 246, 248
 Złota-Słoboda, st. kolej. na linii Potutory-Tarnopol 202
 Złotniki 233
 Zniesienie 240
 Zofiówka 321
 ZSRS zob. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)
- Zubrza 118, 125
 Zuchorzyce 106
 Zuchorzyce pod Biłką 100
 Związek Radziecki zob. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)
 Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) 14, 18-19, 23, 54, 68, 74-75, 102, 128, 130, 132-133, 136, 145, 148, 150, 174, 180, 197, 231, 248, 259, 262, 273, 308, 322, 336, 347, 376, 379-380, 387, 389-390, 394, 402, 435-436, 446-448, 450, 481, 515, 519,
 Związek Sowiecki zob. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)
 Zwierzyniec 497
- Żabie 149-150
 Żabinka 351-352, 355
 Żarki 202
 Żarkowszczyzna 564
 Żary 250
 Żelechów Wielki 111
 Żezawa 206, 223
 Żmerynka 30, 201
 Żnibrody 236
 Żórawno 154s
 Żydaczów 154, 157, 177
 Żydoml, pow. grodzieński 510, 525
 Żytomierz 50, 52, 63, 128, 132

Ważną rolę w funkcjonowaniu Armii Krajowej pełniły jej struktury terenowe wraz z zapleczem logistycznym i kwatermistrzowskim. Niosły one pomoc ludności polskiej pozostającej na terenach zajętych przez Sowieców po 1944 r. Niniejszy tom studiów koncentruje się na problematyce związanej ze strukturami kresowych okręgów AK, z ich działalnością, składem osobowym oraz walką z okupantami niemieckim i sowieckim. Po 1944 r. akowskie struktury nadal funkcjonowały, a niektóre oddziały były w stanie kontynuować walkę przeciw Sowiecom aż do śmierci Stalina w 1953 r. To właśnie tego typu aktywność oraz jej legenda, która przetrwała na terenach Białorusi i Ukrainy do końca lat 80. XX w., umożliwiła rozwój polskich organizacji kulturowo-oświatowych już po 1989 r. Odrębnym zagadnieniem poruszonym w książce są przygotowania do operacji „Ostra Brama”, przeprowadzonej w 1944 r., której najważniejszym celem było zajęcie Wilna. Pod względem militarnym i politycznym zakończyła się ona niepowodzeniem. Nie udało się zdobyć Wilna, a w obliczu nadchodzącej armii sowieckiej udział żołnierzy AK w walce z Niemcami oznaczał konieczność własnej dekonspiracji i w konsekwencji ujawnienie podziemnych struktur na tym terenie. Ostatnią część książki stanowią teksty ukazujące tworzenie struktur samoobrony na terenie dawnych województw lwowskiego, tarnopolskiego i na Wołyniu. Były one odpowiedzią na zbrodnie ukraińskich nacjonalistów. Dowiedziono, że wbrew obiegowym opiniom, ostatnio często obecnym w polskiej przestrzeni publicznej, AK nie opuściła ani nie zdradziła Polaków tam mieszkających, a jej działanie stanowiło maksimum tego, co mogła zorganizować celem obrony ludności polskiej. Oddana do rąk Czytelników publikacja nie wyczerpuje oczywiście problematyki istnienia, struktury i funkcjonowania kresowych okręgów Armii Krajowej. Jest jednak ważnym głosem w dyskusji oraz zachętą do dalszych bardziej szczegółowych badań.

MUZEUM AK – INSTYTUCJA KULTURY MIASTA KRAKOWA I WOJEWÓDZTWA MAŁOPOLSKIEGO

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Muzeum Armii Krajowej
im. gen. Emila Fieldorfa „Pisa” w Krakowie

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8368-006-4

